
A társadalom
Ludwig Stein, Gyula Tegze, Farkas
Heller, Andor Máday, Artur Meszlény, Árpád Ferenczy

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRA

A TÁRSADALOM

AZ EMBERISÉG MŰVELŐDÉSÉNEK ÉS GAZDASÁGI ÉLETÉNEK FEJLŐDÉSE

KIADJA AZ

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT BETŰIVEL

A TÁRSADALOM

AZ EMBERISÉG MŰVELŐDÉSÉNEK ÉS GAZDASÁGI ÉLETÉNEK FEJLŐDÉSE

Ludwig

STEIN LAJOS

BERNI EGYETEMI TANÁR

SZERKESZTÉSE MELLETT ÍRTÁK

TEGZE GYULA, HELLER FARKAS, MÁDAY ANDOR,
MESZLÉNY ARTUR, FERENCZY ÁRPÁD

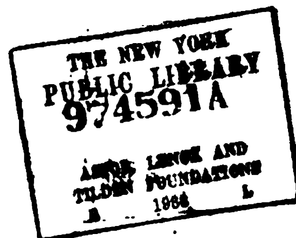
35 SZÖVEGKÉPPEL ÉS 22 MŰMELLÉKLETTEL

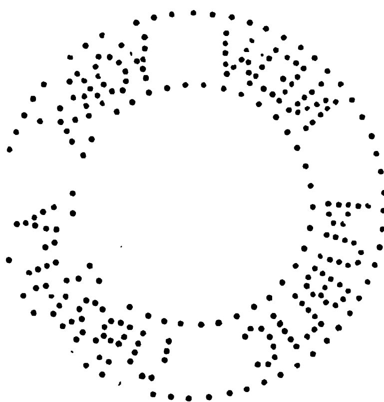

BUDAPEST

KIADJA AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT

[1905]

Budapest, 1908. — Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat nyomása.

A munka, melyet ezennel közrebocsátunk, több szerző együttes munkásságának eredménye. A feldolgozandó anyag nagysága és különneműsége ugyanis kivánatossá tették, hogy az egyes részeket szakemberek dolgozzák ki. Így a szigoruan szociológiai részek összeállítására dr. Tegze Gyula vállalkozott; a nemzetgazdasági részt dr. Heller Farkas dolgozta ki, míg a mai családdal, a joggal, valamint politikával foglalkozó fejezeteket dr. Máday Andor, dr. Meszlény Artur és dr. Ferenczy Árpád írták meg.

A munka tervezetének megállapítását, a munkatársak kiválasztását és a mű egységességének gondozását Stein Lajos, a magyar születésű berni egyetemi tanár végezte, dr. Tegze Gyula kecskeméti jogakadémiai igazgató közreműködésével.

A szerzők a műben szigoruan tárgyilagos alapra helyezkedtek, minden politikai irányzatot kerülve. Az igazságot, bárhol is találták, elfogadták, míg pártirányzatokat, ha még oly tetszetős alakban is jelentkeztek, kérlelhetetlenül mellőztek.

TARTALOM.

Azokat a részeket, ahol a szerző külön megnevezve nincs, TEGZE GYULA írta.

Bevezető.

I. Rész. Társadalmi lét és társadalmi működés.

II. Rész. Társadalmi fejlődés.

Oldal

KÜLÖN MELLÉKLETEK JEGYZÉKE.

BEVEZETŐ.

I. A mű célja, feladata.

A LÉTÉRT folyó harc az élő világ uralkodó, minden eljárását irányító elve. Erre vezethető vissza minden küzdés, de minden szövetkezés is. Nem ugyan akként, mintha mindjárt kezdetben az egyesülés célszerűségének tiszta, világos belátásán alapulna a tömörülés, — mint ahogy azt a XVII. és XVIII. század politikai, ú. n. *természetjogi* írói hirdették, akik úgy az államot, mint általában véve a társadalmat kifejezett szerződésre vezették vissza, — hanem akként, hogy a művelődés, az ismeretek, a tudás növekvésével a társulás célszerűsége mind tudatosabbá lesz, kétségtelen előnye felösmertetik; a szövetkezés határozott szándék tárgyává válik, s az akarat egyenesen erősbítésére, fejlesztésére irányul.

És tényleg mindig a tökéletesebben szervezett csoporté a siker, a győzelem, a gazdagság, ha akár a fajok, akár a nemzetek, akár a társadalmak, osztályok vagy pártok harcát nézzük. Mindenütt a jobban összetartó, helyesebben szervezett csoporté lesz a diadal.

Feltétlenül áll e tény a kezdetleges emberre nézve is. Az ember, a »teremtés koronája,« társaitól elhagyatottan, izoláltan tekintve, a mindenség leggyengébb, leggyámoltalanabb teremtménye. Támadó, valamint védelmi fegyverek híjján, vadállatok, külellenségek, majd a viszontagságos időjárás martalékaként: egyrészt képtelen a nélkülözések elviselésére, másrészt egyedül alkalmatlan a kedvező körülmények kihasználására is s így szakadatlan nyomorúságban folytatná bizonytalan, tengődő életét.

S a természet e törékeny, e gyenge teremtménye mégis a föld, a mindenség urává emelkedett.

Az eszköz, melynek segélyével e bámulatos eredményt elérte, amelynek támogatásával a természet ellenséges erőit leigázta, azokat szolgálatába hajtotta, az *egyesülés*, a *társulás* volt. Azokból a kezdetleges társas alakulatokból, melyekhez hasonlókat már az állatvilágban is észlelhetünk s amelyek már itt (méheknél, hangyáknál) is bámulatos eredményekhez vezettek, fejlődött ki az emberi társadalom — olykor óriási terjedelmeket öltve, mint a római birodalomban, V. Károly országaiban — majd a modern kultura, mely a mai civilizáció fényes hatásait eredményezte.

A társulás, a társadalmi élet tehát az, mely az embert a szó igaz értelmében *emberré* teszi, amely őt minden élő lény fölé emeli, feljogosítva egy külön rend (genus), a *homo sapiens* kreálására.

Azonban a szövetkezés az egyént magát, önállóságát, függetlenségét tekintve kétélű fegyver. Míg egyrészt hatalmat nyújt, másrészt rabigába hajt; míg egyfelől erőt kölcsönöz, másfelől gyöngévé tesz.

Nincs az a hódító, nincs az a hatalmas uralkodó, ki ne az összességtől nyerné nyelvét, szokásait, felfogását, ambicióját, életnézetét, lelkének egész tartalmát, vágyaival, hitével, céljaival egyetemben. Nincs az a despota, aki büntetlenül megsérthetné hagyományait, gyakran babonáit: könyörtelenül seperné el trónjáról az ilyet az érzelmeiben megsértett tömeg. Nincs élő ember, aki magát hatásai alól kivonhatná: alá van vetve rendelkezéseinek mind a hős, mind a bölcs, mind a szent. Mindannyian fajuk, koruk, társadalmuk teremtményei.

Minél fejlettebb, minél magasabbrendű társadalom részét képezi az egyén, annál önállótlanabb. A primitív vadember, törzsétől elszakadva, ha nyomorogva is, de megél; a modern ember, a városok fia, a társadalomból kiválva vagy onnét kiközösítve, a civilizáció segédeszközei nélkül a biztos halál martaléka, de még ha azok segélyével életét megtartja is, szellemileg — ami pedig lényegét képezte — biztosan megsemmisül.

Már e függőség is igazolja, hogy a társadalom, a tagjait képező, folyton változó individuumokkal szemben, állandóságánál fogva az egyének felett álló lényként jelentkezik.

Az újkor első, rendszert alkotó politikai írója, Hobbes szerint állami alakjában a bibliai Leviathan, a mindent felemésztő, hatalmas szörny ez, mely abszolut kényszerrel alattvalói felett feltétlenül uralkodik. S ha ijesztő volta nem mindenkor s nem mindenkivel szemben érvényesül, az egyes egyén eltörpül e hatalmas, mindent átfogó alakulat mellett.

Az egyének öntudatlan, avagy csak részben tudatos s a közre irányuló cselekvéseinek összefonódása következtében támadnak azok a jelenségek, melyek ekként társadalmiak gyanánt jelentkeznek s az eredetüket képező indokok várt hatásának épp ellenkezőjét eredményezik. Igy válik a kölcsönhatás folytán az önzés jóindulattá s így lesz a gyávaságból a tömegben bátorság, így jelentkezik a legtisztább érzület is mint vad, barbár kegyetlenség. Az elemek összetétele itt még változatosabb s meglepőbb eredményt produkál mint a kémiában.

E bonyolult szervezet részletes megismerésére, a kebelén belül mutatkozó viszonyok kiderítésére, azok összetételeire, azok versenyére, az itt uralkodó törvényekre akarunk e művünkben világot vetni, magyarázatát adni mindazon jelenségeknek, melyek e hatalmas képződményeket létrehozzák, fenntartják, azokat tovább fejlesztik.

II. A társadalom fogalma.

A társadalmi élet zűrzavaros kaoszában uralkodó rendet felismerni, a társadalmi élet összekuszált szövevényében a vezető fonalat megtalálni s ennek segélyével az összefűződő szálakat szétválasztani s azok rendszerét megállapítani : képezi feladatunk tárgyát.

Vizsgálnunk kell tehát első sorban magát a *társadalmat*. S hogy eljárásunkban biztos alapra helyezkedhessünk, hogy kutatásunk körét fixirozhassuk, meg kell állapítanunk a vizsgálódás tárgyát, meg kell határoznunk a *társadalom fogalmát*. Egy képződményt nyerünk ekként, melynek szervezetét, működését, életfolyását, fejlődését elemzés tárgyává tehetjük, melyben erők érvényesülését látjuk, s ezek hatását formulákban, törvényekben ki is fejezhetjük.

Az anyag megállapítása tekintetében azonban nehézségekkel találkozunk.

Míg a többi tudományoknál a kutatás tárgyának meghatározása nehézséget nem okoz, — hisz kézzelfoghatók, érzékeinkkel észlelhetők a természet jelenségei, a nehézség, a hang, a fény, a vegyi vonzódás, az élet tüneményei, s magunkban folyton észleljük a lelki élet jelenségeit — addig a társadalmi tudományok szubsztrátumát csak elvonás útján alkothatjuk meg. Hatásait ugyan ennek is érezzük : tapasztaljuk az értékek változását a gazdasági életben, észleljük a becsülés módosulását a cselekvések iránt, megérezzük a szokás, a jog kényszerítő erejét, de midőn a hatás okát kutatjuk, puszta fogalmakat nyerünk. Az egyének, kik reánk hatnak, nem elég határozottak, hisz minden pillanatban változnak, s ha — mint az állam szerveinél — meg is állapíthatók, egy rajtuk túlmenő erőre, akaratra, szervezetre utalnak.

E szervezet lesz tehát az, ami a hatásokat létrehozza, erre kell figyelmünket irányítanunk, ezt kell szemlélhetőbbé tennünk, körét, lényegét megállapítanunk. E célból meg kell határoznunk azon tulajdonságokat, melyek a társadalmak lényegét képezik, azokat a többi társas köröktől elkülönítik.

E jellemző vonásokat mi a *közös célban* s az *együttes működésben* látjuk.

Bizonyos állandó s egyetemesnek tekinthető cél által egybekapcsolt egyéneknek szabályok által rendezett összességét tekintjük társadalomnak.

Társadalom pl. az *állam*, még pedig annak egy speciális alakja. Társadalmak az állam kebelén belől jelentkező körök, amennyiben az említett ismérvekkel bírnak s így ott mint *közönségek*, azaz határozott szervezettel bíró egyesülések (család, község, egyház) szerepelnek. De társadalom az állami köröket túlhaladó, kölcsönhatás színhelyeként szereplő minden alakulat, mihelyt benne egységes cél, bizonyos szabályozás mutatkozik, mint azt a

gazdasági összefüggéseknél, műveltségi köröknél látjuk. Az itt jelentkező legtágabb kör lesz az, amit különösen társadalomnak nevezünk.

Ami e határon túlmegy, túl fekszik a társadalom körén. Igy nem nevezhető társadalomnak: a teljesen szervezetlen, puszta ösztönön alapuló tömeg, a kedvtelésből támadó, határozatlan célú társas érintkezés s minden egyéni vagy partikuláris célokat szolgáló oly kapcsolat, melynek célja egyetemessé sohasem válhat s így legfeljebb szervként szerepelhet, mint társas egyesület (szerzetesrendek) vagy társaság.

A cél képzete, mely eszerint a társadalom magvát, annak lényegét alkotja, nem szerepel mindenkor és a társadalom minden tagjánál kellő világossággal. Gyakran csak ösztönszerűleg érzett vágy gyanánt jelentkezik, sokszor mint sejtés, sejtelem mutatkozik s csak a fejlődés magasabb fokán, a legértelmesebbek előtt jelentkezik az elérendő eredmény, a megvalósítandó eszmény gyanánt. Ennek megfelelőleg a társadalom tudás s erő tekintetében fokozatokat fog feltüntetni.

A múló kapcsolat, melynél rendesen külön esemény szerepel összefűző elem gyanánt, mint amilyen az utcán támadó csődület, sétálóközönség, egy kávéház, egy mulatóhelyiség, egy szinház, templomi istentisztelet vagy tudományos felolvasás publikuma (mely utóbbiaknál az egyforma cél, mint összehúzó kapocs, már fennáll) csak a nyersanyagot szolgáltatja, melyből már társadalom támadhat s támad is mindannyiszor, valahányszor a múló egyesülés által kielégített szükséglet nagyobb nyomatékkal lép fel, fontosabb jelentőségűvé válik s életszükségletként feltétlen kielégítést igényel. Igy a kezdetleges vérségi társadalomban a hódítás vagy szövetség folytán egyesült családok között létesülő helyi kötelék, szomszédsági viszony fontosabbnak tekintetett mint a családi kötelék; a hódító társadalomban a vallási érzület minden más érdeket legyőző-, feltétlenül kielégítendőként jelentkezett s így támadt új társadalom. Az alsóbb (munkás) osztályok gazdasági szükségleteinek kielégítése ma már egy új társadalom alapját alkotja, míg a jövőben a szellemi szükségletek fognak olyanokként jelentkezni, amelyek senki által sem nélkülözhetők s így ezek megszerzése új társadalmi körbe, új társadalomba fogja az embereket egyesíteni.

Mindamellett e múló kapcsolatok, e változékony alakulatok sem hagyhatók a társadalmi élet vizsgálatánál figyelmen kívül. Míg bizonyos jelenségek, mint különösen a jog, az állam, a szorosabb értelemben vett társadalmak, a közönségek képződményei, addig mások, mint a gazdaság, az erkölcs múlóbb kapcsolatok eredményei, viszont a nyelv a puszta társas érintkezésből fakad, s vannak végül jelenségek, melyek képződményeket már létre nem hoznak, de hatásuk azért ezeknek is észlelhető.

Az érintkezés első sorban ösztönön alapszik, az ekként létrehozott egyesülés azonban csak mint szervezetlen csoport, mint *tömeg* szerepel, tehát még nem társadalom, benne a szereplők szambeli túlsúlya nyer kifejezést, tisztán mennyiségi hatást produkál, amennyiben az érzelmeket fokozza vagy csökkenti, s az egyéniséget is pusztán külsőleg alakítja, úgy hogy hatása működésével együtt rögtön meg is szűnik, tartós eredményt létre nem hoz. Ez a társadalmi hatás legegyszerűbb faja.

Szemben ezen teljesen laza, bizonytalan anyaggal állanak azon még mindig szervezetlen kapcsolatok, melyeknél szabályozás már észlelhető s melyek az egyesek kölcsönhatása folytán eredményeket létesítenek is, aminők a nyelv, gazdaság és erkölcs. Gyakran még ezek is külső körülmények szüleményei, közös leszármazás, együttlakás, egyforma foglalkozás folytán létesülnek, de az érdek közössége itt már megállapítható. A *társaság*, a *társas egyesülés* fogalma alá sorozhatók e kapcsolatok.

Jönnek végül a világos célok tudatával bíró egyesülések. Ezek már *társadalmak*. A szervezet itt teljes. Kezdetleges alakulatoknál a viszonyok egyszerűsége eredményezi a cél egyetemlegességét. A társadalmi lét kezdetén fellépő nemzetségi, családi alakulat, bár csak a körébe tartozó egyének kölcsönös védelmét célozza, a tagok csekély száma s a védelem általánossága által a lét összes feltételeiről való gondoskodást is eredményezi. Ugyanezt látjuk a helyi csoportosulásnál, amelynél a cél elsősorban szintén a külső védelem — ezért történt a szövetkezés; — de azért még ez is csaknem az összes többi feladatokra, a gazdasági, vallási élet kielégítésére vállalkozik, alig bízva cselekvési kört a családokra (az igazságszolgáltatást, vérbosszút).

A később fellépő társadalmi célok már részlegesek, speciálisak; pl. a vallást, a nemzetiséget szolgálják. Oka ennek, hogy e körökön belől más társadalmi kapcsolatokkal találkozunk, amelyek a többi feladatokat teljesítik. Oly alakulatok tehát ezek már, melyek kebelökben pusztán szervként szereplő egyesülések mellett számtalan hozzájuk hasonló köröket, ú. n. közönségeket, egyesítenek.

A közös cél által egybefűzött alakulat azután sajátos vonásokat tüntet fel, tulajdonságokat, melyek különösen a tagok lelki állapota tekintetében fontossággal bírnak. Legelső sorban az *állandóság*, a kölcsönhatás tartóssága jellemzi az összeköttetéseket, mely ha talán nem is folytonos, időközönként visszatérő, állandó hatást eredményez, mint azt különösen a gazdasági életben látjuk. Második sajátosságuk a *szervezettségük*. Egymástól különálló, más és más működést végző, de azért egymással kölcsönhatásban levő részekből állanak ezek. A tagok közös felfogása, részben egymásra szorultsága folytán továbbá közös gondolatok, közös eszmék támadnak, melyek az ekként egybefűzött képződménynek *szellemi egységet* tulajdonítanak. Ez az alakulat önálló, tagjaitól különböző tulajdonságokat, sajátságokat produkál, aminélfogva a külvilágban mint *egyéniség* lép fel.

Legvilágosabban, legteljesebben és legtökéletesebben a társadalom egyénisége annak különálló állami alakjában mutatkozik, mely létének egy fázisát, egy mozzanatát képezi és teljesen bír mindazon sajátosságokkal, melyek az individualitás, az egyéniség feltétlen jellemvonásait alkotják.

Az ekként létesülő alakulat tehát önálló egészként, tagjaitól különálló lényként jelentkezik. Létének bizonyítéka nemcsak állandósága — amennyiben tagjainak változását, azok elhalálozását túléli — nem is a külvilágban elfoglalt térbeli különállósága, hanem legfőbb bizonyítéka *funkcionális egysége*, azon jellemvonása, hogy oly tulajdonságokat, oly sajátságokat tüntet fel, mellyel tagjai, elemei nem bírnak. Hogy a társadalmak bizonyos viszonylatok által

kimeríthetők, hogy mi a társadalom lételét az egyének közötti viszonyban találjuk, az kétségtelen; de bizonyos viszonylatoknak, ha azok állandóságot tüntetnek fel, tárgyilagos valóságot tulajdonítunk. Ilyen tárgyilagos valóságot feltüntető alakulatnak kell tehát nekünk az emberi társadalmakat is tekintenünk. Önálló lények ezek, melyek a természet egyéb alakulatai, egyéb képződményei mellé sorakoznak, összességükben egy külön fogalomkört, világot alkotva.

A szervetlen testek mellé az élő lények sorakoznak, míg ezeket, különösen az ember világát tekintve, a társadalmak világa egészíti ki.

Spencer, elismerve a társadalom realitását, felveti azon kérdést, hogy a valóságok melyik csoportjába sorozzuk hát ez alakulatot? Ő, tekintettel tagjaira, melyek organizmusok, magát a társadalmat is organizmusnak, szerves lénynek kívánja tekinteni, illetve — mivel eltérések a társadalom és a szerves lények közt észlelhetők — supraorganikus lénynek.

Ámbár kétségtelen, hogy a szervezkedés általános jelenségei, melyek a szerves lények életfolyamata tekintetében irányadók, a társadalomnál is feltalálhatók; hogy a növekvés, a differenciálódás, a munkamegosztás, a részek korrelációinak törvényei a társadalomban is megállapíthatók: a társadalom lényegét a tagok között végbemenő szellemi folyamat képezi. Ez jellemző reá nézve, ez képezi karakterisztikumát. Ha tehát az organizmus kifejezéséül a részek közti összefüggést, kapcsot jelöljük meg, a társadalmat »szellemi organizmus«-nak nevezhetjük, tagadva ezáltal minden oly analógiát, mely a társadalom és szerves lény azonos voltát hirdetné.

III. A társadalmi jelenségek törvényszerűsége.

A mindennapi élet rohanó forgatagában az embernek embertársaihoz való viszonya játssza a főszerepet. Míg egyrészt a legnagyobb boldogságot azoktól nyeri, másrészt a legnagyobb fájdalom szintén embertársai részéről éri. Céljai elérésében más egyén támogatására szorul, míg másrészt elnyomás a sorsa társai részéről; de maga is, ha szerét teheti, azok leigázására törekszik.

A folyamat, hol e gyámolítás, ez összeműködés, e küzdelem lefolyik: a társadalmi élet, egy nagy kaosz, melyben a véletlen önkénye szerint látszik jólétet, majd romlást osztogatni.

Véletlen szeszély látszik uralni a gazdasági életet: olcsóságot teremtve, majd drágaságot hozva, az árakat majd lenyomva, majd felszökkentve; kríziseket, katasztrófákat okozva, romlást, bukásokat eszközölve s így millióknak szenvedését eredményezve.

Véletlen szeszélyének látszik a képzelet csapongása, amint az a mondában, a legendában megtestesül; nem tűnik ki a törvényszerűség a vallások keletkezésében, azok terjedésében, uralmában.

Kifürkészhetetlennek látszanak, első szemléletre, a jognak, szokásnak, erkölcsnek útjai.

S végül szintén a vak eset, illetve az isteni gondviselés uralná az államok, birodalmak sorsát. Mindezek törvényszerűség nélkül emelkednének ki az idők

méhéből s enyésznének el a feledés homályában, gyakran nyomokat is alig hagyva maguk után.

Egyszóval, míg a szerves és szervetlen világ keretén belül a törvényszerűség közhelynek tekinthető s fogalma annyira általános, a közmeggyőződésbe annyira átment, hogy azt külön bizonyítani felesleges, sőt ma már nevetséges: a társadalmi jelenségek terén a törvényszerűség állítása nagy mértékben bizonyításra szorul, nemcsak terjedelmét, de fennállását tekintve is.

Mindenekelőtt egy hatalmas, az elmék felett még ma is uralmat gyakorló iskola az, mely eleitől fogva ellentmond a társadalmi lét törvényszerűségének, vagy annak elképzelését legalább is nehezíti. E tan az *emberi szabad akaratnak tana*.

Ha az egyén akarata, elhatározása szabad, ha az ment minden belső indoktól, ugy a szenvedélytől, mint az értelemtől, független minden külső körülménytől; ha az akarat nem okoknak, nem az elhatározó egyéniségének folyománya, hanem önkény, szeszély, a véletlen következménye: akkor az emberi cselekvések tekintetében rendszerességet, törvényszerűséget megállapítani nem tudunk s így alig képzelhető el az összesség törvényszerűsége is. Egy alig felfogható csodálatos *harmonia praestabilitata* (Leibniz), előre megállapított összhang eredményezhetné csak ez esetben a különben teljesen rendszertelen okozatoknak a tömeg- és társadalmi jelenségekben mutatkozó törvényszerű kialakulását.

Mindazok tehát, kik az emberi szabad akarat álláspontjára helyezkednek, tagadásba veszik a társadalmi jelenségek törvényszerűségét s ezzel nemcsak a társadalomtudomány, hanem egyes ágai, a közgazdaságtan, általános jogtudomány, politika lehetőségét is tagadják. Ez esetben mindezen ismeretkörökben puszta esetlegességről, véletlenről beszélhetnénk

Az emberi szabad akarat, mint oknélküli akarat problémájának kérdésébe, annak taglalásába nem bocsátkozhatunk: mi itt vele szemben az egyszerű tagadás álláspontjára helyezkedünk. Ha a társadalmi lét törvényszerűségét beigazolni sikerül, bizonyos mértékig e problémára is fényt vetettünk.

A társadalom törvényszerűségére vonatkozólag nevezetesen közvetlen bizonyítékokkal szolgálhatunk. A jelenségek csoportosításával foglalkozó statisztika segélyével ugyanis beigazolhatjuk, hogy nagyobb tömegű embercsoportokat szemlélve, az ezek között előforduló jelenségek tekintetében, egyformasággal, rendszerességgel találkozunk. Ez egyformaság nemcsak az akaraton kívül fekvő tisztán természettani jelenségek tekintetében áll fenn — mint aminők az egyforma színű hajjal vagy szemmel bírók száma, a testi fogyatkozásban szenvedők gyakorisága, a halálozások arányszáma egy meghatározott népnél bizonyos időközökön belül, — hanem a tisztán az illető egyének akaratától függő cselekmények (házasságok, a postai forgalom, az öngyilkosságok, bűncselekmények) száma, valamint a vegyes jellegű cselekmények (születések, termések) tekintetében is a megfelelő időszakokban egyformasággal találkozunk.

Az első esetben természeti okok, hatások szülik az egyformaságot s ezek természeti törvényeknek megfelelőleg keletkeznek. Ugyanebből a feltevésből kell kiindulnunk az emberi cselekvésekre vonatkozólag is.

A jelenségek ugyanazon arányban való visszatérése azok törvényszerűségét ugyan még nem jelentené, amennyiben e visszatérő egyformaság az átlagok megegyezéséből, nagy számoknál az individuális eltérések kiegyenlítéséből is támadhatna. Helyesebb azonban a számcsoportokban mutatkozó egyformaságnak okát egynemű erőknek állandó, illetve periodikusan visszatérő hatásában keresni s ennek alapján bennük a jelenségek törvényszerűségét találni. E tekintetben különben rögtön meggyőzőbb bizonyítékokra is akadunk. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy az ekként megállapított jelenségcsoportokban netalán mutatkozó eltérések más tüneménysorok változásaival párhuzamosak, azokra utalnak, gyakran mint azok okai vagy legalább is döntő feltételei jelentkeznek. Igy látjuk a házasságkötések számát párhuzamosan variálni a gabonaárakban beálló változással; így látunk az évszakokkal emelkedni bizonyos bűncselekményeket, másokat viszont csökkenni. Itt tehát már okozati összefüggést, okbeli kapcsolatot tapasztalunk s mihelyt ennek viszonyát megállapítottuk, törvényszerűséget konstatáltunk.

Ugyancsak e tan igazolására szolgálnak azok a szokások, eljárási módok, intézmények, melyek különböző, egymástól távol álló, egymással mi érintkezésben sem levő népeknél, társadalmaknál észlelhetők. Ha ezek némelyike az utánzásra vissza is vezethető, a legtöbbnél nem mutatható ki a közös eredet. Ezeket tehát azonos fejlődés eredményeinek kell tekintenünk, mit annál inkább megtehetünk, mert legtöbbnél a fokozatos módosulás ki is mutatható.

Maga a történelem is tanuságot tesz állapotoknak, rendszereknek egyforma körülmények között való visszatéréséről.

De egyformák végül mindenütt az emberi vágyak, hajlamok, egynemüek sok tekintetben a külső körülmények s így ugyanoly irányú lesz a haladás is. Mindezek a körülmények bennünket a társadalmi élet törvényszerűségének elfogadására indítanak.

Ennek elfogadása azonban még nem jelenti azt, hogy a törvényszerűséget most már minden nehézség nélkül gyakorlatilag is alkalmazhatjuk a társadalmi életre. A társadalomtudomány még nagyon fiatal, a rendelkezésre álló eszközök még tökéletlenek, és így a jövő eseményeire csak vajmi ritkán, szinte csak kivételesen, vonhatunk következtetéseket.

IV. A társadalmi törvények jellege.

A mindenségben mutatkozó jelenségek három állapotban vizsgálhatók: nyugvó *egyensúlyállapotjukban*, *mozgásukban* és folytonos *átalakulásukban*. Igy a naprendszer ma egy egyensúlyállapotot tüntet fel, de megelőzte ezt kialakulásának története; a föld ma szintén bizonyos egyensúlyállapotot mutat, s így végzi körfutását, de ez állapot évezredekre szóló lassú fejlődés eredménye; az egyes ásványok szintén egyensúlyállapotban vannak, de kialakulásuk csak lassan ment végbe. A növényi és állati alkatok ma határozott egészek, de az egyes fajok csak egymásután léptek fel. E jelenségek mindegyike körében ezenkivül a tüneményeket *elvontan* és *konkrét* megjelenésükben vizsgálhatjuk.

A jelenségek egymásutánja, fejlődése tekintetében megállapíthatjuk pl. a fizikai erők (vonzás, melegség, fény, mágnesség, elektromosság) keletkezésének, egymásból való kifejlődésének törvényeit, a kémiai elemek kiképződésének körülményeit, az állati és növényi fajokat létrehozó okokat. E megállapítás azonban tisztán elméleti s nem ölelvén fel az összes körülményeket, még nem magyarázza az egyes konkrét elem, egy speciális növény- vagy állatfaj kiképződését. Ezek az összes jelenségek, a mi szempontunkból, *események,* melyek a mindenségben csak egyszer fordulnak elő, amelyek többé nem ismétlődnek, megtörténvén, tehát az okozati törvény segélyével talán magyarázhatók, de rendszeresség vagy szükségszerűség ezek tekintetében nem konstruálható.

Másképpen áll a dolog a nyugvó, a statikai viszonyok esetében. Itt egyforma jelenségek ismétlődéséről lévén szó, egyszerű, csekély számú okok hatása alatt képződő eseményeknél a lefolyás az egyes esetekben is megállapítható, amint azt az asztronómiában az égi jelenségek (nap- és holdfogyatkozás, üstökösök fellépése) megjövendölésénél látjuk is. Új naprendszerek konkrét kialakulásának módját megállapítani azonban már itt sem lehetne. Hasonlókép az emberben végbemenő fiziológiai folyamatok is csak nagy általánosságban állapíthatók meg; zavarok bekövetkezése a jelenségek komplikált voltánál fogva rendesen előre nem látható.

Ugyancsak nem látható előre s nem állapítható meg új fajok keletkezése akár a növény-, akár az állatvilágban.

Amit ekként az alárendelt természeti jelenségek tekintetében állítottunk, még inkább szembetűnik, ha a társadalmi életet vizsgáljuk.

A jelenségeket itt is három szempontból kell osztályoznunk. Vizsgálnunk kell a társadalmat nyugvó alakjában, néznünk kell működésében s végül meg kell figyelnünk változásaiban, fejlődésében.

Ugyancsak érvényesül a másik beosztás is, amennyiben a jelenségek elvontan és konkrét kialakulásukban tekinthetők.

A társadalom törvényszerűségének kérdése már most nem elvont, elképzelt jelenségek tekintetében merül fel, hanem a történet eseményeinek, a társadalmi világ folyásának magyarázatára vonatkozik. E konkrét folyamatot, az itt mutatkozó fejlődést kellene törvényekbe foglalni, ezek alapján azokat magyarázni s a jövőre nézve prognosztikont nyujtani.

Ezekre nézve választ adni a tudomány azonban képtelen.

Számtalan erőnek bonyolult összehatása folytán jönnek létre az eredmények, előre ki nem számítható, egymással okozati kapcsolatban nem levő tüneménysorok s azok találkozásának következményei ezek, melyek a földről a szél által felkapott falevél szeszélyes útjával, a földet átfogó légkörben létrejövő meteorológiai változásokkal, az egyén fizikai létében beálló változásokkal helyezhetők párhuzamba. Sőt minden történeti esemény egyúttal társadalmi átalakulás megindítója-, tényezőjeként szerepelvén, a történeti folyamat új elemek, új fajok kialakulásának folyamatához lenne hasonlítható.

Ezek tekintetében törvényszerűség meg nem állapítható. Mint két falevél nem fog ugyanoly módon a fáról lehullani, két légáramlat teljesen ugyanazon módon sohasem ismétlődik, s minden fiziológiai processzus más és más jellegű,

akként valamely történeti esemény törvényszerű visszatéréséről sohasem beszélhetünk.

A történet eseményei, a társadalmi átalakulások előre meg nem mondhatók, tudományosan előre meg nem állapíthatók, legfeljebb utólagos magyarázatuk adható, létesítő okaikra visszavezettetvén. Egyszeri jelenségek ezek, melyek bizonyos meghatározott feltételek mellett egy ízben előfordultak, de amelyeknek ismétlődése legkevésbbé is bonyolult körülmények között alig várható. Alig remélhető mindazon körülmények újbóli találkozása, amelyek az eseményt ily konkrét alakban egyszer lehetővé tették.

A megállapítható törvényszerűség tehát csak elvont jelenségekre vonatkozik. Ezek tekintetében állíthatunk fel tételeket, aminőnek például a biológiában a »nemi kiválasztást« vagy a »létérti küzdést« mint a fajok keletkezésének egyik ható okát tekintenénk. Ilyen elv gyanánt a szociológiában az »erők megtakarításának« elve, »az ellentétek kiegyenlítésére való törekvés« jelentkezhetnének; de hogy ezek in concreto minő kialakulásra vezetnek, azt előre megállapítani, s így az összes esetekre vonatkozólag törvényszerűséget meghatározni, képtelenek vagyunk.

Ha a tudományok szokásos mai beosztását elfogadjuk, amely szerint a természettudományok mint *törvénytudományok*, viszont a többé vissza nem térő eseményeket felölelő tanok mint *jelenségtudományok* közt tesznek különbséget a tudósok, akkor a társadalmi jelenségek törvényszerűségét tárgyaló szociológiát a kettő közé helyezhetjük, egy átmeneti állapot képét nyujtva. Ha a történeti esemény egyszeri történés, a természeti folyamat állandó ismétlődés, úgy a társadalmi processzus bizonyos ritmust feltüntető egymásután, melynél a hatások csak hozzávetőleg állapíthatók meg.

De ha ekként a törvényszerűséget ennyire megszorítottuk, kérdés, hogy a megmaradt téren minő biztonságot nyujtó törvényekhez jutunk? Ezeknek ugyanis különböző fajaival találkozunk.

A szigorú, szoros értelemben vett természeti törvény két vagy több jelenség között mutatkozó okbeli kapcsolat megállapítását jelenti, amelynél fogva az egyik jelenség a másiknak *oka,* amaz viszont emennek okozata gyanánt jelentkezik, s a két jelenség között az összefüggés szükségszerű. Az u. n. *oksági törvények* ezek.

A törvény ezen szigorú meghatározása mellett még ú. n. *empirikus, tapasztalati* törvényeket is ismerünk, amelyek a jelenségek együttességének vagy egymásutánjának csak leírását adják, anélkül hogy az okozati viszonyt megállapítanák. A kapcsolat tehát, bár legtöbbször előfordul, nem feltétlen. Igy törvényként hirdetjük, hogy a víz fagypontnál megfagy, holott magas nyomás, vagy teljes mozdulatlanság esetén e megfagyás nem áll be. A fenti törvénynél az állítás ellenben magát az okot emelte ki.

Tekintve már most azokat a nehézségeket, melyek a társadalomban előforduló okozati összefüggések megállapításánál előfordulnak, a társadalmi jelenségek tekintetében megállapítható törvények kevés kivétellel csak *tapasztalati* s nem feltétlen *oksági törvények* lesznek. Ezek az esetek legtöbbjénél érvényesülnek, uralmuk tekintetében azonban feltétlen biztosságot nem nyujtanak.

De a törvényszerűség kérdésének ilyetén eldöntésével annak minősége tekintetében választ még nem adtunk. Míg nevezetesen a világban a puszta erőművi okozatosság uralkodik, melynek egyedüli direktivája a jelenségek egymásutánjában mutatkozó szükségszerűség, addig már az élő világban a létérti küzdés és az alkalmazkodás folyományaként egy új elv lép fel a jelenségek irányításában. A bekövetkező változás most már nemcsak okok által meghatározott, hanem egyszersmind oly módon indokolt is lesz, hogy ennek folyománya bizonyos cél előmozdítása, az élet fenntartása s ezzel kapcsolatosan az e célt elő nem mozdító, tehát meg nem felelő alakulatok megsemmisülése lesz. Ugyanez elv érvényesül a társadalmi életben is. Az erőművi okozatosság mellett célok felé való törekvést látunk itt is.

A társadalmi fejlődés törvényszerűségének megállapításához tehát csak úgy jutunk el, ha a célok, a törekvések törvényszerűségét megállapítjuk s ez alapon konstruáljuk meg a bekövetkezendő állapotokat. Az akarat, valamint annak minden nyilvánulása, feltétlenül meghatározottként jelentkezik, de ezen meghatározottság nem a fizikai determináltság jellegével bír, hanem a lélekben fellépő motivumok jelentősége, azok súlya, ereje lesz az akarat, illetve az elhatározás tekintetében irányadó, ezek fogják az akaratot kapcsolatosan az okozó egyéniségével feltétlenül meghatározni. A társadalomban a változásokat létrehozó faktorok gyanánt a tagjaiként szereplő egyének indokai jelentkeznek, csak az ezek tekintetében megállapítható szükségszerű egymásrahatás lehet irányadó a társadalomban mutatkozó minden átalakulásra vonatkozólag is. Fizikai jelenségek, külső körülmények bárminő változása hatással a társadalomra csak az esetben lesz, ha e módosulások az egyén által észrevétetnek, őt ennek megfelelőleg bizonyos cselekvésre ösztönzik s a cselekvések egymásra hatásából a társadalomra nézve jelentősebb eredmény létesül.

A törvényszerűség azonban, amely ekként jelentkezik, nem az egyén lelkiállapotára vonatkozik, anyagát nem annak átalakulásai alkotják, hanem az egyéni lelkiállapotok kölcsönhatásából előálló kollektiv lelkitünemények. Ezek leírására kell nekünk tehát törekednünk, ezek kölcsönhatását kell megállapítanunk, ezek összefüggését kell megkonstruálnunk. Amennyire erre képesek leszünk, annyiban beszélhetünk társadalomtudományról, szociológiáról.

V. A társadalomtudomány fontossága és feladata.

Az ekként létesült társadalmi tudomány egyrészt az összes társadalmi jelenségek leírásával, másrészt azok fejlődésének vázolásával foglalkozna. Ily módon meghatározva, a szociológia felölelné mindazon jelenségeket, melyek ma már külön tudományok: a gazdaságtan, erkölcstan, jogbölcselet, politika, vallás- és művészetbölcselet tárgyát képezik. De ha ez így áll, mire alapítja létjogosultságát? mi jogosítja fel, hogy önálló tudományként szerepeljen, s magának önálló kört követelve a fenti tudományok mellé, sőt talán föléjök helyezkedjék?

Egy indok létjogosultsága tekintetében kétségtelenül fennáll: s ez az *összefoglalási törekvés.*

Tüneménysorok, melyek összetartozósága kétségtelen, e tudomány megszületéséig mint teljesen különálló, egymással még kapcsolatban sem levő tanok tárgyaltattak, a közöttök levő összefüggés teljesen elhanyagoltatott. E kaposokat, e meglazult kötelékeket erősítette meg az új tudomány, a szociológia. De feladata ezáltal befejezést még nem nyert. Magasabb álláspontra helyezkedve, szélesebbkörű áttekintést találva, a szociológia felülemelkedik az egyes résztudományokon s általánosabb szempontból vizsgálja az együttélés, az emberi összműködés tevékenységét. E szempontból vizsgálva, összefoglaló, áttekintő tudomány gyanánt jelentkezik éppúgy, mint az összes tudományokkal szemben a filozófia, úgy hogy a szociológiát viszont a társadalom filozófiájának tekinthetjük. Eredménye azután e felfogásnak egy társadalmi életnézet kifejlődése, éppúgy, mint a filozófia egy világnézet megteremtésére van hivatva.

A segédeszközök, melyek e törekvésünkben rendelkezésünkre állanak, ma még tökéletlenek. Teljes, befejezett, határozott ismeretekkel itt tehát még nem rendelkezünk. Az anyagot az antropológia, a statisztika, a demográfia, ethnográfia, s főként a történet legkülönbözőbb fajai szolgáltatják, melyek közül különösen a művelődéstörténet a társadalmak természetrajzának felel meg s amelynek anyagából a törvényeket kutató szociológia már megkonstruálható, bár hiányzik egy módszer, mely a hozzá legközelebb álló tudományokban, mint a pszichológiában és biológiában, már megbecsülhetetlen szolgálatokat teljesít: a kísérlet. Ennek helyét a társadalomtudomány terén az összehasonlítás foglalja el.

Pozitiv eredményt ezek segítségével legfeljebb a társadalmak berendezése, egyes alkatelemeinek egymáshoz való viszonya tekintetében érhetünk el. Ezen feladat megoldására különösen az u. n. klasszifikáló rendszerek törekszenek, amelyek a társadalmi jelenségek egymástól való függését, illetve összefüggését akarják megállapitani; némi tekintetben a marxizmust is ide sorozhatjuk, midőn a gazdasági jelenségeket alapvető tüneménynek tekintvén: a jogot, erkölcsöt, vallást, művészetet és tudományt ezek folyományainak, általa is irányítottaknak tekinti. Klasszifikáló rendszer Stammleré is, aki különösen a gazdaság és a (tágabb értelemben vett) jog egyenjogúságát és kölcsönös függését vitatja.

A társadalmi jelenségek vizsgálatának fontossága kétségtelen. Megismerésük, törvényszerűségük megalapítása nem csupán a kiváncsiság kielégítésére szolgál, nem csupán tudásunk bővülését eredményezi, de legszorosabb összefüggésben van sorsunk alakulásával, jólétünkkel, boldogságunkkal. Hisz ha a társadalmi együttlét törvényeit ismerjük, s így irányítani, formálni tudjuk a társadalmi állapotokat: hatalmas fegyvert nyertünk, amelynek segítségével céljainkat megvalósíthatjuk, kitűzött eszményeinket elérhetjük.

Míg egyrészt kritikát gyakorolhatunk a mutatkozó társadalmi törekvések felett, másrészt tudásunkban támogatást nyerünk terveink keresztülvitelére.

A társadalmi élet átalakítását, formálását ma az uralmon levő államférfi intézi, irányítására az uralomra törő ellenzéki vezér törekszik.

Mit ér ezeknek igyekvése, ha sem az elérhetőt nem ismerik, sem azt, hogy az elérhető minő eszközök segítségével valósítható meg? Működésük a vak ember,

a sötétben tapogatódzó eljárásához hasonlít, aki ha eredményt ér is el, azt tisztán a véletlennek, a körülmények szerencsés alakulásának, legkedvezőbb esetben valami sejtésnek, de legkevésbbé öntudatos eljárásának köszönheti.

Mit várhatunk ezzel szemben a társadalomtudománytól?

A társadalom törvényszerűségének megismerése a habozást, a tétovázást e tereken mind megszüntetné. Új láthatárokat nyitna az ember tekintetének, lehetővé tenné a tájékozódást, megmutatná a cselekvések eredményeit s ha nem is boldogságot (mert ez nem kizárólag tevékenységünktől függ), de legalább megnyugvást eredményezne s elejét véve sok sikertelen törekvésnek, áldatlan küzdelemnek (mely ma a társadalmi életet feldúlja, az embert embertársa legádázabb ellenségévé teszi s mindenütt rombolást, viszályt szül), békés együttlétet, összeműködést teremtene.

Minden tudomány gyakorlati ismeretek rendszeresítéséből fakad s fejlődésének legmagasabb fokát akkor éri el, mikor gyakorlati feladatok megoldására képesít.

A társadalom törvényszerűségének megállapítása is óriási gyakorlati eredményekkel, el sem képzelhető erőmegtakarítással járna. Az itt működő erők felfedezésével úrrá lenne az ember oly hatalmak felett, melyek ma rajta még korlátlanul uralkodnak.

A tudás egyszersmind az erkölcstanhoz, az ethikához, a helyes magaviselet tanához is elvezetne. Az emberi tökéletlenségnél fogva az egyéni célok megegyezése ugyan alig remélhető; de az elérhető eredmények kétségkívüli megállapítása esetén kiegyenlítésük mindamellett várható. A végső célok elérésére szolgáló eszközök megállapítása esetén pedig világosabbak, tisztábbak s meggyőzőbbek lennének az eljárásunkban irányító erkölcsi parancsok is.

A XIX. század a felfedezések kora. A fizika terén az elektromosságnak, a technika terén a gőznek alkalmazása, a fiziológia terén Schwann kutatásai óta a felfedezések egész sora, a biológia körében Darwin tanításai jelentkeznek e század leghatalmasabb vívmányai gyanánt.

De míg az előbbi tudományok terén már járt ösvényeken haladt a felfedezők szelleme, *Comte Ágost* az ismereteknek egy új körét tárta fel, a jelenségeknek egy addig számba nem vett csoportjára hívta fel a figyelmet a *szociológia*, a társadalmak tudományának megalkotása által.

A fiatal tudomány azután sietve haladt. Az anyag, mely feldolgozásra várt, ugyan óriási volt s a detail-kutatással napról-napra növekedett. Alig is akadt szellem, ki az egész anyagot tudva, a jelenségekkel egységes elvre visszavezetni, azt megfelelő rendszerbe foglalni képes lett volna. Kísérletekkel mindamellett folyton találkozunk. Újabb meg újabb rendszerek támadtak, melyek szerzői, a szisztematizálás ösztönétől hajtatva, a szövevényes alakulat rejtélyét meg akarták oldani. Közülök azonban még egy sem volt képes a saisi kép fátyolát fellebbenteni.

Bármily fiatal is a tudomány, bármily bizonytalanok is még eredményei, melyeket legutóbb a lélektani kutatás segítségével, a pszichológia kiegészítése (néppszichológia), másrészt annak pótlásaként sikerült produkálnia, tanításainak érdekességét, sőt értékét kétségbe nem vonhatjuk.

Legjobban bennünket sorsunk, helyzetünk érdekel. Ezt megismerve, ismerjük meg igazán magunkat, értjük meg rendeltetésünket, jövőnket. Hisz létünk a társadalomtól függ, amelynek kebelén belül élünk. Az abban küzdő, némelykor diadalmaskodó, máskor hanyatló irányzatok, mozgalmak bennünket legközelebb érdekelnek, hisz azokkal együtt emelkedünk vagy bukunk; azok eredményezik ugyancsak reményeink teljesülését, avagy azok meghiusulását.

Annak megállapítása tehát, hogy a mozgalmakkal kapcsolatosan hangoztatott jelszavak mennyi igazságot tartalmaznak, hogy a kilátásba helyezett eredmények a lehetőség minő fokát tartalmazzák, hogy a megindított mozgalmak mennyiben járhatnak sikerrel, mindez csak a társadalomban végbemenő folyamatok, az azokban mutatkozó törvényszerűség megállapítása után ítélhető meg.

Különösen ma, midőn kétségkívül társadalmi átalakulás küszöbén állunk s a különböző társadalmak közötti harcok elültével a társadalmak kebelén belül vetnek az egyes mozgalmak óriási hullámokat, az eddigi alapokat, az eddigi szervezetet megsemmisítéssel fenyegetvén: most fontos a társadalmi folyamatok megismerése és pedig nemcsak a követendő taktika érdekében, de annak megállapítása szempontjából is, hogy melyek az elérhető lehetőségek. Az eszmék tisztázása, az ekként nyert megállapodás kétségkívül visszahat a mozgalmakat irányító érzelmekre is.

Ámbár Spencer »Bevezető a társadalomtudományba« című híres művében elősorolta azon vallási, erkölcsi és pártszempontból kiinduló akadályokat, melyek a társadalom vizsgálatát akadályozzák, és óv bennünket attól, hogy e kutatásokhoz vágyainkat fűzzük, reményeinket ezekkel összekapcsoljuk: e behatások elől teljesen menekülni mégsem tudunk. Nem tudunk különösen ott, hol többé nem a végbemenő folyamatokat, a fejlődés, a mult eseményeit vizsgáljuk, hanem a jövőbe tekintünk, s itt vágyainknak, óhajainknak adva kifejezést, adunk a követendő törekvések- és irányelvekre vonatkozólag útmutatást.

Ha eddig objektivitásunkat meg is őrízhettük, itt feltétlenül szubjektivekké kell lennünk.

Mi is tehát, midőn e műben a jövő fejlődésének vázolását is feladatunkká tettük, nem helyezkedtünk a rideg, szenvtelen tudós álláspontjára, nem törekedtünk gőgös lenézéssel az emberiség iránti nézetünket megtagadni, hanem igyekeztünk a vizsgálódások befejezéséhez eljutva, kifejezést adni azon ethikai hitvallásnak, melyet magunkénak tekintünk.

E hitvallás a *társadalmi optimizmusban* nyer kifejezést, azon meggyőződésben, hogy az emberiség haladása mind boldogabb és boldogabb állapothoz vezet, nem ugyan megszakítások és visszatérések nélkül, de lassan előre haladva, folytonosan.

E remény megvalósulása azonban egy feltétel bekövetkezésétől függ.

A társadalom folytonos haladása az egyén teljes különzéküléséhez, egyéniségének mind egyoldalúbb kifejlődéséhez vezet. Az egyéni önzés, a kíméletlen érvényesülés a társadalom fejlődésével mind hatalmasabb és erősebb lesz. E természetes fejlődés azonban, ha nem talál korlátokra, a kizsákmányoláshoz, a

könyörtelen elnyomáshoz, a pusztuláshoz visz. Ez ellen kell az összeségnek küzdeni; gátat vetni az egyéni érvényesülés korlátlanságának. A régi mérséklő hatalmak összeomlottak: új elveknek, új tekintélyeknek kell tehát felépülniök, amelyek azonban más alapokon fognak nyugodni mint aminőkre alapíttattak a régiek. Eddigelé az érzelmek, a hajlamok vezettek, most az értelemnek kell az irányító szerepet kezébe ragadni. Új eszméknek kell támadni, melyek éppúgy meg fogják hódítani az emberiséget, mint megnyerték azt maguknak a régiek.

A keletkező új tekintélyek útját előkészíteni s a társadalmi élet törvényszerűségének felfedése, azok leírása és ismertetése által azok segítségére sietni: ezt tartjuk e mű feladatának is. A jövő, melyre kilátásaink vannak, szebb lesz mint a mult. Még ha a technika haladása oly mértékben, mint az a közelmultban történt, nem is segítené elő haladásunkat, az emberiesség, a méltányosság, az igazságosság eszméinek teljesebb megvalósítása által boldogabb idők következnek.

VI. Állati társadalmak.

Mielőtt a társadalom leírásába, elemzésébe kezdenénk, vessünk egy pillantást a társadalmi jelenségeknek az állatvilágban előforduló előzményeire.

A modern gondolkodás a természet egységes felfogásából indul ki.

A természeti jelenségek körében észlelhető tüneménycsoportok nem izoláltan vagy egymástól élesen elkülönítve jelentkeznek. Lassú átmenetben váltja fel a természet egyik birodalma a másikat.

»Natura non facit saltus«, — a természet nem ismer ugrást. Ez a tétel nem csupán az egyes jelenségkörökön, ú. n. országokon (állatország, növényország) belül, hanem a különböző jelenségkörök egymáshoz való viszonyára nézve is érvényes.

Az emberi társadalom sem jelentkezik mint egyetlen, kivételes tünemény; nem kiváltsága ez az embernek, hanem általános tünemény az élő lények történetében. Az élő világ, a sejtből kiindulva, az egyes élő lényekig, az érzékeink által kisebb-nagyobb pontossággal megkülönböztethető egyedekig jut. A természeti fejlődés sorozata azonban nem állapodik meg az egyes élő lények kialakulásánál. Ezek felett magasabbrendű képződmények létesülnek, melyek az individuális lények együttműködésének eredményei. E kölcsönhatás által az élő lények egy új világának, a fizikai léttel szemben a szellemi életnek, a lélek világának, lesznek megteremtőivé.

Mert, ha nem is tulajdoníthatunk e képződményeknek, különösen az egyes társadalmi köröknek, az ú. n. közönségeknek, az emberrel azonos egyéniséget, ha nem is hisszük, hogy az állam mint egy óriási ember érez, gondolkodik és akar, — hisz ilyennek elképzelése képességeinket már természeténél fogva túlhaladná — azt el kell ismernünk, hogy a szellemi élet alkotásai, minők a nyelv, a vallás, a jog, a művészet, sőt maga az ember egész szelleme, a társadalomban élés eredményei, tehát a társadalom teremtményei.

Tökéletesen igaz Izoulet (La cité moderne. 1901.) megjegyzése: »L'âme est la fille de la cité«, »a lélek a társadalom gyermeke«; igaz nemcsak abban

az értelemben, hogy a mindenkori társadalom formálja ki az egyes ember lelki világát, de igaz annyiban is, hogy maga a lelki élet sem léteznék, vagy legfeljebb csirájában mutatkozhatnék, a társadalom s annak produktumai, a nyelv, az írás, a tudomány nélkül.

A csoportosulásnak, az összeműködésnek fontos szerepe a természetben különben mindenütt konstatálható. Fenséges eredményeket hoz létre a biológia körében. Maga a növényi és az állati test nem egyéb, mint elementáris lények, a sejtek, összeműködésének eredménye. E képződményeket, amelyek részeik működésében szellemi hatásokat nem hoznak létre, mellőzzük, bár némely tudós, pl. Espinas, bennük találja, *táplálkozási társadalmak* név alatt, a társulás, az egyesülés legprimitívebb faját.

Ezen felfogásukat e tudósok arra a tényre alapítják, hogy egyes alsóbbrendű élőlények kolóniákat alkotnak, melyek önálló, de azért egymással fiziológiailag összefüggő, különösen közös táplálkozási ürrel bíró, de más és más működést végző egyedekből állanak.

Ezen alakulások az állatvilág legalsó fokán álló élőlényeknél, mint az egysejtűeknél, coelenteratáknál, puhatestüeknél észlelhetők s az ekként különvált egyedek csak lassan alakulnak át szervekké, ezután is megtartván bizonyos önállóságot, mint pl. a férgeknél (galandféreg, földi giliszta). A gerinceseknél a részek ezen önállósága már teljesen megszűnik. Egységes alakulattal állunk szemben, amelynél semmi sem mutat többé a fejlődés kezdetén fennálló különállásra. Ezeket mind mellőzhetjük; itt még nyoma sincs szellemi kölcsönhatásnak, tehát valódi társadalmi életnek.

Mi a biológia köréből is — pusztán a természeti jelenségek összefüggésének kimutatása céljából — csak azokat a társulásokat emeljük ki, amelyeknél már szellemi kölcsönhatás nyomára akadunk.

Az egyesülések ily fajait mutatják azok a társulások, melyek a nemek különválásával a hím és nő szövetkezéséből származnak s amely kapcsolatok, a futólagos érintkezés esetein át, azokhoz az egyesülésekhez vezetnek, amelyeket már az állatvilágban is a *család* névvel szoktunk jelölni.

Ezen *családi*, illetve *nemi egyesüléseknek* eltérő fajait ismerjük.

A családi élet vagy legalább is az utódokról való gondoskodás, úgy látszik, eleinte a hím tevékenységén alapszik. Az eredeti család tehát *atyai*, amikor is a nőstény még mit sem törődik utódaival, mint azt pl. a halaknál látjuk (Schurtz, Espinas). Csak később megy át e kötelesség csaknem teljesen az anyára, mikor azután a hím válik indifferenssé az *anyai családban* ; végül aztán az utódok felnevelése, mint azt a madár- és emlősvilágban látjuk, mindkét fél tevékenységének eredményeként jelentkezik a *páros családban.*

Itt már feltalálhatók a szellemi élet bizonyos nyilvánulásai s némely író, mint pl. Espinas (Les sociétés animales, 1877) szerint, a művészi érzék kezdetével találkozunk a hímnek szerelmi udvarlásában (a madarak énekében, azok tarka ruházatában), hódítási eszközeinek fitogtatásában.

A társulás alapja itt még tisztán biológiai. Az egyesülés kifejezett *szervezeti* különbségeken alapul. S a szerves világ, a rendelkezésére álló fizikai eszközök segítségével, e téren hozza létre az összeműködés, az együttérzés bámulatra

méltó eredményeit. Hogy ez alapon mily hatalmas egyesülések létesülhetnek, mutatják a *méhek*, a *hangyák*, a *termeszek* csoportosulásai, amelyeknél a munkamegosztás oly páratlan példáival találkozunk, aminők az emberi társadalmakban alig vagy el sem képzelhetők.

A szervezkedés, a munkamegosztás ez állatoknál — mint említettük — biológiai alapokon nyugszik s abban különleges, a természet által előre kijelölt funkciót végeznek a hímek, a nőstények s a nemmel nem bíró munkások, avagy a sajátságos szervi alkatot mutató s csak hadakozásra alkalmas katonák (a termeszeknél). Mindezen állatoknál a kölcsönhatás csak másodsorban szellemi.

Meghatározásunk szerint társadalomelőtti alakulatok még ezek, részletes tárgyalásuk tehát egy praesociologiába s nem a társadalomtudományba tartozik.

Annak dacára, hogy ekként ez állatoknál az emberétől egészen eltérő, teljesen más jellegű társas kapcsolatokkal találkozunk, társas életükben számos oly vonást észlelünk, amelyek őket az emberi társadalomhoz igen közel hozzák; egyrészt a valódi társadalommal párhuzamos fejlődést mutatnak ezek, másrészt messze túlhaladják a többi gerincesek összes egyesüléseit.

Az itt felsorolható társas csoportosulások az állati hierarchia alacsony fokán levő fajokból, a rovarok köréből, még pedig a »hártyásszárnyúak« (Hymenopterák) fajából kerülnek ki.

Átmeneti alakokkal itt is találkozunk. A pöszörök (Bombus) már családot alapítanak, melyben munkások, herék és törpe nőcskék, sőt az év vége felé nagy anyaméhek is találhatók. Ősszel azonban a család kihal, csak az anyaméh, az ősanya marad meg, hogy valamely védett helyen kitelelve, tavasszal új családot alapítson. Sajátságos intézményük a *trombitás,* mely minden áldott reggel kiáll a fészek ormára és szárnyát rezegtetve búg, felriasztja a családot, hogy napi munkába álljon.

A bundás méhek (Podalirius, Anthophora), bár szintén telepekben élnek, keveset törődnek egymással. Csak ha nagy számban vannak együtt, kisértenek meg közös támadást.

Társiasabbak a darazsak (Vespidae, Polystes). A lakosság itt is három csoportba szakad. Ezeknek is van lépjük, de nem olyan mint a méheké; nem kettős, csak egyes lépek ezek. Korcsnőcskék, munkások, készítik őket papírszerű anyagból.

Tartós, állandó, több évre szóló családot alkotnak már a méhek. Ezeknek működésében inkább ösztöneik fejlettségét és pontosságát, mint értelmi képességüket csodálhatjuk.

Mint tudjuk, a lakosság három csoportba tartozik: van egy *királyné,* több *hím,* kik a termékenyítés után megöletnek; a lakosság óriási tömege azonban az elsatnyult nőnemű *munkásokból* áll.

Legkiválóbb sajátságuk a konstruáló, architektónikus tehetség. E tekintetben bámulatos képességre tettek szert, a tér kihasználása s az anyag megtakarítása szempontjából. Az általuk alkotott rhombusok szögei 109° 26′ és 70° 34′-nek felelnek meg, tehát, mint kimutatták, azt az alakot tüntetik fel, amely mellett a rendelkezésükre álló teret a leggazdaságosabban, a legkevesebb anyagveszteséggel használhatják fel.

A munkamegosztás nem kijelölésen, kirendelésen alapszik; mindegyik méh ösztönszerűen végzi munkáját.

Mindamellett valóságos összeműködéssel találkozunk, amennyiben némelyek a fiatalok gondozásával, a kas tisztántartásával foglalkoznak, míg mások az élelem beszerzése után járnak. Ezenkívül a kijáratoknál őrökről is gondoskodnak. Egymást valamennyien ismerik, az idegent elűzik, sőt legtöbbször meg is ölik.

Királynéjukkal folytonos érintkezésben vannak, úgy látszik, ezáltal érzik egységüket. Ennek eltávolítása esetén mindnyájan izgalomba jönnek s nem nyugosznak meg, ha a régit új királyné helyettesíti. Itt a főszerepet valószínűleg a szaglóérzék játssza. Ha kilátásuk van arra, hogy körükből új királyné támad, a kas 16 napig is együttmarad, várakozva; ha reményük nem válik be, fejvesztetten elpusztulnak.

Ami működésüket jellemzi, nem annyira az értelemnek magas foka, mint inkább az összeműködésnek, a feladatok megosztásának módja, a harmónia, a megegyezés, mely egész tevékenységükben mutatkozik, bámulatos.

Működésükben különben sajátságos egyformaságot, konzervativizmust tanusítanak, úgy hogy, az emberi társadalmakban keresve példát, államuk a nagy maradiságot feltüntető keleti birodalmakhoz volna hasonlítható.

Hogy különben a méhek is képesek módosulni s aránylag elég könnyen hagyják abba szorgos gondoskodásukat, bizonyítja az a körülmény, hogy Ausztráliában, vagy Kaliforniában, ahol örökös nyarat tapasztalnak, a második vagy harmadik év végével megszüntetik a méz gyüjtését.

Az értelemnek, s ezzel kapcsolatosan a társadalmi működésnek, meglepőbb példáit mutatják a hangyák. Valóságos birodalmaik vannak.

A hangyabolyok lakossága számra nézve igen különböző. E. Young öt vöröshangya-bolyt számlált meg s azokban 20—94.000 hangyát talált, míg Forel és Lubbock 400.000-re teszi egy-egy hangyaboly lakóinak számát. Igy Forel a Formica exsecta egy gyarmatát fedezte fel, ahol 200-nál több hangyaboly volt együtt mintegy 600 négyszögöl területen. Mc. Cook talált egy gyarmatot 1600 fészekkel. Ezeknek lakossága tehát több száz millióra menne.

E lakosság legnagyobb része a munkások tömege. Ezek nőneműek, de nemi szerveik elsatnyulnak. Sokkal csekélyebb számban vannak a hímek, valamint azok a nőstények, melyek a munkásokkal szemben szárnyasok. Némely hangyafajban a munkásokon kívül hatalmas rágószervekkel fegyverzett katonák is vannak.

Már a mi hangyafajainknál is észlelhető a munkások között munkamegosztás. Némelyek folyton a fészekben maradnak, míg mások az eledelről gondoskodnak. Meglepő a gyengék iránt való gondoskodás. Lubbock megfigyelte, hogy egy hangyát, mely már a bábból való kiszabadulásakor nem bírt a lábán állani, társai három hónapig tápláltak és gondoztak.

Az a körülmény, hogyha egyedül nem bírnak valamely feladatot elvégezni, pl. zsákmányt elvinni, egymás segítségét hívják fel, azt mutatja, hogy bizonyos — habár csak kezdetleges — közlekedési móddal is bírnak.

Úgy Huber, mint Forel azt állítják, hogy a hangyáknál is észleltek birkózáshoz hasonló játékokat.

A harcok igen gyakoriak közöttük. E célból egymás fészkébe is behatolnak. Legharciasabb közöttük a Polyergus rufescens, de mások is, mint a Formica sanguinea, keresik a küzdelmet.

Éppúgy vannak rabszolgáik, mint az emberi társadalmaknak.

Vannak nevezetesen fajok, mint azt Huber körülbelül már száz évvel ezelőtt észlelte, melyek a szomszéd bolyokat megtámadják s onnét a hangyák lárváit s bábjait saját fészkükbe viszik. De nem pusztítják el ezeket, hanem tovább táplálják, felnevelik s a házi dolgokra, az utódok táplálására, a boly tisztántartására használják. Különösen a Formica sanguinea az, mely ezt a foglalkozást űzi.

Zsákmányolásukban különben magas értelmi képességet tanusítanak, mert csak a munkások lárváit és bábjait viszik el, míg a hím és a nőstény állatok bábjait, melyek számukra hasznot nem igérnek, nyugodtan otthagyják.

A sokak által rabszolgaságnak nevezett, de voltaképen inkább együttélésnek tekinthető működés legtökéletesebb módja az amazonhangyáknál (Polyergus rufescens) található. Ez is a szürke hangyát keresi fel. Mihelyt az amazonhangyák egy ilyen hangyabolyt felfedeztek, rögtön annak belsejébe rohannak s rövid idő mulva szájukban lárvákkal s a bábokkal jelennek meg, amelyeket a saját fészkükbe szállítanak.

Az amazonhangyák fészkében Lubbock szerint ezer gazdára 10—12.000 ilyen rabszolga jut. Ezeknél a fajoknál a rabszolgák nem fényűzésre valók, mint a Formica sanguineanál. Az amazonok állkapcsa túlrövid lévén, sem fészküket elkészíteni, sem pedig utódaikat felnevelni nem bírják, sőt némelyik közöttük még táplálkozni sem tud egyedül. Ha ily amazonhangya megéhezik, az egyik rabszolgához közeledik s a csápjai érintésével hívja fel azt a táplálásra. Ez előrenyujtja felső ajkát, s a gyomrából édes folyadékot enged ki, amit a másik azután mohón elfogyaszt.

Itt tehát, a rabszolgaság intézményét tekintve, szinte fordítva áll a dolog, amennyiben az idegen munkások a tulajdonképeni urak, ezek azok akik a kolóniát igazgatják s akik nélkül amazok feltétlenül el is pusztulnának. Az urak, az amazonhangyák, inkább csak mint harcosok szerepelnek.

A rabszolgákon kívül némely hangyafajnak háziállatjaik is vannak. A hangyák rendkívül kedvelik az édességeket. Ezeket mindenütt felkeresik. Igy támadják meg a növényeken élő ú. n. zöld levéltetűt, amely édes nedvet választ ki magából.

Ily barátságos viszonyt találunk különben nem csupán a hangya és a levéltetvek (Lachnus), hanem a hangya és hangyabogár (Claviger testaceus) között is. Egy amerikai hangyafaj (Myrmecocystus mellifer) a mézgyüjtést kultiválja.

Sajátos faja a hangyáknak az, mely a Rivierán lakik. Ezeknek fészke közelében csak pár növényfaj terem, mert a többieket a hangyák kiirtják. Ősszel a magokat összegyüjtik, elrakják s a csirázás meggátlása végett hangyasavval preparálják.

2*

Észak-Amerika egy hangyafaja szintén termeszt egy növényt, amelynek magvait szintén összegyüjti. Némely író szerint ezek tavasszal a magvakat el is vetnék. Ez az állítás azonban még megerősítésre szorul. (O. Taschenberg: Bilder aus dem Thierleben. 1885.)

Vannak hangyák, melyek gabonamagvakat gyüjtenek. Minthogy azonban a nyers keményítőt nem fogyasztják, a magvakat részben csirázni hagyják s az ekként előálló cukoranyaggal táplálkoznak. Ez eljárás a mi sörkészítésünkhöz hasonlít. Az Atta-féle faj, Braziliában, leveleket hord össze fészkébe, ezeket földdel vegyítve széles kamrákba helyezi el s ezen egy gombafajt tenyészt, amelyből azután táplálkozik.

Az utolsó nagy csoportja a társas rovaroknak az »álrecésszárnyúak« (Pseudoneuroptera) közül kerül ki. Ezek a termeszek, az ú. n. fehérhangyák. Életük azonban még kevéssé ismeretes.

Európai válfajaik semmi különösen érdekesebb vonást nem mutatnak, de forróégövi testvéreik már feltűnnek bámulatos építményeik által.

A fészek lakossága négy különböző jellegű állatból áll. Vannak nőstények és hímek, ezek a királyok és királynők, azután munkások és katonák. Ez utóbbiak nemi szervei elsatnyultak, nincsenek kifejlődve.

A katonáknak nagy fejük van s állkapcsaik hatalmasak; a munkások feje kisebb s rágóik sincsenek annyira kifejlődve.

A főmunkát itt is a munkások végzik. Ők építik a fészket, ők javítják, tatarozzák; ők gondoskodnak az élelmezésről.

A katonák feladata a fészek védelme s e célból készek is mindig életüket feláldozni. Ha a fészken rés támad, a katonák rögtön a nyíláshoz rohannak s rágóikkal dühösen megragadnak mindent, mi eléjük akad. Némely fajoknál a katonák mérges folyadékot is választanak ki. A veszély elmultával, a támadó visszaverésével a bolyon okozott károkat a munkások javítják ki. A két csoport működése tehát kiegészíti egymást.

De még különösebb összeműködést is látunk. Sparmann vándorlásukról tesz említést. Egy korhadt fatörzsben levő fészekből vonultak ki. A munkások 12—15-en egy sorban, sürűn tömörülve haladtak. Oldalt 2—3 láb távolságban, meghatározott körökben, katonák vonultak, mintegy oldalvéd gyanánt. Legsajátosabb azonban egyes katonák magatartása volt, melyek a kiálló fűszálakra felmásztak, s onnét a seregen mintegy áttekintve, azt a sajátságos hangot hallatták, mely a munkások ösztönzésére szolgál. Az őrök ezalatt folyton őrhelyükön maradtak. A vándorlás egy óránál tovább tartott s egy földalatti bejárónál végződött.

A fészek fenmaradásáról a nemmel bírók, a király és királyné gondoskodnak. Ha ezek elpusztulnak, a munkások az álcák sajátszerű táplálása által gondoskodnak új nemmel bíró egyedek létrejöttéről. Ezek különben mindig a legnagyobb figyelem tárgyai s külső támadás esetén lakásuk valóságos erődítménnyé alakíttatik át.

Élelmük a legkülönbözőbb anyagokból áll; rendszerint növényeket gyüjtenek, de az állati termékeket sem vetik meg. Némelyek közülük, mint a Jáva szigetén élő fajok, gombákat tenyésztenek.

Az eredmények tehát, melyeket e rovarok összeműködésénél látunk, bámulatosak. Messze túlhaladják úgy a többi gerinctelenek, mint a gerincesek társulásainak alkotásait. Mindamellett a rovarok társadalma ez utóbbiak egyesüléseivel nem helyezhető párhuzamba. E rovari egyesülések ugyanis nem előzményei a viszonylati állati társadalmaknak, hanem a családi társadalmakból kimagasló oldalágat alkotnak.

Míg a munkabeosztás, mely úgy a méhek, mint a hangyák és termeszek egyesülésében észlelhető, szervezeti, fiziológiai jellegű, addig ez a jelleg teljesen megszűnik a *viszonylati* állati társadalmaknál. Sőt ezeknél magasabb fokon, mint pl. az emberi társadalomban, a tendencia a szervezeti különbségek társadalmi jelentőségének megszüntetésére irányul, amennyiben — bár ellenkező jelenségek sem hiányoznak — az emberi társadalom sok tekintetben a két nem, sőt a korok egyenlősítése felé halad.

Az állati társadalmaknak az emberi társadalmakkal rokon nemei másutt, nem a felsorolt *családi* társadalmakban találhatók.

Nagy tömegek puszta egyesülése magában véve a társadalmi életre nem elegendő. Ily csoportok legfeljebb az anyagot szolgáltatják, amelyből azután a valóságos társadalom támad. Ez egyesüléseket Girod, illetve Marschall nyomán *közönyös társulásoknak* nevezhetjük.

Az ilyen jellegű társadalmaknak számtalan fajait különböztethetjük meg.

Kezdve a Canestrini által embrionálisoknak nevezett egyesülésektől, ahová egyes hernyófajokat, mint a bucsú-pille (Cnethocampa processionea) hernyóit sorozza, melyek ősszel egyesülve a fák tetejére szorulnak, hogy fészekbe csoportosulva együtt aludják át a telet, avagy az »Epeira socialis« rajait, melyeknek bábjai palack alakú fészekben várják a kibúvást, egész sorát látjuk a csoportosulás lazább és tartósabb fajainak.

Igy több, rendesen barátságtalan, pókfaj (Anelosimus socialis) tüntet fel szociális hajlamokat. Ugyanezt tapasztaljuk némely lepkénél, mint pl. a káposztapillangónál (Pieris brassicae), mely mindig tömegesen jelentkezik. Igy egyesülnek a tüskebőrűek, a tengeri sünök (echinoideák, holothurioideák), valamint a halak is az ivarozás időszakában nagy tömegekben vonulnak a szaporításra alkalmas helyekre; így látjuk üzemkedés idején a szarvasokat, az elefántokat szintén nagy csoportokba tömörülni.

De legfeltünőbbek e tekintetben a madarak egyesülései. Ily csoportosulások, melyek még tisztán a véletlen eredményei, különösen az északi sark felé észlelhetők, ahol az ú. n. *madárhegyeken* a legeltérőbb válfajoknak, tengeri madaraknak óriási tömegei találhatók.

Ugyancsak ilyeneknek tekinthetjük a legtöbb költözőmadárnak, mint a fecskéknek, vándorgalamboknak, továbbá némely emlősnek, mint a vándorpatkánynak (Mus decumanus), a lemmingnek (Myodis lemmus) költözés alkalmával mutatkozó csoportosulásait. Ez utóbbiak különösen óriási tömegekben vándorolnak s útjokban mindent elpusztítanak. Sem hegységek, sem folyók nem tartóztathatják fel őket haladásukban.

Ezeknél a társulás alapja: az ugyanazon időpontban fellépő ösztön; egyesülésre irányuló külön szándék itt még nincs.

E csoportosulásokból egyesek, különösen a fiatalok, talán hasznot merítenek; de ettől eltekintve, semmi kölcsönhatást sem látunk; valóságos vezetők itt még nem mutatkoznak s az elmaradottak s gyengék iránt a többiek teljes közönnyel viseltetnek. Mindezek *véletlenen alapuló, önkénytelen egyesülések.*

Mihelyt azonban az egyesülés már nem a puszta véletlen eredménye, hanem szándékos vagy éppen a célszerűség jellegével bír, mihelyt fellép egy közös eredmény kitűzése, bár csak sejtésszerűleg is, az állati egyesüléseknél szintén találkozunk az emberi társadalmakhoz rokon alakulatokkal.

Ezeket kölcsönösségen nyugvó, bár csak ideiglenes társulatnak nevezhetjük. Ez egyesülések a *szimbiozis*, az *együttélés* esetei.

Az idetartozó egyesüléseket két csoportba sorozhatjuk. Az első kategóriába az ú. n. *esetleges* (Espinas), különböző nemű állatok közt fennálló társulások tartoznak, míg a másodikba az egynemű állatok közt fennálló, *normálisnak* tekintett egyesülések sorozhatók.

A zoologiában az együttélésnek, a szimbiozisnak két faját ismerjük: a *kölcsönösséget* (mutualizmus) és az *asztaltársi viszonyt* (kommenzalismus).

Mutualizmusnak a társulás azon fajait tekintjük, amelyeknél az egyesülés mindkét állat előnyére szolgál, míg a kommenzalizmus esetében az egyik fél a másik által hátrahagyott, általa igénybe nem vett élelmi maradványokból táplálkozik. Itt az egyesülés tehát csak az egyik félnek válik előnyére.

A normálisnak tekinthető, tehát egyneműek között fennálló társulások a mutuálizmus körébe tartoznak.

Ide esnek az emberi társadalmat megelőző állati társadalmak.

A kommenzalizmus legkiválóbb eseteit a madárvilágban találjuk. Igy látjuk, hogy a rabló csüllők megtámadják a sirályokat s a többi tengeri madarakat, a halászkákat, cseréket, hogy zsákmányukat elrabolják. Az élősdi kánya a sólyom lakomáinak maradványaiból él, de ezt is gyakran megfosztja zsákmányától a fehérfejű sas. A pettyes lile a krokodil torkában üldözi az ott lakó élősdieket.

Igy a kommenzalizmus középhelyet foglal el a valóságos társasági állapot, a mutualizmus és az együttélés külsőleges (de azért már valóságos létért való küzdést feltüntető) módja közt, melyet a parazitizmus névvel jelölhetünk.

Az elválasztó vonal, mely a kommenzalismustól a parazitizmushoz vezet, elmosódik. Némelykor az asztaltársak a zsákmányolót már megfosztják zsákmányától úgy, hogy azok már ennek rovására élősködnek. Más esetben ismét az utódok számára szolgáló eledelt fogyasztják el, amitől már csak egy lépés, hogy magát a fiatal sarjat, illetve a felnőtt állatot semmisítsék meg.

Az élősdieknél az egyik lény a másikat már kizsákmányolja: valóságos megsemmisítési processzus ez, csak enyhébb alakban; lényege, hogy az élősdi a másiknak már feldolgozott táplálékán, annak tápszerein élősködik. Két csoportba sorozhatók: az entozoák és az epizoák csoportjába, aszerint amint a kizsákmányolt belsejében, avagy annak külsején élősködnek. Bár az együttélés itt gyakran a testi egyesülés jellegét mutatja, a parazitizmust nem társas, hanem társadalomellenes viszonynak kell tekintenünk.

A kommenzalizmus második faja már kölcsönös segítés formájában jelentkezik.

Igy él az elefántcsordák közelében egy madár, a piroscsőrű nyüvvágó (Buphaga africana), amely a vastagbőrűt molesztáló kukacokból táplálkozik s így reá nézve nagy mértékben hasznos. Ugyanily szerepet teljesít a bivalyokkal szemben a feketefejű szövőmadár, amely azzal is használ asztaltársának, hogy már korán figyelmezteti a közelgő veszedelemre.

A fent idézett példákban a kölcsönösség azon eseteit láttuk, melyekben egymástól különböző nemű állatok nyujtják egymásnak a segélyt.

De már az állatvilágban is számtalan esettel találkozunk, amidőn egy fajhoz tartozó állatok egyesülnek s kölcsönösen támogatják egymást.

A szándékolt társulás első esetei még pusztán az együttlét szeretetéből támadnak.

Igy látjuk a varjakat, verebeket bizonyos időpontban, meghatározott helyen összegyülni, ahol különösen ez utóbbiak éktelen lármát is csapnak. Houzeau, a híres kutató, említést tesz fiatal prairie-kutyák (Cynomys ludovicianus) rendszeres összejöveteleiről. Igy észlelhetők reggelenkint az erdő szélén az összes éneklőmadarak csoportosulásai, amint énekükkel közösen köszöntik a hajnalt.

Másutt az egyesülés már határozott célból történik. Igy látjuk naplemente után a gémeket, varjakat, papagájokat csoportosulni, együtt keresni éjjeli szállást, hogy így tömegesen inkább védve legyenek ellenségeik ellen.

Az átmenet a közönyös társulásokból a kölcsönösségen nyugvó egyesülésekbe lassú.

A költöző madarak némelyikénél, mint pl. a darvaknál, már tervszerű összeműködést látunk. Hogy haladásuknál a levegő ellentállását csökkentsék, háromszög alakú csoportban repülnek. A vezetők, kikre a legnehezebb feladat, a levegő átszelése hárul, sorban váltakoznak. Ilyen berendezést különben más vándormadárnál is látunk.

Másutt még kifejezettebb célból történik az egyesülés. Igy társulnak a varjak nyulak, gazellák, nagyobb szárnyasok megtámadására. Igy vadásznak gyakran csoportban a farkasok; a vadászkutyák is összeműködve járnak el támadásaiknál. Ide sorolható végül a pelikánok közös halászata is.

Legteljesebb egyesülésre akadunk a szövőmadaraknál, kígyók s más ragadozók elleni védekezés okából. Már a lóri-papagájok, továbbá a kotrik (Dendrocita rufa) is együtt fészkelnek, de a legtökéletesebb ilynemű együttélést a telepes verébnél (Philaeterus socius) találjuk. Hogy fiaikat ellenség elől megóvják, együtt fészkelnek valamely hatalmas, közösen konstruált tető alatt, mely egy ágon függ, sőt néha az egész fát is beborítja. Le Vaillant 320 külön fészket számlált meg egy közös tető alatt. Munkamegosztás, összeműködés itt még nincs.

Rokon ezekhez a hódok (Castoridae) csoportosulása; de ezeknél az emlősöknél már összeműködést is észlelünk.

A közös célból létrehozott egyesülés azután állandó marad, amint azt különösen a csordákban élő nagyobb kérődzőknél látjuk.

Ez esetben azután már létrejöhet a teljesebb munkamegosztás és a határozottabb összeműködés is.

Igy támadnak a tartós egyesülések.

Brehm szerint a mormoták (Arctomys marmotta) őröket, megfigyelőket állítanak fel; hasonlókép járnak el a prairie-kutyák.

Ugyanezt látjuk a tengerinyulnál (Lepus cuniculus); itt az egyes családok földbevájt fészkei folyosók által közlekednek. A pampaszi nyulak, a viszkahák (Lagostomus trichodactylus) központosított fészkeket csinálnak. Nyolc-tíz család él itt együtt, kölcsönösen segítve egymást. E lakásokból folyosók vezetnek felszínre a legkülönbözőbb irányokba.

Hasonló csoportosulásokat látunk a magasabbrendű emlősöknél is. Igy pl. őröket állítanak fel a zergék, az antilopok, a gazellák. Mindezeknél a gyámolítás, a kölcsönös segítés is kifejlődik, mint azt a bivalyoknál és a vadlovaknál is látjuk.

Ami a majmokat illeti, bár azok, amelyeket mi ismerünk, a társulás képességének legmagasabb fokát nem mutatják, két tulajdonság az, mely őket a többi állatoktól megkülönbözteti. Először is a segély, amellyel mindegyik támogatja a másikat, tehát az egyetemlegesség (szolidaritás) érzete; másodszor az engedelmesség a vezető iránt, tehát az alárendeltség.

Az egyetemlegesség nem közös munkában ugyan, de az egymásnak nyujtott hathatós segélyben nyer kifejezést. A kutyaszabású majmok összetartásukkal megfélemlítik a leopárdot, sőt magát az oroszlánt is.

Az alárendeltség, amely közöttük fennáll, a csoport organizációjához vezet. Az anya a kicsinyekkel törődik, míg a hímek a csoport irányításáról gondoskodnak. A vezetés hangjelek segítségével történik.

Ezzel elértünk az állati társadalmak legmagasabb fajához, a nem csupán passzív, hanem tényleges összeműködéshez, mely külső eredményekben nem nyilvánul ugyan, de azért igen fontos, mert egy alárendeltséghez vezet, mely nem csupán utánzó mozdulatokban mutatkozik, hanem a gondolatoknak jelek segítségével történő közlésében találja alapját.

Ugyanezek a körülmények alapjai az emberi társadalomnak is, itt azonban egyes, az állatoknál fel nem található sajátosságok, tulajdonságok, képességek következtében a fejlődésnek oly magas fokával találkozunk, amellyel szemben a fentemlített állati társadalmak csak mint szerény kisérletek, alig figyelembe vehető előzmények szerepelnek.

VII. Társadalomtudományi elméletek és rendszerek.

Ámbár az emberi közönségekről, különösen pedig az államról és társadalomról szóló elméletek aránylag későn léptek fel, ezek lényegéről, az állam céljáról, részeinek egymáshoz való viszonyáról, az igazságosság fogalmáról a törvényhozóknak, a kormányzóknak, a biráknak már akkor véleményt kellett alkotni, mihelyt törvényeket hoztak, azokat végrehajtották és ítélkeztek. S tényleg a társadalmi fejlődés már igen korai szakában vallásos munkákban, költői művekben, legfőképp azonban a törvénykönyvekben nyomait találjuk az

illető kor, az illető nép társadalomról alkotott felfogásának. Ez az áttekintés természetesen még hézagos és kiegészítésre szorul.

Valamely nemzetnek a társadalmi életről alkotott nézetéről csak akkor nyerünk tiszta képet, midőn írókkal találkozunk, kik az állam lényegének meghatározását, a jog fogalmának megállapítását tűzik ki célul. Ily kiképzett elméleteket pedig csak elvétve, főként csak a legújabb korban találunk.

A régibb kor írói, kik az állammal, a joggal foglalkoznak, nem a tényleges állapotok leírására törekszenek s így nem azt adják, hogy szerintük miben állana a létező állam, vagy jog lényege, hanem legtöbbször egy eszményi, megvalósítandó társadalom, vagy állam rajzolását kísérlik meg, amely leírásból csak hiányosan lehet az államról alkotott felfogásukat megismerni.

Az így nyert elméletek sem folyton tökéletesbedő leírások hosszu sorát nyujtják, hanem, — eltekintve egyes, tisztán a képzelet művének tekinthető alkotásoktól — hol visszaesést mutatnak, hol haladást tüntetnek fel. Az egyes írók felfogása rendesen két tényező behatása alatt alakul ki: először is befolyással van mindegyiküknek nézetére annak az államnak a szerkezete, melyben él s másodszor irányítja a szellemi tudományok mindenkori állapota, az a filozófiai irányzat, amely az illető korszakban uralkodó.

1. Az ókor.

A legkezdetlegesebb társadalom képét a *biblia,* az ótestamentum nyujtja. A törzsi, de az állami szervezet is isteni akarat folyománya. A papi osztály, a leviták törzsének külön rendeltetése szintén ily jellegű. (Mózes V. könyve 18. fejezet.) Az állam feladata még tisztán jogfentartás s intézkedései még megtorlók. (Mózes V. k. 24—25. fej.) A jog kizárólag isteni akarat teremtménye. Ő tehát a legfőbb törvényhozó és bíró.

Sokkal régibb ezeknél, a Kr. e. VII. századból való, feljegyzéseknél *Hammurabi*nak Babiloniából származó, Kr. e. 2500 körüli, törvénykönyve, melyben az államról alkotott felfogása is kifejezést nyer.

Az államot itt is isten (Bel) teremti s a hatalmat is ő adja, amidőn Marduk Hammurabit elküldi, hogy »a jognak érvényt szerezzen, a gonoszokat és az erőszakot megsemmisítse, hogy az erős a gyengéket el ne nyomja«. Maga a király isten helytartója, isten szószólója lévén, szava feltétlen parancs, minden kijelentése jog. Az igazságosság a talio elvén épül fel s abban ki is merül.

Még szintén theológiai a hinduknak az államról alkotott felfogása. A *Brahmana* adja a társadalom osztályokra való felosztását. Brahma négy kasztot teremtett testének különböző tagjaiból. A *brahminokat* szájából alkotta, a *kszatriákat* karjaiból, a *vajszjákat* combjából s végül a *szudrákat* lábából.

A társadalomnak e kasztok szerinti tagoltsága első sorban politikai, amennyiben ez osztályozás azt határozza meg, kit minő jogok illetnek, de erkölcsi is, amennyiben megállapítja az egyes osztályok kötelességeit.

A *brahmin* kötelessége a mérséklet, a tisztaság, a lelki türelem, az egyeneslelkűség, a bölcsesség; a *kszatria* kötelessége a bátorság, a hősiesség, a rettent-

hetlenség; a *vajszja* kötelessége a munka, a gazdasági tevékenység; a *szudráé* végül a szolgaság.

Manü törvénykönyve (Kr. e. VII. század) bővebb fejtegetéseket tartalmaz. A feltétlen, örökletes királyság a rend szülötte. Főfeladata az isteni akarat megvalósítása: ezt azonban csak a brahminok segítségével érheti el. A király első kötelessége a brahminokat tisztelni, s őket mindenféle javakkal elhalmozni. Tőlük adót nem szedhet: vagyonuk szent. A kasztrendszert »Manü« törvénye is ösmeri. A brahmin születése, szerinte, isteni esemény: az igazság testté válása. Ő minden lény fejedelme, ura. A brahmin elfogadja ugyan a *harcos* védelmét, de azért őt magával egyenlőnek el nem ismeri. A két alsóbb osztály a brahminokat szolgálja s erre a király kényszeríti őket.

Az állam tehát itt, bár monarchia, tulajdonképp papi uralom. A kormányzás eszköze a büntetőjog szigorú alkalmazása. A jogot isten adja; a főelv még benne is a talio.

Nagy változást jelent e felfogásokkal szemben a *buddhizmus tana* (Kr. e. V. század), mely az emberek egyenlőségének elvét hirdeti. A jogot az ember természetéből vezeti le s lemondást hirdetve az államot is feleslegesnek tartja.

Tisztán világi már *Konfucius, khínai* bölcs (550—478. Kr. e.) tana. Az állam nála egyeduralom, királyság. A király hatalmát azonban a nép szeretetéből és bizalmából meríti. A forradalom joga mindamellett nem illeti a népet. A királynak nem önkénye szerint kell eljárni, hanem azt kell megvalósítani, ami igazságos és jogos.

Tanítványa *Meng-cse* (372—289. Kr. e.) vele szemben a nép jogait hirdeti. A zsarnokot útonállónak nevezi. A fejedelmeket azzal vádolja, hogy a népet tőrbe csalják, a nyomor által bűnökre kényszerítik s azután halállal büntetik oly bűnökért, melyekre ők kényszerítették. Az állapotok orvoslását a tulajdon rendezésétől s az adók reformjától várja. A népnél ma kevés a tulajdon, míg a fejedelem csűrjei bővelkednek az élelmiszerekben.

A tulajdon reformját abban látná, ha az ország egyenlő négyszögű területekre osztatnék. A közszolgáltatás dézsma és robot lenne. Dézsmát a fővároshoz közel levő, értékesebb földek fizetnének. A távolabb fekvő földek kilenc részből álló területekre *(csing)* osztatnának. Nyolc rész magántulajdonban lenne s ennek birtokosai közösen művelnék a kilencedik száz holdat, mely a hivatalnokok fizetésének fedezésére szolgálna. A közföld középen feküdne. Meng-cse az embereknek két és pedig egyenlően szükséges osztályát ösmeri. Az egyik eszével dolgozik, a másik a kezével. Azok, kik elméjökkel dolgoznak, kormányozzák az embereket; a kormányzókat viszont táplálják a többiek. Ez a világnak egyetemes törvénye.

A khínai filozófusok irataiban sem a kasztok, sem a rabszolgaság mint intézmények nincsenek említve.

Miként az ókori műveltség tetőpontját *Görögországban* érte el, akként a görögöknek az államról alkotott felfogása is sokkal fejlettebb mint az előbb említett népeké. Már *Homerosban* találunk érdekes adatokat. A királyság szerinte isteni eredetű; hatalma Zeusztól származik. Ez a királyság még patriarchális: de azért a »nép fosztogatóinak« nevezi őket a költő. A király hatalma

mérsékeltetik az előkelők és vének gyűlése által. A nép befolyása a határozatokhoz való hozzájárulásban, vagy azok ellenzésében mutatkozik. *Herodotos* az első, kinél rendszeresebb politikai fejtegetéseket találunk. A méd királyság keletkezését tárgyalva, a főhatalmat úgy tünteti fel, mint amely arra szolgál, hogy az emberek az anarchiából kiszabaduljanak s a jogrend uralma alá kerüljenek. Majd előadja, hogy az ál Szmerdisz halála után összegyűlt a hét összeesküvő megbeszélni, hogy mily kormányt adjanak Perzsiának. Egyik a demokráciát ajánlja, másik az oligarchia mellett foglal állást, míg Dárius a monarchiát javasolja. Tényleg az ő álláspontja győz.

A *filozófusok* a legellentétesebb felfogásokat vallják. *Pythagoras* a szellemi arisztokráciának követeli az uralmat. *Herakleitos* szintén e tan felé hajlik. A törvények az isteni világrend folyományai: tetszése szerint a nép ezen nem változtathat. *Demokritos* a demokrácia lelkes híve. Nála már jelentkezik a kozmopolitizmus, az a tan, hogy a bölcsnek az egész világ hazája. Jelentősebb a *szofisták* felfogása. *Lykofron* a nemesség eltörlését követeli; *Hippias* és *Kallikles* a tételes törvény értékét kétségbe vonják; csak egy természetjog van: az erősebb joga. *Protagoras* elismeri ugyan a tételes törvény fontosságát, de annak változandóságát hirdeti. *Alkidamas* végül a rabszolgaság természetellenes voltát hirdeti.

1. ábra. Platon.

Sokrates ezekkel szemben foglal állást. Ő az állam fontosságát hangsúlyozza. »Az egyén úgy viszonylik az államhoz, mint az egyes észlelése a fogalomhoz. Nincs állam egyén nélkül, valamint fogalom nem támad észlelés híján; de másrészt az egyén léte és az állam léte szintén összefügg.« »Mint ahogy a képzeteknek fogalommá kell tömörülniök, hogy igazak legyenek, úgy az egyesek is csak az államban érik el céljukat. Az állam az isteni világtervben megállapított magasabb rend.« Az igazság, szerinte, nem egyéb mint a hazai törvényeknek való engedelmesség; e törvények azonban ne a nép szeszélye által alkotott törvények legyenek, hanem magasabb törvények, melyekben az istennek akarata nyer kifejezést s amelyek minden népre nézve érvényesek.

E nézetek többé-kevésbbé összefüggők, töredékesek. *Platon* az, kinél befejezett, művészi felfogást találunk. Politikai fejtegetések három munkájában: az *Államférfiban,* az *Alkotmányban* és a *Törvényekben* fordulnak elő. Az *Államférfiban* még csak a politika fogalmát határozza meg: ez a tudomány az, mely az emberről kíván gondoskodni, azt nemesebbé akarja tenni. *Alkotmányában* azután rajzolja azt az államot, melyben tényleg tökéletes is lesz az ember. Kiinduláspontja az, hogy az igazságos ember fogalmát akarja megállapítani. Ecélból az államot vizsgálja. Először is keletkezését nézi s azt találja, hogy az államot az ember tökéletlensége, vagyis az a körülmény hozta létre, hogy mások segélyére szorul. De ugyanez a tény hozza magával, hogy az államban osztályok vannak.

Kell lenni mindenekelőtt egy osztálynak, mely az anyagi szükségletek kielégítésére törekszik: ezek lesznek a *földmívelők* és a *kézművesek*; azután egy másik osztálynak, mely a védelemről gondoskodik: ezek a *katonák* és végül teljesíteni kell a vezetés feladatait: e célt szolgálják a *bölcsek*.

Az állam ezen berendezése által az emberhez hasonlít, annak mintegy nagyított képe. Ebben is három rész különböztethető meg: *az értelem*, νοῦς, melynek székhelye a fej, az *indulat*, θύμος, mely a szívben székel s az érzékiség, a vágy, ἐπιθυμία, mely a hasban lakozik. Az értelmet képviselik az államban a kormányzók, a bölcsek; az indulatot a katonák; a vágyakat a földművelők és kézművesek. Az ember négy erényének megfelelőleg az államban is négy erény lesz: *a bölcsesség*, mely a vezetők erénye, a *bátorság*, mely a harcosok sajátossága és a *mértékletesség*, melyhez a népeknek kell ragaszkodni. A negyedik erény az *igazságosság*, mely megvan az államban, ha minden osztály a saját feladatát teljesíti.

Hogy támad e három részből álló alakulatban az egység, az összhang?

Létrejön azáltal, ha az ellentét az egyén és az összesség érdekei között eltűnik. Ez ellentét forrása a *tulajdon* és a *család*. Ezek berendezését kell tehát megfelelőleg átalakítani. E módosítást Platon úgy képzeli, hogy a két felsőbb osztályra, a kormányzókra és harcosokra behozza a *nő-* és *vagyonközösséget*. A férfi és nő egyesülését itt sorshúzás dönti el. A nő e két osztályban a férfivel minden tekintetben egyenlő. A harmadik osztály körében úgy a külön tulajdon, mint a család intézménye megmarad. Az ekként létrejött tökéletes állapotot Platon nem törvény, hanem a nevelés útján akarja fenntartani. A nevelés eszközei: a *zene*, mely megpuhítja a jellemet s a *testedzés*, mely megedzi, merésszé teszi. Igy nevelődik a harcos. A kormányzók ezenkívül a bölcseletből, a dolgok örök példányképeinek ismeretéből is oktatást nyernek. A harmadik osztály nevelésével Platon nem törődik.

Ily módon jönne létre a tökéletes állam, melyet a bölcsek kormányoznak. Valaha létezett; de ma már csak tökéletlen államalkatok vannak. Ilyen a *timokrácia*, a harcos arisztokrácia uralma, mely az erőszakos ember lelki állapotának felel meg. Azáltal támad ez állam, hogy oly egyének kerülnek az első osztályba, kik mérsékletre képtelenek. A tettvágy, a nagyravágyás uralkodnak itt. A gazdagság fényűzésre ösztönöz, ez pedig pénzszerzésre késztet. Igy támad az *oligarchia*. Itt a vágyak uralkodnak az értelem és bátorság felett; különösen egy vágy: a *pénzsóvárság*. Az állam a fösvényhez hasonlít. Dús vagyon áll itt a legszélsőbb nyomorral szemben; koldusok, szűkölködők támadnak, de élősködők is, *herék*. A szegények elkergetik a gazdagokat, javaikon megosztoznak s így támad a *demokrácia*. Alkotmánya a teljes szabadság jellegével bír: holott nem egyéb mint szabadosság. A jellemtelen emberhez hasonlít, kiben a lélek egy iránya sem bír túlsúllyal a többi felett. A »herék« a demokráciában még veszedelmesebbek mint az oligarchiában. Ezek a népet fellázítván a gazdagok ellen, egy közülök a hatalmat magához ragadja, azon a címen, hogy megmentse a veszélyeztetett demokráciát. Igy támad a *zsarnokság*, a *tirannisz*. A politikai romlottság netovábbja ez. Ez államalkatból támad azután a *minta-állam*, ha a zsarnok fia, elborzadva atyja példáján, hallgat a bölcsesség szavára s az eszményi államot létesíti.

Ha egyrészt az eszményi államot nem létesíthetjük, másrészt az elfajult államokat sem akarjuk, találhatunk oly államot, mely az emberi természetnek leginkább megfelel. Ezt az államot rajzolja Platon *Törvények* című művében.

Ez az állam már törvényeken nyugszik, melyek a vallásos érzületre támaszkodnak. A tulajdonközösségről már lemond államában; ismeri az öröklődést, de korlátozza a javak elidegenítését, tiltja a pénzkölcsönt. Elfogadja a család intézményét, ennek szabadságát azonban lehetőleg megszorítja; kívánja a házasságkötésnél az egyéniségek keveredését. A szokások és törvények szigorú betartását követeli. Rendezi és szabályozza itt is a nevelést. Végül államának alkotmányát is adja Platon: a monarchiának és demokráciának előnyeit óhajtja ebben egyesíteni. Az alkotmányt a választás elvén építi fel. A törvényhozás egy tanácskozó testület útján történik; a végrehajtás egy 37 tagú testületre, a »törvények őreire« van bízva, míg az államélet egész menete felett egy tízes tanács őrködik.

Szemben Platonnak ezen eszményi államával, melynek főbb vonásai a régi dór alkotmányból, valamint a lakedémoniai királyságból vannak véve, *Aristoteles* »Politika« című művében a létező állam tudományos leírását adja. Ő az első, aki kiemeli, hogy »az állam a természet alkotásai közé tartozik«. Eredetét a családban látja. Családok egyesülése hozza létre a községet, emezek tömörülése az államot. Csak itt találja az egyes összes szükségletei kielégítését. Az állam célja önmagában van; elég önmagának (αὐτάρχης).

Az állam *fogalmára* vonatkozólag megjegyzi, hogy az különböző elemek foglalata. Hangsúlyozza, hogy mindjárt az állam keletkezésénél oly különválás következik be, »amelynél fogva némelyek az uralkodás hivatását teljesítik, mások fölött ellenben az előbbiek uralkodnak«. A különböző részekből alakult egészeket tekintve, a természet általános törvénye e különválás, melynek az államban mutatkozó speciális esete az *értelemnek* a *vágyak feletti*, a családban a *férfinak a nő feletti* hatalmával hasonlítható össze.

Az állam különben falusi községek egyesülése, emezek viszont családok csoportosulásai. Mindezen egyesülések azonban még nem államok. Ennek fogalmához ő különös ismertetőjelt kíván, azt, hogy a közönség sajátos *céllal* bírjon, t. i. a boldog és tökéletes életet tűzze ki célul (εὖ ζῆν) s arra törekedjék, hogy a célt polgárai is elérjék s szép és nemes cselekedeteket vigyenek véghez. A családok vagyon szerint csoportosulnak az államban; ez alapon Aristoteles a gazdagokról, szegényekről s a kettő közt levő középosztályról tesz említést, amelyre az állami uralmat is bízni kívánja. Ezenkívül megkülönbözteti még az államban a földmívelők, az iparosok, a kereskedők, a bérmunkások, a harcosok, a bírák, a közterheket viselők, a vagyonosak és a kormányzók osztályát.

Az államot Aristoteles természettől létezőnek tartja; községek társulása hozza létre az államot; az ember, mint különben is társas, illetve állami lény (ζῷον χολιτικόν), csak itt éri el igazi célját. A célt tartva szem előtt mondhatta Aristoteles, hogy »az állam természettől előbb létezik mint a család, avagy bármelyikünk«.

A célt az állam a *főhatalom* segítségével éri el. Az ebben foglalt hatalmak elosztása, a legfőbb birtokos megállapítása s az elérendő cél meghatározása

tárgya az alkotmánynak. A főhatalomban egyébiránt három részt különböztet meg: egyik a *tanácskozó* hatalom, másik a *felsőbb hatóság*, harmadik a *bírói* hatalom. Azon mérték szerint, amelyben a *polgárok* — tehát akik részesei a népbíróságnak és népgyűléseknek — e hatalmakban résztvesznek, osztályozza az államformákat. Először azonban aszerint különbözteti meg őket, hogy a közjót, vagy csak az uralkodók érdekeit szolgálják-e s másodszor, hogy kinek nevében történik az állam kormányzása.

A *valódi*, azaz a közjót szolgáló államformák ennek megfelelőleg: *a)* a királyság (βασίλεια); *b)* arisztokrácia és *c)* politeia, aszerint, amint egynél, keveseknél, avagy a népnél van a hatalom. Ellenben az *elfajult* államformák *a)* a zsarnokság (τύραννις), *b)* oligarchia és *c)* demokrácia lesznek. A királyságnak ezenkívül több alfaját említi. Aristoteles ezenkívül kiemeli, hogy az egyes államformákat a bennük uralkodó *jog* is jellemzi. A demokraták nevezetesen jogosnak tartják, hogy mindenki mindenben egyenlő mértékben részesüljön, az oligarchák viszont az egyenlőtlen részesedést tartják jogosnak, de ők a vagyont veszik alapul, holott a kiválóságra kellene a súlyt fektetniök.

Egy alkotmány se tartós különben: örökös mozgás és fejlődés van abban. Általában Aristoteles azt tartja, hogy eleinte királyok uralkodtak, kiket köztársasági államforma váltott fel. A vezetők meggazdagodván, oligarchia keletkezett, utána pedig tirannisz következett. Ezután megint demokrácia jön. Ugyanitt szól az égaljnak az államok berendezésére gyakorolt befolyásáról. Leírja végül az eszményi államot. Azt tekinti olyannak, melynek polgárai érdemes emberek, »vagyis olyanok, kik magukat a köznek szentelik«. Ezek a katonák és a tisztviselők lesznek, akiknek működése a kor szerint illeti az egyént. Ezeknek kezében lesz azután a földbirtok. A papok ezen osztály aggjaiból kerülnek ki.

A jogot Aristoteles szintén természetjognak tartja, ámbár emellett megkülönbözteti az egyes állam által alkotott tételes, írott szabályokat.

Aristoteles részletesebben szól a társadalmi életről. Tárgyalja a család berendezését s itt négyféle viszonyt különböztet meg: a nő, a gyermekek, a rabszolgák és a vagyon viszonyát. A család feje tehát: férj, atya, úr és tulajdonos. A rabszolgaságról szólva Aristoteles a rabszolgát »lelkes vagyonszerzési eszköznek« mondja s mint ilyent nélkülözhetetlennek tartja. Tovább menve azt állítja, hogy vannak emberek, kik természettől rabszolgák s azokat tartja olyanoknak, »kik önmaguk felett uralkodni nem képesek«. S itt a történeti tapasztalat arra tanítja őt, hogy »igazi rabszolgáknak csak a nem-görög népek tekinthetők«. Beszél azután a tulajdonról s Platon kommunizmusát elvetve, a magántulajdon mellett foglal állást.

A gazdasági életről szólva, kétféle gazdálkodást ismer: mesterségeset és természetest. Emezek közé a pásztorkodást, a vadászatot és hadviselést, amazokhoz a cserét, a kereskedést, különösen pedig a pénzzel való üzérkedést számítja, azt az eljárást, mely a birtokot oly módon használja, mely annak eredeti céljától, a közvetlen szükségkielégítéstől különbözik.

Úgy a *kynikusoknál* mint a *kireneikusoknál* a vizsgálódás középpontjában nem az állam, hanem az *egyén* áll. *Epikur* szerint az egyén nem szorul másokkal való érintkezésre; a *stoikus* felfogás viszont azt állítja, hogy az embernek

csak barátságra, illetve más emberekkel való szellemi közösségre van szüksége. Minthogy az ember világpolgár, nem szükséges, hogy hazájához kösse sorsát. A stoikusok mindamellett mélyebben hatolva az ember lényének felismerésébe, az emberek egyenlőségének s így a rabszolgaság jogosulatlanságának tanát hirdették. Részletesebben fejtették ki ezenkívül a természetjog fogalmát.

Bővebben terjeszkedik ki végül az állam fogalmának és természetének meghatározására *Polybios* (200—127. Kr. e.). Az állam keletkezését úgy magyarázza, hogy az emberek a legbátrabb és legerősebb körül csoportosulnak, s ezt, midőn az együttélés a bizalmon kezdett nyugodni, *királynak* tekintették, különösen midőn látták, hogy ez alattvalóival szemben kész érdemük szerint eljárni. Ez esetben már nem félelemből engedelmeskedtek, hanem mert uralmát helyeselték. Igy lesz az egyeduralomból *királyság,* ha szenvedély és erőszak helyett az értelem és méltányosság kerül uralomra. Utódjaik azonban *zsarnokokká* váltak s midőn ezek uralma megdőlt, a kezdeményezők jutnak hatalomra s így itt az államforma *arisztokrácia.* Ennek elfajulásával *oligarchia,* illetve *demokrácia* következik, s midőn ezek túlzásba esnek, a hatalom ismét egy korlátlan parancsoló, egyeduralkodó kezébe jut. Igy zárul az államok kormányformáinak köre. Minden alkotmány ennélfogva magában hordja bomlásának csiráit. E végzetet csak az az államforma kerülné el, mely a három államforma vegyülése lenne, melynél tehát a főhatalom a nagyok és a nép között megosztva lenne. Aristoteles hat államformáján kívül Polybios tehát egy hetediket is ismer.

Míg a görögök az állam- és jogbölcselet terén jelentős alkotásokat hoztak létre, *Róma,* mely pedig a magánjog terén elévülhetetlen emlékeket teremtett, az elmélet terén hatalmasabb művet nem alkotott. *Cicero* (106—43. Kr. e.) »De republica« és »De legibus« című munkáiban foglalt nézetei sem bírnak eredetiséggel; a stoikusok és epikureusok tanainak puszta ismétlései ezek.

Az államot »a jogban való egyetértés és a haszon közössége által egyesített emberi csoportnak« tekinti. Keletkezését természeti eseménynek tartja. A három államforma között a monarchiát tekinti legjobbnak, mindegyik fölé helyezi azonban a vegyes államformát. A jogot a stoikusok nyomán a természetből vezeti le s az emberek egyenlőségét hirdeti.

Az államnak részletesebb fejtegetését a császárság nagyobb jogászainál, mint Gajusnál, Paulusnál, Papinianusnál, Ulpianusnál nem találjuk. A jog tekintetében ezek a természetjog álláspontjára helyezkednek. Tanaik azonban itt is hiányosak. Az emberiség egyenlőségének tana mindamellett folyton terjed. Ezt látjuk nemcsak *Seneca,* hanem *Marcus Aurelius* császár irataiból is.

2. A középkor.

Az őskereszténység tana. Ámbár a kezdetleges egyház, úgy erkölcstanát, mint egész politikai felfogását tekintve, az ókori nézetek teljes ellentétjeként jelentkezik, állásfoglalása nem lép fel váratlanul, meglepetészerűleg. Eltekintve teljesen attól, hogy hazájában, a zsidók földjén, a keresztelők, az esszenusok jóval előbb hirdették tanait, a római birodalomban is a külön-

böző bölcseleti rendszerek már előkészítették számára a talajt. A kereszténység sajátossága inkább tételeinek következetességében, bensőségében mutatkozik.

Az eredeti keresztény felfogás, a szeretet tanát hirdetve, az államot szükségtelennek tartja, attól idegenkedik. Az emberiség az *egyházba* tömörül. Eredeti, bűnbeesés előtti állapotában más egyesülésre nem is volt szüksége. A bűnbeesés után az állapotok megváltoztak: uralom támadt s ennek megfelelőleg különbségek fejlődtek az emberek között. Igy lett az eredeti egységes alakulatból kettős, egyházat és államot magában foglaló, egyesülés.

Egyszer létrejőve, az állam általános szükségnek felel meg. »Minden lélek a felső hatalmasságoknak engedelmes legyen; mert nincsen hatalmasság, hacsak istentől és amely hatalmasságok vagynak, istentől rendeltettek«, mondja szent Pál a rómabeliekhez intézett levelében. (XIII. 1—7.) Hasonlóképp beszél Tertullian: »A keresztény nem ellensége senkinek, hogyan volna ellensége a császárnak, kit Isten rendelt? És mi tiszteljük is a császárt, mint elsőt Isten után, mint olyat, ki felett csak Isten áll.« De ha ekként a kezdetleges egyház az állammal ellentétbe nem helyezkedik, azzal teljesen ellentétes elveket vall. Erre utal már Krisztus ezen kijelentése: »Az én országom nem e világból való« (János, XVIII. 36.), de még inkább erre mutatnak következő sorai: »A fejedelmek uralkodnak a nemzetek felett; nem lesz ez így köztetek.« (Máté XX. 26.) »Az igéret városában az elsők lesznek utolsókká és az utolsók elsőkké.« (Lukács, XXII. 25.) De teljesen más nézeteket vall az állam alapvető intézményei, a *tulajdon* és a *család* tekintetében is.

Az újtestamentum számtalan tétele a *gazdagság*, a *vagyon* ellen szól (Máté XIX. 20—23.; Márk X. 24—25.; Lukács VI. 24—25.), de még sokkal határozottabb az egyházatyák állásfoglalása. Tertullián így szól: »Minden közös közöttünk, az asszonyokat kivéve« (Apologetika XXXIX. fej.). »A föld — mondja szent Ambrus — egyformán adatott a gazdagoknak és szegényeknek. Gazdagok, mi jogon tartjátok egyedül ti tulajdonul?« vagy másutt: »A természet megteremti a közösség jogát. Bitorlásból keletkezett a magánjog.« (De officiis I. XXVIII. fej.)

Hasonló a kereszténység felfogása a családról: »És aki elhagyja az ő házát, testvéreit, nővéreit, atyját, anyját, gyermekeit és szántóföldjeit az én kedvemért, százszoros jutalmat fog aratni és az örök életet.« (Lukács XIX. 20.) »És ki hozzám jön s nem hagyja ott atyját, anyját, testvérét, feleségét és az ő saját életét, az nem lehet az én tanítványom.« (Máté XIV. 26.) Hasonlóképp Pál apostol, bár a családi életet sokra becsüli, megfelelőbbnek tartja keresztény számára a nőtlen életet mint a nőst.

A szereteten épülvén fel Krisztus társadalma, ellensége a *jognak* is. Tökéletes szeretet feleslegessé teszi a jogot; nem szünteti ugyan meg, de érvényesülésére alkalmat nem ád.

A kereszténység különben az *egész emberiséget* egységnek tekinti. Az emberekben mutatkozó isteni értelem s céljaik egyformasága létesíti ez egységet, melynél fogva az emberiség mint *titokzatos test* (mysticum corpus) szerepel. Ez egység első sorban az *egyházban* nyer külső kifejezést, mely *egyetemes*. Az állam egy későbbi, tökéletlen kor szüleménye.

»Az egyház — mondja az Irás — Krisztus teste« (Eph. I. 22—23.; IV. 10.; V. 13. és 30.), illetve »az egyháznak, mint testnek feje Krisztus«. (I. Korinth. X. 17.; XII. 27.) Az egyház ennélfogva szerves egész; minden részének változása kihat a többi tagokra. »Az egy testnek minden tagjai, noha sokak, mindazonáltal csak *egy* test.«

Az egyház ezen felfogása egyrészt a tagok közötti szoros kapcsolatot hangsúlyozza, másrészt a tagok egyenértékét is hirdeti. Már ebből is folyik a tagok egyenlőségének hite. S tényleg az egyházi atyáknál ugyanezt a felfogást találjuk: »Mindannyian rokonok, testvérek, ugyanazon egy atyának fiai vagyunk« — mondja szent Basilius. (Homiletica in aliquot scripturae locos.) Lactantius pedig kifejti: »Isten, ki az embereket alkotta, azt akarta, hogy mindnyájan egyenlők legyünk.« A rabszolgaságot a kereszténység nem törölte el, de nem helyesli azt. Az ártatlanság állapotában ez intézmény sem létezett.

Míg ekként a kezdetleges egyház a világgal s így az állammal is ellentétes álláspontot foglalt el, de azért az egyház fennhatóságát még nem hirdette: addig a későbbi íróknál, míg egyrészt a földi állapotok elfogadását, azok igazolását látjuk, addig másrészt az egyház felsőbbségének hangsúlyozását észlelhetjük.

Ez az irányzat látszik már *Szent Ágostonnál* (353—430), bár ő még az egyház alárendeltségét hirdeti. Idevonatkozó főmunkájának címe: »De civitate Dei.« A világi állam — mely szemben áll Isten országával — a gonosz műve. Nem igazságot valósít ez meg, hanem uralmat és erőszakot. Hivatkozik ez irányban a háborúkra. »Mert mit jelent a szomszédoknak háborúval való zaklatása, ha nem nagyban folytatott rablótámadást?« Ő általában az emberek felett gyakorolt uralmat igazságtalannak tekinti, mert Isten azt akarta, »hogy az értelmes lények csak az észnélküli állatok felett uralkodjanak, nem pedig, hogy emberek embereknek parancsoljanak«. Jogtalan tehát a rabszolgaság is. Szent Ágoston a tulajdont már igazolni törekszik. E tekintetben különbséget tesz *isteni jog* és *emberi jog* között. »Emberi jog szerint mondhatjuk csak: ez a ház enyém, ez a rabszolga enyém. Az emberi jog azonban nem más, mint a császári jog. Az emberi jogot Isten a császárok és királyok útján közli az emberi nemmel.«

Az egyház tekintetében Szent Ágostonnál kettős felfogással találkozunk. Egyrészt a kiválasztottak összessége, másrészt az üdvözlés eszköze ez. »Az egyháznak, melyet az égi Jeruzsálem polgárai alkotnak, szolgálni kell a föld királyai alatt, mert azt tartották az apostolok, hogy mindenki hódoljon a felsőbbségnek.« De már ő is mondja: »Ha a világi uralom olyasmit parancsol, mi Isten ellen van, úgy vesd meg azt.«

Az uralkodó egyház. Az egyház és állam közötti összhang a IV. századtól a VIII. századig tartott. Ez időtől kezdve az egyház támadása mind hevesebb lesz. *Hinkmár* (806—882) reimsi érsek »De potestate regia et pontifica« című munkájában a két hatalmat még egyesíteni akarja, mondván: »Krisztus azt akarta, hogy a pápa a keresztény fejedelmeket lelkiüdvösségük érdekében támogassa, míg emezek a pápát a világi dolgokban segítsék«, de már *VII. Gergely* 1081-ben következőleg ír Hermann, metzi püspöknek: »Ki ne tudná, hogy a fejedelmek hatalmukat az emberek felett Isten ellenségeinek köszönhetik,

akik rablás, árulás, orgyilkosság és más gaztettek által, a sátán által vezéreltetve, akarnak uralkodni a hozzájuk hasonlók, az emberek felett.«

Az egyház helyzetét a világi hatalommal szemben mindenképen erősíteni akarta. E célt szolgálja az ú. n. *álizidori gyűjtemény* is. Költött leveleket tartalmaz ez, melyek az I-ső és II-ik század pápáitól származnának, s egyrészt az egyház felsőbbségét hirdetnék, másrészt a római püspök elsőbbségét bizonyítanák. Ugyanez eredményre törekszik *Gratianus Decretum*-a is (1150). Az egyházat itt a naphoz, a világi uralmat a holdhoz hasonlítják. Miként már most a hold fényét a naptól, akként kapja a császárság is hatalmát a pápaságtól. Az egyház e fennhatóságát különben okmányokkal is igazolják. Ilyen »Constantin császár ajándékozása«, amely szerint Constantinus székhelyét Bizáncba áttéve, a nyugatrómai birodalmat Rómával együtt a pápának ajándékozta volna. Ilyen az ú. n. »Constitutio Othonis« is; e szerint meg Ottó császár János pápának esküdött volna hűséget.

Az egyház e hatalma mellett egyes írók is síkra szállnak. Igy látjuk fellépni *Salisbury János*, chartresi püspök »Policraticus« (1159) című művét, mely míg egyrészt az állam szerves voltát hangsúlyozza s azt az ember testéhez hasonlítja, amelyben a léleknek a papság, a főnek a fejedelem felelne meg, másrészt kiemeli, hogy »miként a lélek a főt irányítja és vezérli, akként kell hogy egészséges államban a fejedelem az egyháznak magát alárendelje«. De Salisbury János ennél még tovább megy. Ismétli a már Hinkmár által felállított különbséget a *király* és *zsarnok* között. »Az igazi fejedelem a törvényekért s a nép szabadságáért harcol; a zsarnok lábbal tapossa a törvényeket s népét szolgaságba hajtja. Amaz Isten hasonmása, emez Luciferé. Amazt szeretni kell, emezt megölni kötelesség.«

Ugyanezek a gondolatok, ha talán nem is ily élesen, nyernek kifejezést a »doctor angelicus« munkáiban. *Aquinoi szt Tamás* (1227—1274) idevonatkozó felfogása a »Summa Theologiae«, »Commentarii Sententiarum« és a »De regimine principum« című műveiben található. Államtani felfogásában Aristotelest követi, ennek munkáját a kereszténység igényeinek megfelelőleg módosítva. Hozzá ragaszkodik, midőn az állam fogalmát adja, midőn elemeiről beszél, avagy célját említi. Némileg eltér tőle ott, ahol kiemeli, hogy az államnak mint tökéletes egésznek különböző részekből kell állani s az állam fennmaradása a különböző néposztályok egyensúlyállapotától függ. Az *igazságos* és *igazságtalan* kormányformák megkülönböztetése még szintén egybeesik az Aristoteles-féle megkülönböztetéssel. Fontosabb azonban az a beosztás, amelyet a hatalmak tekintetében felállít. Ez irányban a *zsarnoki* és a *politikai* hatalmat ismeri. A zsarnoki hatalom önkényes, emez korlátolt. Ismeri még a *királyi hatalmat* is, s ezt tekinti legjobb kormányzatnak, míg a zsarnokságot a legrosszabbnak tartja. A zsarnokgyilkosságot nem helyesli, de a népnek elismeri azon jogát, hogy a zsarnokot, akit ő választott, letehesse. Ha nem ő választja, csak felsőbb hatalomhoz, az egyházi hatósághoz fordulhat a nép.

A *papi hatalmat* azonban szt Tamás úgy a királyi, mint a politikai hatalom fölé helyezi. Mivel csak isteni kegyelem ereje által érheti el az ember igaz célját, ezt pedig az egyház nyujtja, ez előtt a fejedelmeknek is meg kell hajolniok.

Mindebből az következik, hogy a királyok a pápának, Krisztus földi helytartójának alá vannak rendelve.

Különbséget tesz *törvény, jog* és *igazság* között s a jogot szűkebb fogalomnak tartja mint a törvényt. A *törvény* a cselekvésnek szabálya vagy mértéke, amelynél fogva kötelesek vagyunk valamit tenni vagy nem tenni. Forrása az *ész*; még pedig a mindenségben uralkodó *észszerűség*. A törvénynek négy faját ismeri: *a)* az *örök törvényt, b)* a *természettörvényt, c)* az *emberi törvényt* és *d)* az *isteni törvényt*. Az *örök törvény* a dolgok kormányzásának alapoka, amint az istenben öröktől fogva létezik. A törvény *eszméje* ez. A *természettörvény* részesülés az örökkévaló észben, mely az értelmes lényeket valódi céljuk felé vezeti. De a természeti törvény csak nehány közös és be nem bizonyítható elvet állít fel; a különleges intézkedéseket az emberi észnek kell megállapítani. Igy támad az *emberi törvény*. Ez azonban tökéletlen s így kiegészítését egy magasabb, de szintén pozitív *isteni törvényben* találja.

A törvény tartalmát vizsgálva, eljutunk az *igazságosság*, illetve a jog fogalmához. Az *igazságosság* szabályozza az emberek egymáshoz való viszonyát: lényege az *egyenlőség*. A dolgok *aránya* ellenben, tekintet nélkül a cselekvő személy akaratára, *jog*. Ez ismét kétféle: *természetes*, ha ezen arány a természettől van adva, és *tételes*, ha szerződésen alapul.

Nézzük végezetül szt. Tamásnak a *tulajdonról* és a *rabszolgaságról* szóló tanait. Lényegüket tekintve, a dolgok csak Isten, a teremtő hatalmának vannak alávetve. De ha az általuk szerezhető hasznot tekintjük, azt állíthatjuk, hogy az embernek természetes uralma van a dolgokon, mert azokat magára nézve hasznossá teheti. Itt azután természetes okot is találunk arra nézve, hogy a dolog kié legyen; azé nevezetesen, ki azokat legjobban használhatja. Azon szempontból kifolyólag, hogy az ember a dolgokat hasznosítja, az ember érdekében áll, hogy *külön* tulajdon létezzék: *a)* mert mindenkinek nagyobb gondja és figyelme van arra, ami az övé; *b)* az emberi társadalom rendezettebb, ha mindenkinek csak a magáéra van gondja és így béke fog uralkodni a földön, ha mindenki megelégszik a magáéval. De ha ekként a dolgok tulajdon tekintetében megoszlanak, *használatra* közöseknek kell azoknak lenni, vagyis meg kell osztani azt azokkal, kik szűkölködnek.

A tulajdon tehát nem gyökerezik a természetjogban, de nem is ellenkezik vele, hanem az *emberi ész szüleményeként* kapcsolódik hozzá.

Ugyanez a gondolatmenete a rabszolgaságra vonatkozólag is. »Általában — mondja — nincs semmi természetes ok arra, hogy az egyik rabszolga legyen, a másik ne; az ok azonban a dolog hasznosságában állhat: például a gyöngére nézve hasznos lehet, ha az erősebb uralkodik rajta.« Ez az egyenlőtlenség, az úr és rabszolga között fennálló különbség az, mely a bűn által származott az emberiségre. Míg tehát szt Tamás egyrészt az egyházi uralmat akarja igazolni, másrészt Aristoteles tanait igyekszik az egyház felfogásával összeegyeztetni. E kísérletezésben kétségkívül ritka ügyességet tanusít, bár az *iskolai* (skolasztikus) *okfejtés* egyoldalúvá, külsővé teszi okoskodását.

Nemcsak bölcseleti művek, de a röpiratok egész csoportja is állást foglal a pápa világi uralma mellett és szembe helyezkedik a császársággal. Ilyen

Egidius Romanus: »De ecclesiastica potestate« című munkája. Szerző szintén az egyházi hatalom előharcosa. Az egyháznak, szerinte, nemcsak joga van a világi javak birtokára, hanem természetes bíráskodása van minden javak felett. Ezek a test javára rendelvék; a test felett pedig a lélek uralkodik. A lélek alá van rendelve a pápának; testünk, lelkünk, minden javaink tőle függenek. A hitetlenek, mindazok, kik az egyházon kívül élnek, nem jogos tulajdonosai birtokuknak; csak az egyház útján bírhatunk valamit.

Ugyanez a gondolat hatja át *Jacobus Viterboensis* »De regimine christiano« című művét. Kiemeli, hogy a lélek fejedelmei, a püspökök és a pápa a világi fejedelmeket nemcsak megdorgálhatják, de szükség esetén hatalmuktól meg is foszthatják azokat. A hatalom, mely egészében a pápaságnál van, átszáll, bár nem teljességében, a püspökökre. A fejedelmek hatalma azonban — mely csak okozat — tökéletlen és hiányos amazok hatalmával szemben.

Az egyházi hatalom legmerészebb képviselője végül *VIII. Bonifacius* pápa (1294—1303). Elvei *Clericis laicos* (1296), *Ausculta filii* (1301) és az *Unam sanctam* (1303) kezdetű bulláiban nyernek kifejezést.

Az első bullában kimondja, hogy azok a papok, kik az apostoli szentszék engedélye nélkül adót fizetnek, s azok a fejedelmek, kik ilyen adót követelnek, egyházi átok alá esnek. A másodikban következőleg szól: »Isten bennünket a királyok és királyságok fölé emelt ... hogy romboljunk, szétszórjunk, ültessünk és építsünk.« A harmadikban végül kijelenti: »Az összes emberi teremtmények alá vannak vetve a római pápáknak«.

A theokratikus gondolkodás, mely az összes hatalmat magának követelte, feltámasztotta az ellenhatást. Minden oldalról védői támadnak a világi hatalomnak, mely végül is az egyház fennhatóságát megdöntve függetlenné válik s mint szuverén, hatalmát az egyház fölé is kiterjeszti.

A hanyatló egyház. Az egyházi hatalom túlterjengésével szemben az ellenhatás már korán megindul. Eleinte ez a törekvés csak azért volt tilos, mert az egyház eredeti céljával ellentétes volt. Igy *szent Bernát*, az utolsó egyházi atya (1091—1153) következőleg szól: »Mi ér többet és mi méltóbb dolog: megbocsátani a bűnöket vagy az örökségen osztozkodni? Ez alacsony és anyagi dolgok felett a királyok s a föld fejedelmei a bírák. Miért kellene megtámadni másnak területét? Mért vágnók a sarlót a szomszéd vetésébe?« Idézi azután az Irást: »A nemzetek felett királyaik uralkodnak, ne így legyen az köztetek,« miből, szerinte, következik, hogy az apostoloknak az uralkodás tiltva van. Ugyanezt a tant védelmezi leveleiben is.

Később az egyházi-hatalomellenes felfogás mind gyakoribb. Ez nyer kifejezést *II. Frigyes* (Barbarossa) sziciliai királysági törvénykönyvének előszavában: »Nincs hatalom a császár felett vagy mellette; oly kevéssé van kötve a törvényekhez, hogy épp ellenkezőleg annak forrásaként jelentkezik«, avagy Szép Fülöp VIII. Bonifáchoz intézett válaszában: »Mielőtt még papok lettek volna, a francia király már őrködött országa felett s bírt azon joggal, hogy a neki szükségesnek látszó törvényeket megalkothassa.«

Eltekintve az egyes publicisztikai iratoktól, mint *Johannes Parisiensis* »De potestate regia et papali«, avagy a »Kertész álma« című munkáitól,

melyek mind a világi hatalom érdekében írattak, a császárság mindenhatóságát egy mű se hirdette oly hatalmasan, mint *Dante:* »De monarchia« című irata (1313). Gondolatmenete következő. Az emberiség célja — ahogy azt Isten megalkotta — a tökéletesedés. Ez állapot azonban csak *békében* érhető el. Béke azonban csak úgy állhat fenn, ha *egy* uralkodó van. A világ legjobb berendezése tehát az, hogy *egy* egyeduralom, *egy* császárság legyen.

A császárság és pápaság önálló hatalmak. Az egység, melyre visszavezethetők : Isten.

Élesebben támadja a pápa hatalmát *Occam* (1347). Kiemeli, hogy az igényelt hatalom mellett a pápa »inkább haszonkereső zsoldosvezérré válnék, mint pásztorrá, ki nyáját legelteti«. De ellenkezik e törekvése a szerzetespápák engedelmességi és szegénységi fogadalmával. Felemlíti, hogy ily hatalom mellett »mindannyian a fejedelmi pápa rabszolgái volnánk, ki ezáltal a császár, a királyok, a fejedelmek, a világiak, szóval minden keresztény felett, vagyonukat és személyüket illetőleg, oly nagy hatalomra tenne szert, aminővel világi úr sohasem bírt rabszolgája felett«. Már pedig Krisztus törvénye nem volna a szabadság törvénye, ha egyik rabszolgaságtól megszabadítva, egy másik, erősebbet rótt volna reánk.

2. ábra. Dante.

Szintén ily éles ellenzője a pápai hatalomnak, de harciasabb hangú, *Marsilius Patavensis* (1270—1340). A népszuverénitás első hirdetője ő. Munkájában, a »Defensor pacis« (1324) című művében, az állam függetlenségét hirdeti. Az egyházi hatalom is eredetileg az egyházközséget illette. Csak később ment át e hatalom a papságra, melynek fokozatai a császárságtól származnak. A pápát is a császár iktatja be és le is teheti. Az állam feladata a béke fentartása. Azért támad, mert az egyes egyén szükségleteit kielégíteni nem képes. Ezért vannak a *rendek* is. A törvényhozást a nép számára követeli, mert mindenki inkább követi azt a törvényt, melyet magamagának hoz, mint amely mástól ered. A végrehajtó hatalom tagjai felelősségre vonhatók. A bírói hatalom csak a fejedelmet illetheti, nem a püspököket. A *papok* csak tanítók, kik arra oktatnak, mit kell tennünk, hogy az örökéletet elnyerjük.

A középkor írói között végül nem hagyhatjuk említés nélkül *Nicolaus Cusanust*. Nem annyira polemizáló iratai, mint inkább nagyszabású misztikus felfogása által tünik ki, amelyben úgy az államot, mint az egyházat harmónikus egészbe egyesíteni törekszik. Munkájának címe : »De concordantia catholica« (1431—1433). A hívők összessége egy hatalmas egység. *Krisztus titokzatos teste* ez (corpus mysticum Christi), melynek feje Krisztus, míg benne lélek s külön test különböztethető meg. A lélek a papság, melyben a szellemet

a szentségek képviselik. A test a hivők összessége, külsőleg egyesítve a római szentbirodalomban. Éppúgy miként a társadalomban a legalsóbbaktól fel a legmagasabbig, a császárig, fokozatos tagoltság létezik, melyben az elöljáróknak, grófoknak, hercegeknek, királyoknak megjelölt helyük van, akként osztályokra szakad a papság is, melynek e tekintetben példányképül az angyalok rendje, a szentek hierarchiája szolgál. A birodalomban a szív szerepét a fejedelem viszi. A fejedelem az irányítást a római szentszéktől kapja s az ettől nyert éltető szellemet az egész birodalom testén, miként a szív az erekben a vért, széjjelvezeti.

3. A renaissance.

A középkor államelmélete a keresztény világnézeten gyökerező egység gondolatán nyugodott, míg felépítéséhez az anyagot a Nyugaton e korban elterjedt görög államtani irodalom, de különösen Aristoteles Politikája szolgáltatta. Az egység egyrészt az egyházban, másrészt a római szentbirodalomban meg is volt; a vita akörül folyt, hogy a két hatalom közül melyik uralkodjék.

A politikai egység megszüntével az emberiség egységének gondolata is háttérbe szorult, s helyébe oly felfogások léptek, melyek a tényleges alakulatokkal inkább összeegyeztethetők voltak. A középkor végével politikai téren a főtörekvés a világbirodalom testéből kiemelkedő fejedelemségek, köztársaságok megszilárdítására irányul s így a XV. és XVI. században fellépő államtani művek egy része politikai gyakorlati isme, másik része pedig összefoglalása az újonnan keletkezett körök sajátosságainak, törekvéseinek. A renaissance felfogásában, valamint az újkor politikai irodalmában érvényre jutó államfogalom ennélfogva lényegesen eltér a középkori állam, az imperium eszméjétől. Ez mint egyetlen, mindent felölelő földi hatalom szerepelt, míg az újabb államok mint egyenjogúak sorakoznak egymás mellé, de épp azért önállóságuk és függetlenségük hangsúlyozása vált szükségessé.

Az itt érvényesülő gondolatokat az arab khalifátus körében *Ibn Chaldun*nál (1332—1406) látjuk először fellépni. Munkájának címe: »Bevezetés a történettudományokba«. »Az állam — szerinte — a viszonyok hatalma által létesített emberi közönség, amely az emberek uralomvágya folytán szükségszerűleg támad, de amely uralomvágy hatályossá azáltal válik, hogy az emberek egymással egyesülni s törvényes kormány alatt élni óhajtanak.« Az emberi közönségekben jelentkező két hatalomról, az egyháziról és világiról akként szól, hogy azok egymást kiegészíteni hivatvák olyként, hogy a hivők egyrészt a kinyilatkoztatott igazságoknak megfelelőleg éljenek, másrészt a hasznos teljesítésére reábírassanak s a gonoszt kerüljék. Minden társadalomnak szüksége van egy uralkodóra, hogy a belső rendet és fegyelmet fenntartsa. Ezt azonban csak akkor teheti, ha egy hatalmas pártra támaszkodhatik. Az államok hódítás útján támadnak; keletkezésükhöz azonban egy oly társadalom szükséges, melyet egy szellem hat át s ugyanazon célra törekszik. Az állam különböző törzsekből áll. E különbségek az éghajlat folyományai: így vannak földmívelők, pásztorok és városlakók. Az államalapítók a nomádok, kik

magukhoz ragadják az uralmat. Az állam kebelén belül különböző körök vannak, melyeket a vér kötelékei, majd külön érdekek fűznek össze. Idővel a társadalmi kapcsok hatalmasabbak lesznek mint a leszármazás kötelékei. A körök egymással folytonos kölcsönhatásban állanak; az uralom azé, melyben legnagyobb az összetartás s amelyik legjobban van szervezve.

Tágabb látkör, szabadabb szellem nyer kifejezést *Gemistos Plethon*: »Törvénygyűjtemény« (Νόμων συγγραφή. 1441) című művében is. Munkája első példája, talán példányképe is a későbbi államregényeknek. Az állam függetlenségét azért itt is hangsúlyozza. Az állam élén a király áll, kit tanács környez. Államának három osztálya van. Az elsőbe a hivatalnokok, bírák és katonák tartoznak. A második rend az iparosoké és kereskedőké; míg a harmadik osztályt a parasztok és pásztorok alkotják. Az első osztály részéről az utóbbiak védelemben részesülnek, a másodiktól az eszközöket és gyártmányokat ingyen kapják, de viszont ők kötelesek az előbbi két rendet az összes nyersterményekkel ellátni. Csak ezek fizetnek adót — még pedig terményekben.

3. ábra. Niccolo Macchiavelli.

Míg Plethon sok tekintetben az ábrándok világában mozog, *Niccolo Macchiavelli* (1469—1527) a gyakorlati élet embere. Elméleti fejtegetései a »Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio« (1540) című munkájában foglaltatnak, míg az »Il principe« (1531) gyakorlati politikai mű, s a kérdést tárgyalja, mikép alapíthatni valamely új fejedelemséget és mily eszközökkel tartható az fenn? Épp így gyakorlati a »Discorso sopra il riformare il stato di Firenze« című munkája.

Nézzük elméleti fejtegetéseit.

Elsősorban az államalapításról szól s kiemeli, hogy az két módon történhetik: bennszülöttek által, vagy pedig idegenek útján. Amoda a védelem okából történő egyesülést, ide a gyarmatosítást, a városalapítást sorozza. Kétféle államot ismer: *köztársaságokat* és *fejedelemségeket*. Az alkotmányokra vonatkozólag megjegyzi, hogy azok vagy egyszerre keletkeznek, vagy idővel, történeti fejlődés útján támadnak. *Jog* és *igazság* először az államban szerepelnek. Veszedelmes minden államra az uralkodás örökletességének elve; a jóravaló uralkodó leszármazói zsarnokokká válnak, ami összeesküvést okozhat s így az állam romlására vezet. Az ember társas természete folytán azonban a régi romjain új államok támadnak: s így itt újból kezdődik az államélet körforgása. Tartósabb fennállást az államoknak egyedül *a vegyes államalkat* (Polybios) biztosít, ahol úgy a fejedelem, mint a főnemesség és a nép osztoznak a hatalomban.

Az alkotmány ellenőrzését itt a nép számára kívánja biztosítani; jobb őrzői ezek az alkotmánynak mint az előkelők, akiket csak az uralomvágy vezérel, míg amazok csak az elnyomatás ellen küzdenek. A zendülések vagy a nép által támasztott vádak sem veszedelmesek, mihelyt szükség esetén a nép felzaklatott szenvedélyeinek szelep nyittatik. Kiemeli, hogy a vallás megfelelő eszköz arra, hogy általa a nép engedelmességre bírassék s a társadalmi rend fentartassék. Ezért kell minden államnak a szertartások betartására súlyt helyezni. Különösen veszedelmesnek tartja az állam rendjére a nagybirtokosok osztályát, kik munka nélkül jövedelmükből élnek, főként akkor, ha ezenkívül váraik is vannak és zsoldosokat tartanak. Ily esetben leghelyesebb, ha egy király támad, ki azután ezek hatalmát megtöri.

Máskülönben Macchiavelli legjobbnak *a köztársasági államformát* tartja. »Mert, ha a népek kihágásait és a fejedelmek túlkapásait — mondja, — valamint amazok dicső tetteit s emezek hősi cselekedeteit egymással összehasonlítjuk, úgy látjuk, hogy a jóság és dicsőség tekintetében a fejedelmeket a nép messze túlhaladja.« Mindamellett »a népkormányzatnak csak úgy, mint a monarchiának, hogy tartós legyen, törvényekkel kell megkötve és kell megfékezve lennie. Az a fejedelem, ki csak saját akaratát követi, esztelen; az a nép pedig, mely tetszés szerint tehet meg mindent, nem okos. De ha oly fejedelmet és népet hasonlítunk össze, kiket egyaránt kötnek és korlátolnak törvények: mindenkor több erénnyel találkozunk a népnél mint a fejedelemnél. Ha pedig a törvények kényszernyomásától felszabadult állapotban vizsgáljuk őket, azt fogjuk tapasztalni, hogy ritkábban téved a nép mint a fejedelem; botlásai nem lesznek akkorák s könnyebben orvosolhatók.«

A szövetségekhez is hívebben ragaszkodnak a köztársaságok mint a fejedelmek, akik gyakran a legkisebb ok miatt is megszegik azokat; a köztársaságok viszont a legalaposabb ok miatt is alig szánják erre reá magukat. A köztársaságok a választás által kiváló férfiakat juttathatnak felszínre s polgáraik különneműsége folytán a változó viszonyokhoz inkább alkalmazkodhatnak. Végül a köztársaság a közjót szolgálja, s ez teszi naggyá az államot s nem a fejedelem önző érdeke.

Mindezek alapján Macchiavelli ahhoz a végeredményhez jut, hogy az államok alapítására a fejedelmek alkalmasabbak, fenntartására a köztársaságok képesebbek; ahhoz egység, ehhez szabadság kell. A tapasztalás azt bizonyítja, hogy az államok gazdagsága és hatalma csak szabad kormányzatok alatt gyarapodik. »Minden polgár igyekszik vagyonosodni és oly javakat szerezni, melyeket nyugodtan megőrizhet; személyes érdekeiket mozdítván elő ezáltal mindnyájan, nemes versenyben, épp a közjón munkálkodnak.«

Ámbár ekként Macchiavellit a szabadság lelkes szeretete jellemzi, »Il principe« című munkájában a zsarnoknak ad tanácsokat hatalma megtartására. E munkája is azonban az akkori viszonyoknak s jellemének folyománya. Olaszország ez időben részben a német-római császár, részben a pápa uralma alatt nyögött. Hatalmas, egységes monarchiáktól környezve, a szétdarabolt Olaszország csakis egy erőskezű uralkodótól várhatta felszabadulását. Lángoló hazaszeretete, mely a »Principe« utolsó fejezetéből is kitünik, ahol felhívást intéz »Olasz-

országnak az idegen uralom alóli felszabadítására«, késztette őt e mű megírására.

Macchiavelli e munkájában már csak fejedelemségekről beszél. Ismer örökletes és újonnan alapított uralmakat. Míg az örökletes fejedelemségeknél, az uralom biztosítása céljából, csak arra kell törekedni, hogy »a viszonyok, amint azok az elődöknél léteztek, ne változzanak«, addig az újonnan alapított monarchiákban a fejedelmeknek sok nehézséggel kell megküzdenie. Egyfelől ellenségei lesznek mindazok, kik hódításai folytán megsértettek vagy kárt szenvedtek; másfelől azokat, kik uralma folytán hatalomra jutottak, nehezen elégítheti ki.

A főhatalmat két módon lehet valakinek megszerezni: *bűntett* útján, avagy *a polgárok beleegyezése által*. Ez utóbbi esetben is »szerencsés álnokság« által megszerzettnek kell azt tekintenünk. Meg lehet még szerezni tehetség és bátorság, avagy szerencse és idegen segély által. Ez utóbbi eset példájaként írja le Borgia Cézár történetét, hogy ővele mintája legyen mindazoknak, kiket »szerencse vagy idegen fegyver fejedelemségre emelt«.

Az uralom fenntartására Macchiavelli két eszközt tart feltétlenül szükségesnek: befelé *a kegyetlenséget*, mely azonban csak akkor alkalmazandó, ha eredményre vezet, kifelé *a rosszhiszeműséget*. »Az okos fejedelemnek — mondja — ki kell vonni magát azon igéretek beváltása alól, melyek érdekeivel ellenkeznek.« Az állam feltétlenségének proklamálása ez, hirdetése annak, hogy az összesség túlemelkedik minden ethikán. Alapja ez sok tekintetben a mai diplomáciának.

A tan, melyet Macchiavelli tanított, s melynek főelve az állam függetlenségének biztosításában állott, általánosan követőkre talált. További hirdetői e felfogásnak Olaszországban találkoznak. A különbség köztük és Macchiavelli között az, hogy más államformát tartanak jónak és célravezetőnek mint ő.

Macchiavelli, ámbár könyvét a fejedelmeknek írta, legjobb államformának a köztársaságot tartja. *Guicciardini* (»Discorsi politici« 1530, »Del reggimento di Firenze« 1536) ellenben arisztokrata, sőt a zsarnokságtól sem idegenkedik.

A nép hibája — szerinte, — hogy a szabadságot a hatalom birtokában látja. Olyan ez mint egy őrült, feje tele van téveszmékkel. Az államügyek összefüggését megérteni nem képes; az ügyeket részeikre kell bontani, hogy felfoghassa őket, s az időt pártharcokkal eltölteni. A népet minden kiválóság bántja; ellenszenves az előtte. A tömeg gazdagodási vágya vagy nyomora okozza a forradalmakat. Ugyane felfogás nyer kifejezést »Firenze kormányzásáról« írt párbeszédeiben. »A szabadság — mondja — puszta szó; sokan sürgetik, kevesen akarják; összetévesztik az egyenlőséggel, amelyet megint rosszul értelmeznek.« »A demokráciában az emberek vakszerencse útján jutnak hivatalokba; ezek az igazságot rosszul szolgálják s inkább arra törekszenek, hogy újból megválasztassanak.« »A viták nyilvánossága árt a gyors végrehajtásnak. A nép gyűléseinek az az eredménye, mint sok orvos tanácsának.« »Egyetlen ember felsőbbsége többet ér, mint sokaknak vagy mindenkinek kormányzata.« »A jó polgár még a zsarnokkal is megfér.«

Ugyanezeket az elveket hirdeti a velencei köztársaság titkára, *Fra Paolo Sarpi*. Műve: »Il principe« (1581). Alapelve, hogy az állam mindaddig fennáll, míg igazságot oszt, e fogalom alá sorozván mindazt, mi az állam érdekeit előmozdítja. A köztársasági államformát a nemesek uralmával azonosítja; ezek érdekeit tehát elsőrendűeknek tartja. A polgári jogszolgáltatás terén a teljes pártatlanságot kívánja. Szükségesnek látja, hogy a szegények és a gazdagok közötti különbségek enyhíttessenek. A hatalmat kevesek kezében óhajtja összpontosíttatni. A monarchiától azért nem fél, mert azt, hogy egy család kiemelkedjék, a többiek féltékenysége gátolná, de meg a patriciusok inkább óhajtanak nemesek ezrei társaságában, mint fejedelmek vagy hercegek alárendelt testvérei lenni.

Ugyanezt az irányzatot, törekvést az állam szuverénitásának megállapítására, ez elvnek dogmává tételére, látjuk Franciaországban is. Itt e tant *Jean Bodin* képviseli. Munkájának címe: »Six livres de la république.« (1577.)

Könyve az államra vonatkozó adatoknak gazdag gyűjteménye. »Az állam, szerinte, több családnak s mindannak, mi közöttük közös, szuverén hatalommal való helyes és igazságos kormányzata.« Célja a legfőbb jó elérése, mi a test és a lélek művelésében áll. Az eredmény Istenhez való felemelkedés, Isten megismerése. Ehhez azonban egyrészt a test kifejlődése szükséges, ami személyes biztonság és jogosítványok nélkül el nem érhető, másrészt erkölcsi és szellemi erények előfordulása. Az államot úgy tekinti, mint amely egymástól független családatyák közös megegyezése folytán keletkezett. A családot egységes egésznek, organikus alakulatnak tartja, melynek egészségétől függ a politikai egész, az állam jóléte.

A főhatalom, mely fogalom első részletesebb kifejtését neki köszönhetjük, mint az állam összetartó eleme, tehát mint *lélek* jelentkezik. *Teste* az államnak: területe. A főhatalom nincs korlátozva, sem hatalma, sem feladatai, sem pedig idő tekintetében. A főhatalom viselője tekintetében különbséget tesz *örökletes* és *választott* uralkodó között. A nép által választott uralkodó (decemvir, konzul, diktátor) nem szuverén, »mert a nép nem fosztja meg magát szuverénitásától, habár egy vagy több uralkodót alkalmaz bizonyos időre korlátlan hatalommal. Mert ezek a népnek felelősek, ami nem fordul elő a szuverén fejedelemnél, aki csak Istennek tartozik felelősséggel.« Az isteni és természetes törvényeknek a föld összes fejedelmei alá vannak rendelve, s ezek által a feltétlen uralmú fejedelem is korlátozva van. Ő sem szegheti meg adott szavát, nem foszthatja meg alattvalóit tulajdonuktól. A szuverénitás magában foglalja a törvényhozást, a béke és háború feletti döntést, a főbb állami tisztviselők kinevezési jogát, a legfőbb bírói ítélkezést s a kegyelmezés jogát.

Megkülönbözteti az *államformákat* a *kormányformáktól*. Amannál a főhatalom birtoka a döntő, emitt az az irányadó, hogy ki gyakorolja. Ha a nép királyt helyez a trónra, a kormányforma monarchikus, de azért az állam demokrácia lesz mindaddig, míg a főhatalom a népnél marad. Az államformák három nemét ismeri, aszerint amint a főhatalom a fejedelemnél, az arisztokraciánál vagy a népnél van. A monarchiának több faját említi. Az első a fegyverrel szerzett, ú. n. *úri* monarchia; legtökéletesebb azonban

a *kirá'yi* vagy *törvényes* monarchia. »Ha nevezetesen a király törvényeinek az alattvalók engedelmeskednek, a király viszont a természet törvényeit követi, akkor tulajdonkép a törvények uralkodnak.« A fejedelem törvényességét nem az öröklésből vezeti le, hanem abból, hogy igazságosan uralkodik-e? Az igazságtalan uralkodó *zsarnok,* kinek megölését Bodin is helyesli. A német birodalmat arisztokráciának tartja, tekintve hogy a hét választó, valamint a többi fejedelmek is az összes szavazatok egyharmadát bírják, mi a többiekkel szemben a kevesek uralmát jelenti. *Népies államnak* végül azt nevezi, ahol a körök (lignées) többségéé a döntés, tekintet nélkül ezek összeállítására, feltéve, hogy e körök mindegyikében az illetők szavazati jogukat szabadon gyakorolhatják.

A természetjog, a stoikusok felfogásának megfelelőleg, mint a világszellem nyilvánulása jelentkezik nála is. Természetjog a tulajdon. Bodin az egyenlő adózás mellett foglal már állást; ecélból katasztert kíván. Fogyasztási adókat óhajt a fényűzési tárgyakra vetni.

A rabszolgaságot vizsgálva, azt nézi, természetes intézmény-e? E tekintetben azt vallja, hogy »természetes s az államra nézve is hasznos berendezés«. Miért állott volna különben fenn évezredek óta? De meg hatalomgyakorlás nélkül a királyságok sem állhatnának fenn. Csak az természetellenes, ha a »bölcs az ostobának, a tudós a tudatlannak, a jó a rossznak engedelmeskedik«. Minthogy pedig az tényleg könnyen előfordulhat, eltörlését kívánja, csak az egyszerre történő felszabadítást nem helyesli. Kiemeli, hogy vallás nélkül állam nem állhat fenn. Az atheizmus tehát úgy üldözendő, mint a varázslás. Az istentisztelet gyakorlása tekintetében azonban a legnagyobb szabadságot kívánja. Általában a lelkiismeretszabadságnak egyik szószólója.

Bodin közgazdasági kérdésekkel is foglalkozik. Egy másik munkájában az országban uralkodó drágaság okát keresve, azt *a)* az arany és ezüst bőségében, *b)* az egyedárusságokban, *c)* a nagy szegénységben és *d)* a felesleges fényűzésben találja. Kifejti az összefüggést a kereslet és az ár között. Egy európai gazdasági közösségről már ő is beszél.

Szociológiai szempontból fontossággal bír, hogy a történet menetében nemcsak folytonos haladást, de szigorú törvényszerűséget vélt feltalálni; ezenkívül Aristoteles nyomán kiemeli az égalji és földfelszini befolyásokat, melyek a nép jellemére befolyással vannak, s amely jelenségeket három századdal később Buckle és Ratzel fejtettek ki részletesebben.

Ez a gondolat, az állam szabadságának tana, Angliában már *Fortescue* »De laudibus legum Angliae« (1480) című művében megjelenik, de itt még a mérsékelt monarchia előnye hangsúlyoztatik; feltünik *Hooker* »Ecclesiastical policy« című munkájában; de már mind I. Jakab, mind I. Károly politikai irataiban az abszolut királyság tana hirdettetik.

Bölcseleti alapokon e tant *Hobbes*: »Elementa philosophica de cive« (1642) és »Leviathan, or the matter, form and authority of governement« (1652) című munkáiban fejti ki.

Felfogása a következő. Vannak az állam fennállását, biztonságát megállapító természettörvények. Ezek azonban nem *törvények,* hanem egyszerű

kijelentések. Valódi *törvény* oly főnöknek a parancsszava, kinek mindenki engedelmeskedni köteles. Hogy már most a természeti törvény kötelezővé váljék, ahhoz szükséges, hogy azt egy feltétlen hatalom magáévá tegye s annak teljesítését keresztülvigye. Ez a hatalom az államban a *polgári kormány* lesz.

Annak, hogy ily mindenható hatalom létesíttessék, egyetlen módja, ha minden ember lemond saját erejéről és hatalmáról egy ember vagy egy gyülekezet javára akként, hogy ezentúl ez az egy ember vagy ez a gyülekezet képvisel mindenkit, azt mindenki teljhatalmú megbizottjának elismeri s saját akaratát amazénak minden tekintetben aláveti. Igy szerződés által *személlyé* válik az összesség s e személy az állam, a respublika, *Leviathan,* a halandó isten. Szuverén szerinte »az a személy, aki a közös összerződés alapján bizonyos számú személy által fel van hatalmazva arra, hogy ezek nevében cselekedjék s evégből belátása szerint használja ezek hatalmát a közös béke és oltalom biztosítása érdekében«. E polgári hatalom tehát abszolut hatalom.

Az állam megteremtését Hobbes, eszerint, az összesség tényének tartja; mindamellett nem híve a népfenségiségnek. A nép, mint szervezetlen tömeg, nem bírhatja a főhatalmat: ilyenkor múlhatatlan az akaratok sokasága; nem illethet az mást, mint az államot, »melynek akarata egyenlő az összes egyéni akaratokkal« s amellyel együtt ez is létesül. A kormányformának nem kell feltétlenül monarchiának lenni. A hatalom egy vagy több személyre, vagy az összességre lehet bízva. Ha gyülekezet kezében van, az rendelkezik vele s ha a tagok nincsenek egy véleményen, itt a többség dönt.

Feltétlen jogánál fogva az állam szabja meg, *mi a jogos s mi a jogtalan.* A természeti állapotban jog vagy jogtalanság nincs. A polgári társadalomban az egyén megfosztja magát az önkényes cselekvés jogától s így az állam, mely az egyének jogának birtokába lép, lesz egyedüli bírája annak, mit lehet megengedni, mit kell megtiltani. Minthogy pedig a kötött szerződésnek engedelmeskedni igazságos, azzal ellenkezni igazságtalanság: igazságos mindaz, mit az állam parancsol s igazságtalan, mit tilt. Az ő hatáskörébe tartozik annak megállapítása, mi a lopás, házasságtörés, gyilkosság. Ez alapon azután az állam bizonyos tanokat és véleményeket el is tilthat. Ahogy a cselekvéseket ellenőrzi, figyelemmel kíséri a tanokat és nézeteket is. A *cenzura* kimondása az.

Az állam létrejötte előtt *tulajdon* sincs; nincs senkinek valamely dologra kizárólagos joga. Az összerződés folytán egyedüli tulajdonossá az állam válik: az egyéni tulajdon nem egyéb az illetőnek az állam által nyujtott kedvezménynél. Az atyai hatalmat szintén a törvény teremti meg; természeti állapotban az anyáé a gyermek feletti uralom. A társadalmi állapotban már a nő férje hatalma alatt áll, annál inkább a gyermek. E hatalom feltétlen. A *rabszolgaságot* magánszerződésből származtatja. A hadifogoly szabadságát adja cserébe életéért s ez állapota átszáll utódaira is.

A közhatalom jogaival szemben az alattvalóknak semmi joguk sincs. Az államfő a közösség képviselője: mindaz amit tesz, úgy tekintendő, mintha a közösség tette volna. Ő tehát rosszat nem tehet s ez ürügy alatt nem is foszttható meg a hatalmától. Mindamellett a fejedelem hatalma nem korlátlan.

A törvények által biztosított jogokon kívül vannak mások, melyek az államalkotó szerződés természetéből folynak. Vannak jogok, melyekről az egyes nem mondhat le. Ilyen az *önvédelem joga*. Annak tehát, kinek az államfő azt parancsolja, hogy magát megölni engedje, joga van ellentállani; a haza ellensége ellen sem köteles harcolni, ha helyettest állíthat. Védekezés céljából az állam ellen még szövetkezni is szabad. Az engedelmesség kötelessége csak addig tart, míg a hatalom oltalmat tud nyujtani. Ha a legyőzött fejedelem a győző alattvalójának jelenti ki magát, megszünik irányában az engedelmesség kötelessége.

Rossz kormány magában véve nincs; külső okok folytán válhat csak azzá. A mérsékelt államformának nincs előnye; hátránya, hogy szétforgácsolja az egységes hatalmat s így nem biztosítja az alattvalók szabadságát. Megegyezve, a hatalmak úgyis korlátlanok, egymással ellenkezve a természeti állapotba vezetnek vissza. Legjobb államforma, amely mellett a köz- és magánügyek legjobban összeforranak; ez az eset a monarchiában, ahol a közvagyon s az uralkodó magánvagyona egybeesnek. Az egyén jogait az államra ruházván, az a *vallás*, a kultusz tekintetében is határozhat. Ennyiben a világi hatalom egyházi dolgokban is mindenható. A *kinyilatkoztatáson* nyugvó vallásoknál azonban az államtól függetlenül létezik az *egyház*. Egyházi gyülekezet sincs azonban összehívás nélkül; törvényes összehívásnak pedig csak az tekinthető, amelyik az államtól indul ki. Minden nemzet egy-egy külön egyház. Az állam feje az egyház feje: ő határoz az összes egyházi dolgokban.

A *Hobbes* által hirdetett tan az állam mindenhatóságáról továbbfejlesztést nyer *Filmer* által. *Patriarcha* (1659.) című művében ő már nemcsak az állam, hanem a fejedelem abszolut uralmát hirdeti. Tanát arra alapítja, hogy szerinte az első ember az első fejedelem is volt családja felett. Örökösödés útján e hatalom az uralkodókra szállt, akik azt kizárólagosan bírják, afelett feltétlenül rendelkeznek.

4. A monarchomachok.

A fejedelmi hatalom ezen feltétlensége, mely nemcsak elméletben hirdettetett, hanem az új kizsákmányoló társadalmakban gyakorlatilag is megvalósíttatott, úgy az életben, mint az elméletben ellenhatást keltett. Legélesebben ez ellenhatás azoknál az íróknál mutatkozik, akik a fejedelemgyilkosság jogosságát hirdetve *monarchomachok*nak neveztetnek.

E mozgalom az egyház égisze alatt indul meg s vallási szinezettel bír. A *protestáns egyház*, amint felfogása Luther, Melanchton, Kálvin irataiban kifejezést nyer, az államot a bűnbeesés eredményének tekintette, mint szükséges azonban Isten alkotásának tartotta s tagjait az állam iránti engedelmességre kötelezte. Midőn azonban a vizsgálódás szabadságát hirdette s egyúttal azt tanította, hogy az egyén meggyőződését szabadon követheti, nagyban közreműködött az egyes egyéniségének kifejlesztéséhez. Mihelyt már most az egyén elnyomatván, fejlődésében korlátoztatott, másrészt vallási szabadságától is megfosztatott, az új vallás könnyen az ellenhatás melegágya lőn. S tényleg az e csoportba tartozó írók egyrészét a protestáns egyház szolgáltatja.

A *katholikus egyház* viszont elveszett régi hatalmát óhajtotta visszaszerezni s így, az abszolut hatalommal szemben, ő is szívesen csatlakozott annak ellenzőihez. A tan az abszolut hatalom elvi hazájában, Franciaországban lép fel először.

Egy híres jogtudós, *Hotman Ferenc* történeti munkája, a »Franco-Gallia« (1573) az a mű, mely e tanokat először hirdeti. A francia monarchiának s alaptörvényeinek a történetből vett leírása ez. A királyság eszerint eleinte választott monarchia lett volna, mely később azután demokratikussá vált s a rendektől, illetve a nemzetgyűléstől függött. A nép a királyt le is teheti, uralmától meg is foszthatja. A rendek többsége a népből kerülvén ki, ő a francia királyságot valóságos népuralomnak hirdeti.

Nem elméleti fejtegetésekre, de gyakorlati irányelvek megállapítására törekszik *Hubertus Languet. Junius Brutus* álnév alatt »Vindiciae contra tyrannos« (1577) című munkájában a fejedelem s a nép hatalmi körét akarja megállapítani. Bizonyítékait a szentírásból s a pandektákból veszi. A *szerződés* tanát élesebben először ő hangsúlyozza. Szerződés áll fenn első sorban a király és a nép között. Ha e szerződést az uralkodó be nem tartja, megszünik a nép engedelmeskedési kötelezettsége. Ily esetben a felelősségrevonás joga illeti meg a népet. A fejedelem különben Istennel is szerződést köt, annak mintegy hűbérese. Bárki is csak annyiban tartozik neki engedelmeskedni, amennyiben tetteiben Istent képviseli. A nép is szerződik Istennel. A fejedelem kötelessége meggátolni, hogy a nép elhagyja Istent; de viszont a nép is ellentállhat, ha a király fel akarja dúlni Isten egyházát.

A nép csak saját javára törekedve engedte át a hatalmat; ezt a fejedelemnek mindig szem előtt kell tartania. A királyok nem urai, csak őrei és fenntartói a törvényeknek. Nem az az igazság, amit a király rendel, de ha minden rendelete igazságos, igazságos lesz a király is. Magánvagyona felett a király feltétlenül rendelkezik, nem úgy az állam vagyona felett, mely nem tekinthető tulajdonának.

A zsarnokságnak két faját ismeri: van *jogcím nélküli* (absque titulo) és *hatalommal visszaélő* (ab exercitio) zsarnok. Amaz ellenében feltétlen az ellenszegülés; az utóbbi esetben csak a megátalkodott zsarnok ellen szabad fellépni.

Nemcsak Franciaországban, Angliában is megindult az abszolut állammal szemben az ellenhatás. Elsőnek *Buchanan*t látjuk fellépni. Munkája: »De jure regni apud Scotos« (1580).

Az államot a társias ösztön teremti meg; a zavarok már igen korán egy főnök igazgatását eredményezik. Eleinte a legjobb férfiak uralkodnak; később a viszonyok változnak. Oda kell törekedni, hogy a fejedelem hatalma korlátlan ne legyen; igyekezni kell azt a törvény tekintélyével egyesíteni. A törvényhozásban a nép részvétét kívánja, ami képviselők útján történhetik.

Ugyancsak e gondolatokat hirdeti a nagy angol költő, *Milton* is »Areopagitica« (1644) és »Defensio pro populo anglicano« (1651) című műveiben. Mindkettőben úgy a királyok, mint az összes tisztviselők felelősségrevonhatását hangsúlyozza. Védi a sajtó- és a lelkiismereti szabadságot. Azt állítja,

hogy az emberek eleinte szabadok voltak s csak később lettek királyok alattvalóivá. Az angol forradalom védelme az utóbbi mű.

Sidney »Beszélgetés a kormányzatról« (1698) című művében Filmernek válaszol. Kiemeli, hogy nem minden uralkodó patriarcha, atyja népének. Megkülönbözteti a királyt a zsarnoktól. A zsarnok, ki erőszakkal ragadta magához az uralmat, megdöntendő s az is megbüntetendő, ki a hatalommal visszaél. A királyság örökletes volta ellen beszél. Tagadja, hogy a törvény a királytól eredne; épp ellenkezőleg, annak hatalma is csak a törvényen alapszik. A nép és a király között egyezség áll fenn, mely mindkét félre kötelező. A nép szerinte helyesebben ítél mint az egyes, kell hogy őt illesse a törvényhozás. A bírói hatalomnak s a végrehajtó hatalomnak elkülönítését kívánja.

Legteljesebben e gondolatok a hollandi *Althusius* »Politica, methodice digesta« (1663) című művében nyernek kifejezést. Ő már kifejezetten a népfenségiség tanát hirdeti. A legfőbb tisztviselő, a király, csak gyakorolja a hatalmat. A népszuverénítás érvényesítése céljából *eforatus* intézményét kívánná létesíteni.

Az emberi egyesüléseket a szükség hozza létre. Szerződésen nyugszanak ezek, oly szerződésen, mely az *uralkodók* és az *uraltak* között létesül akként, hogy az uralom mint az összességért teljesített szolgálat és gondoskodás jutalma, az engedelmesség viszont a nyujtott védelem ellenértéke gyanánt jelentkezik. Egész sorozata áll fenn az ilynemű egyesületeknek; ilyen a *család,* a *tartomány,* az *állam.*

Az *állam* »tartományok és községek egyesülése, melyre ezek magukat a közös védelem érdekében kötelezték«. Főhatalommal csak ez bír; de ennek hatalma sem feltétlen; korlátjait találja az egyesek jogaiban.

A főhatalmat a nép a *kormányra* ruházza. A nép jogait az uralkodóval szemben az *eforok* érvényesítik. Ezeket a nép választja s viszont ők választják a fejedelmet, a legfőbb tisztviselőt. Az uralkodó kötelessége az ekként reáruházott hatalmat a nép érdekében használni. Az időnként összeülő országgyűlés a *törvényhozó* hatalmat gyakorolja.

Szól a *zsarnokságról* is, és zsarnoknak tekint minden uralkodót, aki az alkotmányt megsérti. A népet ezzel szemben az ellentállás, sőt a fenyítés joga illeti s ez utóbbi abban áll, hogy a zsarnok letehető, elűzhető, sőt halálra is ítélhető. Csak *kormányformákat* ismer, mert hisz a főhatalom birtokosa mindig a *nép.*

Az ellenhatás a szuverénításra törekvő állam, illetve fejedelem ellen *katholikus* részről is megindult. Eleinte csak a hatalom követeltetik a népnek. E tant követi *Suarez.* Munkái közül legkiválóbb »Tractatus de legibus et de Deo legislatore« (1619). Első sorban a *törvényekről* szól. Ismer *természeti* és *tételes* törvényt. Amannak alapja az *észszerű természet;* nem a *mi* ítéletünk mértéke a jónak és rossznak; a cselekedet természete döntő ez irányban, mely önmagában jó vagy rossz. A *természeti* törvény *igazi* törvény, még pedig *isteni törvény,* melynek Isten a szerzője, amennyiben az nem csupán a dolgok természetén alapszik, hanem egyszersmind Isten akaratán is. A *tételes* törvényt az államok alkotják.

Beszél azután az *állami hatalom* törvényességének feltételeiről, annak kötelező erejéről. A polgári hatalmat az ésszel szintén egyezőnek tartja; közület hatalom nélkül fenn nem állhat; e hatalom azonban a népet illeti. A politikai testület létrejötte s az egyesülők akaratának a kialakuló kormány alá rendelése egy és ugyanazon folyamat. A hatalom tehát az egyesülők megegyezésében találja alapját.

A főhatalom azután *elidegeníthető* vagy *átruházható*. *Suarez* szerint a nép feltételek nélkül adja át e hatalmat a fejedelemnek, hogy az legjobb belátása szerint éljen vele. Legjobb kormányforma tényleg a monarchia lesz.

A törvénynek, ha az meghozatott, feltétlenül engedelmeskedni kell. Mindamellett *Suarez* három kivételt ismer: *a)* ha a törvény igazságtalan; *b)* ha az túlszigorú és *c)* ha az alattvalók többsége azt tényleg nem követi. Az egyszer hozott törvényt a fejedelem is köteles megtartani, mihelyt az a nép egyetemét érdekli. Erre azonban a fejedelmet kényszeríteni nem lehet, mert fölötte az országban joghatósága senkinek nincs; csak Istennek felelős.

A zsarnoknak a nép mindamellett ellentállhat.

A szuverén főpapot nem illeti meg a világegyetem uralma; világi felségjogokat csak saját tartományaiban gyakorolhat, e jogokat is azonban csak a császár adományából bírja. Az egyház és állam viszonya tekintetében különbséget kell tenni a *hitetlen* és az *eretnek* fejedelmek között. Amazokat az egyház nem foszthatja meg hatalmuktól; de ha keresztény alattvalóikat elnyomják, az egyház jogosan üzen nekik hadat. Az eretnek fejedelmek ellenben joggal foszthatók meg hatalmuktól s az egyház ítélete után trónjukat el is veszítik.

Tovább ment támadásában *Bellarmin* »De summo pontifice« (1590) című művében. Ismerteti az államformákat. Legjobbnak a tiszta monarchiát tartja. Ez biztosítja leginkább a *rendet*, a társadalom alapfeltételét. Ennek eléréséhez ugyanis a tekintély tisztelete, az engedelmesség szükséges, mi akkor következik be leginkább, ha *egy* fő dönt mindenkinek jogköre és kötelességei felett. Az erő is az egyesség folyománya, mi itt legteljesebb; állandóságot is legjobban a meg nem osztott kormány biztostí. E tételek azonban csak elméletben állanak. Tényleg legjobb a vegyes államforma, melynél azonban a fejedelem felelőtlen, mint ahogy tanácsosai is csak neki felelősek.

Síkra száll ugyan a pápák *közvetlen* hatalma ellen, de elismeri azok *közvetett* fennhatóságát. Megadja nekik azon jogot, hogy a fejedelem ügyeibe, valahányszor azt az egyház érdekei kívánják, beleavatkozhassanak; sőt, ha a hívek lelkiüdvössége úgy kívánná, feljogosítottnak tartja őket, hogy királyságától megfosszák a hűtelen és eretnek fejedelmet. Joguk van az egyházra nézve veszedelmes törvényeket eltörülni.

Tovább fejtegeti e tanokat *Boucher*. Munkájának címe »De justa abdicatione Henrici III« (1600). Felállítja a tételt, hogy a pápának joga van »őrködni az egyháznak és a népeknek üdve felett s ha ezt elérni kérés, ünnepélyes előterjesztés vagy feddés által nem sikerül, az alattvalókat feloldhatja hűségeskü-jök alól s hűségesebb kezekre bízhatja nyáját«. E jogokkal bír a nép is.

A királyokat a népek tették uraikká; senki sem születik királynak. Jogát a király felett az összesség mindig megtartja s a nép, ha királyt választ, nem

mond le felségjogáról. A nép a király ellen keresetjoggal élhet, mint ahogy keresetet ád a polgárjog a hűtlen sáfár ellen s a hűbérjog a hitszegő hűbérúr ellenében.

Hirdeti, hogy a zsarnokot, ki hatalmat bitorol, bárki megölheti; azt azonban, ki hatalmával magánosok kárára visszaél, csak a közhatalom; végül azt, ki a közérdek rovására használja jogait, úgy az egyes, mint az összesség megölhetik. Az igazságos okból kitörő felkelés nem tekinthető lázadásnak.

A királygyilkosság tana ez íróknál már rendszerint előfordul, tüzetesen azonban csak *Mariana* fejtette ki e tant. »De rege« (1603) című munkájában előadja, hogy az egyeduralom a legmegfelelőbb államforma; de nem a feltétlen monarchia, mely férfiakhoz nem illik, hanem az, mely alá van vetve a népnek. Kifejti, hogy azért, mert a nép akarata az állam életbevágó érdekeire, törvények hozatalára, azok eltörlésére, a trónöröklés rendjének megállapítására, adók behozatalára vonatkozólag felette áll a fejedelem akaratának, — még nem népies demokrácia az állam.

Az állam különben sohasem mondhat le azon jogáról, hogy ne kényszeríthesse s meg ne büntethesse a rossz fejedelmet. A büntetés: *zsarnokgyilkosság*. A zsarnok közös ellenség: úgy kell vele elbánni, mint a gyűlölt ellenféllel. Kétségkívül áll ez arra a zsarnokra, ki erőszakkal foglalta el az uralmat. De ha törvényes is az uralkodó s hatalmával visszaél, a népnek megvan a joga, hogy trónjától megfossza; az ítéletet ezután bárki végre is hajthatja. Méreggel megölni azonban tilos, mert a természet törvényei ellenzik, hogy bárki is önmaga ölje meg magát. A nép kötelessége fellázadni a zsarnok ellen.

A tanok, melyek lényegét a zsarnokgyilkosság alkotja, nemcsak elméletileg hirdettettek, hanem gyakorlatilag is megvalósíttattak. Eltekintve az első angol forradalomtól, mely I. Károly lefejeztetésével végződött, a fenti elvek alapján gyilkolta meg Clément III. Henriket, Ravaillac IV. Henriket. A francia forradalom tényei egy másik tanon, a *természetjogászok* által hirdetett elveken formálódtak ki. Mielőtt ezek kifejtésére áttérnénk, nézzük elődeik, az *Utópisták* felfogását.

5. Az államregények.

Míg a politikai írók, különösen a monarchomachok, a politikai élet reformját megoldani vélik a fejedelem, a zsarnok meggyilkolása által, addig az ú. n. *államregények* a megvalósítandó államot részletesen leírják, eszményi képeket festenek egy boldogabb társadalomról. Eltekintve Platon »Alkotmányá«-tól és a »Törvények«-től, Xenofon »Kyros nevelésétől«, az első igazi államregény *Morus Tamás* »Utópiája« (1516.) * A földrajzi látóhatár bővülése s az államregények keletkezése között — mint azt Stein Lajos megjegyzi — kétségtelen a lélektani összefüggés. Új földrészek felfedezése, az ottani fajok eltérő társadalmi intézményei szárnyra keltik a politikai írók képzelmét. Morus munkája is szoros összefüggésben van Amerika felfedezésével; regényének főhőse részt vesz Amerigo Vespucci felfedező útjában. Munkája különben az akkori

* οὐ τόπος = nem létező hon. A munka egész címe: »De optimae reipublicae statu deque nova insula Utopia.«

viszonyok, különösen pedig az angol állapotok kegyetlen szatirája. A szigoru kritika, melyet munkája első részében az egyes intézmények, főként Anglia helyzete felett gyakorolt, a társadalmi irányzatok kialakulása tekintetében nagyobb hatással voltak mint ama nem létező sziget szokásainak és állami berendezésének leírása.

Munkájában egy eszményi államot ír le, melyben a tulajdon ismeretlen s ennek folytán béke honol. Mert a tulajdonjog okozza az egyenlőtlenséget, az örökös versengést és torzsalkodást. Itt a munka tiszteletet szerez; gazdag semmitevők itt nincsenek. Másutt az emberek csak saját érdekeiket tartják szem előtt, itt mindannyian a közjót szolgálják. A gazdagok itt nem rövidíthetik meg a szegényeket s szükséget senki sem szenved, mert a munkaképtelenekről és betegekről az állam gondoskodik.

A földmívelésen kívül mindenki egy másik, képességeinek és hajlamainak megfelelő mesterséget is folytat. Foglalkozását azonban bárki szabadon változtathatja. Az ugyanazon mesterséget űzők szintén családokba csoportosulnak. Minden ember váltakozva, hol anyagi, hol szellemi munkával foglalkozik. A munkaidő hat óra lévén, jut idő a pihenésre is, mely idő alatt valamennyien tudományokkal foglalkoznak. Az alvásra kilenc órát szánnak. A bűntevők szolgákká válnak s bilincsekbe verve a legnehezebb munkát kötelesek végezni. Bevándorlók éppoly szelid elbánásban részesülnek mint a hazai polgárok. Gazdaságuk természetgazdaság: pénz ez államban nincs. Amit a termelvényekből el nem fogyasztanak, azt becserélik vagy a szegényeknek adják.

A szigeten ötvennégy egyformán épült város van; szokások és törvények mindenütt ugyanazok. Minden város számára legalább húszezer lépés hosszu földterület van biztosítva, mely megművelés céljából az egyes családok között szétosztatik; minden család 40 férfi- és nőből s két rabszolgából áll.

Harminc-harminc család évenként egy-egy elöljárót (filarchos) választ, akik közül titkos szavazással jelölik ki élethossziglanra az elnököt (protofilarchos), aki mellett ezek mint *tanács* működnek. Bizonyos meghatározott esetekben a népgyűlés intézkedik. A kormányzat szabadelvű és népies. Az államügyek csak a közgyűlésben tárgyalhatók, aki magánkörben teszi ezt, halállal büntettetik. Büntetőtörvénykönyvük nincs, a bűntények felett a bírák esetről-esetre ítélnek. Általában kevés törvényük van, de azokat mindenki köteles ismerni. A háborút elítélik, állatiasnak, utálatosnak tekintik. A harci dicsőséget nevetségesnek tartják. De azért minden polgárnak harcképesnek kell lenni, hogy szükség esetén a hazát megvédje.

A házasság szent s csak kivételes esetekben bontható fel: leányok 18, férfiak 22-ik évök előtt nem házasodhatnak.

Míg Morus Tamás »Utópiájában« egyes plátói emlékeken kívül az akkori nagy birodalmak hű képét látjuk, addig *Campanella* »Civitas solis« (1620) című munkájában a szerzetesrendek életéből vett intézményekkel is találkozunk. Munkája theokratikus szervezetű; államának élén egy papi fejedelem, egy Metafizikus áll, kit Campanella »Hoh«- vagy »Sol«-nak (Nap) nevez s kiben az összes tudományok központosulnak. Feltétlen hatalmával ez a világ felett uralkodó pápának felelne meg.

Az államfő parancsnoksága alatt három világi tisztviselő áll, kik szintén szuverének. Mint ahogy az államfő az, ami a metafizikában az első szubsztancia: a Lény, akként a három tisztviselő azonos az ott szereplő három erővel, a Hatalommal (Potestas), a Bölcsességgel (Sapientia) és Szeretettel (Amor) s kötelességük, hogy a háborúról és védelemről, a tudományokról, illetve mindarról, mi a faj szaporodását, annak táplálkozását előmozdítja, gondoskodjanak. *Campanella* úgy a tulajdon, mint a nő és gyermekek közösségét hirdeti. De a gyermeknemzés azért nem magánügy: a tudománynak kell azt a statisztikai nyomozások eredményének megfelelőleg rendezni. Az *egyenlő élvezetnek egyforma munkakötelezettség* felel meg, amely azonban, tekintve a »Napbirodalmá«-nak kedvező fekvését, naponként *négyórai munkaidőnél* többre nem terjed. A lakosok életmódja különben a legnagyobb mértékben fényűző. Közös lakó-, alvó- s étkező-helyiségeik valóságos paloták, melyek míg egyrészt az egészség követelményeinek minden tekintetben megfelelnek, addig közös étkezésük étrendjét is orvosok állítják össze. A közös lakomákat vidám beszélgetések, ének és zene élénkítik. Minden holdtöltekor gyűléseket tartanak, amelyekben a nép kívánságai és sérelmei felhozhatók. A bíróság ülései nyilvánosak és szóbeliek.

Campanella ezenkívül a »Spanyol monarchiáról« szóló művében Európa kormányzatára is ajánl egy tervezetet. Az egyetemes monarchia lenne az, melyben a pápaság égisze alatt a spanyol uralom helyettesítené a germán hegemóniát.

Francis Bacon, a híres kancellár »Nova Atalantis«-a (1620) már csak töredék maradt. Talán párja Platon Atlantisz-államának, mint ahogy a »Novum Organum« is az »Organon«-nak felel meg. Felfogásának megfelelőleg, amely szerint az emberiség tudása és hatalma egybeesnek, a »tudományok tárházának« alapításáról beszél, melynek segítségével az összes társadalmi kérdések a legnagyobb könnyedséggel megoldhatók lennének. A jelenkor fizikai intézeteinek és kémiai laboratóriumainak felelne ez meg. E korban különben Anglia az államregények hazája. Itt jelentek meg (1611-ben) *Heywood* »The golden age« és John *Barcley* »Argenis« című művei. Jelentékenyebb ezeknél *Harrington* »Oceanea«-ja (1656).

Harrington az állam biztos fundamentumát a földtulajdont szabályozó helyes törvényekben látja. Hangsúlyozza, hogy a földtulajdon nagysága korlátozandó. Földjáradékból 50.000 franknál nagyobb jövedelmet senki sem húzhatna. A választásoknál a túlsúly a földbirtokosoknak volna biztosítva s az államhatalom a középosztály kezében lenne. A kormányt a szenátus, a nép s a hatóságok alkotják. A szenátus a kezdeményező; a népet illeti a határozathozatal; míg a hatóságok a végrehajtással foglalkoznak. Az államvallás felett is a nép dönt, de azért tanításszabadság áll fenn államában.

Míg az »Oceanea« józan tudákossággal tárgyalja az elképzelt állam berendezését, *Vairasse* »A Szevarambok történetében« (1677) szabadon engedi szárnyalni képzeletét. A »Szevarambokn ál« a tehetségesek uralmát látjuk. A nyolcórai munkaidő elve valósul itt meg, melyet nyolcórai alvás és nyolcórai szórakozás egészít ki.

4*

Már *Morelly* államregényében a »Basiliade, vagy az úszó-szigetek hajótörése« (1754) című műben látjuk a gazdagoknak és szegényeknek szembeállítását s így a proletárizmus kérdésének felvetését, a probléma megoldását azonban csak legújabban *Cabet* (1842), illetve *Bellamy* (1887) művében találjuk.

A megvalósulásra törő ábrándok többé nem a *politikai egyenlőség* jelében állanak: hisz ez a harmadik rend uralomra jutásával nagyrészt megvalósult, hanem a *gazdasági egyenlőséget* akarják megvalósítani. Eltekintve anarchisztikus ízű kísérletektől, a komolyabb írók ez eredményt nem a létező vagyon elosztásától várják, mi az általános elszegényedésnek felelne meg, hanem a törekvés oda irányul, hogy a vagyontalanok is birtokosokká váljanak.

Cabet »Utazás Ikariába« (1842) című művében a kommunizmust akarja kívánatossá tenni. Államában teljes vagyonközösség áll fenn. Az egyesek anyagi és szellemi jólétéről az állam a legfényűzőbb módon gondoskodik, de ennek fejében az egyének munkája felett szabadon rendelkezik.

A családot nem szünteti meg; a gyermekek azonban hatéves koruktól közösen és meghatározott terv szerint nevelkednek. Tizennyolcadik életévétől kezdve mindenki köteles mesterséget tanulni, azok kivételével, kik a tudományoknak szentelik magukat. Ha egy pályára sokan tolonganak, az alkalmasabbak választatnak ki. Az állam szabja meg, mit kell dolgozni s a férfiak 65, a nők 50-ik életévökig dolgoznak. Nehéz és utálatos munkákat gépek végeznek; a házi munkát a gyermekek, kik 5 órakor kelnek, és a nők teljesítik. Nyáron a férfiak 7, télen 5 órát, a nők legkevesebb 4 órát dolgoznak naponként. Az alkotmány demokratikus. 1000 község 10 tartományba csoportosul. A tartományok 120 képviselője évenként 4-szer ülésezik. A nemzetgyűlésbe minden tartomány 2 képviselőt küld. E gyűlés 9 hónapon át működik, míg 3 hónapon át választmánya által helyettesíti magát. Minden fokon 15 választmány van szervezve, mely a megfelelő dolgokról, pl. ruháról, élelemről stb. gondoskodik. A végrehajtást kinevezett és választott tisztviselők teljesítik. Az állam élén egy elnök áll 15 miniszterrel. A büntető hatalmat az egyes testületek teljesítik. Így az iskola a műhely és a munka körüli, az állam pedig a közjó ellen elkövetett cselekmények esetében büntet.

Edward Bellamy regényének címe: »Visszapillantás 2000-ből az 1887-ik évre« (1888). Az összes tőke az állam kezében s a termelés is központosítva van. A fogyasztás nagyságáról a folyton befolyó statisztikai adatok alapján a központ mindig értesül s annak megfelelőleg szabályozza a termelést. Az ipar szervezete tíz osztályra oszlik, melyben képviselve vannak a rokon iparágak: minden iparágat egy osztályiroda vezet, mely az illető cikk előállításáról — a központ irányítása alapján — gondoskodik. A felesleges munkaerő állandó tőkék, épületek, gépek előállítására fordíttatik. Általános munkakötelezettség áll fenn. Mindenki a képességeinek megfelelő munkát végzi. Az iparhadsereg szervezete a katonaihoz hasonlít. Az egyes ebbe 21 éves korában, ameddig ingyenes tanításban részesül, lép be s negyvenöt éves korában elbocsáttatik; élete hátralévő részét azután tanulmányainak, kedvteléseinek szentelheti. A nők éppoly elbánásban részesülnek mint a férfiak. Az *elnök*,

ki az iparhadsereg vezére, a legfőbb tisztviselők közül választatik; de ennek bizonyos időt hivatalon kívül kellett tölteni. Mellette egy felügyelő-bizottság áll. Az elnök 50-ik évéig maradhat hivatalában; lelépésekor egy nemzeti kongreszszusnak számol be. Ez dönt a törvények felett is. A nemzet elnöke nevezi ki a bírákat azok közül, kik 25. életévöket betöltötték. Hivatali tartam öt év. A legfőbb bíróság az alkotmány felett őrködik. A fokozott munka és az óriási megtakarítások folytán a munkaidő a mainál sokkal rövidebb; de azért mindenkinek szükségleteiről gondoskodnak. Munkájáért mindenki hiteljegyet kap, melyen a szükséges javakat a nagy árúházakból beszerezheti. Az összeg, melyet e jegy képvisel, oly nagy, hogy azt kiadni alig lehet. Ha mégis elkölti, az illető, kivételesen a jövő év számlájára kaphat hitelt. Tőkésíteni nem lehet, de az általános gazdagság folytán a takarékoskodás felesleges is. Mihelyt az egyes legjobb tehetségét kifejti, díjazása — a végzett munkára való tekintet nélkül — egyenlő. Mindamellett a nemzet szolgálatában kifejtett szorgalom jutalmaztatik. A munkások között fennálló rangfokozatok, melyek jelvényekkel járnak, szolgálnak ösztönzésre. A legfelsőbb fokozatból kerülnek ki a tisztek.

Az egyes nemzetek árúikat egymással kicserélik; az év végén beálló különbségek rövid időn belül kiegyenlítendők.

6. A természetjogi írók.

A politikai regények tudományos jelentősége rendkívül csekély. Ha az általuk festett állapot meg is lenne valósítható, elmulasztják rajzolni az átmenetet a mai individualisztikus korból, az egyéni termelésről a kollektív gazdaságra, a kommunisztikus állapotokra. Az emberi természet, mely ma egyéniségének érvényesülését kívánja, egyszerre megváltozni, a mai önző ember az összességbe egy csapásra beolvadni nem fog. Mint ahogy a mai gazdasági rend, a létért folytatott küzdés eredményeként évszázadok alatt fejlődött, úgy minden átalakulás is csak lassú lehet. Sőt félő, hogy minden túlgyors felforgatás a mai erkölcsi állapotok sülyedéséhez vezetne, azoknak az intézményeknek a megsemmisítéséhez, amelyek a mai egoizmusból a jövő altruizmusához vezetnek. Az ember mindenre képes, tehát tiszta önzetlenségre is; mindez azonban csak megszokás, gyakorlat és nevelés útján érhető el. Az embereket tehát nevelni kell, amint azt Darwin ki is mutatta. Az altruisztikus érzelmeknek állami törvények útján való terjesztése nem tartozik a lehetetlenségek körébe, ily nevelési rendszer azonban évszázadokat igényel.

Az államregények jelentősége tehát nevelési, pedagógiai. Ha egy újabb, az altruizmuson felépülő társadalmat akarunk megvalósítani, szükséges, hogy az új állapotokkal megbarátkozzunk; azokba magunkat gondolatainkban is beleéljük. E feladatot szolgálják az államregények, midőn az új társadalmi helyzetet előttünk vonzó színekben rajzolják. Áltatásra felnőtteknek is szükségük van s így joggal nevezi *Stein Lajos* e műveket *felnőttek számára készült társadalmi Robinzoniádáknak*.

Az újkor elején kialakult abszolut állam ellen a politikusok egy része a fejedelemgyilkosság fegyverével küzdött, a másik része az államregényekben

egy eszményi állam rajzát állította vele szembe; fennállásának alapjait *elméletileg* megdönteni s evvel kapcsolatosan az újonnan fellépő törekvések igazolását *a természetjogi írók* csoportja kísérlette meg.

A mozgalom, mely ez írókkal megindult, a tudomány szempontjából annyival inkább fontos volt, mert e tan nem csupán az állam fogalmára, az államformák kérdésére, a legjobb kormányforma nemére s ezekkel összefüggő kérdésekre terjeszkedett ki, hanem sokkal alaposabb problémákat is felölelt: nevezetesen a jog minőségét tette vizsgálat tárgyává.

A mozgalmat ezirányban *Hugo Grotius* indította meg. Egy régi, már a görög bölcselők által hánytorgatott kérdést vet fel újra, azt nevezetesen: létezik-e természeti igazság, avagy minden jog csak megállapodás eredménye? Munkája, melyben e kérdést tárgyalja »De jure belli ac pacis« (1609). E művében különben a *nemzetközi jog* megalapítójaként is lép fel.

Grotius a jogot a természetben gyökerezőnek, természettől létezőnek tartja. Az ember társas természetén alapszik az, mely az embereket társas életre, még pedig »békés és észszerűleg rendezett közösség« létesítésére készteti. E hajlam nem csupán a szükségérzet, de a kölcsönös jóindulat folyománya. Mindaz, ami az ember e sajátosságából folyik, *természetjog,* helyes és erkölcsös, ennek ellentétje helytelen és tilalmas; e jog változhatatlan minden időkre, s áll minden népre nézve.

Szemben áll vele az *önkényes jog,* mely akarat folyománya; ez kétféle: *polgári jog* vagy *nemzetközi jog.*

A természetjog a jogot szoros értelemben jelenti, tehát szigoruan a magánjogra szorítkozik. Nem foglalja magában sem az erkölcsöt, sem az államok sajátos berendezését, az államjogot.

E jog első parancsa az a tétel, hogy a *szerződéseket meg kell tartani.* A többi jogok ugyanis mind szerződésekből folynak; ebből folyik az a legfőbb jog is, mellyel az állam alattvalóival szemben bír.

Az államot úgy képzeli, hogy az izoláltan élő emberek szerződés útján történő egyesülése által támad, s szabad emberek legtökéletesebb közösségének nevezi, mely »a jogok békés élvezete s a közhaszon céljából létesül«.

A felségjogot, mely ez egyesülésben feltalálható, a kényszerű beleegyezésre és a győzelmes erőszakra vezeti vissza s megengedi, hogy lehetnek népek, melyek természettől rabszolgák s így lehetnek országok, hol az uralom a fejedelem javára áll fenn, annak tulajdona. A nép felségjoga a háború joga által is megsemmisülhet; a győző tulajdonjogot szerez a legyőzötteken.

Máskülönben a főhatalom *közönséges alanyának* (subjectum commune) a népet, *sajátképeni alanyának* (subjectum proprium) a fejedelmet tartja. Ha tehát a választott fejedelem, illetve az örökösödő fejedelem családja kihal, a hatalom visszaszáll a népre. A szabad államot, melyben a polgároknak politikai jogai vannak, jobban szereti mint a patrimoniális államokat.

E felségjog *nem korlátlan;* jogtalanság elkövetése esetén az a veszély fenyegetheti a fejedelmet, hogy a szerződés értelmében elveszti koronáját, ha az esküvel erősített hűséget megszegi. A legfőbb hatalom azonban *egységes* és *oszthatlan.*

Nem csupán az államot és főhatalmat, de szerződésre vezeti vissza Grotius a nemzetközi jogot, a tulajdonjogot, a családot, a rabszolgaságot is. »Amennyiben — mondja — nincs közösség, mely jog nélkül létezhetnék, szükséges, hogy legyen egy jog, mely az egész emberiséget vagy legalább is egyes népeket egybekapcsoljon : e jog *a nemzetközi jog.*« Hasonlókép szerződés képezi alapját *a tulajdonjognak*. Kezdetben a dolgok közösek voltak. Mihelyt az emberek elszaporodása folytán ezek elégtelennek bizonyultak, hallgatag beleegyezéssel vagy külön megállapodásokkal megegyeztek abban, hogy kiki jogosan bírja azt, amit először elfoglalt. Igy támadt a *magántulajdon*. A munka jogát, amelyről a dolgok átalakításánál szól, még mellékesnek tekinti.

Szerződésen nyugszik a *család*, a *szülői hatalom ;* de szerződésen nyugszik a *rabszolgaság* is, mely szerződés az úr és szolga között jön létre. Háboruban a kegyelem ára a szolgaság, mely nem tekinthető igazságtalannak, amenynyiben az úr eltartja szolgáját.

Sokkal alaposabb és mélyebb *Spinoza* gondolatmenete. Alapvető munkája, melyben a természetjogról szól, az »Ethica« (1678). Politikai vonatkozású művei : a »Tractatus theologico-politicus« (1663) és a »Tractatus politicus« (1677).

Kiinduláspontja a kartezianus bölcselet. A mindenség végső elemét egy azonos állományban (substantia) látja s azt Istennel azonosítja. Ennek tulajdonsága a térbeni és időbeni végtelenség. De örökkévalóságából egyúttal önfentartási hajlama támad, melyet Spinoza pantheisztikus felfogásából kifolyólag Isten *önszeretetének* (infinitus amor, quo deus se ipsum amat) nevez. Az emberekre, mint akik a szubstanciának részei, szintén áll az önszeretet elve s ez létük legfőbb törvénye, de egyúttal erényük is s legfőbb boldogságuk abban áll, hogy ezen törvénynek megfelelőleg éljenek.

Mindarra tehát, amit megtehet, a természetes állapotban az embernek megtenni *joga* is van. Míg az emberek a természet uralma alatt éltek, nem is ösmertek más jogot. Itt a *bűn* fogalma ösmeretlen volt. A természetjogban nincs is kötelesség a szerződések betartására.

Az emberekre nézve mindamellett hasznosabb, ha azon jogot, melyet természettől fogva mindenki mindenre bír, együttesen bírják s vágyaikat az ész törvényei szerint korlátolják. Az emberek tehát hatalmukról lemondanak, s akire azt bízták, az — ameddig hatalma tart — az ősszerződés betartására is kötelezni fogja őket. Igy keletkezett az ész alapján, a természettel ellentétben a társadalmi, állami állapot. Amit ez parancsol, az lesz ezentúl *jog*.

Az így támadt közület demokrácia ; minden joggal itt az összesség bír. Hatalma törvény útján nem korlátozható s meg se szorítható a szétforgácsolódás veszélye nélkül. Az egyesek, értelmükből kifolyólag, tartoznak e hatalomnak engedelmeskedni, mint ahogy a közösség, félve a hatalom elvesztésétől, észszerűtlen dolgot úgyse parancsol. Az alattvalók azért, hogy így engedelmességre kényszeríttetnek, még nem válnak rabszolgákká. Csak az a rabszolga, ki a parancsoló érdekében cselekszik, holott az államban minden a közjóért történik.

Miként a demokráciában, a hatalom a többi államformákban, a monarchiában és az arisztokráciában is épp oly abszolut; a természeti jogokról való lemondás mindenütt feltétlenül történik.

Az állam célja a szabadság, amennyiben szabadság alatt észszerű életet értünk.

Az állam alkotása alkalmával az egyesek a határozathozatal jogát elidegenítették, de nem a *gondolkodás* és *bírálat* jogát. E jog, míg a bírálat az észhez szól s nem a szenvedélyekhez, az egyeseknek megadandó, ha emellett ezek a felsőbbségi parancsoknak engedelmeskednek.

A kormányforma, melyet *Spinoza* legmegfelelőbbnek tart, az egyenlőség elvén alapuló kommunisztikus képviseleti monarchia lenne. A földek az államfő tulajdonában lennének, aki bérbe adja őket. Adó alól a polgárok mentve vannak. A királyt egy tanács környezi, amelynek meghallgatása nélkül nem határozhat. A tanács tagjait az egyes családok kebelükből küldik ki. A tagok minden évben részben megújulnak, a kilépőket a király sorsolja ki. A polgárok a királlyal csak a tanács közvetítésével érintkezhetnek. A tanács csak összes tagjai jelenlétében hozhat törvényszerű határozatokat. Évenként négyszer hivandó össze, hogy a miniszterek számadásait átvizsgálja. Ha a tanács nem ül együtt, ötven tagja helyettesíti, kik naponként tanácskoznak.

Bírói ügyekben egy másik tanács dönt, melynek határozatait az előbbi tanács vizsgálja felül.

A vallásszabadságot az állam nem korlátozhatja.

A természetjogról eddig előadatott tanokat *Pufendorf Sámuel* foglalta rendszeres alakba. Munkái: »De jure naturae« (1672) és »De officio hominis et civis« (1673).

A jognak három faját ismeri. *Természetjog* mindaz, amit az ész parancsol; a *polgárjog* viszont a törvényhozó hatalomtól ered; a *theologia* vallásos jog s az Irás nevében szabályozza cselekedeteinket. A természetjog tételei, minthogy az emberi természeten alapszanak, fennállottak a bűnbeesés előtti időkben is. Minden jog előfeltétele a *kötelezettség,* mely a felebbvaló akaratán alapszik, ki elég erős arra, hogy büntethessen, de elég józan, hogy az alattvalók szabadságát ok nélkül ne csorbítsa. Az ez által engedett szabadság, *jog alanyi értelemben.*

Az állam *erkölcsi személy,* melynek akarata az összesség javát célozza.

Az állam létesítése szempontjából *három szerződést* ismer. Egyet, mely az állam alapítását eredményezi, egy másikat, mely annak formáját szabja meg s a harmadikat, mely a felsőbbséggel szemben az alattvalók alárendeltségét megállapítja. Csak ez utolsó által válik az állam személyiséggé. A főhatalom közvetve lehet csak isteni eredetű. A felségjogokat tárgyuk szerint különbözteti meg.

Legjobb államformának azt a monarchiát tartja, melyben a fejedelem a törvények által kötve van.

Leibniz, a nagy német filozófus, jogról és államról alkotott nézetei nincsenek egységes munkában összefoglalva. Számos jogtudományi munkáiban elszórtan fejtegeti eszméit.

A jogot a *kötelességből* származtatja. »Az igazság – mondja — közös erény vagy olyan erény, mely a közösséget fenntartja. Természetes közösség az, melyet maga a természet akar«, erre a természet vágyat ültet belénk. A *természetjognak,* mely e közösség joga, de egyszersmind *észjog* is, három fokozatát ismeri, melyek mindegyike tökéletesebb előzőjénél.

Az első az ú. n. *szigorú jog* (jus strictum). A jog legszűkebb köre lenne ez, mely a dolgok feletti hatalmat adja, másrészt az emberekkel — a visszatorlástól való félelem folytán — békében élni késztet. Elve: »senkit se sérts«. Az államban a polgárok *panaszjoga* ezen alapszik.

A második fokot *a méltányosság* (aequitas) képviseli. A szeretet joga ez, sértés esetén ez nem háborút, hanem jóvátételt, esetleg büntetést kíván. Elve: »mindenkinek a magáét«. Az *osztó igazság ez,* mely az államban az alattvalók jólétéről gondoskodó törvényekben nyer kifejezést.

A harmadik fok valamely *felsőbb hatalomnak* (Istennek, természetnek, esetleg emberi felsőbbségnek) *való engedelmeskedésben* áll. Az istenfélő kegyelet ez. Elve: »élj tisztességesen«.

Ami az emberi közösségeket illeti, Pufendorf *egyetemes államot* képzel, melyben az isteni jog kétségbe nem vonva mindenhatóan uralkodik. *Isten egyházának* is nevezi ezt. »Ő köti össze az egész emberi társadalmat. Célja az örök boldogság.« A földi államok ennek megosztott és tökéletlen töredékei. A *polgári társaság,* az állam, csak földi jólétre törekszik. Az állam szuverénitása nála nem feltétlen, hanem relatív, korlátolt. Az államformákat tekintve a monarchia célja egy kiváló egyént juttatni az uralomra, az arisztokrácia szándéka a legtapasztaltabbakra bízni a kormányzást, a demokrácia végül a népeket jólétük tekintetében megegyezésre akarja juttatni. A három kormány vegyülete is előfordulhat.

Az önkényes kormány ellentéte a józan ész uralmának. Mindenütt előfordulhat ez, ahol a szenvedélyek uralkodnak az ész felett. Legjobb az az uralom lenne, ahol jó törvények uralkodnak.

Kiemeli, hogy a fejedelmek, akik visszaélnek hatalmukkal, soha sincsenek biztonságban a gyilkosoktól. Ismeri a zendülés jogát. Hangsúlyozza, hogy — bár a polgárok biztonsága a legfőbb államcél — gondoskodni kell a nép jólétéről is. Közeledés ez az állam azon fogalmához, mely azután II. Frigyes, Mária Terézia, II. József *felvilágosult önkényuralmában* testesült meg.

Míg az előző írók, különösen *Hobbes,* az állam létesítését azért tartották szükségesnek, mert a természeti állapotot az örökös harc, a küzdelem állapotának tekintették, addig *John Locke* más okokból tartja az eredeti állapot módosítását szükségesnek. »Two treatises on government« (A kormányzatról írt két értekezés, 1690) című művében kifejti, hogy a politikai társaságot megelőző természetes állapot, melyben ma a fejedelmek, az államok vannak, nem a küzdelem állapota, melyben az emberek csak az erőszak és a szükség törvényeit követnék. Létezik már itt is egy természettörvény, mely azonos az értelem törvényével. A *természeti szabadság* minden földi tekintélyt kizár s nem tud másról, mint a természet törvényéről; *a polgári szabadság* kizárja ugyan egy másik ember *önkényuralmát,* de elismeri a törvényes tekintély felsőbb-

ségét, azét a tekintélyét, melyet megegyezés létesített, s amely csak azt a hatalmat gyakorolja, amelyet reá bízták. Az így hozott *törvény* célja, hogy a szabadságot védje és szilárdítsa.

Politikai közület, állam, akkor keletkezik, ha bizonyos számú ember oly módon egyesül, hogy mindenki lemond az önsegély természeti jogáról s hatalmát a közösségnek engedi át. Egy nép, egy politikai test támad ekként egy közös kormány alatt. Felhatalmazás ez olyan törvények alkotására, aminőket a közjólét követel s amelyek az egyesre kötelezők. »Ebből világosan kitűnik — mondja — hogy a korlátlan egyeduralom összeférhetetlen a polgári társasággal, mert a korlátlan uralkodó ezen társaságon kívül áll s az alattvalókkal szemben még a hadi állapotban maradt.«

Mihelyt politikai közület létesül, az többrendbeli jogokkal ruháztatik fel, melyek fennállásának lényeges alkatelemeivé lesznek. Ilyen *a)* a hatalom, melynél fogva a társadalom megállapítja, mi a bűncselekmény, minő a kártérítés, a büntetés. Ez a *törvényhozó* hatalom. *b)* Az a hatalom, melynél fogva az összesség végrehajtja a törvényeket: a *végrehajtó* hatalom; *c)* az a hatalom, melynél fogva dönt béke és háború felett: *föderativ* hatalom.

Hogy e hatalmakat helyesen szabjuk meg, ismerni kell a közület célját. E cél saját fenntartása, vagyis annak, amit a tagok magukénak vallanak: az életnek, szabadságnak, javaiknak biztosítása. Legfőbb hatalom a *törvényhozó,* ez tehát *szuverén,* de nem feltétlen. Nem törekedhetik arra, hogy romboljon, nem sértheti meg a tovább is fennálló természeti törvényeket, az egyes tulajdona felett nem rendelkezhetik, végül a törvényhozás jogát másra át nem ruházhatja.

A végrehajtó hatalom ott is alá van vetve a törvényhozó hatalomnak, ahol annak részese; a törvényhozó megszámoltathatja, elmozdíthatja és meg is büntetheti amannak viselőjét. Az a körülmény, hogy a törvényhozást a végrehajtó hatalom hívja össze, a bizalom, de nem a felsőbbség jele. A végrehajtó hatalmat mindenekelőtt bizonyos előjogok illetik, ezek a *prerogativák.* A rendeletek kibocsátásának joga ez. A végrehajtó hatalom tényeit a nép bírálja felül, mely nem mondott le minden jogáról. De ha a fejedelem a törvényhozó testületet összehívni elmulasztja: az *isteni igazságszolgáltatáshoz* kell folyamodni. A forradalmak rejtelmes joga ez. A *zsarnok,* a kényúr ellen is jogosult az ellentállás.

A *tulajdont* Locke a munkára vezeti vissza. A munka által való eltulajdonítás jogának nincs szüksége más emberek beleegyezésére. De egyuttal arra is utal, hogy a munka teszi a tárgyakat értékessé. A tulajdonszerzés azonban nem korlátlan. »Tulajdonosa vagyok — mondja — azoknak a dolgoknak, melyeket ügyességem által szereztem, ha mások számára is marad elég hasonló és ugyanoly jó dolog közös használatra.«

A rabszolgaságot gonosztevőkkel és hadifoglyokkal szemben elismeri. E hatalom nem természetes; az apai hatalmat a természetjogban gyökerezőnek tekinti.

Úgy *Thomasius,* mint *Christian Wolff* a természetjog fogalmának pontosabb meghatározására, bővebb részletezésére törekedtek.

Amaz »Institutiones jurisprudentiae divinae« (1688) és »Fundamenta juris naturae et gentium« (1705) című műveiben fejtette ki tanait. Az ember értelme segítségével ismeri meg a *természeti törvényt,* mely összhangban van az ember természetével, aminőnek azt Isten akarta és teremtette. E törvény szerződés nélkül is kötelez, mert egy felsőbb hatalom parancsa, míg más törvény szerződés nélkül nem kötelezhet. De különbözik a szorosabb értelemben vett *természeti törvény* az *erkölcs törvényétől.* A különbség első sorban a kettő céljában mutatkozik; amaz a külső béke, emez a belső összhang megőrzésére törekszik. Különböznek jellegükre nézve is; amaz a jogi kötelesség (justum), emez a tisztesség és illem (honestum et decorum) megvalósítását szándékolja, s végül eltérnek egymástól hatásaik tekintetében, amennyiben amaz rendesen kierőszakolható, emez soha.

Az isteni jogtól megkülönbözteti *az emberi jogot* is. Ez csak társadalomban állhat fenn. A jog lehet még velünk *született* és *szerzett.* Ez utóbbiak közé az uralom, a *tulajdon* tartoznak, amelyeket az ember akarata teremt meg. Az állam szintén akarat ténye. »Olyan természeti társaság az, mely a legfőbb hatalmat a polgári boldogság és megelégedés elérése céljából bírja.« »Isten, a természeti törvény alkotója« — szerinte — »annak alapítását is akarta s ennyiben *közvetve* alkotója a *majestasnak* (szuverénitásnak)«. Megkülönbözteti végül az *abszolut* és a *mérsékelt,* korlátolt monarchiát. Emitt csak »haszonélvezője«, usufructuariusa az uralkodó a hatalomnak.

A legnépszerűbb, legolvasottabb természetjogi író volt e korszakban *Christian Wolff.* A jog és erkölcs közötti különbség nála ugyan ismét elmosódik, illetve az egész jog az erkölcsbe olvad, de másrészt álláspontja megfelelőbb elődeinél, midőn nem a boldogságot, hanem a *tökéletesedést* tekinti az erkölcs céljának. A *jog* is ezen tökéletesedésre irányuló *kötelességekből* folyik. »Vannak velünk született emberi jogok, mint ahogy vannak velünk született emberi kötelességek. Ezek minden emberre nézve *egyenlők,* mert az emberi természetből következnek, mely mindenkiben ugyanaz. Természettől az egyik embernek nincs hatalma a másik ember cselekedetein. Természettől tehát *minden ember szabad.*« Wolff ismeri az ember *önmaga iránti* jogait, ezeket az *egyéniség jogainak* nevezi. Az önképzés, az egészség fenntartása, a munka jogai tartoznának e körbe. A *mások iránti kötelességek* között első sorban a *személyes emberi jogokat* tárgyalja. Itt szól az *államról* is.

Minthogy egyesek, illetve családok, az emberi tökéletesedést egyedül nem munkálhatják, erejüket egyesítik. Igy támad az *állam.* Az állam célja a *közjólét,* a *nyugalom* és *közbiztonság.* E cél szabja meg az államhatalom határait. A hatalom a népet illeti, mely azt átruházhatja vagy magának fenntarthatja. Hirdeti a főhatalom megoszthatóságát. Ismeri a korlátolt főhatalmat, s így a *vegyes államformát.* Államát a felsőbbség gyámkodása jellemzi. Munkájának címe: »Institutiones juris naturae«. (1770.)

Míg *Thomasius* és *Wolff* a természetjog fogalmának bővebb kifejtésével foglalkoztak, *Jean-Jacques Rousseau* a természetjognak az államra vonatkozó tételeit fejtegeti. Az államok alakulására, kormányzatára senki elődei közül oly nagy befolyást nem gyakorolt, mint ő. A természetes állapot híve,

szemben a műveltség mesterkélt alakulataival. Főbb politikai iratai: »Discours sur l'inégalité parmi les hommes« (1753) és a »Contrat social« (1764).

Műveiben az ember természetes állapotából indul ki. Az ember — szerinte — természettől nem társas lény; a gyengeség érzése bírja egyesülésre az embereket, s arra, hogy egymást szolgálják és felhasználják. Létrejön ezáltal a polgári társadalom, minden bajaival és jó oldalaival; megtaláljuk itt a biztosságot, de a szolgaságot is, az erősek pártfogását s a gyöngék rabszolgaságát, az erő által megállapított s a törvények által szentesített egyenlőtlenségeket, melyek idővel mindinkább meggyökereztek s egymás által szaporodtak.

4. ábra. Jean-Jacques Rousseau.

Egyenlőtlenségek ugyan kezdetben is vannak, de ezek csekélyek; jelentékennyé, naggyá a társadalomban válnak. A szükségletek tevékenységre sarkalnak, a felfedezések új szükségleteket teremtenek; a munka megállapítja a tulajdont, s ez növeli azután óriásivá az egyének közti különbségeket. A »Contrat social«-ban a társadalom fennállásának feltételeit akarja megállapítani. Azt kérdezi mindenekelőtt: Mi módon támad a polgári társadalom, melyben uralkodók és uraltak vannak?

Először is cáfolja az erősebb jogát az uralomra, s arra a következtetésre jut, hogy csak *szerződés* alkothatja a törvényes uralom alapját. Grotius szerint e szerződésben a nép szabadságáról mond le. »Lemondani a szabadságról annyi — veti ellene Rousseau — mintha lemondana emberi mivoltáról, jogairól, kötelességeiről. Az ily lemondás összeférhetlen az ember természetével.« Ily tartalmú szerződés az emberek között tehát lehetetlen; másban kell keresni a társulás elvét. »Találni kell tehát — mondja — a társulásnak egy bizonyos formáját, mely minden erejével védelmezi minden tagjának személyét és vagyonát és amely által mindegyik tag, mindenkivel egyesülve, mégis csak magának engedelmeskedik s oly szabad marad, mint volt.« A kérdés, melyet Rousseau megoldani akar, az, miként támad egy közös erő, egy *főhatalom*, mely mindenkit véd, mely mindenkinek parancsol, de amely mellett az egyes csak magának engedelmeskedik? Rousseau szerint a mód, melyen ez elérhető, oly szerződés, amelyben: 1. mindenki átengedvén jogait, mindenki egyenlő, senkinek sem állván érdekében, hogy a másik helyzetét súlyosbítsa; 2. mindenki átadván jogait az összességnek, magát senkinek sem adta át, mert mástól annak ellenértékét megkapjuk, sőt annak megtartására, amit bírtunk, több erőt nyertünk.

A közösség, mely az átadás által támad, *szuverén*, korlátlan és felelőtlen. Minthogy »e szuverénnek, mely az egyesekből van alkotva, nincs is, nem is lehet ezekkel ellenkező érdeke, nincs tehát szükség arra, hogy hatalma tekintetében biztosítékot adjon alattvalóinak. Lehetetlen, hogy a test ártani akarjon

tagjainak«. Másrészt »a politikai testület természete ellen van, hogy oly törvényt alkosson, melyet meg ne szeghetne«.

E szuverén hatalom elsősorban el nem idegeníthető. Oly nép, mely magát valamely abszolut hatalomnak alávetné, megsemmisülne. A szuverén hatalom oszthatlan; vagy közakarat az, vagy nem az; vagy a nép akarata vagy magánosé. Ennek kialakulásához azonban nem szükséges az összes akaratok egyezése, elég azok számbavétele. A szuverén akarat nem tévedhet. Csakhogy óvakodnunk kell a közakaratot összetéveszteni »minden egyesnek« akaratával. »Az előbbi csak a közérdekre ügyel; a másik, az együttes akarat (volonté de tous) viszont a magánérdekre, s nem egyéb mint a külön akaratok összege. Ha ez akaratból az egymást kölcsönösen lerontó többet és kevesebbet elvesszük, megmarad a közakarat.«

A *kormány* az az erő, mely a szuverén akaratot végrehajtja. A kormány csak megbízottja a szuverénnek. A politikai test tehát három részből áll: a szuverén parancsol, a kormány végrehajt, az alattvaló engedelmeskedik.

A tény, mely a kormányt létesíti, nem szerződés, hanem *törvény*. A végrehajtó hatalom letéteményese tehát nem ura a népnek, hanem tisztviselő. A nép kinevezheti, de le is teheti. Kormányformáját tekintve általában demokrácia illik a kis államhoz, arisztokrácia a középső terjedelműhöz, monarchia a nagyhoz. Rousseau elveti a *képviseleti törvényhozást*. A népakarat itt nem jut tiszta kifejezésre.

Az állam és egyház viszonya tekintetében megjegyzi, hogy a kereszténységet, az egyházat minden földi köteléktől meg kell szabadítani, s csak a lelkiismeret kötelezettségét kell meghagyni. Nem hiszi azonban, hogy vallástalan állam lehetne, mert az erkölcs elválaszthatatlan a természetes vallástól, az állam alapja pedig az erkölcs.

A *tulajdon* az első foglalás jogán alapszik, de hogy fennálljon, szükséges az állami elismerés. Azáltal történik ez, hogy mindenki lemond arról, amivel bírt, a társaság azonban azt mindenkinek visszaadja, egyúttal biztosítván is azt. Mindenki tehát a közvagyon letéteményese.

5. ábra. Kant Emanuel.

7. A bölcselők.

Ugyanazokat a tanokat, melyeket a természetjogi íróknál találtunk, látjuk alaposabban megokolva a bölcsészeknél is. *Kant* felfogását »Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht« (1784) és »Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre« (1797) című műveiben fejtette ki. Amott még csak arra utal, hogy az állam a természet teremtménye. Kiinduláspontja az emberrel veleszületett *szabadság*. A jog főelve szerinte a következő: »Cselekedj akként, hogy akaratod szabad

használata — ha általános törvénnyé válnék is — megegyezzék minden más egyén szabadságával.« Az államot »az emberek jogi törvények alatti egyesülésének« tekinti. Az állam *elvileg* szerződésen nyugszik. Három hatalmat ismer benne: a törvényhozóit, a végrehajtóit, a bíróit. A törvényhozás csak a népet illetheti. Csak ily joggal felruházott társadalomnak vannak *polgárai*, kik *törvényes* szabadsággal rendelkeznek, mert csak az általuk [hozott törvényeknek engedelmeskednek; *polgári* szabadsággal bírnak, mert felsőbbségeiket erkölcsileg ők is kötelezhetik; és polgári *önállósággal* felruházvák, hogy állapotukat csak jogaiknak és erejüknek köszönhessék.

Az egyes hatalmak egymás mellé rendeltek, amennyiben egymást kiegészítik, s egymás alá helyezettek, hogy így egyik a másik hatáskörébe ne avatkozzék. A törvényhozói nem kifogásolható, a végrehajtói ellentállhatatlan, a bírói felebbezhetetlen. A rex, princeps, a kormányzó, a végrehajtó hatalom birtokosa, az állam megbizottja; parancsai: rendeletek. Ha egyúttal törvényhozó is lenne, úgy despotia állana elő. A törvényhozó a végrehajtó hatalom felett áll, csak büntet, de nem büntethető. A bíráskodásra külön tisztviselők hivatottak. Az államformák csak külsőségek, kívánatos, hogy tiszta köztársasági szellem uralkodjék bennük.

Hasonló elveket vall *Johann Gottlieb Fichte*. Úgy a jogot, mint az államot az egyénből vezeti le akként, hogy az ember magát csak más szabad emberekkel viszonylatban képes felfogni. Innét ered a természetjog parancsa: »Korlátozd szabadságodat más egyén szabadságára való tekintetből.« Addig, míg hűség uralkodik, a természetjog kényszer nélkül áll fenn, mihelyt azonban e jog megsértetik, büntetés alkalmazására van szükség. Erre az *összesség*, a *polgári társadalom* lesz hivatott. Az államot *szerződésre* vezeti vissza; de nem tényleg, csak jogilag származik az ebből. Hogy az illető az államban is szabad maradjon, szükséges, hogy általa hozott *törvényeknek* engedelmeskedjék s jogai a *polgári* és *büntetőjogban* megállapítva legyenek.

Abból továbbá, hogy az állam szerződésen nyugszik, következik, hogy abból bárki bármikor kiléphet; másrészt az, hogy a népeknek mindig joguk van megváltoztatni intézményeiket.

Az állam célja a *biztonság*. Az államhatalom *feltétlen*.

Az államhatalom gyakorlását egy személyre óhajtaná bízni, de emellett egy felügyelő hatóságot, az *eforatust* kívánja szervezni.

Az állam »Természetjog« (1796) című művében tehát még mint az egyes eszköze szerepel. »Zárt kereskedelmi állam« című munkájában már az állam öncélúságát és mindenhatóságát hangsúlyozza; míg végül »Reden an die deutsche Nation« című előadássorozatában kiemeli, hogy az állam nem öncél, hanem csak eszköz egy magasabb cél megvalósítására, a *nemzet* fennmaradásának biztosítására.

Ez utóbbi gondolat, az nevezetesen, hogy az állam nem az egyes eszköze, de az emberi lét egy sajátos alakja, nyer kifejezést Friedrich *Schelling* (Neue Deduktion der Naturrechte, 1820), még inkább *Hegel* műveiben. *Hegelnek* a jogról, valamint az államról alkotott tana a legszorosabb összefüggésben van bölcsészeti felfogásával, egész világnézetével. Kiinduláspontja a feltétlen

lét, a mindent felölelő eszme, a gondolat. Az eszme kifejlődésének, tehát a létnek törvényei azonosak a gondolkodás törvényeivel. Ez a dialektikai folyamat: a létező (thesis) után annak ellentéte (antithesis) támad, hogy a kettő összetételében (synthesis) kiegyenlítésüket találják.

A feltétlen lét egyik megnyilvánulása maga az *állam* is. A szabadság, az általánosan megvalósítandóra irányuló akarat, érvényesülési eszköze a *jog*. E jog lehet személyességi jog, tulajdon- vagy szerződési jog. Feltételei ezek az egyén érvényesülésének. Az egyén akarata célzatában, érzületében a jogban kifejezést nyerő általános akarattal egyező vagy azzal ellentétben lehet: az *erkölcsösség* (Moralität) kérdése ez. Az alanyi és tárgyi akarat — a jog és az egyéni szándék — megtestesülését az ú. n. *erkölcsiség* (Sittlichkeit) körében találjuk. Ide tartoznak a *család*, a *polgári társadalom* és az *állam*. Itt valósul meg a jó s nyer kifejezést a törvényekben és szokásokban. Kötelesség és jog e tereken egybeesnek; az általános parancs megfelel az egyes szándékának.

A *család* a szülők és gyermekek, a szeretet által egybekapcsolt egyének összessége.

A *polgári társadalomban* az egyének céljaik elérésére, szükségleteik kielégítésére, egymás legyőzésére törekszenek. A közöttük lévő viszony teremti meg a *közgazdaságot*, a *jogszolgáltatást* és a *rendészetet*.

Az *állam*, szerinte, »az önmaga előtt nyilvánvaló, világos akarat, mely amit akar, azt létesíti is«. A szokásokban és intézményekben találja közvetlen, az egyesek tudatában közvetett létét. Legjobbnak különben az oly szervezettel bíró államot rajzolja, mint aminő berendezésű a porosz állam volt.

Mint ahogy *Hegel* a feltétlen szellemből indul ki, úgy *Schopenhauer* az akaratot tekinti a világ lényegének. Az államnak is ennélfogva bizonyos akarattal kell bírni. S tényleg látjuk, hogy minden államban megvan az önfentartás vágya. Vak ösztön ez, mely a hozzáfűződő s céljait szolgáló képzetvilág által lesz tudatossá. Az állam, mint természeti jelenség, szükségszerű alakulat, nem az emberi önkény s nem is a belátás eredménye; következmény ez, melynek okát a *faj fenntartásában* találhatjuk. A jelzett kiindulás ellenére *Schopenhauer* az állam keletkezését nem a fajok, vagy egyesek akaratából magyarázza, hanem a *jogtalanságból* vezeti le. Minthogy az önfenntartási hajlam az egyénben megvan, könnyen átmegy ez ennek *tagadásába* más egyénnél. Az egyik ember áttöri a másik akaratirányát, azt csökkenteni, szolgálatába hajtani törekszik. Igy támad a jogtalanság. Legteljesebb ez a *kannibalizmusban*, fellép a *rabszolgaságban*, másutt a *tulajdon megtámadásában*.

A jogtalanság *pozitív* fogalom, ennek tagadása, a *jog*, *negatív*. Erkölcsi fogalmak ezek s első sorban a tudatban lépnek fel s a *természetjog* anyagát alkotják. Helyesebb volna e jogot *erkölcsi jognak* nevezni.

Minthogy a természetes állapotban mindenki ki van téve a jogtalanságnak, az emberek az *államszerződésben*, *törvényeikben* lemondanak önkényük korlátlanságáról. Ezáltal támad csak az *igazi* állam. Tökéletes állam azonban csak úgy létesülne, ha oly lények élnének benne, kik készek volnának saját jólétüket a köznek feláldozni. Addig is eredményt lehet elérni azáltal, ha van legalább *egy* család, melynek jóléte elválhatatlan az államétól. Ebben

rejlik az örökletes monarchia legfőbb előnye. Az állam célját a jogtalanság elkövetésének meggátlásában látja, tehát tevékenységét a legszűkebb térre szorítja.

Egoizmuson épülvén fel, az államtól igazi erkölcsiség nem várható, de ez felesleges is.

8. Történeti iskola.

Míg a bölcselők metafizikai, többé-kevésbbé fantasztikus levezetések segítségével óhajtják a jog és állam lényegét megállapítani, a történeti iskola hívei már szilárdabb talajon mozognak.

Első képviselőjükben, *Giambattista Vicóban,* ugyan még erősen működik a képzelet. »De universi juris uno principo et fine uno« (1720) című munkájában a jog meghatározásával foglalkozik. *Elsődleges* és *másodlagos természetjogot* ismer. Amaz az emberek között fennálló közös elveken, a jó és igaz fogalmán nyugszik s a hasznos és méltányos nyer benne kifejezést, emez az *észből* fakad s mint ilyen nem tökéletes.

Fontosabb a jog meghatározásánál *történetbölcselete.* A »Nuova scienza« (1725) című művében foglaltatik ez. Az emberiség, illetve a műveltség fejlődése tekintetében három kort ismer : ú. m. az *istenek*, a *hősök* és az *emberek* korát.

Az első korszakban az *istenek* uralkodnak, vagy egy igazi Isten, mint a zsidóknál, vagy hamis istenek, mint a pogányoknál. Csak természetfeletti lényektől félnek e korban az emberek ; *theokrácia* áll fenn ; jog nincs, csak theológia, ez szabályozza a cselekvéseket. E kor nyelve : a *szertartások* (acta legitima) nyelve. A második a *hősök* kora. Nagy emberek, a herakleidák, jutnak itt hatalomra. A nyers erő uralkodik. Az államforma *arisztokratikus*. A jog szigorú, formális. A nyelv a *hadsereg nyelve,* a katonai fegyelem jelei szolgálják e célt. A harmadik az *emberek* kora. Az erkölcsök békéssé válnak. Az államalkat szabad demokrácia, vagy szabad királyság. A természetes méltányosság : jog. A nyelv a *szótagolt* nyelv.

A középkor óta e három korszak ismétlődik, csakhogy fejlettebb alakban.

Bár nem oly mély gondolkodású, sokkal pozitívebb műveiben *Montesquieu.* Bár úgy a »Lettres persanes« című munkájában, mint a »Rómaiak nagyságáról és hanyatlásáról« (1734) szóló értekezésében foglaltatnak a jogra, főként azonban az államra vonatkozólag megjegyzései, tulajdonképeni államtana az »Esprit de Lois«, »A törvények szelleme« (1748) című munkájában található. Művében az összehasonlító módszert követi s ennek segélyével jut el azokhoz a következtetésekhez, amelyek szerinte a szabadságot egyedül biztosító állam fogalmát adják. Védelmébe veszi a természeti jogot szemben a tételes joggal. Állítja, hogy hirdetni azt, hogy nincs jogos és jogtalan, míg azt a pozitív törvények meg nem állapítják, azonos lenne annak vitatásával, hogy a kör sugarai nem egyenlők addig, míg ezt a tételt valaki fel nem fedezte. A pozitív jog a természeti jognak az egyes nemzetek viszonyaira való alkalmazása. Azt kívánja, hogy a törvények feleljenek meg az illető nép természetének, az éghajlati viszonyoknak, a terület nagyságának, a nép vallásának, erkölcseinek. A törvényeknek így támadt sajátossága, belső megokoltsága lesz azok *szelleme.*

Az egyes törvényhozások szellemét már most közelebbről vizsgálva, azoknak *három* főcsoportját különbözteti meg. Vannak államok, melyekben a törvényeket az *erény* sugallja. E törvények feltételezik, hogy a polgárok szenvedélyektől mentesek, mértékletesek s így a feleslegest nem kívánják s másokon uralkodni nem akarnak; feltételezik a polgárokban az egyenlőség önkéntes és természetes szeretetét, mely nemcsak abban áll, hogy a hatóságoknak engedelmeskednek, hanem abban, hogy a törvényeket tisztelik is.

Más államokban a törvények a polgárok kitüntetés iránti előszeretetét akarják előmozdítani; megmutatják, hogy miáltal tünhet ki az egyes; fokozatokat teremtenek a polgárok között. Ezek az államok az emberek biztonságáról gondoskodnak, sőt *becsülést* is biztosítanak számukra, alkalmat nyujtva nekik nemeseknek tartott tettek elkövetésére.

Végre vannak államok, melyekben a törvények a polgárokat állatoknak tekintik, tőlük csak engedelmességet követelnek, de biztonságot nem nyujtanak, méltóságot nem juttatnak nekik; az embereket nyers erő segítségével egy egyén önkényének vetik alá. Itt a törvények tisztán az általuk támasztott *félelem* által hatnak.

Az *erény*, a *becsület* és a *félelem* az a három elv, melyeken a törvényhozások különbözősége alapul s amelyeknek azután a kormányzat három főformája: a *köztársaság*, a *monarchia* és a *deszpotizmus* felel meg.

A kormányzatok *elvén* kívül meg kell különböztetni még azok *természetét* is. A köztársaság természete, hogy ott a nép, vagy annak egy része, bírja a főhatalmat, melynek két faját ismerjük, a *demokráciát* és az *arisztokráciát*. A demokráciában a nép *uralkodó* és *alattvaló* is. Uralkodik szavazata által, alá van vetve engedelmessége által. A demokrácia megsemmisül, ha nincs meg benne főelve: az *erény*. Az arisztokráciában az előkelők végzik az állam ügyeit. Legjobb faja, hol a nép szegény, ahol tehát a nemesség érdeke annak elnyomását nem kívánja; legrosszabb neme, hol a nép rabszolga. Főelve a *mérséklet*. Második államforma a *monarchia*. Itt egy ember uralkodik, de állandó törvények szerint. Ez uralom azonban csak közvetítő hatalmak útján állhat fenn; szükség van tehát nemességre, előjogokra, kiváltságokra. A nemesség, a papság, a városok, az egyház bíráskodása korlátjai a hatalomnak. Az egész működés rugója a *becsület*, az egyes osztályok felfogása, előítélete. Az erény itt nem lényeges, de szükséges, hogy a fejedelemnek is meglegyen a saját magas felfogása méltóságáról, ámbár az — ha a többi osztályok előítélete által nem korlátoztatik — könnyen *önimádássá* fajulhat. — Az előbbi államoknak mind volt alkotmányuk. A *deszpotizmusnak*, az *önkényuralomnak* azonban már nincs alkotmánya. Egyedüli tétele, hogy az uralkodót az államban mindenek fölé helyezi, s az alattvalókat számba se veszi. A fejedelem csak a hatalom élvezetét s az azt kísérő erőt tartja meg, míg annak használatát másra bízza. Főelve a *félelem*.

Kitér azután az államok *elfajulására*. »Minden kormányzat bukása — mondja — az elvek romlásával kezdődik. A *demokrácia* az egyenlőség szellemének elveszésével vagy annak túlhajtásával bukik. Az első esetben az arisztokrácia vagy egy ember uralma következik be; a másik eset előbb mindenkinek, majd egy embernek zsarnokságát eredményezi. Midőn a nép semmi

köteléket el nem ismer, senkinek sem engedelmeskedik, a szabadság közel van a bukáshoz. Az *arisztokrácia* akkor romlik meg, midőn a nemesség nem él többé egyetértésben a néppel; midőn hatalma túlságosan megszilárdul, a nép zsarnokává lesz s a nemesek azt hiszik, hogy többé mitől sem kell tartaniok, avagy midőn meglazul a hatalom. Minthogy a *becsület* a *monarchia* alapelve, ez elfajul midőn az egyes osztályok büszkesége megszünik, az engedelmesség szolgasággá válik, a nép és az előkelők eszközökké sülyednek; midőn az uralkodó a törvények helyébe a saját akaratát teszi, s a közbeneső hatalmakat elnyomva, minden ténykedést maga akar végezni.

Az *önkényuralom* szakadatlan romlik, mert természete maga romlott.

Munkájának XI. és XII. könyvei *politikai szabadságról* szólanak; amabban a *népszabadságot*, emebben az *egyéni szabadságot* fejtegeti. A *népszabadságról* szólva az *angol* alkotmányt állítja példányképül. Leírása összefoglalása *az alkotmányos egyeduralom* modern államjogának. Három közhatalmat ismer: a *törvényhozóit*, a *végrehajtóit* és a *bíróit*. Hogy szabadság létezzék, szükséges, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egy személyben vagy testületben egyesítve *ne* legyen, mert ily esetben »mindenkinek attól kell félnie, hogy az uralkodó fejedelem vagy szenátus zsarnoki törvényeket hoz és azokat zsarnokilag hajtja végre. Épp oly kevéssé van szabadság, ha a törvényhozóitól és a végrehajtóitól el nem különítik a bírói hatalmat, mert ha az a törvényhozó hatalommal lenne összekötve, akkor a polgárok életéről és szabadságáról való ítélkezés önkényes lenne; ha pedig a végrehajtóval lenne egyesítve, akkor a bíró zsarnoki hatalommal rendelkeznék.«

Törvényhozó hatalommal a népnek kellene bírni, minthogy pedig ez lehetetlen, szükséges, hogy e működést *képviselete* útján teljesítse. A nemzeti képviseletet két testületből akarja megalkotni; ezek külön tanácskoznak, de egymást kiegészítik: az egyik a tulajdonképeni *népképviselet*, a másik egy *arisztokratikus* testület.

A jogszolgáltatást nem állandó bíróságokra, hanem a nép kebeléből vett férfiakra kívánná bízni, kik csak időnként üléseznének (esküdtek). A végrehajtó hatalom monarchikus berendezését ajánlja, mert itt »minden a pillanatnyi cselekvéstől függ, mert egy ember jobban gyakorolhatja mint többen«.

Tiltakozik a büntető törvények szigorusága és barbarizmusa ellen. Kikel a vallási türelmetlenség ellen is.

Az adózást az állam által nyújtott biztonság ellenszolgáltatásának tartja.

A *tulajdont a munkára* vezeti vissza. Jogosnak ezt azonban csak addig tartja, míg *mások számára is marad elég hasonló és ugyanolyan jó dolog közös használatra*. Ha többet veszünk el mint amennyire szükségünk van, másnak jogát sértettük.

A győzőnek a hadifogollyal szemben, az államnak a gonosztevő feletti uralmát elismeri, elfogadja tehát a *rabszolgaság* intézményét, de azt igazságtalannak tartja.

Filangieri »A törvényhozás tudománya« (1784) cimű műve a »Törvények szelleméneк« szülötte. Bár Anglia alkotmányát oly tökéletesnek nem találja mint Montesquieu, az államhatalmak tekintetében ugyanazon elveket vallja, mint amaz. Ezenkívül különösen a büntetőjog szempontjából sok modern esz-

mét pendít meg, s azokat az elveket hangsúlyozza, mellyel híres kortársa, *Beccaria* »A bűntettekről és büntetésekről« (1764) írt nagyhírű munkájában a büntetőjog reformját megindította. *Filangieri* is hangsúlyozza a büntetések enyhítését, a kínpad eltörlését, a bírák helyzetének biztosítását, esküdtek alkalmazását. Különösen sürgősen követeli a sajtószabadságot, s azt, hogy ily deliktumok felett a nép ítéljen.

A történeti iskola hívei közé sorozhatjuk *Edmond Burke*-t is. Műve: »Gondolatok a jelenlegi elégedetlenségről« (1770.) nem rendszeres munka. A szerződést államalapító tényként elismeri, mondván, »hogy az egyes szabadságának biztosítása céljából feladja jogait, bízva az összességben«; de kiemeli e szerződés különleges voltát. A kormány már nem a természetjogból ered, s arra való, hogy az egyének jogait korlátozza, mi csak egy rajtuk kívül levő hatalom által lehetséges. Hangsúlyozza, hogy a kormányzat bármely formájánál az igazi törvényhozó a nép, s ha e hatalom egy vagy több személy kezében van is, a hozott törvények alapja a nép kifejezett vagy hallgatólagos beleegyezése. Az összességre ártalmas törvényeket a nép sincs jogosítva hozni. Kiemeli, hogy a társadalomban a jogok elévülésből és hosszas birtokból erednek. A polgár a társadalomban születik, jogokkal és kötelességekkel, melyeket nem maga szerzett.

Míg a történeti iskola olasz, mint francia képviselői az állam fogalmának megállapításával foglalkoztak, az ez irányhoz tartozó német írók inkább a jog természetének meghatározását kisérlik meg. *Friedrich Karl Savigny* felfogását »Vom Berufe unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft« (1814.), valamint »System des römischen Rechts« (1840—1849.) című munkáiban fejti ki. Kiemeli a jog történeti, lassú kialakulását. Az államot a »jogalkotás legmagasabb fokának« tekinti, tehát jogténynek tartja. Magát az államot »a nép testi megjelenésének« tekinti, s a jogot »a népszellem által alkotottnak« mondja. A jogot az *ösztönre* vezeti vissza, s annak *érzelmi* jellegét hangsúlyozza. A törvényhozás csak felismeri a létező jogot. A nép és a jogfejlődés között szoros kapcsolat áll fenn. Az egymásután a következő:

a) Első a nép és a jog *gyermekkora*. Itt az *ösztön* s a *jogérzet* erős. A jogjelképek számosak; a jog alaki. Költői vonás lengi át a jogot, mely első sorban mint szokás lép fel.

b) A nép *ifjukorában* a jog önállósul: egy jogászosztály keletkezik; inkább jogtudók ezek, semmint jogtudósok. Egy tudatos, energikus jogi praxis támad, melynek célszerű és gyakorlati jellege tűnik szembe.

c) A jog azután átmegy az *érettség* szakába. Itt jut el a jogtudomány legfejlettebb fokához. A törvényhozás elkezd működni, hogy válogasson, tisztítson, fenntartson és javítson.

d) Az utolsó kor az *öregségé*. A jog képzőereje megszűnik. A törvényhozás a legszűkebb térre szorítkozik. Ismét formalizmus uralkodik; a jog tételei e korban elvontak, mesterkéltek.

Erős történeti érzékénél fogva szintén a történeti iskola körébe kell soroznunk br. *Eötvös Józsefet* is. Munkájának címe »A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra« (1851). Azt tartja, hogy az állam-

szerződés az állam keletkezésének alapját nem szolgáltathatja, de fennállásának észszerű jogi oka lehet. Az államot az egyes eszközének tekinti, célját kizárólag az egyén szabadságának biztosításában látja. Uralkodó eszméknek ugyanis a *szabadságot*, az *egyenlőséget* és a *nemzetiséget* tekinti. Helytelenül értelmezve, ezek kényuralom és anarchia felé sodorják a népet s így a kiegyenlítést abban látja, ha a szabadságot mint egyéni szabadságot fogjuk fel, az egyenlőséget, de magukat a nemzeti törekvéseket is a szabadság eszközének tekintjük. Az egyéni szabadságot kell az államnak biztosítani. Műve további részeiben rendkívül éleselméjűséggel vizsgálja ennek megfelelőleg az államtevékenység határait.

9. Theokratikus felfogások.

A történeti iskola a hagyományok jelentőségét hangsúlyozta ; a régi intézmények életrekeltésével foglalkoznak a XIX. század elején fellépő forradalomellenes írók.

De Maistre József »Soirées de Saint-Pétersbourg« (1821) című művében a pápa uralmának helyreállításán fáradozik. A pápa tekintély királyok számára, míg ezek a nemesek előtt, a nemesek viszont a nép előtt bírnak tekintéllyel. Isteni hatalom letéteményesei ezek, tehát igazságosak is.

Hasonló *Karl Ludwig Haller* felfogása. Az összerződést elveti, de azért az egész közjogot a magánjogon alapulónak képzeli. Az államban a fejedelem, a rendek, a testületek, a családok viszonyait magánjogi, még pedig fokozatos magánjogi kapcsolatoknak tartja. Az állam a legmagasabb fokozat. Az államot a természet azon általános törvényére alapítja, hogy az »erősebb uralkodik«. De csak a hasznos hatalom jogos. A forradalom veszedelmesebb mint a hatalom túlkapása. Forradalom ellen idegen segély is hívható. A patrimoniális uralmat tartja a legjobbnak.

Legjellegzetesebb képviselője e tanoknak *Friedrich Julius Stahl*. Munkája »Die Philosophie des Rechts nach geschichtlicher Ansicht« (1833). Az államot erkölcsi közösségnek, de egyúttal isteni intézménynek is tartja. Törvény, alkotmány innét vették hatalmukat. A különböző államformák emberi akaratból, de isteni rendeltetés folytán támadnak. Az állam feladata Isten szolgálata, nemcsak erkölcsi rendjének megvalósítása, hanem Isten személyének tisztelete, imádása is. Az államot tekintélye — ámbár Isten teljhatalmán nyugszik — önállóan illeti meg, még akkor is, ha azt célja ellen használja. Eredete azonban határát is megszabja ; nem szabad a felsőbbségnek engedelmeskedni, ha az kifejezett erkölcsi vagy vallási parancsok megsértését parancsolja.

10. Pozitivista írók.

A társadalomnak helyesebb felfogását, a fokozatos fejlődés gondolatát már a XVIII. század végén feltalálhatjuk. Igy lép fel a fejlődés gondolata *Turgot*nál »Discours sur l'histoire universelle« (1792) című művében. Az elv, melyet kifejt, az, hogy »az emberi nem a nyugalom és izgatottság változásában, noha lassú léptekkel, de folyton halad a fokozatos tökéletesedés felé«. A hatalom hullámzik

egyik nemzettől a másikhoz, a fejedelemtől a néphez. A forradalmak feltételei a nemzeti haladásnak.

Ugyanez a gondolatmenet található *Condorcet*nél. Műve »Vázlat az emberi haladás történeti képéről« (1793). Szerinte az emberi szellem bizonyos fokozatokon megy át, melyek a történetben megvalósulásra találnak. A haladást három jelenségben találja: *a)* a nemzetek között mutatkozó egyenlőtlenség megszünésében; *b)* ugyanazon nép kebelében az egyenlőség terjedésében; *c)* az ember valódi tökéletesedésében. Mindezek elérésére egy meghatározott programmot állít fel.

Ferguson felfogását »A polgári társadalom története« (1767) című művében fejtette ki. A tényleges állapotok vizsgálatából indul ki. Azt mondja, hogy az embert úgy kell tekintenünk, mint ahogy tényleg látjuk csoportokban élve, mindenütt a beszéd birtokában. A faj folyton tökéletesedik. A társadalmi változás a szeretetből és az ellenségeskedésből támad. A versengés hozta létre a törzseket, városokat, királyságokat, nemzeteket. Hasonlókép magában a társadalomban is az emberek nemcsak egyesülnek, hanem pártokra, osztályokra szakadnak. A nemzetek versengése nélkül a nemzetek szilárd alakot nem nyernének. Oly ember, ki nem küzd érdekeiért, idegen marad a társadalomra nézve.

6. ábra. Turgot.

Nem szereti az alkotmányos, törvények által túlbiztosított államot, mert attól tart, hogy a polgárok e biztosságot arra használják, hogy a szenvedélyeknek engedik át magukat. Inkább egy kevésbbé szabad államot kíván, ahol a polgároknak folyton küzdeni kell a szabadságért. A lankadás és hanyatlás akkor következik be, midőn a szabadság csak az intézményekben van meg, nem a szivekben. A törvény hatása is azoktól függ, akik alkalmazzák; szükség, hogy ennek végrehajtása oly kezekben legyen, kik szabadok is akarnak maradni. Még a legszabadabb kormánynál is tartani lehet a végrehajtó hatalom túlkapásától. Azok, kik a hatalom birtokában vannak, az ellenzéket könnyen elnyomják. Gyakran a rend örve alatt létesül a zsarnokság.

Éppúgy, mint az előbbiek, induktív alapon, az ember természetének tapasztalati úton történő megállapítása után akarja a társadalom szervezetét, az abban végbemenő folyamatokat, különösen az erkölcsi életet megfejteni *Jeremy Bentham*, az ú. n. *utilitarista iskola* megalapítója. Munkái közül kiemelhetők »Deontology or science of morality« (1798), »Fragments on government« (1800), »Traité de la législation civile et pénale« (1802) című művei. A társadalom

berendezését, úgy a jogot, mint az erkölcsöt, az önzésre, de a jól felfogott önzésre vezeti vissza. A rokonszenv, ha természetünkben rejlik is, nem elég erős, hogy mások jólétét előmozdítsa. Minden ember gyönyörök élvezésére törekszik. Öröm és fájdalom határozzák meg cselekvéseinket, valamint kötelességeinket is; ezek cselekvéseink indokai. Minden helyes törekvés tehát az örömnek, a *legtöbb ember legnagyobb boldogságának elérésére* irányul. Kétféle kötelesség támad e törekvésből: a magunk iránti — okossági — kötelességek és a mások iránti kötelességek, amelyek közül az egyik arra késztet, hogy mások jólétét ne csökkentsük: ez a *becsületesség* (probity), a másik, hogy azt növeljük: ez a *jóindulat* (benevolence). A törvényhozás a *becsületesség* kérdésével foglalkozik.

Legkiválóbb képviselője ezen iskolának, magának a pozitív bölcseletnek megalapítója, *Comte Ágost.* Vizsgálódásaiban főtörekvése oda irányul, hogy a mindenséget, az eredetet és a végcélt kutató metafizikai okoskodások mellőzésével, tapasztalati alapokon megfejtse, s annak jelenségeit kevés számú természettörvényre vezesse vissza.

Magát a társadalmat is természeti jelenségnek tekinti, s így az arról szóló tant külön tudományként tárgyalja, melyet *physique sociale, sociologie* névvel jelöl. Comtet ekként a szociológia megalapítójának tekinthetjük. Főművei: »Cours de philosophie positive« (1830—1842), melynek három utolsó kötete szól a társadalomról és »Système de politique positive, ou traité de sociologie instituant la religion de l'humanité (1851—1854).

A jelenségek egymásutánjának megfelelőleg felállítja a tudományok hierarchiáját, amelyben mathematika, asztronómia, fizika, kémia, biológia és szociológia sorakoznak egymás mellé. A legbonyolultabb jelenségekkel a szociológia foglalkozik. A történetben fellépő társadalmakról szól e tan. Valamint a szociológia a biológia után jön, a társadalom szervezete is az állati szervezetek folytatása. Társadalomtanát két részre osztja. A *statikában* a társadalom fennállásának feltételeiről szól, míg a *dynamikában* a társadalmak átalakulását tárgyalja.

A társadalom lényegét az emberek összeműködésében találja; azt organizmusnak, még pedig, szemben az egyedi organizmussal, társas organizmusnak tekinti. A társadalom keletkezését és alapját a családban látja; ebből törzsek, majd népek támadnak. Mint ahogy minden állatfajnak, úgy minden társadalmi állapotnak is megvan a maga helye a fejlődésben. A társadalomban folytonos átalakulást látunk, amely fejlődés megegyezik az emberi szellem haladásával. Az emberi szellem három fokon halad át, ú. m. a theológiain, a metafizikain és a pozitíven. E fokokat a társadalomban is megtaláljuk. A társadalmi fejlődésnek theológiai szaka ismét három fokot mutat: a fetisizmust, politheizmust és monotheizmust. Mindegyiknek megvan a maga sajátos társadalmi berendezése. A metafizikai szintén három szakra oszlik: ipari, szépészeti és tudományos szakra. Végül a pozitív filozófia következik, mely a társadalom új, tökéletesebb organizációját teremti meg.

Mellőzve *John Stuart Millt,* aki inkább a logika és a nemzetgazdaság terén szerzett kiváló érdemeket, ezen írók közül még *Herbert Spencert* emelhetjük ki.

Spencer társadalomtudományi tana tulajdonképen nem egyéb, mint »Szinthetikus filozófiája« (1860—1896) első kötetében, a »Végső alapelvek«-ben, kifejtett elveknek a társadalomra való alkalmazása. A mindenségben anyaggal és erővel találkozunk. E kettő eloszlása mint *fejlődés* (evolutio) és mint *bomlás* (dissolutio) jelentkezik. A fejlődés *az anyagnak egyesülése és a mozgásnak ezzel járó szétszóródása, amelynek folyamán az anyag viszonylag határozatlan s össze nem függő egynemüségből viszonylag határozott s összefüggő különneműségbe megy át és amelynek folyamán a visszatartott mozgás hasonló átalakulást szenved.* E formulát alapul véve igyekszik azután Spencer a társadalom összes intézményeinek fejlődését »Principles of Sociology« (1876) című művében levezetni. Mielőtt azonban ezt tenné, magának az emberi társadalomnak meghatározását kísérli meg, s ahhoz a meggyőződéshez jut, hogy a társadalom, amennyiben tagjai is szerves lények, maga is szerves alakulat, csakhogy magasabbrendű, ú. n. *szuperorganizmus.* Ez állítással Spencer az ú. n. organikus iskolának ha nem is megalapítójává, de egyik legkiválóbb hirdetőjévé lett. A szerves lénytől vett analógiák segítségével akarja már most a társadalom berendezését, az abban végbemenő folyamatokat megmagyarázni. Ami a társadalom berendezését illeti, úgy abban ugyanazt a tagozódást találja, mint aminőt az állatoknál tapasztal. Miként emitt eleinte két, *nyálkás* (mucous) és *nedves* (serous) hártya (ektoderm és entoderm), alakul ki, melyekhez később egy harmadik *edényes* (vascular) réteg (mesoderm) járul, akként a társadalomban is eredetileg két osztály, a *vezetők,* nemesek és a *fizikai munkát végzők,* a szolgák csoportja van, amelyekhez később egy harmadik osztály, a *kereskedők* osztálya járul. Éppúgy, miként az élő lényeknél, a társadalomban is három működési rendszert ismer. Egy *táplálkozási rendszert,* mely a földművelést, ipart öleli fel; egy *tápláléksz̃étosztó* rendszert, mely a javak külső *forgalmát* foglalja magában s végül az *idegrendszert,* melyet a kormánnyal s annak segítő intézményeivel azonosít. Ez ismét három részre oszlik aszerint, amint a külső irányítást teljesíti, amely működést a király, a miniszteriumok és a parlament végzik; avagy a *szimpátikus* idegrendszer működésének megfelelőleg a gazdasági életet irányítja, vagy végül mint *vazomotorikus* rendszer a hitelszervezést végzi.

7. ábra. Herbert Spencer.

Eltekintve az analógiáktól, melyeket Spencer, különösen később, inkább csak illusztrációknak kíván tekintetni, említést tesz az éghajlat, a terület, az állat- és növényvilág befolyásáról a társadalomra; szól a kezdetleges ember fizikai, értelmi és érzelmi tulajdonságairól, melyek a társadalmak sajátos jellegét megadják; különbséget tesz *harcias* és *gazdasági* társadalmak között, melyek közül az utóbbit haladottabbnak tekinti s mint a fejlődés végső stádiumáról oly állapotról ábrándozik, melyben az emberek minden kényszer nélkül önként munkálnák nemcsak saját, de a jövő nemzedékek boldogságát, fejlődését.

11. Nemzetgazdaságtani írók.

Míg az előző írók a társadalmat, az államot, a jogot tették kutatásuk tárgyává, *Adam Smith* a társadalmi létnek egyik oldalát, a gazdasági életet tette vizsgálódása tárgyává. A nemesércet becsülő s így a kiviteli kereskedést pártoló *merkantilisták,* a nyerstermékeknek s különösen a természeti erőknek egyedül értéket tulajdonító *fiziokraták* inkább gyakorlati működésével szemben, ő a gazdasági jelenségeket elméletileg kívánta magyarázni, s ha a tudományos nemzetgazdaságtan megteremtőjének nem is nevezhető, érdeme e tudományág kifejlődése körül rendkívül nagy. »Wealth of nations« (A nemzetek gazdagsága. 1776) című művében a gazdasági tevékenység csaknem egyedüli rúgójának az *önzést* tekinti. Smith ezalatt az értelmes ember önzését érti, aki belátja, hogy célját csak úgy éri el, ha társaival együttműködik. Ezért tartja a *szabad versenyt* célravezetőnek. A természet üdvös hatását hirdető elmélet emléke jelentkezik ebben, midőn minden korlátot, beavatkozást el akar törölni.

Azt állítja, hogy a nemzet gazdagsága, minden dolog értéke és ára, sőt minden jövedelem is csak a *munkából* származik; ráutal a munkamegosztás fontosságára, kimutatja, hogy minden csere tulajdonkép munkamennyiségek kicserélése, s midőn emellett reáutal a munkások alárendelt helyzetére, s arra, hogy az állam ügyei a tőkének, a vállalkozóknak kezében vannak: művével nemcsak hatást, hanem általános szimpátiát is keltett.

Smith tanát különösen a jövedelemre, elsősorban a földjáradékra, a pénzre, az értékre és árra vonatkozólag Angliában *Ricardo* fejtette ki; a népesedés tanát *Malthusnál* találjuk; míg az individualisztikus felfogás teljes rendszerbe foglalását *J. St. Mill* kísérlette meg »Principles of political economy« (1848) című munkájában. Franciaországban *J. B. Say, Sismondi,* újabban *Molinari* e tan képviselői, míg Németországban inkább a történeti iskola követői: *Roscher, Friedrich List, Schmoller* uralkodnak; az analitikai iskola vezérei *K. Menger, Wagner* már csekélyebb számú hívekkel rendelkeznek.

Hazánkban a korábbi időkből egyedül *Berzeviczy Gergely* és gróf *Széchenyi István* nevei említhetők, míg újabban *Kautz Gyula, Földes Béla, Gaál Jenő, Ráth Zoltán, Mandello Gyula, Pap Dávid, Hegedüs Loránt, Navratil Ákos, Balás Károly* sorolhatók fel.

12. Szocialisztikus rendszerek.

Míg az előbbi írók többé-kevésbbé tudományos eszközökkel dolgoznak, addig a szocialisztikus íróknál, különösen a mozgalom megindulásakor, legtöbbször puszta vágyakkal, üres képzelődésekkel találkozunk. A szocialisztikus mozgalom megindítói az újabb korban a természetjog alapján álló — s a francia forradalom felforgató elemei közé tartozó — írói, úgymint a javak egyenlőségét tanító *Morelly*, a gazdasági egyenlőséget tanító *Merly*, a kommunizmusra törő *Babeuf*, avagy *Brissot de Varville* voltak, ki Proudhon előtt már egy félszázaddal hangsúlyozta a híres mondást: »A tulajdon nem más, mint lopás« (La propriété c'est le vol).

8. ábra. Saint-Simon.

Határozottabb formát e tanok *Saint-Simonnál* nyertek. Tanait »L' Organisateur« (1819—20) című munkájában fejtegeti. A *harcos állam* helyébe, mely idejét multa, egy *iparállamnak* kell lépni. Az általános hadkötelezettséget itt majd a munkakötelezettség helyettesíti. A munka nyujtja általában a létel, valamint minden élvezet alapját. A politikának valóságos tudománnyá kell válni, ami megtörténik, ha a történelem az emberi szellem fejlődésének irányait felismerve, a társadalom fejlődését megállapítja, amely ma három átmeneti alakot mutat, ú. m. theológiait, metafizikait és politikait. A fejlődés a harciasból az ipari irányban halad.

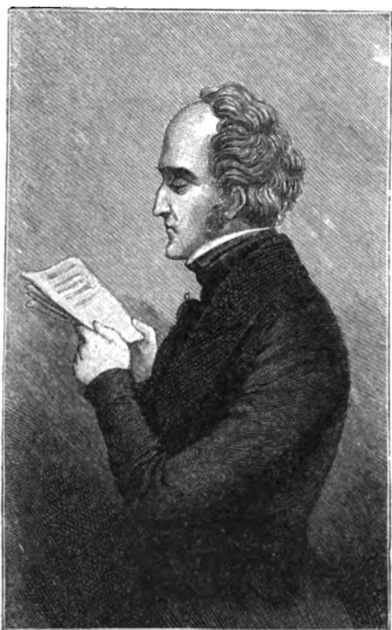
9. ábra. Barthélemy Enfantin.

A »Catéchisme des Industriels« (1823—24) című művében azt hirdeti, hogy a polgári osztály a kizsákmányoló nemesség helyébe lépett és a királyság és a munkásság szövetségét kívánja a középosztállyal szemben.

Utolsó műve a »Nouveau Christianisme« (1829), melynek tartalma Stein Lajos szerint a következő: »A szellemet megölő, betűhöz ragaszkodó hit helyébe, aminőt a folyton satnyuló dogmatikus kereszténység követel, egy új szociális kereszténységnek kell lépni, mely csak egy hittételt ismer: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.«

Saint-Simon tanait nem valósíthatta meg; utódai, mint *Bazard*, felfogását tovább fejtették, de radikálisabbá is tették, midőn az örökösödést is eltörölni akarták, részben, mint *Enfantin*, annak vallásos jellegét túlzásba víve szinte eltorzították.

Sokkal radikálisabban akarja a társadalmi kérdést *Fourier* megoldani. Iratai: »Traité des quatre mouvements« (1808). Kiindulópontja, hogy az emberi természet harmónikus, ha tehát a társadalomban bajok vannak, az a civilizáció hibája. A természet bennünket élvezetre teremtett, minthogy azonban *munka* nélkül nem élvezhetünk, a munkát is *élvezetté kell tennünk*. Ecélból az ember természetét kutatja s azt találja, hogy az embert cselekvéseiben *három ösztön* vezeti: *a)* egy *érzéki*, *b)* egy *indulati* (affektiv) és *c)* egy *szabályozó* (distributiv). Az első az érzéki, szervei által nyujtott gyönyörök keresésére készteti; eszköze ennek az egészség és gazdagság; a második egyesülésre birja, így támad a barátság, család, becsvágy; a szabályozó vagy sorösztön folytán végül az egyes az emberiség részének érzi magát s így egyik hajlama a *versenyre* (passion cabaliste), másik a *változatosság keresésére* (passion papillone) s a harmadik a testi és a lelki erők *egyesítésére*, a lelkesedésre (passion composite) készteti. Ha már most mindenki a neki való munkát végzi, ezt váltakozva teljesíti s emellett úgy testileg, mint szellemileg is foglalkozik, a munka élvezetté válik. A termelés ez esetben óriási módon növekszik. A »garantizmus« korszaka, vagyis az az állapot, midőn mindenkinek szükségletéről gondoskodás történnék, következik be ezáltal.

10. ábra. F. M. C. Fourier.

Fourier ez állapotot az ú. n. *falankszok*, palotákban lakó 1800—2000 tagot számláló munkásközségek szervezése által véli elérhetni. Itt minden munka kedvelőre találna. Egy bizonyos létminimum mindenkinek biztosíttatnék, ezenkívül a vállalkozói nyereség akként osztatnék meg, hogy a munkás $^5/_{12}$, a tőkét beszolgáltató $^4/_{12}$, a tehetség $^3/_{12}$ kapna.

Franciaországban az utópisztikus szocializmust korán gyakorlati törekvések váltották fel. *Louis Blanc* a szabadverseny ellen fordul; azt állítja, hogy míg ez a szegények nyomorát jelenti, addig másrészt monopóliumban végződve a kis tőkék megsemmisítéséhez vezet. Követeli tehát a társadalom beavatkozását s kívánja egyfelől *a munkához való jogot*, vagyis azt, hogy az állam biztosítsa mindenkinek, aki dolgozni akar, a megélhetést, másrészt kívánja a *munka szervezését*. E célt szolgálták volna az 1848-ban felállított nemzeti műhelyek (ateliers nationaux). A kitűzött cél a hiányos tervek folytán azonban így elérhető nem volt.

Míg *Blanc* a munka, *Proudhon* a hitel szervezése által óhajtott a társadalom baján, a munkásság sorsán segíteni, s míg Blanc az állami szocializmust óhajtja megvalósítani, az ő elve a kölcsönös segítés, a *mutuálizmus*. Azon, már Adam Smith által hangsúlyozott tételből indul ki, hogy egyedül a munka teremt értéket

s így a termelt javak összes értéke a munkást kell hogy illesse. »La propriété c'est le vol«, »A tulajdon nem egyéb, mint lopás«, híres tétele tehát csak a munka nélküli tulajdonra, a járadékra, kamatra vonatkozik. Ha az állam a munkásoknak ingyen hitelt adna, ez a tulajdon meg is szünnék. *Proudhon* magát nem szocialistának, hanem anarchistának vallja; az egyenlőséget szemben a szabadsággal lehetetlennek tartja; a demokráciát elveti, a tudósok uralmát óhajtja; ragaszkodik az egyéni, nem örökölhető, munka útján szerzett tulajdonhoz.

11. ábra. Louis Blanc.

Épp oly eredménytelen, mint a francia szocialista reformátorok törekvése, maradt *Robert Owen* kísérlete is. A természetjogi bölcselők álláspontján áll s az embert jónak, boldogságra teremtettnek tartja, s ha ez állapot nem valósul meg, ezt a nevelésnek, a környező hatásoknak tudja be. Nevelés segélyével meg lehet változtatni a jellemet, javítani a környezetet s a társadalmi rendet a természethez közelebb lehet hozni. E nevelést vezetni az állam szigorú kötelessége. *Owen* a magánüzem helyébe a közös jószágtermelést akarja léptetni. A munkanélkülieket, kiket szerinte 5000 főből álló telepekbe kellene egyesíteni, az állam látná el munkával. A munkaidő korlátolt; az étkezés közös. Ezen rendszert »kölcsönös szövetkezés«-nek (mutual cooperation) nevezte s tényleg a szövetkezeti mozgalom megindítója is ő volt. A munkásvédelmet ő kezdeményezi, munkásjóléti intézményeket létesít s Amerikában, Indiana államban »New-Harmony« név alatt kommunisztikus gyarmatot is alapít. E kísérlete azonban nem sikerül s vele vagyonát is elveszti.

12. ábra. Proudhon.

Józanabb, tudományosabb a német szocialisztikus írók felfogása. Különösen kiváló figyelmet érdemel J. Karl *Rodbertus-Jagetzow*. Az állam jóléte a fő, az egyén boldogulása ennek alá van rendelve. A gazdasági életet tehát az államnak kell irányítani. Az összes produktív eszközöknek az állam kezébe kell jutniok.

Az átalakulás után csak egy tulajdon lesz, jövedelemtulajdon. Ma még a tőke- és földbirtok-tulajdon is meghagyandó, mert mindegyik nevelő hatással bír, s így megmarad a munkabérrendszer is. Csak az igazságtalan elosztáson kell sürgősen segíteni, mert ma a jövedelem nagy részét a tőkések és földbirtokosok vonják el a munkástól. A munkanap nemcsak az idő, de a végzendő munka szerint is megállapíttatik s meghatároztatik az érte járó fizetés. Az állam a munkások díjazására egy külön munkáspénzt teremtene.

13. ábra. Ferdinand Lassalle.

Míg így *Rodbertus* a jövő társadalom kialakulásainak tudományos feltételeit fejtette ki, *Ferdinand Lassalle* inkább a tettek, a propaganda terén dolgozott. Bár »System der erworbenen Rechte« című műve, melyben az örökjogot támadja s kimutatja annak történeti kialakulását, éles jogászi felfogással írt mű, főerőssége beszédeiben és röpirataiban rejlik, melyek a társadalompolitikai ékesszólás mesterművei. Elméleti tételei — mint azokat *Földes* kifejti — a következők: 1. a gazdasági életben az egyes ténykedésekre nézve a társadalmi összefüggések döntők; 2. a termelést közösnek tekinti, míg a jövedelemelosztás szerinte egyéni; 3. az emberi munka eredményei átvihetők, innét a tőke kizsákmányolása s végül 4. azt tartja, hogy a jogegyenlőség követelménye, hogy az egyik egyén a másikat, amint pedig az a tőke segítségével megtörténik, eszköznek ne használja. A történelem menetében az eszmék szerepét hangsúlyozza. Tőle származik a híres *vasbértörvény* felállítása, amely szerint a munkás munkabére a megélhetéshez feltétlenül szükséges összeget nem haladhatná túl. *Lassalle* hazafias, nemzeti alapon áll; államsegéllyel kisajátított gyárak segítségével óhajtotta volna a munkáskérdést megoldani. Az általános szavazati jog, mely a parlamentben a többséget a munkásoknak juttatná, szolgáltatta volna e cél elérésére az eszközöket.

Úgy a kiváló elméleti tudást, mint a jelentékeny agitacionális képességet egyesíti végül magában a szocializmus nagymestere, *Karl Marx*. Munkái: »Das Elend der Philosophie« (1847), »Das kommunistische Manifest« (1848), »Zur Kritik der politischen Ökonomie« (1859). Főként azonban »Das Kapital« (1867—1894), melynek csak az első kötete jelent meg életében, míg a másodikat és harmadikat *Fr. Engels* adta ki halála után. Marx irodalmi munkásságának súlypontja a mai gazdasági, kapitalisztikus rendszer bírálatában áll. A fennálló jövedelemeloszlás igazságtalanságainak igazolása céljából alkotja meg értékelméletét. Kiinduláspont nála is az a régi tan, hogy minden érték forrása a munka. Különböző használhatósággal bíró javak termeltetvén, ezek forgalomba kerülnek. A forgalom könnyítésére szolgál a pénz. Az árúk azért adatnak el pénzért, hogy ezért új árúk vétessenek ($Á—P—Á_1$). Ez a rendes,

normális eset; ha ellenben csak azért veszek, hogy az árút ismét eladjam *(P—Á—P_1)*, akkor ezen a műveleten nyerni akarok, ami csak úgy lehet, ha a második ár, P_1 nagyobb mint *P*. Ezt a többletet úgy érem el, hogy a munkást ettől megfosztom, őt munkája eladására kényszerítem. A kapitalizmus korában ez a helyzet. Az így erőszak segítségével kisajátított értéktöbbletből támad a *tőke*.

A tőke akként is támadhat, hogy a termelési idő, tökéletesebb gépek segítségével, megrövidíttetik, de azért a munkanap s a fizetett bér ugyanaz marad. Az ekként elért értéktöbblet azután a tőke felhalmozódásához, nagy vagyonok keletkezéséhez vezet, egyúttal hatalmasabb gépek alkalmazásához s a munkások kiszorításához. Az így támadt *munkástartaléksereg* a munkabért azután folyton nyomja. A helyzet végül elviselhetetlenné válik s a munkások szervezéséhez, a tőke kisajátításához, a magántulajdon megszüntetéséhez vezet.

A gazdasági élet folyamata különben a következő:

A kezdetleges korszakokban a termelés is, a tulajdon is egyéni. A kapitalisztikus tulajdon mellett viszont a termelés társadalmi, a tulajdon ellenben egyéni. A kapitalisztikus tőke negációja az egyéni tulajdonnak, annak negációja viszont a társadalmi tulajdon lesz. Állításának filozofiai igazolására *Marx* egy tételt használ, melyet *Hegel* bölcseletéből vett s megfelelően módosítva alkalmazza ezt a történeti fejlődés menetének magyarázatára. A tan, a módszer, melyet ily módon megalkotott, a *történelmi materializmus* név alatt ismeretes, bár *Loria* szerint helyesebben *gazdasági determinizmusnak,* illetve *gazdasági történetfelfogásnak* lehetne azt nevezni.

Marx nevezetesen elfogadja *Hegel* tanát, amely szerint a történeti események lefolyása a tétel, ellentétel, végül összeegyeztetés formulája szerint megy végbe. Míg azonban *Hegel* e folyamatot az abszolut lét, az eszme, a gondolat körében véli feltalálhatónak, *Marx* azt tartja, hogy ez egymásután az anyagi jelenségek körében következik be; a materiális világ törvénye ez, míg a szellemi jelenségek, mint jog, politika, vallás, erkölcs, művészet, tudomány, csak reflexei a gazdasági jelenségeknek.

14. ábra. Marx Károly.

A folyamatot ő akként képzeli, hogy az embereket cselekvéseikben gazdasági indokok vezérlik s így ezek a létező gazdasági viszonyoknak megfelelő jogot, államformát stb. létesítik. A termelési viszonyok összességén, a társadalom gazdasági strukturáján, mint reális alapon emelkedik, mint eszmei, ideologiai *felépítmény* (Überbau), az illető társadalom jogi, illetve politikai berendezése. A társadalom strukturája viszont a termelési erőktől, főként a különböző eszközöktől függ, úgy hogy a »kézi malom a hűbérurak, a gőz-

malom a tőkések társadalmát teremti meg«, a mindegyikkel járó gazdasági berendezés folytán. A változások a termelési erők körében szükségszerűleg, mechanice állanak be, a jogi, politikai berendezés tekintetében pedig az *osztályharcok* segélyével jönnek létre. Az ellentét, mely a megváltozott termelési erők és javak régi termelési viszonyai (a tulajdon) között fennáll, mindinkább elviselhetetlenné válik, mígnem a kiegyenlítődés akként létesül, hogy az uralkodó termelési erőknek megfelelő, új termelési viszonyok támadnak.

Az osztályharc a tudatra jutott s érvényesülésre törő külön érdekeknek folyománya. Előfordulásának folytonosságáról a történet tesz bizonyságot. Igy látjuk az osztályharcot az ókorban a szabadok és rabszolgák, a patriciusok és plebejusok között, mint azt a görög városok, majd Róma története mutatja, a középkorban a küzdelmet a feudális osztály és a polgárság között, míg ma a burzsoázia és a munkásosztály között folyik a harc s tart mindaddig, míg az egyenlőtlenségek a társadalom tagjai között meg nem szünnek, az osztályok, uralkodók és kizsákmányolók el nem tünnek, amidőn is megszünik maga az állam, mely a marxisták felfogása szerint nem egyéb, mint a kizsákmányolást lehetővé tevő szervezet. A korszakok, melyeket ennek megfelelőleg *Marx* a történet menetében megkülönböztet, lesznek: *a)* a *rabszolgaság* szaka, amely az egész ókorra nézve jellemző; *b)* a *robot* korszaka, midőn a rabszolgák helyébe a jobbágyok, zsellérek lépnek, akik a földesúrral szemben oly viszonyban vannak, mint aminőben városokban a mesterlegények a mesterrel szemben. A harmadik kor *c)* a *tőkés termelésé,* mely a bérmunkán alapszik. A munka, mely korábban termelési eszköz volt, itt árúvá válik. A proletár munkássereg helyzete mind rosszabb és rosszabb lesz. Szerencsére a kapitalizmus is csak történeti fejlemény, *történeti kategória.* Mint ahogy egyszer történeti szükségszerűséggel támadt, akként egyszer meg is szünik; ahogy a tőkés termelés a hűbérit felváltotta, akként fogja ezt is egy új termelési rend követni. A mai gazdasági állapot változása különben természetes folyománya annak a processzusnak, melyet a kapitalizmus fejlődése tekintetében észlelünk, amennyiben mindenütt nagy tőkéknek még nagyobbá válását, a kis exisztenciák megsemmisítését s a létező vagyonnak minél kevesebb és kevesebb kezekben történő összpontosítását látjuk. Bekövetkezik már most az az időpont, midőn a társadalom — melyben a munkásság az uralkodó — birtokába veszi az összes termelő erőket. A termelési anarchia helyére ezáltal a termelésnek az összesség és az egyesek szükséglete szerinti társadalmi tervszerű szabályozása fog lépni. Megváltozik ezáltal a javak eloszlási módja is s beáll egyfelől a termelés fentartásának és nagyobbításának eszközeként az összes tőkék direkt társadalmi tulajdonbavétele, másfelől az élet- és élvezeti cikkek individuális birtokbavétele.

A szocialisztikus társadalmi felfogás hívei ma mind *Marx* felfogását vallják, illetve tanainak továbbfejlesztésére törekszenek. Igy az orthodox marxisták között látjuk *Fr. Engelst*, Marx hű munkatársát és odaadó barátját (Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, 1897; Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staates, 1884); *K. Kautskyt* (Thomas Morus und seine Utopie, 1887; Das Erfurter Programm; Marx gazdasági tanai), míg ezekkel szemben *Bernstein* (Die Voraussetzungen des Socialismus, 1889) Marx felfogását

már bővíteni igyekszik. Hasonlókép az orthodox marxizmus körébe tartoznak *A. Labriola* (Essais sur la conception matérialiste de l'histoire, 1897), *A. Loria* (Les bases économiques des constitutions modernes), valamint *E. Ferri* (Les superstitions socialistes); míg az amerikai, illetve angol szocialista írók, mint *Henry George* (Progress and poverty, 1879), ki a föld államosítását hirdeti, valamint *Sidney Webb,* ki nejével, *Beatrice*-szel, az angol munkásmozgalmakkal foglalkozott, önálló utakon haladnak. Elmélettel foglalkozó hazai szociológiai íróink, mint *Szabó Ervin, Leopold Lajos, Diener-Dénes József, Dániel Arnold* szintén mind Marx követői.

13. A szociológia mai állása.

Nézzük végül röviden tudományunk, a társadalom összes jelenségeit rendszeresen tárgyaló szociológia, legutóbbi haladását. Fiatalsága dacára a szociológia, Comte és Spencer alapvető munkáitól eltekintve, ma már tiszteletreméltó irodalommal dicsekedhetik, amelynek ezenkívül még az az előnye is megvan, hogy irányaiban teljesen át is tekinthető, ami pedig a régebbi szellemi tudományokról alig mondható. S ha már ez utóbbiaknál is azzal a sajátságos jelenséggel találkozunk, hogy képviselőik bizonyos nemzeti sajátosságoktól és gondolatirányoktól nem szabadulhatnak, úgy ezt a legfiatalabb szellemtudománynál még fokozottabb mértékben észlelhetjük. Egyrészt fiatal tudományok sokkal könnyebben áldozatai lesznek a nemzeti-alanyi szemléletmódnak, mint azok, amelyek már nemzetköziekké váltak; másrészt a szociológia tárgya, amelyhez a nemzetiség kérdése is tartozik, könnyen nemzetileg színezett felfogásra és előadásmódra csábíthatja művelőit. Innét magyarázható az a feltűnő jelenség, hogy ma joggal beszélhetünk francia, angol, olasz, orosz, magyar, német szociológiáról, s e téren oly tudományos különválással találkozunk, mire példát a természettudományokban egyáltalán nem, a szellemtudományok körében pedig alig találunk.

Franciaországban, a szociológia bölcsőjében, *A. Comte* teremtett szociológiai iskolát. Comte elődjeit, — saját bevallása szerint, — Aristotelesben, Pascalban, Montesquieuben és Condorcetben látja, de helyes történeti méltatás mellett ide kell még számítani Abbé de Saint-Pierret, Mesliert, D'Argensont, Morellyt, Rousseaut, Mablyt, Turgot-t, Galianit, Linguet-t és Graslint, különösen pedig St-Simont. *Quételet* »A társadalom természetrajza« című munkája a gazdag és szellemesen felhasznált statisztikai anyag által mozdította elő Franciaországban a társadalomtudományi irodalmat, épp úgy mint ahogy a nagyrészben általa megteremtett statisztika, különösen pedig az általa létesített s Oettingen által nagy méretekben keresztül is vitt »erkölcsi statisztika« vetette meg a keletkező szociológia tudományos alapjait. Valóságos fellendülést nyert a francia társadalomtudomány *Ch. Letourneau* tevékeny fellépése által. A Comte és Letourneau működése közt jelentkező francia társadalomtudományi irodalom — *Le Play* »Társadalmi reform«-jától eltekintve — kopár tarlót mutat, amelyen itt-ott egy elárvult kalász szomorúan hajtja a földre fejét. Különben még Letourneau is messze van attól, hogy nagyobb-

szabású szociológusnak tekintessék. Számtalan műveiben egy túlgazdag összehasonlító-ethnográfiai anyag van összehalmozva, de az egész anyagot egyrészt oly szárazon taglalja, másrészt oly kevéssé rendszeresen dolgoza át, hogy e művekben egy jövő társadalomtudomány számára találunk ugyan értékes anyagot, de legkevésbbé sem tekinthetjük azt befejezett, megérett társadalomtudománynak. A rendszere ellen tett kifogások által a szociológia fejlesztése körül kifejtett érdemei természetesen nem érintetnek. Az »École d'Anthropologie de Paris«-ban, mely korábban havi közleményeket adott ki, majd az 1893 óta megjelenő s R. Worms által szerkesztett »Revue internationale de Sociologie« című folyóiratban a társadalomtudományi irodalom számára segített központot teremteni, melynek hatása a francia irodalom legújabb termékeiben már világosan szemlélhető. Eltekintve nevezetesen *A. Fouillée* társadalombölcseleti műveitől, *G. Tarde* szociológiai és jogbölcseleti irataitól, továbbá *B. Malon* szociológiai előzményeken nyugvó szocialista munkáitól, újabban nevezetesebb kísérletek történtek a szociológia rendszeres felépítésére. Már *A. Bordier* figyelemre méltó kísérletet tett társadalmi problémák rendszeres összefoglalására. Nagyobb elterjedést nyertek különben a szociológiai tanulmányok *R. Worms* buzgó tevékenysége által, aki a »Revue internationale de Sociologie« szerkesztése mellett még a Párisban székelő »Institut international de Sociologie« főtitkárja is s élénk irodalmi munkásságot fejt ki.

A kilencvenes évek közepe táján a francia szociológiai irodalomban szószátyárkodó tömegtermelés kezdett burjánzani, amely a nemcsak fiatal, de túlfiatalosan viselkedő tudomány tekintélyét is nagyban veszélyeztette. Gőgösen merész hang az állításban, vakmerő felületesség a bizonyításban, kapkodó sietség az értekezések és könyvek összetallózásában — voltak e túlizgatott termelés aggályt keltő szimptomái. Ha Franciaországban az írók ez esztelen előrerohanásnál megmaradnak, úgy a Letourneau által fellendített tudomány ismét a megérdemelt bizalmatlanságba, egy feuilletonszerű tudomány színvonalára sülyedt volna. Szerencsére a kilencvenes évek második felében erős ellenhatás támadt, komoly kritika alakjában. A Ribot-féle »Revue philosophique«, valamint a Léon által szerkesztett »Revue de métaphysique et de morale«, amelyek eddigelé a szociológiával szemben ridegen és elutasítólag viselkedtek, rovataikat megnyitották a fegyelmezettebbé vált szociológia előtt. Midőn azután egy valódi bölcseleti elme, mint E. *Durkheim* is fellépett, biztosítva volt a siker. Durkheim a fiatal szociológusok egész vezérkarát gyüjtötte maga köré, kik feladatukká tették, módszertani szigorral s kritikai önfegyelmezettséggel újból helyreállítani a francia szociológiának megingott hírnevét; mi nekik azután sikerült is. E körbe tartoznak *M. Bernès* »Egyén és társadalom«-ról szóló módszertani vizsgálódásai és tanulmányai, *G. Le Bon* művei »A tömeg lélektaná«-ról, *G. Richet* jogbölcselete és társadalombölcseleti kutatásai s *C. Bouglé* Lazarus és Steinthal néppszichologiájára visszamenő, a német Ihering, Ad. Wagner, G. Schmoller és G. Simmel munkáiról szóló tanulmányai. Még szigorú katholikus oldalról is látunk Franciaországban érdeklődést a társadalomtudományok iránt. Ennek jelei leghatározottabban a katholikus-bölcseleti szakfolyóiratokban mutatkoznak. Igy pl. a

mozgékony, a filozófia összes ágait egyforma érdeklődéssel s a felekezeti szempont zavaró hangsúlyozása nélkül felölelő »Revue Néo-Scolastique« újabban egy háromhavi mellékletet »Társadalmi mozgalmak« cím alatt ad ki, amely Cyr. *van Overbergh* vezetése alatt áll. A katholikus Franciaország két jellegzetes bölcseleti elméje, *G. Fonsegrive* és *Paul Lapeyre*, fejtették ki újabban hatalmas vonásokban a katholicizmusnak a szociológiához való viszonyát. A francia történetbölcselők között jelenleg *P. Lacombe* foglalja el az első helyet. Némileg távolabb a szociológia országútjától áll *J. Izoulet* merész kísérlete: megállapítani a szociológia metafizikáját. Kiindulva azon alapgondolatból, hogy csak az állami együttlét teremtette meg úgy a nyelvet, mint az értelmet, visszamegy Verworn »protistá«-jára s biológiai-szociológiai játékba merül. Az agy szerinte egy sejtállam, amelyben uralkodó és uralt sejtek vannak. Ugyanaz áll a társadalomra nézve: a kiválók a vezető, a nép a vezetett sejtek tömege. Míg ez utóbbinál kalandos felfogásokat találunk, a szociológia francia történészei a tények szilárd talajára helyezkedtek.

Belgiumban a szociológia Quételet munkálkodása óta otthonos. A társadalmi eszméknek — a maga idejében — kitünő történetét köszönhetjük *J. J. Thonissen* louvaini jogtanárnak. Egy másik belga tudós, *E. de Laveleye*, a szociológiai kérdések iránti érdeklődést egy jó évtizeddel Letourneau előtt már felkeltette s fényes írópályája alatt folyton ébren is tartotta. S ha a német nemzetgazdaságtani írók, oly időben, midőn a német bölcsészet a szociológiáról, mint új tanról, még mitsem tudott vagy tudni nem akart, az új tananyagot mégis némi jóakarattal és bizalommal fogadták, úgy ez nem kis mértékben Laveleye érdeme. »A tulajdon és kezdetleges alakjai« című híres munkájának magyar fordítása a m. tud. Akadémia kiadásában jelent meg. Még ma is Belgiumban él a szociológiai irodalom egyik legkiválóbb elméje, *Gu. de Greef*, aki Brüsszelben a főként szociológiai tanulmányokkal foglalkozó »szabad egyetemen« a társadalomtan tanára. Spencer evolucionizmusát de Greef következetesen továbbépítette »Társadalmi átalakulás« című művében.

Angliában Spencer hatalmas alapvető munkája dacára, vagy talán épp azért, a szociológia az ország történettudományi irodalmához képest aránylag csekély számú követőkre talált. Pedig az összehasonlító-néprajzi és alapvető őslénytani vizsgálódások, amelyeken az egész modern szociológia tulajdonkép nyugszik, nagyjában és lényegében angol és amerikai kutatások eredményei. Itt csak Tylor, Mc. Lennan, H. Maine, Lubbock, Morgan és másoknak a kezdetleges művelődésre vonatkozó úttörő munkáira kell utalnunk, valamint Buckle, Whewell és Leckynek az előrehaladottabb kulturát tárgyaló műveire. Az angolok azonban kevés kivétellel elmulasztották az összegyüjtött anyagból leszürhető következtetéseket levonni. Komolyabb figyelmet *W. Stanley Jevons*, a felvilágosult logikus munkáin kívül az amerikai *Franklin H. Giddings* társadalomtudományi vizsgálódásai érdemelnek; míg *Lester F. Ward*, amerikai szociológus iratai a társadalmi szociológia leggazdagabb anyagát nyujtják. A bölcselettörténet szempontjából *R. Flint* terjengős s nem mindig mélyreható történetbölcseleti vizsgálódásai a szociológiának is hasznára válnak.

Az amerikai szellemnek a szociológiához való viszonyát végül Nicholas Paine *Gilman* rajzolja »Socialism and the American Spirit« című művében (1896).

A társadalomtudományi eszmék népszerűsítéséhez — részben szocialisztikus alakban — Henry George, E. Bellamy, Grant Allen, Benjamin Kidd, E. Belfort Bax, Kirkup, Rae, Graham neves művei, valamint Huxley, a nagy természettudós, meleghangú fejtegetései nagyban hozzájárultak.

Olaszországban a szociológiai irodalom a mult század kilencvenes éveinek közepéig a darwinizmus igézete alatt állott, amely az összes olasz munkákon uralkodott. Ezek mellett a tudományos érdeklődés központjában a Lombroso, Ferri és Garofalo által alapított olasz büntetőjogi iskola szerepelt. Mindamellett az olaszok már korán külön is képviselve voltak a Bocca testvérek turini gyűjteményében: a »Biblioteca di scienze sociali« (1883) sorozatában. E gyüjtemény hetedik kötetében *S. Cognetti de Martiis* »Socialismo antico« (1889) cím alatt nevezetes kísérletet tett a társadalmi kérdések történeti felfogására. 1894 óta Rómában a »Rivista italiana di Sociologia« jelenik meg, míg 1898 óta Palermóban *Fr. Consentini* szerkeszti a »La scienza sociale« című folyóiratot. Consentini elnökölt 1900-ban a szociológusok Génuában tartott kongresszusán s kiad jelenleg egy gyüjteményes sorozatot »Studii sociologici« cím alatt. A szociológia története jelentékeny gyarapodást nyert *A. Chiapelli* művei által, ki újabban kiterjedt bölcsészettörténeti ismereteit a szociológia szolgálatában értékesítette. Azon kiváló történeti nevelés, amelyet az olaszok A. Chiapellinek és Felice Tocconak köszönhetnek, a fiatalabb generáció közleményeiben szerencsésen érvényesül. Igy *B. Croce* a történelmi materializmus irodalmát értékes közleményekkel gazdagította. A szociológiai tanok továbbfejlesztéséhez nem kis mértékben újabban *A. Loria* járult. Teljesen szocialisztikus szinezetű *Antonio Labriola*, kinek munkái elvhű pártállása dacára figyelmet érdemelnek. Ugyanez áll *E. Ferri*-re vonatkozólag is, a szocialisztikus tanok e buzgó apostolára, akinek tüzes szónoki tehetsége a tudományos szocializmus útját egyengeti Olaszországban. Nemcsak büntetőjogtanában, amely őt az olasz büntetőjogi iskola egyik alapítójává teszi, de más szociológiai tanulmányában is Ferri a tudomány által igényelte mérsékletet mindig megtartja.

Az olasz szociológusok komolyabb művei közül *Scipio Sighele* »A tömeg lélektana« című munkáját emeljük ki. A többi gazdag, csak kissé szélesre húzódó olasz szociológiai irodalomból — természetesen csak tudományos munkákra szorítkozva — a következő írókat említhetjük fel: N. Colajanni, C. Ferrari, Gu. Fiamingo, A. Groppali, A. Majoranna, V. Pareto, C. Supino, Vadale-Papale és J. Vanni. A jogbölcsészet irodalmából egy munkát kell kiemelnünk, melyből a szociológia is bőven meríthet: ez *G. Laviosa* »La filosofia scientifica del diritto in Inghilterra« című műve.

Szociológiai tanulmányokra különben a román nyelvű népeknél sokkal nagyobb hajlamot látunk mint a germán fajoknál. Míg a Skandináv félsziget s Hollandia, tehát két, tudományos tekintetben különben oly előrehaladott s a nemzetek versenyében máskülönben is magas helyet elfoglaló nép, e téren semmi különösebbet nem teremtett, Spanyolország, műveltségi körünk tudományos tekintetben ezen legelmaradottabb országa elég örvendetes szociológiai

termékenységet tud felmutatni. Már a 40-es években szociológiai munkálatokkal lépett fel *Gumersindo de Azcárate* madridi tanár, a köztársasági politikus s a spanyol tudományos akadémia elnöke, mely mozgalom az irodalomban csakhamar visszhangra talált. A spanyol egyetemeken a szociológiának még katedrái is vannak. Igy *A. Posada* Oviedoban szociológiát tanít, *Sales y Ferré* a madridi Athenaeumban tart nyilvános előadásokat szociológiából. Módszertani kérdésekkel foglalkozik *Santa Maria de Paredes*. A szerves felfogás nevezetesen Spanyolországban már korán követőre talált *V. Vida* személyében. A jogbölcsészet terén *Joaquín Costa* fejt ki eredményes tevékenységet. De legkiterjedtebb munkásságot tanusít mégis e téren *Ginez de los Rios,* akinek számos munkája a szociológiának is előnyére válik. A teljesség kedvéért kiemeljük, hogy Madridban 1905 óta »Revista de Derecho y de Sociologia« című folyóirat jelenik meg.

Oroszországban a szociológia szintén talált képviselőkre, s irodalma hatalmas méreteket öltött. E kiterjedt munkásságról a nyugateurópai szaktudósok alig vettek eddig tudomást. Azok, kik Oroszország ez irányban kifejtett tevékenységét mégis figyelemmel kísérték, ismeretöket a franciául író *G. de Roberty*, *J. Novikow* és *M. Kovalewsky* orosz szociológusok munkáiból merítették, illetve a németül író *P. v. Lilienfeld* ötkötetes munkáját »Gedanken über eine Sozialwissenschaft der Zukunft« tanulmányozták. Többen a korán elhúnyt krakkói szociológust, Lothar *Dargun*t is a szláv irodalomhoz sorolták. Általában azonban elfelejtik, hogy egy messze kiterjedő, tősgyökeres orosz társadalomtudomány is létezik, amely nemcsak a mindenkori szociológiai irodalom magaslatán áll, hanem messzemenő, éleselméjű fejtegetéseiben a nyugateurópai szociológia burjánzásainak kritikai lenyesegetésére igyekszik.

P. Lawroff neve, kinek széles tudományos látköre hazájában »korunk legátfogóbb elméje« díszes címét szerezte meg, a nyugateurópai tudományos világban csaknem teljesen ismeretlen. Már művei címeinek áttekintése, amelyekkel a nemrég elhunyt Lawroff az orosz irodalmat gazdagította, fogalmat adhatna szociológiai eszmeköre irányáról és magas szárnyalásáról.

Munkáinak alapgondolata a következő: A társadalmi fejlődés párhuzamosan halad az egyén mindinkább növekvő szellemi felszabadulásával. Az ethnográfia és a történet vizsgálata továbbá arról győz meg bennünket, hogy minél magasabb valamely faj helyzete a zoológiai rangsorban, annál kevésbbé függ a körében mutatkozó munkamegosztás az egyének élettani minőségétől. Az egyén szabadsága ennek megfelelőleg az emberi társadalom haladó fejlődésével mind nagyobb és nagyobb lesz. Az egyénnek, mint a társadalom végcéljának, ezen kiemelésével áll összefüggésben az ú. n. alanyi módszer, melyet Lawroff vitt be az orosz szociológiába s amelyet ő egyedül tekint jogosnak. A társadalomtudomány csak az ethikai követelmények szem előtt tartása mellett működhet eredménnyel s nem szabad elfelejtenie, hogy a társadalom összes jelenségeivel és alakzataival egyetemben egyesekből áll, általuk és érettük létezik. Feladata tehát bármely társadalmi jelenség vizsgálatánál nemcsak oda fog irányulni, hogy minő hatása van annak a társadalomra, a környezetre, a művelődésre, hanem főként arra, minő jelentőséggel bír az az egyesre, a társadalom elemére.

Csaknem egyidejüleg Lawroffal lép fel legtehetségesebb követője, *N. Michailowsky*, aki az alanyi módszert — habár eltérő indokolással — továbbképezte és önállóan kifejlesztette. Számos munkáiban (melyek közül legfontosabbak a következők: Miben áll a haladás? A darwinizmus és a társadalmi tudomány; Küzdelem az egyéniségért; A hősök és a tömeg; Miben áll a boldogság? Spencer társadalmi módszertanának a bírálata; Az emberiség eszménye s a dolgok természetes menete; — ezenkívül számos külföldi munka mint Kidd »Társadalmi fejlődés«, Durkheim »A társadalmi munkamegosztás« és Stein »Társadalmi kérdés« című műveinek ismertetése és fejtegetése) arra az álláspontra helyezkedik, hogy a társadalmi kutatásoknál mindenekelőtt arról van szó, hogy az egyes szabad, önállóvá váló személyeknek s a társadalmi alakzatoknak és eseményeknek kölcsönhatását megállapítsuk. Az alanyi módszer a szociológiában ennélfogva, szerinte, nemcsak abban áll, hogy az egyént mint ethikai lényt vegyük figyelembe, hanem abban is, hogy a társadalmi életformákban jelentkező belső pszichikai tartalmat ismerjük el. A szociológiának felépítéséhez tehát nemcsak az ethikára, hanem a pszichológiára is szüksége van. E szempontból kifogásolja 1. az analógiának Spencer-féle módszerét, valamint a társadalmi organizmus valóságos, önálló lény gyanánt való felfogását; 2. a »létért folytatott küzdést«, mint a társadalmi életben vezérlő s állítólag elkerülhetetlen elvet, s 3. »a történelmi materializmust«, vagyis az egész társadalmi és műveltségi életnek a gazdasági jelenségekből való levezetését. N. Michailowsky volt továbbá a legelső, ki figyelmét a »tömegjelenségekre«, különösen pedig az utánzásra fordította. »A hősök és a tömegek«, »Tudományos levelek« című munkáiban, melyek mind Tarde »Az utánzás törvényei« és Sighele »A vétkes tömeg« című értekezései előtt jelentek meg, behatóan foglalkozott a »pszichikai járványokkal«, a »példaadás ragadós voltával«, a hipnotizmussal és a kollektiv pszichológia rokonjelenségeivel, melyek tehát oly hatással vannak, hogy a különben bírálólag eljáró egyén akaratát elnyomják, azt mintegy automatává teszik. Emellett a »hősöknek« a tömegre való hatását vizsgálja, s viszont ezeknek a »hősökre« való visszahatását kutatja. (Lásd újabban Michailowsky mellett S. P. Ransky: »N. Michailowsky szociológiája« 1901.) Közvetítő állást az orosz szubjektivisták és Spencer között foglal el a saját nyilatkozata szerint az előbbihez hajló *S. Jusakoff*. (Szociológiai tanulmányok 2 köt. 1891., 1896.) A szubjektivisták főgondolatát elfogadja, de csak mint különös álláspontot, mint egy sajátos ethikai nézőpontot, de nem mint önálló kutatási módszert. A szociológiának, ha tudomány akar lenni, mint minden más tudománynak, szigoru tárgyilagos módszert kell alkalmaznia. Minthogy ezenkívül a szociológiának elsősorban az egyes egyénekre ható társadalmi alakulatokkal kell foglalkoznia, nem mellőzheti a társadalomerkölcsi eszményeket sem; ellenkezőleg szem előtt kell tartania: minő jelentőséggel bírnak az egyesre nézve a társadalmi léttől ellesett törvények s minő kölcsönös vonatkozásban vannak az egyed s a társadalom egymással.

Jusakoff ezen álláspontjához csatlakozik *N. Karejeff* is, aki »Bevezetés a szociológiába« (1897) című művével ennek a tudománynak elterjedését a tanuló ifjuság körében nagyban elősegítette. Számos, különösen történet-

bölcseleti munkájában (A történetbölcselet alapkérdései, 1883. A történeti folyamat lényege és a személyiség jelentősége a történetben, 1890. A történeti materializmus, 1896. A szociológia feladata s a történet elmélete, 1897.) »a kritikailag gondolkodó egyéniség«-nek a történelemre gyakorolt befolyása tekintetében Lawroff követője gyanánt jelentkezik, s ezt az eszmét az egész történeten keresztül is viszi. 1894 óta az eddigelé egyedül uralkodó alanyi iránnyal szemben Oroszországban is visszahatás támadt s a történelmi materializmus már mint önálló iskola lép fel, s nemsokára tehetséges és termékeny követőkre akad. Ez irány szóvivője *P. Struve* (Oroszország gazdasági fejlődése, 1894. A szabadság és a történeti szükségszerüség, 1897) és *G. Plechanoff* (A történet monisztikus magyarázata, 1895). Mindketten német nyelven is közölték tanulmányaikat. Hozzájuk csatlakozik még *Bulgakoff* (A társadalmi jelenségek törvényszerűsége, 1896. Az okozatosság és szabadság az emberi cselekedeteknél, 1897.), *Milukoff* (ki »Orosz művelődéstörténet«-ét, 1896—1899, a történelmi materializmus szempontjából írta meg), végül Tugan-Baranowszky és Usukoff.

A többi orosz szociológus közül, akik majd a szubjektivizmus felé, majd a történelmi materializmus felé hajlanak, illetve közvetítő állást foglalnak el, felemlíthetjük: W. Woronzowot, N. Golzeffet, Sibert, Sackot, Issajeffet, Obolenszkyt, Szlonimszkyt, Csicserint, Csuproffot stb.

Legtovább és legállhatatosabban Németországban, a történetbölcselet és bölcselettörténet hazájában, állottak ellent a szociológia diadalmas bevonulásának. Már Spencer szociológiája is — dacára Vetter és Marquardsen kitünő fordításának — nehezen nyert befogadást. Egy neves nemzetgazdász volt az, aki a közönyt megtörte. *Schäffle* nagyarányú munkáját a »Társadalmi test alkatát és életét« G. Schmoller joggal nevezte »a szociológia első nagy német kísérletének, azaz összes állámi és társadalmi tudásunk összefoglalásának«. Schäffle kísérleteit a német bölcsészek csak nagynehezen követték. Talán a messzemenő, Spencerre visszavezethető szavakkal való játék — amely a biológiai műszavakat oly merészen használta néppszichológiai jelenségek megjelölésére, hogy társadalmi sejtekről, izmokról, idegekről, közös szövetekről és csontokról stb. beszélt, — ijesztette el a német bölcsészeket e kalandos formáju tudománnyal való érintkezéstől. Bizonyos, hogy nem filozófusok, hanem jogászok és művelődéstörténetírók voltak az elsők, akik német részről e hálás anyaggal foglalkoztak. Az ethnográfiai írók közül *Waitz* és *Bastian*; a művelődéstörténetiek közül *Rocholl* és *Lippert, Kurt Breysig* és *Schurtz*; a gazdasági írók részéről *Hanssen, Meitzen, Inama-Sternegg, Knapp, Lamprecht* és *Schmoller*; a jogtörténet részéről *Robert v. Mohl, von Stein* és *Gneist*; az összehasonlító jogtudomány köréből *Post, Kohler, Bernhöft* és *Leist*; végül az anthropogeográfia részéről *Ratzel* és *Peschel* oly gazdag szociológiai anyagot gyüjtöttek, hogy a német tudósok közmondásos hangyaszorgalma mellett szinte csodálatos, hogy ennyi vonzó társadalomtudományi anyag még mindig vár végleges feldolgozójára. Míg nevezetesen Németország a legtöbb filozófiai tanszakban, különösen a filozófia történetének feldolgozásában is, jelenleg az összes művelt népek által elismert vezetőként szerepel, a szociológiában csak késlekedve s ellenkezve halad a többi népek, különösen a franciák mögött.

Ha nevezetesen *Krohn*, német filozófus, egy kis szociológiai értekezésétől eltekintünk, úgy L. *Gumplowiczé*, a gráci egyetem elhunyt tanáráé, a dicsőség, hogy a szociológiát a német irodalomban ismertté, otthonossá tette.

A német bölcsészek közt elsősorban *F. Tönniest* említhetjük. Számos szociológiai értekezése mellett — amelyekben a szociológiai irodalom legértékesebb termékeinek, különösen a külföldieknek megismertetését közvetítette, — az 1887-ben »Közösség és társadalom. Értekezés a kommunizmus és szocializmus mint tapasztalati művelődési formákról« cím alatt megjelent munkáját emelhetjük ki. A német szociológusok közt ma az első helyet *G. Simmel* foglalja el, ki mellőzve az analógiaképzés kitaposott útját, a szociológiai kérdéseket a pszichológiai, illetve ismerettani oldalról akarja megoldani. Újabb időben *P. Natorp* és *Hermann Cohen* is foglalkoztak szociológiai témákkal. *Stein Lajos* műve: »Die Soziale Frage im Lichte der Philosophie« első megjelenése (1897) óta a német szociológiai irodalom tartalomban és terjedelemben annyira kibővült, hogy ma már joggal beszélhetünk német szociológiáról. Ezen a munkán kívül, mely nemcsak németül, hanem francia, angol, lengyel és orosz fordításban is megjelent, még »An der Wende des Jahrhunderts« (1899), »Der Sinn des Daseins (1904), »Der soziale Optimismus« (1905), »Die Anfänge der menschlichen Kultur« (1906) c. művekkel gyarapította Stein az irodalmat. A német szociológusok a legkülönbözőbb ismeretkörből nyertek segítőket. Első helyen itt *R. Stammler*, hallei pandektatudós, alapvető munkáját kell felemlítenünk, aki a német szociológia keretén belül a tudományos mozgalmat ismét megindította. Egy másik jogász, *E. A. Schroeder*, Stammlerrel egyidejüleg egy terjedelmes munkát adott ki »A gazdaság jogáról«. Az ethnográfia részéről azóta *H. Schurtz* és *A. Vierkandt* értékes anyaggal járultak a szociológia gazdagításához. *Steinmetz* kétkötetes munkája »A büntetés fejlődéséhez irt ethnológiai tanulmányok« és *Th. Achelis* összefoglaló előadása nyujtanak általános áttekintést a népisme újabb eredményei tekintetében. Új látkört teremtenek *K. Gross* vizsgálódásai az »Állatok játéka«, az »Emberek játékai«, »Az eszthetikai élvezet« (1892) körül, valamint *E. Grosse* tanulmánya »A művészet kezdeteiről«. A közgazdaságtani kutatások köréből a szociológiának különösen *K. Bücher* és *F. Oppenheimer* vizsgálódásai jöttek segítségül. *Sombart Werner* munkái a szociológiai eszmemenetek, különösen pedig a kapitalisztikus szellem pszichikai keletkezésének megismeréséhez jelentékenyen hozzájárulnak, míg *G. Schmoller* »A közgazdaságtan alapvonala« című munkája a német szakkörökben a szociológiának önálló tudományként való elismerésére dö..ő volt.

A szociológia történetéhez *G. Adler*, *A. Oncken*, *R. Pöhlmann*, és *P. Barth* oly kiterjedt és gazdag anyagot szolgáltattak, hogy ma már e fiatal tudomány alapjai — a német kutatás segítségével — tökéletes biztosságot nyujtanak.

A tulajdonképeni szakkutatás körén kívül még két tudós működik, kiknek munkái a szociológia körül Németországban nagy érdemeket szereztek. E két író, *C. Jentsch* és *P. Ammon*, végül újból felkeltette *Ed. Bernstein* Németországba való visszatérésével az elméleti kutatások terén a szocialisták

körében már szinte kialudt érdeklődést s *K. Kautskyval* folytatott élénk vitájában újból felszította azt.

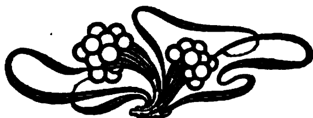
Új rendszerek alkotásában az utóbbi években hiány nem volt. Igy *L. Woltmann* egy csomó tüzes röpiratban Kantot, Darwint és Marxot egybeolvasztani s ekként a szocializmust újkanti alapokra fektetni igyekezett. Woltmann körül csoportosulnak azok a fiatal szocialisták, kik minden vakbuzgó dogmatizmusnak s így a marxizmusnak is ellenségei s a szocialisztikus elméleteknek tudományos újjászületését csak Kant és Lange bölcselete alapján remélik. A vele együtt küzdőket újabban Woltmann egy külön folyóiratban, a »Politikai-embertani füzetek«-ben gyűjti zászlója alá.

Hogy a szociológia a tudományos ismerettan segélyével jut el teljes érettségéhez, mutatja a rendszerképzés azon két kísérlete, mely Németországban csaknem egyidejüleg történt. Igy *A. Fischer* megkísérli »a társadalmi kérdést egy egységes kulturfejlődés szempontjából feltárni«. Ugyanígy tesz *G. Ratzenhofer*. — Nagy munkája »Wesen und Zweck der Politik« megelőzte ugyan Fischer könyvét, de tulajdonképeni szociológiai művei megjelenési idejüket tekintve, úgy Fischer mint Stein munkáival egybeesnek. Azon körülmény, hogy a szociológiai problémák megoldása ugyanazon időben egymással semmi kapcsolatban sem levő oldalról kíséreltetett meg, s hogy az eredményekben számos feltünő találkozás tapasztalható, bizonyítja egyrészt, hogy a szociológia már Németországban is meghonosodott, másrészt, hogy a német szociológusok által egymástól függetlenül, de azért egybehangzólag követett irány lesz a megfelelő. A társadalomtudományi gondolatmenet itt nyujtott képének kiegészítéseül még utalnunk kell arra, hogy az elért haladás sikeréhez *Treitschkének* »A politiká«-ról tartott előadásai, *K. Breysig:* »Az újkor kulturtörténete« (1900), *H. Schurtz:* »A kultura őstörténete« (1900), valamint *H. Rickert* »Természettudomány és művelődéstudomány« című művei nagy mértékben járultak hozzá.

Hazai irodalmunkban a társadalom fogalmával először *Hunfalvy Pál* foglalkozott. Az »Új Magyar Múzeumban« (1851—2. II. kötet) megjelent cikke azonban csak Stein felfogásának ismertetése. *Lubrich Ágost* névtelenül (Cs. M.) kiadott »Társadalomtudomány« (1883) című munkája sem egyéb, mint A. Schäffle nagy művének, a »Bau und Leben des socialen Körpers« kivonata. *Beöthy Leo* »A társadalom keletkezéséről« (1878), valamint »A társadalmi fejlődés kezdetei« című mélyreható tanulmányaiban közöl szociológiai fejtegetéseket. Fontosabb ezeknél *Pulszky Ágost* »A jog és állambölcselet alaptanai« (1885.) című műve, melyben egyrészt a társadalmi körök küzdelmét, az állam, a jog keletkezését írja le éles megfigyeléssel, másrészt a társadalmak egymásból való kifejlődését, a történet menetét rajzolja mesteri kézzel. A történetbölcselet legkiválóbb elméletei közé tartozik a munkának ez a része. *Concha Győző* »Politika« (1894, 2. kiad. 1907) című művében szintén részletesen foglalkozik a társadalom fogalmával, és sok eredetiséggel és éleselméjűséggel tárgyalja az ott végbemenő folyamatokat. *Pikler Gyula* úgy »Bevezető a jogbölcseletbe« (1892), mint a »Jog keletkezéséről és fejlődéséről« (1897) című művében a lélektani ú. n. »belátásos iskola« hivének vallja

magát, s az emberi szükségleteket állandóknak tekintvén az egyes társadalmak, korok közötti különbséget az értelmi fejlettségben mutatkozó eltérésekre kívánja visszavezetni. Az organikus iskola híve Magyarországon *Méray Károly.* »Die Physiologie unserer Weltgeschichte und der kommende Tag« (1901) című, német nyelven megjelent munkájában e tant azonban sokkal mélyebben fogja fel, s különösen a gazdasági életben s az élő lényekben végbemenő fiziológiai folyamat közti azonosságot akarja megállapítani. Ujabban *Jászi Oszkár* »Művészet és erkölcs« (1902), »A történelmi materializmus állambölcselete« (1903), »A demokrácia jövője« (1906) című műveivel gazdagította a magyar szociológiai irodalmat, míg *Jászi Viktor* »A kollektív lélek« (1904) problémáját sok elmeéllel tárgyalja. *Somló Bódog* »Az állami beavatkozás és az individualizmus« (1903) című művében a társadalomban mutatkozó természetes kiválasztás és az állami igazgatás közötti összefüggést tárgyalja; *Vámbéry Rusztem* »Büntetőjog és ethika« (1907) című munkájában a jog és erkölcs viszonyáról beszél. *Pollák Illés* »Erősek és gyengék« (1906) című fejtegetéseiben a jogélet fizikáját rajzolja, a »Művészeti teremtés törvényeiben« (1906) pedig művészetbölcseletet kíván adni. *Harkányi Ede* »A holnap férfiai« (1903), valamint »A holnap asszonyai (1905) című munkáiban egy új, szebb nemi élet képét rajzolja, míg »Babonák ellen« (1908) című művében az erkölcsfejlődés történetét kívánja vázolni. Számos szociológiai vonatkozást tartalmaz végül *Kuncz Jenőnek* úgy a »Munka« (1902), mint »A jog« (1907) című műve, valamint *Révai Sámuel* »A társadalmi jólét föltételei« (1901) című munkája.

A társadalmi elméletek történetét tárgyalja *Medveczky Frigyes* »Die Socialwissenschaften« (1882) és »Társadalmi elméletek és eszmények« (1897) című munkáiban, ugyanide sorozható *Finkey Ferencz* »A tételes jog alapelvei és vezéreszméi« (1908) című munkája is, mely első kötetében a jog- és államtani elméleteket tartalmazza. *Wolfner Pál* végül »Osztályharcok a XIX. században« (1905) cím alatt a történetet az osztályharc szempontjából magyarázza. A szociológiát ezenkívül nálunk még két folyóirat kultiválja: a »Huszadik Század« és a »Magyar Társadalomtudományi Szemle«.

I. RÉSZ.

TÁRSADALMI LÉT
ÉS
TÁRSADALMI MŰKÖDÉS.

A TÁRSADALOM TARTALMA.

I. Társadalmi kötelékek és kapcsok.

A TÁRSADALOMMAL foglalkozó kutatás egyik folyton ismétlődő, minden író által felvetett kérdése: természettől társas lény-e az ember, avagy csak később válik-e azzá? Némelyek: így Spencer, Espinas, Giddings, Zenker, nálunk Beöthy Leó, az ember eredeti társas voltát vitatják, míg mások, például Ward, H. Schurtz, azt állítják, hogy a kezdetben társiatlan embert külső kényszer, illetve a belátás tette társiassá. Maga Darwin kitérően válaszol erre a kérdésre, de azért valószínűbbnek tartja, hogy e sajátosság nem tapasztalat, hanem öröklés eredménye. Ma már határozottan az ember társas természete mellett foglalhatunk állást: erre tanít bennünket úgy a természettudomány, mint az ember őstörténete.

A természetben, mint láttuk, szabály a társasélet. A magányos, elkülönített lét kivétel, s csak ott fordul elő, hol azt a megélhetés viszonyai kívánják, mint a nagy ragadozóknál. Az emberhez fiziológiailag legközelebb álló állatfajok, az antropoid majmok, szintén mind társas életet élnek. Nincs ok, hogy e tekintetben az ember miért tért volna el tőlük.

Izolált, egyedül álló emberrel — egyes kivételes esetektől eltekintve — sem a multban, sem a jelenben nem találkozunk. Az ember mindenütt társaságban él. Sőt a kezdetleges csoportban érvényesülő kötelékek még erősebbek mint aminők az embert ma társaihoz fűzik. Összefügg ez kétségkívül azzal, hogy a fajok közötti ellentétek, a gyűlölet is sokkal erősebb e korban mint a modern társadalomban. A primitiv csoportok között örökös háború dúl; az egyén nemzetségétől, törzsétől elszakadva, a pusztító szenvedélyek e harcában feltétlenül megsemmisül.

Az egyének, kik a társadalmat alkotják, többszörös kötelékekkel fűződnek egymáshoz. Különböző kapcsok támadnak közöttük, melyek a társadalmat egy összefüggő egésszé teszik. Legszembetünőbb összetartó elem, különösen fejlettebb társadalomban, a *közös cél*, az *elérendő eredmény*. Hisz ebben láttuk mi a társadalom lényegét, ezt tehát minden társadalomban fel kell találnunk. Ennek kiegészítése- illetve folyományaként azonban más összefűző tényezőkkel is találkozunk.

Eltekintve ugyanis attól, hogy a társadalomban élő egyének előtt sem mindig *tudatos* az összekötő cél, s így ez nem szerepelhet összetartó erő gyanánt — hisz legtöbbször csak a vezetőkben van meg a megvalósítandó eszmény tiszta tudata, míg a többi tagok engedelmesen, bízva követik a vezéreket — a kitűzött eredmény eléréséhez szükséges a részek, az alkotó egyének bizonyos szorosabb, a puszta tudat által nem eszközölhető, ösztönön nyugvó összefüggése, összekapcsolódása, amely azután a társadalmat *egységes egésszé*, mintegy *külön lénnyé* teszi.

A *tudat* különben időpont tekintetében sem lép fel elsőnek. Az első összekötő tényező *érzelmi* jellegű.

Már a legkezdetlegesebb alakulatokban, a társadalom tagjainál akadunk úgy *társias,* mint *társiatlan* hajlamokra. Bizonyos érzelmek a társas együttlét szilárdítására, míg mások azok felbontására irányulnak. A hozzánk hasonló, a velünk egynemű lény kelti fel elsősorban érdeklődésünket, rokon- vagy ellenszenvünket. A legprimitívebb társadalmakban is megvan az irígység éppúgy mint a rokonszenv; s a harag, valamint a bosszúállás sem a fejlődött társadalmak teremtményei. Az egymás iránt való legelkeseredettebb gyűlölet riválisok között támad; viszont igazi önfeláldozásra csak ugyanazon társadalom tagjai képesek. Vonzás és taszítás tehát már a legkezdetlegesebb társadalmakban is előfordulnak. Mindamellett a ragaszkodás érzete itt túlnyomó.

A társas érzület különben, mint láttuk, nem csupán az ember kiváltsága. Az élő világban általános szabály a hasonlókhoz való vonzódás, ami az embernél még fokozódik azáltal, hogy gyermeksége, tehetetlensége hosszú ideje alatt társait megszokja, azokhoz bensőbben ragaszkodik.

Az itt szereplő érzelmeknek két csoportja különböztethető meg. Az egyik az úgynevezett *fajszeretet,* a másik az *együttérzés*. A fajszeretet a hasonlóság érzetén, az ezzel járó vonzódáson és szereteten, s a velük kapcsolatos elismerési vágyon épül fel. Ezt az érzelmet Giddings az egész társadalmi élet alapjának tekinti. Zenker az *egyenlők szeretetének* (Gleichenliebe) nevezi ezt s a fizikai vonzással vagy a kémiai rokonsággal helyezi párhuzamba. A gyermeknél ez az érzés

szembetünő. A gyermek csak az ismerősökhöz vonzódik, minden idegen arc megrémíti. Az ismert, a hozzánk hasonló, a megszokott egyén: jóbarát, a szokatlan: ellenség. Minél nagyobb a különbség, az eltérés az emberek között, annál erősebb az ellenszenv, a gyűlölet. Minden kezdetleges nép előtt az idegen nem ember vagy legalább is barbár, illetve ellenség.

A fajszeretet mellett a másik összekötő érzelem az *együttérzés*. Míg amaz pusztán csak a fajbeliekre vonatkozik, ez a különböző idegen fajokhoz tartozók közt is fellép. Nyomai már az állatvilágban feltalálhatók; itt is látunk idegen fajbeliek iránt való szánakozást, azokról való gondoskodást. Erre vonatkozólag számos példára találunk az irodalomban. Az együttérzés mások fájdalmának elképzelésén alapszik s ennek enyhítésére törekszik. Legerősebb kétségkívül a hasonlók között, de kiterjedhet más körhöz tartozó egyénekre is.

Bármily kegyetlennek és barátságtalannak képzeljük is a kezdetleges embert, idegenekkel szemben az együttérzés nyujthatta az első alkalmat a tartós barátságos érintkezésre. Ezen az alapon támadhatott benne a gondolat, hogy ily esetben is hozzá hasonlóval áll szemközt.

E vonzalmak az értelem, a belátás hatása alatt csak fokozódnak. Felmerül idővel a nemzetség, a törzs kebelén belül az együttműködés haszna, *előnyének tudata*. Az egyes egyén látja, hogy csak társaival kapcsolatban részesül védelemben, csak velük együttműködve éri el célját. Igy fejlődik ki azután a társas élet utáni vágy; így válik az egyedüllét tűrhetetlenné s fűződik a magánossághoz az elhagyatottság, a veszély képzete. Másoknak puszta jelenléte már a biztonság érzetét kelti, megnyugvást támaszt. A *tudat* tehát lassanként szintén *érzelemmé* válik.

Mindezek a hajlamok és irányzatok fizikai, valamint pszichikai előfeltételek alapján fejlődnek ki, amelyek egyúttal a társulás jellegét és irányát is meghatározzák.

Ilyen előzmény, ilyen fizikai előfeltétel elsősorban a *rokonság*. Viszonylat ez, mely a vérközösségen nyugszik. Az átöröklés folytán hasonlóságot rejt magában, vagy legalább is hajlandóságot a hasonlóságra.

Ugyanazon fajhoz tartozó embereknek egyforma előítéleteik vannak; ugyanannak a nemzetiségnek a fiait a hagyományok és szokások még szorosabban fűzik egymáshoz; a közös leszármazású egyének pedig a legnagyobbfokú együttérzést, gondolatközösséget mutatják.

A vérrokonság négy fokát különböztethetjük meg: úgymint a *családi*, a *nemzeti*, a *néptörzsi* és a *faji* rokonságot.

A *család* magában foglalja a közös őstől származottakat, tehát az apát, anyát, a fivéreket, nővéreket; némelykor a távolabbi rokonokat is, mint a nagyszülőket, unokákat s a többi oldalrokonokat, unokatestvéreket stb. Művelődési korszakok szerint, a család eltérő terjedelmet és összetételt mutat.

A *nemzetiség* az ugyanazon nyelven beszélőket kapcsolja egybe. Ezeknél rendesen a szokások, hagyományok, történelmi emlékek közösségével is találkozunk.

A *néptörzs* felöleli mindazokat a nemzetiségeket, melyek ugyanazon vérnek leszármazói, bár most már külön nemzetekre szakadtak. Ilyen a szász néptörzs,

mely ma nemcsak Angliában, de Észak-Amerikában és Ausztráliában is feltalálható. Ilyen a turáni törzs, melynek leszármazói a régi akkadok, a finnek, a magyarok.

Végül a *faj* a rokonság legtávolabbi fokát jelenti s mindazon nemzetiségeket és néptörzseket felöleli, amelyek a bőr színe, testalkat s más fizikai tulajdonságok tekintetében ugyanazt a külső benyomást keltik. Igy a fehér faj magában foglalja a sémi és hamita néptörzseket, a feniciaiakat, a görög, latin, germán és kelta népeket, valamint Nyugat-Európa többi nemzetiségeit. Vele szemben a sárga faj, a vörös faj és a fekete faj szerepelnek.

E kötelékek — e négy viszony — alkotják az első, de később is folyton ható összekötő kapcsokat.

A további összefűző momentum, mely mindjárt a rokonság után következik, a *tartózkodási hely közössége.* Vannak, kik a társadalom eredetét is egyenesen erre alapítják. (Mucke.) Fontossága kétségtelen. Akik ugyanazon helyen születtek, ugyanazon körülmények között nőttek fel, s akik, ebből kifolyólag, egyforma külső hatásoknak voltak alávetve, azokban ugyanazon emlékek maradnak fenn, ugyanazon gondolatok keletkeznek. Könnyen támadnak ezenkívül közös érdekeik is. A terület az, amely így egyrészt egyesít, másrészt el is választ. Kezdetleges társadalomban a terület konfigurációja állapítja meg a társadalom nagyságát, kiterjedésének körét. Azok a formációk, melyek eleinte társulási akadályoknak mutatkoznak, csak idővel, a szervezkedési képesség, a technika haladásával válnak az érintkezés leghatalmasabb tényezőivé (folyók, tengerek).

Az egyesülés harmadik főoka a *közös védekezés és támadás.* Ugy a rokonsági kötelék, mint a helyi egyesülés a véletlennek eredménye. Itt ellenben már a belátás, az akarat is szerepet játszik. A cél, alapjában véve, amott is a védelem, a támogatás ; ez a cél azonban itt már kifejezetten lép előtérbe.

A tömörülés eleinte kisebb közönségek, nemzetségek, törzsek között jön létre ; de támadnak azután nagyobb kapcsolatok is : nemzetek, birodalmak.

A politikai közületek ez alapon nyugszanak. Ezen épül fel az állam, erre helyezkedik minden nemzetközi kapcsolat.

A védelem úgy kifelé, mint befelé irányul. Minden haladás előfeltétele a *béke.* E közönségekben, ez oltalmi szövetségekben eleinte a *kifelé* való védekezés dominál, de mindjobban előtérbe lép a *belső* béke jelentősége. Intézmények válnak ezáltal szükségessé, melyek azután úgy az érzelmekre, mint a képzetekre és érdekekre visszahatnak. Mi sem erősíti jobban a belső összetartást, mint az együttes erővel kifelé folytatott harc, s viszont mi sem gátolja jobban az egyéni önzés, a gyűlölet, a vad szenvedélyek korlátlan nyilvánulását, mint a belső rend fentartására irányuló törekvés. A vérbosszú rendezése, az önsegély korlátozása, az egyesek között folyó harcnak a vének, a fejedelem itélete által való helyettesítése, mind azon elv elterjedéséhez vezetnek, hogy az ekként létesülő közösségben többé nem az ököljognak, az erősebb, a hatalmasabb jogának, hanem az igazságosságnak kell érvényesülni. Hatalomkifejtés, uralom nélkül e szabályozás természetesen nem történhetik. Rendfenntartásra, s így kényszerre azonban szükség van, mert csakis így folytatható eredményes harc kifelé, más, idegen társadalmakkal szemben.

Ugyancsak e szabályozás vezet a társadalmi fegyelemhez, ez nyer a társadalom tagjainak alávetési készségében, az erők egyesítésében kifejezést, minélfogva a törzsek, melyekben úgy a fizikai erő, mint a bátorság, vállalkozó szellem kifejlődik, ügyes vezérek alatt a törzsi szövetségek központjaivá válnak, s a szomszéd törzseket azután vagy megsemmisítik, vagy pedig magukba beolvasztják. A támadás itt még idegen népek kihasználására irányult. Az államhatalom kialakulásával a kizsákmányolás azonban a társadalom kebelén belül is előfordult. Az állami szervezkedés így nem kizárólag a külső védelem biztosítására, a belső biztonság fentartására szolgál, hanem igen gyakran az állam kebelén belül a gyengébb elnyomására, annak kihasználására irányul.

Úgy a leszármazás, mint a helyi együttlét, valamint a védelem, illetve támadás céljából történő tömörülés az egyéneket csoportokba gyüjtik, melyek kebelén belül megindul a tagok átformálása, áthasonítása, a különböző társadalmi elemeknek egy egésszé összeolvasztása.

Igy támad az egyesülés egy újabb, úgy fizikai, mint szellemi alapokon nyugvó tényezője : *a szellemi és erkölcsi hasonlóság*. A gondolatok, a rokonérzések, az érzelmek, eljárásmódok, foglalkozások, a célok oly hasonlóságában áll ez, mely minden népben számos egyénnél előfordul. Ha két vagy több egyén vagy az egész nép valamely tevékenység, vagy foglalkozás, mint kóborlás, katonáskodás, tengerészet iránt előszeretettel viseltetik, az illetők szellemileg hasonlók. Éppúgy azok, akik a kereskedelmi világ körében előforduló hanyatlásról értesülve, értékpapirjaikat eladják, szellemileg szintén rokonságban lévőknek tekinthetők, azokhoz hasonlóan, akik az értésükre jutott politikai igazságtalanságok hatása alatt pártot alakítanak, s a bajok megszüntetése, biztosítékok, garanciák elnyerése céljából gyűléseket tartanak. Ily egyének bármikor készek az egyesülésre s a legkülönbözőbb kapcsolatokat alkothatják.

A kezdetleges társadalmak összekötő eleme — mint láttuk — a leszármazás és a helyi együttlét, valamint a védekezés és támadás. De a hasonlóság jelentősége élesen előtérbe lép már az alsóbb fejlődési fokon is. Ezen nyugszanak a *nemek*, valamint az *egykoruak* közötti kapcsolatok, amelyekre — különösen pedig a férfiak egyesüléseire — Schurtz* a társadalom keletkezését visszavezeti.

Magasabb fokon a társadalmi együttlét alapjait részben a védekezés és támadás közösségében, részben az említett hasonlóságban, lelkirokonságban kell keresnünk. Ily alapon jött létre az *egyház;* ily alapon szervezkedik egy *kizsákmányolásra irányuló uralom ;* ily alapon létesült a mai *nemzeti állam*, s a jövő *szociális társadalomnak* is ez lesz az alapja. Ily alapon támadnak az *osztályok*, a *pártok*, *szekták*, *iskolák*. Mindenütt bizonyos eszmék, felfogások, nézetek iránt való fogékonyság, közös vágyak és célok eredményezik az egyesülést, hoznak létre egy *közös akaratot*, létesítenek *szervezetet*, teremtik meg magát az *államot* is.

Az egyesítés alapjának, a domináló hasonlóságnak minősége, a történet folyamán, speciális okok : az ismeretek fejlődése, új érzelmek keletkezése, a szervezkedési képesség növekvése folytán változik s új meg új társadalmak kelet-

* Altersklassen und Männerbünde. (1902.)

keznek. A hasonlóságból fakadó érzelmek e közönségekben hatalmas szerepet játszanak. A családi szeretet, a hazafiság erényekké válnak. De könnyű a túlzásba való átmenet. A felekezeti fanatizmust a nemzeti sovinizmus váltja fel; s még oly korszakban is, mely felvilágosultnak hirdeti magát, fellép a fajgyűlölet. Úgy a fanatizmus, mint az osztálygyűlölet valóságos ösztönökként hatnak, melyek elől el van zárva a belátás világító fénye, s melyeknek gyakran legszembetünőbb érdekeink esnek áldozatul.

Az egyének között végül kapcsolatot teremthet a *hasonlóságnak puszta lehetősége:* az *alkalmazkodás képessége* is. Az alkalmazkodás két vagy több egyénnek az a sajátsága, amelynél fogva egymásra annyira hatnak, hogy idővel egyformákká válnak. Vannak egyének, kikkel együttérezni képtelenek vagyunk; míg másokkal, épp fordítva, könnyen és hamar együttérzünk. Ez utóbbiaknál az ismeretség tartamának arányában erősbödik az együttérzés. Az eltérések elenyésznek vagy jelentéktelenné válnak. Ugyanazon színben látjuk a dolgokat mint barátaink, ugyanoly módon hatnak reánk, ugyanoly érzelmeket keltenek azok bennünk. Ez az, ami lehetővé teszi ugyanazon társadalmi körben a különböző felekezetek, nemzetiségek, osztályok, fajok kölcsönös megértését; míg ennek hiányában mint teljesen idegenek állanak egymással szemközt, barátságra képtelenül, de minden pillanatban készen ellenségeskedésre. Az alkalmazkodás, illetve együttérzés által válik minden népnél a bevándorlók áthasonítása is lehetővé. Ezáltal nyílik meg az egész világ a civilizációnak s végül ez teszi remélhetővé — a teljesen társiatlan elemek kiküszöbölésével — az egész emberiségnek egy egységes társadalommá történő egyesítését.

Az eddig felsorolt kötelékek pusztán *alanyiak* voltak; kiegészítik ezeket *tárgyi* kapcsok is.

A társadalom összefüggése nem marad pusztán *érzelmi,* egyúttal *működési* lesz: részeinek összefüggése többé nem egyszerű egymásmellettiség, hanem egymásba kapcsolódás. Elemei akként kapcsolódnak össze, mint ahogy egymásba fogódzanak egy gép kerekei; úgy illeszkednek össze, mint ahogy a szerves testek részei egymást kölcsönösen kiegészítik. Összeolvadnak, egyesülnek a benne fellépő különböző érzelmek is. Egy összefűző elemének kiemelése, mint a rokonszenv, a szeretet, a cél tudatának hangsúlyozása, nem meríti ki lényegét, de nem adja helyes képét részeinek egyszerű felsorolása sem, mihelyt nem hangsulyoztatik a közöttük létező kölcsönhatás. Minden társadalmi kör egy egészet alkot; mintegy külön élettel bír; hisz részei közös működés által egyesítvék. A család tagjait nem csupán a szeretet fűzi össze, de összefüggnek azért is, mert egy nagyobb csoport kebelén belül közös célt szolgálnak. Ugyanazon társadalmi helyzetben lévők nagyjában ugyanazt a működést végzik s így könnyen tömörülnek közös életcsoporttá s válnak egymástól függőkké. Úgy a gazdasági, mint a szellemi életben ez elv alapján létesülnek csoportok. Az emberek együtt dolgoznak, együtt működnek, s a foglalkozás tartóssága biztosítja a kör állandóságát. Szándékosan vagy akaratlanul is, ugyanazon kor emberei az eszmények, az örök szép, az igazság keresésénél közös tevékenységben, közös működésben egyesülnek s így közöttük szellemi kapcsolat létesül, mely szintén összefűzi őket.

Ehhez járul a működések *elkülönülése*. A társadalomban teljesített működések magukra a működőkre is kihatnak, azokat átalakítják, átformálják, úgy hogy különbségeket visznek be az eredetileg homogénnek tekinthető vagy eltéréseket alig feltüntető csoportba. A részek egymástól mind eltérőbbekké válnak, s ezen elkülönülés a társadalom haladásával nemhogy csökkenne, hanem mind nagyobb és nagyobb lesz. Egy kifejlődött modern állam a legeltérőbb működéseknek és egyéneknek rendkívül bonyolult szervezetét mutatja.

Mindezen körülmények, de különösen a társadalmi funkciók és a csoportok elkülönülése, a kapcsolatot teljesebbé, határozottabbá teszik. Minden egyes egyént száz meg száz kötelék fűz szomszédjához s ha az összekötő kapocs egy helyen meg is lazul, a többi megakadályozza a szétválást. A családban megszünhetik a szerelem, de a közvélemény tisztelete, a jogi elválás nehézségei, az egyedülléttől való irtózás meggátolják a családi kötelékek felbontását.

A fejlődés hatása az egyes csoportokra különböző : míg egyrészt a családi kötelék idővel szorosabbra fűződött s egyúttal bensőbbé vált, addig másrészt vele szemben az egyesülések támadnak, melyek létét fenyegetik. Az egyént foglalkozása, kedvtelései, eszményei gyakran késztetik arra, hogy a családtól különböző más és más kapcsolatokba lépjen. Hasonlókép a nemzeti érzés önálló államokat teremt, de viszont a külfölddel való érintkezés mind bensőbbé teszi az egyes államok közt a kapcsolatot.

E kapcsolatok köre, terjedelme mindig attól függ, mely fokot ért el tagjainak szervezkedési képessége. A társadalmi élet belterjessége megköveteli a fentartó szervezet intenzitását is, s ez eredményt a benne jelentkező kötelékek segélyével éri el.

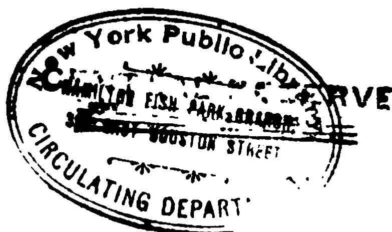
A társadalom fenntartó, megőrző elve az *utánzás*. Tarde szerint ez minden társasélet alapja. Ha e tételt ily alakban nem is fogadjuk el, szerepe kétségtelenül fontos. Csaknem minden, a társadalmi életben előforduló eljárásunk, tevékenységünk, cselekvésünk — utánzás. Elenyésző csekély az, mi az emberben eredetinek, önállónak, egyéninek tekinthető. E jelenségben a természet egysége nyer kifejezést. Általános, a mindenségben uralkodó törvénynek folyománya ez ; annak a törvénynek, mely a fizikai világban az ondulációban, a biológiaiban pedig a szaporításban testesül meg.

Az utánzás azonban nem történik szabály nélkül, puszta véletlenségből. Maga az utánzott cselekvés bizonyos kiválasztásnak vettetik alá ; e tekintetben a felfedezések összeolvadásával és küzdelmével találkozunk. Ez irányban az egyéni rokonszenv, az ízlés is szerepet játszik. Törvényei már szinte megállapíthatók.

Az utánzás ugyanis a szervezett társadalomban egyrészt *felülről lefelé*, másrészt *belülről kifelé* történik. Innen van az, hogy a divat a felsőbb osztályokból jut el az alsóbbakhoz s hogy elsősorban az érzelmek utánoztatnak, csak azután azok külső kifejezései.

Az utánzás szerepe különben nem szorítkozik ugyanazon társadalomra. A legkülönbözőbb, egymástól számtalan akadály által elválasztott köröknél is észlelhetjük e jelenséget.

Még ott is utánzást kell feltételeznünk, ahol a történelmi hagyományok ezt nem igazolják, erről hírt sem adnak, hogy ha látjuk azt az egyformaságot,

mely a legeltérőbb földövek lakóinál, a legtávolabb eső kontinensek embereinél mutatkozik. Csak ritkán vezethető vissza az ily ismétlődés biológiai alapokra, tehát egyforma viszonyok behatására.

Utánzás útján terjedtek el a legfontosabb felfedezések. Igy a nyelv, a tűz ismerete, bizonyára egy fókuszból indultak ki s terjedtek el, hullámgyűrűkhöz hasonlóan az egész föld felületén. Az idő bőven megvolt erre a kezdetleges korok évezredeiben. Minél inkább haladunk előre a társadalom jelenségei körében, minél szellemibb alakulatokhoz jutunk, az utánzás szerepe annál nagyobb. A biológiai momentumok, az átöröklés, háttérbe szorulnak, s helyüket szellemi tényezők, tanítás, nevelés foglalják el.

Az utánzás kizárólagos uralma mellett a társadalom egy teljesen homogén részekből álló, véghetetlen unalmas alakulat lenne, melyben minden kezdeményezés, minden haladás a legminimálisabb mértékre sülyedne. Az egyéniség teljesen elenyésznék, mert mindenki teljesen egyforma lévén társaival, önmagát tőlük megkülönböztetni is alig tudná. Már maga a természet formál oly különbségeket, amelyek a társadalmi életben is érvényesülnek s itt nemcsak hogy el nem enyésznek, hanem mindinkább előtérbe lépnek. Ez alapon jönnek létre, a társasélet áthasonító működése dacára, azok a módosulások, melyek a társadalom változatos kaleidoszkopját alkotják.

Az utánzás tehát nem kizárólagos éltető eleme a társadalomnak; kapcsolatosan vele, mintegy azt kiegészítve, jelentkezik az ellentét, a *megkülönböztetési vágy*, mely azután sok esetben a küzdelem, a kiválasztás csiráját rejti magában.

Éppoly természetes módon, mint aminő az utánzási hajlam volt, lép fel, ebből kifolyólag, egyes egyénekben az ellenkezési tendencia, a forradalomra való törekvés, a megszokott, a mindennapi, a sablonos iránti ellenszenv, a változás utáni vágy. Az ellentét jelenségei az egyéni függetlenség érzetéhez látszanak vezetni, éppúgy mint ahogy az erkölcsi befolyásolhatás a társiasságon nyugszik. Mint egyéniség, öntudat, önszeretet érvényesül e hajlam. Rokonságot mutat fel vele a testületi szellem, az »esprit de corps«, mely szintén az összességgel való ellentétből támad. Nagyrészt ez az oka minden külön tömörülésnek. Ezen az alapon támadnak a családok, a törzsek, a nemzetiségek, a nemzetek közötti antagonizmusok, élesen kiemeltetvén azok a jellemző vonások, amelyek tekintetében a körök között ellentét mutatkozik. Ebből támad a vágy bírálni, pletykálni, opponálni s ered a nemek közötti küzdés (flirt); ténykedések ezek, amelyeknek nem a kiegyenlítés, nem az eltérések elhalványítása a céljuk, hanem épp a különbségek felfedezése s ezek kiemelése.

A társadalomban mutatkozó ezen egyesülések és elkülönülések csak azáltal létesülhetnek, hogy az azokat alkotó egyének között a gondolatok, érzelmek és célok *közölhetők*. Ha az emberek erre képtelenek lennének, illetve ha érzelmeik, gondolataik külső kifejezését megérteni, felfogni nem tudnák, ha embertársaik belső világába behatolni képesek nem lennének, az emberek között nem létesülhetnének kapcsolatok, társadalmak. Az együttérzés ebből a forrásból fakad s csak addig tart, míg fennáll a megismerés képessége. Ahol ez megszünik, eltünik amaz. A megismerés képességének hiánya eredményezi a vadembernek

vagy a gyermeknek érzéketlenségét mások fájdalma iránt. A felfogás hiányossága tesz bennünket kegyetlenekké alsóbbrendű állatokkal, vad népekkel szemben; a hasonlóság hiánya csökkenti a megismerés képességét s ezzel együtt a szimpátiát.

Az *eszköz,* mely társaink belső életének megismerését lehetővé teszi, illetve megkönnyíti s annak fokozott felfogását eredményezi: a *nyelv,* mindama következményekkel egyetemben, melyek hozzáfűződnek, mint aminő a rajz, az írás, a nyomtatás. Ezek a társadalomnak szellemi közlekedési eszközei.

A *nyelv*, mint minden társadalmi alakulat, a fejlődés képét mutatja. Ezen eredetileg nyers, bárdolatlan eszközből az a rendkívül finom, érzékeny műszer lett, mely, mint a világirodalomban észlelhető, a legszubtilisabb érzelmek visszaadására képes, ezeket meg tudta rögzíteni s így másokban is hasonló érzelmeket támaszthatott. Szókincsében a nyelv a tudásnak, az ismereteknek óriási halmazává, a szellemi gazdagságnak megbecsülhetetlen tárházává lett.

Az *írás* a nyelvnek úgyszólván hatványozása. A szó igazi hatása csak az írás révén érvényesül. A gondolatok és képzetek megrögzítésére, távollévők értesítésére a kezdetleges népek a rovást, zsinórokkal ellátott öveket (amelyekre különböző szinű kagylókat aggattak), továbbá a tetoválást használták. A szóírás a képek megrövidítéséből támad; ezt a szótagírás váltja fel, míg már évezredek óta a betűírás dívik, melynek feltalálása a feniciaiak elévülhetetlen dicsősége.

Míg a szó csak a jelenlévőket kapcsolja össze, az írás távolra is hat, sőt évezredeken át is fennmarad. A kapocs, mely eddig csak az élők között állott fenn, vagy legfeljebb a legközelebbi generációkat fűzte össze, most egész sorát a nemzedékeknek kapcsolja egybe s az utódokat szellemi tekintetben az elődök gazdag örököseivé teszi. Hasonlíthatatlanul bensőbb lesz a kapcsolat a nyomtatás felfedezésével.

A társadalmi életnek nemcsak fenntartásához, hanem továbbfejlődéséhez is hozzájárulnak mindazok a technikai vívmányok, melyek az egyének, államok, társadalmak, fajok érintkezését megkönnyítik s így az emberiségnek, az egész föld népének egy egésszé leendő összeolvadását elősegítik.

A külső érintkezés ez eszközeinek fejlődési fokozatai mutatják azokat a stádiumokat, melyeken az emberi társadalom folytonos bővülése, terjedése tekintetében keresztülment.

A felsorolt képességek és eszközök azok a tényezők, amelyek segítségével a társadalmi lét idővel felépül. Eleinte azonban még bizonytalan a társasélet; folytonos erősbítésre és támogatásra szorul.

Igazi társadalmi életről csak ott beszélhetünk, ahol a társulás oly kellemessé és megszokottá vált, hogy csak rendkívül hatalmas önző hajlamok bírják megbontani a tagok között az összetartást.

A társasélet örömei itt már szinte maguktól támadnak. Minden hasonlatosság felismerése már magában véve kellemes. Örömet okoz, ha látjuk, hogy más is azt kedveli, amit mi, hogy ízlésünk, előszeretetünk közös. A társadalomban, midőn az együttélés folytán a közvetlen szükségletek kielégítése már könnyebben történhetett, erőfölösleg támad. Az erőtöbblet egy része szintén

15. ábra. Ünnepi lakoma.

kedvtelésre, mulatságra fordíttatik. Ezáltal a társulást előmozdító új tényezők keletkeznek.

Fiataloknál az erőtöbblet a *játékban* talál lefolyást. Már az állatoknál is észlelhető e jelenség. Ki nem gyönyörködött még háziállataink játékában? Felnőtteknél ezen az alapon támadnak a különböző *ünnepélyek*, melyeknek célja az időtöltésen kívül még a vágyak, szenvedélyek kielégítése is.

A játék a nevelés egyik legfontosabb eszköze. Már az a körülmény, hogy oly korban szerepel, amikor a lélek legfogékonyabb, mutatja jelentőségét. Csak természetes, hogy itt alakul ki a társasérzés, itt fejlődik ki a fegyelem, támad az első összeműködés, itt sajátíttatnak el a társadalmi szokások. Később is, az időszakonkint visszatérő ünnepségek az összetartás előmozdítói s a társadalmi nevelés segédeszközei. A búcsuk a legkülönbözőbb embereket egyesítették; az olimpiai játékok a görög nemzet egyes népei között tartották fenn az összeköttetést.

A játékban a mindennapi élet tükröződik vissza. Amint, különösen a kezdetleges társadalmakban, a harc volt a főfoglalkozás, úgy még ma is a fiúknál a játék a harc utánzása. A lány inkább babával játszik.

A küzdésen kívül a véletlen esélyei gyakorolnak különös vonzóerőt a felnőttek játékaira. A szerencsejátékok majdnem minden népnél feltalálhatók. Bármily kártékonyak jelenleg, kezdetleges társadalmakban társasérzelmek felkeltésére szolgáltak s így hasznosak voltak. Ugyanez mondható egy másik káros

kinövésről. A szeszes italok élvezete ez, mely szintén mindenütt ismeretes. A szeszes italok tették az étkezést, e testi működést, ünnepéllyé, hatalmas társadalmi kötelékké azáltal, hogy összehozták az embereket a fáradságos napi munka után. A közös étkezésnek, mint istentiszteletnek is, nyomai messze követhetők.

E vigalmak, ünnepségek, a szintén korán kultusz-jelleget feltüntető tánccal egyesítve, időközönként visszatérnek. Ellensúlyozói ezek a folytonos ellenségeskedéseknek. A korrobori, az ausztráliaiak táncünnepélye, talán a leghathatósabb tényezője volt a törzsek között fennálló barátságos összeköttetésnek. A harc után a kibékülést szintén korroborival ünnepelték. A haladottabb társadalmak társias örömei nagyobb változatosság, nagyobb finomultság által tűnnek ki, de azért lényegükben amazoktól nem igen különböznek. A rómaiak cirkuszi játékai, a spanyol bikaviadalok, az amerikai kakasviadalok, a mai lóversenyek, ugyanazokat a szenvedélyeket szolgálják. A tánc, színjátékok, versenyek, szerencsejátékok, úgy a kezdetleges embernél, mint a legmagasabb fokon álló nemzeteknél előfordulnak, de míg amannál úgy a tánc, mint a színjátszás otromba mozdulatok ügyetlen variációi, emitt magas fokra, művészetté emelt mozgások reprodukciói. Ugyanez áll a versenyek, a sport, a szerencsejátékok tekintetében is. E mulatságok, a szerint amint egészséges érzelmeket ébresztenek vagy beteges hajlamokat táplálnak, erősbítik illetve demoralizálják a társadalmat.

Mi sem emeli annyira a nagyvárosok alsóbb osztályainak erkölcsi színvonalát, mint hogyha azok, akik ma nyomoruságukból menekvést és szóra-

16. ábra. Nápolyi tarantella táncosok.

kozást oly élvezetekben keresnek, melyek őket csak mélyebbre sülyesztik, lassanként megismerik és megkedvelik a magasabbrendű társasgyönyöröket!

A társas együttlét által nyujtott öröm folytán fejlődik ki minden életrevaló társadalomban a társaság keresése.

Már a legkezdetlegesebb népeknél megtaláljuk az ily irányú törekvéseket. A társas érintkezés itt még csak az egyneműekre, tehát férfiakra és nőkre különkülön, illetve az egykorúakra szorítkozik. Magasabb fejlődési fokon ez a hajlam növekszik. Mindaz, amit ma »társas élet«, »társaság« névvel jelölni szoktunk, ebbe a körbe tartozik. A társas összejövetelek, kaszinók, zsurok, a nőknek oly sokat gúnyolt kávés uzsonnái, mind e jelenségkörbe tartoznak. Különösen kiemelendők itt a nők és férfiak társas érintkezései, melyek az újkor, a XVIII. század szüleményei.

Az érintkezés nem össze-vissza történik; osztályok, foglalkozásnemek, társadalmi állás szerint észlelhető itt a különválás. Jellemző erre nézve maga a »társaság« elnevezés, mely szerint a felsőbb osztályok zárt köre szinte kiválik a polgári társadalomból.

A társas élet azonban előnyei mellett hátrányokat is mutat. Az érintkezés egyenetlen volta válaszfalakat teremt; de magán az érintkezési körön belül is a folytonos kontaktus előmozdítja az összeütközéseket. Az együttlét a zártkörben unalmassá válik, — hisz mindenki ismeri a másik nézetét, felfogását, gondolkodását; kifejlődik az ujdonság, a szenzáció után való vágy s így támad a veszélyt okozó *hír*, a régi »fama«, a viszálykodást keltő *pletyka*.

Az egész társadalmat vagy annak részeit tekintve, a társas hajlamok nem egyformák a tagok közt. A társas hajlamok, valamint az egyesek hajlandósága is a társulásra, a társadalom fejlődésével növekszenek; vannak azonban egyének, kik az összesség e társító hatásának betegesen ellenszegülnek, úgy hogy társaséletre teljesen képtelenekké válnak, sőt azzal kifejezetten ellentétbe kerülnek. Ezen az alapon Giddings az egyének *négy* kategóriáját különbözteti meg. E beosztást s az osztályok jellemzését el is fogadhatjuk.

Az első csoportba sorozza azokat, kikben a társias hajlamok hatalmas, erős fejlődést nyertek. Azok tartoznak ide, kiknek egész lényét a *szeretet* hatja át, akik képesek és hajlandók is magukat és tehetségüket a köznek szentelni. Ez osztály nem esik össze a mindenkori arisztokráciával, mely a társadalomnak csak legnagyobb hatalommal, legtöbb joggal felruházott osztálya, de azért nem tekinthető a társadalom legfőbb fokán állónak.

Sőt, épp ellenkezőleg, a létező, a fennálló arisztokrácia rendszerint már a hanyatlás képét mutatja; képviselője egy már idejét mult kornak, amely szemben találja magát a jövő társadalom képviselőivel, a jelenkor igazi, valódi arisztokráciájával, amely azonban az őt megillető helyet eddigelé még nem érte el, amely érdemeinek jutalmát még el nem nyerte.

A társadalom színe-java, *élite*je tartozik ezen osztályba. Ebből válnak ki a felfedezők, akiknek a társadalom összes kulturális javait köszönheti; ebből támadnak a nagy tudósok, akik bevilágítanak a dolgok és események mélységes sötétjébe; ebből emelkednek ki a nagy költők és művészek, kik felemelik az egyént, az életet szebbé, becsesebbé, értékesebbé teszik s végül ezek közül

magaslanak ki a reformátorok, a próféták, az erkölcsjavítók, kik a társadalmat jobbá, nemesebbé teszik, s előmozdítják az emberek haladását azáltal, hogy működésüknek irányt szabnak. Ezek idézik elő valójában a társadalmi jólétet, s fenntartói a társadalom és az állam gyökerének, intézményeinek.

A második csoportba, a *társiatlan emberek* közé, azok tartoznak, kiknél a fajszeretet, az együttérzés megvan ugyan, de egyoldalú. Vonzalmuk gyakran szűkkörű; néha rideg önzéssé fajul. Nem örömest tesznek szívességet, de nem is igen kívánnak ilyet másoktól. Legtöbb gondjuk, hogy nyugodtan éljenek. Büszkék függetlenségükre s első sorban saját dolgaikkal törődnek. Az eredeti őscsoport ez, melyből a többi három kiválik. Az összes bűnök, valamint előnyök csirái feltalálhatók bennük. Sem a jó, sem a rossz felé nem inklinálnak; az élet rohama sodorja őket jobbra vagy balra.

Az *áltársias* csoport a született és foglalkozásszerű *szegényekből* áll. Fajszeretetük hiányos, elkorcsosult. A társias osztály tulajdonságait színlelik s így mindig a sors üldözötteiként tüntetik fel magukat. Tényleg nincsenek meg bennük még a nem társias egyének erényei sem s élősdi módra akarnak exisztálni. Azok közt, kiket szegényeknek tekinthetünk, kétségkívül vannak sorsüldözöttek, akik tehát nem tartoznak az áltársias egyének közé, de a legtöbb közülök ebbe az osztályba való.

A *társadalomellenes* osztályok az ösztönszerű és szokásos *gonosztevőkből* állanak, kikből a társadalom iránti érzék kihalóban van, s így gyűlölik az egész társadalmat. Ezek nem is színlelik a társadalmi erényeket, hanem többre becsülik a társadalommal szemben a nyilt harcot. Érdekeik védelmében nem óhajtják a társadalom közreműködését, hanem jobban szeretik ha maguk bosszulhatják meg valódi vagy vélt sérelmeiket. De azért nem minden bűnöző ilyen, vannak, kiket csak a pillanat felhevülése sodort a bűnbe. Ez utóbbiak az előbbi osztályok valamelyikébe tartoznak.

A fentiekben azokat az elsődleges társulási folyamatokat vázoltuk, melyek valamely zárt társadalom keretén belül annak egységét megteremtik.

A társadalmi életben azonban az egyesülés más fajait is ismerjük, azokat, melyek két, esetleg több csoport összeolvadásából támadnak, s ekként egy új nép megteremtéséhez vezetnek. A konkrét kialakulás ezen módja annyival fontosabb, mert a modern nép-, illetve nemzeti kialakulások mind ilyen jelleget mutatnak.

A mai államok mind több népfaj vegyületeiként jelentkeznek.

Az együttélés nem békés, hanem *harcias* esetei ezek. A társulás ezeknél a *hódításból* indul ki. Az erősebb csoport leigázza a gyengébbet, azt hatalmába keríti. Kezdetben ennek eredménye a legyőzött nép kiirtása volt, mint ahogy az emberevés borzalmas szokása is innét veszi eredetét. Később a kiirtást a szolgaságba hajtás különböző nemei váltják fel. A hódítás következményei azután bizonyos intézményekben nyernek külső kifejezést. Igy támad a kasztrendszer, ami az áthasonítás nehézségét mutatja. Itt mindkét nép, illetve osztály szívében gyűlölet él a másik iránt. A hódító lenézi a legyőzöttet, míg emennek kebelében elkeseredés fészkel a győző ellen, habár a leigázó nyers erőnek engedelmeskedik.

Az egyenlőtlenség azonban nem csupán az alárendelt helyzetben gyökeredzik, hanem a két faj különneműségén is. Mindkét nép más és más nyelvet beszél, más isteneket imád, másféle szokásai vannak. A hódító elnyomja ugyan e sajátosságokat, de kiirtani nem tudja őket, sőt gyakran maga is áldozatul esik ezeknek, midőn elfogadja a legyőzöttnek nyelvét, szokását. (A mandzsuk Khínában.)

A folytonos hadi uralom fenntartása nehézséggel jár, s így a győző, egyes eseteket általánosítva, nemsokára szabályalkotáshoz kezd. Igy létesülnek a törvények, amelyek keretén belül bizonyos szabadság engedtetvén, alanyi jogok támadnak. Egyéni külömbségek is előmozdíthatják a folyamatot. A meghódított faj gyakran sok tekintetben felette állhat győzőjének. Emellett az utóbbi igen gyakran igénybe is veszi jobbágyainak szolgálatát. Mindez azonban csak engedmények árán történik s jogok tényleg koncedáltatnak is. Igy támad azután egy alakulat, mely már a jogállamnak felel meg.

Mindez a két ellentétes fajnak egy néppé való összeolvasztását eredményezi, annyival is inkább, mert más érintkezési pontok is mutatkoznak.

Első itt az *érdek*. A gazdasági élet, a boldogulás, munkamegosztást, összeműködést kíván; mindez azonban csak békés együttműködés mellett lehetséges. Ez tehát kiegyenlítésre vezet. Ugyancsak ez áll a lelki szükségletek kielégítése tekintetében is: közös szokások, közös eszmények keletkeznek.

Nem hagyható végül figyelmen kívül a Ward által *vegyi*nek nevezett egyesülési mód sem. Ez a *nemi vegyülés* által támad. A hódító nép elveszi a meghódított asszonyait, leányait. Ennek példáit a történelemben számtalan esetben látjuk. Az exogámiát különben biológiai okok is előmozdítják, s e hajlam mind erősebb és erősebb lesz.

A nép keletkezése tehát nem csupán politikai, társadalmi, hanem élettani folyamat is. Az eddigi ellentétek elsimulásával, a nép ekként való kialakulásával, fellép az egység és az összetartozás tudata is. Mély érzés támad az összesség és a terület iránt, amelyben és amelyen élnek; fellép a haza iránt való ragaszkodás és szeretet. Mihelyt az elég erőssé, öntudatossá válik: kifelé már mint megkülönböztető vonás jelentkezik a nemzethez való ragaszkodásban, a hazaszeretetben s a nemzeti büszkeségben.

II. A társadalom anyaga.

A népesség.

1. A népesség száma.

A társadalom egyénekből áll; az egyének nagyobb csoportja alkotja azt. Anyaga tehát az emberek bizonyos együttélő tömege: a népesség. Ott, ahol az emberek kevesen, magukban vagy legfeljebb kettenként élnek, nem lehet szó társadalomról, mert hiányzik annak anyaga: a népesség. Természetesen az, hogy mit értünk a nagyobb csoportok fogalma alatt, igen viszonylagos. Régente, a történelem előtti időszakban az emberek valószínűleg csak 20—100 egyént magukban foglaló csoportokban, hordákban éltek, melyek azután később 50—500 egyént számláló gensekké egyesültek. A törzsek már néhány ezer lélekre menő tömegekből állottak, sőt később 10.000—20.000 főt is számláltak. Az irányzat, mely e tekintetben nyilvánul, amint látjuk, az, hogy egyre nagyobb, több egyént magukban foglaló társadalmak keletkeznek.

A mai társadalmak és államok népességszáma mellett a régi számok mind elenyésző csekélynek tűnnek fel. Ma Andorra köztársaság 5000, Liechtenstein fejedelemség 9000 és San Marino köztársaság 11.000 lakosával kis államok, melyeknek politikai súlya egyáltalában nincsen, a legtöbb európai, amerikai, ázsiai és afrikai állam 1—10 millió közötti lakosságot számlál. Nagyobb politikai súlyt azonban még ez, a régi viszonyokhoz képest oly nagy, lakosság sem biztosít, ma ez államoknak, sőt a 10—30 millió közti lakosszámmal bíró államoknak is politikailag csak másodrendű szerep jut és csak a 30 millión felül emelkedő államokat tartjuk nagyhatalmaknak. A legtöbb nagyhatalom ezt a számot is tetemesen túlhaladja és 40—50 millió közti lakosságot számlál, sőt egyes államok, mint Oroszország, Khína a 100 millión is felülemelkednek. Ha pedig az európai államok lakosságához az azok gyarmataiban élő népességet is hozzászámítjuk, akkor a brit birodalom magában sokkal több lakóval bír mint az összes közép és kis államok együtt és az orosz birodalom lakossága is majdnem eléri az összes kis államokét együtt.

Már csak ebből a futólagos pillantásból is, melyet a népesség számának az alakulására vetettünk, látjuk, hogy annak különbözősége az illető államok politikai súlyára, hatalmára elsőrendű befolyást gyakorol. Természetesen régebben, midőn inkább a nyers erő volt a népek közötti küzdelemben a döntő, a népesség száma a politikai súlynak egyik legfontosabb ismérve volt. Azonban nemcsak az emberek egymásközötti küzdelmében, hanem egyéb szempontból is igen fontos a népesség száma. Az ember a természet pusztító erői ellen szüntelen küzdelmet folytat, mely kivált kezdetben, midőn egyszerű és tökéletlen fegyverrel vívják azt, annál eredményesebb, minél többen küzdenek egyesült erővel. A vadonok irtása, lakhatóvá tétele és termő területté alakítása, a folyamok áradásai és az emberi tanyákat és szántóföldeket pusztító árvíz elleni védekezés, a vadállatok visszaszorítása, az egymással való közlekedést lehetővé

tevő utaknak hegyen, folyón, rengetegen és sziklákon keresztül való létesítése mind csak az emberek nagyobb tömegének együttes munkája által vált lehetségessé.

2. A népesség összetétele.

Nemcsak a népesség száma gyakorol a társadalom jellegére és alkatára döntő befolyást, hanem, minthogy ez az egyének összessége, azok egyéb viszonyai és körülményei is. Az anyag minősége, szerkezete, az alkatelemek egymáshoz való viszonya és elrendezkedése döntő a társadalom lényegére és szervezetére nézve. Épp ezért a népesség összes viszonyai döntő jelentőséget nyernek. A nemek egymáshoz való aránya, a népesség családi állapota, a házasságok, születések és halálozások számaránya, a lakosság kor szerinti tagozódása, faji sajátságai, nemzetiség, nyelv és vallás szerinti különbségei, a lakás- és települési viszonyok, foglalkozás szerinti megoszlása mind megannyi igen fontos tényezői a társadalmi strukturának. Az említett mozzanatok mindegyikének az egyes emberi csoportok és közületek közt mutatkozó különbözősége a társadalmi élet más-más nyilvánulásához vezet, hogy úgy mondjuk: más-más társadalmi összetételt ad. A népesség különböző összetétele különböző társadalmi irányzatokat vált ki és egymástól eltérő társadalmi kapcsolatot teremt és szervezetet hoz létre.

A népesség kor szerinti tagozódása és a faji sajátságok a munkabírásra gyakorolnak döntő hatást. Emellett a faji sajátságok a nemzetiségi és nyelvi sajátságokkal kapcsolatban a társadalom egységes, összetartó vagy széthuzó irányzatát határozzák meg; oly társadalom, mely nemzetiségi és nyelvi tekintetben igen sokféle elemből van összetéve, jellegének tisztaságát, egységét sokkal nehezebben tarthatja meg mint az e tekintetben szerencsésebb helyzetben levő, egységes elemekből álló társadalom. Látjuk pl., hogy hazánkban a különböző nemzeti és nyelvi tagozódás több oly irányzatot hoz felszínre, mely nemzetiségi kérdés néven ismeretes, mely az egységes francia vagy angol társadalomban nem zavar vizet. A vallási különbségek, bár — kivált ma — kevésbbé gyakorolnak hasonló hatást, régen annál nagyobb mértékben éreztették azt. A foglalkozási viszonyok döntő szerepéről fölösleges szólni. Hogy a mezőgazdasági népesség társadalma más mint az ipart űzőké, fölösleges hosszasan fejtegetni, hiszen mindegyik foglalkozás más érdekeket hoz előtérbe és más-más jellemet kölcsönöz az embereknek. A lakosság települési és lakásviszonyai az emberi érintkezés sürü voltának befolyásolása útján hatnak ki messze a köztük levő kapcsolatok lazább vagy erősebb, állandóbb vagy mulandóbb jellegére. És így tovább. A népesség összes viszonyai számtalan szálon függőben tartják a társadalmi szerkezet egész jellemét, a társadalmi kapocs minőségét és természetét, sőt a szervek kialakulását is.

Ha tehát a társadalommal behatóbban akarunk foglalkozni, mindenekelőtt anyagának szerkezetébe, a népesség összetételébe kell mélyebben behatolnunk. Enélkül lehetetlen lesz a társadalmi jelenségeknek csak távoli megértéséhez is eljutni.

3. A népesség törvényszerűsége.

Már az ókor bölcselői, úgy Platon, mint Aristoteles tanulmányozták a népesség alakulására vonatkozó kérdéseket. Természetesen ennek — amint a kutatásokat csak némileg tapasztalati és valamennyire megbízható alapra kívánták helyezni — igen nagy akadályai voltak. Az egyének végtelen tömegével állunk szemben, úgy hogy azok viszonyairól tudomást szerezni első pillanatban szinte lehetetlennek látszik.

Azt sem tudjuk eleinte, hogy hova tekintsünk, mire legyünk figyelemmel. Hiszen bizonyára a népesség összes viszonyainak megismerése fontos. Erről a törekvésről azonban mindeddig erőink elégtelensége folytán le kellett mondanunk és csak egyes külső jelenségek megfigyelésére szorítkozni, már csak azért is, mert az egyének magánviszonyaiba igen nehéz mélyebben behatolni és a magánélet szabadságának és függetlenségének, zavartalanságának veszélyeztetése nélkül nem is lehetséges. Éppen ezért a népesség viszonyainak közelebbi megismerése csak a legáltalánosabb és az egyén szempontjából külső viszonyt érintő irányban indulhatott meg, amidőn az egyház részéről a halálozásokról és születésekről folytatott feljegyzések alapján kezdettek a népmozgalom vizsgálatához. Eleinte az egyének nagyobb számát felölelő adatok csakis ezekben a feljegyzésekben voltak fellelhetők. Ez pedig annak, hogy a társadalom anyagát, a népességet megismerjük, a legfontosabb kelléke, mert hiszen nem az egyes emberek egyéni sajátságai, hanem az a fontos a társadalomra nézve, ami az emberekben közös, ami számos embernél, nagyobb tömegeknél egyenlő, mert csak ennek van társadalmi jelentősége. Épp ezért a megfigyelések minél nagyobb számára van szükség, hogy mindaz, ami esetleges, pusztán egyéni, végeredményeinkben elenyésszen és csupán az jusson érvényre, ami az egyénekben közös és így társadalmi jelentőségű. A megfigyelések nagy száma mellett ez csakugyan megtörténik és az emberek minél nagyobb tömegét vesszük vizsgálat alá, annál inkább vész el eredményeinkben az esetleges és jut érvényre a közös, az általános. A tömegmegfigyelésekben nyilvánuló eme jelenséget a *nagy számok törvényének* szokták hívni. Eme törvény az, mely bennünket abba a helyzetbe hoz, hogy a társadalom anyagát közelebbről megismerjük és az embert társadalmi vonatkozásaiban felfogjuk.

A tömegészleletek alapján nyert anyag feldolgozása meglepő eredményekre vezetett és feltárta előttünk, hogy a társadalmi életben mily szigorú törvényszerűségek uralkodnak. A látszólag pusztán az egyének akaratától és cselekedeteitől függő jelenségek évről évre a legnagyobb törvényszerűséggel játszódnak le; a születések és halálozások, a házasságkötések, a vándorlások stb. hasonló, meghatározott törvények szerint változó képet adnak évenkint és a bűn évről évre szabályszerüen megköveteli ugyanazt az adóját, melyet Quételet szerint az emberiségnek nagyobb szabályossággal kell megfizetnie, mint amivel a természetnek vagy az államnak tartozik. Még a látszólag igazán teljesen csak az egyéntől függő öngyilkosságok hányada is törvényszerűséggel ismétlődik.

Ily módon a nagy számok törvénye alapján a tömegmegfigyelésekkel kapcsolatosan a társadalom anyagának a vizsgálata, már csak az alatt a

rövid idő alatt is, mely alatt igazán eredményesen és gyümölcsözően űzik, mérhetetlen szolgálatokat tett a társadalmi törvényszerűségek felismerése érdekében.

4. A népesség elszaporodása.

Lássuk már most az eddigi eredményeket közelebbről. Vizsgálataink kiindulási pontjául önként a népesség legszembetűnőbb tényezője, a népesség számának alakulása kinálkozik.

Amint megállapították, kezdetben általában csak kevés helyen volt a földön ember. Később ezeken a helyeken, melyek megélhetésére nézve különösen alkalmasak voltak, elszaporodott, de csak lassan hatolt előre és vetett alá uralmának új területeket.

A szaporodásnak, valamint az új területek meghódításának számtalan akadálya volt. Ilyen volt mindjárt maga a természet is, mely önként csak meglehetős fukar kézzel mérte a megélhetéshez szükséges kincseit. Addig, míg az ember nem tanulta meg szorgalmas kézzel a természet adományait fokozni, az élelemhiány igen könnyen, igen gyorsan beállhatott, mi azután az emberek nagy tömegeinek pusztulásához vezetett. Már a gyermekek közül is sokat pusztított az idő viszontagságai ellen való védelem hiánya, vagy gondozásuk tökéletlensége, sőt — amint tudjuk — a gyermekek kitétele mindenfelé sokáig dívott és azt a művelt Athenben még Solon is megengedte.

Bár az ősember szervezetét bizonyára a mainál erősebbnek és ellentállóbbnak kell feltételeznünk, mégis, a betegségek ellen nem tudván védekezni, azokat kezelni, a ma enyhébb baj számba menő betegségek is könnyen végzetesek lehettek rája nézve. Emellett a folyton ismétlődő járványok tömegesen ragadták el az ellenük védekezni nem tudó embereket.

Az új területekre való előhaladás egyik legfőbb akadályát a vadállatok képezték, melyekkel az embernek mindenfelé igen véres harcot kellett folytatnia és e harcban természetesen — kivált míg a fegyverek tökéletlenek voltak — nem mindig a vad volt az áldozat, hanem igen sokszor az ember. Tudvalevőleg a vadállatok elterjedése régen sokkal nagyobb volt és amint a civilizáció ma lassankint visszaszorítja Afrikában az oroszlánt, Indiában a tigrist, úgy kellett a különböző vadállatoktól lassankint elhódítani az általuk mindenfelé uralt területet.

Természetesen az emberek egymást sem kímélték és nem utolsó akadálya az emberiség szaporodásának és terjedésének maga az ember volt, midőn a legkülönbözőbb indokokból véres tusára kelt saját fajával, számtalanszor megtizedelve birt sorait.

Mindennek dacára egyes helyeken, kivált a termékeny völgyekben, az ember, a természettől beléje oltott szívós szaporodási képességnél fogva, már korán igen elszaporodott. Igy p. o. a Nilus termékeny völgyét már igen régen nagyon sürűen lakták. Egiptom lakosságát a Fáraók korában 7 millió körül becsülik, úgy hogy az majdnem oly sürű lehetett, mint ma. (Egiptom lakossága ma 9½ millión felül van.) Khína is valószínűleg már korán nagy lakosságot számlált s ugyanez áll Kis-Ázsiára is.

Általában azt észlelhetjük, hogy a ma stagnáló, a civilizáció küzdelmeitől távolabb eső vidékekkel szemben Európa lakossága, kivált a népvándorlás korától kezdve, csak lassan növekszik. Az ókorban a három déli félszigete volt legsürűbben lakva. Az összes lakosság száma azonban — bár egyes helyeken a népsürűség jelentékeny volt — mégsem volt igen számottevő. Krisztus születése idején általában 30 millióra teszik Európa népességét, úgy hogy az körülbelül a mai lakosság egy tizedrészét sem érte el.

A népvándorlások új embertömegekkel árasztották el ugyan Európát, de folytonos harcokat is idéztek föl úgy, hogy csak a XII—XIII. században érte el a lakosság a Krisztus születése korabelinek a kétszeresét. A XVI. században — amennyiben természetesen az igen hiányos adatokból bonyolult következtetések útján meg lehet állapítani — még mindig csak 80 millió körül volt és a 100 milliót alighanem csak a XVIII. század elején érte el. Ekkor azonban a népesség gyarapodása már gyorsabb ütemet kezd. A XIX. század második évtizedében már a 200 milliót túlhaladta, úgy hogy rövid 100—150 év alatt megkétszereződött. Az ütem ezután még gyorsabb lett és már 1870-ben, tehát most már 50 év alatt, a 300 milliót túlhaladta, ezután pedig már 30 év alatt ismét 100 milliós gyarapodást mutat, elérvén a 400 milliót. Az utolsó század alatt tehát Európa népessége több mint kétszeresére növekedett.

5. A népesség hullámzása.

Ha a népesség fejlődésének alapos megértéséhez akarunk jutni, a szaporodást tényezőire kell bontanunk és ezeket külön-külön vizsgálnunk. A népszaporodást irányító két tényező a születések és halálozások alakulása. E két tényező alakulása és egymáshoz való viszonya adhatja csak a népesség hullámzásának magyarázatát. Ezért mindenekelőtt ezek felé kell figyelmünket fordítani.

a) *A születések.*

Vegyük először is a születések alakulását vizsgálat alá.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a születések száma a civilizáció alacsonyabb fokán álló népeknél jelentékenyen magasabb mint az emelkedettebb műveltségi fokon állóknál. Ily értelemben nyilatkoznak az utazók, kik e kérdésre a primitiv népeknél figyelmet fordítottak és ugyanezt igazolják azok az adatok, melyek Indiáról, Jáváról stb. rendelkezésünkre állnak. Európában is nagyjában ugyanezt észlelhetjük, amennyiben Oroszországban, Romániában, Bulgáriában a születések száma nagyobb mint a Nyugaton.

Eme tapasztalat alapján arra következtethetünk, hogy régebben, alacsonyabb műveltségi fokon a születések száma jóval a mai mértéken felül emelkedhetett. Igy pl. Schmoller nem tartja kizártnak, hogy 1000 emberre — így szokták a születések számát nemzetközi összehasonlítások eszközölhetése végett kifejezni — régebben, kivált délen, 70—90 születés is eshetett, míg ma Európában átlag 28—38 között ingadozik a születések száma. Oroszország 46—50-es születési száma ma már igen magasnak tűnik fel előttünk.

Egyébként a születések száma nagyon is függ az egyes népek faji jellegétől. Európában a szlávok a legszaporábbak; mindenütt, ahol nagyobb tömegekben élnek, esetleg más faj között elszórva is, felszöktetik a születési számot. Termékenységben utánuk a germánok következnek, élükön a németekkel, kiknél azonban a keleten lakó szlávok nem kis befolyást gyakorolnak a születési szám emelésére. Alacsonyabb jóval a svédek születési száma. Legkevésbbé termékeny a román faj, hol tudvalevőleg a franciák születési száma annyira alászállt, hogy nemzeti szempontból a legnagyobb aggályokat kelti.

Általában több *fiu-* mint *leánygyermek* születik. Azonban a faji jelleg itt is döntő szerepet játszik és meglehetős eltéréseket okoz az egyes népek között. Némely utazó azt állítja, hogy egyes népeknél a leánygyermekek nagyobb számban születnek mint a fiúk. Ausztráliára, Sziriára és Mezopotámiára nézve, valamint egyes néger törzsekre vonatkozólag említik ezt. A tudomány ellenben kevés bizalommal fogadta emez állításokat, mert azokkal az adatokkal, melyeket hosszú időn keresztül folytatott tömegészleletek eredményeztek, ellentétben állnak.

A nagy gondossággal évről évre gyüjtött adatok vizsgálata a születéseket illetőleg a meglepő törvényszerűségek egész csoportjának a megállapításához vezetett, melyek teljes magyarázatát megadni részben még a jövő feladata lesz.

Nevezetesen megállapították, hogy az embereket tömegesen pusztító *csapások:* éhség, dögvész, háború stb. után következő években a természet a születések tetemes fokozásával igyekszik a veszteséget pótolni. A háború, kivált ha a hadsereg sokáig az ország határain kívül marad, csökkenti a születési számot, mely azonban utána annál magasabb szokott lenni. Igy p. o. Fircks szerint a porosz-francia háború hatása alatt Poroszországnak az 1870-ben 38·3-et kitevő születési száma 1871-ben 33·8-re szállt alá. Már a következő évben 39·8-re szökött fel és később 40-en felül is emelkedett, így pótolván a háború által a születések csökkenése és az elesettek nagy száma folytán okozott veszteséget. Azt is kiderítették, hogy háborúk után a születések fiútöbblete számbavehetőleg emelkedik.

Kielégítő és teljes magyarázatát adni e jelenségeknek még nem sikerült. Az éppen erejük teljében levő férfiak nagyobb számban a harctéren maradása és így a születésekre leginkább befolyást gyakorló férfilakosság csökkenése inkább a születések számának a háborúk után való csökkenését tenné érthetővé. Arra nézve, hogy forradalmak és elemi csapások után a születési szám miért szökik fel, azt az indokot szokták felhozni, hogy zavaros időkben az emberek, minthogy a jövő úgyis bizonytalan, sokkal könnyelműbben, kevesebb megfontolás után lépnek házasságra és nemzenek utódokat mint máskor. Kétségkívül sok igazság van ez érvelésben, azonban az a kérdéses jelenséget távolról sem képes teljesen megmagyarázni. Igy p. o. éppen a születési számnak a háborúk után való felszökését alig, a születéseknél fiútöbbletnek a háborúk után való növekedését pedig éppenséggel nem képes megmagyarázni. Sokkal inkább sikerülne ez a Fircks-féle elméletnek, mely a nemek képződését a szülők korviszonyai mellett a szülőknek a nemzés pillanatában bírt testi és akaraterejével hozza összefüggésbe. A háború veszélyeit és viszontagságait kiállt és onnan

hazakerülő katonáknak oly testi és akaraterőbeli túlsúlya tételezhető fel, mely a fiúszületéseknek a rendes mértéken felül emelkedését érthetővé teheti. Mindazonáltal az összes megkísérelt magyarázatok nagyon hipothetikus jelleggel bírnak és az említett törvényszerűségek lényegét távolról is alig világítják meg. Bárhogy is magyarázzuk a törvényszerűségek egyes részleteit, bármire is vezessük azokat vissza, mindig újra előtérbe kell lépnie e tények hallatára annak a gondolatnak, hogy a természet a társadalom anyaga egyes részének nagyobb mértékben való pusztulásakor annak pótlásáról éppúgy gondoskodik, mint ahogy testünk egy-egy megsérült részének, bőrünk lehámlott felületének, leszakadt körmeinknek, lenyírott hajunknak a pótlását önmagától eszközli. Hasonló titkos természeti törvénnyel van dolgunk úgy az egyén, mint a társadalom részeinek pótlásakor.

A születések gyakoriságának egyik legfontosabb tényezőjét kétségkívül a *házasulók korviszonyaiban* kell keresnünk. A nemzőképesség az emberben tudvalevőleg korával igen számbavehetően változik. Eltekintve attól, hogy minden égöv alatt és népfajnál (bár kivételeket — főképen felfelé — tűrő, de nagyjában mégis általános) alsó és felső határa van a nemzőképességnek, ez ama határokon belül sem egyenlő erős; vagyis a különböző korú egyéneknél nem egyenlő a nemzési valószínűség, a termékenység. Székesfővárosunk statisztikai hivatalának volt igazgatója, Kőrösy József kimutatta, hogy a termékenység legmagasabb fokát nők 18 éves korukban, férfiak pedig 25. évükben érik el, mely kortól fogva az lassan hanyatlik. A 18—19 éves férjes nőknél egy év leforgása alatt 45%-os születési valószínűséget találtak, míg a 40 éves nőknél már csak 10% a valószínűség, hogy házasságuk első évében gyermeknek adnak életet. Ezek után aligha fogunk azon csodálkozni, hogy a házasságra lépés kora döntő befolyással van a születési számra. Ott, ahol az emberek korábban lépnek házasságra, kétségkívül nagyobbnak kell lenni a születések arányának mint oly vidékeken, ahol a gazdasági vagy egyéb viszonyok a házasságkötést csak később engedik meg.

Igen szoros összefüggésben áll a most vizsgált tényezővel a születési szám egy másik tényezője, a *foglalkozás*. A mezőgazdasággal foglalkozó népesség általában termékenyebb mint az ipari kerületek lakossága. Nagyon érthetőnek fogjuk ezt találni akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdasági népesség általában korábban lép házasságra mint az ipari, és így nemzőképessége is jobban érvényesül.

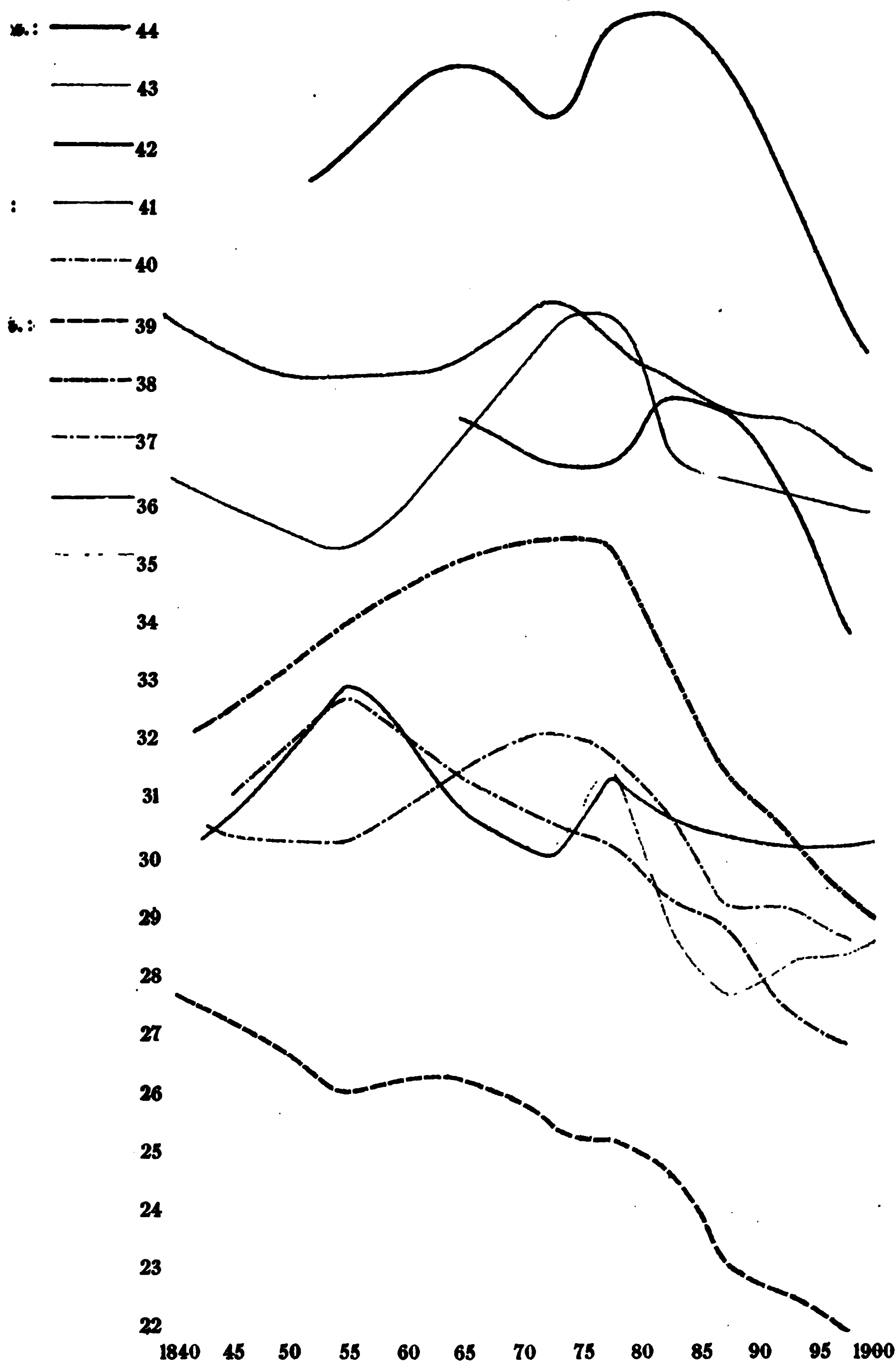
Azok közül a tényezők közül, melyeknek a születések hullámzására gyakorolt hatását megfigyelték, említést érdemel a *kereseti viszonyok* alakulása. Általánosan ismert tény az, hogy a kedvező gazdasági konjunkturák, a kereseti viszonyok javulása a születések számát növelik. Ilyenkor a jövőbe vetett remény a házasságkötést előmozdítja és így közvetve a születések nagyobb számához vezet. Az aratás kedvező vagy kedvezőtlen eredménye ugyancsak érzékenyen befolyásolja a születéseket, mi kivált olyan államokban, hol a mezőgazdaság a lakosság főfoglalkozását képezi, mint p. o. hazánkban, igen szépen észlelhető.

Egyike a legérdekesebb jelenségeknek az a szoros összefüggés, mely a lakosság *vagyoni állapota* és a születések száma között észlelhető. Már régóta fel-

tünt, hogy a népesség termékenysége vagyoni helyzetével fordított arányban áll; a szegényebb néposztályok, amint hiszen még a statisztikai adatok megtekintése nélkül is az életből mindenkinek a szemébe tűnik, sokkal szaporábbak mint a vagyonosak. Westergaard megfigyelései alapján a statisztika segítségével is megállapította, hogy munkások között legritkább a gyermektelen házasság.

Úgy Párisra, mint Londonra vonatkozólag részletes vizsgálatok igazolták ezt a tételt. Az idevágó vizsgálatokat ugyanis oly módon ejtették meg, hogy bizonyos, a vagyonosság fokára nézve következtetést engedő adónemek alapján az egyes kerületeket lakosságuk jóléte szempontjából osztályozták és azután megállapították az illető kerületek születési számát. Egész Franciaországra vonatkozólag az 1881. évi adatok alapján Tallquist állított össze egy a születések és a jólét foka közti összefüggést feltüntető táblázatot, melyben a vagyonosság mérvét az ingóságokra vetett adóból egyes kerületekben a lakosság fejére jutó hányad, valamint az ablak- és ajtóadó alapján határozza meg. Eszerint az összeállítás szerint 10 départementben, hol csak 0·71—1·21 frank között ingadozott az emez adónemekből a népességre átlag fejenként jutó összeg, a születési szám 23·63 volt 100 férjes nőre vonatkoztatva. Már a következő 9 départementban, hol 1·29—1·41 frank adó esett fejenként a lakosságra, csak 21·88 volt a születések száma. A 100 férjes nőre eső születések száma a táblázatban egyes jelentéktelenebb megszakításokkal csökken, míg a leggazdagabb departementban, a Szajna départementban, hol 6·73 frank esik az előbb említett adónemekből fejenkint a lakosságra, már csak 13·24, tehát 10-el kevesebb a születések száma mint a legszegényebb départementokban. Ugyancsak igen szépen kimutathatjuk ezt a jelenséget hazánkban Budapest székesfőváros példáján. A legmagasabb születési számot itt a Ferencváros, Óbuda, a Józsefváros és Kőbánya mutatják, tehát azok a kerületek, melyekben nagyszámú munkásnép és egyáltalában a szegényebb néposztályok nagyobb számban laknak. E kerületek mindegyikében az 1905. év adatai szerint 1000 lakosra átlag 30, míg a leggazdagabb kerületünkben, a Belvárosban 1000 lakosra csak 14 születés esett és a jómódú polgárok lakóhelyét képező Viziváros, valamint a gazdag Lipótváros szintén csak alacsony születési számot mutatnak.

E jelenség magyarázatát megadni nem nehéz. Először is tudnunk kell, hogy a munkásosztály mindenütt korábban lép átlag házasságra mint a jobbmódú osztályok. Náluk a házasságok száma is sokkal nagyobb. A szegény embernek, ha káros szenvedélyek nem veszik egészen igénybe és mérgezik meg egészen életét, a családalapítás azon kevés élvezet közé tartozik, melyet neki az élet a mai helyzete mellett nyújt. Bárha kétségtelenül neki is gondoskodnia kell családja fenntartásáról, ez rája nézve nem jelent oly terhet mint a többi osztályban, mert hiszen a munkásoknál rendesen a nő is keres valamit. Az életmód színvonala általában úgy is alacsony és így nincs sok veszíteni valója akkor, amidőn családot alapít. A gyermekek nevelése is sokkal rövidebb ideig tart, azok aránylag korán keresnek és járulnak így már valamivel a háztartáshoz. Épp ezért a munkásosztály a gyermeknemzésben is kevéssé korlátolja magát. Az előrelátás és a cselekvések tervszerű irányítása általában már alacsony műveltségi fokánál fogva is kicsiny.

A születési-szám alakulása 1840—1900-ig.

A »VIERTELJAHRESHEFTE ZUR STATISTIK DES DEUTSCHEN REICHES« ALAPJÁN

TERVEZTE: Dr HELLER FARKAS.

Másképp van mindez ott, ahol már némi jómódról és vagyonról van szó. Itt már úgy a házasságkötésben, mint a gyermeknemzésben bizonyos, hogy úgy mondjuk, pszichológiai korlátok lépnek fel. A szülők nem akarják, hogy vagyonuk haláluk után túlságosan szétforgácsoltassék, nem akarják, hogy gyermekeik rosszabb sorsba kerüljenek, esetleg az általuk elfoglalt társadalmi osztályból alacsonyabba sülyedjenek. Látjuk ezt már a jobbmódú paraszt-gazdáknál, kik sok helyt már féltékenyen őrködnek abban az irányban, hogy gyermekeik a napszámosok és béresek színvonalára ne jussanak. Igy p. o. hazánkban Somogy vármegyében a telkesgazdák között a kétgyermekrendszer igen el van terjedve és más vármegyék egyes vidékein is észlelhető a gyermekek számának korlátozása a jobbmódú parasztok között.

A legerősebben a jobbmódú polgárosztályban hatnak talán azok a tényezők, melyek a gyermeknemzés korlátozásához vezetnek, azonban erős ezek hatása az összes vagyonos osztályokban. A házasságkötés, amint a mindennapi életből tudjuk, kivált ott képvisel nagyobb terhet és történik csak hosszabb megfontolás után és rendesen jelentékenyen később mint a munkásoknál, ahol olyan vagyon, melynélfogva a család fenntartása nem okozna semmi gondot, nincsen, és ahol a családalapítás már csak azért is nehéz, mert a társadalmi helyzet is egy, gyakran oly magas színvonalnak a fenntartását teszi szükségessé, vagy legalább kívánatossá, mely igen sokszor a jövedelemmel nincsen arányban. A gyermekek eltartása sokkal tovább szükséges, neveltetésük is sokkal költségesebb mint az alsóbb néposztályoknál, és így már e körökben a nagy gyermekáldás rendesen nem igen okoz örömöt. De mi több, a jómódú szülők igen gyakran nem érik be azzal, hogy ők vagy gyermekeik eddigi osztályukban maradjanak, hanem előre, magasabbra törekszenek és előkelőbb társadalmi osztályba akarnak jutni. Ezt a jelenséget egy szellemes francia író, Dumont, társadalmi kapillaritásnak nevezte, utalván arra a hasonlatosságra, mely a társadalmi emelkedés és a folyadéknak egy hajcsőben a tapadás folytán való emelkedése között van. A társadalmi kapillaritás legerősebben és legszélesebb rétegekben Franciaországban jelentkezik, hol elsősorban ez az oka az ország rendkívül alacsony születési számának. Természetesen a társadalmi kapillaritás sok embert a családalapítástól is visszatart, mert a család, ha nincs kellő jövedelem, az emelkedésben legtöbbször csak teher.

Ha az összes felsorolt körülményekre való tekintettel és az eszközölt megfigyelések alapján elfogadjuk azt a tételt, hogy a születések száma a vagyonosság emelkedésével csökken, akkor e tekintetben egy körülmény némileg mégis gondolkodóba ejthet. Azt hinnők ugyanis, hogy ugyanaz a jelenség, mely az egyes társadalmi osztályok közt észlelhető, a különböző nemzetekre vonatkozólag is megfigyelhető kell hogy legyen, és a születések számának a nagyobb jólétnek örvendő népeknél alacsonyabbnak kell lennie mint a szegényebb nemzeteknél. Ez nagyjában megfigyelhető is. Igy a gazdag Anglia születési száma alacsonyabb mint a vagyonos német népé; Magyarországé alacsonyabb mint Romániáé és Szerbiáé stb. A jómódú Franciaország születési száma köztudomásulag igen alacsony. Mégis elég sok kivételt találunk. Igy

a szegény Olaszország alacsonyabb születési számmal bir mint a vagyonos Német birodalom, Svédország születési száma alacsonyabb az angolnál.

Ha azonban arra gondolunk, amit fent a faji jellegnek a születési számra gyakorolt befolyásáról mondottunk, akkor e kivételek jórésze természetesnek fog előttünk feltűnni. Tekintetbe kell azonban itt még egy körülményt vennünk. Kétségtelen ugyanis, hogy egy ország jóléte és gazdagsága éppenséggel nem oszlik meg egyenletesen összes tagjai között, és sokszor a gazdag államok is igen nagy proletáriátussal rendelkeznek, mely azután születési számukat felhajtja.

Még néhány szót kívánunk mondani a születési számnak Európában az utolsó övötödök alatt észlelhető alakulásáról. Ez ugyanis azért látszik megokoltnak, mert a születések számának hullámzásáról pontos adataink nagyobb területekre vonatkozólag csupán néhány évtizedre visszamenőleg vannak, és így azt igazán megbízhatóan csak ez aránylag rövid időre áll módunkban megfigyelni.

Kiindulási pontul egy kis táblázatot állítottunk egybe, mely öt-öt évre terjedő átlagokban (néhány országra nézve csak hároméves átlag áll rendelkezésünkre, minthogy a megfelelő adatok nincsenek még mind hozzáférhetőleg feldolgozva) tünteti fel a fontosabb európai államok születési számát, vagyis az azokban 1000 lakosra eső születések számát.

	Magyarország	Ausztria	Német birodalom	Svájc	Olaszország	Franciaország
1885—89	44.4	37.6	36.8	27.9	38.2	23.5
1890—94	41.3	37.0	36.2	27.6	36.4	22.9
1895—99	39.7	37.1	36.1	28.1	34.4	22.1
1900—03	38.7	36.8	35.3	29.1	32.9	21.7

	Belgium	Németalföld	Dánia	Angolország	Svédország	Norvégia
1885—89	29.6	33.9	—	—	—	—
1890—94	29.1	32.8	—	—	—	—
1895—99	28.9	32.4	30.1	29.6	26.9	30.4
1900—03	29.1	31.9	29.6	28.7	26.7	29.1

Látjuk ebből a táblázatból, mely az összes fontosabb európai kulturállamokat magában foglalja, hogy a Svájc kivételével mindenütt az utolsó két évtized folyamán a születési szám meglehetős következetesen csökkent, és pedig néhol, mint p. o. hazánkban, továbbá Olaszországban és Franciaországban, nem is jelentéktelenül.

b) *A halandóság alakulása.*

Térjünk át most már a népesség hullámzásának második tényezőjére, a halandóságra. Ennek az alakulására nézve sincsenek ugyan a távolabbi multra vonatkozólag csak megközelítőleg is pontos adatok, mégis könnyebben vonhatunk erre nézve következtetéseket mint a születéseket illetőleg. Az ugyanis, hogy mikor kell e földi pályát elhagynunk, sokkal szorosabb összefüggésben

van életmódunkkal és berendezéseinkkel mint az, hogy milyen nagy a születések száma.

Egyébként a halandóság általában régebb idő óta képezi vizsgálatok tárgyát mint a születések, mert gyakorlati szempontból is igen fontos volt meghatározni, hogy a halál milyen arányban követeli adóját. Ennek a figyelemmel kísérése nélkül ugyanis a biztosítási üzlet egyik legrégibb ága, az életbiztosítás, nem helyezhető reális alapra. Az államadósságok egyik legrégibb faja, a tontinák is az élettartam és a halandóság figyelemmel kísérését tették szükségessé, és ott, ahol a financiális érdek felébred, amint tudjuk, mindig fokozott munkával találkozunk.

Ama tényezők közül, melyek a halandóságot befolyásolják, mindenekelőtt a lakosság *korosztályok* szerint való összetételét kell kiemelnünk. A dolog természetében fekszik ugyanis, hogy a kérlelhetlen kaszás aratása a különböző korban lévő emberek között nem egyenlő. Az emberi szervezet ellenállóképessége az idők folyamán nagyon változik. Az újszülött gyermek addig, míg szervezete az anya testén kívül való életfeltételeihez nem alkalmazkodott kellőképpen és nem erősödött meg, igen kis ellenállóképességet mutat. Viszont az élet viharaiban szervezetünk is lassan elhasználódik és ezzel ellenállóképessége ismét gyengül, úgy hogy egy bizonyos koron túl ismét csak kicsiny lesz testünk ellenállóképessége. Ehhez igazodik a halálozási arányszám, mely a gyermekkorban — főképp a születéstől az ötödik életévig — és az aggkorban a legmagasabb. A közbeeső korszakban az emberek sokkal kisebb hányada hal-el, minthogy akkor, midőn testünk teljes kifejlődését elérte, az legkönnyebben dacol a támadó veszélyekkel.

Ezekből folyólag természetes, hogy az olyan társadalmak, melyekben a gyermekkor és az aggkor erősen van képviselve, általában magasabb halandóságot mutatnak. Minthogy pedig az öt évig terjedő gyermekek korosztálya okvetlen mindenhol nagyobb mint a magasabb kort elérőké, érthető az is, hogy a gyermekek nagy száma szabály szerint magas halandóságot von maga után. A magas születési és halálozási szám összefüggésének a kulcsa ebben van, ezért jár együtt a nagy gyermekáldás a nagy halandósággal. Ahol magas a születési szám, mindenfelé magas halálozási számot is találunk, mert a zsenge gyermekek között dühöng legerősebben a kérlelhetlen halál.

Valamint a születéseknél, úgy a halálozásoknál is nagy szerep jut a *faji* tényezőnek. A különböző népfajok szervezete eltérő és így különböző ellenállóképességet is mutat. A halandóság tekintetében az európai népfajok közül a szlávokat találjuk elől. Utánuk azonban nem a germánok következnek, mint a születések számaránya tekintetében, hanem a román fajhoz tartozó nemzetek, melyeknél, amint tudjuk, a születések száma a legkisebb. Ez egyébként, az után, amit a születések és halálozások száma közötti összefüggésről mondottunk, feltűnő jelenség jórészt a faj különbözőségében nyeri magyarázatát.

Azonban a halandóságnak mindennél fontosabb tényezője az *életmódban* és az *életfeltételekben* van. Nevezetesen a vagyoni helyzet és a foglalkozás gyakorolnak arra döntő befolyást. És ezt igen természetesnek fogjuk találni, mert az emberi szervezetet a sír szélére sodró betegségek legnagyobb része,

nevezetesen a tüdővész, a skrofulozis stb. főképp a rosszul táplált és általában kedvezőtlen feltételek között dolgozó és élő organizmust támadják meg. Ez bír legkevésbbé ellenállni eme betegségek okozóinak, minélfogva ezek a betegségek kérlelhetlenül pusztítanak is a szegényebb sorsú lakosság között, hol a rossz táplálkozás, a túlzsúfolt lakások, a tudatlanság stb. valósággal előkészítik az emberi szervezetet eme betegségek prédájává. Az osztrák betegsegélyező pénztárak adatai alapján megállapították, hogy ott a biztosított munkások 51%-a halt meg 1891-ben tüdővészben, skrofulózisban és tüdőgyuladásban, úgy hogy az elhalálozott biztosítottak közül átlag minden második ezen betegségek egyikében halt meg. Az első kettő a rossz táplálkozás és lakásviszonyok, a harmadik pedig a rossz munkahelyiségek, vigyázatlanság és tudatlanság következménye. Hogy ezekben a rétegekben a beteg szülők gyermeke sokszor már születésekor magával hozza a halál csíráját, magától értetődik. Pedig figyelembe kell venni azt is, hogy a betegsegélyező pénztárak az alsó osztály valóságos arisztokráciájának a viszonyairól nyujtanak csak képet, mert az a munkás, aki valamely betegsegélyező pénztár tagja, még a jobb helyzetben levők közül való. Milyenek lehetnek az igazán szegény és inséges rétegekben a viszonyok! Erről, sajnos, behatóbb adataink nincsenek, úgy hogy erről magunknak képet alkotni még nem áll módunkban. Azt, hogy nagy halandóság és kedvezőtlen életviszonyok tényleg mindig karöltve járnak, ismételten bebizonyították és erről igen könnyen meggyőződhetünk, ha p. o. bármely nagy város viszonyait vizsgáljuk. Juraschek tanár p. o. Bécs lakosságára vonatkozólag végzett ily irányú kutatásokat és kimutatta, hogy a halandóság az egyes kerületekben párhuzamosan alakul a vagyoni helyzettel. Ennek mértékét különböző körülményekben kereste. Nevezetesen utalt arra, hogy a legnagyobb a halandóság azokban a kerületekben, melyekben a személyes szolgálatokra alkalmazottak száma aránylag a legkisebb. Azt is kimutatta, hogy a kerületek halandósága párhuzamosan halad azzal a körülménnyel, hogy hány lakos esik egy lakosztályra. A pincelakások és az ágyrajárók nagy számának a halandóságra gyakorolt kedvezőtlen befolyását is sikerült Bécs város példáján számszerűleg bebizonyítani.

Kevés fáradsággal fővárosunk példáján igazolhatjuk ugyanezeket az eredményeket. Ha a vagyoni helyzetnek csak egy, igaz: nagyon jellemző ismérvét, a túlnépes lakások százalékát az egyes kerületekben tekintjük, akkor meggyőződhetünk arról, hogy ezek számaránya Óbudán, a Józsefvárosban, a Ferencvárosban és Kőbányán, vagyis éppen azokban a kerületekben a legnagyobb, melyek a legjelentékenyebb halandóságot — 1000 lakosra 20 és 20-on felüli halálesetet — mutatnak fel. Az I. kerület halandósága ugyancsak 18-on felül van és tényleg a túlnépes lakások hányada itt is magas. Viszont a Belvárosban, melyben a túlnépes lakások száma a legkisebb, a halandóság is a legjelentéktelenebb. Hasonló eredményre jutunk, ha az egyes kerületekben az egy-egy szobára átlag jutó lakók számát nézzük. A III., VIII., IX. és X. kerületekben több mint 3 lakó jut egy szobára, az I-ben pedig szintén több mint a budapesti átlag, és amint éppen említettük, a zsufolt lakásokkal bíró kerületekben legnagyobb a halandóság is.

A TÜDŐVÉSZ-HALANDÓSÁG ÉS A LAKÁSOK ZSÚFOLTSÁGA KÖZTI ÖSSZEFÜGGÉS BUDAPESTEN.

(Thirring 1899—1903. vonatkozó adatai alapján.)

10 8 6 4 2

1 2 297 3 5 354 6 9 547 192 250 450

IV. V. III-X. kerület

500 400 300 200 100

Jelmagyarázat:

egy szobában lakók száma.

tüdővész-halandóság 100,000 lakosra.

AZ ANYAGI HELYZET ÉS A GÜMŐKÓR-HALANDÓSÁG VISZONYA NÉMETORSZÁGBAN 1896—97-BEN 100.000 ADÓZÓ POLGÁRNÁL.

(A m. kir. Társadalmi Múzeum »Gümőkór« c. kiadványa nyomán.)

3000 2000 1000

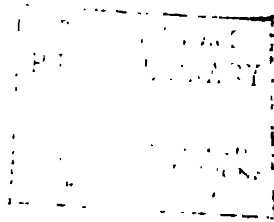
3500 107 2000 3500 201 1200 2000 264 900 1200 393 900 500 600

600 400 200

Jelmagyarázat:

jövedelem márkában.

gümőkór-halandóság.

c) *A nagy halandóság okai.*

Az eddigiekből eléggé meggyőződhetünk arról, hogy a szegénység a halál csírája számára a legalkalmasabb talaj, melyben az legbujábban tenyészik. A szegénység és nyomor a halandóságnak valósággal új meg új forrásokat nyit és a halál előidézőinek, a legrettenetesebb betegségeknek valóságos melegágya. Nem lehet tehát a jólétben élő lakosságra nézve sem közömbös az, hogy általában a vagyonosság mily fokán áll a nép, hogy az miképp táplálkozik, miképp lakik stb. Amint tudjuk, éppen a legpusztítóbb betegségek, melyeket, mint láttuk, épp a szegénység és nyomor tenyészt, a levegő, az élelmiszerek és az emberek egymásközti számos érintkezése folytán egyénről egyénre ragadnak és ha a jobban táplált szervezet ellenállóképessége jóval nagyobb is, a fertőzés veszélye mégis fennáll, úgy hogy mindenkinek a közös érdeke minden eszközzel a betegségek fészkeit irtani és a jólét terjedését elősegíteni. Az alsó néprétegek elnyomása és az ez által okozott nyomor a halandóság nagyfokú emelkedésében és a betegségek terjedésében bosszulja meg magát, mi azután a felsőbb rétegek egészségügyi helyzetére igen kedvezőtlen visszahatással van.

A mult. A történelem fenti tétel igazságáról tanúságot tesz. Régebben a halálozás általában sokkal jelentékenyebb volt mint ma, azonban különösen nagy éppen a városokban volt, hol az odagyűlt rétegek nyomora akkor, igen rossz lakásviszonyokkal párosulva, oda vezetett, hogy a rendelkezésre álló tényekből következtetve, itt a halálozások száma minden valószínűség szerint felülmulta a születések számát. Kivált a gyermekhalandóság volt rendkívül nagy, mi nem egy író ránk maradt megjegyzéseiből következtethető. Mint p. o. egy XVIII. századbeli német író mondja, az emberek beletörődtek abba, hogy a gyermekeknek a fele meghal.

Az orvostudomány fejletlen volta, a betegségek fel nem ismerése és helytelen kezelése folytán, továbbá a közegészségügyi intézmények kezdetlegessége a halandóságot, ugyancsak főkép a városokban, hol az emberek nagyobb számban voltak egy kis területen összetömörítve és sűrűbben is érintkeztek, rendkívül fokozta.

Kivált a gyakran egész Európát végigpusztító járványok követeltek a közegészségügyi viszonyok, lakásviszonyok, élelem, vízellátás stb. hiányossága folytán óriási áldozatokat és pusztítottak hihetetlen erővel és kérlelhetetlen borzasztósággal. Hogy eme pusztítások mérvéről némi fogalmat nyujtsunk, érdemesnek tartjuk felemlíteni, hogy a XIV. században Európa összes államait végigjáró pestis áldozatainak számát 25 millióra becsülik. Ha e szám talán némileg túlságos magas is, amennyiben a tudománynak sikerült kimutatnia, hogy általában magasabbra becsülték eddig a mult századok népességére vonatkozó számokat, és ha talán valamivel kisebb is volt az áldozatok száma, a pusztítás borzasztó mérvűnek fog feltünni, ha meggondoljuk, hogy a XIV. században 60—70 millióra becsülik Európa összes lakosságát. A kolera, amint tudjuk, még a XIX. században is ismételve tizedelte Európa népeit és kivált egyes városok lakosságát. A himlő a X. és XI. század óta ismételten számos nagy járványban pusztította hol az egyik, hol a másik ország lakóit és még a XVIII. szá-

zadban is rettegett betegség volt, melynek régebbi értelemben való járványszerű fellépése csak a védhimlőoltás alkalmazása óta szünt meg.

Rettegett ellensége volt az emberiségnek, amennyire a történelmi kutatás visszanyúlik, az éhhalál is, mely az áldozatok számában, valamint az általa teremtett viszonyok borzasztóságában méltán vetekedhetett a járványokkal, melyek különben is rendesen nyomon követték megjelenését. Hogy az éhinségek pusztításáról képet alkothassunk, úgy hisszük, elég azt felemlítenünk, hogy még a XIX. század második felében, 1866-ban Indiában pusztító éhség áldozatainak számát közel 7½ millióra becsülik. A tíz évvel később Dél-Indiában kitört éhség 1,300.000 embert ölt meg. Képzelhető ezek után, hogy a középkorban mily erővel pusztíthatott az éhség, midőn a krónikások beszéde szerint szülők a gyermekeiket, gyermekeik a szülőiket ölték és ették meg, sőt sokhelyt a hatóság ezért őket a borzasztó körülményekre való tekintettel nem is büntette!

A betegségek, járványok és éhségek által okozott pusztításokkal méltán versenyezhetnek azok az áldozatok, melyeket a fanatizmus, az emberi önkény és gonoszság követelt. A legnemesebb eszmék keletkezését és elterjedését véres áldozatok és elkeseredett élethalálharcok kísérték nyomon. Tudjuk p. o., hogy a kereszténység eszméjének terjedése mily emberáldozatokkal és vérontással volt egybekapcsolva és hogy megerősödése után az eretnekek elleni küzdelem, a keresztes háborúk stb. mennyi áldozatot követeltek. Az inkvizició a hosszú idő alatt, melyen keresztül működött, egész embertömegeket fosztott meg az élettől és a boszorkányperek, természetesen nem feltétlenül elfogadható számítás szerint, tizenegy évszázad alatt 9½ millió ember életébe kerültek! A protestánsok üldözése is óriási áldozatokkal járt; így p. o. a híres Szent Bertalan-éjt követő néhány hét alatt Franciaországban 20—30.000 hugenottát gyilkoltak meg.

A folyton meg-megújuló háborúk is nagy embertömegeket pusztítottak el. Ki győzné számlálni, hogy hosszabb-rövidebb időszakban hány ember vérzett el a csatatéren! Hogy a háborúk pusztításairól csak némi képet is alkothassunk magunknak, felemlítjük, hogy p. o. a híres lipcsei ütközetben rövid három nap alatt 81.000 ember maradt a csatatéren. Természetesen, nem minden ütközet követelt ily rendkívüli áldozatokat, mégis minden emberi képzeletet felülhalad azoknak a száma, akik így a harctéren vagy sebesüléseik folytán vesztették életüket.

Az előadottak eredményekép elfogadhatjuk azt, hogy a számos, tömeghalálozást okozó körülmények egyike-másika majdnem szakadatlanul felkereste ezekben az időkben az európai országok népességét és tizedelte majdnem szakadatlanul annak sorait. Bár emez okok mindegyike mint a halálozást fokozó rendkívüli körülmény lépett fel, mégis azok gyakori váltakozása és visszatérése majdnem olyan tényezővé tette azokat, mellyel folyton számolnunk kell és mely az akkori idők halálozási viszonyainak vizsgálatánál állandóan szem előtt tartandó.

A jelen. A jelen mindent gyökeresen megváltoztatott. A szellemi élet fellendülése, mely politikai téren a polgári jogok kivívásához vezetett és a nép széles rétegeinek befolyást biztosított a kormányzásra, annyira előrevitte a vilá-

got, hogy a felsorolt rendkívüli halálokok, melyek régen oly gyakran jelentkeztek, most már csak rendkívüli jelenségek jellegét öltötték. Korunk is ismer, amint tudjuk, háborúkat, járványokkal is találkozunk a legutolsó időkig, de utóbbiak hasonlíthatatlanul ritkábbak és távolról sem viselik azt a borzalmas jelleget magukon, mely a középkori krónikások leírása szerint régen azokhoz fűződik. A pestist Európából sikerült száműzni, úgy hogy az járványszerűen 1879 óta itt nem lépett fel. Az emberiség egyik régi borzasztó ellenségét, az éhhalált, a gabonakereskedelem kifejlődése és a forgalom fellendülése, legalább a civilizált Európa számára, lehetetlenné tette; ma is lépnek fel egyes területeken igen rossz termések esetén inségek, melyek azonban csak egészen helyi jellegűek és a gabona könnyű odaszállításának lehetősége folytán igen gyorsan orvosolhatók, úgy hogy a régi borzasztó jelenséggel nem is tekinthetők egyneműnek.

Főkép két dolog volt az, ami a járványok terjedésének gátat vetett és a rendes halandóságot is tetemesen alászállította; az orvostudomány rendkívüli fellendülése és az ezzel, valamint a közjólét emelkedésével egybekötött nagy haladás a közegészségügy terén.

Amidőn az emberi szellem a gondolkozás középkori békóitól szabadulni kezdett, saját magának, testének a tanulmányozásához látott és eme nagy jelentőségű lépés áldásos következménye volt a sebészet óriási haladása. A bonckés nemcsak az emberi szervezet legrejtettebb titkaival ismertette meg az orvost, hanem arra is képessé tette őt, hogy számos oly esetben is segítsen embertársain, midőn az régen elképzelhetetlen lett volna. A bakteriológiának az utolsó évtizedekben bekövetkezett bámulatos fellendülése a betegségeket előidéző számos mikroorganizmussal, az emberiség legapróbb, de ép ezért legveszedelmesebb ellenségeivel ismertette meg az embert. A betegségek okozóinak felismerése megtanított bennünket azok ellen védekezni és azokat megelőzni. Kivált a tömegeket pusztító járványok ereje lett ezáltal jelentékenyen megtörve.

Természetesen nagy jelentőség jut e tekintetben a közvagyonosodás emelkedésének, mely ismét az ipari találmányok és a gazdasági szervezet fejlődésének a következménye. Csakis a megfelelő anyagi eszközök rendelkezésre állása teszi lehetővé a higiénia által rendelt közegészségügyi intézményeknek, csatornázásnak, vízvezetéknek stb. létesítését. Az orvosok megfelelő kiképzése és kellő számban való alkalmazása, a szükséges kórházak létesítése is csak így lehetséges. Igen messze vezetne, ha itt a közegészségügy fejlődését számszerű bizonyítékokkal igyekeznénk szemlélhetővé tenni. Be kell érnünk a fentiek felemlítésével és ha elgondoljuk, hogy mindazok a közegészségügyi intézmények, melyek ma úton-útfélen szemeink elé tárulnak, vagy melyeket megszokott voltuknál fogva már észre sem veszünk, még nem is oly rég nem léteztek, akkor természetesnek kell találnunk, hogy a halandóság az utolsó évtizedekben rendkívül csökkent és az emberi átlagos életkor jelentékenyen emelkedett. *Fircks*nek az idevonatkozólag Poroszországot illetőleg tett számításai szerint rövid harminc év alatt (1865-től 1895-ig) az átlagos életkor férfiaknál több mint három, nőknél pedig több mint négy évvel emelkedett. 1865-ben ugyanis szerinte a férfiak átlagos életkora 22·92 év, a nőké 24·87 év volt, míg 1895-ben 26·01 jut a férfiakra és 29·02 a nőkre. Hogy pedig e fejlődés mennyiben köszönhető első

sorban a közegészségügyi állapotok javulásának, annak legerősebb bizonyítéka az, hogy, míg régen a városok halandósága rendkívül nagy volt és jóval felülmulta a vidékét, ma a legtöbb város halandósági viszonyai a vidékénél kedvezőbbek, mert a közegészségügyi intézmények és a közegészségügyi rendészet kezelése is tökéletesebbek a városokban mint a vidéken.

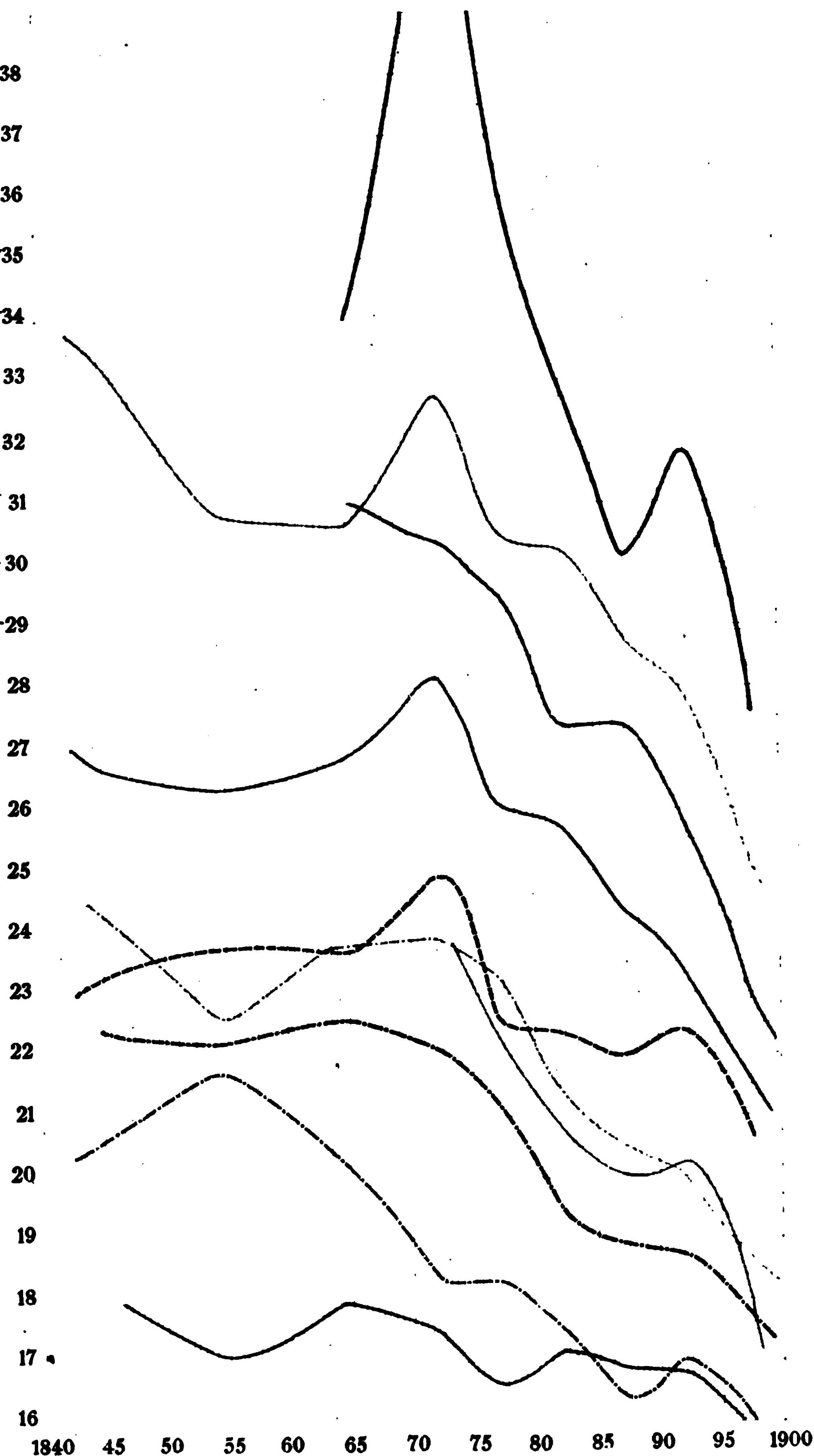
Nem akarjuk elmulasztani a halálozási számnak az utolsó évötödökben való alakulását illetőleg néhány szót szólni. Evégből az 1000 lakosra eső halálozások számát az alábbi táblázatban állítottuk össze:

	Magyarország	Ausztria	Német birodalom	Svájc	Olaszország	Franciaország
1885—89	31.8	28.9	24.7	20.6	27.4	21.8
1890—94	32.4	28.1	23.7	20.5	25.9	22.4
1895—99	28.3	25.8	21.2	18.0	23.1	20.7
1900—03	26.5	24.6	20.7	18.2	22.6	20.5
	Belgium	Németalföld	Dánia	Angolország	Svédország	Norvégia
1885—89	20.2	20.6	—	18.8	—	—
1890—94	20.5	19.9	—	18.9	—	—
1895—99	18.2	17.3	18.4	17.8	15.8	15.5
1900—03	18.2	17.1	15.7	17.2	16.0	14.8

Ez az összeállítás két dologra tanít meg bennünket. Először is azt mutatja, hogy a halálozási szám Európaszerte állandóan csökken és pedig kivált azokban az országokban, melyekben még rövid idő előtt is aránylag magasabb halandóságot lehetett észlelni, gyorsabb ütemben mint a többiben. Láthatjuk ezt különösen Magyarország és Olaszország példáján, hol 1885 óta 1000 lakosra 5-tel, továbbá Ausztria és Németország példáján, hol 4-gyel csökkent a halálozások száma. Azonban még egy másik körülményről is felvilágosít bennünket az előbbi táblázat, t. i. megmutatja, hogy az emberi életmód és a megélhetési viszonyok kedvező alakulása mellett a halandóság mily alacsony fokra szállhat alá. Norvégia halálozási száma majdnem fele a mienknek, és úgy látszik adatainkból, hogy az alacsony norvég szám még éppenséggel nem jelzi az alsó határt, melyre a mai civilizáció a halálozási számot leszorítani képes. Igen örvendetes, az emberiség büszkeségét méltán emelő tény ez, melynek minden államot arra kell sarkalnia, hogy a viszonyok lehető javítására mindent elkövessen.

6. A népesség hullámzásának okai.

A születési és halálozási szám alakulására nézve az előbbiekben előadott ismeretek világa mellett most már vállalkozhatunk az emberiség szaporodására vonatkozólag fentebb mondottak megmagyarázására. Mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg most már, hogy az emberiségnek a fenti számadatokkal is illusztrált gyors szaporodása az utolsó évtizedekben nem a születések számának az emelkedésére vezethető vissza. A születések számának magas vagy alacsony volta általában nem a legelsőrendű tényezője a népszaporodásnak, már csak azért sem, mert maga a születési szám, a dolog természetében fekvő nagy gyermek-

A halálozási-szám alakulása 1840—1900-ig.

A »Vierteljahreshefte zur Statistik des Deutschen Reiches« adatai alapján

Tervezte: Dr HELLER FARKAS.

halálozás folytán, mindig magas halandósággal jár, úgy hogy a sok születés egy tekintélyes része nem válik a szaporodás javára. Valamint a szaporodás gyors üteme újabban nem köszönhető a születések száma emelkedésének, éppen úgy, amint láttuk, az elmult századok, kivált a középkor szaporodásának rendkívüli lassúsága nem a születési szám alacsony voltában, hanem igen jelentékeny halandóságában bírja okát. Amint ugyanis láttuk, régen a születési szám valószínűleg tetemesen magasabb volt mint ma, és a lakosság mégis távolról sem mutatott oly gyors ütemű szaporodást mint napjainkban. Azt is tudjuk, hogy ez az óriási halandóságnak tulajdonítandó.

A szaporodás emez ütemét lassító tényező a fent vázolt okokból lényegesen megváltozott. A halandóság a régi viszonyokkal szemben rendkívül csökkent. Sajnos, a szükséges adatok híján nem áll módunkban egy vagy két századon keresztül nyomon követni a halandóság fogyását. Úgy hisszük, az eredményeknek meglepőknek kellene lenniök. Az adatok soványsága arra kényszerít bennünket, hogy néhány évtízedre való visszapillantással beérjük.

Evégből a mellékelt grafikonokban a XIX. század közepétől 1870-ig tíz, ezután pedig öt éves átlagokban vázoltuk a születési és a halandósági szám alakulását a fontosabb európai államokban. Minden vonal egy-egy ország születési, illetőleg halálozási számának az alakulását érzékíti meg. Eme grafikonon pontosan leolvasható az egyes tíz-, illetőleg ötödéves korszakokban a kérdéses államok születési, illetőleg halálozási számának a magassága és, ami fő, fáradság nélkül szemlélhető az irányzat, melyet az illető népmozgalmi számok alakulása követ.

Ez az irányzat, amint első pillantásra is szembetűnik, úgy a születéseknél, mint a halálozásoknál az utolsó évötödökben határozottan csökkenő. A kevés kivételt okozó körülményekre kitérni, igen messze vezetne és így azt itt mellőzzük. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy bizonyos párhuzamos irányzat is észlelhető e vonalak alakulásában, mely körülmény abban bírja magyarázatát, hogy a születések emelkedésével jár mindig a halálozások felszökése is. Egyébként főkép annak kell szemünkbe tünnie, hogy a halálozási szám csökkenése következetesebb és a legtöbb esetben jelentékenyen nagyobb a születési szám csökkenésénél. Igen feltünő ez kivált Magyarország, Ausztria, a Német birodalom és Olaszország példáján, tehát azoknál az országoknál, melyeknek magas a halálozási számuk, míg főkép Anglia és Norvégia vonalai kevésbbé hozzák ez irányzatot kifejezésre, mert itt a halálozási szám már úgyis alacsony és csak lassabban csökken.

Minthogy általában véve a halálozási szám csökkenése számbavehetőleg jelentékenyebb mint a születési számé, a népességnek erősen növekvő irányzatot kell mutatnia és a születések számának fogyása sem vezethet a szaporodás lassulásához. Ez mindaddig, míg a születési szám csökkenése nem fogja felülmulni a halandóság csökkenését, nem következhetik be. A halálozási szám állandó (úgyszólván csak a hetvenes évek magas születési száma és az akkori kolerajárvány folytán félbeszakított) csökkenése tehát az, ami a szaporodás emelkedését főképpen okozza és előreláthatólag a születések számának további fogyása dacára továbbra is maga után fogja vonni.

Ezek után semmi érthetetlent nem fogunk az utolsó évszázadok gyors szaporodásában látni. A halál régi pusztításainak enyhülésével a népesség jelentékeny szaporodásának kellett karöltve járnia a dolog természeténél fogva. Hogy a szaporodás méretei a születési szám csökkenése dacára is oly nagyok, csak arról tesz tanuságot, hogy mily óriásinak kellett a halandóságnak régente lennie.

A szaporodás legnagyobb ellenségének, a halál pusztításainak az enyhítése olyannyira növelte az emberiség számát, hogy a föld lakossága a legújabb számítások szerint 1½ milliárd lélek körül van. Természetesen e szám nem állapítható meg teljes biztossággal, mert csupán a föld lakosságának körülbelül a felére vonatkozólag rendelkezünk számlálási adatokkal, míg a másik fele csak becslés alapján határozható meg, minthogy a föld számos tájékán népszámlálásokról még szó sincsen. Igy azután érthető, hogy különböző eredményre jutnak az ezzel a kérdéssel foglalkozó egyes írók. Supan és Wagner 1479·7 millióra becsülik a föld lakosságát, míg Fircks 1536·7 millióra. A különbözet főkép Khína lakosságának eltérő alapon való kiszámításából ered.

7. A népesedési probléma.

Csodálkozhatunk-e, hogy midőn a föld népessége ily gyors ütemben növekszik és az emberi civilizációnak megnyert vidékeken a megfelelő kulturális intézmények bevezetése folytán az immár 1½ milliárdra emelkedett emberiség a halandóság csökkenése folytán egyre nagyobb szaporodást igér még a jövőben is, az emberiség szaporodásának kilátásait illetőleg a legkülönbözőbb gondolatok nyomultak előtérbe? Csodálkozhatunk-e azon, ha felmerült az a kérdés, vajjon képes-e a föld az egyre szaporodó népességet eltartani és ha számításokat kezdtek arra nézve eszközölni, hogy körülbelül mennyi ember megélhetése lehet bolygónkon biztosítva? Ezer lakosra 5-öt kitevő gyarapodás mellett csupán Európa lakossága a 2400. évben 4687 millióra növekednék. Pedig az utolsó évtizedekben Európa lakosságának növekedése tetemesen nagyobb volt, amennyiben 1861-től 1870-ig ezerre 8·0, 1871—1880-ig 8·4, 1881—1890-ig pedig 8·9 volt! Hol marad emellett a föld egyéb vidékei népességének növekedése; pedig egyes egyéb tájékokon is gyorsütemű a szaporodás. Ezzel szemben Ravenstein számítása szerint a föld legfeljebb 6000 millió, Fircks véleménye szerint pedig 9272 millió embernek biztosíthat megélhetést. Ha egyrészről természetesen eme számításoknak, amennyiben arra vonatkoznak, hogy a föld mily nagy lakosságot képes eltartani, nem tulajdoníthatunk csak megközelítő pontosságot sem, mert hiszen a rendelkezésre álló élelmiszerek mértékének csak hozzávetőleges megállapítására is hiányzik a reális alap, másrészről annyit mégis be kell látnunk, hogy a föld a mai kulturnivó mellett csak egy bizonyos meghatározott számú embert képes eltartani és hogy a szaporodás rendkívül gyors üteme folytán eme határ megközelítése nincsen kizárva.

Régebben, még csak 200 év előtt, eme kérdés alig foglalkoztatta az emberiséget. Ellenkezőleg. Amennyire a multba visszanyúlnak ismereteink, az államok legtöbbször a lakosság lehető növelését tartották célnak. Egyes vidékeken természetesen a régi időkben is elszaporodott az emberiség. Igy p. o. már a

zsidókról tudjuk, hogy régi hazájukban nagyon megsokasodván, Kánaánba vándoroltak. A görögöknél is bekövetkezett a túlnépesedés és ennek következménye az élénk gyarmatosítás, amelyet az Aegei tenger partjain és szigetein végbevittek. Ázsia lakosságának az elszaporodása volt a főoka a nagy népvándorlásnak. A magyarokat is a régi hazájukban való nagymérvű szaporodás indította főkép arra, hogy a Duna és Tisza között új hazát keressenek. Mindazonáltal a túlnépesedés eme korszakokban csak részleges volt, mely egy-egy, aránylag kisebb, területre szorítkozott, úgy hogy a megélhetési nehézségekkel küzdő törzsek vagy családok a kevésbbé sűrű lakosságú vidékeken könnyen találtak új hazát. Épp ezért a túlnépesedéstől való félelem csak nagyon elvétve fordul elő; ekkor is a társadalmi élet ideális berendezésén gondolkodó bölcselők elvont okoskodásaiban jelentkezik, mint Platonnál és Aristotelesnél. Kivált előbbi nagy súlyt helyez arra, hogy az ő eszméi szerint berendezett államban a népességnek a száma a birtokviszonyok alapján az állam legfőbb hatósága által szigoruan megszabassék.

Azonban a régebbi óriási halálozás következtében általában mégis csak ritkább volt a lakosság túlságos elszaporodása, kivált Európában, hol az új népek elhelyezkedése nyomán járó harcok, majd a keresztesháborúk, később a vallásháborúk stb. a lakosságot folytonosan tizedelték. Az országok szabadságának és függetlenségének alapja a minél tekintélyesebb hadseregben volt és így kivált az erőteljes férfilakosság minél nagyobb számának kívánatosnak kellett feltünnie.

Ez már a görögöknél észlelhető és pedig természetesen leginkább a legharciasabb görög államban, Spártában. A gyermeknemzés a házasság céljaként sehol sem lépett annyira előtérbe mint itt. Az állam parancsa volt a házasodás és egészséges gyermekek nemzése. Nőtlenség miatt Spártában panasznak is volt helye (γραφὴ αγαμίου). Az idősebb férfiak, ha nem voltak házasok, nem részesültek a fiatalok részéről ama tiszteletben, melyre a nős korosabb férfiak igényt tarthattak. Sőt Klearchus egy ünnepről is tesz említést, melyen mintegy a nőtlenség elvetendő voltának jelképezésére a nem-házas bizonyos korú férfiakat a nők az oltár körül hurcolták és megverték. Egyéb görög államokban is igyekeztek a lakosság szaporítására.

A császárság korában Rómában is elérkezett az idő, midőn a lakosság lassú szaporodása folytán megnövelésének a jelentősége előtérbe lépett. Kivált Caesar és Augustus hoztak a népesség növelésére irányzott törvényeket. Caesar rendelkezése folytán a campaniai földek csak oly polgárok közt voltak feloszthatók, kiknek három vagy több gyermekük volt. Augustus császár alkotta a hírneves lex Julia et Papia Poppeát, mely később is többször mintául szolgált a népességüket mesterségesen növelni kivánó országoknak. Ez a törvény egyrészt előnyöket biztosít a házasoknak, míg a nőtleneket, illetőleg hajadonokat különböző módokon sujtja. Főkép az örökjog és a közjog köréből válogatta e törvény eszközeit. Nevezetesen elrendelte, hogy a nemházas egyének végrendelet alapján, néhány közeli rokon kivételével, nem örökölhetnek, a házasok pedig, ha nem volt a törvény értelmében megkívánt számú gyermekük, csak a végrendeletileg nekik jutó örökség felére tarthattak igényt. Hivatalok betöltésénél és egyéb

alkalmaknál a házasok mindenütt előnyöket élveztek a nemházasok felett, a több gyermekkel bírók a kevesebb gyermek szülői felett.

A középkor első századaiban más kérdések annyira igénybe vették az emberiség figyelmét, hogy a népesedés kérdéseivel nem foglalkoztak. Egyébként is a központi hatalom annyira el volt ekkor foglalva saját uralmának biztosításával, hogy nem is igen nyílt alkalma népesedési politika űzésére.

A reformáció kora tolta ismét előtérbe a népesedés kérdését, amennyiben Luther mindenkinek a házasságot és gyermekek nemzését ajánlja és mindenkit rossz kereszténynek tart, ha nem bízik abban, hogy a Teremtő gondoskodni fog családja megélhetéséről. A vallásháborúk nagy veszteségei folytán majd pedig a gazdasági élet és főkép az ipar fellendülésével a törvényhozók és államférfiak figyelme is mindinkább a népesség számának kérdése felé fordul. Már csak az indokból is, mely a népesedés kérdését ismét jelentőségre juttatta, érthető, hogy a lakosság számának lehető növelése az, mit az idevágó irodalmi művek úgyszólván egyhangulag követelnek és a vezető politikusok elérni igyekeznek. Ismét a nőtleneket sújtó, a házasoknak pedig előnyöket biztosító intézkedésekkel találkozunk most a nyugateurópai. államokban. Nehezítették a nőtlen állapotot; némely államban a nőtlenek bizonyos állásokat el nem nyerhettek. A házasságkötést természetesen minden lehető módon elősegítették. A házasoknak adómentességet biztosítottak egy meghatározott időre, ha a törvény által kívánt időben házasodtak, mint p. o. az 1623. évi spanyol törvény és XIV. Lajos 1666-iki törvénye. A gyermekek nagyobb számának előmozdítására ugyancsak az adómentesség kedvezménye szolgált Spanyolországban; itt ugyanis a hat fiúgyermekkel bíró szülők adómentességet élveztek. Hasonlókép Franciaországban is bizonyos adó alól való mentesség volt a tízgyermekes szülőknek biztosítva, sőt az ilyenek részére egyenesen jutalmakat is fizettek. De nemcsak a román államok jártak el ily módon. Poroszországban p. o. Nagy Frigyesről tudjuk, hogy a népszaporodás előmozdítása végett a házasságon kívül való teherbeejtés enyhe büntetését rendelte el. És számos, a legkülönbözőbb térre vonatkozó intézkedés történt a népszaporodás előmozdítása végett. A bevándorlást elősegítették, a kivándorlást pedig minden eszközzel meggátolni igyekeztek.

Ha a XVII. és XVIII. század íróinak a népesedésre vonatkozó elveit olvassuk, a szapora népesség egész dícshimnuszát halljuk. És e tekintetben ezek az írók gyakran semmi mértéket sem ismernek. Igy p. o. a XVIII. század egyik német írója, Justi, megdönthetlennek hiszi azt a tételt, hogy egy államnak soha sem lehet túlságos sok lakója. A nagy porosz király, Nagy Frigyes, pedig az ország lakosságát egy nagyúr vadaskertjében levő szarvascsordához hasonlítja, melynek nincsen egyéb feladata, mint minél nagyobb mértékben szaporodni. Ily túlzásba estek a népszaporodás jelentőségének megítélése tekintetében a gyakorlat és az elmélet férfiai egyaránt.

A XVIII. század írói a magas lakosszám iránti lelkesedésükben észre sem vették, hogy nézeteik és a tényleg uralkodó viszonyok közt lassanként egyre erősbödő ellentét fejlődött ki. A XVII. század második felében egymást követték a nagy, az egész gazdasági életet átalakító felfedezések és találmányok és nyomukon óriási ipari fellendülés járt. Tudjuk már a fent előadottakból,

hogy a gazdasági felvirágzás a születések számának növekedésére milyen hatással van. A születések gyarapodása összetalálkozott a halálozásnak az orvosi tudomány vívmányaival kapcsolatos csökkenésével. A középkori megkötöttség, a régi korlátok ledőlése is nem kis mértékben segítette elő a születések emelkedését, mert a középkori intézmények, p. o. a jobbágy földhözkötöttsége stb., nem egy tekintetben korlátoltak széles néptömegeket a család alapításában. Amidőn a kötöttség megszűnésével a nép szabad lett és mindenütt az emberi jogokat hangoztatták, ez a házasságok számának emelkedésére és a születések számának növekedésére sem maradhatott hatás nélkül. Mindennek hatása alatt indul aztán Európa lakossága a fent vázolt hirtelen gyarapodásnak a XVIII. század második fele és a XIX. század eleje óta.

Már régebben is akadtak egyes, kivált olasz írók, mint Botero (már 1598-ban), Filangieri, Genovesi, Ortes, akik a népesség feltétlen szaporodásának előnyeit nem akarják elismerni. Hatásuk azonban nem volt.

Angliában Raleigh, Hale, Child, Franklin, Young és Townsend ugyancsak hasonló irányban gondolkoztak a népesedés kérdéséről. Hatásuk azonban éppoly kevéssé volt, mint olasz társaiknak. Pedig, ha valahol, úgy Angliában kellett a közvéleménynek megváltoznia, mert a talaj erre sehol sem volt oly alkalmas, mint itt. Az ipari fellendülés hatása természetesen sehol sem volt olyan nagy mint itt, az ipari találmányok hazájában. Anglia a világ kereskedelmi és ipari vezetését magához ragadva, rendkívül virágzó gazdasági életnek lett színhelye. Lakossága ennek folytán rohamosan emelkedett; a XVII. század végén még csak 5 millió, a XVIII. század közepén már majdnem $6\frac{1}{2}$, a XIX. század elején 8·8 millió, a XIX. század közepén pedig már majdnem 20 millió lakossága volt. A nagy ipari fellendülésnek árnyoldalai azonban is itt jelentkeztek a XVIII. század végén legerősebben. A gép terjedése leszorította a munkabéreket és a munkások egy részét egyenesen kenyerétől fosztotta meg. A gépek kezeléséhez nem sok erő lévén szükséges, a vállalkozók tömegesen kezdik a gyermekeket és nőket, természetesen rendkívül alacsony bérek mellett, alkalmazni. A munkások nyomora egyre növekszik eme körülmények hatása alatt. A munka éjjel-nappal folyik a géppel és a munkások egymást váltják fel nemcsak a gép mellett, hanem piszkos fekhelyeiken is, hol férfi és nő, gyermek és felnőtt együtt alszik. Hogy az ily nyomor, a jövendő kilátástalan volta, minden remény hiánya ugyancsak hathatós tényezője a születések növekedésének, már az előbbiek folyamán érintettük. Igy tehát egyrészről a lakosság, kivált a munkásosztály, rendkívüli gyors szaporodása, másrészről a munkások óriási nyomora álltak egymással szemben, míg az európaszerte uralkodó irodalom a nagyszámú népesség áldásainak dicsőítésével nem tudott betelni.

8. Malthus elmélete és annak kritikája.

A vázolt ellentétek egyrészt az élet egyes jelenségei, másrészt pedig az élet és az irodalom között voltak azok, melyek *Malthusra,* arra a nagy gondolkodóra hatottak, kinek neve a népesedési problémával ma már összeforrt. A leírt körülmények hatása alatt helyezkedett Malthus az irodalomban

akkor uralkodó felfogással ellentétbe és vetette fel a népesedési problémát a maga teljességében. Az eddig a kérdés tárgyalásánál előtérben álló ama szempont helyett, hogy a népszaporodás erőszaporulatot jelent az egyes országokra nézve, a probléma gazdasági oldala felé fordította a figyelmet.

Malthus az egész szerves világ egységes felfogásából indul ki és azt a tételt állítja fel, hogy minden szerves lényben megvan az irányzat a szaporodás oly mérvére, mely a körülötte lévő viszonyokra nincsen tekintettel és így a szerves lények szaporodása a fenntartásukhoz szükséges feltételekkel nincsen összhangban. Ennek a természetes és elmaradhatatlan következménye az, hogy a felesleges egyedeknek az élet küzdelmében létfentartásuk eszközeinek hiánya folytán el kell pusztulniok.

Az ember sem kivétel Malthus szerint e törvény alól. A rendelkezésére álló adatok alapján igyekszik megállapítani, hogy az emberiségnek is a szaporodás oly mérvére van hajlama, mely a megélhetési feltételekre, az élelmiszerek mennyiségére nincsen tekintettel. Anglia és főképp az Egyesült-Államok, eme hirtelen felemelkedő nemzetóriás, adatainak vizsgálata arra a meggyőződésre hozzák, hogy a népesség mértani arányban, tehát mint 2, 4, 8, 16 stb. számok növekszik, míg ezzel szemben az élelmiszerek gyarapodása sokkal lassúbb és legfeljebb számtani arányban, tehát mint 1, 2, 3, 4, 5 stb. emelkedik. Az emberiség emez erős szaporodási hajlamának meggyőződése szerint nem lehet más a következménye mint az, hogy az emberek egy tekintélyes részének élelemhiány folytán el kell pusztulnia. Természetesen ez a következmény nem jelentkezik mindig egyenesen éhség alakjában, hanem a nyomor és bűn legkülönbözőbb változataiban. Minden ide tartozik, ami az emberi szervezetet elégtelen táplálkozás, egészségtelen lakás útján vagy egyéb módon lassanként aláássa és a sír szélére juttatja.

Malthus tehát, amint látjuk, az ő korában Angliában előtérben álló gyors szaporodást egyrészt, másrészt pedig a gyári munkásság közt a gépiparra való áttérés első szakában uralkodott óriási nyomort egymással okozati viszonyba hozta, az előbbit az utóbbi okának jelölvén meg. A nagy munkásnyomor indokát tehát Malthus a népesség tulságos szaporodásában, a lakosság száma és az élelmiszerek közt fennálló nagy aránytalanságban vélte felfedezni és az angol tapasztalatokat az akkori közgazdák szokásos eljárása szerint általános érvényű, a többi államokban és a föld egyéb vidékein is érvényben levő, az egész emberiségre érvényes törvénynek tekintette.

Malthus tanításának hatása rendkívül nagy volt, mert az angol közvéleményt akkor erősen foglalkoztató munkásnyomor kérdésével hozta kapcsolatba a népesedés jelenségeit és a népesedés kérdését széleskörű tudása és készültsége fegyvereivel ostromolta. Ennek a következménye, hogy az ő figyelmeztetése a népszaporodás árnyoldalai iránt nem hangzott el nyomtalanul, mint számos elődeé.

Malthus tanítása rendkívül lesujtó és igen pesszimisztikus hatást keltett. Lesujtó volta abban rejlik, hogy a munkások nyomorának az alapját voltakép egy természeti törvényben jelöli meg, mely kérlelhetlenül, a természeti törvények kényszerűségével hat. Az emberiségnek a szükséges élelmiszereken túl

való szaporodása iránti hajlama folytán a bűn és a nyomor állandó kísérője az embernek, mely elől sem társadalmi berendezéseinek javítása által, sem egyéb módon ki nem térhet.

Maga Malthus is kénytelen volt belátni, hogy az ember és az egyéb szerves lények viszonyainak azonosításában túlságosan messze ment, midőn figyelmen kívül hagyta azt a körülményt, hogy az ember felett az ösztönök nem gyakorolnak feltétlen uralmat és hogy éppen az teszi az ember erkölcsi természetének a lényegét, hogy ösztönein uralkodni képes. Éppen ezért a fajfentartási ösztön, mely a többi szerves lényeken feltétlenül uralkodik, az embernél az ész és az erkölcs hatalma alatt áll és pedig annál inkább, minél nagyobb erkölcsi magaslaton áll az ember.

Eme körülmény figyelembevétele mellett, amint ezt Malthus nagy művének harmadik kiadásában keresztülvitte, a népesedési kérdés már más színben tünt fel. Az ember és a bűn és nyomor már nem jelennek meg mint elválaszthatlan társak. Ha a természet a szerves világ egyéb lényeinél az egyedek millióit kénytelen is a megélhetési feltételek hiánya folytán keletkezésük után ismét elpusztítani, az embernél ennek nem kell bekövetkeznie, ha maga megelőzi a bűn és nyomor életpusztító munkáját a Malthus által annyira dicsőített erkölcsi önmegtartóztatás, a híres »moral restraint« követése által. Műve harmadik kiadásának rövid tartalmát már úgy foglalhatjuk össze, hogy az emberiség akkor, ha erkölcsi önmegtartóztatást nem gyakorol, ugyanarra a sorsra jut, mint a többi élőlények, melyek milliói pusztulnak el, és hogy épp ennek elkerülése végett minden eszközzel oda kell hatni, hogy az önmegtartóztatás erényét minél szélesebb rétegek gyakorolják. Nevezetesen meg kell érteni az embereknek, hogy csak az alapíthat büntetlenül családot és adhat gyermekeknek életet, aki azok eltartására is képes. Ha eme feltétel hiányzik és az önmegtartóztatást az illető egyének nem gyakorolják, akkor a bűn és nyomor kell hogy szorítsa vissza a népességet a megélhetési feltételek által szabott mederbe.

Amint már említettük, Malthus hatása kortársaira igen nagy volt, minek nem éppen utolsó oka abban rejlett, hogy e tan a munkásnép nyomoráért a felelősséget a társadalmi berendezések hiányossága helyett egy természeti törvényre, illetőleg későbbi alakjában magára a munkásosztályra hárította és így igen alkalmas volt a társadalmi lelkiismeret megnyugtatására. A gyakorlatban az egyes államoknak kivált a házassági törvényhozásában igen élénken kifejezésre jutott Malthus hatása; Angliában az általa annyira ostorozott szegényügyi törvényt 1834-ben megváltoztatták, mert az csak a túlnépesedés elősegítőjének látszott.

A későbbi írók, főkép a XIX. század rohamos népszaporodásának hatása alatt, csatlakoztak Malthus túlnépesedési elméletéhez. Főkép Németországban, hol a születések száma és így a gyermekhalandóság is, mint láttuk, még ma is elég magas, helyezkedik az irodalom legnagyobb része Malthus álláspontjára és a közgazdák túlnyomó része, élükön e tudomány két legtekintélyesebb képviselőjével, Schmollerral és Wagner Adolffal, lényegileg igazat adnak Malthusnak. Már p. o. Franciaországban, hol a népesség nagyjában gyakorlatban tényleg követi Malthus tanítását, az elmélet hívei sokkal ritkábbak.

1878-ban Angliában dr. Drysdale elnöklete alatt a malthusianisták ligája alakult meg, mely a Malthus-féle népesedési törvény ismeretének terjesztését és a népességnek a túlságos szaporodás káros következményeire széles rétegekben való figyelmeztetését tűzte célul. A gyakorlati propagandában általában Malthusnak, az anglikán papnak, a puritán tanítása hedonisztikus irányban nyert hirhedtté vált *neomalthusianizmus* alakjában továbbfejlesztést. E felfogás ugyanis, melyet főkép orvosok képviselnek, Malthus elméleti tételeit egész terjedelmükben fenntartja, csak a túlnépesedés elhárítására szolgáló eszközöket illetőleg térnek el tőle a neomalthusianisták, amennyiben nem tartják szükségesnek, hogy az emberiség oly tekintélyes része erkölcsi önmegtartóztatás folytán a nemi élettől elessék, hanem a nemi ösztön kielégítése mellett olyan eszközöket ajánlanak, melyek a fogamzást meggátolják.

A Malthus-féle elméletnek számos ellensége is akadt. Igy mindenekelőtt a szocialisták természetes ellenségei eme tannak, mely a társadalom berendezésének hiányai helyett más indokot keres a nyomor számára. A szocialisták szerint a nyomor a társadalmi berendezések hiányosságában bírja gyökerét, nevezetesen főkép a mai tulajdoni rendszerben. Arra is utalnak Malthussal szemben, hogy a föld igen termékeny vidékei még nincsenek kiaknázva ; nevezetesen az Orinoko és az Amazon völgyei és Dél-Amerika egyéb termékeny vidékei gyér népességüek és csak hiányosan lesznek művelve ; továbbá a régi világ termékeny vidékei, mint Elő-Ázsia, Észak-Afrika, Szicilia, Dél-Olaszország és Spanyolország is el vannak hanyagolva, hogy tehát, ha egyszer ezek a vidékek is megfelelően művelés alá vétetnek, az élelmiszerek mennyisége igen tetemesen növekedni fog, úgy hogy tényleges élelemhiányról, vagyis olyanról, mely nem a vagyoni egyenlőtlenségeknek volna következménye, szólni nem is lehet. Arra is hivatkoznak, hogy a termelési mód ma igen sok helyen hiányos és hogy szocialisztikus termelés mellett a termények mennyisége tetemesen fokozható lesz.

Az írók egy része, kikről alább bővebben lesz szó, fiziológiai szempontból támadja meg Malthus tanítását, arra hivatkozva, hogy a civilizáció fejlődésével az ember szaporodási képessége csökken.

Ha az első ellenvetést vizsgálat alá vesszük, úgy kétségkívül óvakodnunk kell a kérdés túlságos optimisztikus megítélésétől, mint azt számos, nemcsak szocialista író tette ; így p. o. Carey. A mezőgazdasági üzem fejlődése igen lassú és, amint a történelem mutatja, nagyon hosszú időközökben következik csak be egy-egy oly lépés, mely a mezőgazdaság termelékenységét lényegesen fokozza. Igaz, hogy az egyéb felfedezések, nevezetesen az eszközök tökéletesbítése stb. is kihatnak a mezőgazdasági termékek fokozására, mégis lényeges a gazdálkodási rendszer fejlődése marad. Bár adatok híján nincs módunkban erre nézve számításokat eszközölni, kétségtelennek kell azt is elfogadnunk, hogy a vagyonmegoszlási rend erősen befolyásolja a népesség és a rendelkezésre álló élelmiszerek közti viszonyt.

Ezzel elérkeztünk Malthus elméletének legnagyobb gyengéjéhez, hogy t. i. a tulajdoni rendszert népesedési törvénye felállításánál nem veszi figyelembe. Amidőn azt tanítja, hogy az emberek nagyobb mértékben szaporodnak

mint a megélhetésükhöz szükséges élelmiszerek, akkor az emberiség és a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége közötti *közvetlen* kapcsolatra alapítja tételét, holott ily közvetlen kapcsolat nem létezik, mert tényleg mindenkinél csak az uralkodó tulajdoni rendszer keretében számára biztosított javak jönnek számba. Épp ezért beszélhetünk ma viszonylagos értelemben túlnépesedésről, amennyiben egyes néposztályoknak a mai vagyonmegoszlás mellett jutó jövedelem nem elegendő családjaik fentartására. Azonban ez a viszonylagos túlnépesedés még távolról sem jogosít fel arra, hogy abszolut túlnépesedésre, vagyis oly állapotra következtessünk belőle, hogy a föld az emberiséget nem képes eltartani, vagyis abból, hogy egyes néposztályok nem rendelkeznek ma a megélhetésükhöz szükséges eszközökkel, nem szabad még arra következtetnünk, hogy az élelmiszerekben abszolut hiány állt be.

Mindamellett elképzelhetünk olyan állapotot, mely mellett az emberiség oly számos, hogy a föld már nem képes az összes emberek megélhetéséről gondoskodni. Amit e tekintetben Malthus ellen fel szoktak hozni, hogy t. i. minden ember nemcsak fogyasztó, hanem termelő is és így a túlnépesedés azért lehetetlen, mert minden ember a maga számára szükséges táplálékot képes előállítani, nem fogadható el, mert hiszen a termeléshez nemcsak emberi munka, hanem természeti anyagok is szükségesek. Viszont azonban azt is el kell ismernünk, hogy Malthus ama következtetése, mely abban áll, hogy az összes szerves lényekre vonatkozó túlszaporodás és ezzel kapcsolatosan számos egyednek megélhetési feltételek híján való pusztulásának szükségét logikai kényszerűséggel az emberre is alkalmazandónak tartja, nem áll helyt, mert hiszen az ember nem bízza a megélhetéséhez szükséges javak előteremtését tétlenül a természetre, mint a többi szerves lény, hanem szorgalmas termelési tervékenységet fejt ki. Ha tehát az abszolut túlnépesedést nem is kell elképzelhetlennek jelezni, másrészt a Malthus által követett gondolatmenet éppenséggel nem jogosít fel annak ma vagy a közel jövőben való fennforgására bármily következtetést vonni. Amint tudjuk, az, hogy egyes néposztályok nem rendelkeznek a megfelelő megélhetési feltételek felett, csak relativ túlnépesedés jelének tekintendő és arra nézve nem jogosít fel következtetést vonni, hogy tényleg nincs a természet asztalán számos ember részére terítve, amint Malthus kifejezte.

Egyébként Malthus tanítása, mely első pillanatra igen meggyőző, ha közelebbről vizsgáljuk, az életben megfigyelhető számos ténnyel ellentétben van. Nevezetesen, ha tényleg az emberek túlszaporodása volna rossz helyzetük oka, akkor a számukat megtizedelő csapások, mint dögvészek, háborúk stb. után az életben maradók helyzetének javulnia kellene. Tényleg épp az ellenkezőjét látjuk, mert az emberiség helyzete munkaerők híján ilyenkor a legvigasztalanabb. A népesség nyomorának egy másik indiciuma, a kivándorlás sem igazolja Malthus tételét, mert éppen azok a nemzetek mutatnak magas kivándorlást, melyek aránylag kevésbbé sűrű lakossággal bírnak és melyek földje gyakran igen termékeny, mint p. o. Magyarország és Olaszország. A kivándorlás tehát nem ott nagy, ahol a lakosság igen számos és ezért egy része nyomorban él, hanem gyakran ott, ahol még jóval nagyobb lakosság is megélhetne a termékeny földön. Ez aligha ad Malthusnak igazat, mert nem azt bizonyítja, hogy a lakosság túlságos szapo-

rodása oka a nyomornak és hiánynak, hanem inkább a gazdasági berendezések. Az ember eme tények szemlélése által majdnem kísértésben érezheti magát *Malthus* törvényét, mely szerint a túlnépesedés a bűn és nyomor oka, megfordítani, mondván, hogy a bűn és nyomor oka a túlnépesedésnek. Mindez azt mutatja, hogy az alsóbb osztályok nyomorát nem szabad túlságosan a túlnépesedés eredményének tekinteni, bár kétségkívül szaporaságuk is hozzájárul annak fokozásához.

De ellentétben áll Malthus tanítása tulajdonképen azzal is, amit fent a születések alakulásáról mondottunk. Amint ugyanis fent bővebben kifejtettük, a jólét emelkedésével a születések száma, tehát a szaporaság csökken.

Az írók egy tekintélyes csoportja, élükön nem kisebb gondolkodóval mint Herbert Spencerrel, fiziológiai alapon igyekszik egyenesen azt az eredményt megállapítani, hogy az emberi nem szaporodási képessége a kultura emelkedésével fogy. Ezek az írók abból indulnak ki, hogy a kultura emelkedésével az élet egyéb, kivált szellemi nyilvánulásai egyre több idegerőt igényelnek és használnak el, úgy hogy a szaporodási képesség számára kevesebb marad, minélfogva az csökken. Sajnos, a tudomány az ember szaporodási képességének törvényeit még nem derítette fel annyira, hogy a szóban forgó irányban felhozott érvelésről képesek volnánk alapos ítéletet mondani.

Ha már most összegezzük az eddigieket, úgy általában Malthus elméletét oly alakban, hogy az alsóbb osztályok nyomorának természetszerű oka a túlnépesedés és hogy ez a természeti törvények kényszerűségével az embernél éppúgy bekövetkezik, mint az egyéb szerves lényeknél, a fentiek tekintetbevételével aligha fogadhatjuk el. Abban azonban kétségkívül igaza van Malthusnak, hogy a tulajdon- és jövedelemeloszlás *mai rendje* mellett a munkásosztály szaporasága nyomorának egyik lényeges oka. Malthus törvénye tehát nem abszolut, hanem csak viszonylagos értelemben veendő.

A mai írók közül Malthus táborába szegődő tudósoknak igazat kell adnunk abban, hogy Európa népessége olyan mértékben, amilyenben az utolsó kétszáz év alatt szaporodott, tovább nem növekedhetik. De viszont nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a szaporodásnak tovább is ily rendkívüli mértékben való lefolyása nem látszik valószínünek. A születések száma máris csökkenést mutat és eddigi tapasztalataink alapján elvárhatjuk, hogy a vagyonosságnak és jólétnek szélesebb körökben való terjedése által még jobban fog csökkenni. Ebből egyúttal azt is láthatjuk, hogy a Malthus által ajánlott erkölcsi önmegtartóztatáson és a neomalthusianisták különböző eszközein kívül a jólétnek minél szélesebb rétegekre való kiterjesztése a túlnépesedés meggátlásának legfőbb eszköze.

Figyelembe kell azonban itt venni még egy, eddig teljesen elhanyagolt körülményt. Amint ugyanis tudjuk, a mai népszaporodás nem a születési szám emelkedéséből, hanem a halálozási szám rendkívüli csökkenéséből származik. Ez azonban lassankint igen természetesen megváltoztatja a népesség korösszetételét, mert az idősebb korosztályokba tartozók hányada a lakosságban növekszik. *Ennek kimaradhatlan következménye kell hogy legyen a születési szám csökkenése,* mert oly népességben, melyben a 20—50 év közöttiek hányada kisebb,

az 1000 lélekre eső születések számának, a természet rendjénél és a termékenységnek a korral való csökkenésénél fogva, kisebbnek kell lennie mint az olyanban, mely nagy fiatal korosztállyal bír. Igy azután a születések és a halálozások lehető csökkenésével lassankint közeledni fogunk ahhoz az állapothoz, melyet a civilizáció népesedési törvényének tekinthetünk, hogy t. i. *a születések és halálozások lehető csökkenése mellett az élet lehető hosszú tartama következik be.*

Mindezek egyre tisztábban kell hogy állítsák szemeink elé azt, hogy Malthus és követői többé-kevésbbé egy átmeneti kor rendkívüli viszonyaira alapították tételeiket, amidőn egyrészt a nagy gazdasági és jogi átalakulások fokozták a születési számot, másrészt a higienikus és természettudományi felfedezések pedig a halálozási számot hirtelen nagy mértékben csökkentették. A születési számra gyakorolt rendkívüli hatás már-már elmulik és a születések csökkenésének ad helyet, míg a halálozási szám csökkenése még egy ideig, t. i. addig, míg a közegészségügyi vívmányok a civilizált államok minden részében a kor követelményeihez képest elterjedést nyertek, tartani fog, hogy azután mégis legalább lassúbb ütemű csökkenésnek adjon helyet. Ekkor a népszaporodás is jóval lassúbb kell hogy legyen.

Ami végül a Malthus által a túlnépesedés meggátlására ajánlott eszközt, az erkölcsi önmegtartóztatást illeti, az a népmozgalom törvényeinek mai ismerete világánál tekintve bizonyos ellentmondást rejt magában, mert a statisztika arra tanít meg bennünket, hogy a születések száma mindenütt magas, ahol a halálozás nagy. Míg tehát a munkásosztály halálozási száma magas lesz, addig születési száma is lényegesen aligha fog csökkenni. Úgy hogy voltaképp Malthus elmélete enyhített alakjában sem sokkal vigasztalóbb mint régebbi fogalmazásában, mert a szegényebb néposztályok születési számának csökkenésétől addig, míg gazdasági helyzetük nem javul, kevés javulást várhatunk a túlnépesedés terén.

Igen természetes, hogy nem róhatjuk fel Malthus hibájául azt, hogy mindezt, mi elméletét lényegesen befolyásolja, nem tudta előre. Ellenkezőleg, éppen e nagy gondolkodó érdeme, hogy a népesedés alakulására vonatkozó vizsgálatok ily terjedelmet öltöttek. Malthus hervadhatlan érdeme, hogy vizsgálódásaival a tudományt a népesedés nagy problémájába való további elmélyedésre ösztönözte.

9. A népsürűség.

A Malthus elmélete által megindított kutatásnak a népesedési viszonyok tekintetében legfontosabb eredménye annak a megállapítása volt, hogy az, vajjon egy bizonyos területen a lakosság meghatározott száma az illető területhez képest sok-e vagy kevés, magában a terület és népességszám arányából meg nem állapítható, hanem egészen a viszonyoktól függ. A lakosság bizonyos száma, mely az egyik vidéken túlnépesedés jellegét viseli magán, máshol ugyanoly kiterjedésű területen egyenesen alacsonynak mondható. És valóban, ha a föld különböző vidékein végigtekintünk, látjuk, hogy az eltérések a népesség sűrűsége tekintetében rendkívül nagyok. Már csak Európát tekintve is elég felemlítenem, hogy van oly ország, melyben csak 7 lakos esik egy km²-re (Norvégia),

míg máshol 237 ember lakik ugyanoly területen! (Belgium.) Az egyes földrészek tekintetében is igen jelentékeny különbségeket szemlélhetünk. Míg ugyanis Európában 1 km^2-re 40 lakos jut, addig Ázsiában a népsűrűség már több mint a felére száll alá, mert csak 18 ember esik egy km^2-re, míg Afrikában 5, Amerikában 3 lakos jut ugyanily területre, Ausztráliában pedig oly gyér a lakosság, hogy 1 km^2-re általában nem esik egy lakos sem. Csak négy összefüggő terület van a földön, ahol 1 km^2-re több mint 50 ember jut; és pedig Közép-Európa, Ázsia két déli félszigete és Japán; Észak-Amerika keleti részének keskeny partvidéke (New-York) és Egyiptom. A föld többi tájékain, Afrika közepét, északi partját, valamint az Egyesült-Államok néhány keleti államát kivéve, csak egyes kisebb államokban emelkedik a lakosság sűrűsége valamivel a föld átlagos népsűrűsége (km^2-kint 10 lakos) fölé. A többi vidékek népsűrűsége általában erősen, sőt helyenkint igen tetemesen elmarad e mögött.

Annak, hogy a föld egyes vidékein a lakosság mily sűrű, kétségkívül egyik legfontosabb tényezője a föld felületének alakulása, a kérdéses terület földrajzi viszonyai, éghajlata és a földnek mindezek alapján előálló termékenységi foka. Kivált a műveltség alacsonyabb foka mellett a természeti tényezők befolyása igen nagy; már csak azért is, mert a földrajzilag nagyobb számú lakosság számára nem alkalmas területeknek olyanná való átalakítása, hogy azon nagyszámú népesség megélhessen, csakis a műveltség magasabb fokán történhetik meg. Mindamellett a fizikai és földrajzi viszonyok befolyása a civilizáció emelkedésével sem szünik meg és a földrajzi viszonyok egyes vidékek sűrűbb lakhatását ekkor is gátolják. Ennek a legerősebb bizonyítéka, hogy a mai magas kultura mellett is a föld $^1/_7$ részén lakik az összes emberiségnek $^1/_4$ része és a szárazföld 1%-án van csak négyzetmértföldenkint 8000 lelket meghaladó lakosság; a szárazföld 6%-án 2—8000 lakos esik egy négyzetmértföldre, míg a hátralévő 93% lakossága jóval gyérebb. Ime, a legerősebb bizonyítéka annak, hogy az emberiség nagy haladása dacára a természeti viszonyok még mily döntő befolyást gyakorolnak a népsűrűségre.

Mindamellett a kultura emelkedésével egyéb tényezők is döntő befolyást nyernek a népsűrűségre, mit már egyedül az a tény is megvilágíthat, hogy míg régebben a Kelet volt a sűrű népesség székhelye, addig ma a Nyugat messze túlszárnyalja azt. Bár a természeti viszonyok befolyása a népsűrűségre mai belátásunk szerint továbbra is meg fog maradni, mégis azt bizonyos fokig módosítja a lakosság műveltségi foka és főkép foglalkozása. Oly területeken, ahol vadásznép lakik, a népsűrűség a dolog természeténél fogva csak minimális lehet, mert a vadállomány csak kisszámú lakosságnak képes táplálékot nyujtani. Amidőn már kezdetleges földmíveléssel párosul a vadászat, a lakosszám növekedésére megvan a lehetőség és a földmívelés fejlődésével, kivált termékeny vidékeken, a népsűrűség már jelentékenyebb arányokat ölthet. Azonban mai értelemben vett sűrű lakosság csakis oly területeken lehetséges, hol a belterjesebb mezőgazdaság mellett az ipar is virágzik. A legsűrűbb lakosságot végül az olyan területek képesek eltartani, hol a népesség a belterjes mezőgazdaság és gyáripar mellett élénk kereskedést is folytat, mert ilyenkor a lakosság élelmének tekintélyes részét más területekről cseréli be iparcikkei fejében a kereskedelem.

Nyugat-Európa államainak nagy része, Anglia, Svédország, Német birodalom, Belgium, Hollandia, Svájc, Ausztria, Olaszország és egyéb államok is gabonabevitelre szorulnak. Mellesleg megjegyezve, ez is kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a ma elképzelhető legtökéletesebb termelési rendszer mellett a föld minden vidékén Nyugat-Európa országait csak távolról is megközelítő sűrű lakosság nem élhetne meg, mert akkor ily gabonabevitel lehetetlen volna, ha minden ország maga használná fel földjének összes termelvényeit.

A lakosság foglalkozása és a népsűrűség közti összefüggés bizonyos fokig meg is fordítható, mert látjuk, hogy bizonyos foglalkozások, mint a gyáripar és mai értelemben vett nagykereskedelem, csakis sűrű lakosság mellett folytathatók. Általában a magasabb kultura a népesség bizonyos sűrűségét tételezi fel, de arra nézve, hogy mily fokúnak kell a népsűrűségnek lennie, csak megközelítő határ sem állítható fel. Bár általában azt látjuk, hogy az európai kulturállamok nagyrészt jelentékeny népsűrűséget mutatnak, mégis találunk köztük, és pedig műveltség tekintetében a legelsők közt helyet foglaló országot, melyben csak 7 lakos jut egy km^2-re. (Norvégia.)

Hogy a népsűrűség a társadalom szervezetének milyenségére nagy hatást gyakorol, azt nem nehéz megérteni. Egész más összetételű a ritkább lakosság által alkotott társadalom mint az, melyet sűrűn lakott helyeken találunk, mert a lakosság sűrűségével jár annak gazdasági úgy mint társadalmi tekintetben való messzemenő differenciálódása. Általában felállíthatjuk azt a tételt, hogy ott, hol sűrű a népesség, ott nagyobbfokú differenciálódásnak is kell végbemennie. Már csak a foglalkozások különbözősége, mely, amint láttuk, elengedhetetlen feltétele a nagyobb népsűrűségnek, szükségkép magával hozza a lakosság bizonyos differenciálódását, mely azután az egész társadalmi szerkezetre és összetételre kihat, mert a különböző foglalkozási ágakhoz tartozók csoportosulása kiinduló pontja a társadalmi osztályalakulásnak.

10. A népesség összetételének hatása a társadalom életére.

A társadalom anyagának egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy folytonosan változik. Szüntelenül új meg új nemzedékek tünnek fel a látóhatáron, a jelenlévőket pedig egyre tizedeli a halál kaszája, hogy azután az új nemzedékeknek helyet adjanak. Az egyes korosztályokban a halál minden évben szemlét tart, elszólítván azok tagjainak kisebb-nagyobb részét. Igy azután minél magasabbra megyünk, annál kevesebben maradnak; minden későbbi korosztály kisebb mint az előtte álló, úgy hogy a lakosság egyes korosztályai vonalainak egymásfölé helyezésével kúp alakot nyerünk, mely széles alapjáról felfelé, a magasabb korosztályok felé, egyre keskenyebb lesz.

A társadalom anyagának folytonos változása, a nemzedékek szakadatlan váltakozása a társadalom életének és szervezetének egyik legfontosabb mozzanatának, a társadalom és intézményei fejlődésének a kulcsa. A társadalom anyaga eme tulajdonságának a figyelembevétele nélkül nehezen volna a társadalmi berendezések folytonos változása igazán megérthető. A nemzedékek letünésével lassankint az egyes társadalmi berendezések és intézmények kora is letű-

nik, hol lassabban, hol gyorsabban, és az új nemzedék felülkerekedésével a társadalmi szervezet és berendezések is módosulnak, változnak. Valamint a nemzedékek is mulandók, éppúgy örök intézmények sem léteznek. Ha azonban minden nemzedék fellépése egyre módosít is valamit a társadalom szervezetén, ez csak fokozatosan, lassanként megy végbe és az intézmények közül számos, bár folyton módosuló alakban, igen sok nemzedéken keresztül is fennmarad.

A társadalom berendezései és intézményei változásánál a népesség kor szerinti tagozódásának igen fontos szerep jut, mert a lakosság különböző korbeli egyénei a berendezések és intézmények újításával szemben más-más álláspontot foglalnak el. A fiatalok, akiknek bátorságát és reményeit az élet viszontagságai még nem törték meg, kiknek lelkesedését a csalódások tömkelege még nem szorította nyugodtabb mederbe, és akiket a tapasztalat a haladás és a fejlődés lassú voltáról még nem győzött meg, a haladó elemet képviselik és könnyen foglalnak állást a társadalmi intézmények változtatása mellett, míg az életük derekát élők és az aggok a változásokkal szemben többé-kevésbbé szkeptikusok és a konzervativ elemet teszik, mert őket az élet, a fejlődés észszerű volta és a fény- és árnyoldalak együttjárása inkább a fennálló intézményekhez ragaszkodóvá teszik, mely irányban különben érzelmük és a megszokottság is hat. A fiatalok és öregek, a haladók és konzervativok folytonos harca, az egyik-másik elem túlsúlya az, ami a fejlődés gyorsabb vagy lassúbb üteme fölött dönt.

Már ebből is kitűnik, hogy a lakosságnak kor szerint való tagozódása mily döntő mozzanat a társadalom összetétele, szervezete tekintetében. Egyéb szempontok is vannak, melyek a lakosság kor szerinti összetételének fontosságát mutatják. Ilyen az államok politikai hatalma, mely kivált régebben, de még ma is, többé-kevésbbé haderejétől, tehát a népesség bizonyos korosztályaihoz tartozó egyének számától függ. Még fontosabb a lakosság kor szerinti tagozódása a nemzeti munka, a nemzeti termelés szempontjából. Amint tudjuk, az ember munkabírása élete különböző szakaiban éppenséggel nem egyenlő. Amit a gyermek és az aggastyán nem bír, azt könnyűséggel elvégzi az ifjú és a férfi. A lakosság bizonyos korosztályai a nemzeti termelés szempontjából egyáltalában nem jönnek számba, mert részben teljesen improduktivok, részben pedig alig járulnak valamivel a nemzeti termeléshez. Ide tartoznak a 15 éven aluliak és a 60 éven felüliek. Ezek a társadalomnak nem termelő, hanem csak fogyasztó tagjai, kiknek az eltartásáról a többieknek kell gondoskodni. Egyes írók, mint Hoffmann, Wappäus és Block, kivált a fiatal korosztályok nagyobb számban való jelenlétét hátrányosnak tartják, mert ilyenkor, nézetük szerint, a javakorabeli egyénekre azok eltartása túlságos terhet ró és az azok szükségletei és élvezetei fokozásától vonja el az anyagi eszközöket. Ha a fiatal korosztályok rendkívüli felduzzasztása a születések túlságos magas számával kapcsolatosan lép fel, mi természetesen nagy gyermekhalandósággal is jár, nem is tekinthető kedvezőnek, azért a jövendő nemzedék eltartását még sem szabad egészen az említett szempontból megítélnünk és e terhet túloznunk.

Ami már most azokat a tényezőket illeti, melyek az egyes államok lakossága kor szerinti tagozódásának különböző alakulását előidézik, úgy ezek között első helyen természetesen a születési és halálozási szám nagysága jön tekintetbe.

Minél magasabb a születési szám, annál erősebben vannak az alsó, a fiatal korosztályok az illető államok lakosságában képviselve, mint azt Magyarország, Anglia, a Német birodalom és még inkább a Balkán-félsziget államainak példája mutatja, míg alacsony születési szám mellett a 20 éven felüliek korosztályai tetemesen erősebbek, mint az p. o. a francia népesség korszerinti tagozódásában észlelhető. Magas halálozási szám mellett az előző és a rákövetkező korosztályok között a különbség mindig jelentékenyebb mint alacsony mellett, úgy hogy az ilyen ország korszerinti tagozódását ábrázoló kúpja sokkal hegyesebb és széles alapon indulva sokkal hirtelenebbül hegyeződik ki mint a többi országé.

a) *Vándorlások.*

Igen lényegesen befolyásolja a népesség kor szerinti tagozódását a vándorlások mértéke. Eme régen inkább spontán és ekkor nagyobb tömegekben végbemenő állandóbb jellegű helyváltoztatásai a lakosságnak a közlekedési eszközök csodás fejlődése és az emberek közti érintkezés nagy fellendülése folytán napjainkban állandó jelleget öltöttek és a statisztika megtanított bennünket arra, hogy az országok lakossága soha sincsen nyugvó állapotban, hanem folytonos embertömeg mozog úgy az országok határain belül, mint azokon kívül is.

Az első jelenség a belvándorlások, a második pedig a ki- és bevándorlás neve alatt ismeretes. Mindakettő lényegesen befolyásolja a népesség kor szerinti tagozódását. Minthogy azonban az első hatása az egyes korosztályoknak egyazon ország határain belül való különböző elhelyezkedésére vonatkozik és így a termelő erőknek inkább lokális változásait idézi elő, kevésbé érdekel itten mint a be- és kivándorlás hatása, mely messzemenőleg befolyásolja egész nemzetek korszerinti tagozódását. Az a körülmény, melynélfogva a vándorlások a korszerinti megoszlásra befolyást gyakorolnak, abban fekszik, hogy a vándorlás céljából megmozduló néptömegek az erejük teljében levő, tehát a legtermelőképesebb lakosság sorából kerülnek ki. Éppen ezért a kivándorlás legkárosabb hatása a lakosság munkabíró része egy hányadának az elvesztése. A kivándorlás nem azoktól szabadítja meg az országot, kik csak fogyasztók, hanem azoktól fosztja meg azt, kik a társadalom leghasznosabb, legmunkabíróbb elemei. Ezért követnek el az egyes államok a kivándorlás meggátlására mindent. Amint tudjuk, hazánk is tetemes, sajnos, évenkint növekvő és az 50.000 lelket már tetemesen túlhaladó néptömegeket veszít amúgy sem nagyon sűrű lakosságából ez úton.

Viszont a bevándorlás hatása, amint ezek után természetesnek fogjuk találni, igen jótékony. Anglia hirtelen gazdasági emelkedése nem keveset köszönhet a francia hugenotta bevándorlóknak és, amint tudjuk, régi királyaink is tisztában voltak a bevándorlás jótékony hatásával, midőn a XII., XIII. és XIV. századokban a Nyugatról jövő bevándorlóknak hazát adtak Magyarországban.

Napjainkban az északamerikai Egyesült-Államok képezik a külföldi vándorlások legerősebb vonzópontját és nagy bevándorlásuk a 20—40 év közötti legmunkabíróbb egyének korosztályát rendkívül felduzzasztotta és éppenséggel nem

utolsó sorban ennek köszönhető e fiatal ország oly rohamos és mesés gazdasági fellendülése, milyenre a világ még nem látott példát.

Mielőtt a népesedésre vonatkozó fejtegetéseinket bezárnók, még egy, a társadalom anyagának szerkezetére vonatkozólag igen lényeges mozzanattal kell foglalkoznunk: a települési viszonyokkal.

b) *Település; falu és város.*

Települési viszonyok alatt az emberi lakhelyeknek az elhelyezkedési módját, azoknak nagyság és egymáshoz való közelség, illetőleg távolság szerint való megoszlását értjük. E tekintetben három fő alakzatot különböztethetünk meg, melyek a települési módok egy-egy típusát képviselik. Az emberi lakhelyek lehetnek teljesen elszórtan, családonkint vagy gazdaságonkint különkülön; ez a magános udvarok rendszere, melynek egyik faja a mi tanyai rendszerünk is. Az egyes családok lakhelyei azonban az ember társas hajlamának megfelelően sokkal gyakrabban vagy közvetlenül egymás mellé építve, vagy pedig csak kertek és egyéb belsőségek által elválasztva fordulnak elő; ilyenkor már bizonyos közös élet fejlődik ki, mely középületek, mindenekelőtt templom felépítéséhez vezet; ez a falusi rendszer. Amidőn végül az emberi lakhelyek igen nagy száma tömörül össze aránylag kis területen, úgy hogy a lakhelyekhez tartozó határ már nem képes a lakósság táplálékát szolgáltatni, hol már csak ezért is nagyobbfokú munkamegosztás, ipar és kereskedelem fejlődik ki, városról szólunk. Ez alakzatok mindegyike magában is más-más képet nyujthat és a különböző alakzatok átmenetekkel és árnyalatokkal egymásba folynak. Mégis megvannak mindegyiknek a lényeges vonásai.

Az alacsony műveltségi fokon álló népek települési viszonyaik tekintetében alig mutatnak fel — az említett típusokat szem előtt tartva — különbségeket. Ezek a családok bizonyos, nem igen nagy számot magukban foglaló falvakban élnek és a település egyéb alakulatai, a magános udvarok és a városok egyaránt hiányoznak. Ez az állapot, mely ma p. o. még Afrika széles vidékeit jellemzi, mely világrész, az északi partot és az európaiak gyarmatait kivéve, egyáltalában nem bír igazi városokkal, valamikor a mi világrészünkben is fennállott. A műveltség emelkedésével azonban kormányzati és védelmi okok, melyekhez a gazdaságiak is, bár eleinte elég alárendelt formában, járultak, már korán az emberi lakhelyek tekintélyesebb összetömörüléséhez, nagyobb városok keletkezéséhez vezettek. Nabukodonozor alatt p. o. Babylon terjedelme igen nagy volt. Az ókornak műveltség tekintetében vezető népeinél, kivált a görögöknél, a lakhelyek összetömörülése ugyancsak előtérben állt. Keletkeztek az úgynevezett városállamok, melyeknél az egész közélet és a gazdasági élet forgalmi része is többé-kevésbé egy nagy városban összpontosult.

Amidőn a középkor új, életerős néptömegekkel árasztotta el Európát, a nyers és műveletlen népek a régi városok egy részét elpusztították és évszázadokon keresztül a falusi települési mód, mely mellett helyenkint a magános udvarok, a tanyák rendszere is előtérbe lépett, uralkodott Európában. A városi élet fejlődése sok tekintetben egészen eltérő, inkább gazdasági alapokon újból

megindult és a lakhelyek nagyobb összetömörülése lassankint ismét jelentkezett. Azonban az ez irányú fejlődés eleinte csak lassú léptekkel haladt.

Lényeges változást hozott azután a XVIII. század vége és a XIX. század. A nagy ipari és kereskedelmi fellendülés, a közlekedési eszközök addig el sem képzelt tökéletesbülése, mely a nagy találmányokat követte, a lakóhelyek összetömörülésének óriási lendületet adott. A gazdasági élet most már mindjobban a nagyobb városokban összpontosul és a legfontosabb kulturális intézmények székhelyei is ezek. Az emberek kényelmének és szórakozásának szolgáló számos intézmény az életet a városokban kellemessé teszi. A városokban remélnek a legkülönbözőbb népelemek leginkább kereseti alkalmat, helyzetük javítását és így megindul a rendkívüli mérveket öltő özönlés a városok felé. A következménye ennek természetesen a városi és vidéki lakosság régi arányának a megváltozása. Igy p. o. a Német birodalomban 1871-ben a népesség 36%-a lakott városokban, 1890-ben pedig már 47%-a, Franciaországban 1846-ban a városi lakosságra 24·4%, 1896-ban pedig 37·4% esett. Hazánkban a városi élet még kevésbbé van kifejlődve mint a Nyugaton, mégis az 1905. évi népszámlálás adatai alapján már 40·23%-ra tehetjük a városi lakosság hányadát.

A néptömörülési viszonyok tekintetében korunkban kivált a nagy városok hirtelen növekedése jellemző. Wien lakossága 1869-ben még csak 632.000, Berliné pedig 1871-ben 826.000 lélek volt, 1900-ban pedig Wiené 1,675.000-et, Berliné 1,888.000-et tett ki, mi Wienre nézve 165, Berlinre nézve 128·5%-os gyarapodásnak felel meg. Budapest a gyarapodás mérveit illetőleg egy csöppet sem marad el ezen városok mögött. 1869-ben még csak 270.685 lakost számlált, 1900-ban pedig már 716.476-ot, mi 164·6%-os gyarapodásnak felel meg, tehát hazánk fővárosa épp oly mértékben növekedett eme 30 év alatt, mint az osztrák főváros. Azóta Budapest lakossága újból jelentékeny gyarapodást mutat fel és ma már 800.000 körül van. Fővárosunk lakossága felülmulja — Pestmegye kivételével — minden megye népességének számát.

A társadalom anyagának lakóhelyek szerint való elhelyezkedése természetesen nem lehet közömbös a társadalom szervezetére nézve, valamint nincsen hatás nélkül az egyénre nézve sem. Hogy csak a legszélsőbb különbségeket említsük, a falusi ember tudvalevőleg egészen más mint a városi. A különbség a kettő között, mely már a külsőben, a viseletben is kifejezésre jut, az egész jellemben, lelkületben és gondolkozásmódban bírja alapját. A falusi ember nehézkes, a régihez, a szokáshoz ragaszkodik, újításra kevéssé hajlandó és mindenben konzervativ; erősen társai ellenőrzése alatt áll, minthogy a faluban egyik a másik viselt dolgait igen jól tudja és ez sokszor visszatartja a rossztól. Általában arisztokratikus érzelmű, mit Spencer azzal magyaráz, hogy a falun kevés a nagy, hatalmas egyén, úgy hogy azok összehasonlítására hiányozván az alkalom, igen nagyoknak tetszenek a sok szegény exisztencia mellett. Ezzel szemben a városi lakosság demokratikus érzelmű; sok kiváló ember lévén itt együtt, azok, minthogy számos hasonló van, nem tűnnek fel oly nagyoknak. A városi ember élénkebb eszű, képzettebb, úgy technikai, mint politikai téren az újítás felé hajlik. Sokáig általános volt az a nézet, hogy a városi lakosság rosszabb mint a falusi, mert a városokban a bűntettesek száma nagyobb. Eme nézet

a valóságnak nem felel meg, mert a városba özönlő áramlat éppen a bűnttetesek nagy részét is, kik a községbeliek nagy ellenőrzésétől szabadulni óhajtanak, a városba sodorja, hol egyébként azok a korosztályok is nagyobbak, melyekben a kriminalitás erősebb. A valóságnak az felel meg, hogy a városi népesség jelleme egész más mint a vidékié, és ha számos hátránya van is a városi embernek, az a társadalmi haladás iránt kétségkívül fogékonyabb és úgy értelmisége, mint szükségletkielégítési módjai, fejlettsége tekintetében jelentékenyen felülmulja a vidéki lakosságot.

Ha mindezt figyelembe vesszük, érthetőnek fogjuk találni, hogy más a jelleme az oly társadalomnak, melyben a városi lakosság nagy hányadot képvisel, mint a főkép falvakban, nagyobb városok nélkül élő társadalmaké. Más volt igen érthetően az ókori, főkép egy-egy nagyváros köré csoportosuló társadalmak jellege, mint a középkori, főkép falusi és tanyai lakosságé. A városi élet fejlődése folytán az ellentét a városi és vidéki népesség között napjainkban még növekszik. Ezek szem előtt tartásával be kell látnunk, hogy a városi lakosság arányának rendkívüli növekedése a nyugateurópai társadalom szerkezetében mélyreható változásokat okoz, melyek teljes jelentőségét csak a jövő fogja megmutatni.

A kultura hódításai.

A társadalom fennállásának külső létfeltételeiként helyrajzi és klimatikus viszonyok szerepelnek.

Eltekintve egyes kivételes esetektől, emberi társas élet csak ott képzelhető, hol az anyagi lét eszközei adva vannak; ott, ahol ezek állandóan hiányzanak, ideig-óráig tartó, mesterségesen fenntartott társadalmi létet talán képzelhetünk, de tartós emberi tartózkodásról s így valódi társadalomról nem beszélhetünk. Az anyagi eszközök e hiánya az éghajlat ridegségének, avagy a talaj terméketlenségének eredménye.

A földrajzi határ, melyen belül emberi, tehát társadalmi létről szólhatunk, a művelődés fejlődésével változik; de bizonyos kereteken túl az elért technikai vívmányok dacára ma sem lép fel rendes társadalmi élet.

A földnek emberek által állandóan lakott területe az északi szélesség 71°-ától a déli szélesség 53°-áig terjed. A legmagasabb lakóhelyek Tibetben találhatók. Itt 5000 m. magasságban is találunk még állandó letelepüléseket, falvakat; Délamerikában az Andes hegységben 4000 méternyi magasságban még szintén vannak tartós lakhelyek, míg Európában az állandó tartózkodás határa a 2400—2500 méter.

A földgömb e területén, e határok között helyezkedik el az emberiség. Itt alakul ki a társadalom hatalmas épülete úgy időben, mint térben számtalan változatot mutatva. Mint a szerves és szervetlen világ egyesítése lép fel már most ez alakulat, mint de Greef mondja: *a szerves élet túlnövekvése* ez.

Léte nem egyéb, mint *alkalmazkodás;* alkalmazkodás egyrészt a külterméezethez, másrészt a saját maga által teremtett anyagi és szellemi képződményekhez. A külterméezet mint ellenséges hatalom áll vele szemben s midőn a társadalom támadása ellen védekezik, egyúttal hódít is. Leigázza egykor

hatalmas ellenfelét; meghódítja annak ellenséges erőit, felhasználja saját céljaira, beolvasztja azokat saját testébe, alkatrészévé teszi.

Egész szervezete támad ekként a kültermészet felhasznált erőinek, melyek a társadalom testébe beillesztve, annak kiegészítő részeivé válnak.

Az anyagi világ, a külternészet ennek megfelelőleg két szempontból tekinthető. Egyrészt úgy jelentkezik, mint amellyel szemben az ember, illetve a társadalom, szenvedőlegesen viseltetik, hatásait tűrni kénytelen, míg másik része úgy lép fel, mint amely a társadalom hatalma alatt áll, amelyet az magába felvesz, kebelébe befogad. A Lilienfeld által szervesnek tekintett társadalom *intercellularis* (sejtközi) *anyaga* lenne ez.

A külterniészet felett gyakorolt ez uralom az emberre nézve a kultura megteremtéséhez vezet, egy anyagi kör létesítéséhez, mely a társadalomban élő egyénnek éppúgy kiegészítő részét, egyéniségének éppúgy alkatrészét alkotja, mint szervezetének többi elemei. Egyéniségének sérelme nélkül idővel éppoly kevéssé nélkülözheti ezeket, mint ahogy szervezetének minden megsértése, hiánya az egyéniség támadását jelenti.

Az állatvilággal szemben (ahol minden alkalmazkodás a szervezet módosulása által történik) e haladás szinte korlátlan. Az anyagok, melyek a kulturális élet tartalmát alkotják, szinte a végtelenbe szaporíthatók, folyton nagyobb és nagyobb tömegeket képviselve, a multtal szemben az újkorban hatványozott mértékben látszanak növekedni. Beláthatatlan az a határ, ameddig ez irányban a társadalom eljutni fog; kiszámíthatatlan, meddig terjeszti ki hatalmát a természet felett.

Az ember uralma ma még a földre szorítkozik, s itt is tűrni kénytelen az elemi erőt, földrengés, tűzhányó hegyek működésének hatását, a légköri viszonyok, hő és hideg változásainak befolyását. Sokszor még gyámoltalanul áll ez erőkkel szemben. Hatalma azonban ma sem állapodik meg a föld felszinén. Behatol a föld mélyébe s kiaknázza annak kincseit. Majd megkísérli hatalmába ejteni a levegőt, szolgálatába hajtani a villámot, a vihart. Meghódítja a föld felületén levő összes szerves és szervetlen világot. Az állatok egy részét szelidítés által hajtja igájába, másik része ellen — kiirtásukra törekedve — háborút indít. A növények sorsára nem csekélyebb befolyást gyakorol. A szervetlen világ kincseit szintén felhasználja. Feldolgozza őket, eszközöket, szerszámokat formál belőlük.

E javak, a társadalom kulturbirtoka, körébe kell azutan számítanunk mindazon átalakításokat, melyeket az emberek évezredeken keresztül a föld felületén véghez vittek. Már maga a terület művelhetővé tétele: erdők kiirtása, mocsarak kiszárítása, folyamok szabályozása, óriási erőfeszítések eredményeit mutatják. Ezeket kiegészíti a beépített terület, mely a reá fordított munka nagysága tekintetében alig áll mögötte az előbbi erőkifejtésnek. Ide sorozhatók mindazon technikai vívmányok, melyek a civilizáció derengése óta az emberi elmében felmerültek s azóta óriási mértékben elszaporodtak. A legfontosabb e találmányok között kétségkívül az elementáris erők, a levegő, a víz, a tűz meghódítása volt. De nem csekélyebb értékű ezek mellett egyes technikai folyamatoknak, mint az ércolvasztásnak s más egyéb kémiai eljárásoknak felfedezése

sem. Fontosságuk és jelentőségük az emberi műveltség történetében kiszámíthatatlan.

Ide tartoznak azután mindazon tárgyak, eszközök, szerszámok és gépek, melyek míg egyrészt a gazdasági élet előfeltételeit alkotják, teszik azt lehetővé, másrészt a társadalmi élet többi ágait is szolgálják. Az első kőbalta megalkotása mélyreható változást eredményezett a primitiv világban. De később is a technika terén elért minden jelentékenyebb haladás forradalmat jelent az egész társadalomra nézve: nemcsak a gyakorlati élet terén, hanem az eszmék világában is. Elég e tekintetben az első gőzgépre, a vasútra, a táviróra reámutatni.

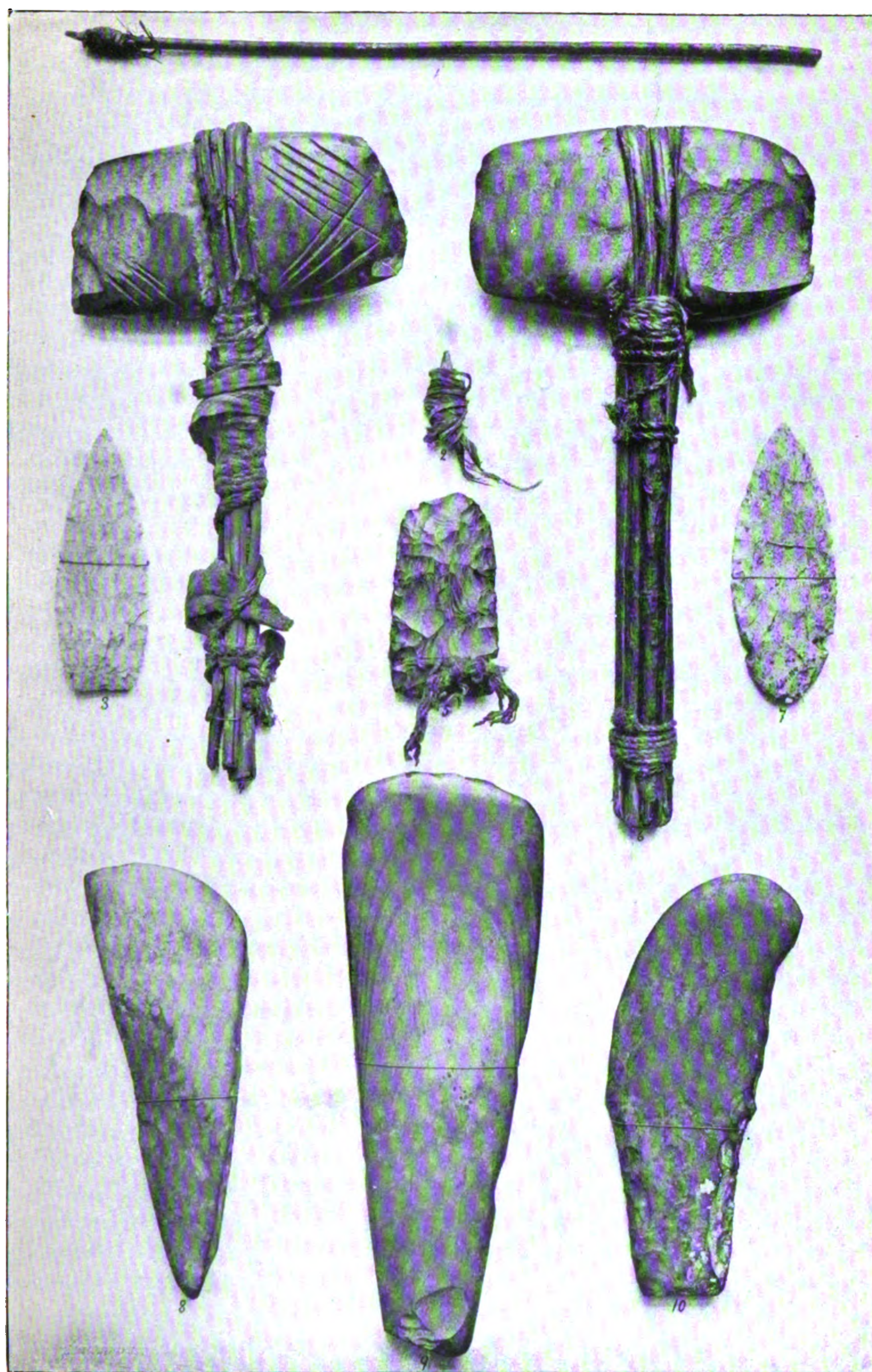
A materiális világ e részei által a társadalom anyagát kimerítettnek nem tekinthetjük. Tudásunk, ismereteink, amennyiben azok anyagi alakot öltenek, szintén ide sorozandók. A kalendárium, a számrendszer, súly- és űrmértékek, a nyomtatott betű, bármely alakban jelenjék is az meg, mint az emberi szellem megtestesítései, az anyagi kultura körébe tartoznak. Ilyenek a kutató tudós segédeszközei: úgy maguk a könyvek, mint a mikroszkop, teleszkop szintén az anyagi környezet részei.

A berendezések, az anyagi világnak e szervezete, bizonyos önállósággal, önálló törvényszerűséggel bir s — bár nem oly mértékben, mint azt a történelmi materializmus hívei hirdetik — befolyásolja, irányítja szellemi életünket.

Az okok, amelyek a természet átalakításához, azok felhasználásához vezetnek: a külviszonyok; az anyagi szükség, az égalj, az ellenséges behatások, a lakosság szaporodása. Már Emerson kiemeli, hogy a kulturának a hideg, a hó a megteremtője, s M. Wagner természettudós az első technikai vívmányokat a jégkorszak által létrehozott változások folytán keletkezett új szükségletekre vezeti vissza. A tulajdonképeni *alapot azonban az ember szellemi képességei* alkotják, melyek egyes egyéneknél, a lángésznél zsenialitássá fokozódnak, s kedvező körülmények közé, megfelelő társadalmi légkörbe jutva, nagyszerű alkotásokat, hatalmas civilizációt teremtenek, aminőnek példáival 4000 év előtt a Nilus partján, majd a Tigris és Eufrát völgyeiben, időszámításunk kezdetén a római birodalomban, később a renaissance korában s a jelen században találkoznak. Az ember tehetségei az összes eszközökben, gépekben, építményekben külső kifejezést nyernek. Minden műszer, minden szerszám egy-egy gondolat, egy eszme megvalósítása, annak megtestesítése.

A természet meghódításából származó, az ember által feldolgozott s a társadalomba tartozó javak tekintetében bizonyos megkülönböztetés tehető. Az osztályozás első sorban azon az alapon történhetik, vajjon ez anyagok, a nemzetgazdaság meghatározása szerint javak, közvetlen szükség kielégítésére szolgálnak-e: *fogyasztási javak,* avagy csak közvetve szerepelnek ilyenek gyanánt, első sorban a fenti javak előállítására szolgálván: *műszerek.*

Ámbár az anyagi szükségletek kielégítésére szolgáló fogyasztási javak a fejlődés szintén bizonyos egymásutánját mutatják, mint azt például a tápszereknél észleljük, ahol a nyersen elfogyasztott erdei bogyóktól, gyökerektől, gyümölcsöktől, kisebb állatoktól, nagyobb állatok, halak husától a modern gurmand asztaláig, az ételek legrafináltabb elkészítéséig az élelmiszerek legnagyobb

PRIMITÍV SZERSZÁMOK.

különbségével, az elkészítés legeltérőbb módjaival találkozunk; avagy a testi védelem tekintetében az egyszerű állatbőrtől a modern öltözetek, a divat minden szeszélyeit követő változatosságáig, a képzelhető legnagyobb eltéréseket észlelhetjük; avagy az időjárás viszontagságai elleni védekezés eszközeit nézve az építészet terén az egyszerű szélvédőtől, szárnyéktól a legpazarabb módon felépült palotáig a legeltérőbb alakításokkal találkozunk, — az anyagi világ, a társadalomban előforduló átalakulásoknak sokkal jellegzetesebb képét azok a produktumok nyujtják, amelyek a különböző javak létrehozását lehetővé teszik, azokat szolgálják.

A természet felhasználásának első ténye az *eszköz megteremtése.* Nem minden kő vagy fadarab, melyet a kezdetleges ember felhasznált, tekinthető ilyennek. Csak akkor válik ez azzá, mikor használata nem véletlen eredménye, alkalmazása szükségesnek tekintetik, oly természetesnek találtatik, mint a kéznek a használata.

Az összes szerszámok,. műszerek az emberi érzékek megtoldása gyanánt jelentkeznek. A kalapács nem más, mint a meghosszabbított ököl; a vágószerszámok a fogak és körmök toldalékai. Érzékszerveink *vetülete, projekciója* ez, mint azt már Kapp, de különösen Stein Lajos egyik szellemes elmefuttatásában megjegyzi. Sőt itt nemcsak kivetítést, de valóságos meghosszabbítást találunk. Az által, hogy az egyes szervek fa-, kő- vagy vasban reprodukáltatnak, a használó tagjainak valóságos folytatásai, egyéniségének részei lesznek. Igy minden munkás saját megszokott szerszámaival, ásójával, kapájával boldogul legjobban. Az átalakított anyagi világ valóságos visszahatásával találkozunk már itt. Még a kezdetleges gépek az egyszerű szerszámok formájára alakíttattak. Igy a legrégibb fűrészgép a kézifűrész, a gyalulógép a kézigyalú mozgásait utánozza. Idővel azonban az eszköz kerekedik felül. Ma már az határozza meg az ember mozgásának minémüségét, ez szabályozza a mozgás gyorsaságát, állapítja meg munkájának idejét.

Úgy vagyunk itt is mint a szokásokkal, törvényekkel, mi teremtjük őket, hogy azután azok uralkodjanak mifelettünk.

A természet erőinek ilyen hatalmába hajtása s különböző formába öntése által kiszámíthatatlan mérvben hatványozódnak az ember erői, tehetségei. Igy a teleszkóp a szem, a telefon és mikrofon a fül képességeinek megsokszorozódását jelenti.

Az eszközök anyagát véve alapul, az archeológia a *kő-,* a *bronz-,* a *vaskorszak* között tesz különbséget, melyhez a mai kor, mint a *gépek kora* (Suttner Berta), csatlakoznék. A korszakok fenti beosztása inkább szkematikus mint a valóságnak megfelelő. Míg egyrészt a korok egymásutánja nem mindenütt általános, másrészt az egymásután sem feltétlen. A kivételek szinte túlnyomók. E korokat különben a *természetes eszközök* korszakának nevezhető időszak előzte meg.

Összes műszereink különben lassú elkülönülés eredményei. Fegyver és szerszám eredetileg azonos volt. Egyes, a szél által letördelt fadarabok, különösen botok, kisebb, nagyobb állatok csontjai, kődarabok, sásféle növények szolgáltak első sorban eszközök gyanánt. A bot mint támasz szerepelhetett, s mint az öregség jelvénye, a tekintély szimboluma is volt; a vadállatok ellen fegyverül szolgált, mint emelő működött, s oszlop lehetett az első kunyhó épí-

tésénél. Formája csakhamar átalakult. Meghegyesítve *nyársként* használtatott, ha vége felé erősen megvastagodott, *bunkóvá* vált s heggyel ellátva, *lándzsává* lett. A *kő* eleinte *kalapácsként* használtatott s gyümölcsmagvak, kagylók feltörésére szolgált, később talán hajításra is. Valószinű, hogy már igen korán a fogak vágó munkáját végezte, míg később mint *véső* jelentkezett. Majd mint hántó eszköz a fagalyak preparálására szolgált. Itt már az egyik kéz vitte a főszerepet, míg az előbbi esetekben még mind a két kéz dolgozott.

A nyers kő már korán átalakult. Eleinte csak ütés, vagy mint némely kő, pl. az obszidián, a tűz segélyével nyert alkalmasabb, ékalakú formát, de később csiszolás segítségével tétetett használhatóvá. Igy jutunk el a *faragott*, illetve a *csiszolt* kő korszakához. A kődarab különben nemcsak fegyverül, de az összegyűjtött magvak szétmorzsolására is szolgál.

További fejlődést mutat a kő kifurása.

A kézben tartott kő nevezetesen alkalmatlan volt. Elég erősen kezelni nem lehetett, hogy nagyobb súlyt adjon neki, a test működésében mutatkozó lódítási mozgást utánozva, az ősember botjára illesztette. Az eredetileg kézzel használt kőék összeköttetésbe hozatott a bottal s így vált belőle *balta*.

A kődarab eleinte a bot nyílásába illesztetett: hisz már, mint láttuk, korán tudott fúrni a primitiv ember; később állatbőrből vágott vékony szalagokkal erősíttetett meg. Ugyancsak így támadt a kezdetleges *kapa*. Vagy egy természettől hajlított faág vagy gyökér volt az, mi e célra szolgált, vagy a ferdén beillesztett kődarab teljesítette e szerepet.

A kő mint hajítási eszköz is jó szolgálatokat tett. Tovább fejlesztve, mint *parittya* lép fel. Különösen a sémi népek sajátos fegyvere ez.

A *fuvócső* csak kivételes alkalommal és helyen fordul elő. Sokkal fontosabb az *íj* és a *nyíl*.

A guruló fatörzstől származott a *henger*, a hengerből a még durva *kerék*, a kerékre alkalmazott pallóból lett a *kocsi*, mely az állatok megszelidítése után már állati erőtől vontattatott.

A megölt állatok csontjait a legkülönbözőbb célokra használták. Eleinte csak botját tette hatékonyabbá a kezdetleges ember, midőn fogakkal teletüzdelve, azt lándzsává alakította s egyúttal vetődárdaként használta. Majd észlelve átütő erejét, tűt, kapcsot készített belőle, mely azután kezdetleges ruházatának megerősítésére szolgált. Állati csontból készült az első halászhorog is.

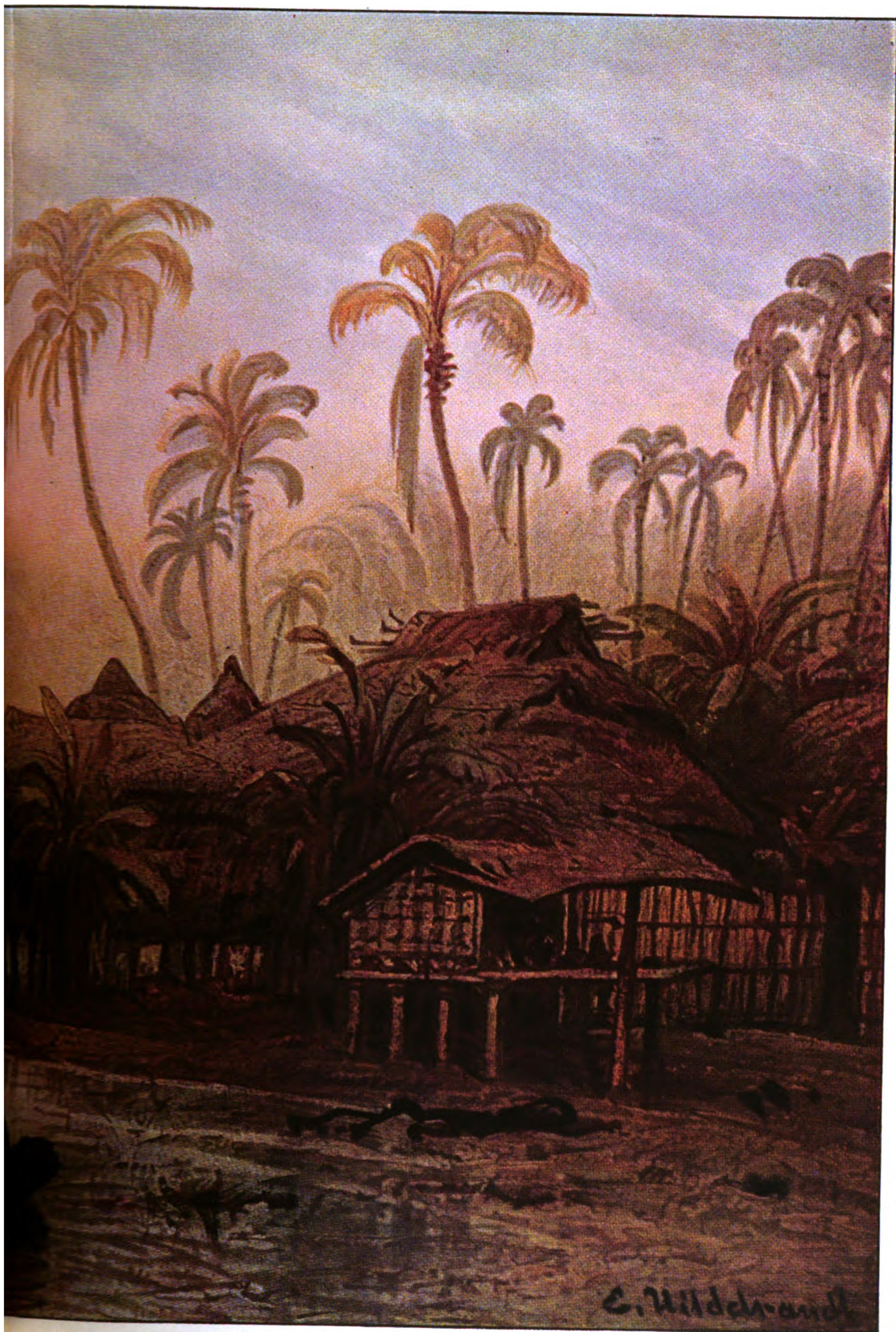
Az emberi szervezet utánzásaként jelentkezvén e fegyverek és eszközök, mint *elsődleges* alakulatok lépnek fel. Igy a bot a kar meghosszabbításaként szerepel, még a hajítófa, valamint annak leszármazója, a *bumerang* is. Testének védelmére a bőr erősítésére törekszik, s így támad a páncél, mely széjjelbontva azután sisakká, paizzsá válik.

Még a kagyló s a gyümölcshéj is a behajtott tenyér utánzásaként lép fel, de már a kosár művészi fonása nem ezt utánozza, hanem a gyümölcshéj mesterséges utánzását célozza. Ez eszközöket már *másodlagosaknak* nevezhetjük.

Jellemző az utóbbiakra az íj, itt már szintén nem szerv utánoztatik, hanem a hajlított fa egy tulajdonságát hajtotta szolgálatába az ember. Az ily gépek a fejlődés egy új fokát jelölik.

CÖLÖPÖKÖN ÉPÜLT F

. FILIPPI SZIGETEKEN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

Az első *edény* a folyadék, különösen a víz befogadására szolgált. Valószinű, hogy alkalmas csonteszközök szolgáltak e célra. Szarvak, emberi koponyák, majd gyümölcshéjak, állati bőrök voltak az első edények, később vesszőkből készítettek kosarakat és edényeket, amelyek oly sűrűn és erősen voltak fonva, hogy a folyadékot nem eresztették át. Ilyenek sok helyt még ma is divatban vannak. Mikor azután a kosarakat sárral vagy földi szurokkal betapasztották s azt tapasztalták, hogy ezek a napon vagy tüzön megkeményedve vízhatlanná válnak, fel volt fedezve a fazekasság mestersége.

Az anyagi szükségletekkel szellemi szükségletek párhuzamosan fejlődnek. Nem csekély szerepet játszanak a kezdetleges népek életében a *díszítések* és *ékszerek*.

Teljesebb fejlődését ezeknek csak az érc feldolgozásánál találjuk, de azért a díszítés legkülönbözőbb nemeit már a primitiv embernél is láthatjuk. Az ékítés elsősorban magára a testre szorítkozik. Ennek díszítésre alkalmas részei használtatnak fel e célra. Igy látjuk a fej ékesítésére a legkülönbözőbb hajdíszek kialakulását, a fogak kireszelését, azok festését, az orr keresztülfurását, az ajak tágítását, a láb elnyomorítását, a derék összeszorítását. Az irányzat a faji jelleg kiemelésére irányul. Ehhez járul a tetoválás, a festés legeltérőbb, legkülönbözőbb fajai, melyek még a modern társadalomban is feltalálhatók.

A tollak, csigák, kagylók, melyek ekként a kezdetleges ember ékszereiként szerepeltek, nemsokára fejlettebb alakoknak adnak helyet, kar- és lábkötők, gyűrűk támadnak, majd a ruházat keletkezésével az ezzel összeköttetésben lévő fibulák, csattok egész tömege keletkezik. Maga az első lágyékkötő is díszítés jellegével birt. Valószinű, hogy eleinte a többi ruhadarab is inkább ékesség volt, semmint szükségnek felelt meg. Általánossá válva lett csak életszükségletté a ruházkodás, különösen akkor, midőn égalji viszonyok kívánatossá tették azt.

A szeméremérzet azután párhuzamosan fejlődött főkép a rendesen beborított testrész fedetlen maradása esetén. A ruházkodás terjedésénél az anyagok, melyek e célra használtattak, szintén fejlődést mutatnak.

Első sorban állati bőrök szolgáltak a test védelmére. Később a szövést kísérelték meg. A déli égöv alatt pl. megfelel egy sásból készült öv, egy könnyű kötény. A fonás terjedésével az anyagok mind változatosabbakká lesznek. Már svájci cölöpépítményekben is találunk szövetdarabokat.

Annak elbírálásába, vajjon a ruházat az ékesítés, a díszítés vágyából támadt-e avagy a külső természeti szükség hozta létre, itt nem bocsátkozhatunk. Valószinű, hogy e tekintetben mindkét körülmény közreműködött.

Odvas fák, barlangok, sziklarepedések szolgáltak eleinte a kezdetleges ember lakása gyanánt. Sokáig az egyesek szükségletét ez nem elégíthette ki. Némi építési ösztönnel már korán találkozunk. Az állati állapothoz legközelebb áll a fákon való lakás, aminek példáit ma is Szumatrán, a déli tenger szigetjein láthatjuk. Kunyhók ezek, melyeknél az ágak támaszként szerepelnek, illetve a lehajló ágak védőtetőként összefonatnak. Ilyen a bolyongó délausztráliai lakása még ma is. A földre épített kunyhó majd kúpalakú, majd négyszögű. A vázat képező faalkotmányt sár vagy szalmaborítékkal fedik be, míg az asantiaknál már agyagból épül. Nomád népeknél a bőrből készült sátor szolgál ugyan-

erre a célra. Haladást ezeknél nem találunk, nemcsak az átmeneti állapot folytán, de a hagyományokhoz való szigorú ragaszkodás következtében sem, mely mindig a régi formákat utánozza.

A faépítés szintén a nomádok sajátossága, de másutt is, különösen hegyi vidéken, sűrűn találjuk. Haladás jele a tapasztott fal, a patics alkalmazása. A cölöpépítmények a faépítmények egy sajátos faját alkotják.

Hatalmas indokok késztették az embert, hogy vizeken keressen magának menedéket s lakást. Nem csupán a vadállatok, rablócsoportok elleni védelem bírta az embert erre az építésmódra, gyakran helyi körülmények is ajánlatosabbá teszik a sekély vizben való építkezést, mint az elposványosodott, fűvel sűrűn benőtt partok használatát. A cölöpépítményt különben szárazföldön is alkalmazták. Itt is a biztonság keresése volt az irányadó. Ez az építkezési forma különben még ma is szokásos a déli vidéken, azon különbséggel, hogy a földszintet ma ólaknak, szineknek használják, míg a lakóhelyek és kamarák az emeleten vannak.

Az ember azonban nemcsak magának keres lakást, de halottainak emléket emel, majd nyugvóhelyeket épít; isteneinek oltárt állít, majd házat épít. Az építészet fellendülésének egyik alkalma ez.

A követ az építésre csak későbbi korban használták. Hatalmas sziklákat alkalmazott az ember eleinte oltárként. Számtalan helyen találunk hatalmas, függőlegesen felállított szikladarabokat, ú. n. *menhirt*. Igy a karnaki síkon (Franciaországban) 1500 négyszögöl területen 11.000 darab ily kő volt felállítva. A kúpalakú menhir Lokmariakerben 19 m. magas és 5 m. széles volt; a Champ Dolant-on levő 18 méter.

Gyakran köröket alkotnak ezek, mint a stonehengei (Anglia) *kromlech*, melynek 88 méter az átmérője. A külső kör oszlopain kereszt-kőgerendák nyugodtak, az egész 30 darab 44 méter magas oszlopból állott. Temetkezési helyek voltak ezek s csak a későbbi magyarázat szerint tartották őket a napisten templomának.

A harmadik csoportot a *dolmenek* alkotják. Hatalmas kőtömegek ezek, amelyek három-négy vízszintesen fekvő kőtömbön nyugodtak. Gyakran szabadon állottak, sokszor azonban hatalmas földdombok fedték őket. Gavrinnisz szigeten Morbihanban 10 méter magas és 130 méter kerületű volt egy ily halom. Sírhelyek ezek szintén, melyekhez hasonlót Európa többi tartományaiban, sőt az egész földön elszórva mindenütt találhatunk.

Ezen kőtömegek adta eszme továbbfejlesztései a bronz- és vaskorszaknak azok a hatalmas piramisai, sziklába vájt templomai, melyeket a nagy keleti államokban, Egiptomban, Indiában találunk. Ezeknek további fejlődése már történeti korszakba esik.

Ami a természet erőinek felhasználását illeti, e tekintetben az ember különböző utakat követett. Majd a természet által nyujtott anyagok formálása által akarta elérni céljait, majd azok puszta felhasználását, egyedül irányítását kisérli meg. Ez utóbbi irányban a tüzet, vizet, a légköri erőket használja fel céljaira. Egyik legfontosabb s kétségkívül korszakalkotó felfedezése az embernek a *tűz*-nek saját céljaira való alkalmazása volt.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

SZIKLA-SÍROK STÖCKHEIM MELLETT POROSZORSZÁGBAN.

Eleinte puszta tisztelet és imádat tárgya a tűz, mely előtt az ember, élvezve adományait, alázattal meghajolt. De csakhamar birtokába vette, s uralmát reá is kiterjesztette. Jelentőségét, fontosságát ma már méltányolni sem tudjuk. Csak ezáltal lehetett az emberiség lakhelyeit zordonabb területre is kiterjeszteni és ez adta meg egyúttal a haladásra az első impulzust. A barlanglakó uralkodott már e hatalmas elemen.

A tűz által nyujtott jótétemények oly jelentősek voltak, hogy megőrzése a kezdetleges ember gondolatait valószínüleg a legnagyobb mértékben foglalkoztatta. Valószinű, hogy eleinte kívülről, tűzhányókból, villámtól felgyujtott fáktól szerezték; csak később tanult meg az ember tüzet gerjeszteni. E mesterség a férfiak kiváltsága volt, ez segítette őket hatalmuk megerősítésében. A tűz őrzése ellenben a nő feladata, aki, mint a későbbi család központja, ezáltal még inkább helyhez kötötté lett. A férfi tápláléka is javult, változatosabbá lett a tűz segélyével.

A tűz felhasználása az ipar terén is óriási haladást jelent. A technika fordulópontja az ércek feldolgozásával kezdődik. Kétségtelen, hogy már korábban is akadunk gépekre, melyek még tisztán faalkatelemeket mutatnak. Igy pl. van faeke, szekér, mely kizárólag faalkatrészekből áll, de már ezek elkészítéséhez is ércszerszámok szükségesek, másrészt rendesen csak helyi körülmények eredményezik az érc csekélyebb alkalmazását. A földmívelés bizonyos foka érctechnikát igényel.

A nemes ércek közül az *arany*-at ismerték először, míg az *ezüst* ismerete sokkal későbbi korba esik. A *réz* nyers alakban is előfordul, tehát ily alakban is alkalmazták egyes amerikai törzseknél, valamint az indogermánoknál. Sokkal fontosabb érc az emberiség szempontjából a *vas*, valamint a réz s a cink öntvénye: a *bronz*. A déli népek inkább a bronzot használták, az északiak ellenben a vasat; így a Középtenger partjain a bronzkor megelőzi a vaskorszakot. A vas kezdetben ritka volt. Előállítása kezdetleges, de azért alkalmazása nagy haladást jelent már ebben a korszakban is. Lehetségessé vált a rengetegbe való behatolás, a ház-, a hajó- és a hídépítés. A vas alkalmazásának növekedésével a díszítés, a ruházkodás, a lakás felszerelése is fejlődik. A forgalom óriási mértékben növekedik.

Ekként készített eszközeit a vadember azután a legeltérőbb módokon használta. Kezdetben létfenntartása ugyan azok igénybevétele nélkül történt; gazdasági ténykedése a természet által szolgáltatott anyagok gyűjtésére szorítkozott. Táplálékát úgy a növény-, mint az állatvilágból szerezte. Kisebb állatok s madarak tojásai, bogyók, gyökerek, gyümölcsök szolgáltak elsősorban táplálékául. Később a halászat és vadászat zsákmányai járultak ezekhez. Táplálékszerzése annyival könnyebbé vált, minél inkább tökéletesedtek eszközei, amikor a kezdetleges bunkót és a baltát az íj és a nyíl váltották fel.

Az előrelátás legkezdetlegesebb fajaival már itt is találkozunk. Óriási haladást jelentett, midőn az első ember belátta, hogy a gyümölcsfát gyümölcseért ledönteni, a madárfészket elpusztítania nem szabad. Az ausztráliai a yámgyökér egy részét a földben hagyja, mert azt tapasztalta, hogy így ismét új gumók lesznek, sőt azt is észrevette, hogy botjával megtaszítva a

földet, az könnyebben terem. E tapasztalatból származhatott a legkezdetlegesebb *kapásmívelés*. Ez a munka elsősorban a nő feladata. A férfi legfeljebb az irtás munkáját végzi. A munka e különválása egyébként a termék felhasználásánál is észlelhető, amennyiben a férfi a nő által termelt eledelt megveti, viszont a nő a férfi által szerzett táplálék élvezetéből egyszerűen kizáratott.

Mindezen ügyességek a jólét bizonyos fokát teremthették. Vadász- és halászfalvak támadtak, melyek már bírnak a szervezet egy nemével, kényelmi eszközökkel, rabszolgákkal rendelkeznek s körükben már társadalmi tagozódás is észlelhető.

Mindaddig, míg az ember a puszta gyűjtésre, a nyujtott elfogadására szorítkozik s nem kezdi meg a növények és állatok tervszerű kultiválását, a természet *könyöradományai gyűjtőjének* tekinthető. (Peschel.)

Régebben azt tartották, hogy a vadászatot és halászatot pásztorélet, és ezt a földmívelés követte: ma ez már megdöntöttnek tekinthető. *Hahn* kutatásai beigazolták, hogy hosszú időn át a földmívelés egy kezdetleges neme: a *kapásmívelés* állott fenn s ezt váltotta fel az állatszelidítés megtörténte után a belterjesebb, állat által vont *ekés* földmívelés, másrészt az a kezdetleges állattenyésztés, mely azután a vándor, nomád és letelepült pásztorállattenyésztéshez vezetett.

A kezdetleges földmíveléssel az állatszelidítés együttjárt. Az igavonó és tejet szolgáltató állatok megszelidítése a legfontosabb tényező ebben a korban; amely népeknél ez sikerült, mint az indogermánoknál, hamitáknál és szemitáknál, azok a népek óriási fölényt szereztek a többiek felett. Kisebb állatok szelidítése nehézséget nem okoz, tulajdonképeni szelidítésnek azonban csak a nagyobb állatok meghódítását tekinthetjük.

Ide kell számítanunk különösen a szarvasmarha megszelidítését, ami Elő-Ázsiában történt s Hahn szerint az állat imádásából támadt. Az állatok termékeinek felhasználása szintén istentiszteleti cselekvésnek tekinthető.

Az igazi nomád élet más állatok szelidítésével kezdődött. A szarvasmarha, mely nehezebben változtatja helyét, nem a valódi nomád népek állatja. Ilyen állat a *ló*. A nomád népek kizárólag állatgazdaságból élnek, tejet s állati vért fogyasztanak; ezáltal az emberevés barbár szokása kiszorul. Az állat bőrét is felhasználják. Némely iparág magasfokú fejlődést mutat. Kereskedés, tulajdon, tőkegyűjtés támad. Halad a társadalmi szervezkedés. Szervezetük túlnyomóan harcias; bár a törzsek egymástól gyakran különválnak, teljesen sohasem oszlanak szét, s így nagyobb közönségeket alkotnak.

Tulajdonképeni földmívelés alatt gabonaneműek, valamint más növények állandó rendes termelését értjük. A mívelés kapával, majd ekével történik, s az utóbbira nézve jellemző, hogy az eke vontatására már állati erő alkalmaztatik. Az állattenyésztés ekként kiegészítő része a kezdetleges földmívelésnek.

A munkát most már férfiak végzik, s a kiterjedt kultura az eddig tenyésztett kapásnövények mellett felöleli már a gabonát, buzát, árpát, zabot. Ennek megfelelőleg a koszt is sokkal változatosabbá válik.

Az *irtó* és *égető földmívelés* kora ez, midőn egy darab erdőtalajat fák kiégetése által tesznek mívelhetővé, avagy a legelő egy részét törik fel, haszná l-

ják pár évig, hogy azután — a talaj kimerültével — másutt kezdjék ugyanezt a míveletet. Ezt váltja fel az *öröklegelői* vagy *fordulói* rendszer, melynél a határt két részre osztják; a lakóhelyekhez közelebb eső rész szántóföld lesz, míg a másik rész legelő marad. Az *egyes, kettes* és *hármas földgazdaságok* már fejlettebb művelési fokon állanak, s az újabb kor gazdasági módjai.

A földmíveléssel munkát fektetnek a földbe, amely ezáltal értékessé válik. Ezzel párhuzamosan a többi javak is szaporodnak; szükségessé válik ezek védelme, így támad a *megerősített város*.

Változik az anyagi javak megszerzésének másik módja, a harc is, melynek fontossága mindinkább előtérbe lép. Szervezett haderőre, megfelelő fegyverekre van szüksége úgy a támadónak, mint a védekezőnek.

Az itt leírt eredmények a város létrejöttéig a történetelőtti időkre esnek. A történet az államélet bizonyos magasabb fokú kialakulásával kezdődik, amint azt a Kelet ókori nagy birodalmainál látjuk.

Fősúlyt most már a harcászat eszközeire fektetnek, amelyek magas fejlődési fokon állanak. Az asszíriaiak már rendes hadsereggel bírtak. Nehéz és könnyű fegyverzetű csapataik voltak; külön osztályt alkottak a hadikocsik, melyek személyzete íjat, lándzsát és bárdot viselt. Az ostromló szerek hatalmas faltörő kosok és hajítólövegek, ugyanazok, amelyekkel később a rómaiak- és görögöknél is találkozunk.

Különösen az építészet fejlődése az, ami szembetűnő. Kétségtelen, hogy az első asszíriai ház alacsony, téglából vagy vályogból épült sötét kunyhó, mely elsősorban a hideg ellen nyujtott menedéket; kezdetleges alakja korán átalakult, tágasabb lett, díszesebbé vált, előcsarnokokkal, oszlopokkal ékíttetett.

Megalapítójává vált a ház ekképpen a gazdasági életet vivő patriarchális családnak. A család körén belül megy végbe csaknem az összes termelés s itt végződik a fogyasztás is. Munkamegosztás alig van még. A forgalom a legszűkebb térre szorítkozik. A folytatott kereskedés külkereskedés, amely mint a harc kiegészítése, az összesség, a fejedelem, a hatalmasok részéről kizsákmányolás céljából üzetik.

Az összeműködés az állami élet terén kezdődik. Az állandó hódításra törő harc s az ellene folytatott védelem együttműködésre s az így elért vívmányok értékesítésére késztet.

Megindul a monumentális építkezés is, amint azt várfalak, templomok, paloták emelésében látjuk, amit később utak, hidak, csatornák, vízvezetékek építése követ. Mindez elsősorban a köz, vagy legalább is az arisztokrácia érdekében történik.

Az ókor többi népei az ekként elért eredményeket nagyrészt egyoldalulag fejlesztették. A görögöknél a művészet emelkedett rendkívül magas tökélyre, a rómaiaknál a közzel kapcsolatban lévő intézmények mutatnak hatalmasabb fejlődést.

A középkorban az arabok a korábbi civilizáció örökösei. Haladásuk inkább elméleti téren mozgott s e tekintetben úgy a mathematika, mint a kémia terén kiváló felfedezéseket tettek. De azért gyakorlati találmányaik száma is

jelentékeny. Ők találták fel az alkohol előállítását, a delejtűt, a rongypapirkészítést. Hatalmas építkezéseikről pedig Spanyolország tesz tanulságot. Kulturájuk a török-tatárok beözönlése által ugyan megsemmisült, mint ahogyan a népvándorlás a nyugateurópai kulturában is hanyatlást eredményezett.

Habár a puskapornak és a delejtűnek feltalálása igen fontos mozzanat, az újkor elején meginduló hatalmas technikai fellendülést és ezzel az ember természetfeletti hatalmának óriási kiterjedését — Schmoller szerint — három eseménytől számíthatjuk. Ezek az események: 1. a vizi erő kihasználása és a malomipar fejlődése; 2. a vasipar keletkezése és a gőz erejének felhasználása; 3. a technika vívmányainak felhasználása a közlekedés terén.

Fontos végül e korszakban a könyvnyomtatás és az újságírás fellendülése, melynek keletkezése a XV. századból datálódik.

Az ezután következő kor már a legújabb kor, *a gépkorszak* ideje. A XVIII. század közepéig a haladás még lassú, de ettől az időponttól kezdődőleg az államhatalom megerősítésével egyidejüleg terjed a kereskedelem, erősbbödik az ipar, hatalmasabb lesz a pénz- és értékforgalom. A XIX. században már mindenütt a gépek dominálnak. A modern technika vívmányait, az újkori iparnak, kereskedelemnek hatalmas munkáját, mindazokat az eszközöket és javakat, melyek az ember rendelkezésére állanak, s amelyek összessége ennélfogva a modern társadalom kiegészítő részét alkotja, az ekként elért eredményeket részletesen tárgyalja a Műveltség Könyvtárának a »A technika vívmányairól« szóló első kötete.

A fentiekben a társadalom anyagi elemének leírását adtuk. E rövid vázlatból is kitünt, hogy a javak és értékek tekintetében az egyes társadalmak, illetve népek között óriási eltéréseket találunk. Az eltérés nem csupán az egyes korszakok, tehát idő tekintetében áll fenn, hanem megvan ugyanazon kor egyes népei között is. E tekintetben gazdag és szegény népekkel találkozunk.

Különösen fontos, hogy a kultura haladásával e történet folyamán a népek gazdagságát tekintve nagy eltolódásokat tapasztalunk. Míg nevezetesen kezdetlegesebb népeknél a föld minősége s az azzal kapcsolatos szerves és szervetlen anyagok mennyisége, tehát a *természet* képezte a gazdagság legfőbb tartalmát, addig ma már egyes nyersanyagoknak, mint a vas- és kőszénnek bősége a döntő a népek gazdagsága tekintetében; legnagyobb szereppel azonban jelenleg a gépek, az eszközök birnak, tehát azok az anyagok, amelyeket a *tőke* neve alatt foglalunk össze. A haladás folytán azonban valószínüleg be fog következni az a kor — s talán már nincs is igen messze — midőn úgy a természet, mint a tőke jelentősége háttérbe szorul a *munka* mellett, midőn tehát valamely ország jóléte nem természeti gazdagságától, nem is a benne felhalmozott tőkéktől, hanem lakósainak szorgalmától, ügyességétől, képzettségétől függ.

Az egyén jelentőségét, az egyén értékét mutatja ez, s egyúttal a tudásnak, az ismereteknek fontosságát, amelyek a végzett munkával a legszorosabb összefüggésben vannak.

A társadalom materiális alkatrészét képező javak és értékek befolyása különben kettős irányban mutatkozik. Egyrészt az egész társadalmat, az összes-

séget szolgálják ezek, az egésznek hatalmát, jólétét, előhaladását mozdítják elő; másrészt *vagyonként* jelentkeznek, az emberek egyéniségét kiegészítik, azoknak erőt, hatalmat kölcsönöznek és nem csupán a természettel, hanem egymással szemben is hatalmassá, erősekké teszik őket.

A társadalomban jelentkező javak ezáltal sajátságos jelleget nyernek, nem szervetlen nyersanyagként helyezkednek el a társadalomban, hanem annak tagjaival, az egyénekkel szoros kontaktusba kerülnek. A javaknak az egyénhez való kapcsolódása *a jog* segítségével történik, mely a magántulajdon intézményét létesítvén, azt eredményezi, hogy a javak tekintetében ugyanazon társadalom tagjai között a legerősebb ellentétek támadnak.

Az emberek tevékenysége első sorban szükségletük kielégítésére, a javak termelésére irányul; a termeléssel járó fáradságnak másokra való áthárítására, valamint a termelés eredményeiben kiváltságos részesedésre irányuló törekvés s az ezen törekvés ellen folytatott küzdelem öleli fel mindamellett a társadalmi folyamatok nagyobb részét.

III. A társadalom szellemi alkatelemei.

1. A társadalmi lélek.

a) *A társadalmi lélek fogalma.*

Az állammal foglalkozó bölcselők közül többen, így különösen Platon, az államot egy hatalmas, nagyméretű emberhez hasonlították. És joggal, amennyiben úgy az embernél, mint a társadalomban *szellemmel, lélekkel* találkozunk.

A terület, a lakosság, az egyének külső együttléte pusztán anyagát, fizikai oldalát adják a társadalmi létnek. A tulajdonképeni társulás pszichikai processzus, ennek folyománya külön társadalmi lélek kialakulása, amely a tagok közreműködésének eredményeként jelentkezik. *Társadalmi szellem, kollektív lélek* alatt azonban nem valamely, az egyéni tudattal azonos jelenséget kell értenünk. A tudatot, amint ez bennünk előfordul, csak magunkban érezzük, annak mását sehol sem találjuk.

Midőn ennek ellenére azt állítjuk, hogy a társadalomnak egy, tagjai tudatától különböző, tudata van, e kifejezést némileg átvitt értelemben használjuk s feltételezéséhez nem is közvetlenül — mint az egyéni tudat érzéséhez — hanem következtetés utján jutunk csak el.

Az eljárás, melyet ez alkalommal követünk, ugyanaz mint amely arra a meggyőződésre vezet, hogy úgy embertársainknak, mint maguknak az állatoknak is tudatot tulajdonítsunk.

A gondolat, mely itt okoskodásunkban irányít, az, hogy tudatot kell feltételeznünk mindenütt, ahol következetes, tervszerű cselekvéssel találkozunk. Ily cselekvést pedig a társadalomnál igenis észlelünk.

Igy látjuk, hogy némelykor maga az egész összeműködve végez bizonyos ténykedést, mint azt kezdetleges népek halászatánál, vadászatánál tapasztaljuk; vagy a nemzet része, egy hadsereg az, mely egységes vezetés alatt tervszerűen működik; de legtöbbször csak egyes egyén cselekszik, akinek cselek-

vését azonban a társadalom többi tagjai magukénak elismernek, a felelősséget érte elvállalják, úgy hogy az *ily egyéni* cselekvés az összesség tevékenységeként jelentkezik. Mindebből külön társadalmi lélekre következtethetünk, annyival is inkább, mert ezekben az esetekben úgy az akarás, mint a cselekvés is mindig összehatás eredménye.

A másik körülmény, mely bennünket ezenkívül a társadalmi tudat létének feltételezéséhez vezet, az a tény, hogy a társadalomban oly szellemi képződményekkel találkozunk, melyeket az egyesekre visszavezetni képesek nem vagyunk. Ilyen képződmények a *nyelv, szokás, tudomány*, stb.

E szellemi produktumok egészökben egy egyénben nem is, hanem rendesen csak a társadalomban találhatók fel. Egy nyelv összes árnyalatait, annak összes tájszólásait egy egyén talán nem is ismeri; egy társadalom összes tudását egy egyén felölelni talán nem is képes. Ez esetben e jelenségek tényleg csak az összességben léteznek. Némelykor azonban egy egyénben testesülnek meg e produktumok, aki azonban ez esetben csak mint szervező, megindító szerepel. Ilyen volt a vallás és az erkölcs terén Jézus, ilyen a bölcselet terén Kant. Hogy ez egyének szellemi teremtménye azonban a társadalomévá váljék, ahhoz e képződmények általánossá válása szükséges.

Ugyanezt a jelenséget, mint amelyet a fentiekben az *eszmék* körében tapasztaltunk, észlelhetjük az *akarás* és *cselekvés* terén is. Találkozunk itt is oly akarati elhatározásokkal, melyek, bár egy egyéntől származnak, nem annak akaratát fejezik ki, hanem összhatás eredményeiként, azon helyzet következményeiként jelentkeznek, melyet az illető, mint *társadalmi szerv,* hivatalnok stb. elfoglal. A szervezet, melynek az illető tagja játssza ily esetben az akarat kialakításánál a főszerepet.

Az ekként kialakult produktumok létrehozóit szem előtt tartva szoktak azután többen társadalmi szellemről, kollektiv lélekről, mint valami anyagi dologról, beszélni s annak szervét hol magában a kormányban, hol egy osztályban keresik is. Anyagi szubstrátummal pedig itt éppoly kevéssé találkozunk, mint ahogy saját tudatunk, saját lelki állapotaink mögött sem találunk külön lelket. Az egyéni lelki állapotok egyformasága, az összműködés, a szervezkedés, a működések összefoglalása az, amit e szavakkal: *társadalmi lélek,* jelölhetünk.

b) *Különbség az egyéni és társadalmi tudat közt.*

Természetes, hogy a társadalmi tudat tartalma, a fentieknek megfelelőleg, szintén csak az egyesek tudatában lép fel, sőt — mint láttuk — az egész társadalmi produktum egy egyén szellemének teremtménye is lehet. Ha már most az egyéni tudatot a társadalmi tudat által kimerítettnek nem képzeljük, azaz nem azt tartjuk, hogy az egyén összes tehetségeit, képességeit, érzelmeit, gondolatait, tehát egész lelki tartalmát a társadalomtól kapja (ámbár bizonyos tekintetben erre az álláspontra is helyezkedhetünk), hanem azt nézzük, hogy, mindezekből magának egyéniséget alkotva, énjét az egyes az összességtől elválasztja, attól megkülönbözteti s ezt szem előtt tartva akar és cselekszik, — felmerül a kérdés: *mi tekintendő az egyéni lélekben fellépő tudati jelenségek közül*

az egyéni tudat körébe tartozóként s mi szerepel ezzel szemben a társadalmi tudat tartalma gyanánt?

A kettő között a határvonal egyrészt abban található, hogy az egyénben mutatkozó ily köztudati elemek nemcsak nála, hanem a társadalom többi tagjainál is észlelhetők, ezek tehát *általánosak* anélkül, hogy egy és ugyanazon külső hatás (égalji viszonyok, földrengés) eredményei lennének. Az eszmék, gondolatok közössége és általánossága onnét ered, hogy az egyes ezeket már készen veszi át; ezek tekintetében ő passive viselkedik.

Másrészt a különbséget egyéni és társadalmi tudat közt abban látjuk, hogy a társadalmi tudat részei gyanánt jelentkező eszmék és akaratirányok bizonyos, külsőleg is megállapítható kölcsönhatás eredményei; azok genezise, egy meghatározott szervezetben kifejezésre jutó összehatásban, fel is található, úgy hogy az illető egyén, ki ezeket létrehozta, szervként jelentkezik s akarata a szervi állapotának folyománya; szoros értelemben vett egyéni tudat részét képező érzések, akarati momentumok létrejötténél ellenben az egyén az összességtől eltekint s ez reá speciális, irányító befolyást nem is gyakorol.

A köztudat tehát az egyéni tudat azon elemeiből áll, melyeket az egyes az összességből vett át, továbbá az általa létrehozott azon értelmi és akarati irányokból is, melyek megteremtésére őt helyzete késztette, s amelyek ennélfogva a többi tagok által mint közösek el is ismertetnek. Mindaz, ami ezenkívül az egyéni tudatban található, ennek legsajátosabb tulajdona; ez tekinthető egyedül az egyéni tudat tulajdonképeni tartalmának.

c) *A társadalmi tudat összetétele.*

A társadalmi lélek gyüjtőneve alatt összefoglalt jelenségek különben nem egynemüek. Amit népléleknek, kollektiv szellemnek nevezünk, különböző eredetű és természetű jelenségek foglalata.

Állhat a tudat az egyének lelki állapotainak, érzelmeinek puszta *összegezésében,* illetve *megsokszorozódásában;* jelentkezhetik mint tartósabb állapot, mely különböző egyéni lelki folyamatok *összetételének* eredménye, melyben azonban az elemek még kimutathatók; s végül állhat egyéni lelki állapotok oly *vegyülésében,* melyben az elemek, a részek többé meg nem különböztethetők, amelyből tehát egy egészen új alakulat támad.

Legegyszerűbb alakjában e társadalmi szellem a hasonló érzelmű, lelkületű egyének valamely külső behatásra fellépő egyidejű, egynemű reagálásában mutatkozik s mint ilyen általános tünemény, minden társadalomban, minden időben előfordul. Ha két vagy több egyént ugyanaz a külső hatás éri, vagy ugyanazt az eseményt többen észlelik s az így támadt ingerre egyformán reagálnak, szellemi folyamataik bizonyos egyezése, összehatása jön létre, amit a szellemi közösség legegyszerűbb fajának tekinthetünk. Több egyén szellemi folyamatai kiegészítésének legalsó foka ez. Az egyének érzelmeinek és eszméinek összetétele a rokonszenven alapulván, utánzás útján az értelem kritikai közreműködése nélkül jön létre. A megrémült tömeg vak félelme a legfeltünőbb példája ennek a jelenségnek.

Ilynemű érzelmek és eszmék keletkezésének lehetősége azonban különösen fejlettebb társadalmakban szűkkörű. Oly feltételeket igényel, amelyek bonyolultabb emberi társadalomban alig, vagy legalább is nagyritkán találhatók. Megkívánná első sorban a lelkiállapotok teljes egyneműségét, másrészt valamely rendkívül intenziv, sokakra kiterjedő külső hatást. Az előbbi egyes társas állatfajoknál elő is fordul; így a méhrajban egy izgatott egyén látása, a szervezet s így a lelkiállapot hasonlósága folytán, képes az egész rajt izgalomba hozni. Ehhez hasonló jelenség nagy elementáris események alkalmával az emberi társadalomban is észlelhető, midőn pl. földrengés, nagy szerencsétlenség vagy politikai izgatottság idején számosan, sőt az egész társadalom, egynemű lelkiállapotot mutat s utánzás folytán mindannyian ugyanoly módon cselekszenek. Mindezek a lelki állapotok azonban csak ideig-óráig tartanak.

Részint a társadalomban résztvevő egyének differenciálódása, részint a behatások különbözősége folytán a társadalmi tudat jellege egészen más természetű lesz. Sokkal jelentősebbek az említett időleges lelkiállapotoknál azok a kapcsolatok, amelyek a szétszórtnak tekinthető tömeg, a szorosabb értelemben vett társadalom kebelén belül létesülnek, oly egyének között, akik a legeltérőbb kötelékek által vannak egymáshoz fűzve. Ezek az egyének egymásra folytonosan visszahatnak, bizonyos szakadatlanul működő befolyások hatása alatt állván: közös, azaz társadalmi képzeteket, gondolatokat, felfogásokat teremtenek, egymást állandó, tartós érzelmek elfogadására bírják, a figyelmet bizonyos személyekre, eseményekre irányítják, a gondolkodást folyton foglalkoztatják, határozott, kifejezett akaratot létesítenek, s ezen akarat számára szerveket teremtve, azt cselekvésekben külsőleg is megvalósítják.

A társadalmi szellem, mely ekként keletkezik, ugyan szintén közös gondolatok, képzetek, felfogások, eszmék, értéklések elfogadásában áll, de a közösség nem egyforma lelkiállapotok jelenlétében mutatkozik, mint az előbbi jelenségcsoportnál, hanem az ily módon közösekként jelentkező eszmék az egyének önkéntelen, nem szándékolt összeműködésének eredményei. Bizonyos eszmék, képzetek, gondolatok, érzelmek, akaratirányok támadnak ekként, melyek együttvéve egy egyénben sem találhatók; cselekvések, melyekre oly alakban amint létesültek egy egyén szándéka sem irányult; célok, amelyekkel egy egyén érzelmei sem teljesen azonosak. És épp ezért ezeknek az eszméknek, gondolatoknak, érzelmeknek, akaratirányoknak az azokat hordozó egyénektől független létet, valódiságot kell tulajdonítanunk. Ezen eszmék, e képzetek tehát a társadalom tagjainak feje felett látszanak lebegni, önálló léttel bírnak s ekként irányítják és befolyásolják az egyének érzelmeit, eszmemenetét, cselekvését.

De nemcsak tartalmát tekintve különnemű e társadalmi tudat, egymástól különböző már a benne fellépő érzelmek, képzetek, akaratirányok eredete is.

A tömegjelenségek, e futó érzelmek, valamely külső hatásra keletkező reakciók, amelyek a hatás megszüntével el is enyésznek. A közösöknek tekinthető eszmék, az értéklések alakjában jelentkező tartós érzelmek egyénektől indulnak ki s vagy ellenvetés nélkül elfogadtatnak, utánzás által elterjednek, másokkal összeolvadnak s így szellemi produktumokká válnak — minők a nyelv, a vallás, maga a társadalom tudása: a tudomány — avagy ellenállásra találván,

egymással küzdelmet folytatnak s erejük nagyságának megfelelőleg érvényesülnek. Az értéklések megállapítása, az eszmék kiválasztása tudatos eljárás eredménye is lehet.

Az ekként közösen jelentkező képzetek, eszmék és cselekvések e jellegüket különböző módon szerezhetik meg: amott az egyforma reagálás az ok, itt a tekintélynek való feltétlen meghódolás, emitt végül az értelmes kiválasztás.

d) *A társadalmi tudat jellege.*

Ha azt kérdezzük, *mi képezi a társadalmi tudat lényegét, minő jellegűek, minő sajátsággal bírnak az érzelmek, képzetek, eszmék, akarati irányok, hogy a társadalom tudatába tartozóknak mondhassuk őket:* ezt a kérdést vizsgálva az egyes társadalmi jelenségek tekintetében különbséget kell tennünk.

Ami az *érzelmeket* illeti, úgy ezek *általánossága, közössége* lesz az irányadó momentum. Csak az az érzelem fog társadalomban fellépő érzelemként jelentkezni, mely a társadalom minden tagjánál feltalálható. Viszont a *képzetek,* gondolatok, eszmék csak az esetben szerepelhetnek a köztudatban, ha a *figyelmet,* az *érdeklődést* többekben felkölteni képesek s így a nyilvánosság bizonyos fokával bírnak. Ami végül a társadalmi *akaratot* illeti, — amennyiben nem direkt összeműködésről (mint pl. egy gyűlésen) van szó, — úgy annak okát egyrészt az egyforma fizikai szervezetben, másrészt ugyanazon társadalom tagjait érő egyforma behatásokban fogjuk találni. Az egyének ugyanazon környezetben mozognak, ugyanazon ellenségek ellen védekeznek, ugyanazon nevelésben részesülnek; egyformák lesznek tehát szükségleteik, az azokat létrehozó vágyak, valamint az azok kielégítését kilátásba helyező célok s így akaratirányaik is. Leginkább azonban azon körülmény, hogy *kialakulása egy megfelelő szervezet segítségével történik,* fogja a társadalmi akaratot jellemezni.

A *nyilvánosság,* amiben a társadalmi tudat jellemző vonását láttuk, az egyesek figyelmének felkeltésében, ébrentartásában áll. Az érdeklődés nem lesz folytonos, hisz itt is hullámzásokat találunk, de azért — mint pl. a javak értéklése — periodikusan visszatér.

A nyilvánosság, mely ekként a köztudat forrása, annak kialakulásában rendkívüli fontossággal bír. Innét van az, hogy az összes társadalmi körök az általuk elfogadott elvek propagálására törekszenek, s hogy minden egyes az általa helyesnek tartott elvek terjesztésére igyekszik.

S tényleg, ez eszmék, melyeket így a társadalmi tudat magában foglal, közkézen forognak. Már maga a nyelv is óriási kincset rejt e tekintetben magában, kifejezései, szólásmódjai, mindenkire nézve ugyanazt az értelmet jelentve, általánosan használtatnak.

Az ily közös, általánosan elfogadott eszmék kerülnek be a példabeszédekbe, melyeket az öregektől hallanak az ifjak, a költeményekbe, melyeket mindenki széltében szaval. Ezek szerepelnek a mesékben, a krónikákban, melyek szájról szájra szállanak. Majd belejutnak a hadi emlékekbe, mint hieroglifák, mint bevésett emlékek. Rákerülnek a viasztáblákra, a pergamentpapirosra, eljutnak

a könyvekbe s ma óriási, világra szóló elterjedést nyernek a hírlapokban, melyek képzelhetlen módon terjesztik az eszméket, keltik fel az érzelmeket, indítják meg az akaratirányokat.

Ma, eltekintve az élőszótól, egy hatalmas szerve van a nyilvánosságnak, ez a *sajtó*.

Mindaz, ami hajdan a tűzhely mellett elhangzott vagy a legkülönbözőbb összejöveteleken (mulatságok, gyűlések) szóba került, a regélők énekeiben, a hegedősök danáiban előfordult, mit a szerzetesek és iródiákok papirra vetettek, mindazt helyettesíti, mindazt összefoglalja ma a sajtó, a közvéleménynek nemcsak megnyilatkozója, hanem megteremtője, sokszor irányítója is.

Azon célból, hogy az érzelmek, gondolatok, akaratirányok közössége megállapíttassék, mutatkozik a törekvés azok külső alakban való nyilvánítására s azoknak ily módon közösként való akceptálására.

A nyilvánosság kifejezésének *három* formáját különböztetjük meg, amelyeknek jelentőségét a társadalmi tudat tekintetében külön is kell hangsúlyoznunk. Ilyenként a) *a hallható hang,* b) *a cselekmények és külső jelek* s c) *a szervezkedés* szerepelhetnek. Fontosságuk ezeknek nemcsak abban mutatkozik, hogy a figyelmet felköltik, magukra irányozzák, hanem abban is, hogy az eszmekapcsolatok egész tömegét hozzák mozgásba, nagyszámú érzelmeket keltenek fel.

Első sorban a *hang* szolgál e célra, s ez alapon jön létre a *nyelv,* de támadnak különösen a *jelszavak.* A nyelv, különösen a szó, a *fogalom* megteremtőjeként jelentkezik. A fogalomnak megfelelő dologgal a természetben — hol csak egyedek vannak — nem találkozunk. Az osztály, a faj lenne ilyen, ennek megfelelő konkrét dolog azonban már nem létezik. Jel tehát minden fogalom. Összefoglalás ez, eredménye az emberi gondolkodásnak, mely annál eredetibb, minél szokatlanabb az összekapcsolás új, de azért találó eredménnyé. A *puszta ötletszerűség* mint *vicc* szerepel s mint ilyen múló jelenség. Az *igazságot* magában foglaló összekapcsolás, ha külsőleg szavakban vagy mondatban megtestesül, az összesség tudatába átmegy, annak tartós kincsévé válik. A szavak az ismeretet szolgálják; a szintén összefoglalást jelentő *jelszavak* már inkább érzelmek szolgálatába szegődnek.

A képzetek és eszmék másodsorban *cselekményekben* és *külső jelekben* is megtestesülhetnek. Az első kategóriába a megszokott cselekvések, de különösen a *szertartások* tartoznak, melyek képzeteknek, hitelveknek összefoglalásaként, letéteményeseként jelentkeznek. Századok hagyománya nyer ily cselekményekben külső kifejezést.

Igy keletkeznek végül a *jelvények,* a szimbólumok is.

Mindezen jelképek, mint az államok címerei, azok lobogói, az egyház jelvényei, a kereszt, a félhold, éppúgy mint a *család,* a *tulajdon, osztályok,* a *haza,* a *szülőföld,* a *király,* a *hadsereg,* a *vallás* s jelszavak: erők, hatalmak.

A *zászló,* mely számtalan érzelem megtestesítése; a *jog* és *igazság,* amelyek képzetcsoport összefoglalásaként jelentkeznek; végül valamely természettudományi törvény is, amely hosszú időkön át elért számtalan tapasztalat kifejezése: a külső jelek, a jelszavak kategóriájába tartoznak.

E szavak általános izgatottság alkalmával a tömeget erős felindulásba, rajongásba hozhatják. Rejtélyes hatalmak ezek, melyek ezer meg ezer ember érzelmeit, szenvedélyét felkorbácsolhatják. Az a tény, hogy e szavak mindenkire nézve ugyanazt jelentik, azonban még nem indok arra, hogy jelképekké váljanak. Tudni kell mindenkinek, hogy láttukra vagy a jelszó hallásakor másokban is ugyanazon érzelmek nyilvánulnak meg, amelyek az illetőt eltöltik. Csakis ez esetben válnak ezek valóban hatalmakká.

Az ilyen kép, az ilyen szó azután visszahat az egyénekre, az összességre. Nemcsak felhívja az egyes figyelmét a jelképezett tárgyra vagy eseményre és támaszt benne bizonyos érzelmeket, hanem reá irányítja az érdeklődést mások érzelmeire s ebből folyó magaviseletére. E figyelmeztetés folytán a két érzelem egybeolvad s csökkenti vagy növeli a jelkép, a jelszó hatását.

A társadalmi tudat harmadik nyilvánulási módja annak egy *szervezet utján* való érvényesítése. Feltünik ez már az ismeretek, a művészet, a tudomány terén. Sokkal teljesebben érvényesül azonban a szervezet a közakarat kialakulásánál.

Eltekintve egyes kivételes esetektől, az összesség akarata rendesen bizonyos szervezet behatása alatt támad. Igy alakul ki minden társadalmi kör akarata; egy részvénytársaságé, egy hadseregé, magáé az államé; történjék az akár egy egyén szereplése, akár egy-egy gyűlés határozata folytán.

Ahol az említett két momentum: az eszmék, az érzelmek nyilvánossága és az akarat organizációja hiányzik, ott társadalmi tudatról nem beszélhetünk.

Mindezen esetekben a társadalmi tudat a tagok összeműködésének eredménye s épp ezért jelentkezik *összességi tudat* gyanánt.

e) *Az egyes részesedése a társadalmi tudatban.*

Az a körülmény, hogy a társadalmi tudat a tagok közreműködésének eredménye, nem vonja maga után azt, hogy a tudat kialakulásában a tagok egyforma módon vegyenek is részt.

A társadalom érzelmei tekintetében azt állítottuk, hogy azoknak a társadalom minden tagjánál fenn kell forogni. Ez azonban még nem azt jelenti, hogy az érzelem mindenkinél azonos, ugyanazon okból támadó. Igy egy országban előálló elégedetlenség egyik osztálynál a munkabérek elégtelenségéből, egy másiknál a rossz termésből, a harmadiknál meghiusult várakozásokból támadhat, emellett különböző fokú is lehet ez érzelem; a végső eredmény azután bizonyos általános, az egész országra kiható elégedetlenség lesz.

Ugyanez áll a gondolatok, képzetek, ismeretek tekintetében is. Az egyének között itt is a legeltérőbb fokozatokat különböztetjük meg. Némely ismeretek általánosak, mások speciálisabbak, végül vannak olyanok, melyek csak egy egyénnél jelentkezhetnek s ennek dacára a társadalmi tudatba tartozónak tekinthetők ez utóbbiak is, mihelyt a lehetőség ezek elterjedésére, általánosabbá válására megvan. Ezenkívül itt abban a tekintetben is különbséget észlelhetünk, hogy a társadalmi lélek különböző irányai más és más egyénekben testesülnek meg. Igy ismeretek tekintetében a papok és tudósok, akarás tekin-

tetében a vezérek az irányadók; míg érzelmek és szenvedélyek tekintetében rendesen az alsóbb osztályok dominálnak. Sőt épp az a körülmény, hogy a társadalmi tudat nem mindenkinél egyforma, vezetett a szervezet segítségével azon differenciálódáshoz, amelynél fogva az akarás kiképzésére bizonyos egyének kiválnak, míg a többiek e működésre alig észrevehető, inkább érzelmi befolyást gyakorolnak. E téren csaknem teljes különválással, a működések elkülönülésével találkozunk.

A tudatok tekintetében az eltérést még abban is láthatjuk, hogy a társadalomban szereplő egyének tudatai egymás kiegészítéseként szerepelnek. Igy pl. az uralkodó érzése más lesz mint az uraltaké, a vevőé más mint az eladóé, az adósó más mint a hitelezőé, ami azonban őket abban, hogy a függőséget statuáló jog, a kiegyenlítés mértékét megállapító méltányosság, a rendet fenntartó törvény fogalmában meg ne egyezzenek, meg nem gátolja, annyival is inkább, mert az úr is másokkal szemben alárendelt, a vevő másutt mint eladó, az adós mint hitelező is szerepelhetnek.

Míg ekként egy szűkebb körű s egységesnek tekinthető társadalom körén belül inkább csak a tudat *foka* tekintetében látunk különbséget az egyes tagok között, addig különnemű elemekből kialakult társadalmaknál, mint aminő a modern állam, a kebelén belül mutatkozó körök *felfogása* tekintetében is a legnagyobb eltérésekre, messzemenő ellentétekre akadunk, s hogy ennek dacára egységgel itt is találkozunk, azt az ezen fejlettebb társadalomban mindenütt mutatkozó szervezkedésnek tulajdoníthatjuk, mely nemcsak egy társadalmi akarat kiképzését eredményezi, de a velejáró alá- és felérendeltségnél fogva minden körnek, tudományában minden egyes ismeretnek, jogában és erkölcsében minden egyes érdeknek és törekvésnek a maga helyét megjelöli, azt egy szerves egyénbe összefoglalja.

A társadalmi szellem ez esetben kiegyenlítődés eredménye; míg egyrészt a közös, általánosan elfogadott elvek foglalataként jelentkezik, addig másrészt a gyengébb irányzatok elnyomásával mint az erősebb szellem dominálása mutatkozik.

Bizonyos általános eszmékhez, felfogáshoz való ragaszkodásban, adott alkalmakkor megfelelő cselekvésben, de különösen az organizáció rendező, mindennek a maga helyét kijelölő működésében fog a közösség nyilvánulni.

f) A társadalmi tudat tartalma.

A társadalmi tudat tartalma különösen azokból az érzelmekből, képzetekből, akaratirányokból támad, amelyek az *egyének öntudatának* képezik tartalmát. Vannak mindamellett egyéni lelkiállapotok, melyek a köztudatba soha át nem mehetnek.

Ide tartoznak első sorban az egyéni testi érzések, amelyek annyira individuálisak, hogy még közlésre sem képesek. Az idegen öröm együttérzése vagy más fájdalmának az átérzése mindig tökéletlen és hiányos. Kivételek mindamellett vannak. Míg egyrészt a társadalomban kiemelkedők öröme és fájdalma, a feléjök forduló közfigyelem folytán, válhat e társadalmi tudat részévé, addig

másrészt nagy csapások alkalmával tömegek fájdalma szintén általános részvétet kelthet.

Más egyéni lelkiállapotok ugyan közölhetők, de szintén nem léphetnek be a köztudatba, képtelenek az általános érdeklődést, sőt magát a közfigyelmet is felkölteni. Ide különösen az egyéni önzés körébe eső lelkiállapotok esnek. Az értelmes önzés tehát mindig a közérdek színét ölti fel vagy legalább is keres azzal kapcsolatot.

A társadalomban ekként az *egyéni tudat küszöbéhez* hasonló jelenséget különböztethetünk meg. Vannak egyéni érzelmek és akaratok, melyek a tudat küszöbén alul maradnak, míg mások föléje emelkednek s így a köztudatba belépnek.

Mindezek az érzelmek, képzetek és akaratirányok egymással küzdelmet folytatnak, s egymást legyőzve igyekszenek a tudat küszöbe fölé emelkedni. Igazi érdekek legfeljebb gátlást szenvednek, de teljesen sohasem szoríthatók vissza. Az egyének e küzdelemben arra igyekszenek, hogy saját képzeteiket, akaratirányukat fogadtassák el az összesség által. Innét a törekvés az elveket mindenütt hirdetni, azok érdekében propagandát kifejteni.

A köztudat tartalmát képező eszmék eredetüket különben egy kiváló egyén öntudatából merítik, ahol a többi eszmék szerencsés találkozása folytán keletkeznek. Az új eszmék a *lángész* teremtő munkájának eredményei. Elterjedésük az egyéni tudatokon át, azokon átszüremlődve történik. Igy vesz az egyes társadalmi tag részt a társadalmi szellem kiképződésében.

Az eszmék megszilárdításának eszköze még a *tekintély*. Alapját ennek az egyén szellemi önállótlansága képezi, mely őt nézeteiben, ítéletében bizonytalanná teszi s arra készteti, hogy más felfogására támaszkodjék.

Ami a felmerülő nézetek, eszmék, gondolatok kiválasztását és a társadalmi tudatba való beillesztését illeti, nagy jelentőséggel bír a *társadalmi figyelem*, a *társadalmi apperцepció*, mely itt éppoly szerepet játszik, mint az egyéni lélekben; mindkét esetben a kiválasztást, selejtezést eszközli.

A társadalom, éppúgy mint az egyén, csak azt méltatja figyelemre, ami érdekeibe vág, ami eddig kialakult nézeteivel összhangzásban van; ami azon kívül esik, figyelmen kívül marad. Az, hogy mi értékes, mi bír jelentőséggel, eddigi tapasztalatai alapján a társadalom állapítja meg.

A mindenkori társadalmi tudat különben nem egy korszak, nem is egy nemzedéknek teremtménye. Mint ahogy a geológiai rétegek egymás fölé elhelyezkedve alkotják a föld felületét, akként a társadalomban mutatkozó tudatösszesség is az összes létezett tapasztalatoknak felhalmozódása. A régiek tanítása mint hagyomány marad fenn; a multnak a jelennel való összekapcsolódását, a jelennek a jövőre való hatását a történet közvetíti. Ezek formálnak egységet a széthúzó elemekből. Mint ahogy a tömeghatásnak főeszköze a szuggesztió, úgy itt is ez a tényező hat.

Kétségtelen ugyan, hogy mindaz, amit az ősök tapasztaltak, mindaz, amit felfedeztek — még ha a köztudatba át is ment — nem maradt meg, s így gyakran újból kezdődött a felfedezések munkája. Mindamellett feltétlenül állíthatjuk, hogy minden későbbi civilizáció az elődök által lefektetett alapokon

épült fel és helyezett el új köveket az emberi műveltség hatalmas építményébe. E szempontból, de csakis e szempontból, kétségtelen, hogy, ha talán nem is az egész emberiség, de az egyes kulturkörök egy egészet alkotnak, s minden későbbi társadalom, állam az előzők örököse.

A társadalmi tudat ekként a tudásnak, az ismereteknek egész körét öleli fel, melyek összegezve mint a legkülönbözőbb elméleti tanok, tudományok, ismék, technikák jelentkeznek.

Azon rendkívüli befolyásnál fogva, melyet a tagok egymásra gyakorolnak, a társadalom tudatában igen nagy szerepük van *embertársainkról alkotott nézeteinknek* is.

Az egyesek kétségkívül, mint ható okok, erőfaktorok szerepelnek. Jelentőségük azonban nem egyenlő s így nem foglalkoztatják egyformán az összesség tudatát. A legtöbben a társadalmi tudat küszöbe alatt maradnak s föléje csak azok kerülnek, akik akár valódi, akár csak képzelt társadalmi jelentőségüknél fogva az átlagos színvonal fölé emelkednek. Az uralkodó, a legfőbb hivatalnokok, a nemesek, a gazdagok ezek, továbbá mindazok, akik, a köztudat bárminő értéklése folytán, habár csak futó, de mégis némi jelentőséghez jutnak.

A társadalmi tudat *második csoportját* az *érzelmek* alkotják. Az érzelmek nyilvánulásának legeklatánsabb esetei a tömegjelenségeknél fordulnak elő. A szervezetben összeverődött tömeg rendesen érzelmek hatása alatt létesül. Örvend és sír, gyülöl és szeret, s ezen érzelmek hatása alatt vakon átengedi magát vezetőinek.

De eltekintve a közvetlen kölcsönhatás alapján létrejött érzelemnyilvánulások ezen eseteitől, nagyobb események alkalmával úgy szerencsétlenségből, mint örvendetes esetekből kifolyólag az érzelem általánossá válhat, ami egyrészt a részvét, a jótékonyság nyilvánulásaiban, másrészt a felbuzduló öröm, az ujjongó jókedv megnyilatkozásában nyerhet kifejezést. A közönség épp úgy kész a fekete lobogót kitűzni, mint hajlékát az öröm jeléül fényesen kivilágítani. A társadalmi érzelmek bizonyos alaphangulata azonban folytonosnak tekinthető, ami az egyes társadalmi körök, de újabban különösen az egyes nemzetek kedélyhangulatában nyer külső kifejezést. Ez alapon, ha talán nem is az összes társadalmi körök, de különösen az egyes népek és nemzetek határozott és kifejezett *kedélyhangulattal* bíróknak tekinthetők.

A néppszichológusok, a népek kedélyhangulatát tárgyalva, a déli népeket élénk vérmérsékletüeknek, vidámaknak írják le, míg az északi népek komorabbak, zárkózottabbak lennének. Legtöbben a kedélyhangulatok e különbségeiben az éghajlat, az időjárás befolyását látják.

Ámbár az éghajlatnak, az időjárás viszontagságainak befolyása e tekintetben nem tagadható s hatása a társadalom terén a legfeltünőbb, az feltétlennek nem tekinthető. Hisz a legzordabb vidékeken lakó eszkimó éppoly gyermekes vidámságot mutat, mint Itáliának mosolygó égövének lakója; viszont komorsággal a déli nép vidékein is találkozunk.. Ebben a jelenségben is nem egy körülmény hatását, hanem sok behatás eredményét szemlélhetjük.

A társadalomban ezen eszmék, gondolatok nem csupán képzetek alakjában jelentkeznek, hanem, éppúgy mint az egyesben, érzelmekkel, *vágyakkal*, *óhajok-*

kal kapcsolatosan mutatkoznak, törekvésekké, *akarattá* válnak s miként ott, úgy itt is erőt, hatalmat képviselnek.

Ezek az érzelmek, óhajok és vágyak a társadalomban értékítéletek formájában jelentkeznek s a legkülönbözőbb alakot ölthetik fel. Elsősorban a dolgoknak, a javaknak tulajdonított érték lesz ennek következménye; a cselekményeknél, a hajlamoknál ily értéklés a dicséretben, megvetésben szintén előfordul, de sokkal határozottabban lépnek előtérbe ezen irányzatok azokban a parancsokban, melyeket a tagok magaviseletére vonatkozólag minden társadalomban feltalálhatunk.

Az *akarat* létesítése az organizáció segítségével történik, mint ahogy az első szervek, melyek a társadalomban fellépnek, mint akaratnyilvánítási szervek fognak jelentkezni. Ilyen szervezet maga az állam is.

g) *A társadalmi tudat sajátos módjai.*

Éppúgy, miként az egyénnél, beszélhetünk a társadalomban is *emlékezetről*, amelynek legjellemzőbb esetei a hagyományban és a történetben mutatkoznak. Az események, a tények itt éppúgy regisztrálódnak, miként azok fennmaradását valószínüleg az agyvelőben is feltalálhatnók.

A történelem a különböző eseménysoroknak a megőrzése. A jelenségsorok különbségeinek megfelelőleg a történelem is különböző jellegű lenne. Tényleg azonban az ú. n. egyetemes történelem az összes történeti ismék összeolvasztása; e kombinációban nem a legfontosabb, a legalapvetőbb: a szellemtörténet, sem a gazdaságtörténet, hanem a legcsillogóbb, a legfeltünőbb: a hadi történet az uralkodó.

Beszélhetünk végül *társadalmi képzeletről*, melynek a népek életében szintén számtalan eseteit látjuk, amint az a vallásban, de különösen legendákban, a mithologiákban, mesékben, a népköltészetben előtünik.

A társadalmi tudat nem merül ki egyes gondolatok, képzetek, felfogások, sőt érzelmek általánossá válása, azoknak mindenki által való elfogadása által, hanem a társadalomban egy az egyesekéhez hasonló, avval rokonságot feltüntető *öntudat* is támad. Az öntudat keletkezése különösen más társadalmak irányában szembetünő. Minél elnyomottabb a társadalom helyzete, minél élesebb az ellentét, annál szorosabbra fűződik a kör s annál élénkebb a közösség érzete s ezzel kapcsolatosan a köz öntudata. Ez az öntudat azután a köz cselekvőségében nyer külső kifejezést.

Az öntudatnak egyrészt különböző fokát különböztethetjük meg, mely a bizonytalan sejtéstől a legvilágosabb és legtisztább felismerésig terjedhet; másrészt az egyének átérzési képessége tekintetében is az egyes társadalmi körök között különbség van.

Leghatározottabban az öntudat a társadalom kifejlett alakjánál, az *államnál* fog jelentkezni, mert itt mindazon kellékek, melyek az ily tudat kialakulásához szükségesek, megvannak.

A társadalmi öntudat legteljesebb kifejezését azokban a cselekvésekben találja, melyeket az összesség mint *egyéniség* visz végbe. Igy minden társa-

dalmi kör állást foglal a vele szemben álló más körökkel. Azokkal együtt működik, de szükség esetén harcol ellenük. Határozott, világos célokat tüz ki maga elé, s azokat szervei, organumai által megvalósítani törekszik.

A társadalmi öntudat azonban visszahat tagjaira is. Azokban is kifejlődik a tudatos összetartozóság eszméje; az egyes egyén magát valamely társadalmi kör, család, község, egyház, állam részének képzeli, magát bizonyos érdekekkel, célokkal azonosítja, s ezek tekintetbevételével, ezek alapján cselekszik.

A társadalom szellemi tartalma tekintetében bizonyos *törvények* is állapíthatók meg.

A társadalmi figyelem folyton *változik*. A kifáradás jelenségével hozható ez a tény kapcsolatba. A társadalmi figyelem különben *szükkörü*, csak egy tárgyra koncentrálható egyszerre. Feltünő események erősen érintik; a politikai jelenségek inkább foglalkoztatják mint a gazdaságiak. A társadalmi figyelemnek ez a tulajdonsága kapcsolatos a szervezettel: gazdasági tekintetben még ma is több irányban az anarchia terén állunk, míg a kihasználásra irányuló politikai szervezet kifejlődött és erős.

2. Tömegpszichológiai jelenségek.

A társadalmi lélek legprimitivebb jelenségeit a tömegpszichológiai tünemények nyujtják.

Ilyenek mindazok a jelenségek, melyek egy központból kiindulva, az akár együtt jelenlevő, akár szétszórt egyének összességét akként érintik, hogy azok egyéniségüket elvesztve a többiek hatása alatt éreznek, gondolkodnak és cselekszenek.

Az egyének minden szervezetlen összességét tömegnek tekinthetjük. Tömeg lesz tehát az utcai összeverődött csoport, tömeg a szinházi közönség, egy szónok hallgatósága. Tömegjelenség számba megy egyes osztályoknak, pl. a munkásoknak, a proletároknak mozgalma; de tömegjelenséget észlelhetünk egy város, egy felekezet, egy ország lakosságán, midőn az halottaiért gyászt ölt, egy sérelmen felháborodva tüntetésre készül; győzelme felett örömmámorban tör ki. Sőt szervezett körökben is fordulnak elő tömegjelenségek akkor, midőn az egyéneknél nem értelmi, hanem érzelmi momentumok lépnek előtérbe. Ennyiben lesz tömeggé az esküdtszék, a jury, egy határozó testület, a parlament. Mindezen esetekben a közvetlen érintkezés, a kölcsönhatás a fő, mert ahol az érintkezés hiányzik, ott tömegjelenségekről többé nem beszélhetünk.

A résztvevők száma tekintetében a legeltérőbb mennyiségekkel találkozunk. Büntetőjogi írók, mint Sighele, már a *bűnös párt* (coppia criminale) is a tömeg fogalma alá sorozzák; de oda tartozik a milliókból álló hadsereg is.

Az utcai látványosság, vagy szerencsétlenség alkalmából véletlenül összeverődött csoport izgatottsága egy szektát elfogó vallási rajongás, egy várost izgalomba hozó gyilkosság, egy ország lakosságát megmozdító politikai jelszó ugyanazon tömegjelenségeket tüntetik fel. A különbség csupán a terjedelemben mutatkozik, talán a hatások redukáltabb eredményében, de az emoció terjedésének törvényei ugyanazok. A különbségek pusztán fokozatbeliek.

A tömegjelenségek sajátosságát abban találhatjuk, hogy a tömegben szereplő személy egyénisége — kölcsönhatások folytán — átalakul. Az egyének e módosított lelki sajátságainak összesítései, esetleg sokszorodásai azután az ú. n. *tömegpszichológiai tünemények.*

A tömegjelenségek, különösen az abban résztvevő egyéneket tekintve, sajátságos tüneményeket mutatnak. Bárminő legyen ugyanis a tömegben szereplők felfogása, gondolkozása, bármennyire eltérő legyen is foglalkozásuk, értelmi képességük, mihelyt egyszer így összeverődve, együttesen jelentkeznek: közös felfogás, együttes eljárás támad közöttük, mely lényegesen külömbözik külön-külön kifejtett ténykedésüktől.

Ezen eltérés okai többfélék:

A tömegek felfogásában, ítéletében, cselekvéseiben mutatkozó ezen általános, de egyúttal alsóbbrendű színvonalra való leszállását a tömegben szereplőknek Le Bon »Psychologie des foules« (1895) című művében elsősorban azokra az öntudatlan áramlatokra vezeti vissza, amelyek az egyén lelkében mindig előfordulnak, amelyek a cselekvések rejtett hátterét alkotják, amelyek az ősök örökségének hagyományai s az egyénben a faj szellemeként jelentkeznek. Minthogy ezek az áramlatok ugyanazon nép tagjainál mindenütt azonosak, egyformán fognak ezek mint közös vonások a tömegnél kiemelkedni. Ösztöneikben, szenvedélyeikben az emberek sokkal egyezőbbek mint értelmi képességeik tekintetében; ez utóbbiak jelentősége el is enyészik a tömegnél, amely értelmi tekintetben alacsonyabb színvonalat is mutat mint aminő értelmi színvonalon a tömegben szereplők egyenkint állanak.

E körülmény azonban a tömegek alacsony értelmi színvonalát magyarázza csak, de nem indokolja, miért válik az egyén a tömegben mássá mint amikor egyedül jelentkezik. Nem adja okát erkölcsi sülyedésének, de nem magyarázza erkölcsi kiemelkedését sem.

Az első és legfőbb ok e tekintetben az együttlét folytán előálló *sugalmazás.* Az egyes idegen behatások alatt mintegy akarat nélkül cselekszik, éppúgy mint a hipnotizált. Ez az állapot itt a külső körülmények hatása folytán jön létre. Az egyén látóköre megszűkül s így mintegy fascinálva van; figyelme egyoldalulag van lekötve; a zavaró hatások lehetőleg kizárvák; az egyes kritika gyakorlására teljesen képtelenné válik. Az egyszer megindult irányzat a többiek behatása folytán nagy mértékben növekszik: ugyanezt a hatást számtalan oldalról kapja az egyén, ami szertelenül fokozza a benne fellépő érzelmeket.

Az egyén, aki e hatás alatt áll, ennek ellentállani nem képes; legfeljebb más irányú szuggesztió által módosulhatna a tömeg irányzata.

Az egyes egyéniségek átalakításában nagy szerepe van az *utánzásnak* is. A hajlam erre mindig fennáll; különösen észlelhető ez bizonyos ösztönszerű mozgásoknál, pl. az ásításnál. Ha utánzás még sem következik be mindig, ennek oka az ellenhatás erőssége, amint annak felléptét műveltebb egyéneknél látjuk is. Az utánzási képesség annál nagyobb, minél hatalmasabb a külső benyomás, s minél kisebbek az ellentétes motivumok.

A tömegben mind a két körülmény fennforog. Száz meg száz ember egyforma mozgása hatalmas impressziót gyakorol, mely a többieket ugyanoly cselek-

vésre készteti. A mozgás továbbá oly téren történik, ahol az egyesek lehetőleg egyenlők, ahol tehát egymástól eltérő ellentétes motivumok nem merülnek fel. Ez a mozgás megfelelő érzelmet kelt, amely ismét mozgásban nyer kifejezést, a hatás tehát progressive halad.

A tömeg tulajdonságai közül cselekvési készségét, izgékonyságát, gondolkodási képtelenségét, a kritikai képesség hiányát s az érzelmek túlhajtását: mind oly tulajdonságokat különböztethetünk meg benne, melyek alsóbbrendű lényeknél, gyermekeknél, némelykor nőknél, fordulnak elő. A tömeg a külső hatások vak eszköze; az egyedül álló egyén ellenáll ösztönének: a tömeg képtelen erre. A hatások változásával módosul a tömeg kedélyállapota is. Innét van, hogy a legkegyetlenebb vadságtól átmenet nélkül a legmesszebbmenő hősiességbe, áldozatkészségbe csap át.

Előremegfontolás, kitüzött célok következetes keresztülvitele ismeretlen előtte.

A szervezettség hiánya eredményezi a megfigyelés, az észlelés fogyatékosságát. Nincs megbízhatatlanabb, mint a tömeg az ő észleléseiben. A téves megfigyelés a szuggesztió folytán éppúgy terjed, mint ahogy mindenkit elragadnak az érzelmek. Ehhez járul legtöbbször az ellenőrzés lehetetlensége. Az egyén egy szűk körbe szorítva a hozzá jövő hírek valódiságát ellenőrizni sem tudja. Innét támad hiszékenysége. Nincs reá nézve valószínűtlenség, amit legendák, mesék elterjedése igazol.

Ebből folyik egyszersmind a kritika hiánya: a valót az elképzelttől megkülönböztetni nem tudja, s így egyrészt a legmeggyőzőbb bizonyítékoknak is ellensége, másrészt amit elképzel, azt feltétlenül valóságnak tekinti.

Mint minden kezdetleges lény, a tömeg általában csak egyszerű érzelmeket, eszméket ismer. Innét az a jelentőség, mellyel nagy szavak, hangos szólásmódok a tömeg megmozgatásánál bírnak. Itt uralkodnak a jelszavak s jelképek igazi jelentőségükben. Nézetek, hitelvek vagy elfogadtatnak, vagy ellentmondást nem tűrőleg elvettetnek. A tömeget, erős meggyőződéssel bírván, a legkisebb ellentmondás is izgalomba hozza, s annak elnyomására készteti. Bízva erejében a legnagyobb mértékben türelmetlen.

Indulataiban különben rendesen csak a felszínen mozog. Ha ezek eltéréseket, változatosságot tüntetnek is fel, ez csak látszat; alapjában véve a tömeg mindig ugyanaz marad, s így, amint nem bír fogékonysággal új eszmék iránt, akként a legszívesebben ragaszkodik régi eszméihez. Inkább konzervativ. Forradalmi hajlamokkal nem bir, kitörései csak ideig-óráig tartanak; ezek elmultával ismét szolgaságba hajtja fejét. Uralomra különben képtelen is. Hiányzik nála az erők azon koncentrálása, az összeműködés oly magas foka, mely az uralomhoz feltétlenül szükséges. Ha mégis némelykor uralkodni látszik, egy vezető, rendesen egy zsarnok az, aki tulajdonképen uralkodik s aki a tömeget azután csak eszközként használja.

Az elősorolt sajátosságok a teljesen *szervezetlen* tömegre vonatkoztak. E jellemvonások különben *szervezett* alakulatoknál is előfordulnak, mihelyt érzelmi világukról van szó. A hatások azonban már mérsékeltebb formában nyilvánulnak meg.

Le Bon a különnemű tömegek második csoportjába a nem névtelen egyesüléseket: esküdtszékeket, parlamentet, a közgyűléseket, a választók közönségét sorozza.

Ámbár ezeknél már tudatos akaratképzéssel találkozunk, a tömegjelenségek ezek körén belül is előfordulhatnak, különösen ha érzelmi indokokat hoznak mozgásba.

Hogy az esküdtszék mennyire az érzelmek, az indulatok hatása alatt áll, azt minden egyes tárgyalás igazolja. Egy szép arc, egy hatásos kézmozdulat, rokonszenves hang igen könnyen a vádlott javára billenthetik az igazság serpenyőjét. A tekintély is feltétlenül hat; a név, a vagyon, egy kiváló ügyvéd szereplése rendkívüli hatásokat eredményezhet. Az okoskodás a legalacsonyabb színvonalon mozog, szigorú következetességét a hangzatos jelszavak pótolják. Minél népszerübbek ezek, s minél megfelelőbben alkalmaztatnak, annál nagyobb a kilátás sikerre. A keserű igazságok még sohasem vonzottak követőket. Határozataiktól az esküdtek igen gyakran maguk lepődnek meg leginkább. Fontos a vezetők ténykedése; a többiek felfogása ezek után igazodik.

A parlamenti gyülekezetek szintén sok rokonvonást mutatnak a tömegek lelkiállapotával; jellemző vonásuk a naivitás. A legkomplikáltabb társadalmi kérdések egész egyszerű megoldására vállalkoznak. Egyszerű dogmák segélyével remélik a társadalom átalakítását, tekintet nélkül arra, kivihetők-e ezek vagy sem. A vezetők befolyása itt is nyilvánvaló. Ezek az igazi urai a gyülekezetnek, s a vitákban is rendesen az ő felfogásuk érvényesül.

Hasonló tüneteket észlelhetünk a választó közönségeken is. Jellemző rájuk nézve a kritika hiánya, a legképtelenebb hiszékenység. Elhatározásaikra a vezetők befolyása, az agitáció rendes eszközei a döntők. A siker főfeltétele a jelölt tekintélyes volta. Nagy vagyon sokat jelent; de a nevesség más jellegű is lehet. Győzhet egy hatalmas szónok, egy mozgékony agitátor. Az igazi tehetség rendesen keveset határoz. A legtöbb képviselő magasabb osztályból kerül ki mint aminő osztályba a választók tartoznak. Ennek oka szintén a tekintélyesebb egyének keresése. Ha mégis saját kebeléből választ valakit a nép, az ily választásnál bizonyára másodlagos indokok játszanak szerepet. A választók ezenkívül hiuságuk legyezgetését kívánják s az ellenfél lealacsonyítását. A bizonyítékok teljesen feleslegesek. A hatalmas szavak, kifejezések itt is nagy szerepet játszanak. A legmesszebbmenő túlzások érnek el igazi hatást.

A fentiekben a tömegek sajátságos lelkiállapotát vázoltuk, azok érzelmi jellegét, alacsony értelmi szinvonalát láttuk. Annak dacára, hogy ekként akarati elhatározásuk és cselekvőségük külső körülményektől függ, jelentőségük a társadalmi életben, annak tevékenységében nem csekély. Hatásuk idővel ugyan csökken, de mindaddig, míg államok sorsát népszenvedélyek irányíthatják, a folytonos zavarok és forrongások, a vaktában való cselekvés, eredménytelen erőkifejtés korszakát éljük.

3. A hit világa: a hagyomány.

a) *A tekintélyen nyugvó lelkiazonosság jellege.*

A tömegjelenségek ismertető jele egyrészt a tagok közvetlen érintkezése s az így beálló kölcsönhatás, másrészt az előforduló tünemények *érzelmi* vagy legalább is *érzelmekkel kapcsolatos* jellege volt. A tömegpszichológiai jelenségek tehát a társadalom érzelmeit képviselő tünemények.

A társadalom tudattartalmát azonban nem csupán érzelmek alkotják: képzeteknek, ismereteknek, értékléseknek is szerepük van abban. Másrészt a tudattartalom nem csupán kölcsönhatás, hanem az egy központból kiinduló s innét kisugárzó hatás folytán is támadhat.

A társadalom *tudatának* legnagyobb tömege mindemellett oly folyamat következtében keletkezik, mely nem sokban különbözik a tömegjelenségeknél észlelt processzustól. Ugyanaz az elv, amely a tömegpszichológiai jelenségeknél érvényesült, valósul meg itt is, csakhogy némileg eltérő formában.

Ott vezetők részéről kiinduló s a tömegben résztvevők által — habár önkénytelenül is — előmozdított szuggesztió volt az, ami a felmerülő jelenségeket létrehozta; itt ezzel szemben *a tekintély elve* uralkodik, s az eszmék elfogadása *hiten* nyugszik. Ismeretünk, tudományunk s így magának a társadalom tudásának legnagyobb része még ma is hiten alapul.

Gondolatoknak, képzeteknek, állításoknak valóként való elfogadását jelenti ez, minden további vizsgálódás, nyomozás nélkül; értékléseknek, ítéleteknek egyszerű akceptálását, mélyebb kutatás, összehasonlítás mellőzésével, tekintet nélkül az eszmék, fogalmak okbeli összefüggésére, tekintet nélkül azok okadatoltságára.

A társadalmi élet kezdetleges szakában a tudatkialakulás ezen módja az uralkodó. Innét az a sok téveszme, balhiedelem, összefüggéstelen gondolkodás, mely primitiv népeknél észlelhető. Főoka ennek a bírálat, a kritika hiánya.

A társadalom fejlődése kezdetén nevezetesen az emberek legnagyobb tömege önálló gondolkodásra képtelen, vakon fogadja el az összes felmerülő eszméket, gondolatokat, s feltétlenül akceptálja őket, ha azok ősidőkből, egy tekintélyes egyéntől származnak.

Az egyes egyén később is, a társadalomba belépve, számtalan megállapodott felfogással, értékléssel találkozik, amelyeket kritika nélkül elfogad, részben azért, mert önálló véleményt alkotni képtelen, részben azért, mert egyéni nézeteivel csak megütközést keltene, ellenszenvet támasztana, létét, haladását megnehezítené.

Mindezek a nézetek, fogalmak, értéklések ekként közös, mintegy hallgatólagos megállapodáson nyugszanak; alapjuk a megnyugvás, a közöny, az utánzás. Legnagyobb részük mint a multak öröksége jelentkezik, s így *hagyomány*nak tekinthető.

A hagyomány legfontosabb eleme a *hit*. A hit elsősorban az ember önállótlanságán, határozatlanságán épül fel. De kialakulásában fontos szerepet játszik emellett általában minden érzelem, különösen pedig a várakozás, a *remény*

is. Aminek teljesedését várjuk, amit óhajtunk, azt könnyen el is hisszük. Úgyszintén könnyen elhisszük azt is, amitől tartunk, félünk. Igy a szerelmes hiszi, hogy viszontszerettetik; a tékozló hiszi, hogy vagyona örökké tart. Miként minden eszme cselekvésre késztet, minden képzet a tevés csiráját rejti magában, úgy minden kimondott szó, minden elképzelt állapot valószinűnek látszik. De maguk a tények léte, előfordulása is hasonló eredményt létesít. Valamely esemény bekövetkezése szükségszerüségének képzetét kelti. Minden létező magában látszik hordani létének indokát, s ez nemcsak keletkezését indokolja, de fennmaradását is biztosítja; a szemlélőre tehát, illetve arra, aki hatását tűrni kénytelen, a kényszer erejével hat, azt lenyügözi, magát reá erőszakolja. A létezőnek megváltoztatása külön szellemi erőfeszítést kíván, amelyet szintén csak később észlelhetünk, hiszen a legtöbb ember ellensége minden szokatlannak, újításnak.

A kétely, a szkepszis eredetileg idegen, ismeretlen fogalmak; csak később jelentkeznek ezek, erősödnek kritikává s vetnek véget a hit boldog, de egyúttal maradi korszakának.

A hit ezen sajátossága mutatja szoros összefüggését a tekintéllyel. A személyeknek, tényeknek, elveknek tulajdonított fontosságot értjük *tekintély* alatt. A személyekhez füződő tekintély nyugodhatik kiválóságon, alapja lehet képességeink korlátolt volta s az ebből folyó munkamegosztás. De tisztán külső, nem a jelenségek belső tartalmában rejlő okok is eredményezhetik a tekintély kiemelkedését. E tekintetben a hívők száma s az idők folyása rendkívül nagy szereppel bírnak.

Amit őseink hosszú időn át valónak elfogadtak, amit atyáink igaznak elismertek, az szükségszerüleg magán viseli a valóság bélyegét. A hiszékeny ember előtt nyilvánvaló, hogy igaznak tartott valótlansága — ha tényleg valótlan lenne — ez az idők folyamán már rég kitünt volna, s így a hosszú idő óta fennálló nézetet habozás nélkül valóságnak elfogadja.

Ugyanúgy, mint az idők hosszú sora hat reánk az emberek tömege is. Amit mindenki hisz, amit mindenki elfogad, annak valóságában kételkedni szentségtörés, azt kritizálni akarni blaszfémia.

Míg ez esetben a hit a kényelemszeretetből, a restségből támad, vannak esetek, midőn nélkülözhetetlen. Előfordul ez olyankor, midőn a felállított tétel tekintetében ellenőrzésnek helye nincs, mint azt pl. a tudomány egyes állításainál látjuk, ahol az ellenőrzés eszközei talán legritkább esetekben alkalmazhatók csak. Ily esetekben, ha az élet forgását megakasztani nem akarjuk, a bizalomnak kell érvényesülnie.

A tekintély ennélfogva kettős megítélésben részesülhet. Erőmegtakarításként szerepel, feleslegessé téve mindazon indokok folytonos figyelembe vételét, melyek az illető képzeteket létesítették; de másrészt a meglevőhöz szigoruan ragaszkodván, a haladás legnagyobb ellensége.

Eltekintve tehát a tömegnyilvánulásoktól, ahol a vezetők szerepében szintén kezdeményezőket látunk; midőn ez utóbbiaknak ténykedése nem tömegben, hanem a szétszórt társadalomban érvényesül, szuggesztiójuk, amelyet erre gyakorolnak, tekintélyből fakadó hatás.

Ekként válik a társadalom közkincsévé az, amit az egyes kiváló egyén produkál, ekként megy az át a társadalom szellemi tartalmába.

Nemcsak izolált, tehát egyéntől kiinduló szellemi mozgalmak megőrzésére és fenntartására szolgál a hit; a multban más módon, akár közhangulat, akár kölcsönös kiegyenlítés folytán kialakult értéklések, eszmék és gondolatok fenntartásának eszközeként is ez jelentkezik.

Mindezen befolyások következtében a meggyőződésnek, a köztudatnak szilárd, hatalmas rétege támad, amely gyakran a legjogosultabb támadásnak is ellentáll, s mint tévhit, mint babona, a legnyilvánvalóbb bizonyítékokkal szemben uralkodik az elméken, oly hatalmat gyakorolva, hogy annak hatása alól a legélesebb elmék, a legönállóbb gondolkodók sem vonhatják ki magukat. Ez a hatás természetes is, mert a hit első sorban érzelmen alapszik.

b) *A hagyomány fajai.*

A hagyományok óriási tömegét nyilvánulási módjuk szerint különböztethetjük meg. Vonatkozhatnak ezek a hagyományok az embernek egy természetfeletti világgal szemben fennálló viszonyára, tárgyalhatják ezek a társadalmi együttlét módjait, megállapíthatják az egyesített társadalmi működés viszonyait, de kiterjedhetnek magára az ember gyakorlati ténykedéseire, gazdasági életére is. Minthogy a társadalmi létet egységnek, annak minden nyilvánulását a másikkal szoros összefüggésben levőnek tekinthetjük, éles határvonalat az egyes szellemi működések között nem vonhatunk. Hisz úgy gazdasági mint jogi fogalmak és felfogások legszorosabb viszonyban vannak vallási képzetekkel. A természettel szemben való viselkedés, bizonyos állatok tisztelete s mások utálata, az élelmezés, ruházkodás minden társadalomban kivétel nélkül vallási jelleget mutatnak. A jog terén mutatkozó felfogásra is nagy befolyása van a vallásos eszméknek. A nemi érintkezés, a házasságkötés vallási szabályokkal hozatnak kapcsolatba; intézmények, mint a tulajdon, kasztrendszer, isteni akaratra vezettetnek vissza.

α) A társadalmi lélektani jelenségek első csoportjába, tehát a hagyomány, a hit körébe, főleg azok a képzetek, eszmék és nézetek tartoznak, melyek akár természetüknél, akár már keletkezésük és összefüggésük folytán oly jelleggel bírnak, hogy ellenőrzésnek alig vethetők alá, kritika rajtuk alig gyakorolható. Első sorban tehát a külvilágról, illetve annak lényegéről alkotott felfogások tartoznak e körbe. Oly tér ez, hol közvetlen tapasztalatnak helye nincs, hol egyrészt a képzelet szabadon csaponghat, másrészt a létező bizonytalanság folytán a várakozásteljes elmére nézve a felállított tételeknek, hangsúlyozott elveknek elfogadása megnyugvást kelt. A *vallások* köre ez.

A kezdetleges ember saját természetéből kiindulva a külvilág tárgyait magához hasonlóknak, vele egyenlőknek tartja, s amint önmagánál egy belső mozgató erőt, szellemet tapasztal, akként véli azt meglevőnek az összes élő lényeknél, sőt az élettelen tárgyaknál is.

A látható, kézzel fogható világ mögött egy más, láthatlan szellemi világ felfogásához jut, amely feltevésre annyival inkább megvan az alap, mert álmai,

önkívületi állapotai, egy más, nem érzékelhető világ létéről való képzeletét meg is látszanak erősíteni.

E körbe tartozó gondolatok és felfogások — melyek a költői hagyományban az érzelmek terére is átmennek — szerepelnek első sorban mint vallási hagyományok. E felfogások azután tovább fejlesztetnek. A felállított tételek rendszerbe foglaltatnak s így magasabb fejlettségű társadalmakban a gondolatok következetes kidolgozásai mint theológiai rendszerek, felfogások jelentkeznek.

β) Az érzelmek külső kifejezésének módjai, s ezzel kapcsolatosan azok ábrázolásai, kifejezései szintén konvención alapulnak. A hangoknak, a formáknak tulajdonított jelentőség nem előre megfontolt okoskodás eredménye, hanem a lassanként kialakult hagyomány hallgatólagos elfogadása. A hagyomány dominál tehát a *művészetben* is.

γ) Ámbár a tekintély, a hagyomány, a hit nem a *gazdasági* élet terén érvényesül legfeltünőbben, kétségtelen mégis, hogy idevonatkozó ismereteink, szokásaink és eljárásunk legnagyobb részének alapja szintén e jelenségben van. Elsősorban az életmód, a szükségesnek tekintett, valamint a feleslegesnek tartott javak megállapítása sorozható ebbe a csoportba, ahol a hagyomány, a látottakhoz való ragaszkodás az irányadó. Igy a tárgyaknak, a javaknak, a dolgoknak értéklése, az azoknak tulajdonított jelentőség igen gyakran a hagyományon alapszik.

δ) Minde tevékenységek a társadalom kebelén belül létesülnek. Az esetleg támadó összeütközések tehát kiegyenlítést kívánnak. A bosszú és a megalkuvás érzelmei nyernek a társadalom által elfogadott jogi szokások különböző fajaiban kifejezést. Ezek nyujtanak védelmet és adnak elégtételt szenvedett sérelem esetében, ezek sujtják a parancsok áthágását s kötelezik kárpótlásra a bajt okozót. Ezek tekintetében tehát szintén hagyományon alapuló *jogi* szabályok, eljárási módok keletkeznek, melyeket az összesség erőszakkal is érvényre juttat. Bizonyos hatalomnak, biztosított várakozásoknak, jogosítványoknak a megteremtéséhez vezetnek ezek, amelyek tartalmát szintén a hagyomány állapítja meg.

ε) Az együttélés egyúttal az összeműködést, az erők egyesítését eredményezi. Az organizációnak, a hatásköröknek ebből támadó, de feltétlenül szükségesnek is tekinthető elhelyezkedése; a jogoknak és kötelességeknek ebből folyó kialakulása; e jogoknak és kötelességeknek igazságosnak tartása; az engedelmesség kikényszeríthetőségének s a jogok kierőszakolhatóságának lehetősége képezi a *politikai* hagyománynak tartalmát.

Az a nézet alakul ki, hogy igazságos az, hogy bizonyos személyeket, osztályokat meghatározott jogok illetnek meg; az a hit támad, hogy bizonyos foglalkozások előnyösebb jogállásra, nagyobb hatalomra jogosítanak mint mások; az a meggyőződés keletkezik, hogy bizonyos jelenséggel, pl. a leszármazással, születéssel, meghatározott előjogok járnak.

η) Itt mutatkozik az érintkezési formák jelentősége. Az érintkezési formák egyrészt az egyének egymással való kapcsolatát szabályozzák, másrészt az egymáshoz való viszony csiráit is magukban foglalják. Az *illemi, udvariassági* szabályok teljesítik e feladatot.

ϑ) Éppúgy mint a társadalom megegyezésszerű tudatának többi alkateleme, hiten alapszik a *tudomány* is, melynek előfeltételei túlmennek a tapasztalat körén s törvényei csak bizonyos feltételek elfogadása mellett érvényesek. Eltekintve ezen első feltételezéstől, hiten alapszik a tudomány legtöbb tétele. A tekintély uralma itt is túlnyomó, bár tételeinek igazságát mindig módunkban van beigazolni; az ellenőrzés a legritkább, csak kiváló jelentőséggel bíró esetekben veszik igénybe.

ι) A hagyományok az illető nép *szokásában* testesülnek meg. Igy látjuk, a táplálkozás, gazdasági élet körén belül, hogy az étkezés módja, rendje az asztalra kerülő ételek a nép nagy zöménél nem változnak. A viselet évszázadokon át ugyanaz marad. Igy fejlődnek ki bizonyos szokások a házasságkötés tekintetében; így válnak ki a legkülönbözőbb szertartások, az istentiszteleti cselekmények; így keletkeznek bizonyos jellegzetes népmulatságok, melyek nemzetek szerint változnak.

E szokások követése céljából egyúttal szigorú intézkedések támadnak. Minden hit s így minden hagyomány türelmetlen; egyrészt oda törekszik, hogy továbbterjedése biztosíttassék, másrészt minden ellenkező felfogást elnyomni igyekszik. Minél feltétlenebb a hit, annál parancsolóbb; tételei is annál imperativebbek, minél régibb a hagyomány.

A gyermek felfogása ezen hatások alatt alakul ki, ezek lesznek irányítói az életben; ezek formálják ki lelki életének legnagyobb részét. Eleinte passive viselkedik velük szemben, de később — egyéniségének részévé válván — megszereti, megkedveli azokat, ragaszkodik hozzájuk, s ezek minden megsértését vagy mellőzését személye ellen elkövetett sérelemnek tekinti. Az ekként megszületett hagyomány a *ragaszkodás, a szeretet* tárgya.

Az alaki lelkiegynemüség kifejlődésének másik módja a *tanításban* és *fegyelmezésben* áll. A hagyományt a gyermekre erőszakolják szülői és idősebb ismerősei. Arra tanítják, hogy a hagyományszerű hit igaz, s hogy bűn ezek igazságában és tekintélyében kételkedni. A hitetlenség a társadalomban megbüntettetik, éppúgy mint megtoroltatik a hagyományszerű parancsok iránti engedetlenség. De a mindennapi élet és hagyomány közti szoros összefüggés folytán a gyermek önkéntelenül is azonosítja gyakorlati cselekvését hagyományszerű hátterével. Gazdasági életében, jogi viszonyaiban, politikai ténykedésében alig tehet egy lépést anélkül, hogy a hagyományos rendszert el ne fogadná. A mindennapi élet ekként folytonos fegyelmezés és iskolázás olynemű eljárásokban, melyek hallgatagon elfogadják a hagyomány igazságát és elégséges voltát.

Általában véve azt mondhatjuk, hogy míg esetleges jelenségek, különösen pedig az élet tragikus eseményei hasonjellegű egynemüséget hoznak létre, a gyakorlat és a mindennapi cselekvés a formai lelki hasonnemüség megteremtésére törekszenek.

4. Az értelem uralma: belátásból fakadó szellemi közösség.

A hit öntudatlanul működő erőknek következménye. Folyománya ez az ellenőrzésnélküli észlelésnek; eredménye a nem korlátozott vágyaknak, óhajoknak. A *külsőlegesnek* nevezhető, a képzet tartalmától független tekintély az, ami neki erőt, hatalmat kölcsönöz.

A hit, mint az eszmék terjedésének, általánossá válásának eszköze később is szerepel. Az eszmék, értéklések létrejöttének forrása azonban idővel az *értelem* lesz.

A hit az észlelések igazságával, az állapotok valóságával még mi kapcsolatban sem áll. A puszta hiten alapuló tudás hamissága szinte előre fel is tételezhető. A pillanatnyi benyomás folytán keletkezett s a téves eszmetársítás folytán uralomra jutott, elterjedt s általánossá vált hit illuziókat teremt, hamis világot alkot. Az eszmék, a képzetek, a fogalmak tehát revizióra, ellenőrzésre szorulnak s összes tudományos működésünk tényleg új igazságok megállapítása mellett a régi képzetek átdolgozására, módosítására irányul. Az ösztönt, mely a hiten felépülő tudás nagyon is labilis alapját alkotja, az értelmen nyugvó biztosabb, határozottabb ismeretek váltják fel, melyek a társadalom szellemi életének új tereit tárják fel.

Többé nem a futó észlelés s az ennek nyomában támadó hit, hanem a gondos megfigyelés, a kritikai vizsgálódás forrásából fakadnak ismereteink.

Az ellenhatás a hit ellen meg is indul: egészséges reakció támad. Kezdődik a küzdelem, amelynek leghatalmasabb fegyvere: *a vita,* az ellenvélemény érvényesítése, a diskusszió. Uj korszaka támad ezzel a társadalom lelki életének; új köre a társadalom tudatában fellépő elveknek, képzeteknek, gondolatoknak.

A társadalom lelki életének tartalma ezáltal lényegesen megváltozik. Azokon a tereken, hol a vitatkozás érvényesül, hol a kihirdetett tétel, a kimondott szó tekintélyét feltétlenül nem ismerik el, magasabb, igazabb szellemi tartalommal találkozunk.

A művelődés előhaladásával a bírálat, a vitatkozás minden téren megindul. Látjuk azt úgy a természet jelenségeinek kutatása körében, mint a társadalmi értékek megállapítása körül, előfordul a jog, az erkölcs terén s befolyása érvényesül a politikai életben, a társadalmi küzdelemben is.

Minél teljesebb a társadalom szervezete bizonyos téren, annál biztosabb itélete; minél elmosódottabb, annál inkább a véletlentől függő.

A kiindulás, éppúgy mint a tekintélyen nyugvó lelkiazonosságnál, szintén egy egyéntől történik, a nyilvánított felfogás azonban nem oly módon terjed mint a hagyománynál, hanem a többi egyének befolyása által változik és módosul.

A helyes, elfogulatlan közvélemény, mely e működéseknek eredménye, tehát minden közösségben azon mértékben fejlődik ki, amily mértékben a szabad vitatkozás érvényesül; azon mértékben valósul meg, amely mértékben az emberek a nyujtott értesülések értékét kutatni szokták s egymást állításaik igazolására fel is hívják.

Ott, ahol az egyének akár kormány, akár más tekintély által az egyesülésben, gyülekezésben, a szabad beszédben és nyilatkozásban gátolva vannak, hol társadalmi állásuk, alkalmazásuk, vagyonuk elvesztése fenyegeti véleményük szabad nyilvánítása esetén, ott nincs igaz közvélemény. Ott hagyományos hit avagy népérzelmek nyilvánulásai léteznek csak.

Ott is, hol az elfogulatlan kutatás, a kisérletezés, a szabadon nyilvánuló vita a társadalmi felfogást átformálja, nem törli el feltétlenül az előzőt, hanem azzal együtt áll fenn; azt részben módosítja, részben elfogadja. Ezáltal a régi és az új felfogás vegyüléke támad. Az értelem diadala ez, szemben ösztönök, vak erők működésével, s minél nagyobb mértékben érvényesül a belátás, annál rendezettebbé válnak a felfogások, az értéklések, annál nagyobb lesz az erőmegtakarítás.

A társadalom értelmes és tudatos működésének ilynemű kialakulásával legteljesebben és tökéletesebben tehát ott találkozunk, ahol a társadalom szervezkedése folytán a tudat, de különösen az akarat kiképzése céljából valóságos szervek támadnak, amelyek e folyamatot keresztülviszik. Az értelmes társadalmi cselekvés és eljárás leghatározottabb esetei tehát az *állami tevékenység* körében fognak jelentkezni.

A diskusszió, az egyes felfogások, nézetek, törekvések küzdése más tereken is előfordul; ez azonban csak másodlagosnak tekinthető. Ily alapon jön létre a gazdasági életben az *árak megállapítása,* ily módon történik meg a jövedelemelosztás, így alakul ki a fogyasztásnak bizonyos határozott formája, melyet általánosnak tekintenek. Igy keletkeznek a termelés megfelelő értelmes módjai; ugyancsak e körülmények az életmód bizonyos átlagos és megfelelő színvonalához is vezethetnek. Technikai téren az egyes találmányok elfogadásában, mások elvetésében mutatkozik a diskusszió eredménye. Művészet és vallás terén a fogalmaknak mélyebb értelmi alapokra való visszavezetésében, azok indokolásában van meg a vitára való törekvés.

A racionális eljárások és értéklések kifejlődésének kellékei a társadalmi életben mutatkozó egyes folyamatok szerint különbözők. Mások lesznek azok a feltételek, amelyek mellett a gazdasági téren a javaknak észszerű értéklése támad és mások lesznek azok a kellékek, melyek mellett a jog fog racionális alakot felvenni. Ott a különböző, a forgalmat, a munkát lenyügöző korlátok és akadályok megszünése, a verseny szabadsága fogja az árkialakulás előfeltételeit képezni, míg itt a vélemények kölcsönös kicserélése tünteti fel egész világosan a megállapított intézmények helyességét. Az eredmény mindezen esetben bizonyos *értékitéletek* megformulázásában fog nyilvánulni.

A tudományos igazságok megállapításának legbiztosabb módja a megfigyelés ellenőrzője, a *kisérlet* lesz. Az ekként beigazolt tételek megállapítottaknak tekinthetők. Együtt jár ez úgy a gondolatok, képzetek, de különösen az akarat kialakulása tekintetében a társadalom organizációjával, az egyes feladatok végzésére való külön szervek keletkezésével s azoknak rendszeres működésével.

Az állami belső tevékenység s ezzel kapcsolatosan a jogalkotás tere az, ahol, mint láttuk, tudatos cél kitüzésével s ezt kiegészítve az eszközök

céltudatos megválasztásával leginkább találkozunk. Társadalmi értékek, javak teremtésének egyik módja ez.

A *jog* megállapításának módja, amint az fejlettebb társadalomban jelentkezik, kifejezetten azon a gondolaton alapul, hogy abban a legmegnyugtatóbb megoldás nyerjen kifejezést. Az eljárási módok is, melyek e tekintetben követtetnek, szintén e gondolatot kivánják kifejezésre juttatni. A vitatkozás, a javaslatok meghányás-vetése ezt a célt szolgálja. A jogalkotás tehát a fejlődés már korai szakában is öntudatos cselekvés, melynél előre kitüzött, határozott állapotok megvalósítása céloztatik: a társadalom fejlődésével ez az elv nemcsak mindinkább előtérbe lép, de tényleg meg is valósul. A modern állam felhasznál minden rendelkezésére álló eszközt a tekintetben, hogy törvényhozása nemcsak célszerű legyen, de a valódi szükségleteknek feleljen meg. Nem jelenti ez természetesen mindenkor a fennálló jogrendszer teljes észszerüségét. E tekintetben úgy a mult maradványai, mint a hagyomány, valamint az elért eredmények jelentőséggel bírnak s ezekből alakul ki azután a létező jog.

Ugyanez áll a politikai ténykedések tekintetében is. Itt is előre megfontolt szándék irányítja a vezetőket. A hagyománynak az általános politikai felfogással való egyesüléséből támadnak a mindenkori *politikai irányzatok*, a különböző igazgatási tervezetek, kormányzási programmok. Ha egy kormány vagy párt hosszú ideig bírja az uralmat, a hagyomány dominál. Mindamellett minden pártot, mely a változó viszonyokhoz alkalmazkodni, az új eszméket programmjába befoglalni, az új szükségletekre figyelemmel lenni nem tud, előbb-utóbb elveszti lábai alól a talajt s háttérbe szorul. De viszont eszmék, melyek a tényleges állapotnak meg nem felelnek, talán ideig-óráig dominálhatnak, de azután ismét csak lesülyednek.

Az értelmes társadalmi működést észlelhetjük továbbá a gazdasági téren. Az itt végbemenő folyamatok, amennyiben a javak értéklésére és áraik megállapítására vonatkoznak, az egyesekben mennek ugyan végbe, de szervük is van, amilyen pl. a börze. A különböző információk és tudósítások is e célra szolgálnak.

Az egyes osztályok által a társadalomban elfoglalt helyzet és a végzett feladatok minősége szerint, a szerzett javak mennyiségével arányosan, az egyes osztályok életmódjának *bizonyos színvonala* támad, mely megfelelőnek itéltetik, és amelyhez az osztályba tartozó ragaszkodni is köteles.

Ugyanezt a jelenséget látjuk végül a *szellemi* téren is. Itt különböző *típusok, eszmények* támadnak. A költői hagyomány és mindenkori bírálat eredménye: *az ízlés*. A hagyományos vallásos tan és a mindenkori vallásos eszmék eredménye: az *uralkodó hit*. A theológiai hagyományt módosítja a mindenkori vallási felfogás, s így támad: *a dogma*. A metafizika átalakítása a mindenkori spekuláció által hozza létre az uralkodó *filozófiai felfogást*. A tudományos hagyomány módosítása új felfedezések által új nevet nem igényel, mert a tudomány nem kompromisszum eredménye. Ami igazolva van, az megtartatik a régiből; ellenben amit megcáfolnak, az elvettetik; *az eredmény: az igazság*.

A hagyomány és a vélemények ez összetétele az egyéni lelkekben létezik. Az írásbafoglalás nem teszi azt anyagivá, mint azt többen, így Durkheim is,

hiszik. Minthogy azonban a felfogás egy időben több egyénben megvan, ez mindenkire nézve alanyi és egyuttal tárgyi is. Fennáll az egyesen kívül, reá gyakran kívülről kényszerítik s megtartása büntetések által biztosíttatik, amely megtorlás a nevetségessé tételtől a helytelenítésig, a bojkottálástól az összességi erő alkalmazásáig, a bosszúig terjedhet. A felfogások, törvénykönyvek és politikai irányok csatornáin át, eszményen, izlésen és hiten keresztül, a dogmákon, hitelveken és kutatásokon át folyik a társadalom szellemi élete, folytonos változások és megoszlások közepette. Egyik nemzedék politikai kérdésekkel foglalkozik, a következőt az üzletek veszik igénybe. Egy időben a társadalom felfogása vallási, máskor teremtő és költői; ismét máskor tudományos problemák érdeklik. Az egyensúly felé való törekvés azonban folyvást észlelhető.

TÁRSADALMI SZERVEZKEDÉS.

I. A társadalom összetétele és tagozódása.

TÁRSADALOM alkatelemeinek, az abban előforduló részeknek megállapításánál ugyanazon elvek szerint kell eljárnunk, mint aminő módszert kutatásaiban a természettudomány, különösen pedig a biológia követ. A társadalomban az egyes elemek összetartozóságának s így külön alkatrészként való szereplésök megállapításánál első sorban az alkatelemek közötti hasonlóságot kell néznünk, azt kell vizsgálnunk, vajjon az elemek egyforma működést végeznek-e vagy sem; s ha egyező működést észlelünk, kisérelhetjük meg ez alapon az alkatrészek csoportosítását. *Külső, fizikai* egyezést, illetve eltérést a társadalomban a tagok közt nem igen találunk; itt a hasonlóság első sorban *lelki, pszichikai,* ami azután egynemű cselekvésben válik észlelhetővé.

De azért a belső hasonlóság külsőleg is kifejeződik. Igy a hasonlók, az egynemű funkciót végzők a többiektől gyakran helyileg is elkülönülnek. Az érintkezés ezek között gyakoribb; de ezenkívül szokásaikban, egész magaviseletükben hasonlóságot mutatnak egymáshoz, úgy hogy ily módon kifejezett jellegek, igazi típusok támadnak: ilyenek pl. a földmívesek, iparosok, katonák, tudósok típusai. Végül szervezkedésük is ölthet fel külső anyagi formát. A külön működést végzők magukat a többiektől nemcsak megkülönböztetik, de különállásukat tudják és akarják is. Ez alapon *önálló szervezeteket* alkothatnak.

Az élettanban eszközölhető különválasztásokkal szemben a társadalomtudomány e megkülönböztetése sokkal valódibb, a tényeknek sokkal megfele-

lőbb; — amott minden osztályozás általunk alkotott, tehát mesterséges lesz, emitt természetes: az illető egyének által tudott és szándékolt az.

Mielőtt azonban az ekként megkülönböztethető és alkatrészekként szereplő alkatelemek elősorolására áttérnénk, vizsgáljuk közelebbről a társadalom végső elemének, a társadalmi sejtnek kérdését.

1. A társadalom és az egyén.

A társadalom szerkezetét vizsgálva annak kebelén belül kisebb-nagyobb csoportosulásokat, családokat, osztályokat, községeket, egyházakat látunk.

E különböző alakulatok azonban már összetétel eredményei. Létezik tehát egy végső elem, mely minde képződmények alkatrésze.

A kérdés már most: mi az a társadalmi elem, képletesen szólva: *mi a társadalmi sejt?*

Vannak írók, kik a társadalom anyagára figyelemmel nincsenek, akik tehát a társadalmat szellemi erőhatások eredményének tartva a társadalom elemeit az egyénben működő különböző (önfenntartási, fajfenntartási stb.) erőkben látják, mint Ward, Stuckenberg, avagy elemeknek a különböző felfedezéseket, találmányokat tekintik, mint Tarde. E felfogás, minthogy a szellemi erők külsőleg, anyagon valósulnak csak meg, hiányos.

A szociológia megalapítója, A. Comte, a férfi és nő egyesülését, az *androgyn* párt tartja a társadalom elemének, Le Play és követői a *családban* látják ezt, Gumplovicz az egyes *hordákat*, kezdetleges embercsoportokat tekinti a társadalmi élet elemezhetetlen részének, míg Bauer a társadalmi *osztályokat* véli ilyeneknek. Legtöbben az *egyest* tartják a társadalom végső elemének, ámbár ez önmagában tökéletlen, a szaporodás tekintetében kiegészítésre szoruló lény.

Szerintünk ez a kérdés csak a fejlődés figyelembevételével oldható meg.

A fejlődési fokoknak megfelelőleg ugyanis a társadalmi életben nemcsak az egész, hanem az alkatrész is átalakul. Míg eredetileg a *csoport*, a *horda* az elem, mely egészként jelentkezik, s az összes funkciókat végzi, később a *család* jelentkezik ilyen gyanánt. Ez része minden szervezetnek, ez végez minden elemi működést. Családon kívül az egyes el sem képzelhető. Ma az *egyén* a végső elem, egyrészt ő kapcsolódik össze társaival a legkülönbözőbb alakulatokba, másrészt a társadalom élete is a fejlődés során mind szellemibbé válván, ennek fenntartója, a szellemi élet propagálója gyanánt már az egyes is szerepelhet, végezheti tehát a társadalom összes funkcióit. Ennek kiegészítéseül a faj fenntartásra külön szerv létesül a családban.

Míg tehát az anyagi s az élő világban a legparányibb elem az atóm, illetve a sejt, s az összes testeknél, a legalsóbb rendű növénynél vagy állatnál s a legfejlettebbnél is ugyanaz marad, addig a társadalomban e tekintetben is változást, átalakulást látunk.

Ámbár ekként a társadalom elemeként az egyént tekinthetjük, az távolról sem jelentkezik egységes, mindig egyforma alakulatként. A klasszikus nemzetgazdaságtani írók önzésből megalkotott lénye, avagy a természetjogászok jogokért egyoldalulag küzdő embere a társadalomban sehol sem létezik. Az ilyen

egyén éppoly elvonás eredménye, mint a jellegtelen sejt vagy az atóm. Ily alakban tényleg az sehol sincs meg.

Mint ahogy az állati testben a sejt a legkülönbözőbb formákat mutathatja, úgy, az egyént tekintve, a társadalomban is a legnagyobb eltérésekkel találkozunk. A társadalmi sejt mindig élő, s így a legkülönbözőbb behatás iránt fogékony lény s ezeknek a behatásoknak megfelelőleg változóként jelentkezik. Míg egyrészt a legkülönbözőbb és legeltérőbb, gyakran ellentétes tulajdonságok, mint önzés és önzetlenség, részvét és kegyetlenség váltakoznak harmónikus és kevésbé harmónikus vegyületben benne, addig másrészt az egyén nem kizárólag családtag, hazafi, munkás vagy tőkepénzes, hanem e sajátságok egyesülnek benne s így eljárását egyrészt változatossá, másrészt bonyolulttá teszik. Egyéniségének ez összetett voltát már az a körülmény is mutatja, hogy fejlettebb társadalomban az egyén számtalan, egymással összhangban lévő, de igen gyakran egymással ellentétbe is kerülő alakulatnak része; egyfelől egy község polgára, egy hitfelekezet tagja, egy állam honosa, emellett egy jótékony egyesület elnöke, valamely takarékpénztár igazgatósági tagja; sőt egyénisége még annyiban is komplikálódik, hogy az illető még vagy háziúr, vagy tőkepénzes, s foglalkozására nézve kereskedő vagy iparos is lehet. Mindezen sajátosságai az egyes társadalmi egyéniségét részekre bontják, őt különböző állásfoglalásra, cselekvésre késztetik s gyakran konfliktus csiráit hordják magukban.

Hozzájárul ehhez, hogy az egyén helyzete legtöbbször nem is szabad választásának eredménye, tehát jellemének, képességeinek, egyéniségének folyománya. Bizonyos összeköttetések, mint a családhoz, nemzethez vagy népfajhoz való tartozás, feltétlen köteléket képeznek, sőt egy osztályhoz, egy párthoz való csatlakozás is bírhat feltétlen jelleggel s ez súlyos teherként nehezedhetik az illetőre; másrészt a jog, a tételes törvény állapíthat meg részére ily korlátokat, míg másutt a jog a természetes kötelékeket is meglazíthatja. Még a legszabadabb, legliberálisabb társadalomban is csak részben ura az egyes helyzetének.

Ami a társadalomban jelentkező különböző köröket illeti, ezek az illető egyént többé vagy kevésbbé vehetik igénybe, cselekvését többé-kevésbbé megszoríthatják. De épp az a körülmény, hogy így az egyén legtágabb, másrészt igen szűk hatáskörrel bíró kapcsolatokba tartozhatik, melyek mind kisebb-nagyobb önállósággal, külön érdekkörrel bírnak, hozza magával, hogy idővel maga az ember is, *mint egyén*, külön érdekkörrel, s ezzel kapcsolatosan bizonyos önállósággal fog bírni. E pillanatban egyénisége nem olvad többé teljesen be a társadalomba, e perctől kezdve önmagának is élhet, egy külön világot teremthet magának, mely kizárólag az övé, erre s ennek fejlesztésére irányíthatja tevékenységét: *e pillanatban lesz a nyájállatból* (Herdenthier) *egyéniség* (Ratzenhoffer).

Itt lép előtérbe, itt kezd szerepelni a *szabadság* fogalma. Határozatlan, bizonytalan, tartalmilag folyton változó egy fogalom ez. Míg egyrészt a kényszertől, az *erőszaktól való mentességet* jelenti (polgári szabadság), addig másrészt *jog*, illetve *hatalom* megjelölésére szolgál (politikai szabadság). Társadalomtudományi szempontból teljesen szabadnak az izolált egyén volna tekinthető, bár ez

fizikailag s pszichikailag a legnagyobb rabszolga lenne ; szabad lenne egy abszolut uralkodó, kinek szava, parancsa törvény, bár pszichikailag ez is a legnagyobb méretekben függő lehet. Az ember »társadalmi lény« (ζῷον πολιτικόν), mondja Aristoteles. »Aki valamely állami közösségnek vagy nem lehet tagja, vagy pedig önelégültségében nem szorul arra, az nem lesz az állam eleme, ember; az vagy állat, vagy Isten.« Minden társadalomban élő egyén tehát nem lehet szabad. Az egyén szabadsága tehát csak viszonylagos. Az eszménytől függ, melyet a mindenkori társadalom magának alkot, a céltól, melyet maga elé kitűz. A különböző társadalmak felfogása szerint egy egyén, aki szűk korlátokon belül mozog, fennen hirdeti szabadságát, ha más társadalom, más kor gyermeke volna, ezt az állapotot rabszolgaságnak tartaná ; némelykor a legnagyobb kötöttség is szabadságnak tekintetik, míg más időkben a legmesszebbmenő korlátlanság is bénító kényszerként nehezedik a tagokra. A szabadság különben az érvényesítés tereit tekintve változik : van lelkiismereti, vallási, politikai szabadság, mely utóbbi állapot pl. gazdasági és társadalmi téren a legnagyobb kötöttséggel járhat.

Az egyéniség ilynemű kifejlődésével és előtérbe lépésével párhuzamos a társadalom atomizálódása, felbomlási folyamata. Az egyén lassankint teljesen önállóvá válik, úgy hogy minden egyesülés az ő akaratán nyugvóként lép fel. A természetes alakulatok háttérbe szorulnak, s a mesterséges akaraton nyugvó képződmények lépnek előtérbe. Eltekintve ettől, az egyén nem kényszer folytán, hanem saját akaratából kifolyólag vesz ezekben részt. Ennek következménye, amennyiben a szervezkedés azt lehetővé teszi, az egyén szerepel egyúttal *szervként* is. Az összességi szervek egyéniségekre bomlanak.

Az egyéniségnek a társadalom kebelén belül mutatkozó ilynemű kialakulásával párhuzamos az értelmi momentumok előtérbe lépése, szemben az érzelmi mozzanatokkal. E kialakulás ezenkívül nagy jelentőséggel bír magának a társadalomnak a felfogására, s ezzel kapcsolatosan az egész társadalmi tevékenységre és cselekvőségre nézve is. Míg eredetileg első sorban az összesség jelentkezett végcélként, annak jóléte főtörekvés gyanánt (mi annyival inkább megtörténhetett, mert az egyéni és társadalmi érdek egymáshoz sokkal közelebb állott mint ma) s így az összes cselekvések, mint összességi ténykedések, az összesség érdekében teljesíttettek, addig ma az individuális szempont előtérbe nyomulásával a cselekvések is egyéni cselekvéseknek tekinthetők.

Ma az egyén első sorban önmagáért, saját érdekében cselekszik s csak a társadalom berendezése eredményezi, hogy e ténykedésekből egyúttal az összesség java is származik.

Az egyén előtérbe nyomulását s a közérdek háttérbe szorulását a fejlődés folytán feltétlennek mindamellett nem tekinthetjük. Nagy mértékben individuális korszakokat szocializáló időszakok váltanak fel. Másrészt, míg bizonyos osztályok az egyénesítés felé haladnak, addig ugyanazon társadalom kebelén belül más osztályoknál az összesség érdekének és jelentőségének nagymérvű előrenyomulását látjuk az egyéniség jelentősebb elnyomásával. Ilyenek a mai szocialista irányzatok szemben a középosztály individuális irányzatával. Kapcsolatos már most ezzel oly szempontok érvényesülése, melyek eredetileg

ismeretlenek voltak s csak az egyéniség kifejlődésével váltak szükségessé. Értjük ezalatt az erkölcsök kialakulását. Az állatvilágban az egyén önállótlansága folytán ezekre a parancsokra szükség nincs, ott az ösztön az, mely a megfelelő cselekvést öntudatlanul létrehozza; a társadalomban a faj ösztöne, a szokás, jelentkezik ily alakban, míg az egyénnél az ösztönt a kötelesség érzete váltja fel.

Mindez azonban hosszú kialakulás, lassú fejlődés eredménye. A kezdetleges társadalom az ember egyéniségét teljesen felöleli. Már a működés egyformasága, szegénysége megkönnyíti annak korlátok közé szorítását, bizonyos irányba való terelését. A cselekvés változatosságával párhuzamosan bővül ugyan a szabályozás is, de azért minél összetettebb, minél fejlettebb a társadalom, annál szabadabban fejtheti ki egyéniségét a személy, annál több és több érdeke támad, mely a társadalom által nem pótoltatik. Minél egyszerűbb és egyöntetűbb a társadalom, annál kevesebb szabad teret enged tagjainak s teszi őket egymáshoz s magához is hasonlóvá; minél haladottabb, annál szabadabb az egyén, különbözik társaitól, s válik a társadalom differenciált részek összetett egészévé. Mindebből kifolyólag az egyén cselekvése a legeltérőbb vonásokat mutathatja. Ténykedéseiben az összességgel közös célokat szolgálhat, de vele összeütközésbe is kerülhet.

Főként egy körülmény az, mely az egyéniség kifejlődésével különös figyelmet érdemel.

A társadalmi kialakulás bizonyos fokán egyének jelentkeznek az összes társadalmi cselekvés hordozói, véghezvivői gyanánt. A *társadalmi összeműködés* problémáját tolja e tény előtérbe. Mindaddig, míg az egyes egyénisége a társadalomba beolvad, attól külön nem válik, a társadalmi akarat és cselekvés megértése nehézséget nem okoz; az egyes mindig csak azt akarhatja, amit az összesség. Mihelyt azonban az egyéniség kialakul s így az egyesben az összességtől különböző, attól eltérő magán akaratirányzatok támadnak, társadalmi akarás s cselekvés csak úgy létesülhet, ha ecélból külön szervezet keletkezik, ha az egyén bizonyos kijelölés következtében szervként szerepel. Ez esetben a magántudattól különböző köztudat, a magánakarattól eltérő közakarat támad az illető egyénekben. Minél inkább kifejlődik az egyes egyénisége, annál inkább előtérbe lép tehát a *szervezet* fontossága; ahol az összességi érzet megvan, ott hiányozhatik a szervezet s mégsem támad összeütközés vagy hiány.

Az egyén önállósulási processzusában az összességtől mindamellett teljesen soha el nem szakadhat. Az egész folyton befolyással van reá, egyrészt nevelve őt, másrészt azokat a különböző korlátokat állítva fel, melyek őt bizonyos meghatározott körbe szorítják.

Az egyesre gyakorolt ezen hatások tömegét, melyek azután átformálják, lényegének jellegét megadják s mely a nevelésben nyer legvilágosabb kifejezést, Baldwin »társadalmi öröklés«-nek nevezi s abban látja, hogy az egyén a társadalomban felhasznált összes képességeit, ügyességét a társadalomtól kapja, veszi. Szemben áll e tulajdonsága a fizikai örökléssel s azzal fordított viszonyban van, úgy hogy úgy az állatok, mint az ember is, annál tanulékonyabbak, minél csekélyebb náluk a fizikai öröklés.

A társadalom a tagjait képező egyénekre ekként átalakító befolyással van. Átformálja őket, bizonyos irányzatokat, hajlamokat teremt bennök. Az ily módon feltámadó tulajdonságok a társas működés minden irányában mutatkoznak. Az egyént a társadalmi milieu, illetve maga a társadalom teszi olyanná, aminő. Eltekintve teljesen attól, hogy nyelvét, felfogását, életnézetét reá oktrojálván, belső szellemi világát a saját képére formálja, karakterét, jellemét is teljesen átalakítja.

Az így kialakuló tulajdonságok a társadalom tagjai között azonban nem egyformán oszlanak meg. Míg egyrészt nem egyformán részesülnek az értelem áldásaiban, addig erkölcsi tulajdonságaik sem egyformák. A fizikai, értelmi, erkölcsi képesség különbözősége jellemzi minden társadalom, minden állam népét.

Az egyén ekként az önállóság bizonyos fokára emelkedve s elvesztve nyájállati jellegét, jelentékeny változatosságot mutathat. E variációk különböző tereken mutatkozhatnak. Eltéréseket láthatunk közöttük *értelmi* tekintetben. Itt a *lángész* és a *hülye* jelentkeznek mint szélsőségek. Eltérést találhatunk *jellem* dolgában, itt az *önfeláldozó,* az emberbarát áll szemben a *gonosztevővel.* Végül eltérés lehet az egyének között temperamentum dolgában, amennyiben az egyik *impulziv* lehet, míg a másik inkább *flegmatikus,* az egyik *állhatatos,* míg a másik inkább *csapodár* természetű.

E megkülönböztetések gyakorlati jelentőséggel is bírnak, amennyiben a társadalomban végbemenő folyamatokra döntő befolyással vannak. Az egyén szerepe ugyanis az összességi hatásokkal szemben a legváltozatosabb lehet. Elsősorban úgy szerepelhet, mint a hatásokat egyszerüen propagáló, mint puszta közvetítő. De ezenkívül kezdeményezőként is felléphet, akitől bizonyos felfedezés ered, akitől valamely mozgalom kiindul.

A társadalom vezetői a társiasabb s így nagyobb önfeláldozási készséggel bíró egyénekből kerülnek ki, különösen ha e tulajdonságokhoz magasabb értelmi tehetség, főként szervezési képesség is járul. Viszont másrészt a kevésbbé társias s értelmileg is alsóbb színvonalon álló lények közül toborzódnak a gonosztevők. A tömeg inkább az impulzív, kártékony természetű alsóbb osztályokból kerül ki; míg tartós küzdelmet inkább a nyugodt természetű, kitartó egyének képesek folytatni. Az elégedetlen, de azért újításra inkább hajló elemét a társadalomnak inkább a cholerikus egyének alkotják, míg úgy a flegmatikus, mint melancholikus hajlandóságú egyének a konzérvatívek táborába sorakoznak.

Az egyén végül az összes társadalmi mozgalmak *megindítója* gyanánt jelentkezik.

Itt látjuk a kiváló egyént, a *lángészt,* aki képességeivel, tehetségeivel az emberek átlagos színvonalán felülemelkedik, akiben a társadalomban fellépő eszmék, gondolatok visszhangra találnak, aki azután azokat megfelelő formába önteni s akkép visszaadni képes, hogy azok tömegeket hoznak mozgásba, aki az akként megindult mozgalom organizáló központjává válik s így befolyásával az egész társadalom életét átalakítani képes. Kétségtelen, hogy egyrészt ő is a környezet teremtménye, másrészt egy új tár-

sadalmi környezetet teremt, s ezáltal egy új korszak megalkotójává lesz. A kiváló szellem, a lángész működése tehát első sorban a társadalom fejlődésére nézve bír jelentőséggel; kevésbbé fontos a társadalom rendes keretében végbemenő folyamatok tekintetében, bár fokozza azok intenzitását, miáltal szintén kiváló eredményt produkálhat. A történelemben, mely mind a két folyamat vegyüléke, a lángész szerepe mindkét esetben rendkívül nagy. Az első kategoriába a felfedezők, tudósok, művészek, reformátorok, a másik kategóriába a kiváló gazdasági érzékkel bíró krőzusok, nagy államférfiak, nagy jogászok, szentek, martirok tartoznak.

2. Társadalmi alakulatok.

A társadalom végső alkateleme tehát az egyén. Egyes esetekben, kivételesen, mint önálló tényező, mint szerv ő is szerepelhet, rendesen azonban az egyének csoportosulva képezik a társadalom alkatrészeit.

A tagoknak csoportokba, osztályokba összefoglalására a főindokot azok egyformaságában, belső érzületében, később a tudatra jutó közös érdekben s az ennek megfelelő szervezkedésben, összeműködésben fogjuk találni, különösen pedig ez utóbbiban. S tényleg ott, hol határozott, kifejezett szervezkedést látunk, ott, hol bizonyos egyének különállásukat fennen hirdetik, mint ezt családoknál, felekezeteknél, nemzetiségeknél tapasztaljuk, vagy ott, ahol a jog, a vallás létesít intézményeket, azoknak konstatálása nehézségeket nem okoz. E képződmények élesen megkülönböztetett alakulatokként válnak ki. Ott ellenben, hol ily határozott elválasztóvonalakat nem találunk, hol az elkülönülés alig jut külső kifejezésre, a társadalmi alakzatok megállapítása már nehézségbe ütközik. Pedig ha előadásunkban pusztán a fenti képződmények leírására szorítkoznánk, felületesen járnánk el, s a társadalom hű képét még nem adnánk, a benne véghezmenő folyamatok egészét nem vázolnánk.

Ki kell emelnünk tehát az előbb említetteken kívül azokat a kapcsolatokat is, melyeknél a szervezkedés még nem teljes, hol egyesülés csak időnként fordul elő. Sőt alakulatot kell keresnünk ott is, hol az egyének között az érdek közössége még tudatra sem jutott s így a szervezkedés folyamata meg sem indult. Mihelyt azonban ennek dacára itt is akár az illetők társadalmi helyzete, akár jogi állásuk folytán az egyeseknél az egyforma működést, a funkció egynemüségét megállapíthatjuk, külön alkatrészeknek kell őket tekintenünk. Igy külön osztálynak kell tartanunk az ókori társadalmakban a rabszolgákat, bár szervezve egyáltalán nem voltak, velük a jog is alig — inkább negative — foglalkozott; külön osztálynak kell tekintenünk ma a birtokosokat, bár sem a közös érdek, sem az összetartozás érzete nincs meg bennük. Közös vonásokat közöttük mindamellett találunk. A felfogás, a nézetek, a gondolatok, az ebből folyó törekvések hasonlósága, a szokások, az eljárási módok azonossága az, ami összefoglalásukat megengedhetővé teszi, s osztályba való sorozásukat igazolja.

Hogy amellett itt az egyes alakulatok közt szembetünő eltéréseket látunk, ez nem az alapelv elvetését, hanem csak azt jelenti, hogy a társadalmi alakulatok között, azok határozottságát, szilárdságát tekintve, a legnagyobb eltéréseket

találjuk, mint ahogy az élő lényeknél is, az egyes alkatelemek a sűrűség és szilárdság és ennélfogva a határozottságnak legeltérőbb fokait mutatják. A társadalmi szervezkedést befejezettnek különben csak akkor tekinthetjük, ha a kiképződött alakulatok nem a felek puszta akaratán alapulnak, hanem ha fennmaradásuk tekintetében kisebb vagy nagyobb biztosítékkal rendelkeznek. Mindaddig ezek az alakulatok múló jellegüek. A biztosító elv, mely ekként a társadalommal mint anyaggal szemben a forma szerepét játssza, a legkülönbözőbb lehet. A szokásban mutatkozó közvélemény, a vallás, avagy a jog kényszerítheti ki, biztosíthatja, megállapíthatja az egyes képződmények formáját és működését.

A társadalom azon alakulatai nevezetesen, melyek a domináló tényezők érdekeivel megegyeznek, bizonyos szankciókkal láttatnak el. Primitiv társadalmakban a szankció *vallási*. Vallási alapokon nyugszanak a gazdasági élet tényezői, az osztályok; vallási formát ölt a nemi érintkezés módja; vallásilag szabályoztatik a szellemi funkciókat végzők helyzete, s vallási biztosítást nyer az egész jog, különösen a közjog, az állam berendezése, az államformák. A biztosítás módja később változik. Többé nem a vallás szabja meg az alakulatok formáját, hanem a *jog*. Ez ír körül, ez választ el, ez rendez mindent, s csak lassan, hosszú idő multán dőlnek le bizonyos mértékig a korlátok s a belátásnak, a hasznosságnak, célszerűségnek s ezáltal a *természetes szankciónak* is tere nyílik.

A társadalom alkatrészeiként szereplő kapcsolatokat különben két csoportba sorozhatjuk. Az elsőbe tartoznak azok a képződmények, melyek önként támadnak, míg a másikba az állam, a jog, a vallás által teremtett alakulatokat kell sorolnunk. Amazok *egyesülések,* emezek *intézmények* lesznek. Az egyesülések legegyszerűbb faja az, mely érzelmi alapokon létesül, éppúgy mint a tömeg, de azért szemben ezzel bizonyos szervezettel már bír. *Társaság* névvel jelölhetjük ezeket. Ilyenek a különböző *klubbok, kaszinók, dalárdák* stb. A cél itt csak az egyesítő hajlam közelebbi megjelöléseként szerepel.

Nagyrészt ugyanazon az alapon, tehát a társulás vonzó erején, de már kombinálva az abból származó haszon, különösen az összműködés tudatával támadnak azok az egyesülések, melyeknél a cél már inkább szembetünő, ilyen a *jótékony egylet,* a *részvénytársaság,* a *fogyasztási szövetkezet.* Mindezek az ember egyéniségének csak egy kis részét ölelik fel, egyénisége többi részét szabadon hagyják. Sokszor érzelmen alapulnak, s muló jellegüek. A tömegből kiválva e képződményeket szintén *társas egyesületeknek* nevezhetjük.

Sokkal nagyobbarányú a társadalom egy másik tagoltsága. A szervezkedés itt is elmosódott, de határozott is lehet. Itt már nem az érzelem, hanem a működés, az ezzel járó speciális (nem az összeműködésből származó) érdek az, mely az összeköttetést létrehozza: így támadnak az *osztályok.*

Ilyennek tekinthető a *férfiak és nők különválása* a kezdetleges társadalomban. Ilyenek ma a nők egyesülései, melyekben külön érdeküket hangsulyozzák. Ilyenek azok az egyesülések, melyek a kezdetlegesebb társadalomban az egyes korok között mutatkoznak. Részben már szervezettel is bírnak ezek. Mint külön osztály, a *rabszolgák* így állanak szemben a *szabadokkal,* majd ezek is a

nemesekkel. Igen gyakran csak hallgatólagos megegyezés az, mely az idetartozó egyéneket egybekapcsolja, s ez kifejezését az egyöntetű cselekvésben találja. Az osztály ez esetben még a tömeggel azonos.

A közös érdekek azonban lassanként előtérbe lépnek, felismertetnek s szervezkedésnek alapjai, ilyenek pl. gyakran a korok és nemek szervezkedései. Majd a *katonai* és *papi* osztály válik külön; később a szervezkedés az alsóbb osztályokban is megtörténik az egyes korporációkban (testületekben); ilyenek a középkorban a *gildék,* a *céhek.*

Úgy a foglalkozáson, mint az érdeken felépülő ezen osztályok *rendekké* válnak, ha elismertetnek és jogokkal ruháztatnak fel. Ellenben *kasztokká* lesznek, ha vallási szankció fűzi össze az idetartozó egyéneket.

Az egynemű működést végzők s így ugyanazon érdekkel bírók között az összetartozás érzete rendesen megvan, habár az sem külső szervezkedésben kifejezést nem nyer, sem külső jogi vagy vallási szankció által nem statuáltatik. Az első jelenség, mely itt szembetűnik, a tagok közt fennálló vonzódás, a kölcsönös gyámolítás és segítés. De külső kifejezést is nyerhet az összetartozás a közöttük önkénytelenül kialakuló *osztálybecsületben,* mely igen gyakran az *osztálygőg* jellegét ölti magára. Az egyneműség az életmód azonosságában, egyforma szokásokban, ruházkodás, viselet hasonlóságában is nyerhet külső kifejezést. Hasonló vonásokat tüntet fel ezek gondolkozása, egész világnézete; ugyanazokat az eszméket, felfogásokat találjuk az osztály tagjainál, bár szervezve még egyáltalában nincsenek.

Szektákká válnak ezek, ha ellentétüket erősen érezve egymástól elszakadnak s némileg el is nyomatnak, míg érvényre jutva s különösen az állami életben szerepet játszva, *pártoknak* neveztetnek.

Míg e kapcsolatok annyiban egyoldaluakként jelentkeznek, amennyiben az egyén egyéniségét teljesen fel nem ölelik s ennyiben Giddings szerint »összetételi egyesüléseknek« felelnek meg; szemben állanak velük azok a kapcsolatok, melyek az ember egyéniségét egészen magukba foglalják, az ú. n. *közönségek.* Ezek az egyént teljesen felölelik; de egyszersmind teljesen kifejlődött, megfelelő szervezettel bíró alakulatok is. Önálló körök ezek, melyek egymástól nemcsak külsőleg elválnak, de egyéniségüket teljesen érzik is s a többi kapcsolatoktól magukat egyenesen megkülönböztetik, azokkal esetleg szembe is helyezkednek. Jellemző, hogy bár első sorban speciális célt szolgálnak, tagjaikat minden vonatkozásban felölelik, azoknak minden szükségleteiről gondoskodni igyekszenek. Élő, akaró és cselekvő lények ezek, melyek ennélfogva megfelelő szervezettel s a társadalmi, politikai életben a legnagyobb szereppel bírnak.

Ilyen első sorban a *család.* Az ebből támadó tágabb egyesülések összetartó ereje már mindinkább csökken. Megkülönböztethető ugyan még sok helyt a gens, a clan, a Sippe, a fratria, a tribus, a Völkerschaft, a Stamm. Ezek azonban jelentőséggel csak kezdetleges alakulatokban bírnak. Ilyenek lesznek továbbá a *letelepülés intézményei: a község,* a *város.* Ilyen az *egyház* s így lépnek fel a *nemzetiségi körök* is. Ilyen maga az *állam* is, mely egy meghatározott kulturális körön belül speciális feladatot, jogfenntartást végző közönségként tekint-

hető. Minél alapvetőbb különben valamely közönség, annál általánosabb célja; minél magasabb rendű, annál kizárólagosabb a megvalósítandó cél, eltekintve az államtól, mely az egyes közönségek egyéniségét megteremtő alakulatként is jelentkezvén, mindig egyetemes célú.

Az itt felsorolt alakulatok természetes képződmények. Szemben ezekkel a jog, erkölcs, szokás létesítenek mesterséges alakulatokat, működést végző szerveket. *Intézmények* ezek, melyek önálló léttel nem bírnak; az őket létrehozó közönség (egyház, állam stb.) érdekében mint *szervek* teljesítenek funkciókat. A szervek tehát legtöbbször mesterséges alakulatok. Főként a jog által létesített különböző *testületek, hivatalok* fognak ily szerveknek tekintetni. Szervekként mindamellett természetes képződmények is szerepelhetnek. Különösen a gazdasági életre nézve áll ez, amelynek részei együttvéve ma szervezett egészt nem képeznek s csak spontán együttműködést mutatnak. Ilyen szervek a *háztartás,* a *műhely,* az *üzem, takarékpénztárak, szövetkezetek, szakszervezetek.*

E szerveknek legjellemzőbb vonásuk, hogy gyakran nem csupán személyek, személyösszességek, hanem a társadalom által átalakított anyagi elemek, az ú. n. »sejtközti anyagok« is szerepelnek bennök. Néhol az egyik, néhol a másik tényező lép a fogalomnál előtérbe. Igy pl. a gyárnál inkább az anyagi alkatelemeket, a nagy üzemet nézzük, míg az iskolánál vagy szerzetesrendnél inkább a szellemi elemeknek tulajdonítunk fontosságot. A szervek azonban csak részleges működést végeznek. A hasonnemű egyirányú tevékenységet folytató szervek tömörülnek, egyesülnek s önállóságra törekedve, *egységes szervezetté,* külön alakulattá válnak. Igy látjuk, hogy a papságból, a szerzetesrendekből a hívők bevonásával egy külön szervezet vált, nevezetesen az *egyház;* így tapasztaljuk, hogy a jogfenntartás és közigazgatás szervei, egymással szoros kapcsolatba lépve, teremtik meg az *államot.*

A társadalomban fellépő fő funkciókat rendszerint ily szervezetek végzik. Némely működésnek mindamellett nincs ily kialakult egységes szervezete. Igy hiányzik ez a gazdasági élet terén; nincs ez meg a művészetnél, sem a tudománynál.

Ami különben az egyes szervezet, valamint az ily szervezetek egymáshoz való viszonyát illeti, úgy azt látjuk, hogy egyrészt a szervezetek hajlamot mutatnak egyszerű szervekké válni, mint azt különösen a családnál, még inkább a katonaságnál (a hódító államot, a törzset katonai szervezetnek tekintvén) észlelhetjük, másrészt azt tapasztaljuk, hogy egyes szervek szervezetekké növik ki magukat. Igy az írók és költők osztályából alakultak ki a nemzetiségi körök, viszont a kereskedők rendjéből váltak ki azok a valóságos közönségekként fellépő hatalmas, nagy kereskedelmi társaságok, mint a minő pl. a keletindiai kereskedelmi társaság volt.

Ha már most az itt felsorolt alakulatok és képződmények jellegét tekintjük, úgy azokat az általuk végzett működéseknek megfelelőleg különböztethetjük még meg.

A társadalom élete elsősorban külső fizikai lététől függ. A társadalmi berendezéseknek első sora az erre vonatkozó intézményeket foglalja magában.

A *letelepülés intézményei* ezek, ahova a *falu*, a *város*, a *metropolis* tartoznak. Ezen az alapon épül fel *a gazdasági élet*, amelynek intézményei a javak termelését, azok elosztását és fogyasztását szolgálják. Szervekként itt a háztartás, a műhely, a gyár, sőt maguk az osztályok is szerepelnek. A gazdasági berendezések a társadalom fenntartását célozzák. Ugyanezt a célt mozdítják elő a *házassági intézmények*; maga a család a faj fizikai megtartására törekszik, de igyekszik a társadalmi szellem színvonalát is megőrizni. Ide sorozhatók tehát mindazon intézmények is, melyek a *neveléssel* és *tanítással* foglalkoznak különösen a különböző *tanintézetek*, az *iskolák*.

A társadalom gazdasági tevékenysége úgy szerepelt, mint az egyéneknek a külvilággal való küzdelme. E küzdelem azonban itt nem ér véget: az egyesnek nem csupán az élettelen erőkhöz kell alkalmazkodni, hanem alkalmazkodni kell egy más világhoz, melyet maga teremt meg magának, egy elképzelt szellemekből álló mindenséghez, melyek a társadalmat éppoly fenyegetőleg veszik körül, mint a külvilág lélektelen részei. Az ebben az irányban kifejlődő berendezések a *vallási intézmények*.

A vallás e szellemi világhoz alkalmazkodva rendezi a társadalom tagjainak egymáshoz való viszonyát is. E szabályozás azonban esetleges; mellékes funkciója ez a vallásnak. Rendezés nélkül azonban a társadalom fenn nem állhat. E célra tehát a társadalmi szervezeteknek egy külön csoportja létesül. E funkciót teljesítik a *jogi intézmények*.

Az egyes közönségek, a társadalom egyes részei végre mint cselekvő alanyok lépnek fel. Saját körükön kívül is érvényesülni törekednek. Úgy a belső irányításra, mint a kifelé való érvényesülésre vonatkozólag akarat támad bennük, mely megvalósulásra törekszik. Ezen akarat megteremtésére és érvényesítésére szolgáló szervek mint *politikai intézmények* fognak jelentkezni. Első sorban az állam, a kormány tartozik ide; ide sorozandók azután a politikai egyesülések, a pártok is. Kapcsolatosak ezzel azok a berendezések, melyek az összességi akarat megalkotásában, tehát a politikai hatalomban való részvételt megállapítják, másrészt jelzik azt a függőségi viszonyt, mely a társadalom egyes elemei, részei közt fennforog. A politikai jogok, de részben a közjogi jellegű egyéb jogok lesznek ezek, a társadalomban érvényesülő erőhatalmi viszonyok kifejezései.

A fenti intézmények elősorolásával kimerítettük azokat az alkatrészeket, melyeket a társadalom feltétlen elemeinek kell tekintenünk, tehát olyanoknak, amelyek nélkül társasélet nem képzelhető. Az összes előforduló képződményeket azonban ezzel nem soroltuk fel.

Három oly tüneménycsoportot látunk még, melynek intézményeit, eltekintve a legkezdetlegesebb társadalmaktól, szintén mindenütt feltaláljuk. Az első ezek között az *erkölcsi intézmények* csoportja. Az összesség behatása alatt létesülve, de azután egyénivé, bensővé válva, az egyesek szabad tevékenysége folytán keletkeznek ezek, ilyenek az erkölcsöt propagáló egyesületek, jótékonysági intézetek.

A második kategóriába a *művészet intézményei* tartoznak. A gyakorlati mesterségekből fakadva, tesznek ezek szert önállóságra s válnak a társadalmi

élet független körévé. A különböző művészi irányok, mint szervezett iskolák, a különböző szépművészeti berendezések sorakoznak ide.

Itt van végül a tudás, a tudomány, mely, mihelyt a közvetlen szükség körét túlhaladja, mihelyt nem közvetlen gyakorlati érdeknek szolgál, egyik hajtásával, a bölcselettel egyetemben nem mint feltétlen jelenség, hanem csak mint művészet, fényüzés lép fel és így intézményeivel szintén háttérbe szorul. A különböző *tudományos egyesületek* és *intézetek*, a *tudományos akadémiák* tartoznak e körbe.

Ezek azok a különböző berendezések, intézmények, szervek, melyek összessége a társadalmat képezi s amelyek működése a társadalom életét adja.

Ezek beosztásával a társadalomnak topográfiáját, helyesebben bonctanát, anatómiáját adjuk; leírjuk, hogy e különböző alkatrészek hogy és mint helyezkednek el egymás mellett, kapcsolódnak egymásba, mint az óra kerekei, illetve fonódnak egybe, mint az izomrostok, hisztológiai szövetek.

A társadalom testét nyerjük így, melynek ismerete szükséges a működés világos megértéséhez.

3. A társadalmi szervezkedés kezdetei.

Szemben a korábbi felfogásokkal, melyek a családot tekintették a társadalom legkezdetlegesebb alakjának és a törzset, a községet s a nemzetet azután az eredeti közönség természetes szaporodása eredményének vélték, az újabb kutatás a *csoportban* (horda) látja a társadalom legelső csiráját.

Már e legprimitivebb alakulat sem tekinthető azonban teljesen szervezetlennek. Az egyének bizonyos, habár kezdetleges osztályozódásának nyomaival már itt is találkozunk, szervezkedéssel, mely eredeti minőségében ugyan nem marad fenn, amennyiben idővel részben megszünik, részben átalakul s így legfeljebb továbbfejlődés gyökerét képezi, de amelynek maradványai még a modern társadalomban is észlelhetők.

Az első különválás *a férfiak és a nők között megy végbe*. Dacára azon szoros köteléknek, mely a nemi ösztönből kifolyólag a férfit s a nőt egymáshoz fűzi, jelentékenyek a közöttük fennforgó ellentétek, amelyek azután szétválásukhoz is vezetnek.

Az ellenszenv, mely a rokonszenv és folytonos vonzódás mellett is az emberek között fiziológiai okokon alapulva mindenkor fellép, erősebb a férfi és nő, mint az egynemüek között.

A kedélybeli eltérések az ellentétet és a különbséget annyira fokozzák, hogy a férfiak és nők kölcsönös megértése szinte lehetetlenné válik. Fokozza az ellentétet a társas természet tekintetében a két nem között található különbség. A férfi általában társiasabb természetű mint a nő. Mindennemű társulásra, egyesülésre amannál nagyobb hajlandóságot mutat. Viszont a nőt erősebb nemi ösztönei, szülői szeretete a természetes családi kötelékek körébe vonják és esetleg itt nyitnak tért társas hajlamainak, míg a férfit vonzalmai a családon kívül fekvő önkéntes egyesülések felé ragadják.

Mindezen körülmények azután kezdetleges társadalmakban a két nem teljes különválásához vezettek, s mind a nők, mind a férfiak külön osztályokként szerepelnek. Az ellentétek azután külsőleg is előtérbe lépnek a munkamegosztásban, amelyet a legkezdetlegesebb népeknél is észlelünk, továbbá azon külső csoportosulásokban, ünnepi összejövetelekben, vallási társulásokban, melyeknek csaknem mindenütt nyomaira akadunk.

A megkülönböztetés jelentősége azonban később is annyiban fennmarad, amennyiben egyrészt a férfiaknak a nők feletti uralmának alapját alkotja, másrészt a nőknek bizonyos foglalkozásoktól való eltiltását eredményezi. Oly határozott szervezetekkel, mint aminőket a kezdetleges társadalmakban látunk, mindamellett ma már nem találkozunk. A házasság bensőbbé válása az ellentéteket sok tekintetben megszüntette. A társasélet előtérbe lépése az egyenlőtlenségeket mindinkább kiegyenlítette; egyenlősítő irányzatokat ma is látunk. Az ellentét azonban észlelhető a *szerelmi csatározásban (flirt),* hol mindegyik hódításra törekszik; sőt a feminista mozgalmakban szintén a régi viszály felelevenítését észleljük.

Nagyobb társadalmi jelentőséggel a nemek különválasztásánál, bírnak azok a különleges alakulatok, melyeket *korosztályoknak* nevezhetünk. Ezek az egykoruak egyesülései által létesülnek. Kialakulásuk azonban már természettől fogva nem oly határozott mint az előbbi kapcsolatoké. A nemikülönbség egyrészt világos határvonalakat állapít meg az emberek között, másrészt az egyén egész életén át fennmarad. Ezzel szemben az életkorok egymásba átmennek, határaik tehát elmosódottak, de amellett korát tekintve az egyes is folyton változik s így berendezésük nagyrészt önkényen nyugszik.

Primitiv társadalmakban az egyének rendesen három csoportba sorozhatók, úgy mint a *fiatalok,* a *férfiak,* azaz a harcosok és az *öregek* osztályába.

Ami különösen a fiatalokat illeti, fontos ennek az osztálynak összefüggése a szabad szerelemmel. A felavatás által a fiatalok csoportjába felvett egyén minden megszorítás nélkül érintkezhetik a fiatal nők csoportjával. Megszorításnak, eltekintve a vérfertőzési tilalmaktól, ezek legfeljebb annyiban vannak alávetve, hogy ha az egyesülésből gyermek származik, rendesen meg van a házasságra lépés kötelessége. Az intézmény fennállásának okát Schurtz abban látja, hogy a fiatalok így kitombolhatják magukat.

De a fiatalok jelentősége más tekintetben is kidomborodik. Ők a kezdetleges társadalom *fenntartói, védői;* ők szerepelnek vadászok és harcosok gyanánt. Sőt magának a nemzetségnek (clan, Sippe) is ők a tulajdonképeni fenntartói. Idővel az idősebbeket felölelő osztályok jelentősége is kifejlődik, midőn annak tagjai tekintélyhez jutva a törzs ügyeire befolyást gyakorolnak, amihez idővel a vagyon birtokából származó hatalom is hozzájárul.

A fiatalok egyesülése átalakulást más tekintetben is mutat. E korosztályban fejlődik ki a *vérbarátság szokása,* mely az idegenekkel való érintkezést teszi lehetővé; innét indul ki a *kíséret* intézménye is, mely egy vállalkozó szellemű egyénnek harcba való követésében áll és a hódítások alapját képezi.

Igen korán már szorosabb egyesüléseket is látunk. Rendesen bizonyos vagyon kimutatása kívántatik meg az ily testületbe való belépéshez. Itt azután

fokozatok vannak, amelyeket több-kevesebb titokszerűséggel vesznek körül. Mindezek folytán a kifelé tanusított, de az egyes fokozatoknak egymással szemben mutatkozó zárkozottsága következtében könnyen válnak ezen testületek *titkos társulatokká*. Ez az átalakulás különösen ott következik be, hol a csoport fennállásának, létének bizonytalansága fokozottabb védekezést tesz szükségessé, vagy ott, hol vallási vagy politikai elnyomás .az új eszmék elterjedését gátolja.

A férfiak uralmának hanyatlásával e nem hatalma fenntartásának egyik módja a háborúk, a harcok állandóvá tétele, folytonos rablóhadjáratok folytatása lesz; másik módja a törzs kebelén belül titkos társulatok létesítése, melyekről néha felteszik, hogy misztikus erővel, hatalommal is bírnak. Az egyesülés e módjai a rabszolgák, a legyőzött nők ellen irányulnak.

Az ekként létesülő titkos társulatok azután több, később kifejlődő intézmény csiráit képezhetik. Igy támadt ezekből, mint azt majd látni fogjuk, a *papság* intézménye. Ezekből fakadhat a *jogvédelem,* mely az egész igazságszolgáltatás alapját alkotja. Végül az egyesületekből támadhat az erők egyesítésében álló, egyelőre más idegen csoportok kizsákmányolását célzó, de idővel magában a törzs kebelén belül is különbségeket létesítő és hatalmat gyakorló szervezkedés, *minden osztályuralom, az állam.* Ez átalakulással az eredeti kezdetleges alakulatok jelentőségüket el is vesztik, rendszerint el is tünnek, legfeljebb nyomaik maradnak.

Helyükbe azok az alakulatok lépnek, amelyek fejlettebb társadalmakban egymástól különválva végzik az ott fellépő legeltérőbb funkciókat. Ezeknek áttekintését óhajtjuk a következőkben nyujtani.

II. Települési intézmények.

Első sorban a társadalom *települési intézményeiről* kell szólnunk. A társadalom intézményeinek leírásánál nevezetesen az elfoglalt földterülethez való viszonyból kell kiindulnunk. Az így létesült berendezés oly szerepet játszik itt, mint az állatoknál a csontrendszer; ez tartja fenn, ez szilárdítja meg a társadalmat.

A kezdetleges csoport, állandóbb lakhelyek nélkül, az évszakváltozás, az időjárás viszontagságainak megfelelőleg bolyong. Kóborlásának csak természeti akadályok, talán egy idegen törzs hatalma vetnek gátat. Míg végre a megszokottság, az idegentől való félelem, a szülőföldhöz való ragaszkodásnak halvány érzete bizonyos szűkebb vagy tágabb területre koncentrálják a törzseket. Az ily csoport viszonya a földterülethez a leglazább. Még lakhelyről is alig gondoskodik. Bármely sűrűség, fa, bármely barlang vagy védett hely oltalmat nyujtott az idő viszontagságai, védelmet mind a vadállatok, mind saját faja ellen.

Később letelepülése állandóbbá válik, s ezzel az ember egy hatalmas lépést tett fejlődése felé. A csoport növekedésével, talán családok kiválásával a lakóhelyek, szárnyékok, kunyhók szaporodtak, előáll az első *község,* az első *falu.* Az ily tartósabb település azonban már rendesen helyhez kötött foglal-

kozással járt s így inkább csak halászattal és kezdetleges földmíveléssel foglalkozó népeknél fordult elő, míg a vadász, de különösen pusztai népek hordozható sátraikat mindig másutt és másutt ütötték fel.

Ezen életmód a lakosság szaporodásával intenzívebb földmívelésre való áttéréssel járt, és szintén állandó letelepüléshez és egyúttal nagyobb terület állandó elfoglalásához vezetett.

Kisebb-nagyobb csoportosulások támadnak ekként, melyek később külsőleg is tagolttá teszik majd az egyes országokat. Az okok, melyek a tagoltságot létrehozzák, különbözők. A föld felszínén történő minden mozgás, minden forgalom, valamint mindennemű letelepülés nem a véletlentől függ; részben a földfelület konfigurációja s a talajnak azzal kapcsolatos járhatósága és termékenysége, részben ethikai és politikai okok döntők a lakosság elhelyezkedése tekintetében. Hegységek helyzete, a szárazföld s a tengerek egymáshoz való viszonya folytán a föld felületén különböző geometriai alakzatok létesülnek, amelyek formája irányadó a közlekedésre, a letelepülésre nézve.

A település létesítése különböző körülményekre vezethető vissza. A kezdetleges és egyszerűbb alakulatok létrehozása, mint azt Schmoller kiemeli, a nemzetség, a törzs, a várúr, a fejedelem, tehát inkább az összesség műve volt, míg a települési rendszer mai irányát egyesek, tőkések, vállalkozók, spekulánsok állapítják meg. A legtöbb ókori város fejedelmek alapításának, közigazgatási, kormányzati intézkedésének (több helység összevonásának), más városok gyarmatosításának köszönhette létét; még a középkorban is királyok, várurak, püspökök voltak a városalapítók. Ma magánosok a kezdeményezők.

Nemcsak nagyobb városok alakjának, utcáinak, tereinek, egész berendezésének megállapítása történik ily módon, de a telepítésnek a vidéken megindult mozgalma is egyesek, különösen vállalkozók kezdeményezéséből indul ki. Következménye ennek, hogy eleinte e berendezéseket természetes képződményeknek tekinthetjük, ma már inkább mesterséges alakulatokként foghatjuk fel őket. A megkülönböztetés egyébiránt nem feltétlen, mert egyrészt egy kedvező helyen létesült város fejlődéséhez, haladásához a fejedelmek támogatását, a jog kiváltságait igényelte, másrészt egy újonnan alapított helység boldogulásra csak úgy számíthatott, ha kedvező környezet, megfelelő vállalkozási szellem segítségére siettek.

Mint a társadalom minden berendezése, minden alakulata, úgy településmódja is történeti fejlődés eredménye. De nemcsak az elhelyezkedés mikéntje az, hanem azon mód is, melyen a letelepülés történik. A letelepülés formáiként nevezetesen a *tanyát,* az *udvarházat,* a *falut,* a *várost,* a *fővárost* különböztethetjük meg; az *erősségek, várak, kastélyok* védelmi, illetve támadó eszközök voltak, s mint letelepülési intézmények az előbbi kategóriák egyikébe vagy másikába sorozhatók.

A fenti megkülönböztetés alapját a letelepülés kiterjedése alkotja.

Legkisebb a *tanya,* az *udvarház.* Ezalatt oly lakóhelyet értünk, melynél a ház a hozzátartozó gazdasági épületekkel együtt izoláltan, jelentékeny távolságra más ilynemű lakásoktól, a művelendő földek közepén fekszik; *falunak*

nevezzük földmíveléssel, halászattal, mezei munkával foglalkozó egyének együttlakását, csekély számú házak összességét, ahol az ipar, a kereskedelem alig van képviselve, s a szellemi foglalkozást is kevés ember, a pap és a tanító űzi. A *város* ezzel szemben az iparnak, a kereskedelemnek székhelye; széleskörű munkamegosztással találkozunk benne; élelmezése tekintetében a környékre szorul s rendesen egy-egy vidéknek gazdasági és szellemi központját alkotja. A jólét és kényelem itt külsőleg is kifejezésre jut a nagyobb és díszesebb házakban, rendezettebb utcákban, középületekben. Sokszor mint megerősített hely szerepel. A *főváros*, a *metropolis* végül egy állam központja, mely első sorban, ha külső berendezésében nem is, de nagyságánál fogva a többi városok közül messze kiválik. Emellett a vállalkozásnak, de különösen a kereskedelemnek középpontja, ahol egyúttal a szellemi élet is összpontosul, s a honnan egyszersmind az egész ország kormányzása és irányítása is történik. Jelentőségük nemcsak gazdasági tekintetben nagy, de rendesen kiváltságok, előjogok, közjogi tekintetben is növelik fontosságukat s hangsúlyozzák a különbséget a többi városokkal szemben.

Primitiv népek lakhelyei 20—40 kunyhóból álló kicsiny *helységek, falvak*. Gyakran több ily apró falú van egymás mellett, egy-egy törzs lakóhelyéül szolgálván; ezeket azután nagy távolságok választják el a többi ily csoportoktól. A nomád- és pásztornépek már nagyobb községeket alkotnak. Sátortáborok ezek, melyek jelentékeny nagyságuak lehetnek, de ha még oly hatalmasak is, csak óriási falvaknak tekinthetők, melyekben a pásztornép a földmívelőkkel s némi csekély ipart űzőkkel együtt lakik. Nemcsak a mult, de a jelen barbár és félművelt népei letelepülési viszonyainak formája ez.

Egész Afrikában, Egiptom és a Földközi tenger partvidékének s a gyarmatoknak kivételével, ma sem találunk még városokat. Ugyanez áll Ázsiára nézve is, ahol ugyan 100.000 s több lakossal bíró községek léteznek, amelyek azonban a lakók foglalkozása, életmódja, gazdálkodási rendje, az építésmód, igazgatás következtében másnak mint nagy falvaknak nem tekinthetők.

Úgy hazánkban, mint Oroszországban és Lengyelországban is a városoknak nevezett helységek nagy része átmeneti alakot mutat a falú s a tulajdonképeni város között. Mindezen helyeken az ipar és kereskedelem, mely a városi élet fő jellemvonása, háttérbe szorul a gazdálkodás mellett.

A *tanyarendszer* nem a legkezdetlegesebb letelepülési mód kiterjedését tekintve azonban a legkisebb letelepülési egység. Sőt egyes korszakokban, mint a népvándorlás idejében — Meitzen szerint a keltáknál — a legelső letelepülési módnak is tekinthető, mint azt az udvarházak elterjedése némely helyeken, Németország erdős vidékein, az Alpesekben kétségkivül be is igazolják. Úgy látszik, hogy a klasszikus népeknél hiányzik, bár a görögök, mint Krause »Deinokrates« című művében megjegyzi, tesznek említést majorokról.

Hatalmasabb sík területeken, kiterjedt erdőségeknél fordul tehát elő a tanyarendszer, melynek elterjedése különösen jellemző az Egyesült-Államok nyugoti részeire, a »Far West«-re. A mi pusztáinkon, rónaságainkon szintén gyakori. Elsősorban tehát oly esetekben fordul elő, midőn a kultura bizonyos fokán álló ember újabb területet hódít meg a civilizációnak.

A TANYA.

Az az úttörő, akiben elegendő vállalkozási szellem volt, vagy aki a nemzetség zárt körében korlátolva érezte magát s tevékenységének szabadabb kört keresett, mint ma is a »first pioneer«, aki tetterejében, szorgalmában bízva próbál magának új, független létet alapítani, volt az, aki a népvándorlás, honfoglalások idejében, de még ma is Amerika síkságain s a mi pusztaságainkon, a fűvel gazdagon borított mezőn, közel egy vízben bővelkedő patakhoz először törte fel az ugart. Gyakran egy hatalmas harcos, aki függetlenségét a községi kötelékben elveszteni nem akarta, vált így külön. Majd egy tekintélyesebb családfő, családtagjaival és cselédjeivel egyetemben, települ le, külön önálló uralmat létesítve ekként: udvarát, házát meg is erősítve. Máskor a községnek kihelyezett, előretolt őrszeme volt az, ki ekként egy új házhely, egy tanya, majorház létesítéséhez kezdett. Ma új művelődési központ, belterjesebb kultura megalapítója az ilyen letelepülés.

A letelepülés nem mindig a síkon, a hegyalján történt. Gyakran a hegytetőn épült a lakhely. Minthogy erre okot különös viszonyok, háborúk, ellenségeskedések szolgáltattak, másféle volt az építkezés is. Igy támadtak a *várak, kastélyok, erődök*. Ma ezek már fényűzési berendezések, de úgy az ókorban, mint a középkorban a legfontosabb letelepülési helyekhez tartoznak. Fent az ormokon, hegytetőkön épültek s nemcsak védelemre szolgáltak, hanem rendes lakhelyek, amelyek lakóházakkal, gazdasági épületekkel voltak ellátva. Lassanként mindinkább harcászati jelleget öltöttek, erős falakkal öveztettek, tornyokkal, védbástyákkal láttattak el, úgy hogy várakká lettek, esetleg egy megerősített város alapjait alkották. Ily erődökkel az ókorban úgy Indiában, mint Perzsiában, Frígiában, Palesztinában találkozunk. Görögországban az egyes akropolisok szintén ily erődítési jelleget mutatnak.

Nyugat-Európában a hegyi várak és erődítmények a középkorban szaporodtak el. Nagyság és berendezés tekintetében a legnagyobb eltéréseket mutatják. Keletkezésük különösen a XI. századra esik. Két faját különböztethetjük meg e váraknak: a nagyobb terjedelmű *várkastélyokat* (Hofburge) és a *várhelyeket* (Burgstalle).

A várak, erődök, kastélyok zárt, kevésbé fejlődésképes alakulatok. Később mindamellett gyakran városok középpontjai lesznek. A tanyánál a továbbfejlődés ellenben természetes. A lakosság lassanként növekszik, szaporodik a család; új földeket művelnek meg és osztanak ki; egy új gazdasági termelési ág bővebb keresettel kecsegtet, új házak épülnek; egymás mellé sorakoznak a vályogféle viskók, legtöbbször rendezetlenül, de néha terv szerint, s kész a *falú*. De itt már komplikált szervezettel találkozunk. Az első funkcionárius, aki a mai fejlettebb társadalmakban megvan, a kereskedő. A kényelemszeretet s a megélhetés lehetősége teremti meg. Már tarthat árut, mert van fogyasztója; a többiek pedig szivesen vesznek nála, hogy ne kelljen a városba fáradni; de meg váratlanul is lehet valamire szükség. A falú azután szervezkedik: elöljáróságot választ, amelynek székhelyre, községházára van szüksége. Papja még nincs, de temploma már felépült. Lassanként iskolája is lesz: a tanító egyszersmind kántor. Iparosok

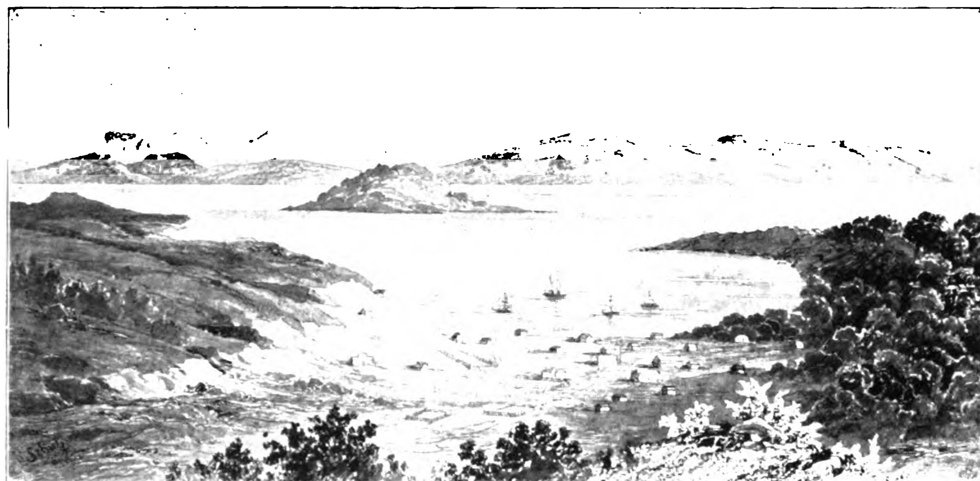
telepednek le, kereskedelme emelkedik, gőzmalom épül s megvan az első *rendezett község*. Igy támad még ma is az újonnan feltört rónaságon, a telepítés alatt lévő pusztákon úgy nálunk, mint Amerika keletén, a *falú*.

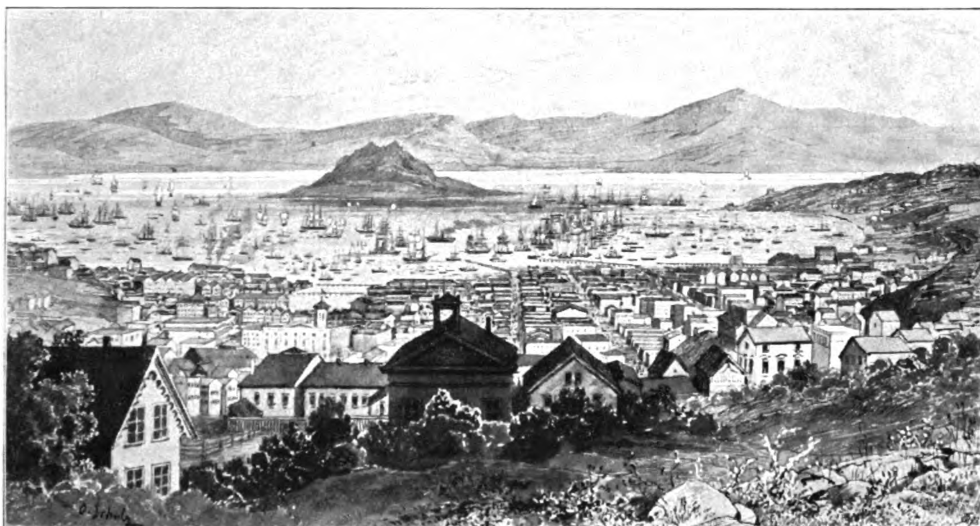
A legtöbb falú a sík földön, termékeny talajon fekszik. Előszeretettel folyók, patakok mentén helyezkednek el, amennyiben ezek a megélhetést is megkönnyítik. Letelepedéseknél a lakosság szaporodásával kedvezőtlenebb területek is elfoglaltatnak, avagy hódításnál a legyőzött őslakosság szoríttatik oda, s így látjuk a falvakat a halmokon, sőt magas hegyeken elszaporodni, mély völgyekben, hegyszakadékokban elrejtőzni. A falú alakja legkülönbözőbb lehet. E tekintetben a természeti viszonyok, történeti fejlődés, hadi vagy békés állapotok, a szervezet, az építési mód és anyag, a foglalkozás az irányadók. Némely helyeken, különösen hegyes vidékeken, hosszú, keskeny völgyekben rend nélkül, kisebb-nagyobb távolságban elszórtan fekszenek a házak, ilyenek a *szétszórt helységek*; máskor több, egymástól néha száz lépésnyi távolságban fekvő házcsoportokból áll a falú, ezek a *csoportos helységek*. Ismét máskor az út egyik vagy mindkét oldalán egy-egy sor ház épül, mint az *útszéli helységeknél*, míg ha a házak, utcákat, tereket alkotva, tömeget képeznek, *zárt helységről* beszélünk.

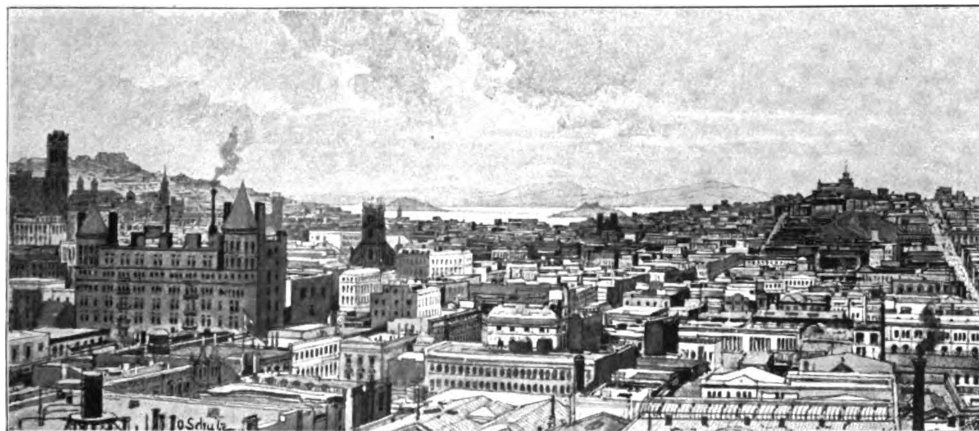
A szántóföld mindjárt a házak mögött, a kertek után kezdődik. Rendesen hosszú sávokban futnak egymás mellett az egyes tulajdonosok telkei. A mezei rend egyforma mívelést kíván s így a vetések csoportosan mutatják az egyes terményeket. Itt csupa búza, itt rozs, amott árpa és zab; míg amott kapásnövények szorulnak egy csomóba. A szántó után jön a legelő: de néha, midőn a két vagy három földű gazdaságnál ugar marad, azt használják fel a marhaállomány eltartására. Kedvező körülmények között erdő egészíti ki a birtokos földállományát.

Igy keletkezik ma a falú s ilyenek birtokviszonyai. Hajdan, midőn az eredeti letelepülésnél egy nemzetség vagy törzs foglalta el a helységet, a föld közös tulajdonként szerepelt és sorshúzáson osztatott ki az egyes családok között.

A faluból hajdan *város* is keletkezett. Ma már csak Amerikában megy végbe — mintegy varázsszóra — ilyen átalakulás. Az ókorban a különböző törzsek s népségek közötti harcból támadt a város, midőn a különben is menedékhelyként, várostérként szolgáló s rendesen a szentséget, a templomot befogadó vár hatalmas erősséggé vált, mely míg egyrészt domináló fekvése folytán az uralmat könnyítette, másrészt védelmül is szolgált. Ilyenek voltak a Kelet városai, melyek azután hatalmas birodalmak központjaivá válva, óriási megerősített helyekké lettek, midőn hatalmas falaikon belül nemcsak házak, hanem kertek s szántóföldek terültek el. Ezek létesítésében már gyakran az uralkodó hatalom is közreműködött. Hatalmas államoknak kellett központot teremteni, honnét egy erőteljes közigazgatás kiindulhatott. Nemcsak világi szolgák, de papok, egyházi tisztviselők egész serege kellett e célra, kik a fővárosokban az uralkodók körül csoportosultak. Nyomában járt ennek az ipar fejlődése. Egyrészt a sok nyersanyag feldolgozásra várt, másrészt könnyen kapott vevőt az iparos s így a körülmények által volt adva, hogy akinek talán

EGY VÁROS FEJLŐDÉSE.

**A felső kép San-Franciskót 1848 novemberhavában mutatja ;
a középső kép 1858-ban ; az alsó a XIX. század végén.
(A két felső kép egykori acélmetszet, az alsó fényképfelvétel után készült.)**

földje nem volt, vagy társadalmilag függőbb helyzetben élt, iparral próbálja megkeresni kenyerét. Az iparos még itt kereskedő is. A kereskedés a külső forgalomban lép fel először: csak idővel hatol be a társadalom kebelébe, egyideig még itt is külföldi árukkal kereskedvén.

A görög városok szintén falvak összeépítéséből támadtak: keletkezésük oka inkább politikai lehetett, mert a görög államok a központi kormányzás alapján fejlődtek.

Éppúgy mint a görögöknél, a rómaiaknál is a városalapítás részben a vidék lakosságának egy központba való összevonásában, részben új gyarmatok alapításában állott. Példáit ennek úgy keleten a Fekete tenger partjain, mint nyugaton különösen Spanyolországban látjuk.

A középkor városai közül sok a régi, klasszikus letelepüléseken épült fel, s így ily városokkal Olaszországban, Franciaországban, Belgiumban már a XI-ik században találkozunk; az új városok keletkezését az ipar és kereskedelem tömörülése jellemzi.

A vásártartás jogának püspökök, kolostorok, egyes urak részére történt engedélyezése a forgalom fellendülését jelenti. Mindezek természetesen nem vonták maguk után a város keletkezését, de a hatalmas uradalmakkal együtt járó várépítés, a főuri udvarok, püspöki székhelyek megerősítése nagyban előmozdították azok kialakulását. A növekvő forgalom, a terjedő kereskedés a lakosok tömörülését úgy magában a várakban, mint a várak alatt szintén előmozdította, úgy hogy a XII. században a városalakítást már Németországban is befejezettnek tekinthetjük. Ámbár a várfallal való körülövedzés egyik ismertetőjelük volt, nagyobb templomok, kolostorok, árúházak, céhházak éppoly kellékei, mint követelményei voltak jogállásának, annyival is inkább, mert gyakran a falvakat is fallal kerítették.

Legkiválóbb ismertetőjelük azonban *sajátságos jogi állásuk*.

A városok megerősödése a középkorban különösen Olaszországban sikerült. Az északolaszországi városok között első helyen Velence áll, mellé sorakoztak Genua, Firenze, Bologna, Milano, Pisa. Németország városai is, úgy a szárazföldi, mint a kelettengeri kereskedés következtében a XII—XV. századok alatt hatalmasan fellendültek, mígnem a XV. század közepétől kezdve a forgalomnak az Atlanti óceánra való átterelődése, továbbá a fejedelmek területi hatalmának megerősödése jelentőségüket csökkentette s végül uralmukat a harmincéves háború csaknem teljesen megtörte. Franciaországban és Angolországban a királyi hatalom megerősödése gátolta a városok erősebb kialakulását. A XVI—XVIII. századok alatt különben általában mindenütt a városok hanyatlását látjuk. Oka ennek nemcsak az élelmezés, ellátás nehézségeiben keresendő, hanem az általános elnéptelenedésben is. Nálunk a városok keletkezése szintén azokra a körülményekre vezethető vissza, mint Németországban. Elsősorban német telepesek jelentkeznek nálunk mint városalapítók.

A legújabb kor már kifejezetten a városok kora. A közlekedési eszközök, az ipar és kereskedelem óriási fellendülése nagyban hozzájárultak a városok rohamos emelkedéséhez. De megkezdődik a városok között a differenciálódás is. Míg a régibb kor városai mind egyforma berendezést, egyforma

működést mutattak, ma a legeltérőbb jelleggel bírnak. Vannak kereskedelmi s ipari városaink, szárazföldi s kikötőhelyeink, vannak városok, melyek erősségek, míg másoknak egy egyetem adja meg jellemző vonását. Léteznek városok a nyugdíjasok számára, vannak olyanok, melyeket a mulatók keresnek fel. E tekintetben a különbségek mind nagyobbakká, az eltérések mind feltünőbbekké lesznek.

Óriási egyébként a különbség a középkor városai s a modern kor nagyvárosai között. Már jellegük is egészen más. Ott legtöbbször jellegzetes épületeket, művészies kivitelű házakat látunk. Bizonyos összhang tűnik ki egész berendezésükből. A művészek, kik ott alkottak, nem ragadtattak el a külsőségek által s így inkább lelkük mélyéből alkottak. A modern nagyvárosok berendezésében inkább a rideg célszerüség, a sablonos külsőség dominál. Épületeiknél a bérkaszárnya stílus uralkodik s a törekvés elsősorban a telek lehető kihasználására, annak minél tökéletesebb értékesítésére irányul.

Egy feltünő jelenség van azonban, amely a mai városokban élesen előtérbe lép. Ez a városok tagoltsága, kerületeik szerves elhelyezkedése.

Gyakran tervszerüen, legtöbbször azonban önkénytelenül létesül a városok egyes részeinek jellegzetes kialakulása. Az arisztokrácia negyede különválik az üzleti negyedtől; emez ismét a szegényebb osztályok kerületeitől. Külön támad egy gyárváros, külön a tanulók negyede.

A városok épülését tekintve, ma két törekvés küzd. Egyik a tömörülés irányzata, mely azt akarja, hogy a kereskedő, orvos, ügyvéd klienséhez közel legyen, másik a levegő, világosság, napfény utáni vágy, mely a *kertvárosokban* találja eszményét.

A letelepülési viszonyok egyébiránt nem csupán mint külső materiális alakulatok, házak, útak, templomok, középületek sűrűbb vagy kevésbbé sűrű halmazatai jelentkeznek, hanem visszahatnak ezek az egyénekre és valóságos típusokat teremtenek. E típusok megrajzolásával nem csupán a tudósok, hanem különös előszeretettel a költők, a novella- és regényírók foglalkoznak. A híres naturalista íróktól, tehát Zolától, Anatole Francetól kezdve az egész világirodalmon keresztül hazai íróinkig, szívesen foglalkoznak az egyes típusok megrajzolásával. A társadalomtani írók közül W. N. Riehl volt az, ki e tekintetben a hatvanas években a legjellemzőbb képeket festette. E típusok megrajzolása kétségkívül lehetséges. Az egyforma életmód, a behatások közössége az azonos vonásokat előtérbe vonja, a különbségeket eltünteti, úgy hogy egységes kép marad hátra.

A *parasztság* szívós ragaszkodása a megszokotthoz, a régi módihoz ismeretes. Nem csupán a gondolkozás lassúságának folyománya ez, hanem következménye környezetének, élete folyásának is. Az egyszerűbb élet inkább kedvez a jellemtulajdonságok kifejlődésének, másrészt az egészségre, a testi fejlődésre nézve is előnyösebb. Maradisága, tartózkodása bizonyos önbizalommal is jár. Érzi jelentőségét s így némi lenézéssel viseltetik a birtoknélküli, a városi zsellérrel szemben. Ragaszkodása a foglalkozásához nagyobb mint a társadalom bármely más rétegének. De viszont kétségtelenül szűk a látköre. Csak a legközelebbi s legközvetlenebb események érdeklik. Bizonyos határokon túl

gondolkodása nem terjed. Magasabb eszményi momentumok őt nem érdeklik. Még eszmei jellegű képződményekhez, mint a valláshoz, való ragaszkodása is gyakorlati jellegű. Az indító motivum itt is első sorban az anyagi jólét.

Azok a vonások, melyek a parasztságot jellemzik, sok tekintetben irányadók a *nemességre* nézve. Ennél is nagyobb a multhoz való ragaszkodás mint a polgári osztálynál. Látóköre kétségkívül tágabb mint az egyszerű földmívesé, de azért bizonyos egyoldalúság, bizonyos zárkózottság erre is jellemző. Ennek megfelelő a jelentősége. A nagy különbségek dacára, melyek közte (különösen a főnemesség) és a parasztság közt fennállanak, úgy érdekei, mint jellemvonásai tekintetében közelebb áll a parasztsághoz mint a polgári elem, s így míg amannak hivatott vezéreként szerepel, másrészt a társadalom forrongó, változatos elemeivel szemben az értéket reprezentáló multat hivatott képviselni. E hivatása annyival inkább fennáll, mert anyagi tehetsége is megvan a vezetéshez, s minden kiváló érték megőrzésére, az összesség számára leendő biztosítására képes. Ámbár közös vonások a parasztság és a nemesség között nem tagadhatók, ez sokkal bonyolultabb lelkiállapotot mutató rend mint amaz. Míg ott elsősorban a földhöz való ragaszkodás lép előtérbe, s a legtöbb jellemvonás e tulajdonságokból vezethető le, addig a nemességnél a családhoz, annak nevéhez, fényességéhez való szeretet játszik nagy szerepet. Új tulajdonságok, új sajátságok fakadnak ez érzelemből.

Spencer, a vidéki és városi elhelyezkedés viszonyairól beszélve, kiemeli, hogy a vidék az arisztokráciának, a papságnak, tehát a tekintély uralmának hazája, míg a város, a sűrűbben lakott hely a rivalitások folytán az egyenlőségnek otthona lesz.

Szemben a vidéki nép, a paraszt maradiságával, a város lakója, a *polgár*, a változást, a mozgékonyságot képviseli. A folytonos sűrű érintkezés, a benyomások folytonos változásai, a fokozottabb tapasztalás lehetősége a város lakóját értelmesebbé, mozgékonyabbá, de amellett állhatatlanabbá, élvezethajhászóbbá teszik. Az erkölcsi hatások csekélyebbek, az egyén inkább elvész, a szokások nem korlátoznak, az élet sokkal lazább határok közt folyik.

A városi népség azonban kevésbbé egyöntetű mint a parasztság, különösen a nagyváros lakossága keveréke a legellentétesebb elemeknek. A régi, ősi patricius családokkal szemben, melyek egy időben fényben, hatalomban a nemességgel versenyeztek s régi hatalmuk egy részét még ma is megtartották, szemben áll a legmegbízhatatlanabb tömeg. Mindezekhez mostanában egy újabb típus járult. A nagyvárosok vagyontalan lakossága ez, a *proletárság*.

Míg az előbbi kategóriák népét hagyományok, emlékek kötik, míg ott az érzelmek a lelki élet jelentékeny részét teszik ki, a nagyvárosok proletár népénél mindez elenyészik; helyüket a létért való küzdés, a visszaemlékezés nélküli sanyarú gond váltja fel.

III. Gazdasági szervezetek.

Ámbár a szemünk előtt lefolyó modern gazdasági életben egységes szervezettel, egy egységesen irányító központi erővel, akarattal, mely minden egyes rész feladatát előre meghatározná, a teljesítendő munkát előre megjelölné, nem találkozunk s így az egyes részeket, mint meghatározott feladatokat teljesítő szerveket (melyeknek összevágó működése azután a társadalmi gazdaság összefüggő egészét alkotná), meg nem különböztethetjük, a gazdasági életet, annak egész folyamatát, még sem tekinthetjük az egyének kaotikus, puszta önzésük által irányított működése összefüggéstelen halmazának, amelybe rendet egyedül a véletlen hozna.

A fejlődést e téren az egységes vezetés megszünésében, a részek mind önállóbbá válásában, egymástól való függetlenségében látjuk ugyan, bizonyos általános irányzatot a gazdasági élet tekintetében mindamellett ma is felismerhetünk.

Az irányzat többé nem az összesség, ezzel kapcsolatosan az egyes osztályok szigoruan meghatározott szükségkielégítése — mint volt ez a nemzetségi, sőt a törzsi szervezkedés idejében is — a cél, mely felé ma az összes gazdasági tevékenységek irányulnak, a politikailag hatalmasabb osztályok igényeinek teljesítése.

Az összes gazdasági intézmények, amelyek keretén belül az egyes gazdasági tevékenységét kifejtheti, e célt szolgálják. Midőn tehát az egyes szükségletei kielégítésére törekszik, s eközben az adott módokat használja, indirekte mindig a fenti célokat szolgálja és saját érdekeit csak azok mellett elégítheti ki.

E tényeket szem előtt tartva s figyelembe véve azt, hogy a gazdasági élet berendezései ott is, hol azok kényszer útján meghatározva nincsenek, az összesség vagy legalább is az azt képviselő osztály szolgálatában állanak, kisérelhetjük meg a társadalom gazdasági berendezésének leírását, az egyes elemeket mindig úgy tekintve, mint egy egésznek szerveit vagy legalább is olyanokat, mint amelyek elsősorban az egészre való tekintetből teljesítenek bizonyos működéseket.

A társadalom gazdasági berendezését elsősorban a végzett funkciókat tekintve vizsgálhatjuk. Ezeket szem előtt tartva, a társadalomban a termelés, a jövedelemelosztás és a fogyasztás szervezeteit különböztethetjük meg. Ez alapon sorakoznak a társadalomban szereplő egyének is.

Nézzük elsősorban a javak *termelését.*

Az egyének csoportosítása fejlettebb társadalmakban, hol a működés specializálódása nagyrészt már bekövetkezett, a körön belül a végzett munka alapján történhetik, annyival is inkább, mert a végzett munka egyformasága, illetve annak tudata a közös érdek felismeréséhez, ennek alapján szervezkedéshez is vezet. Igy keletkeznek az *osztályok,* mint az egyszerű foglalkozást űzők csoportjai, melyek *rendekké* válva, jogi elismerést és megkülönböztetést nyernek.

Itt már most elsősorban a szellemi és fizikai munkát végzők válnak külön. Oda a hivatalnokokat, katonákat, papokat, tudósokat (az orvosokkal, ügyvé-

dekkel együtt), a művészeket és vállalkozókat sorozhatjuk, míg amoda a kereskedők, iparosok és földmívesek tartoznának. A közvetve produktív és közvetlenül produktív osztályoknak felelne meg e megkülönböztetés. Külön osztályt alkotnak a munkanélküliek, kiknek szerepe a közgazdaság szempontjából szintén fontos.

Az osztályok egyes foglalkozási csoportokra, azok ismét apróbb meg apróbb körökre szakadnak. Az ily alcsoportok már mint típusok jelentkeznek. A katonáknak, a papoknak, tanároknak, akik mind szellemi foglalkozást űzők, sajátságos típusuk van, amely különbözik a kereskedő, iparos, földmíves jellegétől. Az egyes foglalkozásnemek szerint az alcsoportok körében ismét megkülönböztetéseket tehetünk : így az iparosok között a kovács, a szücs, a varga nemcsak eltérő működést végeznek, de ellentétes érdekkel is bírhatnak, nézeteik és felfogásuk tekintetében is különbözhetnek. A teljesített munka tekintetében különbséget teszünk ezenkívül a mester és segéd, a gyáros, a kisiparos és a gyári munkás között. Ugyancsak a termelés szempontjából különböztetjük meg a birtokosokat és birtoktalanokat; a birtokosok közt vannak ingó és ingatlan vagyonnal bírók, avagy nagy-, közép- és kisbirtokosok.

A *jövedelem eloszlása* szempontjából a társadalom tagjait mint földjáradékból, tőkekamatból, vállalkozói nyereségből és munkabérből élőket különböztethetjük meg, akikhez aztán a könyöradományokból, valamint improduktiv, sőt a társadalomra káros cselekményekből élők csatlakoznak.

A *fogyasztás* szempontjából a tagok aszerint különböztethetők meg, hogy tőkegyűjtők, tehát az újabb termelést előkészítők, vagy puszta fogyasztók, avagy pazarlók.

A fogyasztás szempontjából a társadalom tagjai ezenkívül eredeti jövedelemből, saját keresményükből élők, avagy származékos jövedelemből fenntartottak lehetnek. Fogyasztásuk alapján végül produktiv, illetve improduktiv fogyasztók.

Minde beosztások viszonylagosak, mert a megkülönböztetések csak megközelítőleg tehetők meg, de különben is határozatlanok, amennyiben úgy a termelés, mint a jövedelemelosztás és fogyasztás tekintetében egy-egy egyén több osztályba is tartozhatik.

A munka szervezete és ezzel kapcsolatosan a munkás minősége szempontjából szintén osztályozhatjuk a társadalom tagjait. Igy a *rabszolgaság*, a *jobbágyság* és a *szabad munka rendszere* olyan, amely úgy a termelésre, mint a jövedelemelosztásra és fogyasztásra befolyással bír, a gazdasági létnek tehát speciális jelleget kölcsönöz s gazdasági szempontból is szervezeteket, osztályokat teremt. Ugyancsak ezen az alapon különböztethetjük meg a multban a *kasztrendszert,* továbbá a *céheket,* s a mai magántulajdonnal és az örökléssel kapcsolatos *szabad foglalkozási módokat,* melyek azonban már nem pusztán gazdasági szempontból, hanem jogi tekintetek figyelembevételével tett megkülönböztetések. E szabályozások hatása a gazdasági életben mindamellett a legnagyobb jelentőséggel bír.

A társadalom tagjainak előbb említett tagosulásai mellett, melyek jelentőséggel nem csupán a gazdasági életben bírnak, de a társadalom politikai életében

is szereppel bírnak, az egyének a sejtközi anyagnak tekinthető vagyonnal kapcsolatosan még más intézményeket is létesítenek, amelyek különböző szempontból osztályozhatók s számos kategóriába sorozhatók.

Itt mindenekelőtt kettős beosztás tehető. Ismerünk a gazdasági életben *szerveket* és *intézményeket.*

Szervek alatt a gazdasági élet akaratot feltüntető és működést teljesítő elemeit értjük; míg *intézmények* a gazdaságban szereppel bíró, de eszközként szereplő képződmények lesznek. Miként pl. a fajfenntartást végző szervként a család jelentkezik, addig a modern gazdasági élet alapintézménye az *üzem.* Míg egyrészt a termelés különböző fajainak megfelelőleg ez a legkülönbözőbb alakokat mutathatja, addig másrészt ugyanazon termelési ágban is az üzem az idők folyamán változik.

A gazdasági élet szervezete, éppúgy mint a többi társadalmi berendezések is, egységes, differenciálatlan egészből, a *háztartásból* indul ki. Később speciális funkciót végezve, ez is differenciálódik. Igy marad meg a háztartás a mezőgazdaságban mint a kisgazdaság szerve, hogy középgazdaságokban *udvarokká* (Hof), nagygazdaságokban *uradalmakká* váljék.

Az ipart eleinte szintén a háztartás körében űzték; ilyen pl. a vándoripar és háziipar. Majd a *műhely* válik belőlük, melyet idővel a *gyár* háttérbe szorít. A kereskedelem terén a *bolt* az első szerv, melyet nemsokára a *nagy üzletek,* végül az *árúházak* váltanak fel.

A vállalkozás terén szintén mutatkozik a tömörülés s az egyéni *kis vállalkozót* a *nagyvállalatok,* a *trösztök, kartellek* teszik lehetetlenné. Igy támadnak a hitel terén az *egyes hitelezővel* szemben a *takarékpénztárak, bankok, szövetkezetek.*

A fenti, szerveknek nevezhető alakulattal szemben, a társadalomban anyagi berendezésekkel is találkozunk, melyek a gazdasági életet nemcsak szolgálják, hanem annak teremtményei is. Ami már most az *intézményeket* illeti, úgy ezeket a gazdasági élet legjellemzőbb tere, a javak forgalma körében találjuk.

A forgalmat közvetítő ilyen eszközként különösen a *pénzt* tekinthetjük, melynek alapja pusztán a gazdasági életben van. Ilyenek lesznek továbbá a *hitelt* szolgáló összes berendezések, mint hitelpapirok, váltók, utalványok s az ezekkel kapcsolatos hitelintézetek, bankok, börzék, amelyeknek bámulatos berendezése a legkomplikáltabb alakokat mutatja.

A fentiekben a társadalom gazdasági berendezésének részletes rajzát adtuk. Mindezekről részletesebben csak a gazdasági élet menetének leírásánál, a gazdasági folyamat vázolásánál szólhatunk.

IV. Fajfenntartási szervezetek.

a) *A család fogalma, tagozódása.*

Az anyagi szükségletek kielégítése után a fajfenntartási törekvés az, mely a társadalomban a leghatalmasabb mozgató erő.

Az az alakulat, mely e feladat teljesítésére szolgál, eleinte maga a *csoport*. A feltételezett, de be nem bizonyítható nő- és férjközösség állapota lenne ez.

Később a különzékülés beálltával egy külön intézmény szolgál erre a célra: *a család*. Ámbár lassú kialakulás eredménye és így általánosnak nem tekinthető, s mint majd látni fogjuk, a legkülönbözőbb alakokat is mutathatja, évezredek óta fennáll, mint a modern társadalom alapvető intézménye pedig jellegzetes vonásokra tett szert.

Típikus alakjában a család a férfi, a nő és a gyermekek egyesülése, de másnemű formákat is ölthet; az összekötő kapocs majd pusztán a nő és gyermekei, esetleg testvérei között áll fenn (matriarchatus); majd a férj hatalma alatt levőket foglalja össze (római agnat család); majd általában a közös őstől származottakat öleli fel (patriarkális család).

Megállapításában úgy fiziológiai, mint hatalmi momentumok is közrejátszottak. Az impulzus megteremtése kétségkívül a nő részéről indult ki.

Nemcsak a költészetben őrzője a nő a tűzhelynek, de tényleg is, mint kevésbbé mozgékony, állapotánál, foglalkozásánál (földmívelés, ipar) fogva jobban helyhez kötött, inkább mutatkozott alkalmasnak arra, hogy az egy központ körül csoportosuló család magvát alkossa, mint a folyton csatangoló, izgalmat kereső férfi.

Később kétségtelenül más indokok is szerepeltek a család megalapításánál. Az erő érzete uralomra sarkalta a férfit, s így a későbbi egyesülések alapját már a férj által kifejtett hatalom alkotta, mint ahogy e tény a jogi rendszerekben a római *férji hatalomban* (manus), *családfői hatalomban* (patria potestas), a germán *mundiumban* valósággal kifejezésre is talált. Idővel érzelmi momentumok léptek előtérbe. A férfit családjához többé nem a tulajdon érzete, hanem a szeretet kötelékei fűzték. Egymáshoz való vonzódás, ragaszkodás volt az, mely e kapcsolatot oly erőssé, oly bensővé tette.

A családban bizonyos tagozódás különböztethető meg. Előtérben a házastársak, a férj és nő, majd később az apa és anya mint alapítók állanak. A törzsököt még a patriarkális családban is a nő, illetve a nők alkotják, míg a férj egyrészt az irányítást, a vezetést teljesíti, másrészt a kifelé való képviselést végzi, ezért bírja a hatalmat.

Csakhamar megjelennek a gyermekek s ezek azután a különböző korok szerint helyezkednek el a család kebelében. Gyakran még más egyének, talán a nagyszülők, sőt oldalági rokonok is helyet foglalhatnak benne, akik szintén jogokkal, illetve kötelességekkel bírnak.

Családfőként rendesen a *férfi* jelentkezik. Az ú. n. *matriarchátus* nem jelenti a nő uralmát. A nő családfői hatalmát csak ott találjuk, hol ő és gyermekei alkotják a családot, ezt is természetesen csak ott, hol maga a nő nem

áll fivére örökös gyámsága alatt, mint azt kezdetleges jogrendszerekben gyakran tapasztaljuk. *Ginéokráciának*, valóságos nőuralomnak nyomaira sehol sem akadunk. A nő helyzete a családban ugyan a legkülönbözőbb lehet. A teljes alárendeltségtől — amint azt primitiv törzseknél, de egyes fejlettebb népeknél is, mint a régi görögöknél, mohamedánoknál látjuk — fokozatokat találunk a teljes egyenjogúságig; nőuralmat azonban sehol sem látunk.

A családfő, a férfi hatalma több jogintézményben nyer kifejezést. A római jogban az atyai hatalom (patria potestas) fejezi ki legtökéletesebben jogállását. Az atyai hatalmat a család, különösen a gyermekek felett gyakorolt korlátlan hatalomnak tekinthetjük. Magában foglalta ez egyes régi jogokban az élet-halál feletti, a gyermek egész vagyona feletti jogot. Ma e jognak csak árnyéka maradt s ez abban áll, hogy a gyermekek szülőiknek engedelmeskedni tartoznak. Többé nem a szülő, az apa érdekében tartatik fenn, hanem a védelemre szoruló gyermekek érdekében.

De ezzel kapcsolatban kifejlődik a másik szülő, az anya hatalma, mely sok tekintetben vetekedik az apa hatalmával.

Ugyanily átalakuláson ment át a férji hatalom (manus) is. Az eredeti szigorú tulajdonjellegű uralomból a modern jogban már alig maradt meg valami; ma már csak annyiban érvényesül, amennyiben az a család egységének megóvásához szükséges.

A család *egysége* kétségtelen. Nemcsak a jog teremti ezt meg, elhatárolt érdekszférákat létesítvén, hanem önmagától is létesül. Ennek érzetén alapszik a családi szellem. A családi szellem rendesen a vagyonhoz füződik. Legerősebb lesz a felső osztályoknál, hol rendesen a családnak története is van; de előfordul a középosztály családjainál is. Igy léteznek kereskedő, iparos családok, melyek évszázadokra visszavezetik családfájukat is. Az alsóbb osztályoknál az emlékek már rendesen elmaradnak.

b) *Alapja: a házasság.*

A család megalapítása ma a *házasság* útján történik. A férfi és nő egyesülése ez, nemi sajátosságaik egyesítése, közös élet, az utódok felnevelése céljából. Nem csupán fizikai egyesülés ez, hanem lelki közösségnek is kell lennie. Csak ott, hol a lelkek sajátságos harmóniája fennforog, hol becsülés és őszinte szeretet s nem csupán rideg anyagi érdek kapcsolja egybe a feleket, csak ott beszélhetünk igazi házasságról.

A házasság alapját kétségkívül a nemi vonzódás alkotja, melyet Ward *természetes szerelemnek* nevez. Hatalmas érzés, mely méltán vetekedik az éhség érzetével. Alapja kétségkívül fiziológiai, de hogy nem vak ösztön, mutatja a kiválasztási törekvés, mely rendesen kíséri.

A házasság ezen alapvető nemi ösztön rendezése.

A *regényes szerelem* úgy jelentkezik, mint a természetes szerelem továbbfejlődése. A nő állásának emelkedésével lép fel, tehát csak ott lehetséges, ahol a nő többé nem mint tárgy, mint játékszer, avagy munkagép szerepel, hanem ahol egyénisége is értékkel bír. A nő e kiemelkedése más tekintetben is jelentő-

séggel bír, amennyiben most már ő is mint válogató fél szerepel. Míg azelőtt kizárólag a férfi volt a választó s így egyoldalú típus teremtődött, most, alkalma nyilván a nőnek is a választásra, a kiegyenlítés állapota következett be.

A *házastársi szerelem,* a férjnek nejéhez, s a nőnek férjéhez való vonzódása, különbözik az előbb említettől. Abból fakadt, de bír oly elemekkel, melyek amabból hiányoztak. A házasság az érzékek szeszélyének bizonyos megszorítását igényli. Más, állandóbb célok, jelentősebb kötelességek vonulnak be az életbe, de azért az előbbi érzelmek szelid emléke tovább is fennmarad. Mindenütt, hol ellenszenv nem uralkodik a házasságban, ezen érzelemnek ki kell fejlődnie a házastársak között. A szereteten kívül becsülés, tisztelet, kölcsönös támogatás maradandóbb kapcsokat teremtenek mint aminők akár pusztán fizikai vonzódás, akár regényes szerelem alapján lehetségesek. Ily érzelmek érvényesülése természetesen bizonyos előfeltételekhez fűződik. Csak egynejűség és egyférjűség mellett fejlődhetik ki, mert úgy a többnejűség, mint a többférjűség teljesen ellentmondanak ennek az érzelemnek. Másik feltétele a férfi és nő egyenjogúsága, mely abban áll, hogy sajátosságuk megőrzése, ezek figyelembevétele mellett értékük egyenlő legyen, egyik ténykedése a másikénál többre ne becsültessék, egyik a másik felett előjoggal ne birjon. Csakis ily esetben lehet meg a barátság, a tisztelet, az elismerés az a foka, mely a házastársi szeretet keletkezéséhez nélkülözhetetlen.

A házasság különösen átalakítólag, módosítólag hat a tagokra, az ellentéteket eltünteti, mindegyik házasfelet közös, kedves szokások felvételére készteti s azt a hasonlóságot létesíti, mely idős házastársak között oly gyakran észlelhető. Nemcsak fizikai e hasonlóság, hanem pszichikai is. A gondolkodásmód, a felfogás egyformaságát mutatja.

c) *A család története.*

Minden családnak külön története van.

A gyermek születése a legfontosabb esemény a család életében. Új, eddig ismeretlen feladatok, nehéz kötelességek támadnak ezáltal, melyeknek eleget tenni úgy az anya, mint az apa legfőbb igyekezete. De új, eddigelé nem érzett öröm is fakad a gyermek jövetelével. A piciny jószág, mely teljesen gyámoltalanul áll szemben a környezettel, mintha sejtené gyengeségét, hálás ragaszkodással simul az odaadó szülői kebelhez. Fejlődése szemmellátható; lassan értelmi képességei is élénkebbé válnak. Mohón szívja magába a benyomásokat. Majd gügyögni kezd s nemsokára az első értelmes szavak hagyják el ajakát.

Az apró lény kísérleteket tesz a külvilág megismerésére s e tekintetben odaadó támogatást talál a szerető anyában, kinek összes figyelme, összes működése feléje irányul, akinek élete, mint centrum körül, e gyermek körül mozog. Az apa szerepe az első nevelésben sokkal csekélyebb; őt a foglalkozása, a megélhetésért folytatott küzdés rendesen egész nap távol tartják s ha este megérkezik, a gyermek vezetésének inkább csak örömeiben, mint terheiben részesül. De azért őneki is részt kell venni gyermeke nevelésében. Csak ott, hol a gyermek legelső lépésétől kezdve két vezető karjára támaszkodhat, kik folyton készek támogatására,

csak ott, hol az anya úgy mint az apa összes törekvésüket, összes figyelmüket, szívük összes vonzalmát gyermekük lelkének, érzelmeinek fejlesztésére fordítják, csak ott növekedik a szellem éppoly egészségesen, mint a test. Igy alakulnak megfelelőleg a gyermek tehetségei, jelleme, erkölcsi egyénisége s nyeri el azon biztos alapot, melyen egész jövője nyugszik. Az érzelmek eltévelyedése azonban itt is beállhat. A szeretet, mely a szülőket gyermekeikhez fűzi, tisztán egoisztikus lehet s egyrészt a túlságos engedékenységben, ú. n. »majomszeretetben«, másrészt a hangulat egyenetlen változásaiban, pl. indokolatlan szigorúságban, nyilvánulhat. Míg egyrészt az ily érzelem erkölcsi jellege hiányzik, addig másrészt a gyermekekre nézve ez csak káros lehet.

A gyermek növekedése ezután gyorsan halad. A fiú idővel iskolába kerül. A külső iskolai nevelést mindig a családnak kell kiegészíteni. Az erkölcsi nevelés jórészt a család feladata marad. Itt talál biztos menedéket a kísértések ellen, melyek a fiatalembert oly könnyen megrohanják.

A leánygyermek növése gyorsabb mint az ifjúé. Hamarabb lesz belőle hajadon mint amabból fiatalember. A változás, melyen átmegy, feltünőbb mint amott. A vidám, gondtalan ifjuságot itt az önmagába szállás kora követi, önkénytelen előérzete gyanánt annak a benső életnek, melyre rendeltetése szól. A nevelés itt is a tehetségek, a hajlamok kifejlesztésében áll, s e tekintetben főként az anya szerepe lép előtérbe. Első sorban a leány értelmének fejlesztése kivánatos, még pedig nemcsak azon szűk körben, mely a háztartás vezetéséhez szükséges. Mint nőnek és anyának más kötelességei is lesznek, melyeket kellőleg csak akkor tölthet be, ha szívének nemességéhez értelmének kellő frissesége is hozzájárul. Az értelem szűkössége eredményezi a nő legtöbb hibáját, ez okozza a kicsinyességekhez, a léha hiúsághoz való ragaszkodást, másrészt az üres képzelődés túltengését ; innét támad az unalom nyomasztó egyhangúsága, másrészt ebből erednek a lélek viharai. Mélyebb belátás, tágabb látókör megszüntetik mindezen hiányokat. Ezt a tudást elsősorban a családban sajátíthatja el a fiatal leány.

Míg tehát a fiatal leányok a külső kísértések ellen a család óvó vigyázata által rendesen védve vannak, veszélyek fenyegetik őket, melyek csirája azonban önmagukban rejlik. Az ábrándozásra, a regényességre való hajlam az, mely hamis világításban mutatja a valóságot s így gyakran számos csalódás, még több megbánás forrása lesz. Várakozások, remények támadhatnak ekként, melyek megvalósulásra nem találnak, de nem is találhatnak. Az anyák feladata ez érzelmeknek helyes irányt adni.

A gyermekek szárnyra bocsátásával, új fészkek keletkezésével a régi család új korszaka kezdődik. A nyugalom, a jól megérdemelt pihenés korszaka ez. Az öregség, bármily kedvező körülmények között jelenjék is az meg, az élet szomorú korszaka.

Az erők e hanyatlásának, a gyengeség növekvésének e szakában kinek ne volna szüksége támaszra, segítségre ? Együtt jár ez állapot rendesen az erkölcsi erők hanyatlásával. Az egész szervezet visszafejlődése, az illuziók elvesztése, a remények eltűnése : a szomorúság, a csüggedés felléptét eredményezik. A célt, mely a külső életben már hiányzik, itt a családban találja még fel az öreg

ember; érzi, hogy itt még használni képes. Hosszú tapasztalata még javára szolgálhat azoknak, kiknek érdekében eddig is működött.

A tisztelet, mellyel így az öregekkel szemben viseltetünk, különben visszahat a családra. A hódolat felemeli a hódoló lelkületét is. Ki ne örvendene, ha csak némileg is visszafizethetné atyjának vagy anyjának azokat a szolgálatokat, melyekkel őt gyermekkorában elhalmozták, ha széppé, kellemessé tehetné azoknak végnapjait, kik neki annyi áldozatot hoztak? Az önérzetet növeli ez, emeli a megelégedést és azt a megnyugtató érzést kelti bennünk, hogy eleget teszünk kötelességünknek.

d) *A család működése, feladatai.*

A védelem, gyámolítás és vigasz által, melyet ekként a család tagjainak nyujt, s ezáltal a társadalom egyik alapját alkotja, szerepe még kimerítve nincs. Mint az előadottakból láttuk, a társadalmi élet több fontos ténykedése a család kebelén belül, illetve annak közreműködésével folyik le. Jelentősége mindamellett nem minden korban s minden társadalomban egyforma. Tevékenységi köre szűkebb vagy tágabb lehet. Bizonyos korban tagjai összes szükségleteiről maga gondoskodik; máskor ismét a működéseknek csak egy részét végzi. Egy funkció van mindamellett, mely mindenkor a család által teljesíttetett, s mely belátható időn belül a család legfőbb funkciója marad, s az a *szaporítási ténykedés,* s ezzel együtt a társadalom szellemi életének fenntartása. Itt vetik meg a nevelés alapját, itt oltják be az egyesbe a szeretetet, a vonzódást, melyen a társadalom felépül.

A család tehát első sorban a *fajfenntartást teljesítő szervezet.* E funkciót tekintve, a társadalom több osztályát különböztethetjük meg.

Vannak osztályok, melyek magas születési arányszámot és csekély halálozási arányt tüntetnek fel. Ebbe az osztályba a jobbmódú gazdálkodó földmíves lakosság tartozik, ahová újabban a jobban fizetett munkáscsaládok is sorozhatók. A lakosság e része ennélfogva minden állam gerincét, legkitartóbb és legszívósabb osztályát alkotja. Gyakran az arisztokrata családok is e csoportba esnek.

A második csoportba a csekély születési arányszámot feltüntető, de egyúttal csekély halálozási arányt mutató osztályok tartoznak. A polgári elem, a szellemi foglalkozást űzők, a kereskedők, a jobbmódú iparosok tartoznak ebbe az osztályba, kiknél részben a megélhetés nehézségei, részben a tanulmányok hosszadalmassága egyrészt a házasságkötés korát későbbre tolják, másrészt a gyermeknemzést rendesen gazdasági okokból korlátozzák. Ebben az osztályban rendesen elég csekély halálozással is találkozunk.

Az utolsó kategóriába a csekély életképességet feltüntető osztályok tartoznak. Itt elég magas lesz a születési arányszám, de rendkívül magas a halálozási arány is, úgy hogy ezek az osztályok kedvezőtlenebb helyzetben vannak az előbbieknél. A gazdaságilag, valamint értelmileg alacsony színvonalon álló része a lakosságnak tartozik ide.

A családot másodsorban mint a *társadalom* biztosítékát, annak *előkészítőjét, iskoláját* tekinthetjük.

A hagyományt is elsősorban a család képviseli. Az első oktatás, bármily kezdetleges is az, tőle származik. Primitiv korokban ugyan a férfi és nő együtt munkálkodtak a család kebelén belül, a modern kor zaklatott életében azonban elsősorban a nő vállain nyugszik az összetartás gondja. A férfi üzlete után jár, kint küzd az életben, míg a nő odahaza fárad. Midőn a nő is a házon kívül keres foglalkozást s a gyermeket idegenek gondozására bízzák, a család a bomlás felé közeledik, mint azt a modern munkáscsalád történetében elég világosan láthatjuk is.

A modern társadalom az individualizmus korszaka. Itt mutatkozik a család fontos szerepe, mely lehetőleg mérsékelni törekszik az önző hajlamok érvényesülését.

A szeretet, melyet a családi körben tapasztalunk, örökké feledhetetlen marad az előtt, akinek egyszer része volt benne. A családi tűzhely melege meglágyítja szívünket s fogékonnyá tesz bennünket mások szenvedése iránt, bennünket lemondásra, önzetlenségre késztet. Látjuk ezt az életben is. Azok, kik meg voltak fosztva a családi élet bensőségétől, kik nem részesültek a valódi otthon melegében, ridegek maradnak egész életükben. A szívükben maradt ürt kitölteni, az ily szivet igazán érzővé tenni többé semmi sem képes.

A család, hogy ennek a fontos szerepének megfelelhessen, mindegyik tagjának megszabja feladatát, megállapítja működését.

A családban találja meg a nő igazi hivatását, azt a kört, amelyben működése, tevékenysége igazi boldogságot, valódi örömet teremt. A szellemi közösség fenntartása, bizonyos lelki összhang létesítése képezi főfeladatát.

A férfi pihenést talál a külső világban folytatott küzdelem, harc után. A család vidám örömei s a nyugodt boldogság közepette felejti el munkájának terhét, fáradtságát, s szerez új erőt, fokozottabb kitartást a folyton megújuló küzdelemre.

De ide menekül az ifjú is, ha csalódva várakozásaiban, vígasztalásra, bátorításra szorul. Itt mindig tárt karokra talál, egyszerű, de őszinte örömökre, melyek gyakran megóvják a nagy világ léha gyönyöreitől.

A fiatal leány itt találja meg hivatásának élő példáját s a szeretet soha nem lankadó buzgalmával sajátítja el a kedvességnek, az áldozatkészségnek mindazon módjait, melyet a világ minden könyvéből sem volna képes megtanulni.

Maga az öregkor is itt aratja fáradozásának, munkásságának igazi gyümölcsét, midőn életén végigtekintve övéi, gyermekei, unokái boldogságában örömmel látja, hogy tevékenysége nem volt hiábavaló, hogy fáradozása nem volt sikertelen.

E működésen kívül a család mint *gazdasági tényező* is szerepel. A kezdetleges korban, midőn a család az összes vérrokonokat magában foglalja, egyszersmind a gazdasági élet tulajdonképeni hordozója. Mindent, amit fogyaszt, maga termel, családtársaira alig szorul. A Rodbertus által ú. n. *oikoi* gazdaság stádiuma ez. De még jóval később is, különösen a szláv népeknél, a házközösség intézményében a családdal mint gazdasági egésszel találkozunk.

A modern államban a család gazdasági jelentősége több egyén tevékenységének egyesítésében mutatkozik.

A család *jogi* jelentősége szintén nem kicsinylendő. Az egyes eleinte csak mint a család tagja bír jogokkal. Innét kitaszítva, jogait az egyén elveszti. Politikai jogok szintén csak a családfőt illetik.

Nem kisebb fontosságú a család mint a *vallásos élet ápolója* és fenntartója. A kezdetleges vallás az ősök tisztelete. Már ez is bizonyítja, hogy a család a vallás forrása; e szerepe később is fennmarad az univerzális vallások korszakában. A családfő eleinte mindenütt lelkész is.

A család a *politikai életben* is szerepet játszik. Kezdetben különösen a községi államban, így Görögországban, a régi Rómában, az állam nem egyéb mint bizonyos ősi leszármazással bíró családok uralma. Rómában később a különbség az egyes családok között eltünt, de a középkorban, a germán népek beözönlésével ismét előtérbe lépett, s ezáltal születés alapján nyugvó osztályok alakultak, tehát ismét családok voltak azok, melyek az uralmat birták.

Az újabb korban e tekintetben lényeges változások következtek be számos államban, mint pl. Franciaországban, Svájcban, az Egyesült-Államokban. Itt a született arisztokrácia jelentősége megszünt. Más államokban azonban különleges jogállásuk megmaradt, amit bizonyos előjogok, címek, kitüntetések, de különösen a törvényhozásban való személyes részvétel joga mutatnak. E jog úgy Angliában, mint Németországban, valamint némi megszorítással nálunk is él s mutatja azon hatalmas befolyást, mellyel egyes családok — tekintettel a rendelkezésükre álló ingatlan vagyonra — még ma is rendelkeznek.

e) *A családi vagyon.*

A családnak bizonyos *vagyon* feltétlen kiegészítő részét képezi. Ez teszi lehetővé feladatai teljesítését, mely a szaporodáson kívül az egyén létének biztosításában is áll. Ennek hiányában e kötelességeinek — legalább a mai individuális termelés mellett — nem felelhet meg, s így ez állapot kórosnak tekinthető. E vagyon nagysága különböző lehet. Egy megkülönböztetést mindamellett — ha az mesterségesnek látszik is — megtehetünk. A családi vagyon átöröklése folytán, azon fentebb tett megkülönböztetéssel kapcsolatosan, amelynél fogva e vagyon nem csupán a család fenntartására szorítkozik, hanem oly vagyonrészekkel is egyesül, melyek feladata a társadalmi össztermelés előmozdítása, a családoknak előre megállapított, mintegy predesztinált osztályozása eszközölhető. Nincs meg ugyan ma már az a szigorú elhatárolás, mely az egiptomi és indiai kasztrendszerekben a lakosság oly rideg megosztását eredményezte, de azért az osztályok elkülönítése, a családoknak *gazdagokra* és *szegényekre* való szinte örökös különválása a mai társadalomban is észlelhető.

V. Egyházi intézmények.

Materiális szükségletei kielégítése mellett az ember szellemi vágyai teljesülésére is törekszik. Ezek között az első helyet vallásos érzelmei foglalják el, melyeknek alapja az ember világnézetében, a természetről alkotott felfogásában van.

A kezdetleges ember hite szerint az egész természeten testnélküli, láthatatlan szellemek, különösen a holtak szellemei uralkodnak. Minden tárgyban, minden élő és élettelen lényben, szerinte, egy folyton működő láthatlan szellem lakozik. Az érzelem, mely ezekkel szemben elfogta a kezdetleges embert, a *félelem*. Hatalmak ezek, melyek ellen védekeznie kell. Anyagi helyzetének javulásával, biztosabbá váltával a félelem a *bizalomnak* ad helyet, az ellenségeskedést a béke, a segély, a gyámolítás érzete váltotta fel. Ettől kezdve az ember az istenségben egy nála hatalmasabb, de jobb és tökéletesebb lényt is lát. A szellemi világ most már mint eszményi állapot tünik fel, szemben a földi világ tökéletlen, gyarló alkotásával.

E képzeteknek, ez érzelmeknek, bármily elvontak is legyenek azok, külső nyilvánulásra van szükségük, testi alakot kell ölteniök. Igy jönnek létre bizonyos kinyilatkoztatások, támadnak jelképek, keletkeznek szertartások s ezekkel kapcsolatban a hitelvek, dogmák.

Igy támad azután ezek szervezete, az *egyház*, amely ma hatalmas, nagyszerű alakulat, mely azonban, mint minden társadalmi képződmény, lassanként jött csak létre, hosszú fejlődés eredménye. Eredetileg egész szervezete csak csirájában létezett. Kezdetben az összességben előforduló közös vallásos képzetek és gondolatok önálló szervezése felesleges volt, hisz a vallási kör magával a törzzsel, az állammal egybeesett. Csak lassanként válik ki e működések végzésére egy külön osztály, *a papság*, melyet azonban, midőn a vallás önző jellegét elveszti, a hívők összessége, az egyház vált fel.

Fejlődésével egy önálló működéskör kialakulása is együttjár.

A vallás eleinte a holtak szellemei elleni védekezés, később a lelkek gondozásának kötelességeképpen lép fel. Mint istentiszteleti cselekmény (a holttest eltemetésétől, mint a halottról való gondoskodás legprimitivebb esetétől eltekintve) e korban a kiengesztelés, illetve lemondás, a böjtölés, az önsanyargatás jelentkezett. Az áldozás, mint az engesztelés egyik eszköze, idővel mindinkább előtérbe lép. Különösen az emberáldozatok bírnak minden nép kezdetleges kulturájában nagy szereppel. Az emberhús a legértékesebb eledel; erre vágynak mindenekfelett a szellemek. Gyakran mint az elsőszülött feláldozása vagy öregek leölése jelentkezik az emberáldozat, később annak helyettesítői, szurrogátumai (egy ujj levágása, hajlevágás, körülmetélés) váltják fel. A közös lakomák, azaz az istenséggel való együttes étkezés szertartásai, mint istentiszteleti cselekmények, hosszú időkön át fennmaradnak.

A vallás jelentősége e szűk körben azonban sohasem merült ki. Kizárólag istentiszteleti cselekmények teljesítésére az egyház sohasem szorítkozott.

Azon szoros összefüggés folytán, melyben a társadalmi élet mindennemű

nyilvánulásai, különösen a kezdetleges társadalmakban, egymással állanak, a vallásos tevékenység mindjárt kezdetben másnemű eljárásokkal is szoros kapcsolatba jutott. Ehhez járult, hogy a vallás sajátságos jellegénél fogva eszközül szolgált másnemű társadalmi működések hatékonyabbá tételére.

Kapcsolata a joggal már a legkezdetlegesebb társadalomban mutatkozik. A legelső jogparancsok vallásos jellegüek. Ilyen vallásos tilalom Polinéziában a *tabu*. Majd kifejezett jogi szabályok jelennek meg a vallási parancsok alakjában, amint azt az összes kezdetleges közönségek vallási irataiban látjuk s ezzel kapcsolatosan az egyház, illetve a papság nemcsak a törvény megőrzőjévé, hanem annak végrehajtójává, illetve a jogsértés megtorlójává válik. A jognak, mint az istenség szavának, leghívebb tolmácsai úgyis a papok.

A jog fenntartása az azzal való foglalkozást kívánja. Kik volnának erre alkalmasabbak mint a papok, tehát a társadalom azon osztálya, mely a létérti küzdelemtől megóva, szellemi munkával is foglalkozik?

A jogszolgáltatásnál a papok szerepe jóslási tehetségök folytán igen nagy. A bűnös felfedezésére képesíti ez a tehetség őket. Ők fogják a bizonyítékok súlyát, erejét is megállapítani, ők bírálják el a bizonyításra szolgáló istenítéletek eredményét is. A jog terén az egyház befolyása a menedékjog létesítése által is érvényesül.

Lassanként az egyház a társadalmi élet egyéb köreibe is szabályozólag behatolt, s a társadalomba való belépés, a felavatás, a házasságkötés, valamint az egyén halálát is hatáskörébe vonja, ezekre tevékenységét kiterjeszti. Nincs az a jelentékenyebb társadalmi tevékenység, legyen az vadászat, háború, új település, házépítés, melynél a papság részt ne követelne.

De nem kicsinyelhetjük a vallás, illetve az egyház befolyását gazdasági téren sem. A kezdetleges ember munkája, egész gazdasága a legszorosabb összefüggésben van vallási nézeteivel. Egész életrendje, étkezése, valamint minden eljárása a szabályok uralma alatt áll. Ez irányítja tehát munkáját, gazdálkodását. A régi vallásos könyvek vagy az ó-testamentum is a gazdasági életre vonatkozólag a legkülönbözőbb intézkedéseket tartalmazzák.

Semmi fontosabb gazdasági tevékenység a vallás beavatkozása nélkül véghez nem vitetett. Úgy a szántás-vetés, mint az aratás vallási cselekmények és így az egyház behatása alá tartoztak. De más tekintetben is befolyást gyakorolt az egyház. Az ipart sok helyt ő szabályozta. Az egyházjog uralkodó jogként szerepelvén, úgy a kamatszedés, mint a forgalom egyéb terén is jelentős befolyást gyakorolt. Az egyháznak azonban gazdasági tevékenysége is van. Vagyonánál fogva különben is a gazdasági élet egyik főtényezője, hiszen az egyház vásárokat tart, városokat alapít. Különösen a kereszténység elterjedése idején a hittérítők egyes iparágaknak, a belterjes gazdálkodásnak megalapítói is.

A külterméşzetnek folytonos vizsgálata és kutatása annak megismerését is előmozdította. A papság volt az, mely először szerzett tudományos ismereteket. Ők tették meg az első csillagászati felfedezéseket, mint azt a mágusoknál, a chald és assyr papoknál látjuk, ők fejlesztették először a matematikát, náluk honosodott meg először az írás mestersége, s ha Görögországban és Rómában

ez ismeretek szélesebb körben el is terjedtek, a középkorban azok ismét csak a papságra, a kolostorokra szorítkoztak. A laikus tudomány csak a késői középkor s az újabb kor teremtménye.

Politikai ténykedése az egyházak egymás közötti viszonya tekintetében, de különösen az állammal szemben fennálló szerepe szempontjából bír nagy jelentőséggel. Nem csekélyebb az egyház befolyása a művészetekre. E hatást már a legkezdetlegesebb társadalmakban észlelhetjük. Összefügg ez a vallás és művészet közt fennálló viszonnyal. Mindkettő az eszményt szolgálja s így egymást könnyen támogatják.

Igy önálló szervezetként fellépni az egyházat, s az uralkodó közönségtől különválva e funkciókat végezni, azonban csak a fejlődés későbbi fokán látjuk.

Sokáig a kiváltságos papi rend volt az, mely e működéseket végezte.

Az eredeti vallásgyakorlatot (istentiszteletet), mely részben a szellemek gondozásában, tehát áldozat bemutatásában, részben az ezt helyettesítő megtartóztatásban, böjtölésben áll, a kezdetleges ember még maga teljesíti és teljesítheti is. Gyakran a kötelesség a legidősebb fiutódra megy át. A család bővülésével, családközösségek támadásával a családfőre, illetve a patriárkára hárul a feladat, s midőn a törzs feje válik fejedelemmé, a leghatalmasabb család feje, az uralkodó lesz főpappá. Ezeken kívül a *javas ember*, a *varázsló pap* megjelenését már a törzsi társadalomban is látjuk.

Hódító birodalmakban nemcsak egy szervezett papirend kialakulását, de az államnak teokráciává válását, a királynak istenítését látjuk. Igy Idáhban, Dahomeyban istenítik a királyt. De példák erre különösen az ókori hódító birodalmak, mint Mexikó, Peru és Egiptom. A királyt itt mindenütt istennek tekintették.

Ilyen fétis-király volt a görög őskirályság fejedelme, ki Homér (Iliász XVI. 604.) szerint a nép által istenként tiszteltetett, mire a »diophoros« azaz »Isten által megszállt« jelző is utal. A régi római rexeket szintén ilyen fétis-királyoknak kell tekintenünk.

Ugyanezt látjuk a góthoknál, sőt a germán törzsek közül erre utal a frank meroving királyok »rex crinitus« (hajas király) elnevezése is, mi a királyi haj szentségére utal, amelynél fogva az ő haja — szemben a többi frankokkal, kiknek haja a férfivá avatás alkalmával levágatott, — nyíratlan maradt.

Ilyen fétis-királyok ma is a keleti uralkodók, a khínai császár, a dalai láma, a japán mikádó.

Mindezen közönségekben egyszersmind a papság fokozataival, hierarchiájával, egy hatalmas papi renddel találkozunk.

Mindaddig, míg a papság a törzs vagy állam szolgálatában áll, s míg a vallás szolgálatában teljesített cselekvések mint állami ténykedések jelentkeznek, *egyházról*, mint külön szervezetről nem is beszélhetünk. Állam és egyház itt még egybeesnek. Gyakran az az eset következik be, hogy az egyház mintegy felöleli az államot, annak vallási jelleget kölcsönöz, világi alakjától megfosztja. Az állam és egyház ily egybeesésével később a keresztény egyházban is találkozunk, nemcsak Byzancban, hanem különösen a középkor kezdetén, a pápai uralom fénykorában. A különbség mindamellett az előbb

említett kezdetleges theokratikus államok s a középkori egyházi uralom között az, hogy míg itt az egyház mint uralkodó emelkedik ki, s a körében helyet foglaló világi közönségeket szolgálatába hajtja, céljaira felhasználja, addig amott az államok theokratikus jellegüket onnét merítik, hogy az uralkodók hatalmuk biztosítása céljából elsősorban a vallásra támaszkodnak, minden ténykedésüket vallási mezbe öltöztetik, s a papság itt mint a hatalmat kiválóan támogató osztály, mint kiváltságokkal bíró előkelő, de nem mint uralkodó rend jelentkezik, míg amott az uralkodó osztály a papság.

Csak akkor, midőn a különválás a világi és egyházi működés tekintetében megtörtént, mutatkozik az egyház az ő valóságában.

A keresztyén egyház már eredeténél fogva ily irányú fejlődést mutat. Egy hatalmas állam kebelén belül, azzal ellentétes elveken felépülve, kezdettől fogva a külön szervezkedésre utaltatik. Elősegítette e törekvését benső tartalma is, mely az anyagiasságból kevesebbet tartalmazott mint a többi vallások. Abban a pillanatban azonban, midőn a vallás mint belső érzület, mint a kedély szükséges kiegészítője lép fel, midőn az egyén vallásos tevékenysége önző jellegét mindinkább elveszti, s a feltétlen iránti hódolattá, annak imádásává válik, adva van egy önálló működési körrel, tevékenységgel bíró alakulatnak a kiképződése, mely, e célt tartva szem előtt, önálló értékkel bír, tehát önálló közönségként jelentkezik s egyúttal akarattal és tudattal bírván, személyiségnek tekinthető.

Mindenütt, ahol a tényeknek ilynemű alakulását, ahol tehát a vallásnak az államtól való különválását látjuk, egyházzal mint önálló alakulattal, egy különálló társadalmi körrel találkozunk. Mindaddig, míg ez az állapot be nem következik, mindaddig, míg az egyes a vallási életben tulajdonképp részt nem vesz, hanem az istentiszteleti cselekményeket helyette egy papi osztály végzi, papságról igen, de egyházról nem beszélhetünk.

Az egyház kialakulásával a papság szerepe csökken, ez az intézmény esetleg meg is szűnik. Igy látjuk az államtól különvált egyházat a római birodalomban, feltalálhatjuk e jelenséget Indiában, a buddhizmusban, észlelhetjük Khínában, annak különböző felekezeteiben, legteljesebben azonban a modern korban, ahol a tendencia a megkülönböztetésre nemcsak az egyházban van meg, hanem az államban is mutatkozik a teljes különválásra való törekvés. Ettől az időponttól kezdve az egyház mint teljesen különálló szervezet szerepel.

A vallásos érzület önállósítása azonban, az illető társadalmi kört tekintve, az egységes egyház szétbontására vezetett. Többé nem egyházról, hanem egyházakról beszélhetünk.

Az egyház mai alapja két tényen nyugszik. Egyrészt az állammal szemben mutatkozó ellentéten, másrészt azon a körülményen, hogy ugyanazon állami körön belül több hitfelekezet áll fenn.

Létfeltételei közé tehát nemcsak közös eszmék, igazságok elfogadása tartoznak, de szükséges hozzá a közösség tudata, az eszmék megvalósítása céljából bizonyos szervezkedés is, hogy tagjai felett hatalmat gyakorolva, létének feltételeit biztosíthassa.

Az egyház tehát az egy hitet valló egyének jogi szervezettel bíró közönsége.

E közönség azután vagy isteni alapítás eredménye s ekkor *testület,* mint a római katholikus egyháznál, avagy a hívők akaratából folyó *egyesület,* mint a protestáns egyházban.

Az egyház *szuverén.* A maga világában önnön akaratával állapítja meg céljait s valósítja meg azokat.

Az egyházi hatalom berendezése, szerkezete jogi alakot öltve mint *egyházalkotmány* jelentkezik. Minden egyházalkotmány isteni kinyilatkoztatáson nyugszik. A protestáns egyházra nézve ez csupán a *láthatatlan* egyházra nézve áll, míg a *látható egyház* szervezeténél célszerűségi szempontok az irányadók. Különbség lehet tehát atekintetben, ki az *egyházban érvényesülő isteni akarat letéteményese?*

Igy vannak *monarchiák,* minőnek a római katholikus egyházat tekinthetjük, *arisztokráciák,* mint az angol episzkopális egyház, s *demokráciák,* mint a többi protestáns egyházak és a zsidó hitközségek.

Az *egyházhatalom* mint *rendi* (potestas ordinis) és mint *kormányzói* (p. jurisdictionis) jelentkezik. A *rendi* hatalom ismét tanítói (p. magisterii) és *kegyosztói* (p. ministerii). A *tanítói* hatalom a hit igazságának megismerésére s azok tanítására vonatkozik, a *kegyosztói* azon vallásos segély nyujtásában áll, melyet a hívők önmaguk meg nem szerezhetnek, végül a *kormányzói* hatalom körébe az egyháznak rendeltetése szerinti rendezése és vezetése tartozik.

Az egyház törvényhozásának eredménye az *egyházjog. Jog* ez, bár csak lelki kényszer segélyével érvényesíthető. Részben mint *isteni jog* (jus divinum), részben mint *emberi jog* (jus humanum) jelentkezik. Amaz isteni kinyilatkoztatáson alapszik, s a hitelvek jogi vonatkozású elemeit tartalmazza, emez az emberi viszonyoknak a hitelvek keretén belül szükséges intézkedéseket foglalja magában.

Említendők végül azok az egyesülések, melyek az egyház keretébe ugyan nem tartoznak, de azért a hitéletet szolgálva, avval szoros kapcsolatba lépnek és sorsára nagy befolyással bírtak: ezek a *szerzetesrendek.*

VI. Jogi és politikai szervezet.

Az állam.

1. Az állam fogalma.

Míg a gazdasági szervezet az anyagi szükségleteknek, a család a fajfenntartásnak, az egyház a vallási érzületnek kielégítésére törekszik, addig az *állam* alkotja azt a szervezetet, mely az összeműködésre, az erők egyesítésére, magának a társadalmi létnek fenntartására, különösen a külbiztonság és belbéke megóvására irányul.

Csakhogy az erők egyesítése s azok érvényesítése sajátságos következményekkel jár. Az összességi erő birtokában levő, uralmat gyakorló társadalom bizonyos körön belül egyúttal az öntudat legmagasabb fokát feltüntető kapcso-

lat is, illetve minden más társadalmi kört felölelő, önálló, független közönségnek tekinthető.

Minthogy pedig az erőegyesítésnek, az összműködésnek e feladatát a legkülönbözőbb jellegű közönségek teljesíthetik, csaknem minden társadalmi kör lehet állam.

Minden emberi közönség tehát, hogyha uralomra emelkedik, egyénisége teljesen kialakul, öntudatra jut; amidőn tehát magát más, hasonló közönségekkel szemben önállónak, alárendelt köreivel szemben viszont függetlennek érzi s létfeltételeit akár kényszerrel is megvalósítja: állammá válik. Állam lesz tehát a város, ha más közönségektől függetlenül, bizonyos körben uralmat gyakorol; állam a hódító törzs, mely más törzseket leigáz s azok felett uralkodik. Állam lesz maga az egyház is, midőn hatalma tetőpontján a világi hatalmaknak parancsol.

Állam alatt egy meghatározott területen, főhatalom alatt szervezett népet értünk. Terület és nép azonban alkatelemei a többi közönségnek is: a községnek, az egyháznak, a városnak; s így ezek nem sajátos részei az államnak. Maga a hatalom sem az, hisz az alárendelt körök, a község, az egyház is bírnak rendező erővel. Az, ami az államot a többi közönségektől megkülönbözteti, ami annak lényegét alkotja, szervezetének sajátos jellege, az a tulajdonsága, hogy bizonyos körön belül a *legfőbb* hatalom szervezete. Ily értelemben tehát az államot, azt pusztán alaki szempontból tekintve, a *főhatalom szervezetének* nevezhetjük. Minden szervezkedésnek erőösszegyüjtés az eredménye. Azáltal, hogy bizonyos alárendeltség, fegyelem, alávetési készség és engedelmesség fejlődik ki, egyúttal hatalom, erő is támad. Ez erő szervezete az állam. Ebből folyik azután különös természete.

Maga a név: »állam«, »álladalom« (il stato, l'État, der Staat) különben helyzetet, berendezést jelent. Cicero a »status rei publicae« kitételt használja s ez alatt az alkotmányt érti. Jelenti a bizonyos körön belül létrejött egyensúlyállapotot, mint az erők kiegyenlítésének eredményét, a mindenek felett álló, mindeneken uralkodó főhatalom hatásának kifejezését.

Az állam e felfogása azonban csak az újkor szüleménye. Macchiavelli az, aki e kifejezést (il stato) először használja. Munkája, melyben e szó előfordul, »Il principe« (1514). Fejtegetéseit így kezdi: Tutti gli stati sono o republiche o principati. Azelőtt az állam fogalmának meghatározásánál az uralom lép előtérbe. Az »imperium Germanicum«, a »regnum Hungaricum« nemcsak királyságot, hanem államot is jelent. A görög πολίς szó viszont csak a városállamra alkalmaztatott.

Az állam, mint főhatalom, a közérdeket tartja szem előtt; erre utal másik elnevezése: »respublica«; így is szerepel a XIX. század összes liberális íróinak felfogásában; ezek szerint az állam a közérdek képviselője, szemben a társadalomban érvényesülő s egyéni érdeket reprezentáló osztály fogalommal. E tannal szemben a szocialista írók az államot úgy tekintik, mint valamely osztályt szolgáló, kizsákmányoló szervezetet.

Ez eltérő felfogások és elnevezések az állam fejlődésére utalnak s a meghatározások aszerint különböznek, amint az államot létének más és más fázisaiban tekintik. Régente hatalma lépett előtérbe, ma pedig kiegyenlítő s egyúttal

közérdeket képviselő berendezése; míg az állammal ellentétes elvet vallók ma ismét uralmi jellegét hangsúlyozzák.

Az állam különben, létének különböző szakait tekintve, a legellentétesebb felfogásra is alapot nyujt és sajátságai a legeltérőbb nézeteket is indokolják. Majd úgy jelentkezik mint *intézmény*, melyet bizonyos cél elérésére talán egy hatalmas egyén, az államfő, vagy egy uralkodó osztály létesített; majd úgy mint önként létrejött *emberi egyesülés*, mely önmaga hozza létre szervezetét. Némelykor úgy mutatkozik, mint *mechanikus alakulat*, amelyet egy kívülről jövő erő tart össze, míg máskor *szerves lénynek* látszik, mely éltető erejét önmagából meríti. Van eset, amidőn *tárgya* az uralomnak; máskor ellenben, mint *személyiséggel*, öntudattal és akarattal bíró lény, maga intézi sorsát.

A megitélésnek e különböző nemei, ez eltérő felfogások attól függenek, minő szempontból, létének minő stádiumában vizsgálják az államot. Míg létrejöttének, fennállásának kezdetén intézményi jellege, uralomnak alávetett volta, mechanikus természete lép előtérbe, addig fejlődése későbbi stádiumaiban önkéntes egyesülésen nyugvó természete, szerves volta, személyisége tűnik szembé, bár az előbbi jellegéből folyó tulajdonságai sohasem szűnnek meg teljesen.

A modern korban különösen szerves jellege lép előtérbe. Általános a hit, hogy spontán keletkezett; szembetűnő az összefüggés tagjainak érdekei között; változásai elsősorban belülről támadnak. De kapcsolatos e tulajdonságával öntudata is, úgy hogy a modern államot, társadalmi tekintetben is, feltétlenül személyiséggel bírónak mondhatjuk.

Belső tartalmukat, összetételüket, céljaikat és feladataikat tekintve, az államok különbözhetnek egymástól, sőt eltérhetnek egymástól belső berendezésükre, külső alakjukra nézve is; de mindannyian megegyeznek abban, hogy az uralomnak és a hatalomnak szervezetei s ennek folyományaként egy hatalmas akarat kialakítása és oly működés feladatuk, melynek célja az állam belső életét parancsolólag szabályozni, tagjait uralmának teljesen alávetni. Az *állam* ekként *a legfőbb akarat kiképzésének és megvalósításának szerve* egy meghatározott körön, területen belül.

Emberi egyesülésről lévén szó, a fogalom megállapításához *céljának* meghatározása is szükséges.

Míg a többi alakulatoknál, a családnál, egyháznál a cél kérdése nem okozott nehézséget, amennyiben ez a szervezet minősége által már adva volt, e kérdés az államnál különös figyelmet érdemel.

Nevezetesen a többi intézmények kifejezetten egy meghatározott emberi szükséglet kielégítése céljából létesültek. Az államnál a helyzet változik. Keletkezésénél a cél fogalma talán itt is megvan s e szervezet egy osztálynak vagy közönségnek más osztály vagy közönség felett való uralmának biztosítása okából létesíttetik, de ha már egyszer létrejött, öntudattal bíró, új, feltétlen közönséggé válik, mely többé nem eszköz, hanem *öncéllal* bír, önmagáért létezik.

S vannak tényleg felfogások, melyek az államra nézve a cél kérdésének felvetését irracionálisnak, értelmetlennek tartják. Az állam létezik, mert akar

létezni. S csakugyan, ha arra az álláspontra helyezkedünk, amelyet a természettudományi, különösen az ú. n. organikus iskolák foglalnak el, hogy az állam természeti erők szükségszerű folyománya; ha azt tartjuk, hogy az okok feltétlen láncolata folyamán a társadalmak életében az alakulat szükségkép előáll: akkor az állam céljáról, vagy annak rendeltetéséről éppúgy nem beszélhetünk, amiként az ásványok vagy növények céljáról.

Ennek a felfogásnak éppen ellentéte az a tan, mely az államot az isteni akarat eszközének tekinti. E teória azonban metafizikai s oly jelenségekre hivatkozik, melyek túlhaladják tapasztalataink körét.

A harmadik felfogás végül az államot egy-egy osztály, illetve ennek tagjai szolgálatába hajtaná; rendeltetése és célja lenne: fenntartani azok uralmát, boldogságát, biztonságát. S valóban úgy megjelenése pillanatában, midőn az uralmat egy közönség számára biztosítja, valamint fejlődésének tetőpontján, midőn, mint a modern államban, törekvései nagyrészt egybeesnek tagjai céljával, az állam puszta *eszköznek* látszik.

E felfogások egyikét sem tekinthetjük teljesen igaznak. Kétségtelen, hogy az állam valamely akarat szüleménye s bizonyos, hogy ezen akarat fenntartása később is folyton fennáll. De ha az állam már egyszer létesült, akkor, mint uralkodó közönség, önmagát, saját létét akarja biztosítani, fenntartani: mint uralom, ez uralom fenntartásáért küzd. Megerősödve, még határozottabbá válik öncélusága s úgy az uralkodóban, mint bármely más reprezentálójában, de magában tagjaiban is a feltétlen szükségesség érzetét kelti elannyira, hogy ezek magukat az állammal azonosítva, annak fennmaradásáért, létéért bármikor készek feláldozni magukat. Másrészt az állam, — amennyiben tagjainak összességét jelenti — midőn fennállását biztosítja, egyúttal tagjai külső védelmét és békéjét is megteremti. Önmagát szolgálva, saját céljait előmozdítva, tagjainak érdekeit is elősegíti. Az állam célja, tehát egyszersmind annak rendeltetése is, azonos tagjainak céljával, akiknek ez szintén rendeltetésük.

Hogy e két momentum közül melyik lép előtérbe, az mindig az állam s tagjainak egymáshoz való viszonyától függ. Minél nagyobb önállóságot tulajdonítunk az egyeseknek, minél kifejlettebb ezeknek individualitása, annál inkább látszik az állam csupán eszköznek; viszont minél erősebben lép előtérbe ezzel szemben az állami lét, annál élesebben emelkedik ki az állam öncélúsága.

Az állam s tagjainak céljai különben úgy sem teljesen összevágók. Az állam, már tekintettel eddigi létére és fennállására, mindenkori tagjaival szemben különböző intézményeiben, hagyományaiban, jogában, önálló, külön céllal bíró alakulat, mely, mint reájuk nézve idegen erő, céljaikat csak részben szolgálja, érdekeiket csak részben elégíti ki. Innét a törekvés az állam folytonos átalakítására, módosítására. Másrészt azonban mindinkább igyekszik tagjai érdekeinek megvalósítására s e törekvését meg is valósíthatná, ha minden egyes tagja egyforma érdekekkel bírna, akaratuk és tudatuk azonos lenne. Tényleg azonban az állam a legkülönbözőbb, legellentétesebb érdekű egyének csoportja s így, míg egyrészt saját, multján és hagyományain alapuló, céljait megvalósítani törekszik, másrészt az egyes, külö-

nösen az uralkodó osztályok, közönségek érdekében cselekszik. Az állam működése tehát e két irányzat kiegyenlítésének eredménye.

Azt a tant, hogy az állam az egyén szolgálatában áll, a mindent elnyomó állami hatalommal szemben hangsúlyozzák; viszont az állam öncélúságát hirdető felfogást az egyéni széthúzó törekvésekkel szemben emelik ki. Az állam kárhozatos voltát, egyoldalúságát az elnyomott osztályok hirdetik, míg az uralmon levő pártok az államnak a közérdekben teljesített működésére hivatkoznak.

Az állam célja kétségkívül saját fennállása, de ezáltal tagjainak létét is biztosítani törekszik, mert ha tagjai elpusztulnak, maga is megsemmisül; viszont kétségtelen, hogy az összes érdekeket kielégíteni igyekszik s ez alapon, mint a béke fenntartójának, a különböző érdekek összhangba hozatala a célja. De azért bizonyos érdekeket minden korban, minden helyen különösen pártol, egyes osztályokat előnyben részesít. Ez adja meg sajátos jellemvonását is. Minden államnak a lét biztosításán kívül azon közönség szerint, melynek uralkodó alakja, még egyéni sajátos céljai is vannak. Az állam tehát részint saját érdekében áll fenn, részint egyes tagjainak érdekeit reprezentálja, végül az összérdekek szolgálatában áll.

Ha az állam szervezetét vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az állam lényegét alkotó akarat a *főhatalomban* jut kifejezésre. E főhatalom az állam polgárainak közreműködéséből merített és meggyőződésükön alapuló azon erő, amelynél fogva az állam magával szemben ellentállást nem ismer s akaratát mindenkivel szemben föltétlenül érvényesíti. Mint a főhatalom birtokosa, ma az állam — *személy*. Hajdan, mikor a fejedelem uralmának volt alávetve, tárgyként is jelentkezhetett, de ma személy jogilag, amennyiben jogok alanyaként jelentkezik, de személy társadalmilag, illetve politikailag is, amennyiben saját akarata és tudata van, még pedig úgy az egyesektől, mint az uralkodó osztályoktól különvált akarata. Mint a főhatalom birtokosa, az állam *szuverén*: tehát *önálló*, vagyis nincs alávetve más állam hatalmának; *független*, vagyis a kebelén belül levő közönségek az ő uralma alatt állanak; és *feltétlen*, vagyis akaratának korlátait csak önmagában találja.

E tulajdonságok csupán elméletileg érvényesülnek teljesen s így szerepelhetnek jogban, jogi meghatározásokban, az illető állam törvényeiben is. Az állam kifejezést adhat e függetlenségnek alkotmányában, akaratát feltétlennek hirdetheti. E kijelentései azonban a tényleges viszonyokon nem változtathatnak.

Az államok egyrészt minden időben befolyással voltak egymásra s így korlátozták egymás szuverénitását, másrészt az alárendelt közönségek, az egyház, egy-egy tartomány, sőt egy-egy család az uralkodó közönség akaratára döntő befolyást is gyakorolt s tényleges megvalósítása közben ez akarat is számtalan korlátozást szenvedhetett.

A szuverénitás fogalma tehát viszonylagos.

De e fogalomnak előtérbe lépése is újabb keletű. A görög városok magukat »αὐταρχης«-nek, »önelégültnek« tekintették s büszkék voltak arra, hogy összes szükségleteiket saját körükben elégítették ki. A római birodalom nem ismert magához hasonló uralmat s így feleslegesnek tartotta önállóságát hang-

súlyozni; az egyház is kiterjesztette az egész világra uralmát. Csak amikor a renaissance végével új meg új, egymással szoros kapcsolatba lépő, de azért rivális államok támadtak, kellett azok önállóságát, az egyházzal szemben való függetlenségüket kifejteni. S tényleg e korszakban, Bodinnál (Six livres de la république, 1576), találjuk az államok szuverénitását legélesebben hangsúlyozva.

A francia királyság teljes kifejlődésének, a német territoriális fejedelemségek kialakulásának korszaka ez.

Ma már számos rés támadt e szuverénitáson s így vannak is írók, kik e tulajdonságot ki is akarják küszöbölni az állam fogalmából.

2. Az állam elemei.

A főhatalom.

Emberi összeműködés, emberi társas együttélés nem képzelhető irányítás, vezetés nélkül. Az ehhez megkivánt alkalmazkodás lehet önkéntes, midőn a tagok saját magok egyértelmüleg állapítják meg céljaikat, közreműködésüket. Ilyen az eset a magánjogi társaságoknál, ahol a bele nem egyező, a kifogást emelő egyén bármely pillanatban kiléphet az egyesülésből. Bonyolultabb már e magánegyesületeknél is az eset akkor, midőn az egyesület jogi személyként egységgé alakulva, harmadik személyekkel szemben jogokat szerzett, de egyuttal kötelezettségeket is vállalt. Itt gyakorlati követelmények kivánják meg, hogy a tagok magukra nézve elismerjenek bizonyos kényszert s így elfogadják az összesség uralmát.

Még szükségesebb ez az uralom oly kapcsolatokban, melyek nem önkéntes egyesülésből fakadtak, hanem amelyek már létesülésük pillanatában legalább a tagok egy részére nézve kényszerítő jelleggel bírtak, melyek önálló célt tűznek ki maguknak, amely az egyesek céljait nem fedi teljesen. Itt a kényszer szüksége még szembetünőbb. Az összes közjogi alakulatoknál tényleg ezt is látjuk. Hogy e kényszert kifejthessék, e közönségeknek hatalommal kell rendelkezniök. E hatalom azok akaratából és szükség esetén azoknak tényleges közreműködéséből ered, akik magukat a közönséggel azonosítják, akik általa megvalósítva látják érdekeiket. Az akaratot megteremtő egyén kezében, vagy mellette e hatalmi kényszerítő eszközök rendesen szervezetet nyernek s így önálló erő forrásai.

Az állam keletkezése alkalmával e hatalom alapját tulajdonképpen a szervezők fizikai erejében találja. Rövid időn belül szellemi támogatást nyer, s isteni akaratra való hivatkozás által megerősödik. Hatalmas támaszra lel a nevelésben, mely a hatalommal szemben az engedelmességet hirdeti és kivánja, s végül megszilárdul a belátás folytán, amennyiben általa az egyén, illetve az osztályok is érdekeiket kielégítve látják. Mindamellett legfőbb erőssége mégis csak hatalmas szervezete, mely más, szervezetlen erőkkel szemben ellenállhatatlan erőt képvisel. Ily hatalommal rendelkezik az állam. E hatalma uralomban, parancsolásban s az engedelmesség kierőszakolásában mutatkozik.

Az államhatalom uralom, még pedig legfőbb uralom, egy meghatározott területen.

Ez az uralom eredeti. A többi közönségek, mint az egyház, a tartományok, városok, községek, szervezetek, szintén uralkodnak, hatalmuk azonban csak levezetett; egyrészt az állam engedélyére van szükségük, másrészt számítanak annak támogatására. Ennek megfelelőn az egyén a többi hatalmak alól kivonhatja magát, ki is léphet kebelükből; egyedül az állam az, amelytől, annak akarata ellen, el nem szakadhat. Az uralom első sorban az állam saját tagjaira nézve áll fenn, akik ennek megfelelően parancsainak engedelmeskedni kénytelenek. De fennáll kifelé, külállamokkal szemben is. Ez utóbbi jellege abban domborul ki, hogy a külállamoktól teljesen független.

Az államhatalom, mint láttuk, a legmagasabb földi hatalom, mely ennek megfelelőleg korlátlan, felelőtlen, egységes és oszthatatlan.

a) A korlátlan főhatalom. Nincs hatalom, mely felette állana, mely őt elhatározásaiban köthetné. Ez azonban nem jelenti, hogy a főhatalom korlátozást ne szenvedne. Csakhogy ez a korlátozás nem kívülről jön, hanem magának a *főhatalomnak önkorlátozása*. Az államnak ezen önkorlátozása törvényeiben, különösen az ú. n. alaptörvényekben, nyer kifejezést, s összefoglalva az alkotmányban alakul ki tökéletesen. Mindaddig, míg az állam meg nem változtatja ily irányban hozott határozatait, ezekkel ellentétes intézkedései csak tévedésen alapulhatnak.

Ami az állami hatalom ezen elhatárolását illeti, ily korlátozások elsősorban: az egyén léte, szabadsága, állampolgári jogai. Önmagának mondana ellent, önmagát semmisítené meg az állam, ha e jogokat, amelyek miatt éppen fennáll, őmaga mellőzné. E jogok köre mindamellett tényleg hol szűkebb, hol tágabb lehet.

Eltekintve ezektől, a főhatalom bizonyos önálló hatáskört engedélyez alárendelt közönségeinek. Nemcsak a francia forradalom irodalmában, de a német fejedelemségek alkotmányában is kidomborodik az alárendelt körökre vonatkozólag az önkormányzat joga. S kétségtelen, hogy a főhatalom nemcsak ezt biztosítja, hanem rendesen az egyházaknak, sőt osztályoknak is ad széleskörű autonómiát.

b) A második tulajdonsága a főhatalomnak, hogy *felelőtlen*. Minden felelősség egy feljebbvalót feltételez, minthogy pedig ilyen felsőbbség az államhatalomra nézve nincs, azt felelősségre vonni nem lehet. Ebből következik, hogy azokat az egyéneket, illetve szerveket, akik a főhatalom birtokosai, illetve akik a főhatalmat gyakorolják, szintén nem lehet felelősségre vonni. Nem vonhatók felelősségre sem a király, sem a parlament, sem közvetlen demokráciában a népgyűlésnek tagjai az ott kifejtett ténykedésükért. E tétel pusztán a főhatalom viselőire nézve áll; azok, akik e hatalom intézkedéseit teljesítik, mint a végrehajtó hatalom szervei, vagy a bíróságok, igenis felelősségre vonhatók.

c) A harmadik sajátsága a főhatalomnak végül, hogy *egységes és oszthatatlan*. Egységes a *cél* szempontjából, amennyiben egyidőben az államnak csak egy akarata lehet; ha idővel más intézkedést vél szükségesnek, ez eset-

ben akaratelhatározása megváltozik s ez külsőleg is, például törvénymódosításban, alkotmányváltoztatásban kifejezésre jut.

Egységes az államhatalom az azt *birtokló alanyok* tekintetében is. Egy időben ugyanis csak egy birtokosa, alanya lehet. A fejedelemfenségiség elve alapján ilyen lesz a fejedelem; a népfenségiség teóriájában a nép lesz az és végül a modern felfogás szerint az állam maga a főhatalom birtokosa. A fejedelem és a nép között a szuverénitás nem lehet megosztva, mert akarati eltérés esetén ki volna zárva a kiegyenlítés lehetősége.

Lehetséges az azonban, hogy a főhatalom különböző szervekre oszolják s hogy ezeknek összeműködése által jöjjön létre a főhatalom ténykedése; sőt mivel az állam szervekkel bíró egész, a megosztás be is következik. Megeshetik azonban mindamellett, hogy egy szerv túlsúlyban van s így a valóságban a főhatalom tulajdonképeni birtokosa ilyenkor ez a szerv lesz.

Végül *tárgyak*, teljesített feladatok, tekintetében is egységesnek kell lenni a főhatalomnak. Oly megosztás, amely szerint egy államban két államhatalom léteznék, s mindegyiküknek más-más ügyekben lenne főhatalma, nem képzelhető. Előfordul ugyan, hogy bizonyos ügyekben, végső fokon, egy szerv vagy egy közönség, más ügyekben ismét más szerv vagy más közönség határoz, de ez esetben is a kettő közül az lesz szuverén, akinek jogában áll meghatározni, minő ügyek tartozzanak az egyik, minők a másik hatalom alá. Ez lesz azután hivatva egyszersmind ellenőrzésre és felelősségrevonásra is.

A főhatalom megosztása tehát itt is csak látszólagos.

Az államterület.

Az államterület az a földfelület, amelyre az állam hatalma kiterjed.

Az állam fogalmában a *terület* hangsúlyozása a földdel ily szoros kapcsolatban nem levő nemzetséggel, törzzsel szemben történik. Emezek a vándor halász- vagy vadász-, valamint nomád népek hatalmi szervezetei lennének, míg az állami lét az állandó letelepedéssel, a *földmíveléssel* kezdődik. Csak itt létesülnek az uralomnak azon fajai, melyek szervezett kényszert igényelnek. A terület fontossága, különösen a modern államokban, nem tagadható. Mindamellett az állam kapcsolata a földdel szorosabb vagy lazább lehet. Vannak közönségek: kereskedelmi államok, egyházi uralmak, amelyek összefüggése a földdel sokkal csekélyebb mint a községeké, a nemzeti államoké; de azért azok is vehetnek fel állami alakot és gyakorolhatnak főhatalmat.

Különben a főhatalom jogi viszonya a területhez nem ugyanaz, sem minden államban, sem minden korban.

Theokratikus és patrimoniális államokban, sőt még az újkor elején is a feudális uralom emléke gyanánt, a területi felségjog mint *dominium supremum*, az államterület mint a fejedelem tulajdona jelentkezett. Az uralkodók e felfogás alapján tartományaikat feloszthatták, elajándékozhatták, hagyományozhatták. Ma mindez az állam integritása ellen intézett merénylet volna.

Az egész középkorban a terület, a tartomány az uralkodóval még hűbérjogi kapcsolatban is áll, úgy hogy ő az egész állami terület felett hűbérjogi

főtulajdonnal is bír. Ma a felfogás más; ma a terület feletti állami uralom csak az állami tevékenység térbeli előfeltétele.

Az állam e hatalma különben nem korlátlan; határait leli más államok hasonló jogában; az államok e viszonya a nemzetközi jogban nyer külső kifejezést.

Az államterület, mint azt Jellinek kiemeli, két szempontból jöhet tekintetbe. Elsősorban kiegészítő része az állam személyiségének. Ez onnét van, hogy az állam tagjai letelepült emberek. Az államnak ennélfogva természetes kiegészítő sajátossága: a letelepülés. De ez a dolgok természetéből is következik. Az állam összes tevékenysége csak területi alapon végezhető. Míg a többi testületek nem szorultak területre, az államnál ez feltétlenül szükséges. Csakis ez a kizárólagosság biztosítja feladatainak tökéletes keresztülvitelét. Különben is két állam ugyanazon területen folyton harcban állana egymással, nem csupán a folyton felmerülő ellentétek következtében, hanem azért is, mert nem lenne hatalom, mely köztük dönthetne. Egy és ugyanazon területen tehát csak egy állam lehet.

A terület ezen jellegéből következik az államnak a nemzetközi jogban hangsúlyozott érinthetlensége, vagyis az a követelmény, hogy az egyik állam minden, a másik állam területére vonatkozó jogsértő cselekvéstől köteles óvakodni. Az állam léte s nem a terület bírása hozza magával e jogot. A terület megsértése a nemzetközi jogban tehát nem birtokháborítás, hanem az államszemélyiség megtámadása.

Ily értelemben alapja a terület egyúttal a külföldön tartózkodó állampolgárok felett gyakorolt fennhatóságnak. Hazai hatalomnak ezek csak annyiban vethetők alá, amennyiben a reájuk vonatkozó jogi hatások az illető állam területén érvényesíthetők.

A terület máskor a hatalomkifejtés alapja, úgy a honosok, mint az államban tartózkodó idegenek felett. Az állam uralmának az ő saját területén kell megvalósulnia, itt kell hogy biztosítsa az állapotokat vagy idézzen elő változásokat. Csak ily értelemben beszélhetünk a területről, mint az államhatalom tárgyáról. Tényleges dologi joga az államnak területe felett nincs. Az állam egyenesen, alattvalói közvetítése nélkül, nem is uralkodhatik területe felett. A hatalom, melyet az állam itt gyakorol, imperium, uralom. Ily hatalmat pedig csak emberek felett gyakorolhat. A gyakorolt behatások jogilag közönyösek lehetnek, mint pl. hadihajóknak folyókon, beltengereken való átvonulása, avagy lehetnek magánjogi hatásuak, aminőknek minden elidegenítést, kisajátítást tekinthetünk. E hatalom nem szorítkozik csupán a föld felszínére; magában foglalja a föld rétegeit is, lehatol »a föld közepéig«. Fontos ez a bányászat, alagutak, barlangok szempontjából. A terület fölött levő légür is az állam hatalmi körébe tartozik, aminek majdan a léghajók korában lesz különös jelentősége. Az állam magántulajdona különbözhetik az egyéni tulajdontól, de az így fennálló különbség nem a nyilvánjogi uralmi jelleg folyománya, hanem az állam társadalmi természetére vezethető vissza.

A területi fenségiség az államnak nem külön működésköre. Szükségszerű folyománya ez az államhatalomnak, mely csak egy meghatározott területen

gyakorolható. E hatalom tehát a személyek fölött gyakorolt hatalom reflexének tekinthető.

Az állam egysége és oszthatatlansága folytán elemei is oszthatlanok. Különösen élesen jut érvényre ez az államterületnél. Az államterület oszthatósága annak magánjogi fogalmából következett. Ma részeket belőle kiszakítani, elajándékozni nem lehet. Minden felosztása most tisztán közigazgatási jellegű. Az oszthatlanság elvén annyiban mégis kivételt kell tennünk, amennyiben szerződés folytán az államterület egy része átengedhető más államnak.

Az államnak a területhez való viszonya kifejezést nyer abban is, hogy *területi közönségnek* neveztetik. (Preuss.)

Az államterület szempontjából jogi jelentőséggel bírnak *határai*, melyek az állam hatalmi körét külsőleg megakasztják. Rendesen az alkotmány állapítja meg az állam területét s kimondja, hogy e területen változtatások csak a törvényhozás közbejöttével történhetnek. Ott is, hol e tételek nincsenek kimondva, mint Angliában vagy nálunk, a miniszteri felelősség biztosítéka a parlament beavatkozásának. A terület nagysága politikailag is fontossággal bír. A növekvő lakosság, melynek megélhetése az anyaterületen kellőleg nincs biztosítva, viszonylagos túlnépesedés esetén a kivándorláshoz folyamodik, majd gyarmati terjeszkedésre késztet, illetve az imperializmus megvalósítását célozza. Míg nálunk és Olaszországban a kivándorlás dominál, Németország gyarmatok alapítására, Nagybrittania pedig az imperializmusra, gyarmatainak egybeforrasztására igyekszik.

A lakosság.

Az állam másik alkateleme: annak tagjai, a lakosság, vagyis az állampolgárok összessége. Az államhoz tartozó emberek összessége tehát az *államlakosság*. A lakosság, a nép, egyfelől az államhatalom részese, másfelől az állami tevékenység tárgya. Az utóbbi felfogás csak ott érvényesül teljesen, ahol az államot *intézetnek* tekintik; a fejedelemszuverénitás tanában ugyanis az egyesek tisztán mint uralmi tárgyak szerepelnek. A nép, uralmi minőségében, *egyesületnek* tekinthető. Az összes egyedek, egyesületi tagok, tagjai az államnak. Az állam ez alapon úgy uralmi, mint egyesületi kapcsolat. Az állami hatalom folytán az egyének állami alattvalók s, mint az uralomban résztvevők, egyenjoguak. Ott kötelezve vannak, itt jogalanyok.

A jogalanyiság az állampolgároknál abban mutatkozik, hogy ezek a népösszességben tagokat képviselnek. Magában foglalja ez az embereknek közjogi személyként való elismerését, vagyis azt, hogy a polgárok nyilvánjogi jogkörrel bírnak. Annak megállapítása, hogy kik tartoznak az állam kötelékébe, kik annak tagjai, hogy kik tehát az *állampolgárok*, lehet tisztán jogi, de lehet társadalmi is. Jog szerint állampolgár mindenki, akiben a megfelelő, a törvény által előírt kellékek megvannak, de társadalmi szempontból csak azok tekinthetők állampolgároknak, akik az állammal együtt éreznek, annak céljait elfogadják, ténykedésében résztvesznek. Azok, akiknél e kellékek hiányzanak, csak névleg polgárai az illető államnak. Ámbár az állami

tagság az államhoz való állandó tartozással kapcsolatos, az állam területén tartózkodó idegen nem tekintetik puszta alattvalónak, hanem *ideiglenes* állampolgárnak.

Az állampolgárság ennélfogva bizonyos jogkörnek az államtól való elismerésében nyilatkozik meg s a legkésőbb kifejlődött jogkörök közé tartozik.

A reformációval kapcsolatosan keletkezett harcok vezettek a vallásszabadságnak mint közjognak elismeréséhez. E jog az angol gyarmatok alapításánál jut legelőször előtérbe, s Angliában az 1628-iki »Petition of rights,« valamint az 1689-iki »Bill of rights« igyekeztek azt megállapítani s minden támadás ellen biztosítani. Nálunk ilynemű törekvések már az »aranybulla« (1222) kijelentéseiben is foglaltatnak. Az amerikai konstitucióktól kezdve azután az újabb alkotmányok az állampolgári jogoknak egész sorozatát tartalmazzák. Azok a jogok, melyek ekként az állampolgárságban foglaltatnak, különböző elvekre vezethetők vissza. Ezeket az elveket három csoportba foglalhatjuk.

1. Az egyes, mint személy, csak korlátolt hatalomnak van alávetve. A felállított korlátokon belül mutatkozó tevékenységi kör az illetőnek szabadságköre. E szabadság nem csupán tényleges állapot, hanem jogilag elismert hatáskör.

Ez alapon fejlődtek ki, különösen ellenhatásként, az egyes szabadságjogok. Igy támadt a fejedelem önkényével szemben a vallásszabadság, így a sajtószabadság; a rendőri beavatkozásokkal szemben keletkeztek a házjog, gyülekezési és egyesülési szabadság. Nem valóságos jogok ezek, hanem inkább csak védő irányzatok, amelyek az egyesek szabad akaratnyilvánulását biztosítják.

2. Ide sorozhatók azok az államtevékenységek, melyekre az egyes egyén állampolgári minősége folytán igényt tarthat. Ez értelemben az állampolgárok jogi társak, a számukra biztosított jogvédelem folytán. Az egyéniség e részének legfőbb ismérve az a jogosítvány, hogy ezen az alapon a bírót igénybevehetik. Ez igényből folyik az állampolgároknak az állam igazgatási ténykedésében való részvételi joga.

3. Az állami akarat tulajdonképen egyéni akaratok eredője. Ez egyéni akaratokat az állam bizonyos, alkotmányában előírt módon szerzi meg. Teheti ezt kötelezés vagy feljogosítás utján.

Az egyén igénye csak arra irányul, hogy ő az állami életben részt vehessen. Áll ez úgy a tartós alkalmazásra, mint azon ténykedésére, hogy választások utján az állami akarat kialakítására befolyást gyakoroljon. Az egyes igénye ennélfogva pusztán a választás megengedésére irányul. Az állam elismerni tartozik, hogy az egyén működhessék. Ezáltal az egyén az összességből kiemelkedik s fokozott polgári jogot nyer. Nincs állam, amelyben ily jogok elő ne fordulnának. Legalább egynek — az uralkodónak — meg kell adni a jogot a legfőbb szervi minőség viseléséhez. Az államhatalomnak valami módon mindig a népből kell kialakulni. Ott, ahol a nép abban semmi részt sem vesz, — mint pl. egy úrnak a rabszolgák tömege fölött való uralmánál vagy meghódított s az államhatalomból kizárt népek leigázásánál — tulajdonképen nem is beszélhetünk államról.

Sokkal szembetünőbb az állampolgároknak egy másik sajátossága, t. i. azon tulajdonságuk, hogy egyszersmind alattvalók is. A jogalanyiság és az alattvalói minőség nem járnak mindig együtt. A rómaiaknál az idegen, a germán jogokban a jogfosztottak uralomnak voltak ugyan alávetve, anélkül azonban hogy uralmi jogokkal is bírtak volna. Hasonlókép a szolgaság különböző fokai mit sem változtattak a szolga közhatalmi alávetettségén, úgy hogy itt az egyes egyén úgy magán-, mint közhatalom alatt állott. Csak a terhek, melyek ezen viszonyból folynak, lehetnek aztán olyanok, hogy nem csupán mint kötelességek, hanem egyúttal mint jogok is szerepelhetnek. Ilyenek többek között a fegyverviselés, a hivatali kötelesség (esküdtszéki tagság), melyek — ennek megfelelőleg — büntetésből el is veszthetők.

De még ezeken a tereken is, melyeken az egyes egyén alá van vetve az államhatalomnak, ámbár ez az alávetés az egyesre nézve a teljes megsemmisítés jellegével bírhat, az állampolgárok összességére nézve nem bír a puszta, rideg hatalomkifejtés természetével. Ez uralom csak akkor érvényesülhet, ha azt az alattvalók beleegyezése, a hatalom tisztelete s az az iránt való engedelmesség kiséri. Az állam csak akkor erő, ha benne az erkölcsi mozzanatok is érvényesülnek: minden állam hatalma és erőssége állampolgárainak engedelmességén és kötelességteljesítésén nyugszik.

A jogok és kötelességek közössége által az állampolgárok egymással kapcsolatba jutnak s összességükben a *népet* alkotják, amely jogilag, az államtól különválva, attól elválasztva, nem is képzelhető. Különválasztása pusztán elvonás által eszközölhető s ha ez a tényleges viszonyokra vonatkozólag mégis megtörtént, ez nem csupán helytelen felfogáshoz, de politikai tekintetben káros következményekhez is vezetett.

A polgároknak helyzetét az államban, tehát politikai szerepüket, az a befolyás határozza meg, mellyel az állam működésében részt vesznek. Ekkép a politikai jogokkal bíróknak különböző fajai támadhatnak. Ezek az alakulatok a *rendek* lesznek.

Az egynemű foglalkozást űző, egy hivatást végző egyének csoportjait rendeknek nevezzük, különösen akkor, ha ezek egyrészt különös jogokkal bírnak, másrészt az állam által létesített oly szervezetük van, hogy egymástól kisebb vagy nagyobb szigorusággal elkülönülnek.

Ez osztályozás hiányzik a kezdetleges társadalomban. Itt, míg egyfelől mindenki egyenlő, másfelől a lakosság egy másik része minden jogot nélkülöz: ezek a rabszolgák. A helyzet még sokkal később, a görög köztársaságokban is ugyanez. Az ókor nagy birodalmaiban már fokozatokkal találkozunk. Itt támadnak a *kasztok*. Ezek azonban még nem tekinthetők valóságos rendeknek. Inkább erkölcsvallási, semmint jogi szervezetek. Másrészt velük szemben politikai jogokról alig beszélhetünk, mivel az összes államhatalom egy despotikus uralkodó birtokában van.

A lakosság rendekre válása különösen a középkorban mutatkozik.

Az osztályozás itt a földbirtokon nyugszik; csak később lép előtérbe az ingó vagyon jelentősége. A törekvés egyrészt a jogok biztosítására, másrészt a többi, különösen az alsóbb osztályoktól való elzárkózásra irányul. E törek-

vés, tekintve az államhatalom gyengeségét, sikerül is, s így e korszakban élesen elhatárolt, zárt rendekkel találkozunk.

Mint önálló rendek, itten a főnemesség, a főpapság, az alsóbb nemesség, a polgári rend és a parasztosztály váltak ki. A főnemesség, ahol ez a rend — mint a római-német császárságban — fennállott, a nagybirtokosokból keletkezett, a hivatalok s az ezekhez csatolt birtokok s jövedelmek örökössé tétele által. Csak Angliában, hol nem támadt területi fennhatóság, külön maradt meg a főnemesség mint a parlamentben való személyes részvétel joga, mely ennélfogva csak egy személyt illethet meg s így a primogenitura szerint változik, míg a többi családtagoknál e jelleg hiányzik. Egyedül az I. Jakab óta szokásos baronet cím maradt meg ezeknél, mely azonban sem jogi, sem politikai kiváltságokat nem jelent.

A főpapság nem csupán a püspökségekhez és apátságokhoz csatolt hatalmas birtokoktól nyerte fontosságát, hanem egyszersmind attól a befolyástól, melyet az egyház a középkorban számukra biztosított.

Az alsóbb, a köznemesség mint lovagi osztály vált külön renddé s egyrészt függetlenségét biztosította, másrészt a községek felett fennhatóságot szerzett magának. A városok körén belül a polgárság alakul ki külön renddé. A parasztság pedig részben mint röghöz kötött örökös jobbágyság maradt fenn, részben mint szabad, de legalsó rend tartotta fenn magát.

Ma már a rendek jelentősége csaknem mindenütt aláhanyatlott, sok helyt teljesen megszünt, így Franciaországban 1789-ben, nálunk 1848-ban.

Manapság, ahol a nemesség fennáll, ott előjogait legtöbb helyt elveszítette s előnevével csak mint kitüntetésekkel bíró osztály jelentkezik. Csupán a főnemesség őrizte még meg részben jogait. Igy a főnemesek a főrendiházban üléssel bírnak. Németországban ezenkívül a mediatizált családok megőrzik házszabályaikat s a szuverén házakkal egyenjoguaknak tekintetnek.

3. Az alkotmány.

A főhatalom, mint az állam feltétlen alkateleme és ismertető jele, érvényesülésre törekszik. Megjelenési módja: a létesítésére irányuló szervezet; külső megnyilatkozását az illető állam *alkotmányában* találja. Az állam egész berendezésének, összetételének, egyéni jellegének ez a külső kifejezése.

Az alkotmány politikai, de egyúttal jogi fogalom is. A főhatalomban foglalt hatalmi jogoknak s ezek egymáshoz való viszonyának rendje s a működésük tekintetében irányadó legfőbb elveknek összefoglalása ez.

Nincs tehát állam, mely alkotmánnyal ne bírna. Alkotmánya van a despotikus államoknak éppúgy, mint a parlamentáris országoknak; s csak ha e kifejezést különleges értelemben használjuk, nevezhetjük alkotmányosoknak azon államokat, ahol a főhatalom különböző ágai nem egy kézben központosítottak, hanem működése több tényező összehatásának eredménye.

Az ilyen alkotmányok lehetnek *történetiek,* midőn lassú fejlődés hozza őket létre, anélkül hogy alapintézményeik valahol külsőleg, törvényszerüleg együttesen összefoglalva lennének; avagy lehetnek *írottak,* amidőn az állam összes alapintézményei egy okiratban egybefoglaltatnak s az illető állam által

törvénybe iktattatnak. *Egyezményes* lesz az alkotmány, ha az az arra illetékes tényezők közreműködésével és akaratelhatározásával jött létre; míg *oktrojált* alkotmányról akkor beszélünk, ha azt a fejedelem egyoldalulag állapítja meg s adományozza a népnek.

Az alkotmány elsősorban az *államformát* állapítja meg s erészben a főhatalmat megtestesítő legfőbb szervek meghatározása lesz. Amennyiben nem egyszerű, hanem kapcsolatos államról van szó, ide tartozik az *államkapcsolat* minőségének megállapítása is. Másodsorban a főhatalomban foglalt jogosítványok, a főhatalmi ágak egymáshoz való viszonyának kezelése szerepel itt, azután a hatalmak gyakorlása módozatainak megállapítása. Mindez a *kormányformának* kérdése.

Végül ide tartozik azoknak a legfőbb elveknek megjelölése is, amelyek szerint a főhatalom gyakorlása történik. Ezek részben *állampolgári szabadságjogok*.

4. Államkapcsolatok. Államélet az emberiség körében.

Az állam fogalmával az emberi közönségek legmagasabb, legkiemelkedőbb fajához jutottunk el. A mai civilizált társadalom azonban nem egy államot alkot. Több államra szakad, melyek nem izoláltan állanak egymással szemközt; többen közülök lazább, majd szorosabb viszonyba lépnek egymással. Ekként valóságos kapcsolatok, állandó, tartós viszonyok keletkeznek, amelyeknél fogva az illető államok az egymással való érintkezést nemcsak akarják, hanem azt állandóan fenntartják s belső működésüket ennek megfelelőleg módosítják. A kapcsolatok, melyek ekként keletkeznek, megszorításai annak a főhatalomnak, a szuverénitásnak, amelyet az állam feltétlen ismertető jelének mondottunk.

Ily módon tágabb vagy szorosabb viszony fejlődik ki az államok között s ez az állapot rést üt az állami függetlenségen s átmeneti alakulatokat teremt, melyek ideig-óráig fennállhatnak ugyan, de amelyeknél folyton megvan a törekvés vagy az egységes állammá való átalakulásra, vagy pedig a tökéletes különválásra, a teljes függetlenség elérésére. Az államok ez összeköttetése folytán bonyolult kapcsolatok támadnak, amelyeknek szabatos körülírása, szigorú meghatározása a közjogászok éleselméjűségét teljesen igénybeveszi. Bár az itt felmerült viták kicsinyeseknek látszanak, a megkülönböztetések mégsem hiábavalók. A társadalmi életben a küzdelem nem csupán az anyagi téren vívódik; az anyagi harccal párhuzamosan szellemi téren is folyik a harc s az elméleti téren elért eredmények — azáltal, hogy az elmék meggyőződését irányítják — nem csekély mértékben mozdítják elő a sikert.

Két vagy több állam egymáshoz való viszonyának megállapítása fontos tehát úgy jogaik, mint kötelességeik tekintetében. Az államok között létesülő e tartós államjogi összefüggéseket, szemben az egyszerű államokkal, *államkapcsolatoknak* nevezzük. E kapcsolatok több fajait különböztethetjük meg.

Elsősorban a *tágabb értelemben vett államkapcsolatokról* kell szólanunk.

Az államok között lehet olyan viszony, hogy azok egymással szemben bizonyos kötelezettséget vállalnak. Már az ilyen szerződés által létesített kapcsolat az abban szereplő államok akaratának megkötését jelenti.

Feltétlenül ilyen korlátoló egyesülésnek kell tekintenünk az ú. n. *nemzetközi frigyet;* politikai kapcsolat ez, amely közös támadásra, avagy közös védelemre irányuló ideiglenes, esetleg állandóbb véd- és dacszövetség. Rendesen harcias jellege van, de békés természetű is lehet, amikor semlegességi szövetség formáját öltheti s midőn a szövetség célja oda irányul, hogy egymással háborút folytató, de a szövetséges társakkal békében levő államok túlkapásai ellen ezek védekezhessenek. Bárminő alapokon nyugodjék is a frigy, mindig csak bizonyos esetekre szólhat s ideig-óráig tarthat. Különösen ha a szövetségesek arra kötelezik magukat, hogy háborúban egymást segítik, tehát oly segélynyujtást igérnek, mely alkalomadtán az illető állam létét veszélyezteti. A háborúban mindig az állam létéről van szó ; ily kötelezettség tehát hosszú időre s feltétlenül nem is létesülhet. A nemzetközi frigyek ebből kifolyólag rendesen rövid időre köttetnek azon kifejezett vagy hallgatólagos megállapodással, hogy felbonthatók, mihelyt a nemzetközi erőviszonyok lényegesen megváltoznak.

Az államok szuverénitásának jelentékenyebb megszorítását foglalják magukban azok a nem politikai egyesülések, melyek az államélet valamely, rendesen gazdasági téren való egyöntetű eljárás céljából létesíttetnek. Ezeket *nemzetközi igazgatási kapcsolatoknak* nevezik. Ilyenek a vasuti, postai, távirdai, adóügyi, a pénznemekre vonatkozó egyesülések. Ilyen volt a német vámszövetség (Deutscher Zollverein) is.

Politikai egyesülések, melyek állandó jelleggel bírnak, *szorosabb értelemben vett államkapcsolatok.* Némelyek ezek közül, mint pl. a személyes uniók, — amelyeknél két államnak csupán az uralkodója közös — csak látszólagos államkapcsolatok. Ezek mellett azonban valóságos jogi értelemben vett kapcsolatokkal is találkozunk.

A szoros értelemben vett államkapcsolatok ismét *szövetségek* avagy *uralmi* jellegüek lehetnek.

Nincs meg a szövetségi jelleg a *függőségi viszonyban* álló, valamint az *összetett államoknál*: ezek tehát *uralmi kapcsolatok.*

Lássuk ezeket egyenkint :

1. *Függőségi viszonyok.* E függőség lehet úgy politikai, mint jogi. De míg az előbbi nem konstatálható, az utóbbi úgy az államok alkotmányában, mint a közöttük fennálló szerződésekben külsőleg is kifejezésre jut. Az első helyet e körben *az állami protektorátus* esetei foglalják el. Ezek a modern államok gyarmatosítási törekvései folytán a kapcsolatok tanában mind jelentékenyebb teret igényelnek. A protektorátus, jogilag tekintve, oly szerződéses viszony két állam között, amelynél fogva az egyik arra kötelezi magát, hogy a másik államot minden kültámadás ellen megvédi. A védő állam ezáltal jogot nyer arra, hogy a védelemben részesülőnek más államokkal szemben elfoglalandó álláspontját meghatározhassa. Ily viszony áll fenn Franciaország és Annam és Siam között. Ezenkívül a védett állam rendesen még más előnyöket is biztosít védőjének. Valódi protektorátusról azonban csak az esetben beszélhetünk, ha a védett területnek állami jellege van, míg az ú. n. *védelmi területeknél,* avagy érdekköröknél (midőn az anyaállam mellett ú. n. mellékterületek keletkeznek) ily alakulatról azért nem

szólhatunk, mert hiányzik a másik állam, mely az államkapcsolatban helyet foglalna.

2. Az *összetett állam*. Azt jelenti ez, hogy valamely szuverén állam egy vagy több alávetett állam fölött hatalmat gyakorol. Az alávetett államok a főhatalmat gyakorló állam által vont korlátokon belül szabadon szervezkednek, befelé széleskörű szabadsággal is rendelkeznek, kifelé azonban nagyfokú megszorításnak vannak alávetve s a főállammal szemben rendesen katonai támogatásra, avagy gazdasági teljesítményekre kötelezvék. Egy fennhatóságot gyakorló szuzerén áll itt egy vazallus, azaz alávetett állammal szemben.

E viszonynak a legeltérőbb válfajai vannak. Már a régi keleti császárságokban feltalálható. Ilyen jellegű a rómaiak viszonya szövetségeseikhez. Hasonlókép gyakori e kapcsolat a középkorban. A német birodalom a vesztfáliai béke óta sok tekintetben rokonságot mutat ez alakulattal; ezelőtt a török birodalom keresztény, valamint mohamedán hűbéri államaival szemben, továbbá Anglia Brit-Indiával szemben tüntet fel hasonló kapcsolatot. E kapcsolatnál nincs szorosabb összefüggés a főállam és a hűbéri államok politikai élete között. A viszony tehát a *szervezetlen államkapcsolatok* körébe tartozik. Az alállam polgárai csak közvetve állanak a főállam fenhatósága alatt.

Ily összetételek a legkülönbözőbb okokból keletkezhetnek. Támadhat egy valamikor hatalmas birodalom szétesése folytán; vagy teremthet ily viszonyt a főállam azon törekvése, hogy magát az alállam támadásai ellen biztosítsa, megelégedvén ennek legyőzése után hadi erejének bekebelezésével. Végül létrehozhatnak ily kapcsolatot vallás, nemzetiség, műveltség tekintetében mutatkozó különbségek, melyek a két állam összeolvadását gátolják.

Ide sorozható az az eset is, midőn a fennhatóságot gyakorló állam kormánya az alávetett állam kormányaként is szerepel. Ez a mellékállamnak a viszonya lenne. Ily mellékállamként szerepelt Finnország Oroszországgal szemben 1809—1816-ig, valamint Irország Angliával 1172—1800-ig. Az angol király képviselőjeként Irlandban alkirály működött, akit 1800-ban, midőn Irország angol tartomány lett, egy királyi helytartó váltott fel. Norvégia, mely 1814-ig dán tartomány volt, a kieli béke után Svédország mellékállama lett. A mosti egyezmény azonban nemsokára a Svédországgal való egyenjogúságát deklarálta.

Úgy a szuzerénitásnál, mint a mellékállamoknál egy egységes állammal találkozunk.

A fenti alakulatokkal szemben állanak a *szövetségek*.

Ezeknek három faját különböztethetjük meg. Vannak: 1. a *fejedelmi uniók*, 2. az *államszövetségek* és 3. a *szövetséges államok*.

1. A *fejedelmi uniók*. Ezeknek két faját ismerjük: a reáluniókat és a személyes-uniókat. Ezek között a perszonáluniók, mint esetleges alakulatok, a látszólagos kapcsolatok körébe tartoznak, de mivel könnyen végleges egyesüléssé válhatnak, a reáluniókkal együtt tárgyalandók.

Közös vonásuk, hogy a kapcsolatot mindkét monarchikus államnál az uralkodó személyének közössége teremti meg, anélkül azonban hogy az uralkodó személyének ezen közössége bárminő uralkodói ténykedést közössé tenne. A két állam mint két, teljesen önálló és független közönség áll egymás mellett. Ameny-

nyiben az uralkodó személyének közössége a véletlen műve, *perszonálunióról*, amennyiben az jogi, még pedig alkotmányjogi rendelkezésen nyugszik, *reálunióról* szólunk. Ez utóbbinak fogalmához azonban nem elegendő, hogy valamely állam öröklési rendje azonos legyen egy másik állam trónutódlásával, mert ez esetben csak két önálló, de egyforma tartalmú trónutódlási renddel találkoznánk, amelyekre vonatkozólag azonban az egyes államok továbbra is megőriznék teljes önállóságukat, hanem megkivántatik, hogy ez az öröklési rend egyoldalúlag egyik részről se legyen módosítható. Csak így jön létre az az állandóság, mely a reáluniónak lényeges követelménye. Az ügyek közössége azonban ez alakulatnak nem lényeges kelléke.

Perszonálunió két állam között rendesen úgy támad, hogy valamely személy — egymástól jogilag független intézkedés, legtöbbször örökösödés folytán, de esetleg választás által is — két korona birtokosává, két állam uralkodójává lesz. Ez a helyzet addig tart, míg az államok uralkodója ugyanaz a személy marad; megszűnik a kapcsolat, mihelyt mindkét államban más személy kerül a trónra. Igy szünt meg az államközösség Anglia és Hannover, Luxemburg és Hollandia közt azáltal, hogy Angliában, valamint Hollandiában nőági örökösödés következett be, míg Hannoverben, valamint Luxemburgban csak a fiág uralkodhatott. Viszont beállhat az uniónak ideiglenes szünetelése, midőn — régensség alkalmával — mindkét államban más és más régens uralkodik, avagy midőn az uralkodó egyik államban még kiskorúnak tekintetik, míg a másik állam törvényei szerint már nagykorú.

Jogi jelentősége e kapcsolatnak nincs; annyival fontosabb azonban politikai szempontból. A törekvés az államok szorosabb egyesülésére mindig meglesz. Az uralkodóház családi törvényei szabályozzák mindkét államban a trónöröklést s így az államok kapcsolata az uralkodóház kihalásáig biztosítva is lesz. Sőt a férfiág kihalásának veszélye esetén a női ág számára is mindkét államban biztosítani igyekeznek a hatalmat. E törekvést látjuk nálunk a pragmatika szankcióban; ily okból kiséreltetett meg Schleswig-Holstein trónöröklési rendjének megváltoztatása 1860-ban, hogy ekként a fejedelemségek trónja az új dán dinasztia részére biztosíttassék. Megvan továbbá a törekvés a két állam közigazgatásának egyformává tételére.

Korlátlan monarchiákban ez az irányzat eredményre is vezet. Igy létesült Castilia és Aragonia uniójából kiindulva Spanyolország; így egyesültek Anglia és Skótország s így támadtak az osztrák örököstartományok is. A perszonálunió viszonyában levő államok között háború nem törhet ki; nemzetközi kényszereljárások azonban igenis előfordulhatnak közöttük; sőt az is megeshetik, hogy az egyik állam a másikat önállóságától megfosztja. Ez esetben új kapcsolatok, szuzerénitási viszonyok támadhatnak; önálló államok mellékállamokká válhatnak.

A *reáluniónál* az egyesített államok uralkodóinak közössége már nem a véletlen műve, hanem intézményezett közösség. A trónöröklés egyező rendjét egyoldalulag egyik állam sem módosíthatja. Csak így válik az összeköttetés állandóvá s tekinthető az egyesülés — más államok által — egységnek.

A kapcsolat nyugodhatik ugyan alaptörvényen, rendesen azonban szerződésben gyökerezik.

A reálunió viszonyában levő államok teljesen függetlenek egymástól; a kapcsolat egyáltalában nem érinti szuverénitásukat. Megtartják önálló törvényhozásukat, végrehajtó hatalmukat s független bíráskodásukat. Viszonyukat tehát sok tekintetben nemzetközi kapcsolatnak tarthatjuk, melynek bensősége a szövetségi viszony minősége szerint változhatik. Másrészt rokonságot mutat az államszövetséggel: az uralkodói közösség fenntartása kötelességekkel jár s legalább is a közös védelmet követeli.

A kapcsolat nemzetközi jellege abban is mutatkozik, hogy a reálunióban egyesült államok nem alkotnak oly közös, egységes államot, mely azután a tagállamok fölött állana, sem közös területtel, sem közös állampolgársággal, sem közös törvényekkel nem bírnak; esetleges közös kiadásaikat az egyes államok által szolgáltatott járulékokból fizetik. Csak kifelé, a nemzetközi érintkezésben jelentkeznek ez államok egység gyanánt, a közöttük fennálló tartós kapcsolatnál fogva. Ez tünteti fel őket egy tartós államszövetség tagjainak s területeiket szövetségi területnek. A reáluniók az újabb kor szüleményei. Csak ott támadhattak, ahol a rendek elnyomásával erős monarchikus államforma keletkezett. Politikailag tekintve: egységes állam létrehozására irányuló sikertelen kisérletekben találják alapjukat, s huzamosabban csak ott maradhatnak fenn, ahol nemzeti különbségek gátolják az egybeolvadást.

Az első valóságos reáluniót Magyarország s az osztrák örökös tartományok között találjuk. Ilyen volt a Svéd- és Norvégország között 1814 óta fennálló unió is.

A reálunió megszűnik, ha a két állam egy egységes állammá olvad egybe, ha az államok trónjaira különböző uralkodócsaládok kerülnek, amint az nálunk a Habsburg-ház megjelölt női ágainak kihalása esetén bekövetkezhetnék; végül ha az államok, közös megegyezés folytán, avagy más módon különválnak, amint az Svéd- s Norvégországot tekintve 1905-ben meg is történt.

Az uniónak olynemű ideiglenes szünetelése, amint az a perszonáluniónál a regensek különbözősége, avagy az uralkodó kiskorúsága folytán beállhat, itt — ahol mindkét államban azonosak az uralkodócsalád házszabályai — elő nem fordulhat.

2. Az *államszövetség*. Független államoknak megegyezésen nyugvó tartós egyesülése ez avégből, hogy a szövetségben levő államok között a béke megóvassék; de lehetnek okai: a közös védelem, esetleg egyéb célok is. E szövetségnek — állandósága folytán — szervezkedésre van szüksége s így gyakran egy külső államhatalmi szervezet is létesül, mely azonban megalakulását, hatalmának gyakorlását tekintve, a szövetkezett államoktól függ, szuverénitással nem bír s csak mint a szövetség meghatalmazottja működik. Az államszövetség ennélfogva a kebelében levő államok szuverénitását nem érinti, sőt a szövetség legtöbbször épp ennek megóvása, ez államok függetlenségének megőrzése, biztosítása céljából létesül. Különösen a béke és háború feletti döntés jogának közös gyakorlása, a külképviselet közös irányítása esnek az államszövetség jogkörébe. Elsősorban a közös vezetés és irányítás igényel különös szervezetet. Ily szervezet akként jön létre, hogy a szövetkezett államok szervei, mint: fejedelmei, miniszterei, esetleg törvényhozó testületei is, meghatározott módon

együtt tanácskoznak és határoznak; de létrejöhet akként is, hogy az egyesült államok közös szövetségi szerveket alakítanak, közös fejedelmet választanak, külön szövetségi törvényhozást, végrehajtó hatalmat teremtenek akként, hogy ezek csakis szövetségi ügyekben, de ezekben azután kizárólag járhatnak el; végül a közös ügyek intézését a szövetkezett államok egyikének szerveire bízhatják oly módon, hogy ezek azontúl kettős működést gyakorolnak, amennyiben egyrészt eredeti hatáskörükben járnak el, másrészt mint közös szervek szerepelnek. A hatalom, mely ekként a szövetségi szerveket megilleti, nem államhatalom. Az egyes államok a szövetségi hatalomnak nem mint szuverénjöknek engedelmeskednek, a szövetség velük szemben nem érvényesíti felségjogát; amazok teljesítési kötelezettsége szerződési kötelezettségükből folyik s velük szemben csak szerződési jogok érvényesíthetők. Az ellenszegülő szövetkezett állammal szemben pusztán a nemzetközi jog kényszereszközei, esetleg fegyveres beavatkozás vehetők igénybe, valamint vitás esetekben csak választott bíróság dönthet. Az államszövetség csupán tagjai, az egyes államok felett gyakorolhat hatalmat. Épp azért intézkedéseivel csak ezek legfőbb szerveihez fordulhat. Az egyes állampolgárok felett nem rendelkezhetik. Nincs tehát közös állampolgárság, de nincs közös szövetségi terület sem.

Az államszövetségeknek lehet közös végrehajtói hatalmuk, közös hadseregük, sőt közös pénzügyük is. Közös hadsereg az egyes államok hadseregének összessége lesz, viszont a közös pénzügy az államok által szolgáltatott járulékokból áll. Az államszövetségben résztvevő államok szuverénitása tehát csorbítatlanul fennmarad. De épp ez a körülmény teszi e kapcsolatot bizonytalanná. Létesülésük indító oka: vagy egy idegen állami fennhatóság által való egybekapcsolásnak megszünése, avagy az ébredő nemzeti közösség érzete. Ilyen államszövetségek, mint az achajai, az aetoliai szövetség az ó-korban, a Hanzavárosok szövetsége a középkorban is előfordultak. A középkor végével két új ily szövetség támadt: a svájci szövetség s a németalföldi államok szövetsége. Ilyen később az északamerikai szövetség 1776—1787-ig s a német szövetség 1815—1866-ig. Az újabb időben egy ilyen állam sem tarthatta fenn magát. Részint egységes állammá váltak, mint 1795-ben a németalföldi államok szövetsége Hollandiává, avagy szövetséges államokká, mint a svájci szövetség 1848, az Északamerikai Egyesült-Államok 1789-ben.

Tekintve azt a körülményt, hogy az államszövetségben résztvett államok szuverének és a kapcsolat közöttük szerződésen nyugszik, a közös szervek által hozott minden határozatnak egyhangúnak kell lenni. Ha mindazáltal a szövetséget megteremtő szerződés a szótöbbséggel hozott határozatokat is érvényeseknek ismeri el, ez nem jelenti új főhatalom létesítését, amennyiben az ily szótöbbséges határozatnak a kötelező ereje is a szerződést megkötő s a döntés ezen módját elfogadó állam akarati elhatározásán alapszik. Mihelyt egy állam — vitális érdekeit sértve látván — nem ismer el ily határozatot magára nézve kötelezőnek s azzal szemben megtagadja az engedelmességet s egyúttal a szövetségből kiválik, legfeljebb szerződésszegést követ el, de e ténye nem lesz alkotmánysértés. Igy vált ki a német szövetségből 1866-ban Poroszország több állammal együtt, az ismert mozgósítási határozat következtében.

Ennek megfelelőleg az államszövetség a szerződéses államok egyhangú határozata folytán mindig meg is szűnhetik.

3. *Szövetséges állam.* Több államnak oly államjogi egyesülése ez, amelynél fogva ezek összeségükben egy új államot alkotnak, amelynek főhatalma azonban a tagállamok összeműködéséből támad. Az egyes tagállam tehát, míg egyrészt az összuralomban résztvesz, másrészt engedelmeskedő fél is.

A szövetséges állam, mint államokat magában foglaló állam, csak akkor képzelhető, ha az államszuverénitás tekintetében annak oszthatóságát fogadjuk el vagy arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a szuverénitás nem tekintetik az állam lényeges kellékének. Az újabb felfogás lemond a szuverénitásról, mint az állam feltétlen kellékéről s így igyekszik a szövetséges állam problémáját megoldani. Ezek szerint csak a főállam lenne szuverén, a tagállamok állami volta azért megmaradna.

Az egyesülés folytán a szövetséges állam a szövetségi hatalommal szemben egységet alkot akként, hogy a részállamok területe és népe egyúttal a szövetséges államnak is területe és népe.

Mint állam, a szövetséges állam maga állapítja meg szerveit s ezt a tagállamoktól teljesen függetlenül teheti. Igy megtörténhetik, hogy az egyesült államok a főhatalom gyakorlásában nem vesznek részt, mint azt a braziliai köztársaságban látjuk, ahol a szavazásra jogosított polgárok minden egyes tagállamban a szenátus három tagját választják. Gyakran a főhatalom nem is a tagállamok nevében cselekszik. Az összes demokratikus szövetséges államokban a főhatalom gyakorlása a nép nevében történik. Azonban ily esetekben is a tagállamokat jogok illetik meg, amennyiben mindenütt mint szervek szerepelnek. Nevezetesen az összes köztársasági szövetséges államokban a kamarák egyike úgy szerepel mint az államok képviselete, amelyben az államok egyenjogúságát az egyes államoknak egyenlő számban engedélyezett szavazati jog bizonyítja. Amennyiben a szavazati jogok nem egyenlők, mint a német birodalmi szövetségtanácsban, ott nem tiszta szövetségállammal, hanem a kisebb szavazatokkal bíró államok némi függőségi viszonyával s egyik állam hegemóniájával találkozunk.

Az alkotmánymódosításoknál az egyes államok befolyása mindig biztosíttatik.

A szövetséges államok létesülése kétségkívül szerződésen nyugszik, mindamellett nem tekinthetjük azt az államok puszta egyesülésének, amennyiben az egyes államok egyező akarata, mihelyt az nem a meghatározott különös módon létesült, nem helyettesítheti a szövetséges állam akaratát. Minthogy itt tehát nem szövetséggel, hanem új állammal állunk szemközt, a szerződés legfeljebb előzménye lehet az állam alakulásának, de nem lehet annak jogalapja. A szövetséges állam keletkezése történeti esemény, a nép ténye, mely — mint általában minden államalapítás — kizárja a jogi megállapítást. A nép ezen tényét az államok mint kifejlődött hatalmak viszik végbe.

Az így támadt állam azután nem veszi igénybe az államhatalom összes jogkörét, hanem annak egyrészét meghagyja a kebelén belül szereplő tagállamoknak.

Igy a szövetséges állam rendesen magának tartja fenn a hadügyet, a kereskedelmi, posta- és közlekedési ügyeket, a nemzetközi szerződéseket, a had-

üzenetet és békekötést, az államterület biztosítását, az állampolgárságot, míg a többi ügyeket a tagállamok hatáskörébe utalja.

A szövetséges állam ezenkívül önálló hatóságokkal bír, melyek az egyes államok hatóságaitól különválnak; mindamellett egyes esetekben a tagállamok hatóságai is teljesíthetnek működést a szövetségi állam részére.

5. Államformák és kormányformák.

A régibb felfogás az államformák osztályozásánál részben azért, mert csak egyszerűbb alakulatokról tudott, részben azért, mert a különbségek felismerésére még nem volt kellő gyakorlata, pusztán a külsőségekre volt figyelemmel. A régi hármas beosztásnak: a monarchia, arisztokrácia és demokrácia megkülönböztetésének alapja az volt, vajjon a hatalom birtoka egy személyt, a polgárok egy osztályát vagy az egész népet illeti-e meg? Az alakulatok azóta szaporodtak, bonyolult összetételű államok támadtak, amelyek szintén osztályozást igényelnek. Megkülönböztetéseket kell tehát ma tennünk, melyeket régibb írók nem ismertek, de amelyek nélkülözhetetlenek a tudományos osztályozásnál.

Vizsgálnunk kell mindenekelőtt a kérdést, ki a főhatalom birtokosa? Ma talán, midőn a nemzetet, helyesebben az államot, tekintjük minden kétséget kizárólag a főhatalom alanyának s így az államszuverénitás álláspontjára helyezkedünk, az államhatalom birtokának kérdése triviális kérdés; de az előbbi századokban ennek eldöntése nagy vihart támasztó, országokat bontó probléma volt. A kérdés különben akörül forog, kit illet meg *jogilag* a főhatalom? A tényleges hatalomgyakorlás, a főhatalom ténykedéseiben való érvényesülés, ettől különálló társadalomtudományi, politikai kérdés és rendesen csak egyes esetekre vonatkozólag dönthető el. Oly számtalan körülmény játszik szerepet e tekintetben, hogy általános szabályt itt nem lehet felállítani. Mi tehát a kérdésnek csak jogi oldalát vizsgáljuk.

Eredetileg a király, a hódító tulajdona a főhatalom. A nép a fejedelem uralmának még csak tárgya. A király akarata feltétlen parancs: törvény. A *fejedelem fenségiségének* tana ez. E felfogásnak a folyománya: az abszolut monarchia.

Az uralkodó azonban csak a nép segítségével tehet szert hatalomra. A hatalmat tehát a rendek, majd a nép követeli magának. Igy támad a *népfenségiség*, a népszuverénitás elve, amely szerint az államfő, maga az uralkodó is csak megbizás folytán gyakorolja a hatalmat, amely eszerint szerződésen alapszik s így az tőle bármikor megvonható; az uralkodó felelősségre szólítható. Az angol és francia forradalmak felfogása ez. Folyománya ennek a köztársasági államforma, de ugyanez kifejezést nyer a választott királyságban is.

Amennyiben már most az államforma tekintetében a főhatalom birtoka volna irányadó, kétségtelen is, hogy ahol a fejedelemszuverénitás elve áll fenn, ott az egyedül képzelhető államforma az abszolut monarchia; viszont a népszuverénitás teóriája mellett a köztársaság az egyetlen államforma. Ez az elv az uralkodó felelősségre vonásának elvét foglalja magában, ami a monarchia fogalmával össze nem egyeztethető.

A két fő államforma eszerint a monarchia vagy egyeduralom, és a köztársaság. Ezeknél tehát csak *kormányformákról* beszélhetünk. Az államformák kérdése ennek megfelelőleg csak az államszuverénitást valló államokra nézve merül fel. A főhatalom birtoka tekintetében ugyanis a fejedelmi fenségiség és a népszuverénitás teóriái mellett egy harmadik felfogást is ismerünk: az *államszuverénitás* tanát. Az államszuverénitás felfogása szerint, mely tan a mai alkotmányos monarchiákban és a köztársaságokban jut legteljesebb kifejezésre, az uralkodó nem áll az államon kívül, hanem része, tagja annak; de viszont nem is alattvaló, hanem egyenjogú a másik elemmel, a nemzettel: ketten együtt alkotják az államot s bírják a főhatalmat. Ily államokban minden állami ténykedéshez szükséges mindkettejük összeműködése. Viszont másrészt a főhatalom nem az egyes államtagot illeti meg, hanem ezeknek összességét, amint az szervezve az államban jelentkezik.

Államformákról valójában tehát csak az államszuverénitás tana mellett szólhatunk. S itt azután már úgy monarchikus, mint arisztokratikus és demokratikus államformákról beszélhetünk. *Monarchiáról* beszélünk, ha az, aki a főhatalmat birtokolja, egy személy, azaz ha az uralom valamely *egyszer-smindenkorra meghatározott családnak egy bizonyos tagját illeti;* amidőn tehát az államban egy egyénileg megjelölt legfőbb szerv létezik. *Arisztokrácia* forog fenn, ha a főhatalom viselői *bizonyos előjoggal bíró családok fejei,* esetleg bizonyos körülmények (vagyon, állás) által kijelölt egyének; végül *demokrácia* áll fenn, ha a főhatalom viselője *egy vagy több oly személy* (esetleg testület), *akik a nép tömegéből válnak ki, de tisztségüket semmi esetre sem bírják örökletesen.*

Az itt vázoltak mellett már az ókor, de az egész középkor is ismert úgynevezett *vegyes* államformákat. A gondolat, mely e felfogást irányította, az volt, hogy a főhatalom viselője nemcsak egy, hanem több szerv is lehet és a főhatalom úgy a fejedelem, mint az arisztokrácia birtokában lehet, mint azt a rendi alkotmányokban látjuk, avagy az uralkodó és a nép közös birtoka, mint a mai parlamentáris államokban. E felfogás, mely azt az elvet vallja, hogy a főhatalom viselője több közeg lehet s mely a szervek egyenjogúságát hirdeti, egészben véve nem tekinthető helytelennek, s vannak is alkotmányok, amelyek, különösen a hatalmak különválasztásának tanával kapcsolatosan, ez álláspontra helyezkednek; mindamellett e tant ma már egy másik, helyesebb teória váltotta fel, mely az alkotmányformák mellett *kormányformákat* is ismer. E megkülönböztetés híján beszélt a régi teória vegyes államalkatokról, szem elől téveszvén, hogy a főhatalom viselője csak egy szerv lehet, amely azonban e hatalom gyakorlásában bizonyos feltételekhez köthető, s így látszólag vegyes formák keletkezhetnek. A kormányformák egyúttal azt is megállapítják, hogy a főhatalom viselője, a közvetlen szerv, ki által gyakorolja a hatalmat. Tekintve már most, hogy a főhatalom gyakorlása úgy a fejedelem-, mint a népszuverénitás esetében különböző közegek által, különféleképpen történhetik, ezeknél is beszélhetünk úgy monarchikus, mint arisztokratikus, végül demokratikus kormányformákról. Igy például egy államnak, mely a fejedelmi szuverénitás álláspontján áll, lehet demokratikus kormányformája, midőn tehát a főhatalmat a parlament gyakorolja; így jelentkezhetik a népszuverénitást valló állam,

mint monarchikus kormányformával biró: a választott királyságban, a diktaturában, végül a prezidenciális kormányformában.

A legfőbb szervek alapján további beosztás is történhetik. Az államban a *közvetett* szervekkel szemben, amelyek ebbeli minőségüket megbízás alapján bírják s amelyek egyenesen vagy közvetve alávetvék valamely közvetlen szervnek: jelentkeznek a *közvetlen* szervek, minők az uralkodó, a nép, amelyek nélkül állam nem is létezhetik. Egy államban már most egy vagy több ily közvetlen szerv lehetséges. Az első esetben *abszolut*, a másodikban *alkotmányos* államokkal állunk szemközt.

Egybeesik ez utóbbi osztályozás a *kormányzás minősége* alapján tehető megkülönböztetéssel.

A főhatalom gyakorlása nevezetesen vagy egy szerv feltétlen akarata alapján történhetik, s ez esetben szintén *abszolut* kormányformáról beszélhetünk, vagy pedig több szerv közreműködése által, ez esetben *alkotmányos* kormányformákkal találkozunk. Előfordul ez mindazon esetekben, midőn a főhatalom viselője akarata nyilvánításában kötve van bizonyos kellékekhez. A hatalmak megoszlásának esete lesz ez.

A különböző államformák aprólékos részletezésébe nem bocsátkozunk, csak főbb vonásaikban vázoljuk azokat. Leírásunkban Jellinek »Das Recht des modernen Staates« (1906) című munkáját követjük.

A monarchia.

Monarchiának, egyeduralomnak azt az államformát tekintjük, amelyben a főhatalom birtokosa, illetve annak viselője, valamely fizikai személy. Némelyek abban találják a monarchia jellemző vonását, hogy az uralkodónak az uralomhoz való joga saját, más erősebb jogra vissza nem vezethető jogon alapszik, míg ismét mások az uralkodónak személy szerint való megjelölését tekintik a monarchia ismérvének. A birtokos, illetve a főhatalom viselője kifejezések azonban, míg egyrészt a saját jogon való uralkodást, másrészt a személyszerinti megjelölést is magukban foglalják. Politikai szempontból tekintve, a monarchia jellemző vonása abban mutatkozik, hogy az állam élén egy rendkívüli hatalommal rendelkező, felelőtlen személy áll, ki felfogását, tehetségét az államéletben sokkal inkább érvényesítheti mint más államformák bármely más tényezője. De másrészt e sajátosságából következik gyengesége is, midőn, különösen örökös monarchiákban, oly egyén juthat az uralomra, kit tehetségei az uralomra nemcsak nem képesítenek, de akit a hatalom gyakran rosszá, gonosszá tesz.

Fontossága különösen abban áll, hogy az államélet zavartalan folyását, az állam egységét leginkább tudja biztosítani, s ezáltal magának oly állandóságot kölcsönöz, aminő szilárdságot más államformáknál nem találhatunk.

Ez az államforma rendesen foglalások, hódítások alkalmával jön létre, midőn az erők összpontosítása teszi szükségessé az egységes vezetést. De fennállása indokolt mindazon esetekben, midőn valamely állam kebelén belül hatalmas ellentétek vannak, amelyeknek kiegyenlítése csak szilárd alapokon nyugvó,

pártatlan vezető részéről lehetséges. Ily esetekben, különösen ha az ellentétek élesekké válnak, a monarchia könnyedén válhatik feltétlen uralommá.

Az alsóbb osztályokra támaszkodó monarchia inkább válik abszoluttá mint a felsőbb osztályokkal szövetkező. Az alsóbb osztályok könnyebben tévedésbe ejthetők, elvakíthatók, s csekélyebb tekintettel vannak a jövőre. A felsőbb osztályok hamar észreveszik az őket fenyegető veszélyt, s csak végszükségben mondanak le jogaikról. Épp azért egy hatalmas arisztokrácia a monarchia mellett igen jó szolgálatot tehet, amennyiben nemcsak a hatalmat korlátozhatja, de annak irányítására is megvan a kellő értelme.

A monarchiák úgy politikai, mint jogi szempontból osztályozhatók. Roscher, midőn »Politik« (1892) című művében *őskirályságról* tesz említést, majd a *felekezeti* (Spanyolország), *udvari*, a *királyi udvart szolgáló* (Franciaország) s *felvilágosult egyeduralmakról* (Poroszország, Ausztria): beosztásában elsősorban társadalomtani szempontok szerint osztályoz.

Megfelelőbb ennél a jogi alapokon nyugvó osztályozás.

Nevezetesen aszerint, amint az uralkodó vagy a főhatalom birtokosa, avagy annak csak viselője — mely utóbbi esetben az állam a birtokos — a monarchiáknak két faját különböztetjük meg:

a) Az uralkodó két esetben lehet az államhatalom birtokosa. Vagy mint isten, illetve istennek helytartója bírja a hatalmat; vagy hódítói vagy más jogalapon. Az első esetben theokratikus, a második esetben patrimóniális uralommal van dolgunk.

b) A modern államokban az uralkodó már csak viselője a főhatalomnak.

a) *Az uralkodó az államhatalom birtokosa.*

1. *Theokratikus monarchiák.* A vallásnak az állami hatalommal való kapcsolatát már láttuk. A fennhatóság, a kényszer, melyet az uralkodó a hódító államokban kifejt, csak úgy képzelhető, ha a hatalom egy felsőbb lénytől származik. Maga a király tehát, igen gyakran, valóságos fétis; istenként vagy legalább is annak képviselőjeként szerepel. Ilyen az uralkodó az összes barbár államokban; ilyennek mutatkozik az ókori hatalmas keleti uralmakban, ilyen volt az amerikai, Kolumbus kora előtti kulturállamokban, sőt ilyen a római császárságban; ezt a felfogást észleljük a középkori császári koronázásban is. A zsidó hagyományokból vett felkenetés, amely szerint a király magasabb, Istentől származó hatalommal ruháztatnék fel, ezt a gondolatot fejezi ki, valamint ezt a felfogást látjuk érvényesülni az *Isten kegyelméből* fennálló királyságoknál is. E kifejezés, mely a frank királyok idejében a megalázkodás jelzése volt, s melyet nem csupán a király, de világi és egyházi fejedelmek is használtak, később kizárólag a király állására alkalmaztatott. De ezzel értelme is megváltozott, mert azóta a királyság, mint azt a Stuártoknál Angliában, a Bourbonoknál Franciaországban s a Habsburg királyoknál hazánkban látjuk, a közvetlen isteni intézmény jellegével ruháztatott fel.

Hasonló jelleget tüntet fel a *patriarkális királyság* is, ahol e gondolathoz a családfői hatalommal való kapcsolat járul.

2. *Patrimóniális királyságok.* A főhatalom birtokának második esete a *patrimóniális királyság.* A király hatalma itt, a hódítás erejénél fogva, magántulajdon. Rendesen kapcsolatos e tan az előbbi felfogással s így elsősorban a keleti monarchiákban dominál. De Nyugaton is fellép, a római birodalom utolsó éveiben. Ugyanez a felfogás uralkodik a középkorban a hűbéri fejedelemségekben. A fejedelem mindenütt ura a földnek, melyet meghódított. E tulajdon főtulajdon; az egyesek, testületek tulajdona puszta használati tulajdon. Kapcsolatos ezzel az a tan, mely a fejedelmet az ország legfőbb hűbérurának tekinti. E tan uralkodik már a XVII. század abszolut uralkodóinál is. A francia királyok óriási területeket olvasztanak be házi birtokukba, mely ennélfogva az állam egész területét felölelőnek tekintetett. Még XIV. Lajos is királyi uradalomnak tartja egész államát. Németországban még a mai napig megállapítható a területi felségjognak mint dologi jognak felfogása. Az angol közjogban szintén kifejezést nyer ez a tan még ma is.

A fentemlített két esetben az uralkodó az állam felett áll, s az állam uralmának a tárgya, amely felett korlátlan hatalommal rendelkezhetik. Csak természetes, hogy az uralom ilynemű felfogása mellett az egyes nem bír külön jogokkal.

Mindamellett e monarchiák nem tekinthetők korlátlanoknak. Az első esetben az uralkodó feltétlen jogát nagyban korlátolja a valláserkölcsi felfogás, míg a másik esetben az uralkodót az állammal való teljes azonosulás a legteljesebb odaadásra késztetheti.

b) *Az uralkodó az államhatalom viselője.*

Modern monarchiák. Míg az előbbi esetben az uralkodó, mint az államhatalom birtokosa, az állam felett állani látszik, addig az államnak, mint közönségnek, kifejlődésével már az állam maga birtokosa az államhatalomnak s az uralkodó csakis mint annak *viselője* szerepel. Az uralkodónak, mint az állam legfőbb szervének, a főhatalom viselőjének, felfogását a mult század elején (1839) Albrecht fejtette ki. A tan nyomai azonban már az előző századok íróinál feltalálhatók. A középkorban a királyok hivatali felségjoga emeltetett ki, amelynél fogva ők az államot képviselik, míg másrészt a népszuverénitás tanának befolyása alatt az uralkodók a népek legelső szolgáinak, tisztviselőinek tekintetnek. Legújabban e tan dominál a közjogi felfogásban. Az uralkodó lényeges vonása, hogy ő a főhatalom viselője, vagyis ő az a tényező, amely az államot mozgásba hozza és mozgásban tartja. Közelebb meghatározva, ténykedése formailag bizonyos, a törvények által korlátozott, de tartalmilag meg nem határozott, irányító állami működésben áll. Igy hatáskörébe tartozik a törvények szentesítése, tehát annak eldöntése, mi alkossa a jogot; az államnak külső képviselete, amely a nemzetközi szerződések kötésében, a háború és béke fölötti határozásban áll; továbbá a hadsereg fővezérlete, a miniszterek, valamint a többi hivatalnokok kinevezése s végül a kegyelmezés joga. Az összes főhatalmat ma már csak annyiban tekinthetjük az uralkodóban megtestesültnek, amennyiben az összes állami rend a törvény keretében mozog, ez pedig az uralkodó akarataként jelent-

kezik. Azonban még ez esetben is nem a mindenkori uralkodó, hanem a monarchia, mint intézmény, e hatalom megtestesítője.

Anélkül hogy azért az illető állam megszünnék monarchia lenni, a királyt illető államhatalom mértéke a legkülönbözőbb lehet, Angliában az összes államhatalom a parlamentnél, vagyis a királynál és a két háznál van. A legfőbb jogi hatalom mindamellett a királyt illeti, bár a tényleges hatalom a két háznál, különösen pedig az alsóháznál van. A király akarata ellenére a parlament mitsem tehetne, s ha mégis cselekedne, cselekvése forradalmi, tehát jogkörén kívül eső tény lenne. Ha tehát a tétel, hogy monarchikus államokban az összes hatalom a királynál van, valóságban nem is áll, kétségtelen, hogy az összes állami működések kiinduláspontjukat és egyesülésüket benne találják.

Az államhatalom emellett különböző szervek között igenis megoszolhat, sőt nemállami közegekre is átruházható, mihelyt ezek állami felügyelet alatt működnek. Nem kell ugyan, hogy a monarchiákban az összes szervek az uralkodónak legyenek alárendelve, de vagy működésüknek kell a király kezdeményezésétől függeni, vagy határozataik csak az esetben lesznek érvényesek, ha azokhoz a király hozzájárul. Innét ered az uralkodó parlament összehívási és feloszlatási joga. Innét az, hogy úgy a közigazgatás, mint a bíráskodás az ő nevében történik. Maguk a kormányzati körök is felügyeletének alárendeltek. Legfőbb ismertető jele végül a monarchiának az, hogy az alkotmány minden változtatása csak az ő akaratával eszközölhető. Még ott is, hol a rendes törvényekkel szemben a királyt pusztán csak felfüggesztő *veto* illeti meg, alaptörvények változtatásához az ő szankciója szükséges. Igy Angliában is, ahol a parlamenti határozatok szentesítésének megtagadása nem tekintetik megfelelőnek, minden a királyi prerogativák módosítására irányuló törvényhez, tehát minden alapintézmény módosításához, a király szentesítése igényeltetik. Másutt úgy a törvényhozás működéséhez, mint a végrehajtáshoz is szükséges a király ténykedése. Lehetnek e tekintetben megszorítások. Azokat az eseteket, midőn a főhatalom birtokosaként több személy jelentkezik, Jellinek monarchiának tekinti, ha a személyek mindegyike külön, önállóan intézkedhetik, illetve ha köztük bármelyiknek cselekvése mint közös cselekvésük jelentkezik. Ellenben ha itt a többség dönt, akkor arisztokráciával van dolgunk. Mások szerint itt minden esetben arisztokráciával állunk szemközt.

A monarchia fajai.

a) *Az abszolut monarchia.*

Az a monarchia, ahol az uralkodó az *egyetlen közvetlen állami szerv*, abszolut monarchia. Ez esetben az uralkodó akarata feltétlen, jogi korlátjai nincsenek.

Ez azonban nem jelenti, hogy az uralkodónak akaratnyilvánulása ne lehetne formákhoz kötve, annak előkészítési nyilvánulása pedig szabályok által megállapítva. Lehetséges ezenkívül e hatalomnak igen széleskörű önkorlátozása más, alárendelt szervek által, akikre a hatalom átruháztatott. A modern abszolut államokban ez alapon közjogok is léteztek, csakhogy minden jogi garancia híján. A modern európai államokban a hatóságok jogkörének kialakulása szintén az abszolut monarchia teremtménye. A hatósá-

gokkal kapcsolatosan kifejlődik egy hivatalnoki jog is, mely szintén korlátja az önkényszerű közigazgatásnak. Az igazságszolgáltatás sok tekintetben már itt különválik a közigazgatástól.

Az abszolut monarchia legfőbb ismertetőjele, hogy az uralkodó a hatóságok hatáskörét önkényesen módosíthatja. Az uralkodó különben sérthetetlen és felelőtlen. De itt a minisztereknek sem kell a felelősséget elvállalni. Ezek legfeljebb az uralkodónak felelősek. A miniszteri ellenjegyzés ugyan a modern abszolut államokban is dívik, jelentősége azonban csak annyi, hogy ezáltal a miniszterek saját rendelkezéseikért vállalják el a felelősséget. Politikai szabadság az ily államban tehát fogalmi lehetetlenség; mihelyt ily szabadság létezik, az uralkodó többé nem rendelkezhetik korlátlanul.

Aszerint, amint az abszolut uralkodó az egyéni szabadságot a szabadságjogok hiánya dacára is tiszteletben tartja, különböztethető meg a korlátlan monarchia két faja: a *deszpotikus* és a szorosabb értelemben vett *abszolut* monarchia.

Az oly államok kormányzási rendszereit, melyeknél az államhatalomban sem a nép, sem az egyes osztályok nem részesednek ugyan, de ahol az egyéni szabadságjogokat nemcsak tisztelik, de a felsőbb osztályokkal szemben az alsó osztályok kifejezetten pártolásban részesülnek, emellett az igazság mindenkinek pártatlanul kiszolgáltatik, *felvilágosodott abszolutizmusnak* szokás nevezni.

Az abszolut monarchiák megjelenését a történelemben több ízben észlelhetjük. A kezdetleges patriarchális monarchia ily jellegű; ilyen természetűek a hódításon nyugvó keleti monarchiák. Az újkori abszolut monarchia az elnyomott rendi alkotmányon épült fel. Egyúttal a nemzeti egység megvalósításának eszköze is volt.

A francia királyság, mint már láttuk, hatalmas területeket egyesített s azokat a királyi családi birtokokba beolvasztván, létesítette az abszolut államot; Spanyolországban Ferdinánd és Izabella teremtette meg az egységes államot, melynek egy időben, II. Fülöp alatt, Portugália is részét alkotta. Németországban már V. Károly, de különösen II. Ferdinánd kísérlette meg az egységesítést, de eredménytelenül.

Angliában, hol az államegységet már a normannok megteremtették, az abszolut monarchia a Stuártok erőlködése dacára nem diadalmaskodhatott. De a kontinensen is az abszolut uralomnak, mihelyt teljesítette misszióját, a rendi különbségek csökkentésével és a nemzeti egység megteremtésével meg kellett szűnni.

b) *Korlátolt monarchia.*

Míg az előbbi esetekben csak *egy* közvetlen szervvel találkozunk, a korlátolt monarchiában *több* és pedig különböző jelleget feltüntető, közvetlen szervet látunk. Az akaratelhatározás itt tehát már nemcsak egy személyt, az uralkodót, illeti meg, hanem résztvesznek abban az alattvalók is. Az a tapasztalat, hogy az abszolut hatalom könnyen ad alkalmat visszaélésre, már az ókorban felvetette a hatalom korlátozásának kérdését. A megoldást itt a

hatalmi hatáskörök megosztása által eszközölték akként, hogy több szervet alkottak, amelynek hatáskörét szigoruan körülírták, de amelyek egymástól függetlenek voltak. A hatóságok ekként egymást korlátolták, még pedig úgy, hogy törvényellenes intézkedéseiket kölcsönösen megsemmisíthették ugyan, de cselekvéseikben egymást nem irányíthatták.

Egész más alapon fejlődtek a modern korlátolt uralmak. Nem észszerű okoskodás teremtette meg ezeket, hanem létesülésük alapját a dualisztikus alapon nyugvó középkori hűbérállamok szerkezetében találjuk. A király s a nép mint jogokkal biró alanyok állanak itt egymással szemben, akiknek egymáshoz való viszonya jogi megegyezésen nyugszik, amely megegyezés a királyi hatalom megszorításához s a rendek jogainak elismeréséhez vezetett.

α) Igy támadt a korlátolt monarchia első faja, *a rendi egyeduralom.* Jellege abban áll, hogy az uralkodót, hatalma gyakorlásában, a rendi testületekké egyesültek, avagy az ott képviselt jogosítottak megbizottainak, végül a rendek összességének felségjogai korlátolják. A jog itt úgy az uralkodó, mint a rendek részéről mint saját jogon alapuló tekintetik. Itt tehát több különböző jellegű közvetlen szerv létezik.

A rendek ennélfogva testületek, amelyek önálló jogalanyokból állanak, saját jogaikat és érdekeiket képviselik, az uralkodóval mint önálló jogalanyok egyezkednek, esetleg vele szembeszállanak, a fejedelem tanácsadóit felelősségre vonják, saját közigazgatási, hadi, pénzügyi szervezettel birnak, sőt külügyi képviseletet is kívánnak, valóságos államok tehát az államban.

Joguk különösen két irányban mutatkozik.

Míg egyrészt a fejedelmet, aki részint hűségük, részint pénzszolgáltatásuk tekintetében reájuk van utalva, hatalma kifejtésében korlátolják, ellenőrzik, esetleg vele a hatalmat megosztják, addig alárendeltjeikkel szemben uralmat gyakorolnak, mely legtöbbször fejedelmi ellenőrzés alatt áll ugyan, de amely felügyeletnek alig van gyakorlatilag jelentősége. Két hatalmat — az uralkodó és a rendek hatalmát — látjuk tehát itt, amelyek némelykor egymás mellett, máskor egymással, sokszor egymással szemben érvényesülnek.

A fentemlített alapviszony idővel módosul. Hol az egyik, hol a másik hatalom válik túlnyomóvá s aszerint kapja az új állam sajátszerű jellegét. Igy támad az abszolut királyság, így keletkezik a rendi köztársaság. Vannak végül esetek, midőn a rendek állami szervekké válnak: ez esetben a népnek, illetve az államnak képviselőiként jelentkeznek. Tekintve azonban előjogaikat, e szerepet teljesen megvalósítani sehol sem képesek. A rendi vagy arisztokratikus monarchia tiszta faja ez. Arisztokratikus jellegű lesz még az olyan egyeduralom is, melynél az állam összes alkatelemei résztvesznek ugyan a főhatalom gyakorlásában, amelynél azonban túlsúlya a kisebbséget alkotó előkelőbb elemeknek lesz.

β) A korlátolt monarchia második faja az *alkotmányos monarchia.*

Keletkezését tekintve, az uralkodó akaratára vezethető vissza. Az uralkodó, midőn az alkotmányt kibocsátotta, akaratát megkötötte, azt korlátozta. E korlátozás végleges annyiban, hogy ezentúl minden változás csak az alkotmányban meghatározott módon történhetik. A korlátolt monarchiákban az

uralkodó hatalma gyakorlását — kivéve a katonai felségjogok egy részét — bizonyos alakszerüségekhez köti. Igy törvényhozási ténykedését a képviselőtestületek közreműködéséhez, a végrehajtó hatalom gyakorlását a miniszteri ellenjegyzéshez köti, bíráskodási hatalmát pedig független s csupán a törvénynek alávetett bíróságokra bizza. A főhatalmat viselő egyeduralkodó mellett, illetve alatta, áll a parlament, illetve a két ház, melyek szintén közvetlen állami szervek. Nem nyilvánjogi testületek ezek, hanem egyesületileg szervezett, esetleg külön testekre szakadó államszervek. Részvételük elsősorban a törvényhozásnál mutatkozik, amennyiben csak az válhatik törvénnyé, amit ők elhatároztak. Jelentkezik befolyásuk ezenkívül fontosabb kormányzati cselekvésekhez való hozzájárulásban is (budgetjog) és végül mutatkozik a kormányzás ellenőrzésében, amit a miniszterek felelősségre vonása által teljesítenek. Ekként az uralkodó tevékenysége az alkotmányos államban szűk térre szorul; csak e szűk körben nyílik tér felelőtlen tevékenységre.

Az alkotmányos monarchiának egyik alfaja a *parlamentáris monarchia*. Ez utóbbi azonban sehol sincs jogilag megállapítva, hanem konkrét hatalmi viszonyokon nyugvó kormányforma. Jogilag formulázva, tulajdonképpen a monarchia tagadása lenne, mert a parlament főhatalmát megállapítva, az uralkodót a parlament határozatainak puszta végrehajtójává sülyesztené. S tényleg mindenütt ott jön létre, ahol a történeti jogokkal bíró monarchia megszünt s helyét új uralkodócsalád foglalta el. Igy látjuk ezt már Angliában az 1688-iki forradalom után, Franciaországban az 1791-iki alkotmányban, Spanyolországban és Portugáliában, ahol az uralkodócsalád fiágát a nőág háttérbe szorította, Belgiumban, mely 1830-ban Hollandiától elszakadt, Olaszországban, amely az egyes államok megsemmisítésével létesült mint egységes állam. A két szerv viszonya egymáshoz azután különböző lehet; a döntő szó lehet az uralkodónál, lehet a parlamentnél s végül mindkét szerv hatalma egyensúlyban is tarthatja egymást. Mindezek tekintetében a történeti mozzanatok döntenek. A népképviselet azonban, mint amely a népnek közvetlen képviselője, rendesen nagyobb hatalommal rendelkezik mint a történeti hagyománnyal nem bíró királyság.

Ezenkívül az egyes állami működések szét vannak osztva az egyes állami szervek között. A törvényhozás az uralkodóra s a népképviseletre ruháztatott, a végrehajtás az uralkodót illeti, a bíráskodás a független bíróságokat. Alakilag az egyes, alkotmányos alapon nyugvó szervek egymástól függetlenek. Az uralkodó nem megszemélyesítője az államhatalomnak, hanem csupán egyik szerve. Ez a joga azonban éppúgy az alkotmányon alapszik, mint a másik két szervé.

A parlamentáris államokban, ennek megfelelőleg, két közvetlen szervvel találkozunk, amelyek, akarati körüket tekintve, egymástól teljesen függetlenek. Az uralkodó a parlament működését a meghatározott korláton belül felfüggesztheti ugyan, de működése tartalmára befolyást nem gyakorolhat; éppígy a parlament az uralkodó akaratnyilvánulásának gátat vethet s határozatai által ténykedését befolyásolhatja, de sohasem kényszerítheti akaratát az uralkodóra. Az uralkodó és a képviselőtestületek viszonyát tekintve a parlamenti államoknak két típusát különböztethetjük meg. A koronáknak rendesen joguk van önálló állami akarat létesítésére; másutt e jogot megtagadják tőlük. Angliában

a törvény az uralkodó és az a két ház akaratának folyománya. A kontinentális államokban ellenben a törvényalkotó akarat kizárólag az uralkodó ténye, amelyhez a parlament csak hozzájárul. Ott a parlament önálló, itt önállótlan szerv. Azonban, alapjában véve, hatalma mindig abban különbözik az uralkodóétól, hogy az alattvalókat közvetlen kötelező parancsokat ki nem bocsáthat. Még ott is, ahol minden parancskibocsátás a törvényhozás közreműködésével történik, a királyi szentesítés az irányadó; a törvény tehát a parlament és király közös akarata.

Eltérés e szabály alól, az angol parlament tekintetében, annyiban van, hogy ez bíráskodást gyakorol s előjogainak megsértése miatt rajta kívül állókat is felelősségre vonhat.

Parlamentáris államokban a parlament az uralkodóval szemben azáltal érvényesíti túlsúlyát, hogy a költségvetés megszavazása által az állam összes bevételei és kiadásai felett dönt s így az uralkodót folytonos függésben tartja. Az uralkodó nem gyakorolhatja jogait, ha a költségvetésben nem rendelkezik a megfelelő eszközökkel s így mindig kénytelen minisztereit a parlament többségéből választani. A többség változásával változnak a miniszterek is.

Minthogy már most az uralkodó intézkedései csak az esetben érvényesek, ha miniszteri ellenjegyzéssel vannak ellátva s viszont az uralkodó a parlament többségéből kénytelen venni minisztereit, elhatározásaiban az uralkodó a legnagyobb mértékben kötve van a mindenkori többség akaratához. Minthogy azonban a hivatalnokok kinevezése is a miniszteriumok által történik, viszont a törvényhozás is elsősorban az ő akaratukat képviseli, tulajdonkép a képviselőház a főhatalom viselője.

Az uralkodó, minthogy tevékenységi köre a legszűkebb, egyéniségét nem is érvényesítheti. Legfőbb működése abban nyilvánul, hogy a miniszteriumok kinevezése által biztosítja az állami ügyvitel rendes menetét.

A köztársaság.

Köztársaságról szólunk, ha az uralkodó alany nem egy személy, hanem a nép, illetve annak egy része. A köztársaságokban szintén megtehetjük azt a megkülönböztetést, hogy nem az állam, hanem egy osztály vagy a nép a főhatalom birtokosa, azonban ez a disztinkció nagyobb jelentőséggel csak a köztársaságok egyik fajánál, az arisztokráciánál birna, amennyiben itt uralkodóként a papi, majd katonai osztály, egy születési vagy különös foglalkozást űző rend jelentkezhetik. A demokratikus köztársaságban úgyis csak mesterséges megkülönböztetés tehető a nép és az állam között.

Köztársaságokban azonban a hatalom birtoka — nem úgy, mint a monarchiákban — rendesen nem hangsúlyoztatik; az uralkodó osztály mindig csak a hatalom viselője.

Igy lehet azután a köztársaságban a főhatalom viselője vagy egy társadalmi osztály, vagy maga a nép.

Ennek megfelelőleg a legfőbb akarat nem egy ember akarata lesz, hanem mindig egy kisebb vagy nagyobb testület akarata. E kollégiumoknak azonban

nincs önálló létük, s az azokat alkotó, azokban szereplő személyektől ezek nem különböznek. Akaratuk egy meghatározott jogi folyamat útján, az alkotmány intézkedésének megfelelőleg, létesül.

Mindazok a módosulások, melyeket a monarchiánál láttunk, itt is megvannak. Itt is találkozunk papi uralommal. Testületek (lovagrendek, kereskedelmi társaságok), melyek valamely terület felett önkényesen uralkodnak, alkotják az arisztokrácia patrimoniális formáját, míg az ókori, valamint az újkori köztársaságok az államfogalom újabb felfogásával egyeznek meg.

Az újabb köztársaságoknak különben három faját különböztethetjük meg.

Egy részük a római-német császárság felbomlása után támadt. Igy keletkeztek az olasz városi köztársaságok, a svájci kantonok s a Hanza-városok. Más államokban, mint Franciaországban s időnként Spanyolországban, a köztársaságok egyeduralmakat váltottak fel. S végül köztársaságok támadtak gyarmatokban, az anyaállamtól való elszakadás alkalmával; ilyenek az Egyesült-Államok vagy a délamerikai köztársaságok.

A köztársaság legelső feladata: az államban mutatkozó ellentétes érdekeket kiegyenlíteni. Kis közönségekben e feladat könnyebben valósítható meg, nagyobb államokban ez alig legyőzhető nehézségeket támaszt. Az államhatalom birtokosaként szereplő nép csak egész szűkkörű köztársaságokban vehet részt az államügyek vezetésében. Rendesen két testület képviseli itt is az államhatalmat; egy tágabbkörű (nagytanács), mely a törvényhozás funkcióját teljesíti s egy szűkebbkörű tanács (szenátus), mely a végrehajtással, a kormányzással foglalkozik. Mindkettő választás útján a népből szemeltetik ki.

Nagyobb köztársaságok a kormányzás folytonossága tekintetében eléjük tornyosuló nehézségeket egy külön intézmény, *az elnökség* útján igyekeznek legyőzni. Az egyeduralom pótlása ez, azzal a módosítással, hogy az elnöknek nincs meg az uralomhoz való joga; csupán bizonyos időre választott és felelős. Egyéb tekintetben megvannak neki az egyeduralkodó jogai. Része van a törvényhozásban, amennyiben egy elfogadott törvénynek újratárgyalását kívánhatja. Feje a végrehajtó hatalomnak. A köztársasági elnökség két faját ismerjük: az *önálló* és *parlamentáris elnökséget*. Az önálló elnökségnél a nép *maga* különös szervekre ruházza jogát. A nép által választott törvényhozó testület szintén csak egy szerv. Éppily önálló szerv a szintén a nép által választott elnök. A végrehajtó hatalmat ez teljesen függetlenül gyakorolja. Egyes hivatalnokok kinevezésénél kötve van ugyan a szenátus beleegyezéséhez, de ettől eltekintve, a végrehajtó hatalom gyakorlásánál csak a törvény által van korlátolva. Hivatalos ténykedéseiért azonban éppúgy felelős, mint bármely más hivatalnok. A bíráskodást itt teljesen független bíróság gyakorolja. A köztársasági elnökség ezen faját az Egyesült-Államokban látjuk.

Külömbözik ettől a parlamentáris elnökség. A főhatalom itt is a népnél van. Ez azonban *nem maga* jelöli ki az egyes állami működések végzésére hivatott szerveket. Csak magát a parlamentet választja, amely azután a többi szerveket kijelöli. Ez tehát első sorban a főhatalom viselője. Ámbár közvetlenül csak a törvényhozással van megbízva, de uralkodik az egész politikai élet fölött.

Az elnök kétségkívül rendelkezik itt is bizonyos jogokkal. Az övé a ház feloszlatásának és összehívásának joga. Ő áll a végrehajtó hatalom élén. Minthogy azonban e működését csakis a parlamentnek felelős miniszterek által gyakorolhatja, hatásköre minimális. Ilyen a francia köztársaság elnöke.

A köztársaság fajai.

A köztársaságok legfontosabb beosztása közvetlen szerveik száma és minősége szerint történhetik.

Vannak köztársaságok, melyeknek csak egy közvetlen és elsődleges szervük van. Ilyenek a görög abszolut demokráciák. Rendszerint azonban több közvetlen szerv van. Igy Rómában a magistratus, a senatus, a comitiák, mint külön szervek szerepeltek. Ugyanez az eset a későbbi Rómában, a császárság idejében, amidőn a császár és a senatus bírják a hatalmat. A középkori városi köztársaságoknak is több közvetlen szervük van, éppúgy mint a mostani szabad német városoknál is a szenátus és a polgárság alkotják együtt a főhatalmat. Az alkotmányos monarchia példájára alkotott köztársaságot végül a német birodalomban látjuk, ahol a főhatalom a császárt, a szövetségi tanácsot és a birodalmi tanácsot illeti.

A főhatalom viselőjét tekintve, a köztársaságoknak két főfaját különböztetjük meg: *a)* az arisztokráciát, *b)* a demokráciát.

a) *Arisztokráciák.*

Az ***arisztokráciánál*** az állam egy része, többnyire egy osztály, a főhatalom viselője. Az arisztokrácia — mint Concha kiemeli — a legtermészetesebb államforma, mert a tehetségeknek az emberek között elvitázhatlanul meglévő különbségén alapszik.

Minthogy itt a terhek különbözőségénél, a nyujtott kiváltságoknál fogva, megvan a lehetőség arra, hogy a legkiválóbbaknak engedtessék az államélet irányításában a legnagyobb befolyás, az arisztokrácia a legtökéletesebb állami életet produkálhatná. Tényleg azonban, mivel a kiválóságot felismerni bajos, s ezt legkevésbbé bírja felismerni az összesség, másrészt pedig a pozició6szerzési tekintetek, idegen körülmények, öröklés stb. döntők, érdemetlenek is könnyen uralomhoz juthatnak.

De még így is legtöbbször kevesen, a társadalom kiválóbbjai, jutván a hatalom birtokába, ezek jobban át tudják tekinteni az állam szükségleteit s nagyobb súllyal készek síkra szállni azok érdekeiért mint a maga dolgaival elfoglalt, létért küzdő tömeg. S így tényleg az arisztokratikus köztársaságok mutatják fel a legszebb sikereket. Másrészt azonban ez uralom könnyen veszedelmessé válhatik. A hatalom birtokosai kiváltságok, előjogok megszerzésére törekszenek s elfeledik, hogy a hatalmat nem a saját céljaik, hanem a közjó érdekében kell gyakorolniok s így könnyen osztályuralmat teremtenek.

Az arisztokrácia ekként rendesen kizárja az uralomban való részesedésből a más osztályból valókat, még ha azok a részvételre érdemesek lennének is, másrészt

minthogy az uralkodó osztályban is vannak az uralomra érdemetlenek, ezek helyzetét mesterséges eszközökkel kívánja biztosítani.

Ha azt a szempontot vesszük figyelembe, hogy minő jelleggel bírnak azok, akiké az uralom: az arisztokráciának több fajait különböztethetjük meg. Igy beszélhetünk papi és katonai uralomról; szólhatunk egy hódító törzs vagy bizonyos családokból származó egyének, végül a vagyonosok uralmáról. Jogilag abban áll az uralom, hogy az uralkodó személyek egy kiváltságolt osztályból származnak, akik az összességből bizonyos sajátosságnál fogva kiválnak. Az osztályuralom a nép bizonyos részének a többiekkel szemben kiváltságolt politikai állásán nyugszik. A jogi berendezés itt a legszorosabb összefüggésben van a nép társadalmi tagoltságával s ez utóbbinak megfelelőleg különböző alakú. Közös vonások itt tehát kevésbbé konstatálhatók, mint akár a monarchiánál, akár a demokráciánál.

Ez államformának két alfaját mindamellett mégis megkülönböztethetjük. Az egyiknél az uralkodó osztály teljesen különválik attól, amelyen uralkodik, úgy hogy az alsóbb osztályokból a felsőbb osztályokba való átmenet ki van zárva; a másik esetben ily átmenetnek jogilag akadálya nincs. Az első eset különösen ott fordul elő, ahol születési rendek állanak fenn, míg az utóbbi sok tekintetben hasonló alkatú a demokráciával. Különösen áll ez a vagyoni cenzusra vonatkozólag, mely arisztokratikus intézmény, amennyiben a tagok között különbséget teremt.

Ma már egyes osztályoknak nem jogi, hanem legfeljebb tényleges uralmával találkozunk.

Az arisztokrácia könnyen *oligarchiává* fajul. Akkor fordul ez elő, hogyha néhány család, vagy egynéhány nagyvagyonú ember szerzi meg a hatalmat. Mindazok a hátrányok, melyek az arisztokráciánál előfordulhatnak, itt megismétlődnek, anélkül hogy azokkal az előnyökkel találkoznánk, amelyek az arisztokráciából, mint a kiválók uralmából, folynak.

Az arisztokratikus államforma monarchikus kormányformájának tekinthetjük a *választott királyságot*. Ez esetben a hatalom viselője kétségkívül az arisztokrácia, mely azután a hatalmat *egy* egyén, a választott király által gyakorolja. A hitlevelekből, melyeket a választás alkalmával szerkesztenek, világosan kitűnik, hogy itt kizárólag a hatalom gyakorlása ruháztatik át, nem pedig annak birtoka. A feltételeket, melyek mellett a hatalmat az uralkodóra ruházzák, ez hittel erősíti. Avégből, hogy a hatalom az arisztokrácia kezében biztosíttassék, a választás csupán a választottnak életére szól. Az államfő, akit ekként megválasztanak, felruháztatik a törvényszentesítés jogával, személyére nézve pedig a szuverénitás egyik főminősége, a felelőtlenség, adatik meg néki.

A másik kormányforma, amely előfordulhat, az, melynél az arisztokrácia a néppel egyetemben gyakorolja hatalmát. A német szabadvárosoknak ez a kormányformája.

b) *Demokratikus köztársaságok.*

Ezeknél a nép a főhatalom viselője, tehát a nemzet minden felnőtt férfi tagja egyenlően részes a főhatalomban.

Az egyenlőség ezen előtérbe helyezése azt a veszélyt kelti, hogy benne az erkölcsi tényezők kellőleg nem érvényesülnek. Az egyenlőség elvének szigorú keresztülvitele kétségkívül a számszerű túlsúlyt juttatja érvényre, ami, ha nem is jár a kiválóbbaknak, az értelmesebbeknek elnyomásával, de kétségkívül azok mellőzésével. A másik hiánya, hogy léte nagy mértékben a folyton változó tömeg szeszélyétől függ és így könnyen cézárizmusba csap át, amint azt úgy I., mint III. Napoleonnál láttuk. A fejlődés szélső fokain az egyenlőség lép előtérbe. A fejlődés kezdetén kétségkívül a legteljesebb egyenlőséget, közösséget találjuk, viszont a legfejlettebb társadalmak szintén a teljes egyenlőség felé hajló irányzatot látszanak mutatni, s kétségtelen, hogy az egyenlőség egy tökéletes államban teljesen meg is lenne valósítható. A tényleges viszonyokat tekintve azonban, az egyenlőség tökéletlenül jön létre és így érvényesülése is csak tökéletlen lehet.

Az uralkodó akarat a demokráciában a nép összességéből támad. Az állam összes tagjai ezáltal nincsenek kiszorítva. De egyrészt a nők és kiskorúak ki vannak zárva, másrészt egyéb megszorítások is vannak. A népnek mintegy $^6/_{10}$-e van itt is ekként az uralomból kirekesztve. Az egyenlőségre való törekvés a demokratikus köztársaságban mindamellett általános. S ezért abban az arisztokrácia képződése a lehetőséghez képest gátolva van.

A demokratikus köztársaságnak a történetben a következő fajait ismerjük meg:

1. *A közvetlen, ókori demokrácia.* Itt egyrészt minden polgár egyszersmind az államhatalomnak közvetlen részese, másrészt a tagok közt teljes az egyenjogúság. A törvényhozást a polgári közönség (ἐκκλησία) összességében gyakorolja. A hivatalviselés, éppúgy mint a katonáskodás, általános polgári kötelesség. A hivatalok betöltésének új, megfelelő módjai a kisorsolás vagy az egymásután való következés. A választás, ahol a személyes tulajdonságnak jelentősége van, már arisztokratikus intézmény, tehát lehetőleg mellőztetik.

2. *Az újkori demokrácia.* Alapját tekintve, elméleti okoskodásokra vezethető vissza. Azon felfogáson alapul, hogy minden egyén teljesen független és önálló, eszerint tehát az államban meglévő hatalom, a főhatalom, csak ezen egyének összességét, a népet illetheti. A nép nemcsak viselője, de birtokosa is a főhatalomnak. A főhatalomban való részvétel ennek megfelelőleg azután természetjog is. E felfogást azonban csak kivételesen vitték keresztül teljesen, amennyiben a nép egy részét, különösen a nőket, e jogtól a mai napig is rendesen megfosztják.

A nép szerepét véve figyelembe, Jellinek szerint megkülönböztethetjük:

1. *a demokratikus köztársaságokat,* tanácskozó és határozó népközségi szervezettel. Közvetlen demokráciák ma már nincsenek. Még azokban a svájci kantonokban is, ahol a hatalmat az egész közönség gyakorolja, vannak ezek mellett képviseleti, törvényhozási és egyéb működéseket végző szervek. Igy Uriban a tarto-

mánygyűlés a helyettesítő törvényhozó hatalmat teljesíti. Hasonlókép Glarusban és Unterwaldenben. A kegyelmezési jogot is rendszerint a kormányzó testület gyakorolja. A magánjogok itt is korlátjai a törvényhozó hatalomnak.

2. *A képviseleti köztársaság.* A modern nagy államokban már fizikailag is megvalósíthatlan, hogy a főhatalomban foglalt működésekben az összes államtagok részt vehessenek. Szurrogátumról kellett tehát gondoskodni. Ezt a célt szolgálja a *képviselet.*

A képviselők által alkotott testületek egy és ugyanazon esődleges szervnek, a népnek másodlagos szervei, s így az állami egységet az elsődleges szerv egysége biztosítja. E szervek által maga a nép organizálódik, úgy hogy itt a hatalmat ezáltal a nép bírja és gyakorolja. Az elsődleges szerv egysége folytán a hatalmaknak sokkal tágabb megoszlása válik lehetővé mint aminő az alkotmányos monarchiában előfordult. Látjuk ezt már az ókori köztársaságokban, ahol a nép és az egyes hatóságok hatáskörének éles különválasztását észlelhetjük. De a hatalom megosztása, illetve annak különböző szervekre való átruházása folytán, a hatalmi körök egymással összeütközhetnek. Ennek az újkorban egyes alkotmányok azáltal vélik elejét vehetni, hogy a képviselőházak valamint az elnökök működési idejét rövidre szabják, ezenkívül az utóbbiakra nézve kimondják, hogy csak egyszer, legfeljebb kétszer választhatók.

Elméletben a nép közvetlen részvéte az állami ügyek vitelében tökéletesebb ugyan a képviseleti rendszernél, de míg egyrészt nagyobb államokban gyakorlatilag kivihetetlen, másrészt egy szűkebbkörű, az értelmiség magasabb fokán álló, szakképzett testület sokkal inkább alkalmas a kormányzásra mint a kevésbbé értelmes, a könnyen fölkelthető indulatok uralma alatt álló szervezetlen tömeg. Azonfölül az állami akarat megállapítása a képviseleti demokráciában sokkal könnyebb mint közvetlen köztársaságokban. Gondoskodni kell azonban arról, hogy a kamarák tényleg a nép képviselői legyenek, nehogy megbízójukkal szembe helyezkedve, külön osztályakaratot érvényesítsenek.

3. *Közvetlen intézményekkel vegyes képviseleti demokratikus köztársaság.* Jelentősége ennek az államformának abban áll, hogy sok tekintetben mintegy korrektivuma a képviseleti demokráciának. Rendkívüli alkalmakkor, nevezetesen alkotmánymódosításoknál, alapvető intézmények felett való döntésnél egyenesen a népet kérdezik meg. Mindenütt, ahol a népszavazás intézménye elfogadtatott, ez az eljárás alkotmányváltoztatás esetén kötelező. De a közönséges törvényhozásnál is szerepelhet a nép. Egy már megszavazott törvény pl. bizonyos számú polgár ajánlata folytán a nép elé kerülhet ; ez az eshetőleges *referendum ;* vagy bizonyos törvényhozási cselekvésekhez kívántatik meg a nép hozzájárulása is. Végül megtörténhetik, hogy az összes törvények érvényességéhez a nép jóváhagyása kell.

A nép ezenkívül bizonyos kezdeményezési joggal is bírhat, még pedig oly módon, hogy bizonyos meghatározott számú egyén által előterjesztett indítványokat a képviselők kötelesek letárgyalni s úgy az indítványt, mint határozatukat, vagy pusztán csak határozatukat ugyancsak kötelesek a nép elé terjeszteni. Mindezen esetekben a nép sohasem gyűl össze, csak megfelelő formák között leadja szavazatát.

6. A főhatalom önkorlátozása az alkotmányban.

Alaptörvények, szabadságjogok.

Míg a technikai értelemben ú. n. nemalkotmányos, azaz abszolut uralmak magukkal szemben jogokat el nem ismernek s így az ily államokban szabadságról egyáltalán szó sem lehet, addig a szorosabb értelemben vett alkotmányos államokban, amelyekben tehát a főhatalomban foglalt jogosítványoknak, a főhatalom különböző működéseinek más és más szervekre való ruházásával találkozunk, nemcsak magának a szabadságnak elvont biztosítását látjuk, de alkotmányukban e jogok határozott kialakulását is észleljük.

E jogok ott *alapjogok,* esetleg *szabadságjogok.*

Mindezen jogok és biztosítékok egyúttal a szuverénitás önkorlátozásai; határok ezek, melyeket az állam mintegy önmagával szemben állít fel és amelyek az illető állam alkotmányának kiegészítő részei.

Ezen tételek és elvek egy része *alaptörvény* lesz, amely kifejezés nem az illető határozat megváltoztathatlanságát jelenti, hanem csak annyit, hogy az ily törvények módosítása körülményesebben, nagyobb formalitások mellett történhetik, semmint a többi szabályoké. Ily korlátozásai az államhatalomnak úgy a magánjogi, mint a büntetőjogi, valamint a peres eljárásra vonatkozó összes törvények; ezek a főhatalom birtokosa önkényének korlátokat szabnak s akaratának érvényesítését bizonyos szabályokhoz fűzik. Abszolut államokban, ahol az összes hatalmak, tehát úgy a törvényhozás, mint a végrehajtás, valamint a bíráskodás egy szervben összpontosulnak, e korlátozás illuzórius, amennyiben a létező szabályok minden pillanatban megváltoztathatók; mihelyt azonban a hatalmak megosztása bekövetkezett, e megszorítások fontossága növekszik, amennyiben a felállított elvek — mindaddig, míg el nem töröltetnek, amihez pedig több tényezőnek akarategyezése szükséges — a végrehajtó hatalom önkényével szemben feltétlen korlátokat szabnak.

Újabb korban, különösen pedig az írott alkotmányok korszakának bekövetkezése óta, mind gyakoribbak lettek azok a kisérletek, melyek ezen elvek világos kifejtésére törekedtek.

Az első ilynemű kisérletnek tekinthető az 1627 május 8-iki »Petition of rights«, melyet 1689-ben a »Bill and declaration of rights and liberties« követett. A törekvés itt csupán arra irányult, hogy a jogrend a királyi önkény, a Stuartok abszolutisztikus hajlamával szemben biztosíttassék. Ennek csak utánzása az, midőn az Egyesült-Államok függetlenségi nyilatkozatuk alkalmával bizonyos jogi alapelveket vettek fel alkotmányukba. Ezeket a példákat tartották szem előtt a francia forradalom főemberei is; minthogy azonban ez alkalommal nem a régi jogok biztosításáról, hanem épp azok megsemmisítéséről volt szó, az új elveket csakis a természetjogból vehették, az ember természetéből vezethették le. Ez az értelme a Lafayette indítványára 1791 szeptember 3-án elfogadott »Droits de l'homme et du citoyen«-nak. Itt már valóságos kijelentésekkel, az állam által betartandó elvekkel találkozunk.

E jogokból később (Charte constitutionnelle, 1814) az illető államok alanyi nyilvánjogai lesznek s már nem természetjogok, hanem mint a társadalomnak, illetve az egyénnek feltétlen igényei jelentkeznek s az államhatalom korlátozásainak tekinthetők.

A jogok ilynemű összefoglalása az egyes alkotmánylevelekben egyrészt rendszertelenül történik, másrészt nem tekinthető kimerítőnek. Maguk az írott alkotmánnyal bíró államok sem sorolják fel alkotmánylevelükben mindazokat az elveket, melyeknek megfelelőleg történik az illető állam kormányzása; e tekintetben más fontos törvények is tartalmaznak intézkedéseket. Még kevésbbé foglalvák össze e tételek azokban az államokban, melyeknek alkotmánya a történet folyamán alakult ki.

Ezek az elvek az idők folyamán átalakultak, módosultak. Még ma is mások a mohamedán mint a keresztény államokban s ez elvek tekintetében a modern államok között is vannak különbségek.

A jelenleg irányadó jogok a következők:

1. *Az élet és a személyes szabadság joga.* Ez a jog az élet biztonságát, az egyéniség érvényesítésének lehetőségét foglalja magában. Egyrészt azt jelenti, hogy az egyén életétől, személyes szabadságától csak a büntetőtörvényben megállapított esetekben fosztható meg, s így a szabad mozgás, a kivándorlás, a költözködés, a letelepülés jogát tartalmazza; másrészt a levél- és távirdatitkot, a házjogot, a tanszabadság jogát is felöleli. E jog érvényesülése megszünteti a *rabszolgaság* intézményét, de elejét veszi mindazon önkényes elfogatásoknak és letartóztatásoknak is, melyek az abszolut korszakokban oly gyakoriak voltak. De biztosítja e jog az egyén lakását is minden jogtalan behatolás ellen, megóvja levéltitkát a rendőrség jogtalan beavatkozásával (cabinet noir) szemben. E jogokat a büntető törvények s bűnvádi eljárások szabályozzák.

2. *Az egyenlőség joga.* Az állampolgárok követelhetik, hogy úgy a törvény, mint a közigazgatási hatóságok, valamint a bíróságok által egyforma elbánásban részesíttessenek. Kivételes intézkedések csakis az összesség érdekében történhetnek s kivételes törvények is csak ily érdekből hozhatók.

Az egyenlőséggel szemben állanak azok az intézkedések, amelyek előjogokat teremtenek akár egyesek, akár társadalmi osztályok vagy foglalkozások számára. Ilyenek pl. az egyéves önkéntességi szolgálat, az országgyűlési képviselők mentelmi joga, főrendiházi tagság stb. Hátrányok gyanánt tekinthetők Franciaországban a kongregációk ellen intézett rendeletek, a Bourbon, Bonaparte és Orléans család tagjai ellen hozott törvények, amelyek szerint azok nem lehetnek sem a parlament, sem a hadsereg vagy haditengerészet tagjai.

3. *A tulajdon sérthetetlensége.* A jog, melynek védelméről itt szó van, a *magántulajdon.* A modern alkotmányok ezen jog alapján állanak. Nem megszorítások és korlátolások hiányát jelenti e jog, hanem azt, hogy magánjogok-, egyoldalú közigazgatási ténykedésekkel szemben, melyek azután harmadik személyek számára jogokat biztosítanának, megvédessenek. Csak fontos

okokból, közérdekből történhetik meg a vagyon *kisajátítása,* természetesen kellő kárpótlás ellenében.

4. *Gazdasági szabadság.* Senki nem korlátozható a tekintetben, hogy az ország bármely területén földtulajdont szerezzen. E tekintetben nincs különbség honos vagy külföldi között. E tétel azonban nem áll feltétlenül a túrzási jogokra nézve. Nem vonatkozik e jog a terület kihasználására sem, mely korlátoknak lehet alávetve.

A törvény biztosítja a pályaválasztás, a kiképzés, az iparűzés szabadságát, mely azonban rendeletileg külön szabályozható. E körbe tartozik a *munkaszerződési szabadság* is, amelynél fogva a szerződés feltételeinek megállapítása a felekre tartozik. Korlátozásokat alkothatnak itt a különböző gyári törvények. Kiegészíti e jogot az *egyesülési szabadság,* amennyiben gazdasági célok előmozdítása érdekében létesíttetnek ily irányú szövetkezések.

5. *A szellemi szabadság joga.* A gondolatok és eszmék terjesztésének szabadságát jelenti e jog; azt a szabadságot, hogy az egyes ember a nyomtatványok készítése s azok terjesztése tekintetében nincs hatósági engedélyhez kötve. A *sajtószabadság* joga ez. Némely alkotmány, így pl. a porosz, a szóbeli közlés jogát is hangsúlyozza. E jog csak annyiban szenved korlátozást, amennyiben egyesek ezen közlés által tiltott, illetve bűncselekményt követnek el, amely esetben e tettükért megfelelő megtorlásban részesülnek. E körbe tartozik a *tanszabadság* is, amely nem csupán a puszta közlést, de a hirdetett elveknek elfogadás céljából való közlését foglalja magában. Összefügg ezzel a *tudomány szabadsága,* mely egyúttal a gondolatszabadságot is jelenti. Azonban csak a tudomány célja és iránya korlátlan, eszközei már igenis korlátozhatók.

6. *A lelkiismereti és gondolatszabadság.* Ez nemcsak azt jelenti, hogy az egyén szabadon adhat kifejezést hitbeli meggyőződésének, de azt is, hogy senkit sem lehet kényszeríteni bizonyos vallásos elvek elfogadására. Rendesen együttjár ez a vallásszabadsággal, amely a közös vallásos cselekvéseket, az ily célra alkotott egyesületek működését lehetővé teszi.

A fentemlített jogokon kívül vannak még jogosítványok, melyek az alkotmányoknak szintén részei.

Igy az újabb alkotmányok biztosítják a polgároknak az államakarat létrehozásában való jogát, valamint az ennek keresztülvitelében való részvételét. Amaz a választói, illetve választhatási, emez a hivatalviselési jog. *Politikai jogok* ezek, amelyekkel szemben *polgári kötelességek* állanak: az állam iránt való hűség, a törvényeknek való engedelmesség, a közterhekben, úgymint a katonáskodásban és közadózásban való részvétel. Eltekintve ezektől, vannak még bizonyos sarkalatos elvek, melyek gyakran az állam által elfogadott uralkodó vallással stb. állanak összefüggésben.

A modern államok — kivéve a mohamedán államokat — az *egynejűség* intézményét fogadják el; fenntartják az *öröklésödés jogát,* elismerik a *végrendelkezés szabadságát* stb.

7. Az állam szervezete.

Az állam, mint működő egész, bizonyos feladatokat teljesítő szervezet. Berendezése és szervei az általa véghezvitt működéseknek megfelelőleg alakulnak ki; működését viszont célja szabja meg.

Az államot öntudatos, akarattal és tudattal bíró lénynek tekintettük, mely első sorban saját létének fenntartására, megmaradásának biztosítására törekszik. Létesülésének célja is bizonyos állapot létrehozása volt. Főtörekvése tehát a külső védelem, továbbá a belső biztonság és rend megszilárdítása. Ezek mellett mutatkoznak azután azok a konkrét célok, melyek az állam tevékenységi körét közelebb meghatározzák, annak határozott, de sajátságos színezetét kölcsönzik. Igy az egyik inkább hódításokra törekszik, a másik vallási eszmék szolgálatába szegődik, a harmadik egy nemzet uralmát akarja biztosítani. A céllal szoros kapcsolatban van az állam tevékenységi köre. Az idevonatkozó problémák mint az állami hatáskör kérdései merülnek fel. A két ellentétes irány egyrészt liberális, helyesebben kvietisztikus, másrészt szocialisztikus irányzat. Amaz az állami beavatkozás tagadását, emez annak lehető legtágabb kiterjesztését jelenti. Míg azonban az első felfogás csak a legprimitivebb társadalmakban érvényesülhet, vagy a legtökéletesebb közönségekben képzelhető, addig az utóbbi az utópiák birodalmába tartozik. Míg a kvietisztikus irány mellett fejlettebb állam, rend hijján, megszünnék s felülről kiinduló kezdeményezés híján elposványosodnék, semmi nagyot nem alkotna; addig a szocialisztikus irány lehetetlen feladatot tűz maga elé, mert mindvégig többet akarna tagjainak adni, mint amennyi szolgáltatást tőlük kap. Ez utóbbi felfogás hívei nem számolnak azzal, hogy az állami működés szintén erőt fogyaszt.

Az állam ténykedése különben szűkebb vagy tágabb térre vonatkozhatik aszerint, amint a polgárok inkább vagy kevésbbé képesek e feladatok teljesítésére. Ott, ahol az összes ténykedéseket a polgárok maguk végeznék, az állam működése felesleges lenne. Az ideális állapot tehát, mely felé az állam törekszik, saját megsemmisülése.

Az állam tevékenységi körét egyrészt a közérdekkel ellentétes impulzusok elnyomása, másrészt az egyesek tevékenységének kiegészítése szabja meg. Ezek szerint az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban csúcsosodik ki az állam tevékenysége.

Az állam működése akaratmegvalósítás. Első sorban tehát a megvalósítás ténykedése lép előtérbe. Az első államműködés: *közigazgatás.*

Később azonban e megvalósításhoz az akaratkijelentés is szükséges. Megkívántatik ez egyrészt a végrehajtó közegek értesítése céljából, valamint a polgárok biztosítása szempontjából is. Igy jön létre a *törvényhozás működése,* mely eleinte nem látszik tudatosnak. Egyrészt a több ízben ismételt cselekvési módok mutatják az állandó akaratirányzatot, a szabályt, másrészt a kétes események eldöntésénél tűnik ki az állam akarata. Ez utóbbi által az állam a jog uralmát létesíti s biztosítja a rendet: a *biráskodás ténykedése* ez.

Az említett tevékenységek, a törvényhozás, a végrehajtás és a bíráskodás, mint a főhatalom részei: *államhatalmak;* mint e hatalomban foglalt jogok: *felségjogok.* Még pedig *alaki felségjogoknak* neveztetnek azon az alapon, hogy minden, bármely célra irányuló állami tevékenység e három formát öltheti fel. Törvényhozásában az állam kimondja, kicsoda katonaköteles; ki mennyi adót tartozik fizetni; miként teljesítendő a munkások baleset elleni biztosítása stb. Végrehajtó működésében az állam soroz, adót vet ki s hajt be, a balesetbiztosítást effektuálja. Ha egyes esetekben kételyek merülnek fel a végrehajtás tekintetében, az államnak bírói működése lép előtérbe.

Az alaki felségjogokkal az állam *anyagi felségjogai* állanak szemben. Az anyagi felségjog annak a meghatározása, hogy minő tereken fejt ki az állam tevékenységet; mert pl. működhetik az állami külső védelem terén s ekkor támad hadügyi felségjoga; vagy ténykedése irányulhat a közműveltség biztosítására, ez lesz közoktatási felségjoga, vagy kifejezésre juthat az anyagi eszközök beszerzésének pénzügyi felségjogában. Hatalmak ezek, amennyiben a főhatalom részei; jogok, amennyiben az államot illetik meg szemben más körökkel, minők az egyház, tartományok, rendek.

Ami az alaki felségjogokat illeti, eredetileg a három jog egy kézben van, egy személynél összpontosul. Ez a teljes bizonytalanság és önkény korszaka: az autokrata, az abszolut államok állapota. Később a bizonytalanság megszűnik s idegen tényezők nyernek befolyást az eddigelé egy szerv által, korlátok nélkül, gyakorolt törvényhozásra; oly tényezők, amelyek közreműködése nélkül törvényhozási működés többé nem gyakorolható. Önálló szerve támad ekként a törvényhozásnak, mely azonban egyúttal függetleníttetik a végrehajtó hatalomtól, amely monarchiákban továbbra is az uralkodó kezében marad, másutt pedig, így köztársaságokban, külön szervre, az elnökre vagy szövetségi tanácsra bízatik. Viszont ily módon a végrehajtó hatalom jut függésbe a törvényhozástól.

Külön szervezete támad végül a bíráskodásnak is. Az egyesítést, az irányzatok összhangba hozatalát a különválasztással szemben, rendesen a törvényhozó hatalom eszközli. A felelősségrevonás által a parlament irányítja a végrehajtó hatalmat, míg a bíróságok csak a törvényeket tarthatják szem előtt ténykedéseikben, s így működésük a törvényhozó szellemével ellentétbe sem kerülhet. Nagyban előmozdítja egyeduralmakban az összhangnak e megóvását a főhatalom viselőjének, az államfőnek ténykedése, aki résztvesz a törvényhozási működésben, feje a kormányzói hatalomnak s a kinevezések által irányítja a bíráskodást. A köztársasági elnök szereplése e tekintetben csekélyebb jelentőségű.

Éppúgy mint az alaki felségjogok, az anyagiak is külön szervezettel bírnak. E jogok osztályozása mindig többé-kevésbé önkényes, másrészt az államok fejlődési foka szerint is változik. Ma a külügyi, hadügyi, igazságügyi, belügyi vagy rendészeti, művelődésügyi, gazdasági, pénzügyi felségjogok megkülönböztetése a legelterjedtebb. Ezeknek szervezetéről egyenként fogunk majd szólni.

Az államfő.

Az államhatalom viselője: az államfő. Az államszuverénitás tanának elfogadása mellett monarchikus államokban egy fizikai személy a főhatalom viselője. E személy lehet uralkodó, fejedelem, király vagy császár. E szerv utánzásaként a végrehajtó hatalom fejének kiemelkedését látjuk némely köztársaságban. A köztársasági elnöknek legtöbbször megvannak ama jogai, melyek a monarchiában az uralkodót illetik s így improprie ő is államfőnek nevezhető, bár tényleg nem ő a főhatalom viselője.

Az államfő jogállása nem szorítkozik csupán arra, hogy az állam puszta képviselőjeként szerepeljen, s így e kiváló állásából kifolyólag bizonyos jogok illessék meg; rendesen tágabb jogkörrel bír s befolyása úgy a törvényhozásban, mint a kormányzásban, sőt magában a bíráskodásban is érvényesül. Eltekintve ettől, bizonyos jogok biztosíttatnak számára, melyek kizárólag őt illetik s a végrehajtó hatalom birtokosára sohasem ruháztatnak át.

Nevezetesen az a körülmény, hogy ő az államhatalom viselője, *őt is szuverénné* teszi. Méltóság illeti meg őt s az egyesektől hódolatot követelhet; de viszont kell hogy egész magaviselete, életmódja megfeleljen annak az eszménynek, példányképnek, melyet a polgárok maguknak az uralkodóról alkotnak.

Személye szent és sérthetetlen. Fokozottabb büntetőjogi védelemben részesül mint a közönséges polgár. Ő maga felelőtlen. A király nem követhet el bűnt. Magánjogilag ugyan a törvények uralma alatt áll ő is, vagyona is; de a bíráskodásnál ott is rendesen kiváltságot élvez.

A király személyiségétől elválaszthatatlanok bizonyos formaságok, külsőségek. Igy támadnak összes ünnepélyes cselekvései körül bizonyos szertartások. Igy keletkeznek az ú. n. *tiszteletbeli felségjogok* is, melyek az uralkodót megilletik. Ide tartoznak elsősorban bizonyos *címek,* amelyeket az uralkodók használni szoktak. Ennek megfelelőleg velök szemben meghatározott megszólítással kell élni. A királyt a legfőbb katonai megtiszteltetés illeti meg, templomi imákban imádkoznak érte, születési és nevenapját hivatalosan megünneplik, elhalálozásakor országos gyászt rendelnek el.

Ide tartozik azután az *udvartartás* joga, mely az állandó letelepüléssel támad. Míg a fejedelem a naturál-gazdaság korszakában, a javak elfogyasztása céljából, folyton változtatja lakóhelyét, az udvar nem erősödhetik meg. Csak a főnemesség uralmának megszünésével lép fel teljességében. Eredménye, hogy az uralkodót állandóan a főtisztségek és méltóságok egész csoportja veszi körül. Ez udvar fenntartására, de egyszersmind az uralkodó anyagi szükségleteinek fedezésére, illetve anyagi függetlenségének biztosítására, évenként a törvényhozó testület által megszavazandó udvartartási költség, *civilista* szolgál. Örökös monarchiákban ily módon a királyi fiuk ellátásáról, a leányok kiházasításáról gondoskodnak.

Az államfő jogállása az ekként számára biztosított jogokkal nem merül ki. Résztvesz mint államfő a törvényhozásban is.

E részvétele abban áll, hogy joga van az országgyűlést összehívni, elnapolni s feloszlatni. Ide tartozik még a törvény kezdeményezésének, a törvény szen-

tesítésének joga is, mely köztársaságban csak negativ alakjában, a vétójogban nyer megvalósulást.

A törvényhozó testületek működése rendesen nem állandó; az akaratnyilvánítás sürgőssége nem mindig forog fenn: ezért szükséges oly szerv, mely e testületek összehívása tekintetében intézkedik. Ami a működés elnapolását illeti, ezt a törvényhozó testület maga is megteheti, mindamellett — minthogy előfordulhatnak ily összeütközések a törvényhozás két háza között — úgy ezt, mint az elnapolás jogát is meg kell adni az államfőnek. Még inkább meg kell hogy illesse őt a feloszlatás joga oly esetben, mikor a törvényhozó test nemcsak az államfő, de a nép meggyőződésével is ellentétbe kerül; mikor tehát a törvényhozó testület az állam tagjainak csak részleges vagy meghamisított akaratát képviselné. De nem csupán összes működésében, hanem egyes ténykedésében is ellentétbe jöhet a törvényhozó testület az összesség felfogásával, meggyőződésével. Az államfő ez esetben vétójával megakadályozhatja a hozott határozat törvényerőre emelkedését.

Miként azonban az országgyűlés ismételt feloszlatása (mihelyt tehát az első feloszlatás után a nép, új választása által, akaratának határozottan kifejezést adott) megengedettnek nem tekinthető, sőt e jog a köztársaság elnökének meg sem adatik, akként az államfő vétójoga is rendesen megszorítást szenved s csak bizonyos korlátozással gyakorolható, amennyiben, ha az országgyűlés valamely törvényt több ízben elfogad, a fejedelem csak két ízben élhet vétójogával. Harmadszori elfogadás esetén az országgyűlés határozata, az államfő hozzájárulása nélkül is, törvényerővel bír.

De épp azért, mert nem elég, hogy a törvényhozó testület elhatározása puszta határozat, tétel maradjon, hanem annak megvalósulása is szükséges: az állam egységéből kifolyólag megkivántatik annak valóságos cselekvésre késztető akarattá válásához, hogy abban a végrehajtó hatalom akarata is kifejezésre jusson. Enélkül a törvényhozó hatalom folyton gátolhatná ugyan a végrehajtó hatalmat működésében, sőt eljárását meg is torolhatná, cselekvésre azonban nem kényszeríthetné. E jogot egyenesen a végrehajtó hatalomnak átengedni szintén veszedelmes, mert ezáltal az akarat megvalósulása ettől tétetnék függővé, ami másrészt ellenmondana azon tételnek, hogy a végrehajtó hatalom a törvényhozó hatalomnak alá van rendelve. Igy szerepel szentesítő tényező gyanánt az államfő: a monarcha, a köztársasági elnök. Az államélet egységét végül az államfőnek törvénykezdeményezési joga is biztosítja. Az államfő e jogát üzenetei, javaslatai útján gyakorolja.

Épp az állam egysége érdekében, a törvényhozás és a végrehajtás összhangjának biztosítása szempontjából, hivatása az államfőnek a végrehajtó hatalom legfőbb szerveinek kijelölése, a miniszterek kinevezése. Ha e működést a törvényhozás teljesítené, megszűnnék az a függetlenség, amelyre az alkotmányos élet érdekében a végrehajtó hatalomnak szüksége van. Viszont másrészt, ha a végrehajtó hatalom teljesen függetlenül szerveztetnék, közte és a törvényhozó hatalom között összeütközések támadhatnának, melyek az állam tevékenységét megakasztanák. A bíróság, melynek hivatása és joga dönteni nem az állami cselekvés irányai, hanem csupán a cselekvés törvény-

szerűsége tekintetében, nem tudná megoldani az ellentéteket. A szükséges összhangot hozza létre az államfő.

Legfontosabb jogai közé tartozik azonban az állami akaratnak rendelete által bizonyos időre, továbbá annak egyes esetekre való felfüggesztése, amint ezt a kegyelmezés joga által gyakorolja. Őt illeti meg végül nemzetközi viszonyokban az akarat formálásának, valamint végrehajtásának joga is.

Nem csekély fontossága van a *trónutódlás* kérdésének.

A monarchia főelőnye : annak egysége. Ez az előny csak akkor érhető el, ha az állam egysége a vezetésben is biztosíttatik, ha itt nem történhetnek megszakítások. Ez az állapot csak az örökletes monarchiákban valósul meg teljesen, míg a választásos egyeduralmak nemcsak a célt nem szolgálják, de valóságos monarchiáknak sem tekinthetők. Az örökletes monarchiának szintén vannak ugyan hátrányai, amennyiben gyakran nem a legalkalmasabb egyén jut az uralomra, hanem az, kit a véletlen szeszélye helyez a trónra; de másrészt az a körülmény, hogy az utódlás meghatározása által a trónért folytatott harcok ki vannak zárva, ellensúlyozza az utód alkalmatlanságából eredő hátrányokat.

Az utódlás, mely a régibb korszakokban a hűbéri felfogáson nyugvó patrimoniális elveken alapult s az államterület megoszthatóságának magánjogi tanával függött össze, ma már tisztán közjogi jellegünek tekintetik. Rendesen a fiági örökösödés elve érvényesül, amennyiben a korona az első uralkodó leszármazóira száll át. A sorrend az, hogy a trónra az elsőszülöttség rendjében az elhunyt uralkodó fiai következnek. Ilyenek hiányában az uralkodó atyjának leszármazói, tehát az elhunyt testvérei, illetve unokaöccsei jönnek. Csak ezek után következnek a nagyatya leszármazói. Némely helyt nem az elsőszülöttség, a majorátus, hanem a legmagasabb kor, a szeniorátus a döntő, míg régebben az ú. n. minorátus is dívott, vagyis hogy a legfiatalabb örökölte a trónt.

Ma a fiutódlás a legelterjedtebb. Vannak azonban példák a nőutódlásra is. Igy az ú. n. német trónutódlási rend szerint a férfiág kihaltával jut a női ág uralomra, míg az ú. n. angol rendszer szerint a nők ugyanazon ágban a férfiak által kizáratnak, de megelőzik a távolabbi ág férfiait.

A trónutódláshoz törvényes születés s legtöbbször egyenrangú házasságból való származás kivántatik meg. Sok helyt az uralkodó vallása is elő van írva. Súlyosabb testi vagy szellemi fogyatkozás nem zárja ugyan ki az örököst az utódlásból, de rendszerint *kormányzó* kinevezését teszi szükségessé. Ez az eset különben úgy az uralkodó kiskorúsága alatt, mint akkor is, ha az uralkodó bármely okból uralmának gyakorlásában hosszabb időn át korlátoltatik. A trón tényleges elfoglalása a legtöbb államban bizonyos ünnepélyes aktussal, az ú. n. *koronázással*, történik. Rendesen nem puszta szertartásos cselekmény ez ; több államban közjogi jelentősége van, amennyiben a koronázást megelőzőleg a király nem teljesíthet bizonyos uralkodói cselekvéseket ; így pl. nálunk nem szentesíthet törvényeket, privilégiumokat nem osztogathat, felsőbb egyházi méltóságokra senkit ki nem nevezhet. A koronázási ünnepélyes szertartás jelentősége különben az, hogy a felelőtlen királyt méltóságának fontosságára figyel-

meztesse, őt kötelességeinek teljesítésére serkentse. Evégből rendesen *esküt* is tesz. Esetleg koronázási hitlevelet ád ki, amelyben a törvények megtartását, a szerzett jogok és szabadságok tiszteletben tartását igéri.

Az *uralkodó család.* Ott, ahol a trónutódlás öröklésen nyugszik, az uralkodói méltóság tulajdonképp az uralkodó családját illeti meg s így ez már ennélfogva is felette áll a többi családoknak. De a választott királyságokban is rendesen a többiek fölé emelkedik az uralkodó családja. A király a család tagjai felett, amennyiben cselekvésük a család érdekeit, illetve becsületét érinti, rendesen feltétlen hatalmat gyakorol s a tagok vele szemben engedelmességgel tartoznak. Ezek magánjogi viszonyaikban is az uralkodó akaratától függhetnek. Viszonyaikat különben rendesen ú. n. házi törvények szabályozzák.

Az uralkodóház tagjainak, mint királyi hercegeknek, illetve hercegnőknek, rendesen különleges közjogi állásuk is van.

A törvényhozó hatalom szervezete.

Az egyes hatalmi ágakat egyenként vizsgálva, első sorban a törvényhozó hatalom berendezéséről kell szólanunk. E hatalomnak csakis alkotmányos államokban van önálló szervezete. Abszolut államokban az összes állami működéseket egy főszerv végzi, mely mint kormányzó szerepel. Teljesíti tehát úgy a törvényhozás, mint a végrehajtás és bíráskodás feladatait. E főszerv lehet fizikai személy: az abszolut uralkodó, avagy lehet egy osztály küldöttsége: arisztokráciákban a szenátus, demokráciákban a nép teljesítheti gyűléseiben mindezeket a funkciókat.

A törvényhozó hatalom, mint külön szerv, tulajdonképp akkor lép fel, midőn monarchiákban a nép az államhatalom gyakorlásában, különösen az állami akarat megalkotásában részt követel. Demokráciában akkor létesül az elkülönítés, mikor a nép a végrehajtási és bíráskodási funkciók teljesítésére teremt önálló szerveket. Ez esetben, amint azt különösen az ókori köztársaságoknál látjuk, a *népgyűlés* speciális törvényhozó szervként alakul ki.

Fontosabb e kialakulás a monarchiákban. Nevezetesen itt a törvényhozás teljesítésére hivatott szervezetekben rendesen nem is az egész nép, hanem annak csak egy része, a rendek vesznek részt. Igy támadnak az ú. n. *rendi törvényhozások.* Később e jog mind szélesebb és szélesebb néprétegekre terjed ki. Igy jutunk el a modern alkotmányok *népképviseleti rendszeréhez.*

Ami a *rendi törvényhozás* kifejlődését illeti, ez azon a tényen alapult, hogy a közigazgatás az egyes országokban, a fejedelem magánbirtokai kivételével, a nagyobb birtokosok, valamint egyes testületek, különösen a városok kezében volt. Minden kormányzati cselekvés, mely az egész országra kiterjedt, csak az ő beleegyezésökkel történhetett. E beleegyezés kieszközlése céljából hívták egybe azokat. A rendi gyűlésekben, ennek megfelelőleg, a területi és helyi hatóságok voltak képviselve. Igy a német birodalomban a birodalmi rendek között a tartományurak s a birodalmi városok, a tartományi rendek között a világi és egyházi urak, valamint a vidék és a városok helyi hatóságai szerepeltek, képviselőik, tisztviselőik útján.

Azok a népelemek, amelyek nem helyi hatóságok, nem is bírnak itt képviselettel. Nincs tehát képviselve általában a parasztság, kivéve ott, hol azok uralmi fennhatóság alá nem kerültek. Ilyen helyeken, mint Svédországban, egyes német tartományokban, Tirolban, keleti Frieslandban, a parasztközségek szervei épp úgy tagjai a rendeknek, mint másutt a városok. De már itt is uralkodik a képviselet elve. Ott, hol az összes hatósággal bírókat, mint Francia- és Svédországban, valamint nálunk is, mind egyesíteni nem lehetett, ott ezekre nézve a képviselet elve fejlődött ki. A német birodalmi rendek is, a vesztfáliai béke óta, közös érdekeket képviselve, mint független, illetve kevésbbé független államok képviselete jelentkeznek. Rendesen három kuriát ismerünk : a nemesség, a főpapság és a városok kuriáit. A papság azonban, különösen a reformáció terjedésével, sok helyt kiszorul, másrészt a parasztság tesz szert ily jogokra, úgy hogy a kuriák száma, ahol a rendek egymástól elkülönítve tanácskoztak, kettő és négy között ingadozik. Mihelyt a rendek mint helyi hatóságok s az ország képviselete kifejlődtek, helyzetöket mindkét irányban biztosítani igyekszenek. Teszik ezt pedig azáltal, hogy másokat ily jogok szerzéséből lehetőleg kizárnak s foglalkozási osztályok helyett születési rendekké válnak.

A rendeknek, mint zárt köröknek, keletkezésével együttjár működésük átalakulása. Eredetileg csak az adó megszavazása tartozott jogaik közé, amennyiben az adók, a középkori felfogás szerint, mindig rendkívüli járulékok jellegével bírtak. Miután az adók rendes járulékokká váltak, a rendek e megszavazási jogukat nemcsak megtartották, de az adók kezelését is sok helyt hatalmukba kerítették, illetve azoknak hovafordítására befolyást gyakoroltak. Minthogy pedig a rendek jogköre teljesen körülírva sohasem volt s így a jogok kiterjesztése legtöbbször hatalmi kérdésnek tekintetett, befolyásuk lassankint oda fejlődött, hogy beleegyezésük nélkül semminémű, az országot érdeklő ügy nem rendeztethetett.

A hadsereg átalakulásával a fejedelmek mind nagyobb és nagyobb hatalomra tettek szert ; ezzel kapcsolatosan magukat a rendektől mindinkább függetlenítették s azokat mint törvényhozó testületeket lassanként meg is szüntették. Idővel háttérbe szorult a rendek helyhatósági működése is, úgy hogy a XVII. században már csak elvétve találkozunk velük mint hatalmi tényezőkkel.

Az újabb korban a törvényhozás *népképviseleti alapon* fejlődött ki. Úgy elméleti tekintetben, mint a történeti fejlődés szempontjából is, a rendi különbségek tagadásán s az állampolgárok egyenlőségének tanán épül fel ez a rendszer. Oly időben, mikor Európában még a rendi jogok uralma érvényesült, támadt az angol-amerikai gyarmatokban egy életerős demokratikus társadalom, amelyben a rendi különbségek hiányoztak. Éppígy megszüntette a francia forradalom a rendi különbségeket s helyökbe az egyenlőséget léptette. Ehhez járult, hogy mindkét államban a főhatalom a népet illette, amelynek azután a hatalom gyakorlására szervezkedni is kellett.

Igy fejlődött ki a népképviselet, mely az egész nép érdekeinek reprezentálója. Közreműködése s ennek folytán hatásköre is különböző lehet.

Alkotmányos államokban az állami akarat létesítésében — bár nem döntő irányban — közreműködik a népképviselet s itt a polgárok sérelmeit a kormánnyal szemben hangsúlyozza s azok orvoslását követeli.

Parlamentáris alkotmányú államokban viszont az állami akaratot tulajdonképen a népképviselet teremti meg s habár nem is tényleg, de a kormányra gyakorolt befolyás folytán azt ő is valósítja meg. A népképviselet ez esetben az államnak közvetlen, a törvényhozó hatalomnak pedig főszerve. A népképviselet ezen jellegéből azonban nem lehet szervezetére s így a törvényhozó szerv berendezésére következtetni; annak kialakulása történeti okok szüleménye. Áll ez különösen a kettőskamarai rendszerre. Angliában e szervezet a rendi viszonyok sajátságos fejlődéséből keletkezett, amennyiben ott a világi és egyházi főnemesség a felsőházba, a városok és a grófságok képviselői pedig az alsóházba tömörültek. Az angol intézményeknek a kontinensen történt átalakulása dacára a kétkamararendszer mindamellett elterjedt. Igazi jelentősége azonban csak ott van, ahol mindkét házban különböző politikai és társadalmi jellegű egyének nyernek helyet. Ahol nincs ily különbség, hanem mindkét ház, bár más mesterséges összetételben ugyanazt a közvéleményt képviseli, ott a különböző szempontokból való megvitatás kilátása sem képes a kétkamararendszernek jelentőséget adni. Történeti hagyományokkal nem bíró népeknél a felsőháznak semmi értelme sincs. Forradalmi időkben az átalakulásokat gátló ház különben egyszerűen eltöröltetik. Az egykamararendszer a mai alkotmányokban általában kivételes. Csak némely kisebb német államokban (épp kicsiségüknél fogva) fordul elő, valamint a Balkán-félsziget államainál, amelyek különben alkotmányosságuknak még csak gyermekkorát élik.

Vizsgáljuk tehát a két kamarából álló törvényhozó szervet.

A *felsőház*. Mint Bornhak egész helyesen kiemeli, úgy az egész alkotmányos élet berendezésére, valamint a felsőház összeállítására nézve is Anglia mutat irányadó példát; mai formája lassú kialakulás eredménye az alkotmány e klasszikus országában is. Kezdetben itt is csak egy házzal, egy kamarából álló törvényhozó testülettel találkozunk, amennyiben eleinte a későbbi alsóház képviselői is együtt üléseztek a lordokkal. Utóbb az örökletes hivatalos nemesség különválik. Ma első sorban egyes ősnemes családok elsőszülött fiainak van a felsőházban megjelenési joguk. A többi családtagok azonban e kiváltságot már nem élvezik. Ugyancsak a felsőház tagjai még az egyházi főurak, akik e joggal életfogytiglan ruháztatnak fel. Számuk a reformáció elfogadásával Angliában jelentékenyen megcsökkent.

A főrendiház rendi jellegét mindmáig megőrizte, míg az alsóház, mely eredetileg szintén ily alapokon csoportosult, újabb időben rendi természetét teljesen elvesztette s ma az egyforma állampolgárság alapján az egész népet képviseli. A felsőház ezen berendezése különben csak ott lehetséges, ahol örökletes nemességgel találkozunk, mint Magyarországon, Ausztriában s bizonyos tekintetben Németországban. Azokban az országokban ellenben, ahol ily nemesség nem létezett, annak másnemű szervezése vált szükségessé. Igy van ez Anglia amerikai gyarmataiban. A kivándorlók ugyanis új, tengerentúli hazájukba magukkal vitték a két kamara rendszerének hagyományát; azonban örökletes nemesség, hatalmas főpapi osztály híjján az első kamarát is ugyanazon az alapon szervezték, mint amelyen a második kamara felépült. Alapelvül itt is az általános szavazati jog fogadtatott el. A két ház összeállítása

tekintetében azután mesterséges különbségek statuáltattak; a felsőházba választottak számra kevesebben voltak, ezenkívül a választhatáshoz megkívántatott bizonyos magasabb kor, s a megbízás tartamát is hosszabbra szabták. Szemben az egyes tagállamokkal, magára az Egyesült-Államokra nézve a szenátus szervezése tekintetében nehézség egyáltalában nem forgott fenn, amennyiben itt a felsőház tagjai az egyes államok törvényhozó testületei által választattak s így tulajdonképp az illető államok képviselői, delegátusai; míg az alsóház tagjai általános választás útján nyerik el mandátumukat.

Míg ekként Amerikában úgy az északi, mint a déli államokban a rendiség hiánya gátolta egy speciális felsőház, egy valóságos főrendiház kialakulását, a kontinens latin eredetű államaiban, valamint Hollandiában, a forradalmak folytán beálló változások döntötték meg a főnemesség irányító befolyását, és így ez államokban a felsőház megalakítására nézve ugyancsak a választás volt irányadó. Csak ott, ahol a főnemesség, a politikai átalakulások dacára is, megtartotta kiváló pozicióját, nyert a felsőházban jelentősebb képviseltetést.

Általában véve a felsőház szervezésére, a felsőházi tagságra nézve a következő elvek lehetnek döntők: *a)* bizonyos kiváló családból való leszármazás; *b)* tekintélyesebb vagyon; *c)* magasabb közhivatal; *d)* kiemelkedő társadalmi állás; *e)* fejedelmi kinevezés; végül *f)* választás, még pedig sokszor bizonyos társadalmi csoport tagjai közül.

Igazi jelentősége a felsőháznak, mint említettük, csak az esetben van, ha abban akár politikai, akár társadalmi okokból kifolyólag más elv érvényesül mint az alsóházban. Az összetétel különbsége hozza létre ez eredményt az Egyesült-Államok alkotmányában, ahol ugyanazon tényezők létesítik a két házat, de már más kombinációban.

Társadalmi szempontból érvényesül a különbség ott, ahol a két ház tagjai túlnyomólag más-más osztályból kerülnek ki. Itt gyakran az életfelfogásbeli különbség eredményezni fogja a politikai megitélés különbségét is.

Csak ilyen különböző összetétel esetén teljesítheti azután a felsőház igazi rendeltetését, jelentkezhetik mint konzerváló, mint fékező tényező, mint amely az állam folytonosságát s a szükséges hagyományok uralmát sokkal inkább képes biztositani mint a közvéleménynek folyton változó befolyása alatt álló alsóház. S tényleg azt látjuk, hogy az államok fokozatos, lassú, de biztos fejlődése sokkal inkább sikerült oly államokban, ahol hagyományokon nyugvó, de azért nem maradi felsőház vesz részt a törvényhozó hatalomban, mint ott, ahol a két ház között az eltérés csak egyes árnyalatokban mutatkozik s tehát inkább látszólagos. Igy látjuk, hogy az angol felsőház az ország igazi reformjai elől sohasem zárkózott el, míg Franciaország ingadozó politikája kétségkívül a felsőház gyengeségére vezethető vissza.

Az *alsó- vagy képviselőház.* Történeti fejlődését tekintve éppoly jellegű mint a felsőház. Eredetileg az is rendi képviselet, a harmadik osztály képviselete. Magában Angliában is, melyet pedig ma a képviseleti rendszer igazi hazájának tekinthetünk, csak a »reformbill« (1832) óta mutatja az alsóház a tiszta népképviseleti jelleget. Ezt megelőzőleg ott is a rendi képviseleti jelleg dominált.

Tisztán a jogegyenlőség gondolatán felépítve, az amerikai kolóniákban lépett fel ez az intézmény. E gyarmatokban a választói jog mindjárt kezdetben az összes lakosoknak megadatott, mihelyt ezek a vallásra, korra, nemre vonatkozólag megállapított bizonyos feltételeknek megfeleltek.

Európában az 1791-iki francia alkotmány a rendi kiváltságok eltörlésével önállósította a választói jogot a rendi összeköttetéstől, amennyiben minden francia polgárnak megadja a választói jogot, mihelyt az bizonyos feltételeknek eleget tett, különösen ha némi csekély adót fizetett. Innét terjedt el azután a képviseleti jog a többi államokban s hódította meg magát Angliát is, midőn a helyi önkormányzat és a választói jogosultság egymástól elkülöníttettek. A képviselőház manapság a választásra jogosított egyéneknek kerületek szerint választott képviselőiből áll. Angliában a választókerületek a rendi jogosultsággal kapcsolatosan fejlődtek, amennyiben a városok és grófságok, mint a helyi kormányzatot irányító osztályok testületei, küldtek követeket. Anglia gyarmataiban szintén a kormányzati körökként szereplő egyesületek, mint a városok, grófságok, alkották a választókerületeket. Itt azonban a kapcsolat esetleges volt, mint ahogy Franciaországban is tisztán gyakorlati okokból jelentkeztek a kormányzati körök mint választókerületek. Anglia az 1832-iki reformbillel, amely a választójogot oly osztályokra is kiterjesztette, melyek a közigazgatásba be nem folytak, szervezte újonnan választókerületeit, önálló választói jogot adván több nagyobb városnak, más kisebb városokat pedig (az ú. n. rottenborough) megfosztva attól s így teljesen megszüntette azt a kapcsolatot, mely eddig a közigazgatási körök s a választókerületek között fennállott.

Hazánkban 1848 előtt szintén az önkormányzati körök, a megyék és városok küldték az alsó táblára a követüket, akiknek megbízását — utasításokkal látván el őket — valóságos magánjognak tekintették. Újabban a kapcsolat itt is teljesen megszünt. A közigazgatási egységek csak a határokat állapítják meg.

E körökön, a választókerületeken belül azután a választói jogosultság bizonyos feltételekhez köttetik. Még a legkiterjedtebb, az ú. n. általános választói jog esetén is, a lakosság egy része kizáratik e jog gyakorlásából; sehol sem folyománya ez az állampolgárságnak; mindenütt politikai jog gyanánt szerepel, a jogot gyakorló közjogi ténykedést végez s így a tekintetben, hogy ki ruháztassék fel e joggal, az állam mindig bizonyos kiválasztást eszközöl. Hogy e jogok azután kiknek adatnak meg, az első sorban a történeti fejlődéstől függ. Úgy gazdasági, mint politikai körülmények irányadók e tekintetben, de elméleti okoskodások is befolyással vannak reá.

Első kellék az *állampolgárság*. Idegenek rendszerint nem birnak e joggal. Kivételek mindamellett előfordulhatnak. Ilyen sajátszerű intézmény volt nálunk az indigenátus, midőn az illető nálunk a törvényhozó testület tagja lett, bár megmaradt más állam kötelékében.

A legtöbb állam ezenkívül e jogot csak a *férfinemhez* tartozóknak adja meg. Ma még az összes európai államok kizárják e jogból a nőket, ellenben az Egyesült-Államok néhány állama (Columbia, Utah, Idaho) megadta a nők választójogát. Valószinű, hogy rövid időn belül Anglia is felruházza a nőket e joggal.

Megkivántatik még *bizonyos kor*. A választójogi korhatár legtöbbször a magánjogi nagykorusággal esik egybe, de némelykor szükséges hozzá a teljes cselekvési és rendelkezési képesség, míg máshelyt viszont kisebb kor is elegendőnek tekintetik. Ez esetben azonban megkivánják, hogy az illető ne álljon apai, gyámi hatalom alatt. A választójogból kizáratik tehát mindenki, akinek nincs rendelkezési képessége, amilyenek az elmebetegek, gondnokság alatt lévők, valamint mindazok, kik rendelkezési képességüket bármi más okból elvesztették. Kizáratnak ezenkívül azok, akik politikai jogaikat büntetésből elvesztették, akik községélyre szorultak, továbbá rendszerint a vagyonbukottak. Ki szokták zárni még a tényleges fegyveres szolgálatot teljesítő polgárokat is. Végül a választói rendszerek megkivánják, hogy az illető a választói kerületben lakjék, s a választók névjegyzékébe felvéve legyen.

Történelmi okok eredménye az ú. n. *cenzus*, különösen a *vagyoni cenzus* is, tehát az a megszorítás, hogy a választói jog birtoka bizonyos vagyonhoz, egyenes adó fizetéséhez köttetik. Az alkotmányos uralomra való átmenetel alkalmával a kormányok a képviselőház megalakulásában a birtokos osztályok számára kivánták biztosítani a túlsúlyt, s ezt úgy remélték elérhetni, hogy a választói jogot cenzushoz kötötték. E mesterséges kizárási ok felállítására az alsó osztályok függőségi viszonyát hozzák fel indítóokul. A cenzus a legeltérőbb lehet. Igy az 1791-iki alkotmány a választói jog megszerzéséhez elégnek tekintette egy napszámos három napi napszámának megfelelő adóösszeg fizetését; míg XVIII. Lajos alkotmánya már 300 frank adóösszeget kivánt e joghoz, úgy hogy ez alapon mindössze 200.000 francia polgárnak volt választói joga.

Több német államban, mint Bajor- és Szászországban, továbbá Romániában is, bármely csekély állami adó biztosítja a választói jogot; Luxemburgban 15 frc évi állami adó kivántatik meg, míg Svédországban 1000 korona ingatlan, 6000 korona értékű bérlet, illetve 800 korona évi jövedelem; Norvégiában 500 korona évi jövedelem után fizetett állami adó adja meg a választói jogot.

A cenzus eredménye az alsó, a szegény osztályoknak a választói jogosultságból való kizárása; ennélfogva azok képviselet nélkül is maradnak. A munkások politikai jelentőségének emelkedésével a cenzus mindinkább támadásoknak lesz kitéve s ma már csak néhány államban, az említetteken kívül még Ausztriában, Magyarországban, Spanyolországban, Szerbiában tartatik fenn. Angliában indirekt cenzus áll fenn, amennyiben 1884 óta azok birnak választói joggal, akik vagy saját házukban laknak, vagy idegen házban saját lakással bírnak. Ugyanezt a rendezést fogadja el az 1887-iki hollandiai választási törvény is.

Ott, ahol a gazdasági viszonyok különbségei folytán ugyanazon adózási összeg nem ugyanazon értéket képviseli, az államok az ú. n. *osztályrendszert* alkalmazzák. Ez a rendszer a közvetett választással áll kapcsolatban. A hármas osztályrendszernél pl., amilyent Poroszország fogadott el, azok, akik bizonyos járásban az adónak egy harmadát fizetik, soroztatnak az első osztályba, az ezek után következő legtöbb adófizetők, kik a második harmadot fizetik, alkotják a második osztályt, míg a többiek, akár fizetnek adót, akár nem, a harmadik osztályba tartoznak. Mindhárom osztály egyforma számú választókat jelöl ki,

akik azután a képviselőket választják. A harmadik osztály képviselete itt is nagyon problematikus.

Újabb időben a fentemlített rendszerekkel szemben az *általános választói jog* elve kezd előtérbe lépni. A felfogás, mely természetjogi alapokon épül fel, Franciaországból indult ki, s szerinte a választásban való részvételre minden polgárnak elidegeníthetlen joga van. A forradalom után, az első köztársaság, valamint a császárság álalkotmányaiban tényleges megvalósulást is nyert ez az elv, a harmadik köztársaság intézményeiben pedig ma már teljesen érvényesül a felfogás. Németországban úgy az északnémet szövetség, mint a mai Német birodalom birodalmi tanácsának tagjai az általános választói jog alapján nyerték el mandátumaikat. Expediensként jelentkezett ez a választási mód, amennyiben, az egyes államokban mutatkozó különbségeket tekintve, más egyöntetű választási eljárás szinte elképzelhetetlen volt. Ez a rendszer némileg az uralomra törő polgárosztály ellen is irányult.

Az általános választói jog érvényben van még ezenkívül Olaszországban, Portugáliában s az Egyesült-Államok több államában.

A választói jog korlátolása még a cenzusnak egy második faja: az *értelmi cenzus.* A teljesen műveletlen tömeget akarják ezáltal a politikai élet irányításából kizárni s így az értelmi képesség bizonyos magasabb fokát, különösen az írni-olvasni tudást kívánják meg a választóktól.

Egy másik megszorítása az általános választói jognak a *többszörös szavazat* rendszere. Ez abban áll, hogy minden állampolgárnak van szavazati joga, de azért különbség van köztük, amennyiben egyesek szavazata vagyoni tehetségük, vagy értelmi képességük szerint *többszörösen* (2—4—6—10-szeresen) számít.

Hasonlóképen az általános szavazati jog megszorítása végül a *közvetett szavazati rendszer,* amelynél minden egyes polgárnak megvan a maga szavazata, de ezzel csak a választót jelölheti meg; az így kijelöltek választják tulajdonkép a képviselőt. A választás különösen a régi időben élőszóval történt, ma azonban, kiváltkép az általános választói jog alapján álló rendszerek, a cédulákkal való szavazást fogadják el.

Egy-egy választókerület rendesen egy képviselőt küld; különbözik e választási módtól a *lajstromos választás,* amelynél a választókerületek oly nagyok, hogy egyre-egyre több képviselő, 3—6—12 esik. Az egyes pártok állítják azután össze a képviselők listáját s ezekre együttesen történik a szavazás. E rendszert 1885-ben Franciaország fogadta el; 1894-ben azonban a Boulanger-féle mozgalom következtében e választói jog megszünt s a régi választásmód állíttatott vissza. Fennáll 1882 óta Olaszországban, ahol ezáltal a kisebbség képviseletét próbálták lehetővé tenni. Itt nevezetesen minden választó szavazási lapján eggyel kevesebb képviselőt nevezhetett csak meg mint ahány követ küldésére a kerületnek joga volt. Lehetségessé válhatott ily módon annak a képviselőnek a megválasztása, aki a kisebbség listájának az élén állott. A *kisebbségi képviselet* egyik módja ez.

A képviselő kellékei és jogállása. A képviselet feladata az állam valódi akaratát kifejezésre juttatni. Nem szabad nekik egyéni vagy osztályérdekeket szolgálni; kötelességük a közérdek megvalósítása.

E kellékekkel azonban nem mindenki rendelkezik, egyéni vagy osztályérdekein felül emelkedni nem mindenki képes.

Annak megállapítására vonatkozólag, hogy ki bír e képességekkel, kellő eszközökkel nem rendelkezünk. E tekintetben csak a polgárok bizalma lehet döntő. Bizonyos követelmények a jelöltekkel szemben felállíthatók; akik e kivánalmaknak nem felelnek meg, azok nem lesznek választhatók.

Eltekintve a nemtől és kortól, amennyiben csak férfi s csak nagykorú, sőt több helyt még idősebb egyén választható, első kellék a *feddhetlen előélet*. Bizonyos elfoglalt állások ezenkívül olyanoknak tekintetnek, amelyek a képviselői tiszttel össze nem egyeztethetők. Ilyenek különösen oly hivatalok és állások, melyek a kormányhatalomtól függenek, s oly helyzetek, melyek az illető képviselő s az állam között vagyonjogi szerződési viszonyt létesítenek. A képviselői *összeférhetetlenség* esetei lesznek ezek.

Vagyoni minősítést a képviselőtől rendesen nem követelnek. De közvetve vagyoni minősítést állít fel a törvény azáltal, hogy a képviselőséget fizetés s más egyéb ellenszolgáltatás nélküli tisztté teszi. Ily esetben csak a jómóduak vállalkozhatnak e tisztségre. A képviselői tiszt díjtalansága kétségkívül az eszmény, mert az önérdeken való felülemelkedésnek, a közérdek átérzésének legbiztosabb jele az, ha valaki egyéni haszon, kárpótlás nélkül teljesít szolgálatokat. Másrészt e tiszt díjtalansága megakadályozná azt, hogy a képviselőség kenyérkeresetté, életpályává váljék, amely állapot legtöbbször a képviselők önálló, egyéni meggyőződésüknek feláldozásával jár, őket a kormány satelleseivé teszi. Mindazon hátrány mellett, mellyel ekként a képviselők díjazása jár, azok fizetését csak kevés állam mellőzi. Eltekintve ugyanis a hatalomnak a vagyonosabbak részéről történő monopolizásától, a legtöbb helyt a tehetséges, de szegény egyének kizárását jelentené a díjazás mellőzése.

A legtöbb állam ennélfogva fizetést vagy mérsékelt napidíjat állapít meg képviselői számára s azt, hogy a képviselőség kenyérkereseti pályává még se váljék, azáltal gátolja meg, hogy a képviselőség tartamát lehető rövidre (3—5 évre) szabja. Kivánja ezt különben az a követelmény is, hogy a képviselőház az ország közvéleményének lehető hű tükre legyen, ami csak úgy valósítható meg, ha a választóknak időközönként alkalmuk nyílik, hogy választásuk által felfogásuknak kifejezést adjanak.

E célt akarják szolgálni, de emellett a képviselet felfogásának állandóságát is akarják biztosítani azok a rendelkezések, amelyeknél fogva a képviseletnek sors útján meghatározott egyharmada vagy fele rövidebb idő alatt újíttatik meg mint többi részei.

A törvényhozás tagjainak akadálytalan működését a végrehajtó hatalommal szemben a *mentelmi jog* biztosítja. A parlamenti szólásszabadságot és a sérthetetlenséget foglalja e jog magában. Az előbbi azt jelenti, hogy a törvényhozás tagja a parlamentben elmondott beszédéért csak az illető kamara által vonható felelősségre; a második pedig kimondja, hogy a törvényhozás tagjának személye ellen hivatalos eljárás csak az illető kamara engedélye alapján indítható. Csak bűncselekményen való tettenkapás esetén tartóztatható le; a további eljárás azonban itt is a törvényhozó test határozatától függ.

A törvényhozó szerv jogi helyzete.

Azon különös helyzet folytán, melyet a törvényhozó szerv az államban elfoglal, úgy a maga egészében, mint tagjai jogállását tekintve, bizonyos előjogokkal bír. Concha a parlament e kiváltságát azon hatalmára vezeti vissza, amelynél fogva hatáskörét más államhatalmakkal szemben fenntartja.

Igy maga igazolja tagjait; felettük fegyelmi jogot gyakorol, sőt hatásköre érdekében e jogát másokkal szemben is érvényesíti; megszorítja tagjaival szemben a biróság hatáskörét, amennyiben ezek, egyes kivételes esetektől eltekintve, a törvényhozás tagjai ellen csak akkor járhatnak el, ha az illető ház őket kiadja (mentelmi jog). Rendelkezik e hatalmánál fogva a végrehajtó hatalommal, sőt a miniszterek felelősségre vonása alkalmával ezek felett legfőbb birói hatalmat is gyakorolhat.

A parlament működése bizonyos előfeltételektől függ, melyek szervezetének szintén kiegészítő részei.

Fontos pl. összejövetele módozatainak a megállapítása. Monarchikus államokban — mint láttuk — a parlament összehívásának joga az uralkodót illeti. Kiegészíti azt az országgyűlés megnyitása, ami rendesen trónbeszéddel történik. Még ott is, ahol az összehívás ideje és módja fixirozva van, maga az összehívás az uralkodó akarata folytán, az ő nevében történik. Az uralkodó korlátlanul, másutt bizonyos megszorításokkal, fel is függesztheti az országgyűlés működését részben elnapolás, részben feloszlatás által. Ez utóbbi esetben nem csupán a törvényhozó testület működése függesztetik fel, de megszűnik a tagok képviselői joga is. Új választás válik ilyenkor szükségessé, amelynek határidejét némely alkotmány meg is állapítja. Angliában s némely parlamentáris kormányzati államban az említett jogok csak alakilag illetik meg az uralkodót. Tényleg a minisztérium s így közvetve a parlament, illetve többsége, gyakorolja e jogokat. Némely államban az alkotmányban megjelölt időpontban az országgyűlés maga gyűl össze s kezdi meg működését. Ily államokban az uralkodót a formális jogok sem illetik meg. Rendkívüli ülésszakokra mindamellett itt is úgy az uralkodó, mint köztársaságokban az elnök, mindig összehívhatják a parlamentet.

Ott, ahol a két kamara rendszere áll fenn, a törvényhozó szerv működése akként történik, hogy a képviselőház által letárgyalt és elfogadott javaslatok a felsőház elé kerülnek, mely azokat szintén tárgyalás alá veszi s vagy elfogadja, vagy módosítja, vagy elveti azokat. Eredményes működéshez egyöntetű megállapodás szükséges. Monarchikus államokban ez esetben az uralkodó elé kerül a javaslat, aki azt szentesítéssel látja el s így azt törvénnyé teszi.

Azokban a monarchikus lálamokban, amelyekben az összes jogok a fejedelemre vezettetnek vissza, a törvényhozás tulajdonképp a fejedelem ténye, más parlamentáris államokban csak formailag érvényes e tétel, míg végül a népszuverénitás álláspontjára helyezkedő államokban az uralkodó avagy az elnök joga legfeljebb mint teljesen elutasító, esetleg halasztó *vétójog* áll fenn s így ez puszta akadályozó jelleggel bírhat, mely esetben azonban a törvényeknek a tulajdonképpeni hatályt már a parlament adja meg.

A felirat és interpelláció joga, mely a határozás joga mellett a törvényhozó testületeket megilleti, tiszta monarchikus államokban semmi jelentőséggel sem bír, míg ellenben parlamentáris államokban, ahol leszavaztatás esetén a kormány köteles beadni lemondását, a felirat és interpelláció a végrehajtó hatalom ellenőrzésének s így a parlamenti többség uralmának eszközei.

Minden törvényhozó testületnek végül szuverén joga, hogy ügyrendjét, házszabályait maga alkotja meg. E tekintetben fejedelmi megerősítésre nem szorul, minden befolyást joggal vissza is utasíthat.

A végrehajtó hatalom szervezete.

Az állam, mint általában minden élő lény, első sorban cselekvő alakulat. Szervei tehát első sorban a cselekvés szervei. A főhatalom viselője, a fejedelem, az első szerv s később is ő szerepel mint a végrehajtó hatalom feje. Ő az, aki közegeivel teljesíti az állami cselekvést s a hatalmak különválása óta az állami akarat legfőbb végrehajtója.

Köztársaságban a végrehajtó hatalom feje a diktátor, a konzul, az elnök vagy egy testület (direktórium, szövetségtanács). Működésük azonban itt legtöbbször pusztán az állami tevékenység, az állami akarat végrehajtásának megindításában áll; magát a cselekvést — még szintén közvetve — az a szerv végzi, melyet a *kormány* névvel szoktunk jelölni. Az irányító legfőbb és legfontosabb ténykedéseket a *központi kormány* teljesíti, míg az ország különböző részeiben a tulajdonképpeni végrehajtási működést a *helyi kormányzati* közegek végzik.

A kormány e végrehajtó szervezetének berendezése különböző lehet.

Gyakran egy *tanács* áll az összes állami ügyek élén s ez esetben az ügyek intézése ebből a kollégiumból indul ki, mint azt nálunk Magyarországon az 1848 előtti *helytartótanácsnál* láthattuk.

Másutt az államfő által kinevezett s a parlamenttel érintkezésben lévő testület, a *minisztérium*, a legfőbb végrehajtó és kormányzó szerv.

E minisztérium tagjai már most közös megállapodásaiknak megfelelőleg, vagy legalább is egyöntetűen járnak el, aminek különösen a parlamenttel szemben tartozó felelősség szempontjából van fontossága s amely esetben *kabinetkormányról* vagy *parlamentáris kormányról* szólunk, vagy pedig akként, hogy a miniszterek pusztán saját ügykörük vezetésére szorítkoznak, itt a teendőket az államfő utasítása alapján végzik, mely esetben *hivatalnoki*, illetve *fejedelmi* vagy *prezidenciális kormányról* beszélünk. A legfőbb végrehajtó szervek támogatására némely államban külön, önálló szervezetek létesíttetnek. Ilyen többek közt az *államtanács*. Főműködése az állami akarat előkészítésére, valamint kiviteli módozatainak megállapítására szorítkozik, teendői közé tehát első sorban a törvényelőkészítés, a közigazgatási rendeletek kibocsátása tartozik. Ezenkívül magasabb hatóságok illetékességi összeütközéseinek elbirálója gyanánt szintén ő szerepel.

Míg az államtanács mint állandó szervezet működik, az állami tevékenység megkönnyítése, az egyes hivatalok, különösen a minisztériumok felvilágosítása céljából más tanácsok is léteznek, melyek feladata első sorban szakvéle-

ményeket adni. Ezeknek nincs mindig állandó szervezetük, néha azonban mint rendes szervezetek illesztetnek be a végrehajtó hatalom gépezetébe. Ilyenek a különböző közgazdasági, műszaki, közoktatásügyi vagy közegészségügyi tanácsok.

A végrehajtó hatalom egyes ágainak élén álló s a miniszter vezetése alatt működő legfőbb hivatalt *minisztériumnak* nevezzük. E szakminisztériumok száma és jellege az egyes államok szerint változik s szoros összefüggésben van az illető államok belső szervezetével, kulturális állapotával.

Ami ezek belső berendezését illeti, kiemelhetjük, hogy rokontermészetű ügyek csoportosíttatnak s vezetésük egy *ügyosztályra* bizatik, amelynek körén belül ismét *alosztályok* szerepelhetnek. A minisztériumok a fokozatos felelősség rendszere szerint vannak szervezve. Minden hivatalnok felelős ugyan az általa elintézett ügyekért, de ugyancsak felelősséggel tartozik az ügyosztályvezető is az általa approbált intézkedésekért. Végső sorban a felelősséget összes alárendelt hivatalnokaiért maga az illető szakminiszter viseli.

Helyi közigazgatás. A minisztérium csak mint vezető, irányító hatóság szerepelhet. Az egyes konkrét intézkedések keresztülvitelére a helyi hatóságok szolgálnak.

Ezen helyi hatóságok szervezése két szempontból történhetik. Vagy akként, hogy az összes helyi hatóságok központból irányított, kinevezett állami tisztviselők, vagy pedig akként, hogy az egyes alárendelt köröknek, különben is már fennálló, szervezete használtatik fel az állam céljaira s azok bizatnak meg az állam ügyeinek vezetésével, feladatainak végzésével.

Az első esetben *centralizált,* az utóbbi esetben *decentralizált* közigazgatási szervezettel találkozunk, amennyiben az utóbbi esetben a hatóságok az ügyek bizonyos körében rendesen önállóan, a központi kormányzattól függetlenül, rendelkezhetnek. Ez utóbbi esetben a kormányzás szervezete egyúttal *önkormányzati* is lesz.

Úgy a központi, mint a helyi közigazgatás berendezése két szempont szerint eszközölhető. Vagy akként történik a szervezkedés, hogy valamely hatóság a közigazgatásnak csupán egy ágával, csakis egynemű ügyekkel, foglalkozik, mint hadüggyel, pénzüggyel, igazságügyi rendészettel, vagy pedig akként, hogy bizonyos területen az összes ott előforduló ügyeket egy hivatal vezeti, tehát adóügyben, iskolaügyben, rendészeti ügyekben egyaránt intézkedik. Az első esetben *reál-*, a másik esetben *provinciális* rendszerről beszélünk.

A reálrendszer akkor fordul elő, ha valamely államnak keletkezésekor tervszerüleg szerveztetik közigazgatása, vagy ha az később történik, gyökeres reform útján, alapjában módosíttatik. De még ez esetben is rendszerint korlátját találja azon helyi körökben, ahol valamely szerv működését egy tevékenységi irányzat ki nem meríti, ahol tehát az erők teljes kihasználása szempontjából több tevékenységi ágat lehet egy személyre bízni. A legkisebb területi körök igazgatása ennélfogva nem is a reál-, hanem a territoriális rendszer szerint történik.

A provinciális vagy territoriális rendszer az államok eredetére mutat, amennyiben nagyobb birodalmak kisebb területek beolvasztása által támadtak. E beolvasztott területeken a közigazgatás sajátossága fenntartott, az egész állam-

ban egységes alapon nem szerveztetett, s az egyes részekben egy hatóság, rendesen egy testület által gyakoroltatott az egész igazgatás. E kereteken belül azután rendesen előfordul a szakokra való tagoltság, amennyiben itt is szerepelnek szakközegek, hogy azután legalsóbb fokon ismét az összes feladatok egyesítésével találkozzunk.

A különböző közigazgatási feladatok végzésére rendelt hatóságok és hivatalok berendezése lehet részben *egyedhivatalnoki,* részben *testületi.* Az első esetben mindig egy személy intézi az ügyeket, aki azonban egy másik, magasabb hivatalnok ellenőrzése alatt állhat. A hivatalnokok egész hierarchiája létesül ezáltal. A másik esetben az intézkedés módját több személy közös elhatározással állapítja meg.

A hivatalnoki, bürokratikus közigazgatás rendszerint egyéni, az önkormányzati igazgatás pedig testületi; mindamellett a bürokratikus rendszer mellett testületi igazgatás is előfordulhat, mint azt különösen a bíráskodás egyes eseteiben látjuk, míg viszont önkormányzati közegek is teljesíthetnek egyéni intézkedéseket. A hivatalok ilynemű szervezése különben történelmi fejlődés eredménye. A berendezésnél mindamellett kétségkívül bizonyos szempontok érvényesülnek. Ott, ahol gyors intézkedésre van szükség, ott, ahol az egyén erkölcsi felelősségének van fontossága, kizárólag az egyedhivatalnoki rendszer alkalmazható; ellenben ahol előtérbe lép az ügy alapos megfontolásának szüksége, vagy nagyobb anyagi felelősség kivánatos: ott a hivatalberendezés kollégiális alapon történik.

A hivatalok jellege azután lehet *bürokratikus* vagy *önkormányzati.*

Bürokratikus közigazgatásról akkor szólunk, amikor az igazgatási teendőket végző egyének állásukat élethivatásuknak tekintik s ebből, mint hivatásos foglalkozásból, akarnak megélni. *Önkormányzati* ellenben a közigazgatás, ha a polgárok ellenszolgáltatás nélkül önmaguk végzik azt.

A végrehajtó hatalom központi szervezete csakis bürokratikus alapon épülhet fel, bár kétségtelen, hogy itt is vannak oly egyének, különösen egyes szakok politikai vezetői, kik e foglalkozást nem hivatásszerüleg űzik. Sőt épp az a körülmény, hogy a mai parlamentáris rendszer mellett az egyes minisztériumok élére nem szakképzett egyének kerülnek, teszi feltétlenül szükségessé, hogy a vezetőkön kívül a többi hivatalnokok már szakférfiak legyenek.

A központi igazgatás ezenkívül szakadatlan elintézést kiván, az egyént, ki az ügyekkel foglalkozik, teljesen leköti, másnemű foglalkozásra annak időt nem enged s így oly módon kell szervezve lennie, hogy az azzal foglalkozók megélhetését is biztosítsa.

A *helyi közigazgatás* végzésére, minthogy az nem csupán állami, tehát messzefekvő közérdeket szolgál, de az illető körben lakók közvetlen érdekeit is kielégíti, a helyben lakók is inkább vállalkoznak, kik pedig létfentartásukat más úton és módon szerzik meg. Mihelyt az illető teendő végzéséhez külön szakismeret nem szükséges, a fenti teendők ellátására ezek a helybenlakók tényleg alkalmazhatók is. Ha azonban a teendők elvégzéséhez itt is külön szakismeret szükséges, továbbá akkor ha azok teljesítése a működést végző egyén teljes

munkaerejét veszi igénybe, akkor itt is a megélhetést biztosító fizetéssel javadalmazott tisztviselőket kell alkalmaznunk.

A vidéki közigazgatás ennek megfelelőleg *önkormányzati* vagy *bürokratikus közigazgatás* lehet.

Tiszta önkormányzati rendszer fordul elő ott, ahol a helyi közigazgatást kizárólag fizetésnélküli, esetleg tiszteletdíjjal jutalmazott szervek teljesítik. Ez a rendszer csak ott állhat fenn, ahol vagyonos középosztály létezik. Igy látjuk, hogy Angliában a vidéki közigazgatást részben választott, részben a helyben lakók közül a központi kormány által kinevezett tisztviselők teljesítik. Ilyen volt a mi régi 1848 előtti közigazgatásunk is.

Bürokratikus lesz ellenben a vidéki közigazgatás ott, ahol csaknem az egész közigazgatást kinevezett, illetve a központi kormány által kiküldött, fizetéssel bíró hivatalnokok végzik. Ez nem zárja ki, hogy e hivatalnokok mellett azokat támogató, felvilágosító szervekként ingyenes testületek, választott tisztviselők is ne szerepelhetnének. E rendszert látjuk Németországban, de különösen Franciaországban, ahol az összes helyi közigazgatást — kevés kivétellel — a központ által kinevezett fizetéses hivatalnokok teljesítik, választott testületek támogatásával.

Lehet végül a helyi közigazgatás *bürokráciával vegyes önkormányzati.* Itt különbség lesz a *kormányzati működés* és a *közvetlen intézkedés* közt. Míg a kormányzati ténykedéseket egy fizetés nélkül működő választott testület (törvényhatósági bizottság, képviselőtestület) végzi, addig a közvetlen intézkedéseket szintén választott, de azért működésüket élethivatásként végző hivatalnokok teljesítik. E rendszer áll ma fenn nálunk, ahol a helyi közigazgatásban részben fizetés nélkül dolgozó testületek, részben fizetéses hivatalnokok működnek.

Az egyes közigazgatási ágak szervezete.

Az előbbiekben az állami igazgatás szervezetét általánosságban jellemeztük.

Az egyes feladatoknak, a teljesítendő működéseknek megfelelőleg azonban az állami közigazgatásnak speciális szerveit különböztetjük meg. Mint láttuk, az állam igazgatása a külügyre, a hadügyre, az igazságügyre, a rendészetre, művelődésügyre, a gazdasági ügyekre és pénzügyre vonatkozik s mindezeknek az igazgatási ágaknak önálló berendezésük, külön szerveik vannak.

Külügyi szervezet. A külügyi igazgatás orgánumai : az illető állam külföldi képviselete. A nagykövetségek, követek, konzulátusok, gazdasági tudósítók tartoznak ide. Mintegy nyúlványai, tentakulumai ezek az államnak, melyek segítségével magának a körülötte lévő idegen társadalmak, külállamok állapotairól tudomást szerez, azoknak működését, ténykedéseit megfigyelteti. Modern korban ezek közvetítik az egyes államok között a szükséges békés érintkezést, törekszenek ennek fenntartására s igyekszenek lehetőleg elkerülni minden összeütközést. Ezek nyujtják végül azt a védelmet, mely minden államnak kötelessége külföldön tartózkodó állampolgáraival szemben.

E feladatok teljesíthetése céljából e külügyi szervek az illető állam által, melynek területén működnek, elismert kiváltságokkal rendelkeznek ;

e kiváltságok összességét *területenkívüliségnek, exterritorialitásnak* nevezzük. E viszonyokat részletesebben a *nemzetközi jog* szabályozza.

A szervezet, mai alakjában, nagyköveteivel, követeivel, rendes és rendkívüli meghatalmazottjaival, lassú kialakulás eredménye. A békés érintkezésnek — ami különben is a kezdetleges korban ritka esemény volt — eleinte nem voltak szervei. Csak a békekötést megelőzőleg, vagy egyes fontosabb politikai események alkalmával, küldtek az egyes államok egymáshoz követeket. A diplomácia külső szervezete az európai államok között a vesztfáliai béke óta állandó s azóta a békében az érintkezés e szervek segítségével az egyes államok közt fenn is tartatik. Régebben a tudás tekintetében leginkább kiemelkedő osztály, a papság játszott ez állások betöltésénél nagy szerepet, annyival is inkább, mert kezdetleges társadalomban a pap, mint idegen isten képviselője, szolgája, személyét tekintve nagyobb biztonságot élvez más laikus egyénnél.

Hadügyi szervezet. Az államok külügyi képviseletének berendezése sohasem vált domináló szervezetté, ellenben az államok védelmi orgánuma, a hadügyi berendezés, legtöbbször hatalmas, gyakran az állam összes többi működésén uralkodó szervezetté alakult ki. A hadügy ily természetű kifejlődésénél nem csupán az állami védelem fontossága volt a döntő, jelentőséggel birt e tekintetben egy másik körülmény is, nevezetesen az, hogy a legtöbb kezdetleges államban a fegyveres erő nemcsak a védekezésre használtatott, hanem a harc, a háború egyúttal az anyagi javak megszerzésének egyik eszköze volt, tehát fontos gazdasági tevékenység gyanánt szerepelt, mely megfelelt az illető fiatal, tetterős, de kitartásra nem képes népek hajlamainak, szokásainak. A legáltalánosabb termelési módnak látszott ez előttük, mert ezt tartották legkönnyebbnek.

A kezdetleges társadalmak hadügyi szervezete a *törzs-* vagy *néphadseregben* testesül meg. A nemzetségnek, a törzsnek minden felnőtt férfitagja katona volt. Aki békében a főember, az a vezér a háborúban is ; bár ez irányban már elkülönülés támad : a hadvezér *(herzog)* állása különválik a királyétól.

A hadsereg rendesen két részből áll. A fiatalok a határon túl harcolnak, míg az idősebbek az otthont védik.

E kezdetleges alakulat azonban az állam növekvésével, a hódítások bekövetkeztével nem marad meg.

A meghódított, az alávetett nép, mely a katonáskodásra különben is kevéssé alkalmas, a fegyverviselés jogától megfosztatik. E jog rendesen a hódító osztály kiváltsága marad. Ez az osztály védi meg egyrészt az államot, részben hódításokra törekszik, de e szolgálata fejében azután politikai előnyökben részesül. Igy támad az ú. n. *nemesi hadsereg,* melynek bizonyos kisebb csoportja különben mindenütt állandóan fegyverben marad. Ez osztály a fegyverviselést és hadakozást állandó foglalkozásnak, rendes kereseti módnak tekinti. Ilyenek egyes népek hódító csoportjai, ilyen volt a középkor *lovagi rendje* is. Ott, ahol a békés foglalkozások lépnek előtérbe, ott tehát, hol az ellenszenv e nyers foglalkozással szemben feltámad, valamint ott is, ahol a védekezés és a háboruskodás megkivánja az állandó, kellő kiképzéssel biró hadsereg fentartását,

a fizetésért szolgáló, gyakran idegen népből való *zsoldos katonaság* szerepel, avagy alkalmaztatnak önként vállalkozó, megfelelően kiképzendő egyének, kiknek példáit az *önkéntes* vagy *toborzott hadseregekben* látjuk.

Újabban, a francia forradalom óta, a legtöbb modern államban ismét a *néphadseregekkel* találkozunk. A modern néphadsereg azonban lényegesen különbözik a kezdetleges korszak ilynemű intézményétől. Míg ez utóbbinál a közület kicsisége, a felmerülő támadások közvetlen átérzése s talán a kor harciasabb jellege folytán a katonáskodás voltaképpen jog vagy kiváltság, addig a mai korban a katonáskodást, még ha azt a polgárok szükségesnek is tartják, súlyos tehernek tekintik.

A mai néphadsereg különben két formában fordulhat elő. Vagy úgy hogy a néphadsereg zöme, illetve annak legénységi állománya, az állam fegyverfogható férfitagjaiból kerül ki az általános védkötelezettség elvei szerint akként, hogy minden fegyverképes, meghatározott korú férfi hosszabb vagy rövidebb időt (2—4 évet) fegyverben köteles tölteni s csak a vezető vagy felügyelői állásokra alkalmaztatnak e foglalkozást élethivatásként választó hivatalnokok (tisztek); vagy pedig úgy van szervezve, hogy az állandó hadsereg önkéntes vagy toborzott katonákból áll s csak ezek kiegészítése gyanánt szolgál a polgárok kötelezettsége a *nemzetőrségben, miliciában.*

A modern hadseregek tehát *állandó* hadseregek. A sorhadi szolgálatnak teljesítése után az egyes katona a tartalékba kerül s ekkor már csak kivételesen, gyakorlás céljából, tejesít rendes szolgálatot. Ezek mellett mint kiegészítő intézmény szintén fennállhat a nemzetőrség, mint a *népfelkelés* szervezete. E hadsereg azután részben szárazföldi hadsereg, részben tengeri haderő s mindkettő a hadi technika mindenkori fejlődésének megfelelő legkülönbözőbb csapattesteket és hadászati intézményeket ölelheti fel.

Az igazságügyi közigazgatás szervezete. Az igazságügyi közigazgatás feladata, amennyiben az a bíráskodástól, mint az állami tevékenységnek a közigazgatással szemben álló ágától, megkülönböztethető, a jogrend megállapításában, annak megfelelő módositásában s az így létesített jogrend fenntartásában áll.

Szervezete körébe tartoznak tehát mindazok a hivatalok, tanácsok, bizottságok, amelyeknek feladata a magánjogi, büntetőjogi, közjogi törvények előkészítése, kidolgozása, esetleg módosítása. Az idevonatkozó törvények mint az állami akarat kifejezői azután a törvényhozó szerv által alkottatnak meg. Az állami rend megállapítása, fentartása nevezetesen sok esetben nem egyéb, mint jogok statuálása és azok biztosítása. Az idevonatkozó törvények előkészítése tehát szintén a kormányzó hatalom feladatát képezi s így az ilyen munkálatot teljesítő hivatalok ugyancsak szervezete körébe tartoznak. Megalkotásuk után azok fenntartása újból az igazságügyi kormányzat kötelessége s ezt a feladatot a különböző polgári, büntetőjogi, pl. közigazgatási biróságok és a melléjük rendelt hivatalok, telekkönyvi hatóságok stb. által teljesítteti.

Az állami tevékenység, mely itt érvényesül, ama tény következtében létesül, hogy a jog a társadalomban nem mindig valósul meg. Részben a véletlen

esélyei, részben a tagok előrelátáshiánya, gondatlansága, rosszakarata okozza a fennálló jogrend megsértését. Igy támadnak a különböző *jogsérelmek,* melyek közül némelyeknek helyrehozását az állam a sértettre bízza, míg más esetben maga igyekszik azokat megszüntetni.

A jogsérelmek között legfontosabbak azok, melyeket *bűncselekményeknek* nevezünk s amelyek üldözését ma az állam magának tartja fenn, saját feladatának tekinti. E jogsértésekre nézve jellemző, hogy — legalább formailag — a legtöbb esetben kétes eseteknek tekintetnek s így előbb birói elbánás alá kerülnek s csak a hozott itélet lesz végrehajtható. A jogsértések megelőzése, a megtörténtek megtorlása, az elkövetők megjavítása tehát állami feladat, s így mindazon letartóztatási, javító- stb. intézetek, melyek e célt szolgálják, az igazságügyi igazgatás eszközei, szervei.

Az igazságügyi igazgatásnak azt a részét, mely a jogsértések megtorlásában, illetve kiegyenlítésében áll, az állam csak idővel öleli fel, mint ahogy a magánjogi sérelmek reparálását még ma is első sorban a sértettek feladatává teszi. Kezdetben csak az egész, az összesség ellen irányuló támadás esetén lép működésbe a törzs vagy az állam. Igy a *hűtlenség* deliktumait, a törzs ellen elkövetett árulást, valamint a vallás elleni sértéseket maga az állam bünteti, míg az egyesek ellen elkövetett bűncselekmények megtorlását a sértettekre bízza.

Ez utóbbi esetben a bosszúálló működést a család, a nemzetség teljesíti. A *vérbosszú* kora ez. Más esetekben az egyesek önkéntes szövetkezete biztosítja a jogrendet, mint azt Polinéziában, a Déli óceán szigetein észleljük, ahol titkos társulatok a jogrend fenntartói. Sok helyt a papság vitt ily szerepet, midőn magának nem csupán a biráskodást, de az itélet végrehajtását is biztosította. Az *ordaliák* kora ez. De még később is látunk magánosoktól kiinduló ily intézményeket. Igy a középkori *gildék,* a *céhek* foladata s így maga a *város alapításának célja* sokszor a jog biztosítása volt. A lakosságnak városokba való tömörülése sok tekintetben jogszerzés, de igen nagy részben jogbiztosítás is.

Mindezen esetekben a jogvédelemre szolgáló szervezet s ennek kiegészítéseként az egész biráskodás az államtól függetlenül működött.

A rend fenntartását igen korán az összesség, az állam érdekében levőnek tekintették. Ily jellegű államszervezettel ennélfogva már korán találkozunk. Igy fejlődnek ki bizonyos közigazgatási szervek Rómában, pl. a magistratus, de különösen a praetor, kinek első feladata szintén a rend fentartása és biztosítása volt. A karoling királyok hivatalnokai, a *missi dominici,* azok a közegek, akikből a modern biróságok mint rendfenntartó szervek kialakultak. Hogy ezek biráskodás formájában intézték el az ügyeket, az nem változtatja meg a jogrend fenntartásának célzatát s azt a tényt, hogy itt első sorban közigazgatási ténykedésről van szó.

Ma az államnak jogrendet fenntartó szervei első sorban a bíróságok, úgy a *polgári,* mint a *büntető bíróságok.* Ezek ténykedése azonban más szempontból is birálható, amennyiben ők egyuttal par excellence a biráskodás szervei is. Míg ugyanis a közigazgatás többi ágaiban a biráskodás csak mellékes szerepet játszik s a hatóság, világosaknak tekintve az eseteket, legtöbbször intézkedik,

addig a jogfenntartás terén minden eset első sorban *kétesnek, bizonytalannak* tekintetik s csak birói döntés után következik a végrehajtás, tehát a tulajdonképeni közigazgatási ténykedés.

Mindamellett itt is találkozunk tisztán igazgatási szervekkel.

A polgári biróságok mellett működő telekkönyvi hatóságok, az itéletek végrehajtását eszközlő közegek, a segédszemélyzet összes működése: közigazgatási ténykedések.

A jog fentartását még más intézmények is szolgálják. Ilyenek voltak hajdan az ú. n. *hiteles helyek.* Az ezek előtt, illetve közreműködésükkel kötött jogügyletek kiváló erővel birtak. Ilyen ma a *közjegyzői intézmény.* A jogrend fenntartását szolgálja végül ma az egész *ügyvédség* is.

A belügyi vagy rendészeti közigazgatás. Míg az igazságügyi igazgatás főcélja az állam jogrendjének biztosítása, addig a belügyi igazgatás feladata általában a társadalmi rend megóvása, a létező javak megtartása. Minthogy a legeltérőbb teendők tartoznak körébe, nincs egységes, egyöntetű szervezete, együttérző hivatalnoki kara. Állapotának, helyzetének megismerését a *statisztikai hivatalok,* belföldön alkalmazott különböző *tudósítók* eszközlik; a népességi mozgalmakról egyrészéről az *anyakönyvi* hivatalok számolnak be, az inségesekről a *szegényügyi intézetek* gondoskodnak, míg az önrendelkezésre képtelen személyeket *árvaszékek,* kirendelt *gyámok, gondnokok* veszik oltalmuk alá.

Aránylag legegységesebb e körben a szorosabb értelemben vett *rendészet.* Ennek szervezete a modern államban a *rendőrség,* mely a hozzá csatlakozó, őt kiegészítő különböző berendezésekkel együtt teljesíti az egyének, valamint a javak védelmét úgy a természettel, mint emberi cselekvésekkel szemben; ez utóbbiakkal szemben különösen annyiban, amennyiben megelőzésről van szó.

A természettel szemben folytatott védekezés első sorban a *gyógyítási* rendészet feladata, s így ide tartoznak mindazon hivatalok és intézetek, melyeknek feladata a közegészségügy biztosítása.

Másodsorban az *elemekkel* folytatott harc, az ellenük való védekezés tartozik ide. Az elemi csapások elhárítására szolgáló intézmények esnek a körébe.

A társadalom veszélyes tagjaival szemben folytatott megelőző működés a *biztonsági rendészet* körébe tartozik. E feladatokat, mint állami szervezet, a *rendőrség* teljesíti. Külön közegekként szerepelhetnek többek között a sajtórendészetnél a *cenzorok,* a lelkiélet rendészeténél, a vallásügyi közigazgatásnál a *felügyelők, kiküldöttek* s *kormánybiztosok.*

A művelődésügyi közigazgatás szervezete. Az állam nem csupán a védelemről gondoskodik, de a javak megszerzésének könnyítése is feladatai körébe tartozik. A szellemi javak megszerzéséről azon intézmények segítségével gondoskodik, melyek különösen az oktatásügy körébe tartoznak. Szervezete körébe tartoznak tehát a legkülönbözőbb *alsó, közép* és *felső iskolák,* az azokban működő tanítókkal, tanárokkal és professzorokkal együtt. Az iskolák célja első sorban a nép műveltségének megalapozása, másodsorban előkészítés az ú. n. tudományos pályákra. Az állam működése azonban ez intézmények által nincs kimerítve s különösen a főiskolákkal kapcsolatosan egyéb intézményeket

is létesít, melyeknek, mint pl. az obszervatóriumoknak, klinikáknak, laboratóriumoknak stb. a tudomány előmozdítása a céljuk.

A szépművészetek terén az állam megfelelő intézményei által inkább csak az előkészítést könnyíti meg. Ténykedése inkább az ellenőrzésre, a buzdításra szorítkozik.

A gazdaságügyi közigazgatás szervezete. Olyan intézmények és berendezések tartoznak e körbe, melyek, míg egyrészt az egyesek által nem létesíthetők, tehát a köz által való megteremtést igénylik, másrészt nem egyesek, hanem az összesség érdekében állanak fenn.

Magának a közlekedésnek némely fajai, a *vasutak, gőzhajózási vállalatok* olyanok, hogy azok a legtöbb államban csak az összesség által létesíthetők. Hasonló jellegű a *posta,* amely első sorban szintén a gazdasági életet szolgálja. Az állam teremti meg az *pénzt,* mint általános csereeszközt, megállapítja a valutát, rendezi a súly- és mértékügyet s teremt meg intézményeket, melyek a hitelt szolgálják.

Az utolsó feladatkör, melyre az állam tevékenysége kiterjed, a *pénzügy.* Hatalmas szervezet ez, mely az állam háztartását szolgálja s gondoskodik mindazon összegekről, amelyek segítségével az állam azután többi feladatait teljesíteni képes. Ebbe a szervezetbe tartoznak a különböző *pénzügyi hivatalok,* melyek az adók és illetékek kiszabását, azok beszedését, végül az illetékes helyen való kiutalást teljesítik. De ide kell soroznunk mindazon berendezéseket is, melyek az állam egyéb bevételi forrásaként, pl. állami gazdaságokból, bányákból, monopóliumokból teremtenek bevételeket.

A birói hatalom szervezete.

A harmadik felségjog, melyet a főhatalomban megkülönböztetünk, a *birói hatalom.* Míg a törvényhozó hatalom az állam akaratát deklarálja s a kormányzó hatalom azt, az egyes eseteknek megfelelőleg, végrehajtja, addig az állam, birói fenségjogánál fogva, egyes esetekben a tagjai között, valamint a hivatalnokok és egyesek között felmerülhető kétes eseteket s így az ezekből származó viszályokat dönti el. Míg a törvény végrehajtásánál célszerűségi momentumok határozók, addig a jogszolgáltatásnál egyedül az igazság, a jog, a törvény lehet az irányadó. Innét van az, hogy mindazok, akik az államhatalmakban önálló akarati mozzanatot keresnek, a birói hatalomtól megtagadják az államhatalmi jelleget. Másrészt mivel a birói ténykedés mindig a jogot tartja szem előtt, a biráskodás gyakran a jogfenntartás anyagi funkciójába olvasztatik bele, holott a biráskodás csak annyiban jogfenntartás, amennyiben állami akarat, törvény és jog egybeesnek; máskülönben pedig biráskodás úgy a hadügy, mint a művelődésügy, valamint a pénzügy terén is előfordulhat, midőn ugyanott pl. kétes esetben a hadmentesség megállapításáról, az iskoláztatási kötelesség alóli felmentésről, emitt aránytalanul kivetett adó leszállításáról van szó. Kétségtelen, hogy birói működéssel első sorban a jogfenntartás körében találkozunk, amennyiben itt a magánjog terén számos esetben maga a jog kétes, bizonytalan, másrészt ma a büntetőjog terén — a személyes szabadságból kifolyólag —

minden bűneset kétesnek, tehát bírói eljárás alá tartozónak tekintetik, s modern államokban ma már nincs is helye az ú. n. büntető közigazgatásnak (amint az Oroszországban dívik). Az anyagi felségjogok többi csoportjában a bírói ténykedés aránylag ritka. A bíráskodás ténykedése mindamellett nem vonatkozik csupán a magán- és büntetőjog terén a jog fenntartására, hanem a közigazgatás többi ágaiban, sőt az államjog körén belül is előfordul. A bíróságok, melyek a bírói hatalom szervezetét alkotják, ennélfogva nem csupán polgári és büntető bíróságok lesznek, hanem vannak közigazgatási, sőt államjogi bíróságok is.

Kapcsolatot látunk továbbá a bírói ténykedés és a törvényalkotás, vagyis az állami akarat megállapítása között is. A kezdetleges korban a bíráskodás nemcsak jogalkalmazás, hanem egyúttal *jogkeresés* is. A bírói itélet tehát egyúttal a létező jog megállapítása. A bíráskodást a legkezdetlegesebb társadalomban ugyanaz a szerv végzi, mint amely a törvényhozást gyakorolja, tehát a népgyűlés. Később a fejedelem, a király teljesíti e funkciót.

Idővel önálló szervek támadnak.

E működésnek szervei a germánoknál a karolingi korszakban a nép köréből vett *schöffe*-k, akiknek ténykedése kizárólag a jog megállapítására és így közvetve a fennforgó eset eldöntésére szorítkozik, míg a végrehajtás körébe tartozó, az ülést előkészítő, azt vezető s az itéletnek érvényt szerző ténykedés az állam közege gyanánt szereplő bírónak, e korban a *grófnak* feladatai közé tartozik.

A népjogok idejében ez az állapot mindenütt fennáll. A bíráskodás e közös formája először Angliában módosul, a normann hódítás következtében. Két egymással szemben álló nép eltérő jogi felfogása folytán a jognak a nép meggyőződéséből való megállapítása s ez alapon való alkalmazása többé lehetséges nem volt. A Plantagenetek törvénykezési rendszere ennélfogva különválasztja az itélkezést a bizonyítási eljárástól. Amely ügy tehát a királyi bíróságok-, illetve a grófságokban a békebírák kezébe került, ezekre vonatkozólag úgy polgári, mint büntető perekben az esküdtszék, egy a királyi hivatalnokok által kijelölt községi választmány lett illetékessé. Ámbár ekként a királyivá lett bíróságok körébe illesztetett be az esküdtszék, önállóságát tovább is megtartotta s így a jogszolgáltatás sok tekintetben úgy a hatóságok, mint a király befolyásától mentes maradt. A többi germán államokban a jogszolgáltatás önálló szervezete fennmaradt egész a XV. század közepéig s a hatóságok ténykedése kizárólag az ülések vezetésére és a schöffék itéletének végrehajtására szorítkozott. Részben az uralmi területek szétforgácsolódása — mely a bíróságok összeállítását nehezítette meg s azt eredményezte, hogy a hivatalnokbíró lett az egyedüli itélő — részben a népjogok megszűnése s a rendi jogok kifejlődése hozta magával a nemesség, a polgárság és a parasztság számára külön bíróságok keletkezését s ily módon a népnek a jogszolgáltatásból való kirekesztését. A jogmegállapításban eleinte maga az elnök is résztvesz, később ő lesz az irányító, míg végül ülnökei, kik most már szintén kinevezett hivatalnokok, csak tanácsadóiként szerepelnek. Igy válnak az eredeti népbíróságokból a modern testületi, állami bíróságok.

Minthogy idővel az összes bíróságok a terület urának szervei lettek, ez nemcsak azok itéleteit változtathatta meg, de maga is hozhatott határozatokat. Igy támadt a *kabinetigazságszolgáltatás* intézménye. E jogban találja gyökerét a király kegyelmezési joga is.

A bíráskodásnak s ezzel kapcsolatosan az azt végző szervezetnek önállósulása s függetlensége a hatalmak megoszlásának tanával kapcsolatosan fejlődött ki. E működés sajátságos volta, t. i. az, hogy itt első sorban az igazságosság követelményei tartandók szem előtt, volt az oka, hogy a bírói szervezet elkülöníttetett a közigazgatási szervezettől. Ott, ahol a népszuverénitás elvét fogadták el, a különválasztás nem is járt nehézséggel. Nehezebb volt a dolog ott, ahol a fejedelmi fenségesség elve érvényesült. Itt az összes jogok alanya a király volt, akit ennélfogva csak jogai gyakorlásában lehetett korlátozni. Meg is történt ez azáltal, hogy a fejedelemnek pusztán a bíróságok szervezésének, a bírák kinevezésének joga tartatott fenn; az egyes esetben való itélkezés joga azonban tőle elvonatott. Ezt csak az általa kinevezett bírák útján gyakorolhatja.

Ami az ekként államivá lett bíróságok további szervezetét illeti, azok részben *polgári* és *büntető*, részben *közigazgatási*, illetve *államjogi* bíróságok.

Lehetnek ezek *egyes* vagy *kollégiális* bíróságok aszerint, amint az itélkezést egy személy vagy egy testület végzi.

Szervezetük aszerint is különböző, hogy tisztán *állami* bíróságok-e, vagy *vegyes* jellegüek, t. i. befolyást engednek a népnek esküdtek, schöffék, (kereskedelmi stb.) ülnökök személyében. Rendesen több fokozatot mutatnak. Vannak *alsófokú,* ú. n. *első folyamodású* és *felsőbb fokú,* vagyis *felebbviteli bíróságok.* A felebbvitel ismét egyfokú vagy többfokú lehet, s az ily bíróságok csaknem kivétel nélkül *testületiek.*

Míg ekként a polgári és büntető bíróságoknak a közigazgatástól való különválása már régi keletű, a közigazgatási bíráskodás önálló szervezete a legújabb kor szüleménye.

A *közigazgatási bíróságokkal* részben magában a közigazgatás keretében találkozunk, midőn, mint Franciaországban, a départementokban a megyefőnöki tanács, viszont az egész államra vonatkozólag, akár elsőfokulag, akár másodfokulag felebbezés folytán, az államtanács jár el. Másutt, mint Ausztriában s nálunk Magyarországon, egyfokú közigazgatási bíróság áll fenn, melynek a közigazgatási hatóságoktól független szervezete van. Végül Poroszországban alsó fokon a közigazgatási hatóságok mellett fennálló tanácsi, illetve kerületi választmány dönt, míg legfőbb fokon a közigazgatási főtörvényszék itél.

Az *államjogi* bíróságok ott honosodnak meg, ahol, mint a szövetséges államokban, annak eldöntése válik vitássá, mi tartozzék a főállam és mi a tagállam hatáskörébe. Egységes államban az egyes főhatalmak közt nem fordulhat elő ily összeütközés. Nevezetesen a többi hatalmakkal szemben mindig az egyik hatalom, rendesen a törvényhozó, bír túlsúllyal, amelynek határozata a konfliktusokat végérvényesen el is dönti. Külön államjogi bíróság létesítése itt tehát felesleges, de célra sem vezető, mert a törvényhozó szerv korlátozását jelentené, ami pedig sehol elő nem fordulhat.

8. A pártok.

Eddigelé az államot nyugvó, egyensúlyi állapotában vizsgáltuk, de vannak benne részek, melyek annak átalakítását, változását célozzák. Ily mozgató erők a *pártok*.

Nem egyebek ezek, mint a társadalomban jelentkező különböző érdekközösségek, melyek egyrészt hatalomra törnek, másrészt a megszerzett hatalmat megtartani igyekszenek. A törekvés tárgya a főhatalom, mely pedig erőt képvisel. Eltekintve attól, hogy e hatalom birtokosai a hadseregben s a behajtott adókban jelentékeny anyagi erő felett rendelkezhetnek, az állampolgárok hosszas nevelése, az engedelmességre szoktatás folytán, parancsai segélyével nagy szellemi erő is áll e hatalom mindenkori birtokosainak rendelkezésére, melyet ők saját céljaik kielégítésére fordíthatnak. Ezért irányul a pártok törekvése a politikai hatalom megszerzésére.

E törekvés különböző módon nyilvánulhat. Némelykor erőszakos formában lép fel s ekkor *forradalommal,* avagy, ha a változtatásra, a jogfosztásra irányuló mozgalom felülről indul ki, *államcsínnyel* van dolgunk; de legtöbbször a politikai küzdelem terén mutatkozó s a jogrend határain belül folyó verseny útján próbálják az egyes pártok a hatalmat a maguk számára megszerezni. Ez esetben a törekvés a törvényhozó hatalom elérésére, illetve abban a döntő befolyás kivívására irányul.

Valahány hatalmasabb érdek, illetve jelentősebb érdek által egybekapcsolt csoport a történelem folyamán fellépett s igyekezett az államhatalmat megszerezni, az mint különálló párt is jelentkezett az állami életben. Igy látjuk Rómában a patriciusok és plebejusok küzdelmét, később a praetorianusok, a hadsereg és híveinek pártját; az egyházat, mint hatalomra törő szervezetet. A német-római birodalomban a welfek és a ghibellinek, Franciaországban a királypártiak és a Liga hívei, Angolországban a fehér és piros Rózsa harcát, nálunk a kurucok és labancok küzdelmét.

Legtöbbször különböző társadalmi körök vagy közönségek küzdelmét vélhetjük e mozgalomban. Igy a patriciusok a nemzetség elvét képviselik a helyi közösség, tehát az egyenlőség elvét hirdető plebejusokkal szemben; a praetorianusok a hadsereg szupremáciáját óhajtják megszerezni, míg az egyház a papság uralmáért küzd. Németországban, valamint Franciaországban az állam egységével szemben a helyi uralmak önállóságáért folyik a küzdelem. Némelykor egy és ugyanazon elvi alapon álló s így inkább személyes érdekek által egybekapcsolt pártok között folyik a küzdelem, mint azt Angliában a fehér és piros rózsa harcában s nálunk a kurucok és labancok küzdelmeiben látjuk. Ma a pártok harca kiválóan osztályharc; ma a társadalmi körök mint osztályok állanak egymással szemközt.

Ennek megfelelőleg a mai társadalomban megkülönböztetjük: a *felső,* vagyis a nagy vagyonnal bírók, a *közép,* vagyis a kistőkések és a szellemi foglalkozást űzők s végül a tőkenélküliek, a *munkások* osztályát, akikhez az osztályonkívüliek, az exisztenciájuk alapját elvesztett felsőbb osztálybeliek, a keresetnélküli szellemi proletárok s a munkanélküliek sorakoznak. A küzdelem a mun-

kások és a középosztály által támogatott felsőbb osztálybeliek, a nagytőkések és a nagybirtokosok ellen folyik. A pártok tehát ma ez alapon alakulnak ki.

Mindez azonban nem gátolja, hogy ezen főirány mellett a pártok különös színezetet ne mutassanak, s így küzdelem folyhat ma is az ingó és ingatlan tőke között, anélkül hogy a küzdelemben a még kellően nem szervezett munkásság kellő nyomatékkal beleavatkozhatnék; harcot folytatnak még ma is: egyik felekezet a másik ellen, vagy a nemzetiségek egymás ellen. Ezek azonban csak variációk lesznek; a mai párttusa alapelve az *osztályharc.*

A régi megkülönböztetés a pártok tekintetében más volt. A mult század államtudományi írói a megkülönböztetés alapját az egyes pártok törekvéseinek külső irányzatában látták s ez alapon *konzervativ, liberális, reakcionárius* és *radikális* pártokról tettek említést és ezeket az ember szellemi fejlődésével hozták kapcsolatba (Bluntschli), midőn a liberális pártot a teremtő fiatalkorral, a konzervativ pártot a megőrző férfikorral, a radikális pártot a gyermek-, a reakciót az aggkorral hozták kapcsolatba; avagy a pártokban bizonyos hajlamok visszatükröződését látták és így szerintük a konzervativ párt egyrészt a szellemi restséget, a liberális az igyekvő haladást, másrészt a konzervativ a nyugodt megfontolást, a liberális ellenben az önző pártérdeket reprezentálná. A pártoknak törekvésük iránya szerint való megkülönböztetése azonban pusztán formálisnak, azaz olyannak tekinthető, mint amely egyedül a párt módosítási tendenciáját, a behatás módját veszi tekintetbe, de azzal, hogy a módosítás kinek az érdekében, mily szellemben történik, nem törődik. Épp azért e megkülönböztetések a pártok megjelölésére nem tekinthetők eléggé jellemzőknek. Ugyanaz az érdekkör, amint uralmon van, lehet konzervativ; ha arról lehanyatlani készül, reakcióssá lesz; ha uralomra tör, liberális, sőt felforgató is lehet.

Konzervativnek az írók rendszerint azokat a pártokat tekintették, melyek a létező megőrzésére törekedtek; liberálisoknak ellenben azok az irányzatok tartattak, melyek a jogokat, szabadságokat kiterjeszteni akarták; reakcionáriusok voltak azok a pártok, melyek a létező jogokat — amennyiben azok alsóbb osztályokat illettek — megnyirbálni s a korábbi állapotokat restaurálni igyekeztek, míg végül a radikális irányzatok a létező állapotok felforgatásával óhajtottak az alsóbb osztályoknak jogokat biztosítani.

Eltekintve ezen tisztán formális jellegű megkülönböztetéstől, a két főiránynak, a konzervativnek és a liberálisnak anyagi tartalma is van, amennyiben konzervativeknek tekintettek a rendi kiváltságok védői, liberálisoknak viszont az ingó tőke uralmát, a szabad verseny elvét hirdetők. Ily értelemben lett a liberalizmus a modern polgári osztály, mint tőkés osztály, irányadó elve, míg a konzervativ jelleg főként az arisztokráciában domborodott ki.

A pártok helyes megkülönböztetésének alapjául azonban csak az általuk képviselt érdek szolgálhat. Igy látjuk, hogy régebben az egyes felekezetek, az egyes nemzetiségek, a különválásra, önállóságra törekvő államrészek szervezkedtek pártokká s folytattak egymással küzdelmet, míg ma első sorban a vagyoni érdek alapján tömörülőkből alakulnak a főbb pártok. Jövőben majd újabb érdekek, újabb pártok támadnak.

TÁRSADALMI MŰKÖDÉS.

1. Társadalmi működés.

a) *A társadalmi működés jellege.*

MIKÉNT a testek összes mozgása atomok rezgésére vezethető vissza s e jelenséget nem csupán a testek helyváltoztatásánál tapasztalhatjuk, de minden belső módosulásuknál is, akként minden társadalmi ténykedés mint egyéni cselekvés jelentkezik: *az összes társadalmi működések egyéni tevékenységre bonthatók szét.* A társadalom minden működésénél tehát mindig egyének cselekszenek, ténykedésük azonban a legeltérőbb jellegű lehet. Az egyén hol saját érdekében cselekszik, hol pedig az összességnek, körnek, osztálynak, pártnak érdekében, mint azok szerve jár el, majd ismét mint egy tömegnek része szerepel.

A tömegcselekvéstől kezdve tehát, ahol az egyén legtöbbször passive viselkedik, az egyén gazdasági tevékenységéig, valamint a közfunkcionárius. a politikai vezér működéséig az egyéni cselekvések egész sorozatát észlelhetjük. Némely esetben az egyén maga a teljesített működésben számot nem tevő tényező; ilyen esetet látunk pl. a tömegcselekvéseknél. Más esetben szervnek tekintjük, de azért maga is jelentékeny mérvben hozzájárul a benne megtestesülő társadalmi akarat kialakításához, mint azt különösen a politikai vezetőknél látjuk. Vannak végül esetek, ahol csak hosszas nyomozás után mutathatjuk ki az egyén cselekvésében a társadalomnak sejtett, de mindazonáltal döntő befolyását. Ezt különösen a gazdasági ténykedéseknél tapasztalhatjuk. Hanem azért a legegyénibb ténykedéseknél is megállapítható,

hogy az egyén külső befolyás alatt cselekszik s hogy ténykedése csak forrásában egyéni, külső megjelenésében azonban társadalmi tevékenység.

A tömegcselekvésektől eltekintve, melyeket egyrészt ideiglenesseknek tekinthetünk, amelyek viszont másrészt az egyént nagyobbára passiv szerepre kárhoztatják, az egyén cselekvését általában két csoportba sorozhatjuk.

Nevezetesen egyfelől az egyén az összesség, egy társadalmi kör érdekében vagy a köz szerveként járhat el s annak hatása alatt, mintegy annak exponenseként végezhet bizonyos ténykedéseket, másfelől tisztán magánjellegű működéseket teljesíthet. Némelykor azután e magánjellegű cselekvése egybeesik szervi ténykedésével, midőn ugyanis megélhetése céljából, gazdasági ténykedés gyanánt, végzi a közfunkciót, viseli a hivatalt.

Habár tehát kétségtelen, hogy minden társadalmi működésben egyéni akaratok és törekvések mutatkoznak s hogy az egyént oly indokok hozzák mozgásba, amelyek ugyan őbenne magában támadnak: mégis a tartalom, az irányzatok a társadalomból vétetnek; annak teremtményei, szolgái azok. Az egyén csupán külsőleg jelentkezik irányítóként. Ő a működő erő puszta viselője; az irányt, amelyben mozgása történik, az összesség szabja meg, benne és általa tulajdonkép a társadalom működik. Az egyén tehát mindig bizonyos rég fennálló, tőle független keretekbe illeszkedik be, amely keretek az egyén cselekvését önállóságától megfosztják s az egyéneket egy tőlük függetlenül létező hatalmas organizmus alkatelemévé teszik. Minthogy ekként a társadalom az, mely az egyéni törekvések irányát, útját, tartalmát megszabja, tulajdonkép minden egyéni ténykedésnél a társadalom a cselekvő erő s így végső elemzésben a legegyénibb cselekvést is úgy tekintjük, mint a társadalom működését.

E felfogás történetileg is beigazolható s a társadalom irányító befolyása minden egyéni cselekvésnél kimutatható. A társadalom, különösen eleinte, teljesen azonosítható az uralkodó osztályokkal, a többi rész akaratnélküli, formálható massza. Ennek megfelelőleg az egész gazdasági élet az uralkodók szükségletkielégítése szerint igazodik; a termelés az ő szükségleteik kielégítését célozza, minden munkamegosztás az ő érdekükben történik, a forgalom, valamint a fogyasztás módja az ő igényüket szolgálja. A tőkésosztályról talán ma is beigazolható, hogy a gazdasági élet irányítója. Viszont valószínű, hogy jövőben a munkásosztály fogja a gazdasági élet vezetését magához ragadni. Az egyénnek gazdasági tevékenységében alkalmazkodni kell ezen irányító erőkhöz.

Másrészt a politikai küzdelem, az állami hatalomért folytatott harc sem egyéb mint megbolygatott erőviszonyoknak újabb egyensúly felé való törekvése s közönségeknek, osztályoknak, egyéneknek beilleszkedése az új helyzetbe. Az egyéneknek e téren kifejtett tevékenységét azon kör állapota, helyzete szabja meg, melynek az illető része, harcosa: ha az a hatalom birtokában van, őneki védekezni kell, ellenben ha pártja hatalomra törekszik, ő is támadóként lép fel.

Hasonlókép társadalmi jellegű a jog és erkölcs megállapítására s az ezek fenntartására irányuló cselekvés is. A jog minden körülmények között társadalmi akarat szülöttje s az erkölcsnél is csak a kezdeményezés lehet egyéni.

Végül társadalmiaknak kell tekintenünk a művészi törekvéseket is, nemcsak abban az irányban, hogy a művész mindig a társadalomból merít, hanem abban

a tekintetben is, hogy csak úgy érvényesülhet, csak akkor hagy maga után maradandó emléket, ha működése a közönségben visszhangra talál.

Ámbár ekként az egyén szerepét, a társadalmi működések tekintetében, jelentékenyen leszállíthatjuk, befolyását csekélynek tekinthetjük, ki kell emelnünk egyrészt, hogy az egyén érvényesülése a társadalmi működésnek nem minden terén egyforma; mert míg a művészet körében szabadon kezdeményezhet új irányokat, másrészt az erkölcs terén a legszigorúbb korlátok közé van szorítva, — addig kétségtelen, hogy a társadalom fejlődésével az egyén önállósága tekintetében folytonos haladást észlelhetünk.

A gazdasági életben nyilvánvaló az egyén kiemelkedése. A kezdetleges kor rabszolgagazdaságában, a középkor céhrendszerében az egyén megkötöttsége szembetűnő; ma már e téren a társadalom nem gyakorol kényszerítő befolyást, inkább csak azokat a határokat állapítja meg, amelyeken belül az egyén már szabadon mozoghat. Látjuk a haladást a jogi életben is. Feltétlenül áll itt H. S. Maine azon tétele, hogy az egyén a szigorú megkötöttség állapotából a szabadon módosítható szerződési állapotba lép, de kitűnik ez — mint azt Durkheim igazolta — a büntetőjognak háttérbeszorulásából is a modern korban mindinkább domináló magánjoggal szemben.

Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk a politikai életben is. Míg ugyanis régebben az államban elfoglalt helyzet, a viselt állás, a hatalomban való részvétel módja és mértéke, az összeműködés mikéntje, az államakarat kialakításában való közreműködés nemcsak az egyesre, hanem közönségekre, osztályokra nézve is, részint a leszármazás, a folytatott foglalkozás által, már előre meg voltak határozva úgy, hogy az egyén zárt keretek között mozgott s a cselekvési szabadság e tekintetben szintén a legnagyobb mértékben korlátozva volt, addig ma a főhatalomban való részvétel is küzdés útján állapíttatik meg; ennek kifejtését és mily módon való gyakorlását szigorú törvények előre nem szabják meg. Ma már e tekintetben is nagyobb szabadság, tágabb cselekvési kör áll fenn mint régen, bár ma is szűkebbkörű itt az egyén szabadsága mint akár a gazdasági, akár a jogi téren.

Ámbár ekként általában az egyén szabadságát növekedni, viszont az összesség befolyását csökkenni látjuk, valószínű, hogy ez irányban a haladás nem folytonos. Eltekintve esetleges okoktól, új céloknak diadalra jutása, valamint a régiek hanyatlása a szabadság megszorítását vagy újabb kiterjesztését eredményezik. A korlátozás azonban sohasem tekinthető visszaesésnek. Csak azt mutatja, hogy az egyénnek a társadalmi célok felismerésére még nincs meg a kellő képessége és így a teljesítendő feladatok végzésére a kellő akarata. Mihelyt bekövetkezik a teljes átértés állapota, az egyén cselekvőségi köre ismét tágulni fog.

b) *A társadalmi működés fajai.*

A) A társadalom működését tekintve, annak idetartozó tevékenységét három főcsoportba sorozhatjuk.

1. ***Értékmegállapítás.*** Az első kategóriába az ***értékmegállapítás*** ténykedései tartoznak.

Ámbár kétségtelen, hogy az ember általában nem *tudatos* értékelés alapján cselekszik, hanem azáltal, hogy tevékenysége bizonyos meghatározott cél elérésére irányul, már pusztán a cél kitűzése által is önkéntelenül értékel, mihelyt azonban tervszerű működésről s célok között történő választásról, a kifejtendő fáradság mérlegeléséről van szó, már kifejezett értékelést teljesít, értékeket hasonlít össze. Hogy az egyes egyén minden tervszerű működésénél, gazdasági, politikai ténykedésénél értékelést végez, mutatják változó törekvései, hangoztatott itéletei, társai cselekvéseinek bírálata. Az egyén azonban értékelésében nem önálló ; e tekintetben is a *társadalom értékmegállapító ténykedésére támaszkodik.* Értékmegállapítás történik ugyan az egyén részéről is, hisz neki is vannak kedvtelései, ő is viseltetik bizonyos irányban előszeretettel, de míg egyrészt külön értékelését rendesen nem bírja az összességgel szemben érvényesíteni, addig másrészt, ha eredményt ér is el, az rendesen ideiglenes jellegű s mihelyt az összesség értékelésével nem egyezik, rövidesen el is enyészik annak hatása.

Ez értékelés azután a gazdasági javak jelentőségének meghatározására, az életmód színvonalának megjelölésére, a közszereplés fontosságának megállapítására s végül erkölcsi és jogi szabályok létesítésére irányul.

A gazdasági javak értékelése kétségkívül összetett folyamat, de tagadhatatlanul összefüggésben van az egyén különböző szükségleteivel. Uj szükségletek fellépése esetén új javak, új értékek támadnak ; azok megszüntével a javak értéküket vesztik, míg a szükségletek növekedtével, azok általánosulásával a kielégítésükre szolgáló javak értéke rendesen emelkedik.

De értékeket létesít a társadalom azáltal is, hogy szabályokat állít fel és parancsokat teremt a magaviselet tekintetében s ezáltal bizonyos cselekvéseket helyeseknek, megfelelőknek deklarál, míg másokat helyteleneknek nyilvánít. Amazok ezáltal követendőkké, emezek kerülendőkké válnak.

Értéket teremt végül a társadalom, midőn bizonyos ténykedéseknek, különösen a közérdeküeknek nagyobb jelentőséget, nagyobb fontosságot tulajdonít ; teljesítőinek tekintélyt biztosít, számukra hatalmat rezervál, amelynek segítségével azok az anyagi javakat is könnyebben megszerezhetik.

A társadalom az értékelés ez utóbbi módját szervezetének, berendezésének megállapítása által eszközli, midőn a végzett teendők, a teljesített szolgálatok jelentőségéhez s fontosságához mérten különböző hatalmi köröket szervez s ezáltal az állások és hivatalok bonyolult hierarchiáját létesíti.

A társadalom tehát azáltal, hogy bizonyos állásokat, tisztségeket hatalmi körrel felruház, azok rendelkezésére erőt nyujt, egyeseknek és osztályoknak kiváltságokat adományoz s előjogokat teremt, azokat értékesekké, kívánatosokká, vágy és küzdelem tárgyává teszi.

Az értékmegállapítás különben három forrásra vezethető vissza. Vagy a *tekintélyből* fakad, midőn az emberek a kimagaslók, az előkelők által nyilvánított értékelést, utánzási hajlamuknál fogva, ellenvetés nélkül elfogadják ; avagy ily tekintély hiányában, illetve a tekintélyek egyenlő ereje mellett, küzdelem után, kiegyenlítés által támad bizonyos értékelés ; vagy végül hosszas megfontolás, eszmecsere után tudatosan, szándékoltan létesül bizonyos társadalmi megállapodás. Az elsőn a *szokás,* a másodikon az *erkölcs,* a harmadik kialakulási

módon a *jog* jön létre. Éles határvonal az értékelés e három módja között mindamellett nem vonható; az egyik térről a másikra átmenet észlelhető.

2. *A javak létrehozása.* Az értékek megteremtése, a szükségletek keletkezése által vágy támad azok kielégítésére. A társadalmi cselekvések másik csoportja tehát *szükségletkielégítés*; amennyiben pedig e javak nem állanak rendelkezésünkre, mint azok *létrehozása, termelése,* illetve *megszerzése* jelentkezik.

Az értékek, a javak különneműsége szerint az idetartozó cselekvések is különbözők lesznek. Nevezetesen vannak értékek, melyek elidegeníthetők, tehát a létrehozó által másra átruházhatók, viszont más javaknál ily átruházás nem fordulhat elő. Míg ugyanis a gazdasági életben a javak termelése és azok megszerzése két, egymástól különválasztható folyamat, addig a többi javaknál, mint az erkölcsi és művészi értékeknél, ily különválasztás nem eszközölhető. Ez utóbbiaknál hiányzik a javak forgalma, nincs meg a megszerzésükért folytatott küzdés, mely a javak körforgásának, a fejlődés bizonyos fokán, elmaradhatatlan kísérő jelensége.

Mindamellett elidegeníthetetlen értékeknél is előfordul a létrehozásukra való igyekvés. Ezeknél azonban a törekvés elsősorban nem arra irányul, hogy e tulajdonságokat, cselekvéseket azok hozzák létre, kiknek az javára szolgál vagy érdekében áll, hanem arra, hogy e cselekedeteket mindenekelőtt társaik valósítsák meg. Csak másodsorban törekszik minden egyes egyén ezek megvalósítására s törekszik erre akkor, midőn ez eljárási módok maguk is értékekké válnak, azon *elismerés, tisztelet* és *megbecsülés* által, melyet a társadalom a megfelelő cselekedetek eszközlői számára biztosít. E pillanatban, mikor tehát az erkölcsös cselekvések véghezvitele *becsülést, tekintélyt* ád, igyekszik az egyes egyén is ezek önkéntes végbevitelére.

A javak termelésének eszköze a *munka.* A munka oly erőkifejtés, mely határozott gazdasági célra irányuló fáradsággal, illetve ennek érzetével jár.

A termelés főtényezője — a cselekvés tekintetében — az *összeműködés.* Ez elsősorban egynemű cselekvéseknek többek által való közös véghezvitelében áll. Az összeműködés az együttes cselekvés, a közös munkálkodás gyönyöréből támad, mint ahogy a játékosok is elsősorban a közös játékból eredő örömért működnek és fáradnak együtt s csak másodsorban az elérhető győzelemért. Később az együttműködés szokássá válik, de másrészt inkább előtérbe lép az elérendő cél is. Az együttműködés kezdetleges alakjai a közösen, közös erővel végzett munkákban, kezdetleges népek együttes halászatában, vadászatában mutatkoznak, de később oly alakjai is támadnak, melyeknél már a közreműködők mindegyike más és más feladatot végez s a különböző ténykedések végül egyesíttetvén, hozzák létre a szándékolt eredményt. E ténynek folyománya azután a *munkamegosztás*, melynek jelentősége elsősorban a gazdasági élet körén belül tűnik szembe, ámbár e jelenség a társadalmi élet más terein is éppúgy észlelhető. A munkamegosztás létrejötténél indító oka különben gazdaságos voltában rejlik. Igy, ha a csoportban az egyik egyén a halászatot űzi, míg a másik vadászik, több eredményt érnek el, mintha mindegyik felváltva a két foglalkozást folytatta volna. Itt ezután szükség lehet a szerzemények kicserélésére is. Minden kereskedés tehát az összeműködés egy sajátos, *közvetett* módja.

Közvetlen viszont az összeműködés, ha az *egy* célra irányul, midőn tehát egyik a hálót csinálja, a másik ezzel a halakat megfogja s a harmadik azokat elkészíti.

Az összeműködés bonyolulttá válhatik, ha közvetlen és közvetett alakjait kombinálják, amint az a legtöbb vállalatnál előfordul.

Egy gyári vállalatban az összeműködés közvetlen, amennyiben az összes munkások, a gépészek, az előmunkások, a felügyelők s egyéb hivatalnokok ugyanazon nemű javaknak a létrehozásán fáradoznak; de közvetett annyiban, amennyiben egyesek ilyen, mások amolyan működést folytatnak, az egyik ilyen, a másik amolyan géppel dolgozik s mert néhányan csak intézkednek, míg mások viszont engedelmeskednek. Minden működés, melynél az alá- és fölérendeltség s a munkamegosztás tényei szerepet játszanak, *összetett összeműködés.*

A modern gazdasági életben az összeműködés e bonyolult formái — az árúk értékesítése, a piacokon uralkodó viszonyoknál fogva — még magasabb rendű komplikációba lépnek egymáshoz. Hatalmas gyári vállalatok megannyi egységek a kereskedelmi csere kiterjedt rendszerében. A modern társadalom gazdasági berendezése, a maga teljességében, az összeműködés igen magasfokú összetételét mutatja. S maga ez a komplikált rendszer is csupán *egy* egység a gazdasági vállalatoknak a politikai, vallási, nevelési vállalatokhoz való viszonyában, melyek összefüggésükben alkotják a modern társadalom bonyolult strukturáját.

Az összeműködés ezen magasabb alakjában minden egyén együttműködik másokkal, akik pedig úgy térben, mint időben egymástól elválasztvák. A kereskedő, aki Ázsiában vagy Délamerikában vásárol árukat, hogy azután azokat Európában, pl. Angliában eladja, csak azért vállalkozik ily ténykedésre, mert ismeri az egyének szükségletét, vevőképességét, gondolatmenetét; még pedig oly egyénekét, akik ezer és ezer mértföldre vannak egymástól s egymást sohasem látták.

Ily összeműködés csak a művelt népeknél fordulhat elő. A kezdetleges ember nem hiszi, hogy hozzátartozóin, ismerősein kívül mások is hasonlók hozzá, hogy az övével azonos jellemük lehet s hogy ennélfogva lehetséges velük az összeműködés. Hasonlóképpen a tőkés, aki valamely új találmányba fekteti tőkéjét, abból a feltevésből indul ki, hogy az emberek, egyformák lévén felfogásban és gondolatban, vásárlói lesznek árujának s hogy jövőben is számíthat azok közreműködésére, kik az anyagot szolgáltatják s az eladásról gondoskodnak. A lelki azonosság, illetve annak feltételezése, mely az összeműködés magasabb fajaihoz nélkülözhetlen, teremti meg azt a sajátszerű valamit, amit megbízhatóságnak nevezünk. Ámbár számtalan törvényünk van a szerződések biztosítására, mégis csaknem az egész üzleti életnek tulajdonképp a bizalom az alapja.

De fontos az összeműködés a politikai életben, a politikai küzdelemben is. Itt is találkozunk munkamegosztással, a szerepek itt is kiosztatnak, s itt is helye van a cselekvések egyesítésének, az egész irányításának. Mindezen ténykedések eredménnyel csak úgy végezhetők, ha az együttműködők lelkiállapota hasonló s ha egymásban bízva, működésükben egymásra támaszkodhatnak.

Az egyéni cselekvés a munka véghezvitelében határozott törvényeket követ, melyek az ember lelki életében gyökereznek, s amennyiben más gátló tényezők nem akadályozzák, tényleg meg is valósulnak.

Igy a munka irányát a javak *értéke* határozza meg. A legsürgősebb szükség kielégítésére irányul e törekvés. Az ezt szolgáló javak a legértékesebbek. Ma, midőn csaknem az összes javak pénz által megszerezhetők, már a legnagyobb hozadékot biztosító munkát óhajtjuk lehetőleg végezni. Ez elvvel versenyezve s így e törekvést módosítva, a gazdaságosság elve is érvényesül, mely abban áll, hogy a munkával járó fáradságot is figyelembe vesszük, s így a legkisebb fáradsággal a legnagyobb eredményt igyekszünk elérni. A célok kitűzése tekintetében szabály, hogy a *távoli* eredmény sikerével kecsegtető eljárás, ha a kilátásba helyezett öröm talán nagyobb is, rendesen mellőztetik a *közelebbi*, bár kisebb örömet igérő eredményért. Feltétlenül áll e tétel a kezdetleges népekre nézve. Az egyes egyén a munkamegosztás folytán létező különböző munkanemek között, amennyiben választásában külső körülmények nem akadályozzák, azt keresi ki, mely leginkább megfelel képességeinek. A munkaválasztás tekintetében — különös hivatottság hiányában — a munka díjazása, becsülése, kényelmessége stb. döntenek.

3. *A javak megszerzése.* A javak termelése mellett — az esetben, ha azok nem a fogyasztók által termeltetnek — a másik társadalmi működés a javak *megszerzése* lesz. E ténykedés már mint *küzdelem* lép fel.

Kezdetleges társadalomban a javak termelése egybeesik azok megszerzésével. Itt tehát a termeléstől különvált elosztásról nem is beszélhetünk. Változik az állapot különböző társadalmak találkozásánál, amidőn is küzdelem támad az egyes, rendesen leszármazás által egybekapcsolt, némelykor összeműködés által egyesített s egymással szembekerülő csoportok között. Mindegyiknek célja a másik csoport kizsákmányolása, az ezek által termelt javak elvétele.

Ha az egyik csoport a másikat leigázza és így a kettő egy társadalommá válik, e harc átvitetik az állam kebelébe is s ott sokáig mint osztályok között folytatott harc folyik.

De ezt megelőzőleg is találkozunk küzdelemmel az egyes csoportokon, illetve osztályokon belül. Már kezdetben is küzdelem folyik ugyanazon csoport tagjai között a zsákmány elosztása, a harc fáradtságaitól való menekvés körül; ennek eldöntésében a közhatalomban való részesedés lesz az irányadó; azok szerzik meg a zsákmány legnagyobb részét, azoknak sikerül leginkább a termelés fáradtságának másra való áthárítása, akiknek bármely okból (testi ügyesség, szellemi fölény, leszármazás stb. folytán) nagyobb a hatalmuk.

A küzdés tehát már itt is a politikai befolyás megszerzésére irányul, de azért itt a harc más formáival is találkozunk, oly alakokkal, melyek a társadalom egységessé válásával mindinkább előtérbe lépnek s a jogegyenlőségen nyugvó, teljesen egységes társadalomban dominálókká is válnak.

E küzdés direkt és indirekt (békés) alakot ölthet. Az egyenes harc, a javaknak másoktól való direkt elvétele, korán tiltottá válik; helyét a közvetett küzdés foglalja el, melynek legszembetünőbb alakja a *verseny*. Az ügyességnek, a rábeszélésnek, a csalárdságnak, a kitartásnak, a szorgalomnak számtalan eszkö-

zével folyik e harc, mindazokkal az eszközökkel, melyeket a jog megengedettnek tekint a forgalom, a javak kicserélése, szóval: a kereskedelem terén.

A békés verseny mellett a politikai küzdés tovább is dominál az összetett s még nem teljesen egységes társadalmakban, tehát ott, ahol az egyes osztályok már eredetileg különböző mértékben részesülnek a közhatalomban.

A küzdelem — a társadalom kebelén belül — csak a fejlődés kezdetén mutatkozik az ellenfél nyilt leigázásában, mint azt például a *rabszolgaságban* látjuk. A leigázás második módja azáltal történik, hogy az akármi módon szerzett előny szerzője számára a jog segítségével biztosíttatik s alanyi joggá tétetik, ami által a jogokkal bíró egyén e körön belül másokat kizáró hatalommal bír s e tekintetben az összesség részéről védelemben részesül. Maga a rabszolgaság is jogintézménnyé tétetik, de így alakulnak ki s válnak joggá mindazok a berendezések, melyek arra szolgálnak, hogy egy egyénnek, egy családnak, egy rendnek, egy osztálynak egy hitfelekezetnek, egy nemzetiségnek előnyöket biztosítsanak a terheket pedig a többi tagok vállaira áthárítsák.

A jogfosztás, mint intézmény, lassankint megszűnik; *előjogok*, illetve *jogok* támadnak s a küzdelem ezek tartalmának, lényegének miként való megállapításáért folyik. Mert maga a jog — tehát a hatalomnak kompromisszum útján elfogadott, elismert parancsok alakjában való megjelenése — szintén a lenyűgözés egy neme.

E küzdelmet — éppúgy mint az eredeti kizsákmányolási harcot — szintén összességek folytatják. A különböző felekezetek, nemzetiségek, rendek, osztályok mint pártok küzdenek a politikai jogokért, hogy a hatalmat megszerezve, érdekeiknek megfelelőleg formálják a jogot. Ez a küzdelem a politikai harc számtalan formáiban jelentkezik. Osztályharc jellegét e küzdelem sokáig megőrzi, csak idővel — a társadalom atomizálásával, az osztályok megszünésével — válik teljesen egyének között lefolyó harccá.

A harc szellemi fegyverekkel is folyik. Az elfoglalt helyzet biztosításának egyik módja s így a többi egyének legyőzésének egyik eszköze az, hogy saját véleményünket, felfogásunkat, nézetünket másokra oktrojáljuk és szellemi behatások segítségével oly állapotokat, különösen jogállapotot, létesítsünk, illetve tartsunk fenn, melyek érdekeinket előmozdítják. Ilyen szellemi behatások a *szuggesztió* legkülönbözőbb nemei. Leghatározottabb módja a befolyásolásnak a különböző *tekintélyeknek* (egyház, állam, nép stb.) előtérbe tolása, ami rendesen *parancsok* alakjában történik; de ilyen eszköz — az emberek utánzási hajlamánál fogva — maga az *egyszerű példaadás* is. Az osztályoknak, valamint az egyéneknek egymással folytatott harcában világos átmenetet látunk a fizikai leigázásból a szellemi elnyomásra. A fizikai erő mindinkább elégtelenné válik s háttérbe is szorul. A nyilt harcot a *megtévesztés*, a *csalás*, *ámítás* váltja fel. Végül még enyhébbé válik a küzdelem s előtérbe lép a szuggesztió segélyével folytatott harc. Oly képzeteket és gondolatokat oktrojálnak a többi osztályokra, melyek a rábeszélő félre nézve kedvezők. A véleménykeltés, a meggyőzés legeltérőbb eszközei: hírlapok, röpiratok, gyűlések és politikai szónoklatok stb. szolgálnak e célra. Fontos eszköze a hatalom gyakorlásának s a készséges alávetés egyik feltétele: a *fegyelem* fokozatos kifejlesztése. Végül az irányítás egyik

legkiválóbb módja a *nevelés,* mely a lelkeket formálva — különösen a gyermekkorban, midőn azok még fogékonyak és kritika híjján vannak — óhajt bizonyos állapotokat fenntartani, illetve újakat teremteni.

A küzdelem eredménye a jog megállapítása, tartalmának meghatározása lesz. Következménye ennek egyúttal bizonyos parancsok kibocsátása, illetve tilalmak felállítása. Amellett hogy ezáltal a jog jogosítványokat termel, a magaviseletet, a cselekvéseket is értékli, amennyiben bizonyos eljárási módokat helyeseknek tekint, másokat kerülendőknek nyilvánít.

Ennek következménye, hogy az egyes egyén, ha talán pártja útján, politikai ténykedéseivel e jogok megváltoztatására is törekszik, de amíg ezek a jogok fennállanak, alkalmazkodik azokhoz, cselekvéseit annak megfelelőleg irányítja s így sok tekintetben gondolkodásában is átalakul. Ez értékek elérésére ő is törekszik, mert a jogtisztelő, erényes ember tiszteletben, becsülésben részesül és tekintélyben emelkedik, hírneve nő, befolyása nagyobb és nagyobb lesz. Viszont azt, aki jogellenesen cselekszik, büntetéssel sujtják, sok tekintetben háttérbe szorítják, megvetéssel büntetik.

Az egyén az erkölcsös magaviseletet ugyan első sorban másoknál értékli, s tendenciája odairányul, hogy e tulajdonságokat elsősorban azok szerezzék meg.

E célját, jogalkotó működését támogatva, a szuggesztió és nevelés által igyekszik elérni, de más eszközöket is megragad: így meghatározott cselekvéseket érdemnek deklarál s véghezvivőit dicséretben, tiszteletben részesíti; míg más cselekvéseket bűnnek tekint s ennek elkövetőit hátrányokkal sujtja, ellenök repressziókat használ, őket megvetéssel bünteti, sőt némely esetben kebeléből ki is küszöböli. Mindezek alapján a társadalomban kivánatosnak tekintett eljárásmódok rendszerbe foglaltatnak, kategorizáltatnak, meghatározott parancsok alakulnak ki, amelyek a társadalom erkölcsi kódexét képezik. Ezeknek hatása az emberek magaviseletének meghatározása lesz; az egyének irányzatokhoz, parancsokhoz, szabályokhoz alkalmazkodnak, jellemük, karakterük módosul, átalakul s irányzatok, tendenciák, cselekvések támadnak, melyek a létező jogrend, a fennálló társadalmi állapot megtartását célozzák.

B) A társadalmi cselekvés jellemző vonása az összeműködés, amely különböző formákban nyilvánulhat meg.

Legegyszerűbb faja a szervezetlen *tömegcselekvés.* Ez azonban mind szűkebb térre szorul, hogy a *szervezett társadalmi cselekvésnek* adjon helyet. A társadalom ilynemű szervezett cselekvése azonban nem terjedhet ki a szükségkielégítés minden ágára. Nevezetesen csak két irányban találkozunk szervezett cselekvéssel. Elsősorban a *rend fentartása* ilyen szervezett cselekvés, másrészt a hatalomért folytatott küzdés jelentkezik ilyen szervezett cselekvés alakjában. Vannak végül cselekvések, melyeknél — a társadalom közvetett irányítása mellett — a *cselekvő egyének* s a reájuk ható indokok egyformasága hozza létre az összhangot.

Az első cselekvéskörbe a nyelv és vallás tartoznak. A szervezett társadalmi cselekvés ma a jogi és politikai, az egyéni cselekvés viszont a gazdasági tevékenységben dominál. A cselekvések, melyek ekként létesülnek, részben érzelmek kielégítései. Ezekben az ösztön dönt. Ezzel szemben más cselekményeket tudott és akart társadalmi tevékenységnek tulajdonítunk.

C) A fenti osztályozástól eltekintve, a társadalmi működés szempontjából még egy más megkülönböztetés is tehető, amely az előbbi beosztással szemben a társadalomban előforduló ténykedéseket *irányuk* szerint osztályozza.

Itt elsősorban az *anyagi szükségletek* kielégítésére vonatkozó működés említhető, melyhez bizonyos tekintetben az ellenérték mellett eszközölhető *szellemi szükségletek* kielégítése tartozik. Az idetartozó cselekvéseket *gazdasági tevékenységnek* nevezzük.

Kiegészíti e tevékenységi kört a *nemi szükséglet* kielégítése. Ez a *család* intézményének létesítéséhez vezet, mely szervezet nemcsak a társadalom fizikai, sőt szellemi fenntartását biztosítja, de a gazdasági életben is jelentőséggel bír, mint gyermekeket, tehát munkaerőt produkáló alakulat.

Az erkölcsi javak létrehozására irányuló tevékenység nagyrészt egybeesik az oktatással, a *neveléssel.*

Minde működés azonban csak a biztonság, a rend fenntartása mellett lehetséges. A javakért, valamint a hatalomért folytatott küzdés is csak bizonyos korlátokon belül folyhat. A közület törekvése tehát egyfelől bizonyos cselekvések létrehozására, másfelől a bűncselekményeknek megszüntetésére irányul. Kapcsolatos ezzel a hatalmi körök körülírása, az összesség szervezetének megállapítása. Ez a működés a *jogalkotás,* illetve a *jogfenntartás.*

A *politikai tevékenység* végül küzdés a jogok tartalmáért, illetve az azokban foglalt hatalomért. E tekintetben tehát kettős működést különböztethetünk meg: társadalmi ténykedést, mely odairányul, hogy a hatalom bizonyos körök, osztályok, rendek birtokába jusson s a jog ennek megfelelőleg alakíttassék át; s egyéni küzdelmet, amely különösen ott mutatkozik, ahol valamely kör hatalomra tett szert s itt a küzdelem az elért hatalomban való közvetlen részesedésért folyik. Ez utóbbi küzdelem nem annyira politikai, mint inkább gazdasági ténykedés, amennyiben a hatalom megszereztetvén, az az anyagi szükségletek kielégítésére fordíttatik.

A hatalomért folytatott küzdés ennélfogva lehet politikai, vagyis közérdekű és magánérdekű, azaz gazdasági. Amaz közönségek között folyik, az egyén ott szervként szerepel; emezt a tagok ugyanazon kör kebelén belül vívják s az elért hatalmat egyéni céljaik kielégítésére fordítják.

A társadalomban érvényesülő erők kölcsönhatása, a politikai pártok, osztályok küzdésének eredménye az állami, illetve összességi akaratnak megfelelő kialakulásában fog mutatkozni. Ez az akaratalakítás, az állami élet irányítása ma az összesség által nagyrészt tudatosan történik. A politika tehát az állam önéletét irányító tevékenység tana. A politikai tevékenység azonban még úgy is szerepel, mint a társadalom, illetve az állam átalakítására, fejlesztésére irányuló ténykedés. A társadalomban ható erők eredménye bizonyos állapotok létesülése. Az egyszer létesült állapot azonban nem marad folyton ugyanaz, sőt periódikus visszatérésekkel sem találkozunk. Ugyanaz az erő, itt már létesített állapotokra hatván, más eredményt teremt mint előzői, melyeknél az alap hiányzott. De még inkább eltérő lesz az eredmény, midőn idővel — mint azt a társadalomnál észleljük — a közreműködő erők is változnak. A politikai működés tehát kétségkívül úgy jelentkezik, mint a társadalom fejlődésének egyik, még

pedig azon alakja, mely — legalább részben — tudatos erők összeműködésének eredménye.

A társadalmi működések és tevékenységek kérdése azonban még nincs kimerítve azok felsorolásával. Egy probléma még megoldatlan marad, nevezetesen annak megállapítása, hogy e tevékenységek, nevezetesen a gazdasági, nemi, jogi, politikai működések, minő viszonyban vannak egymással. Különösen a fontosság, a dominálás kérdése lép itt előtérbe, t. i. annak meghatározása, hogy melyik irányítja a többieket, melyiknek körében beálló változás hozza létre a módosulást a többieknél is?

c) *A társadalmi működések sorrendje és összefüggésük.*

Ami már most a különböző tevékenységeket s az általuk létesült alakulatokat illeti, nem lehet ezek megjelenési időpontjának, avagy fontosságuk tekintetében osztályozást eszközölni, bizonyos hierarchiát megállapítani, mint ezt némely írónál (K. Marx, Loria, De Greef) látjuk. Mindezek egyrészt egyenértéküek, másrészt egykoruak: a társadalom keletkezésével mind fellépnek.

A gazdasági jelenségek, megjelenésük időpontja tekintetében, nem előbbrevalók a tudománynál, a vallásnál, a jognál. Minden gazdasági ténykedéshez szükséges az ismereteknek, a tudásnak bizonyos foka; tagadhatatlan a vallás befolyása a kezdetleges gazdasági életre; s végül a társadalmi gazdaság szabályok által rendezett gazdasági tevékenységet jelent. Szabályok nélkül el sem képzelhető összeműködés.

Ez alapon nem fogadható el tehát K. Marx és A. Loria azon állítása, mintha a jog, erkölcs, vallás és művészet a gazdasági jelenségek folyományai, azok felépítményei (superstrukturája, epifenomenonjai) lennének. Mindazok a jelenségek egyidejűleg, egymással kölcsönhatásban állva jelentkeznek és fejlődnek. Mindamellett tapasztalható bizonyos függési viszony e jelenségek között. Ez az összefüggés különösen a társadalmi jelenségek változása alkalmával észlelhető.

A gazdasági állapotoknak, sőt azt megelőzőleg a technika változásával módosulnak a társadalomban mutatkozó erőhatalmi viszonyok s változik a főhatalomban való részesedés mértéke és módja. Ennek következtében átalakul a jog is, mely a mindenkori erőviszonyok hű képe s létrehozza a megváltozott erőviszonyok új rendjét. Megváltozik tehát a magánjog és a büntetőjog is. A gazdasági viszonyok változása hatást gyakorol az erkölcsre, a vallásra, a művészetekre is, melyek szintén módosulnak; sőt befolyással lesz a tudományokra is, bár itt hatása sokkal csekélyebb.

Viszont kétségtelen, hogy a többi társadalmi jelenségek, a jog, a vallás, a művészet is hatnak a gazdasági viszonyokra s állapotokra.

Tagadhatatlan, hogy a már létesült politikai alakulatoknak, tehát a már egyszer kialakult hatalmi viszonyoknak befolyásuk van a vagyonelosztásra. Sőt a hatalomban való részesedés egyik módja lesz a gazdasági jövedelemelosz-lásnak.

Hasonlókép módosítják a létező jogállapotok a gazdasági alakulásokat. Minden, még a legprimitivebb gazdaság is megkívánja feltétlenül a jognak, a

szabályozásnak bizonyos mértékét, sőt míg egyrészt a jogról alkotott felfogás a jövő gazdasági alakulásnak alapját alkotja, addig másrészt a jogi maradványok hátráltatják a gazdasági kialakulást.

Végül nem tagadható a vallási, tehát a mindenségről alkotott képzeteknek befolyása a gazdasági életre sem. A kezdetleges emberre, az ő mindennapi életére, a természetről alkotott hit oly nagy befolyással van, hogy azt minden tekintetben irányítja. Sőt a művészet is, a kézi ügyesség, a technika formájában, alapja az összes gazdasági átalakulásoknak, módosulásoknak.

A társadalmi jelenségeknél tehát, megjelenésük tekintetében, feltétlen egymásutánt, fontosságuk, jelentőségük tekintetében fokozatot s így egymás irányítása tekintetében dominálást nem tudunk megállapítani sem az egészre, sem az egyesre nézve.

Ámbár az anyagi szükségletek kielégítése alapja a létnek, azok jelentősége és minősége koronként változik. Némelykor ezek dominálnak, máskor háttérbe szorulnak s a szellemi szükségletek nyomulnak előtérbe. Voltak korok, melyeket anyagi kérdések hoztak izgalomba, míg máskor a tömeg kész volt életét feláldozni hitéért, nemzetiségeért. Az emberiség történelme nem egy elcsépelt paródia folytonos ismétlése; a változatok, a módosulások kimeríthetlen sorával állunk itt szemközt. Mindazokat a változatokat, melyek az emberiség történetében előfordulhatnak, mindazokat a célokat, melyek így koronkint uralkodóvá válhatnak, felsorolni képtelenek vagyunk. Hogy ma a történelmi materializmus hívei a gazdasági viszonyok uralkodó voltát hirdetik, annak oka, hogy az osztályok, melyek ma a hatalomért küzdenek, szintén kenyér után kiáltanak. Miként azonban a XVIII. és XIX. század természetjogászai elsősorban szabadság után áhitoztak s az anyagi szükségleteket másodlagosaknak tekintették, úgy talán beáll nemsokára az az időszak, mikor az ismeretet, a tudást fogják a pártok mint feltétlenül szükséges követelményt hangsulyozni. S abban a pillanatban ez lesz a társadalmi tünemények között az alapvető jelenség.

2. Érzelmi társadalmi tevékenység. A tömeg cselekvése.

A társadalmi cselekvés jelentékeny hányada tömegcselekvés. Hogy válságos időkben, izgatott kedélyállapotok mellett, az egész társadalmi cselekvés szívesen ölt ily alakot, azt kétséget kizárólag látjuk a forradalom eseményeiben, a harcok viszontagságaiban.

Mindezekben az esetekben feltalálhatók azok a jelenségek, melyek a köznapi tömegcselekvésekre vonatkozólag jellemzők.

De eltekintve e kivételes eseményektől, tömegcselekvésekről szólhatunk mindannyiszor, valahányszor valamely társadalmi tevékenység nem előre meghatározott tervek szerint, nem egy kijelölt egyéniségnek, mint szervnek, vezetése mellett, hanem az összesség véletlenül támadó impulzusainak behatása alatt, közös benyomások következtében, ösztönszerüleg vitetik végbe.

Épp ezért rendkívül bajos a tömegcselekvések helyét a társadalmi folyamatok körében meghatározni s megállapítani azt, hogy kizárólag minő jellegüek (erkölcsiek, jogiak, politikaiak) azok a cselekvések, melyek ily módon

létesülnek. Le Bon azt a kijelentést teszi, hogy a tömegjelenségek a társadalmi alakulás kezdetein, valamint azok végső pontján, t. i. felbomlásuknál fordulnak elő. Ez az állítás csak annyiban felel meg a valóságnak, amennyiben a tömeg cselekvéseit a népszenvedély kitöréseivel azonosítjuk. E jelenségeknek ily meghatározása azonban nagyon szűk. A tömegjelenségek körébe sorozhatjuk ugyanis mindazon jelenségeket, amelyek körében az utánzás bír a legfőbb szereppel.

Ide tartoznak tehát a társadalom legalapvetőbb tényei, mint *a nyelv*, a *vallás*; ide sorozható az *erkölcs*, sőt a fejlődés kezdetén a *jog* is. Az izgalomból fakadó cselekvéseken kívül a tömegcselekvés körébe tartoznak tehát utánzáson nyugvó más társadalmi ténykedések is, így különösen az *értékmegállapítások*.

A tömeg cselekedeteinek tipikus példái az együttes erővel, közösen véghezvitt cselekvések, amelyeket egy közös impulzus kelt fel s ezáltal az egyéneket cselekvésre készteti.

Ez az általános cselekvési módja a kezdetleges társadalomnak.

Ma már sokkal ritkábban fordul elő ebben az alakjában. Ily formában ma legfeljebb a tömeg vak félelme, a pánik, egy-egy utcai zavargás jelentkezik, avagy egy oly mozgalom, aminőnek az amerikai linch-justice eseteit tekinthetjük.

De más alakban a tömegcselekvés ma is fellép. Itt már rendesen nem közvetlenül érintkező egyének cselekvéseiről van szó, hanem oly tevékenységekről, melyek bizonyos impulzus behatása alatt támadnak s úgy egyesek, mint osztályok gondolatmenetét befolyásolják s őket bizonyos irányban való cselekvésre késztetik.

Első sorban az érzelmek hatása alatt végbemenő cselekvéseknél lépnek fel ezek a jelenségek; ezt főként a politikai mozgalmak terén tapasztaljuk. Igy keletkeznek a különböző hazafias, vallásos, illetve vallásellenes, szocialisztikus mozgalmak, melyek főleg bizonyos agitációban, rendezetlen cselekvésben és eljárásban mutatkoznak, hogy azután, ha állandóbbakká válnak, tartósabb szerveket nyerjenek s szervezett cselekvőségekké váljanak.

A tömeg különben cselekvésre kész. Már az a körülmény, hogy az egyes itt mozgásának kifejtésében rendesen fizikailag is gátolva van, tevékenységre készteti. Ez okozza, hogy a legcsekélyebb sugalmazásnál kész megindulni, rombolni, törni, zúzni. Az egyén a tömegben olyan mint egy gép, amelyet külső erő és nem saját akarata vezet.

A szervezés hiánya folytán a tömeg csak ösztönszerű cselekvésre képes, egyöntetű működésre képtelen. Sőt még a tagok cselekvésének külső összeegyeztetése sem fordul elő. Minden eredmény a véletlentől függ. Nem lévén tájékozódva szomszédjai eljárása felől, minden egyén találomra cselekszik. Innét a folytonos surlódás, lökdösődés, mely minden tömegnél megvan; innét a szerencsétlenségek, amelyek a tömegek körében oly gyakran előfordulnak.

A tömeg ezen hajlama, amely első sorban a rombolásban, a megsemmisítésben nyer kifejezést, kétségtelenül összefüggésben van azon ténnyel, hogy az alsóbbrendű ösztönök, ahová többek között a rombolási vágy is tartozik, kétségkívül általánosabbak mint a fejlettebb erkölcsi tulajdonságok.

A főok azonban inkább a felelősség érzetének a háttérbe szorulása. A tömegben szereplő egyén érzi, hogy tetteiért kérdőre vonni nem lehet, biztos abban, hogy a tettet reá bizonyítani nem tudják. Másoktól is látja, mint cselekszenek s így kész a legborzasztóbb tettet véghezvinni.

Ez az a körülmény, mely ekként a tömeget bűncselekmény elkövetésére készteti, máskor — sokkal ritkábban ugyan — hőstettek véghezvitelére bírhatja. Az érzelmek ragadóssága, mely itt oly nagy mértékben fellép, könnyen magával ragadja az egyest s ezt saját érdekeivel ellentétes cselekvésre is késztetheti.

Tömegek áldozzák fel magukat egy eszméért, ők lelkesednek a haza becsületéért, s küzdenek hősökhöz méltón, éhezve, fagyban, hőségben, nélkülözések közt. Igy vívtak a keresztes vitézek a szent sír felszabadításáért, így harcoltak 1793-ban a francia csapatok a dicsőségért; s így küzdöttünk mi 1848-ban a szabadságért. Fenséges harcok, melyek tündöklő fénye megvilágítja a történet sötét lapjait, kitartásra, önfeláldozásra tanítva változó idők más küzdelmeiben.

Minden társadalmi cselekvőség különben, mielőtt szervezett alakjában kialakulna, mint tömegcselekvés jelentkezik, amely tömegcselekvés azonban csak múló hatásokat eredményezhet.

E cselekvéseknek alapja a közönségek tagjainál előforduló egyforma lelkiállapot s a benyomásoknak megfontolás nélkül való követése. Ugyanoly jellegű az ily cselekvés mint a reflexmozgás. Amint ezeknél az izgatás rögtön kiváltja a reakciót, akként a tömegcselekvéseknél is a felkeltett izgalmat közvetlenül követi a tömegmozgás. Hiányzik itt a gátló folyamat, mely az egyéni pszichékben a megfontolás, meggondolás tényében jut kifejezésre.

E tények a reflexszerű visszahatásnál nem változnak akkor sem, midőn több egyén együtt cselekszik. Sőt ha a cselekvők a benyomásra azonnal reagálnak, utánzásra igenis készek, a megfontolásra hajlandósággal nem bírnak, sőt még gyorsabban cselekszenek mint az egyes egyén: akkor cselekvésük tisztán érzelmi, ösztönszerű lesz. Különösen olyankor történik ez, ha az illetők a szuggesztiónak is ki vannak téve. A szuggesztió akkor forog fenn, ha egy egyén valamely reá ható eszmemenetre önkéntelenül reagál. Az eszme normális működése: cselekvés kifejtése. Az eszme ugyanis nem csupán lelkiállapot, hanem irányzat valamit tenni, vagyis már magában véve a szuggesztió egy neme. A cselekvés tendenciája már most csak más eszmék által tartható féken. Ha ellenműködő eszmék nem érvényesülnek, vagy az értelemben nem lépnek fel, minden eszme feltétlenül cselekvéshez vezet. Az eszmékkel szemben való ellentállás teljes hiánya azonban már betegség. A szuggerált egyén kritikai képessége teljesen hiányzik, s ilyenkor a szuggerált eszméket a gépnek csalhatatlan biztonságával hajtja végre. A szuggesztió úgy is történhetik, hogy az ellentétes eszmemenetek nem is említtetnek, vagy az igazság mezébe burkoltatnak. Ezt cselekszik az agitátorok.

A tömegcselekvések befolyását különösen az indulati tömegcselekvéseknél észlelhetjük. Létrejövetelükre nagy befolyást gyakorolnak a fizikai külső körülmények, minők a földrajzi fekvés és éghajlat, amennyiben előmozdítják, illetve gátolják a népességnek indulatból fakadó rögtönös cselekvését. Már régen észlelték,

hogy az északi földgömb déli népei izgathatóbbak és impulzivebbek, egyéni és társadalmi cselekvésükben egyaránt, mint a hidegebb, északi égalj népei. Hogy ez mily mértékben tudható be a vérmérsékletnek, ma meg nem állapítható. Kétségtelen azonban, hogy a hevülő vérmérséklet jelentékeny tényezője az indulatból fakadó cselekvéseknek. Mutatják ezt a bűncselekmények növekvése a meleg évszakokban. Buckle kiemeli, hogy oly országban, ahol földrengés, éhinség és járványok gyakoriak, a félelem rendes állapota elnyomja a meggondolás nyugodt értelmi tevékenységét s szertelenül éleszti a képzelődést és a szenvedélyt.

Ezek azok a külső okok, melyek az együttérzéshez hasonló lelki állapothoz és végül indulatcselekvéshez vezetnek. Mindamellett a hasonlelkűség együttérzési alakjainak s az annak megfelelő indulati cselekvéseknek *szellemi tényezők* az indítóokai. E szellemi tényezők közt a *félelem* és a *tudatlanság* a legfontosabbak. A dolog természeténél fogva a tanulatlan nép csak csekély mértékben cselekedhetik meggondoltan, azaz okszerüleg. Egy tudatlan tömeg tehát menthetetlen prédája érzelmeinek, szenvedélyeinek, félelmének és babonáinak. Könynyen elhitethető vele, hogy veszély fenyegeti ott, ahol veszélynek nyoma sincs s hogy a menekülés a gyors cselekvéstől függ, holott a megfontoltabb tudás minden elhamarkodott cselekvést indokolatlannak és veszélythozónak tekintene.

Mindenekelőtt a félelem hatalma az, amely leginkább háttérbe szorítja az értelmet s kiszolgáltatja a tömeget állati ösztöneinek s öntudatlan reflex cselekvésének. Innét van az, hogy vak rémület és riadalom esetén a társadalmi őrültség legmagasabb foka következhetik be.

Maguk a legműveltebb nemzetek sem képesek oly fegyelemre, mely a félelmen uralkodni bírna, mint azt a »Charité-bazár« égése, avagy a »Bourgogne« hajó katasztrófája mutatja. De sem a külső fizikai körülmények, sem pedig az egyéni lélek állapota nem hoznák létre az ösztönszerű cselekvésnek oly gyakran észlelt módjait, ha ehhez hozzá nem járulna egy társadalmi feltétel, nevezetesen az embereknek tömegbe való csoportosulása. A tömeg az, mely az értelmetlenség, a gyötrő félelem, a harag, a kielégíthetlen kegyetlenség oly példáit mutatja, amiktől nyugodt pillanataikban még a tudatlan és babonás egyének is visszariadnának.

Ily tömegcselekvés rendesen nem támad váratlanul. Mielőtt ilyen indulati cselekmények létesülhetnének, előzetes érintkezés szükséges, ahol azután a csoportosuló egyének közt az együttérzési hasonlelkűség kifejlődik. Bizonyos állapot, bizonyos esemény kell hogy feltámadjon, mely érdekli az egyéneket. Az érintkezés e kezdetleges stádiumában az egyének társalgása izgatott lesz, ellenőrizhetetlen és ostoba dolgokat beszélnek. Az esetek különbözősége szerint mindinkább rémültebbekké, aggódóbbakká, szentimentálisabbakká lesznek s ha már egyszer felizgultak, készek a legelső példaadásra cselekedni. A cselekvésre való áttérés azoknál az osztályoknál jelentkezik különösen, amelyek legkevésbbé képesek önfegyelmezettségre. Beigazolható ez úgy lélektanilag, mint történetileg. Mint láttuk, a gondolat, az eszme önkéntelenül cselekvést vált ki. A gátlás, az önuralom a magasabb elmebeli működésnek eredménye. A tömegben különböző önuralmi s különböző cselekvési képes-

ségű egyének egyesülnek. Azok tudnak legtovább ellentállani a cselekvés kisértésének, akiknek legnagyobb az önfegyelmezettségük. Cselekedni tehát mindig a legindulatosabbak fognak.

A történelem a csoportosulásokban, a forradalmakban, a mészárlásokban ugyanazt a jelenséget mutatja. Mindezekben az esetekben világos, hogy minden erőszakosságot oly egyének kezdtek, akiknek értelmi és erkölcsi fejlettsége legcsekélyebb volt; tehát a gonosztevők vagy a quasi-gonosztevők.

A cselekvés egyúttal együttérzési és utánzási jellegű. Ez azt jelenti, hogy minden egyén, aki az érzelem és cselekvés alanya, példája által átvivője ez érzelmeknek és indulatoknak. Minden egyén tehát új központtá válik, akitől aztán számtalan irányban terjed ismét tovább az izgatottság. Míg tehát az egyének által a tömegben egymásra gyakorolt hatás *mértani* arányban terjed, ugyanoly mértékben erősbödik is. A kezdő egyén, kitől a mozgalom kiindul, csak az okot szolgáltató eredeti hatásnak volt kitéve. Mihelyt azonban izgalmát mással közölte, ennek indulata már visszahat reá s eredeti izgatottságát fokozza. A kölcsönhatás tehát az eredeti izgalom bensőségét folyton növeli.

Egyedüli gátja az izgalom terjedésének s így minden indulati tömegcselekvésnek: a megfontolás, a kritikai gondolkodás. E gondolkozásnak azonban, hogy hatást eredményezzen, szokássá kell válnia. Mindaddig, míg ez állapot be nem következik, illetve ahol az, mint az alsóbb néposztályoknál, csak lassan érvényesül, az indulati tömegcselekvéseknek mindenütt tág tere nyílik.

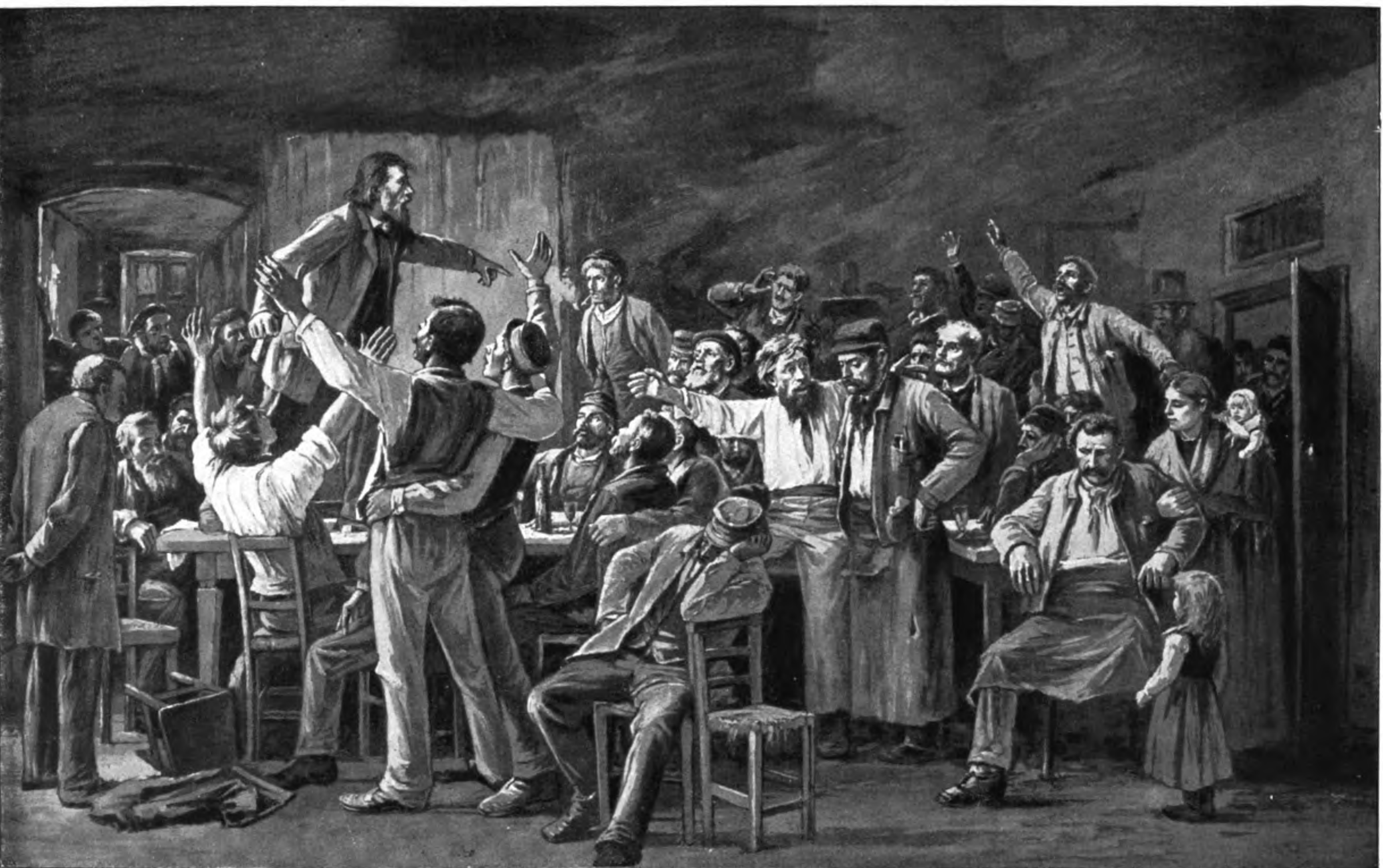
Az itt elmondottakban az utca közönségének, az alsóbb osztályok romboló tömegének leírását adtuk. A tömegcselekvéseknek azonban még más fajait is ismerjük. A hirtelen összeverődő s épp olyan gyorsan széjjelszóródó tömegjelenségeken kívül ebbe a csoportba lehet sorozni mindazon cselekményeket, amelyek térben és időben különálló, de azért egymásra folyton ható egyének között létesülnek. Az itt előforduló jelenségek főjellemvonása az utánzás; a kölcsönhatás, mely a közvetlen érintkezést mutató tömegnél oly nagyfontosságú, ezeknél semmi vagy legalább is csekélyebb jelentőséggel bír.

Ide tartozik a *nyelv* megteremtése; ide sorozhatók az összesség képzeletének művei, amint azok a *mítoszokban, regékben,* sőt magában a *vallásban* is kifejezést találnak; ide tartozik az *erkölcs,* némileg a *jog* megalkotása is.

Mindezen esetekben az eredmény az abban résztvevők szándékolt teremtő működése nélkül jön létre. Tisztán a külső erők behatása folytán támad az, az egyszer megindult mozgalom szükségszerű folyományaként.

Az ekként kialakult eredmény végső megnyilatkozásában különbözik ugyan az előbbi jelenségektől, amennyiben itt bizonyos szervezett, bevégzett alkotásokkal találkozunk, de alapjában véve ugyanazok a tünemények hozzák ezeket a jelenségeket is létre, mint amelyek amott szerepelnek. A legnagyobb különbség itt azoknak az érzelmeknek csökkenésében, illetve hiányában mutatkozik, amelyek a tömegjelenségeket máskülönben dominálják.

A nyelven, valláson és erkölcsön, mint legfőbb ilynemű jelenségen kívül erre vezethetők vissza a *divathóbortok,* majd azok a *pszichopathologikus* folyamatok is, aminőknek a középkor szellemi járványai tekinthetők. Végül idesorozható a *politikai mozgalmak* egy része is. A nyelvnél, valamint a vallásnál,

MUNKÁCSY MIHÁLY: A SZTRÁJK.

minthogy ezek elterjedésének indoka az utánzás, továbbá egyes módosításoknál vagy gyökeresebb átalakításoknál, a kezdeményező rendszerint egy ismeretlen senki, egy névtelen újító lehet, de gyakran egy hatalmas egyéniség, aki az idők szavát megértve, illetve kortársainak az övéhez hasonló hajlamát felismerve, állítja fel tételeit s készteti társait az utánzásra. Lehet, hogy száz kisérlet eredménytelen marad. De az egyszer megindult mozgalom rohamosan terjed, mind nagyobb és nagyobb dimenziókat ölt, a hivők, követők száma szaporodik mindaddig, míg egy ellenkező irányból jövő hasonló mozgalom gátat nem vet haladásának s ellenkező érzelmeket gerjesztve, a kritikát feltámasztva, az ellentétes képzeteket előtérbe tolva, új erők felkeltését eredményezi.

Ha a tömegjelenség gyanánt megindult e mozgalom elég hatalmas, akkor, ha akadályra talál, szervezkedik s ez esetben azután a tünemények új csoportjával, politikai jelenségekkel, társadalmi küzdés eseteivel állunk szemközt. Ezek karakterisztikusabbak az előbbi jelenségeknél, melyek elterjedésük, uralmuk tekintetében csak módosított tömegjelenségek, az értékelésnek önkénytelen esetei, aminők az erkölcs terén, a kezdetleges vallásban, jogban fordulnak elő.

A társadalmi *értékmegállapítás* — mint azt majd látni fogjuk — elsősorban szervezett társadalmi cselekvés útján történik ugyan, kétségtelen azonban, hogy az értékelés oly eseteivel is találkozunk, melyek szervezetlen tömegjelenségek eredményei.

Elsősorban az *erkölcsi* értékelés tartozik ide: cselekvések helyességének, illetve helytelen, meg nem felelő voltának megállapítása s így parancsok felállítása. A folyamat, mely itt konstatálható, hasonlít a gazdasági élet körében jelentkező értékeléshez, a különbség mindamellett az, hogy míg a gazdasági értékek visszavezethetők az egyének érdekeire, addig az erkölcsi értékelésnél, mint kiindulópontnál, elsősorban a társadalom, a köz szükségleteivel találkozunk s az erkölcsösöknek tekintett cselekvéseket az egyén csak közvetve értékeli mint olyanokat, amelyek érdemeket biztosítanak, illetve amelyek büntetéssel járnak.

Az értékelés összefüggése a *megszokással* tagadhatatlan. Bizonyos cselekvések, melyeknek célszerűsége a gyakorlat folytán szembetűnik, többször vitetnek végbe mint oly ténykedések, melyeknek ezen előnyei nincsenek meg. Az ily cselekvések ennélfogva elfogadottakká, megokoltakká válnak s a nép érzületvilágának kiegészítő részét alkotják. Úgy ezen cselekmények, mint azok, melyek következményeikben embertársaink helyzetére kihatnak, reájuk nézve előnyösek, az összesség részéről értékeltetnek; teljesülésük követeltetik s kivitelükre vonatkozólag bizonyos általános elismert parancsok támadnak. Ha e parancsokat valaki megszegi, illetve ha tiltott cselekményeket követ el, feltámad a megtorlás, mely azonban még a szervezetlen tömegjelenség jellegével bír. Az e körben előforduló megtorló cselekmények érzelmek megsértése folytán támadnak, másokkal közölve, az egyének viselkedése következtében mind vehemensebb alakot öltenek, a kölcsönhatás által csak erősbödhetnek.

Az így kialakuló szabályok gyakran egyetlen egy egyén kezdeményezéséből támadhatnak, ha a kezdeményező kellő tekintéllyel bír s megvan reá az ok, hogy a parancsok utánzás által nagybb körben elterjedjenek. Ilyenkor a szug-

gesztió említett esetei játszanak nagy szerepet. A vallásalapítók, az erkölcsreformátorok tényei ezek.

A tömegjelenségek végül lehetnek a politikai tény kedések kisérőtüneményei. Ide tartoznak tehát mindazok a mozgalmak, melyek az egyszer megindult politikai működés hatékonyabbá tételére irányulnak, de emellett mint szervezetlen cselekvések jelentkeznek. E körbe tartoznak az alsóbb osztályok helyzetének javítására, a nemzeti eszme propagálására, filantropikus, emberbaráti feladatok előmozdítására irányuló tömegjelenségek, melyek tüntetésekben, agitációban stb. nyilvánulnak, hogy azután biztosabb mederbe terelve, határozottabban szervezkedve, a már megindult szervezett politikai ténykedések szolgálatába szegődjenek.

3. Szervezett társadalmi cselekvés.

Az előbbiekben a társadalmi cselekvés azon eseteit láttuk, melyek az összességben, illetve annak egy részében, az érzelmek, a szenvedélyek befolyása alatt keletkeztek vagy legalább is minden előre való tervezés, megfontolás nélkül, tervszerűtlenül létesültek.

De a társadalomban nem csupán tömegmozgalmakat észlelünk, abban nem csupán határozatlan célú, össze nem egyeztetett cselekvés fordul elő, hanem határozott célokra irányuló, tudatos, rendszeres működéssel is találkozunk. Ily szervezett társadalmi cselekvést végez nem csupán az uralkodó közönség, az állam, hanem végeznek a többi társadalmi körök, egyházak, nemzetiségek, rendek, osztályok is. Ezeknek törekvése különösen mint politikai harc jelentkezik. A küzdelem eredménye a megfelelő jogrend kialakulása. A cselekvés azon esetei sorolhatók kiválóan ide, melyek a társadalmi élet vitális érdekeiből fakadnak, amelyek nélkül a társadalom tehát el sem lehet. Ezek a ténykedések két irányban mutatkoznak. Ide tartoznak elsősorban a belső biztonság fenntartására, valamint egy meghatározott társadalmi rend létesítésére irányuló cselekvések. Ezek a *jogalkotás* és *jogfenntartás* tényei lesznek. Másodsorban ide sorozhatók a társadalom helyzetének biztosítására irányuló cselekvések, *politikai ténykedések.*

A társadalmi akarat és cselekvés ezen módjai *szervezet* segélyével létesülnek. Az átalakulás, melyen az egyén átmegy, amikor szervvé válik, mutatja egyúttal azt a különbséget, mely a társadalomban végbemenő egyéni és társadalmi cselekvés közt van, bár mindkettőt egyének viszik végbe. Igazolja egyúttal azt, hogy meg kell különböztetnünk egy, az egyéntől különvált társadalmi tudatot s hogy az egyénétől különvált társadalmi akarat is van. Itt tárgyalandók tehát azok az esetek, mikor az egyének mint az összesség szervei szerepelnek. Nevezetesen annak megállapítása tartozik ide, hogy így cselekedve minő változáson megy át az egyén s annak kimutatása, hogy és mint alkot meg az egyén mint szerv oly akaratot, mely az ő egyéni akaratától különbözik, de máskülönben is a társadalom egy tagjának akaratával sem egyezik; de emellett az akaratok puszta összességének sem tekinthető, hanem azok eredménye gyanánt, mint külön társadalmi akarat, jelentkezik.

Az egyén ilynemű ténykedése nem mindig tudatos. Bár a legtöbb esetben a szervezett társadalmi cselekvések körében az egyes egyén, midőn meghatározott feladatokat teljesít, megbízás folytán végzi e ténykedéseit, mégis gyakran, midőn magát osztálya, felekezete, nemzete érdekeivel teljesen azonosítja, nem tudatosan viszi végbe az e körbe vágó cselekvést.

Mint *szervnek*, az egyes egyénnek sajátságos jellege van. Már helyzete is más mint aminő az ily jelleggel nem bíró egyéné. Tudattartalma is különbözik a magánemberétől: némelykor egész felvilágosító szervezet áll rendelkezésére; ezenkívül eljárását, működését speciális törvények, szokások szabják meg. De különben is egészen más hatásoknak lesz kitéve mint aminő helyzetbe a magánegyén jut. Akaratirányzatok, megkeresések őt épp azért érik, mert bizonyos helyet foglal el, bizonyos funkciót teljesít. Ami így a képzettartalmat illette, ugyanaz áll az érzelemtartalom, valamint az ennek következtében előálló affektusok, akaratirányok és cselekvések tekintetében is. A különbség az, hogy itt a tudatunkon kívül ható erők még számosabbak mint a képzettartalom kialakításánál.

Fontosságuk van ezeken kívül a szervi állapottal járó érzelmeknek is, mint amilyenek pl. a felelősségérzet, ambició, kötelességtudás stb. Ezekhez járul, hogy az egyes privátegyéniségét a közszerepléstől legtöbbször kizárni is törekszik.

Még teljesebb lesz a közakaratnak az egyénétől való különválása azokban az esetekben, midőn a köztudat és közakarat megteremtője nem egyes egyén, hanem valamely kollégium, amely esetben az összeműködés és összehatás nyilvánvaló s így világos az összességi akaratnak az egyéni akarattól való különbsége is. Itt különösen a tanácskozás, a kölcsönös kapacitálás, az egymás befolyásolása teremthet az egyes egyének által vallott nézetektől teljesen elütő gondolatmenetet, akaratirányt.

Ekként jön létre az illető közönség vagy társadalmi kör akarata, mely különbözik a társadalomban szereplő összes egyének akaratától s egyenesen az illető társadalmi körnek magának az akarata.

Az akarat kialakulási módja és formája azután, az egyesületek és társadalmak különböző szervezete szerint, a legeltérőbb. Amott egy egyén, emitt egy testület lesz az, mely ott önállóan, itt közös megállapodás és tanácskozás után az akaratot létrehozza. Némelykor csak egy tényező az, akinek elhatározása a társadalom cselekvésére döntő, máskor több tényező összeműködése szükséges, hogy összességi akarat létesüljön. Némelykor külön jogi megbízás nélkül működnek a szervek; itt erészben a szokás, a hagyomány az irányadó; más esetekben a jog állapítja meg e szervezetet s írja körül az egyes szervek jogosultságát, hatáskörét.

Ily szempontból ez alakulatok *jogi személyek* gyanánt jelentkeznek.

Nevezetesen míg a természetes személyeknél az akaratképződés feltételei és módjai élettanilag vannak megállapítva, a jogi személyeknél azok meghatározása jog által történik, jogi természetű.

Magánjogi egyesületeknél az akaratképzés legkülönbözőbb szerveit találjuk. Bizonyos cselekvésekre vonatkozólag ilyen akaratmegteremtő szerv: az elnök, az igazgató, talán egyes hivatalnok; más ténykedésekre nézve az igaz-

gatóság, a választmány; ismét másokra nézve a közgyűlés, maga a tagok összessége.

Közjogi alakulatoknál a törvényhozó, a szabályalkotó szervezet végzi többnyire e működést, ez van jogosítva a társadalmi akarat megteremtésére; bár egyes konkrét esetekben a végrehajtó szerveket is az összesség akaratát létrehozóknak tekinthetjük.

A megfelelő módon létrehozott akarat azután megvalósításra vár. Az még csak előfordul, különösen kisebb körökben, hogy a társadalmi akarat az összes társadalmi tagok akarati összeműködésének eredménye, de már az, hogy az egész közönség szerepeljen az akarat végrehajtójaként, sohasem észlelhető. A végrehajtást mindig ily funkciókkal megbízott, kijelölt szervek végzik.

E szervezet berendezkedése azután ismét a legeltérőbb lehet, a társadalmi kör nagysága s a végzendő működés minősége szerint. Néha csak egy egyénnel, máskor egy hatalmas szervezettel találkozunk, mely az akarat keresztülvitelére dezignálva van. Szembeszökő példát nyujtanak e tekintetben egyes közjogi kapcsolatok, mint pl. az egyház papságával, az állam az ő végrehajtó szerveivel, katonaságával, közigazgatási tisztviselőivel.

Tartalmát tekintve, a társadalmi akarás és cselekvés, mint láttuk, különösen két irányban fog nyilvánulni.

A törekvés elsősorban a társadalmi rend fenntartására irányul. E tevékenység jogalkotó és jogfenntartó működés s ez a működés a társadalom bizonyos irányban való vezetését tételezi fel.

A társadalomban található összes közönségek azután arra törekszenek, hogy a társadalom irányítását kezükbe ragadják s a főhatalom birtokával járó előnyöket saját maguk számára értékesítsék.

Ennélfogva valamennyi társadalmi körnek minden törekvése az állam, a közhatalom irányítására fordul s e törekvéseik, mint politikai ténykedések, küzdés, harc formájában szerepelnek. A küzdelem eredménye: az állam akaratának egy meghatározott, az erők eredőjének megfelelő irányban való kialakulása.

Ez az irányítás kifejezésre fog jutni elsősorban a közigazgatás meghatározott rendezésében, valamint a jogrendnek, úgy a köz-, mint a magánjognak sajátos megállapításában.

Hasonló irányú az összesség másik ténykedése. A különbség az, hogy az összesség elsősorban a körülötte levő idegen társadalmak kizsákmányolására igyekszik; törekvése tehát más társadalmakkal szemben a védekezésre, esetleg azok kihasználására irányul. Eszköze ennek a *háború*, amely szintén politikai tevékenység. Következménye szintén jognak, még pedig a nemzetközi jognak, kialakulása.

Végül az állam elnyomó törekvése a kebelében levő egyes körök ellen is fordulhat. Ez is politikai, még pedig közigazgatási politikai tevékenység lesz. Az eredmény szintén jogalkotás, még pedig az ú. n. osztályközi jog megteremtése.

A társadalom jogalkotó és jogfenntartó tevékenysége elsősorban a társadalmi rend megállapításában nyilvánul. Történik ez törvények hozása, azaz parancsok kibocsátása által, melyek büntetés terhe alatt bizonyos állapot létesí-

tését vagy fenntartását kívánják. E parancsokat elsősorban az alattvalókhoz intézik, másodsorban a végrehajtó szervekhez, illetve bírákhoz, akik azután ennek megfelelőleg kötelesek eljárni.

A parancsok összessége — melyekhez azután más, gyakorlat, szokás útján kifejlődött szabályok is járulnak — a *jog*.

A jogfenntartó működés a jog megsértése folytán támad.

Az egyéni cselekvések egy nagy tömege t. i. úgy jelentkezik, mint a társadalom által megállapított és kényszerrel érvényesített szabályok áthágása.

A szervezett társadalmi cselekvés egy másik része az összesség érdeke által igényelt cselekvések véghezvitelében, az idetartozó feladatok megvalósításában áll. E ténykedés már közigazgatás s a fejlődés későbbi szakában ezt is — habár nem egész teljességében — a jog szabályozza.

* * *

A politikai működés végső célja a közhatalom megszerzése, az állami akarat irányítása s így az állami akarattól függő intézmények tartalmának olynemű irányítása, hogy ezek a hatalmon levő osztályok, pártok érdekeit, célját szolgálják.

A küzdelem lehet *békés,* de lehet *háborús* jellegű. A békés küzdelem egyik legprimitívebb faját — ha a hagyománynak hihetünk — abban a mozgalomban láthatjuk, amelynek következtében a római plebs a Mons sacra-ra kivonult s támogatását a patriciusoktól megtagadta.

A küzdelemnek ez a módja ma is előfordul. Szecessziós mozgalmak példáit ma is észlelhetjük. A sztrájk, még pedig a politikai *tömegsztrájk* e klasszikus eset ismétlésének tekinthető.

Újabb időben e békés küzdelem más alakot öltött, de sokkal hathatósabb formában lép fel.

A modern alkotmányokban az állami akaratot létesítő törvényhozó szerv, a népképviselet elfogadása által, elvesztette berendezésének eddigi merevségét s így inkább megengedi az államban létező különböző érdekek érvényesülését.

Már most minden pártnak törekvése odairányul, hogy a törvényhozó testületekben az ő szava legyen az irányadó.

A küzdelem tehát a törvényhozó testületek tagjainak kiszemelése, a *választások* körül folyik. Már a választási módok megállapítása maga is heves harc tárgya ; de a küzdelem legélesebben a választások alkalmával folyik. A legkülönbözőbb eszközök alkalmaztatnak ez irányban. Helye van itt éppúgy a rábeszélésnek, meggyőzésnek, igérgetésnek, mint ahogy előfordulnak erőszakos, sőt meg nem engedett eszközök is, mint a terrorizálás, megvesztegetés stb.

A másik, szintén rendkívül fontos módja a politikai küzdelemnek : a *közvélemény* befolyásolása vagy az illető pártra nézve kedvező közvélemény kialakítása.

Régebben ily irányú mozgalmak alig fordultak elő. Legtöbbször szűk körre szorítkoztak ezek s egynéhány publicisztikai munkában, pamfletben nyertek kifejezést. Ilyennek tekinthetjük egyrészt a XVII. és XVIII. század politikai

irodalmát. A közvélemény e korban még igen szűk körben érvényesült s így csak néhány befolyásos ember véleményét tükröztette vissza.

Nagyobb tömegeknek, különösen az alsóbb osztályoknak a politikai élet színterére való belépésével, a művelődés terjedésével mind fontosabb szerepe jut az eszmék hirdetésének. Ma már szinte ezeknek van főjelentőségük.

Az eszmék terjesztésének két főmódja van. Egyrészt a sajtó útján történik, másrészt gyülekezetekben élőszóval a *tribünökről*.

A hírlapok mai óriási elterjedése mellett, mondhatni páratlan az agitációnak ez az eszköze és módja. Kellően irányítva, megtalálja mindenkinek a felfogásához, szivéhez a megfelelő hangot. Hatása bámulatos. Méltán szerepel mint hetedik nagyhatalom. De épp azért alkalmat nyujthat visszaélésre, a közvélemény alapos megtévesztésére is. A legkárosabb ügyet is úgy tünteti fel mint hasznost, kivánatost, viszont csirájukban elfojthatja a leghelyesebb törekvéseket is. Hatása éppoly káros lehet, mint amennyi jót eredményezhet.

Az eszméknek másik terjesztési módja *szóval* történik. Kezdetben kizárólag *szószékről* történt az eszmehirdetés. Itt tehát a vallási gondolatok és vallásos eszmék léptek előtérbe. Politikai eszmék is csak ezekkel kapcsolatosan szerepelhettek. A főcél ezeknél a *tekintély* biztosítása, annak erősítése volt; a tendencia tehát a felsőbb osztályok hatalmának megerősítésére irányult. Ma e tekintetben nagy változást észlelünk. A tribünökről való eszmehirdetés az egyesületi életben lép előtérbe, ahol tehát a szervezkedési képesség megvan s egyszersmind bizonyos szervezet már létesült is. Szervezkedés nélkül minden agitáció pusztában elhangzott szó. Szavaktól csak akkor várhatunk eredményt, ha azokat *rögtön* tett is követheti. Ez pedig *tartósan* csakis szervezkedés mellett lehetséges.

Különben a *beszéd* jelentőségének előtérbe nyomulása összefügg a politikai élet átalakulásaival. Beszéddel, szónoklattal különösen kevésbé művelt egyénekre, tömegekre lehet hatni, akiknél az érzelem dominál s a kritika aránylag háttérbe szorul. A megmozdított tömeg könnyen áttér a cselekvésre, s ha a kivitelhez megvan a kellő szervezet, a szó hatalma bámulatos eredményekre vezet. Régebben a politikai küzdés inkább a *harc* fegyvereivel folyt. Már Róma későbbi napjaiban is észlelhető a pártok fegyveres viszálya; még erősebb az ilyfajta küzdés a középkor városaiban a welfek és ghibellinek harcában, majd az újkor elején, a fehér és piros rózsa küzdelmében, a francia királyok s a liga harcában, a hazánkban folytatott küzdelmekben, végül a francia forradalom nagyszerű, véres szinjátékában. Mind forradalmak ezek, amennyiben egyes felekezeteknek, osztályoknak, pártoknak a hatalomért folytatott *fegyveres* harcát jelentik.

A szervezett társadalmi cselekvések körében különös figyelmet érdemel két működés.

Az egyik az alárendelt társadalmi köröknek, közönségeknek, osztályoknak, rendeknek a jog, különösen a közjog erőszakos megváltoztatására irányuló harcias törekvése, melyet *forradalom* névvel jelzünk; a másik: két államnak egymással folytatott s részben egymás leigázására, kihasználására irányuló fegyveres küzdelme, amint az a *háború* által történik. E két ténykedést részletesebben kell tárgyalnunk.

A forradalom. Valamely állam alkotmányának megváltoztatására irányuló erőszakos küzdelmet nevezzük forradalomnak. Célja: egy közönséget, egy osztályt, egy pártot uralomra juttatni, s az uralmon levőt a hatalomról letaszítani. Az eredmény — ha a kisérlet sikerül — pl. egy gyarmat függetlenítése az anyaországtól, mint azt az Egyesült-Államok megalakulásánál látjuk; avagy egy ország nyeri vissza régi önállóságát, mint ahogy Németalföld szerezte azt meg a spanyol iga lerázásával; avagy egy új osztály jut uralomra, mint azt a francia nagy forradalom eseményeiben láttuk. A beálló változás a legeltérőbb jellegű lehet. A középkor elején támadó változások arisztokratikus jellegüek voltak, az újkor elején monarchikusok, az ujabbkori mozgalmak demokratikusak.

Minden forradalom rendellenes állapot, *betegség, krizis.* Ahol a jog alapjában meg van támadva, ott a forradalom kitörésének közvetlen indoka csak az utolsó csepp, mely a kehelyben levő folyadék kicsordulását idézi elő. Ha nincs meg a háttérben levő izgatott tömeg, akkor csak oly esemény ez is, mely mint muló incidens nyomtalanul elenyészik.

A mozgalom megindítására a legcsekélyebb, a leghaszontalanabb esemény szolgáltathat külső okot: gyakran egy jelentéktelen egyén elfogatása, egy adót fizetni vonakodó hajó szekvesztrálása stb. szerepel indokul. A külső esemény azonban csak az a guruló kő, mely a lavinát megindítja, mozgásba hozza. Előzményeknek, elfojtott elégületlenségnek, gyakran százados keserveknek kell fennforogniok, hogy meginduljon a borzalmas mozgalom, mely azután mindent elsöpör maga előtt.

A mozgalom rendszerint a *fiataloktól* indul ki. Ők inkább vágynak s inkább is vállalkoznak újításra mint az öregek. Mint tapasztalatlanabbak, inkább engedik magukat elcsábíttatni a jövő átalakulás csillogó reményétől.

Az ok, mely az osztályokat, a pártokat ily izgalomba hozza, majd kitörésre készteti, az elégületlenség, mely szenvedéssé fokozódik. Az a hit keletkezik, hogy a létező állapotok, az egésznek, az államnak berendezése igazságtalanságon, elnyomáson nyugszik, mely a hatalmat birtoklókkal szemben gyülöletre késztet s oly erővel tör ki, hogy az elnyomottak életüket és vagyonukat készek feláldozni, hogy lerázzák magukról a bilincseket, s így megszerezzék a szabadságot, s ezzel a hatalmat is.

A forradalomban a nyers erő, az erősebb joga érvényesül. Az erősebb pedig nem igen válogat az eszközökben s így, forradalom alkalmával, míg egyrészt a legelvetendőbb eszközök alkalmaztatnak, másrészt az egész mozgalom vad kegyetlenséggé, rombolássá fajul, úgy a siker, mint a meghiusulás esetén, midőn is a hatalmon maradottak gyülölködve áldoznak bosszujoknak. Ilyenkor a hevülékenyek könnyen felejtik s csekélybe veszik azokat az akadályokat és gátakat, amelyek küzdelmeiknek útját állják.

A fiatalok ezenkívül többnyire nőtlenek, családtalanok, s így felelősségérzetük is csekélyebb. Hiányzik náluk az a visszaható erő, melyet a nő, mnit konzervativebb, a vele szorosabb kapcsolatban lévő egyénre kifejt.

Rendesen a kiválók, a kiemelkedőbbek lesznek a vezetők, akik legjobban érzik az elnyomottságot, a jognak, a hatalomnak hiányát. De gyakran kalandorok ragadják magukhoz a vezérszerepet.

A mozgalom rendesen nagy városokban kezdődik. Mindazok az elégületlen elemek, kik az ily nagyobb csoportosulásokban mindenütt előfordulnak, örömmel ragadnak meg minden mozgalmat, mely a hatalom, a rend ellen irányul s támogatják a mozgalmat még akkor is, ha talán nem is ismerik a küzdelem céljait, avagy ezekkel talán nem is rokonszenveznek. Mindamellett megeshetik, hogy a forradalom a periferiákon támad; megesik ez különösen akkor, ha azokon az állami hatalom kevésbbé érvényesül. Itt a főhatalom gyengesége váltja ki e mozgalmakat.

Másrészt kétségtelen, hogy forradalmak keletkezésében a *fajnak* is van jelentősége. A latin fajoknál sokkal gyakoribbak a felkelések mint a germán népeknél.

A mozgalom különben rendesen nem szorítkozik egy országra, egy államra. Valamely egységes kulturkörben megindult forradalmi mozgalom egymás után váltja ki a többi országokban is az ilynemű forrongásokat. Az egyszer elért siker méhében rejti a további eredményeket. Ha a kezdet eredményes volt, a továbbfejlődést már alig lehet feltartóztatni. Nyomban új átalakulás, a hatalomnak új elosztása támad. De míg a közrend és a biztonság ismét helyreáll, az országnak a szenvedések hosszú sorát kell eltűrnie. Krízis a forradalom, mely megújuláshoz vezethet ugyan, de, mint minden erőszakos művelet, könynyen megrendítő hatást is gyakorolhat.

A háború. A társadalom kollektív működésének legfeltünőbb esete a *háború. Két vagy több embercsoportnak érdekösszeütközésből támadó véres harca ez,* a közöttök felmerülő ellentétek erőszakos eldöntésének utolsó, élethalálra menő szaka.

Az indulatok, szenvedélyek rendkívül magas fokával jár, úgy hogy C. Ferrari a társadalom *lelkibetegségének, őrjöngésének* nevezi. A reflexműködés előtérbe nyomulása, a gondolkodás háttérbe szorulása, az önzés hatványozódása jellemzik.

Tisztán indulatból fakadóknak mindamellett csak a kezdetleges népek harcait tekinthetjük. A primitiv ember természettől harcias — ami különben Steinmetz (Philosophie des Krieges. 1907.) szerint haladásának első feltétele — s így megvan benne a hajlam a háboruskodásra. Itt tehát könnyen öncéllá válik a harc. De azért már itt is más indokokkal találkozunk. Igy szerepel a *bosszú, a gyűlölet, izgalmak keresése, kalandhajhászás,* majd a *dicsőség,* az *uralomvágy* a háború indító okaként. Ámbár a modern háboruk nem annyira ösztönszerű hajlam mint megfontolás eredményei, tekintve a háború tömegjelenségi természetét, az előbbi indokok a modern harcok megindításánál is szerepelnek. Mint jelszavak a *dicsőség,* a nemzet *becsületén ejtett sérelem,* a *visszatorlás* (revanche) szolgálhatnak, melyek a kedélyeket azután izgalomba hozzák s a kormányzókra nyomást gyakorolva véres harcok megindítóivá lesznek.

Ezen indulatból támadó küzdelmeket azonban már korán kifejezett célokért folytatott háboruk váltják fel. Gyakran az élelemszerzés a szándék s azért kíséri gyakran az *emberevés* borzalmas szokása a küzdelmeket. Máskor a *területfoglalásra* irányul a harc, gyengébb népek mindenütt terméketlen területekre szoríttatnak; majd *rablóhadjáratok* indíttatnak, különösen rabszolgák szerzése céljából. Vannak *hódító háborúk,* melyek népek leigázását célozzák, míg a *kereskedelmi harcok*

kereskedelmi előnyök kicsikarását kísérlik meg. Különböznek ezektől a *gyarmatosító háboruk,* hol az ürügy a civilizáció terjesztése; tényleg nyers haszonlesés, a nagytőke kizsákmányolási vágya megindításuk indoka. Gyakran a *vallásos háboruknál* is önző indokok (kereskedelmi indokok, hódítási vágy) szerepelhetnek, bár itt gyakran a fanatizmus a főmotivum. Különösen a XVI. század óta Európában a *politikai egyensúly megőrzése* szempontjából vivatnak a harcok, amelyekhez újabban a *nemzeti háboruk* csatlakoznak. Mint *panszlavizmus, pangermanizmus, imperializmus* lépnek fel e törekvések, gyakran függetlenségi küzdelmek, s elválási, egyesülési mozgalmak alakjában nyilvánulnak.

Jogilag a háború — igazságtalan támadás esetén — valóságos *bűncselekmény.* Ily támadás esetén a támadott részéről *jogos védelem.* Más esetekben, mint valamely jogvita eredménye, független, fennhatóságnak alá nem vetett nemzetek között a jogérvényesítés egyedül elképzelhető módja ez. Eredménye a sors felebbezhetlen ítéletét fejezi ki. Rendezést ma a *nemzetközi jog hadijogában* nyer. A háború hatásai közül kiemelendő, hogy az erők összegyüjtésére, megfeszítésére késztet; a hősiességnek, önfeláldozásnak bámulatos példáit mutatja, összetartásra ösztönöz, s gyakran a nemzetélet legkimagaslóbb pillanatait mutatja; káros hatásai azért kétségkívül túlnyomók. A központi hatalom túlságos növelése folytán a deszpotizmus kifejlődését előmozdítja; a fegyelem ürügye alatt minden szabadságot elnyom, az értelem működését korlátozza. Legnagyobb hátránya azonban a *militarizmus,* a katonai szervezet túlsúlyának kifejlődése. Valóságos pathologikus állapot támad ekként, amely a vérengző hajlamokat ébren tartja, folytonos nyugtalanságot okoz, felkelti a produktiv munkától való irtózatot s könnyen kalandos vállalatokba hajtja a nemzetet. A hadi budget ezenkívül óriási teherként nehezedik a népre, a hadviselés költségei nemhogy csökkennének, de folytonos emelkedésük várható.

4. Egyéni tevékenység.

Úgy a tömegcselekvés, mint a társadalmi tevékenység végső elemzésben *egyéni cselekvés.* Az egyén ezen cselekvései azonban nem tőle indulnak ki s nem szolgálják egyéni céljait. E cselekvések tekintetében az egyén tisztán passiv szereppel bir: elsősorban eszköz.

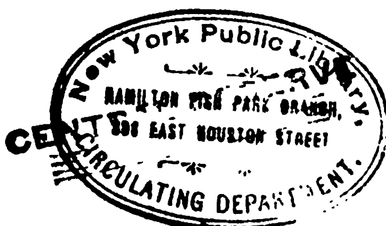
Az egyéni tevékenység egyéni szükségletek kielégítésére irányul.

Ilyen, egyéni tevékenység által kielégítendő szükségletek elsősorban az anyagiak. Ezek kielégítése céljából az egyéni cselekvőségeknek az a szervezete létesül, amelyet *társadalmi-* vagy *közgazdaságinak* nevezünk.

A javak megszerzése, illetve amennyiben még csak ezután létrehozandók, ezeknek termelése lép itt előtérbe. A termelés elsősorban a külterméezet felhasználására irányul. Az eszközöket e célra a *technika* szolgáltatja. A technika segítségével történik a külterméezet meghódítása, annak kizsákmányolása.

Társadalomgazdasági szempontból tekintve a természet, a tőke és munka összeműködésének eredménye az egyéni tevékenység, melyet a jog szabályoz.

Az ekként létrehozott javak forgalomba kerülnek végül, azután elfogyasztatnak. Mindez mint egyéni cselekvés megy végbe.

Az egyén másnemű tevékenysége *nemi vágyainak* kielégítését célozza. E tekintetben is, az udvarlás, a nőkkel való társas érintkezés, majd a házasságkötés és családalapítás eseteiben az egyéni tevékenységek egész sorával találkozunk, melyek talán kevésbbé komplikált formájuak mint a gazdasági ténykedések, de azért egyes osztályok, valamint fajok szerint sokféle eljárási módokat létesítenek, amelyek a nemi érintkezés eltérő módjaiban, a változó házasságkötési szertartásokban, a különböző házassági alakokban kifejezésre is jutnak. Ámbár kétségtelen, hogy a nemi ösztön a leghatalmasabb vágyak egyike és az impulzus ez ösztön kielégítésére a táplálkozás vágya után a legerősebb, mindamellett ez is gazdasági viszonyok hatása alatt áll s ezek befolyása alatt megfelelőleg módosul.

Ismeretes, hogy a házasságkötések száma a kedvező vagy kedvezőtlen gazdasági állapotokhoz, a kereseti viszonyokhoz idomul; összefüggésben áll a szaporodás, a gyermekhalandóság is a gazdasági viszonyokkal.

A gazdasági szükségletek, a nemi vágyak kielégítése után az egyéni cselekvések azon csoportja következik, amely a társas érintkezés módjára, az egyéni megfelelő magaviselet létrehozására irányul. Ide tartozik a társadalomban uralkodó *illem- és erkölcsi szabályokhoz való alkalmazkodás,* amely azután az egyén jellemének átalakulását, kiformálását is eredményezi.

A jelenségek, melyeket itt észlelünk, sok tekintetben rokonságot mutatnak az egyének gazdasági törekvéseivel. A különbség a kettő között abban mutatkozik, hogy míg a gazdaságnál az anyagi javak elérésére irányul a törekvés, itt, az *erkölcs körében,* az egyének *társadalmi* javak elérésére törekszenek, amelyek közé az *elismerést,* a *tiszteletet,* a *kitüntetést* s a *magasabb poziciót* sorozhatjuk. Az értékelés itt a cselekvésre, a szellemi tulajdonságokra vonatkozik, amelyeknek azután a társadalomban megfelelő értéket is tulajdonítanak, az *érdem,* illetve *vétek,* az *elismerés,* illetve *megvetés* fogalmaiban.

Már a társadalom által megszabott parancsok követése, a társadalom követelményeihez való ragaszkodás biztosítja az egyén számára a tiszteletet s ezzel kapcsolatosan a befolyás bizonyos megnyerését. A társadalom azonban nem csupán ekként, közvetve, hanem közvetlenül is adhat tagjainak befolyást és hatalmat.

Az erők egyesítése aközben hatalom létesülését eredményezi, de a társadalom minden működése befolyást biztosít annak, aki e működést végezi; minden vezetőség, minden állás, minden hivatal egyúttal hatalmat is jelent. Az egyesek tehát e hatalom, e befolyás megszerzésére, az állások elnyerésére szintén törekszenek. E törekvések lépnek fel azután mint az egyének *hatalmi ténykedései.*

Végül az egyénben jelentkező erőfölösleg szintén külső kifejezést nyer. Az idetartozó *művészi törekvések* kezdetben a technika továbbfejlesztéseként, de később attól teljesen különválva lépnek fel.

Az egyén gazdasági tevékenységét a társadalmi képződmények körében a gazdasági élet leírásánál fogjuk részletezni. A nemi élettel kapcsolatos ténykedésekről már a család jellemzésénél hallottunk. Itt tehát csak az egyén *erkölcsi törekvését, politikai működését s művészi irányait* fogjuk röviden érinteni.

5. Erkölcsi tevékenység.

Az egyén erkölcsi tevékenysége a társadalom által értékelt cselekvések, illetve tulajdonságok létrehozására irányul. Minthogy pedig e sajátosságok az egyéntől el nem választhatók, e cselekvések mint az erkölcs kialakulási tényei szerepelnek. Míg az egyének gazdasági tevékenységénél a javak termelése a fődolog s csak másodsorban jelentősek azok a ténykedések, melyek mint puszta fogyasztás, esetleg erőfecsérlés improduktivek, addig — az egyén erkölcsi tevékenységét tekintve — rendkívül fontossággal birnak az egyén ama ténykedései, melyek a társadalomra *károsak, következményeikben ártalmasak.* A társadalom szempontjából ezeknek a cselekményeknek jelentősége talán még nagyobb mint maguké az erkölcsös törekvéseké.

A legtöbb ember, talán természetéből kifolyólag, de mindenesetre a társadalomnak legeltérőbb alakban megnyilatkozó nyomása alatt erkölcsös lény ugyan, de azért minden társadalomban megvan a *bűn ;* nem ritkán mint öröklött hajlamok ellenállhatlan nyilvánulása ; sokszor mint a társadalmi helyzet szükségszerű következménye, mely gyakran magának a társadalomnak a létét fenyegeti ; máskor pedig tételes, tehát esetleges, ötletszerű jogszabályokat sért. A bűn nem egyöntetű ; egyedüli ismérve, hogy az összesség, a társadalom, illetve a mindenkori állam reakcióját kelti fel, ami *büntetésben* nyilvánul.

Az egyén erkölcsi jellemének megteremtése, éppúgy mint a javak termelése, külső és belső tényezőknek eredménye. Egyrészt a társadalomban fellépő értékitéletek, erkölcsi parancsok behatása alatt, nagyrészt az értelem befolyása folytán, másrészt az egyének átöröklött s így velükszületett tulajdonságaik következtében létesül a társadalom tagjainak erkölcsi magaviselete, ezeknek az uralkodó erkölccsel részben egyező, részben ellenkező eljárása.

A cselekvések, melyek itt előfordulnak, motivált, szándékolt cselekmények. Bármi legyen is tehát az azokat közvetve előidéző körülmény, a magaviselet közvetlen létrehozói az indokok, motivumok. Ez a körülmény magyarázza meg az erkölcsi élet egy fontos jelenségét, melyet *lelkiismeret*nek nevezünk. Lassú fejlődés eredménye ez. Eredetileg csak ösztön, mely egyfelől önkénytelenül visszatart bizonyos cselekvések véghezvitelétől, másfelől pedig bizonyos tettek végrehajtására késztet. Később mint *hajlam* lép fel, melynek minden gátlása kellemetlen érzést, fájdalmat okoz ; míg végül mint *határozott, világos érzet* és *tudat* szerepel, mely bizonyos cselekményeket erkölcsteleneknek, *károsoknak,* másokat ellenben helyeseknek, *erkölcsösöknek,* követendőknek tart. Ez az érzet jelentkezik mindannyiszor, valahányszor ellentét támad bizonyos elfogadott, elismert parancs és indokaink, illetve véghezvitt cselekvésünk között, vagy amikor az akadályok dacára a kettő között megegyezés létesül. Előfeltétele tehát bizonyos parancsok, tételek elfogadása s ezzel kapcsolatosan az egyéniségek határozott kialakulása, elveknek követése, eszményeknek kitűzése. Amikor ez az egyénnél bekövetkezett, mikor t. i. az egyén bizonyos, akár a társadalomban uralkodó, akár túlvilági szankcióval ellátott parancsokat érvényeseknek ismer el s azokat magáévá teszi : erkölcsi életében külön tényezőként szerepel a *lelkiismerete.*

A szentesítés, a következmények, melyek a lelkiismeret kialakulásával együttjárnak, különbözők lehetnek. A legalsóbb fokon e szentesítés mint *félelem* jelentkezik, magasabb fokon mint *elégedetlenség* vagy megelégedettség szerepel, míg legfelső fokon a kitűzött eszmények felé való szakadatlan törekvés formáját ölti, mely többé nem passive várja az eseményeket, hanem kitűzött eszményeinek elérésére iparkodik. Miután ezeket megközelítette, ismét újabb, magasabbrendű eszményeket tűz ki magának a lelkiismeret. A lelkiismeret működésének legmagasabb foka ez.

A lelkiismeret keletkezése folytán az egyén mindinkább önálló tényezőként lép fel a társadalmi életben. Természetes következménye ennek, hogy az egyéni felelősség mozzanatai lépnek előtérbe, s e pillanattól kezdve az egyén feltétlenül felelős ama tettéért, melyet tudatosan és akarva vitt végbe.

Az erkölcsi cselekvéseknek úgy alapját, mint tartalmát kétségkívül velünkszületett tulajdonságaink alkotják. Az együttérzés — mely már a primitiv emberben is megvan, de amely folytonos gyakorlás folytán nemcsak erősbödik, de folyton bővül s mind tágabb, tágabb körökre terjed ki — tulajdonképen az az alap, melyen az egyén erkölcsi léte felépül. A részvét, a könyörület, az áldozatkészség mind e forrásból fakadnak s megerősödve azon helyeslés által, melyben az egész társadalom az ily jellegű cselekvéseket részesíti, egyesekben hatalmas erőkké válnak.

Az érzelemből fakadó ez indító okok azonban csak addig elég erősek az erkölcsöseknek tekintett cselekvések létrehozására, míg az erkölcs ösztönön nyugszik, míg az egyéniség kellőleg kifejlődve nincs s így az egyén az összességgel, a cselekvő pedig a részvét tárgyával összeforrtnak tekinthető. Ezt látjuk primitiv társadalmakban ama viszonynál, melyben az egyén az összességhez, az anya gyermekéhez áll.

Az egyéniség kifejlődésével az erkölcsi életben más indító okok dominálnak. Az erkölcsi paranccsal megegyező cselekvések legfőbb motivumának a *felsőbb hatalmaktól való rettegést* tekinthetjük. Úgy a kezdetleges népeknél, mint a fejlettebb társadalomban kétségtelen etekintetben a vallás befolyása. Mi sem képes az egyes egyénre annyira hatni, mint az a határozatlan jellegű, túlvilági szankció, mely lényeges alkateleme minden valláserkölcsi felfogásnak.

A vallási szankció mellett nem csekélyebb jelentőségű az a *befolyás, melyet embertársai gyakorolnak* az egyénre. Ezeknek tisztelete, valamint a megvetésüktől való félelem ott is nagy erővel hat, ahol a hit megrendülése folytán a vallási szentesítés már nem érvényesül. Végül a nevelés, a példa hatása folytán a lelkiismeret szava is kikényszeríti az erkölccsel megegyező cselekvést, még pedig az előbbieknél sokkal biztosabban, mert ott is hat, ahol az a körülmény, hogy a felfedezés ki van zárva, alkalmat sem nyujt a többi szankciók működésére.

De jelentékeny hatással van e tekintetben a *belátás* is. Az egyén tudatára jut annak, hogy mily nagy jelentősége van az erkölcsnek a társadalomban, felismeri azt a kiváló támogatást, melyet általa önmaga is nyer.

Végül eljut az egyén a *fogalmak*, az *eszmék* konstruálásához. Bizonyos rendszerbe foglalja az ember fogalmait; azokat bizonyos tulajdonságok feltétlen

komplexumának tekinti; az összhangot csak bizonyos kellékek fennforgása esetén találja meg; ezenkívül eszményeket is alkot s ezáltal — mivel eszes lény, s mert felfogásával, képzeteivel ellentmondásba jutni nem akar — jut oda, hogy a cselekményeket, melyeket gondolatvilágával egyezőknek tart, véghez is viszi.

Eddig az embereknek ama cselekvéseit vizsgáltuk, melyek saját erkölcsiségük megvalósítására irányulnak. Az egyén azonban társaitól is megkívánja az erkölcsöseknek tartott cselekvések teljesítését. Ténykedéseinek egy része tehát azok kivívására irányul. Ide tartoznak az egyének mindazon tevékenységei, melyek által embertársaikat befolyásolni akarják s az általuk helyesnek elismert, általuk kívánt cselekvést elérni óhajtják.

Ennélfogva az erkölcsi javak létrehozása terén elsőrangú szerepe van annak a behatásnak, melyet az egyén — véleményének nyilvánítása által — már a legkezdetlegesebb társadalomban is a többi emberekre gyakorolni törekszik. Az összeműködés, mely az erkölcs terén a többi egyének ténykedésében nyilatkozik meg, itt elsősorban a *példaadásban* fog megnyilvánulni. A másik ily jellegű hatás a *tanítás*, a *nevelés*.

Külsőleg az egyének e ténykedése a *közvéleményben* nyer kifejezést, amely primitiv társadalomban még tisztán érzelmi s legtöbbnyire csak tömegjelenség. E jellegét többek között azok a represszáliák mutatják, melyek e társadalmakban általánosak. Később uralkodóvá válik az értelem azokban a parancsokban és tanításokban, melyek az egyes társadalmakban kialakulnak.

Az erkölcsrendszerek, melyek ekként a társadalomban fellépnek, legtöbbnyire egy-egy névhez fűződnek; de azért rendszerint nem egyéni alkotások, hanem összeműködés eredményei. Az államhatalom is gyakran segítségére siet az erkölcsnek. A különböző parancsok és törvények, melyeket az állam kibocsát, részben bizonyos meghatározott erkölcsi parancsok alapján keletkeznek, részben maguk az államok is az érzületet egy meghatározott irányban akarják fejleszteni.

Míg az erkölcsös cselekvések pozitiv értéklés tárgyai s a társadalom ténykedése azokat elősegíti, addig léteznek egyéni cselekvések, melyek a társadalmi felfogás támogatása nélkül, sőt annak ellenére keletkeznek. Ide tartoznak az *erkölcstelen cselekvések*, különösen a *bűncselekmények*. A társiatlanság, az együttérzés hiánya, az ebből fakadó részvétlenség, közöny, érzéketlenség, kegyetlenség azok a hajlamok, melyekből az erkölcstelen tettek, esetleg bűncselekmények fakadnak. Más esetekben a korlátolt felfogás az az indítóok, mely az egyéni egoizmus, a család helytelen szeretete, a túlzó osztályönzés következtében az egyént ellentétbe hozza a közérdekkel.

A pszichikai folyamat, mely a bűncselekményeket kíséri, ugyanaz, mint amely minden egyéb cselekvésnél előfordul. Itt is indokok szerepelnek, amelyeknek azonban sajátságos színezetük van. Az indítóokok, melyek itt előfordulnak, épp ellentétjei azoknak a motivumoknak, melyek az egyént a megfelelő magaviselet véghezvitelére késztették.

Míg az erkölcsös egyén arra törekszik, hogy a parancsnak megfelelő jellemmé fejlődjék, addig a bűnös egyén is rendesen azon lesz, hogy hiányait embertársai előtt elpalástolja. Az eszközök, melyeket e célból igénybevesz,

a színlelésnek számtalan fajtái, amelyek nem csupán a bűn könnyebb elkövetését mozdítják elő, de céljuk egyszersmind az is, hogy az illető a társadalom sujtó keze elől meneküljön.

Annak dacára, hogy a társadalom a legnagyobb szigorral üldözi az érzületével ellentétes cselekvényeket s azok elkövetőit a legkülönbözőbb megszorításokkal sujtja, minden társadalomban találkozunk bűnösökkel. Némely esetben a bűnözés éppoly hivatás, éppoly életpálya, akár a többi foglalkozási ágak. Ilymódon a társadalomnak külön osztálya támad, élősdiei ezek a közösségnek, többé-kevésbbé igazolván azt a felfogást, mely a bűnt pathologikus tüneménynek tartja. (Fr. v. Liszt.)

6. Hatalmi törekvések.

A javak termelésén, mint az anyagi szükségletek kielégítésére irányuló működésen, továbbá az erkölcsi tevékenységen kívül az egyén törekvése még arra is irányulhat, hogy hatalmat, illetve jogokat, helyesebben előjogokat, szerezzen magának. A hatalmat, illetve a hatalmat magában foglaló jogokat a társadalom teremti meg; az egyes egyén már most oda törekszik, hogy ezeket a jogokat a maga számára biztosítsa s azokat többi szükségleteinek kielégítésére felhasználja. Ebben rejlik a harc a társadalomban elfoglalt pozicióért s az azzal járó előnyökért.

A társadalomban végbemenő működések egy része — mint láttuk — a javak termelésében és azok fogyasztásában áll. Míg azonban a javak iránti szükséglet a társadalom tagjaiban szinte egyforma mértékű, azok létrehozására nincs meg mindenkiben az egyforma képesség. Ennek következménye a tagoknak nemcsak egymáshoz való *kapcsolódása,* hanem egyúttal egyik résznek a másiktól való *függése* is.

Nevezetesen azok, akikben egyedül van meg a képesség az általános szükséglet tárgyát képező javak előállítására, kivételes helyet foglalnak el a fogyasztókkal szemben, hatalom van kezükben.

Mindez természetesen csak ott fordul elő bizonyos állandósággal, ahol a társadalom már meghatározott rendezéshez jutott el s a kiváló tehetségüeknek, e javak megteremtőinek az említett hatalom biztosíttatván, az előjogok alakjában reájuk is ruháztatik. Itt már azután a jogok, minthogy kiváltságot adó s előnyöket nyujtó helyzetek és állások, versenynek tárgyai.

A hatalom megszerzésének *rendes, eredeti* módja tehát a többiekkel szemben való kiválás, a kiemelkedő produkció vagy a kizárólagos termelés volna.

A társadalom-hatalomban való részesedés feltételei közt elsősorban a tudásnak, a kiváló képességeknek kellene szerepelni s emellett az önfeláldozás készségének, a közért való áldozás hajlandóságának sem volna szabad hiányozni.

Ez esetben a társadalomban elfoglalt helyzet, a társadalmi körben bírt befolyás és hatalom arányos lenne azokkal a szolgálatokkal, melyeket az egyes az összességnek teljesít. A hatalom megszerzéseért folytatott verseny az érdemmel bírók versenye lenne; törekvésük akörül forogna, hogy ki képes az összességnek a legnagyobb szolgálatot teljesíteni. Az érdemek ilynemű jutalmazása azonban a legritkább esetben fordul elő.

A hatalom elnyerése tekintetében legtöbbször más tényezők döntenek. Rendesen nem az egyéni érdem, a köz érdekében teljesített szolgálat irányadó a közhatalomban való részesedésnél, hanem döntő az elődök által szerzett pozició. A vagyon utat nyit a hatalomhoz s így annak öröklése folytán az utódokra száll a vele járó hatalom is.

Kétségtelen, hogy az egyes jogoknak, mint pl. a magánjogoknak, a tulajdonnak, egyes kötelmi jogoknak tartalma — eltekintve az azok által egyes konkrét esetben nyujtott hatalomtól — úgy az egyes osztályokra, mint az egyénekre nézve is hatalmat, illetve befolyást jelenthet s így az egyesek hatalmi törekvése oda is irányulhat, hogy e jogok reájuk nézve kedvező tartalmat nyerjenek. A jogok tartalmának módosítására irányuló harc azonban nem egyéni küzdés körébe esik; inkább az osztályok, a pártok harca irányul erre.

Az egyesre nézve evvel szemben a társadalom irányításában elfoglalt vezető állások tárgyai a versenynek, álljanak ez állások akár a törvényhozó hatalomban való közvetlen részvételben (képviselőség, a mandátum egyéb fajai), avagy a végrehajtó hatalom birtokában (miniszterségek, államtitkárságok). A kisebb hivatalokra pedig részben a hatalomban való részesedésért, részben azért törekszenek, mert fizetés alakjában az egyesnek anyagi ellátást nyujtanak.

Ez állásoknál és pozicióknál a megszerzésnek egyik eszköze: a *nepotizmus*. Élesebben lép ez előtérbe egyes állások örökössé válásával.

A jogokban, illetve a hatalomban való részesedésért folytatott küzdelem másik módja: a hatalom birtokában levők kegyeinek hajhászása. S itt éppúgy szerepel az uralkodók, a hatalmasok kegyeinek keresése, mint a népkegy, a népszerűség után való futkosás.

Az egyszer megszerzett hatalom megtartására azután minden eszköz jó; a legalávalóbb megvesztegetés éppúgy, mint a hiábavaló ígérgetések rosszhiszeműsége. A politikai élet erkölcstelensége feltétlenül konstatálható nem csupán pártoknak és osztályoknak egymással, de az egyéneknek a hatalomért folytatott küzdelmeiben is.

Ami erkölcstelenség a közérdekből még legalább némileg menthetőnek látszik, az feltétlenül elkövettetik a közérdek leple alatt az egyes érdekében, annyival is inkább, mert a kettő (egyéni és közérdek) élesen külön nem választható egymástól; főképp az elkövető szemében, aki magát pártjára nézve nélkülözhetetlennek tartja s így a hatalomnak saját részére való megszerzését, illetve annak megtartását, pártja avagy azon osztály érdekében levőnek tekinti, melynek élén áll.

A hatalmat ezenkívül a legtöbb esetben nem magáért keresik, — bár bírásának képzetében is kétségkívül nagy vonzóerő rejlik — hanem azon közvetett haszon kedveért, amely a hatalomból ered. A legnagyobb ritkaság az oly férfi, aki hivatalt vagy állást közérdekből, önzetlenül visel.

A hatalomért folytatott küzdelem az a tér, amelyen a jog még legkevésbbé képes uralmát érvényesíteni.

A politikai hatalomra való törekvés helyes elbírálása már azért is nehézségekbe ütközik, mert a pártok uralma is csak egyének uralma útján érvényesíthető. Midőn tehát az egyén a hatalom után törekszik, részben pártjának is szolgál. Innét a megitélés elmosódott körvonalai. Mindamellett itt igen gyakran

összeütközések fordulhatnak elő. Az, aki nagyobb hatalmat bitorol, mint aminő képességeinek s a köz érdekében végzett munkájának megfelel, tulajdonképen magamagának árt, mert saját társadalmát gyengíti. Ellenben az, aki ellenszolgáltatás nélkül áldoz az összességnek, tulajdonkép önmagának használ, amennyiben saját társadalmát erősíti.

7. Művészi ténykedések.

Az egyéni tevékenységek közé kell végül soroznunk azokat a cselekvéseket is, amelyeknek célja: az egyén művészi érzéseinek és hajlamainak a kielégítése.

E cselekmények két irányban jutnak kifejezésre. Elsősorban mint *művészi alkotások, teremtések*. Igy támadnak a kiváló egyénnél, a lángésznél azok a remekművek, melyek a kultura kincsei s amelyek az élet tartalmát becsessé, értékessé, gazdaggá teszik. Igy keletkeznek a művészi alkotás módjai, azoknak különböző irányai, melyek, bár a társadalom befolyása alatt létesülnek, elsősorban mégis az egyénnek teremtményei.

Azok a feltételek, amelyek mellett ily alkotások létesülnek, ma még nincsenek kiderítve.

Elsősorban elemezhetlen tényező a lángész személye, akinek megjelenési törvényeit nem tudjuk megállapítani. Kétségtelen azonban, hogy a remekművek létrehozása tekintetében a társadalomnak is van befolyása. Műremekek megteremtéséhez feltétlenül megkívántatik az anyagi jólét, a gazdagság bizonyos magasabb foka. Viszont más tekintetben kétségtelen a művészet összefüggése az anyagi viszonyokkal, a termelési állapotokkal, szóval: a kültermészettel. Nem tagadható ezenkívül az utánzás hatása sem, valamint a történelmi hagyomány befolyása.

A művészi alkotás ezenkívül gazdasági jelentőséggel is bír, amennyiben a művészi termelés, mint a többi javak megszerzésének egyik módja, egyúttal megélhetést biztosító tevékenység is.

A második ténykedés e körben a művészi alkotások megszerzésére, az abban való *részvételre* irányul. Ide tartoznak a művészi élvezés és elsajátítás legkülönbözőbb és legeltérőbb esetei, melyek felölelik mindazon törekvéseket, melyek által az egyén e szellemi kincsek élvezetéhez eljut. Eredetileg talán egybeestek ezek a művészi termeléssel, mert mindenki csak a saját gyönyörűségére alkotott s e két ténykedés csak később vált külön.

Ezáltal azonban az anyagi szükségkielégítéssel egy sorba helyezkedett úgy, hogy sok tekintetben ma már az anyagi javak s a szellemi élvezetek megszerzése között alig van különbség.

TÁRSADALMI KÉPZŐDMÉNYEK.

A TÁRSADALMI működéseknek, az egyének kölcsönhatásának következményei bizonyos tárgyilagos eredmények, amelyeket *társadalmi képződményeknek* nevezünk. E képződmények első sorban mint a társadalmat alkotó egyének lelkiállapotai lépnek fel. Később azonban külső formát is nyernek, amennyiben eleinte hagyomány alakjában, később írásba foglalva megrögzíttetnek és így maradandó alakot öltenek. Igy származnak át az utódokra. Egyszer kialakulva s fixirozódva a változásoknak ellentállanak, sőt gyakran oly erős konzerváló erejük, hogy minden módosítással ridegen szembe helyezkedve, a társadalomban gyakran a maradiságot reprezentálják. Az összefoglalás azonban sohasem teljes és tökéletes. A nyelv pl. a maga egészében sehol sem található fel: úgy a grammatikák, mint a lexikonok csak töredékét nyujtják; az erkölcs fixirozása is tökéletlen, sőt maga a jog összefoglalása is hiányosnak tekinthető. Teljes egészökben e jelenségek csak eszmeileg képzelhetők el, a valóságban sehol sem találhatók.

I. A nyelv.

a) *A nyelv jellege.*

A társadalmi összeműködés legelső eredménye maguknak az összeműködés feltételeinek a megvalósítása. E feltételek között az első helyet a gondolatok kifejezésének hatalmas eszköze, a *nyelv,* foglalja el.

Gondolatoknak és érzelmeknek szótagolt szavak által történő közlése ez, s mérhetetlen haladást jelent az érintkezés többi módjaival szemben.

Mindaz a gondolat, amelyet a taglejtés csak homályosan ad vissza, mindaz az érzés, melyről a mimika csak halvány képzetet nyujt, a nyelvben hű, igaz tolmácsra talál. Sőt mindazok az elvont fogalmak is, melyek gesztusok által ki sem fejezhetők, világosan interpretálhatók, sőt életre kelnek a szavak segélyével.

Az ember igazi társas lénnyé csak a beszéd segítségével lesz. Ezáltal tárja fel az ember belső világát s teszi azt társai számára hozzáférhetővé; egyszersmind ezáltal ismeri csak meg embertársait s válik így a mindenkori mozgalmas társadalmi élet részesévé. Ez az a prizma, melyen a társai belső világára vonatkozó minden észlelései átszűrődnek, de egyúttal ez az a határ is, melyet semmi módon át nem hághat. Ez szabja meg a társas életre vonatkozó tapasztalatainak korlátjait. A nyelv egyesítő hatása más tekintetben is kétségtelen. A nyelv teszi csak lehetővé az igazi érintkezést társainkkal; oly eszköz ez, amelynek segítségével képesek vagyunk reájuk hatni, őket irányítani; — de épp oly kétségtelen, hogy a nyelv, mint elhatároló, mint korlátokat felállító, mint elkülönítő tényező is szerepel. Az idegen *néma* (nemec = német); csak az tartozik hozzánk, akit megérteni tudunk, kivel viszont megértethetjük magunkat.

Ámbár a nyelv kétségkívül társadalmi produktum, mert nem *egy* ember, nem is egy nemzedék alkotása, hanem milliók műve és évezredek teremtménye, e közös jellege nem annyira keletkezésében, nem a szavak kialakulásában, mint inkább a nyelv fennállásában, elterjedésében nyer kifejezést. Nevezetesen azok a tényezők, melyek a nyelvet, azaz az egyes szavakat, kifejezéseket, elnevezéseket megteremtik, illetve azok változásait előidézik, a külső körülmények hatása alatt fellépve, részben fiziológiaiak, részben általános pszichológiai jellegüek s az egyéni pszyche természetében találják alapjukat. Természetes, hogy a beszéd csak emberek között támad, hisz gondolatok közlése a feladata; de az egyes szavak létrejötte, valamint azok változása a társak közreműködése nélkül is létesülhet egyéni kezdeményezés folytán; csak azok elterjedése, általánossá válása történik azután az összesség behatása alatt.

A beszéd keletkezése egybeesik az ember igazi megteremtésével. A homo alalus, a szótagolt beszédet nem ismerő ember, tudományos képzelődés eredménye. A tapasztalat szerint az ember mindig a beszéd birtokában lévő lény volt. Igy lép fel már a történelem hajnalán, így látjuk megjelenni a legkezdetlegesebb népeknél. A kor, melyben a beszélni nem tudó lény létezett, még nem az ember, hanem az anthropopithecus (emberféle majom) kora.

Ha talán nincs is igaza Casparinak abban, hogy a nyelv a hatalmasok, az erősek, a bűbájosok kiváltsága volt, melyet a család népe csak lassan sajátított el, a szó csodálatos hatalma kétségkívül korán szembetünt.

A nyelv különben csak lassan jutott uralomra. A hang csupán egyik módja az érzelmek kifejezésének, a gondolatok közlésének. Rajta kívül a kifejező *mozgásoknak* még más eseteit is ismerjük. Ezek körébe tartoznak első sorban a *mimikai mozgások,* melyek az arc izmainak játékában állanak; másodsorban a *pantomimikai mozgások,* a tagok mozgásai, melyeknél vagy az indulat tárgyaira történik utalás (*ráutaló* taglejtések), avagy a tárgyak, valamint a velük

összefüggő folyamatok rajzoltatnak le a tagok által végzett mozgás alakjával: ezek a *festő* taglejtések, amelyekhez azután még a *jelző* és a *jelképies* taglejtések járulnak.

Ha az utóbbiakat a gondolatok sorrendjének megfelelőn egymáshoz csatoljuk, már a mondatképzés bizonyos elemi formái létesülhetnek; ezek segélyével már dolgok leírhatók, az események elbeszélhetők. A siketnémák beszéde ez; de előfordul másutt is. Igy ismeretes a *nápolyiak jelbeszéde,* melynek segélyével ez az élénk, mozgékony nép már távolról megérteti magát. Hasonlókép tudjuk, hogy kezdetleges népek a jelbeszédet szintén felhasználják gondolataik kifejezésére; ismerjük végül a *ciszterciták* jelbeszédrendszerét. Az ily tagbeszéd azonban csak konkrét képzeteknek s azok viszonyának közlésére szorítkozhatik; absztrakt eszmék kifejezésére ez a beszéd képtelen. E hiányt a közönségek fejlődésével, a társadalmi élet belterjessé váltával, a gondolatok szaporodásával, az érintkezés növekedtével pótolni kellett. Erre legalkalmasabbnak a *hang* használata kínálkozott. Mint a jelbeszédnél a szem, itt is egy rendkívül finom organum, a *fül,* állott az ember rendelkezésére. Igy támad a *hangbeszéd,* amelynél eleinte a hanglejtés még csak kísérője a mimikai és pantomimikai mozgásoknak. Idővel azonban egyedül a hangnak lesz jelentősége.

A kifejező mozgásoknál, az ösztönszerű akarati cselekmények alakjában jelentkező mozgásokon kívül, Wundt szerint még egy másik momentumra is figyelemmel kell lennünk, nevezetesen a hang és a képzet közötti kapcsolatra, annak állandósulására.

Ebben rejlik tulajdonkép a beszéd lényege. A beszéd eredetének kérdésébe nem bocsátkozhatunk. A közlés vágya, s e vágy kielégítésére irányuló akarat, alig vezethetett a beszéd megalkotásához. Hogy a tisztán ösztönszerű *kiáltás,* mely éppoly ösztönszerűleg vonta a figyelmet magára, avagy a nemi gerjedelmeknél fokozottabb mértékben fellépő *dal* (E. Mayer), avagy a közös munka alkalmával elhangzott *ének* (Bücher) volt-e a kiindulási pont, azt itt nem kutatjuk. Tény, hogy az így kialakult tagolt hang azután bámulatos módon felhasználtatott s hatalmas szervezetté fejlesztetett. A nyelv első formájának a *természetes hangokat* tarthatjuk. Ilyenek pl. az indulatszavak, valamint a hangutánzó kifejezések; az utóbbiaknál a *hanggesztusoknak* (Lautgeberden) és a *hangképeknek* (Lautmetafor) van nagy jelentőségük.

Hanggesztusok alatt a hangot létrehozó szervek utánzó vagy utánképző mozgását értjük, ami azután a hallóban is hasonló képet kelt. A *mormolás, zizegés, susogás* kifejezések tartoznak e körbe. A hangképnél viszont egy más érzékkörbe tartozó benyomást fejez ki a hang. Ilyenek pl. az apára és anyára vonatkozó »papa«, »mama« kifejezések, melyek általános elterjedése mutatja a hangoknak valakire ösztönszerüleg reámutató jellegét, hol tehát a *pa* kifejezés az erőt, a *ma* a kedvességet jelentené; avagy midőn a hang *nyujtása* a szenvedő alakot, a rövid hangsúlyozás a cselekvés közelségét mutatná. *Igy jön létre a kapcsolat a hangalak s annak jelentése között.* Később teljesen konvencionálissá válik az összefüggés, semmi sem utal a keletkezés lassú folyamatára.

Míg ekként a beszéd keletkezése, s mint később látni fogjuk, módosulásai is, *egyéni* eredetre utalnak, a szavak, kifejezések elterjedése, általánossá válása

rögtön igazolja ez alakulat kollektiv jellegét. Az idevonatkozó tünemények részben a tömeg-, részben a konvencionális jelenségek körébe sorozhatók.

Nézzük, hogyan terjed a beszéd.

A gyermek, midőn megtanul beszélni, egy általános szuggesztió hatása alatt áll, mely őt utánzásra késztetí. Egyrészt az összes hozzátartozók egyenes törekvése odairányul, hogy a benne már különben is meglévő tendenciát a beszédre erősítsék, őt bizonyos határozott hangok kiváltására bírják, másrészt az egész környezet, ha hallgatagon is, de folytonosan arra késztetí, hogy a hangok értelmével megismerkedni törekedjék, azokat ily értelemben reprodukálja. Ily befolyások alatt sajátítja el a gyermek a beszédet, mellyel szemben oly helyzetben van, mint tömegbe ékelt egyén, ki a reá ható benyomásoknak önkénytelenül engedelmeskedik. Az egyes, valamint a gyermek bizonyos kifejezéseket, sőt felfogást s gondolatmenetet fogad el ekként, anélkül hogy esetleg maga annak kidolgozásában csak legkevésbbé is részt venne, azon a tényen kívül, hogy egyénisége is egység az összességben. A nyelv tehát, melyet az egyén ekként elsajátít, környezetének nyelve lesz. A nyelv elfogadásával nem csupán a külső kifejezéseket tanulja meg, hanem magáévá teszi azt a gondolatmenetet, mely minden nyelvben kifejezésre jut, valamint mindazokat a felfogásokat és képzeteket, melyek a nyelvvel legszorosabb összefüggésben állanak.

A szuggesztiónak, a tömeghatásoknak eseteit a nyelv terén más tekintetben is látjuk. Nemcsak a gyermek, ki még ellentálló irányzatok nélkül szenvedi el a reá ható eme befolyásokat, de a felnőtt egyén is martalékul eshetik ilynemű irányoknak.

Népfajok is elveszíthetik, felcserélhetik nyelvüket. A nyelv, mely két nép egyesülése folytán támad, ha strukturáját tekintve nem is, de szókincsét nézve feltétlenül *vegyült nyelv* lesz. Az egyik idióma azonban gyakran dominál; sőt néha a másik nyelvnek csak szórványos emlékei kerülnek bele az új nyelvbe. Igy látjuk ezt Poroszország szláv népeinél, továbbá a bolgároknál, Franciaország kelta, majd germán lakosságánál, kik mind idegen nyelveket fogadtak el sajátjuknak. Hasonlókép a magyar nemzetbe olvadt törökfajú népek (kunok, besenyők) a magyar nyelvet fogadták el sajátjukénak. De ugyanazt a jelenséget látjuk ma is új szók, új kifejezések, új fordulatok elfogadásánál. Ezek mind utánzáson alapuló tömegjelenségek.

b) *A nyelv módosulása: a hangváltozás.*

A már egyszer kialakult nyelv sem marad változatlan. Sokan élőlénynek, organizmusnak nevezik s szinte valóságos élete van. Nő, fejlődik, virágzik, majd hanyatlásnak indul.

A benne végbemenő változásoknak két főfaját különböztethetjük meg. Egyik a *hangváltozás*, másik a *jelentésmódosulás*.

Mi egyelőre a *hangváltozásról* beszélünk. Ami ennek okait illeti, úgy azok, bár némely esetben fiziológiai jellegük nem tagadható s így összefüggésük sem az éghajlattal, az élelem és foglalkozás változásával, s bár kétségkívül viszonyban vannak az illető nép külső konstituciójával, mégis elsősorban pszichikai, helyeseb-

ben társadalmi jellegüek s a beszéd gyorsabbá váltával, a kiejtés könnyebbségével, a nyelvvegyületekkel állanak összefüggésben. Itt az irányzat elsősorban a szavak rövidítésére, másodsorban azoknak könnyebb kiejtésére (Kreuzer — karajcár, Spital — ispotály) irányul, majd mint *áthasonítás* (assimilatio), némelykor pedig mint *dissimilatio* jelentkezik, gyakran pedig mint *analógiával* dolgozó jelenség lép fel.

Már pusztán az a körülmény, hogy e változások általánossá válnak, hogy az egész közönségben elterjednek, azt mutatja, hogy a változásokat létrehozó okok nem csupán egy egyénben vannak meg, hanem az egész társadalomban. Terjedésük ugyan utánzás révén következik be, de ez a jelenség sem merülne fel s az újítás izoláltan maradna, ha a változás oka a többi egyénekben szintén nem volna meg.

Csak a kezdeményezés egyéni, de nem az elfogadás is. Tisztán egyéninek azonban még a kezdeményezést sem tekinthetjük. Magánál a hangváltoztatásnál is sok tekintetben a nép felfogása jut kifejezésre. A hangváltozásnál mutatkozó azon jelenséget, hogy túlnagy eltérések el nem terjednek s így a hangátalakulás bizonyos szűkebb keretek között mozog, Wundt a *szociologiai kiválasztás* jelenségének nevezi. Ezáltal különösen a hangcserélések, valamint a szavak felcserélései korlátoztatnak s azon esetekre szoríttatnak, amidőn azok egyszersmind a kiejtés megkönnyítésére szolgálnak.

Ugyancsak ez a jelenség okozza, hogy a hangok kölcsönhatása — szemben a sokkal tágabbkörű egyéni eltérésekkel — pusztán a szomszédos hangokra szorítkozik.

A szokás egyes népek nyelvén jelentékeny módosítást eszközöl. Igy az észak- és középamerikai népek egyik jellemző vonása, hogy nyelvükben az ajakhangok vagy egyáltalában nem vagy csak kivételesen fordulnak elő. Az irokok nyelvében például hiányzanak a *p, ph, b, bh, m, n* hangok s részben nyelv-, részben torokhangok által helyettesíttetnek. A kolosok nyelvében megvan az *m* rezonánc, a többi ajakhangok azonban szintén hiányzanak. Annyira szokása e népeknek a nyitott szájjal való szótagolás, hogy az irokok előtt a zárt szájjal való beszéd illetlen. Talán azzal a törekvéssel áll ez összefüggésben, hogy a hang ne csak hallható, hanem a nyelv beszéd közben látható is legyen. Egyes nyelvek bizonyos hangok iránt előszeretettel, míg más nyelvek ugyanezen hangokkal szemben viszont ellenszenvvel viseltetnek. Igy az angol nyelv a *ch* hangot, mely valamikor az összes germán nyelvekben előfordult, kiküszöbölte. Az angolszász nyelvben még előfordult a *c* a *cniht* szóban; az angol *knight* (ejtsd: *neit)* szóból azonban már hiányzik. Igy estek ki a görög nyelvből a *j* és a *v* (ú. n. digamma) hangok.

Ha talán nem is feltétlenül megbízható az a magyarázat, mely a *progresszív asszimilációt* (előreható áthasonítás), amint az ural-altai nyelvekben előfordul, s amelynél a szó törzse döntő a többi részek hangjára nézve (ap*ának,* gyermek*nek,* áll*unk,* ül*ünk),* arra vezeti vissza, hogy a beszélő csak az első szót tartja szem előtt s a többi alkatrészeket csak mechanice csatolja az elsőhöz, míg a *regresszív asszimilációt* (hátraható áthasonítás) követő népeknél az egész gondolat mindjárt mint egész lép fel s így a később jövő beszédrész

hatást gyakorolhat előzőjére is: kétségtelen, hogy a beszéd alkatában mutatkozó e különbség az illető nép gondolkozásmódjára is befolyással van. Míg a progresszive áthasonító népeknél a gondolatkifejezés s így maga a gondolkodás is gyorsabb, a regresszive áthasonító népeknél a kifejezés összefüggése a megértést teszi könnyebbé, s így itt meg a gondolkodás világosabb.

Úgy a hangváltozás, mint a jelentésváltozás szabályait megállapítani ma még alig lehet. Bizonyos rendszerességet mindamellett itt is észlelünk.

Rövid magánhangzónak nyilttá válása sem ritka, amint a *hamu, falu* szavak első magánhangzójánál észlelhetjük, melyeknek régi nyelvi alakjuk *homu, folu* volt. Hasonlókép látjuk, hogy nálunk a hosszú magánhangzók nem egy esetben zártabbakká váltak. Némely szavunk zárt *é* hangja eredetibb nyilt hosszú *e*-ből fejlődött (pl. *kéz, tehén, levél* stb.), ahol pedig eredetibb, ott néha már a régiségben zártabb *í* hangot ejtettek helyette és sokhelyt ma is ez a kiejtés járja. A *szegény* szó pl., melyet némely vidéken *szegíny*nek ejtenek, legrégibb nyelvemlékünkben a »Halotti beszédben« is *í*-vel van írva s így is olvasandó; ilyenek még *szép: szíp, édes: ídes* stb. Zártabb magánhangzó helyettesíti ma némely esetben az *ó* és *ő* hangokat is. *Hegedő* helyett *hegedűt, gyanó* helyett *gyanút* mondunk stb.

Hangok elnyujtása általán ritka, és rendesen külön okra vezethető vissza.

Az *l* és *r* hangok hangnyujtást eredményeznek, de e következményük az említett mássalhangzókat el is enyészteti. Igy lett *vót, bót* a *volt* és *bolt* szavakból.

Külső analógia hozza magával, hogy idegen szavak átvételénél az *ó, ő, ű* hangokat nyujtják; így *bárót, bankót* mondunk *baro, banko* helyett.

Sokkal gyakoribb a rövidítés, mint azt *ur, ut, kut, hi, szi* használatánál, nyelvjárásokban *êmigy, avvâ* szavaknál látjuk. Megrövidül az *a, e* végű névszók véghangzója is, mint e szavaknál látjuk: *apa, szüle,* amelyek ragok előtt a hosszú magánhangzót megőrizték (apának, szülét). Rövidülést eredményez a magánhangzók eltünése. Különösen a szóvégi súlytalan magánhangzónál látjuk e jelenséget. Igy lett a *nagyu*-ból *nagy, váru*-ból *vár*. Még hosszú véghangok is elvesznek, így vált *fölé*-ből *föl, fel; elé*-ből *el; belé*-ből *bel* (ma *be).*

Gyakori ez eset szóösszetételeknél, midőn a másik szó is magánhangzón kezdődik. Igy használjuk a *gazd'asszony, ifj'úr, lelkismeret* szavakat. Némelykor *szótagok* is kimaradnak. Igy válik *Guilhelmus*-ból *Vilmos,* így lett *elegedendő*ből *elegendő.* Mindez a beszéd gyorsítását eredményezi.

Ily változások a mássalhangzók körében is előfordulnak. Igy lesznek a zárhangokból, minők a *p, k,* réshangok: *f* és *h*. Igy a féreg neve a velünk legközelebbről rokon nyelvben, a vogulban, *perik;* a *félni* ige a vogul *pili,* finn *pelkää* szavaknak felel meg. Igy *három* a vogul nyelvben *churem,* a mordvinban *kolma,* a finnben *kolme;* míg *hat* a vogulban *chat,* a mordvinban *kotta,* a finnben *kunte* szavaknak felel meg.

Zöngemássalhangzók könnyen felváltatnak egymással. Igy *flanell flanér*-ré válik, *kirurgus*-ból *kilurgus* lesz, *erker erkély*-lyé, *barbier borbély*-lyá, *pranger pelengér*-ré módosul. Leggyakrabban lágy és kemény hangok váltakoznak. Igy beszélünk *kunyhó*ról és *gunyhó*ról, *üszök*- és *üszög*ről. Általános azonban e módosulás, ha a lágy és kemény mássalhangzó egymás mellé kerül. Itt az első a máso-

dikhoz alkalmazkodik; tehát progressziv áthasonítással találkozunk. Igy lett *véktelen* a *végtelen*ből, *dopta* a *dobta*ból. Ily változásokat más nyelvekben is észlelünk. Igy lett például a szanszkrit és görög *t*-ből a gót *th*, ebből a német *d*; viszont a szanszkrit *d* gót *t* és ez a németben *s*, illetve *z* lett. A szanszkrit *tt* a gótban *ds*-vé, ez német *t*-vé válik.

Módosulás állhat be azáltal is, hogy az artikulázás helye változik, úgy hogy a fogaknál vagy a szájpadlásnál zárjuk el a lélekzet útját, ahelyett hogy az ajaknál zárnók le. Igy az ugor szókezdő torokhangú *ñ* a magyarban inyhangú *ny*-re változott, míg a többi ugor nyelvekben foghang, *n* lett belőle. A magyar nyelvben legtöbbször az orrhangoknál változtatjuk a képzés helyét. Nevezetesen valahányszor neszhang követi az orrhangot, ugyanazon helyen képezzük, ahol a reákövetkező neszhangot. Igy mondjuk *mennykő* helyett *meñkő, azonban, ellenben* helyett *azomban, ellemben*. Igy lett a Halotti Beszéd *uromk*-jából *uronk*, majd *urunk*; *sem-ki*-ből *senki*, *imig*-ből *ing*. Némelykor e változás teljesen indokolatlannak látszik. Különösen idegen nyelvekből átvett szavaknál észleljük ezt. Igy lett a török *pamuk* szóból *pamut*, *japuk*ból *gyapot*, a szláv *tlaka* szóból *kaláka* stb.

Az elváltozás oka gyakran lehet a helytelen felfogás, mint azt kiváltkép a gyermekek beszédjénél észleljük. Ily helytelen hallás okozhatta, hogy a régi *mevet* igéből *nevet*, a *sög* szóból *sőt* lett.

Mássalhangzók, különösen a szó elején, könnyen elvesznek. Igy *inkább* régen *jonkább* volt, *imád* és *iz*, *vimád* és *viz*. A kezdő *z* szintén gyakran elmarad. A nép nyelvén *zászló ászló, zacskó acskó*.

Csoportos mássalhangzók közül egyik-másik könnyen kimarad; történik ez első sorban a kiejtés könnyítése okából. Igy lett a *guardian*-ból *gárgyán*, *Schwager*-ből *sógor*. Ragoknál a *v* sokszor elhagyatik; helyébe kettőzés lép: *bottal, vízzel*. Ismerjük az ú. n. *hangátvetést*, ami szintén gyakran a fül megtévelyedéséből ered. Igy változik *šledniku szelindek*-ké, *äserin, eszrény, erszény*-nyé. Ez viszont a kiejtést teszi könnyebbé. Ezenkívül általános törekvést látunk a szavak rövidítésére. Ide tartozik első sorban a ragozás egyszerűsítése; a szavak összetételénél előforduló rövidítések, mint pl. *Zagheit*, zagaheit *(haidar* gót nyelven *mód*, felnémet nyelven *heit)*; majd a hajlításban, midőn a félmult *te* ragja (leb-te) a *thun* ige multjának rövidítéséből támadt. Ugyanezt a jelenséget látjuk a latinnak leánynyelveiben, ahol a *populus*-ból *peuple*, *facere*-ből *faire* lett. Erre mutatnak úgy a francia, mint az angol nyelv néma betűi.

c) *A nyelv kialakulása és a jelentésváltozás.*

A nyelv teljes kialakulását, a gondolatok, érzelmek kifejezésére mind alkalmasabb eszközzé válását állandó *elkülönülés* eredményének tekinthetjük. Az a régi felfogás, hogy a mondat eredetileg külön létező szavakból összetétel útján alakult, ma a nyelvtudományban megdöntöttnek tekinthető. Már az élő beszédre nézve sem áll ez, szemben az írott nyelvvel; hisz ott a szavak még teljesen egybefolynak. Még kevésbbé történhetik meg a felbontás ott, ahol a nyelv nincs fixirozva. Különösen állítható ez az ú. n. agglutinativ csoporthoz tartozó nyelvekre nézve.

A mondat és szó keletkezése különben egyidejű. Hisz maga a szó is jelentkezhetik önálló alakulatként, midőn pl. mint mondat lép fel.

A beszédrészeknek különválása s így különösen a szavaknak önállósulása hosszú folyamat, mely az elvonásnak magas fokát igényli s csak lassan következik be. Minden mondat egy összetett képzetet jelent, mely mint egész csak főbb körvonalaiban van meg, hogy azután a beszéd folyamán részleteiben is kialakuljon. Ha azután a megkülönböztetés tényleg bekövetkezett, ha a szavak önállósultak, összetételük kétségkívül sokkal tökéletesebb lehet, s azok alkalmasabbá is válnak a gondolatok kifejezésére mint a minő az eredeti, differenciálatlan mondat volt. A szavak kialakulása különben egyrészt azon a tényen alapszik, hogy ugyanazon szó más kapcsolatokban is előfordul, másrészt a tartalomnak a hallási motorikus szóképekkel, irási külső jelekkel való azonosításán. Ekként a szó mint külön alak, mint magában álló jel önállósul s alkalmassá válik a legeltérőbb összeköttetésekre.

Simonyi Zsigmond *A magyar nyelv* (1889) című munkájában a szónak a mondatból való kibontakozását, az ige és névszó különválását a következőleg írja le (II. 136. l.): »Az összehasonlító nyelvészet megmutatta, hogy az ugor alapnyelvben volt egy *jogo* szó, mely ige is volt, meg névszó is, *folyót* is jelentett, meg annyit is, hogy *foly, megy* ... — Tudjuk továbbá, hogy a mi *hűvös* és *hideg* szavaink ugor alapszava *sige* volt, hogy ennek igei és névszói értéke volt; annyit is jelentett, hogy *megfagy, fázik,* annyit is, hogy *hideg, fagy.* Az ilyen nyomok arra vezetnek, hogy volt idő, mikor ugyanaz a hangcsoport tárgynév is lehetett már, de lehetett még ige is, azaz cselekvésnek elbeszélése, mely az egész mai mondatnak megfelelő értékű volt. Tegyük fel, hogy pl. az ősember a folyó folyását látva, azt így közölte társával: *jogo* s egyúttal rámutatott a vízre, úgy hogy ez a *jogo* egész ítéletet közölt, melynek az volt az értelme: ez jő, ez foly. Éppígy közölte a *sige* azt, hogy: ez fagy, vagy pl. a hangutánzó *kuku* azt, hogy: az szól a madár szól. Jött aztán idő, mikor két ilyen rövid mondatot összekötött és pl. azt mondva, hogy *jogo sige* (foly, fagy) vagy *kuku jogo* (= kukut-mond megy), azt fejezte ki, hogy »a mi foly, megfagy« és »ami kukut mond, elmegy«. Az ilyen páros mondatok lassankint egy mondattá egyesülhettek és így fejlődhetett az alany-állítmány viszonya és egyuttal a névszó és az ige közötti különbség. Mert a folyóról való mondásokat valószínüleg mindig arról kezdik, hogy jogo (= foly), úgy hogy azután a folyónak neve lett *jogo,* anélkül hogy hangzásban vagy alakban még különbözött volna az egész mondatot is érő *jogo* igétől. Az igének a névszótól való különbsége csak akkor lett egészen határozott, mikor eggyé olvadt az alanyra mutató szókkal, a személyragokkal.«

A *névszóból* azután a tulajdonságot jelentő *melléknév* válik külön.

Ezt követték a *számnevek* és *névmások* kiválása. Társadalmi hatások különben folyton érvényesülnek. A dolgokból alkotott nézetek, értéklések visszatükröződnek a jelölésükre szolgáló szavak alakjában. Igy a tárgyakat, illetve neveiket gyakrabban látjuk osztályokba csoportosítva. A *Ba-ntu* nyelvben pl. az összes nevek, előjelek (praefixumok) segélyével, kilenc, illetve tíz osztályba soroztatnak, mely megkülönböztetésnek jelentősége azonban már leg-

nagyobbrészt megszünt. Az emberek, növények, állatok különböző csoportjai alkották ez osztályozások alapját. Ugyancsak e jelenségek tükröződnek vissza a *nemben* is. A dolgok megkülönböztetése him-, nő- és semlegesneműekre azok felfogásával, értéklésével áll összefüggésben. Ez osztályozásnál, a szavak végzetét tekintve, nagy szerepet játszik az analógia. Majd a különböző vonatkozások alakulnak ki és nyernek kifejezést a ragokban, míg más nyelvek a vonatkozásokat külön szavakkal, esetleg a szavak elhelyezésével jelölik. Ugyanígy történik az *ige* jelentésének közelebbi meghatározása, midőn is a személyes névmás és az ige egyesüléséből támad a *hajlítás*. De nemcsak a szavak különválása, de azok csoportosítása is jelentőséggel bír. Az eredeti, valamint az idővel kifejlődő mondat szerkezete az, melyben a nép felfogása, gondolkodásmenete kifejezésre jut. Ez tünteti fel, mire fekteti a nép a fősúlyt beszédében ; ez mutatja, mit tekint lényegesnek és fontosnak, mit tart mellékesnek és elhanyagolhatónak. Ez mutatja az elvonási, az elemzési képesség kisebb-nagyobb fokát, melyre egy nép emelkedni tud. A nyelvek osztályozása s így bizonyos szempontból a népek csoportosítása csakis ez alapon történhetik. Ámbár a kifejezések fogyatékosságából nem lehet a gondolatok, képzetek hiányára következtetni, a nyelv szókincséből mégis következtetést vonhatunk az azt beszélő nép kulturális fokára.

Azok az átalakulások tehát, melyeken — jelentésüket tekintve — az egyes szavak átmennek, híven visszatükrözik ama változásokat, melyeken az illető nép kulturája tekintetében keresztülment. Ámbár tagadhatatlan, hogy a *jelentésváltozás* esetei a képzettársulás törvényeire vezethetők vissza s e tekintetben az azonossági kapcsolatok (Gleicheitsverbindungen), az időbeli és helyi érintkezési kapcsolatok (Contiguität), továbbá meg nem egyező elemek kiküszöbölése a főtényező : az összesség befolyása itt is kétségtelen. Míg a hangban végbemenő változásokat fizikai okoknak tudhatjuk be s így fizikai jelenségnek tekinthetjük, az értelemváltozást társadalmi jelenségnek kell tartanunk. A módosulás itt szorosan összefügg a társadalom, a kultura átalakulásával. Az értelemváltozásokat különben nyomon követhetjük.

Igy a *pecunia* szó eredetileg baromnyáját jelentett, később azonban a *pénz* jelölésére használtatott, fentartván annak emlékét, hogy kezdetben a barom szerepelt általános csereeszköznek, értékmérőnek. Igy *hřivna* (grivna) = Márka, az ezüst súlyegysége = *hriva* = lósörény = gyürű, csereeszköz, *pénz ; veno* = sodrott (gyűrű) = *kelengye*. A *papíros* szó, mely eredetileg bizonyos növényt jelölt, a technika haladásáról tesz bizonyságot, míg a *császár* szó egy zseniális férfi, Gajus Julius *Caesar* melléknevét tette nemcsak halhatatlanná, de elősegítette e névnek szimbólummá válását is.

A jelentésváltozásoknak, mint azt Simonyi kiemeli, két csoportját különböztetjük meg: *alakváltozással* járnak azok, vagy a szó *alakjának megváltozása* nem kíséri őket. Amazt *alaki,* emezt *anyagi* jelentésváltozásnak nevezzük. Az *alaki* jelentésváltozás körében legfontosabb az ige és névszó közötti különbség. Eleinte alakilag a kettő között semmi eltérés sincs. Az ugor alapnyelvben jogo »foly, megy« igét s »folyó« névszót is jelentett. Ez eljárás még ma is előfordul, az ige könnyen névszó lesz. Igy látjuk a »Mitugrálsz«, a »félsz«, a »mersz« stb. szóneveket.

Később *szótagok* hozzácsatolásával, hajlítással történt a szóképzés az igéből.

Bonyolultabb az *anyagi jelentésváltozás.* Rendszerbe foglalása nehéz. Mindamellett megkülönböztethetjük egyes fajait.

Ha egy szót használunk, a képzeteknek rendesen csak egy körét öleljük fel; a szót tehát leggyakoribb jelentésében alkalmazzuk. Ennek következménye azután, hogy a szó lassanként csak *szűkebb értelemben* használtatik. Az eredeti fogalomkör megszorítása ez. Igy az *állat* fogalma még kétszáz év előtt is minden lényt felölelt, az *animal* még *lelkes állat* volt. Ma e szó pusztán az utóbbi — »állat« — értelemben használtatik. Igy a *marha* szó régen általában vagyont jelentett. Hegyvidékeken a *rozsot Getreide, Korn* névvel jelölik, holott ennek neve *Roggen* volna. Viszont *potio* (ital) a franciában *poison*-ná (méreggé) vált. Általános valamely szónak *dicsérő* vagy *gúnyolódó* értelemben való használata. Igy a *koros* = nagykorú, ma idős; *lelkes, szíves* az, kiben kiválóan mutatkozik a szív, a lélek. Éppígy *formosus, speciosus* nem csupán azt mondja, hogy alakja van, hanem hogy szép, kiváló alakja van. Igy a *hírhedt* szó eredeti értelme *híres,* ma inkább *rosszhírű.* Igy a német *schlecht* = *egyszerű (schlicht), rosszá* vált. *Captivus*-ból a francia nyelvben *chétif* (gyenge, nyomorult), *pedestris*-ből *piètre* (szegényes) lett. A német *Vogel*-ból vett névszó a magyarban a *fogoly*-madárra alkalmaztatott.

Némely szó értelme az összetételekben teljesen el is homályosodik. Igy a *keríteni* szó értelme e kifejezésben: *kézrekeríteni;* a füst szó értelme az *egy füst alatt* mondásban.

Máskor a jelentés *általánosítását* látjuk. Az *ifjú* szó *figyermeket* jelent s mégis *ifj'asszonyról* beszélünk. Igy a *figyelés (fülelés* majd *filjelés)* szó elvesztette eredeti szűk jelentését; eredetileg a hallás szervének megfeszített működésére vonatkozott s ma minden érzékszerv fokozott funkciójára alkalmaztatik. A *lábas* eredetileg csak lábas edény volt, ma minden kisebb edény e névvel jelöltetik. A *dolog* eredetileg *munkát* jelentett, ma mindazt értjük alatta, ami érzékszerveinkre hat. A latin *virtus* eleinte csupán férfierényt *(vir* = férfi) jelentett, míg utóbb e kifejezés általában az erény megjelölésére szolgált. Ide sorozhatók végül a fogalomtömörülések, mint *caput bovium* = *capitale* (tőke); *fluctus navium* = Flotte (hajóraj); *rem* = *rien* (semmi).

Sajátszerű formája az értelemváltozásnak, amidőn idegen szavakat elferdítve vesznek át a nyelvbe vagy régi szavakat meg nem felelő értelemben használnak, amit a nyelvészek *népetimologiának* neveznek. Igy lesz *Kammertuch* a kambrei posztóból *(Tuch von Cambray), Maulesel* a *mulus* (öszvér) szó felhasználásából; így támad *blutjung* szó is, ahol *blutt* (= bloss) *egészen* értelemmel bír; *pudelnass* a *Pfudel* (Pfütze) *pocsolya* kifejezésből; *Sündfluth* a *sinvulot* szavakból, melyek közül *sin* (= überall) *mindenütt* jelentéssel bír; végül a *Maulwurf* a *moltwurfe* szóból, ahol a *molt* (= staub) *port* jelent. Ugyanígy nálunk a *zápfog* a szláv *zab* (fog) szóból keletkezik; az *avas erdő* tilalmas erdőt jelent; az *aba posztó* pedig durva posztót.

Nagy szerepet játszik a jelentésváltozások körében a *metafora,* a hasonlósági átvitel is. Az érzéki fogalmak körében itt *a)* az élettelenről az élettelenre

való átvitelt látjuk, különösen midőn kiterjedt tárgy nevét nagy, apró tárgy elnevezését kis tárgyra visszük át, így: *morzsa* gyerek, *Borsszem* Jankó; *b)* élőről élőre, midőn emberre a *tigris, kígyó* kifejezéseket alkalmazzuk; *c)* élőről élettelenre, amint azt a különböző tárgyak elnevezésénél látjuk: *vasmacska, fakutya.* Végül *d)* ritkábban fordul elő az élettelenről élőre való átvitel, amint ezen kifejezésekben: *tacskó, házikereszt* stb. látjuk.

A *nem érzéki fogalmak* körében az *idő* és *tér* fogalmának gyakori felcserélésével találkozunk. Igy *nagy idő, jövő idő, stante pede.*

Az érzelmek körében az *indulatok mozgást* jelentenek; másrészt az élettelen világból más tekintetben is látunk átvitelt. Igy beszélünk az *indulatok tüzéről, szenvedélyek lángjáról.* Az értelmi működés is külső ténykedés; valamit *felfogni,* valamit *kisütni* stb.

Az itt végbemenő folyamatok az emberi elme azon képességével állanak összefüggésben, hogy az a szavakat képletes értelemben is használja. Összes gondolkodásunk, minden kifejezésünk, minden elnevezésünk az összetétből, a konkrét, érzékeink által felfogható valóságból indul ki. De idővel a szavak értelme változik; hol elvont értelemben használtatnak azok, hol átvitt jelentést nyernek s így teljesen átalakulnak, módosulnak.

d) *A nyelv fejlődése.*

A nyelv továbbképzése *szóösszetétel, szóismétlés* keletkezése, *új szavak* támadása, különösen pedig a *ragozás, hajlítás, fokozás* kifejlődése által történik.

A szóképzés a nyelvben különben sohasem szünetel. Ma már csak a létezőnek kiegészítésében nyilvánulhat, így a tudományos nyelv bővítésében; de azért most is folyton előfordul, még pedig leginkább a nép nyelvében, mely írás által teljesen fixirozva, béklyókba verve nincs s így folytonos mozgásban van. Egy ily változás eleinte rendesen csak szűk körben érvényesül, lassankint azonban az egész országban elterjed. Különösen szembetűnő ez, ha a tájszólást, de leginkább, ha a »jargon«-t, a francia által »argot«-nak, az angol által »slang«-nak nevezett »szójárások«-at vizsgáljuk. Itt nem a közlekedés, hanem épp az elkülönülés jele a nyelv.

A legtöbb, időnkint támadó szó s ige a nyelvjelkép jellegével bír. A kapcsolat a jelentés s a tárgy között tehát megvan. Különböznek ezektől a tudományos újítások. Ezek különösen a tudományok fejlődése korszakában, valamint akkor támadnak, midőn egy nép hirtelen és gyors haladást mutat. A nyelvkincs gazdagítói különben is tudósok, költők, írók, míg máskor külső körülmények, hódító idegen népek, nagyszámmal beözönlő bevándorlók azok, akik a nyelv bővítését eredményezik azzal, hogy idegen fogalmakat, képzeteket hoznak magukkal.

Ily behatolás sokszor gyökeres átalakításhoz, filológiai szempontból gyakran a nyelv romlásához, jellegének megmásításához vezet.

A nyelv állandósága, illetve változása szorosan összefügg annak a társadalomnak életével, melynek érintkezési eszköze. Mennél konzervativabb, szokásaihoz, felfogásához mennél ragaszkodóbb ez a közönség, annál állandóbb,

annál változatlanabb a nyelve; ezt látjuk például a litvánoknál, az árja népcsalád ezen legkonzervativebb népénél, avagy Közép-Arábia beduinjainál, kik — mint a tudósok állítják — ósdibb nyelvet beszélnek mint beszéltek Niniveh lakosai 3000 esztendővel ezelőtt.

A változások különben, amelyeken a nyelv ekként átmegy, tisztán társadalmi jellegüek is lehetnek, amennyiben hódítások, keveredések szintén nagymértékben befolyásolják a nyelv életét. Ezenkívül társadalmi szokások is közrehathatnak. Az exogámia szokása kétségkívül vegyítőleg hat, míg másrészt vallási parancsok — mint pl. a Pacific-szigeteken divatban levő azon szokás, hogy valamely szónak a fejedelem nevével azonos szótagját elejtik — a nyelvet szintén lényegesen alterálhatják.

A makedon hódítás a görög nyelvet a Kelet uralkodó idiomájává tette, viszont a római hatalom a latint tette a Nyugat főnyelvévé.

Nem csekélyebb e tekintetben az egyház hatása. Hogy a középkorban mely tájszólások váltak uralkodókká, az szintén politikai körülményekkel állt összefüggésben. Igy lett az *Ile de France* dialektusából, a langue d'oil-ból Franciaországnak, a *kasztiliai* tájszólásból Spanyolországnak irodalmi nyelve.

A nyelv különben nem csupán társadalmi képződmény, de társadalmi faktor is. Egyesítő hatását már kiemeltük, de hangsúlyoznunk kell a társadalmi szervezettel való szoros összefüggést is.

A társadalmi szerkezet eltéréseket létesít az egynyelvű népben is; már most a nyelv — kivált ha az állam tagjai különböző nyelveket beszélnek — csak megszilárdítja az osztályok, a rendek között fennálló válaszfalakat. A paraszt különben is máskép beszél mint a polgár; s a nemesek, tudósok, irodalmi emberek másként mint a *nyárspolgárok*. Sőt különbségeket láthatunk még az egyes foglalkozások között is, ami gyakran csak külsőségekben, mint hanglejtésben (papoknál, tanároknál, katonáknál) nyer külső kifejezést, gyakran azonban elkülönítési törekvésekből fakad s egész külön nyelv teremtésére irányul (a diákok, művészek nyelve). A modern társadalomban e törekvés különösen a társadalomellenes osztályoknál (tolvajnyelv) mutatkozik, kezdetleges társadalomban azonban sokkal gyakoribb jelenségnek tekinthető s oda vezethet, hogy a *férfiak* nyelve különbözik a *nők* nyelvétől, ami különben az exogámia szokásával is összefüggésben állhat. Az elkülönítési törekvés, ami egyúttal a titokzatosság, ennélfogva a hatalom jellegével is bírhat, e társadalmakban általánosabb mint a modern közönségekben.

Ugyanígy támad minden *tájszólás*, minden *dialektus* is. A kiejtés, az utánzás a nyelvnél sohasem tökéletes; az eltérés a terjedéssel hatványozott mértékben növekszik különösen ott, hol folytonos kölcsönhatás nem állja útját, ahol tehát az ellenőrzés hiányzik. Elszigetelés esetén tehát okvetlenül fel kell merülni az eltérésnek, mely azután tovaterjedvén, ismét nagyobb területeket hódíthat meg. Igy lesz egy háznép tájszólása előbb egy törzs, majd egy egész nép nyelvévé s ha egyszer eltérései az anyanyelvtől eléggé számosak és jelentékenyek, külön, önálló nyelvvé.

Néha csak szűk körben érvényesül az eltérés s ekkor, mint körülzárt sziget, efemer életet él egy-egy tájszólás. Máskor számtalan tájszólás sorakozik egymás

mellé, mint azt különösen kezdetleges népeknél észleljük, hol már az érintkezés extenziv volta hozza magával az eltérés könnyűségét; többek közt a régi Görögországban észlelhettük ezt, ahol a macedóniai hódítás előtt, dacára az ország csekély kiterjedésének, nem kevesebb mint *hetven* tájszólás virágzott.

A nyelvek azonban nem csupán tájszólásuk vagy különböző nyelvcsaládba tartozásuk folytán, de egész szerkezetüket tekintve is különbözhetnek egymástól.

Éppúgy, mint ahogy a föld népei fajok szerint oszlanak meg, melyek egymástól feltűnő eltéréseket mutatnak, az egyes nyelveket is, szerkezetüket tekintve, külön lehet osztályozni. Igy különböztetik meg: 1. a poliszintétikus, 2. az elkülönítő, 3. a bekebelező, 4. az agglutinativ, 5. a flexiós és végül 6. az analizáló nyelveket.

Régente fokozatoknak tekintették az eltéréseket, melyeken minden nyelvnek át kell haladni; ma már a nyelvészek eltérnek e felfogástól és önálló, egymástól független alakulatoknak tartják azokat.

A különbség ez eltéréseknél nem csupán a külső formában nyer kifejezést, hanem az egész felfogásban, az egész gondolatmenetben.

E nyelvtípusok azonban tisztán alig találhatók. A legtöbb nyelv a különböző fajoknak vegyüléke; csak az alapvonás az, mely őket a többiektől megkülönbözteti. A régi beosztás ennélfogva ma már hiányosnak tekinthető. Újabb írók, így Wundt is »Völkerpsychologie« című művében, a nyelvek osztályozása tekintetében más rendszert követ. Wundt ugyanis *a)* a beszédi gondolkodás *összefüggését* (töredékes és folyékony, szintétikus és analitikus gondolkodás), *b)* a beszédi gondolkodás *irányát* (dologi és állapot-, tárgyi és alanyi gondolkodás), *c)* a beszédi gondolkodás *tartalmát* (elvont és összetett, osztályozó és általánosító gondolkodás) figyelembe véve, osztályozza a különböző nyelvcsoportokat.

Az általa ekként hangsúlyozott sajátosságok tényleg jellemzőbbek az illető nép gondolkodására mint aminők a korábbi megkülönböztetések voltak.

Míg elszigetelés folytán új meg új szójárások, dialektusok támadnak, addig a hódítás, valamint az egységes kormányzat egységes nyelvet teremt. Az így támadt vegyes nyelvben a magasabb kulturát reprezentáló nép nyelve dominál; abból vétetnek át a nyelvtani alakok, valamint a szókincs; az elnyomott nép hanganyaga mindamellett megmarad. Igy látjuk ezt a román népeknél, de különösen az angoloknál, ahol a nyelvtan germán, a szókincs nagy része román, ellenben a hanganyag többsége kelta eredetre mutat.

De az összes kulturális intézményeknek is az egységesítés a főtörekvése. Ezt létrehozza a gőzhajó, a vasút, a távíró. A törekvés *egységes világnyelv* létesítésére irányul.

A folyamat nem folytonos; a nyelvek feléledése és életrekelése a század elején: a társadalmi élet belterjességének a folyománya. Az állami élet teljes fejlődése csak emellett volt lehetséges. E jelenséget azonban csak időleges visszatérésnek tekinthetjük. Nyelv tekintetében az irányzat a kiegyenlítés, az egyformaság felé hajlik. Ha talán az újabban alkotott mesterséges nyelvek, mint a *volapük, esperanto, langue bleue* épp mesterséges voltuknál fogva általános

elterjedésre nem is számíthatnak, a küzdelem a nyelvek között egyszer meg fog szűnni s elfogadásra csak azok számíthatnak, amelyek, míg egyfelől egyszerű szerkezetük folytán könnyen elsajátíthatók, másfelől hatalmas politikai támogatásban is részesednek.

Évszázadok mulva a földkerekségén csak néhány hatalmas nyelv fog már dominálni. A többi azért nem vész el. Megőrzi őket a költészet, melynek legszebb virágai azután is csak a szívhez közelebb álló, intimusabb nyelv talajából fognak fakadni.

II. Szokás és erkölcs.

A társadalom nem rendszertelen cselekvéseknek halmaza. Már maga az ismételt eljárás könnyebbsége, az elért eredmény ismerete, az egyszer követett eljárás újból való véghezviteléhez, annak ismétléséhez vezet. De ugyanazt az eredményt hozza létre az utánzás, mely a többiek által véghezvitt cselekvés teljesítésére késztet. Igy jön létre a *szokás*. A cselekvéseknek megállapodott, folyton ismétlődő rendje ez, mely nemcsak az egyén eljárásának, hanem az összesség magaviseletének bizonyos egyformaságot, egyöntetüséget, szabályosságot kölcsönöz.

Az állatvilágban mutatkozó *ösztönt* helyettesíti s azzal sok tekintetben rokonságot is mutat. Míg azonban az ösztön öntudatlanul működik s legtöbbször feltétlen kényszerítő erővel hat, addig a szokás mint tudatos cselekvés lép fel, ámbár véghezvitelének indokai legtöbbször a hagyományon, nem pedig a belátáson alapszanak. A társadalmi lét szabályozásának első esete ez, s ott is előfordul, ahol még sem a vallás, sem az erkölcs nem jelentkeznek mint rendező, szabályozó hatalmak.

A szokás a társadalmi élet összes tereit felöleli. Kezdve a technika és mesterségek körétől a művészeten át behatol e jelenség a vallásos élet mezejére, sőt itt, tekintve a vallás konzervativ jellegét, még inkább dominál mint más területeken ; kiterjeszkedik végül az erkölcs, de különösen a jog körére, ahol bizonyos eljárásmódok megfelelősége és jogossága kétségkívül a megszokásból fakad.

Mint általában véve minden könnyítés, ez is erőmegtakarítást jelent, bár vannak esetek, midőn megjelenése épp az erőfeleslegre mutat. A *maradványok* (survivals) esetei ezek.

Keletkezésüket a szokások egyéni kezdeményezésnek köszönhetik, de ahhoz, hogy azután egyes cselekmények általánossá, s így szokássá váljanak, az összesség hozzájárulása szükséges, ami meghatározott feltételekhez fűződik.

Hogy maga a kezdeményezés e tekintetben rendkívül fontos, amenynyiben a *tekintély* e téren is kétségkívül nagy szerepet játszik, az különösen a szokás egy különös fajánál, a *divatnál*, feltünő módon tünik szembe.

De hogy ez az egy körülmény a szokás megteremtéséhez nem elegendő, mutatja épp a divat változékonysága, szemben a népviseletnek e téren is mutatkozó állandó jellegével. Hasznossági tényezők kétségkívül szintén szerepet játszanak abban, hogy a szokás általánossá váljék. Az adott viszonyoknak —

caeteris paribus — leginkább megfelelő, tehát a legalkalmasabb cselekvény lesz predesztinálva arra, hogy szokássá váljék. Az anyagi szükséglet kielégítése, a gyakorlati haszon, e tekintetben mindamellett nem a legirányadóbb momentum. A közönség lelkiállapotát egységnek véve, a gondolatkörbe beilleszkedő eljárási mód lesz a legalkalmasabb, s így megesik, hogy annak eldöntésénél érzelmi, vallási stb. momentumok is jelentékenyen szerepelnek.

A szokás kialakulásánál különösen a vallási képzetek befolyását észleljük. Mint azt Wundt »Ethik« című munkájában kimutatta, az életrendre vonatkozó legtöbb szokásnak vallási jellege, vallási eredete minden kétséget kizárólag kimutatható. Az egyénre s a társadalomra jelentőséggel bíró cselekvések közül kerülnek ki nevezetesen azok az eljárásmódok, amelyek ilyeténképpen szokásokká válnak. Az emberi társadalom kezdetleges korszakában pedig minden fontosabb cselekmény vallási képzetekkel jut kapcsolatba, s így kész az illető szokás vallási jellege. Ha talán a letelepülésre, a külellenség elleni védekezésre vonatkozó szokások még nem igen mutatnak vallási jelleget, az étkezésre, az érintkezésre, születésre, felavatásra, temetkezésre vonatkozó eljárásmódok vallási jellege már kétségtelen.

A szokásnak a vallással való szoros összefüggéséből folyik már most a *szokás eredetének visszavezetése isteni hatalmakra.* Előmozdítja ezt az a körülmény, hogy a papok, kik a hagyomány megőrzőinek hirdetik magukat, azáltal óhajtják biztosítani e hagyományok uralmát, hogy a szokásokat isteni parancsból származtatják. Előfordulhat ez annyival is inkább, mert a társadalmi életben oly gyakran mutatkozó indítóokok változása (Motivverschiebung) itt szintén igen jelentékeny lehet, s hogyha az ember bizonyos szokást nem tud indokolni, megszokott cselekvésének magyarázatára rendszerint természetfeletti okokat keres.

Előfordul a társadalmi eljárást szabályozó szokásnak egy más kialakulása is. Spencer a szabályozás e faját a *szertartások* uralmának nevezi. Már az állatvilágban is észlelhetők ennek nyomai azokban a szimbólikusoknak tekinthető mozdulatokban. melyeket az állatok egymással való érintkezésben használnak. Igy a kutya farkcsóválása, a földön való elnyúlása egy hatalmasabb állat előtt, madarak billegése, táncolása stb. ebbe az eljáráskörbe tartoznak. A szokásoknak ezen fajai társadalmi befolyások hatása alatt jönnek létre.

Az eljárási módok, melyek itt különösen figyelmet érdemelnek, a társas érintkezésre, az emberek egymáshoz való mindennapi viszonyára vonatkoznak; elsősorban az *illem,* az *illendőség* szabályai tartoznak e körbe.

Tételeik kodifikálva nincsenek; e tekintetben nemcsak a különböző társadalmak és népek, hanem az egyes helyi körök és osztályok is a legnagyobb eltéréseket mutatják. Szankciójuk, — mihelyt a szabályok elvesztették eredeti vallási jellegöket — az illető kör közvéleményén nyugszik. Eredetük a társadalomban mutatkozó rendi osztálykülönbségekben rejlik. Ha egyszer meggyökereztek, szívós életerőről tesznek tanúságot, s akkor is fennmaradnak, mikor már létalapjuk megszünt. Ilyenkor elvesztik ugyan kötelező erejüket, de az egyének cselekvéseit továbbra is irányítják, amennyiben az illető kör vagy osztály tagjai, hogy funkciójukat megtarthassák, a többieket maguktól elkülönítsék, e szokásokat továbbra is kultiválják, sőt utódaikkal is fenntartatják.

Bármi legyen is különben a szokás eredete, származásának emléke igen korán elvész, s keletkezése a titokzatosság homályában enyészik el. Ez egyrészt növeli tekintélyét és fontosságát, másrészt a feltétlenség színét öltvén magára, biztosítja a legtöbb esetben fennmaradását.

Jelentősége nem csekély ott, hol egyrészt a rendfentartó hatalmak gyengék, másrészt az egyéniség mint szabályozó erő még nem fejlődött ki. A szokás kialakulva *tárgyilagos, önálló szabály* alakjában nyilvánul, melynek az egyes egyén engedelmeskedni tartozik. Kezdetleges társadalmakban hasonlíthatatlanul nagyobb a fontossága mint ma.

a) *A szokás fajai.*

A szokásnak a legkülönbözőbb fajait látjuk. Nemcsak népeknek és nemzeteknek, hanem az osztályoknak, rendeknek és foglalkozásoknak is megvannak sajátos szokásaik, melyeket az illetők mint őket jellemző, őket kitüntető eljárásmódokat követnek, nagyrabecsülnek. A nemességnél és parasztságnál, mint konzervativ osztályoknál, mutatkozik e tekintetben a legnagyobb ragaszkodás. A szokás gyakran lehet az illető népre nézve jelentékeny, kiváló események emléke, és így igen könnyen speciális, az illető nép sajátosságait magába foglaló jelleget ölthet. Ezáltal egyszersmind az illető nép tagjai közt mint összekötő elem szerepel, amennyiben a szokás mindnyájukra nézve megfelelőnek, helyesnek, természetesnek látszik. De ha így az egyes népek egyöntetű szokása kifejlődik, ez a többiekkel szemben mint elkülönítő tényező szerepel.

A nép körében dívó szokások egy része az illető nép *viseletében* jut külső kifejezésre, amennyiben ez egy-egy nép, osztály vagy foglalkozás sajátosságait testesíti meg.

A népviseletet nemcsak esztétikai okok határozzák meg, de gyakran kifejezést nyernek benne más érzelmek is, mint a hatalom, a fenségesség, vagyis az a vágy, hogy viselője nagynak, hatalmasnak, gazdagnak lássék. Gyakran arra szolgál, hogy az egyik osztályt a másiktól megkülönböztesse, amannak az őt megillető tiszteletet, előjogokat biztosítsa. Ezek a szempontok voltak irányadók a hivatalos viselet megteremtésénél, amint azt tényleg látjuk is a különböző egyenruhák alkalmazásánál és használatánál. Ezzel szemben a többi egyének között elenyésznek a különbségek s azoknál a viselet egyformává lesz. Az egyenlősítés folyománya ez; de viszont a viselet egyformasága magát az egyenlősítést is előmozdítja.

A viselet mellett gyakran szerepel az *ékesség* is, mint megkülönböztető tényező. A gazdagság jut ebben kifejezésre. Rokon vele a címek és rendjelek használata, melyek szintén megkülönböztetésre szolgálnak.

Míg a szokás a magaviseletnek állandó, rendes, betartandó szabálya, addig a *divat* csupán múló, szeszélyes, ideig-óráig tartó, folyton változó viselet, magatartás vagy eljárási mód. Míg bizonyos tekintetben egyenlősítő, különbségeket eltüntető tényező, addig másrészt mint elkülönítő momentum lép ez is fel, mint a szokás általában; amennyiben minden divat bizonyos osztályoknak, meghatározott társadalmi helyzetben levőknek divatja. Ez a

mozzanat sokban irányadó a divat változására nézve is. Minél inkább szükséges az elkülönítés, a divat változása annál gyakoribb, ahol ellenben arra szükség nincs, ott a divat is állandóbb. Igy a kaffereknél, ahol társadalmi fokozatok vannak, folyton változik a divat, míg a busmannoknál, ahol hiányzanak e megkülönböztetések, a divat állandó. A divatnak a szokással szemben sajátságos jellemvonása, hogy míg a szokásban megvan a törekvés a célszerű kialakulásra, a divatban ez az irányzat teljesen hiányzik; itt tisztán a változatosságra való törekvés, a szeszély látszik uralkodni. Kétségtelen azonban, hogy míg egyrészt a folytonos változást üzleti momentumok: pl. új árúk produkálására való törekvés, szintén előmozdítják, addig másrészt a divat dolgaiban is észlelhető bizonyos körforgás, ami a formák korlátolt számú változtathatóságával áll valószínüleg összefüggésben.

Hogy a divatnak a mai társadalomban oly fontossága van, az kapcsolatban van a régi igazságokba vetett hit megrendülésével. Legtöbbször idegenből, a külföldről jön be a divat és annál nagyobb becsülésben részesül, minél szembetünőbb importált volta.

Az a körülmény, hogy a divat első sorban a nők körében uralkodik, egyrészt szoros összefüggésben van e nemnek a szokáshoz való nagyobb ragaszkodásával, másrészt azon körülménnyel, hogy egyéniségük a társadalmi életben háttérbe szoríttatván, e téren kívánnak érvényesülni.

Egyes korok, valamint népek körében is észlelhetjük ezt. A XIV. és XV. században, az egyéniség kiemelkedésének korszakában, Németországban a nők nem érvényesülhetvén, a legkülöncebb divatokra vetemednek. Olaszországban, hol e korban számtalan téren szerepeltek, ily különcködésekre nem találunk példát. Ezért jár minden nőemancipáció a divat elhanyagolásával.

A divat vándorlása tekintetében sajátos jelenséget észlelhetünk. A divat csak addig marad divat, míg a felsőbb osztályokra szorítkozik. Mihelyt alsóbb körökre is elterjed, az újdonság ingerét teljesen elveszti, idejétmulttá lesz. Mindamellett részint az utánzási hajlam következtében, részint a társadalmi kapillaritás azon törvényénél fogva, amelynek folytán az alsóbb néposztályok egyes elemei a felsőbb osztályok körébe emelkednek, folyton észleljük a divatnak az alsóbb osztályokra való átterjedését. A divat ott természetesen jóval később lép fel. A német parasztság körében a csattos cipő, térdnadrág oly időben terjedt el, mikor a felsőbb néposztályok e viselettel már rég felhagytak. Nálunk pl. a parasztleányok bő szoknyái alighanem a krinolin utánzatai.

Még ha e szokások idegen népekhez, idegen területekre át sem mennek, a divatnak ilyen vándorlása általános.

A divat egyike a tömegjelenségeknek, s így azoknak tulajdonságaival bír; az egyénnek máskülönben érvényesülő érzelmei, hajlamai ennek megfelelőleg a divatban háttérbe szorulnak. Igy bizonyos cselekvények, állapotok, melyek különben szégyenérzetet ébresztenének, ez érzést nem keltik fel, mihelyt a divat alakjában lépnek fel. Látjuk ennek példáját a nők báli ruháinál, fürdőkosztümjeinél, sportöltözékeinél.

b) *Az erkölcs.*

A szokás megsértése, az attól való eltérés, mindig megütközést kelt. Vannak azonban a társadalomban eljárási módok, amelyek teljesítése nemcsak kívánatos, hanem valóságos kötelesség, amelyek elmulasztásával tehát bizonyos hátrányos következmények járnak s amelyekhez bizonyos határozott szentesítés, szankció fűződik. A szokás e faját *erkölcsnek* nevezzük.

Valamely nép erkölcse azon cselekvések, azon eljárásmódok összessége, amelyeket ha valaki elmulaszt, az összesség részéről rosszalással sújtatik, viszont ha teljesíti azokat, elismerésben részesül. Az ellenhatás nem az összesség szerveitől, hanem a társadalomtól mint szervezetlen egésztől indul ki; s ez az ellenhatás az egyszerű helytelenítéstől a társadalomból való kizárásig, sőt a szabály ellen vétő kiközösítéséig terjedhet.

E külső szankció azonban idővel átalakul; a szentesítés más faja váltja fel azt. Kifejlődik a cselekmény feltétlen szükségszerűségének képzete, amelynél fogva az egyén az illető cselekvés véghezvitelét magára nézve kötelezőnek ismeri. Együtt jár ez a társadalomban időnként fellépő és most már kifejezetten formulázott parancsoknak, szabályoknak az egyén részéről történő elfogadásával, azok szükségességének, helyességének átérzésével; s míg a szabályoknak megfelelő cselekvés teljesítése az egyént megelégedéssel tölti el, azoknak elmulasztása benne nyugtalanságot, lelkiismeretfurdalást okoz. Az erkölcsi cselekvéseknél egyébiránt az összességi és egyéni szankciók rendesen egymást kiegészítve fordulnak elő.

Amint azt az erkölcsi szabályok minden megsértésénél mutatkozó ellenhatásból láthatjuk, az erkölcsi parancsok a társadalmi kör leghatalmasabb érzelmeinek kifejezései. Részben szuggesztió, illetve utánzás, részben belátás és tapasztalat folytán, az összességben bizonyos felfogások, képzetek alakulnak s váltják ki a helyes, a megfelelő magaviseletre vonatkozó érzelmek hatalmas tömegét. Ez érzelmek vagy felfogások tömörülnek azután *utasításokká, parancsokká, szabályokká*. E parancsok a közönség, a társadalom tagjainak lelkében sokáig mint ösztönök, hajlamok lappanganak vagy szunnyadnak s külső kifejezésre csak akkor jutnak, nyilvánvalóvá akkor lesznek, midőn valamely cselekmény ez érzelmeket megsérti; ilyenkor ezzel szemben ellenhatás támad, s a sértés meg is toroltatik.

Ilyenkor válnak igazán világossá s rendesen ekkor is formuláztatnak meg az *erkölcsi parancsok és tilalmak.*

E szabályok társadalmi jellege nem lép rögtön egész világosan és határozottan előtérbe. Érzelmek folyománya lévén, oly érzelmeké, melyek forrása ismeretlen, még nagyobb mértékben látszanak e szabályok isteni akarat kifolyásának, mint ahogy a szokásokat, a szertartásokat isteni eredetüeknek tekintették.

Az istenség első sorban mint emberhez hasonló hatalmasabb szellem lép fel, mely ennélfogva úgy erkölcsös, mint erkölcstelen tulajdonságokkal is bírhat. De már ebben a korban is, amikor még emberi gyarlóságokat tulajdonítottak neki, mint az erkölcs őre jelentkezhetik, mint erkölcstelen cselekmények, házasságtörés, vérfertőzés megbüntetője, megtorlója.

Még inkább az erkölcs őrévé lesz az istenség, mikor az igazságosság fogalma teljesen kifejlődik. Az istenség, illetőleg a felette is uralkodó *sors* (μοίρα) mint az igazságosság végrehajtója, mint a bűn megtorlója, az erény jutalmazója jelentkezik. Ez esetben már az erkölcsi parancsokat is az istenségtől származottaknak tekintik.

E felfogás mellett a megtorlás részint az életben következik be, részint az utódokban valósul meg, mint pl. a zsidóknál, végül a túlvilági életben is szerepel, mint pl. a görögöknél, de különösen a keresztény egyházban, ahol e tan legteljesebb kifejezését találta.

A túlvilági szankciónak ez a módja tekinthető még ma is uralkodónak, s az erkölcsi parancsok még ma is első sorban isteni parancsok, isten akaratának folyományai.

Emellett csak mellékesen szerepel még sokáig az összességi, illetve egyéni szentesítés s csak hosszú idő multán fogják fel e parancsokat olyanokként, amelyek a társadalom érdekében állanak fenn, illetve amelyek az ember egyéniségének, jellemének folyományai.

Minthogy e parancsok a társadalmi felfogásnak visszatükröződései, tartalmuk szorosan összefügg a tényleges állapotokkal. Nem csupán a szokásnak, de magának az erkölcsnek is anyaga az, ami rendesen, általánosságban előfordul. A fejlődés későbbi fokán, midőn az egyéni szankció, tehát az egyén érzése és meggyőződése a döntő, a *rendkívüli* is lehet ugyan az erkölcs tartalma (hisz a legnagyobb áldozatot feltüntető, a legmesszebbmenő odaadással járó, tehát a legritkább tettek látszanak a legerkölcsösebbeknek); ez azonban mindig kivétel lesz s inkább az *erkölcs művészete*, annak *fényűzése* körébe esik (Durkheim). Az erkölcs tartalmának vizsgálatánál azonban egy fontos körülményt nem hagyhatunk figyelmen kívül. Az erkölcs kétségkívül a fejlődés terjesztőjének tekinthető. A fejlődés azonban először újdonszerű, szokatlan, rendkívüli. Ha tehát az erkölcs be akarja tölteni e funkcióját, nemcsak az átlagosat, hanem a rendkívülit, a kivételest is fel kell ölelnie. Hogy a sok egyéni kivétel között melyik válik azután általánossá, e tekintetben az összesség kiválasztása dönt.

Ez a körülmény, nevezetesen az, hogy az erkölcsi parancsok a társadalomban legtöbbször előforduló cselekményekből veszik tartalmukat, utal arra, hogy az erkölcs szoros összefüggésben van az illető társadalmi kör fennállásával. Azok az eljárási módok lesznek erkölcsösek, melyek az illető kör fennmaradására előnyösek, kedvezők; vagy megfordítva, a létére nézve káros cselekvések lesznek az erkölcstelenek, s erkölcstelenségük annál nagyobb, minél ártalmasabb a cselekvés. Ez a körülmény indokolja azt a változást is, mely idővel az erkölcs képzete, illetve fogalma tekintetében beáll. Mihelyt az erkölcsöt azonosítjuk azzal, ami észszerű és hasznos, az ezeknek megfelelő eljárást tekintjük erkölcsösnek akkor is, ha az sohasem fordul vagy fordult is elő. Ebben az esetben az erkölcs teljesen levetkezi eredetének emlékét s abszolut fogalommá válik.

Mindamellett az erkölcs megállapításánál a hasznossági momentum nem tekinthető kizárólagosnak. Oly cselekmények, melyeknek előnyös volta kétségbe vonható, igen gyakran szerepelhetnek mint erkölcsös cselekedetek. Neve-

zetesen, mihelyt az erkölcsöt úgy tekintjük, mint valamely társadalmi kör fennállása feltételeinek összegét: a társadalomban előforduló különböző körök erkölcse összeütközésbe kerülhet egymással. A kiegyenlítődés szüksége tehát gyakori; s így az összességre nézve irányadó erkölcs körében oly eljárási módok is fognak szerepelni, melyek hasznossága az egészre nézve nem állapítható meg. Ehhez járul, hogy az erkölcs bizonyos fejlődésnek az eredménye és így sok benne az elavult, a mult maradványa. A fejlődés magasabb fokán továbbá, pusztán asszociáció folytán, erkölcsösnek tünhetik fel oly eljárási mód, mely az összességre nézve egyáltalán nem volt s ma sem hasznos s csak más erkölcsös cselekvésekkel való társulása folytán tekintetik annak. Végül bejuthat az összesség erkölcsi felfogásába, esetleg erőszak útján, oly eljárási mód, mely a társadalomnak csak egy részére, csupán egy osztályára nézve előnyös és maradhat meg erkölcsnek azután is, hogy ez osztály domináló pozicióját elvesztette.

Habár ekként az erkölcs tartalma a legeltérőbb irányokat tüntetheti fel, egy tekintetben közös vonásuk van a legeltérőbb rendszereknek is és ez az, hogy a szimpátia, az együttérzés dominál parancsaikban. Egyes rendszerek között e tekintetben annyiban látunk eltérést, hogy azok az egyének, akikre a szimpátia vonatkozik, akikre az együttérzés kiterjesztetik, változnak.

Eleinte csak egy szűk körre szoritkozik ez, később a kör tágul és ma már sok tekintetben az egész emberiséget felöleli.

c) *Az erkölcsi szabályozás.*

Az erkölcsös cselekvéseknek és maguknak az erkölcsi parancsoknak is kiindulási pontja kétségkívül szintén a *szimpátia*, az *együttérzés*, amint az már az állatvilágban az anyánál vagy az egy nyájhoz tartozóknál meg van. Mindaddig azonban, míg az ebből folyó és ennek megfelelő cselekvések önként teljesíttetnek, parancsra nincs szükség. Alanyilag erkölcsössé az ilyen tett csak akkor válik, ha többé nem önként, hanem a kötelesség behatása alatt, annak parancsa folytán vitetik végbe. Ez az időpont az egyéniség kialakulásával esik egybe. Ez időtől kezdve az erkölcs: szabályok, parancsok foglalata. Minthogy pedig e parancsok nem csupán a tettek végbevitelét célozzák, hanem különösen fejlettebb fokon a megfelelő érzületet is kívánják, sőt idővel a fősúlyt épp az érzületre, az akaratnak a paranccsal való megegyezésére helyezik, s csak azt a cselekvést tekintik erkölcsösnek, mely pusztán a parancsra való tekintetből, tehát a szeretetből, a vonzalomból, a kötelességből kifolyólag vitetik végbe: az érzületek az erkölcs körében mindinkább előtérbe lépnek s állandó irányok mint erények emelkednek ki.

Erény alatt értjük tehát azt a tartós hajlamot, mely *valamely erkölcsi parancsnak megfelelő cselekvés véghezvitelére irányul.*

Ami az erények tartalmát illeti, azok, éppúgy mint az erkölcsi parancsok, a létező viszonyokból veszik eredetüket s azokkal a legszorosabb összhangzásban állanak.

Innét az eltérés, melyet az egyes népek, valamint egyes korok erényei mutatnak. Kétségtelen, hogy bizonyos altruisztikus hajlamok, mint a jóindulat,

könyörületesség, mindenütt mint erények lépnek fel, mindamellett itt is eltérést látunk a tekintetben, hogy az a kör, amelyre a szeretet vonatkozik, hol szűkebb, hol tágabb. Az illető körön túlmenő szeretetlenség nem megy bűnszámba, sőt gyakran erényként lép fel.

Az erkölcs, valamint az erény megvalósítása nem közönyös az összességre nézve. S így, miként az erkölcstelenség beszámíttatik s a bűn megbüntettetik, az erény is jutalomban részesül. Az erkölcsös cselekvésekre való buzdítás szempontjából az erkölcsi élet körén belül egész apparátus létesül.

Éppúgy amint a gazdasági javaknak, ha azokat forgalomba hozzák, bizonyos áruk van, a társadalomban mutatkozó s a társadalomra értékkel bíró cselekmények és jellemvonások is *érdemnek* tekintetnek, melynek ellentéte azután a *vétek*.

Az értéklésnek egész skálája fejlődik ki ez alapon, mely a lelki tulajdonságok hierarchiáját még határozottabban állapítja meg mint amilyen módon a javakat értékelik a gazdasági életben. Sőt jellemző a társadalmi életre, hogy itt az értékmegállapításnak ugyanazon jelenségeivel találkozunk, mint aminőket a gazdasági életben láthattunk.

Itt is két körülmény irányadó az érték nagysága tekintetében. Első sorban a tett ritkasága, másodsorban a kifejtett fáradság mértéke szerepel. Sőt itt a megerőltetésnek külön értéklésével is találkozunk, ami azután e másodlagos értékeknek az elsők fölé helyezését eredményezi. Indokolását ez első sorban talán pszichológiai okokban (az érték áthúzódásában, asszociációban), másodsorban egyes ethikai rendszerek, aszketikus irányok sajátosságában találja, de melynek emellett racionális alapja is van, mert az egyéniség fejlesztésének hathatós eszköze. A tisztelet, a becsülés, melyben a társadalom egyes egyént kiváló érdemeiért, erkölcsös cselekvéseiért részesít, az az ár, melyet az összesség azokért fizet.

Az erkölcs fogalmával szemközt áll annak tagadása: az *erkölcstelenség*.

E negativ fogalom az erkölcsi itélkezés minden terén feltalálható, amennyiben az *erény* fogalmával szemben a *bűn*, az *érdem* képzetével szemben a *vétek* képzetét látjuk.

Az »erkölcstelen« meghatározása voltaképpen az »erkölcsös«-nek ellentéte s így *a közfelfogásba, az egyéni lelkiismeretbe ütköző eljárás* lenne ez. De miként az erkölcsöt megállapító közfelfogás nem egységes produktum, az erkölcstelent is rendkívül komplikált jelenségnek kell tartanunk.

Az erény ellentétekép a *bűn* szerepel. S itt különös fontossága van a hajlam külső alakban való megjelenésének, a *bűncselekménynek*, mivel az a társadalom megtorló intézkedéseit vonja maga után.

Az erkölcstelenség, illetve a *bűncselekmény* fogalmának megállapítása rendkívül nehéz. E fogalom nemcsak idők folyamán változik, de ugyanazon társadalom kebelén belül, más és más szempontokból tekintve, ugyanazon cselekvés lehet bűn, más esetben pedig kötelesség. Ilyen maga a gyilkosság ténye, mely a háborúban vitézség és erény. De ugyanazon társadalomban is, az egyes osztályokat vizsgálva, különbség található az erkölcsi felfogás tekintetében. Az erkölcstelen cselekmény megjelölése, meghatározása ennélfogva csak külső ismérvekre támaszkodhatik, csak formális lehet.

Bűnnek azt a cselekményt nevezhetjük, amely ellen a társadalom reakciója feltámad s amelyet ekként megtorolni kíván. A megtorlás módja történhetik *szervezetlenül,* a közvélemény működésében, avagy *szervezett* módon, az állam biráskodása által.

Ez utóbbi esetben szólunk bűncselekményről, amely cselekmény nagyjában ugyanazokat a vonásokat tünteti fel, mint amelyek az *erkölcstelen tettnél* feltalálhatók; bűncselekménnyé válik azonban azáltal, hogy a törvény tételes intézkedésébe ütközik.

A kettő, t. i. erkölcstelenség és bűncselekvés, között az elválasztó vonal az egyént tekintve is viszonylagos, s az illető egyénen kívül fekvő okokon nyugszik. Az erkölcstelenségnek bűncselekménnyé való átalakulása szoros összefüggésben van a tettes társadalmi helyzetével. Eltekintve attól, hogy a kedvezőtlen társadalmi helyzet az erkölcstelen hajlamoknak melegágya, egy alsóbbrendű társadalmi állásban levő egyénnél fellépő erkölcsellenes hajlam minden kétséget kizárólag bűncselekményben fog nyilatkozni. Kedvező társadalmi pozicióban levő egyén áldozhat erkölcstelen hajlamainak anélkül, hogy a törvény paragrafusaival összeütközésbe kerülne, tehát valóban bűncselekményt követne el. A szegény embert az erősen kifejlődött bírvágy lopásra, csalásra készteti, a vagyonos ember börzespekulációba kezd; az érzékiség túltengése a szegényt erkölcsellenességre, bűncselekményre készteti, míg a gazdag a megvásárolt szerelem által megengedett módon elégítheti ki szenvedélyét. Az erkölcstelenség és a bűncselekmény között tisztán fokbeli külömbségek vannak. Bizonyos határt átlépve s durvább alakban jelentkezvén, az erkölcstelenség — bűnné válik.

III. A vallás.

a) *A vallás fogalma.*

A társadalmi élet legszembetünőbb, legkiemelkedőbb jelenségei közé tartozik a *vallás.* Némelykor felölelni látszik az egész közéletet; annak minden nyilvánulását teljesen áthatja; minden, még a legjelentéktelenebbeknek látszó cselekvésekből is ezer meg ezer szál vezet a valláshoz. Ez állapot kezdetleges társadalmakban általános. De még később is megújul a vallás e mindent felölelő hatalma, sőt nyomai sok tekintetben feltalálhatók még ott is, ahol befolyása csökkenni látszik. Talán a lét bizonytalansága, annak megfejthetetlensége oka a vallás e kiemelkedésének. Kétségtelen, hogy az ember, fejlődése bizonyos fokán, midőn a körülötte levő dolgok iránt érdeklődni kezd, mindenütt csupa talányok, misztériumok előtt áll, melyeknek okait kutatja ugyan, de megfejteni őket nem tudja s így elfogadja azt a magyarázatot, mely bár előttünk sokszor túlhaladottnak látszik, de az ő képzeteivel, gondolataival legjobban megegyezik, értelmi képességeivel legteljesebb összhangban van. A vallás különben az embert jellemző általános jelenségnek tekinthető. Az ethnológiai kutatás minden, a fejlődés még oly kezdetleges fokán álló népnél is talált idevonatkozó felfogásokat és képzeteket, melyek a mieinkkel talán a legnagyobb mértékben ellenkeznek, de azért ugyanazt a jelleget mutatják, mint a legfejlettebb

BUDDHISTA TEMPLOM BELSEJE.

hatalmi viszonyok részesülnek elismerésben, a tényleges állapotok tartatnak megfelelőknek, helyeseknek.

Más és más körök vallása ennélfogva teljesen ellentétes felfogásokat tekinthet helyeseknek, ellentétes intézményeket tarthat az istenség akaratával egyezőknek. De e jelenségen nyugszik azon átalakulási processzus is, mely ugyanazon vallás kebelén belül felfogása, életnézetei, dogmái tekintetében létesül.

Még a legkonzervativebb, hagyományaihoz leginkább ragaszkodó vallás sem tekinthető változatlannak. Felfogása, dogmái ennek is módosulnak. Élő alakulat ez is, mely a külső körülmények változásával lényének biztosítása céljából más és más alakot ölt s ha talán a rohamosan haladó átalakulást a nagy tömegben követni nem is tudja, mindig talál köröket, melyeknek felfogása, gondolata nézeteivel megegyezik s melyek erejükkel fennmaradását biztosítják.

c) *A vallás tartalma.*

Mint Simmel »Die Religion« című művében szellemesen kifejti, a vallás tulajdonkép a dolgoknak egy sajátos szempontból való szemlélése. Különös színezetet nyernek általa a jelenségek, speciális összefüggést, mely más szempontból vizsgálva nem észlelhető. A kérdések, melyek a vallás körébe tartoznak, melyek megoldását megkisérli, az embernek a kültermészethez, embertársaihoz való viszonyára, esetleg sorsára, rendeltetésére vonatkoznak.

A természetet szemlélve, a lombokon keresztülszűrődő napsugár, a mézét gyüjtő szorgalmas méh, az esti alkony sejtelmes árnyai, a háladatosságnak, az alázatosságnak, az elfogódottságnak, a titokzatosnak érzelmét kelthetik bennünk, melyet vallásosnak tekinthetünk. A természetben rejlő szépség, összhang és rend elképzelése, melyek egy bölcs feltétlen hatalom alkotására s annak abban folyton kifejezésre jutó működésére utalnak, a természet e vallásos felfogásának eredménye. A vallás azonban itt meg nem áll. A jelzett alapon hatalmas épület keletkezik. A monda, a mítosz veszi kezébe a megkezdett mű továbbkiépítését s a nép fantáziája megteremti azokat a bámulatos, szövevényes konstrukciókat, melyek az illető népek meglepő, sajátos gondolatmenetéről tesznek bizonyságot. Az első kérdés, mely a vallás körében a természetre vonatkozólag felmerül, a mindenség keletkezésének kérdése. Fokozatos elvonás útján jutnak el az egyes vallási rendszerek a dolgok végokának kutatásáig és itt az egész organikus élő világ, az ég és a föld s az összes létező elemek egy ősködbe (káosz) olvadnak össze, mely mint *ős-ég* jelentkezik, melyből a havaiak felfogása szerint minden támadt, avagy *ős-tér* volt, mint azt Hesiodosnál vagy a germán Vollüpsában látjuk, avagy mint végnélküli, minden keletkezést és változást magában foglaló *idő* ölelt fel mindent, ahogy azt a hinduk és iránіak hirdetik. A gondolat további kifejtésére a társadalmi befolyásokon kívül a külső körülmények döntők. Az elfoglalt terület minősége, az égalj változatossága tükröződtek gyakran vissza a szeszélyes gondolatmenetekben. Ehhez járul a kezdetleges embernek minden elvonástól való idegenkedése és személyesítési hajlama.

Igy lép fel minden népnél a világ alkotója, aki majd a létező káoszt alakítja értelmes művé; majd a semmiből teremti meg, saját erejére támaszkodva, a

mindenséget. Majd ismét az istenek sokaságát látjuk, kik megfelelően szervezve végzik a legkülönbözőbb feladatokat.

Az itt felmerülő kérdések második csoportja az ember sorsát tárgyalja. *Sors* alatt az ember tevékenységétől független befolyások összességét értjük, melyek mindig a véletlen behatása alatt állanak. Ezekkel szemben az ember szintén állást foglalhat s állásfoglalása vallási jellegű lesz, midőn e jelenségeket mint egy felsőbb hatalom intézkedéseit, hol mint könyörtelen uralkodó, hol pedig mint szerető atya tetteit érzi.

A vallás végül az embernek embertársaihoz való viszonyát tárgyalja s megállapítja velök szemben kötelességeit.

Mint a létező rend támogatója, a vallás e kérdés tárgyalása elől ki nem térhetett. Gyakran különbségeket állapít meg az emberek között, válaszfalakat emel közéjük. Némelykor szeretetet s gyülöletet vegyest hirdet.

Csak az újabb vallások helyezkednek a faji, nemzeti, osztálybeli különbségek fölé, hirdetik az egyenlőséget s tanítják ezzel kapcsolatosan, a szeretetnek dogmáját. A valóság ezeknél is messze mögötte marad az igének.

d) *A vallás szerepe.*

Minden vallásnak feltétlen kiegészítő része az *istentisztelet*, a *kultusz*. A természetfeletti lényekkel való rendszeres összeköttetés fenntartását jelenti ez. A holtaktól, különösen az ellenséges szellemektől való félelem, a természetfeletti hatalmaktól való rettegés, a remény, hogy ezek haragját önmagától elháríthatja vagy maga számára bizonyos kedvezményeket érhet el, a kezdetleges embert a legkülönbözőbb szertartások teljesítésére késztetik, melyek értelme és jelentése legtöbbször elvész úgy, hogy e szertartások üres formaságokká válnak. E szertartások az egész életet befolyásolják. Minden, még a legközönségesebb cselekvés is úgy jelentkezik, mint amely az istenséggel vonatkozásban van, annak szertartásokkal való összefüggése tehát természetes.

Míg egyrészt az istenek kedvének keresése, haragjuk elhárítása, azok folytonos szolgálatát igénylik, addig úgy az evés, ivás, tisztálkodás, valamint a mindennapi élet összes ténykedései csakis a szertartások szigorú betartása mellett teljesíthetők. Innét erednek a bizonyos eledelek evésétől való óvakodás, a nemi érintkezés tekintetében fennálló tilalmak, a meghatározott cselekvések teljesítésének kötelessége. Születésétől haláláig a legkülönbözőbb szertartások kísérik az embert cselekvéseiben, amint azt a születésnél, a férfivá avatásnál, a házasságkötésnél, a temetésnél látjuk.

A vallás e cselekmények teljesítése céljából parancsokat tartalmaz, melyeket belső szentesítéssel lát el, de kikényszerítésükről máskép is gondoskodik, amennyiben azt hirdeti, hogy teljesítésük elhanyagolása az istenség haragját kelti fel. Ekkor már az összesség is gondoskodik a parancsok betartásáról.

A vallás hatása, ennek megfelelőleg, a társadalmi fegyelem és szervezkedés tekintetében fog legteljesebben érvényesülni. Itt kapcsolódik be Kidd felfogása. Kétségkívül igaza van annyiban, hogy minden az egyéni gyönyör kielé-

gítésén, tehát a legridegebb önzésen, túlmenő cél *transzcendentális* alapra utal. Ezen transzcendentális okoknak az önzéssel való kiegyenlítését végzi a vallás, midőn szintén gyönyört igér a lemondásért, csakhogy másnemű, tartósabb gyönyört. Az átalakulás ezen az alapon megy végbe az *önzetlenségbe,* midőn az öröm helyébe a szeretet momentuma lép.

Azon körülménynél fogva, hogy a vallás közös érdekű jelenség: engedelmességet, alárendeltséget, önfeláldozást követel s így alkalmassá válik arra, hogy általában a társadalomban uralkodó rend fenntartásához hozzájáruljon. Az eszmekapcsolat, mely itt létesül, természetes: midőn egyrészt az istenség, mint az eszményi rend, az isteni igazság fenntartója jelentkezik, amely szempontból számtalan meg számtalan kötelék fűzi az embert az istenséghez; másrészt, midőn elismerik e jelenségeknek, az erkölcsnek, jognak, államnak nagy befolyását az ember életére s ezek összeköttetésbe hozatnak az istenséggel, aki szintén az emberiség boldogságára törekszik s így e szervezetek megalakításában is résztvesz.

A vallásnak a joggal való kapcsolata tehát mindenütt konstatálható. A jog azonban már korán egyéb — világi — szankcióra tesz szert s így vallási megerősítése mellőzhető. Az erkölcsöt tekintve azonban jelentősége tovább is fennmaradt. A szankció, amely itt mutatkozik, benső s a lelkiismeret szavában áll. Mint ilyen, megerősítésre szorul s itt érvényesül a vallás szerepe, mint szankciót nyujtó, amely működése még ma is leglényegesebb funkciói közé tartozik.

A vallás ezen hatása minden szándék, minden okoskodás nélkül, csupán tömegjelenségi mivoltánál fogva, önkéntelenül létesül. Bizonyos erőhatalmi viszonyok állandósítását, bizonyos állapotok megerősítését, a rend egy meghatározott módjának fentartását célozván, kétségkívül bizonyos helyzetek szolgálatában áll. Mint ilyen, — hagyományon, érzelmi momentumokon alapulván — nem eléggé mozgékony s így kétségtelenül konzervativ, sőt sok tekintetben retrográd jellege van, minden újításnak ellene szegül, s csak lassan alakul át. Mindamellett minden szilárdabb alakulás rászorul segélyére s így minden társadalmi mozgalom megalakulásakor kivétel nélkül vallási vagy a valláshoz hasonló alakot ölt. A társadalmi harcok ennélfogva egyszersmind vallási harcok is.

IV. A jog.

a) *A jog fogalma és jellege.*

A szokások, az erkölcs s közvetve a vallás is az emberi együttlét, a társadalmi összeműködés szabályozója, rendezője. Ezek azonban a rend fenntartása szempontjából, amennyiben kényszerítő hatalommal vagy egyáltalán nem, vagy csak korlátolt mértékben rendelkeznek, teljes biztosítékot nem nyujtanak s így mellettük a társadalmi rend biztosításának sokkal hathatósabb módja válik szükségessé.

Az eredetileg differenciálatlan, kezdetleges rendezésből, az egyes szentesítő hatalmak fokozatos kiválásával kapcsolatosan, emelkednek ki a különböző szabályozási módok.

A főhatalom kialakulásával a közérdekre irányuló összességi, vagyis az állami szabályozás lép feltünő módon előtérbe, részben mint kifejezett, részben mint hallgatólagos összességi akarat. E rendezés annyival világosabb és határozottabb, mennél szilárdabb, fejlettebb a főhatalom.

E szabályozások azonban nem szorítkoznak az egyének cselekvéseinek korlátozásaira, hanem vonatkozhatnak a közület olynemű cselekvéseire is, amelyek segítségével az összesség céljait elérni törekszik s ezáltal az egyént támogatja s végül általában akaratának keletkezési módjait megállapítja. Az állami együttlét, az államban előforduló összeműködés elengedhetetlen kellékei lesznek ezek, melyek feltétlenségüknél fogva mint felsőbbségi akaratok, parancsok jelentkeznek, még pedig határozottan kifejezve *törvényekben,* hallgatagon elismerve *szokásokban,* amelyek végső alapjukat a közjóban találják.

Az állami együttlét feltételeit képező, közérdeket szolgáló, az egyéni, valamint az összességi cselekvéseket rendező s a köztől származó szabályok összességét nevezzük tehát tárgyi értelemben véve *jognak.* E fogalmat azonban nem tekinthetjük dogmatikusan, mereven meghatározottnak, változatlannak.

Különböző szempontokból vizsgálva, e fogalom a legeltérőbb árnyalatokat és változásokat mutatja, melyeken egy felsőbb hatalomtól származó szabályozás eszméje mint alapgondolat vonul ugyan végig, de ahol a szélsőségek a legélesebb ellentétben állanak egymással.

A jog mint az állam akaratának megnyilvánulása, mint állami parancs jelentkezik ugyan, de azért visszavezethető theológiai, valamint metafizikai fogalmakra még ott is, hol maga a jog a tételes, a pozitiv joggal azonosnak tekintetik s az írott törvénnyel egynek vétetik.

A jog, különösen kezdetleges társadalmakban, de később is minden kornak theológiai íróinál, isteni parancs formájában lép fel, érvényét isten akaratában találja ; így nyilatkozik az meg a vateseknek, az öregeknek szavában (a görögök θεμίστες-ei ezek), a szentiratok, a biblia, a korán tételeiben. Még később is az állam csak mint közvetítő szerepel (Haller, Julius Stahl), vagy tökéletlen földi jogot valósít meg az ú. n. emberi jogban (aquinói szt Tamás). Másrészt a természet rendjét ismétli meg az emberi társadalomban (a stoikusoknál, a római nagy jogászoknál) vagy az a valami, amire mindenkinek hatalma van (Spinozánál), majd a haszon megtestesítője (Benthamnál), az elvontan elképzelt igazságosság megvalósítója (Aristotelesnél), végül a tökéletes együttélés szabályainak foglalata (Stammlernél). Csak ritkán nyilvánul meg tételes parancs alakjában (Bodinnál, az angol analitikusoknál, a természetjog ellenzőinél : Berbohmnál, Gumplovicznál, a marxistáknál).

De viszonylagos e fogalom annyiban is, amennyiben a rend, amelyet létrehoz, csak részben létesült a *közérdek* szempontjából (Lorenz von Stein), legtöbbször faji (Gumplovicz), vagy osztályérdeket (Marx, Loria), sőt egyéni érdeket tartalmaz (szofisták), s csak külsőleg mutatja a közérdek színét.

Sőt *szentesítés* tekintetében is viszonylagos a jog. Némelykor kétségkívül a kikényszerítés az alapja, mint a magán- és büntetőjogban, de ez az ismertető jel mindinkább elenyészik, ha a közjog körébe lépünk, hol a legfőbb szervek (pl. a király) kötelességeit megállapító rendelkezések tisztán az elisme-

résen nyugvó erkölcsi szankcióval birnak, avagy, ha különösen a nemzetközi jogra térünk át, hol más alapot mint a megegyezést, a jogként való elismerést, tényleg nem találunk, hol a jogi kényszer fogalmilag kizártnak tekinthető, s tisztán a magánelégtétel jellegével birhat. Ugyanez az eset az állam körén belül fellépő egyházjognál.

De *megjelenése* is bizonytalan. Jelentkezésének két főformája ugyan a *törvény* és *szokás*, s a jellemző eltérés a kettő között, hogy míg az kifejezett parancsokat, emez egyező cselekvéseket jelent. De ez utóbbi ismét a legeltérőbb alakokban léphet fel, annak megfelelőleg, hogy az egyező cselekvés, a jog gyakorlása minő különböző formákat ölthet.

Ezek a momentumok irányadók különben a jog *keletkezésére* nézve is, t. i. arra, hogy belátásból fakad-e, vagy ösztönszerűen lép-e fel? Forrása mind a kettő lehet aszerint, hogy egyrészt a fejlődés minő stádiumában van, másrészt hogy békés érvényesülésre van-e kilátás, s harmadszor hogy minő körülmények között létesül? Igy kétségkívül ösztönön alapszik, s ösztönszerűleg létesültnek tekinthető azok részéről, kik a jogban a népszellem megtestesítését látják, mint a történeti iskola hívei (Savigny és Puchta). Ez a felfogás azonban csak a legkezdetlegesebb korszakokra nézve állhat fenn. Ellenben azok, kik a jogban a haszon megtestesülését látják, a jogot a belátásra kell hogy visszavezessék, amint e fogalom a modern törvényalkotásoknál világosan szembe is tűnik; azok végül, kik a jogban kizárólag faji vagy osztályérdekek megvalósítására irányuló törekvést látnak (Gumplovicz, a marxisták), a jog elterjedését az erőszakban kell hogy találják. Hasznossága e felfogásnál csak a felsőbb osztályokra vonatkoznék, s így a hasznosságnak belátása is csak ezeknél volna meg, míg az alsóbb osztályoknál e tudat hiányoznék, sőt épp ellentétes érzelmek érvényesülhetnének vele szemben.

Igy kettős a jog *jellege* is. Gyakran a létező viszonyoknak hű visszatükrözője, amint az a szokásban lassan kialakult; mint reprodukciója annak, ami évezredek óta fennáll, s így létét, minden eltéréssel szemben, feltétlen szükségszerűséggel követeli; máskor viszont mint újítás, módosítás ténye jelentkezik, mely a létezőn változtatni kíván, mely átalakításra tör, mely új intézményeket akar teremteni; ismét máskor mint az erőszak, az elnyomás eszköze lép fel, olyan, amely kiváltságokat osztogat, előnyöket biztosít.

A létező állapotokban, a fennálló erőkben a jog mindig korlátjait találja. Innét a pozitiv, de soha végre nem hajtott törvények egész rendszere.

b) *A jog alanyi értelemben.*

A jog működése nincs kimerítve parancsok felállításával, tilalmak megállapításával, utasítások adásával, parancsok kikényszerítésével.

Mint parancsnak, a jog működésének feltétlen eleme a *kötelesség*. Azokra nézve tehát, kikkel szemben e kötelesség fennáll, előnyök, kiváltságok támadnak, legtöbbször az összesség részére, de igen gyakran az egyesek előnyére. Az *alanyi jogok* rendszere támad ekként. Az összesség által kibocsátott szabályok, a törvények, amennyiben kifejezetten tiltó parancsok, részben azon kereteket állapítják

meg, amelyeken belül az illető társadalom működése kialakul, elhelyezkedik. Már a tiltó parancsok is lehetnek azonban olyanok, hogy azok számára, kiknek érdekében e tilalom szól, e körön belüli igényeiket megvédik. Még kifejezettebben történhetik ez azáltal, hogy az illetőknek bizonyos cselekvési kört egyenesen biztosítanak, reájuk bizonyos képességet egyenesen átruháznak.

Jogok, hatalmak támadnak ekként, melyek az egyént egy meghatározott körön belül nemcsak megvédelmezik, e körön belül számára a szabad cselekvést és tevékenységet nemcsak biztosítják, de ezáltal őt befolyáshoz juttatják, sőt mások *urává* teszik őt.

E jogok a legkülönbözőbb jellegüek és a hatalmat vagy *közvetve,* vagy pedig *közvetlenül* nyujtják.

A főhatalomban való részvétel, tehát az ú. n. *politikai jogok,* ilyen közvetlen hatalom kifejtése. Már nem ily közvetlen a védelmet nyujtó *polgárjogok* által adott hatalom; míg végül más jogok, mint a *magánjogok,* csak közvetve szolgáltatják a hatalmat.

E jogok — bár ma mindenkire nézve ugyanaz a tartalmuk, s mindenkinek ugyanazokat az igényeket biztosítják — olyanok lehetnek, hogy bizonyos egyének részére, bizonyos képességekkel bírók számára inkább hozzáférhetők, míg mások attól szinte meg vannak fosztva. Bizonyos erőviszonyok közvetett kifejezései ezek már azon okból is, mert az őket létrehozó és érvényesítő főhatalom működése irányainak, helyesebben a benne érvényesülő erők eredőjének, felelnek meg. A létező erőviszonyoknak megfelelőleg látjuk ennélfogva oly jogok kialakulását, melyek egy család, egy osztály, egy foglalkozásnem szupremáciáját biztosítják.

c) *A jog szabályozó működése.*

A jog ténykedése: életviszonyok rendezésében, azok lefolyásának, megoldásának megállapításában áll, még pedig akként, hogy ez az állapotok bizonyos rendjét előírja, s azon esetre, ha ezek nem az előírásnak megfelelőleg alakulnak, egyrészt a követelt rendezésről gondoskodik, másrészt bizonyos következményekkel sujt.

A jog egyik része tehát tényleges állapotokat rajzol, a legtöbbször előfordulót ismerteti, azt egyszersmind kívánja és követeli, de azután azt a működést is megállapítja, mely azon esetben megy végbe, ha az állapotok nem a jog kivánalmainak megfelelőleg alakulnak.

Ez utóbbi körbe tartoznak az érvényesülésre törekvő, a mozgásban lévő jog folyamatai, magukban foglalván a *peres eljárások* különböző nemeit (polgári, büntető eljárás). A jognak e működése azonban *másodlagos:* csak akkor mutatkozik, ha a jogi parancsoknak megfelelő állapot nem létesült, ha pl. a dolog a tulajdonosnak önként vissza nem adatik, az adósság ki nem fizettetik, vagy bűncselekmény követtetik el.

Sokkal fontosabb a jog *elsődleges* szabályozó működése, melynek célja: létező állapotok, emberi viszonyok meghatározott rendezése. E szervezés parancsok utján történik, amelyeket akarattal bíró lényekhez intéznek. S itt általában a jog, valamint minden speciális jogrendszer részéről határozott kér-

dések eldöntése válik szükségessé. Felmerül a kérdés : ki bír akarattal ? Kihez intézhetők ily parancsok s eszerint ki tud ezeknek megfelelőleg cselekedni ? Vajjon csak az egyes ember bír-e önálló akarattal, avagy az emberek egyesülései is ? A *jogalanyiság* kérdése ez. Másrészt kérdés, mire s mily módon terjedhet ki a jog által adott uralom ? Mi lehet tehát *jogi tárgy ?* A jogilag fontossággal bíró tények és cselekvések szintén külön sorakoznak, míg végül felmerül a rendezés módjainak, az adott hatalomnak, jogosítványnak, a jogviszony tartalmának kérdése is. Ezek kifejtése által a jog működésének módját, lefolyását adjuk.

Az összesség részéről kiinduló e szabályozás elsősorban kötelességeket állapít meg. Minthogy pedig e kötelességek nem csupán az egyénre vonatkoznak, hanem azokra is, kik bizonyos közérdekű funkciót teljesítenek, a törzsben bizalmi állást foglalnak el : a szabályozásnak az első csoportja a *közigazgatási jognak* felelt meg. Kiegészíti ezt a cselekvésre szükséges hatalomnak megállapítása, ami ma összefüggő rendszerbe foglalva a *közjogban*, helyesebben : *alkotmányjogban* történik. Csak ezután következik be a *magánviszonyok* rendezése.

A szabályozás azután nem akként történik, hogy a fenti tilalmak és parancsok kihirdettetnek s azok végrehajtására kifejezetten szervek alkottatnak. E tilalmak és parancsok érzések és hajlamok alakjában megvannak a csoport minden tagjában s érvényesítésük is legtöbbször önkénytelenül történik, részben az *összesség* (linch-justice), részben a *vezetésre* hivatott egyesek útján.

A kezdetleges jogot tehát határozottan *ösztönből fakadónak* tekinthetjük. Kétségkívül áll ez a törzs szokásjogára nézve. A jog szabályozása e hallgatólagos parancsok, a fennálló tilalmak és szokások tényleges követésében áll : a kívánt cselekmények teljesítésében, a tiltottak üldözésében. Jogi jellege e cselekvéseknek a velük járó *érzésben* rejlik, melynél fogva a cselekvők magukat felhatalmazottaknak tartják.

A jog első működése különben is inkább negatív alakban jelentkezik, amennyiben hatása úgy a közigazgatás, mint a közjog terén a kötelességet nem teljesítő, vagy a hatalmat áthágó ellen alkalmazott megtorlásban mutatkozik. A jog tehát első megjelenésében *perjog,* szerepe a jogérvényesítés s működése abban áll, hogy a jogosított, tehát elsősorban az összesség, illetve a vezér, igénye érvényesítésében nem gátoltatik, sőt e tekintetben támogatásban, segítségben részesül. Innét *a büntetőjog korai fellépte és jelentékeny szerepe minden társadalomban.*

De a *magánjog* is eleinte mint érvényesítést engedő, jogosítványokat biztosító perjog lép fel s csak később ölt pozitiv tekintetben is határozott formát.

Az egyes magánjogok különböző fajai, mint a tulajdon eltérő formái is, a tulajdonos rendelkezésére álló különböző védelem által fejlődtek ki. Ahol a védekezés hatalmasabb volt, ott nagyobb volt a jog. Mint ahogy ma is valamely jog tartalma attól függ, mennyi ellentállást képesek annak birtokosai az állammal szemben kifejteni, illetve — amennyiben bizonyos előjogról van szó — mennyiben képesek azok birtokosai az állam hatalmát saját javukra igénybe venni, illetve, amennyiben magát a főhatalmat birtokolják, mennyire képesek a többi osztályokat, közönségeket elnyomni.

Kifejezett parancsokká a jognak azon tételei lesznek, melyek nem közmeggyőződésből erednek s így speciális hatalmi érdekek képviselői, avagy olyanok, hogy ezeknél a tagok még nem jutottak el annak belátásához, hogy itt összérdekről van szó. Hogy *ily* eljárások megvalósíttassanak, azoknak kifejezett tételekben, elsősorban parancsokban kell jelentkezniök. Emellett oly forrásból kell származniok, mely áthágás esetein hatalommal is bír a parancsok keresztülvitelére; avagy, ha nem kifejezett parancsokban testesülnek is meg ezek, hanem bírói ítéletekben nyernek kifejezést, ez ítéletek ne az eredeti bírói eljárás jellegével bírjanak, ahol a jog csak kimondatik, hanem jogalkotás természetével. A jogot az ítélet hozatala teremti meg. A bíró ilyenkor a külön érdek szócsöveként szerepelhet, talán tudatosan az is.

A jogparancsok elfogadása azonban — társadalomról lévén szó — nem egészen egyszerű; sok tekintetben az összesség, a tömeg befolyása alatt létesülnek, s így nem egyéni, hanem különösen eleinte tömegjelenségek. Elfogadásukhoz rendesen tehát az kívántatik meg, hogy nemcsak egyoldalú érdekűek legyenek, de némi haszonnal járjanak a kényszerítettekre nézve is, úgy hogy azok azt legalább is megszokják. Innét van a jognak *kompromisszum jellege,* mely azt a nyers erőszaktól megkülönbözteti.

A jog már első megjelenésekor, de fennállása hosszú szakaiban is, inkább korlát jellegével bír, vagy legalább is az egyesekre, a társadalom tagjaira nézve, utasításokat foglal magában (magánjogi törvények). Később azonban — különösen modern államokban — nem csupán korlátok felállítására szorítkozik s parancsai nem csupán az ezeknek megfelelő eljárás kierőszakolására irányulnak, hanem azok pozitiv rendelkezést, feltétlen utasításokat is tartalmaznak, amelyeknél fogva cselekvésükben az állam közegeit is irányítják, azokat bizonyos feladatok megvalósítására késztetik, az egyéni cselekvések kiegészítését eszközlik. *A jog itt a pozitiv alkotás terére lép.*

Az egyéni cselekvéskör kiegészítése ez oly esetben, midőn az bizonyos feladatok teljesítésére kellő hajlandósággal, illetve erővel nem bír, s így az egyéni tevékenység pótlásra szorul. Modern államokban tehát az összességi tevékenység nem mint puszta tény, mint rideg szeszély, szabályozatlanul, önkényszerüleg nyilvánul, hanem a jog alakjában jelentkezik, mint feladatok összessége, melyet az állam, alattvalóinak jogérzete folytán, teljesíteni köteles. Két momentumot foglal e tény magában. Egyrészt azt, hogy midőn a jog parancs alakjában lép fel, e parancsokat elsősorban az állam szerveihez is intézik, másrészt hogy igényeket teremt, várakozásokat biztosít, amelyekkel mi az összességhez fordulunk. E tér a közigazgatási jog tere. Ekként ma csaknem az összes társadalmi cselekvés a jog alakjában nyilatkozik meg.

A jog rendezése különböző elvek alapján történhetik, s így a jogrendszereknek is eltérő fajait különböztethetjük meg. A szabályozás nevezetesen három szempontból történhetik: az *egyenlőség* szempontjából; *osztályérdek* (e szót legtágabb értelemben véve) tekintetbe vételével és az *összesség,* a *köz* érdekében. Ez elvek rendszerint sehol sem mutatkoznak tisztán s a jog különböző terein más és más osztályozások érvényesülnek; eltekintve attól, hogy az osztályérdek is könnyen öltheti magára a közérdek mezét.

A szabályozási módok, melyekről itt szó van, igényt formálnak arra, hogy igazságosaknak tekintessenek. Az *igazságosság* eszmény, mely az illető állam, nép, osztály lelkében kialakul s bizonyos egyensúlyállapotra utal. Az illető társadalom belső harmóniájának felel ez meg s biztosítja egyrészt az illető kör érdekeit, másrészt az egyének emberi mivoltából folyó igényeit. A jognak egyezni kell a népnek az igazságról alkotott fogalmával.

Mint Kunz Jenő »A jog« (1907) című értekezésében felemlíti, az *igazságosság* nem egyszerű, hanem összetett fogalom. Három elemet különböztet meg benne. Szerepelnek itt: *a)* a *jogilag feldolgozandó esetnek* helyes logikai következményei (igértél, tehát teljesíts; vétettél, tehát lakolj); *b)* az *embernek* helyes érzületi követelményei (Shylock embertelen követelésének nem szabad érvényt szerezni); és *c)* azon társadalmi körnek (családnak, vallásnak, államnak), helyes érdekei és körülményei, amelynek álláspontját képviseljük. A három elem összeütközése esetén első helyen a kör érdeke, másodsorban az emberies érzület s harmadsorban a jogeset logikai következményei veendők figyelembe. A jog tehát ugyanazt a célt szolgálja, ugyanazon elvekből indul ki, mint az ethikai parancs. Ez vezeti a jogalkotót, mikor igazságos jogot akar teremteni, ez irányítja a bírót, midőn, az igazságot keresve, rendelkezik; akkor is, midőn törvény híjján az igazságról való felfogásának ad kifejezést, valamint akkor is, midőn a törvényt alkalmazva, a törvényhozó ethikai érzületének szerez érvényt.

A jog tehát oly szabályozás, mely a hatalommal bíró egyénnek ethikai parancsában gyökeredzik s a hatalomnak alávetett egyének cselekvéseit irányítja, elsősorban a kikényszerítés, a büntetés fenyegetésével, másrészt annak valóságos alkalmazásával.

A puszta birálat, bármily meggyőző legyen is, nem változik át joggá, ha nem járulnak hozzá a külső kényszernek eszközei.

A jogparancsot összehasonlítván a többi cselekvési parancsokkal, ú. m. az észparancsokkal, ethikai szabályokkal, vallási utasításokkal és a hatalmaskodó parancsaival, Kunz annak megkülönböztető vonásait a következőkben látja:

a) annak szempontjából, aki kapja: külső parancs;

b) annak szempontjából, aki adja: belső parancs, vagyis összhangzásban van a jogalkotó ethikai felfogásával, s annak folyománya; és

c) a fenyegetési kényszerrel, illetve büntetéssel, végül a kényszer tényleges foganatba vételével.

Nem jog tehát az az intézkedés, még ha a parancs kiadása a jogosítottól származik is, mihelyt tisztán egyéni érdeket szolgál és nem jog a megvesztegetett vagy önkényeskedő bírónak ítélete sem, habár az a megfelelő formában keletkezett. Viszont jog volt a német ököljog korszakában a »Fehme«-nek a törvény tilalma ellenére kelt ítélete, valamint jogalkotás az is, ha felkél a nép és érdekei védelmében, erkölcsi érzülete által hajtva, elűzi kormányát.

De másrészt a parancs és a kényszer együtt teremtik meg a jogot. A jog nemcsak eszme, hanem annak kényszerrel való megvalósítása is.

Azért a jogi életben főfontosságú a jogi tett, a gyakorlat. Hogy mi mégis a törvénnyel azonosítjuk a jogot, annak oka, hogy mögötte hatalom áll, mely azt rendesen kikényszeríti s ki is tudja kényszeríteni; de eredménye annak

a körülménynek is, hogy a jogot megrögzítjük, írásba foglaljuk. »Ilyképpen — mint Kunz megjegyzi — a betü, a minden esetre és időre szóló betü, mely a hatalomtól ered, jognak, élőjognak nyeri látszatát, holott esetleg kadaver vagy abortus fekszik előttünk. Jogi kodexeink a valóságban nagyrészt nagy jogi temetők, a legkülönbözőbb halottakkal: olyanokkal, kik sokáig éltek, olyanokkal, kik alig éltek és olyanokkal is, kik halva születtek.«

d) *Különböző jogok.*

Más szempontból tekintve a rendezést, ami mármost a szabályozás tereit illeti, úgy az elsősorban *a gazdasági életre* terjed ki. Ezt tárgyalja nagyrészt a *magánjog*, midőn a tulajdonról, kötelmi jogról szól; részben ide tartozik az örökösödési jog is. Rendelkezik végül e jog a *nemi életről* a családjogban.

Az *egyéni szabadság* joga szintén a magánjogba tartozik. A részükre itt biztosított körben az egyesek, saját érdekükről lévén szó, szabadon mozoghatnak, s amennyiben ezt egyedül el nem érhetik, társulhatnak, szövetkezhetnek, egyesülhetnek. Az *egyesületek* és *társulatok* joga ez. Biztosítja ezenkívül e jog a szabad mozoghatást, a vélemény szabad nyilvánítását és annak közlését, lehetővé teszi tehát az egyénekre nézve szellemi szükségleteik kielégítését.

A többi szellemi *(vallási, művészi, tudományos)* szükségletek joga következik tehát ezután.

Kiegészíti e szabályozást az a *védelem,* melyet a társadalom úgy az egyesnek, mint általában összes intézményeinek nyujt. Ezt a kört a *büntetőjog* alkotja.

A jog említett ténykedése az egyénnek nyujtott segélyben áll, de kiterjeszkedik az ezenkívül mindazon terekre, amelyeken az egyéni kezdeményezés hiánya vagy gyengesége folytán eredményes cselekvés nem várható. A *szociális jog* tere ez, amennyiben itt az egyén az állami gondoskodás tárgya; de *közigazgatási jog* ez annyiban, amennyiben a ténykedések az összesség szervei által végeztetnek.

Végül azok a ténykedések következnek, melyeknél a tevékenységek a köz érdekében végeztetnek, mint például adózás, katonáskodás. Ezek a közjogok, de egyúttal a közkötelességek körét alkotják. Ide kell soroznunk az *államhatalomban való részvételt,* annak *szervezetét, működési elveit,* tehát az egész *alkotmányt.* Ezek megállapításánál azonban már nem az egyén, hanem az állam, a köz tekintetik irányadónak. S ámbár az állam sohasem képes uralmi jellegét teljesen levetkőztetni, a törekvés oda irányul, hogy itt ne egyesek, ne az osztályok, hanem lehetőleg az összesség érdeke tartassék szem előtt, s ennek segélyével érvényesüljön a közjó. Mindamellett e jogok mindig egyéni érdekeket is szolgálnak. Az egyesek egymásra hatása, egyoldalú vagy kölcsönös uralma szabályoztatik itt; megállapíttatik, mennyi a függetlensége s mennyiben kénytelen magát mások akaratának alárendelni. Az egyes egyénnek *politikai jogai* ezek, amennyiben a főhatalomban való részvételét biztosítják, másrészt *szabadságjogai,* amennyiben egyénisége nyilvánítása, szellemi életének érvényesítése tekintetében számára bizonyos kört biztosítanak.

A jog rendszeres, tudományos beosztása azonban nem ezen az alapon történt. E tekintetben gyakorlati mozzanatok voltak irányadók, oly szempontok,

melyek tisztán a jog természetéből folynak s ennélfogva másnemű összefoglalásra, más természetű csoportosításra vezettek. Nem csekély szerepet játszott végül az osztályozás tekintetében a történeti fejlődés.

A jog legelső szisztematikus feldolgozását, annak első tudományos rendszerbe foglalását a rómaiaknál találjuk. Ezek a jog osztályozásának alapját abban látták, hogy bizonyos jogok *magánérdeket* képviselnek, mások a *közérdeket* szolgálják. Igy támadt a *magánjog* és *közjog* közt a megkülönböztetés, mely némi módosításokkal a mai jogi irodalomban is dominál. A beosztás, tekintve e két érdek különbségét, kétségkívül jogos. Figyelembe véve azonban azt a körülményt, hogy a megkülönböztetés mesterséges, gyakorlati szempontokon nyugszik, a szigorú osztályozás nehézségeket tüntet fel, s amennyiben a magánérdek gyakran összevegyül a közérdekkel s attól élesen külön nem választható, az osztályozás csak hozzávetőleg eszközölhető.

A *magánjog* körébe mármost azok a jogosítványok soroztatnak, melyek fenntartása, érvényesítése az egyesnek tetszésére van bízva. Ide tartoznak az ú. n. *személyiségi jogok ;* ú. m. : jog a szabadsághoz, a névhez, az arcképhez, a szabad mozoghatáshoz ; a *dologi jogok, kötelmi, család-* és *örökösödési* jogok. Mint a magánjog speciális alfaja válik ki a tulajdonjog körében a *bányajog ;* a kötelmek, szerződések tekintetében a *kereskedelmi jog.*

Szemben állanak ezekkel a *közjogok,* melyek elsősorban az állam elemeinek meghatározását, az állami hatalom szervezetét, a legfőbb szervek berendezését, azok egymáshoz való viszonyát, ezzel kapcsolatosan az egyeseknek a főhatalomban való részvételét, valamint azon legfőbb elveket állapítják meg, amelyek szerint a főhatalom gyakorlása történik. A közjognak ezt a körét *alkotmányjognak* nevezzük.

A közjognak második része az állami cselekvéssel, az állami akarat végrehajtásával, szerveinek berendezésével foglalkozik, valamint azon szabályokat tárgyalja, amelyek szerint ezen működés az állami életben történik.

Ez a *közigazgatási jog.*

A jog többi terei ezen schémába azután szintén beilleszthetők. A *büntetőjog,* vagy a bűncselekmények és büntetések fogalmát és nemeit megállapító *anyagi rész,* mint a büntető per lefolyását tárgyazó *alaki* rész, részben az alkotmányjog, részben a közigazgatási jog körébe esik. Alkotmányjogi elemek a büntetőjogban azok az intézkedések, amelyek az alkotmány sarkalatos tételeinek, mint a személyes szabadságnak, magántulajdonnak, monogam házasságnak biztosítására szolgálnak ; míg ellenben a büntető eljárás, a büntető perrendtartás azon rendelkezései, melyek a bíró eljárását szabályozzák, amennyiben állami szervek irányítják cselekvéseit, a közigazgatási jog körébe esnek. Ugyanez áll a polgári perjogra nézve is, amelyben szintén mind a két elemet megkülönböztethetjük.

Ily szempontból, tehát formai, alaki szempontból nézve az államot, nyugvó és cselekvő állapotukban tekintve a dolgokat, maga a magánjog is úgy jelentkezik, mint a közigazgatási jog egy része : hisz elsősorban az is oda törekszik, hogy az állami szervek, a bírák eljárásánál szolgáljon irányadóul.

A jog osztályozását logikai szempontból eszközölvén, első benne az *alkotmányjog,* mely az államot nyugvó állapotban mutatja, azután jönnek, az állam

működését tárgyalva, a *közigazgatási jog*, melynek speciális fajai a többi jogkörök: *büntetőjog, perrendtartás, magánjog* területei. A jog ezen objektiv szabályozása folytán az egyes jogcsoportokban bizonyos jogosítványok, az ú. n. *alanyi jogok*, támadnak, amelyek néhány esetben külön jogintézményekké is válnak.

Igy látjuk kiválni, kiemelkedni a magánjog körében a személyi jogokat, a családjogot, az egyesületi jogokat, a dologi, a kötelmi és örökjogot, mint alanyi jogokat. A közjogban a politikai jogok, míg a közigazgatási jogban a polgári szabadságjogok fogalmával találkozunk mint alanyi jogokkal.

e) *A jog megtorló működése.*

A jognak, mint azt fogalmának megállapításánál láttuk, tulajdonkép kettős jellege van. Egyrészt viszonyokat rendez, eljárásmódokat követel, másrészt szankciókat állapít meg az esetre, ha a megoldásnak általa igényelt módja nem következnék be.

A jognak egyik része tehát csak akkor érvényesül, ha a felállított tétel, a kibocsátott parancs megsértetik. Ez esetben beáll a sértő részéről a reparáció kötelessége.

Jogsértés alatt tehát egy jogszabály megsértését, egy jogi parancs áthágását értjük. A parancs minősége szerint a jogsértés is többféle lehet.

A jogsértéseknek rendesen két csoportját különböztetjük meg: a *magánjogi vétséget* és a *bűncselekményt*. Amaz pusztán magánérdekeket érint, emez mindig közérdeket sért. Megkülönböztető ismertető jelük: a *megtorlás*, a represszió minősége, mely egyszersmind megvilágítja a sértés minőségét is.

A bűncselekvény következménye ugyanis a *büntetés*, a magánjogi vétségé a *kártérítés*, az *elégtétel*. A határvonal a kettő között elmosódott, folyton változó. S bár a történeti fejlődés folyamán a bűncselekmények, a megtorlással sujtott tettek számát csökkenni látjuk, s azt tapasztaljuk, hogy mind kevesebb és kevesebb jogsértés tekintetik olyannak, amelyre büntetés vár, mégis fordulnak elő esetek, midőn az eddig elégtételadással, kártérítéssel reparálható tett bűncselekménynek minősíttetik. Ugyanaz a cselekmény az egyik népnél az egyik korban magánjogi vétség, míg más népnél, más korban bűncselekmény. E tekintetben mindig a társadalom felfogása, érzülete irányadó, t. i. hogy mit érez magára nézve ártalmasnak, az összességet tekintve károsnak.

Mi jellemzi már most a büntetést? A büntetés a bűn elkövetőjének oly hátránnyal való sujtása, melyet mint rosszat érez, mely neki fájdalmat okoz.

Ily jellegű megtorlás alkalmazásának oka az, hogy a bűncselekmény az összesség érzületét sérti, mely azután megnyugtatást kíván. Mindez hiányzik a magánjogi sértésnél, ahol pusztán egy egyén vagy csak egyesek igényelnek elégtételt. Az összesség, mely a bűncselekménynél ily vehemensen lép fel, a legeltérőbb okokból érezhet bizonyos cselekményt sértés gyanánt. Legtöbbször a cselekménynek az összességre nézve ártalmas voltáról alkotott felfogás, vagy az azzal kapcsolatos érzet oka a felháborodásnak, de emellett, a reakció felkeltésénél, más szempontok is közreműködhetnek. Igy pl. abban, hogy valamely tett bűncselekménynek tekintessék, ok gyanánt szerepelhet az a körülmény,

hogy az az uralkodó osztály, a kormány, illetve annak szervei ellen irányul, vagy hogy a cselekmény által valamely, a közönségben élő erős érzés sértetik meg.

A jog különben elsősorban a külső tettet, az eredményt vizsgálja; az érzület — bár szintén figyelembe vétetik — csak másodlagos szerepet játszik, úgy hogy a nemes indokból elkövetett bűntett is büntettetik. Kezdetben a törvényhozás különösen a tett külső megjelenésére volt figyelemmel, de magára az akaratra, a szándékra nem tekintett.

A bűncselekmények, eredetüket tekintve, különböző okokból támadhatnak. Lehetnek azok anthropológiai, vagyis az egyénnek veleszületett, legyőzhetetlen hajlamából fakadó, lehetnek fizikai (égalji, hőmérsékleti) viszonyok által előidézett, vagy a társadalom (szegénység, alkoholizmus) által okozott s végül a jog (magántulajdon intézménye, monogam házasság) által létrehozott jelenségek.

V. A művészet.

A társadalomban fel nem használt erőfeleslegek részben mint a lét fenntartásához szükséges tevékenységek utánzatai, ismétlései, részben mint az élet fennmaradását biztosító anyagok előállításához megkívántató ügyességek továbbfejlesztései, később pedig, ezektől különválva, függetlenül, öncél gyanánt, mint *művészetek* lépnek fel.

Ezen erőfeleslegek elsősorban a különböző technikai ügyességek, mesterségek keretében testesülnek meg; de nem szorítkoznak e körre; kiterjednek a vallás körébe s itt a mondákat, a legendákat teremtik meg, létrehozzák a mithológiát; átcsapnak az erkölcs körébe s itt a hősöket produkálják; kiterjeszkednek az ismeretek mezejére s itt a gyakorlati szempontból értéktelen spekulációk a különböző filozófiai rendszerek megteremtéséhez vezetnek.

Mindezekben a jelenségekben az egyén teremtő, képzelő ereje nyilvánul meg, mely a tapasztalat által nyujtott anyagot a legváltozatosabb alakokban kombinálja. Úgy tünik ez fel, mintha az ember legalanyibb működése lenne, ahol az eredmény kizárólag az egyéni sajátosság, az egyéni tehetség szüleménye. A művészet azonban szintén társadalmi produktum. Nemcsak tartalmát illetőleg, mit az irodalomra nézve Taine oly fényesen kimutatott, midőn azt a környezet (milieu), a kor (moment) és a tehetség (faculté) szüleményének hirdette, hanem eredetét, fellépését tekintve is.

Kétségtelen, hogy a művészeti törekvés a társadalom közreműködése nélkül már az egyénben is felléphet. Példát találunk erre az állatvilágban, hol a széppel rokon jelenségek, az állatok díszei — mint az oroszlán sörénye, a szarvas agancsa, a madarak tollazata, éneke, táncai — egyéni alakulatok, bár ezek is társaiknak, különösen a nősténynek gyönyörködtetésére, elbájolására szolgálnak s abból fejlődnek tovább. De már az az erőfelesleg is, amely a művészet alapja, csak a társadalmi összeműködés folytán létesülhet. Az egyedülálló vagy csekélyszámú tagokból álló csoport nem volna képes ily felesleget létesíteni. Kitünik ez már abból is, hogy minél hatalmasabb, minél gazdagabb valamely társadalom, művészete annál kiemelkedőbb; minél szegé-

nyebb, annál jelentéktelenebb. De ugyanily jellegüek azok az indokok, melyek a művészetek gyakorlásához vezetnek. A feltünési vágy, a vallásos érzület mind társadalmi természetüek. Nem csoda tehát, ha a kezdetleges művészet egy nagy része megnyilatkozása céljából ily alkalmakat választ. Igy a kezdetleges díszítés, mely a test befestésében, tetovirozásában áll, a férfi felavatásához fűződik; így tapasztaljuk, hogy a művészetek számtalan alakban a vallás szolgálatában állanak s továbbfejlődésük ennek alapján történik.

Ami így a művészet alapjára nézve áll, még inkább illik tartalmára.

Az összesség az, mely minden helyen, minden korban a művészetet irányítja. Annak felfogása, nézete, gondolata, érzelme nyer benne külső kifejezést. A művész pusztán a tartály, a receptaculum, aki az érzések felfogására alkalmasabb, aki tehát e tekintetben nagyobb érzékenységgel bír, s így e nézeteket, e felfogásokat visszaadni inkább képes. A közönség ízlése döntő eszerint a *szép* tekintetében is. Ámbár kétségtelen, hogy a *szépnek* sajátos törvényei vannak s a magasabbrendű dolgok megértéséhez előkészület, tanulmány szükséges, s hogy csak bizonyos fokra felemelkedve vagyunk képesek a magasabbrendű szépség megítélésére, mégsem tekinthetjük e kritériumot feltétlennek, s a szép megítélésében végső sorban mindig az összesség lesz mérvadó. Amit a közönség appreciálni nem képes, az, bárminő álláspontra helyezkedjék is az egyes ember, semmi körülmények között nem lesz szépnek tekinthető.

Ezenkívül az a körülmény is a művészet társadalmi jellegére vall, hogy az anyag, mely művészi jelleget ölt, a társadalomból vétetik. Különösen szembetünő ez ott, hol a művészet kollektiv jellege még megvan.

Igy a kezdetleges népek táncai, mimikája a napi élet eseményeit, harcot, vadászatot, ismerős állatok viselkedését tükrözteti vissza. Ugyancsak ilyen jelleget tüntetnek fel egyéb alkotásaik, mint rajzaik és kezdetleges szobrászatuk.

A szépnek fogalma ezenkívül a legszorosabb viszonyban van az illető *nép* és *faj jellegével*. Csak az tekintetik szépnek, ami azzal megegyezik, míg az azzal ellenkezőt *csunyának* tartják. A görögök szépségeszménye különbözött a hindu, a khínai vagy néger eszményi szépségétől.

A művészet ezenkívül nem csupán a társadalom teremtménye, de egyúttal társadalmi céloknak is szolgál. A művészi élvezet közössége, azonossága szorosabb kapcsolatba hozza az egyéneket. A szépben való gyönyörködés a szemlélőben bizonyos közérzületet támaszt; ezáltal erősíti az emberek közösségét. A jellemek különbsége háttérbe szorul, s a köztudat emelkedik ki a színházban, a közönség részvéte mellett megtartott népünnepélyeken, versenyeken. A művész a környezet behatása alatt teremti meg a művet, de a kész remekmű azután visszahat azokra az eszmékre, amelyek hatása alatt létesült, amelyeknek megtestesítője.

A művészet, midőn példákat állít fel: mintaképeket alkot, jobbá, nemesebbé tesz bennünket, lelkesít, bátorságunkat növeli, s önfeláldozásra késztet. Anélkül, hogy irányzatos lenne, pusztán azáltal, hogy az életben előforduló gyengeségekre és hátrányokra figyelmeztet, haladottabb állapotokra utal.

A feladatok, melyek szolgálatába a művészet rendszerint szegődik, szintén ily társadalmi jellegüek.

Igy a vallási tisztelet művészi formája szoros összefüggésben van annak társas jellegével, amennyiben egyrészt kollektiv érzelmek megfelelő kifejezési módja, másrészt számos művészi faj ezekből veszi eredetét.

Továbbá, midőn a művészet bizonyos emberek dicsőítésére irányul, pl. főnökök diadalait hirdeti, a költészet, a dráma tárgyává teszi a hősök cselekedeteit, vagy kiemeli az elődök követésreméltó példáit: a művész előtt nem csupán esztétikai indokok szerepelnek, hanem társadalmi motivumok is hatnak reá. Épígy vagyunk a csatadalokkal, melyek hősiességre serkentenek, a munkát kísérő danával, mely együttes cselekvésre késztet.

Az egyénnek, a lángésznek teremtő ereje mindamellett legteljesebben a művészetben érvényesül. Míg a művész egyrészt környezetétől függetlenül hozhat létre zseniális alkotásokat, másrészt a szépnek oly remekeit teremtheti meg, amelyeknek élvezésére csak kevesen lesznek képesek, s amelyek az összesség, a tömeg előtt — mely e magasságra felemelkedni nem tud — sokáig idegenek is maradnak.

VI. A gazdasági élet lényege, tényezői és társadalmi szervezete.

1. Bevezető.

a) A gazdasági tevékenység lényege.

Eddig a társadalom különböző életnyilvánulásairól volt szó. Ezek mindegyike, bár egymással összefüggésben, mégis más-más irányban nyilvánul. A vallási, a jogi, a politikai élet stb., mindegyik más-más téren mozog és más célt szolgál. Mégis közös vonásuk, hogy, mint a lélekzés, a vérkeringés, az emésztés stb. az állati testnek, úgy ezek is egyazon testnek, a társadalomnak, alkotják életműködéseit.

Megismertük ezekben a társadalmi életműködésekben azt a számtalan szálat, mely láthatatlanul összefűzi az egyéneket és az embereket társadalommá egyesíti. Ezek közül azonban mindeddig figyelmen kívül maradt egy tényező, mely horderejében, összetartó és egyesítő ereje tekintetében ugyancsak utoléri, ha felül nem múlja, az eddig tárgyaltakat. Ez a *gazdasági tényező.* A társadalmi életműködések egyike sem lehetséges, legalább fejlettebb fokban, gazdasági tevékenység, az anyagi alap megteremtése nélkül. Hátra van még tehát a közelebbi megvilágítása ennek az úgyszólván legfontosabb társadalmi életműködésnek, mely ott van minden más társadalmi életnyilvánulás mellett és a társadalom minden működését és minden alakulatát árnyékként kiséri.

A testünkben végbemenő folytonos anyagcsere állandóan a külvilág tárgyaira, javaira utal, melyek nélkül megélnünk lehetetlen. És minél tökéletesebb, valamint összetettebb lesz életünk, a külvilág annál több tárgyára van szükségünk. A külvilág eme tárgyainak megszerzésére, a megélhetés *anyagi feltételeinek* biztosítására irányuló tevékenységünk az, melyet *gazdaságinak* hívunk, ha az már bizonyos tervszerűséggel megy végbe és rendszerességet mutat. A fővonása a gazdasági tevékenységnek tehát egyrészt az, hogy a létünk alap-

jául és legkülönbözőbb céljainak elérésére eszközül szolgáló *anyagi alapot* teremti elő, és másrészt hogy ez bizonyos rendszerességgel, előrelátással és megfontolással történik. Épp azért, bár az állat is ösztönszerüleg beszerzi létének anyagi feltételeit, mégis csak az emberről mondhatjuk, hogy gazdálkodik, mert az állatnak az anyagi javak biztosítására irányzott tevékenysége rendesen, egyes kivételes és közismert esetektől eltekintve, a tervszerüséget nélkülözi és csupán fogyasztásra irányul, valamint egyébként is a *puszta lét* fenntartására célzó anyagi feltételek biztosításán túl nem terjed. Az ember ezzel szemben számos és igen sokfajta cél számára igyekszik tevékenységével anyagi alapot teremteni.

Látván az anyagi javak megszerzésének szüksége és az egyén, az individuum közti szoros összefüggést, könnyen azt hihetnők, hogy a társadalom, mint olyan, ezt a tevékenységet, mely első sorban az ember fizikai természetével függ össze, nem ismeri. E nézet azonban igen téves volna, mert a társadalom nemcsak hogy általában folytat gazdasági tevékenységet, hanem ezt a működést kettős irányban fejti ki. Először ugyanis az egyének gazdasági élete a társadalomban, a társadalmi kapcsolatokon belül, azok által összetartva és irányítva, megy végbe és csakis így lesz hatályossá; másodszor pedig maguk az emberi egyesülések, az emberi közületek is csak az anyagi alap biztosítása, vagyis gazdálkodás mellett érhetik el céljaikat. Valamint az egyén anyagi javakra van utalva, úgy az egyének összessége, az állam, a megye, a község is anyagi eszközökre szorulnak és adók és egyéb jövedelmek nélkül épp oly kevéssé képzelhetők el, ezek nélkül azok létezése épp oly lehetetlen volna, mint ahogy rendes körülmények között a társulatok és egyesületek tagsági díjak vagy egyéb adományok, a folyóiratok előfizetők nélkül stb. nem élhetnek meg, mert anyagi javak és ilyenekre utalt emberek munkaereje ezek működésének is elengedhetetlen feltétele. És így minden, még a legszellemibb cél megvalósítása is bizonyos anyagi eszközöket, bizonyos anyagi alapot tételez fel.

Az indokot, mely az embert gazdálkodásra kényszeríti, röviden már érintettük és azt végelemzésben abban a biologiai törvényben láttuk, hogy az ember szervezete anyagcseréje folytán állandóan a külvilág tárgyaira, az azokból való kiegészülésre van szorulva és hogy azok nélkül az ember puszta léte is elképzelhetetlen és semmi cél el nem érhető. Világos azonban, hogy ez a körülmény magában legfeljebb szűkkörű tevékenységet eredményezne, ha az összes javak, melyekre az embernek számtalan céljai és törekvései közben szüksége van, mind tetszésszerinti mennyiségben volnának körülöttünk. Ebben az esetben is szükséges volna ugyan bizonyos korlátolt körű gazdasági tevékenység, mely a tárgyaknak élvezetünkre alkalmassá tételében állna; de a természet kincsei szaporításával, egymásközt való szétosztásával stb. nem kellene törődnünk. És, ha a chemia haladásával valaha bekövetkeznék az az állapot, melyet egy német iró drámájában lefestett, hogy t. i. vegyi úton a liszt mérhetetlen mennyiségét tudnók előállítani és az egyéb tápszerek és használati tárgyak is nagyobb áldozat nélkül tetszésszerinti mennyiségben volnának készíthetők, a gazdálkodási tevékenység, mely ma a társadalmi és egyéni életnek oly fontos részét teszi, és egyik mint a másik idejének túlnyomó részét igénybe veszi, háttérbe szorulna.

Ma és belátható időkön belül azonban a dolog nem így áll. A természet kincseinek nagy részét nem teli marékkal, hanem fukar kézzel mérte, ebben a körülményben rakván le egyik alapját annak, hogy az ember eredeti tétlenségében meg ne maradhasson. Az úgynevezett szabad javaknak, vagyis azon jószágoknak a köre — e névvel jelöli a közgazdaságtan a céljainknak szolgáló tárgyakat — melyek oly bőségesen állnak rendelkezésünkre, hogy mindnyájunknak tetszésszerinti mennyiségben jutnak és használatra mintegy önmaguktól kinálkoznak, meglehetősen korlátolt. A levegő, a nap fénye és melege, a víz stb. a típikus példák e tekintetben. Azonban ezeknél is alakulhatnak a körülmények olyképen, hogy belőlük gazdasági javak, vagyis oly tárgyak lesznek, melyek kisebb mennyiségben találhatók mint amilyenre szükségünk van. Tudjuk például, hogy a karaván, mely a sivatagban jár, sokszor naphosszat nem ér forráshoz. Ily vidéken a víz nem szabad jószág.

Egyébként a kultura haladásával főkép az emberiség, de részint a szükségletek szaporodása folytán számos használati tárgy a szabad javak csoportjából kilépve gazdasági jószággá lesz. Az erdő, a nádas, sőt a termőföld is valaha szabad javak voltak, sőt a kevésbbé sűrűn lakott földrészekben sokhelyt még ma is azok, holott a sűrűn lakott Európában már régen nem tartoznak a szabad javak közé. És ez igen természetes, mert minél nagyobb a lakosság és minél jobban tudják az emberek a természet kincseit használni, annál kisebb mennyiséget képviselnek azok a használatukra vágyó és birtokukért küzdő emberekkel szemben. Egyrészt tehát a javak mennyisége és a népesség száma közti arány egyre kedvezőtlenebb lesz, másrészt pedig a szükségletkielégítés körébe egyre több jószágot von be az emberiség. Elmaradhatlan következménye ennek a szabad javak körének szükebb térre való szorulása.

b) Az érték.

A legtöbb jószág többé-kevésbbé korlátolt mennyiségben fordul elő és ez az oka annak, hogy tervszerüen és megfontoltan kell azok megszerzésére, sokszorozására és lehetőleg takarékos felhasználására törekedni és hogy azokból a céljaink számára szükséges mennyiség biztosításáért ádáz küzdelmet kell folytatnunk.

A jószágok túlnyomó többségének ily korlátolt mennyiségben való előfordulása az embert megélhetésében és céljai munkálásában nagyon is függésbe hozza azoktól. Amidőn az ember ennek öntudatára ébred és belátja, hogy jóléte minden irányban mennyire összefügg azok birtokával, elkezd a javaknak, már t. i. azoknak, melyek korlátolt mennyiségben állnak rendelkezésére, jelentőséget tulajdonítani, és egy új képzet keletkezik agyában, melyet értéknek nevezünk.

Míg az emberiség ide eljut, az a természeti népek életéből merített tanuságok szerint igen sokáig tart. Az ember csak lassan jut annak megismerésére, hogy a javaknak jelentőséget kell tulajdonítani, hogy azok léte vagy pusztulása, kinek a birtokába kerülése, egyszóval azok sorsa saját boldogulására mily nagy fontossággal bir. Mindaddig, míg ezt tisztán fel nem ismeri, az ember a javakat esztelenül pazarolja, és azok birásának jelentőségét fel nem fogván, a hirtelen

el nem fogyasztható javakat eldobja és készleteket nem gyűjt. Ennek számtalan példáját hozzák fel a természeti népek életét ismerő utazók. Igy p. o. az északamerikai indiánok kiméletlenül irtották ki hazájuk mérhetetlen bivalycsordáit, azok húsát esztelenül pazarolván, minthogy nem voltak képesek felfogni, hogy azok léte mily jelentőséggel, mily értékkel bir rájuk nézve. Hasonló tanujélét adja az értékképzetek hiányának vagy legalább is igen kezdetleges voltának számos, már éppenséggel nem a civilizáció legalacsonyabb fokán álló négertörzs, amidőn haszontalan semmiségért, értéktelen csecsebecséért képes odaadni bármily reá nézve igen fontos jószágot, sőt nem ritkán földjét is.

Egyébként kétségtelen, hogy bár az idevágó itéletek is átöröklődnek, mégis minden egyénnek külön-külön kell életében megszereznie e tudatot, mert az csak akkor ébred fel, ha a javak korlátolt mennyiségére vonatkozó képzet már megvan az emberben. A gyermek, amint tudjuk, épúgy pazarol, mint az életük gyermekkorát élő népek és azokhoz hasonlóan csak akkor kezd — bizonyos tárgyakhoz való szeszélyes ragaszkodáson kívül — a javaknak jelentőséget tulajdonítani, mikor már arról meggyőződött, hogy azok nincsenek körülötte tetszésszerinti mennyiségben. A szegény gyermeknél, kinek száraz kenyerét a szülők szűk marokkal mérik, ez természetesen korábban fog bekövetkezni mint a gazdagnál, kinek minden szeszélyét és vágyát sietve teljesítik a körülötte lévők. Sőt a túlságos gazdagságban élő, vagy nem helyesen nevelt egyéneknél néha ez a képzet helyes módon egyáltalában nem keletkezik és ész nélkül tékozlók lesznek, míg vagyonuk teljes tönkretétele a javak becsére őket meg nem tanítja.

A népek életében az előbb említett jelenséggel párhuzamos tüneményt annyiban figyelhetünk meg, amennyiben a gazdag s meleg égöv alatt élő néptörzsek átlag később jutnak el az érték fogalmához mint a mérsékelt és zord égöv lakói, hol a természet fukarsága nagyobb. Az ember gondatlanabb, kevésbbé törődik a javakkal délen, hol azokat a természet bőven és gyakran, mint p. o. a kenyérfa gyümölcsét stb., teljesen élvezetre készen bocsátja rendelkezésre, mint északon, hol a fókák és tengeri madarak, vagy a rénszarvas képezi a megélhetésnek úgyszólván kizárólagos forrását. Elegendő ennek bizonyságául a néger gondatlan és jókedvű kedélyét az eszkimó vagy az északázsiai népek nehézkes és előrelátó lelkületével összehasonlítani.

Ha már most azt kérdezzük, hogy a javaknak tulajdonított érték magassága mitől függ, akkor az eddig mondottak után természetesnek fogjuk találni, hogy arra a mennyiség, melyben a kérdéses jószág rendelkezésre áll, elsőrendű befolyást gyakorol. A ritka javaknak az ember a fentiek után nagyobb jelentőséget kell hogy tulajdonítson mint azoknak, melyek nagy mennyiségben fordulnak elő. Sőt egy és ugyanazon jószágnak is különböző értéket kell tulajdonítani aszerint, amint épen nagy vagy kis mennyiségben van készletben. Igy p. o. a búza értéke bő termés esetén kisebb mint akkor, ha rossz év volt, továbbá közvetlen az aratás után alacsonyabb mint tavasszal, midőn a felhalmozott készletek már kimerülőfélben vannak.

Különben nem nehéz megérteni, hogy az értékre eme tárgyi elemen, a javak mennyiségén kívül egyéb tényezőnek is befolyással kell lenni. Amint

ugyanis tudjuk, azért tulajdonítunk a javaknak értéket, mert a rendelkezésre álló készletnél nagyobb mennyiségben van szükségünk azokra, vagyis közgazdasági nyelven szólva, mert minden egyes darabjuk valamely *szükségletünk kielégítésének a feltétele.* Világos tehát, hogy ennek a szükségletnek az erős vagy gyenge, sürgős vagy alárendelt volta is lényeges befolyást kell hogy gyakoroljon az értékre.

Ha valamely irányban erősebb szükségletet érzünk, akkor az oly jószágnak, mellyel azt kielégíthetjük, természetesen nagyobb jelentőséget, értéket is fogunk tulajdonítani mint egy éppoly mennyiségben levő jószágnak, mely azonban csak egy kevésbbé égető vágyunkat alkalmas csillapítani. Az érdek, amely az egyes javak birásához fűződik és az embert gazdálkodásra, a javakkal való takarékoskodásra és az azok jelentőségével való számításra indítja, a szükséglet erősségének foka és a kielégítésére alkalmas jószágból rendelkezésre álló mennyiség egymáshoz való viszonyától függ tehát. Ha egy jószág csak csekély mennyiségben áll rendelkezésre, holott a szükséglet, melynek kielégítésére szolgál, igen nagy és igen széles néptömegekben van meg, az illető jószág egy-egy példányának rendkívül magas értéket kell tulajdonítani.

Az életben azonban átlag azt tapasztalhatjuk, hogy azok a jószágok, melyek igazán sürgős és minden embernél jelentkező szükségletek kielégítésére szolgálnak, pl. a kenyér és az egyéb tápszerek, nagy mennyiségben állnak rendelkezésre, úgy hogy azok egy-egy darabja vagy egysége, dacára a reájuk irányuló szükséglet heves és általános voltának, mégis csak kisebb értékkel bír. Ezzel szemben viszont azok a tárgyak, melyeket az ember diszítés, szórakozás stb., szóval az anyagi létre vonatkozólag kevésbbé sürgős szükségletei kielégítésére használ, aránylag sokkal kisebb mennyiségben lelhetők fel; minek az eredménye azután az a látszólagos ellenmondás, hogy egy kis gyémántnak, egy keleti szőnyegnek vagy egy parányi darab aranynak mérhetetlenül több értéket tulajdonítunk mint a testi életünk egyenes feltételét képező kenyérnek.

Eme felületes szemlélésre idegen és érthetetlen, látszólag minden józan gondolkozással ellenkező tény azonban a fentiek megfontolása után csak természetesnek fog feltűnni, és be kell hogy lássuk, hogy ez nem is lehet máskép, mert nem a szükségletek sürgős vagy kevésbbé sürgős volta magában, hanem a szükséglet és a fedezésére rendelkezésre álló jószágmennyiség viszonya döntő az értékre nézve; az élelemre irányuló szükségletünkkel szemben pedig, szerencsére, az élelmi szerek nagy sokasága áll szemben, míg a díszítési vágyunkat aránylag ritka jószágok elégítik ki, melyekből egy-egy darab épp ezért értékesebb is kell hogy legyen mint az előbbi javakból. Sőt mélyebb megfontolás után azt is be kell látnunk, hogy ez nem is lehetne máskép és a legnagyobb csapást jelentené az emberiségre nézve, ha nem így volna. Hiszen ha a földön a viszonyok olyanok volnának, hogy a nemes fémek és egyéb díszítési tárgyak volnának nagy, az ember élelmét alkotó javak pedig kis mennyiségben, akkor az emberiség szaporodásának igen szűk korlátok volnának szabva, mert az egy-egy élelmi szernek tulajdonított érték igen magas, az azért való küzdelem rendkívül heves, sőt pusztító kellene hogy legyen. Látjuk ezt p. o. ostromoknál, midőn mester-

séges okok idézik elő ezt az állapotot és halál, betegség, sőt kissé szilajabb korszakban gyakran anthropophagia is jár annak nyomában.

A természet legkülönbözőbb tárgyainak birása után törekszik az ember, mert szükségletei sokirányuak, habár nem egyenlő erősen jelentkeznek. Természetszerüleg legerősebben azok éreztetik hatásukat, melyek, mint az éhség, a természet külső behatásai elleni védelem (ruházat, lakás), közvetlenül a test fentartásának feltételét képezik, míg az inkább szellemi vonatkozású szükségletek átlag kevésbbé parancsolólag lépnek fel. Mindazonáltal ez csak a szükségletkielégítés bizonyos sorrendjét állapítja meg, amennyiben először a legfontosabb, legsürgősebb szükségleteinket elégítjük ki és csak azután gondolunk a többiek csillapítására, melyek, ha *általában* kevésbbé sürgősek is, a fontosabbak csillapítása után erősebben lépnek fel. Igy p. o., hogy egy igen ismeretes tényre hivatkozzunk, ha öt tál ételt megettünk, akkor egy szivar vagy egy csésze fekete kávé után jobban fogunk vágyódni és azt többre is fogjuk tartani mint egy hatodik tál ételt, dacára annak hogy étel utáni szükségletünk mérhetetlenül fontosabb mint a dohányzás iránti vágyunk. Minthogy pedig nem elvont elvek, hanem tényleges érzelmeink hatása alatt állapítjuk meg azt a fontosságot, melyet az egyes javaknak tulajdonítunk, a javak értéke mindig szükségletkielégítésünk konkrét állapotától függ.

2. A gazdasági élet tényezői.

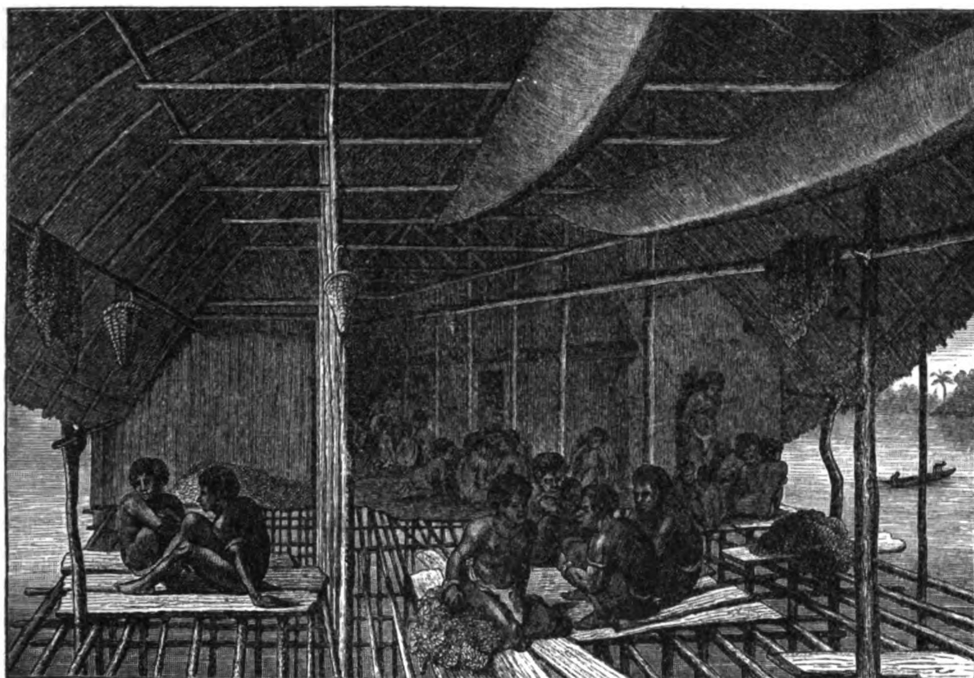
a) A szükségletek és azok fejlődése.

Már említettük, hogy a szükségletek jelentkezése, az égető hiányérzet nyomása az, mely egyáltalában a gazdasági javakkal való bővebb foglalkozásra, azok iránti nagyobb érdeklődésre készteti az embert. Ha e nyomás nem volna, ha nem kényszerítene az egyes javak megszerzésére törekedni, akkor az ősember, kit a külső benyomások és környezetének behatásai iránt, a mai természeti népek analogiájáról következtetve, igen tompának és közömbösnek kell képzelnünk, aligha fordult volna a javak felé nagyobb figyelemmel. *A szükséglet tehát a természet hatalmas ösztökélése a javakkal való foglalkozásra.*

A szükségletek nyomása az, ami az ősállapot mélységéből való fokozatos emelkedésre sarkalta az embert, észbeli kapacitásával kapcsolatosan. Ezt azért szükséges hozzátenni, mert hiszen az állatnak is megvannak a szükségletei és megsem emelik ki vegetativ életmódjából. Az embernél éppen a magasabb szellemi színvonallal kapcsolatban gyakorolják a szükségletek eme nevelő hatást. Az ember ugyanis magasabb szellemi képességeinél fogva mindinkább felismeri, hogy a jelentkező hiányérzetek mily módon és mily javak segélyével elégíthetők ki hatályosabban. Ez azután visszahat magukra a szükségletekre. Eleinte a szükségletkielégítés primitiv és csak a legfontosabb szükségleteit elégíti ki az ember; a legelemibb szükségletek, a táplálkozási, ruházkodási, lakás iránti szükséglet jobb kielégítése után azonban újabbak és újabbak jelentkeznek és szükségleteink sorozata majdnem kimeríthetetlen.

A vad népek csak kevés szükségletet ismernek és ezeket is a lehető legegyszerübben és a legelemibb eszközökkel elégítik ki.

A táplálék iránti szükséglet gyökerekre, bogyókra, nyers húsra irányul és gyakran olyan tárgyakat, melyeknek hallatára is undor tölti el a kulturembert, a legnagyobb élvezettel fogyasztanak. Igy p. o. a busmannok különös előszeretettel esznek tetveket; a manganják sovány években nagy mennyiségben fogyasztanak egereket és a damarák az elefánt bélsarából kiválogatják az emésztetlenül maradt részeket, p. o. mandulákat és megeszik azokat. Számos helyen, így p. o. Polineziában, kevés kivétellel a bennszülöttek edényekkel sem rendelkeznek, melyekben a tüzön valami folyadékot melegíteni lehetne és itt

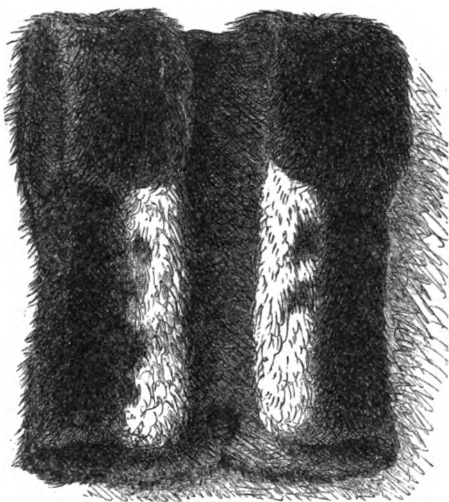
17. ábra. Egy ház belseje Uj-Guineában.

úgy segítenek magukon, hogy felhevített köveket dobnak a folyadékba, hogy azt felmelegítsék.

Hogy a lakás iránti szükséglet, mely ma légfűtéssel, villanyos világítással, személyfelvonóval stb. ellátott házakban nyer kielégítést, eredeti alakjában mily egyszerű, mutatják a barlangok, melyeket némely néptörzs, p. o. a busmannok, lakásul használnak. Ugyancsak kevéssé áll távol az állatokétól a fánlakók hajléka, midőn ágakból és rostos növényekből készítenek maguknak éjjeli tanyát. A tűzföldiekről, kik meglehetősen zord égalj alatt élnek és az idő viszontagságai elleni védelemre nagyon is rászorulnak, írja Darwin, hogy kunyhójuk néhány letört és a földbe szúrt ágból áll és csak az egyik oldalon van valamennyire füvel befedve; egy ily tűzföldi tanya szerinte alig nyujt az idő viszontagságai ellen több védelmet mint egy nyúl tanyája. És még ha fényüzést akar is a primitiv ember lakás tekintetében kifejteni, akkor is csak szána-

kozásteljes mosolyra késztet bennünket, ha látjuk a barbár királyok és fejedelmek »palotáit«, melyek Robert Morris szerint sokszor alig jobbak mint egy kutyaól.

A tisztaság iránti szükséglet, mely a kulturembernél annyira ki van fejlődve, még alig ébredt fel a primitiv népek nagy részénél. A busmannok bőrén egész kérget képez a piszok, mely olyfokú, hogy részben a hideg ellen is megóvja őket és az erősebb ruházkodást feleslegessé teszi. Az eszkimó bunda- vagy tollruháját, a négernő bőrkötényét, amint *Ratzel* megjegyzi, nemzedékek piszkával megrakva viseli generációkon keresztül. Az európai ember zsebkendőjét a már többször említett busmannoknál egy fára erősített és természetesen nemzedékről nemzedékre öröklődő sakálfark helyettesíti.

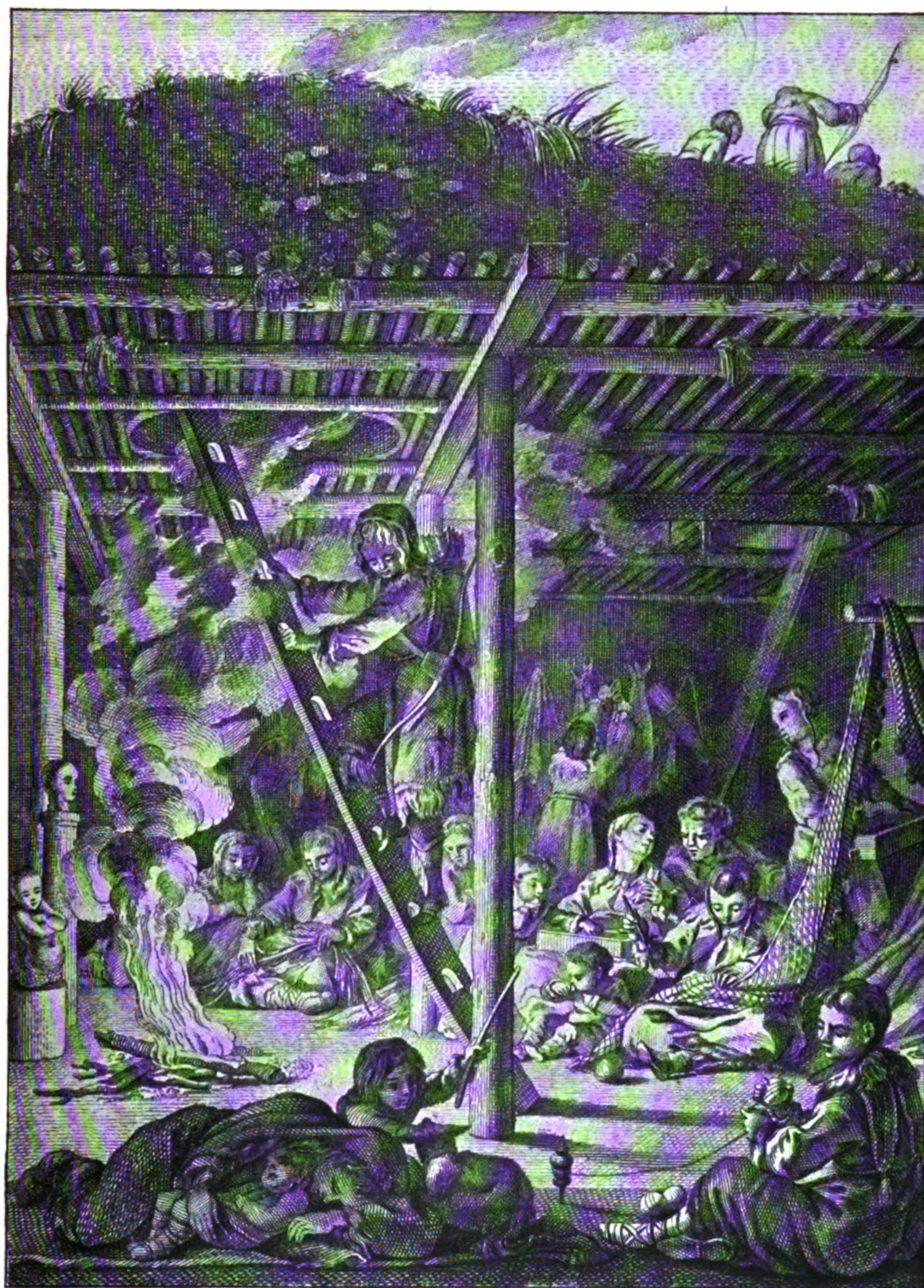

18. ábra. Eszkimó tollruhája.

Igen érdekes és csábító feladat volna a szükségletek és azok kielégítési módjainak és eszközeinek fejlődését megírni, de ezzel köteteket lehetne megtölteni. Itt, sajnos, több helyet eme vonzó tárgynak nem szánhatunk.

A természeti népek a körülöttük levő tárgyakat általában lehetőleg oly állapotban használják, melyben azokat fellelik. A gyökereket, a növényeket, sőt gyakran a húst is nyersen, úgy ahogy a kezökbe kerül, fogyasztják és amint a néprajzi múzeumokban bárki meggyőződhetik, ékszereik is nagyrészt a talált tárgyaknak átalakítás nélküli felfüggesztésében állnak. Lassanként azonban a fentjelzett körülmények hatása alatt rájönnek arra, hogy bizonyos átalakítás vagy feldolgozás a tárgyakat vágyaik csillapítására alkalmasabbakká teszi. A húst elkezdik nyárson sütni, a növényi ételt főzni, eszközeiket és egyéb tárgyaikat is faragás és gyakran tűz alkalmazása által céljaiknak megfelelőbbé tenni. Midőn így egyes szükségleteik jobb és tökéletesebb kielégítést nyernek, a kevésbbé sürgős szükségletek, melyeket előbb a legégetőbb szükségletek háttérbe szorítottak, szintén elkezdenek jelentkezni. Igy azután a szükségletkielégítés tökéletesbülése egyre újabb szükségletek keletkezésének és előtérbe lépésének lesz a forrása.

Ezt a jelenséget, mely a civilizálatlan embert kezdetleges állapotából lassankint a kultura területére vezette át, napjainkban is, persze más alakban, de lényegileg ugyanúgy megfigyelhetjük. Ha valaki tanyán él kis gazdaságában, mely egész napját igénybe veszi, úgy hogy naplenyugtával fáradtan dűl fekhelyére, igen kevéssel fogja beérni. A munka és pihenés felváltva betölti egész napját és arra, hogy konyhája raffinálására, butorai és egyéb berendezései csinosabbá tételére, vagy magasabb szellemi élvezetekre gondoljon, nem is marad ideje, világításra alig van szüksége, mert naplenyugtával már kimerítette munkája,

ESZKIMÓKUNYHÓ BELSEJE.

és az a számos tárgy, amely a kulturember életét kényelmesebbé teszi, előtte nemcsak ismeretlen, de számára egész felesleges is lesz, mert azoknak hasznát idő és érzék híján úgy sem vehetné. Ha azonban valamely szerencsés véletlen fordulat folytán gazdagsághoz jut és az elemi szükségleti tárgyak előteremtése most már nem foglalja el az egész napját és nem veszi igénybe egész idegerejét, sorra fel fognak benne ébredni a többi szükségletek. Ha a test vesztett anyagát pótló ételekkel jóllakott, lassankint jelentkezni fog a bizonyos inyencételek utáni vágy, ha kevésbbé fáradtan tér haza munkájától és több időt tölthet otthonában, annak díszítésére mindjobban fog törekedni; minél több ideje marad emberekkel való társas érintkezésre, annál nagyobb gondot fog ruházatára fordítani stb. Igy ébrednek fel sorra idővel az emberiségben is azok a szükségletek, melyek az állati bőrökbe burkolódzástól, a pálmalevéltől és bőrköténytől a fényes díszruhákig, a barlangoktól és egyszerű kunyhóktól a kényelmesen berendezett otthonig, az egyszerüen vakolt faltól a tapetákig, az agyagpadlótól a parkettákig, a mécsestől a villanyos világításig terjednek és még ki tudja hová fognak fejlődni.

Eme hosszú átalakulási folyamat, mely évezredeket igényel, az ember egész természetét, szükségletkielégítésének egész jellegét megváltoztatja. Az ősember, a ma élő természeti népek példájából itélve, kevés szükséglettel birt ugyan, de azok annál hevesebben, valóban elemi erővel jelentkeztek nála. Ebben igen hasonlít még az állathoz, melynél hasonló jellemvonást figyelhetünk meg. A kulturember ennek a teljes ellentéte. Szükségletei igen számosak, mindegyik úgy szólván egy-egy egész szükségletsorozat kelètkezéséhez vezet, de általában azok korántsem jelentkeznek olyan elemi erővel mint a műveltség alacsony fokán álló embernél, hanem inkább szívósak és folytonosan meg-megújulnak.

A szükségletek fejlődése, amint láttuk, első sorban a szükségletek bizonyos természetes *sorrendjén,* vagyis azon alapul, hogy a fontosabbak kielégítése után újabbak jelentkeznek és hogy az idegközpontokban felgyülemlett energiafeleslegek számos és pedig egy bizonyos határig annál számosabb levezető csatornát keresnek, minél jobban vannak a legelemibb, az életfenntartásra vonatkozó szükségletek kielégítve.

Egy másik igen fontos tényezője a szükségletek fejlődésének az ember társas természetével függ össze. Tudjuk és a legprimitivebb népeknél is láthatjuk, hogy az egyénben hatalmas *vágy* van társai között *kitünni.* Ez a vágy lesz a szükségletek fejlődésének egyik legerősebb rugója. A képesebbek és hatalmasabbak ugyanis, a többiek fölött állásukat kifejezésre hozandók, igyekszenek szükségleteiket lehetőleg a többi, a közönséges emberekétől eltérő módon kielégíteni. Ezt a legkezdetlegesebb népeknél, hol különböző étkezési ceremoniák, esetleg különös étkek, díszek stb. megkülönböztetik a hatalmasokat a többiektől, épúgy megfigyelhetjük, mint a kulturnépeknél, hol ugyancsak különböző szokások, jelvények és élvezetek által igyekszenek a felsőbb osztályok előkelőségüket kifejezésre juttatni. Eme törekvése közben új meg új kielégítési módokhoz és eszközökhöz nyúl, új, eddig még nem használt javak alkalmazására tér át az előkelőség. Nem hiányzik oly nézet. mely, nem minden túlzás nélkül, összee

szükségleteink fejlődésének rugóját ebben látja és az összes magasabb szükségletek felébresztésének okát az előkelők különbözési törekvéseiben keresi. Az tény, hogy igen sok vonatkozásban ez valószinű. Igy p. o. a szekér, mely különböző változataiban ma a gazdasági életnek oly fontos, sőt teljesen elengedhetetlen tényezője, mint dísztárgy kezdte a kulturtörténetben pályafutását és a vallásos körmenetek alkalmával arra szolgált, hogy a papság fényét emelje; később harci szekér lett, míg végre gazdasági eszközzé vált. Hasonlókép a házőrző kutya sem ezen minőségben jelentkezik kezdettől fogva; a fenmaradt régi ábrázolások, hol a kutyát rendesen a hatalmasok mellett találjuk, igen valószinűvé teszik, hogy azt is eleinte, mint a hatalom és előkelőség kisérőjét, megjelenésük fényének emelésére és más állatokhoz, p. o. az oroszlánhoz hasonlóan megjelenésük félelmetesebbé tételére használták az előkelők; csak később, midőn lassanként hasznos tulajdonait, hűségét és értelmességét felismerték, lett belőle házőrző és az ember állandó társa. Idővel azután az ily előkelő megkülönböztetési vágyból meghonosított kielégítési módok általánosulnak és igazi hasznuk, gyakorlati jelentőségük csak akkor érvényesül. A magasabb körök arisztokratikus hajlamai pedig újabb kielégítési módok és eszközök után néznek, hogy ezáltal esetleg ismét egy-egy lökést adjanak a szükségletek fejlődésének.

Ha egyrészt látjuk, hogy a szükségletek tökéletesebb kielégítése mikép enged érvényre jutni egyre több és több szükségletet, mikép ébreszt új és új vágyakat úgy szólván a végtelenig, és figyelembe vesszük másrészt azt, hogy ezek a szükségletek, azok minősége, sokasága és kielégítési módja adja a társadalom egész életének a színezetét, a tartalmát, akkor nem kicsinyelhetjük a szükségletek folytonos növekedésének, valamint azok finomodásának, átszellemülésének nagy kulturális jelentőségét. Utóbbi, t. i. a szükségletek átszellemülése alatt azt értjük, hogy ugyanazt a szükségletet, melyet a primitiv ember úgyszólván csak fizikailag érez és elégít ki, a kulturember bizonyos lelki folyamatokkal és képzetekkel kapcsolatban érzi és csillapítja is. A primitiv ember a zsákmányát fogyasztó állathoz hasonlóan az elejtett vad véres teteme mellett, mint p. o. az osztjákok, az állat vérébe mártogatva fogyasztja el a húst, midőn a lakmározók véres arcai, *Brehm* leirása szerint, rémes benyomást tesznek az idegenre; míg a kulturember bizonyos esztétikai élvezettel köti össze eme legelemibb szükséglet kielégítését is, amennyiben fehér asztalnál, csinos edényekből, izléses evőeszközökkel, barátságos szobában kivánja ebédjét vagy vacsoráját elfogyasztani és igen megbotránkozik és rosszul érzi magát, ha p. o. utazás közben kis falusi korcsmában, füstös, poros szobában, terítetlen asztalon, izléstelen edényből, piszkos kiszolgálás mellett, konyhaszagban kell ennie, a leölt állat teteme mellett pedig egyáltalában elmulna az étvágya. És így van ez az egyéb szükségleteknél is.

A szükségletek finomodása épp ezért folytonosan sarkalja az embert, hogy mindent elkövessen az ily fejlettebb szükségletkielégítés biztosítására. Épp ezért igen helytelennek kell jeleznünk azt a sok helyt elterjedt nézetet, mely a szükségletek hiányában, azaz lehető kis mérvében, véli a boldogság kulcsát megtalálni, és azt hirdeti, hogy az ember annál boldogabb, minél kevesebb szükséglete van. Szerencsére e tan, bármennyire hirdetik is azt sokan, annyira ellen-

kezik az emberi természettel, hogy lehetetlen annak nagyobb mérvben érvényt szerezni, mert ha ez sikerülne, a haladás, a kultura fejlődésének legfontosabb tényezője tünne el a föld szinéről.

Ha az ember szükségletei nem növekednének, hanem vesztegelnének, akkor maga a fejlődés is vesztegelne és nem volna kulturhaladás. Ezért *Tolstoj*-nak és híveinek a szükségletek leszállítását célzó irányzatát, bár az egyes osztályokra nézve relativ igazsággal birhat is, mégis a maga egészében egyenesen veszélyesnek és mindenesetre haladásellenesnek kell jeleznünk.

Ha az emberek beérték volna az orsóval és a kézi szövőszékkel, soha sem rendelkeznénk fonógéppel és mechanikai szövőszékkel; ha a mécsessel megelégedtek volna, nem lenne villanyvilágításunk, ha a csolnakkal vagy az egyszerű vitorlással megelégedtek volna, nem lenne gőzhajónk stb. Pedig mindeme tárgyak mennyivel kényelmesebb és élvezetesebb életet biztosítanak. Épp ezért nem szabad azt állítanunk, hogy a szükségletek csekély száma az, ami az embereket boldoggá teszi. A szükségletek sokszorosodása és finomodása nem ellensége, sőt a legfontosabb rúgója az emberi boldogulásnak, csakhogy nem szabad az élvvággyal, az idegrontó és észbontó élvezetek hajhászásával, az elpuhító kényelem és tétlenség keresésével azonosítani, mely valóban a társadalom boldogulásának legnagyobb ellensége. A szükségletek növekedése és átszellemülése ellenkezőleg tevékenységre és munkára ösztönzi az embert, és így átlag az olyan társadalmat, melynek szükségletei nagyobbak, számosabbak és magasabb módon lesznek kielégítve, fejlettebbnek és boldogabbnak is kell tartanunk mint az olyant, melynek kevés és egyszerüen kielégített szükségletei vannak.

Hasonlókép áll a dolog az egyes társadalmi osztályok tekintetében is. A munkások ama csoportjai, kiknek a legkevesebb szükségletük van, kik helyzetük nyomasztó voltát legkevésbbé érzik, birnak a legkevesebb kilátással helyzetük javítására.

b) A munka.

Amidőn a szükségletek nyomása alatt az ember a külvilág tárgyai iránt elkezd érdeklődni és felismeri, hogy azoknak mily nagy jelentőség jut élete szempontjából, annak tudatára ébred lassankint, hogy a természet nem adja ingyen kincseit, hanem azok megszerzéséért fáradnia, dolgoznia kell. Le kell győznie ősállapotát, a tunyaságot, meg kell szakítania az ős dolce far niente-t és meg kell feszítenie erejét, hogy a természet adományai birtokába jusson. A vadat le kell ütni, el kell ejteni, a gyümölcsöt fel kell keresni és le kell szedni, a fát a hatalmas fatörzs kidöntésével kell megszerezni és az ércet a föld gyomrából kell nehezen, sok fáradsággal előteremteni stb. Minél inkább növekszenek az ember szükségletei, minél több vágya sarkalja, annál kitartóbban fog dolgozni. Igy lesz a szükségletek sokasodásával kapcsolatban a *munka* a kultura másik legfontosabb tényezője.

A munka az, minek árán a természettől kincseit elhódítjuk, minek segítségével az ember a természet adományait sokszorozza és fejlődésének lehetőségét biztosítja. Eleinte nyers testi munka alakjában, később pedig egyre inkább szellemi mozzanatoktól kisérve és hatályosabbá téve az emberiség megélhetését

fokról fokra tökéletesebbé, jobbá teszi. A természeti adományok bősége, áldásainak jelentékeny száma nem képes távolról sem oly szükségletkielégítést biztosítani, mint a kitartó, ernyedetlen munka. Nem a föld legdúsabb tájain vannak a legnagyobb jólétben élő emberek, hanem ott, ahol a munkabirás, a munkakedv a legnagyobb.

Mindaddig, míg az ember intenzjv munkát nem folytat megélhetéséért, egészen a természet uralma alatt áll. E korszak igen sokáig tartott, mert az ember eredeti, szükségletnélküli állapotában igen hosszú ideig élt anélkül, hogy tulajdonképp dolgozott volna. Mint az őserdő többi lakója, idejét a táplálék keresése és a nyugalom között osztotta meg. A táplálék fölkeresése, mely általában bogyók, gyökerek és kisebb állatok gyüjtésében áll — nagyobb vadak elejtése már bizonyos tervszerüséget és eszközöket tételez fel, — akkor még igen fárasztó és az ember egész tevékenységét igénybe veszi. A természettől való függés a forró és meleg égöv alatt kevésbbé érinti az embert a természet bőkezüsége folytán. Ott azonban, ahol a természet az éghajlat zordonsága folytán fukar és a lakosság még alacsony gazdasági fokon áll, e függés igen erősen és sokszor nagyon egyoldaluan domborodik ki. Igy p. o. általánosan ismeretes, hogy a szamojédek és osztyákok élete még ma is teljesen függ a rénszarvastól, melynek vándorlásait tavasszal északra követik és mely ételt, ruhát és lakást (amennyiben rénszarvasbőrrel védik sátraikat az éghajlat zordonsága ellen), sőt úgyszólván összes szerszámaikat is szolgáltatja. A rénszarvasvadászat eredménye dönt e népek jóléte vagy nyomorgása felett és a rénszarvascsordák közt oly gyakran pusztító dögvészt az ottani lakosság mérhetetlen insége követi. E népek tehát úgyszólván egészen ettől az egy állattól függnek és megélhetési viszonyaik fölött az emez állatra nézve döntő természeti viszonyok, a rénszarvaslegelők állapota, az állatok kitelelésének körülményei stb. határoznak. Ha a természettől bővebben megáldott vidékeken a természeti viszonyoktól való függés nem is szokott ily egyoldaluan jelentkezni, az mégis igen nagyfokú.

A természeti viszonyok eme feltétlen uralma alól való lassankinti szabadulás egyedüli eszköze az emberi elme feltaláló képességével párosult munka, mely idővel arra képesíti az embert, hogy az azelőtt rajta feltétlenül uralkodó természeti erők egy részét saját akaratának vesse alá.

Mégis azt mutatja a történelem, hogy az emberiség csak igen lassan és nehezen tanul meg dolgozni. Az előrelátás teljes hiánya és nem annyira a testi, mint inkább a lelki tunyaság, a gondolkozástól és az akarástól való irtózás az, ami, mint a természeti népek ismerői ma már megállapították, a legnagyobb mértékben nehezíti a rendszeres munka kifejlődését. Amidőn a lakosság elszaporodása és a szükségletek nyomása egyre inkább a megélhetés egyenes feltételévé tette a rendszeres munka végzését, az alacsony műveltségi fokon álló népeknek ahhoz való hozzászokását, arra való nevelését, amint *Bücher* lipcsei tanár vizsgálatai igen szépen megvilágították, az *ütemszerűség*, a rithmus alkalmazása nagyban megkönnyítette. A munka egyes részeinek bizonyos szabályossággal, rithmikus ütemben, esetleg dalok éneklése mellett való végzése ugyanis (egyébként a szerszámok kopogása vagy egyéb hangja számos munkánál már magában bizonyos rithmikus hangokat idézett elő egyenletes munka mellett)

az abban résztvevőket a munkára való gondolástól és az arra való figyeléstől nagyrészt megkiméli, mert általában egész automatikussá lesznek a mozgások a szabályosan visszatérő hangok üteme mellett. Igy a munka eleinte még igen sok hasonlatosságot mutat az emberi erőfelesleg egyéb, gazdasági célzat nélküli kiváltásával, a játékkal, mely rithmikus táncok és egyéb ütem szerint végzett mozgásokban nyilvánul és melytől a munka ekkor még nincs szigoruan elválasztva, amint a természeti népek gondatlan, kevéssé előrelátó természetének általában a szükségletek közvetlen nyomásának megszünése után a magukat teljesen kedvteléseiknek és a gond nélküli élvezetnek való átengedése felel meg.

Igy tehát az ütemszerűségnek, a rithmusnak az emberiség munkára nevelésében bizonyára igen jelentékeny szerep jutott; vele azonban legalább is egyenlő jelentőségű az a szerep, melyet e téren az embereknek hatalmasabb és erősebb társaik részéről *erőszakkal munkára való kényszerítése* játszott. Ezzel a tényezővel alább, a gazdasági tevékenység társadalmi szervezésével kapcsolatban bővebben fogunk foglalkozni.

Ha a munkának a gazdasági életben jutó fontos, az összes gazdasági tevékenységnek kétségkívül a központjában álló szerepét meggondoljuk, igen csodálatosnak kell tartanunk azt, hogy az emberiség a munka valódi értékét csak igen későn értette át, és midőn annak szükséges voltát már kellően átlátta, annak igazi értékét még sokáig nem tudta felfogni. A régi kulturnépek általában mint szükséges rosszat fogták fel, melyet el kell ugyan végezni, mely azonban magában örömöt és élvezetet nem nyujt és tiszteletet sem érdemel. Annak a felfogásnak, mely szükséges rossznak tekinti a munkát, tipikus példájául szolgálhat a biblia ama tanítása, mely szerint az ember azért kénytelen verejtékével szerezni kenyerét, mert az első emberpár vétkéért ezzel büntette őt a Teremtő. Általában a görögök és a rómaiak is szabad emberhez nem méltónak tartották a békés munkát, és pedig főkép azért, mert azt gondolták, hogy az az ember testét és főkép lelkét elrútítja. Ily módon gondolkoztak az ókorban a munkáról a legnagyobb bölcselők is, mint *Platon*. Nem utolsó oka volt a munka megvetésének az, hogy az azzal járó kényelmetlenség és fáradtság miatt a szabad polgárok lehetőleg vállaikról elhárították a munkát és így azt főkép rabszolgák végezték, minek következtében azután a szabad emberek lenézték. A középkorban a harcias foglalkozás, a katonáskodás mellett kevés tiszteletben részesült a munka, míg a céhszervezet azután a városokban nem szerzett legalább az ipari munkának bizonyos tekintélyt. A szellemi munka, melyet az ókorban nagyrészt szintén rabszolgákra biztak, az újkorban egyre nagyobb tiszteletet vívott ki magának, a testi munkára nézve azonban, sajnos, a kellő felfogás még ma sincsen a társadalom összes rétegeiben eléggé elterjedve.

A közgazdaságtan keletkező tudománya is hosszú ideig elmulasztotta megfelelő figyelmet fordítani a munka rendkívüli fontosságára és nagy közgazdasági szerepére. Úgy a merkantilizmus, mint a fiziokratizmus mellőzték azt, míg végre a társadalmi gazdaságtan atyja, a nagy *Smith Ádám*, jogaiba helyezte a munkát, amennyiben az egész gazdasági élet működésének központjában álló erőt lát benne és hangsúlyozza, hogy a munka az a forrás, melyből a tökéletesebb szükségletkielégítés folyik.

c) A tőke.

Bármily központi helyet juttatunk is a gazdasági életben a munkának, mely az egyetlen képviselője az ember pozitiv belenyulásának a gazdasági tényezők alakulásába, mégis egy pillantás azokra a maradványokra, melyeket az ősember gazdasági tevékenységéről birunk, meggyőz bennünket arról, hogy az ember már igen korán törekedett munkáját különböző eszközök igénybevételével támogatni. Míg az ember csak saját testével igyekszik a zord és hatalmas természettel szembeszállni, erőlködése eredménytelen és hatálytalan. Mi az ember karjának ereje a kivájandó szikla, a ledöntendő fa keménységével, az elejtendő vad izomerejével szemben! Az első fa- vagy kődarabtól a legbonyolultabb gépekig alkalmazott eszközök mind azzal a közös vonással birnak, hogy rendeltetésük a munka hatályosabbá, eredményesebbé tétele.

Az eszközök alkalmazásának igen jelentékeny hatása van az egész gazdasági élet további alakulására, mert most már az ember egyre inkább lévén képes a természeti anyagok hasznosítására és feldolgozására, azoknak egyre nagyobb jelentőség jut. Kétségtelen ugyanis, hogy számos természeti adomány, melynek az ember ősi állapotában nem igen tudta hasznát venni, eszközei tökéletesbülésével nagyon jól lesz értékesíthető. Hogy más példára ne hivatkozzunk, elegendő azt felemlíteni, hogy az oly népekre nézve, melyek a vas feldolgozásának módját még nem ismerik, eme később oly rendkívüli fontosságra jutó érc nem bír értékkel és hogy a ma annyira keresett szén leggazdagabb tárházai, a legdúsabb szénbányák évezredeken keresztül kihasználatlanul hevertek. A jószágok készleteinek jelentősége másrészt azért is emelkedik idővel, mert az ember elkezd lassankint arra rájönni, hogy ha a rendelkezésre álló javakat nem fogyasztja el mind pazarolva, hanem azokból a jövőre is eltesz valamit, hogy azután munkaerejét nem mindig csak élelmének előállítására, hanem eszközök készítésére is használhassa, akkor jobban élhet, több vágyát és szükségletét elégítheti ki.

Egyébként itt is a munka az, mely a haladást első sorban lehetővé teszi. A munka árán jut ugyanis az ember idővel a javak nagyobb mennyiségéhez, mely, midőn már bizonyos fokú előrelátásra képes, abba a helyzetbe hozza, hogy nem kell elfogyasztania mind a birtokában levő javakat, hanem azok egy részét termelése fokozása céljából, munkája hatályosabbá tételére megtakaríthatja. A gabonát nem fogyasztja mind el, hanem egy részét elteszi, hogy a földbe vetve bővebb aratáshoz jusson, a fogyasztásra szánt mennyiségből is készletet gyűjt, hogy idejét szerszámok előállítására fordíthassa.

Az eszközök és szerszámok, valamint amaz anyagok, melyek termelésre vagy közvetve a termelés előmozdítására vannak szánva, a közgazdaságtanban a *tőke* neve alatt ismeretesek. A tőke rendeltetése tehát az eredetileg rendkívül fárasztó és kimerítő és mégis oly kevéssé hatályos munka eredményesebbé tétele. Az tehát a javak előállításának, termelésének folyamatával függ össze elválaszthatlanul és bármely gazdasági rendszer és jogi szervezet mellett nagy fontossággal bir. Ha a társadalom szocialisztikus szervezetet nyerne, a tőke nem szünnék meg, mert a termelés ekkor is segédeszközökre, szerszámokra, nyersanyagokra

és a munkásnak a termelés folyamata alatt való megélhetését biztosító jószágkészletre szorulna. Ezek nélkül hatályosabb termelés el sem képzelhető. Ellenben megszünnék a tőke mint magántulajdon tárgya, mint magánjövedelem forrása. A közönséges nyelvhasználat a tőke fogalmánál rendesen erre a vonatkozásra gondol, és tőke alatt a munkanélküli jövedelem forrását, a pénz nagyobb mennyiségét érti. A fentiek, melyek a tőke keletkezését és eredeti gazdasági jelentőségét tárják fel, mutatják, hogy a nyelvhasználat a tőke eredeti lényegétől igen eltért és az, amit közönségesen a tőke szóval jelölünk, csak bizonyos, nem annyira gazdasági mint inkább jogi és történeti fogalom, mely a mai gazdasági rend egyik főfeltételével, a magántulajdonnal elválaszthatlanul összefügg. Az, hogy a javak nagyobb mennyisége jelentékeny jövedelem forrása lehet, a magántulajdon intézményével kapcsolatos történeti fejlemény. A tőke eredeti és tisztán gazdasági fogalma ellenben a mai gazdasági rendtől és annak történeti kifejlődésétől, valamint a magántulajdon lététől vagy nem lététől teljesen független. Ennélfogva a tőke mindaddig, míg emberi kultura lesz, nem fog megszünni létezni, mert hiszen annak egyik elengedhetlen alapját képezi; legfeljebb a tőkének magántulajdonban léte az, aminek a megszüntetéséről beszélni lehet.

Hogy a tőkének minden társadalmi alakzat mellett jutó jelentőséget a maga egészében felfogni képesek legyünk, a javak előállításának egyik legfontosabb törvényére kell figyelmünket irányítani, mely abban áll, hogy a termelés hatályosabb, ha nem közvetlenül törekszünk célunk, a javak előállítása felé, hanem először előkészítő lépéseket teszünk, megfelelő szerszámokat készítünk és csak úgy fogunk a termeléshez. Amidőn az ember munkája közvetlenül a földje megmívelésére irányul, az csak igen kevéssé hatályos és a természeti népek egyszerű kapájukkal, mely náluk a föld mívelésének úgyszólván egyetlen eszköze, csak igen keveset tudnak a földből előteremteni. Az eleinte emberi, később pedig igás erővel vont eke alkalmazása melletti mívelés már jóval eredményesebb mint az eke nélküli, míg végre a gőzekével és egyéb gépekkel folytatott úgynevezett belterjes földmívelés igen sokszorosan felülmulja az előbbi mívelési módok eredményét. Amidőn a gőzekét és egyéb mezőgazdasági gépeket, továbbá az ezek előállításához szükséges számos gépet és szerszámot készítjük, akkor voltakép a föld megmívelésére igen nagy kerülőutat választunk, mert hiszen sokkal egyszerűbb volna mindazt a munkát, amit eme gépek és szerszámok készítése igényel, egyenesen a föld megmunkálására fordítani. Igen ám, de ez esetben a föld hozama nagyon messze elmaradna a gőzekeszántás által előidézett mögött. Az ipari termelés terén még sokkal fokozottabb mértékben érvényesülnek a kerülő, közvetett utakon való termelés előnyei.

Hogy a nem közvetlenül a kész termék előállítására irányuló termelés hosszabb időt is igényel mint az, mely minden kerülőút mellőzésével egyenesen a fogyasztásra közvetlenül alkalmas tárgyakat állítja elő, az igen természetes. Azonban éppen eme körülmény az, ami a tőkének még egy másik szempontból is kiváló jelentőséget kölcsönöz. A termelés ideje alatt valamiből meg kell élni. Ha valaki semmiféle készlettel nem rendelkezik, nem választhat körülménye-

sebb és hosszan tartó, de egyúttal eredményesebb termelési folyamatot, hanem munkáját lehetőleg közvetlenül élelmének előállítására, napi szükségletei fedezésére kell fordítania. Igy tűnik tehát ki a felhalmozott készletek jelentősége. Egyedül ezek tehetik lehetővé sikeresebb és hatályosabb termelési módok keresztülvitelét.

Bár a tőke a gazdasági életnek úgyszólván minden fokán jelentkezik és nélküle az előadottakhoz képest még a legkezdetlegesebb termelés, sőt szükségletkielégítés is alig képzelhető, mégis a gazdálkodás alsó fokain a tőke csak igen korlátolt mennyiségben található és csak alárendelt szerepet játszik. Előtérben eme fejlődési fokokon a munka áll, *mely a gazdasági élet első társas elemeit is magában foglalja.*

3. A gazdasági élet társadalmi szervezkedésének csirái.

A munka rejti magában azt a csirát, mely a gazdasági életet az egészen elszigetelt egyéni működésből az emberek egyre nagyobb és nagyobb tömegeinek egységes, közös alappal és célokkal biró összeműködésévé, szóval a szó legszorosabb értelmében vett társadalmi működéssé tette. Egészen elszigetelt egyéni működésnek ugyan a gazdasági tevékenység abban a korszakban is alig fogadható el, amidőn az ember voltakép még nem is gazdálkodik, hanem egész idejét az állathoz hasonlóan a táplálékkeresés, a növények, gyökerek és apró állatok felkutatására fordítja, mert férfi és nő ekkor is, legalább a párzási idő alatt, közösen igyekeztek a megélhetéshez szükségest előteremteni. Mégis magasabb értelemben vett társas működéssé, egész közületek egységes eljárásának alapjává csak hosszabb fejlődés folyamán lesz a gazdasági tevékenység. Ha érteni kívánjuk mai fejlett gazdasági életünket, melyben ezer és ezer fonál köti az egyik ember gazdasági működését a másikéval össze, azt csak úgy érhetjük el, ha ismerjük azt a hosszú és tekervényes utat, mely az emberiséget a gazdasági elszigeteltség állapotából az ily összetett és bonyolult gazdasági összeműködéshez vezette. Kutatnunk kell azokat az okokat és tényezőket, melyek ezt a fejlődést előidézték és át kell tekintenünk ennek a fázisait.

a) A közös munka.

Az első tényezőt és úgyszólván kiindulási pontot eme fejlődésnél a munka szolgáltatja. Mint a vad népek számos példája mutatja, az egyforma munkát űzők sokszor egy helyen összegyűlnek és így társaságban közösen végzik el munkájukat. A társadalmi elem ilykép első sorban a *közös*, az együttes *munka* útján érvényesül először. Szükségtelen talán megjegyezni, hogy ilyenkor az egyesek által végzett munka egészen el van különítve, az egyik munkája a másikétól egészen független. Az összejövetelnek, a munka együttes végzésének az oka nem az elérendő eredményben, az elkészítendő munkatermékben vagy annak a belátásában van, hogy közösen más eredményeket lehet elérni; hanem az ember társas természetében, a társas ösztönben, az ember vágyában, hogy hozzája hasonlókkal együtt legyen. Az ember ugyanis, mint társas lény, mások

társaságában, másokkal együtt könnyebben dolgozik mint egyedül, sőt a nem a legközvetlenebbül a táplálékszerzésre vagy egyéb közvetlen szükséglet kielégítésére irányuló, valamint az állandóbb munkát igénylő dologra az ember egyedül főkép pszichologiai okokból, akarata és szellemi tehetségeinek gyengesége folytán, kezdetben képtelen. A társaság, mások hasonló cselekvése ezzel szemben már csak az alacsony fokon álló embereknél oly élénk utánzási hajlamnál fogva is könnyíti a munkát és végzése közben a szórakozásnak is több teret nyujt, ami mind elviselhetőbbé teszi a természeti népeknek oly nehezére eső dolgozást.

Ennek megfelelően alacsony műveltségi fokokon a közös, az együttes dolgozásnak igen nagy szerepe van. Első sorban a nők azok, akik a kezdetleges népeknél nekik jutó nehéz és fáradságos munkákat, minő a gabona őrlése (kövekkel), a kenyérsütés, továbbá az edények készítése stb. a kunyhók körül ülve többedmagukkal szokták végezni. A munkához összeülnek és a társaságban rejlő vonzó erő segítségülvételével siklanak át a munka nehézségein és fárasztó voltán. A férfiaknak kevésbbé békés, inkább harcias foglalkozásai eleinte nem engedik a társas munkát.

b) A munkaegyesítés.

Habár a közös munka tekinthető a társadalmi gazdálkodás ősssejtjének, mégis az magában még kevés, úgyszólván számba sem vehető szervező erőt tartalmaz. Ennek dacára azáltal, hogy az embereket közelebb hozza egymáshoz és bizonyos külső kapcsot létesít a dolgozás tekintetében köztük, minden további ezirányú fejlődésnek kiindulási pontjává lesz.

Hiszen a közös munkától már csak egy lépés választja el a *munkaegyesítést*. Nagyon közel fekvő ugyanis, ha közösen dolgoznak, hogy ott, hol az egyik ereje nem elegendő, társai segítségére jönnek és közösen győzik le az egyes ember erejét felülmúló akadályt. Ezzel megtörtént az első lépés arra, hogy az emberek gazdasági tevékenységükben támogassák egymást és erejük egyesítésével nagyobb feladatokra vállalkozzanak. Az ezt követő évezredek kulturája enélkül a lépés nélkül soha sem lett volna lehetséges, mert enélkül azok a nagy művek, melyek a magasabb kulturának tanujelei, de elengedhetlen feltételei is voltak, soha sem létesülhettek volna.

A gabonaőrlés, a kenyérsütés, kunyhóépítés és főkép a földmívelés, mely munkákat alacsony műveltségi fokon általában a nők végzik, az első ily gazdasági összeműködések és az első tér, melyen a munkaegyesítés érvényesül. Amidőn ennek nagy előnyei, a munka sokkal eredményesebb és emellett könnyebb volta nyilvánvalóvá lesznek, egyre gyakrabban átviszik a munkaegyesítést oly terekre is, hol azelőtt a férfi magában dolgozott. Igy azután a férfiak most már közösen vadásznak és egyesült erővel nagyobb vad elejtésére is képesek lesznek. Hogy már ebben az egyszerű munkaegyesítésben is mily szervező erő rejlik, mutatja, hogy az utazók egyhangú tanúsága szerint ilyenkor az elejtett vadnak a munkában résztvettek közt való megosztására bonyolult szabályok létesülnek, melyek meghatározzák, hogy a zsákmányul ejtett vad egyes részei

kinek jutnak osztályrészül. Más népeknél, melyek tavak vagy tenger partján, vagy pedig éppen szigeteken laknak, a munkaegyesítés a halászat terén nyer nagy szerepet. Igy van ez például Ujzélandban; az osztyákoknál is a férfiak közösen halásznak. Hogy azután az egy-egy munkára alkalmazott munkaegyesítés milyen gyorsan terjed az azzal összefüggő és nagyobb munkaerőt, több munkáskezeket igénylő foglalkozásokra is, annak példájául szolgálhat a nagy hálók készítése Polinéziában, hol e célból sokan működnek össze.

Az ily összeműködés nagy jelentősége kitűnik, ha meggondoljuk, hogy a nagyon kezdetleges szerszámok mellett egyes nagyobb gazdasági feladatok egyéni erővel való megoldása, ha esetleg fizikailag lehetséges volna is, mégis képzelhetetlen hosszú időbe kerülne. *Stanley* szerint p. o. a Tanganyika tónál a fatörzs kivájása által készített csolnak előállítása, mely munkában a szomszédok is részt vesznek, több mint három hónapig eltart.

A magasabb gazdasági tevékenység irányában hatalmas *nevelő erő* fekszik a munkaegyesítésben, mert nemcsak arra tanítja meg az embereket, hogy egy-egy nagyobb és egyéni erővel el nem végezhető munkára vállalkozzanak, hanem arra is, hogy munkájokban egymáshoz alkalmazkodjanak és simuljanak. Továbbá az egymásrautaltságnak egyre jobban kifejlődő érzetét kelti az emberekben. Ezek a körülmények azután mind együtt odavezetnek, hogy az állandó letelepüléssel, a falvak és helységek keletkezésével a munkaegyesítés egyre inkább tért foglal és jobban jelentőségre jut a gazdasági életben, mit nagyban elősegít az, hogy az a tartós letelepüléssel állandóbb jelleget is ölthet. Kiváltkép szembetünő ez a föld megmunkálásánál, hol évről évre visszatérő, meg-megújuló munkákról van szó. Természetesen főképp a szomszédok azok, kiket egyébként ekkor rendesen vérségi kapocs is köt össze, kik egymást a nagyobb erőfeszítést igénylő munkáknál kisegítik. A munkaegyesítés ecsetelt eredetéhez képest a kisegítés egészen ingyen, minden ellenszolgáltatás nélkül történik. Úgy kell ezt képzelnünk, hogy az, aki házat akar építeni, vagy nagyobb földtáblát bevetni, learatni, erdőterületet irtani stb., megkéri szomszédait, hogy segítsenek neki, kik annak a tudatában, hogy az őket segítségül hívó és társai hasonló munkájukban őket fogják támogatni, készségesen megjelennek. Igy történik a természeti népeknél többnyire a vetés, az aratás, a kukoricahántolás, a szüret, a nagyobb fatörzsek ledöntése és az erdőből való hazaszállítása, továbbá a nagyobb kunyhók és házak építése, a kenyérterménynyek sütése, a vadállatok fogásánál alkalmazott árkok ásása, Afrikában az elefántvadászat, a pálmabornak nagyban való előállítása és még sok egyéb munkának az elvégzése. Ilyenkor, amint az utazók leírásai mutatják, gyakran munkaközben is vígan vannak. Mindenféle dalok éneklése mellett végzik a dolgot és így a munka fárasztó volta dacára is számos esetben egész kellemes időtöltéssé lesz. Az, aki számára végzik a munkát, gondoskodik a munka tartama alatt segítő társai ellátásáról és este rendesen közös lakomára gyülnek össze. Ha az egész munkát bevégezték, az aratást, a szüretet befejezték vagy a házat elkészítették, ezt rendszerint lakomával, énekkel és tánccal ünneplik.

A szomszédok ily önkéntes munkaegyesítését és kölcsönös kisegítését még ma is számos magasabb gazdasági fejlődési fokon álló népnél is megtaláljuk és

az a mi népünknél sem ismeretlen. Nagyobb mértékben főképp a georgiaiaknál, az oroszoknál és a délszlávoknál fordul elő. Nyomai különben Nyugaton is megmaradtak az aratóünnepélyek és bokrétaünnepek alakjában, melyek mind a munkaegyesítés emez ősi forrására vezetnek vissza.

c) A munkamegosztás.

A munkaegyesítés által keletkezett közösségnél igen közel fekvő dolog volt, hogy a segítés nemcsak oly módon történhetik, hogy mindenki ugyanazt a munkát végzi, hanem úgy is, hogy az egyik teendőt az egyik, a másikat pedig a másik fél vállalja magára, és míg a munkaegyesítésnél egy úton haladnak, ugyanazon cél, valamely, a szükségletkielégítést biztosító mű létrehozása felé, addig itt mintegy különböző utakon kívánják a célt, a jobb életmódot elérni. A nő például a földet míveli, míg a férfi az erdőbe megy vadászni, mi által a táplálkozás változatosabb lesz és az egész élet javul.

Igy keletkezik a *munkamegosztás,* mely a gazdasági szervezésnek és társulásnak még sokkal fejlődésképesebb és nagyobb horderővel biró elemét tartalmazza mint a munkaegyesítés. Elsősorban ugyanis az embereknek szükségletkielégítésük tekintetében egymástól való függését a természetadta legszűkebb határokon, t. i. azon feladatokon túlterjesztette, melyeknek az elvégzésére az egyén fizikai ereje elégtelen. Most már, amidőn az egyik fél ezt, a másik amazt a teendőt végzi, mint p. o. a folyók mentén lakó osztyákoknál, hol a férfiak elmennek halászni, míg a nők otthon az előtte való nap fogott halakat készítik el, a kölcsönös függés sokkal jelentékenyebben érvényesül mint régebben. Igaz, hogy eleinte ez kevésbbé érezhető, mert az utazók számos megfigyelése szerint az alacsony kulturális fokon álló népeknél igen gyakori az, hogy a férfiak maguk fogyasztják el az elejtett vadat, míg a nők inkább csak az általuk szerzett növényi táplálékkal élnek. Azonban a munkamegosztás fejlődésével, annak egyre jobban való kiterjedésében megvan a szükségképi alapja az egymásrautaltságnak. Az egyoldalú irányban tevékeny ember mindig inkább van társaira és az azok által előállított jószágokra utalva mint az, aki lehetőleg maga végez mindent, amire szüksége van. Természetes tehát, hogy a munkamegosztás térfoglalásával az emberek kölcsönös függése egyre növekedett. Míg azelőtt nagyjában egészen mindegy lehetett az embernek, hogy egyik vagy másik társa miként végzi munkáját, addig, mihelyt a munkamegosztás jobban tért foglal és az egyik a másik által előállított jószágot kezdi fogyasztani, mindenki egyre élénkebben lesz érdekelve abban, hogy mit és hogyan dolgoznak társai.

De ez az egymásrautaltság, a kölcsönös függés, mely a munkamegosztás szükségképi kisérője, nincsen az emberek kárára, sőt, amint igen könnyen érthető, úgy a szükségletkielégítés javulása, mint pedig a gazdasági élet szervezése tekintetében igen jelentékeny előnyöket rejt magában. Nagyobb ügyességre és tökélyre egy-egy teendőben, amint a tapasztalat mutatja, csakis úgy tehetünk szert, ha azt sokat gyakoroljuk, mi pedig mindaddig, amíg a teendők bizonyos megosztása be nem következik, amíg mindenki kénytelen minden szükség-

letének kielégítéséről gondoskodni, nem lehetséges. A technikai haladásnak is, amint számtalan példa mutatja, ugyancsak a munkamegosztás a legfőbb előmozdítója, mert csak ez úton jut el az egyén a folyton végzett teendő mélyebb megfigyeléséhez, összefüggésének megértéséhez és új eljárási módok felfedezéséhez. Az egyéniség kifejlődése sem képzelhető el munkamegosztás nélkül. Az oly társadalmak, melyek csak kevéssé ismerik a munkamegosztást, tagjaikban igen nagy egyformaságot mutatnak és az emberiség ezen, az állatok csordáiban észlelhetőhöz hasonló egyhanguságon, az egyéni vonások jelentékeny hiányán munkamegosztás nélkül aligha emelkedett volna felül. Igaz, hogy másrészt éppen maguk az egyéni hajlamok, melyek az egyes egyének különböző szervezetében rejlenek, nem utolsó okát képezik viszont a munkamegosztás kifejlődésének.

A munkamegosztás nagy szervező hatásának megértése végett mindenekelőtt a munkamegosztás két típusát kell vizsgálat alá vennünk.

Az első típusa az, mely az *egyenrendű,* nagyjában egyenlő fokú szellemi tehetségeket feltételező munkákra vonatkozólag érvényesül. Eredete igen messzire nyúlik vissza és a legkezdetlegesebb gazdasági viszonyok közt keresendő, mert már az életüket csupán a természet adományainak gyűjtésével tengető népeknél, melyek tehát a termelés fogalmát még nem is ismerik, találunk bizonyos csirájára a munkamegosztásnak, mert ezeknél a férfi főkép az apró állatok gyűjtésével foglalkozik, míg a nő a növényi világból származó táplálék, a gyökerek és bogyók gyűjtését üzi. Később, a földmívelésre való átmenet kezdeteivel, a férfi és nő közti munkamegosztás már sokkal határozottabb alakot ölt. A férfi vadászatra megy eleinte maga, majd társaival, míg a nő végzi a föld megmívelését, ugyancsak, amint fentebb láttuk, legnagyobbrészt társnői segítségével. Igy keletkezik a munkamegosztásnak és a munkaegyesítésnek bizonyos összetétele, mely már a gazdasági életnek némi társadalmi szervezetét jelenti, mert a szükségletek kielégítéséhez megkivántató jószágok előteremtése már nem történik elszigetelten, minélfogva valamelyes rendet és szabályszerüséget is kell lassankint a gazdasági tevékenységbe bevinni.

Erősebb lökést azonban a gazdasági szervezkedésnek a munkamegosztás másik típusa, *a vezető, szellemi munka és a közönséges testi munka szétválása* ad. A természeti népek példája mutatja, hogy már ez is igen korán megtörténik. Ugyanis már az igen alacsony fokon álló néptörzseknél is találkozunk a varázslók és szellemidézők szerepével, mely főképen abban áll, hogy az emberek és a szellemek közt közvetítenek, betegeket gyógyítanak, a gonosz szellemeket elűzik, távoltartják stb. A kezdetleges népek tudatlansága, babonássága és a rossz szellemektől való félelme mellett az ily egyének, kik a többiek hiedelme szerint mindenféle természetfölötti erőkkel és tehetségekkel vannak megáldva, nagy tiszteletben részesülnek és embertársaikra nagy befolyással bírnak, mert a babonás néppel igen könnyen elhitetik, hogy utasításaiknak a megszegése a rossz szellemek haragját és mindenféle bajt hárítanak az illetők fejére. Igy azután kivált akkor, midőn már nagyobb számban vannak, és a többieket felülmúló szellemi képességeik folytán az összetartásban rejlő nagy erőt felismerték, lassankint szervezett papi renddé lesznek, a hatalmat és idővel a törzs egész vezetését a kezükbe kerítik.

Az erősebb, tehetségesebb, ügyesebb és főkép erélyesebb elemeknek a tömegek végtelen egyformaságából való kiválása mélyre ható változásokat idéz elő nemcsak a társadalmi, hanem a gazdasági viszonyokban is. Azok, kik a vezető, irányító munkára, a papi, vezéri, majd a harci teendők végzésére alkalmasak, vagy pedig az ily osztályoknak csakhamar örökletessé válása folytán ebben az osztályban születtek, egyre inkább csakis emez új teendőiknek, a nép vezetésének élnek. A tömeg, mely kivált eleinte, míg a varázslók, papok és vezérek nincsenek osztályként szervezve, önként is nagy mértékben előmozdítja ezt az által, hogy kivált a varázslók és papok szolgálatait nagy babonássága folytán sokszor igen bőkezüen fizeti, maga továbbra is megmarad régi életmódja mellett, folytatván vadász, földmíves vagy állattenyésztő foglalkozását. Ez természetszerüleg oda vezet, hogy a kuruzslóknak és varázslóknak régen adott önkéntes adományok helyébe állandó szolgáltatások lépnek és az élet elsőrendű szükségleteiről való gondoskodás által megkivánt munkát, a megélhetéshez szükséges javak előteremtését most már a tömeg a kiváltságos, vezető munkát végző egyének számára is elvállalni kénytelen.

Minthogy az egész gazdasági élet megértése szempontjából igen fontos fejlődési folyamatról van szó, mely mély bepillantást enged a gazdasági élet és szervezet lényegébe, kissé közelebbről akarjuk e pontot megvilágítani.

Láttuk, hogy a vezető munkára alkalmas egyének kiválásával a közönségesebb, alsóbbrendű munkáknak a kevésbbé tehetséges és átlagos emberek részéről való elvégzése, és ily módon a bár akkor még alsórendű, de mégis már szellemi munkát végző egyének számára való teljesítése, tehát a varázslók, papok és vezéreknek a tömeg által való eltartása igen természetes és a dolog lényegéből folyó fejlemény. Mert hiszen az ily vezető és irányító munkának nagyobb szerephez jutása után az magától kivánja a vele foglalkozó egyéneknek a közönséges lélekölő és kivált e korban nagyon erőltető munkától való felmentését. A vezető férfiak megélhetéséről azonban gondoskodni kell és így érthető, hogy azok az egyének, kik eme munkálkodás tényleges vagy képzelt előnyeit élvezik, magukra vállalják a tehetségesebbek eltartását.

d) A hatalom mint szervező erő.

Másrészt azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy a munka fárasztó és erőltető volta mindig igen erősen ösztönözte az embert arra, hogy azt lehetőleg magától elhárítsa, és ha csak lehetséges, embertársait dolgoztassa maga helyett. És emez ősi hajlamnak a jellemzett fejlemények nagy fokban kedveztek. Az utat erre maga a tudatlan emberek nagy tömegének ama készsége egyengette, mellyel az ismeretlen hatalmaknak és földi helytartóiknak áldozni és azok jóindulatát anyagi áldozatok útján megnyerni törekedtek. A hatalom pedig, melyhez a vezető férfiak részben tehetségük, részben pedig a többiek gyengesége, erélytelensége és korlátoltsága folytán jutnak, megmagyarázza a további fejleményeket, melyek abban állnak, hogy a törzsfőnökök, vezérek, varázslók és papok nemcsak maguk helyett dolgoztatják a tömeget, hanem azt egyre nagyobb szolgaságba és alárendeltségbe hajtják és egyre nagyobb mértékben kényszerítik

nehéz munkára. Látjuk, hogy ezen a fejlődési fokon mindenütt a legyőzöttek, a gyengék a munkások, míg az erősek és tehetségesek a vezetők, kik a közület dolgainak intézésével foglalkoznak.

Igy a gazdasági élet fejlődésének és szervezésének egy új hatalmas tényezője kezd teljes súlyával érvényesülni: *a kényszer és az erőszak.* Valóban hatalmas és félelmes rendező erők, melyek az egész gazdasági élet képét mindenhol megváltoztatják és sehol sem hiányzanak. Szerepük az emberiség gazdasági nevelésében kettős. Először is a tunyaság legyőzésére és *kitartó munkálkodásra* egész más fokban *szoktatják az embert* mint a primitiv ember kevés számú szükségletei. Mintegy a magasabb színvonalú életmód által egyre finomodó kiváltságosak növekvő szükségletei, melyeket a visszamaradt tömeg nem érez és nem is érezhet, hatnak a kényszer és az erőszak útján serkentőleg a tömeg nagyobb erőkifejtésére és szorgalmasabb dolgozására. A kiváltságoltakban felébredt és egyre jobb és tökéletesebb szükségletkielégítésre irányuló vágy lesz a rugója a nagy tömeg erőteljesebb és kitartóbb munkájának és a közvetítő tényező, mely az egyik csoportban keletkezett szükségleteknek a hatását a másik csoporttal, a nagy tömeggel, közvetíti. A kényszer, amint egyébként a mai életből is tudjuk, csodákat mível. Amire a primitiv ember saját életének javítása és szépítése végett nem volt hajlandó, t. i. állandó és kitartó munkára, arra most kénytelen most azért, hogy ez által mások sorsa javuljon, épp úgy mint mikor a gyermek kezdetleges belátásával szép szóra valamit nem hajlandó megtenni, amit azután verés árán mégis meg kell tennie. Igy volt a primitiv ember is a kitartóbb munkával, melyre saját szükségleteinek alacsony foka nem, csupán a föléje emelkedő embertársainak a korbácsa és egyéb kényszereszközei voltak képesek megtanítani.

A kényszernek és erőszaknak az embertömegek munkára való szorításán kívül még egy másik, nem kevésbbé fontos szerepe van a gazdasági és ez által közvetve az egész társadalmi élet fellendítésében: *a munka erős szervezése és határozott irányítása.* Amint láttuk, már a munkaegyesítés is bizonyos szervezéssel jár, mert amint az a puszta közös munka színvonalán felül emelkedett, és több embert egyesített bizonyos közös cél érdekében, valamelyes irányítás és vezetés elengedhetlen lett. De mennyire elmaradt a csupán szokáson vagy időleges érdekeken alapuló munkaegyesítés erőkifejtése úgy a vezetés és munkabeosztás határozottságát, mint pedig az egyesített tömeg számát illetőleg, a hatalmasok részéről egyesített munkára kényszerített tömegek által képviselt munkaerő mögött! A szankcióval alig biró vezetés helyét a szigorú rendelkezések foglalják el, a fejetlenséget és bizonytalanságot a hatályos parancs súlya helyettesíti. És ami a közös feladat végzésére egyesített munkások számát illeti, mely a szerszámok és eszközök tökéletlensége mellett a nagyobb erőkifejtésnek sokkal fontosabb tényezője semmint azt mai technikánk fejlettsége mellett megérteni tudnók: az egyre nagyobb közületek fölött rendelkező uralkodók természetszerüleg sokkal nagyobb munkástömegeket toborozhattak össze mint amilyenek a falubeliek vagy éppen csak a szomszédok, régi szokáson alapuló, munkáscsoportjai voltak.

Természetesen még a legkegyetlenebb erőszak alkalmazása mellett is csak lassan és nehezen ment a kevés kitartással és eréllyel biró primitiv embertömegeknek állandó céltudatos erőkifejtésre való szoktatása. Úgy a régebbi korokból visszamaradt emlékek, mint pedig a természeti népek megfigyelése mutatják, hogy a tömeg dolgoztatásánál annak urai a közvetlen kényszer alkalmazásán kívül a munkakedv és kitartás emelésére mindent elkövetnek és mindenkép igyekszenek, hogy a tömeg összeműködésének egységességét biztosítsák. És az ütemszerüségnek, a hangszereknek és daloknak az eme célra való alkalmassága, melyeket mint a kezdetlegesebb munkaegyesítés következményét és elősegítőjét fent már megismertünk, most, amidőn egyre nagyobb tömegeknek egységes erőkifejtésre ösztönzéséről van szó, fokozott mértékben jutott érvényre. Igazat kell tehát adnunk *Bücher* tanár következő szavainak: »A munkadalok és később az ezek helyébe lépő zene, melyek kezdetben az önfegyelmezés eszközei, melyekkel önkéntes munkáscsoportok maguk között az összetartást és a munkakedvet fenntartják, később az uralmi viszonyból származó fegyelem segédeszközévé lesznek, melyeket az afrikai törzsfőnök épp úgy alkalmaz, mint a kínai mandarin és a balti földesúr.«

És tényleg azt látjuk, hogy Afrikában sok helyütt dobszó mellett aratnak és egyéb hangszer hangjai mellett vetnek. Másfelé is a tömegmunkáknál a dalnak és zenének nagy szerepe van. Számos körülmény arra mutat, hogy az ókor klasszikus népeinél, kivált a görögöknél, a közös munkálkodás előmozdítására igen kedvelt eszköz volt a zene. Tudjuk, hogy p. o. a kenyérdagasztást gyakran fuvolakiséret mellett végezték és *Plutarchos* beszéli, hogy Lysandros Athene falait zenekiséret mellett bontatta le, míg *Pausanias*-nál azt olvassuk, hogy Messenét fuvolajáték mellett építették.

Azonban az ily könnyítő és fegyelmező eszközök dacára is, milyennek kétségkívül első sorban a rithmust és zenét kell tartanunk, a munkafelügyelőknek és azok korbácsainak a tömegek dolgoztatásánál mindenesetre nagy fontosság jutott és a *Madách* által a Pharao-jelenetben oly meghatóan szemeink elé varázsolt eset az emberiség munkára nevelése és szervezése történetének lapjain, ha ezek meg volnának írva, bizonyára milliószor ismétlődnék.

Ahhoz, hogy állandóbb és maradandóbb jellegű művei létesüljenek az emberi munkálkodásnak és hogy nagyobb, nehezebb feladatok megoldása lehetővé váljék, a munkaegyesítés régi alakjai nem voltak elegendők. És pedig nemcsak azért, mert csak kisebb embercsoportokat egyesítettek és ezeket is csak kevéssé fegyelmezetten, hanem azért is, mert a szomszédoknak vagy falubelieknek a pillanatnyi szükségen vagy szokáson alapuló egyesülései és együttmunkálkodásai igen muló és időleges jellegüek voltak. Nagyobb eredményeket csak tartósan összeszokott, állandóan együtt tartott munkáscsoportokkal lehetett felmutatni. Ezt az állandóságot a felsőbb hatalom, a gyengék leigázása önként magával hozta. Az emberek egy részének alávetése és az ezzel járó kényszer és erőszak nemcsak a társadalmi viszonyoknak adott bizonyos állandóbb jelleget, hanem a gazdasági életnek is. Az emberek kezdetleges laza és időleges összeműködését szervezett és állandó munkálkodássá alakítja át.

De nemcsak a munkaegyesítés terére szorítkozik a kényszerhatalmak létesülésének ez a hatása. A vezető és közönséges testi munka közti munkamegosztás is csak nagyfokú erőszak és kényszer alkalmazása mellett mehetett végbe. Ha az újabb hivatások, a papi és vezéri rend kiválását erőszak nélkül elképzelhetjük is olykép, hogy a lakosság többi része az ily egyének eltartásáról az általuk teljesített hasznos szolgálatokra való tekintettel önként gondoskodik, mégis az új rend szilárddá és véglegessé csakis kényszerszervezet útján lehet, mert egyedül ez képes állandóan és biztosan megállapitani a magasabb foglalkozást üző kiváltságos elemek megélhetését.

Látjuk tehát, hogy a kényszer és az erőszak a gazdasági életet fejlesztő és társiassá, sok ember összeműködésévé átalakító tényezők között az állandósító, a többi hasonirányú tényezőket is irányító és összekapcsoló elemmé lesz. Ez az a ragaszték, mely az emberiség egyes részeit, a társadalmak egyes tagjait egy-egy egésszé egyesítette és az emberek bizonyos csoportjait a szükségletkielégítésükhöz megkívántató feltételek előteremtésében hosszabb időre összefüzte.

Mindezek után senki sem fog csodálkozni azon, ha azt állítjuk, hogy a kényszer és erőszak alkalmazása, a gyengéknek az erősek szolgáivá való alacsonyítása nélkül az emberiség nem juthatott volna a kultura mai magaslatára. Ha a győzők és alávetettek véres és kegyetlen küzdelmeitől eltekintünk és az emberi igazságosság, valamint az emberiesség szempontjai helyett egy magasabb, az egész emberi fejlődés menetét szem előtt tartó nézőpontból itéljük meg a barbárság korszakában és még sokáig azután is uralkodó fölé- és alárendeltségi viszonyt és az ezzel járó elnyomást és millió szenvedést: akkor ezeket oly szükséges rossznak fogjuk tekinteni, mely a természet által ránk mért számtalan baj és kínlódás általános jellegét viseli magán és a szenvedések árán, igaz hogy nem az egyénre, hanem az összességre nézve, bizonyos eredmény elérését, a természeti ember tehetetlen állapotából a kultura magas fokára való felemelkedést tette lehetővé. Óriási munkamennyiség az, melyet a mai műveltségi fok eléréséhez szükséges anyagi feltételek és eszközök, a társadalom kulturális birtokának az előteremtése megkivánt, melyet még a szükséges mértéken felül is növelt az emberiségnek ősállapotában és még sokáig azután a rendszeres dolgozásra való alkalmatlansága. Erre kellett mindenekelőtt az emberiséget nevelni, és erre bizonyult az erőszak, az elnyomás a tunya és erélytelen, tudatlan és korlátolt emberrel szemben, egyik legfontosabb eszköznek. Enélkül a szigorú és kemény nevelés nélkül szervezetét a munkára acélozni aligha lehetett volna.

Ha így az elnyomás és erőszak szerepének az emberiség fejlődése szempontjából jutó igen nagy jelentőséget a fentiek kiemelése által kivánjuk megvilágítani, akkor természetesen igen távol áll tőlünk azt állítani, hogy az emberiség e nagy nevelési folyamat alatt csupán a szenvedés oly mérvén ment keresztül, mely felemelkedéséhez elkerülhetetlenül szükséges volt, vagy éppen azt vitatni, hogy a vezető elemek a népet azért lökték szolgaságba, hogy az emberiség fejlődése szempontjából oly fontos nevelési folyamaton keresztülvigyék. Valamint az emberi test, úgy a társadalom szervei is önkéntelenül működnek össze és a

legkülönbözőbb szándékokból és indító okokból származó cselekvések egy magasabb elv szolgálatában álló eredményeket hoznak létre: úgy az emberiségnek munkára való nevelése is öntudatlanul és az egyének önző érdekét szolgáló eszközök segélyével megy végbe.

Semmi sem mutatja oly tisztán, hogy az erőszak és kényszer, az embertársak leigázása és járombahajtása mennyire a szükségszerüség gyermekei, mint az, hogy mértékük és alkalmazásuk módja a történelem folyamán a megvalósítandó feladatok és az ezek rendelkezésére álló eszközök és munkaerő, valamint a munkakészség közti arány szerint változott. Az alávetett elemeknek munkára való szorításánál alkalmazott kényszer mérve és eszközei ugyanis a történelem tanusága szerint az emberi *művelődés* és a *technika* haladásától függ és az egyes korszakokban ezekkel együtt változik. E két tényező határozza meg egyrészről az emberek munkabirását és azok szorgalmának, munkára való hajlandóságának a fokát, másrészt pedig a végzendő munka természetét és keresztülvitelének módját.

Az emberiség technikai ismereteinek különböző fokozataihoz képest igen eltérő a munka természete és jelleme. A legrégibb korban a hiányos ismeretek és a kezdetleges tökéletlen eszközök mellett az ember izomereje csak igen kevés támogatásban részesült. A munkában a súlypont az *emberi erőkifejtésen* volt. Az emberi erőkifejtés volt a munka legáltalánosabb és uralkodó eleme. Nagyobb művek létesítése, tökéletesebb szükségletkielégítés biztosítása és készletek felhalmozása ilyen fokon csakis a rendelkezésre álló munkaerő lehető nagy tömegében és a lehetőség határáig való kizsákmányolásában és kipréselésében birhatja biztosítékát. Ezért akkor, amidőn a munka oly nehéz, az azt eredményesebbé tevő eszközök száma pedig oly csekély volt, a faraók szigorú és vasmarkú munkaszervezetére volt szükség, hogy nagyobb művek létesüljenek és az emberi kultura alapjai lerakhatók legyenek.

És ez a kemény, kegyetlen szervezet, a rabszolgaság súlyos békói csakugyan emberfeletti munkára képesítették a kínzott tömegeket. Az ember bámulva áll meg ma eme korszak ezredévekkel dacoló emlékei előtt. Ha megnézzük Egiptom gúláit, a hatalmas faraók vasmarkú uralmának hátramaradt hirnökeit, ha végigmegyünk a Via Appián, megszemléljük az Aqua Claudiát, mely messziről vezette Romába a környező hegyek kitünő vizét, ha látjuk az óriási Colosseumot vagy a római kor egyéb maradványait, a legnagyobb bámulat kell hogy vegyen rajtunk erőt arra a gondolatra, hogy mindezt mily tökéletlen eszközökkel és mily kezdetleges technikával létesítették. A kíméletlen, erőszakos munkarendszer, mely a leigázottak rengeteg tömegét egyesítette egy-egy hatalmas karrá és lábbá, egy-egy az óriások erejével rendelkező munkássá, tette mindezt egyedül lehetségessé. A kemény fegyelem alatt álló óriási munkástömegek felett való rendelkezés adja meg e művek monumentális jellegét és nyomja azt a kemény, hatalmas bélyeget e korszak összes emlékeire.

Hogy már maguk a régiek is mennyire érezték a munka kikényszerítése irányában alkalmazandó erőszak mérvének a technika fokától való függését, mutatják *Aristoteles* szavai, melyek szerint a rabszolgaság csak akkor fog meg-

szünni, ha az emberiség annyira haladt, hogy a szövőszék vetélője majd magától fog ide-oda futkosni.

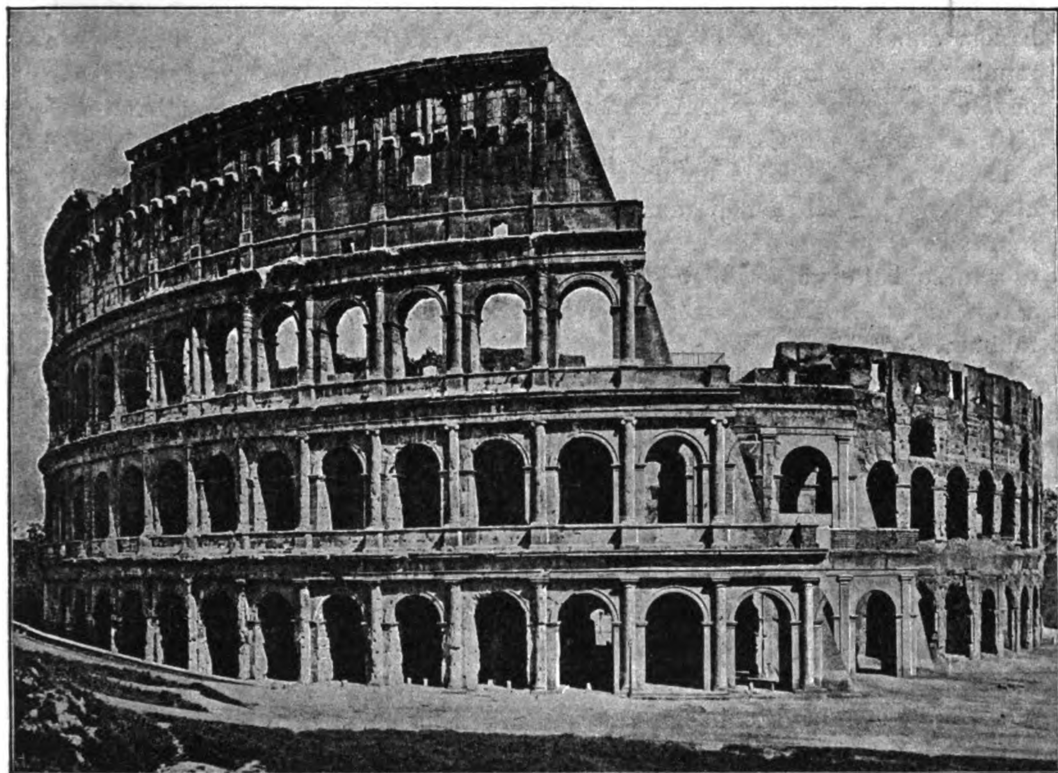
A technika csak lassan haladt. Igen hosszú szünetek és számos visszaesés, a találmányok és javítások feledésbe menése kisérik nyomon. Megszámlálhatlan éveken keresztül az emberi munka maradt a termelésnek és forgalomnak kezdetleges eszközöktől csak igen gyarlón támogatott, úgyszólván egyedüli tényezője. A régi egiptomiak földmívelésénél az emberi erőtől vont faeke volt a szabály. Ezzel szemben az állati erőnek a mezőgazdaság céljaira és főkép az igavonásra való alkalmazása most részünkről már alig eléggé méltatható haladást jelentett. Az emberiség vállári ól leírhatatlan terhet vett le ez a fejlemény és emellett egész más életmódot biztosított, mert a gyenge emberi erő nem volt képes oly mélyen szántani, mint az igás állat, minél fogva a föld hozama is most már sokkal bővebb lett. És mily átalakulásokat okozott ez a technika párhuzamban haladó találmányaival egyetemben egyéb tereken is! Jusson p. o. eszünkbe, hogy az egiptomiaknál, mint még ma is számos természeti népnél, a terhek szállítása, a legnagyobb kövek- és szikláknak termelésük helyéről a rendeltetési helyre juttatása emberi erővel, a vontatásra alkalmazott emberek ezreinek segélyével történt. A fennmaradt egiptomi emlékeken lévő számos kép némi fogalmat nyújthat arról, hogy csak mily fáradságosan és mily óriási tömegek igénybevételével történhetett nagyobb tárgyaknak a szállítása.

Mindezt az óriási munkapazarlást, mely mindenféle feladatra egyedül az emberi erőt alkalmazta és a természetben kinálkozó egyéb erőket kihasználatlanul hagyta, nagyban enyhítette az *állati* erő gazdasági célokra való alkalmazásának térfoglalása.

Midőn az állati erőnek gazdasági munkára való alkalmazása előtérbe lépett, a munka is részben könnyebb lett, mert annak, mit régen az embernek saját izmaival kellett végezni, nagy részét most már az állatok végezték és az ember itt inkább az irányító és kisegítő szerepet játszotta, úgy hogy a kényszernek a munkánál régi szigorúságában és embertelenségében való alkalmazása már nem volt többé szükséges és így az lassankint háttérbe szorult. Idővel az ismeretek és a technika kevésbbé kegyetlen és kemény, a dolgozó ember szabadságába kevésbbé belenyúló munkaszervezetnek tört utat, melyet a jobbágyság neve alatt ismerünk. E munkarendszer részleteivel, valamint a rabszolgaságéival is, alább fogunk foglalkozni, itt csak az érdekel bennünket, hogy ez a régi rendszerrel szemben a munkás helyzetének tetemes könnyítését jelentette és hogy e könnyítés indoka az emberi tudás és a munkaeszközök tökéletesbülésében fekszik. Ez az, ami most már az emberiség haladását, a kultura emelkedéséhez szükséges jólétnek kevésbbé megfeszítő és könnyebben végezhető munka árán is lehetségessé tette, úgy hogy a kényszernek és fegyelemnek a munkánál régi szigorúságában és embertelenségében való alkalmazása már nem volt szükséges és így lassankint háttérbe szorult.

Természetesen a jobbágyság korszakában is kemény munkát kellett a parasztnak és az ipart űző jobbágynak mások számára, mások szükségletkielégítésének biztosítása végett végezni. Megfeszített munkája dacára ennek gyümölcseiből számára nem sok maradt.

Jelentékeny újabb fordulatot ismét csak az emberi szellem magasbatörő feltalálóképessége és a termelési módok gyökeres átalakítása idézett elő. Az állati erők helyébe lassanként a lángeszű feltalálók a *természeti erőket* léptették. A vízi erőnek régebb alkalmazásai malmoknál, bányákban stb. csak korai előfutárai voltak egy korszaknak, melyben a gőz és a villamosság lépnek az emberiség szolgálatába és szolgáltatják annak a munkaerőnek egy nagy részét,

19. ábra. A római Colosseum.

mely az ember számára a szükségletkielégítéshez elengedhetlen javak megszerzésénél és előteremtésénél közreműködik.

Az emberi munka ismét sokszorosan hatályosabb lett. Egy-egy gőzgép igen sok állat erejét pótolja és amellett fáradhatatlan, éjjel-nappal üzemben tartható és így az előállított javaknak, a felhalmozott tőkének ismét újabb tetemes növekedését jelenti. Ma is még igen sok a kemény és nehéz munka, kivált ott, ahol a gép még nem tudott behatolni; a gépnek az üzemben tartása, felügyelete és irányítása is nagy és fárasztó munkát kíván. Mégis a gépek óriási munkaterhet vettek le az emberek vállairól.

Annak, hogy a géperő megszázszorozta az emberiség által képviselt munkát, hogy most már kevesebb ember által és kisebb munkakényszer mellett is ellátható az emberiség a szükséges javakkal és jobban látható el mint annakelőtte,

megvolt a hatása a munkarendszer átalakulására. A géperő alkalmazásának a termelés számos terére való behatolásával párhuzamosan lassankint a jogi személyes uralom, a jobbágyság tért engedett a szabad bérmunkarendszernek, mely a munkakényszert és a munka szervezéséhez szükséges nyomást már egészen más alapra, a régi személyi helyett dologi, gazdasági alapra fekteti.

Előbb azonban a most jelzett gondolatmenetnek még egy másik oldalát kell megvilágítanunk. Az idők folyamán nemcsak a végzendő munka eszközei, hanem annak a jelleme és egész természete is lényegesen változott, minek a munkaszervezet és munkarendszer változásaiban és különböző alakulásában ugyancsak nagy része van. A kezdetleges, az ókori technika korszakában általában a munka természete durva; a tömegmunkák állnak előtérben, melyeknél a hatást a közreműködő munkások sokasága idézi legnagyobbrészt elő. Az ily alsóbbrendű, főkép fizikai munka kevésbbé kivän benső kedvet és a munka iránti nagyobb érdeklődést. A munkás akarata ellenére is kényszeríthető erre és a másokkal együtt való dolgozásra korbáccsal is szorítható. (E kor művészi alkotásainak létesítése természetesen nem tartozik ide, mert ez nem gazdasági munka.)

A munkának eme külterjes korszakát később egy belterjesebb követi, melyben a munkásnak munkája iránti érdeklődése az eredmény szempontjából már nem oly közömbös. Az ily érdeklődés azonban már nem kényszeríthető ki a rabszolgafelügyelő korbácsával. Épp ezért a belterjesebb munka térfoglalásának le kellett szorítania a gazdasági élet láthatáráról a rabszolgaságot, hogy helyébe egy munkarendszert állítson, mely mellett a munkás nem áll dolgozásának eredményével szemben teljesen közömbösen. Ez adott a fent kifejtett körülményekkel együtt létet a jobbágyság intézményének.

Azonban a népesség szaporodásával és a technika haladásával párhuzamosan a munkának még sokkal belterjesebbé kellett válnia, hogy az emberiséget jelentékeny gyarapodása dacára is képes legyen emelkedő igényeinek megfelelően ellátni. A beköszöntött gépkorszak a munkás akarati tényezőjének, belátásának és az eredmény iránti érdeklődésének még több befolyást engedett a termelés menetére. A gépkezelés már magában bizonyos szellemi munka; nem csekély tanultságot és ismereteket tételez fel, melyeket korbáccsal az emberekbe verni nem lehet, ha azok nem tartják érdekükben fekvőnek ilyenek elsajátítását. A fütő- és egyéb anyaggal való takarékosság elérése és általában az ellenőrzésnek a különböző fajta munkáknál sokkal nehezebb volta egyenesen szükségessé teszi, hogy a munkásban meglehetős nagy érdeklődés legyen a munka iránt, melyet rábiznak és melyben itt-ott már nem csekély önállóságot is kell kifejtenie. Igy keletkezik a szabad bérmunkarendszer, melynél munkája eredményéhez több-kevesebb anyagi érdek fűzi a munkást. És emez átalakulás, mihelyt az egyéni ügyességtől, tehetségtől és hajlamtól függő munkák jelentkeznek, csirájában megfigyelhető, és a középkori városi ipari szervezet, mely az ipari munkást lassankint a földesúri hatalom alól és a jobbágysági kötelékből kivonja és bár társaitól és céhbelijeitől nagyban függő, de mégis saját munkája árán előre jutó munkássá teszi, ennek az eredménye.

A fentiek megfontolása után aligha lehet többé valakinek az iránt kételye, hogy az a fok, melyen az emberek nagyobb mérvű gazdasági összeműködését előidéző kényszer a történelem folyamán jelentkezik, legjelentékenyebben az emberek ismeretei- és eszközeinek állapotától függ. A technika és az ismeretek változása hozza magával annak a nyomásnak a változását, melyet az emberek gazdasági összeműködése irányában gyakorolni kell, és így más-más technikának kell hogy nagyjában más gazdasági szervezet és munkarendszer is feleljen meg. Szükségtelen természetesen magyarázni azt, hogy ez csak a technika változásainak nagy és általános vonásaira nézve áll és hogy egy-egy technikai találmány magában e tekintetben teljesen hatástalan.

e) A magántulajdon mint szervező tényező.

Az az eszköz, mely hivatva van a kényszer közvetlen alakjai helyébe lépni és annak enyhébb, modern alakját képviselni, valamint egyáltalában a gazdasági élet társadalmivá tételében egyre növekvő arányban közreműködni: a *magántulajdon* rendszere. A tulajdon, mely alatt valamely dolog feletti összes vonatkozásaiban való többé-kevésbbé feltétlen rendelkezés jogát értjük, igen régi eredetű intézmény, melynek nyomai úgy a közös, mint a magántulajdont illetőleg messze a történetelőtti időkbe nyúlnak vissza. A történetére vonatkozó tények még nincsenek annyira felderítve, hogy általában a közös vagy az egyéni tulajdon létének elsőbbségét határozottan meg lehetne állapítani és e kérdés éppen azért, mert a történet előtti időkig kell a kutatásoknak visszanyúlni, csak igen nehezen lesz megoldható. Itt is az eredetet borító sötét homály eloszlatása végett a természeti népekről gyüjtött adatokhoz kell folyamodnunk, mint annyi hasonló kérdés megfejtésénél. Ez adatok azt mutatják, hogy bár némely utazó állítása szerint egyes népeknél a személyes használat tárgyai is, minők a ruhák, egyes, a test diszítésére szolgáló tárgyak vagy elemi eszközök, teljesen korlátlanul mennek át egyik egyén kezéből a másikéba, mégis a legtöbb népnél legalább is ezek a tárgyak az azt biró egyének személyes használatára vannak fenntartva és ez azok felett teljesen rendelkezik, vagyis azok egyéni tulajdonát képezik. Természetes is, hogy a magántulajdon először a személlyel szoros összefüggésben levő tárgyakon, karpereceken, amuletteken, orrgyűrűkön és a fegyvereken fejlődött, mely utóbbiakat tudvalevőleg kivált a harciasabb törzsek férfiai mindenütt magukkal viszik és mindig maguknál tartják. Ezek a tárgyak, melyeknek a műveltség eme fokán igen nagy jelentőség jut, a személlyel mintegy összeforrnak és a legtöbb helyen a férfi ezektől még a sírban sem válik meg, mert vele együtt temetik vagy égetik el azokat.

Az állattulajdon. Magától értetődik, hogy addig, amíg az emberek a természet ölén csak a legelemibb eszközökkel és dísztárgyakkal ellátva élnek és szükségleteik is a lehető legegyszerűbbek, a magántulajdonnak csak igen kevés tárgya lehet és ezek között is sok olyan akad, aminek az európai civilizált ember semmi értéket nem tulajdonít. Tudjuk, hogy a vadak féltékenyen őrzik egyes állatok fogait, tollakat és száz meg

száz csecsebecsét, minek a mi szemünkben semmi jelentősége nincsen. Az ily kezdetleges tulajdon, éppen tárgyainak a megélhetés szempontjából gyakran teljesen közömbös volta folytán, gazdasági szempontból csak kevés fontossággal bir. Nagyobb gazdasági jelentőséget és az emberek életmódjára messze kiható fontosságot a magántulajdon intézménye csak az állattenyésztés fellendülésével és az állattulajdon keletkezésével nyer. Az állat kezdetleges viszonyok között a magántulajdonba vételre különösen alkalmas tárgy. Egyrészt ugyanis mintegy egyetemes szükségletkielégítési eszköz, amennyiben egyes népek összes szükségleteit az állatoktól nyert anyagok fedezik, másrészt pedig nélkülözi azt a tulajdonságot, mely a vándorlásra berendezett ősi pásztorélet korában a tulajdon nagyobb fokú gyarapodását első sorban gátolja. E körülmény ugyanis a tulajdonba vett tárgyaknak a folytonos barangolások alkalmával való továbbszállításának nehézségében van, mely a lábon továbbhajtható állatoknál teljesen elesik. Igy azután megérthetjük azt, hogy az állatállománynak a tulajdon történetében miért jut oly rendkívül nagy szerep. Egyes tudósok ugyan az ősidőkre vonatkozólag a közös törzsi állattulajdon feltevéséből indulnak ki, mégis a néprajzi és gazdaságtörténeti adatok mindenfelé a csordáknak magántulajdonban létéről tesznek tanuságot. Ez a körülmény azután azzal összefüggésben, hogy az állat ily kezdetleges viszonyok közt magántulajdonnak oly alkalmas tárgya, oda vezet, hogy az ily népeknél csakhamar vagyonkülönbségek jelentkeznek. Már magában az a körülmény, hogy az állatállomány a természet esélyeinek van kiszolgáltatva, kellett hogy idézzen elő kezdetben, hasonló állatállomány mellett is, egyenlőtlenségeket, mert az egyiknél dögvész vagy más esélyek folytán sorra pusztultak az állatok, míg a másiknál ezalatt szépen gyarapodtak. Természetesen nagyban kellett fokoznia eme különbségeket annak is, hogy nem egyenlően törődtek az emberek csordáik gondozásával és nem is egyformán értettek ehhez.

Tény az, hogy a vagyonegyenlőtlenség az állattulajdonnal kapcsolatban keletkezett és hogy az állattenyésztő népeknél, és pedig minél nagyobb egyoldalusággal élnek kizárólag ennek a foglalkozásnak, annál inkább az egy-egy egyén tulajdonában levő állatok mennyiségétől függ annak jómódú vagy szegény volta. Igy p. o. a kaffereknél azt, akinek nincs csordája, proletárnak tartják, ha búzával vagy kölessel rendelkezik is. A szamojédeknél és osztyákoknál is a csordák különbözősége igen jelentékeny vagyonkülönbségeket teremt. Igy volt ez a biblia tanusága szerint régen a zsidóknál is.

A *vagyonegyenlőtlenség*, a szegény és gazdag közötti különbség kifejlődésével kezdődik a magántulajdonnak a gazdasági élet szempontjából való nagyobb jelentősége, valamint szervező és kényszerítő hatása, mely mindaddig nem érvényesülhetett, amíg nagyobb különbségek az egyének tulajdonában nem jelentkeztek és míg a tulajdon tárgyát főkép csak fegyverek és dísztárgyak képezték, melyek tekintetében már a dolog természete is szűk határokat szabott a gyarapodásnak. A magántulajdon már lényegében rejti a *kényszerítés* és *uralkodás* jellegét. Kizár másokat bizonyos javak élvezetéből, mi annyit jelent, hogy ha azokat más valaki mégis bírni akarja, vagy azok hasznában részesülni, akkor valami módon meg kell nyernie először is a

tulajdonost annak, hogy engedje át neki is a jószág egy részét vagy annak használatát. Ez főkép szolgálatnak az elvállalása vagy bizonyos szolgáltatások teljesítése mellett történhetik, hacsak nem akarnak nyers erőszakot alkalmazni, mi azonban ugyancsak bizonyos hatalmat és jószágok felett való rendelkezést tételez fel. Amint tehát a megélhetésre nézve oly fontos javak, minő az állatállomány, magántulajdonba kerültek és gyarapodtak, és az egyiknek nagyobb, a másiknak kisebb csordái voltak, a tulajdonban rejlő eme kényszerítő erő megkezdette azt a nyomást gyakorolni, melyet a történelem folyamán egyre fokozottabb mértékben érvényesített. A szegény, a vagyontalan kénytelen gazdag szomszédjához szolgálatba szegődni, hogy azt, ami neki hiányzik és amit most már az útjába eső legelső alkalommal nem szerezhet meg többé egyszerű foglalás útján, magának biztosítsa. És eme, az állattulajdon korszakában jelentkező kényszerítő erő az, melyet a tulajdon ezután egyre szélesebb körben és nagyobb eredménnyel gyakorol.

Az állattulajdon a hódító népeknél, melyek egész néptörzseket igáznak le és hajtanak hatalmuk alá, a tulajdon egyik igen visszataszító és, hála a művelt világ hadüzenetének, most már nagyon háttérbe szoruló alakjának, az embertulajdonnak, vagyis a rabszolgaságnak szolgált mintául. A hódító elbizakodottságában és nyerseségében legyőzött embertársában nem testvérét és rokonát látta, hanem egy hasznos tárgyat, melyre az állattulajdonon kifejlődött tulajdoni fogalmat alkalmazta. Emez alakjában a tulajdon, a fent tárgyalt közvetlen kényszerrel szövetkezve, kezd a gazdasági életbe erősen szervezőleg belenyúlni, amennyiben az úr rabszolgáit közös gazdasági tevékenységre kényszerítette. E korszakban az említett módon keletkezett tulajdoni fogalom mintegy jogcíme lesz ama nyers erőszak és kényszer alkalmazásának, melyet az eszközök fejletlensége, a végzendő munkák nehézsége, az emberekben erre való csekély hajlandóság és szervezettségük, valamint fegyelmezettségük hiánya tesz szükségessé.

A gazdasági fejlettség bizonyos fokával a tulajdonnak az állattulajdonnal összefüggésben jellemzett pusztán gazdasági kényszerítő ereje a közvetlen kényszer mellett, mely egyenesen az illető törzs vagy nép leigázásából származik és úgyszólván az egész gazdasági életen végigvonul, nagyon háttérbe szorul. Ennek nem csupán az az oka, hogy ebben a korszakban az eszközök még tökéletlenek és a munka nehéz. Sokkal inkább arra kell ezt visszavezetnünk, hogy a gazdasági élet kezdetleges fokain az emberek túlnyomó többségének szükségletei kis számban vannak, úgy hogy azok a legtöbb embert csakis éppen a megélhetéshez elengedhetlenül szükséges munkára késztetik. A primitiv népek nagy részénél látjuk, hogy inkább a legnyomoruságosabban tengődnek, semhogy állandó és rendszeres munkára vállalkoznának. Csakis a szükségletek számának növekedésével és az életmód színvonalának szélesebb körben való emelkedésével kezd ez a helyzet megváltozni és a tulajdonszerzésre irányított vágy a rendszeres munka hatalmas rugójává lenni. Kezdetleges viszonyok között egyébként ennek az is útját állja, hogy a tulajdon védelme aránylag gyenge, amiért a vagyonszerzési vágy inkább más tulajdonának erőszakos elrablásához, mint rendszeres gazdasági tevékenységhez vezet.

A földtulajdon. A munkára és gazdasági együttműködésre való kényszerítés helyett a tulajdon, és pedig a földtulajdon alakjában, más módon kezd szervezőleg a gazdasági életbe belenyúlni és az egyéb szervező tényezőket hathatósan támogatni. Amidőn ugyanis a népesség szaporodásával a föld már nem áll korlátlan mennyiségben rendelkezésre és földhiány kezd jelentkezni, a földön is tulajdon keletkezik. Míg számos primitiv nép földtulajdont nem ismer, addig Oceániában, hol csak kevés föld áll rendelkezésre, éles magántulajdon fejlődött ki a telkeken, és a felső Nilus sűrűn lakott vidékén még a mocsarakon és tócsákon is igen határozott magántulajdont észlelhetünk. Az a kérdés, hogy a földtulajdon először mint közös vagy mint magántulajdon fejlődik-e ki, még nincs eldöntve. *Laveleye,* kinek erre vonatkozó műve nagy elterjedtségnek örvend, azt kivánja bebizonyítani, hogy a földtulajdon kezdetben mindenütt közös volt és csak később lett egyénivé. Ezzel szemben *Dargun* az egyéni tulajdonnak adja az időbeli elsőbbséget és *Meitzen* is abból indul ki, hogy a földközösség későbbi intézmény, melyet tehát valószínüleg az egyéni tulajdon bizonyos alakzatai előztek meg. Ez utóbbi álláspontot az az individualisztikus vonás, mely a primitiv népek életén keresztülvonul, valamint az a körülmény, hogy a földközösség már bizonyos szervezettséget tételez fel, igen erősen támogatja. Az, hogy a kezdetleges népek közül sokan a földet együtt használják vadászterületül, vagy esetleg a nők azt együttesen mívelik, nem szabad hogy megtévesszen bennünket, mert e mellett igen sokszor még egyáltalában nem fejlődött ki tulajdon a földön.

Bármint álljon is különben ez a kérdés, azt az egyet igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a földtulajdon fejlődése korántsem ment végbe minden népnél egyformán még általánosabb vonásaiban sem és hogy *Laveleye* ama nézete, hogy a fejlődés mindenütt nagyjában azonos volt, téves. Különben nem szabad azt az eddig még figyelemre alig méltatott tényt sem szem elől téveszteni, hogy a kultura különböző fokain magának a tulajdonnak a jellege is igen eltérő és a fenti kérdés megoldása már csak ezért is igen nehéz. Egészen másképp kell például megitélnünk a vadásznépeknek vadászterületeiken kifejlődött tulajdonát mint a kapás míveléssel foglalkozó népekét. Vadásznépeknél a földtulajdon fogalma már csak azért is tágabb, mert a terület nagysága és a használat iránya is egy kisebb földdarab sorsát sokkal inkább közömbössé teszi az emberekre nézve mint a földmíves népeknél, kiknél a terület már nemcsak mint a szabad természet egy része, hanem mint emberi munkának a szintere és tárgya jelentkezik.

Ha a közös vagy egyéni tulajdon elsőbbségének kérdését nem is tartjuk, legalább mai tudásunk mellett, eldönthetőnek, annyit mégis megállapíthatónak vélünk a gazdaságtörténet és az ethnográfia adatainak világa mellett, hogy a fejlődésnek bizonyos és pedig nem igen magas fokán a közös földtulajdon intézményével a legtöbb népnél találkozunk. És ez az a korszak, melyben a földtulajdonnak szervező, gazdasági együttműködésre nevelő szerepe a leghatározottabb.

Legnyilvánvalóbb ez a földközösség amaz alakjánál, melynél a földnek a művelése nem külön-külön, hanem egészen közösen történik. A törzs vagy

a család feje vezeti a munkát és osztja szét azután bizonyos meghatározott elv szerint a föld hozadékát. Amidőn ilykép a földnek nemcsak tulajdona, hanem használata is közös, ez a gazdasági összeműködésnek fontos előmozdítója, mert az egyéni gazdálkodás helyébe bizonyos, igaz hogy rendesen kisebb körre nézve, a közös, társas termelést lépteti. Hasonlókép a földközösség másik alakja is a gazdasági tevékenység társadalmi oldalát, a szükségletkielégítés szempontjából bizonyos együttes eljárást és az egymáshoz való alkalmazkodást tolja előtérbe. Ez ugyanis abban áll, hogy a föld a törzs vagy a család közös tulajdonát képezi, de művelésre az egyes családoknak vagy az egyes egyénekenek ki lesz osztva. Igy azok rendesen sorsolás vagy pedig felsőbb határozat eredményéhez képest a különböző minőségű és rendeltetésű földekből egy-egy részt kapnak, melyet azután saját maguk művelnek. Itt tehát a tulajdon ugyan közös, de a használat nem az. Mégis a használat nem önálló és független, mert a közület, minthogy a népesség szaporodásával és állandó megtelepülésével most már nem lehet a földet (mint régente, midőn a kimerült terület helyett egyszerüen másikat vettek művelés alá) korlátlanul használni, meg szokta állapítani a vetésforgót, nehogy a föld kimerüljön; sőt arra való tekintettel, hogy az egy-egy egyénnek jutó, néha igen vékony földsávokon nehezen lehet más-más terményeket termeszteni, a mívelési kényszer a terményeknek nagyobb területeken való egynemüsége irányában is általánosan érvényesült.

A politikai küzdelmek során, a központi hatalom támogatásával vagy egyéb módon nagyobb hatalomhoz jutó egyéneknek igen természetesen az volt a törekvésük, hogy társaikat a régebben közösen élvezett föld tulajdonából kirekeszszék és minél nagyobb földterületet kizárólagosan saját rendelkezésük alatt álló magántulajdonukká tegyenek. Eme törekvéseik és erőlködéseik lassubb vagy gyorsabb idő alatt sikerhez vezettek, úgy hogy a közös földtulajdon főkép csak oly vidékeken tudta magát néha még napjainkig is fenntartani, hol a természeti viszonyok, első sorban magas hegyek, a közbirtokosoknak a hatalmasok ily irányú törekvéseivel szemben védelmet nyújtottak. A svájci Alpesekben, Franciaország és Anglia hegyes vidékein még ma is akadunk a földközösség nyomaira. Másutt azonban a magántulajdon terjedése nagy következetességgel jelentkezett.

Ezzel a földtulajdon a gazdasági szervezésben egész más szerephez jutott mint régebben. Míg ugyanis akkor, amidőn a népesség még nem sűrű és a kezdetleges mívelési módok folytán egyáltalában csak kisebb területek mívelhetők meg, egyes földterületeknek a magántulajdonba vétele az egyik embert a másiknak csak kevéssé vetheti alá és szolgáltathatja ki, addig most már a vagyonegyenlőtlenségekkel kapcsolatban a földtulajdon erősen kezdi szervező és kényszerítő erejét éreztetni.

Hogy a földtulajdonban örökségi és egyéb osztályok folytán erőszakos beavatkozás nélkül is beálló egyenlőtlenségek már magukban mennyire alkalmasak függőségi viszonyok teremtésére, annak kitünő példáját szemlélhetjük ott, ahol a szomszédoknak egyes munkálatokban egymásnak kölcsönösen való segítése dívik. Addig, míg az ilyen közösségekben nagyobb vagyonkülönbségek

nem jelentkeznek, teljesen a kölcsönösség és egyenlőség elve uralkodik. Amint azonban nagyobb különbségek jelentkeznek a földbirtok tekintetében, azok, akiknek többjük van és kik épp ezért több munkaerőt is szükségelnek, aránytalanul nagyobb mértékben veszik igénybe szomszédaik és falubeli társaik segítségét, mint ezek az övékét. Ha már most ez az állapot hosszú ideig tart és ez alatt a vagyonegyenlőtlenség még fokozódik, a régebbi birtokosok még gazdagabbak, a kevés földdel birók pedig még szegényebbek lesznek, a kölcsönös segítésből eredő munkateljesítmények lassankint állandó szolgáltatások jellegét öltik, és pedig minden élesebb átmenet nélkül is, mert hiszen tényleg már ugyis csak a nagyobb földterülettel birók vették igénybe a többiek segítségét.

Ha ily módon az erőszak közbelépése nélkül is lehetséges a vagyonegyenlőtlenség folytán függőségi viszony és állandó szolgáltatásoknak a keletkezése, mennyivel inkább kellett ennek ott bekövetkeznie, ahol a hódítók egy-egy nagy területen sajátjuknak jelentették ki a tulajdont és az eddigi lakókat csak bizonyos szolgáltatások elvállalása mellett hagyták meg a régen mívelt földön. A földtulajdon ily esetben voltakép csak a közvetlen kényszer állandósítása jogcímeként jelentkezik, amennyiben a jogalapot szolgáltatja a leigázottak feletti uralom gyakorlására és azoknak gazdasági célokra való igénybevételére.

Igy jött létre a középkor sajátos munkarendszere, a jobbágyság intézménye, melyben, amint látjuk, a hódításból és leigázásból származó kényszer már egyre erősbödő gazdasági kényszerrel társulva lép fel. Akkor ugyanis, amidőn a népesség főfoglalkozása a mezőgazdaság, a csere szélesebb körökben még nem játszik szerepet és az ingó vagyon is igen csekély, a földtulajdon pusztán gazdasági szempontból is igen jelentékeny kényszerítő erőt képviselt. Az, aki földtulajdonnal nem birt, a megélhetéshez szükséges termények birtokába csak úgy juthatott, ha valamily módon meg tudta nyerni a föld tulajdonosait annak, hogy terményeik egy részét neki átengedjék, sőt még hajlékot sem találhatott, hol fejét lehajtsa, anélkül hogy ennek fejében bizonyos szolgáltatásokra ne vállalkozott volna. Nagyban előmozdította a kevésbbé hatalmas és vagyonos elemeknek gazdaságilag is függőségi viszonyba kerülését az is, hogy a jogbiztosság ekkor, kivált a központi hatalom, a fejedelem hatalmának hanyatlásával, nem volt nagy és így számos kisebb birtokos, csakhogy egy-egy hatalmas védelmét biztosítsa magának, önként is vállalkozott szolgáltatások teljesítésére. Igy keletkezett azután a földtulajdon köré csoportosulva a részben politikai, részben pedig már pusztán gazdasági kényszer egyesült hatalmánál fogva a függőségnek számos árnyalata, mely már bizonyos magasabb egységekké szervezte a munkában a népességet.

Ezek a függőségi viszonyok azok, melyek Európában a mult század elejéig, közepéig és egyes helyeken még tovább is a gazdasági élet fő szervező és összetartó erejét képviselték mindaddig, míg a viszonyok gyökeres változása nem növelte a tulajdon hatalmában és a vagyonkülönbségekben rejlő kényszerítő és szervező erőt oly fokra, hogy az már magában, minden közvetlen kényszer alkalmazása nélkül is, képes a gazdasági életet társadalmi alakjában összetartani.

Az ingó vagyon. Azok a körülmények, melyek eme változásokat véghezvitték, tudvalevőleg nagyrészt a technika rendkívüli haladásában, nevezetesen a gépekben bírják gyökerüket és jelentékeny mértékben ennek a következményei. Ilyennek kell tekintenünk első sorban az ingó vagyon régen alig álmodott rendkívüli gyarapodását. Az ingó vagyon, az állattulajdont kivéve, kezdetlegesebb műveltségi fokon aránylag kisebb szerepet játszik. Először is nagyobb mértékben való gyarapodásának sokáig az a legtöbb primitiv népnél dívó szokás állja útját, hogy a tulajdonos halálával ingóságait a sírba adják a holtnak vagy vele együtt égetik el. Az indok igen különböző; részben az a hiedelem hozza ezt a szokást magával, hogy a holt mint rossz szellem e tárgyakba költözik és sujtja így a hozzátartozóit, részben az a felfogás is oka a holt tárgyai eltemetésének, hogy a túlvilágban is szüksége lesz vagyonára. Kétségtelen, hogy bármily okból származik e szokás, az igen el van terjedve és gyakran nemcsak a tárgyak megsemmisítéséhez és az elhalt kunyhójának lerombolásához vezet, hanem kegyetlenségében annyira megy, hogy az elhunyt nejeit is tűz vagy elevenen való eltemetés által, esetleg más módon való megölés áldozatává teszi. Természetesen az ingó vagyon gyarapodásáról csakis eme szokás megszünése után lehet szó. Azonban ezután is részint a termelés egyoldalusága, részint pedig az eszközök tökéletlensége folytán csak igen lassan gyarapodott az ingó vagyon és csak akkor, midőn ezek az akadályok elhárultak és az ipar, valamint a kereskedelem nagyobb fokban fellendültek, észlelhető az ingó vagyon jelentékeny növekedése.

A kereskedelem, mint már magában a csere is, igen fontos tényezője az ingó vagyon növekedésének és jelentősége emelkedését nagyban előmozdította. Régen, amidőn a csere még szélesebb körökben nem foglalt tért, főkép csak annak volt értéke, amit az ember maga használhatott, mert egyébként igen nehéz volt azt értékesíteni. Most, amidőn a számtalan cserealkalom és intézmény ezt lehetővé tette, becserélhetősége folytán minden jószág több-kevesebb jelentőséget nyert. Ez annál is inkább történhetett, mert a pénz, az általános értékmérő elterjedése fokozatosan lehetővé tette a vagyon felhalmozását is, mit azután az örökjog kifejlődése és a forgalmi korlátozások, elővételi jogok stb. eldőlése nagyban elősegítettek. Ezek a körülmények egyúttal a szükségletek jelentékeny gyarapodását és az életmód színvonalának nagymérvű emelkedését vonták maguk után. A műveltség gyarapodása, a felsőbb és alsóbb osztályok gyakoribb érintkezése is ily irányban hatottak, mert részben az alsóbb osztályok művelődése folytán azok igényei tényleg gyarapodnak, részben pedig az utánzási és emelkedési vágynál fogva az alsóbb osztályok igyekeznek a felsőbbek életmódját utánozni, mi azután a képzelt és utánzott szükségletkielégítés folyamán végre megszokás és gyakorlás által a szükségletek végtelen sorozatát kelti életre. Ebből természetesen folyik a szerzési vágynak és törekvésnek az igen erős növekedése, mely kinövéseiben ugyan számtalan bajnak és rossznak a forrása, nagyban és egészben azonban az a hatalmas rúgó, mely az embereket képes kitartó és ernyedetlen munkára ösztönözni.

Ezzel tehát most már nagyjában megszünt az az akadály, a tömegek szükségletei és szerzési ösztönének a hiánya, vagy legalább is igen alacsony

foka, mely eleinte még vagyonkülönbségek mellett sem képesíti a tulajdont arra, hogy az embereket munkára kényszerítse és egyesek vezető szerepének elismerésére és tiszteletben tartására indítsa. A szükségletek magas foka a létező nagy vagyonegyenlőtlenséggel együtt épp ezért most már elegendő munkára szorító és szervező erőt fejt ki, mert a vagyontalant arra kényszeríti, hogy a földbirtokos, tőkés és vállalkozó által nyujtott munkaalkalmakat megragadja, ezeket pedig a munka vezetésével és irányításával kapcsolatos szellemi munka elvállalására és végzésére ösztökéli.

A gazdasági kényszer. Igy azután a gazdasági élet mai társadalmi szervezete, az alapjául szolgáló tulajdoni védelmet kivéve, mely jogszabályokon és az ezek mögött álló tényleges karhatalmi kényszeren nyugszik, a *gazdasági kényszerre* van építve. Ennek lényege, amint láttuk, egyrészt az, hogy a vagyontalanokat a megélhetés és szükségletkielégítés kényszerüségénél fogva arra szorítja, hogy munkát vállaljanak és így a társadalom szükségletkielégítéséhez megkivántató munkamennyiséget szolgáltassák és, ami éppoly fontos, magukat munkájukban a tőkés és vállalkozó vezetésének alávessék; másrészt azonban az is a gazdasági kényszer lényegéhez tartozik, hogy a vagyonnal rendelkező egyéneket e vagyon gyümölcsöztetése lehetőségének megnyitása által arra ösztönözze, hogy a náluk felhalmozott termelési eszközöket a társadalom szükségletkielégítéséhez megkivántató termelési folyamatba ruházzák, munkásokat foglalkoztassanak és vállalatokat szervezzenek. A kényszer egyik oldala, amint könnyen megérthetjük, éppoly fontos mint a másik, mert csakis a kettő összehatásából származhatik a mai társadalomgazdasági szervezet és összeműködés.

Hogy a kényszer, melyet a magántulajdon és az azon alapuló vagyonkülönbségek a gazdasági összeműködés irányában gyakorolnak, nem mindenkivel szemben egyenlő, azt nem lehet kétségbevonni. A vagyontalan elem oldalán az sokkal erősebb és nyomasztóbb nemcsak azért, mert a személyiséget inkább háttérbe szorítja, azt nagyon aláveti a munka érdekeinek és könnyen egyáltalában elnyomja, hanem azért is, mert szankciója maga a megélhetés. A javaknak magántulajdonba vételével és a népesség nagy gyarapodásával azok az állapotok, amidőn valaki a természet szabad adományaiból állati módon, jelentékenyebb vagy inkább rendszeres munka végzése nélkül is, eltengethette életét, elmultak. Az, aki a magántulajdonra alapított gazdasági rend mellett vagyonnal nem bir és munkára sem hajlandó, ha csak benne a szükségletek és az önérzet hiánya nem olyfokú, hogy könyöradományokból tengeti életét, kénytelen munkát vállalni, ha nem akar éhen pusztulni. Ebből azt is látjuk, hogy a gazdasági kényszer igen erős és kemény, és hogy intenzitásában aligha, inkább csak alakjára nézve különbözik a régi közvetlen kényszertől, valamint abban, hogy az egyénnek a munkaalkalmak megválasztásában mégis bizonyos szabadságot enged. De kényszerítő ereje, mely első pillanatra enyhébbnek látszik, igen erős.

A vagyonnal ellátott elemek részére engedett szabadság a mai gazdasági szervezet mellett sokkal nagyobb. Vagyonuk értékesítésének a lehetőségei tágabbak és az egyéniség sokkal kisebb elnyomásával járnak, ha ez utóbbit

általában maguk után vonják. De a régi időkhöz hasonlítva ez elemek függetlensége csökkent. Hogy a gazdasági kényszernek a vagyonos elemekkel szemben gyakorolt irányát megérthessük, szemeink elé kell állítanunk, hogy a földbirtokos kénytelen földjét megművelteti és pedig a bérharcban megállapított ellenérték rendelkezésre bocsátása mellett, a gyáros kénytelen gyárát üzemben tartani, ha csak nem akarja azt eladni, hogy, amennyiben ez arra elegendő, tőkéjéből minden egyéb tevékenység nélkül megéljen. A vagyon a megélhetést csak akkor teszi lehetővé, ha azt a társadalom számára többé-kevésbbé gyümölcsözően elhelyezik. Az ebben rejlő kényszert még nagyban fokozza a nagyon kifejlett szerzési ösztön. Mindazonáltal a vagyonosok részére annak a lehetősége is meg van adva, hogy pusztán mint fogyasztók tőkéjükből éljenek. Ez az, amit a mai gazdasági szervezetnek leginkább szemére vetnek.

Kevésbbé nyomasztó és terhes, és az egyéniség, valamint a tehetség érvényesülésének is sokkal nagyobb tért enged a gazdasági kényszer, mint elődei, a rabszolgaság és a jobbágyság. Azt is meg kell másrészt állapítani, hogy a technika mai fejlettsége mellett a munkakényszer valamely társadalmi alakját még nem nélkülözhetjük a gazdasági élet társadalmi szervezése szempontjából, amivel természetesen arra az alakra nézve, melyben ez érvényesül, még semmi sincsen mondva. Előbbi vizsgálataink folyamán félreismerhetlenül láttuk azt a szoros összefüggést, mely egyrészt a technika fejlődése, másrészt pedig a munkakényszer és a munka kényszerszervezete között fennáll. A technika mai fejlettsége mellett még mindig nem vesz le az ember vállá-ról oly munkamennyiséget, hogy a kényszer alkalmazása a gazdasági élet társadalmivá tétele irányában feleslegessé válnék. Ha tehát a vagyonegyenlőtlenségben és a termelési eszközök birtokában rejlő kényszer megszünne, helyébe másiknak kellene lépnie, mely a szükséges munka rendelkezésre állását biztosítaná. Ezt a szocializmus is elismeri és tételei felállításánál figyelembe veszi. Hogy végeredményben el fog-e az emberiség egy korszakhoz jutni, melyben a gazdasági összeműködés minden kényszer nélkül fog végbemenni, arra a dolgok mai állása mellett nem lehet válaszolni.

4. Összefoglalás.

Vessünk ezek után még egy pillantást arra, amit a gazdasági életnek egyéni tevékenységből, vagy kezdetleges társias, inkább csak az állati csordák összetartásához hasonló kezdetleges együttműködéséből társas, az embereknek széles és egyre szélesebb köreit felölelő összeműködéssé fejlődésére vonatkozólag láttunk. Megállapíthatjuk, hogy az emberiség a fejlődés folyamán igen súlyos és nehéz időkön, millió szenvedésen és kegyetlenségen ment keresztül, de láttuk azt is, hogy ez elengedhetlen volt ahhoz, hogy egy magasabb szükségletkielégítési fokra küzdje fel magát. Magasabb fokú gazdasági összeműködéshez önmagától, az erőszak és elnyomás kényszere alatt végzett óriási kulturmunka nélkül, a kezdetben minden irányban tompa és közönyös ember sohasem jutott volna el. Az út ide csak az erőszak zónáin keresztül vezethetett.

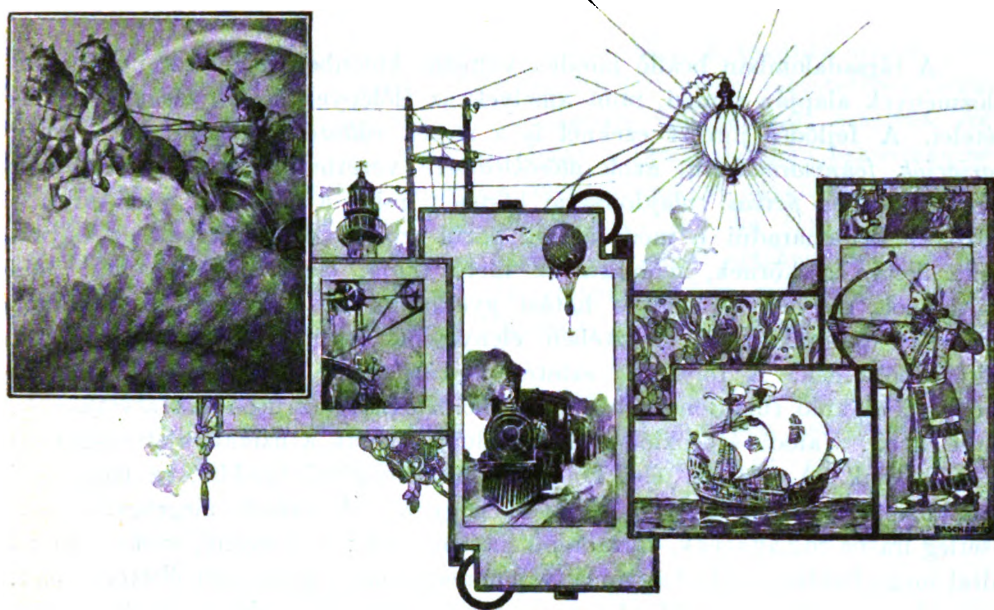
A fejlődés a keményebben kikényszerített összeműködésből a kevésbbé elnyomó módon való kikényszerítés felé vezet. A munka szervezete az első korszakban a teljes alávetettségen és szolgaságon alapul (rabszolgaság), a másodikban a szolgálati viszonyon (jobbágyság), míg a harmadik korszakban, a maiban, a gazdasági kényszer szolgáltatja az alapot, mely mellett a munkaviszony pusztán a vállalt *szerződési* kötelezettségen nyugszik (szabad munka), olykép azonban, hogy a vagyonkülönbségek ily munkaszerződések létrejöttét biztosítják.

Az előadottak mutatják, hogy a gazdasági összeműködés kifejlődése számos tényező eredménye és igen sok tényezőnek kellett közreműködni, hogy a mai nagyfokú gazdasági összeműködés a kezdetlegesből kifejlődjék. De ha a számos tényezők mindegyike nagy fontossággal bir és mindegyik, a munkaegyesítés, a munkamegosztás stb. nagy szerepet játszott is a fejlődés folyamán, a vezérszerepet abban mégis az az erő játszotta, mely a különböző egyéneket gazdasági tevékenységükben egymáshoz láncolja és az összeműködést *kényszerűvé* teszi.

II. RÉSZ.

TÁRSADALMI FEJLŐDÉS.

TÁRSADALMI FEJLŐDÉS.

I. Társadalmi fejlődés.

a) *A társadalmi fejlődés jellege és tényezői.*

ÉPP ÚGY, miként az élőlények körében, fokozatos módosulást, lassú átalakulást észlelünk az emberi társadalmaknál, azok egyes intézményeinél is. Miként amott, úgy itt is a külső viszonyokhoz való *alkalmazkodás* következménye ez. Az állat- és a növényvilágban ez az alkalmazkodás *passiv*. Átalakulásuk, azaz oly új fajok keletkezése, melyek léte az adott viszonyok között legjobban van biztosítva, itt külső nyomás következtében mintegy mechanice jön létre: a kevésbbé alkalmas alakok ugyanis kimustráltatnak, elpusztulnak. Ily biológiai alkalmazkodást kétségkívül a társadalmak életében is észlelünk; a klima selejtező hatása folytán az ellenállásra képtelen szervezettel bíró egyének kipusztulnak s így változhatik a társadalom egész felfogása, berendezése. Fontosabb itt mindamellett az *aktiv alkalmazkodás,* célok, eszmények kitűzése, azok felé való törekvés, ezeknek megfelelő berendezkedés, szervezkedés. A külső viszonyok változásával, magával a társadalom kebelében beálló átalakulással, mint a lakosság szaporodásával, hatalmi viszonyok módosulásával, sőt talán az emberi elme fokozatos átalakulásával változnak a szükségletek, valamint azok kielégítésmódjai, mi azután a társadalmi berendezések megfelelő átalakításához, új intézmények megteremtéséhez vezet. Ennyiben a társadalomban *szándékolt módosításokkal, céltudatos irányítással* találkozunk.

A társadalomban beálló minden változás különben nagyrészt ugyanazon előzmények alapján támad, mint amelyek az élőlények átalakulásának előfeltételei. A fejlődés jórészt ezeknél is a részek *változékonyságára,* az *előnyös variációk fennmaradására,* azok *átöröklődésére* vezethető vissza. E variációk úgy az ember *fizikai* tulajdonságai körében, mint a *lelki élet* terén mutatkoznak. Fennmaradni e módosulások közül azok fognak, melyek az egyesnek, illetve a körnek, melynek az illető tagja, előnyt biztosítanak. Más változások, melyek ily előnyös hatást gyakorolni nem képesek, a folytonos *keveredés* (panmixia) következtében elenyésznek, esetleg mint hátrányosok kiküszöböltetnek. E folyamat szintén a *kiválogatás* útján létesül. Az ily módon kialakuló tulajdonságok azután *átöröklődnek,* az utódokra átszállanak, elterjednek. Valódi átöröklődésről tulajdonkép csak a fizikai sajátosságoknál beszélhetünk. A szellemi élet körében, mint megőrző móddal, az *utánzással* találkozunk, továbbá azzal a ténnyel, hogy a felfedezések megrögzíttetnek, esetleg írásba foglaltatnak, társadalmi intézmények: a törvény, szokás, vallás által megszilárdítva mint hagyomány fennmaradnak s így hosszú élettel birnak.

A társadalomban előforduló változásoknál, a szükségleteknél, illetve felfedezéseknél azonban, mint végső oknál, megállapodnunk nem lehet. Mélyebben fekvő jelenségek után kell kutatnunk, amelyek a szükségletek keletkezésének s így a módosulások, változások valódi okaiként jelentkeznek. Azok a tényezők lesznek ezek, melyek egyrészt az ember külső változásait eredményezik, másrészt a szükségletek módosulásait okozzák.

Első sorban itt a *fizikai tényezők* hatását kell kiemelnünk, amelyek körébe nem csupán a *külteremészet* tartozik, hanem ide kell soroznunk a *lakosság szaporodását* és az *idegen társadalmak hatását* is.

A *szellemi tényezők* között az első helyet a *faj* foglalja el. Itt említendő ezután a *szellemi környezet,* a már elért szellemi fejlődés, a fennálló felfedezések, a létező felfogások, amint azok egy harmonikus egészet alkotnak s minden további fejlődést lényegesen befolyásolnak. Ennek hatása úgy tekinthető, mint amely az *ész,* az *értelem* szükségszerű fejlődésének megfelel, s mint amely itt bizonyos, feltétlen egymásutánt létesít. Végül különálló szellemi tényezőként jelentkeznek a *nagy emberek,* akik a mozgalmat kezdeményezve, ha azt diadalra nem is vihetik, megindítják, ennek útját előkészítik, haladását elősegítik. A fejlődés a fenti tényezők behatása következtében indul meg s hozza létre ezután úgy a gazdasági, mint a jogi, politikai és művészi élet terén a különböző változásokat és átalakulásokat.

b) *A társadalmi fejlődés irányai.*

Miként már most az ember testből és lélekből áll s miként a társadalomban, annak szellemi természete mellett, fizikai alapjait, a földterületet, általában az áthasonított anyagi világot és a népességet külön kiemelnünk kellett: akként a társadalomban mutatkozó változásokat vizsgálva, azoknak szintén *kettős* irányát különböztethetjük meg. Figyelembe kell első sorban vennünk e tekintetben azokat a fizikai elváltozásokat és átalakulásokat, melyeken az egész népes-

ség, illetve az egyes emberek az idők folyamán átmennek, továbbá azokat a módosulásokat, melyeket a külterméezet asszimilált része tekintetében észlelhetünk, — másrészt vizsgálnunk kell azokat a változásokat, amelyek szellemi téren felfedezések, találmányok folytán a társadalomban bekövetkeznek s amelyek az előbbi tereken előforduló módosulásokkal ugyan összefüggésben lehetnek, de azoktól függetlenül is felléphetnek, vagy ha tényleges alapjuk ily fizikai változásokban is van, e fizikai változások érzékeinkkel észre nem vehetők, azok ki nem mutathatók. Az emberi agyban végbemenő módosulásokról is feltesszük, hogy ilyenek lennének, ha azokat vizsgálataink körébe vonhatnók.

Különben kiemelhetjük, hogy az összes fizikai változások a társadalmi életben jelentőséggel csak annyiban birnak, amennyiben pszichikai hatást létrehozni képesek. A társadalomban végbemenő átalakulás, változás nevezetesen tulajdonképen *szellemi* s így minden fizikai átalakulásnak, hogy azt jelentősnek tekinthessük, szellemi hatást kell eredményeznie. A testalkatban, koponya formájában, a bőr színében mutatkozó változások lesznek például ilyenek, mely eltérések az egyesek munkaerejére, kitartására befolyással lehetnek.

A társadalom fizikai anyagában, valamint szellemi életében végbemenő változások folytán egész sora támad a különböző közönségeknek, melyek egymással kapcsolatban, összefüggésben vannak akként, hogy a későbbi változás nagyrészt az előző állapotból magyarázható, arra vezethető vissza. Konkrét alakulásokról, másrészt számtalan tényező szerepléséről lévén itt szó, feltétlen egymásutánról ugyan nem beszélhetünk, bizonyos törvényszerűséget a társadalmak sorrendjében, az államok egymásutánjában mindamellett kétségkívül megállapíthatunk.

Az előbbiekben a változások két csoportját, mint az egymástól teljesen független átalakulások sorozatát vizsgáltuk, ezeket egymástól függetlenül képzeltük. A kettő között kölcsönhatás mindamellett konstatálható.

A kölcsönhatás mikéntjét megmagyarázni egyrészt a *történelmi materializmus* törekszik, midőn a termelési erők s ezekkel kapcsolatban a termelés módja folyományának tekinti úgy a szellemi, mint a politikai ténykedéseket és alakulatokat; másrészt az *ideologiai felfogás,* mely a társadalmi élet egész menetét eszmék folyományának tartja.

A történelmi materializmus elismeri a képzetek, gondolatok, akaratirányok hatását; az ideologiai felfogás sem tagadja, hogy az eszmék, gondolatok külső körülmények hatása alatt alakulnak ki. A két felfogás egymástól tehát csak a külsőségekben különbözik.

A mi felfogásunk szerint a társadalomban végbemenő minden folyamat szellemi. Fizikai változások hatása is csak annyiban észlelhető, amennyiben az szellemi módosulást eredményez. A társadalom átalakulásainál a főszerepet a vágyak játsszák, amelyek anyagi jelenségekkel kapcsolatosak lehetnek, de valójában csak más szellemi jelenségekből magyarázhatók.

c) *Mennyiben haladás a társadalmi fejlődés?*

Felmerül már most a kérdés, mennyiben tekinthető a társadalom e változása, átalakulása *haladásnak*. Haladásról csakis annyiban beszélhetünk, amennyiben bizonyos állapotot megvalósítandónak, végső célt elérendőnek tekintünk. Élőlényeknél a szervezet bonyolultságában látjuk ezt, amennyiben a fejlettebb szervezet az illető élőlény fennmaradását inkább biztosítja. A társadalmaknál is az élet növekvésében, annak belterjesebbé válásában kell a haladást találnunk. A társadalmak változása már most az egyének által kitűzött célok, eszmények irányában történik, *alanyilag* tehát — amennyiben az egyesek törekvése eredménnyel jár — a társadalom fejlődését feltétlenül *haladásnak* kell tekintenünk; de *tárgyilag, külsőleg* tekintve is annak vehetjük, mert az eszményeket úgy tekinthetjük, mint amelyek a külső viszonyok s a társadalomban működő energia, a fennálló szükségletek s a rendelkezésre álló erők egyensúlyát képviselik, amely egyensúlyállapot — zavartalan viszonyok mellett — egy előző állapottal szemben fejlődést mutat. Midőn tehát a társadalom működésében eszményeit megvalósítja, fejlődése haladás lesz. Külső behatások mindamellett itt is zavart s így visszaesést eredményezhetnek.

d) *A társadalmak megsemmisülése.*

A társadalomban mutatkozó változásokat, átalakulásokat kutatva, egy jelenség van, melynek vizsgálata elől ki nem térhetünk. Társadalmak *megsemmisülésének, felbomlásának* kérdése ez. Ámbár a legtöbb társadalom külső, ellenséges behatások következtében szűnik meg s a megsemmisülés akkor sem teljes, amennyiben a lakosság a legritkább esetekben irtatik ki, hanem új kombinációban más államot alkot, s ámbár az egész emberiség megsemmisülését ugyan elképzelhetjük s abban talán hihetünk is, belátható időben arról azonban nem beszélhetünk, — mindamellett az egyes társadalmakra nézve is szólhatunk halálról, megsemmisülésről. Megsemmisül az illető társadalom, megszűnik egy állam létezni akkor, midőn felbomlanak azok a kötelékek, melyek az egyéneket eddig összetartották s helyöket más társadalmi kapcsok, más összetartó eszmék, törekvések foglalják el. Nem a lakosság, mely eddig ezt a társadalmat, államot alkotta, nem a földterület, melyen az felépült, semmisült meg ezáltal, hanem megszünt az az *elv*, mely eddig a tagokat összefűzte, vagy legalább is alárendelt jelentőségűvé vált az s helyét egy újabb eszme foglalta el, helyezkedett a régi fölé. Folyománya ennek a társadalmak bizonyos egymásutánja.

Igy látjuk megszünni a görög társadalmat, midőn az egyes görög városok a római birodalomba beolvadtak. Igy semmisült meg a római birodalom, midőn belőle a különböző, részben barbár államok kialakultak. De így változtak meg, így módosultak évszázadokon át a még ma is fennálló nagy államok is, egységüket, állandóságukat külsőleg megőrizve, de azért bensejükben annyiban módosulva, amennyiben mások azok az eszmék, melyek az egyéneket hajdan összefűzték s mások azok, melyek őket ma összetartják. Minden ily eszme

elenyészését egy társadalom megsemmisülésének; másrészt egy új összekötő kapocs támadását új társadalom keletkezésének tekinthetjük. Új kapcsoknak keletkezése, a régi kötelékek megszünte gyakran külsőleg is kifejezésre jut. Új uralkodó közület, új államok keletkezését jelenti az, midőn a régi közönség az új alakulatba beolvad, vagy akként hogy létezni is megszünik s elemeire felbomlik, vagy pedig akként, hogy az újonnan keletkezettnek alkatelemévé, részévé válik.

Helyzete az új körben, az új társadalomban azután a legkülönbözőbb lehet aszerint, hogy minő elveken épült fel, minő célok megvalósítására vállalkozott. Ha eszménye az új állam céljának szolgálatába szegődhet, feladatát teljesítve, a két közönség egymással összhangba jöhet, míg ha rivális elveken épültek fel, örökös harc áll fenn közöttük, mely csak az egyik vagy másik teljes megsemmisülésével, az alárendelt teljes felbomlásával illetve függetlenítésével, az uralkodónak a hatalomról való lehanyatlásával s így uralmának elvesztésével szünhetik meg.

Sokszor e folyamat jogi alakban is kifejezésre talál államok bekebelezésében, azok függetlenítésében, önállósulásában.

I. Külső, fizikai tényezők.

1. A kültermészet hatása.

A természeti viszonyok behatását az emberre, a társadalomra már az ókorban megfigyelték Hippokrates (460—377. Kr. e.) Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων című művében már szól a levegőnek, víznek, földterületnek az emberre gyakorolt befolyásáról. Ismétlik ezt a történetírók: Herodotos, Thukydides, Strabon; a filozófusok: Aristoteles. A középkorban aquinói szent Tamás, Engelbert admonti apát, majd Bodin, Bacon, Montesquieu, újabban Herder (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit 1784.) tárgyalták e kérdést.

Ez alapon építi fel Ritter Károly »Erdkunde« című művét, melyben feladatának tekinti »felismerni a földterület s a népek története közötti viszonyt, vagyis a történetet a földrajzból levezetni« s ugyancsak ez alapon, Buckle »Bevezetés Anglia művelődéstörténetébe« című művének hatása alatt, épül fel egy egész iskola, mely az ember természetét, az egész társadalmi életet a földrajzi környezetből akarja magyarázni. Ez iskola hívei Mougeolle (Les problèmes de l'histoire, 1886), főként azonban Desmoulins és Tourville. Ez írók azonban túlságba mennek. A külső tényezőknek a társadalomra, államra gyakorolt átalakító hatása nem tagadható, de az egész fejlődés abból nem magyarázható.

Mi itt röviden *a)* az *éghajlatnak, b)* a *föld felszínének, c)* a *talajnak, d)* a *növény- és állatvilágnak* befolyását fogjuk érinteni.

a) *Az éghajlat.*

Fontossága az emberiség elterjedése, a társadalmak elhelyezkedése tekintetében mutatkozik. Úgy a meleg, mint a hideg túlmagas foka épp úgy korlátja az emberi életnek, mint akadálya a növény- és az állatvilág elterjedésének, amelyek nélkül pedig emberi élet sem képzelhető.

A hideg, azáltal hogy a létfenntartás megnehezítésével csökkenti az energiát, lehetetlenné teszi magasabb kultura fejlődését. A hőség viszont tropikus vidékeken akadályozza az életerő teljes érvényesülését; hatása mindamellett nem oly feltétlenül gátló mint amazé. Hatalmas birodalmak, mint a régi Egiptom, Karthágó; Amerikában Mexikó, Peru a tropikus éghajlat alatt fejlesztették ki hatalmas kulturájukat. A civilizáció igazi hazája mindamellett a mérsékelt égöv.

.Az éghajlat egyformasága, az évszakok állandósága az ország népének egyformaságát eredményezik. Igy Oroszország lakosságának homogeneitását, Ausztrália kulturájának csekély változatosságát nagyrészt e körülmény okozza. Éghajlati eltérések viszont különbséget teremtenek egy és ugyanazon ország lakói között is. Igy különbözik az északi német a délitől, az angol a skóttól, a lombardiai a kalábriaitól. Az északi népek sokkal edzettebbek, vállalkozóbb szellemüek; életmódjuk családiasabb, takarékosabb; meggondoltabbak, mert élvezetüket drágábban szerezhetik meg. A délvidéki könnyebben él, gondtalanabb, vidámabb, az érzelmek szolgája. Északi vidékeken a munkabér, a munka értéke nagyobb; itt tehát a különbségek az egyének között csekélyebbek; délen, hol a munka értéke csekély, az egyének között jelentékeny különbségek keletkezhetnek: könnyen támad a kényúri hatalom. A hódítók mindig zord vidékekről jöttek dús területek elfoglalására.

Nem csekélyebb fontossággal, mint a hőmérsék, bir a levegő *nedvessége*. Fontos ez az ember fizikai állapotára gyakorolt hatásánál fogva is. Míg nevezetesen a meleg és párákkal telt levegő a test kigőzölgését, a tüdők működését gátolja, előmozdítja ezeket a száraz és meleg atmoszféra. Innét az a nagy, fiziológiailag is megállapítható különbség, mely a meleg égöv párás mélyedései s a száraz levegőjű fennsíkok lakói között észlelhető. Ott bágyadt, tunya lakosságot, itt harcias, nagy energiájú népességet találunk. Az összes hódító fajok, úgy az árja, mint a sémi és mongol népek, esőben szűkölködő, száraz fennsíkról indultak győzelmes útjukra. Livingstone kiemeli, hogy a nedves hő sötétebbé teszi a négerek testszínét; Escayrac de Louture az arabokról állítja ugyanezt. Másrészt a világosabb bőrszinezet a száraz levegő következménye. A levegő nedvességének csökkenése, míg egyrészt a bőr színét világosabbá teszi, növeli a fajok erőkifejtési képességét.

Nem hagyhatók végül figyelmen kívül azok a hatások sem, melyeket *légköri jelenségek*, természeti tünemények, az ember szellemére, lelkére gyakorolnak. Itt különösen a képzelőtehetségre kifejtett hatás — mint azt különösen Buckle hangsúlyozza — veendő tekintetbe. Az éghajlattal kapcsolatos ezen természeti jelenségek más irányban is fontossággal bírnak. Gyakori földrengések az építésmódot befolyásolják s így módosítják a szépről alkotott fogalmakat. Hidegebb éghajlat a ruházkodás festőisége tekintetében teremt más képzeteket mint a forró égöv.

b) *A föld felszíne.*

A földfelület egy elhatárolt, aránylag szűk terület. Nagysága mintegy 509 millió km². E terület kétharmadrészét víz borítja s csak egyharmadrésze szárazföld. Az északi és déli sark vidéke csaknem teljesen terméketlen, ezenkívül magas hegyek, kopár sivatagok jelentékeny részt foglalnak el belőle; ekként magának a mérsékelt földöv területének is legfeljebb felét vehetjük művelhető földnek. E terület a kezdetleges ember előtt végtelennek látszott; elfoglalása azonban korán megtörtént s azóta szakadatlan küzdés folyik birtokáért.

A föld felszíne több tekintetben gyakorol átalakító befolyást a társadalomra. A szárazföld eloszlása, a föld felszínének alakja, tagozódása, a víz különnemű megjelenése a népeknek, egész életmódjuknak sajátságos jelleget kölcsönöznek. Az északi földteke népeinek hatalmas kulturája sok tekintetben összefügg e terület nagyobb kiterjedésével, szemben a déli félteke szakadozottságával. Népfajok találkozása, mi szintén csak nagyobb kontinenseken fordul elő, szintén a kultura haladását eredményezi, míg elszigetelt területeken, mint Ausztráliában, sőt Amerikában csak egy népfajjal s így alacsonyabb civilizációval találkozunk. A szigetek konzerváló hatása nyilvánvaló; elég e tekintetben Angolországra s még inkább Irországra rámutatnunk. Sok tekintetben ugyanily megítélés alá esnek a félszigetek is, mint azt Spanyolországnál észleljük.

A földszín alakja *hegység, dombvidék, síkság, sivatag* lehet. Az összefüggés a föld felszíne és az ott lakó nép jelleme, sajátossága között tagadhatatlan. Ázsia nyugati részén a történetet megelőző időkben vándor sémi törzsek laktak, s ma is ily nép foglalja el e vidéket. Herodotosnak a szkithákról adott rajza a Pallas által a kalmukoknak 2000 évvel később adott leírásával egyezik. Ámbár a föld túlságos tagozódása a művelődés terjedésére nézve nem előnyös, bizonyos fokú változatosság ehhez okvetetlenül szükséges. Csak így támadnak különböző szükségletek, fejlődik ki bizonyos ellentét, amely nélkül termékenyítő kölcsönhatás nem képzelhető.

A föld felszínének emelkedései megnehezítik az ember mozgását, sokhelyt valóságos korlátok ezek; de befolyással vannak az ember testalkatára, életmódjára, érzelmeire, felfogására.

A hegység által határolt terület egység. Igy a svájci köztársaság törzsét a vierwaldstädti tó körül fekvő kantonok alkották. Tirolnak az Alpesek által elválasztott mindkét része külön egységes terület.

A hegység népe a zord éghajlat, a föld terméketlensége folytán szegény. A szegénység kivándorlásra, hódításra készteti őket. Görögországot a föld mostohasága kényszerítette a kereskedésre. Hol a tenger nyitva áll előttük, a tengerre merészkednek, mint azt a feniciaiaknál, a norvég vikkingeneknél, a skótoknál látjuk. Másutt a sík földre vonulnak, mint a szavojardok, harziak, a tiroliak, nálunk a tótok. A hegység népének bátorsága, szabadságszeretete ismeretes. Látjuk ezt a tiroliaknál, svájciaknál, az albánoknál, a kaukázi törzseknél, avagy Nepal lakóinál. Bár sokszor, a talaj terméketlensége folytán, gyengébb testalkatuak mint a síkföld lakói, mint azt különösen Afrika hegyi népeinél,

a becsuánoknál, bozutoknál, busmeneknél észlelhetjük — a hegységet rendesen erőteljes, fáradhatatlan nép lakja.

Az életfeltételek egyformasága, a külső viszonyok változatlansága a *síkságon* lakó népek hasonlóságát eredményezik. A szárazság s az ezzel járó gyér növényzet az itt lakó népeket folytonos vándorlásokra késztetik. A pusztaság a függetlenség érzetét, az önbizalmat, bátorságot kelti fel bennök. A talaj terméketlensége, a velejáró szegénység a kultura terjedését gátolja, korlátot szab a lakosság szaporodásának, sőt folytonos harcokra, ellenségeskedésre készteti őket. A *sivatagok* épp oly szerepet játszanak, mint a hegységek; akadályai minden közlekedésnek. Az *oázisok* szigetekként emelkednek ki belőlük.

Fontos a szárazföld *tagoltsága*. A part szakadozottsága a hajózást mozdítja elő; jó kikötők a forgalmat, a kereskedelmet élénkké, merésszé teszik.

Vannak *parti* és vannak *szárazföldi* népek. Igy Skóciában a tenger mellékén a nép germán, míg a kelták a hegyekben élnek; hasonlókép a Déli szigettengeren a pápuák szárazföldi, míg a malájok parti népek. Bár sok nemzet a tenger felől foglalta el hazáját, fontosabb a népek *tenger felé irányuló mozgalma*. Afrikában ez irányzatot általánosnak tekinthetjük; a görögök, feniciaiak is a tenger felé vonulva váltak hajósnépekké. Ugyanezt látjuk a németalföldieknél is.

Áttérve a *víz* hatására, azt észleljük, hogy némely népet vonzza a *tenger*. Különösen ott tapasztaljuk ezt, hol a faj számos apró szigeten szétszórva él. Igy látjuk a polinéziaiaknál, vagy a Földközi tenger népeinél. Más fajok idegenkednek tőle: így a régi amerikaiak, Dél-Afrika törzsei. A tenger egyrészt elválaszt, elkülönít, de *áramlatai* által összeköttetéseket is teremt.

Míg nagyobb *tavak* hatása a tengeréhez hasonlít, kisebbek a *folyókkal* sorozhatók egy csoportba. Közlekedési eszközök ezek a kisebb tavak, mint a folyók, nemcsak mert emberek, áruk szállítására alkalmasak, de annyiban is, amennyiben a közlekedés akadályait elhárítva, a szárazföldi utak irányát is megjelölik. A *folyók* egyesítő hatással vannak a partjaikon lakó népekre; sőt gyakran egységes kulturát teremtenek, mint azt legfeltünőbb módon Egiptomban a Nilusnál látjuk. Gyakran gátakat alkotnak; innét hadtörténeti jelentőségük. Ugyanilyen a szerepük a *mocsaras vidékeknek* is. Itt keletkeznek védekezés szempontjából az őskorból oly híres *cölöpépítmények*.

c) *A talaj.*

A talaj az a szilárd, de azért többé-kevésbbé laza és mozgékony földréteg, mely a föld sziklaszerű kérgét fedi; majd homok-, majd kavicsréteg, majd termőföld. A talaj mineműsége, a kőzetek, befolyással vannak úgy az ember mint az összes állatok fizikai alkatára. A kvarc talaja gyenge, kicsiny, a meszes föld erős, hatalmas csontozatú embereket nevel. Az őstermelés minősége a talaj minőségétől függ; közvetve gyakran ez dönt a tulajdon-, birtokviszonyok tekintetében is. Kezdetleges civilizáció csak termékeny talajon fakadhatott. Ahol a föld terméketlen, a lakóhelyek, különösen kezdetben, egymástól távol esnek. Nagyobb városok csak az ipar kifejlődésével, a kereskedelem virágzásával támadhatnak ily helyeken.

A talaj termékenysége különben mindig vonzotta a népeket. Ez késztette az árja népeket arra, hogy Közép-Ázsia fennsíkjairól leszállva a Tigris és Eufrát termékeny síkságait elfoglalják, India dús völgyeiben letelepedjenek; ez birta reá az Észak népeit arra, hogy Észak-Olaszország gazdag síkjait évszázadokon át ostromolják.

d) *A növény- és állatország.*

A növényvilág hatása első sorban abban mutatkozik, hogy terményei az emberi szükségletek kielégítésére, táplálkozásra alkalmasak. A bőség kezdetben itt is a civilizációt szolgálja; tápnövényekben teljesen szegény vidékeken minden haladás lehetetlen. Egyes növények, ipari készítmények anyagát szolgáltatván, ezen növényfajok elterjedésének mértéke döntő azon a vidéken egy-egy iparág elterjedésére, felvirágzására.

Az *erdők* gyakran a közlekedés akadályai; a forró égöv alatt különösen járhatatlan rengetegekké válnak; de ilyen gátló akadályt alkot az ausztráliai pusztaságot elborító *bozót* (scrub) is, valamint a Tűzföldet járhatatlanná tevő törpe *aljja*. Az erdő a kultura haladásával különben mindenütt pusztul.

Ellentéte e vidékeknek a sík, mozgást nem gátló *gyepes rónaság*. A nomád népek hazája ez.

Az ember által meghódított s birtokba vett növények kultiválását célozza a *földmívelés*, amely nemcsak a műveltség foka, de a művelés alá vett különböző növényfajok minősége szerint is változik. Fontos még a *hasznos növények elterjedése* is; a legtöbb közülök nemcsak meghonosodott az egész földön, de az eredeti kezdetleges fajokat egyszersmind nemesebb fajok váltották fel.

Nem csekélyebb jelentőséggel, mint a növényvilág, volt a társadalom átalakulására, fejlődésére az *állatvilág*. Nemcsak a társadalom jólétét, növekvését eredményezi, de alapot szolgáltathat *tipusok* kiképződésére.

Igy vadban gazdag vidékeken *vadásznépek* támadtak. Ahol könnyen szelidíthető, nagyobb állatokra talált egy törzs, ott a *nomád* életmód terjedt el; másrészt a haszonhajtó állatok hiánya kényszerítette már korán a *földmívelésre* a polinéziai szigetek lakóit. Nem csekélyebb fontossággal bír a fauna a vadállatokkal szemben folytatott védekezés szempontjából. A nagy ragadozók, a hüllők közül a mérges kígyók és krokodilok egyes vidékek kulturájára még ma is rendkívül veszedelmesek; hajdan vészthozók lehettek. Rovarok, melyek állatok táplálékát, vagy magukat a háziállatokat fenyegetik, szintén igen károsak lehetnek. Ilyen pl. a sáska, a cece-légy, olykor a hangya, a termesz stb.

A természeti hatások első sorban a társadalmak sajátos alakját, jellegét teremtik meg. De módosul maga a kültermészet is, változik az éghajlat, szárazföldek sülyednek el, újak támadnak; kimerül a talaj. Mindez hatással lesz az emberi társadalomra, mely ennek megfelelőleg átalakul, változik. De átformálódik a természet az ember behatása alatt is; *kulturjavak* képződnek, melyek egyszer létesülve, szintén visszahatnak az emberre, a társadalomra, annak működését irányítják, útját, haladását megszabják.

2. A lakosság szaporodása.

A lakosság szaporodását, amely ott, hol mesterséges akadályok, mint gyermekölés, magzatelhajtás stb., útját nem állják, szükségszerüleg bekövetkezik, s melynek hatása az emberiség sorsára kétségtelen, szintén a természeti tényezők közé kell soroznunk.

Első következménye ennek az emberiségnek a föld felületén való elterjedése, a népek vándorlása, költözése. Ily vándorlásokból magyarázza M. Wagner, a híres természettudós, a fajok eredetét, Desmoulins a különböző társadalmi típusok keletkezését.

A lakható föld, a kontinens, esetleg a sziget kiterjedése gátat vet a terjeszkedésnek; beáll a harc s ha ez sem vezet eredményre, oly változások bekövetkezése szükséges, mely a társadalom kebelén belül való elhelyezkedést teszi lehetővé.

Igy jön létre szükségszerüleg a lakosság szaporodásával a *munkamegosztás*, a foglalkozásnemek különválása. Eredménye ennek a fokozottabb termelés. De átalakul ennek következtében a társadalom egész berendezése, szervezete. Míg a kezdetleges társadalmakat a részek egyformasága jellemzi, s ezek puszta halmaza a társadalom, itt a részek egybekapcsolódásával, valóságos *szerves egésszel* találkozunk.

Egy másik következménye a lakosság szaporodásának, annak az országban való *egyenlőtlen eloszlása, városokba való tömörülése.* Ilyen tömörülések a *községek, városok, fővárosok, világvárosok* lesznek.

A városok hatását nem kicsinyelhetjük. Fontossággal bir a város mint *gazdasági* központ, de egyszersmind *művelődési* központ is. Már maga a sűrübb érintkezés termékenyítőleg hat a szellemre.

3. Idegen társadalmak.

A társadalmak nemcsak a kültermészettel, hanem a többi körülöttük elhelyezkedő idegen körökkel is *küzdelmet, harcot* folytatnak. A harc eleinte véres fegyverekkel folyik. A cél a másik kiirtása, leigázása, kizsákmányolása.

A harc ugyan később sem szűnik meg, de elveszíti vérengző jellegét, nem annyira leigázásra, mint kihasználásra irányul. A gazdasági verseny legkülönbözőbb fajai lépnek fel ekként. A társadalmak kölcsönhatása azonban *békés* jellegű is lehet. Az egyes népeknél felmerülő különböző szükségletek, azok kielégítését célzó felfedezések utánzás által elterjednek, eszmék, gondolatok átplántálódnak és kedvező talajra találva, gazdagabb fejlődést nyerhetnek. E kölcsönhatás a közlekedési eszközök terjedésével mind nagyobb és nagyobb lesz, úgy hogy etekintetben idővel az egész emberiség egy egészet fog alkotni.

A társadalmak e kölcsönhatását főként Gumplovicz és követői hangsúlyozzák. Az egész államélet, valamint a jog kialakulását e kölcsönhatás eredményének tekintik.

II. Belső tényezők.

1. A faj.

Nem annyira tudományos, mint inkább politikai szempontból a fajok tehetségeinek, képességeinek kérdése a legvitatottabb problémák egyike. — A kérdést először, a faj mindenhatóságát, a fehér faj kiválóságát hangsúlyozva, Gobineau vetette fel. Eszméit »Essai sur l'inégalité des races humaines« (1853—55) című művében fejtette ki. Ma e felfogást legélesebben Houston Stewart Chamberlain »Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts« (1898) című művében képviseli.

A fajok között fennforgó különbséget kétségbe nem vonhatjuk. Az a körülmény, hogy egyes népek, mint az *ősfajok,* a kultura legalacsonyabb fokán megállottak, avagy a *fekete,* valamint a *veres,* amerikai *faj* is aránylag alacsonyfokú civilizációt teremtett s maga a *sárga faj* is csak elvétve létesített magasabb fejlődési fokon álló társadalmakat, arra látszik utalni, hogy a fajok fejlődésképessége tekintetében különbségek vannak. Míg ekként a kiinduláspont tekintetében nehézségek fenn nem forognak, annál nehezebb a helyzet, mihelyt egyrészt a fajok fogalmát megállapítani, illetve sajátos jellemvonásaikat kiemelni s így konkrét hatásukat megállapítani akarjuk.

Az emberiség egységes leszármazását ma már jórészt elismertnek tekinthetjük. E tant hirdette már Humboldt Sándor, e felfogás hívei von Baer, Darwin, M. Wagner, Virchow, Kollmann. Újabban Hoernes, Joh. Ranke, H. Schurtz csatlakoztak e felfogáshoz. A különbségeket, melyek a fajok között támadtak, Darwin a nemi kiválasztásra, M. Wagner a vándorlásokra vezeti vissza. Kétségtelen, hogy a természet, az éghajlat, nedvességi viszonyok, lakóhely behatása oly időben, midőn azok ellen az ember védekezni képtelen volt, hozhattak létre az egyes népek között oly eltéréseket, melyek azután megrögződve, állandóak maradtak, s a külső befolyásoknak most már sikeresen ellentállanak. Külön egységgé tömörülve az illető nép, nemzet sajátságait azután megőrizte, sőt azokat bizonyos irányban továbbfejlesztette s így támadt a *faj, mint oly egyének összessége, kik közös leszármazáson alapuló egyforma jelleget mutatnak* (Kuhlenbeck).

E megjelölés azonban csak a főfajokra illik; ezeknél fogadható el a közös leszármazás ténye, ezeknél fordulnak elő azok a tartós jellemvonások, melyek e fajokra nézve évezredeken át jellemzők. A többi alosztályok, alfajok, népek, nemzetek, melyek — Stein Lajos értekezése (Die Rasse. Zukunft, XIII. évf. 16., 17. sz.) szerint — mesterséges klasszifikálás teremtményei, e kellékekkel nem birnak, s az itt jellegzetesnek tekintett tulajdonságok az egyedeknél feltétlenül elő nem fordulnak.

Bizonyos nemzeti sajátosságokat mindamellett az egyes népektől el nem tagadhatunk, s bár el kell ismernünk, hogy az országok, államok, társadalmak közötti különbségek nem egy tényező eredményei, s így itt mindig összetett jelenségekkel találkozunk, a fajt, mint egy *sajátos fizikai jelleget is feltüntető, de emellett más tekintetben* (nyelv, vérmérséklet, gondolkodásmód, szo-

kás stb.) *hasonlóságot mutató emberösszességet*, a társadalmi fejlődés egyik tényezőjének el kell fogadnunk.

Coste »La sociologie objective« (1897) című művében a társadalmi jelenségeket két csoportba sorozza. Az első kategóriába a gazdasági, népesedési, jogi és politikai tüneményeket csoportosítja, míg a másikba a művészi, vallási, bölcseleti jelenségeket utalja. Ott a szigorú törvényszerűség uralkodnék, emitt a nagy ember, a lángész működése lenne az irányadó. Ha a fenti megkülönböztetés általában nem is helyes, érvényes az a faj szerepe, jelentősége tekintetében. Igy Le Bon »Lois psychologiques de l'évolution des peuples« (1900) című művében kiemeli, hogy a faj jelentősége első sorban a művészet, erkölcs (szokás, életmód), vallás és tudomány körében mutatkozik. E tereken, hol az egyéni kezdeményezés inkább érvényesülhet, sajátos, átöröklött tulajdonságok inkább szerepelhetnek mint ott, hol a külső viszonyok kérlelhetlen megvalósulásra törekednek. A történelem e tekintetben számtalan példát mutat. A régi Egiptom hatalmas építészetét ötezer év óta e területen egyik nép sem ismételte. Hasonlóképp a régi hellének művészete Görögország egy népénél sem éledt fel újra. A faj volt az, mely ezeket az alkotásokat létrehozta.

De nemcsak új alkotásoknál, felfedezéseknél, hanem főként intézmények átültetésénél, azok elfogadásánál látjuk az egyes népek, a különböző nemzetek eltérő felfogását, átalakító hatását. Az átvett, a kölcsönzött tekintetében mutatkozó eltérés nem csupán a különböző kulturviszonyokból, hanem az átvevő nép eltérő pszichéjéből is magyarázható.

Az emberi fajokat tekintve, ma általánosan elfogadottnak a *Fritsch-Stratz*-féle beosztást tekinthetjük, mely *a)* protomorf, ősfajokat; *b)* archimorf, főfajokat; *c)* metamorf, vegyes fajokat különböztet meg s e főfajokon kívül alfajokat is ismer.

Mi is e beosztást fogadjuk el, az egyes népek jellemzésébe azonban nem bocsátkozhatunk. A »Műveltség Könyvtárá«-nak II., »Az Ember« című kötete a fajok részletes pszichológiai tárgyalását is tartalmazza s így itt a mű e részére utalhatunk.

2. A szellemi környezet.

A társadalmi fejlődésnek, minden haladásnak, egyik jelentékeny tényezője még a már elért eredménynek, az eddig kialakult kulturának, az ismereteknek, tudásnak, felfedezéseknek, találmányoknak *szellemi környezetnek* nevezhető összessége. Az évszázadokon, évezredeken át összegyűlt értelmi kincs testesül meg e szellemi környezetben.

Míg egyrészt minden társadalmi jelenségnek, mint nyelvnek, vallásnak, jognak, művészetnek sajátszerű színezetét ez adja meg, addig másrészt ez jelöli meg a haladás irányát, úgy hogy minden későbbi állapot előzők okozata, azok származottjaként jelentkezik.

Úgy egyes közönségek, mint egyes kulturák a fejlődést nem újonnan kezdték. Lefektetett alapokra építettek, amely alapok azonban a továbbépítés módját is meghatározták. Ha az előzményekkel való kapcsolatot egy társadalom összes intézményeinél talán nem is találhatjuk fel, meglesz ez úgy a tech-

nika, mint a tudomány avagy a jog terén. A társadalmak hanyatlásával nem vesznek el a felfedezések; gyakran feléled valamely hanyatló társadalom joga, művészete, mint ezt a római jog recipiálásában vagy a renaissance korában a művészetnek, a tudománynak újraéledésében látjuk.

Az időnek, a multnak ez eredménye a legeltérőbb alakban nyilvánulhat: részben technikai felfedezések eddig elért sikereiben, a *kulturában*; részben az egyénnek önmaga felett elért uralmában, a *civilizációban*; művészet terén az uralkodó *ízlésben*; általában mindabban, amit az *idők szellemének* szoktak nevezni.

E közszellem az illető társadalomban uralkodó felfogásokból, érzésekből, hajlamokból támad, s amelynek uralma alól senki ki nem vonhatja magát. Minden ember nemcsak *fajának*, de *korának* is fia. A nagy ember, a lángész is csak e forrásból merít, bár gyakran tetteiben megelőzi korát. Nemcsak minden intézmény, hanem általában minden társadalmi képződmény magán viseli annak a kornak bélyegét, melyben támadt, keletkezett. A zsidók monotheizmusa egy zárkózott, a szomszéd törzsekkel folyton harcban levő, gyakran elnyomott, a műveltség alacsony fokán álló, de elvonási képességgel bíró nép körében támadhatott; a görög művészet csak oly korban fejlődhetett, melyben az élet a gimnáziumokban, vallásos játékokon és ünnepélyeken folyt le s a kifejlett test szépségének és kecsességének bámulására annyi alkalom nyilt. Igy szükségszerű az átmenet a »hősies korszakból« a »lovagi korba« s innét az »allegóriák korszakába«, midőn ezerekre menő verssorok egy rózsa leszakításával foglalkoznak. Igy a kor szüleménye különböző nemzetiségű költők hangulatának egyezése, mint azt az olasz Leopardinál, valamint az angol Shelleynél látjuk.

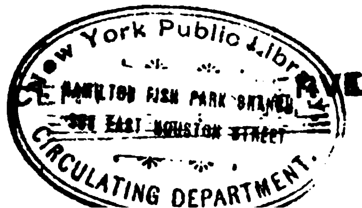
A szellemi környezet érvényesül a tudomány terén. Kopernikus, a csillagászat megalapítója, Paracelsus az orvostudomány reformátora, Giordano Bruno a természetbölcselet újjáalkotója, egy kor szülöttei.

Minél fejlettebb a kor, annál változatosabbak az új irányok. Igy ugyanaz a szokráteszi iskola teremtette meg úgy a kireneikus, mint a hedonisztikus irányzatokat; ugyanaz a kor hozta létre Milton »Elvesztett paradicsomát«, Butler szónoklatait, Racine tragédiáit, Scarron fajtalan »Roman comique«-ját. Ugyancsak ma a legnyersebb materializmus mellett a miszticizmusba hajló szimbolizmust találjuk. Ez ellentétek dacára egy mozgalom sem tagadhatja meg korát s ha végső fejleményeikben egymástól teljesen elválni, ellentétes irányok felé törekedni látszanak, forrásukra, közös eredetükre, egy előző fejleményre mind visszavezethetők.

3. A nagy ember: a lángész.

Míg a társadalmak fejlődésmenetét az emberi *szellem természete*, a *környezet* hatása alatt, határozza meg, annak sajátságos kialakulását a *faj* dönti el, addig a történet eseményeit, a konkrét jelenségeket a *nagy emberek* teremtik meg. A *nagy embert*, a *lángészt* tehát szintén a fejlődés egyik tényezőjének kell tekintenünk.

Önálló egyéniségként jelentkezik ez, aki környezetéből nem magyarázható s bár annak hatását maga is érzi, első sorban ő szerepel annak megteremtője, kiformálója gyanánt. Hatása különösen annyiban mutatkozik, amennyiben

ő a kezdeményező, minden társadalmi mozgalmat megindító erő. A megindított mozgalom azután terjed, utánoztatik, általánossá válik s a társadalom átalakításához vezet. Hogy azonban az eredmény bekövetkezzék, szükséges, hogy a kezdeményező eszméivel, reformjaival ne emelkedjen ki túlmagasra kortársai fölé; ha eszméi korát messze túlszárnyalják, terméketlenek maradnak azok. Igy a gőzgépek némi primitiv alakját, a gőz feszítő erejét már a görögök ismerték, anélkül hogy e gondolatot gyakorlatilag értékesíteni tudták volna; hasonlóképp a khínaiak a delejtűt, a puskaport, a könyvnyomtatást előttünk ezer évvel ismerték, anélkül hogy azokat kellőleg kihasználták volna. Itt a felfedező, a nagy ember nem gyakorolt eredményes hatást.

De ha ekként a nagy ember kezdeményező szerepét el is ismerjük, megjelenését, valamint hatását nem a véletlennek tudjuk be. Míg egyrészt meghatározott előzmények nyomán lép fel s felfedezéséhez csak az utolsó lépést teszi meg, addig másrészt megkívántatik, hogy találmányának elfogadásához a kellő időpont elérkezett legyen. Úgy a felfedezések, találmányok terén, mint új irányok, új gondolatok megindítása esetén, a nagy ember úgy jelentkezik, mint akiben a forrongó eszmék központosulnak, benne testet öltenek, hogy egyszerre kipattanva, az egész társadalomban visszhangra találjanak. Áll ez különösen a politikában, ahol a nagy államférfi jelentősége a helyzet felismerésében, a közhangulat helyes megítélésében, a cselekvésre alkalmas pillanat kiválasztásában áll, ami szintén csak az esetben lehetséges, ha a többiekkel együttérez, de finomabb érzékekkel bír mint azok; ha a többiekkel együtt cselekszik, de működésében elöljár.

Ami hatásukat illeti, különbséget kell tenni a különböző társadalmi működések tekintetében. A gazdasági élet körében szerepük rendesen csekély, jelentékenyebb az erkölcs és jog terén, fontosabb a művészet, tudomány és bölcselet körében. E tereken, valamint a politika körében aratják legfeltünőbb sikereiket.

De épp ez a körülmény, hogy így bizonyos körben annyira kiemelkednek, eredményezi, hogy egyesek, így Victor Cousin, Carlyle, Lamprecht a nagy embereket valódi félisteneknek tekintik, akik államokat teremtenek, a társadalmakat reformálják, akiktől általában a társadalom egész fejlődése függ. E felfogás még ma is kifejezést nyer a történetírásban, mely a csaták felsorolásán kívül legfeljebb fejedelmek, hadvezérek életleírásával foglalkozik. Nem veszik tekintetbe ezek az írók, hogy a történet eseményei talán rejtettebb, de hatalmasabb erők teremtményei, amelyek menetében a nagy emberek szereplése feltünőbbnek látszik, de fontosságra nézve csekélyebb értékű.

A társadalmi fejlődés menete.

A társadalmi fejlődés lefolyásában ugyanazok a jelenségek fognak ismétlődni, mint amelyeknek leírását a társadalomban végbemenő folyamatok vázolásában egy ízben már megkísérlettük.

Az emberiség vagy legalább is egy-egy kulturkör a fejlődés szempontjából *egységes egész.* Csak ritkán váltják fel társadalmak egymást akként, hogy az egyik megszünése, annak teljes felbomlása után helyét egy másik, egy teljesen új társadalom foglalná el. A változás, az átmenet egyik társadalmi típusból a

másikba, a régi államból az újba, az eddig fennállott kereteken belül, a külső egység megóvása mellett történik épp úgy, mint ahogy a hernyóból báb, ebből ismét pillangó támad. A külső forma, a terület, a nép megmarad, de más lesz a szellem, mely az új társadalmat áthatja, más lesz a cél, mely felé az ezentúl törekszik. Az átmenet az egyik társadalomból a másikba, egyik társadalmi típusból a másik nembe észrevétlenül történik. Megszakítást közöttük, úgy hogy egy társadalmi kört, egy sajátos jellegű közönséget áthidalás nélkül, hirtelen egy más jellegű új társadalom váltana fel, alig találunk. Megtörténik ugyan, hogy nemzetek kiirtatnak, meghódíttatnak s a régi helyén egy új társadalom, állam épül fel, de legtöbbször teljesen átalakul az állam, az ország belső jellege, alkotmánya, berendezései teljesen megváltoznak, anélkül hogy kifelé még államformája is módosult volna. Ugyanazon dinasztia évszázadokon át egy területen a legkülönbözőbb jellegű társadalmak felett uralkodhat. Ugyanazon nép évezredek folyamán a legkülönbözőbb eszményeket valósíthatja meg, a legkülönbözőbb célokat szolgálhatja.

A társadalomban, nevezetesen szemben az élő világgal, ahol az egyes fajokon belül is alig vagyunk képesek az egyes generációk által közvetített kapcsolatot megkonstruálni, *a folytonosság elve uralkodik.*

A jelen itt a mult folytatása, a jövő a jelen következménye. Nemcsak fizikailag látjuk a folytonosságot a gyermekek, az utódok fellépésében, de tapasztalhatjuk ezt minden intézményben. Az egyes berendezések láncolata kétségtelen.

De épp az a körülmény, hogy a társadalom folyton átalakul és módosul — anélkül hogy ezáltal fennmaradása veszélyeztetnék — hozza magával, hogy a benne végbemenő folyamatok nemcsak fenntartását szolgálják, de rendszeres átalakulását is eredményezik. Míg tehát az egymástól térben is elkülönített élőlényeknél az egyes individuumokban az életműködés folyton ismétlődve az illető lény életben maradását eredményezi, s e folyamat csak kivételesen képezi, variációkat teremtve, új fejlődés alapját, addig a társadalomban a rendes, normális folyamat is mint átalakulás csiráját magában rejtő lép fel.

Az élő lényeknél a fejlődés processzusa tehát élénken különválik a normális életfolyamatoktól: az mint kivétel lép fel. A társadalomban viszont e különválasztás ily élesen, ily határozottan nem tehető meg. Minthogy azonban — szemben a társadalom fennmaradását biztosító, rithmikusan visszatérő működésekkel — a fejlődés folyamatait egész általánosaknak mégsem tekinthetjük, azokat kiemelhetjük s külön is tárgyalhatjuk. Ezek leírását kíséreljük meg az alábbi sorokban.

Az alapot, melyen ez átalakulási, illetve fejlődési processzus nyugszik, már láttuk. *A változékonyság lesz az.* A variációk fennmaradása tekintetében azután a *kiválogatás* dönt.

Nézzük mindenekelőtt a többi élőlényeknél is mutatkozó, a társadalomban azonban módosított alakban megjelenő *passiv alkalmazkodás,* vagyis a *kiválogatás* eseteit.

Alapja a *létért folytatott harc;* létrejövetelének módja a külső viszonyoknak az emberre gyakorolt befolyása. A kiválogatás hatása elsősorban az egyes

fizikai tulajdonságaira terjed ki. Minthogy azonban a fizikai tulajdonságok szellemi sajátosságokkal járnak, sőt némely iskolának, így a szocio-anthropológikus felfogásnak tana szerint a fizikai tulajdonságok a szellemi sajátosságokkal a legszorosabb kapcsolatban vannak, ezek amazoknak mintegy folyományai, — minden fizikai kiválogatás selejtezést jelent a felfogások, gondolatok, eszmék tekintetében is. Maga a küzdelem első sorban a külterészet ellen folyik. Eredménye ennek egyének, némelykor egész fajok kiselejtezése, amely hatást az éghajlat, a nedvességi viszonyok, a föld alakulatai szinte mechanice hozzák létre. A külterészetnek a társadalmakra gyakorolt hatását részben látjuk. Igy azt észleljük, hogy némely emberfaj a trópikus éghajlat alatt meghonosodni nem tud; más fajok ismét a hideg éghajlat alatt vannak kitéve az elpusztulás veszélyeinek. Amerikában az angol-szász fajon oly változások létesültek, melyek testileg őket az ottani bennszülött törzsekhez teszik hasonlóvá. A változás itt mindenütt a kiválasztás eredménye.

A külterészetnek ezen kiválogató hatása idővel módosul. A technika segítségével az ember a behatásokat ellensúlyozni igyekszik.

Lakásokat épít s így a hideg ellen óvja magát, majd ruhát ölt magára s így az időjárás viszontagságainak hatását csökkenti; a vadállatok ellen védekezik, többeket közülök leigáz, megfékezi a felburjánzó növényvilágot, sőt a mikrobák, e láthatatlan ellenségek, a betegségek terjesztői ellen is védekezik.

Mentessége mindamellett teljes nem lesz; bizonyos behatásokat később is tűrni kénytelen; kiválogató hatását vele szemben az égöv, a klima, a földfelület, habár kisebb mértékben, mindvégig gyakorolja.

Az élő lények között a kiválogatás egy másik tényezője a *harc*. E harc azonban a legkülönbözőbb alakokat öltheti fel. Az élő lényeknél mint közvetlenül folytatott küzdelem jelentkezik, midőn egyik állat a másik elpusztítására, megsemmisítésére törekszik. Életben maradni itt a legerősebb, legügyesebb fog. Lehet közvetett, a fenntartás feltételeiért, élelemért folytatott harc, midőn a gyengébb egyed táplálék hiányában pusztul el.

Az embernél a küzdés e különböző nemei szintén előfordulnak. Itt is megvan a közvetetlenül test test ellen folytatott harc, melyet az ember állatokkal vagy saját fajával szemben vív, s itt is megvan a közvetett küzdés. A kezdetleges emberre nézve a következmények ugyanezek lesznek mint aminőket a többi élő lényeknél láttunk, vagyis a gyengébb megsemmisülése. A kezdetleges társadalmak e harca nevezetesen még sok tekintetben azonos azzal a küzdelemmel, melyet az egyes állatok egymással folytatnak. A különbség azonban már itt is szembetünő. Látjuk ugyanis, hogy a küzdelem már e primitiv köröknél is nem egyesek, hanem csoportok (hordák) s törzsek között folyik.

De épp az a körülmény, hogy a verseny nem egyesek, hanem társadalmak, körök között folyik, módosítja az állatvilágban uralkodó harc jellegét s teszi azt *kollektivvá*. Többé nem az egyes külső ereje, fizikailag alkalmas volta, hanem az összesség alkalmatossága, fegyelmezettsége döntő a harc sikere tekintetében.

A harc az egyes társadalmak között az állandó ellenségeskedés megszüntével is tovább folyik, csakhogy módosult alakban s ezentul is gyakorolja kiválogató hatását. A primitiv közönségek küzdelme a fizikailag

erősek kiválogatását s így a faj testi javulását eredményezi. E harcok úgy a győzők, mint a legyőzöttek megtízedelését jelentik, s a harcból, melyben még mindenki résztvesz, megmenekülni, életben maradni csakis a legerősebbek, a legedzettebbek fognak. Mihelyt a társadalomban egy különálló katonai osztály kialakul és a harcban a társadalomnak csak egy, rendesen legerőteljesebb töredéke vesz részt; másrészt győzelem után a legyőzöttek teljesen már ki nem irtatnak, hanem mint rabszolgák, mint heloták vagy adót fizetők életben hagyatnak: a harc már nem hozza magával mindig a legerőteljesebbek kiválogatását, sőt épp ellenkezőleg a társadalom fizikai gyengítését eredményezi. Még szembetünőbb e jelenség a modern háborúkban, ahol a lakosság legbátrabb része pusztul el s bár a legszívósabb természetüek itt is megmenekülnek, a fegyverviselésre képtelen gyengék megmaradása a társadalom fizikai satnyulását eredményezi, még a győzőknél is. Nem pótolja ezt a háborúk után rendszerint tapasztalható lakosságszaporulat sem. A kiválogatásnak a harc által eszközölt módja az emberi társadalomban tehát lényegesen különbözik attól a folyamattól, melyet e tekintetében az állatvilágban látunk: az itt lefolyó küzdelem nem a fizikai erő és életképesség erősbítéséhez, hanem a faj gyengítéséhez vezet.

E kedvezőtlen hatások ellenére a primitív társadalmakban folyó harc eredménye a vállalkozó szellemű, harcias, jól fegyelmezett társadalmak kialakulása. A békés, kevésbbé harcias népek e korban határozott hátrányban vannak, részint a kiirtás, részint a leigázás veszélye fenyegeti őket.

Az egyes társadalmak között közvetlen folyó harcot idővel az egyes közönségek között a létfeltételekért folytatott küzdelem váltja fel. Csakhogy míg e verseny a társadalom kebelén belül korlátozva van, itt az megszorítás nélkül folyik.

A nemzetközi gazdasági versenyben egyik nemzet szintén a másik kizsákmányolására törekszik; annak cselekvési körét igyekszik megszorítani; elzárva előle a terjeszkedés, a kereskedés útjait, saját árúit oktrojálja arra s kényszeríti, hogy termelvényeit olcsón bocsássa rendelkezésére; majd kormányától igyekszik ezt megfosztani, akaratát reáerőszakolván s így önrendelkezési jogát semmisítvén meg. Mindez az alávetett társadalmi kör életerejének csökkenésével jár, mi visszahatva rendesen a lakosság szaporodásának fogyását, annak kisebbedését jelenti. A kiválasztás eredménye itt is ugyanaz, mint az előbbi esetben. Azon körülmény, hogy a társadalmak egymással folytatott harcában úgy a fegyveres, mint a gazdasági küzdelemben a jobban szervezett, az egységesebb, a szolidárisabb, diadalmaskodik, törekvést támaszt az összeműködés fokozására. A kiválasztás új módjait teremti ez meg, melyek utóbb irányadóvá, dominálóvá válnak. Az *erkölcs* és *jog,* sőt a *vallás* is, lesznek azok a jelenségek, melyek ezentúl első sorban jelentkeznek kiválogató erőkként.

Fontossága e tényezőknek annál nagyobb, mert, mint a fegyelmezés eszközei, a társadalom kebelén belül, a tagok között folytatott küzdelemre is módosítólag hatnak.

Mielőtt e tényezők kiválogató működésének előadására rátérnénk, nézzük még a társadalom kebelén belül végbemenő harc lefolyását.

Éppúgy mint az egyes önálló társadalmak között, harc folyik maguknak a társadalmaknak kebelén belül is a javakért, az osztályok, a rendek, az egyesek között. A küzdés az anyagi lét feltételeiért, a kedvezőbb megélhetésért, nagyobb hatalomért, könnyebb kenyérért folyik. A társadalom kebelén belül végbemenő e küzdelmet tehát részben *gazdasági harcnak,* részben *politikai küzdelemnek* tekinthetjük.

Kiválogató tényezőként első sorban tehát a *gazdasági küzdés* szerepel. Az eredmény a legyőzött, a leszorított kedvezőtlenebb társadalmi helyzetbe jutása, elnyomása, háttérbe szorítása lesz. Az ilyenek megélhetési viszonyai ennélfogva kedvezőtlenebbül alakulnak s ezek igen gyakran gyorsabb elpusztulás veszélyének lesznek kitéve.

Fajuk fenntartásának lehetősége ezáltal azonban nem szűnik meg. Sőt a tapasztalat azt mutatja, hogy a szegényebb osztályok termékenyebbek mint a vagyonosak s így itt a küzdés eredménye ezáltal némileg kompenzáltatik. Sőt a diadal az illető faj szempontjából — tekintve a vagyonos osztályok terméketlenségét — talán épp ellenkező eredményt létesít, mint egyébként a létért folytatott harc, amennyiben a következmény itt nem a győző fajának prosperálása, hanem annak kipusztulása. Egy regresszívnek nevezhető kiválogatás kapcsolatos itt a progresszívvel. A társadalmi kiválogatás itt tehát ellentéte a természetes kiválogatásnak. Ezért válik a felsőbb osztályoknak az alsóbbak által való pótlása feltétlenül szükségessé, ami egyes egyéneknek a felsőbb körökbe való emelkedése által történik.

A gazdasági kiméletlen küzdelem hátrányos hatásait mindamellett kétségtelennek kell tartanunk. A szegényebb osztály gyermekei, mint azt Malato »Les classes sociales pauvres« c. művében kimutatta, fizikailag folyton satnyábbakká válnak s miután szaporaságuk által e hátrányt nem pótolják, sőt növelik, terjedésük a faj gyengülését eredményezi.

A harc, mely a társadalom kebelén belül annak tagjai között vívatik, hatásában ennélfogva lényegesen különbözik attól, mely a kezdetleges csoportok között, még inkább pedig az állatvilágban uralkodik. Míg itt ez a faj fizikai erősbödését, az ott annak hanyatlását eredményezi. E harc hatása mindamellett az lesz, hogy a szellemileg ügyesebbek, frissebbek, vállalkozóbb szellemüek diadalmaskodnak a nehézkesebb, kényelmesebb egyéneken. Következménye ennek bizonyos felfogások, nézetek s az ügyesebb boldogulását előmozdító intézmények elterjedése lesz.

A gazdasági élet, úgy annak technikai, mint társadalmi berendezését tekintve, még más irányban is *kiválogatást* eredményez a társadalom tagjai között. Igy bizonyos foglalkozások előmozdítják a testi, mások ismét a szellemi fejlődést; vannak viszont olyanok, melyek hátrányosan hatnak a szervezetre.

Nem csekélyebb befolyása mint az egyes foglalkozási ágaknak van a népességre a *jövedelem elosztási* módjának. Úgy a szegénység, mint a gazdagság kiválogatólag hat. Míg ott a gyengébb elpusztulása folytán a faj erősbödik, de másrészt a silányabb táplálkozás, sorvasztóbb munka folytán a faj gyengül, úgy emitt a jobb higiéne folytán a fizikailag gyengébb is megmarad s így a faj satnyul, de másrészt jobb táplálkozás, egészségesebb életrend folytán a faj

erősbödik. Az, hogy a két irányzat közül melyik jut túlsúlyra, egyrészt a létező gazdagság nagyságától, másrészt a vagyon eloszlásától függ. Ha a szegénység nagy s a vagyon kevés kézben összpontosul, a faj satnyul; viszont hanyatlik ott is, hol egyenlőbb a megoszlás, de a nép általában véve szegény.

Ami már most az egyének boldogulását, tehát a nagy tömegből való kiválását, meggazdagodását illeti, úgy e tekintetben igen nagy szerepe van a véletlennek. Öröklés, gazdag nősülés játszanak e tekintetben szerepet. A vagyon azáltal, hogy egyenlőtlenné teszi a gazdasági életben a versenyt, a társadalomra nézve kifejezetten káros kiválogató hatással bír, amennyiben ez egyenlőtlenség folytán igen gyakran a közepes tehetség, sőt gyakran a szellemileg korlátolt boldogul a kiváló tehetségüvel szemben. A vagyon, a gazdagság még annyiban is hátrányosan hat, amennyiben bizonyos más körülményekkel kapcsolatosan a szaporodást csökkenti, az erősebb, munkabíróbb egyének kihalását eredményezi. Következménye ennek, valamint annak, hogy itt a gyengébb tehetségű is boldogul, egyrészt tehetségesebbek pusztulása, másrészt az egész vagyonos osztály lassú kihalása. Az osztályban beálló hiányok feltörekvő elemek által rendesen pótoltatnak, de azért az utódoknál úgy fizikai, mint szellemi tekintetben is rendesen sülyedést látunk.

A vagyonnak mint függetlenséget, szabad időt biztosító intézménynek kedvező kiválogató hatását mindamellett nem tagadhatjuk.

A másik faja a küzdésnek a *politikai harc*; szintén kiválasztó erőként hat. Polgári háborúk, a legyőzöttek kiirtása, bebörtönzése jelentkeznek a szelekció eszközei gyanánt. Az eredmény itt az eszmék terjesztésében, illetve a legyőzöttek felfogásának elnyomásában áll. Az egyes pártokon belül létező belső fegyelem viszont az önállóság kiirtásához, az alávetési készség terjesztéséhez vezet.

A kiválogatás eddigi módjai az emberiségre inkább károsan hatottak. Ezek hatását korlátozni kell.

Azon körülmény folytán, hogy az emberiség körében a küzdelem egyrészt az egyes társadalmak között folyik s így a törekvés ezek fegyelmezetté tételére irányul, másrészt a társadalom kebelén belül lefolyó küzdelem sem korlátlanul megy végbe, mint láttuk, bizonyos intézmények: az *erkölcs*, a *vallás*, a *jog* létesítéséhez vezetnek, melyek megszilárdulva, szintén kiválogató faktorok gyanánt szerepelnek s így egyrészt a többi tényezők hatását módosítják, nagyrészt reparálják, másrészt önálló selejtező erőkként jelentkeznek.

A *természetes*, tehát az egyén fennmaradását célzó kiválogatással szemben, ezek mint első sorban az összesség vagy legalább is egy osztály, rend érdekeit előmozdító intézmények, tehát mint a *kollektív kiválogatás eszközei* jelentkeznek.

Céljuk a legritkább esetben bizonyos fizikai, testi tulajdonságok elérése; ezek már lelkiállapotok megvalósítására, szellemi tulajdonságok terjesztésére törekszenek s így igyekszenek — habár nem mindig eredményesen is — bizonyos, a fajra nézve előnyös szellemi tulajdonságok létrehozására, azok megtartására.

A fajt tehát, egyes kivételes esetektől eltekintve, fizikailag ezek sem javítják.

A társadalmi kiválogatás legfontosabb nemének e körben a *jog segélyével* történő kiválogatást tekinthetjük. Első sorban itt a *büntetőjog* hatása jön tekintetbe. A kiselejtezés bizonyos bűntettek elkövetőivel szemben a halálbüntetés

révén teljes. Csak részleges ez a többi büntetéseknél. A szabadságvesztésbüntetéseknél az elzárt egyén fajfenntartó képessége korlátoltatik, különösen akkor, ha a szabadságvesztésbüntetés a nemzési képesség korára esik, másrészt a büntetésnemek által az élettartam megrövidíttetik; a vagyonbüntetések ugyancsak közvetve, de némileg szintén életerőt csökkentő jelleggel bírnak.

A jog más tereken, különösen tilalmak által gyakorol kiválogató hatást. Ilyen intézkedés a *rokoni házasságok tilalma*. Már korán fellép s valószínűleg azon az ösztönön nyugszik, mely fajkeveredésre késztet. A többnejüség intézményének kiválogató hatása szintén kétségtelen. Kezdetleges társadalmakban, hol általános volt, kétségkívül a fizikailag erősek, bátrak, gyakran a győzők szaporodását eredményezte. Ma a tőke uralma folytán Keleten, hol dívik, kétségkívül hátrányos a faj terjedésére.

A társadalom másik kiválogatási eszköze az *erkölcs*. Közvetlen hatása sokkal csekélyebb mint a jogé. Működésének eredménye inkább pszichikai, amenynyiben bizonyos cselekvések propagálására késztet, míg másrészt más cselekményektől való tartózkodásra bír. Ezáltal az egyéniséget átalakítja, bizonyos egyének érvényesülését elősegíti. De emellett közvetlenül is hathat. Egyes ethikai rendszerek a nemi élet túlzásai, mások ismét annak megvetése által eredményezhetnek kedvezőtlen kiválogatást. Hasonlóképp az aszkétikus ethika túlzásai kedvezőtlenül befolyásolhatják a társadalmat.

Ugyanazt, amit az ethikai rendszereknél tapasztaltunk, észlelhetjük a *vallásnál*, mely szintén egyike a kiválogatást legnagyobb mértékben befolyásoló tényezőknek. Különösen kezdetben, midőn egész erejével hat s a más vallásuak ellen folytatott harcával a vallás nemcsak a felfogásokat nyomja el, de igen gyakran az egyéneket is megsemmisíti; más szempontból tekintve, egyes intézményei, mint pl. a papi nőtlenség által, idéz elő sajátságos hatást, megnehezítve épp a legvallásosabb s talán a legértelmesebb egyének propagálását, fajának terjedését.

Kiválogató, illetve selejtező hatást gyakorol a társadalom egész *nevelési rendszere* által. A hatás abban mutatkozik, hogy első sorban csak a bizonyos képességgel bírók emelkednek ki; hatással vannak a vizsgák, amelyek bizonyos egyéneket szintén visszatartanak s ezáltal az illető egyének kedvezőbb pozicióra jutását gátolják.

Selejtező hatást gyakorolnak végül a társadalomra a létező *szellemi környezet*, az ezzel együtt uralkodó eszmék, gondolatok, felfogások.

Ezek hatása annyiban mutatkozik, amennyiben uralomra jutni, illetve az uralmon megmaradni csak azon egyének fognak, kik bizonyos eszméket elfogadnak, azok szolgálatába szegődnek, azok megvalósítására törekszenek. Akik ily asszimiláló képességgel nem bírnak, azok kedvezőtlenebb helyzetbe kerülnek, esetleg teljesen ki is küszöböltetnek.

A megsemmisülés ugyan legtöbbször nem következik be, amennyiben az eredmény csak az, hogy az illetők kellő mértékben érvényesülni, előhaladni nem képesek.

Darwin szerint a létért folytatott küzdés mellett az élő lényeknél a szelekció egy másik neme is előfordul, mely különösen a nemre nézve közönyös, sőt hát-

rányos sajátságok, az ú. n. faji tulajdonságok fenntartásában érvényesül, mint ú. n. *ivari kiválogatás.* A nő által eszközölt választás esete ez. Az ivari kiválogatás helye és szerepe az emberi társadalomban nehezebben határozható meg. Míg az állatoknál általában — Darwin szerint mindenütt — a nők jelentkeznek a nemi érintkezésben válogatók gyanánt, az emberi társadalomban ez eset talán csak a legprimitívebb társadalomban állhat fenn, mert később a nők alárendeltsége idejében, de a modern társadalomban is, első sorban a férfi jelentkezik válogatóként. S bár itt bizonyos tekintetben szépség, egészség, munkásság is játszanak szerepet az egyesülésnél, a házasságok kötésénél ma a főindokot a vagyoni momentumok, tehát az illető személy külső fizikai tulajdonságaitól, szellemi képességeitől független tényezők alkotják.

Az elősorolt kiválasztási tényezők hatása egy tekintetben tagadhatatlan, nevezetesen kétségtelen annyiban, hogy e ható erők az elveikkel ellenkezőket megsemmisítik, terjedésöket lehetőleg gátolják, s megakadályozzák őket különösen abban, hogy maguk után utódokat hagyva, szaporodjanak. Nemleges selejtező hatásukat tehát elismerhetjük. Korlátoltabb pozitív befolyásuk, vagyis kétesebb hatásuk abban az irányban, hogy az óhajtott tulajdonságok fenn is maradjanak.

Garancia e tekintetben e sajátosságok *átöröklésében* rejlenék.

Ez irányban a következő eredményeket látjuk.

A fizikai tulajdonságok feltétlenül átöröklődnek, az utódokra átszállanak, amennyiben ezek *öröklött* variációk eredményei; feltételesen szállanak ellenben át, amennyiben *szerzett* tulajdonságokból állanak. Ezek tekintetében Weismann az átöröklést tagadja.

De átöröklődnek a szellemi képességek is. Az utódokban is feltámad a hajlam, fokozottabb mértékben lép fel az alkalmasság az ezeknek megfelelő foglalkozások űzésére.

A tapasztalat e tekintetben ugyan még nem feltétlen, de azért adatokkal ez irányban rendelkezünk. Maradandóknak e tulajdonságok mindamellett csak az esetben tekinthetők, ha a különbségnélküli vegyülés, az ú. n. *panmixia,* nem következik be. Ez nevezetesen a különbségek kiegyenlítésére, a nivellálásra irányul. A megkülönböztetés nélküli vegyülés elkerülésére a társadalom lépéseket is tesz. Igy erre, a *panmixia* kikerülésére, irányulnak minden társadalomban a házassági tilalmak. Első sorban a különböző jogokkal, hatalommal bírók, a különböző rendek között állanak fenn e korlátok, de másutt is feltalálhatók, így előfordulhatnak a különböző fajoknál, felekezeteknél, nemzetiségeknél.

Míg a többi élő lényeknél a *fizikai* tulajdonságoknak az utódokra való átszállása volt minden változáshoz s így a haladáshoz is szükséges, addig az emberi társadalomban a *pszichikai tulajdonságok* átöröklése a főfontosságú.

Az átöröklés a társadalomban azonban más irányban is mutatkozik, más eszközök segítségével is előfordul. A társadalom tapasztalatának egy nagy része mint hagyomány megmarad, majd írásba foglaltatik s ebben a formában száll át a későbbi nemzedékekre. E folyamat némileg szintén öröklésnek tekinthető.

A társadalmi szelekció menetében különben a testi tulajdonságok kiválogatása mindinkább háttérbe is szorul. Bizonyos fizikai sajátosságokkal bíró

egyének kiküszöbölését, az ú. n. született gonosztevői típusok kiirtását a jog segélyével még ugyan látjuk, de már úgy az erkölcs, mint a vallás, sőt maga a gazdasági élet a fizikai tulajdonságok kultiválására nagy súlyt nem fektet. Előtérbe szellemi képességek, az értelem, az érzések fejlettsége, bizonyos irányban való kialakulása, s ezek következményeként bizonyos eszmék, gondolatok, felfogások s így gazdasági folyamatok, társadalmi berendezések fenntartása lép.

Csak kivételes esetekben fektet a társadalom súlyt a fizikai tulajdonságok, erő, szépség, ügyesség tudatos kiművelésére, mint azt különösen a görögöknél s az újabb nevelési rendszerekben látjuk. Egy erősebb, szebb, egészségesebb faj fejlesztése céloztatik ezáltal.

A társadalom kebelén belül folytatott harc folytán, az uralomra jutott osztályok nyomása következtében, szellemi téren létrejött kiválasztás eredménye tulajdonképp bizonyos eszmék diadala lesz, hatása ennek mégis inkább a megőrzésben, a konzerválásban, a véletlenül is létrejött alkalmasnak bizonyult megtartására, semmint a fejlődés jellegével bíró intézmények megteremtésére irányul, — s így e működést első sorban mint az átöröklést előmozdítót kell tekintenünk. Magát a fejlődést inkább az *aktív alkalmazkodás* tényeinek, a különböző szükségletek keletkezésének s az azokat kiegészítő felfedezéseknek tudhatjuk be.

Ez az aktív alkalmazkodás bizonyos szükségletek elfogadásában s az ezek kielégítésére *szolgáló eszközök, berendezések létesítésében, megteremtésében áll.*

Az ember, ha legközvetlenebb szükségleteit kielégítette, többé nem csupán élni, hanem *megfelelő módon élni* kíván. Az ilyen életmóddal járó szükségleteket, még pedig a feltétlenül kielégítendő szükségleteket, tehát *tényeknek* tekinthetjük, melyek okvetetlenül fellépnek, kielégítést igényelnek, s amelyekhez egyeseknek, osztályoknak, az egész társadalomnak alkalmazkodni kell. Küzdés folyik már most a kielégítésre szolgáló eszközök, módok, berendezések között s uralomra jutni azok fognak, melyek e célnak leginkább megfelelnek.

Magukat a szükségleteket is különben szintén alkalmazkodás tényeinek tekinthetjük. Úgy foghatjuk föl őket, mint visszahatásokat, melyeket az egyesben a külvilág, esetleg környezetük kivált. Meghatározott környezet mellett meghatározott szükségletek lépnek fel. Bizonyos környezet vagy kor emberei közül azok maradnak fenn, azok prosperálnak, akiknek szükségletei a külső viszonyoknak leginkább megfelelnek s az adott viszonyok között leghelyesebb kielégítést nyerhetnek. Ahol egy korban, vagy valamely népnél kielégítést nem találó szükségletek támadnak, ott hanyatlásról, helytelen alkalmazkodásról beszélhetünk.

Az alkalmazkodás e módját megismerendő, vizsgáljuk mindenekelőtt a szükségletek keletkezését, azok fellépésének okait. A tényezők, melyek itt hatnak, a társadalom szellemi világának átalakulását eredményezik.

Tekintettel arra, hogy a külvilág, a környezet a történeti időkben jelentékenyen nem változott, hogy a létért folytatott küzdés megjelenési alakjában szintén nem módosult, másrészt az egyes fajok kebelén belül, ha a részletekben eltérést észlelünk is, főbb irányaikban ugyanazt a fejlődést látjuk, a társadalomban végbemenő átalakulást az emberi szellem sajátosságának tekinthetjük.

Az ember a benne fellépő szükségletek kielégítésére törekszik. E szükségletek a természet produktumai. A szükségletek bizonyos köre már az ember léte által is adva van, amennyiben az élet a folytonos erő és anyag fogyatkozásában áll, melyet pótolni kell. Ez alapszükséglet, mely a létfenntartásból, esetleg a fajfenntartásból folyik, azonban átalakul, módosul: a szükségletek beláthatatlan sorozata támad, melyek mind kielégítésre várnak s gyakran nem az életre nézve legfeltétlenebbek a legsürgetőbbek.

A kezdetleges társadalom intézményei az alapvető lét- és fajfenntartásra vonatkozó szükségletek kielégítésére szolgálnak. Itt a szükségletek egyformák, a kielégítésre fordítható erő, ügyesség, leleményesség is nagyjában azonos; a fennálló intézmények tehát mindannyijok szükségletét egyenlő mértékben elégítik ki. Itt még nincs küzdés. Ezen az alapon a szükségletek és intézmények között bizonyos egyensúlyállapot létesül.

Ha a szükségletek, a külső viszonyok s a társadalom tagjainak száma nem változnának, a társadalom folyton ez állapotban maradna.

S tényleg találunk népeket, melyek évezredek óta ugyanazt az állapotot tüntetik fel. Előfordul ez nemcsak a műveltség legalsóbb fokán levő népeknél, ahol az egyszer elért egyensúlyállapotból való kimozdulás külső, más népektől jövő impulzus nélkül szinte lehetetlennek látszik, de feltalálható a teljes kielégültség haladottabb népeknél is, ahol igen gyakran évezredeken keresztül csak minimális változást észlelhetünk.

A módosulás mindamellett rendszerint bekövetkezik.

Új szükségletek támadnak s ezzel adva van a változás, az átalakulás, a haladás ténye.

A szükségletek változása tekintetében a főszereppel kétségkívül az *ismeretek növekvése* bír. Minden oly körülmény tehát, mely az ismeretek bővítéséhez vezet, egyúttal a szükségletek növelését is eredményezi. Viszont — különösen fejlettebb fokon — már maga az a körülmény, hogy bizonyos szükségletek kielégítést nyertek, ösztönzésül szolgál új szükségletek keletkezésére. S itt némileg az ellentétek törvénye látszik dominálni. A konzervativizmust liberalizmus, a pietizmust szabadgondolkodás, az individualizmust szocialisztikus törekvések látszanak felváltani. Vonatkozásban van ez a kifáradás törvényével, ami azután a szükségletek felléptének bizonyos ritmust kölcsönöz. Más írók szerint az energia fogyása teszi e változást szükségessé. (Fischer: Die Entstehung der sozialen Frage. 1898.)

Szerepe van e tekintetben *idegen népekkel való érintkezésnek* is. Ezenkívül bármely eszme s így minden szükséglet, mely ugyanazon kulturkörbe tartozó, egymással érintkezésben levő népeknél fellép, a többiek körében is elterjed s ott gyakran hatalmasabb arányokat öltve kíván kielégítést.

Egy másik oka e változásnak az *egyesülés*, a *tömörülés* lesz, történjék ez akár békés, akár háborús úton. A különböző típusok, a különböző felfogások keveredése okvetetlenül új eredményeket hoz létre, amelyeket új fejlődés kiindulás-pontjainak tekinthetünk.

Az *életkorok folytonos váltakozása* szintén egyik okát képezi a szükségletek módosulásainak. Kétségtelen, hogy a társadalmat minden időben különböző

korú egyének alkotják, minthogy azonban egyes intézményekben, például magas hivatalokban, királyságban, a vezető állásban az egyéneket haláluk után rendszerint fiaik, tehát egy újabb generáció váltja fel, amely azután a többi állásokba is legtöbbször a saját korabeli egyéneket alkalmazza, a korok e váltakozásának kétségkívül nagy jelentősége van. Új szükségletek támadása, uralkodó eszmék módosulása állhat be e réven.

A társadalomban ekként fellépő szükségletek s az ezek kielégítésére szolgáló felfedezések tekintetében mindenekelőtt egy igen fontos megkülönböztetést tehetünk.

Az első csoportba azok a szükségletek sorozhatók, melyek az illető társadalom valamennyi vagy csak néhány tagjánál lépnek fel, de amelyek kielégítése tekintetében összeütközés létre később (a beálló tagozódás, osztályokra való különválás esetén) sem jön, ahol az azok kielégítését célzó felfedezések elterjedése összeütközésre, konfliktusra alapot nem nyújt, melyek tehát egyszer felfedezve, minden nagyobb ellenállás nélkül el is terjednek. Ide tartoznak első sorban a technika vívmányai, melyek bizonyos akadályokra terjedésükben ugyan szintén találhatnak, mint ahogy a fémek elterjedése a kövek feldolgozóinál, a lőfegyverek felfedezése a nyíllal, karddal felfegyverzett katonaságnál, a gőzgép a fuvarosoknál bizonyos ellentállásra tényleg talált is. A kiegyenlítődés itt azonban elég simán létesül. Ugyanezt a jelenséget konstatálhatjuk egy hit ágazatainak, egy tudományos igazság elterjedésénél, midőn azok új talajra akadván, terjedésükben érdekeket nem sértenek.

Másképp áll a dolog ott, ahol a fennálló szükségletek teljesebb kielégítése, illetve új szükségletek érvényesülése más egyének érdekkörébe ütközik, ahol tehát az ezek kielégítésére szolgáló intézmények elterjedése küzdelem nélkül nem történhetik; ott, hol az emberek érdekei s így szükségletei is egymással ellentétesek, vagy pedig ott, hol a javak hiánya, illetve azok aránylagos ritkasága eredményezi, hogy az emberek valamennyien kielégítést nem találhatnak: mindezekben az esetekben más jelenséggel találkozunk. Míg az előbbi esetben az egyes felfedezések a puszta utánzás folytán terjedtek, addig itt atekintetben, hogy minő szükséglet tekintessék feltétlenül kielégítendőnek s így minő intézmények érvényesüljenek, küzdelemmel találkozunk.

Minthogy pedig a javak elosztását a *jog* szabályozása rendezi, ez a küzdelem a jog átalakítására, a politikai szervezet megváltoztatására fog irányulni.

A jog körül végbemenő változásokat tekintve, egy kettős folyamattal találkozunk. Egyrészt nevezetesen törekvést látunk a szükségleteknek minél teljesebb kielégítésére s így, amennyiben ez a jogtól függ, az illető jogrendszer minél tökéletesebbé tételére, annak folytonos javítására; másrészt változást látunk a jogban abban az irányban is, hogy nem a régi, hanem más osztályok érdekei, tehát más szükségletek nyerjenek általa kielégítést. A két mozgalom a jog fejlődésében azután rendesen összefolyik s így létesül a jogintézmények egy meghatározott menete. A szükségletek ezen változása, azon körülmény, hogy az egyes korokban, közönségeknél egyes szükségletek különböző intenzitással lépnek fel, továbbá hogy bizonyos szükségletek a társadalom-

ban általános kielégítésre nem találnak, a jog viszont sok tekintetben ezek kielégítési eszközeként jelentkezik: eredményezi a jog körül lefolyó küzdelmet s hozza létre a törekvést a társadalom berendezésének, az illető közösség politikai alakjának átalakítására, módosítására.

Az átalakulás itt rendesen simán nem is történik. Itt szabály az összeütközés s ha a változás a küzdelem folytán rohamosan áll be, *forradalomról* szoktunk beszélni.

A társadalomban mutatkozó e küzdés egyrészt azon körülménnyel áll összefüggésben, hogy a javak nem korlátlan mennyiségben állanak a társadalom rendelkezésére s így nem talál minden szükséglet kielégítésre; de összefügg e jelenség azzal a ténnyel is, hogy folyton új meg új szükségletek támadnak s így folyton újból kell gondoskodni azok kielégítéséről.

A legkezdetlegesebb közönségtől eltekintve, minden társadalom osztályokra szakad, amelyek közül a felsőbbek nagyobb erővel, hatalommal rendelkeznek mint az alsóbbak s így minden közületben első sorban az ő szükségleteik nyernek kielégítést az alsóbbak rovására.

Minthogy ekként az alsóbb körök szükségletei teljes kielégítést nem találnak, e körülmény elégedetlenségre, viszályra ad alkalmat s új intézmények létrehozására is vezet, mihelyt az erőviszonyok változnak s az alsóbb osztályok bármi oknál fogva uralomra jutnak. Itt az osztályok változásával nem a szükségletek, hanem csak azok kielégítésmódja változik.

De éppígy átalakítólag hatnak a keletkező új szükségletek is.

Ez új szükségletek a felsőbb osztályokban, az uralkodó körökben támadnak, mint ahol a régi szükségletek már teljes kielégítést találtak. De meg általánosan tapasztaljuk, hogy az új szükségletek keletkezésének legfőbb forrása a *feltűnni akarás*. E vágy rendesen a vagyonosabb osztálynál lép fel.

E szükségletek, míg pusztán a felsőbb osztályokra szorítkoznak, kielégítésüket meg is találják mindaddig, míg ez osztályok a hatalom birtokában vannak. A fennálló intézmények is e szükségleteket szolgálják, bizonyos egyensúlyállapotot létesítve.

Az alsóbb osztályok talán régi szükségleteiket sem elégíthetik ki teljesen, de emellett az új szükségletek utánzás folytán körükben is fellépnek, a régi rend, a régi egyensúlyállapot mellett kielégítést azonban már egyáltalán nem találnak. Új, gyökeres átalakulás szüksége forog tehát fenn, s ez be is áll, ha e körök a régi — a szükségleteik kielégítését biztosító állapotokhoz ragaszkodó — felsőbb osztályokkal szemben igényeik teljesítését ki tudják erőszakolni.

Az alsóbb osztályoktól kiinduló küzdés indoka tehát nem egy teljesen *új szükséglet* támadása, hanem bizonyos, már ismert s szűkebb körben kielégítést is nyert szükségletnek szélesebb körben való fellépte, általánosabbá válása s ezáltal az élvezők, a birtokban levők érdekeibe s az eddigi jogrendbe ütközése, amennyiben az új szükséglet a régi társadalmi formák közt kielégítést nem talál s új jogrendet igényel. Az ellentét tehát a javak birtokában levők s az azokat nélkülözők között fog támadni. A küzdelmet az erők nagysága dönti el. A kocka épp úgy dőlhet el a felsőbb, mint az alsóbb osztályok javára.

Erő tekintetében a számnak kétségkívül nagy szerepe van, de nem csekély fontossággal bírnak a szervezkedés, az összetartás, a kitartás, az együttérzés.

Mindaddig, míg e tulajdonságok a tömegben hiányoznak, mindig a kisebbség dominál. A nagy többség csak ezek terjedésével juthat uralomra. Az értelem haladásával a szervezkedési képesség azonban folyton nő s így tényleg mindinkább a nagyobb és nagyobb tömegű alsóbb osztályok dominálását látjuk.

Ha az alsóbb osztályok törekvése diadalra jut, felfogásuk uralomra is kerül. S ez legtöbbször bekövetkezik, mert az uralkodó osztályok a jogot, az állam berendezését saját érdekeiknek megfelelőleg alakítják át, örökösödés, protekció, nepotizmus folytán azonban az uralmuk alapját képező tehetséget és erőt rendszerint elvesztik, és akkor a régi állapot megdőltével a társadalomban oly átalakulás létesül, mely mellett az illető szükségletek kielégítése szélesebb körben is lehetővé válik. Az illető szükséglet és kielégítése megszűnik egy osztály kiváltsága lenni, általánossá lesz, s a törekvés odairányul, hogy mindenkinek ilynemű szükséglete kielégítést találjon. Az átalakuláshoz ennélfogva nem csupán új szükségletek keletkezése, hanem ezeknek a társadalom széles rétegeire való kiterjedése szükséges.

Szükségletek, melyek azon jelleggel, hogy általánossá váljanak, nem bírnak, társadalmi átalakulás forrásává sohasem lesznek.

Személyek tekintetében az átalakulás jelentékenyebb változást alig eredményez. Kiemelkedni ugyan az új eszme követői fognak. De ezek összevegyülnek a régi eszme azon híveivel, kikben a vezetési képesség megvan. A régi uralkodó osztály többi tagjai aláhanyatlanak, mint ahogy az új eszme többi követői sem jutnak vezető szerephez.

A régi rendszer hívei közül ugyanis az öröklés és más körülmények (protekció stb.) folytán fenntartott, de igazi tartalommal nem bíró egyének, akiknek, mint elfajult utódoknak, jelenléte eredményezte a bukást, idővel úgyis lesülyedtek volna, s viszont az új eszmék követőinek legnagyobb része különösebb képességet nem mutat s így kedvezőbb pozicióba az új elv diadala után sem jut, míg közülök a tehetségesek idővel úgyis kiemelkednek.

A jogban, a politikai helyzetben beálló átalakulások által az új szükségletek teljesebb kielégítést szintén alig nyernek. Tökéletesebb eredményt ez irányban csak a technika haladása létesít.

Tekintettel már most arra, hogy a küzdelem rendesen a jog által megállapított mederben folyik, az elsősorban az eszmék fegyvere által vívatik. Kivételes esetekben állhat a harc fegyveres küzdelemben. Ha azonban a győző diadalát biztosítani akarja, álláspontját a felfogások, az elmék meggyőzése által is meg kell erősítenie.

A küzdelem a régi felfogások, a régi intézmények kritikájával kezdődik. Kimutattatik azok igazságtalansága, célszerűtlensége, az újonnan fellépő célokkal való összeférhetetlensége.

Karöltve jár a kritikával az új felfogások, nézetek megállapítása. Mindezek eleinte eszmények alakjában lépnek fel: ez az *utópiák* kora. Az így felállított elvek lassanként kialakulnak, határozott tételekbe foglaltatnak, szigorúan megállapíttatnak, csalhatatlannak nyilváníttatnak: a *dogmák* korszaka ez.

Az elmélet, az okoskodás lelkesíteni, tettre bírni azonban nem tud. Szükséges az érzelmek felkeltése : erre szolgálnak a különböző *jelszavak*.

A régi felfogás eleinte támadólag lép fel, csakhamar azonban védekezésre szorul. Igazságai napról-napra vesztik lábuk alól a talajt, de azért hívői hozzá csak úgy ragaszkodnak, azt mindvégig csalhatatlannak tartják.

Az új felfogás, ha kellő erővel fellépni, kellő számú híveket szerezni tud, végül diadalmaskodik, a régi eszmekör helyébe lép, új intézményeket létesít s egyszer elért hatalmát éppúgy biztosítani akarja, mint az, melyet trónjáról letaszított. A jogot, erkölcsöt, vallást céljának megfelelőleg átalakítja, átformálja, úgy hogy ezek az általános rend fenntartására irányuló tendenciájuk mellett ismét egy külön célt, a most uralomra jutott társadalom érdekeit szolgálják. A világnézet így megváltozva, az idők szelleme ekként átalakítva egy új gazdasági élet, új jog, új tudomány támad.

Az eszmék, a felfogások tekintetében észlelhető változással kapcsolatosan a társadalmi élet anyagi részében is bizonyos, ha talán nem is folytonos, de azért eléggé követhető átalakulást észlelhetünk. E módosulás csak legáltalánosabb vonásaiban vázolható.

Általánosan tapasztalható jelenségek a következetes *differenciálódás*, a folytonos *elkülönülés*. Szétválnak, külön funkciókra szakadnak mindazon működések, melyek kezdetben osztatlanul együtt voltak. Kíséri e jelenséget a szervek további elkülönülése, az egész szervezet bonyolultabbá válása.

E jelenség kifejezést talál a folyton növekvő munkamegosztásban, újabb meg újabb körök, osztályok támadásában, magában az egyén önállóbbá válásában, individualizációjában, azon átmenetben, amely a jogban abban nyer kifejezést, hogy helyzete nem előre megállapított (status), hanem saját akarata által, szerződésileg meghatározott lesz.

De másrészt egyesítési törekvéseket is észlelünk. Nagy államok, vallások, nyelvek keletkezését látjuk. Ennek folyománya az intézmények s így magának a civilizációnak terjedése.

A két mozgalom úgy látszik egymást követi. Első az elkülönülés ; ha ez megtörtént, következik az egyesítés, vagyis az elkülönülés térbeni terjedése, általánossá válása, mi azonban rendesen az elért fokról való kisebb-nagyobb fokú hanyatlással jár. Az utána következő emelkedés azután annál nagyobb. Az előrehaladás és visszaesés folytonos alternációját látjuk ekként az emberiség történetében. A visszafejlődést a társadalomban felhalmozott energiák folytán haladás követi még akkor is, ha a visszatérés külső természeti okok folytán valóságos lesülyedés jellegével is bírt volna. Ha tehát a közeljövő a hanyatlás rémével fenyegetne, bízvást bízhatunk, hogy ez csak átmenet lenne, alapját alkotván egy szebb, magasabbrendű, tisztultabb jövőnek.

II. A gazdasági élet társadalmi szervezetének fejlődése.

Az ember veleszületett hajlamánál fogva a folytonosan szeme előtt lévő tünemények és intézmények mintájára képzeli a régmult világot is és az előtte fekvő mai intézmények és szervezetek változatlanságának és kezdettől való egyformaságának hite felé vonzódik. A jelen élet képzeteivel tele lévő agyunk ugyanazokkal népesíti be a multat is. Valamint a család, az állam stb. intézményéről, melyeket csak az emberi haladás hozott létre, sokáig azt hitték, hogy azok mindig egyformán fennálló és egyenesen az emberi léttől elválaszthatatlan intézmények, melyek nélkül soha emberek nem éltek, éppúgy a gazdasági élet terén is a tevékenységnek üzletszerű jellegét, az üzleti nyereségre törekvést, a ma ismert keresetforrásokból és jövedelmi ágakból való megélést, az embereknek gazdasági kapcsokkal való szoros egymáshoz fűzöttségét, szóval a mai gazdasági élet alapjait olyannyira a dolog lényegéhez tartozónak tekintették, hogy sokáig nem is jutott senkinek sem az eszébe arra gondolni, hogy régen a gazdálkodás egész más körülmények között, egész más alapon és a maiaktól teljesen eltérő intézmények és berendezések segítségével ment végbe. Csak a tudományosan erősen fegyelmezett ész ismerte fel fáradságos kutatásai közben, hogy régen az emberek szükségletkielégítése egészen más módon és más eszközökkel történt mint ma, sőt még a szükségletek is mások voltak.

Pedig a régi idők gazdasági élete annyira eltért a maitól, hogy a célt, az embernek anyagi jószágokkal való ellátását, kivéve más közös vonása igazán alig volt a mai gazdasági élettel.

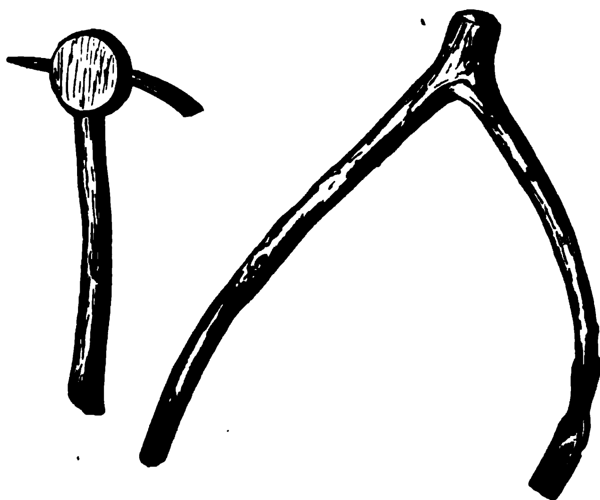
Eme régi gazdasági állapotoknak főbb vonásaiban való vázolása a jelen fejezet első célja. Amidőn a következőkben ehhez képest a gazdasági élet fejlődésének a képét megrajzoljuk, amint az az eddigi kutatások eredményeképp előttünk áll, voltaképp a fentebb leírt szervező erők által a történelem folyamán tényleg létrejött konkrét gazdasági alakulatok és intézmények egymásutánját fogjuk az olvasó szemei elé állítani, hogy abból megérthesse, mily lassú és hosszadalmas fejlődés eredménye a mai bonyolult gazdasági szervezet és mily kicsiny és egyszerű kezdetekből nőtt az ki. Hogy eme kezdeteket és ama korszak gazdasági életét megérthessük, melyben a gazdasági élet társadalmi alakulásának gyökereit keresnünk kell, mindenekelőtt a mai kor képzeteitől kell a fent mondottak figyelembevételével megtisztítani gondolkozásunkat, nehogy egészen tévesen az előttünk ismeretes berendezések és intézmények mintájára gondoljuk magunknak az akkor fennállókat. Először is azzal kell tisztában lennünk, hogy az emberek ebben a korszakban nemcsak hogy nem éltek monogam házasságban, hanem előttük a család fogalma egyáltalában ismeretlen volt.

1. Az ősi közületek gazdasági tevékenysége.

A primitív ember kisebb-nagyobb csoportokban (hordákban) él, melyek később nemzetséggé és törzzsé egyesülnek, családonkint azonban nem tagozódnak. Igy tehát nem a férfi és nő összetartása és a gyermekekkel együtt való,

a többi pároktól különálló közös szükséglet kielégítése volt az akkori gazdasági élet alapja. Bár a kisebb-nagyobb csoportok, melyekben az egyneműek és egykorúak szűkebb összetartása jellemző, és kivált régebben a nemzetségek, sőt a törzsek is, nem gazdasági célzatból keletkeztek, hanem nagyrészt önkénytelen, a közös leszármazáson alapuló kapcsolatok, melyeknél később is, midőn azok szervezésénél az öntudatos mozzanatok is inkább előtérbe lépnek, leginkább a védelmi célzatok uralkodnak, mégis ezeket kell a gazdasági élet alapjainak és kereteinek képzelnünk ebben a korban, amidőn más kapcsolatokat az emberiség még nem ismert. Éppen azért ezek adják meg a kor gazdasági életének és főképp a gazdasági élet társadalmi oldalának a jellemét.

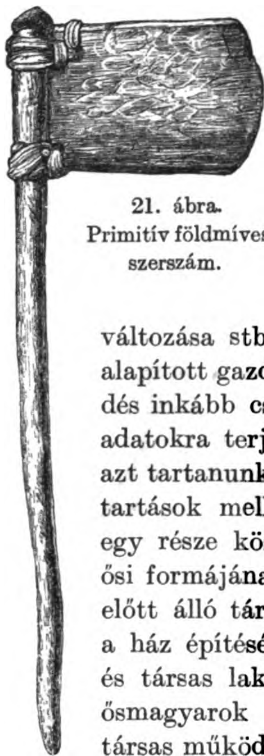
A hordák, nemzetségek és törzsek, kivált a legkezdetlegesebb korban, első sorban védelmi egyesülések lévén, mindenekelőtt a javakkal való ellátásnak a hadviseléssel leginkább rokon területét és a hadakozáshoz legközelebb álló tevékenységeket vonták körükbe. A rablóhadjáratok, melyek az akkori gazdasági életben nem játszhattak alárendelt szerepet, és a vadászat jelentkeznek mint oly tevékenységek, melyeket az emberiség legelőször folytatott társasan kölcsönös összeműködésben. Egyébként a többi gazdasági feladat is abban a korban, amidőn a megmunkálatlan őstermészet erejével kellett az embernek szembeszállnia, oly jellegű volt, hogy kivált az akkori kezdetleges eszközök segítségével csakis erős összetartás és együttes dolgozás alapján volt megoldható. Csakis azok a népek juthattak előre és emelkedhettek magasabbra, melyeknél a kellő összetartás a természet elleni küzdelemben éppen úgy megvolt, mint az ellenséggel, a támadó törzsekkel szemben.

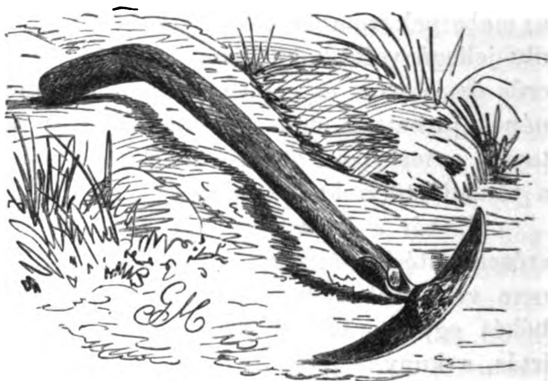
20. ábra. Primitív népek földmíves szerszámai.

Habár a kezdetleges ember életmódja mellett a harcias szerzési módok erősen előtérben álltak, ezek mellett a népesség sűrűsödésével, midőn a vadászat nem volt többé képes a szükséges táplálékot kellő mértékben szolgáltatni, a békés együttműködés is lassankint gyakoribb kezdett lenni. Főképp az erdőirtás, a kunyhóépítés és egyéb hasonló, nagyobb erőfeszítést kívánó feladatok azok, melyeknél ez legelőször bekövetkezik. A víz, folyók, tavak, vagy éppen a tenger jelenléte fokozott mértékben indította kezdettől fogva társas összeműködésre az embereket, mert a természet ereje itt különösen érezhetően állt az emberrel szemben. A csolnaképítés, melyre az egyén gyenge és tehetetlen volt, továbbá maga a vízre szállás olyan tevékenységek, melyeknél különös erővel

kellett az összemunkálás szükségének jelentkeznie; kivált midőn nagyobb utakra szánta el magát az ember. De maga a halászat is egyike a legrégibb társas működéseknek, és amint az útleírásokból tudjuk, a kezdetleges fokon álló népeknél kisebb-nagyobb csoportokban folyik ma is.

21. ábra. Primitív földmíves szerszám.

A gazdasági munka, amint hisz már tudjuk az előző fejezetből, régen igen szakadozott volt és inkább csak a közvetlen szükségletek hatása alatt állt. Még fokozottabb mértékben áll ez a gazdasági élet társadalmi nyilvánulásairól, amint ez már csak az akkori közületeknek gyakran laza kapcsolatából és nem ritkán időleges természetéből is következett. Viszályok, a megélhetési viszonyok megváltozása stb. a közületeket igen könnyen felbontották és akkor az arra alapított gazdasági működés is megszűnt. De egyébként is a társas működés inkább csak a rendkívüli és az egyén erejét felülmuló gazdasági feladatokra terjedt ki. Már egy bizonyos magasabb fejlődési foknak kell azt tartanunk, midőn meghatározott alakiságok és nem ritkán vallási szertartások mellett egyesülnek a nemzetség, a törzs tagjai vagy azoknak egy része közös munkára. A kezdetleges gazdasági intézmények ilyen ősi formájának kell tartanunk azt, midőn a valamely nagyobb feladat előtt álló társ hívó szavára megjelennek a rokonok és közösen dolgoznak a ház építésén vagy egyéb hasonló nagyobb erőkifejtést igénylő munkán és társas lakomával fejezik be a művet, mint ahogy az többek közt az ősmagyarok példájából látható, kiknél ez még sokáig szokás volt más társas működések, főképp pedig a harc befejezte után is. Látjuk tehát, hogy a társas működés ebben a korszakban inkább csak a rendkívüli feladatokra szorítkozik és időleges tevékenységben áll. Épp azért azt, hogy az emberek kommunisztikus közösségben a gazdasági élet egész terére kiterjedő együttességben éltek volna, kevéssé tarthatjuk valószínűnek. Olyan közös gazdálkodásnak, mely közös termelésben és fogyasztásban állna, a történelmi korszakban alig vagy csak igen szórványosan és kivételesen akadunk a nyomára. Azt kell ebből következtetnünk, hogy az vagy egyáltalában a rendkívüli kivételekhez tartozott, vagy pedig oly ősi korszakban volt és oly korán eltünt, hogy ránk nyomai nem maradhattak. Azonban úgy az etnografia adatai, mint pedig mindaz, amit az ősi ember életéről eddig megtudni vagy inkább megsejteni sikerült, valószínűvé teszik, hogy az ilyen kommunisztikus gazdálkodás általában ritkaság volt és a közösség inkább csak bizonyos

22. ábra. Primitív földmíves szerszám.

különösebb, nagyobb munkát igénylő feladatokra terjedt ki. Ez azért természetesen nem zárta ki, hogy egyes harcias és a többieknél erősebben szervezett és fegyelmezett nemzetségeknél vagy törzseknél éppen a harci összetartás fokozásának célzatával ily közös gazdálkodás kifejlődjék.

De hogy ez mégis kivételes jelenség maradt, és hogy inkább csak egyes kivételes gazdasági feladatok megoldása történt társasan, azt legjobban az a körülmény mutatja, hogy azt a gazdasági működést, mely legállandóbb erőkifejtést és folytonos munkát igényel, a földmívelést, csak igen kivételesen vonták ezek a közületek működésük körébe. A földmívelés kezdetei a nők érdemét alkotják. A nő természeti hivatásánál fogva a természethez közelebb van és már ennélfogva a természet tüneményeiben rejlő szabályosságok észlelése iránt fogékonyabb, mire őt a részletek megfigyelése iránti hajlam és érzék még fokozott mértékben alkalmassá teszi. A földmívelés kezdetei pedig főképp a természet teremtő munkájának a megfigyeléséből származtak, amennyiben ez lassankint megértette az emberrel azt, hogy miképp kell a természetet a növények tenyészési feltételeinek mesterséges előmozdítása által támogatni. Igy keletkezett a földmívelés ősi alakja, a kapás mívelés, mely a kezdetleges népek legnagyobb részénél még ma is uralkodik. Ez nem ismer más szerszámot, mint egy a nép fejlődési fokához mérten többé-kevésbbé kezdetleges kapát, mellyel a földet lazítják, mielőtt a magvat belevetnék. A mívelés ezen módja mindenütt a nők kezében van és elég valószínűséggel bír az a felfogás, mely a nemzetségi szervezet ősi korszakában a nők nagyobb befolyását és bizonyos túlsúlyát éppen ezzel a körülménnyel akarja indokolni. Igaz bár, hogy a nők ezt a mezei munkát rendesen társaságban

23. ábra. Kapásmívelés a négereknél.

együtt végzik, mégis ez inkább csak együttes munka marad, melyet nem annyira az erők egyesítése és fokozása végett űznek együttesen, mint inkább a fent már érintett azon oknál fogva, hogy a társaság a tétlenség legyőzését ezen a fokon megkönnyíti.

A nemzetségi és törzsi szervezet korát mindenesetre igen hosszúnak kell képzelnünk, mely nekünk csak az óriási távolság folytán, melyben mögöttünk fekszik, látszik egyenletesnek, mint ahogy szemünk a nagy távolságban fekvő tárgyak részleteit egyáltalában nem képes kivenni és azokban csak egybefolyó, egynemű tömeget lát. Tényleg azonban ez az évezredeket átölelő korszak az emberiségnek állati létből az emberi lét első lépcsőire való lassú és fáradságos feljutását foglalja magában. Eleinte a hordák, nemzetségek és törzsek gazdasági feladatai bizonyára csak kis számban voltak és azokon sem hiányzott az ötletszerüségnek e korban oly általános bélyege. Idővel azonban, az ismeretek és a népesség szaporodásával, a megélhetés nehézségeinek növekedésével a gazdasági feladatok száma és szerepe is fokról-fokra növekedett és a primitív közületek életében is a gazdaság egyre jelentékenyebb szerepet nyert a többi, főképp védelmi feladat mellett. A gazdasági szükség folytán beálló békésebb életmód és az állandó letelepülés, mely a régebbi korszak vándoréletét felváltotta és, amint arra mindjárt rá fogunk térni, a népek összes életfeltételeire a legmélyrehatóbb átalakító hatással volt, a vérségi kapcsolatok feladatkörét is lényegesen átalakította.

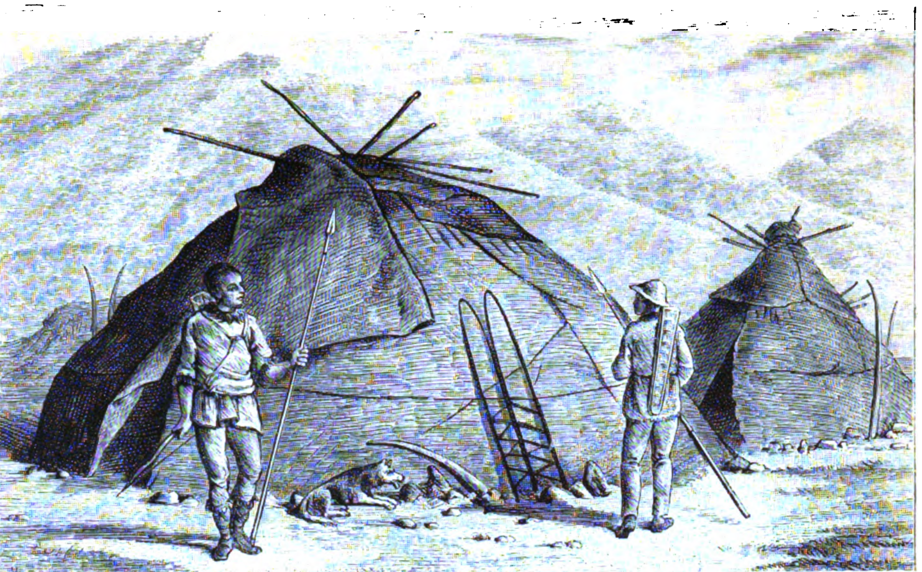
Igen érdekes kérdés volna azt eldönteni, vajjon a nemzetségi és törzsszervezet korában a gazdasági együttműködésben a szövetkezeti elvhez hasonlóan bizonyos szabad és önkéntes, a kölcsönös segítségen alapuló szellem, vagy pedig az uralmi elv, az uralmi viszony állt-e előtérben? E kérdésre azonban aligha fog sikerülni biztos feleletet adni, annyira homály fedi eme távoli korszak eseményeit. Annyit mégis meglehetős valószínűséggel megállapíthatunk, hogy ott, ahol nagyobb és gyorsabb haladás mutatkozott, az uralmi elv többé-kevésbbé, sőt néhol igen erősen, előtérbe lépett, vagy talán inkább meg kellene fordítani eme tételt olyképp, hogy ott volt megadva a nagyobbfokú haladás lehetősége, ahol az uralmi elv a szövetkezeti és önkénytes társadalmi együttműködés fölött győzelemre jutott. Az oka ennek a jelenségnek az előző fejezetben eléggé meg van magyarázva. De az is kétségtelen, hogy a leigázottak közt a társiasság, a kölcsönös segítség és a szövetkezeti szellem igen erős volt és a letelepüléssel keletkező szomszédsági viszonyban igen erős táplálékot nyert. Ha tehát ebben az időben egyrészről a szabad társas együttműködést kivált huzamosabb időre inkább kivételesnek kell tartanunk, mégis a kölcsönös segítség és támogatás elve erősebben élt ebben a korszakban mint később, midőn a tulajdon növekedése, a magasabb igények és számos gazdasági és egyéb körülmény az egyéni érdeket jobban kifejlesztették és előtérbe tol ák.

2. Az állandó letelepülés.

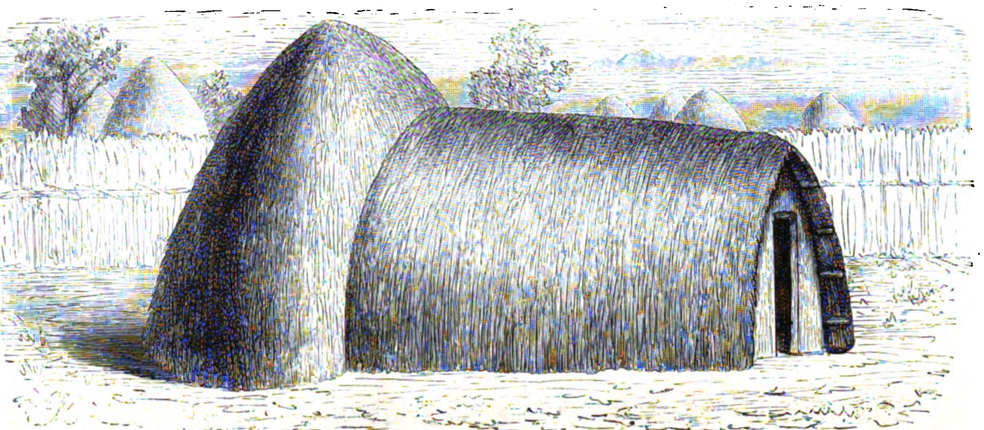
A népeknek az előbbiekben jelzett életében rendkívül nagy változásokat és gyökeres átalakulásokat, valóságos forradalmat okozott a szorosabb értelemben vett földmívelésre való áttérés és az ezzel kapcsolatos felcserélése a

Tsuktsok kunyhója.

Hottentották kunyhói.

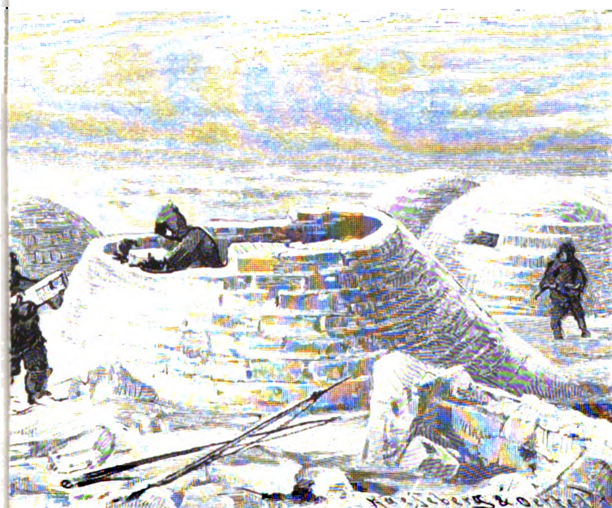

Kunyhók a Zambesi folyó mellékén.

PRIMITÍV NÉPEK LAKÁSAI. I.

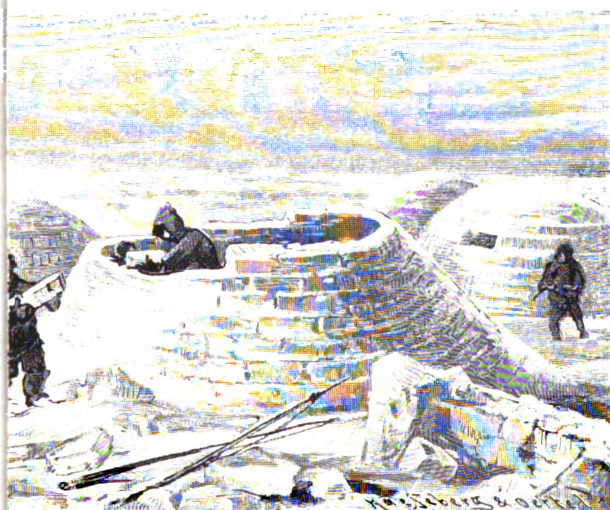
Délindiai fánlakók tanyái.

nerikai eszkimók lakása.

Délindiai fánlakók tanyái.

nerikai eszkimók lakása.

kóbor, vándor életnek az állandó lakhelyekkel. Amily határozottsággal állapíthatjuk meg azonban ezt, épp oly kevéssé vagyunk azzal tisztában, hogy miért, miképpen és mikor mentek végbe ezek a mélyreható változások. A földmívelésre való áttérés végső okát bizonyára abban kell keresnünk, hogy az idővel, kivált hosszabbideig tartó béke mellett, megszaporodott népesség a még mindig főképpen szerzési és nem termelési jelleggel bíró gazdálkodás mellett az azzal járó nagy pusztítások folytán, melyet a lakosság a természet adományaiban véghezvitt, nem volt képes többé megélni. Igy fanyalodott az ember azután arra, hogy azt, amit a természet már most nem nyujtott elegendő mennyiségben, maga állítsa elő és munkája útján hozza létre. A kapás művelés mellett tett tapasztalatok emellett természetesen igen nagy előnyükre voltak ősapáinknak. Az egész népek leigázása folytán bekövetkező szolgálati viszonyok keletkezése kétségkívül nagyban előmozdította a földmívelés terjedését, mert, amint tudjuk, az emberiség az ezzel járó állandó és folytonos nehéz munkához csak lassan szokott és így válláról inkább igyekezett ezt ledobni, mint a régebbi, az ember szabadságát kevésbbé korlátozó foglalkozásokat, a vadászatot, növények és apróbb állatok gyűjtését stb. Éppen ezért azután, bár a leigázottakat szívesen kényszerítette földmunkára, attól maga a győző szeretett távolmaradni. Habár így el is kell ismernünk azt, hogy a népek leigázása a földmívelés terjedését előmozdította, mégis igen nagy túlzást kell látnunk abban a nézetben, mely egyenesen az ily uralmi viszonyok keletkezéséből akarja a földmívelés eredetét is megmagyarázni, azt állítván, hogy a nomád győztes állatainak a földmívelés céljaira való átengedése fejében kényszeríti a leigázottakat a föld megmunkálására és a termények egy részének adó fejében való átengedésére. Eme felfogás nyilván az Európában a népvándorlás korából ismeretes események szem előtt tartásával keletkezett. Azonban igen téves volna, ha ennek alapján akarnók az egész emberi fejlődést és a földmívelés keletkezését megítélni.

Ugyancsak homály fedi azt a kérdést is, hogy a földmívelés mikor és mily termelési ágból keletkezett. Sokáig, egész a legújabb időkig, azt gondolták, hogy a kezdetleges népek állattenyésztéssel foglalkoztak és hogy ez közvetlenül a mindenesetre legősibb foglalkozások közé tartozó vadászatból fejlődött ki. Az állattenyésztést azután a földmívelés elődjének tartották. Oly kétségtelennek és általánosnak vélték a fejlődés eme menetét, annyira meg voltak arról győződve, hogy minden nép ezen a fejlődési folyamaton keresztül kellett hogy essék, míg magasabb műveltségi fokra érkezik, hogy a gazdasági élet fejlődésének korszakait eme felosztásra alapították, első kulturfoknak a vadászatot és halászatot, másodiknak az állattenyésztést, harmadiknak pedig a földmívelést állították fel, melyeket azután az ipar és végül a kereskedelem korszakai követnek.

A néprajz és a történelem adatainak mélyebb vizsgálata folytán azonban újabban kitünt, hogy a fejlődés menete alighanem más volt. Főképp *Hahn* kutatásai igen valószínűvé tették, hogy a földmívelés bizonyos kezdetei, a kapával való kézi művelés, melyet fentebb már érintettünk, sokkal megelőzték az állattenyésztést és hogy az állattenyésztés magasabb foka, mely a vadászatból, attól egész eltérő jellege folytán, nem fejlődhetik ki, éppen a tulajdonképpeni földmíve-

léssel, az állati erővel folytatott mezei munkával kapcsolatos. Ez a felfogás maguknak az állatoknak a szelidítését és első tartását azzal hozza összefüggésbe, hogy az ember bennük szórakozást, játszótársat, majd pedig vallásos tisztelet tárgyait kereste, míg lassankint azok hasznát és tenyésztésének előnyeit felismerte. Az állatoknak a haszon kedvéért rendszeresen és céltudatosan való szelidítése és tenyésztése csak akkor nyerhetett nagyobb jelentőséget, midőn az állatok munkaerejének az értékére a belterjesebb földmívelés az emberiséget megtanította. Amidőn azután a földmívelő népeknél az állattenyésztés kezdetei már megvoltak, akkor tanulták el azt a művelésre alkalmatlan legelőterületeken lakó népek, nevezetesen a történelmi idők kezdetén az Ázsia felföldjein élő nomád áriák, és fejlesztették ki azt önálló, külön foglalkozássá. Ez a hipotézis meglehetős belső valószínűséget rejt magában, mert a földmívelés és az állattenyésztés közti összefüggés igen szoros és a pusztán állattenyésztő népek a mai megfigyelések szerint is rendesen földmívelő népek közelében élnek, kiktől egyik-másik szükségletük tárgyait, melyeket az állattenyésztés termékei rendkívüli egyoldalusága mellett másképp elő nem teremthetnek, csere útján szokták beszerezni.

Bármint álljon egyébként a földmívelés keletkezésének a kérdése és bármilyen legyen a termelési ágak keletkezésének az egymásutánja, mely bizonyára különben sem volt minden népnél egyforma, hanem az adott körülmények szerint módosult, bennünket itt első sorban az a tény érdekel, hogy a földmívelés és a vele együtt járó állandó letelepülés a gazdasági életben és annak társadalmi szervezetében milyen mélyreható változásokat okoztak és kellett hogy okozzanak.

Az állandó letelepülés az egész élotmódot, az összes életfeltételeket megváltoztatta, és az összes egyéni és társadalmi életnyilvánulásokba az állandóság vonását vitte be az addig uralkodó ideiglenes és változó jellem helyett. Az állandó letelepülés előtt is ismert az emberiség menhelyeket, melyek az idő viszontagságai ellen védték, épített sátrakat és egyéb lakhelyeket. Ezek főkellékét azonban a könnyen való felszedhetés és továbbszállítás képezte, mert a vadászva és hadakozva előnyomuló nép azokat rendesen magával vitte. Ha pedig ez nem volt egyik-másik népnél szokásban, akkor nem volt érdemes a kunyhókat nagyobb gonddal és fáradsággal építeni, mert azok a tovavándorlásnál úgyis hátramaradtak. Ezzel szemben most már az állandóan egy helyen való tartózkodásra való tekintettel szilárdabban és tágasabban lehetett, sőt kellett is építkezni; a fa mellé építési anyagul csakhamar a kő is csatlakozik. Ezzel kapcsolatban azután egész új fogalmak és gondolatkörök keletkeztek, melyeket a régebbi korszak embere nem ismert. Mindenekelőtt az otthon, a házi tűzhely fogalma az, mely most az emberek gondolat- és érzelemvilágát meghódítja, mely a nomád korszak folytonos vándorlásai mellett ki nem fejlődhetett. Az állandóan ugyanazon a helyen, ugyanazon viszonyok hatása alatt élő emberekben természetszerüleg bizonyos egységes, rokon vonások fejlődtek, melyek lassankint igen eltérő jelleget adtak az egyes, kivált különböző természeti viszonyok hatása alatt álló, vidékek lakosságának és azt erősen megkülönböztették a többi emberektől. Midőn éppen a tartós egymásmellettiség, a szomszédság fogalmát és jelentőségét

annyira előtérbe tolta, hogy az a késő középkorig és máig is tartó nagy szerepre juthatott, akkor másrészről az eddig a törzshöz tartozás érzetében kimerülő tudat a földhöz és a környezethez kapcsolódik és kifejlődik belőle a nemzetiség és a hazafiság érzete.

De ezzel még korántsem merítettük ki az állandó letelepüléssel kapcsolatos átalakulásokat. Igen nagy horderejű volt a tulajdon jelentőségének a most bekövetkező emelkedése. A folytonos vándorlások csak korlátolt és pedig úgy minőségre, mint mennyiségre nézve igen korlátolt tulajdont tettek lehetővé. Hiszen a vándorló néptörzsekre nézve tényleg áll a nagy görög bölcs, Diogenes híres mondása, hogy: mindenemet magammal viszem. Az amit az ily nép magával nem vihet, nem bírhat rája nézve értékkel. Készleteknek a felhalmozása emez életmód mellett lehetetlen. Most ez is megváltozott. Nemcsak lehetséges, hanem érdemes is volt ezután már tulajdont és vagyont gyűjteni, mert az nem esett többé terhére az embernek, mint a kóborlás korszakában. Másrészről az állandó letelepülés az uralmi viszonyok jellegét is megváltoztatta, melyek már előbb is fennálltak. A fölé- és alárendeltségi viszonyt sokkal állandóbbá és szilárdabbá tette és annak erősebb és magasabb fokát is engedte meg.

Amidőn így egyrészről a tulajdon növekedésében és a szerzési ösztönnek ezzel kapcsolatos fejlesztésében megvolt a rúgó a vagyon gyarapítására, és másrészről másoknak munkára való kényszerítésének a lehetősége az uralmi viszonyok jelzett átalakulásával és szilárdításával is fokozott mértékben volt eszközölhető: akkor adva voltak az összes feltételek a társadalmi és gazdasági szerkezet gyökeres átalakulására. A jelzett tényezők hatása alatt egy egész új intézmény fejlődött ki: *a család.*

Hogy emez évezredekre nézve az emberek gazdasági és társadalmi életén uralkodó intézmény kifejlődésének okát és körülményeit teljesen megérthessük, még egyszer vissza kell pillantanunk a fent jellemzett nemzetségi és törzsi kapcsolatokra és azok működésére. Tudjuk már a fentiekből is, hogy azok sok tekintetben ideiglenes jellegű és kivált kezdetben kevéssé öntudatos működést fejtettek ki. A primitív embert már csak egyéniség hiánya következtében is igen önállótlannak és a nemzetség, a rokonság támogatására igen nagy mértékben rászorulónak kell képzelnünk. Mégis a nemzetségi szövetkezeti jellegű együttműködés állandó és rendszeresen visszatérő, kiváltképp pedig belterjesebb munkákra nem volt képes tagjait nevelni. Inkább munkaegyesítésre mint munkamegosztásra volt alkalmas, és inkább kedvezett a közös szerzésnek és foglalásnak mint a közös munkának, vagy éppen a munkamegosztásnak. Ehhez bizonyára a szükséges tartós és állandó szigorú fegyelem is hiányzott ezekben a szervezetekben, már csak a kapcsolatok tágabb volta folytán is, holott a kevés akaraterővel bíró, alacsony műveltségi fokon álló ember csakis a folytonosan érzett közvetlen kényszer útján fegyelmezhető sikeresen.

Éppen ezért a földmívelésre való áttéréssel ezek a régi kapcsolatok már nem felelhettek meg a társadalmi szervező erő irányában a körülmények és bekövetkezett átalakulások részéről támasztott követelményeknek. A fejlődés érdekében és a fenti tényezők összehatása alatt egy új, a tagokat folytonosan szem előtt tartó, azokat állandóan fegyelmezni és munkára kényszeríteni képes

szervnek kellett a lazább, tágabb nemzetségi és törzsi kapcsolatokból kialakulnia, mely elég szűk kerettel bír arra nézve is, hogy az egyesek munkáját nemcsak állandóan szemmel kísérni, hanem egységesen és céltudatosan irányítani is képes és mely szűk körben lehetővé teszi a vezető és végrehajtó munka szétválását, mert a földmívelés csak tervszerüséggel, beosztással és egységesen vezetett munkamegosztás mellett folytatható eredménnyel. Igy vezetett a földmívelésre való áttérés az állandó letelepüléssel kapcsolatban, mely a lehetőséget és alapot nyujtotta erre, minden szükségszerüséggel egy szűkebbkörű, erősebb és szigorúbb, vagy legalább is közvetlenebb társadalmi intézmény kifejlődéséhez. Kellett egy szervnek, egy kapcsolatnak keletkeznie, mely a fent elősorolt feltételeket egyesíti magában, vagyis egyrészt elég szűk ahhoz, hogy megfelelő fegyelmet tartson kebelében, másrészt pedig képes tervszerüen áttekinteni és irányítani a munkát.

3. A családi gazdaság.

a) A patriarkális család.

Az új, nagy feladatokra hivatott kapcsolat a nő és férfi összetartására épült, tehát ismét egy természeti ösztönre, a nő és férfi egymáshoz való vonzódására és a szülői szeretetre. Mégis a régi nemzetségi kapcsolattal szemben, mely sokkal kevésbbé volt öntudatos, a család már a maga keletkezésében tartalmaz öntudatos, akarati elemet. A patriarkális, vagyis az atyai hatalmon nyugvó család többé-kevésbbé öntudatos fejleménye a gazdasági szükségnek, mely a fentjelzett körülmények eredménye. A gensből, a nemzetségből kiválva az atya hatalma alatt szűkebb körben fegyelmezte és tervszerű munkára tanította az emberiséget.

A patriarkális családnak, amint az a földmívelő és az állattenyésztő népeknél is az idők folyamán kifejlődött, két éltető eleme van: egyrészt a tulajdon, másrészt a hatalom és fegyelem. Ezek hozták létre és erősítették meg ez intézményt.

Az első, a tulajdon, mindenekelőtt a többiektől való elkülönülés és a saját körön belül való beérés eszköze volt. A családnak tulajdona önállóságot, a többiektől többé-kevésbbé független, önálló létet biztosított. Ez a munkára serkentő rúgó is, főképp a családfő, a patriárka személyére nézve. A tulajdon és annak növekedése a szerzési ösztön legfőbb fejlesztője és szükségszerűséggel felkeltette a szerzett vagyonnak az utódokra való átruházásának a vágyát. A tulajdon növekedése okozta azt is, hogy a család csakhamar a személyeken kívül a javak tekintélyesebb tömegét is foglalta magában és a tulajdonnak az utódokra hagyásával a családnak az egyénnek életén túl is állandó és folytatólagos létet biztosított.

Hasonlóképp messzeható következményekkel bírt a második tényező, az atyai hatalom is, mert ez volt az eszköz, mellyel a családfő a gazdasági munkát vezette és irányította. E hatalom, amint azt p. o. a régi római jog mutatja, korlátlan volt. Az apa nemcsak rabszolgának adhatta el külföldre a gyermekét, hanem azt a consilium domesticum (vérrokonok és barátok) meghallgatása után meg is ölhette. Hogy a családtagok munkaereje felett feltétlenül rendel-

kezett az apa és hogy azok mindent számára szereztek, az a család eme deszpotikus szervezete mellett természetes.

A patriárkának biztosított eme messzemenő hatalom, mely oly fontos szervező erőt képviselt, nem maradt a család körén belül. A teendők folytonos növekedése és a föld alaposabb megmívelése által a munkaerő iránt támasztott nagy igények folytán a családtagok által képviselt munkamennyiség kevésnek bizonyult. Ezért a patriárka törekedett a család munkaerejét idegenekével kiegészíteni, természetesen olyan egyénekével, kik fölött teljes rendelkezési jogot gyakorolhatott.

b) A rabszolgaság.

Ennek a régi harcias időben egyik magától kínálkozó forrása volt maga a harc, a háború. Az itt foglyul ejtett egyéneket, ameddig nem tudták hasznukat venni, megölték. Most, midőn a családi gazdaságban a munkálkodásnak tág tér nyílt és munkaerőre volt szükség, a hadi foglyokat életben hagyták és a családi munkaerő kiegészítésére használták. Nemcsak az akkori felfogás, mely úgy tartotta, hogy a fogoly azért, mert a győző neki az életet ajándékozza, annak egészen rendelkezése alá kerül, hanem a körülmények és az akkori viszonyok is a munkaerőnek ily módon való szerzését természetessé tették. A foglyul ejtett idegen távol nemzetségétől, mely egyedül lett volna képes neki védelmet nyujtani, teljesen jognélküli volt. Amidőn tehát ezeket a foglyokat, mint értékes munkaerőt, az egyes családfőknek kiosztották, azok teljesen a patriárka hatalma alá kerültek, ki azoknak nemcsak munkaerejére és összes szerzeményére tarthatott igényt, mint a gyermekeiére, hanem azok élete fölött is rendelkezett.

Igy fejlődött ki az a munkarendszer, mely évezredeken keresztül uralkodott; így keletkezett *a rabszolgaság*.

A családba hozott idegen munkaerőre természetesen a legnehezebb és legkellemetlenebb munkákat hárították. Mindamellett addig, míg a rabszolgák száma kicsiny volt és azok tényleg csak a családtagok által képviselt munkaerő kiegészítéseképp jelentkeztek és a családtagokkal együtt dolgoztak, sorsuk nem volt olyan rossz, mint amilyennek azt főképp a néger rabszolgaság viszonyainak hatása alatt képzelni szoktuk. A rabszolga sorsa ekkor még alig különbözhetett sokat egy-egy mostohább bánásmódban részesülő családtagétól. Gyökeres változást e tekintetben a rabszolgák számának győzelmes háborúk következtében beálló nagyszámú gyarapodása idézett elő, mint az Görögországban és Rómában is bekövetkezett. Itt a rabszolgák száma annyira megnövekedett, hogy lehetővé vált a föld tulajdonosainak és urainak a gazdasági munkától egészen visszavonulni és a föld megmunkálását teljesen a rabszolgák munkarejével végeztetni. Az idők, amidőn Cincinnatust az eke mellől szólítják el, hogy vállalja el a diktaturát, megszüntek és a római polgár csak a közügyeknek él, minden más foglalkozást magához nem méltónak tartván. Ezzel érvényre jut az az elv, mely egészen a rabszolgák vállára hárítja át a gazdasági munkát. A rabszolga tárggyá lesz és, mint az állat, csakis a gazdasági kihasználás szempontjából jön tekintetbe. Kisebb-nagyobb csoportokban, kegyetlen felügyelők őrizete és folytonos ösztökélése mellett, végzi gyakran kézen-lábon megbilincselve

munkáját, melynek végeztével sokszor földalatti helyiségekben, mindig zsúfolt, egészségtelen és a pihenést alig engedő kaszárnyákban őrzik az éjjelen keresztül. A nagymérvű rabszolgabehozatalok és a rabszolgák árának ennek következtében való alacsony volta leggazdaságosabbnak azok oly mérvű dolgoztatását és kihasználását tették, mely mellett néhány rövid év leforgása alatt tönkrement a rabszolga, hogy ugyancsak ily gyorsan agyondolgoztatandó utódainak engedje át a munka színterét.

Természetesen a rabszolgák sorsa nem volt mindenütt egyenlő és számos körülménytől függött. Spártában p. o. helyzetüket igen kedvezőtlenül befolyásolta az a körülmény, hogy a rabszolgák tömege a föld őslakóiból kerülvén ki, azok összetartása folytán az uralkodó osztálynak állandóan rabszolgalázadástól kellett rettegnie, minek a rabszolgák szigorú és kegyetlen fegyelmezésével és őrzésével kivánták elejét venni. Attikában ezzel szemben főképp idegen elemekből kerültek ki a rabszolgák, kik ily veszéllyel kevésbbé fenyegettek és kikkel uraik is jobban bántak. Rómában eleinte első sorban a rokon itál törzsek szolgáltatták a rabszolgákat és ez sorsukat kedvezően befolyásolta. Az azonban mint általános jelenség mindenfelé észlelhető, hogy, amint a rabszolgák száma növekszik és azok értéke csökken, sorsuk rosszabbodik és közeledik a fent vázolthoz, melyet, amidőn a társadalom munkaerejét általában és úgyszólván egészen a rabszolga képviseli, el is szokott érni.

A nagyszámú rabszolgában rendelkezésre bocsátott olcsó munkaerő a gazdálkodás kereteinek jelentékeny tágítását engedte meg. Ismét Róma példája a legtanulságosabb e tekintetben, mely a nagybirtok valódi hazája volt. A tér szűke, sajnos, épp oly kevéssé engedi meg a munkaerőnek az óriási rabszolgabehozatalok eredményeképp való megnövekedésének hatása alatt beállott változásokkal való behatóbb foglalkozást, mint az a körülmény, hogy e téren még igen sok tisztázatlan kérdés van, holott nekünk itt lehetőleg a tudomány által már határozottsággal megállapított eredmények összefoglalásával kell beérnünk. Annyit azonban mégis meg kell jegyeznünk, hogy a rabszolgákban rendelkezésre álló nagymennyiségű munkaerő, mellyel ugyan igen nagy volt a pazarlás is — az előkelő római házban a személyes szolgálatok által igénybevett rabszolgák száma valóban bámulatba ejti az embert — a gazdasági kulturának igen magas fokát tette lehetővé.

Ennek kapcsán óvnunk kell az olvasót attól a téves és még ma is eléggé elterjedt felfogástól, mintha a gazdasági fejlődés folytonos és szakadatlan vonalban haladna és az ókor, a középkor és az újkor egymást gazdasági tekintetben a sorrend szerint mindenképp felülmúló korszakok volnának. Ez egészen téves. Az ókori gazdasági szervezet kétségkívül sok tekintetben felülmulta a középkor primitív gazdasági életét. Ha ennek dacára mégsem szabad nagyobb gondot fordítanunk jellemzésére, annak a fentieken kívül még abban is fekszik az indoka, hogy nem gazdaságtörténeti képek festése, hanem az a célja a jelen fejezetnek, hogy háttérül szolgáljon a mai gazdasági élet megértéséhez, miért is a fejlődésből csakis azokat a mozzanatokat szabad kiragadnunk, melyek a mai gazdasági élet kialakulásával összefüggnek és annak mintegy előzményei.

A rabszolgaságnak, mint munkarendszernek, oly általános uralma, minővel az ókor népeinél találkozunk — a gyarmati viszonyoktól és azokban űzött rabszolgagazdálkodástól itt eltekintünk — csak bizonyos feltételek mellett lehetséges, melyek közé tartozik első sorban a győzelmes háború. Amint e körülmény hiányzik, a túlságos és sokszor határt nem ismerő kihasználás folytán igen gyorsan tönkretett munkaerő pótlása lehetetlen és a rendszer önmagát emészti fel. Az ember munkabírásának megvan a maga határa, melynek a rabszolgatartók által való teljes figyelmen kívül hagyása a rabszolgaéletet a munka természete szerint néhány rövid év leforgása alatt felemészti; így azután a rabszolgáknak az e rendszerrel kapcsolatos óriási kizsákmányolása, mihelyt folyton új erőknek a beállítása, új rabszolgabehozatalok által nincsen biztosítva, önmaga alól húzza ki a talajt.

Másrészt a rabszolgaság, mint általános munkarendszer, tehát olyképp, hogy a tulajdonos és családja egészen visszavonulnak a munkától, állandóan főképp a nagyobb birtokok inkább külterjes viszonyainak felel meg. A rabszolga kikényszerített munkája belterjes művelésre, nagyobb gondot és érdeklődést megkívánó teendők végzésére a dolog természeténél fogva alkalmatlan és már csak a megfelelő felügyelet alkalmazása is akkor, ha a tulajdonos egészen a közügyeknek él és gazdaságával nem törődik, csak a nagyobb kiterjedésű birtokokon fizeti ki magát.

Ezeknek a feltételeknek a megszünése a rabszolgaság jelentőségét egyre inkább aláássa. Igen szépen lehet ezt is Róma példáján tanulmányozni, hol a császárság későbbi éveiben a félszabadok, az úgynevezett colonusok, munkájának egyre nagyobb jelentőség kezd jutni, úgy hogy ez az intézmény a római birodalomban a rabszolgaság szerepét lépésről-lépésre inkább háttérbe szorítja. A colonusok a nekik művelésre átengedett földhöz vannak kötve, azt el nem hagyhatják és művelni kötelesek. Munkájuk gyümölcsét a föld tulajdonosával kénytelenek megosztani olyképp, hogy terményeik jelentékeny részét a földesúr részére beszállítják. Személyükre nézve azonban szabadok és szolgáltatásaik mértéke is egyre inkább szabályozást nyer és nem függ pusztán a földbirtokos önkényétől. Helyzetük és állásuk igen sok tekintetben hasonlít a jobbágyokéhoz.

A rabszolgabehozatalok megszünése és a gazdasági viszonyok átalakulása mellett még egy igen fontos és hathatós szellemi tényező is jött idővel a rabszolgaság háttérbe szorításának a segítségére: a kereszténység. Az egyház, a pogány korszak intézményei ellen érzett ellenszenvében és megalapítója tanainak szelleme folytán, a rabszolgaság ellen fordult és világi hatalomhoz jutván, úgy saját rabszolgái felszabadítása, mint pedig a törvényhozás ily irányú befolyásolása által sokat tett a viszonyok átalakulása következtében már úgyis kimúlófélben levő rabszolgaság megszüntetésére.

c) A jobbágyság.

Igy azután kivált a népvándorlás és az azt követő események hatása alatt a rabszolgaság helyét a *jobbágyság* foglalja el és ez lesz a középkor uralkodó munkarendszere. A keletről Európába vándorló néptörzsek saját érdekük ellen

cselekedtek volna, ha az itt talált lakosságot rabszolgává tették volna. Az nagyrészt jobban értett a földmíveléshez mint győzelmes ellenfele és ezentúl ura. Igy tehát sokkal célszerűbb volt az itt talált lakosságot földjein, azok hozamában érdekelten, meghagyni és azt annak további művelésére kényszeríteni, hogy azután a föld urát, ki továbbra is a harcnak élt, terményei jelentékeny részének átengedése útján mindennel ellássa.

Igy keletkezett a jobbágyság intézménye. A szolgáltatások mértéke és mennyisége eleinte, kivált addig, míg a jobbágyság mellett párhuzamosan még a rabszolgaság is fennállott, mi p. o. Magyarországon a XIII. században és szórványosan még azontúl is megvolt, nem volt pontosan szabályozva és a föld ura a föld mívelőjétől annyit vett el munkája gyümölcséből, amennyit éppen jónak látott. Később, a jobbágyi intézmény határozottabb kialakulása és megszilárdulása után, ezek a szolgáltatások is többé-kevésbbé határozott szabályozást nyertek, és a földesurak részletesen megállapították jobbágyaik tartozásait. A viszonyok természete azonban magával hozta, hogy e megállapítás a jobbágyokat nem biztosította az iránt, hogy földesuruk tényleg nem is fog tőlük többet követelni mint amennyire az urbariumban kötelezve voltak; hiszen a politikai hatalom a föld tulajdonosainak a kezében volt, kik csakhamar a jobbágyok fölötti törvénykezést is kezükbe tudták keríteni. Mindazonáltal ott, ahol erősebb királyi hatalom létezett, mint p. o. hazánkban is, vannak arra is példák, hogy a jobbágyok a földesúrral szemben meg tudták jogukat védelmezni és a földesúr túlköveteléseit visszautasítani.

A jobbágy helyzete a rabszolgáétól lényegesen különbözik. Jogilag nem tekintik többé dolognak. Az a személyes függés, melyre a rabszolga urával szemben kárhoztatva van, a jobbágynál már nincsen meg. Személye szabad és a földhöz kötöttség sem feltétlen; szolgáltatásainak pontos teljesítése és tartozásai lerovása után a földről, amelyet ezek fejében bírt művelésre, távozhatott, hogy esetleg máshol kísérelje meg szerencséjét. Természetesen, amidőn a földbirtokos osztály érdekével a jobbágyok szabad költözködése erősen ellentétbe jutott, annak sikerült a jobbágyot eme jogától is megfosztani, mi hazánkban 1514-ben a híres Dózsa-féle lázadás után következett be.

Vagyonjogilag is a jobbágy helyzete lényegesen különbözött a rabszolgáétól, mert míg ez nem bír jogképességgel és mindent ura számára szerez, addig a jobbágynak van ingó dolgokon tulajdonjoga. Szerzeménye a jog szempontjából az övé. Az általa művelt teleknek ugyan nem tulajdonosa, mégis annak a kikötött szolgáltatások fejében haszonélvezője és eme joga bizonyos védelemben részesül a földesúrral szemben.

Ami már most magukat a szolgáltatásokat illeti, melyekkel a jobbágy a földesúrnak tartozott, azok a képzelhető legkülönbözőbb tárgyakra terjednek ki. A jobbágy szolgáltatta a gabonát, melyből a földesúr kenyerét sütötték; ő látta el a földesúri konyhát a szükséges zöldséggel, veteményekkel, fűszerekkel. Őtőle származott az állat, mely a földesúr asztalára a pecsenyét szolgáltatta és ő termelte a bort, melyet a földesúr ivott, a dohányt, mellyel pipáját tömte. A jobbágy szállította az ipari készítmények előállításához szükséges anyagok legnagyobb részét és ő készítette el a földesúr részére szükséges tárgyakat is.

Legnagyobbrészt a jobbágy szolgáltatta végül a földesúr részéről saját kezelésben megtartott földek míveléséhez szükséges munkát, a robotot is.

Hogy a jobbágyi szolgálatok természete, továbbá az eme szolgáltatások és a földesúri gazdaság közötti viszony nagyobb megvilágítást nyerjen, nem lesz talán érdektelen példaképpen a pannonhalmi apátság egyik uradalmának 1226-ban megállapított szolgáltatásait ide iktatni. Ezek a következőkből álltak: Az új kenyér hat hónapjában havi egyenlő részletekben 130 akó búza, 40 akó rozs, 175 akó más termény, az év másik hat hónapjában pedig 175 akó gabonát kellett az apátság malmaiba és onnan a lisztet a raktárakba szállítani. Ezenkívül tartoztak a jobbágyok az apátság gabonájából 20 akó lisztet őrölni, robotban 10 holdat felszántani és bevetni, bizonyos szekeres szolgálatokat teljesíteni és egy hónapon keresztül az apátság állatait legeltetni. Szent Mártonkor, valamint húshagyó kedden továbbá 100 tojást, 4 tyúkot és 2 libát, husvétkor pedig 100 tojást és 1 bárányt tartoztak adni. Ezenkívül minden falu Szent Mártonkor egy-egy harmadfű tinót, egy vödör gabonát és egy sajtot szállított. Ehhez járult ugyanakkor 30 kenyér és évenként fonál egy vizafogó hálóra, valamint még néhány, főképp a fa szállítására vonatkozó szolgáltatás.

Láthatjuk e példából, hogy a földesúri gazdaság, mint régen egészben a rabszolga munkáján, úgy mostan teljesen a jobbágy szolgáltatásain és tevékenységén alapult.

Általában a rabszolgaságról a jobbágyságra való fokozatos áttérés a gazdasági élet társadalmi szerkezetén nem sokat változtatott. A család, amely, mióta patriárkális alakjában megszilárdult, a régen magára hagyott és nemzetsége részéről csak a kivételes munkákban támogatott egyén kezéből kivette a gazdasági feladatokat, maradt ezentúl is a gazdasági élet egyedüli társadalmi formája. A változás, amelyet az új munkarendszer, a jobbágyság e tekintetben előidézett, csak abban állt, hogy míg a rabszolgaság korában a család egészen kebelébe olvasztotta a munkaerőt és annak minden önállóságát elvette, addig most a munkás bizonyos önállóságot nyer. A jobbágynak is meglehet a maga családja, ő is folytat maga számára a saját családja körében gazdaságot, csakhogy emellett a birtokos gazdaságának is kiegészítő része. Dacára annak, hogy tehát a gazdálkodás kerete és alapja nem változott és továbbra is a család maradt, mégis félreismerhetlen haladást jelez az, hogy most már több ember számára van megadva némi önállóságnak a lehetősége.

Midőn ismételten kiemeljük, hogy a család volt ez időben a gazdasági élet terén érvényesülő egyedüli társadalmi tényező, ezzel azt akarjuk hangsúlyozni, hogy az ebben rejlő vérségi kapocs és a belőle kiinduló hatalmi elem, mely ekkor a földesúri hatalom alakjában jelentkezett, volt az embereket közös gazdasági tevékenységre egyesítő kizárólagos tényező. A gazdasági tevékenység céljából és pusztán ezért létesülő önkéntes egyesülések és társulások e korban általában hiányzanak.

d) A családi gazdaság jellege.

A családnak, — mely nem pusztán gazdasági célzatok által összetartott közösség, hanem számos vallási, erkölcsi és jogi célt is szolgál, bár abban a gazdasági feladatok már sokkal inkább előtérbe lépnek mint annak idején a törzsben — mint gazdasági szervnek és a gazdasági élet hordozójának a fővonása az, hogy saját körének szükségleteit tartja szem előtt és csak saját tagjairól gondoskodik, ezeknek azonban egész körét igyekszik felölelni. A saját körén belül való megmaradás, de ezen belül lehetőleg mindenre való kiterjeszkedés a családnak, mint az egész életre szóló közösségnek, természetszerű fővonása. Midőn tehát rajta nyugodott és rája volt építve az egész gazdasági élet, eme vonásnak kellett a kor gazdasági életének is a jellegét megadni. A család mindenre való kiterjeszkedéséből, minden szükségletet és termelési ágat felölelő természetéből folyólag az egyes gazdasági egységek önmagukban való beérése és zárkózottsága tényleg e kor egyik legfőbb vonása.

Az egyes gazdaságok lehetőleg minden szükségletük beszerzéséről maguk gondoskodnak. A család maga teremti elő élelmét és maga gondoskodik ruházatáról, bútorzatáról és szerszámairól, valamint lakásának és a szükséges gazdasági épületeknek a felépítéséről. Egy szóval maga állítja elő a mezei terményeket csakúgy, mint az e korszak szerény igényeit kielégítő iparcikkeket. Csak az marad a családi munkálkodás és termelés területén kívül, ami abba, mint p. o. a bányászat, a családi gazdaság teljesítőképességének korlátolt voltánál, valamint a természeti körülményeknél fogva nem volt bevonható. Épp ezért ebben a korban az egyes gazdaságok csak igen keveset vásároltak. Amit a család egyik-másik tagja nem tud előállítani, az hiányzik a házban, mert ebben a korban nincs azt honnan beszerezni.

A családon belül természetesen munkamegosztás fejlődött ki, mely idővel egyre nőtt jelentőségében és terjedelmében egyaránt. A nagyobb házaknál az egyes, nagyobb ügyességet vagy gyakorlatot megkívánó teendőkre megvolt a specialista, aki külön erre volt kiképezve. Mindamellett a munkamegosztás oly fokot csak ritkán ért el, hogy egy-egy specializált tevékenység, bizonyos egyfajta cikkek előállítása egy egyénnek az egész tevékenységét igénybe vette volna. Ez csak mint elég kivételes jelenség fordult elő, amennyiben csakis a nagy uradalmakban találkozunk vele. A gazdaságok nagy tömegében a specializáció eme foka egészen ismeretlen volt és a szükséglet kielégítése is sokkal szűkebb körben mozgott.

Úgy a nagy, mint a kicsiny gazdaságnak megvolt azonban a közös vonása: a saját körében való beérés, a tevékenységnek a saját szükséglethez való mérése és a közvetlen fogyasztás számára való termelés. A gazdálkodás egyedüli célja a saját ellátás, a család szükségleteinek a kielégítése. Nyerészkedési és vagyonfelhalmozási törekvések a normális családi gazdaságon belül hiányzanak, már csak azért is, mert e kor még alig rendelkezik értékgyűjtő és felhalmozó eszközzel, mely a vagyon kényelmes felhalmozását megengedte volna. De az ily célzatok az akkori felfogástól egyébként is igen távol álltak.

A gazdálkodás eme természete mellett a termelés és fogyasztás igen áttekinthető; és ezért azok összhangba hozatala is nagyobb nehézség nélkül eszkö-

zölhető, hiszen a termelés és a fogyasztás lehetőleg ugyanazon gazdaságon belül mennek végbe ; az egyes jószágoknak nem kell rendesen hosszú utat megtenni, míg a termelőtől a fogyasztóhoz jutnak. Épp ezért azután az egész gazdasági élet nagy egyszerűséget mutat.

Az összes munkáknak a családon belül való elvégzése igen nagy és ma már szinte elképzelhetetlen függetlenséget kölcsönzött az egyes gazdaságoknak. A mások vásárló kedvétől, mások értékítéleteitől, vágyaitól és kívánságaitól, a saját egyéniségünknek és tehetségeinknek mások részéről becslésétől való függés, melyek ma oly erősek és annyira belevágnak életünkbe, hogy azt úgyszólván egészen uralmuk alatt tartják, ebben a korban ismeretlenek voltak. Kiki saját gazdaságán belül érvényesítette tehetségeit és képességeit és nyerte jutalmul érte azt, amit a maga erejével képes volt létrehozni. Bizonyos fokig ez még a jobbágyra nézve is áll, ki, kivált azokban a korszakokban, melyekben a jobbágymunka kizsákmányolása még nem volt oly erős, sok tekintetben inkább volt szerencséjének vagy jólétének a kovácsa, mint a bérmunkás gyakran a munkaszabadság korában.

A lázasság, mely a később kifejlődő üzleti életet jellemzi, az izgatott sietség és a pontos számítás, melyek a későbbi gazdasági tevékenységen erőt vettek, ebben a korban szintén teljesen hiányzanak. (Mint már említettük, a görög és római kultura virág- és hanyatlási korától itt eltekintünk.) Bizonyos kedélyesség, nyugodtság, a megszokott és általánosan ismert keretekben mozgás, a nemzedékeken át begyakorolt eljárások alkalmazása uralkodnak e kor gazdasági életén.

A gazdasági tevékenység központjában a mezei munka áll. Ez a gazdasági élet gerince, ez veszi a munkaerő túlnyomó részét igénybe és képezi első sorban gondoskodás tárgyát. És ezt azért is ki kell emelnünk, mert éppen az a körülmény, hogy e korszakban a gazdasági munka erősen túlnyomó részében a mezőgazdaság körébe vág, adja főképp a gazdasági életnek a fentvázolt jellemét. Úgy az önmagában való beérés, mely csakis mezőgazdasági alapon lehetséges, mint a gazdasági életet jellemző nyugodtság és majdnem egyhangúság a mezőgazdasági foglalkozás előtérben állásának a következménye. A természettől való függés, az ahhoz való alkalmazkodás szüksége, az a körülmény, hogy minden munkát csak akkor lehet végezni, amidőn annak a természet rendje által meghatározott ideje van, hozza magával természetszerüleg a nyugodtságot és kimértséget, mely ekkor a gazdasági életet jellemzi.

Röviden kívánjuk csak megemlíteni azt is, hogy a mezei munkának az oly erősen való előtérben állása, sőt majdnem kizárólagossága az, ami a gazdálkodás eme fokán uralkodó munkarendszereket megmagyarázni képes. Nem belterjes és nagy egyéni ügyességet, valamint figyelmet feltételező munkákról, hanem oly teendőkről van szó, melyeknél a gazdaság vezetőjének a hozzáértése a lényeges, a munkás részéről azonban csupán a vezető és irányító utasításainak a pontos végrehajtása szükséges. Elegendő, ha a rabszolgafelügyelő, ha a családapa tudja a teendőket, az ő utasításai és parancsai szerint mozog a többi. Szóval a munka egyéniséget és különös előismereteket nem tételez fel.

4. Nagyobb gazdasági kapcsolatok a családi gazdaság alapján.

a) A földesuraság.

Az egyes gazdaságok elszigeteltsége és önmagukban való beérése a család gazdasági uralmának eme korszakában nem engedett volna teret a nagyobb gazdasági egységekbe való tömörülésnek, ha nem hatott volna ez irányban két intézmény : a földesúri hatalom és a községi, falusi kapocs. Habár ez intézmények nem is idéztek elő az egyes gazdaságok között számbavehető kölcsönös kiegészülést, mégis az egyébként szűk családi körük szükségletei kielégítésében elmerült gazdaságokat, főképp a termelés irányítása szempontjából, bizonyos érintkezésbe hozták egymással.

Az elsőnek, a földesúri hatalomnak a megértésére tudnunk kell, hogy egész a legújabb korig, a XIX. századba benyulóan, a mezőgazdasági szervezet egyik főjellemvonása a földtulajdonnak és a földhasználatnak két különböző kézben való megoszlása. A nagyok, a hatalmasok, kik maguknak fegyverrel a kezükben vagy pedig hadi érdemeik jutalmazásaképpen kiterjedt területek tulajdonát szerezték meg, azokat nem hasznosíthatták másképp, mint hogy használat végett földtulajdon híján lévő egyéneknek átengedték, természetesen bizonyos szolgáltatások, a föld terményei meghatározott részének a kikötése mellett, amivel azután az ő jobb megélhetésük biztosítva volt, mert kiterjedt területek gyümölcseiben részesültek.

A földtulajdon- és földhasználatnak különböző kezekben való megoszlása azután bizonyos közösségbe és egységbe egyesítve olyan földterületeket, melyeknek az egy család részéről való hasznosítása lehetetlen lett volna, a földesuraság által az egyes alája tartozó gazdaságok, önállóságuk dacára is, valamelyes érintkezésbe jutottak egymással. A gazdaságok nagyobb csoportja így magasabb szükségletkielégítés céljából a földesúr által összeműködésre lett kényszerítve. Igaz, hogy ez a magasabb szükségletkielégítés csak egy, néha elenyésző csekély kisebbségre, amint mondani szokás, a felső tízezerre szorítkozott, az emberek tömege pedig tovább élt régi alacsony színvonalán. A nép nem egyesült saját szükségletkielégítésének a tökéletesítésére, hanem a jobbágy kényszerszervezetet nyert földesura tökéletesebb szükségletkielégítésének a lehetővé tétele és biztosítása végett. De ez nem változtat azon, hogy a földesuraság tényleg mégis egy magasabb szükségletkielégítés szempontjából való szervezése az embereknek.

Igaz az is, hogy kivált, eleinte, míg a robotmunka háttérben volt, a szervezés csak igen kezdetleges, inkább csak egymásmellettiség, egyszerű összetétel jellegével bír, pusztán mennyiségi összetétel, az egyes önálló gazdaságok sovány fölöslegének számos gazdaság egyesítése útján való növelése ; de később, midőn a földesúri terhek kiosztásánál a munkamegosztás egyre inkább érvényesül, midőn továbbá a jobbágyokat közös munkára egyesítő robot egyre jobban előtérbe lép, az összetétel mindinkább kvalitativ, minőségi jelleget nyer, vagyis az egyes gazdaságok önállósága dacára is fokozatosan szervesebb és szervesebb lesz az egy-egy földesúr hatalma alatt álló gazdaságok kapcsolata.

A földesúri hatalom tehát tényleg mint szervező erő működött, mely a gazdasági életnek végleges elaprózását és az egyes gazdaságok teljes elszigetelését és magába zárkózását némileg ellensúlyozta, sőt bizonyos fokig a foglalkozások differenciálódását, a munkamegosztás haladását is előmozdította.

A földesuraságnak, mint kényszerintézménynek az eredete kétségkívül erőszakkal kapcsolatos. Származzék az már most közvetlenül a gyengébbek alávetéséből avagy abból a körülményből, hogy a gyengébbek az általánossá váló erőszakoskodások és az ezáltal beállt vagyonbiztossághiány folytán önkényt kérték ki egy-egy főúr pártfogását, felajánlván ennek fejében földjüket, melyet az azután használatra, de sohasem tulajdonul nekik szolgáltatások fejében visszaadott, a végső forrás mégis csak az erőszak volt. Az a kérdés, vajjon a földesuraság kifejlődése előtt létezett-e független parasztosztály, mely éppen ez intézmény kialakulása által vesztette el függetlenségét, még nincsen egészen tisztázva. Kivált a germán területeket illetőleg folyik ez irányban még ma is élénk vita, mert ezeken több körülmény amellett látszik bizonyítani, hogy a terület megszállása nem a magántulajdon, hanem a régi földközösség elvének alapján történt, mely a markszervezet (a faluközösség egy neme) intézménye segítségével sokáig fenntartotta magát, a nemzetség minden önálló tagjának egyenlő használati jogot biztosítván a községi határban úgy, hogy ez esetben a germán mark független birtokosokból, azaz inkább haszonélvezőkből állott volna, kik fölé csak később helyezkedett a földesúr. Viszont számos adat amellett szól, hogy a földmívelésre való áttérés általában a nép alávetésével kapcsolatos szokott lenni.

b) A község.

Vegyük már most a fentemlített második kapcsolatot, a községi kapcsot szemügyre. Ez alapját az együttlakás, a szomszédosság hatalmában és összekötő, egyesítő erejében bírja. Az állandóan egymás mellett élő és gazdálkodó emberek között éppen az érintkezés állandósága folytán kellett bizonyos kölcsönhatásnak keletkeznie, mely, mint régen az együttesen vándorló törzsbeliek érintkezése, főképp az egyes gazdaságok erejét felülmúló vagy pedig gazdaságosan csak közösen, az emberek nagyobb csoportjára kiterjedőleg végezhető feladatok, minő p. o. az állatok legeltetése, teljesítésére szorítkozott és így kisegítő jellegű volt. Ez a kapcsolat, mely akár szabad földmívelőkből, akár pedig földesúri hatalom alá tartozó jobbágyokból állt a falu, egyforma szorosra fűződhetett, kétségkívül ott érvényesült legerősebben, ahol *faluközösséggé* fejlődött.

Ekkor ugyanis a paraszt egyáltalában nem bír önálló földtulajdonnal, hanem csak a falu határában fekvő meghatározott földterületnek, melyet a község oszt ki neki, a megmívelésére való igénnyel. Minthogy pedig a falu határa természetszerűleg nem egyenlő minőségű földekből áll, e használati jogot nem egyazon területnek állandóan az egyes parasztoknak való átengedése útján valósították meg, amidőn az egyik jó, a másik rossz minőségű földet kapott volna, hanem olyan módon, hogy a községi határban szántóföldekre szánt területet táblákra osztották és mindegyik táblában minden parasztnak egy-egy részt adtak. Ezáltal azután nemcsak az egyes parasztok egyenlőbb és igazságosabb

részeltetésének a kérdése volt megoldva, hanem a földek kiosztása évről-évre, vagy legalább is hosszabb-rövidebb időközönkint újból történvén, az is biztosítható volt a mindig más és más földterületeknek szántóföldekül való kijelölése folytán, hogy az akkori trágyázás nélküli gazdálkodás mellett a föld ne merüljön ki túlságosan.

Az egy-egy parasztnak jutó földterületek, melyeknek összességét hazánkban — a földek kisorsolása az egyes parasztok jegyével ellátott nyilak huzása által történvén — nyílnak nevezték, ez eljárás mellett természetesen nem feküdtek egy tagban, hanem szétszórva a község egész határában, minek igen messzemenő következményei voltak a községi kapocs szorosabbá fűzése tekintetében. Ez a körülmény ugyanis szükségszerüen mívelési kényszerhez kellett hogy vezessen, melynek a falu összes lakói alá voltak vetve. Az egyes táblákban fekvő, gyakran igen keskeny és kicsiny földterületek az önállóan való megmívelésre mindenképp alkalmatlanok voltak; az egyik ily területre csak a másikon keresztül lehetett eljutni, mi már magában a mívelés tekintetében való egységes eljárást tett szükségessé, mert az egyik részen folytatott munkák a másik rész mívelését befolyásolták. Szükséges volt tehát az, hogy a mívelés módját egységesen állapítsák meg a falubeliek és azt közös terv szerint, közös alapon végezzék. Sok helyt igen közel hozta ez az eljárás a községbelieket, úgy hogy néhol a családfők a falu bírájának vagy legidősbjének házában esténkint összegyűlve határozták meg, mily munkákat végezzenek aznap, és azután reggel együttesen vonultak ki a mezőre dolgozni. Ez igen szembetünően mutatja, hogy a mindenre kiterjeszkedés folytán a fogyasztás tekintetében annyira önálló gazdaságok a termelés eljárásai irányában egymástól mily erős függésbe kerültek, mely függés azonban, és ezt erősen ki kell emelnünk, csakis a gazdálkodás egymásmellettiségében és a termelési eljárás egységes keresztülvitelének a földek sajátos fekvése által teremtett szükségében bírta alapját, *nem pedig a gazdaságok szerves kapcsolatában*. Az ilyen, úgyszólván külső kényszer, mely ma a legnagyobb mértékben terhes volna, akkor az önállótlan és igen kezdetleges földmívelést folytató parasztra nézve nem volt hátrányos, sőt egyenesen áldásos volt rája nézve a külterjes gazdálkodás eme korszakában, mert társai közreműködését és a tapasztaltak és ügyesebbek vezetését biztosította számára. Nem is szünt meg ez a mívelési kényszer, mely pedig a gazdálkodás színvonalának emelkedésével valóságos nyüggé nőtte ki magát, egész a legújabb időkig, míg a tagosítás és a kommasszáció a szétszórt birtoktesteket nem egyesítette.

Az erdőre, legelőre és rétre nézve a használat közös maradt és a falu erdejéből, legelőjéből nem hasítottak ki az egyesek számára külön részeket, mint ahogy ez a szántóföldeknél történt. A nyájaikat a falubeliek a falu pásztorának felügyelete alatt közösen legeltették az erre szánt területen, az erdőből mindegyik hordhatott magának tüzi- és épületfát és a nádas használata is közös volt.

Hogy a falusi kapcsot miiy körülmények fűzték oly szorosra, hogy az a faluközösség intézményéhez vezethetett, azt igen nehéz megállapítani. Nevezetesen bajos tisztába jönni azzal, hogy esetleg nem-e a földmívelésre való áttéréssel egyidejüleg, esetleg a vérségi leszármazás tényezőjének is a közrehatásával

keletkezett alakulattal van-e dolgunk, úgy hogy már maga a letelepülés és a földmívelésre való áttérés ténye hozta volna magával a gazdaságok eme kapcsolatát. A kérdés, amint könnyen érthető, a legszorosabban összefügg a földesúri hatalom eredetére vonatkozó fentérintett kérdéssel, valamint az egyéni vagy közös földtulajdonnak az elsőbbségére vonatkozó, a gazdasági élet alapjairól szóló fejezetben említett vitával. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a földesuraság intézménye, melyet sokan, kivált újabban, egyenesen a faluközösség forrásának és előidézőjének tartanak, annak kifejlődését nagyban előmozdította.

A jobbágyi terhek, melyek a megnövekedett igények folytán idővel igen súlyosan nehezedtek a parasztokra, a teherviselés közössége folytán a községi kapocs szorosabbá fűzéséhez kétségtelenül nagy mértékben járultak hozzá. E terhek ugyanis rendszerint nem az egyes parasztokra vonatkozólag különkülön, hanem az egész falura vonatkozólag együttesen voltak megállapítva. A község volt azután az, mely azoknak az egyénekre, az egyes jobbágycsaládokra való felosztását végezte. A földesúrra nézve ez nagy előnnyel járt, mert a község mintegy felelősséget vállalt a kötelékébe tartozó összes jobbágyok terheinek a rendes befolyásáért és a földesúrnak nem kellett az egyes jobbágyoknál ezt egyenkint szorgalmazni. A terheknek ez a közössége igen természetesen fontos érdekévé tette az összes községbelieknek, hogy jobbágytársaik észszerüen és jól gazdálkodjanak, mert ha valamelyik falubeli jobbágy a rája eső hányadot nem volt képes megfizetni, ezáltal a többiek, kiknek azt elő kellett teremteniök, károsodtak. Igy azután mindenesetre az összeműködés egy nemének kellett már csak ennek a hatása alatt is keletkeznie.

Csak röviden kívánjuk itt kiemelni azt a fontos szerepet, melyet a községi kapcsolat az emberiség gazdasági nevelésében játszott. A földesúri hatalommal szemben, mely a kényszer fegyverével szoktatta az emberiséget arra, hogy az eredetileg szerény szükségletei kielégítésén túl terjedő mértékben is dolgozzék, a községi kapocs a szövetkezeti és önkormányzati elemet képviseli a gazdasági nevelésben. Megtanította az embereket egy igaz, a felsőbb hatalom által tűzött és kikényszerített, de mégis magasabb, nagyobb erőfeszítést kívánó gazdasági cél érdekében közösen együtt, kölcsönös támogatással és bizonyos önirányzás mellett, dolgozni. Nagy mértékben fejlesztette annak a tudatát, hogy egyik ember a másikra mennyire rá van utalva és elősegítette azt, hogy az emberek munkájuk közben a többiek eredményére is tekintettel legyenek. Kivált a faluközösség intézménye a tervszerű és önmagát irányító összeműködésre való nevelés hatalmas csiráját rejti magában, mely a munkára nevelésben, a földesúri arisztokratikus kényszerneveléssel szemben, a demokratikus, testvéries elemet képviselte.

Azonban sem a földesúri hatalomban levő kényszer, sem a községi kapocs kölcsönösségi jellegű befolyása társiasító hatásukban az egyes gazdaságok elszigeteltségének és önmagukban való beérésének a megváltoztatásáig nem terjedtek. A gazdálkodás jellege továbbra is a mindenre való kiterjeszkedés és az önellátás maradt, minélfogva bizonyos irányban összefűzve ugyan, de mégis szükségletkielégítésükben önálló és egymástól nagyjában független gazda-

ságok állnak továbbra is egymással szemben, és ezek teszik ki a korai középkor gazdasági életének a jellegét.

Éppen a mindenre való kiterjeszkedés folytán, egyik gazdaság olyan mint a másik. Az egymás mellé sorakozó gazdaságok egyneműek: mindegyik nagyjában ugyanazoknak a termékeknek az előállításával foglalkozik, mint a másik.

5. A városi gazdaság.

a) A csere.

Mégis voltak némely körülmények, melyek a minden szükségletük kielégítéséről gondoskodó gazdaságok egyformaságának bizonyos határt szabtak. Ilyenek voltak mindenekelőtt a természeti különbségek. Az éghajlat, a talaj, a hegy- és vízrajzi viszonyok különböző alakulása, valamint a természet kincsei előfordulási viszonyaiban levő különbségek igen természetesen az emberi gazdálkodásnak is különböző irányt szabtak.

Ezek a különbségek azok, melyeknek nyomán először tűnik fel egy az egész gazdasági életet átalakítani hivatott jelenség: *a csere.*

Erre eleinte indok csak a különböző népek és törzsek között forgott fenn. Hiszen a természet viszonyainak különbözősége csak nagyobb területekre nézve éreztette számbavehetően hatását. Épp ezért az egyes törzsön belül cserére a primitív népeknél nem igen van alkalom. A csere a műveltségnek ezen a fokán csak egyes népek és törzsek közt megy végbe és épp ezért, mint nemzetközi, azaz törzsközi érintkezés, bizonyos előkelő, az uralkodók és hatalmasok foglalkozásával rokon jelleget nyer és nagyobbára ezek kezében is van. Különösen a só, mint nem mindenhol előforduló, sürgősen szükséges ásvány az, amely igen gyakran idéz elő alacsony kulturfokon álló népeknél is élénkebb cserét. Ott, ahol különböző műveltségi fokokon levő népek találkoznak és érintkeznek egymással, a cserére állandó és hathatós indok forog fenn, mert itt gyakran a gazdaságoknak két igen különböző neme áll egymással szemben. A kölcsönös érintkezés ilyenkor az egymás termelvényei iránti vágyat kelti fel, melyet kivált a magasabb műveltségi fokon álló fél szokott éleszteni, hogy sűrűbb lakossága részére a kezdetlegesebb gazdasági állapotban levő törzsnek az általa jobban megbecsült természeti kincseihez könnyen hozzájusson. Attól az afrikai néptől, mely íjait és nyilait a vadászaton elejtett vadak húsa és prémei fejében cseréli be szomszédaitól, egész a mai gyarmati kereskedelemig ugyanaz a tényező, a különböző kulturfok okozta különbség, legfőbb előmozdítója az ily érintkezésnek.

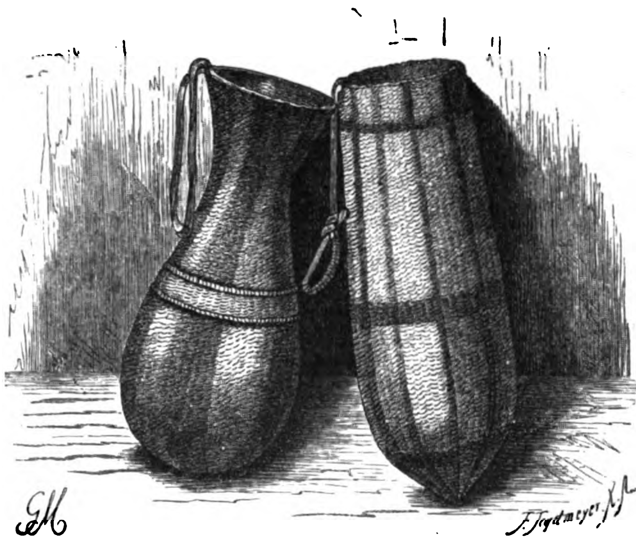
b) A népipar és házipar.

Azonban az ipari ügyességek kifejlődése még kezdetleges műveltségi fokon álló népek között is bizonyos érintkezést teremthet, ha a kulturfok, melyen állnak, lényegesebb különbséget nem is mutat fel. Amint ugyanis *Bücher* tanár igen éles elméjű megfigyelése helyesen ismeri fel, a természeti népek mindegyike a természeti viszonyok folytán nála gyakori anyagot és azzal összefüggésben

az ipari technika bizonyos faját különös előnyben részesíti és így a más népekkel való csere alapját teremti meg. A meleg égöv alatt élő népek p. o. kivált a rostos növényi anyagok iránt mutatnak rendkívüli előszeretetet. Belőlük mindenféle használati tárgyakat készítenek és azok felhasználásánál bámulatos ügyességre tesznek szert, melynek gyönyörű példáit mutatják a néprajzi múzeumok. Ügyességük annyira megy, hogy folyadékok tartására alkalmas edényeket is fonnak. Máshol erdőségek közelében lakó népeknél a fa felhasználása az ipari tevékenységnek az alapja és ez az anyag szolgáltatja az összes használati tárgyakat, míg ismét máshol az anyag, vadásznépeknél vagy állattenyésztőknél az állati termékek, nevezetesen a csontok és a bőrök, halásznépeknél pedig a halcsontok szolgáltatják a használati tárgyak fő- és néha kizárólagos anyagát. Amidőn egy-egy népnek az ilyen, a feldolgozott anyaghoz alkalmazkodó technikája nagyobb mértékben kifejlődik és a szomszéd nép szívesen cseréli be annak termékeit más tárgyakért, akkor azok a szóban forgó termékek készítésére nagyobb figyelmet fordítanak és így keletkezik a *népipar*. Ez tehát a nép hajlamainak megfelelő és nemzedékről nemzedékre átszálló technikával gyakran igen különböző nemű, de mégis legtöbbször közös anyagból készült cikkek előállításában áll, melyeket már most a nép saját szükségletét túlhaladó mértékben állít elő, hogy azután értük ismét más használati tárgyakat vagy természeti kincseket nyerjen cserébe. Amint az ethnográfusok ismételten megállapították, a primitív népeknél az egyes ügyességeknek és előállítási módoknak a terjedése a forgalom hiánya, a hagyományok ereje és más körülmények következtében igen lassan és nehézkesen történik, úgy hogy szomszéd népek a leghosszabb ideig képesek egymás mellett megélni anélkül, hogy

24. ábra. Rostos anyagból készített ivóedény.

25. ábra. Ausztráliaiak fűből font kosarai.

az egyik által szerzett ismeretek a másikra átterjednének. Igy azután, ha egymás termékeire rászorulnak, azokat kölcsönösen kicserélik.

Igen természetes azonban, hogy az ilyen csere a gazdálkodás régi módját, az összes szükségleti cikkeknek a saját gazdaságban való előállítását nem érinti. Mert hiszen az ilyen csere nagyon is csak kisegítő jelleggel bír. A szomszéd népektől becserélt tárgyak rendesen inkább fényűzés számba mennek és ha néha fontos használati tárgyak is, a szükségletkielégítésnek mégis csak elenyésző csekély részét ölelik fel a ház saját készítményeivel szemben és így a cserének a gazdasági élet szempontjából még csak igen alárendelt szerepet juttatnak.

26. ábra. Három részből álló szétszedhető kosár.

A népipar nem hoz magával ipari foglalkozást abban az értelemben, hogy egyesek csak annak élnének. Egyes vidékek lakói, ahol a feldolgozandó anyag nagyobb mennyiségben rendelkezésre áll, csak mellékfoglalkozásként, szabad óráikban űzik azt, hogy a szomszédoktól megkedvelt termékeikért cserébe maguknak rendesen olyasvalamit szerezzenek, ami eddigi életmódjukon javít, és a rendes szükségletkielégítésükön túlmenő, tehát már szokott szükségletkielégítésük körén kívül eső tárgyak birtokába jussanak.

Maga a csere a primitív népeknél a legkülönbözőbb és legsajátságosabb módokon bonyolódik le. A rokon és törzsi kapocs lévén az egyedüli, mely ezen a fokon az embereket a hatalmi szózaton kívül összefűzi, természetes, hogy mindenki iránt, aki ezen a kapcsolaton kívül esik, igen nagy a bizalmatlanság. Ez az oka annak, hogy a cserénél is, mely különböző törzsbeliek közt megy

végbe, a legmesszebbmenő bizalmatlanság uralkodik, mely a legalsóbb fokokon oly nagy, hogy az érintkezés nem is történik kölcsönösen. Igy keletkezik az ú. n. néma kereskedelem. Ez számos helyen, így p. o. a Nigernél és Fernando Poban ma is található és abban áll, hogy az egyik nép kirakja egy meghatározott helyre a kicserélni óhajtott tárgyakat, mire visszahúzódik. Erre azután a másik fél jön elő és melléje rakja azt, amit cserébe adni hajlandó. Miután ez a fél ismét visszavonult, az előbbiek visszatérnek és megnézik, elég-e az, amit nekik cserébe felajánlottak. Ha igen, úgy elviszik a számukra kirakott tárgyakat, ha pedig azokkal nem érik be. akkor ismét visszavonulnak, hogy a másik fél aján-

27. ábra. Cserekereskedés Dél-Afrikában.

latát még más tárgyakkal egészíthesse ki. És ez az egymás távollétében történő alkuvás, a kölcsönös visszavonulás és az ajánlatoknak kiegészítgetése addig történik, míg mindakét fél nincsen az alkuval megelégedve.

Az ily néma kereskedelemnek egy igen érdekes módját olvassuk p. o. Ceylon sziget lakóiról. Itt ugyanis az iparhoz nem értő weddák a szükséges szerszámok elkészítése végett éjnek idején a szinghali vagy tamil kovácsokat felkeresik és azok ajtajára akasztják a főképp vadászati termékekből álló tárgyat, melyet a kívánt szerszám elkészítéséért adni hajlandók és melléje teszik a kívánt szerszám agyagmintáját. Azután ismét egy másik éjjel eljönnek és a kész szerszámot magukkal viszik.

A bizalmatlanság, melyet a kereskedővel, mint idegen elemmel szemben éreznek, később enyhül és a néma kereskedelmet a közvetlen érintkezés, sőt

idővel a házaló kereskedelem váltja fel, mely már egyenesen az egyes fogyasztókat keresi fel. Az idegen kereskedő iránt még a régi korból maradt bizalmatlanság nyomaival azonban még igen sokáig, fel egészen a középkor utolsó szá-

28. ábra. Díszül használt kagylók az Admiralitás szigetéről.

zadaiig találkozunk, mikor is az idegen kereskedőnek éppúgy csak egy helybeli megesketett közvetítő közbenjárásával és felügyelete alatt volt szabad eladni, mint akár Karthagóban, vagy a régi Velencében.

A fent kifejtett indokokból származó és az előadott alapokon nyugvó csere a gazdaságok önmagukba zárkózott jellegén lényegileg még mindig nem változtatott, mert hiszen ez is a szükségletkielégítésnek csak igen szubszidiárius tényezője maradt. A ház népe továbbra is maga termelt mindent, amire szüksége volt és tevékenysége a nyerstermények előállítására csakúgy kiterjedt, mint a kezdetleges használati tárgyak, az első iparcikkek készítésére. Mert habár, amint egyik előző fejezetben említettük, a természeti népek lehetőleg eredeti alakjukban használják különböző céljaikra a tárgyakat, azok ily alakban még sem voltak mindenre alkalmasak, hanem gyakran átalakításra szorultak. Ezt az emberiségnek lassankint meg kellett tanulnia. Mint minden gazdasági tevékenységnél, úgy az ipar első csiráinál is a nővel találkozunk, ki a házi szükségletek előállításához megkívántató kisebb szerszámokat, edényeket stb. készíteni kezdi. Sokszor, mint p. o. az osztják halászoknál, ő készíti a férfiak számára a szerszámokat, a hálókat stb. Később a nagyobb izomerőt megkívánó átalakításoknál a férfi is kezd az ipar felé fordulni, nevezetesen az éroek feldolgozásánál, a kő alakításánál stb.

Az ilyen kezdetleges háziiparnak a fő jellemvonása az, hogy azt a népiparhoz hasonlóan az élelem előállítására irányuló főfoglalkozás, tehát a halászat, vadászat vagy földmívelés mellett inkább csak mellékesen, a szabad órákban űzik és pedig olyképp, hogy sokszor igazán nagyon nehéz a munka és az élvezet közt a határt megvonni. A primitív ember ugyanis nemcsak azért készíti a tárgyat élvezettel, mert tudja, hogy az a saját használatára, a saját munkája könnyítésére vagy valamely más élvezet megszerzésére fog szolgálni, hanem azért is, mert azon művészeti hajlamát, egyéniségének békés művekben való érvényesítésére irányuló vágyát is kielégítheti. Az ily háziipari termékekbe

azok készítője gyakran naív lelkének egész tartalmát önti és azok a maguk nemében nem ritkán valódi remekművek.

A primitív emberek egyformasága dacára is bennük lakozó különböző lélek és hajlamok, melyek abban is nyilvánulnak, hogy alig hoznak létre egy-két egyforma tárgyat, az emberek fizikai és pszichikai különbözősége, valamint a reájuk beható természeti viszonyoknak az eltérő volta az egyéni ügyességnek a különböző irányban való fejlődését eredményezik. Az egyik ehhez, a másik ahhoz a munkához vonzódik és érez magában különös ügyességet. Eleinte ez természetesen inkább csak a kedvtelésben, a kedvtelésből űzött munkáknál és foglalatoskodásnál érvényesül, míg a szoros értelemben vett gazdasági munkát, az élelem előállítását az egyik mint a másik egyformán végzi, de idővel a gazdasági életre igen mélyremenő hatással van. Egyesek ugyanis a részükről előszeretettel űzött munkákban olyan ügyességre tesznek szert, hogy társaik közül is többen a részükre szükséges hasonló tárgyak előkészítésére őket kérik meg. A család egyik-másik tagja így különösen egyfajta munkára kezdi magát adni és a másfajta munkáktól mindjobban visszavonul.

Mindamellett ennek a családi gazdaságban nagy akadályai és nehézségei vannak. Az ugyanis, hogy a csupán a saját szükségletre termelő gazdaságban valaki kizárólag egyfajta tárgyak készítésének éljen, a gazdaságnak sok munkaerővel és a fogyasztók jelentékeny számával való rendelkezését tételezi fel, mert az ipari készítmények legnagyobb részben a használat által nem semmisülnek meg, mint az élelmiszerek, és azokból nincs oly szabályszerű és rövid időn belül visszatérő szükségletünk. Épp ezért a családban a munkamegosztás csak nehezen haladhatott annyira, hogy egy-egy egyén kizárólag

29. ábra. Díszül használt kagylók a Salamon-szigetekről.

csak egyféle tárgyak készítésével foglalkozott. Csak az igen nagy gazdaságokban, minők a nagyoknak és előkelőknek sok rabszolgával vagy jobbággyal rendelkező háztartásai és gazdaságai voltak, nyílt erre tér és tényleg a munkamegosztás ezekben a gazdaságokban fejlődött. Ennek egyik igen természetes következ-

ménye az, hogy a fényüzési cikkek készítése a legtöbb, a mindennapi szükségletre irányuló ipar fejlődését megelőzi, minthogy a munkaerőben nem szűkölködő hatalmasok nagyobb súlyt helyeztek fejlődő új és finomabb szükségleteik kielégítésére, mint a mindennapi munka könnyítésére vagy a tömeg szükségletei kielégítésére szolgáló cikkek készítésére.

Úgy az ókornak, mint a középkornak nagy gazdaságaiban már az iparosoknak nagy tömegét találjuk. Az ókorban külön rabszolgák, a középkorban külön jobbágyok voltak, kik már kizárólag egy-egy iparágnak éltek és pedig természetesen azért, hogy elsősorban urukat és annak gazdaságát termékeikkel ellássák. A római emlékek egyes házaknál az iparosok igen nagy csoportjairól tesznek említést és a középkor elejéről ismeretes Nagy Károly birtokain az iparosok számos csoportja. A magyar urak birtokain is az iparos jobbágyok nagy mennyiségével találkozunk a középkorban.

Ezekben a nagy gazdaságokban a munkamegosztásnak már oly fokát találjuk, hogy egy-egy foglalkozás már külön-külön embert, sőt néha emberek egész csoportját veszi igénybe. Az ily ember mással vagy egyáltalában nem, vagy csak igen mellékesen foglalkozik. Igen figyelemreméltó haladás az, amely itt jelentkezik, mert az embernek mindenre kiterjedő és semmiben sem alapos és különösen kiképzett tevékenységével szemben itt mutatkozik először a magát egy irányban tökéletesítő munka. Másrészt abban fekszik az említett lépésnek a jelentősége, hogy egyik ember mások helyett végez oly munkát, melyet azoknál jobban tud elvégezni. Ez a jelenség, a foglalkozások megoszlása, nevezetesen egyes iparágak külön foglalkozásként való kiválása, a társulási elemnek egyik legfontosabb érvényre jutása a gazdasági életben.

Ennek azonban egy igen fontos feltétele van. Nevezetesen természetszerüleg csak akkor élhetnek egyesek kizárólag egy-egy ipari foglalkozásnak, ha mások képesek és hajlandók is a számukra szükséges élelmet előállítani. Ez a nagy családi gazdaságokban, hol mindent a családfő, illetőleg a földesúr számára termeltek, mihelyt a gazdasági technika annyira fejlődött, hogy a földmívesek jelentékeny felesleget tudtak előállítani, nagyobb nehézségek nélkül ment, mert hiszen a mindennel rendelkező földesúr igen egyszerüen gondoskodhatott arról, hogy iparosai számára a többi rabszolga vagy jobbágy teremtse elő a szükséges élelmet. Igy azután az ipar mintegy hivatal jellegét öltötte. A község az iparos részére bizonyos, magától értetődőleg természetbeni, szolgáltatásokat teljesített, őt a szükséges gabonával, zöldséggel stb. látta el, míg ő ennek fejében a földesúr és a többi községbeliek részére végezte az ipara körébe vágó munkákat.

Azonban még a sok főből álló, nagyobb fogyasztóközönséget magukban foglaló földesúri gazdaságok sem voltak az akkori szükségletek mellett képesek iparosaikat folytonosan egészen elfoglalni, úgy hogy az ó- és a középkorban egyaránt elterjedt jelenség az, hogy a rabszolga, illetőleg az iparos jobbágy a gazdaságon kívül mások számára is végez szabad idejében egyes munkákat. A görögöknél ez igen gyakori volt, kivált egyes államokban, és Rómában is egész szabályszerű jelenséggé vált. Vagy a rabszolga ura kölcsönözte mintegy ki iparos rabszolgáját másnak, ki ezért bért fizetett, mely az úré volt, vagy pedig egyes ügyesebb és kedveltebb rabszolgáinak megengedte, hogy így szabad ide-

jükben maguk számára kereshessenek. Az így szerzett pénzzel azután gyakran megváltotta az iparos szabadságát és később már egészen a saját hasznára dolgozott.

Ha ily módon is lassankint az önálló és bér fejében dolgozó iparosok száma szaporodott, ehhez kétségkívül nagyban hozzájárult az is, hogy a birtokok folytonos osztása folytán azoknak bekövetkezett elaprózása is egyre több embert terelt az ipari foglalkozás felé. Ezek eltartásáról már a földbirtokos nem gondoskodott mindig a fent említett módon és így ezek most már arra voltak utalva, hogy a szolgálataikat igénybevevő gazdáktól munkájukért kapott ellenszolgáltatásokból éljenek.

c) A béripar.

Igy fejlődik fokozatosan a házi szükséglet számára dolgozó iparból az iparűzésnek egy új alakzata, a *béripar,* mely már *ellenszolgáltatás fejében idegen gazdaságok számára dolgozik.*

Mindamellett a gazdasági élet eleinte csak igen elenyésző átalakulást mutat. Az igaz, hogy az ily iparos már csak csekély részben él kis földjének terményeiből és megélhetésének súlypontja az ipari munkáiért kapott termékeken van, mégis a gazdaságok zömét ez a folyamat alig érintette. A változás, melyet bennük előidézett, mindössze abban állt, hogy most már egyes, nagyobb ügyességet és szakértelmet igénylő munkákat nem végeztek a családtagok, illetőleg a gazdasághoz tartozók maguk, hanem ahhoz mintegy másnak a munkaerejét vették kölcsön. De azért az ily munka elvégzése mégis a ház rendes munkájának, az összes szükségletek kielégítésére irányuló házi tevékenységnek része maradt, egészen a gazdaság fejének az utasítása és felügyelete mellett és lehetőleg a házon belül lett végezve. A bériparos a munka tartamára mintegy tagja, kiegészítő része lett a gazdálkodó családnak, többnyire ott nyert ellátást és a munka elvégzése után még némi jutalmat, néhány véka gabonát vagy mást.

Az, hogy ebben a korban az iparost a házba vették, igen szépen mutatja, mily szívósan tartja magát egy-egy gazdasági alakzat akkor is, ha a körülmények már megváltoztak; dacára annak, hogy a szóban forgó munkát most már nem a házhoz tartozó egyén végezte, a munka mégis a házban folyt. Ez lehető volt mindenütt, ahol a munkához szükséges szerszámok vagy a házban megvoltak, vagy pedig azokat az iparos könnyen magával hozhatta. Igy volt ez az építőiparosoknál, a bőriparosoknál, szabóknál stb. És emez iparágak egyikénél-másikánál a régi idők tanujaként az ipar ez a faja máig is megmaradt, ha a nők a varrónőt néhol még a házba veszik, vagy p. o. a kárpitost a házban dolgoztatják stb.

De mindenhol mégsem volt ez lehetséges. Egyes ipari munkák költségesebb és helyhez kötött berendezéseket kívánnak. Például szolgálhatnak a sütőkemence, a malom stb. Ilyeneket éppen költséges voltuknál fogva minden ház nem állíthatott fel és így, amikor a vonatkozó iparágak termékeire a házban szükség volt, nem lehetett az iparost a házba hívni, hanem az őrlendő gabonát, a sütni kívánt kenyeret kellett hozzája vinni. Igy keletkezett a bériparnak a második faja, melynél az iparos szolgálatait igénybevevő felek őt felkeresték.

Azonban ez csak a dolog technikai oldala által okozott különbség, mely a gazdasági folyamat lényegére nézve közömbös. Itt is a gazdaság saját termékének egészen a gazdaság szükségletéhez mért feldolgozásáról van szó, mely csak azért nem történik a házon belül, mert ez az ahhoz szükséges berendezéssel nem rendelkezik.

d) A kézmű.

Az iparból élők számának lassankint bekövetkezett megnövekedése magával hozta az ipar sajátos települési módját: a lakhelyek összetömörülését. A mezőgazdaság a dolog természeténél fogva — hacsak valahol nem dívik, mint nálunk, a tanyarendszer — nem engedi meg túlságos sok embernek az együttlakását, mert a megművelendő földek ilyenkor igen messzire esnének a földmíves lakásától. Az iparnál ez a korlát hiányzik és a nagyobbszámú embercsoportoknak az együttlakása nemcsak hogy akadályokba nem ütközik, hanem még bizonyos előnyöket is nyujt, mert a közös érdekek megvédését, egyes jogoknak a kivívását az ily összetömörülés, mely az erők tömörítését megkönnyíti, csak elősegíteni alkalmas. Az iparos gazdasága természetszerüleg mindig bizonyos egyoldalúságot tüntet fel és az iparos számos szükséglete tekintetében van mások támogatására és terményeire utalva, úgy hogy már csak ezért is szívesen keresi a népesebb helyeket. Ugyanily irányzatot kellett továbbá annak a körülménynek is teremtenie, hogy a munkamegosztás haladásával keletkezett számos iparág az egyes családi gazdaságoknak az önellátásra irányzottságánál és ebből kifolyólag csak kevés idegen munkára szorulásánál fogva az egyes szükségletéből nem tudott megélni, hanem csak egy, több faluból álló nagyobb körzet által nyujtott munka tehette részére a megélhetést lehetővé. Habár az ily iparosok, ha szerszámaik természete azt megengedte, faluról falura vándorolva kerestek munkát, mégis tanyájukat, melyre időről-időre visszatértek, kiváló előszeretettel a körzet középpontjában levő népesebb helyeken ütötték fel.

Az iparosok összetömörülését a középkor elején ezeken a tényezőkön kívül még egy másik körülmény is jelentékenyen előmozdította, és pedig az, hogy a legtöbb országban az iparosok nagy része idegen bevándorló volt, kiket részben tömegesen telepítettek és csalogattak be az uralkodók és a nagyobb földesurak egyaránt, és kik egyébként is idegenek lévén az országban, szerettek bevándorló társaikkal együtt lakni. Igy az idegen telepeseknek az országba jövetele mindenütt elősegítette a városok keletkezését. Tudjuk hazánkról is, hogy már Szent István, de még inkább utódainak a nagyszabású telepítési politikája nálunk is számos virágzó várost teremtett meg.

Az ily telepítések még egy igen fontos hatást gyakoroltak a városi élet kialakulására: nagyban elősegítették a városok különös jogállásának a keletkezését, mely az iparnak a földesúri hatalom alól való kivonásának legfontosabb tényezője lett. Az idegen iparosokat ugyanis az országba költözésre csak bizonyos előnyök biztosításával lehetett indítani és ez a középkor jogi felfogásának megfelelően kiváltságok nyújtása alakjában történt, melyeket rendesen a beköltözők összessége kapott. A fejlődés természetes folyamata azután az volt, hogy bár a keletkező városokban jogállás tekintetében a legkülönbözőbb elemek

laktak együtt a rabszolgától egész a minden földesúri hatalomtól mentes idegen bevándorlóig vagy szabad paraszt ivadékáig, mégis a főképp az idegeneknek adott kiváltságok, melyeket a város lassankint mint egységes érdekközösség igyekezett mindenki ellen megvédelmezni, idővel összes lakóira ki lettek terjesztve. Ez néhol a földesurakkal folytatott véres összeütközéseket idézett elő, mert ezek jobbágyaik felszabadításába nem akartak beleegyezni. A városok azonban igen gyakran a királyi hatalmat, melynek sokszor különös oltalma alatt állottak, e küzdelemben az oldalukon találták, mert az részben a városok keletkező erejében a túlságosan elhatalmasodott urak erejének az ellensúlyozását, másrészt pedig a városok részéről fizetett adó következtében bennük fontos pénzforrást látott. Igy azután a városok nagy részének sikerült kiváltságait megoltalmazni és a város lakóinak összességét azok által szorosabb egységgé összefoglalni. Az uradalmak iparos jobbágyainak a száma már a XII. és XIII. században igen fogyó számban van, mert azok legnagyobb része magát a városok útján függetlenítette a földesúri hatalom alól. Egyébként ezt a folyamatot az a körülmény is nagyon elősegítette, hogy az iparűzés technikájának a tökéletesbülése folytán egyre több szakértelem volt a színvonalon álló készítmények előállításához szükséges, mellyel a falusi iparos nem, csak a mesterséget a városokban tanult iparos rendelkezhetett, hol sok iparágban éppen a bevándorolt idegenek voltak az illető ügyesség mesterei. Ha tehát az urak jó és mindenben megfelelő portékát akartak, a dolog természeténél fogva a városba mentek, hol azt meg is találták. Az eredménye ennek az lett, hogy egyes, az elemi szükségletkielégítéssel és főképp a mezőgazdasággal legközelebbről összefüggő iparágakon kívül, melyek részben továbbra is megmaradtak a falun és az uradalmakban, az ipar mindjobban a városokban összpontosult.

Ez azután az egyes ipari termékeknek a szükségletek és igények növekedésével a falusi gazdaságokban jutó jelentőség emelkedésével a falut bizonyos gazdasági függésbe hozta a várossal szemben. Mert az iparnak egyre inkább a városba vonulása folytán egy egész falusi körzet, melynek eddig az egyes falukban szétszórva megvoltak az iparosai, volt már most, azok nagy részének a városba vonulása óta, a város iparosaira utalva. Igy a körzetnek gazdasági központjává fejlődött a város. Az ipar fejlődésével a városi életnek virágzásnak indulása az egész gazdasági élet jellegét idővel megváltoztatta. A falusi gazdaságok megmaradtak ugyan olyanoknak, melyek lehetőleg egészen maguk termelik mindazt, amire szükségük van, mégis egyes ipari munkák tekintetében, melyekhez vagy a szükséges költségesebb avagy bonyolultabb szerszámmal, vagy pedig az ahhoz megkívánt ügyességgel nem rendelkeztek, függők lettek a főképp a városokban székelő iparosoktól. A falu nyersterményekkel és élelemmel látta el a várost, míg annak iparosai a falu számára szükséges ipari munkákat végezték.

Igy a régi zárkózott, csupán a család tagjait és a családba felvett idegen alárendelt munkaerőket magában foglaló gazdaságok mellett, lassankint egy nagyobb, ugyancsak kifelé elzárt és önmagát ellátó és tagjainak összes szükségleteiről lehetőleg maga gondoskodó gazdasági egység keletkezett: a város és a házi termelést felülmúló ipari szükségleteit a városban fedező falusi gazdaságok

csoportjából. Ez a gazdasági egység, a város és a hozzája tartozó, körüle csoportosuló falusi körzet a régi egyforma és inkább csak terjedelem tekintetében egymástól eltérő földmívelésre alapított gazdaságokkal ellentétben már két, lényegesen különböző elemből áll.

Az egyik oldalon találjuk a falusi gazdaságokat, melyek ugyan még most is arra igyekszenek, hogy lehetőleg a saját gazdaságuk keretében állítsanak elő mindent, amire szükségük van, de amelyeknél a gazdaságba és mintegy a családba is ideiglenesen befogadott béripáros mellett — a házban dolgozó iparos gyakran a falusi gazda vendége volt az asztalnál és a munka idejére a házban is lakott — a kész árúknak a vásárlása is lassankint belopódzott. Legtermészetesebb volt ez az olyan tárgyaknál, melyek nem a gazda által termelt anyagból készültek. Itt nem lehetett pusztán az anyagfeldolgozásra a házba hívni az iparost, hanem az anyagot magát is vásárolni kellett. Épp ezért azután sokkal egyszerűbb és természetesebb volt az ilyen cikkeket készen venni. Ilyenek voltak p. o. az ércipar tárgyai, melyeket éppen a jelzett okból már régóta készen szoktak az iparostól beszerezni.

Az iparosoknak a városokba tódulása és a falusi iparosok számának a csökkenése azonban a kész árúk beszerzésének térfoglalását máshol is erősen elősegítette. Az iparos már most gyakran sokkal távolabb lakik a falusi gazdáktól, semhogy azok házába elmehessen, hogy a munkát ott végezze és erre a benne egyre növekvő önérzetnél fogva sokszor nem is hajlandó. Ezenkívül éppen az iparosnak távollakása következtében mindinkább körülményes és nehézkes lesz a falusiak részéről a vele való érintkezés is. Sok időveszteséggel jár az anyagot hozzája előbb elvinni, azután a kész árúért ismét elmenni stb. És míg addig, ameddig az iparos a házban a család felügyelete alatt dolgozott, a neki átadott összes anyagnak a kitűzött célra való felhasználása igen könnyen volt ellenőrizhető, úgy most számtalanok a panaszok, melyektől még a népköltészet is visszhangzik, hogy a megrendelő szemeitől távol dolgozó iparos a neki átadott anyagot a saját céljaira használja, azt kicseréli és helyette rosszabbat ád. Egy szóval ugyanaz a panasz jelentkezik már ekkor, melyet a megrendelési iparnak ma még fennálló alakjaival, a szabóval és varrónővel szemben, kinek kelmét adunk át, hogy belőle ruhát varrjon, az ékszerésszel szemben, kinek drágakövet viszünk el, hogy azt gyűrűbe vagy más ékszerbe foglalja, számtalanszor hallunk felhangzani.

Mindezek a körülmények a kész árúk bevásárlásának a terét egyre bővítették és az ipar egy új alakzata, a *kézmű* terjedésének az útját egyengették. A kézműves már csak ritkán jön a házba, rendesen vagy megrendelésre dolgozik olyképp, hogy az anyagot is maga adja, vagy pedig egyenesen készletre, raktárra dolgozik és a fogyasztónak kész árut kínál.

Ez a régi gazdaságokkal szemben annyiban jelent lényeges változást, hogy azon cikkek tekintetében, melyeket a gazda a kézművestől vásárol, a béripar korában még fennálló szoros kapcsolat a házi gazdaság és az iparcikk előállítása között végképp megszakad. A gazdaság, mely a cikket használja, most már nem irányítja közvetlenül annak előállítását és arra közvetlenül nem gyakorol befolyást, mert az — legjobb esetben, ha nem raktári cikk, utasítására — a házon

kívül az illető iparos belátása és ítélete szerint készül. A kézművestől beszerzett iparcikkel egy idegen, a háztól függetlenül előállított tárgy lép a gazdaságba, mi eddig nem igen fordult elő. Míg a falusi gazdaság a béripamál csupán egy-egy iparos segítségétől függ, addig most már azon cikkek tekintetében, melyeket nem maga készít, egy *idegen gazdaságtól*, a kézműves műhelyétől lesz függővé. Igaz, hogy ez nem nagyon sok cikk tekintetében következett be, de mégis lényeges változást jelentett a régi, egészen önmagukon alapuló gazdaságokkal szemben. Most már a paraszt is néhány, a mindennapi szükséglet tárgyát képező cikk tekintetében, minő p. o. a cipő és csizma, a sapka vagy kalap, továbbá a kés stb., idegen gazdaságtól függött.

A második elem, melyből a környező faluk gazdáin kívül a városi gazdaság áll, főképp a városi iparosok csoportja. Ezeknek a gazdasága már egészen más természetű, mint az előbb jellemzett gazdaságok. Az önellátás, a saját szükségletre termelés nyomait kivált a középkor elején még ezek sem vetették le. Az iparosnak is megvan rendesen a maga háza és, igaz, gyakran csak igen kis terjedelmű földje, melyen házi szükségletére azt, amit lehet, termeli. Ha már az örökségi osztályok folytán igen kicsinyre zsugorodott össze a földbirtoka, legalább egy kis veteményes kertet szerzett magának, hol azután megtermelte azt, amire konyhájának szüksége volt. A kézműves is bizonyos fokig családi gazdaságot folytatott, és családja végezte a szükséges mezei vagy kerti munkát.

De a kézműves gazdaságának a súlypontja már nem az önellátásra irányuló termelésben volt. Átcsúszott az egész észrevétlenül egy másik tevékenységének, az ipari készítmények mások számára való előállításának, a terére. A kézműves megélhetése már első sorban azon alapszik, hogy oly készítményeket állít elő, melyeket tőle mások megvásárolnak és amelyek egyenértékéből szerzi ő azután szükséglete tárgyait; a saját kis földje, kertje ezeknek csak egyre inkább elenyésző hányadát szolgáltatja. Ehhez képest a kézműves tevékenysége első sorban *csereértékek*, vagyis oly jószágok előállítására irányul, melyek rája nézve azért bírnak értékkel, mert azokat kicserélve értük, egyéb, számára szükséges tárgyakat kap és pedig az iparcikkek előállításában való ügyességénél fogva nagyobb mennyiségben, mintha azokat ő maga állítaná elő.

A csereértékek termelésének az előtérbe lépése az ipar fejlődésének a természetes és elmaradhatlan következménye. Mihelyt ugyanis az ipar külön foglalkozássá válik és egyesek állandóan iparcikkek készítésével foglalkoznak, ezek termékeiket nem fogyaszthatják el és nem használhatják fel mind maguk. Az iparcikkek utáni szükséglet rendesen nem újul meg oly időszakossággal, mint az élelemre irányzott szükséglet, mi azzal függ össze, hogy az iparcikkek legnagyobb része állandó használatot enged és egy-egy használat által el nem pusztul. Ha tehát valaki állandóan ilyen termékeknek az előállításával foglalkozik, az a saját gazdaságában nem veheti munkája eredményének olyképp közvetlenül hasznát, mint ahogy a paraszt teszi, midőn saját termésű búzáját, zöldségét, saját nevelésű aprójószágát, sertését maga fogyasztja el. Az iparos munkája természeténél fogva olyan, hogy túlnyomólag közvetlenül nem maga, hanem mások, idegen gazdaságok számára kell hogy dolgozzék, és ezektől kapja azután cserébe a megélhetéséhez szükséges jószágokat. A béripamál ez még nem

érvényesülhetett azért, mert az iparos még inkább a család, a saját maguk ellátására irányzott gazdaságok kiegészítő munkása volt, ki a családfő vezetése alatt a család számára használati tárgyakat állított elő. De a kézműipar már csereértékek termelésére van alapítva.

A gazdaságnak a csereértékek előállítására irányítása annak a régi, önmagában fekvő alappal szemben egy a saját gazdaságon kívül álló alapot adott és pedig azoknak az egyéni értékbecslésében, kik a szóban forgó, az illető által előállított iparcikket megszerezni és használni kívánják. Míg arra a gazdára nézve, aki éppen annyit állít elő, amennyire szüksége van, egészen közömbös lehet az, hogy mennyire becsülik mások az ő terményeit, addig az iparosra nézve *elsőrendű kérdés lett az, hogy mások milyen értéket tulajdonítanak termékének,* mert ettől függ az, hogy mennyit adnak érte cserébe, és az iparos éppen ebből él.

Az iparos gazdasága ennélfogva sokkal kevesebb függetlenséget és önállóságot mutat mint a gazdáé. Másoknak a magatartása, szükségleteinek az alakulása az, amitől az ő jóléte és az ő megélhetése függ. Ha készítményei számára nem talál vevőt vagy azokat nem veszik elég jó áron, megélhetése veszélyeztetve van.

A cserében egyenértékül kapott jószágokat *árnak* nevezzük és így az ár alakulása az, amitől a csereértékek előállítására irányzott gazdaságok függnek. Az áralakulás legfőbb tényezője a kereslet intenzitása, vagyis az a körülmény, hogy az emberek mily tömege és milyen sürgősen szükségli az árukat. Igy tehát az áralakulás első sorban a termelő befolyásának igen kevéssé alávetett tényektől függ. Másik döntő tényezője az áralakulásnak az, hogy a vevők keresletével az áruk milyen mennyisége áll szemben, mi ismét a termelés feltételeitől, a nyersanyag gyakoriságától, alakíthatósága fokától, a termék elkészítéséhez szükséges munkától, egyszóval mindattól függ, amit rendesen a termelési költségek neve alatt szoktunk összefoglalni. E részben a termelőknek, akik az egyes árukból előállítandó mennyiséget különbözőképp szabályozhatják, már nagyobb a befolyása az árképződésre. Természetesen az, hogy azok, akik ezeket a termékeket előállítják, áruiknak a termelés és az értékesítés körülményeihez képest milyen értéket (csereértéket) tulajdonítanak, szintén nem lehet az áralakulásra nézve közömbös ; de ennek a tényezőnek annyiban inkább csak másodrendű szerepe van, amennyiben a termelők maguk nem használván közvetlenül a piacra vetett javakat, értékítéleteikben a fogyasztók előbbi ítéleteit és a termelési költségeiket veszik alapul. Minél ingadozóbb és egyenlőtlenebb ezeknek a most említett tényeknek a hatása, annál nagyobb ingadozásokat mutat az áralakulás és annál ingadozóbb és kockázatosabb a talaj, melyen a csereértékek előállításával foglalkozó gazdaságok állanak.

Azok a viszonyok, melyek közt a kézmű kifejlődik és az ipari termelésen uralkodik, olyan temészetüek, hogy a keletkezőben és kifejlődőfélben levő cseregazdaságok számára elég állandó és biztos alapot szolgáltattak. Ez a középkori viszonyok természetéből folyik. Az ipar kezdetleges eszközökkel, kis méretekben és lassú ütemben dolgozott, úgy hogy termékenysége nem volt nagy. De az iparosok száma is, amint számos reánk maradt adat bizonyítja, kicsiny volt, mert, amint a társadalom anyagáról szóló fejezetben láttuk, a halandóság magas

A NAGYSZEBENI ROLAND-SZOBOR.

A piaci jog jelképe.

A m. kir. Kereskedelmi Múzeumban levő fénykép után.

CÉHLÁDA.

A m. kir. Kereskedelmi Múzeumban levő eredeti után.

foka folytonosan tizedelte a népességet és így egyik foglalkozásban sem volt sok az ember. Amint *Schmoller* berlini tanár kimutatta, egyes német városok p. o. a XIV. és XV. században versenyeztek abban, hogy maguk számára egy-egy kelmefestőt biztosítsanak és így volt ez számos más iparágban is. Az ipari termelésnek e szűkebb keretekben mozgásával szemben áll azután a középkorban az ipari szükségletnek nagy egyformasága és egyöntetűsége, ami a középkori rendi szervezetnek, az egyes rendek szükségleteinek a szokás és hagyomány által való szigorú megállapításából következett. A város és a hozzája tartozó falusi körzetnek az egysége is ez irányban hatott, mert a vevő és eladó közötti kapcsolat állandóságát hozta magával. A termelő és fogyasztó, bár már most igen sokszor nem egy gazdasághoz tartozik, mégis ismeri egymást és állandó érintkezésben van egymással. Bizonyos tekintetben a városi gazdaság a régi önellátásra irányuló gazdaságok mikroszkópikus nagyításának a képét mutatja, mert a város és falusi körzete egészben maga látja el szükségleteit, de már nagyobb munkamegosztással, mely éppen a kör növekedése folytán az egyes munkaágaknak külön létet biztosított és azokat önálló foglalkozások rangjára emelte. Igy kell képzelnünk a városi gazdaságot, mely éppen a jelzett körülményeknél fogva az iparosoknak, bár nem a saját termésükből éltek, mégis biztos és kielégítő megélhetést nyújtott.

Ezt a célt, az iparosok kielégítő kereseti viszonyainak a biztosítását, még egy körülmény mozdította nagyban elő és valósította meg még akkor is, midőn a népesség szaporodása és a földbirtok elaprózása, valamint a jobbágyi terhek növelése folytán az iparosok száma már emelkedett: az iparosoknak a szervezkedése, mely a *céhszervezet* alakjában valósult meg.

Az iparosok szervezkedése igen régi keletű és természetes folyománya az iparos helyzetének, melyben akkor van, midőn foglalkozása a régi, mindenre kiterjedő gazdaságból kiválik. Ő is kiválik a családjából, mely együtt műveli tovább az ősi földet és magában kel útra, vagy telepszik meg a városban, hogy keze ügyességével megkeresse kenyerét. A magábanállás és a helyzet bizonyos közössége az a tényező, mely az embereket leggyorsabban hozza közel egymáshoz. Igy van ez az ipar fejlődésének eme fokán is és fokozottabb mértékben kellett ennek a középkor elején érvényesülnie, midőn minden átalakuló- és változófélben volt és nagy jogbizonytalanság uralkodott. Az ekkori gyönge államhatalomnak nem voltak szervei, melyek a gazdasági szervezetben még idegen és csak akkor beilleszkedő iparososztályt kellően védhették volna. Midőn mindenki patronus után nézett, az iparosok egészen önerejükre voltak utalva, hogy saját osztályuk fejlődésének az alapját megvessék. A földesúri hatalom alól felszabadult iparosok szervezkedését részben az is elősegíthette, hogy az ipar már akkor is bizonyos szervezettséget mutatott, midőn még a földesúr hatalma alatt állott és amidőn az egyszakmabeliek egy udvari tiszt vezetése alatt dolgoztak, részben pedig a középkor elején oly nagy számban keletkező vallásos és egyéb egyesületek is szolgálhattak kiindulási pontul.

Maguk a céhek is eleinte inkább oly célokat szolgáltak, melyek az iparososztály szolidaritásának a hangsúlyozását, az iparosok tekintélyének az emelését és a hozzátartozóiról, árváiról és özvegyeiről való gondoskodást kívánták bizto-

sítani, mert ezek megélhetéséről senki sem gondoskodott. Az egyházi szertartásokban való részvétel, mint egyáltalában minden testületi föllépés, a céhek életében nagy szerepet játszott, mert ez is az iparososztály tekintélyének és tiszteletének az emelésére volt hivatva.

Az ipari technika fejlődésével a foglalkozással szorosabban összefüggő feladatok is egyre fontosabb szerepre jutottak a céhek életében. Nevezetesen a szakértelem kellő mértékének az ellenőrzése és a jövendő iparosnemzedék képezése az, aminek a fontosságát mindjobban felismerték már csak azért is, mert az ügyetlen és szakavatatlan kézműves az iparososztály tekintélyét rontotta. Főképp ennek a hatása alatt alakulnak ki sorra a kötelező tanonckodás és segédvándorlás, továbbá a mesterremek készítésének az intézménye. A céhek a szakma jó hírének megőrzése végett állandóan felügyelet alatt tartották a műhelyeket, azokat gyakran megvizsgálták és az ott talált és nem a mesterség színvonalán álló árukat gyakran el is kobozták. Számos céh bélyegzővel látja el tagjainak a készítményeit és ezáltal mintegy kezességet vállal azok jóságáért.

Ezután sorra jöttek az iparosok anyagi érdekei biztosítására irányzott törekvései a céheknek. Ezek eleinte főképp az üzemnek szűk keretben tartására, annak túlságos kiterjesztésének a meggátlására céloztak. Megállapították ebből a célból a segédek számát, nehogy a céhbeli mesterek valamelyike a többinél jelentékenyen nagyobb munkaerővel dolgozva azoknak ártson, megtiltották, hogy valaki több céhnek legyen a tagja és így több mesterséget folytasson egyszerre és mindent elkövettek, hogy egyedül a munka legyen az, mely az iparosnál jutalmazásban részesül, ellenben a felhasznált nyersanyag nyerészkedésnek a tárgyát ne képezze. Az iparosok számának a gyarapodásával a versenynek a kizárása is egyre több intézkedést kíván a céhektől. Mindenekelőtt arra törekszenek, hogy maguknak azt a jogot biztosítsák, miszerint a céhhez nem tartozó a városban ipart ne folytathasson (céhkényszer) és némely iparágban ezt a jogot oly alakban sikerült megszerezniök, hogy az ipar űzése a város körül nagyobb körzetben csak a céh tagjainak volt megengedve. Rendszeres küzdelmet folytattak a céhek a kívülük álló és tagjaiknak versenyt támasztó iparosokkal szemben, üldözték a falusi, és később egyes iparágakban általában a béripart, melyet az iparos méltóságával össze nem férőnek tartottak. A céh tagjainak egymásnak versenyt támasztani természetesen nem volt megengedve és néhol a céhek a tagok szolidáris eljárásának a keresztülvitelében annyira mentek, hogy tagjaiknak megtiltották munkát vállalni olyanvalaki számára, aki a céh valamelyik tagjának adósa volt.

Ha a céhek, mint minden emberi intézmény, kezdettől fogva sok visszaélésnek voltak is színhelyei, melyek p. o. a nepotizmusban, a mesterségnek a családban való örökletessé tételére vonatkozó törekvésekben stb. nyilvánultak, mi p. o. hazánkban a királyföldi szászok céheinek már Nagy Lajos király részéről való újjászervezését tette szükségessé, általában mégis az ipar felvirágoztatása és a gazdasági életben akkor elhelyezkedő emez új termelési ág feltételeinek biztosítása körül nagy érdemük van, és a fogyasztók érdekét is sokáig jelentékenyen szolgálták.

e) A vásárok.

Az ipar fejlődése, önálló foglalkozássá válása és ezáltal csereértékek előállítására irányzott gazdaságoknak a keletkezése, valamint az iparosoknak a városokban való szervezkedése egy új gazdasági világot teremtettek a városokban, melynek éltető elemei a munkamegosztás, és a gazdaságoknak ezáltal előidézett egyoldalúsága és ebből származó egymásra utaltsága folytán a forgalom lett. A cserével kapcsolatos intézmények és berendezések, melyeknek csiráit már a gazdasági élet ama fokán is megtaláljuk, midőn még csupán a saját szükségletüket maguk termelő gazdaságok állnak egymás mellett, most növekvő jelentőséget nyernek.

30. Mezei termékeket árusító parasztok. (Egykorú rajz.)

Ilyen mindenekelőtt a rendes cserealkalmak biztosításának, a *vásároknak* az intézménye. Vásárokkal, amint tudjuk, találkozunk olyan népeknél is, melyeknél a foglalkozások különválása még egyáltalában nincs meg, vagy pedig még csak igen kezdetleges. Dacára annak, hogy itt nagyjában egyforma gazdaságok vannak egymás mellett, mégis már rendelkeznek több-kevesebb fölösleggel, melyet a vásárok alkalmával kicserélnek. Mint már fent említettük, kiváltképp a törzsközi, vagyis a két vagy több különböző törzs között folytatott csere, mely természeti kincseken kívül már a népipari termékekben bír főképp tápot, az, mely ezeken a vásárokon lebonyolódik. Épp ezért törzsek közti határterületek, vagy pedig oly pontok a színhelyei, melyek vízi úton vagy másképp több oldalról könnyen megközelíthetők.

Az iparosok számának a növekedésével a vásároknak a jelentősége és a tartalma is egészen más lett. Egy kisegítő, inkább csak egyes nélkülözhetőbb vagy ritkán szükségelt tárgyak beszerzését lehetővé tevő intézményből oly berendezéssé lett a vásár, mely most már a rendes szükségleti cikkek beszerzésére szolgált. Hiszen egyrészről egyre növekedett azoknak a gazdaságoknak a száma, melyek a legszükségesebb élelmiszereket sem állították maguk elő, hanem másoktól cserélték be; másrészről pedig szaporodott azoknak a cikkeknek a száma is, melyeket a falusi gazda többé nem állított elő házában, hanem a városi iparostól kívánt beszerezni. Igy a vásár lett az az intézmény, mely egyrészről a házban, a saját gazdaságban elő nem állított szükségleti tárgyak beszerzését, másrészről pedig az itt-ott előálló fölöslegek,

vagy pedig az egyenesen kicserélés végett előállított javak értékesítését lehetővé tette.

Legjobb alkalmat a vásározásra az oly ünnepélyek vagy egyéb alkalmak nyújtottak, melyek nagy néptömegeket csődítettek össze egy helyen. Ilyen alkalmak úgyis a tömeg ellátására nagyobb készletek felhalmozását tették szükségessé, és így a gazdaságok fölöslegei vagy egyéb cikkek értékesítésére alkalmat nyujtottak. Ily nagyobb csoportosulások alkalmával volt a legvalószínűbb, hogy olyanvalaki találkozik, akinek a kicserélni kívánt cikkre szüksége van, vagy pedig aki éppen olyan jószágot kíván kicserélni, amilyent a másik fél keres. A régi vásárok legnagyobb része éppen ezért ünnepekhez vagy fejedelmi törvénykezési napokhoz stb. csatlakozott. A forgalom, a fontos útak találkozási pontjai és egyes kikötők gyakran ily alkalmak nélkül is létet adtak igen virágzó vásároknak, mi kivált akkor volt igen természetes, ha a kereskedők arravonulása, vagy hajók érkezése stb. bizonyos szabályossággal történtek.

31. ábra. Vásárra menő parasztok. (Régi rajz.)

Az iparnak a városokban való tömörülése a vásári intézményt is mindinkább a városhoz fűzte. Hiszen itt voltak azok, akik úgy a beszerzés, mint az értékesítés tekintetében leginkább voltak a cserére, a többi gazdaságokkal való érintkezésre szorulva. Minél népesebbek lettek a városok, annál többen voltak együtt, akiknek a csere a megélhetés feltételeihez tartozott. Az összefüggés a vásárok és az ipar fejlődése között oly szoros, hogy a tudományban oly nézettel is találkozunk, mely a városok keletkezését egyenesen a vásárokkal hozza összefüggésbe és azt tartja, hogy a vásári helyeken fejlődtek a városok a maguk kiváltságaival. Minthogy a városok a vásárok színterei és előbb-utóbb a vásárjog birtokosai is, azokban a falunak gazdaságilag a városhoz fűzéséhez annál alkalmasabb eszközt nyertek, minél nagyobb mértékben kezdett a falu is fölöslegeket termelni és idegen iparcikkekre szorulni. A vásári jog és a vásári rendészet kezelése azonban ezenkívül még igen fontos eszközt nyújtottak a

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

A LIPCSEI VÁSÁR 1830-BAN.

falunak a várostól gazdaságilag való függővé tételére is, mert a vásári rendészetet a város természetesen a polgárai érdekében kezelte és ennek keretében egyrészről arról igyekezett gondoskodni, hogy a polgárok lehetőleg olcsón és fennakadás nélkül jussanak a vásáron élelmükhöz, másrészt pedig arra törekedett a város, hogy a vásárokon, kivált a hetipiacokon, elsősorban saját polgárainak, a városban lakó iparosoknak, biztosítsa termékeik számára a lehető előnyös értékesítést. Ezért az idegen iparosok vásárlátogatása elé számos akadályt gördített. A nem a mindennapi szükségletek biztosítására szolgáló országos vásárok és sokadalmak alkalmával, melyek nagyobb tömegeket csődítettek össze, már a közvetítő kereskedelemnek is inkább engedtek tért, de azért a középkorban az iparos és a paraszt közvetlen érintkezése a vásár főjellemvonása maradt.

6. A pénz.

A vásárok, mint a rendszeres csere első intézményei, a gazdasági élet társadalmi irányban való alakításában igen fontos szerepet játszottak, mert mintegy a ragasztó felületet szolgáltatták a most egyre különbözőbb jellegű városi és falusi gazdaságoknak egy egésszé való egyesítésére. Ezzel kapcsolatban a csere tökéletesbítésére és fejlesztésére alkalmas intézmények és eszközök keletkezését, illetőleg tökéletesbülését hozták magukkal. Ezek közül kivált a *mértékrendszerek* fejlődését kell említenünk, melyek természetszerűleg a vásári adásvevés eszközeiként jutottak először jelentőségre. Hasonlóképp nagyrészt a vásárokkal kapcsolatban fejlődött a forgalom legfontosabb eszköze, a *pénz* is.

Pénzzel már az emberi kultura igen alacsony fokán is találkozunk, mert a közvetlen csere nehézségei rendkívül nagyok és mihelyt csak némi forgalom keletkezik és a csere a törzsek vagy egyesek közt föllendül, elmaradhatatlan a vágy egy oly eszköz megvalósítására, mely a cserét megkönnyíti. Gondoljuk csak el azokat a nehézségeket, melyekkel annak kellett küzdenie, aki p. o. valamely készítményét, agyagedényt, szerszámot vagy más egyebet, valami meghatározott tárgyért, melyre éppen szüksége volt, p. o. kenyérért, húsért stb. ki akarta cserélni. Mindenekelőtt keresnie kellett valakit, akinek éppen a részéről kicserélni óhajtott tárgyra van szüksége; ha ilyent talált is, akkor még távolról sem érte el a célját, mert akkor még igen kérdéses volt, hogy éppen azt a jószágot képes vagy hajlandó-e az illető a felajánlott cikkért adni, amelyet az, ki a cserealkalmat kereste, bírni óhajt. De feltéve, hogy véletlenül e tekintetben két fél szerencsésen találkozott, olyan tárgyaknál, melyek nem voltak oszthatók, mint p. o. az állatok, szerszámok stb., a cserélés nehézségei még korántsem voltak elhárítva, mert igen nehéz, sőt néha teljesen lehetetlen volt a szolgáltatást és az ellenszolgáltatást csak nagyjában is egymással arányba hozni. Akinek fölösleges lova vagy csikója volt, ellenben szüksége volt valamely mezőgazdasági szerszámra, kapára vagy ásóra, az, ha talált is valakit, akinek éppen ló kellett, nem cserélhetett, mert egy kapáért vagy ásóért egy lovat oda nem adhatott, sok kapával pedig nem tudott mit kezdeni. Ebből láthatjuk, hogy midőn még nem fejlődött ki a pénz intézménye, a csere nemcsak rendkívül

bizonytalan, hanem igen nagy kockázati elemet is rejt magában, mert sokszor, csak hogy végre megkapja a keresett cikket, a fél a cserébe igért tárgyat értékén alul is átengedni kényszerül. Hogy ilyen körülmények között az értékek összemérése csak nagyon kevés pontossággal és igen nyersen történik, azt az elmondottak után talán fölösleges is hangsulyoznunk. Az eredménye mindennek nem lehet más mint az, hogy ilyen körülmények között, midőn a csere állandóan az értékveszteség veszélyével van összekötve, mindenki, amennyire csak lehet, tartózkodik a cserétől. Egyes cikkeknél, minők p. o. a gyors romlásnak kitett tárgyak, a csere alig is lehetséges, mert amíg a cserélni kívánó fél talál valakit, aki az alkura kész, addig a jószág már tönkre is mehetett.

Midőn a munkamegosztás terjedésével egyre számosabban oly gazdaságok keletkeztek, melyek egyenesen cserére szánt jószágokat állítottak elő, vagy pedig az idegen törzsek készítményei iránt a szükséglet növekedett, a cserének a könnyítése elkerülhetetlenné vált, mert az arra termelésük egyoldaluságánál fogva mindinkább rászoruló iparosok létét, valamint a törzsközi forgalmat, fenyegette a csere bizonytalan és kockázatos volta.

A dolog természetéből mintegy automatikus módon fejlődött a baj orvoslása. Bizonyos tárgyak ugyanis a csere megkönnyítésére és közvetítésére önként kínálkoztak azáltal, hogy általános keresletnek örvendtek és az egyik félnek a tulajdonából a másikéba való átadásuk is kevés nehézséggel volt eszközölhető és esetleg oszthatóságuk által az értékek összemérését is megkönnyítették. Az ilyen kiváló kereslet tárgyai, milyenek a nomád népeknél az állatok, valamint azok bőrei és prémjei, máshol a rizs, a pálmamag, a kakaobab, ismét máshol a kagylók, melyeket díszítésül használnak és majdnem mindenfelé az egyéb ékszerek is, a forgalom szempontjából a többi használati cikktől minden közös megegyezés vagy hatalmi szózat nélkül különválnak. Az ilyen tárgyakért a legtöbben igen szívesen adnak cserébe fölöslegükből, mert az azokra irányuló általános kereslet és azok forgalomba hozatalának a könnyű volta biztosítja, vagy legalább is nagyon megkönnyíti, hogy azokért, ha kell, ismét mást is lehet becserélni. Igy csakhamar egész önként előáll az a helyzet, hogy a viszonyoknak éppen megfelelő néhány ily jószág a jelzett kiváltságos szerephez jut a forgalomban és ennek következtében mindenki, aki valamit ki akar cserélni, először is az ily általános keresletnek örvendő jószágok valamelyikét szerzi meg a kicserélni kívánt jószág átengedésével és így annak közvetítésével szerzi azután be azt amit keres, ahelyett hogy közvetlenül igyekezne a két tárgy kicserélésére. Igy ugyanis gyorsabban és könnyebben ér célt és a fenti hátrányoktól menekül.

Az ily csereközvetítő szerepet játszó jószágok már a pénznek bizonyos faját vagy legalább is annak előfokozatát képviselik. A pénz mai csereközvetítő szerepét, amint látjuk, ha nem is oly mértékben, mint ma, de már tényleg teljesítették és a dolog természeténél fogva gyorsan az értékmérés és értékkifejezés eszközeivé is lesznek. A régi Görögországban állatokban becsülték a vagyont, állapították meg a pénzbüntetéseket; hasonlóképp volt ez sokáig a rómaiaknál, a középkor elején a germánoknál és a honfoglalás korában a magyaroknál is. Egyes nomád állattenyésztő népeknél a vagyonnak és az értéknek álla-

tokkal és azok bőrével való mérése máig is fenntartotta magát. Közismert dolog, hogy Ázsia északi részében ma is az állat a csere közvetítője és a Hudson-bayban a nyestprém az általánosan forgalomban lévő csereeszköz, mely mellett a menyét- és rókabőr is hasonló szerepet tölt be.

Éppen ez utóbbi eset igen tanulságos. Minthogy ugyanis itt egyfajta forgalmi eszköz, a prém közvetíti ugyan a cserét és szolgál az értékek kifejezésére, de annak több neme játssza ugyanezt a szerepet, a különböző prémek között bizonyos állandó értékarány van megállapítva. Egy nyestbőr például három menyétprémmel, egy fehérrókabőr pedig két nyestbőrrel egyenlő. Amint az ilyen csereeszközök használata általánosabb elterjedést nyert és az emberek tudatában gyökeret vert, mindenfelé, ahol többféle jószág teljesíti ezt a szerepet, azok egymásközti értékének állandó és minden kényszer vagy közös megegyezés nélkül mintegy a köztudatba való átmenésével találkozunk. Igy volt ez például őseinknél az első királyok korában, midőn többféle jószág szolgált a forgalom közvetítésére. Szent István király törvényei szerint egy tinó egyenlő egy arany pensával, mely ismét 30 denárral volt egyenlő. Inama-Sternegg osztrák gazdaságtörténész a régi germánokra vonatkozólag derített fel számos ily értékviszonylatot.

Mindez azért vet a pénz fejlődésére különösen érdekes világot, mert tisztán mutatja, hogy miképpen emelkedett ki eleinte egész önként a jószágok végtelen csoportjából néhány erre különösen alkalmas jószág, mint a csere közvetítője, és miképp folyt azután ezek között egy évszázadokon, talán évezredeken keresztül eldöntetlen küzdelem az iránt, hogy melyik legyen az, mely végre a jelzett szerepet egyedül veszi át. Mert a dolog természete hozta azt magával, hogy a fejlődésnek ebben az irányban kellett történnie. Ha a mai Németország keleti részében például, amint Inama-Sternegg kutatásai kimutatták, évtizedeken keresztül tartotta fenn magát az az arány, mely szerint egy font arany 240 denárral, vagy 24 véka rozzsal, 16 véka búzával, 48 véka zabbal vagy 120 darab baromfival volt egyenlő, maradandó fennállásra az ilyen viszonylatok még a gazdasági élet akkori nagy állandósága mellett sem számíthattak, mert a javak értékének a változása ezt nem engedte. Az értékmérésre használt jószágok értékében beállott változások, melyek azután azok értékének egymáshoz való viszonyát is eltolták, ezáltal az értékmérést bizonytalanná tették, úgy hogy a fejlődésnek egy egységes értékmérő és csereeszköz felé kellett irányulnia.

A csereeszközül használt javak között valóságos természetes kiválasztási folyamat ment végbe, mely azzal végződött, hogy az a jószág maradt meg értékmérő- és általános csereeszköznek vagyis pénznek, amely erre legalkalmasabb volt. Mert mondani sem szükséges, hogy az egyes jószágok távolról sem egyenlő mértékben alkalmasak a pénz szerepének a betöltésére. Már a fentiekből is kitűnik, hogy a csere közvetítésére az osztható és lehetőleg könnyen szállítható jószágok előnnyel bírnak. Ha mégis azt látjuk, hogy ennek ellenére az állat, mint csereeszköz, a legtöbb népnél egy bizonyos gazdasági fokon jelentkezik, ezt azzal magyarázhatjuk, hogy itt az oszthatóságot mintegy helyettesíti az a körülmény, hogy a nagyobb és kisebb állatok között bizonyos arányt állapítanak meg — a germánoknál például a középkor elején egy szarvasmarhát

6 sertéssel tartottak egyenlőnek — minek folytán a nagyobb összegeknek kisebbekre való osztása mégis némileg lehetővé volt téve. Mihelyt a forgalom több és több árura terjedt ki, az állat mint csereeszköz nem állta meg többé a helyét. Azonban az oszthatóság nem az egyetlen feltétele a jó csereeszköznek. Igen fontos kelléke annak, mihelyt pontosabb értékmérésre van szükség, a minőségi különbségeknek a lehető hiánya. Minél többfajta minőségben fordul elő egy jószág, annál kevésbbé alkalmas arra, hogy csereeszközül szolgáljon, mert ha valamiből két darabnak nincsen egyenlő értéke, akkor igen nehéz azzal értéket mérni. Ez az oka annak, hogy a középkori törvények, amidőn például állatokban állapítják meg a büntetéspénzeket, pontosan körülírják az állat korát, az egyes fontosabb testrészei sértetlenségét stb. Igen fontos az is, hogy a csereeszközül használt jószág könnyen felismerhető legyen, mert ellenkező esetben a csere igen nehézkes, ha minden esetben gondosan vizsgálni kell az illető jószág minőségét. Romlásnak kitett áruk a pénz szerepének a betöltésére természetesen szintén alkalmatlanok, mert a csereeszközt mindig készletben kell tartani. Az előbb felhozottakból az is világos, hogy a pénz anyagának lehető kevés értékváltozásnak szabad alávetve lennie, mert értékmérő szerepére csak így alkalmas.

Ezek voltak azok a főbb körülmények, melyek a csereeszközök természetes kiválasztási küzdelmében a nemesérceknek biztosították a gazdasági fejlődés bizonyos fokát elért minden népnél a győzelmet és a többi csereeszközöket lassanként eme szerepüktől megfosztották. A nemesércek egyesítik ugyanis a fenti tulajdonságokat leginkább. Minőségi különbségeket nem mutatnak, oszthatók, könnyen alakíthatók, könnyű őket más anyagoktól megkülönböztetni, nem romlanak, a levegő behatása nem változtatja minőségüket. Értékük ugyan nem változatlan, mert ilyen jószágot egyáltalán nem ismerünk, de nagy értékhullámzásokat nem mutatnak, mert termelésük mindig bizonyos állandóságot mutat és az esetleg a termelés jelentősebb föllendülése által okozott többletet a fényűzési szükséglet gyorsan felszívja. Mindamellett értékük egyes fontosabb események hatása alatt hirtelenebb változást is mutatott, mint például Amerika felfedezése után, midőn onnan sok nemesércet hoztak, vagy az újabban bekövetkezett ezüsttúltermelés folytán, mely az ezüst értékét 30 év alatt körülbelül a felére szállította le. Ennek dacára a többi jószágokon uralkodó értékingadozásokhoz képest a nemesércek az értékállandóság képviselői.

Alacsonyabb műveltségi fokon a réz és vas is pénz anyaga gyanánt szerepel. Igy például a régi római pénzrendszernek az egysége, az as, rézből volt, csak a Kr. e. III. században tértek át az ezüstvalutára. A vas és a réz értékének a sülyedése és a nagyobb összegek fizetéséhez szükséges mennyiség rendkívüli súlya folytán ezek az ércek csakhamar alkalmatlanok lettek a csere közvetítésére.

Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy az ércpénz mindig olyan könnyen és simán közvetítette a forgalmat, mint ma. A felek próbakővel és mérleggel ellátva jelentek meg a vételhez, hogy meggyőződjenek arról, tényleg a kívánt ércet és valóban az óhajtott súlyt kapják-e abból. Igy volt ez még a rómaiaknál is. Még ma is emlékeztet erre bennünket, hogy a pénznemek nagy csoportja, a talentum, az as, a livre és lira (mindkettő a libra = font szóból

1. Magyar 20 korona (21 fr.)

2. Német 20 márka (24·69 fr.)

3. Angol 1 font sterling (25·22 fr.)

4. Orosz 10 rubel (26·67 fr.)

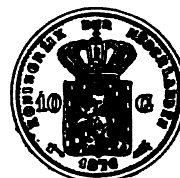
5. Olasz 20 lira (20 fr.)

6. Spanyol 25 peseta (25 fr.)

7. Spanyol 20 peseta (20 fr.)

8. Holland 10 forint.

9. Szerb 20 dinar (20 fr.)

10. Görög 20 drachma (20 fr.)

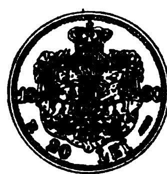

11. Monacoi 20 frank.

12. Finn 20 márka (20 fr.)

A VILÁG A

Az aranypénzek értékét frankra áts

13. Román 20 lei (20 fr.)

14. Egyesült Államok 5 dollár (25·91 fr.)

15. Perui libra (20 fr.)

16. Venezuela 20 peseta (20 fr.)

17. Mexicoi arany.

18. Svéd 20 korona (27·78 fr.)

19. Argentiniai 5 pesos.

20. Ecuadori 10 sucre (25·22 fr.)

21. Chilei 10 pesos (18·91 fr.)

22. Egiptomi livre (25·61 fr.)

23. Tuniszi 20 frank.

24. Japán 5 yen (25·83 fr.)

RANYPÉNZEI.

ámítva a zárójelben közölt adat mutatja.

származik), a márka: a súlytól vették elnevezésüket. Csak miután hosszú időn keresztül ilyen nehézkes módon történt a fizetés, kezdték lassankint a fizetés céljára szolgáló fémeket oly módon forgalomba hozni, hogy azokon súlyukat feltüntették. Ez magában természetesen még sem az anyag próbálását, sem pedig a súly utánmérését nem tette egy csapásra feleslegessé, mert senki sem kezeskedett arról, hogy valóban a jelzett súlyt vagy értéket kapja az illető. Mindamellett a jelzett eljárás a forgalomnak nagy könnyebbségére szolgált annál is inkább, mert egyidejűleg a forgalmat közvetítő ércdarab alakja is megváltozott. Míg ugyanis az érc vagy egész alaktalanul vagy kis hengerek alakjában, melyekből éppen a szükséges mennyiséget levágták, vagy pedig mindenféle alakba öntve, állatfejeket ábrázolva stb. került forgalomba, idővel az érme alakját nyerte, mint olyant, mely a forgalomra a legalkalmasabb, kopásnak legkevésbbé van kitéve és a legkényelmesebb is.

Igen fontos fordulópontot jelent a pénz történetében, amidőn a közhatalom, a fejedelem vagy egyes hatalmasabb urak jogkörükbe vonják a pénzverést. Most már ugyanis a fejedelem bélyegével ellátva kerül forgalomba a nemesérc, melynek a forgalomképessége ezáltal nemcsak azért emelkedik, mert a fejedelem számára eszközlendő fizetéseknél azt már most biztosan elfogadják, hanem azért is, mert ez a fejedelem bizonyos kezességét jelenti a tekintetben is, hogy az tényleg a jelzett értékkel bír. A pénzverésnek a fejedelem jogkörébe vonásának a másik lényeges eredménye az, hogy a pénzt egy új tulajdonsággal, azaz szerepkörrel ruházza fel, amennyiben azt törvényes fizetési eszközzé teszi, melyet fizetés fejében mindenki köteles elfogadni.

Amidőn a régi kezdetleges csereeszközök késői leszármazói a közhatalom őrizete alatt álló és attól kibocsátott érmepénz jellegét öltötték, ezáltal azok eredete és természete nem kis mértékben elhomályosult. Igen közel fekszik ugyanis most már az a látszat, mintha egyenesen a közhatalom teremtette volna a pénzt mint csereeszközt, és mintha annak értéke is egyszerüen a fejedelem vagy az állam akaratán, rendeletén alapulna. Hiszen a közhatalom vereti azt, adja ki és határozza meg annak kényszerkeletét. Mégis óriási tévedés volna azt hinni, hogy a pénz értéke egyszerüen az államhatalom akaratától függ és hogy ez értéktelen jószágot is hátrány nélkül tehet hatalmi szóval értékes pénzzé. A pénz eredetének fenti vizsgálata világosan mutatja, hogy a pénz is árú, mely csak nagyobb forgalomképességénél fogva nyerte csereközvetítő szerepét. Ha már ez is eléggé megértetheti az említett nézet tévességét, úgy az még jobban kitűnik, ha meggondoljuk, hogy épp úgy, mint hosszúságot csak hosszúsággal, területet csak területtel, súlyt csak súllyal: értéket is csak értékkel lehet mérni.

Mindamellett igen sokáig tartott, míg ezt az igazságot keserű tapasztalatok alapján felismerték. A fejedelmek ugyanis, a fenti téves nézetből kiindulva, a pénz nemesérc tartalmát egyre csökkentették. A pénz rontásában igen kényelmes bevételi forrást láttak, mely úton nemcsak a régen igen magas veretési költségek térültek meg, hanem a folytonos pénzzavarokból is menekülést kerestek. Hogy valamelyes fogalmat alkothassunk magunknak arról, hogy a pénzrontás a középkorban milyen mérveket öltött, érdekes például a középkor elején és még sokáig azután Közép-Európában mindenfelé forgalomban lévő denárról

tudni, hogy az a mai Németország területén 800-ban körülbelül 1·7 gramm ezüstöt, 1150-ben még 1·4 grammot, a XIV. században pedig már csak 0·5 grammot tartalmazott, tehát eredeti ezüsttartalmának kevesebb mint a harmadjára szállt alá. Hogy ennek a forgalomnak a bizonytalanság oly fokára való alászállását kellett magával hoznia, mely sok tekintetben még ama korszak forgalmi nehézségeivel is versenyezhetett, midőn az emberek az ércet még próbakővel és mérleggel a kezükben cserélték, az természetes. A pénzrontás ily fokával együtt járó vagyonbizonytalanság és az ezzel nem ritkán kapcsolatos nyilt lázadások és forrongások hívták csak fel a tudomány figyelmét a pénz lényegének bővebb kutatására és derítették ki azt, hogy az állam akarata nem képes tetszés szerinti értéket adni a pénznek. (A váltópénz, mely nem értékpénz, hanem csak a forgalom könnyítésére szolgál, valamint a pénz helyettesítésére szolgáló eszközök, bankjegyek stb. természetesen más elbírálás alá esnek.)

A pénz kifejlődésének az önellátásra irányuló gazdaságok mellett csereértékek, árúk termelésére alapított gazdaságok keletkezésében majdnem a munkamegosztás térfoglalásával egyenlő nagy része van. Ez egyáltalában a magántulajdonra alapított gazdasági rend mellett csakis a pénzforgalom fejlődésével karöltve volt lehetséges. A kicserélésre szánt árúk előállításának csakis úgy lehetett biztos gazdasági létalapja, ha ez a kicserélés nem járt nagy nehézséggel és kockázattal, mert hiszen a cipész a cipőket, a szabó a ruhákat, a bádogos a saját készítményeit, ha a csere nem sikerült volna, nem használhatta maga. Az ipar, mint külön foglalkozás, a cserét közvetítő forgalmi eszköz nélkül csak igen bajosan és csak legkezdetlegesebb formáiban állhatott meg. Ahhoz, hogy fejlődhessék és egyesek egész tevékenységüket ennek szentelhessék, szükség volt egy eszközre, mely az értékeknek az egyik alakból a másikba való átváltoztatását lehetővé tegye. Az áruk előállításának ez igen fontos feltétele, mert azokat, amint tudjuk, nem magukat kívánja az iparos élvezni, hanem azok értékét mintegy más alakba, a legkülönbözőbb szükségleti tárgyak alakjára átváltoztatva óhajtja bírni. Ennek tehát nem szabad nehéznek lennie. Pedig ez a közvetlen cserénél, amint fentebb kifejtettük, igen bonyolult és kockázatos.

A pénz a gazdaságok érintkezése számára közvetítő közeget teremtett, mely lehetővé tette az előállított árúk értékének oly alakba változtatását, melyben azután bármikor a kívánt jószágok alakját veszi az fel. Az áruknak pénzzé tétele oly eszközt szerez, mely bármikor az éppen kívánt jószágokért kicserélhető és mely éppen attól a körülménytől nyeri nagy jelentőségét, hogy mintegy az összes árúnemeket magában rejtő varázsszer, mely tetszés szerint bármely pillanatban éppen oly árú alakjában realizálható, épp oly alakban ölthet testet, amilyenben azt óhajtjuk. A különálló gazdaságoknak sajátos összefűzését teszi a pénz lehetővé, vagyis más szóval abban oly eszközt bírunk, mely a magántulajdon elvének érvényben maradása mellett kényszereszköz (jogi alávetés) alkalmazása nélkül lehetővé teszi azt, hogy egyik gazdaság a másik terményeiben részesüljön. A vérhez hasonlíthatjuk leginkább, mely a külön-külön álló, de azért egymásra utalt testrészekben folytonosan kering és viszi azokba a tápláló nedvet, viszi az egyes gazdaságokba az értékeket, viszi azokat arra a helyre, ahol azokra szükség van.

Az anyagi önállóság az egyéniség kifejlesztésének egyik igen fontos tényezője, mert szükségletkielégítésünkben függetlenséget és szabadságot csak az biztosíthat, ha oly eszközzel rendelkezünk, mely bármikor egész tetszésünk szerinti javakba változtatható át. A pénz által nyujtott függetlenség bizonyos irányban még annál is nagyobb, mintha összes szükségleteinkről magunk gondoskodunk, mert hiszen egy ember vagy akár egy család munkaereje nagyon is korlátolt.

A pénz kifejlődése az azelőtt nehézkes gazdaságoknak mozgékonyságot kölcsönzött. A régi merevség megszűnt; a gazdaságoknak lehetővé vált magukat a legkülönbözőbb jószágokkal ellátni. Amidőn a pénz értékmérőt nyujtott a forgalomnak, lehetővé tette finomabb értékítéleteknek a keletkezését, mert oszthatóságánál, kisebb értékek kifejezésére való alkalmasságánál fogva pontosabb mérést tett lehetővé. Épp ezért az ember értékelési képességének a kiképzésében nem is sejtett fontossága van a pénznek. Nélküle az értéknek a finom és pontosabb mérése éppoly lehetetlen, mint a hosszuságnak vagy a súlynak a mérték nélküli pontos összehasonlítása.

Ezzel kapcsolatban egy másik, alább behatóbban méltatott fontos tényezőt vitt be a gazdasági életbe, mely később oly hatalmasan fejlődött: az üzleti számítás lehetőségét. Ez pénz nélkül két okból nem volt lehetséges. Először is azért, mert egyáltalán nem lehetett nagyobb pontossággal számolni, másodszor pedig ama körülménynél fogva, hogy éppen a pontosabb számítás hiányában és a cserélt áruk különbözőségénél fogva a közvetlen cserénél biztos árak, melyekre a gazdasági eljárást alapítani lehetne, nem képződhetnek.

Csak röviden kívánjuk itt az összefüggés kedvéért említeni, bár az inkább egy későbbi fejezetben fog foglalkoztatni, azt, hogy a pénz a vagyonfelhalmozást is lehetővé tette, mi addig számos jószág romlandóságánál, nagy területet szükséglésénél és egyéb körülményeknél fogva igen nehéz volt. Éppen az értékgyűjtő minősége az, mely a pénznek a legtöbb szemrehányást szerzi. Ezek azonban éppenséggel nem jogosultak, mert hiszen a pénz a vagyonfelhalmozásnak csak eszköze és így azért épp oly kevéssé okolható, mint hogyha a botra haragudnánk, mert azzal valaki megütött. A támadást jogosulatlan az eszköz ellen intézni.

Ha már most nagyjában áttekintettünk azokon a lényeges változásokon, melyeket a pénz kifejlődése okozott, úgy őrizkednünk kell attól, hogy azt higyjük, miszerint mindezek a változások egy csapással mentek végbe. Azok inkább igen lassan, évszázadok leforgása alatt érvényesültek és országok szerint különböző mértékben. A városokat sokkal gyorsabban érintették mint a falut, ahol még máig sem érvényesülhettek egészen.

Hasonlóképp nem szabad azt hinnünk, hogy a munkamegosztás terjedése és az iparnak önálló foglalkozássá válása egy csapásra megváltoztatta a gazdasági élet jellegét. A gazdaságok többsége igen sokáig, néhol még majdnem napjainkig, megmaradt az önellátásra alapított jellegében, úgy hogy csak igen kevés cikket szerez be máshonnan. Az áruk előállításából élő gazdaságok száma ismét a városokból kiindulva, csak lassan növekszik és fejleszti ki mind határozottabban az előbbiektől elütő, azokkal ellenkező természetét. A szükségletkielégítés csak lassanként, lépésről-lépésre lesz függetlenné a közvetlen szükséglettől és a fogyasztó közvetlen irányításától.

III. A család és a házasság intézményének fejlődése.

Miként a társadalom minden intézménye, úgy a fajfenntartás szervezete, a *család* is fejlődést mutat. Az átalakulást, a változást minden kétséget kizárólag megállapíthatjuk. De egységes fejlődési menetet, mely kivétel nélkül minden nemzetre alkalmazható s minden népnél feltalálható lenne, képtelenek vagyunk megalkotni. A nemi érintkezésben, a családi életben előforduló különböző variációkat inkább egy cserje buja hajtásaihoz hasonlíthatjuk, amelyek közül némelyek a közös törzsből kiágazva egyenesen, míg mások többszöri elágazás után emelkednek fel bizonyos magasságra, semmint egy felfelé irányuló fatörzshöz, mely ugyan szintén bocsát oldalágakat, de amelynél a törzs egyenes fejlődése az uralkodó.

Kezdetleges viszonyok között a nemi élet terén számos oly intézménnyel találkozunk, melyekre nem alkalmazhatjuk a modern erkölcsi megitélés mértékét. Sok minden, ami ma megbotránkoztatónak, visszatetszőnek tünik fel, az akkori viszonyok között természetes, s így nem kelthet megütközést.

E megjegyzés különösen áll a legkezdetlegesebb állapotokra nézve. Ha az erkölcsöt úgy tekintjük, mint az egyesre, de főként az illető közönségre előnyös eljárások összegét, akkor könnyen beláthatjuk, hogy primitív viszonyok között a ma normálisnak tekinthető eljárással ellentétes berendezések lehettek megfelelők.

Ama, kétségkívül figyelmet érdemlő ellenvetésekkel szemben, melyeket munkáikban úgy Westermarck, mint Starcke, avagy Grosse, a primitív férfi- és nőközösség ellen felhoztak, még ma is állíthatjuk, hogy az ősnépek családi állapota a *promiszkuitás*, a Bachofen által — egy meg nem felelő kifejezéssel — *hetairizmusnak* nevezett állapot, a férj- és nőközösség állapota volt.

Azok, kik e felfogással ellentétbe helyezkednek, s az eredeti férfi- és nőközösséget tagadják, — így maga Darwin is — legmeggyőzőbb bizonyítékaikat és érveiket az állatvilág, különösen az emberhez legközelebb álló anthropoid majmok családi életéből merítik, s mert ott promiszkuitást nem találnak, sőt azoknak monogám, illetve poligám egyesüléseiben a hímeknél a féltékenység leghevesebb érzelmével találkoznak, tagadják a nemi élet primitív közösségét s a kezdetleges embernél, valamint az őscsoport fiainál szintén a nemi ösztönnek másokat kizáró hevességét hirdetik.

Ezek az irók azonban figyelmen kívül hagynak egy körülményt. A társas hajlamok ugyanis rendesen ellentétesek a nemi ösztönnel. Különben társas természetű állatok, mint a varjak, egyes verébfajok stb. a párzás időtartamára társiatlanokká válnak, páronként külön élnek, s csak a fiatalok felnövekedtével lesznek ismét társaságkedvelőkké, verődnek újból csoportokba. Ha tehát az ember, mint azt mi hirdettük s minek bizonyságát fejlődésében meg is találtuk, már kezdettől fogva nagy mértékben társas hajlammal bíró lény volt, e tulajdonsága csak úgy támadhatott, hogy nem mutatkozott benne a nemi ösztön oly kizárólagos mérvben, mint a többi, hozzá közel álló gerinceseknél. E körülmény eredményezte, hogy szélesebbkörű társaságokat alkothatott, olyanokat, aminőket létrehozni amazok képtelenek voltak.

A kezdetleges férfi- és nőközösség feltételezése mindamellett csak hipotézis marad. A promiszkuitás eseteivel nevezetesen sem ma, sem a multban sehol sem találkozunk; s az ókorból reánk maradt emlékeknek sincs teljesen megbízható erejük.

Igy Herodotos azt állítja, hogy az ethiopiai auzoknál férfiak és nők állatok módjára együtt élnek, ugyanezt hirdeti a szerző a szintén ethiópiai nazamanokról. A garamanokról Solinus, Mela, valamint Plinius állítják a férfi- és nőközösséget, míg az afrikai trogloditokról Strabo mondja ugyanezt, s ez állítását Diodoros is megerősíti. Ugyancsak Strabo a jernei sziget (Irország) kelta lakosairól állítja, hogy férfiak és nők egymással minden megkülönböztetés nélkül nemileg érintkeznek.

A liburok, valamint a glaktofagok között uralkodó nőközösségről Nicolaus Damascenus tesz említést, s Sextus Empiricus ugyanezt hirdeti India fekete törzseiről, a tamilokról.

Az ókorból ily irányú más, hagyományszerű emlékeink is vannak. Igy Varro szerint a görögök Kekropsz előtt a házasság intézményét nem ismerték; hasonlóképp Khínában a hagyomány szerint Fuki előtt a nők közösek voltak, mint ahogy a hindu éposz, a Mahabharata szerint is Indiában Szvéta-Kéta létesítette volna a házasság intézményét.

A felsorolt források azonban határozatlanok, részletes leírást sehol sem adnak, csak odavetőleg nyilatkoznak, s így legnagyobb mértékben megbízhatatlanok.

Határozatlanok a későbbi tudósítások is. Igy a kaliforniai indiánok nemi egyesülésénél, mint azt Bancroft állítja, tisztán a pillanat szeszélye az irányadó; hasonlóképp, Berels állítása szerint, az ita-törzsbelieknél az egymás feleségeivel való érintkezés nem tekintetett erkölcstelennek. Ugyancsak a nemi érintkezés teljes szabadságát hirdeti Giraud-Teulon Új-Zéland, Andaman és Nikobar szigetek lakóiról. Hasonlóképp a nemi állapotok nagyfokú lazaságáról tesz tanúságot Azurara, midőn a Kanári-szigeteken élő guansokról ír, akiket Cadamosto 1455-ben látogatott meg; ugyanezt állítja Garcilaso de la Vega Perunak az inkák előtti lakosairól; Magelhaes viszont a kajapokról Braziliában mondja, hogy náluk szintén a nőközösség intézménye áll fenn, mint ahogy ez uralkodik a busmanoknál, a szánoknál. Ugyancsak hiányzik több író szerint a házasság intézménye a gvajkuru és azorvák indiánoknál Délamerikában, valamint a kusin indiánoknál Északamerikában is.

Ez állítások azonban csak a nemi élet nagyfokú lazaságát igazolják, a valódi promiszkuitást, a nő- és férfiközösség jogilag megállapított alakját, a felhozott példák nem bizonyítják.

De ha ekként nem is szerezhetünk közvetlen bizonyítékot ez állapot fennállásáról, vannak más adatok, melyek ez állapot hajdani uralmára engednek következtetni.

Egyrészt a régi idők maradványai, a Tylor által rudimentumoknak, »survivals«-nak nevezett emlékek szolgáltatják ez irányban a bizonyítékokat, másrészt a mai vad népek között is számos oly jelenséget észlelhetünk, amelyek kétségkívül eredetibb, ősibb állapotokra utalnak.

Ily maradványok első sorban a prostituciónak vallásos nemei. Igy Herodotos tanusága szerint a babiloniaknál minden nő köteles volt férjhezmenetele előtt legalább egyszer Mylitta istenasszony templomában a szerelemnek áldozni. E szokás állott fenn Armeniában is, ahol Anaitis istennőt tisztelték ily módon. Ugyane felfogás hozza magával Indiában a bajadérok tiszteletét, akik azután a törzs szabad asszonyaiként tiszteltetnek, szemben a férjnél levő hitvesekkel, akik, mint rablott vagy megvásárolt nők, rabszolgáknak tekintetnek. Indiában még ma is sok helyt, különösen a Ganges vidékén, köteles a menyasszony férjhezmenetele előtt Dagernát isten templomában testét ünnepélyesen feláldozni.

Másutt egyes ünnepélyességek alkalmával szünnek meg a szokás által megállapított korlátok és éled fel a régi jog. Igy a grönlandiak bizonyos ünnepélyes alkalmakkor lakomákra gyűlnek, amelyek befejeztével egymás feleségeivel szeretkeznek. Hasonló leírást ad Bruce az abessziniaiak véres lakomáiról, amelyek szintén korlátlan nemi érintkezéssel, messzemenő kicsapongásokkal végződtek. Különösen a lakodalmi ünnepségek azok, amelyek alkalmával a nemi élet szabadsága újra feléledt. Látjuk ezt például a tagaloknál. Diodoros a baleari szigetek lakodalmi szokásairól említi, hogy a menyegzői lakoma alkalmával először a legidősebb férfi részesül a menyasszony kegyeiben, utána a fiatalabbak jönnek, s csak legvégül kerül a sor a vőlegényre. Hasonlóképp még ma is divat a Hajósszigeteken, hogy a menyasszony beleegyezésével minden férfivendég részesüljön a nász örömeiben. E lakodalmi szokás a soto-négereknél még ma is fennáll. Összefüggésben lehet evvel a búcsúk alkalmával nálunk is tapasztalható nagyobb nemi szabadság.

Az ősállapot hagyománya a sok népnél divatban levő *jus primae noctis* gyakorlata is. E jog, mely eredetileg a törzs minden férfiát megillette, s így tulajdonképp az összesség joga volt, részben a papra, részben a főnökre ruháztatik s gyakorlása a felek részéről nem tehernek, sőt megtiszteltetésnek tekintetik. Igy látjuk e jelenséget a kulino, zsuri és passzé indiánoknál, a karaiboknál fellépni, ahol e jog a varázslónál, a pazsénál van. Palma és Gombu szigeteken a királyt illette e jog s az egyesülésből származó gyermekek nemesekké lettek. Másutt, így Kambodzsában, a buddhista papok gyakorolják e jogot, míg a malabari partokon a brahmánok. A Kanári-szigeteken, némely afrikai népnél, a főnöké volt e jog, míg a római birodalom területén megosztozott barbároknál a főnökök vagy vezérek gyakorolták, s így azután az ú. n. jus primae noctis alakjában a középkorban a földesúrra is átszállt. A barbár és pogány korszak maradványának kell e jogot tekintenünk, mert lehetetlen feltennünk, hogy a kereszténység korszakában a római erkölcsök és a római jog befolyása alatt fejlődött volna ki e szokás.

De a házasságok teljes formátlansága, azok rövid időre kötése szintén az ősi állapotokra emlékeztetnek.

Jávában a házasság felbontása éppoly gyorsan történik, mint annak a megkötése. Ugyanezt állítja Kropf a doko-négerekről, akik rendes házaséletet nem élnek, hanem a nőkkel szabadon egyesülnek, hogy tőlök éppoly könnyen elváljanak. A csipevej indiánok szertartás nélkül házasodnak és kényük-kedvük szerint válnak el, illetőleg a férfi tetszése szerint bomlik fel a házasélet. Az erősebb

férfi ezeknél bármikor elveheti a gyengébb feleségét; a győztes azonban ilyenkor bizonyos számú vadbőrt fizet a legyőzöttnek.

Úgy látszik, e jelenséggel állanak összefüggésben azok a szokások, melyek megengedettnek tekintik a nők kicserélését, azok felajánlását másoknak, valamint az a jelenség is, mely szerint némely törzs a nők házasságtörését csak az esetben tekinti büntetendőnek, ha az más törzs- vagy kasztbelivel követtetik el. A törzs kebelén belül a nemi hűség megszegése nem házasságtörés, nem büntetendő cselekmény. Igy a konjagokról Bancroft azt állítja, hogy a házassági kötelék köztük oly laza, hogy megsértése sehol sem támaszt féltékenységet, hacsak e tény által a férfiak tulajdonjogukban nem érzik sértve magukat. A haidahoknál, kik többnejűek, a férjek nejeiket csak idegen törzsbeli férfiaktól őrzik. Madagaszkárban — mint azt Waitznál olvassuk — a házasságtörést csak akkor tartják bűnnek, ha a nő azt férjének távollétében követte el, míg Ceylon dravida lakóinál a nő a házasságtörés vétségében csak az esetben bűnös, ha e cselekményt alacsonyabb kaszthoz tartozó férfival követte el. Sok nép ennélfogva a *házasság* kifejezést nem ismeri, s elnevezés tekintetében nem tesz különbséget férjes és hajadon nők között.

A nő- és férfiközösség elterjedését bizonyítja végül az a tény is, hogy ott, ahol már a házasság intézménye is kialakult, a hajadonok, valamint a nőtlen férfiak nemi élete semmi megszorítást sem szenved. Tazmániában a nők kitüntetve érezték magukat az európaiak udvarlása által; ugyanazt látjuk még az ausztráliaiaknál is. Az Andamán-szigeteken házasságuk előtt a nők a nemi érintkezés tekintetében korlátokat nem ismertek. Hasonlóképp lazák a nemi viszonyok az eszkimóknál. De különösen Polinéziában nagy a szemérem hiánya; Tahitiban a lányok nyilvánosan adják oda magukat; szokás ez Nukahivában is. Hasonlóképp a Markiz-szigeteken. Ugyane szokást látjuk Mikronéziában; előfordul ez a Hajós-szigeteken a maoriknál. Teljes szabadság uralkodik a hajadon nők és nőtlen férfiak között a legtöbb északamerikai indián-törzsnél, mint a csipevé-, csejunk-, algonkin-, huron- és irok-törzseknél, Észak-Kalifornia, valamint Brazilia legtöbb bennszülött népénél, a négereknél, Wadai és Darfur lakóinál, a Loango-part lakosságánál, a bazutoknál, a Kongó-négereknél, Madagaszkár szigetén, Kelet-India népeinél, mint a koloknál, khondoknál, gondhoknál, a himalaya-törzseknél, Borneóban a dajakoknál, a lappoknál, kiknél a lány, ha már szült, könnyebben kap férjet mint ha érintetlen maradt. Bhutában, Kokhin-Khínában a hajadonok és nőtlen férfiak nemi érintkezésükben semmi korlátnak sem voltak alávetve. Európában is tapasztalható e szokás. Igy Walesben és a skót felföldön még »mai napig se szégyen, — írja Home a mult században — ha a lánynak fattyúgyermeke van«.

Végül a nő- és férfiközösség nagyfokú elterjedését látszik igazolni a *nőági leszármazási rend* intézményének gyakori előfordulása is. A modern társadalomban a gyermekek atyjok nevét viselik. Ez volt a szokás az egész középkorban, sőt a rómaiaknál is. A régi görögöknél az előkelő családok egy képzelt őstől vették nevüket s nevük mellett ez ős nevét gyakran használták is. Ha valamely egyént még közelebbről akartak megjelölni, neve mellé atyja nevét tették, mint ahogy a szláv népek, különösen pedig az oroszok, a keresztnév mellett

az atya nevét általánosan ma is használják. Az atya nevének említése úgy a zsidóknál mint a mohamedánoknál általánosan elterjedt.

Ezzel szemben kezdetleges népeknél egyrészt azon intézménnyel találkozunk, hogy a gyermekek nem atyjuk, hanem anyjuk nevét viselik, másrészt ez utóbbinak rangját nyerik, ez utóbbinak osztályába tartoznak; de azt is látjuk, hogy az örökösödés nőágon történik, rendesen azonban nem akként, hogy a vagyon anyáról leányra s erről az unokára szállana, hanem oly módon, hogy a nagybátya örököse: nővérének a fia. E szokás megvan a legtöbb ausztráliai népnél. Igy feltaláljuk ezt a dieri, a wokangu, jantruvunta, urabunna, kamilaroi, viradzsuru, kinmarburu, votzsubaluk és még számos más törzsnél.

Igy látjuk az irokoknál, hogy a gyermek anyja nemzetségéhez tartozik; a főnöki méltóság az idősebb fivérről a közös anyától származó fiatalabb fitestvérre, ezután a nővér fiaira szállt. Ugyanezen szabályok állanak fenn a huron, delavar, mohikán, csiroki, csokta, krik, szemiol, nacsez, oto, mandon és minunteri indián törzseknél. Az északamerikai kontinens Csendes tengerre néző részein lakó kezdetleges népek szintén a nőági rend szakában élnek: így van ez a kusinoknál, a kolusoknál, a tlinkit indiánoknál.

Nyugat-Afrikában, valamint Dél-Afrika nyugati partjain szintén a nőági leszármazás dívik. Asantiban a királyi méltóság fivérre, illetve a nővér fiára szállt; hasonlóképp Akrában, Adompiban, Sierra Leona vidékén s az aranypartokon.

E szokás, ha más alakban is, még sok helyt fennáll. Igy Nachtigal elbeszélése szerint Tibesztiben, a Sahara e szegény hegyvidékén, a tubuknál, akiknél még a nőrablás, valamint a vételházasság dívik, nősülése után az apa elveszti nevét, s ha gyermeke lett, mint annak apja jelöltetik.

Az itt előadott jelenségek tehát arra utalnak, hogy a legkezdetlegesebb korban a nemi érintkezés semmi korlátnak sem volt alávetve. Ez nem jelenti azt, mintha szorosabb kötelékek nem is támadhattak volna e korban férfi és nő, vagy egy férfi és több nő között. E kivételes kapcsolatoknak azonban jogi jelentőségük egyáltalán nem volt, az összesség által figyelembe nem vétettek.

Az első megszorítást s így a nemi élet némi rendezését Morgan, »Ancient Society« (Őstársadalom) című munkájában, a *vérrokonsági család* keletkezésében látja. A szülő és gyermek nemi érintkezésének megszorítása lenne ez állapot, amennyiben az eredetileg homogén törzs generációk szerint osztályokra szakadna akként, hogy az egyik osztályba a szülők, a másik osztályba azok gyermekei tartoznának, s a nemi érintkezés csak ez osztályokon belül, vagyis az atyák és anyák, másrészt a fi- és nővérek, unokatestvérek között volna megengedve, de itt azután minden nőnek minden férfi férje, s viszont minden férfinak minden nő neje lenne. A *vérfertőzés* fogalmának megteremtéséhez vezetne e korlátozás.

Mi Morgannal szemben a nemzetségen kívül való házasodás kötelességét tekintjük a nemi élet első megszorításának, rendezésének. Talán vallási okok folytán, de kétségkívül a megszokás következtében a csoport kebelén belül a nemi vonzódás korán elveszíthette ingerét, mely változás egyrészt a faj, a társadalom javára szolgálhatott, másrészt azt eredményezhette, hogy a kereszt-

házasodás folytán a kapcsolat két nemzetség között mind szilárdabbá vált s ennek folytán úgy a közös védelem, mint az együttes támadás eredményesebben volt keresztülvihető. Az idegenhez, a különbözőhöz való vonzódás arra készteti az egyént, hogy vágyai kielégítését egy vele barátságos viszonyban levő csoport nőinél keresse. A szokás idővel törvénnyé vált, s így fejlődött ki az exogámia, mely, míg egyrészt tilalmazza a nemzetségen belül való nősülést, parancsolja a más nemzetségbe való házasodást. S tényleg az exogámiának intézményét látjuk csaknem minden primitív népnél.

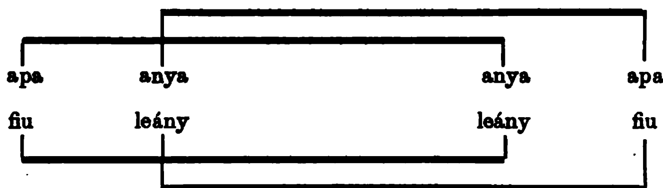
A legtöbb ausztráliai törzs két részre, két fratriára szakad, melynek tagjai kölcsönösen összeházasodnak. Minden egyes fratria ezenkívül több nemzetségre oszlik, melyek tagjai szintén kifelé házasodnak. Más kezdetleges népeknél, mint az északamerikai indiánoknál, minden törzsben épp így több nemzetséget különböztethetünk meg. Házasságok csak a nemzetségen kívül állókkal köthetők. A nemi érintkezés itt még más korlátoknak alávetve nincs.

A nemzetségen belőli házasság tilalma, kapcsolatosan a kezdetleges korban mindenütt uralkodó nőági leszármazással, mindamellett még egy másik tilalmat eredményez. Létesíti nevezetesen az anya és fiú közötti házassági tilalmat, mint akik itt rendesen ugyanazon nemzetséghez tartoznak, ami később az apa és leánya házasságának tilalmához is vezetett, midőn az anya féltékenységtől sarkalva s így az egyedi házasságot is előkészítve, az apának leányaival való érintkezését is megszüntetni igyekezett.

E törekvés különösen akkor vezethetett eredményre, midőn a kezdetleges társadalomban bekövetkezett az egyes koroknak osztályozása.

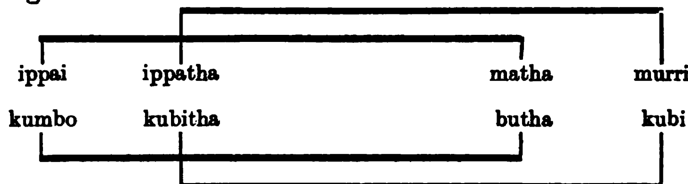
E pillanatban az egész törzsnél — tehát mindakét, egymást kiegészítő s egymással kölcsönös házassági kötelékben, nemi érintkezésben álló fratriánál — sajátszerű megoszlást találunk; nevezetesen azt, hogy a szülők más, a gyermekek ismét más osztályba tartoznak. A törzset alkotó két klán két-két osztályra, s így az egész törzs négy osztályra szakad. A házasság csak az egymásnak megfelelő osztályokban van megengedve s így apa leányával, anya fiával házasságot nem köthet, valamint fivér nővérével sem. A legközelebbi fok, mely házasságra léphet, az unokatestvéreké.

A két fratria berendezését a következő képpel tehetjük szemlélhetővé:

E berendezés azután bonyolultabbá válhat, ha a két főnemzetség körében ismét alnemzetségek, családok támadnak, amelyeknek a saját nemzetségükkel szemben a házasság tilalma szintén fennáll, s így ezek között is keresztházasodás létesül. Igy látjuk e szokást a kamilarói ausztráliaiaknál, akiknél a kupathin klánban az aloeztályok nevei: ippai és kumbo; a dilbi klánnál murri és kubi,

még pedig akként, hogy minden ippai gyermeke kubi, minden murri gyermeke kumbo, s megfordítva.

Hasonló a helyzet a kombanzseri törzsnél, ahol a két klán a következő négy alosztályra szakad:

férfi:	nő:
kurbo	korna
vombo	virikin
maro	kurgan
viro	virigan

Az egyes alosztályok között itt is szintén a keresztházasodás divik.

Valódi családot e megszorítások még nem teremtenek. Ha nem is tényleg, de jogilag ugyanis az egyes alosztályok között a férj- és nőközösség állapota tovább is fennáll, amennyiben itt az egyik osztály női a másik megfelelő osztály összes férfiainak mind feleségei, amazok pedig emezek férjei.

A család a nő körül, a nő befolyása következtében alakul ki. Ő lesz az, aki a férfit magához láncolja s így társaitól különválásra, külön tűzhely alapítására készteti.

A legkezdetlegesebb családokat nevezetesen akként kell elképzelnünk, hogy azok nem izoláltan, egymástól elkülönítve, hanem egy nagyobb kör, az eredeti csoport keretén belül alakultak ki.

E körön belül kezdetben úgy a nők, mint a férfiak külön-külön csoportot alkottak. A nemi érintkezés csak múló viszonyt létesített, emiatt sem a férfi, sem a nő a régi kapcsolatból ki nem lépett. A gyermek, úgy a fiú, mint a leánygyermek, anyjával maradt, annak körében élt, mígnem a fiu, a nemi érettség korát elérve, a férfiakhoz csatlakozott. A leány tovább is anyja mellett maradt, ott van még akkor is, mikor már szintén anya. A gyermek anyjával s ennek családjával áll rokonságban, nem pedig atyjával.

A család ez alakjában tisztán nőági, tehát anyajogon nyugvó család. Az egész család első sorban nőkből, legfeljebb még a gyermekekből áll. A férfi még legtöbbször társaival időzik, s ha ezektől el is válik, inkább az anya fivére az, ki társaitól elpártol s a megszokott tűzhelyhez visszatér, semmint a férj. A fivér gondoskodik első sorban hozzátartozóiról, ő védi meg őket, de alkalomadtán hatalmat is gyakorol felettük. A férj, a szerető, még csekély szereppel bír az ilyen nőági családban. Gyakran talán ő is hozzájárul a család terheinek a könnyítéséhez s vadászatának, zsákmányának egy részét, a nő kegyeit jutalmazva, átengedi, de míg egyfelől a védelemben csekélyebb részt vesz, másfelől a család tagjai felett hatalmat alig gyakorol.

Úgy e megszorított nemi érintkezésből, mint az eredeti promiszkuitásból már most közvetlenül is kifejlődhetik az *egyedi család;* ily kialakulás azonban a ritkább esetek közé tartozik. Átmenetként a családnak az az alakja szerepel, melyet Morgan említett munkájában a *punalua* (sógorsági) családnak nevez.

E változás a családok berendezésében akképpen jön létre, hogy két család, helyesebben két anya, összes leszármazói lépnek egymással kapcsolatba akként, hogy az egyik család fiai férjei lesznek a másik család összes leánygyermekeinek, s viszont ennek fiai férjei ama család összes leányainak.

A családok ilynemű berendezését több népnél látjuk, legtisztábban Havaiban.

E rendszer által az egymással nemileg érintkezők köre egyrészt szűkebbre szorul, másrészt azonban bensőbbé válik az egyesülés.

De megindul ezáltal az eredeti tagozódás felbomlása is.

Ha már most az is bekövetkezik, hogy a férfiak nejeik családjába tényleg be is lépnek s az egyesült két család azután ismét szétválik, akkor az *egyedi* családnak ugyan még nem tökéletes, de azért már egyik sajátos alakjával találkozunk.

A *punalua* család sajátszerű berendezésénél fogva a fiatalabb fivérek mind férjei az idősebb fivér feleségének s viszont a feleség felcseperedő nővérei szintén feleségei lesznek úgy az idősebb nővér férjének, mint ez utóbbi fivéreinek. Két család összeházasodását látjuk itt. Elterjedése általános lehetett.

Könnyebben volt nevezetesen az eredeti nemi közösségi állapot akként megbontható, hogy abból két család vált külön, semmint úgy, hogy egy férfi próbált volna magának mindjárt egy vagy több nő felett külön, másokat kizáró jogokat szerezni. Ámbár tehát az egyedi család az eredeti promiszkuitásból közvetlenül is támadhatott, mégis helyesebb, ha a család fejlődésében a csoportházasságot tekintjük átmeneti alakulatnak.

S hogy e házassági mód a mi őseinknél is előfordult, mutatja az a körülmény, hogy a parasztasszony férjének öccsét még ma is »kisuram«-nak nevezi.

De feltétlenül ez intézmény maradványa a *levirátus* szokása, ami abban áll, hogy különösen oly esetben, midőn a házasságból utód nem származott, az elhunyt idősebb fivér özvegyét a fiatalabb volt köteles nőül venni.

E csoportházasságból, mely már magában rejti az egyedi család intézményének csiráját, de tiszta alakját még nem mutatja, fejlődik ki csak az *egyedi* család.

Ennek azután ismét úgy *poliandrikus,* mint *poligamikus* (poliginikus), vagy végül *monogamikus* alakjait ismerjük. Amott egy nő több férfivel alkot egy családot, emitt egy férfinek több neje van; a monogámiánál végül egy férfi és egy nő élnek teljes közösségben együtt.

A punalua családból könnyen támadhatott azután a *többférjűség* (poliandria) oly esetben, midőn a nővérek közül csak egy maradt életben, míg a másik családban több fiútestvér volt; míg másrészt éppúgy keletkezhetett belőle *többnejűség* (poligamia), midőn az egyik családnak csak egyetlen fia volt, a másik családban ellenben több leány találkozott, akik azután ennek mind feleségei is lettek.

Kétségtelen már most, hogy ha a punalua családot az ősi promiszkuitás, valamint az egyedi család között átmeneti alakulatnak tekintjük, ebből úgy a poliandria, valamint a poligámia, mint a monogámia közvetlenül is támad-

hatott, anélkül hogy a monogámiát például a másik két alakulatnak, vagy azok egyikének meg kellett volna előznie.

Ez eshetőségeket tekintetbe véve, a családi intézmények: poliandria, poligámia, monogámia, egymásutánját feltétlen ugyan nem állíthatjuk, mindamellett valószínűnek tarthatjuk, hogy az egyedi házassági alakok közül *először* a poliandria alakult ki s ez képezi az átmenetet úgy a monogámiára, mint a poligámiára.

Nevezetesen, ha a kezdetleges viszonyokat közelebbről vizsgáljuk, több körülményt észlelünk, amelyek a poliandria felléptének látszanak kedvezni. Ide tartozik első sorban az a körülmény, hogy a primitív népeknél a fiúgyermekek születési aránya túlhaladja a leánygyermekek születési számát. S ez aránytalanság annál nagyobb, minél szegényebb, minél kedvezőtlenebb viszonyok között él valamely nép. Kezdetleges népek pedig általán kedvezőtlen körülmények között élnek.

Ez aránytalanság más okok folytán csak fokozódik. Kezdetleges népek ugyanis készek gyermekeiket elpusztítani s első sorban a leánygyermekek esnek áldozatul e hajlandóságuknak. A nők száma — *különösen békés viszonyok között* — ennélfogva jelentékenyen alászáll.

Ezek az okok, melyek a kezdetleges poliandria mellett szólnak, biológiaiak, élettaniak. De találunk pszichológiai okokat is. A különváló család helyzete sokkal inkább biztosíttatik, ha nemcsak egy, hanem több védelmezője van. Oly időben, mint a folytonos harcok közepette, amidőn az atya gyakran elhagyja családját, rendkívül előnyös, ha azért van egy másik férfi, aki az otthonmaradottakat megvédelmezi.

Primitív viszonyok között tehát a poliandria, különösen a *fivéri poliandria,* elég általános lehetett.

Fennmaradása gyakran hagyományon alapulhat s a csoportházasság maradványaként szerepelhetett.

Strabo a régi brittekről beszéli, hogy rendesen 10—12 férfinek volt egy neje; különösen rokonok bírták közösen nejeiket. Ugyanezt állítja az arabokról, ahol szintén a fivérek között fennálló poliandria volt szokásban.

A XVI. században a két Kanári-sziget, Lancerota és Fuertaventura lakói, a guancsok, voltak még poliandrikusok. A férfiak száma azonban itt a hármat nem haladhatta túl. Új-Zélandban és a Markiz-szigeteken szintén divatozott e szokás. Amerikában az avano és majpúr indiánok kultiválták ez eljárást. Indiában a mirik, továbbá a doflák Bengálban, poliandrikusok. De a többi hindu törzseknél is előfordul ez az intézmény. Igy Skinner egy, a Dzsemma forrásainál lakó hegyi törzsnél találta meg e szokást; Ceylonban a felsőbb osztályban volt a poliandria elterjedve; Tibetben viszont a szegény osztálynál fordult elő. Csak az idősebb nősült, a többi fiúk, ha felnövekedtek, alárendelt férjek maradtak.

A poliandriának több esetét ismerjük. Találkozunk annak úgy *patriarchális,* mint *matriarchális* fajaival. Legnevezetesebb ezek közül a nairok többférjűsége. Létesülése több körülményen nyugszik. Szerepet játszottak e tekintetben a csoportházasság hagyományai, de fontossággal bírhattak gazdasági viszonyok is. Az a körülmény, hogy itt a férj csak az első éjszakát tölti a feleségé-

gével, a ius primae noctis szokására enged következtetni. A nő ezután anyja családjába tér vissza s itt választja ki férjeit. Ezek száma nem korlátlan s 10—12-nél több nem lehet. Mindegyik férfi azonban több ily házassági szövetség tagja lehet. A gyermek nem ismeri apját. A gyermek nagybátyja után örököl. Ez a poliandriának *matriarchális* alakja.

Patriarchális faja viszont a todák házassága. Ezek Dekkánban, a Nilgherry-hegységben élnek. Kasztokat alkotnak. Mindig a kaszton kívül házasodnak, a férjeknek azonban ugyanazon kaszthoz kell tartozni. Máskülönben az egyesülés tekintetében a vonzódás dönt. A nőért árt fizetnek. A poliandria itt gyakran fivéri.

Éppúgy mint a csoportházasságból megfelelő körülmények között poliandrikus család támadt, keletkezhetett más viszonyok között ez intézményből a poligámia is. Kétségtelen ugyanis, hogy a kezdetleges népek férfiaiban mindig megvan a hajlandóság a többnejűségre s ha e házassági rendszer általánosan mégsem érvényesülhet, ennek oka az, hogy a hajlamot elnyomják a külső körülmények.

A poligámia, ha tehát tényleg nem is valósul meg, kezdetben csaknem mindenütt jogos, illetve megengedett intézményként mutatkozik.

Mihelyt kifejlődik az a fölfogás, hogy a nő egyéni tulajdonná válhatik, — ami legtöbbször a nőnek alárendelt helyzetével áll összefüggésben s leginkább ott támad, ahol a nő munkája csekélyebb értékű mint a férfié s helyzete gyakran a rabszolgáéval azonosnak tekintetik — igen könnyen felmerül az a vágy, hogy a férfi magának több asszonyt, nagyobb vagyont, több segítőtársat szerezzen. Ily viszonyok között kézenfekvő a többnejűség kialakulása. A legtöbb népnél fel is találhatjuk ennek nyomait. Egyébiránt több körülmény működhetik közre annak létrejöttében. Kezdetleges népeknél a folytonos harcok következtében a férfiak halandósága fölülmulja a nőkét s így ez utóbbiak számban gyakran mégis túlhaladják a férfiakat. A többnejűség természetszerűleg kifejlődik ily viszonyok között annyival is inkább, mert elterjedése a népre nézve kedvező.

Ezenkívül a hatalmasok, az erősek mindenütt sorát ejtik, hogy maguknak sok nőt szerezzenek, nemcsak azon gazdasági haszonért, melyet a nő birtoka jelent, hanem azért is, mert a primitív gyermeknevelés a nőt hosszú időn keresztül elzárja attól, hogy férjének is éljen. Ahol tehát poligámiát nem találunk, ott igen gyakori a gyermekek elpusztítása, mint azt Eschwege a guajkurukról állítja, akiknél a nők óvakodnak attól, hogy 30-ik életévükig gyermekük legyen.

De bármiként is alakuljanak a viszonyok, ott, ahol a poligámia virágzik, az mindenütt az erősek, a hatalmasabbak kiváltsága. Igy látjuk ezt Ausztráliában, ahol a kifejlett, érettebb egyének szerzik meg a nőket. Ennek következménye, hogy a fiatalabbak nem kapnak feleséget, ami ugyan az ottani viszonyok között, midőn a férjek megfelelő ellenérték fejében szívesen adják kölcsön feleségeiket, nagyobb bajt nem jelent, de amely körülmény a fiatalokat mégis igen gyakran arra készteti, hogy nőrablás útján szerezzenek maguknak feleséget.

Ugyanily jellegű a többnejűség a Viti szigetén, avagy a Fidzsi-szigeteken, ahol a főnökök száz meg száz feleséget vásárolnak, de csak azért, hogy velük terhes munkát végeztessenek. A legtöbb nő ezek között mint mellékfeleség is szerepel. Az igazi feleségek, akiknek gyermekei azután szintén előkelők, — rendesen csekély számuak.

A hottentották és kafferek szintén többnejüek, ugyanezt tapasztalta Livingstone Zambéziben, ahol a sok feleség a főnök gazdagságának a jele.

A négerek között különben egész Afrikában el van terjedve a többnejűség, amely szokás azonban nem onnan ered, mintha a négerek túlságosan érzékiek lennének, hanem onnan, hogy a nők értéket képviselnek s így vagyont jelentenek. A férj rendszerint mint rabszolgákkal bánik velük.

Poligámia uralkodik egész Polinéziában is; a malajoknál azonban már átmenetet látunk a többnejűségből a monogamiára. A *főasszony,* mint első feleség, mellett ezeknél már csak *melléknők,* ágyasok vannak. Ez a szokás uralkodik Szamoában, Tongában és Uj-Zélandban.

Egész Amerika ismeri a poligámiát. Igy megtaláljuk ezt az intézményt a délamerikai ankáknál, guaraniknál. Itt legtöbbször azt látjuk, hogy a férfi az összes nővéreket feleségül veszi. E szokás dívik az omaha, krik, valamint a kaliforniai indiánoknál. Rendesen minden feleségnek külön kunyhója van; amellett bizonyos hierarchia észlelhető már az asszonyok között.

De nemcsak kezdetleges törzsek között, hanem fejlettebb népeknél is feltalálhatjuk a poligámiát. Igy máig is fennáll az az araboknál és a törököknél. A vallás az, mely itt e szokást szentesíti. Az *izlam* a poligámia feltétlen uralma idejében támadt s így az elől annak alapítója sem zárkozhatott el. E népeknél tehát isteni jogon nyugszik ez intézmény. A Koran a nő másodrendűségét hirdeti; e felfogáson épül fel a poligámia parancsa. A feleségek száma azonban korlátozva van; a maximális számot a Koran *négyben* állapítja meg. A házasság tisztán adás-vevésben áll; fontos azonban, hogy létrejöttéhez a nő beleegyezése szükséges.

A régi Egiptomban, ahol a többnejűség a papokra nézve tilalmas volt, a poligámia csak a gazdagoknál fordult elő. Éppígy a régi Peruban, ahol a népre kötelező volt a monogámia, míg az inka, valamint a nemesek számtalan, százakra menő feleség felett rendelkezhettek. Az inka udvarában a legfőbb feleség az inka nővére volt, kinek fia azután a trónt is örökölte.

A régi perzsáknál a poligámia csak a nő terméketlensége esetén volt megengedve. A többnejűség különben Indiában is előfordult, amennyiben Manu törvénye a királynak több feleséget enged s úgy a papok, mint a harcosok többnejűségéről is tesz említést. Ma is az első feleség terméketlensége esetén kétségkívül meg van engedve egy másodikat nőül venni. Általában véve azonban ez kivételnek tekinthető.

Eredeti minőségében, vagyis oly formában, hogy az összes nők, feleségek egyenlők lettek volna, a poligámia alig maradhatott meg. Az elkülönülés itt is megindul. A feleségek közül egy kiválik s ez lesz a *fő-feleség.* Ez állapotot látjuk a malgasoknál, ahol a *nagy feleség* (vadi-be) külön házban lakik, előjogokkal bír, s a többi nő (vadi-keli) felett uralkodik.

A mongoloknál hasonló szokás áll fenn. Ők elvileg egynejüek, de a gazdagoknál a *fő-feleség* mellett ismernek *mellék-nőket*. A khínaiaknál szintén különbség van az első feleség s a többi nő között.

Az emberekben uralkodó poliginikus hajlamok dacára idővel az emberiség a monogámia felé közeledik. Ez intézmény alapját a javult társadalmi viszonyok, a rendezett állapotok mellett mindenütt mutatkozó nemi egyenlőségben találjuk. A poligámia tehát már igen korán mint az egyenlőség megsértése, mint az összesség ellen irányzott merénylet jelentkezik. Igy a dajakoknál a főnök elveszti tekintélyét, ha hajlamainak engedve több nőt szerez magának. Hozzájárult ehhez a nők személyiségének emelkedése, értéklésük növekvése, ami az általuk végzett munka magasabb becslésével állott összefüggésben.

Végül jelentőséggel bírt a monogámia elterjedésére a magántulajdon megerősödése s ezzel kapcsolatosan az örökjog belterjes kiképződése. A vagyonátszállás sokkal könnyebben volt rendezhető, ha annak áthárámlását a különböző nőktől származó gyermekek jelenléte nem tette bonyolulttá. Szükségszerüleg támadt végül a monogámia, a házasélet bensőbbé, eszményibbé válásával, mely benső viszony úgy a férfinek mint a nőnek más egyénnel való érintkezését lehetetlenné tette.

Habár nem tagadható, hogy a monogámia általában haladást jelent, azok a népek, melyek a házasság ezen intézményét fogadják el, nem állanak mindig a fejlődés legmagasabb fokán.

Igy látjuk, hogy a kezdetleges kulturájú veddák Ceylonban szigoruan monogámok, nemkülönben a hozzájuk műveltség tekintetében hasonló busmanok, valamint monogámok az ausztráliai kurnák is. Ez intézményt látjuk India számos benszülött törzsénél. Egynejüek a nagák, akik emellett nejeikkel a legnehezebb munkát végeztetik; a kirák, akik a melléknők intézményét sem ismerik; valamint a padanok is. Hasonlókép monogám több indián törzs, mint a pimák, kokomarikopák, másrészt a középamerikai zapotékok és otomakok. Afrikában a monogámiát a régi egiptomiak alsóbb osztályainál, jelenleg főként a berber tuaregeknél találjuk, ahol a nő különös tiszteletben részesül s műveltségben messze túlhaladja a többi mohamedán nőket, de még a férfiakat is.

Tibetben a legtöbb házasság monogám. Ugyanez áll a tatárokra nézve; hasonló Khína állapota.

Görögországban jogilag szintén az egynejűség intézménye állott fenn. Míg azonban a nő a legszigorúbb elszigeteltségben tartatott, majd a ginécéjába internáltatott, addig a férjnek meg volt engedve úgy a hetairák, mint az idegen nők látogatása. Spartában a házasság kötelező volt. A fiatal nőnek itt nem volt önállósága. Rendesen atyja adta nőül. Ennek hiányában fivére vagy más atyai rokona. Gyakran a javakkal együtt szállott át az örökösre. Ha több örökös volt, a leány a legidősebbnek jutott. Solon a nők teljes vagyontalanságát tette joggá. Később azonban Görögországban kifejlődött a hozomány intézménye.

Rómában a korai eljegyzések szintén szokásban voltak. Augustus által minden nő, ki húszéves koráig férjhez nem ment, pénzbírsággal sujtatott. A leány beleegyezése a házassághoz megkívántatott ugyan, de tekintve a

menyasszonyok fiatal korát, az rendesen puszta formalitás volt. A római jog mindamellett több szabadságot engedett a nőknek: szabadon jártak, színházba mehettek, népmulatságokon résztvehettek. A nő azért atyja, majd férje hatalma alatt állott (in manu). A lex Julia et Poppea kötelezték az atyát, hogy leányának hozományt adjon. Ha meghalt a nő, az összeg visszakövetelhető volt. A manus, férji hatalom kikerülhető volt, ha a nő minden évben három éjszakát a házon kívül töltött. A nő felett a férj uralmat gyakorolt; súlyosabb esetekben a családi tanács gyakorolta a fenyítés jogát. A házasságnak három faját ismerték, u. m.: *a)* usust; *b)* coemptiót; *c)* confarreatiót. Ezek fokozatok lehettek. A rendes házasság patriciusi előjog volt. Később a házasságkötés jogát, a jus connubii-t, kiterjesztették a latinokra, sőt az idegenekre is. A gyermekek atyjuk családi állapotát követték. A fattyú gyermekeknek (spurii) van anyjuk, de apjuk nincs.

Idővel a nő felszabadul. Az atya egy harmadiknak adja hatalmába, mancipiumba, ki azután felszabadítja. De a hozomány, a nászajándék, különösen a patriciusok körében, függetlenné tették a nőket, akik e szabadsággal — különösen a császárság korában — vissza is éltek.

A germánoknál, kik többnyire monogámok voltak, a nőt úgy vásárolták. A nő atyja beleegyezésével mehetett csak férjhez, az özvegy férje rokonainak gondnoksága alatt maradt. A szászoknál, a burgundoknál az özvegy férje halála után legidősebb fiának gondnoksága alá jutott. Az angolszászoknál a fiatal leány maga választhatta férjét. Házasságra lépve, férje nem bocsáthatta többé el. Férjhezmenetele után javai birtokában megmaradt. Férje bűnössége reá ki nem hatott.

A kereszténység nem emancipálta a nőt. A házasságtörés szigorú büntetése tovább is fennáll: szolgával elkövetett házasságtörés halállal büntettetett. Mindez még a régi barbár korszakokra emlékeztet.

A középkor, különösen a renaissance azután függetlenebb helyzetet biztosított a nőnek. Egyénisége mindinkább előtérbe lép. Nagykorúságával minden hatalom alól felszabadul. A vételi házasság teljesen megszűnik. A házasság két egyenjogú fél által kötött, életfogytiglanra szóló s családalapításra irányuló ünnepélyes szerződéssé vált.

Ez a helyzet a mai jogban is.

Úgy a promiszkuitás, mint a csoportházasságok, de még a poliandria esetében is legtöbbször az anyajog, a *matriarchátus* intézményének uralmával találkozunk. A nő ez alakulatokban a család központja, sőt annak feje. A gyermekek elsősorban utána, illetve fivére, tehát nagybátyjuk után örökölnek, annak hatalma alatt állanak. Ez állapotnak nyomai egyes intézményekben, mint a női rokonság, női leszármazás érvényesülésében mutatkoznak, de emlékei különösen a hagyományban, a mondákban találhatók fel. Igy a görögök, a kezdetleges állapotokat emlegetve, az *amazonok harcáról* beszélnek. Mindenütt támad azonban egy Herkules, aki a nőket legyőzve, a férfiak uralmát biztosítja. Orestes, ki atyja megöletését megbosszulva, anyagyilkossá válik, már szintén az atyajogot hirdeti az anyai joggal szemben.

A germánoknál szintén találunk hasonló emlékeket; míg a szlávoknál, különösen a cseheknél, Libussa uralma képviselné e kort. De maga a nyelv is,

midőn *vérrokonságról* szól, a kezdetleges felfogást tanusítja, midőn rokonnak elsősorban az anyát s ennek leszármazóit tekinti. A rokonság alapját a *vér* alkotja, ez pedig csak az anyával közös. Az atya sokáig semmi fizikai kapcsolatban nincs a gyermekkel, bár vannak felfogások, melyek az anyát a földdel hasonlítják össze, melybe a magvat a férfi veti, úgy hogy az tulajdonképen az ő teremtménye.

Az atyának — e korban különösen — atyaságát legtöbbször bizonyítani kell. E célt szolgálja a *couvade* intézménye, vagyis az a szokás, hogy szülés után az atya fekszik ágyba, ő óvakodik bizonyos ételek evésétől, ő fogadja a látogatásokat. E szokás — mint Lippert megjegyzi — azért is támadhatott, hogy a szellemeket böjtölése által kibékítve, az atya gyermekét velök szemben biztosítsa. Az atyaság elismerése ez intézménynél mindamellett az utóbbi magyarázat mellett is szembetűnő.

A poligámia, valamint a monogámia, a nővel szemben a férfi szerepét juttatja a családban túlsúlyra. S tényleg ez alakulatokkal kezdődik az *atyai jog* korszaka. Az ebből fejlődő patriarchális család előfeltétele, hogy ne a férfi lépjen be a nő családjába, hanem ő szerezze meg a nőt. A család e nemeiben az atya elsősorban mint hatalmat gyakorló s nem mint nemző szerepel. Jellemző e tekintetben magának az *apának* a neve. Rendesen két elnevezéssel találkozunk. Az egyik a *tata, papa, atta* kifejezés, ez a belső viszonyra alkalmaztatik; a másik az *atya* szó, mely inkább urat jelent. A szolgák gyermekeinek is mindig az úr az atyjuk. A *familia* kifejezés is a szolgálati viszonnyal (famulus) rokon. Hasonló összefüggésre utal nálunk is a *család* és *cseléd* szavak közti rokonság.

Az anyajogról a férfijogra való átmenet előzménye a nőnek a férfi által való megszerzése, ennek hatalma alá jutása. A házasságkötés különböző formái támadnak ezáltal. A nő megszerzésének módja különböző lehetett. Történhetett ez csere, ajándékozás, majd vétel útján, de gyakran elrabolta a férfi a nőt, míg más esetben szüleinél szolgált érette. Hogy ez eltérő nőszerzési módok közül melyiket illeti az elsőbbség, azt lehetetlen megállapítani.

A nőrablás gyakori voltát e kezdetleges közönségekben divatozó házasságkötési módok, valamint a mai társadalomban is előforduló szokások igazolják, melyek e megszünt intézmény maradványainak tekinthetők.

Később, a törzsi élet bensőbbé, békésebbé válásával, a nőrablást a nővásárlás szokása mindenütt felváltotta s amaz többé alig fordult elő.

A nővásárlás általános szokását csaknem minden nép hagyománya igazolja. Ez intézményre utal nyelvünkben is az *eladó* leány kifejezés.

A nőrablás. Ámbár kétségtelen, hogy a nőrablás, mint erőszakos házasságkötési mód, számtalan népnél előfordult s a férfiak legtöbbször idegen törzsből rablás útján szereztek feleséget, hogy, mint szokás, nemcsak hogy általánosan meggyökerezett, de rendes, normális házasságkötési móddá vált, annak oka valószínűleg az volt, hogy a törzsön belül egy oly viszony létesítéseként szerepelt, mely bizonyos jogokkal ellenkezett.

A közös, az általános nemi közösség megtörése volt ez az eljárás s így a házasságkötésnek e módja különösen ott léphetett fel, hol az illető átmeneti alakok (csoportházasság, poliandria) hiányoztak. Itt vált szükségessé annak

konstatálása, hogy a nő ezentúl nem közös tulajdon, hanem egy férfinek lesz ezentúl a felesége. Ez eljárás sok tekintetben együttjárhatott az illető nőnek régi nemzetségétől való elszakadásával, de minden körülmény között úgy szerepelhetett, mint amely eljárás által a nőrabló saját társainak jogát is sérti s az egyéni házasságba lépő a nőt a többi férfitől elvonja.

De eltekintve ettől, — mint azt Letourneau megjegyzi — általános elterjedési módjának, mint házasságkötés formájának oka, szimbólikus jelentősége is lehetett, mert a nőrablás színlelése által a férj neje felett megszerezni látszott mindazon jogokat, amelyeket a valóságos elrablás által tényleg meg is szerzett. E szokás tehát a vétel-házasság mellett is fennmaradhatott, azzal kapcsolatba is léphetett. S tényleg látunk eseteket, ahol a nővásárlás intézménye áll fenn, de emellett a rablás színlelt. Igy Loangoban, hol a házasság előtt a férj s neje hozzátartozói között már megtörtént a megegyezés, a fiatal pár titokban távozik s csak három nap mulva tér vissza. Előfordul az ausztráliaiaknál; ugyanez Új-Guineában, a Fidzsi-szigeteken. Afrikában a damara hottentották még nőt rabolnak a namaka hottentottáktól; a mandingoknál a rablás már jelképes. Amerikában a tűzföldieknél, patagónoknál van meg ez a szokás, továbbá az Amazon és Orenoko indiánjainál, a karaiboknál; a mandanoknál. A tatárok — Bunz szerint — hasonlókép járnak el. Említi ezt az eljárást a Koran, valamint a biblia is.

Általános voltát azok a sajátszerű szokások is bizonyítják, melyek a férj és nő, valamint a férj és neje családja, mint apósa és anyósával szemben fennállanak s melyek csak az eredeti nőrablásból magyarázhatók. A Loango-partokon a *vő* és az *anyós* csak távolból s lesütött szemekkel érintkeznek egymással. Ugyanez a szokás áll fenn az asanti négereknél. A kaffereknél a nő is így viseltetik a férj rokonaival szemben. Emellett sem férjének, sem anyósának nevét soha nem említi, ami által a nyelv sajátságos jelleget ölt. Ugyanezeket a korlátokat látjuk az északamerikai indiánoknál, a dakota, omaha, mandan törzseknél. Az araukanoknál a férfi a nő házába jön, de az após és anyós azontúl sohasem szólnak hozzá.

A nőrablás szokása igen sok helyt *exogámiához,* vagyis a nemzetségen, a törzsön kívüli házasodáshoz vezetett.

A házasságkötés másik módja a *nővásárlás*. A szülőknek a gyermekek felett gyakorolt hatalmából folyik azon joguk, hogy leánygyermekeiket férjhez is adhassák s ebből kifolyólag el is adhassák. A nőrablás ugyan néha sikerült, de veszedelmes volt, a nővásárlás pénzbe került, de békésen jogot szolgáltatott. Mihelyt tehát kicserélhető értékek támadtak, a nőrablás háttérbe szorulásával a nővásárlás szokása terjedt el. Az eljegyzés s így az eligérés ily esetben már korán történik. Új-Kaledóniában a leányok már csaknem születésük után rögtön eligértetnek s a hottentották is korán gondoskodnak jövendő nejükről. Asantiban a leányok már 11—12 éves korukban eljegyeztetnek; s bár anyjuknál maradnak, azért a jövő férj tulajdonának tekintetnek, minden barátkozás velük szemben vétségnek tekintetik s pénzbírsággal sujtatik. Ilyen vételi házassággal találkozunk Indiában a brahmanoknál, a régi Olaszországban, hol a leányok már 12 éves koruk előtt eligértetnek, bár a házasság csak 12 éves korukban köttetik meg

A nővásárlás a nőnek mint értéknek emelkedéséhez vezetett. Igy Afrikában a kafferek a nőért 6—30 ökröt fizetnek. Hasonló árú a nő Dél-Arábia beduinjainál.

Polinéziában, Új-Zélandban szintén a nővásár dívott. A vőlegény pár disznót, szöveteket adott a leány apjának ajándékba. A házasságot megkötve, rendesen lakomát ültek, melyen a leány árát, az adott disznót rendesen el is fogyasztották. A polinéziai atya leánya felett mindamellett nem adta fel atyai jogát s kedvezőbb ajánlat esetén, ha a férj az ajándékok kiegészítésére nem vállalkozott, leányát visszavette s a többet igérőnek adta. Amerikában általában a nővásár dívott. A leány olyan árúnak tekintetik, mint a többi jószág. A mahanoknál ára rendesen lovakban, terítőkben állott s általában a nő munkaképessége játszott itt nagy szerepet. Míg egyrészt a vételárt gyakran többen szolgáltatják s így többen gyakorolják a férji jogokat, másrészt a vétel hitelre is történhetik, midőn a férj bizonyos ideig szolgálni tartozik. A moxok, valamint a guaranik szintén vásárolják nejeiket, rendesen azonban csak akkor tarthatják meg, ha őket elrablás ellen megóvni képesek.

E szokások feltalálhatók Ázsiában a mongoloknál. A tatároknál, a turkománoknál a nőt szintén vásárolják. Ez utóbbiaknál tevék, rendesen öt teve, a vételár. Minthogy a nő munkaképessége itt is fontos szerepet játszik, az özvegyek, ha még jó erőben vannak, keresettebbek mint a fiatal leányok s értök tízszeres, húszszoros ár is fizettetik.

A zsidóknál szintén a nő vásárlása dívott. Éppúgy a görögöknél; Homér négy ökörre mondja egy nő árát. Még a középkorban is a »szász tükör« 300 sillingben szabja meg a nő árát.

A szolgálati házasságok. Ha a vőlegénynek nincs megfelelő értékű cseretulajdona, akkor a vételárt leszolgálja. Szokásban volt ez különösen az északamerikai indiánusoknál. Némelykor a férfi teljesen a leány szüleinek szolgálatába állott; máskor csak keresetének egy részét szolgáltatta át. Még Közép-Amerika sokkal műveltebb népeinél is megvolt a nőszerzés e módja. Igy látjuk ezt Jukatánban, ahol a vőlegény 3—4 évig szolgált, a majaknál, a kenagoknál Ugyancsak e szokást látjuk Bengálban; de hogy a zsidóknál is ismeretes volt, mutatja Jákob és Lábán viszonya. A nő ily esetben függetlenségének egy részét megőrizte s így, ha vele rosszul bántak, visszatérhetett az atyai házba.

A házasságok, mint láttuk, részben nőrablás, részben nővásárlás, esetleg a nőért teljesített szolgálat által létesülnek. E különféle szokások idővel szertartásokká válnak. Ezektől eltekintve, a házasságkötés körül más szertartások is támadnak, melyek a népek vallási hitével, felfogásával a legszorosabb kapcsolatban vannak.

Igy igen gyakran látjuk, hogy a fiatal asszony a férj házába belépésekor körülvezettetik a tűzhely körül. Máskor a házasság a közös étkezéssel tekintetik csak megkötöttnek. A számtalan lakodalmi szokás különben elő se sorolhatók. Korán szerepel a házasságkötésnél a pap. Feladata, hogy ténykedése által a nő alávetését biztosítsa.

A keresztény egyház pedig, bár elismerte a felek által kölcsönös beleegyezésükkel kötött házasság érvényességét, a házasságkötés alkalmával a maga részére jelentékeny szerepet követelt.

A házasságnak legtöbbször csak egy faját ismerjük. Vannak mindamellett népek, amelyek körében a házasság több faja ismeretes. Ilyenek különösen a *malájok*. A redzsángok törvénykönyve 1779-ből Szumatrán háromféle házasságról tesz említést. Ismeri az *ambel-anak* (gyermekké fogadás) házasságát. Itt a férj lép be neje családjába; a régi matriarchális állapot maradványa ez. Szól azután *dzsudzsur* házasságról, ahol a nő lép be a férj családjába, ily módon patriarchális család létesül; és végül felemlíti a *szemando* házasságot, amelyben a házastársak teljes egyenjogúsága uralkodik.

Manu törvénykönyve is több faját ismeri a házasságkötésnek és házasságnak. A rómaiak már említett különböző házassági formái szintén különböző jogi jelentőséggel bírtak. A *confarreatio* és *coemptio* útján kötött házasságok biztosították a férji hatalmat; hiányzott ez az *usus* útján létrejött házasságnál, ahol tehát a felek között jogegyenlőség létezett.

Ha már most a család összefüggését a gazdasági rendszerekkel vizsgáljuk, úgy, szemben Grosse kutatásaival, a gazdasági élet legprimitívebb alakját, a szedegetés és az apró vadászat korszakát, a férfi- és nőközösség, a nőuralom korszakának tekinthetjük. Kétségtelen, hogy egyedi házassággal, monogámiával, sőt patriarchális alakulattal már e korszakban is találkozunk. Ez állapotokat azonban kivételeseknek tarthatjuk. Maga a házasság semmi állandósággal sem bír s így nem az a szilárd alap, melyet a későbbi alakulatnál kétségkívül észlelünk.

A felsőbb jellegű vadászat a férfi túlsúlyát biztosítja. Az itt fellépő alakulatok a nőutódlás fennmaradása mellett a férfi uralmát mutatják, rendesen poligámiával kapcsolatosan. Az alsóbbfokú földmívelő népek az anyai családot, a nőági leszármazást hosszú időn át megtartották s csak idővel, lassankint tértek át a fiági uralomra. A nomád népek kevés kivétellel a patriarchális családot mutatják, rendesen poligámiával kapcsolatosan. A férfi tevékenységének túlsúlya, de meg a család nagyobb központosítása teszik e berendezési módot szükségessé. Ugyancsak a patriarchális család túlnyomó a magasabbrendű földmívelőknél, bár itt sok helyt a nők emancipációjával, a tiszta, egyenlőségen alapuló monogám családdal találkozunk. A nő munkája itt éppoly fontos lehet, mint a férfié.

IV. A vallásos érzület fejlődése.

Az a messzemenő eltérés, mely a különböző népek vallásos felfogásában mutatkozik, már korán felkeltette a vallásos eszmék tekintetében a fejlődés gondolatát.

Mint a társadalmi kutatás minden terén, úgy ez irányban is két ellentétes felfogás küzd egymással. Míg az egyik a multba helyezi az aranykort s a későbbi időket elfajulás eredményének tekinti, addig a másik a jövőben látja a haladást, amely azonban csak hosszú küzdelem után éretett el.

A vallásbölcselet terén az előbbi felfogás abból a tanból indul ki, hogy az emberiség eredetileg az egy-isten magas fokra fejlett fogalmával bírt, mely fogalom azután az egyes mitológiákban elfajult; míg a másik felfogás a vallás

tekintetében, habár nem feltétlenül emelkedő és fokozatos, de azért szigorú törvényszerüséget feltüntető átalakulást lát.

Az első tan Bossuet, Renan, M. Müller, a második Tylor, H. Spencer és J. Lippert felfogása.

Mi ez utóbbi tant tartjuk helyesnek.

A vallásban minden népnek, minden embernek a mindenségről alkotott képzete, ahhoz való viszonyáról formált felfogása nyer kifejezést.

Ámbár ekként a vallási felfogás első sorban az ember gondolkodására vet világot s tudásának, ismereteinek adja hű képét, legfőbb jelentősége nem az ember gondolatvilágának felderítésében rejlik, hanem abban, hogy vallásos felfogása az ember cselekvőségét, magaviseletét szabályozza.

Az ember ugyanis folyton érzi függőségét a külterméezettel szemben, tudja, hogy úgy jóléte, mint balvégzete attól függ, hogy sorsa a legszorosabb kapcsolatban van a külvilág eseményeivel s e felfogásában támogatja az a hit, hogy a külterméezetben hozzá hasonló érzelmek, jóindulat, illetve rosszakarat uralkodnak.

Az ember függőségének ezt az érzetét szokásai, vallásos képzetei külsőleg is kifejezik.

Ez érzelem természetesen nem rögtön lép fel, teljesen kifejlődve. Kialakulása lassú folyamat eredménye.

A kezdetleges embernél, akinek a megélhetés gondjai egy perc szabad időt sem engednek, aki tehát csakis a megélhetés nehézségeivel törődik, s tovább egyáltalán nem gondolkodik, e képzetek alig találhatók fel; mihelyt azonban némi szabad ideje marad s állapotán eltünődik, kétségtelenül támadnak ez irányban is gondolatai.

A képzeteknek, amelyeket magának alkot, a felfogásoknak, melyeket megkonstruál, szigorú logikai következetességük nincs ugyan, gondolatmenetében ellentmondások, ugrások fordulnak elő, de az így kialakult világnézet az ő mindenkori ismeretének teljesen megfelel.

Rejtélyes, idegen hatalmakat észlel, amelyek ellenében védekeznie kell. Titokzatos erőket érez, amelyeket felfogni nem tud, de amelyeket megismerni törekszik, amelyekkel viszonylatba igyekszik lépni.

Ha már most a kezdetleges népek vallását vizsgáljuk, úgy annak lényegét a magában az emberben is működő erőhöz hasonló, *szellemeknek* nevezhető, titokzatos lényektől való félelemben találjuk. Igy Waitz »A kezdetleges népek anthropologiája« (1857) című művében kiemeli, hogy a kafferek Isten fogalmát nem ismerik, istenitiszteleti cselekményeket nem végeznek, de emellett minden szerencsétlenséget elhalt testvéreiktől származtatnak. Elhunyt főnökeik lelke emellett szintén tisztelet tárgya.

Hasonlóképp ír Fritsch a becsuanokról. Ő sem talált náluk vallást, de emellett azt látta, hogy hisznek szellemekben s tisztelik az elhunytak lelkeit.

Épp így viselkednek a damarák, a hottentották, a namakok. Ily alapon nyugszik a Déli s Indiai tenger szigetein, a Filipinákon, Japánban, Khínában és India hegyi népeinél elterjedt ősök tisztelete, valamint Észak-Ázsia népeinek samanizmusa is. Ugyancsak ez a vallása — I. G. Müller feljegyzése szerint —

Amerika összes népeinek is, bár e hit Mexikóban, Péruban már magasabbra, az ú. n. természetimádás fokára emelkedett.

E félelem oka a legkülönbözőbb forrásból támadó *fájdalom, betegség,* de különösen a *halál,* melyet a kezdetleges ember, aki elvonási képességgel egyáltalán nem bír, magának megmagyarázni nem tud; aki mindig csak a konkrét eseményeket látja s így a halált, a megsemmisülést minden egyes esetben külső, idegen, láthatatlan erőknek, valamely ellenséges szellemnek tulajdonítja.

Habár ekként a kezdetleges ember első és legfőbb érzelme a félelem, más érzelmeket is ismert, melyek szintén befolyással voltak vallásos felfogásának kialakulására. Az öröm, a gyönyör is jelentkeznek életében s ezek, szintén úgy mint azok külső, hatalmas erők adományai. A táncok, az énekek, vallásos lakomák bizonyságot tesznek a vallásos élet erről az oldaláról is.

A félelem és a remény ennélfogva már kezdettől két részre osztotta a felsőbb lényeket: egy részük segítő, támogató, más részük ellenséges.

A kezdetleges emberre nézve különben természetes a rejtélyes, hozzá hasonló, de nálánál sokkal hatalmasabb erőknek elképzelése.

Az érzelem, mely a bolyongó, a külső viszontagságoknak kitett embert elfogja, midőn az a vihartól űzetve, a villámtól megvakítva, a széltől hajtatva, vagy zsákmányát űzve, vagy erősebb vadtól kergetve menekül: azt a hitet kelti benne, hogy miként ő, amidőn zsákmányát üldözi, vagy ellenségeitől menekül, az akarat hatása alatt cselekszik: úgy a körülötte levő, reá ható tárgyakban ily akarat, ily erő szintén működik.

Az állatok éppúgy mozognak mint ő, de a növény is mozgatja ágait, levelei rezegnek. A víz mozog, emelkedik, szalad, susog. A kő ugyan nem mozog, de hányszor akadályozza az embert mozgásában, sérti meg esésében. Ugyanezt látja az égi testeknél, melyek szintén mozognak; a viharnál, mely sietve száguld; a villámnál, melyet egy láthatlan kar nyilazásának tekint; végül a tűznél, mely szintén életet tanusít.

Nem csoda, ha mindezek bámulattal töltik el, ha rejtett erőket lát bennük, amelyekhez félelmében, de reménnyel eltelve megnyugvásért is fordul.

Azért az élőt az élettelennel nem téveszti össze. Más okból retteg az egyiktől és más okból tart a másiktól. Az élő lényektől való félelmet közvetlen tapasztalata támasztja benne, míg a szellemektől való tartózkodást primitív általánosítási, elvonási képessége teremti meg. Hogy ily gondolatai vannak; azért, hogy élettelen testeknek lelket tulajdonít: nem áll alsóbb fokon mint az állat, amelynél ily képzetek még nincsenek.

E rejtélyek kulcsát, e jelenségek magyarázatát azután önmagában találja fel. Saját magát, embertársait vizsgálva, jut oly képzethez, oly magyarázathoz, mely előtte a kültermészetet sokkal érthetőbbé, felfoghatóvá teszi.

Gondolatmenetét a *halál* szemlélete indítja meg. Szembetünő különbséget lát az előbb még mozgó, beszélő, cselekvő lény és a mozdulatlan, néma tetem között, oly különbséget, melyet megfejteni próbál. Az eltérés, a változás okát egy ismeretlen erőben, az éltető *lélekben* találja.

Ha a kezdetleges ember a lélekről világos, tiszta fogalmat nem is alkot, kétségtelen, hogy homályos sejtelmei támadnak egy, a testtől különböző lényről.

Támogatja e felfogást egy másik tünemény: az *álom* jelensége. Ennek a halálhoz való hasonlósága kétségtelen. A test itt szintén mozdulatlanul fekszik, holott a lélek messze kalandozik, idegen földeket bejár; az események egész sora megy vele végbe. Sőt itt még meglepőbb ténnyel találkozik. Álmában összejön azokkal, akik már rég meghaltak, együtt van elhunyt szeretetteivel, tehát abban a világban jár, amelyben a halottak tanyáznak. Álmában lelke mindenfelé csapong, míg felébredve, magát ugyanazon a helyen találja, hol elaludt s társai is igazolják, hogy arról a helyről az egész idő alatt el nem mozdult. Betegségében *víziói, hallucinációi* alkalmával szintén a legkülönbözőbb tetteket viszi végbe, a legváltozatosabb behatásokat szenvedi el, anélkül hogy mindezeknek külsőleg rajta nyoma maradt volna. Majd mikor önkívületi állapotba jut, lelke el is hagyja testét, s így azt gondolja, hogy maga a halál is, melynek igazi felfogásához, a megsemmisülés gondolatához, a kezdetleges ember eljutni nem tud, nem egyéb mint a lélek távollétének állandósulása.

Mindezen tapasztalatok az embert arra bírják, hogy önmagát két részből állónak, két elemből, a lélekből és a testből összetettnek képzelje.

A léleknek első sorban csak hatását, megnyilatkozását észleli. Azonban kutatja e hatások érzékelhető okát is s így fogamzik meg benne a gondolat, hogy a lelket a *lehellettel,* az *árnyékkal* azonosítsa, annak székhelyét hol a *vérkeringésben,* hol a *szívben,* hol a *vesékben* keresse.

A lélek, melyet ekként felismer, nem különbözik a testtől, csak annyiban, amennyiben lehelletszerűbb, árnyékot nem vet. De azért mindazon tulajdonságokkal bír, amelyek a testen észlelhetők. Igy rendelkezik mindazon érzékszervekkel, amelyekkel az élők bírnak, testi szükségletei éppúgy jelentkeznek, mint az élőknek, s épp azért táplálékra éppúgy igényt tart, mint amazok. Az eszközökre, fegyverekre, szolgákra éppúgy reászorul, mint az élők. Sőt a halhatatlanság sem biztos tulajdonsága a lelkeknek, mert bizonyos idő mulva elenyésznek azok is, megsemmisülnek.

Más népeknél, mint az eszkimóknál, a *lélek* — Crantz tanúsága szerint — az *árnyékkal* azonos, míg másutt ismét a *visszfény,* a *visszatükrözött kép* felelne meg annak. A léleknek ily különböző felfogása természetesen idővel ellentmondásra vezet, és így kialakul annak a testiségéből lassankint kivetkőződő, éterikus fogalma, amely mindinkább nélkülözi a testi lét tulajdonságait, úgy hogy utoljára csak a puszta lét marad fenn számára. A kezdetleges felfogás azonban ezt az ellentmondást még nem látja s megmarad a lélek materiális képzeténél.

Minthogy már most úgy a természeti jelenségek, mint az állatok, növények, sőt élettelen tárgyak is az emberhez hasonló hatásokat fejtenek ki; minthogy továbbá a primitív ember azt tapasztalja, hogy azok a jelenségek: árnyék, visszatükröződő kép stb., melyeket ő a lélek ismertetőjelének tekint, úgy az állatoknál és növényeknél, mint az élettelen tárgyaknál is előfordulnak: mindezeknek szintén lelket tulajdonít. S ha talán valószínűnek is tarthatjuk, hogy eleinte az emberi lelket, különösen az elhunytak lelkét, képzelték olyannak, amely az élettelen tárgyakban, mint a többi élő lényekben, működik, hatást gyakorol, — s ezek a lelkek voltak elsősorban a tisztelet tárgyai is, — kétségtelen, hogy

már akkor is — függetlenül a meghaltak szellemétől — lelket tulajdonítottak az egyes tárgyaknak.

A két felfogás összevegyüléséből: az elhunytak lelkeinek uralmából s az egyes tárgyak lelkének elképzeléséből támad a legelső vallás, a legprimitívebb hit.

S mivel, mint láttuk, az az érzelem, mely az embert a szellemekkel, e láthatatlan erőkkel szemben elfogja, a félelem, törekvése pedig azok kiengesztelésére, megnyugtatására irányul: az első és legfőbb istenitiszteleti cselekvés a bajok elhárítását, az azokkal szemben kifejthető védekezést célozza. Az eredeti, bizonytalan függőséget mindinkább a konkrét függőség érzete kezdi felváltani; az ember fél a lelkektől, a holtak szellemétől, akik őt körülveszik; s minthogy elvonásra képtelen (hisz egész szellemi élete a konkrét jelenségekre irányul), e szellemeknek megtestesítése után törekszik s a lelkek megtestesítőjeként jelentkező e tárgyakat imádja is.

A vallásos érzület legelső megnyilatkozását tehát a *fetisimádásban*, a *fetisizmusban* látjuk. A legkülönbözőbb élő, de különösen élettelen tárgyak tisztelete ez. Az eszmetársítás, mely azt a felfogást szüli, hogy élettelen tárgyak oly hatalommal bírnak, hogy emiatt imádás tárgyai lehetnek, a legkülönbözőbb forrásból fakadhat. Gyakran egy kősziklának, egy száraz fatörzsnek hasonlósága egy elhunyt egyénhez az oka, hogy e tárgy valamely szellemmel azonosíttassék, annak lakóhelyéül tekintessék; máskor meg valamely véletlen esemény, pl. hogy az illető dolog az elhalt személy birtokában volt, vezet arra a meggyőződésre, hogy az elhunyt egyénisége átszállott abba; végül egy-egy tárgynak tulajdonított nagy érték (ami kezdetleges népek szegénysége mellett könnyen előfordulhat) készteti a primitív embert arra, hogy az illető dolgot imádja.

Igy például a négerek mindazt, ami feltűnő, bizonyos tisztelettel szemlélik. Ugyane jelenséget látjuk a polinéziaiaknál, akik, mint Ellis említi, az európaiak által hátrahagyott szánkót imádták, vagy a dakotáknál, akik Scoolcraft tanúsága szerint mindannak, mit megérteni nem tudnak, természetfeletti sajátságokat tulajdonítanak. Simon beszéli, hogy a sibka-indiánok istenitiszteleti cselekményeiket a tavak, patakok, sziklák s egyáltalán oly tárgyak előtt végzik, amelyek szokatlan külsejüek.

Kétségtelen továbbá, hogy mihelyt a népek a lelket a testtől különváltan is elképzelik, a tisztelet kiterjedhet a *sírra*, mint a lélek lakóhelyére is. Ezzel kapcsolatosn lép fel a *hulla* tisztelete. Sok helyt, így Új-Guineában a pápuáknál, ez a felfogás a lélek székhelyének, a koponyának kiszárítására vezet, míg Egyiptomban a hulla konzerválását és a múmiák imádását eredményezte. E hitnek elterjedésére látszanak utalni Európában az újabb kőkorszakban annyira elterjedt *arc-urnák*, melyekbe a hulla elégetése után a hamvak elhelyeztettek. Innét támad az a hit, mely ott, hol barlangok szolgáltak lakásul, a barlangokban látja a szellemek lakóhelyét s azokat tiszteletben részesíti. A német *Hell* összefüggése a barlang (Höhle) szóval kétségtelen.

Minthogy a sírt igen gyakran külső jelek, különösen kőrakás, domb, esetleg egy szikladarab teszik felismerhetővé, annak tisztelete átmegy magának a felállított kőoszlopnak, az azon elhelyezett obeliszknek tiszteletébe. Az emberi

kéz által alkotott, gyakran befestett kövek kultuszát látjuk a dakota-indiánoknál, valamint azt a felfogást, hogy az emberek a kövek gyermekei. Ugyancsak így lép fel a kövek tisztelete a Déli tenger szigetein. Sziriából a kövek imádása Asszíriában és Afrikában is elterjedt. Leghíresebb e tekintetben a *kaba* kultusza. Úgy Görögországban, mint Rómában is akadunk kövek tiszteletére.

Hasonló ezekhez a fadarabok, oszlopok imádása. Látjuk ezt az irok és delawar indiánoknál, ahol a különböző jelek az elhunyt minőségét jelölték. Dél-Amerikában és mindenütt találunk oly faoszlopokat, amelyek tisztelet tárgyai. A Déli tenger szigetein, a hajókon használt alakok szintén ily fetisek.

Mihelyt a lélek fogalma elvontabbá válik s a nép általában felemelkedik a szellem fogalmához, tág tér nyílik a legkülönbözőbb tárgyak imádására. Tisztelet, imádat tárgya lehetett mindaz, ami az egyénnel bárminemű összefüggésben volt, mindaz, ami annak kiegészítő részét képezte (így támadt a relikviák imádása), majd mindaz, ami támogatja, segítségére van. A diadémok, a koronák tisztelete, mely ma is általános, úgy látszik, szoros összefüggésben van azzal a tisztelettel, mely azok tulajdonosát illette. Tisztelet tárgya lehet így a fegyver, mely az egyént az ellenségtől védi, a ruházat, mely az idő viszontagságai ellen oltalmazza az embert. Igy látjuk Kelet-Indiában, hogy a hindu nő imádja a kosarat, melyben élelmiszereit tartja, a kézi malmot, amelyen gabonáját őrli, az eszközöket, melyeket házimunkája körében használ. Az ács imádja bárdját, a brahman íróvesszőjét, a katona fegyverét. Igy imádkozik — Lyell tanúsága szerint — a halász hálójához, a takács szövőszékéhez, az irnok tollához, a bankár könyveihez.

A viszony azonban, mely a *fetis* és imádója között fennáll, nem az alávetettség, az engedelmesség viszonya. Félelemtől űzetve a vadember a szellem kiengesztelésére, befolyásolására törekszik, s ezt nemcsak áldozatok, hanem gyakran fenyegetések árán is elérni igyekszik. Szükség esetén attól sem riad vissza, hogy a régit eldobva, magának új fetist keressen.

A fetisimádás a vallás legalsó fokát, a tisztán *egyéni vallást* jelenti. Mindenki azt a tárgyat választja imádata tárgyául, melynek bármely külső okból reá nézve különösen figyelemreméltó jelentősége van. Általános vonást itt még nem észlelünk.

Még szintén primitív hit a fetisizmussal sok rokonságot feltüntető *totemizmus,* vagyis állatoknak, növényeknek imádása. Ez a vallásos érzelmek fejlődésének már magasabb fokát jelenti.

Míg a fetis, mint imádat tárgya, inkább csak eszköz, s közte és tisztelője között bensőbb kapcsolat nem áll fenn : a totemizmusban már a ragaszkodás, a vonzódás jeleivel találkozunk, amelynél fogva a hívő szorosabb összeköttetésben képzeli magát tisztelete tárgyával.

A totemizmus az előbbi fokkal, a fetisizmussal, szemben más tekintetben is haladást jelent. Itt már nem egyéni az istenség, hanem a nemzetségé, a törzsé. A totemizmus legteljesebben Észak-Amerika indiai törzseinél van elterjedve.

Igy az irokoknál minden nemzetségnek megvan a maga *toteme,* s e totemek egyszersmind az illető nemzetség, illetve család megnevezésére szolgálnak.

Igy a tlinkit törzs két főnemzetségre : a farkas és a holló nemzetségre szakad, mindkettő azután több alsóbb nemzetséget ölel fel.

Kiindulópontját e hitnek kétségkívül az a körülmény képezi, hogy a kezdetleges ember magát az állatokhoz sokkal közelebbállónak érzi mint a modern ember. Ennélfogva semmi különöset nem talál abban, hogy magát egyes állatok leszármazottjának tekintse. Az átváltozások a kezdetleges ember előtt különben természetesek ; látja, miként lesz a bábból pillangó, miként elevenedik meg gyakran az élettelennek látszó rög ; s így nem ütköznék meg azon sem, ha társai közül valaki állati alakban jelennék meg előtte. A tlinkit-indiánok pl. a medvét elváltozott embernek tartják. A karenek a vizekben embereket sejtenek, akiknek sárkány alakjuk van. Az átváltozás tulajdonsága különösen egyes embereknek, így a kovácsoknak, a varázslóknak tulajdoníttatik. De gyakran a törzsfőnökökben is megvan e tehetség. Máskor nem valóságos átváltozást, hanem csak a szellem átvándorlását hiszi a nép.

Hozzájárul ehhez a kezdetleges nyelv fogyatékossága. A szókincs csekély ; a nyelv összefüggéstelen. Az embereknek nincs tulajdonnevük. Egymás megjelölésére leíró neveket használnak. Ilyenek : »fényes arc«, »hosszú haj« stb. A gyermeknek valami esemény után adnak nevet : ha a gyermek születésénél egy kutya van jelen, azt *kilat*-nak (kutyának) nevezik a beduinoknál. Állatnevek különben is általánosan alkalmaztatnak. A megnevezésnél megértés céljából az illető megjelölése szükséges. Idővel ez elhanyagoltatik. A »tigris«-nek nevezett őst valóságos tigrisnek tartják. Ily módon különféle hit támad. A kaliforniai indiánok szerint az egyenes ülés koptatta le elődeik, a coyotok (prairie-kutyák) farkát.

Az állati leszármazás állatrokonságra mutat. Az állattal e népek szelíden bánnak, de különösen tisztelik azt az állatot, amelytől származnak *(kobong)*.

Ha a hagyomány pl. arra utal, hogy valamely előd beszélő kigyó volt, a primitív ember mindkét felfogást elfogadja, s különösen ha gondolatainak külső kifejezést akar adni, egyesíti a tulajdonságokat s az emberi fejet a kigyótestre illeszti. Előállhat ez alak az ember és állat keveredéséből is. Innét származhatnak az asszír istenségek, a szárnyas oroszlán : a *nergal* s a halisten : a *nin*. Ilyenek az egiptomiaknál Osiris, Isis, Ptah.

Az állatok tiszteletét még más körülmények is előidézhetik. Igy Lippert, aki az emberi lélek tiszteletének folyományát látja az állati fetisizmusban, ezek tiszteletét onnét származtatja, hogy a halottat, ahelyett hogy eltemetnék, igen gyakran az állatoknak dobják martalékul, amelyekbe azután a holtak lelke átszáll.

Ugyanezt eredményezi a tetemnek a mezőn való elhagyása, a folyókba vagy tengerbe sülyesztése, vagy a hegyekre kitétele. Mint ahogy az állat szerzi meg ily módon a lelket, viszont másrészt a lélek keresheti föl az állatot. Az előbbi esetben a ragadozók : a sas, a tigris, a krokodilok, az utóbbi esetben a hasznos háziállatok tiszteletével találkozunk.

Igy a tibetiek szerint a hullát szétmarcangoló vércse, midőn a levegőben lebeg, az elhunyt lelkét viszi a mennybe. Az ezekhez közel lakó parziknál a kutya, a vércse, a halottakon tanyázó férgek a lelkek hordozói. Ily jellegű a *kigyók*

imádása. Ezek tisztelete azon alapszik, hogy, mint a házak, sírok közelében tartózkodó állatok, ők a távozó lelkek befogadói.

Az állatok imádását végül gyakorlati okok eredményezhették.

Némely állat veszélyessége által kelt borzalmat az emberben, s mint valami magasabb lény kényszeríti ki maga iránt a tiszteletet; az állatoknak más csoportja ellenben hasznossága által válik az emberiségnek áldásává s így támaszt maga iránt önkéntelen tiszteletet és szeretetet. E tényekre vezethetjük vissza egyfelől a nagy ragadozók, tigris, párduc, a krokodilusok, a cápák tiszteletét, másfelől a hasznos háziállatok, mint különösen a szarvasmarha, a tehén kultuszát.

Az újkori népeknél minde tanokat elhomályosította a keresztény felfogás; nyomaik azonban még ma is fellelhetők.

De nemcsak állatok, növények is szerepelhetnek az Istenség lakóhelyei, sőt valóságos istenségek gyanánt. Gyakran nem emlékoszlopokat állítottak a halott sírja fölé, hanem fákat ültettek oda, még pedig rendesen egyforma fákat, ami azután az illető fanemeknek a tiszteletéhez vezetett. Igy látjuk Indiában a fügefa egyik fajának, a *szent fügefának* (ficus religiosa) tiszteletét, melynél a hatalmas fa törzse a léggyökerek mint oszlopok által tartatik s dús levélzetével lombsátort alkotva, gyülekezési, istentiszteleti helyül szolgálhatott. Igy lett a *tölgy* is a germánok szent fája.

A növénykultusz más forrásból is fakadhatott.

A bódító hatás, melyet bizonyos növények, illetve azok kivonatai okoznak, a többi idegizgalmakkal azonosnak tekintetik; a primitív emberek azt képzelik, hogy az ilyen növénynedvek élvezetétől létrejövő izgatottságot szintén az illető növényben lakozó szellemek s démonok keltik. Ahol a hatás kellemes, ott jó, ahol ártalmas, ott ellenséges szellem él az illető növényben. A kellemes hatást előidéző növényszellem könnyen azonosíttatik az illető törzs elődeivel s e címen tiszteletben részesül.

Másrészt oly népek, melyek bizonyos növények által jellemzett vidékekről jöttek, vagy ott jelentek meg először, e tényt a fenti növényektől való leszármazás által magyarázzák.

Az elnevezés itt is alapja lehet a félreértésnek. Embereknek növényneveket adnak s később a képletes értelemben használt szólás szószerinti értelemben vétetik.

Másrészt, éppúgy mint ahogy a primitív népek az embert rokonságban levőnek képzelik az állatokkal, e hitük kiterjed a növényekre is, melyek ekként szintén az emberek ősei gyanánt szerepelhetnek.

Úgy a fetisizmus, mint a totemizmus felfogása szerint a szellemek a földön laknak. Az elválás, az elkülönítés a testtől, az eredeti lakóhelytől még nem teljes. Másképp alakul a felfogás, midőn a lelket teljesen különálló lénynek képzelik, olyannak, aki elhagyva a világot, magát a földet, egy idegen helyre, a szellemek lakóhelyére költözik.

E gondolatmenetnél a holttesteknek sírba helyezése könnyen arra a felfogásra vezethet, hogy a szellem már most a földben lakik. Később maga a föld válik ily módon istenséggé, amit a γεά μιτήρ, anyaföld kifejezés eléggé bizonyít.

A *samanizmus* hite szerint a lelkek egy más világban élnek. Ez a tan az átmenet a földi tárgyaktól az égi testek, a menny, a nap és hold s a csillagok tiszteletéhez. Ez a hit nem jelzi a vallásos képzeteknek magasabb fokát. A fejlődés ugyanazon fokán a törzsi, a községi közönségekben fordul elő e tan is, de a felfogás egy oly elágazását jelenti a kezdetleges vallásnak, mely alkalmasabb valamely általánosabb hit létesítésére, mint aminőre képes egyes állatok vagy növények tisztelete.

A menny és égitestek eleinte éppoly fetisek lehetnek mint a külvilág többi élettelen tárgyai. Tiszteletüket különösen az a körülmény segítette elő, hogy a menny, a csillagok a földi dolgokkal szemben felsőbbranguaknak, kiemelkedőbbeknek tartatnak s így rendesen az uralkodó osztály istenségei. Mint ilyenek terjednek el azután az illető társadalomban.

Később azonban ez a fölfogás e tárgyak tekintetében változott. Nem ők maguk a tisztelet tárgyai többé, inkább csak a szellemek lakóhelyei, esetleg eszközök, melyeket egy hatalmas lélek irányít. Ily jellegű a tűz tisztelete is.

A természetimádás ezen fajának továbbfejlődését különösen fejlettebb kulturákban látjuk, főként ott, hol az ismeretek az égi jelenségek felé fordulnak, azok mozgásának szabályszerűségét konstatálják, azok befolyását, jelentőségét, fontosságát az emberi életre észreveszik.

A menny, az égi testek tiszteletét a fejlődés bizonyos fokán minden népnél fel is találhatjuk; különösen kifejlődve azon nagy, egységes birodalmakban látjuk, melyek az ókor kezdetén a különböző községekből, törzsekből kialakultak.

Az égi testek tiszteletének a hatalmas államokban mutatkozó nagy elterjedését az azokat létrehozó hódítással is kapcsolatba hozhatjuk. Ezek az országok a hatalom birtokában a többiek felett álló isteneket, különös előszeretettel pedig az égi testeket választották maguknak istenekül, s ezeket mint fő-fő istenségeket a többi meghódított népekre is reáerőszakolták.

S tényleg, a nagy hódító államokban, így Egiptomban, Babilóniában, Perzsiában és Indiában az uralkodó vallás mindenütt az *uranizmus,* az égi testek tisztelete.

Eltekintve a fenti gondolatmenettől, e természeti istenségek kifejlődésére kétségkívül befolyással volt az a szerep is, mellyel ezek az égi jelenségek a természet háztartásában bírnak.

A léleknek, a szellemeknek azon mélyebb felfogása, mely a samanizmusban mutatkozott, eredményezi azután, hogy a különböző égitestek szellemek lakhelyeinek, azok eszközeinek, szerveinek tekintetnek.

Az emberiségben uralkodó szimbolizáló hajlamnál fogva a természeti erők külsőleg is megtestesíttetnek s így a totemizmussal kapcsolatosan azokhoz a különböző ember és állat összeköttetéséből konstruált istenségekhez vezetnek, melyeket úgy az egiptomiaknál, mint az asszíriaiaknál és babilóniaiaknál találunk, avagy ezeknek emberi alakban történő kifejezését eredményezik, mint azt a brahmanoknál látjuk, ahol az istenséget jelképező emberi alakok

hatványozott szervekkel, több fejjel, száz kézzel és lábbal ábrázoltatnak, mint ahogy képességeik is az emberek tulajdonságait sokszorosan felülmulják.

Mindezen vallások politheisztikusok, több istent hívők. Minthogy azonban a természeti jelenséget imádó vallások a szellemeket a természeti erőkben működők gyanánt fogják fel s ezeket nem külön hatalmaknak képzelik, hanem a természet minden nyilvánulását egy egységes isteni szellem megnyilatkozásának tekintik, könnyen eljutnak a pantheisztikus felfogáshoz.

Az istenség ilynemű elképzelése valószínüleg már úgy Egiptom, mint Babilónia vallásában megvolt, a hinduk vallása, a brahmanizmus pedig kifejezetten eljutott az istenség ilynemű tanához.

Ámbár kétségtelen, hogy úgy a fetisimádásban, mint a totemek tiszteletében, valamint a természetimádásban a szellemek tiszteletének nagy jelentősége van, *a lelkek imádása,* az *animizmus,* igazi, világos alakjában az emberi lélek tiszteleténél mutatkozik.

Az előadottakkal párhuzamos átalakulás az, midőn a lélek fogalma jelentősebben kialakulván, a szellem az emberi testtel, az emberrel lép szorosabb összeköttetésbe s a vallás az *elhunytak, az ősök tiszteletében* nyilvánul meg.

E tiszteletnek is gyakran jellege a fetisimádás.

A főnök tiszteletét halála után bebalzsamozott vagy megszárított holttestének tisztelete váltja fel. A lélek nem csupán a testben, hanem annak részeiben is megvan. Ez a felfogás, mint láttuk, a *relikviák* tiszteletéhez vezet. Az imádat tárgya gyakran egy *alak,* mely részben maradványaiból, részben idegen anyagokból állíttatott elő s az elhaltat ábrázolja. Máskor az illető hamvaiból készítettek hozzá hasonló alakot, vagy hamvait emberi formákat feltüntető hamvvederbe tették s ezek, mint az elhunytnak jelképei, a megfelelő tiszteletben részesültek.

Az így vagy bármi más módon készült képmásokkal a halott teljesen azonosíttatik. A halotti lakomákat ezen alakok jelenlétében tartják, a kiengesztelő áldozatokat előttük mutatják be.

Az említett esetekben az áldozók, az imádkozók még emlékezetben tartják, hogy az illető kép vagy szobor az elhunyt szellemének csak ábrázolója, később az emlékezés elhomályosul s pusztán a kép, a szobor, az emlékeztetés céljából alkotott képmás részesül tiszteletben s lesz az imádás kizárólagos tárgya.

Ily esetekben *bálványimádásról* beszélhetünk.

A lelkek kultusza részben mint az *ősök imádása,* részben mint *kiváló férfiak, nagy emberek tisztelete* lép fel. Az ősök tiszteletével különösen oly közönségekben találkozunk, amelyeknél a családias érzelem erős, hatalmas. Itt az ős, a patriarcha, ki már életében tiszteletnek örvendett, halála után imádat tárgya lesz. Az ősök tiszteletének kiképződése azonban feltételezi már az egyedi család kialakulását.

Nagy férfiak, kiváló egyének tisztelete viszont oly közönségek körében fejlődik ki, melyek az egyest már érvényesülni, erejét értékesíteni látták, melyek az ember képességeiről, hatalmáról már fogalmat szereztek. Ily törzsek szemében emelkedhetett ki az egyes annyira, hogy egyrészt önmaga istenségnek tekintetett, másrészt az istenség emberi alakkal volt felruházható.

Kezdetleges népek minden kiválóságot természetfelettinek, isteni eredetünek tekintenek. Midőn tehát valakinek kiválóságát hirdették, azt egyszersmind istenítették is. Leginkább a főnökök, a királyok részesíttettek ily tiszteletben, máskor ismét varázslók istenítésével találkozunk. Gyakran már életében részesül az illető e tiszteletben, mely halála után még teljesebb lesz ; hisz elhunytával a dicsőített még hatalmasabbá válik.

Ezeken az alapokon szintén *politheizmus* fejlődik.

Az elhunytak, az ősök száma idővel szaporodik. Ezek különböző feladatot teljesítenek, különböző szerepet nyernek, és így elkülönülvén, hatalmas pantheont alkotnak. De míg ily módon egyrészt az elhunytak, az ősök, az elődök az imádat tárgyai s hősökké, félistenekké, sőt istenekké válnak, másrészt a természet erői, melyek hatását az ember folyton érzi, s melyek szintén tiszteletben részesülnek, kapcsolatba hozatnak lelkekkel s szellemekkel, emberi alakokkal ruháztatnak fel, s ily formában lesznek tisztelet tárgyai.

De más körülmények is előmozdítják a vallás körében az anthropomorfizmus terjedését.

Midőn az ember a természetben mutatkozó különböző erőket, melyeket pedig imád, elképzelni akarja, cselekvő lényeknek, embereknek, emberekhez hasonló lényeknek képzeli őket, akik épp úgy éreznek, épp úgy tevékenykednek, épp úgy cselekszenek, mint az ember. Minden természeti erőt, sőt minden tulajdonságot önállósítván, ekként az isteneknek hatalmas tömege támad, akik azután különböző fokozatok szerint helyezkednek el az istenek pantheonjában. Itt szerepel a míthosz.

Kétségkívül a nép fantáziájának szülöttei e mesék, de tagadhatatlan az is, hogy számtalan esetben e mondáknak történelmi alapjuk van.

Míg egyrészt a természet eseményei, feledésbe menvén elnevezésük, mint emberek tényei szerepelnek, addig másrészt emberek cselekvései jelentkeznek istenek tényeiként.

E különböző felfogások összeolvadása vezet ennélfogva az anthropomorfikus politheizmus kifejlődéséhez.

Egyfelől nevezetesen az ősök, a nagy emberek lesznek az istenek, másfelől a természeti erők szerepelnek részben mint hatványozott képességekkel biró emberi lények, részben mint azok eszközei, segédei. Az istenek tehát mindkét esetben az embernek hatványozott alakjai. Ezt bizonyítják úgy Keletindia borzalmas bálványai, mint a görögök és rómaiak eszményi szépségű képei és szobrai.

Az értelmi fejlődés bizonyos fokán a politheizmus csak ideiglenesen uralkodhatik az elmék fölött. A gondolkodás belterjesebbé, logikusabbá válásával, a tudás növekedtével, az okozati kapcsolat előtérbe lépésével, a vallási képzetek is mind egyszerűbbekké, következetesebbekké lesznek. Nem forog fenn többé annak szüksége, hogy minden természeti erőre külön istenséget képzeljenek s hogy minden sajátosság istenség gyanánt szerepeljen.

Az erők rokonsága és kapcsolata előtérbe lép, összefüggésük szembetűnőbbé válik, az istenségek tulajdonságainak közössége szintén felismertetik s így megindul a különböző istenségek egységesítése.

Átmenetet alkot a teljes egységesítéshez az ú. n. *hénotheizmus* (M. Müller), vagyis a vallásnak az az alakja, mely még több istent ismer ugyan, de ezek közül egyet legfőbb istennek tekint. A többi istenek csak ennek az egynek különböző formái, változatai. A hinduk vallása a Védák korában felelne meg legteljesebben a vallás ezen fejlődési fokának.

De ugyancsak az egységesítési törekvés behatása alatt támadnak azok a vallásrendszerek is, amelyek már csak *két* főistent ismernek, mint a Zoroaster tana, ahol Ahura-Mazdu (Ormuzd) áll szemben Ahrimánnal; a világosság, a fény istene a sötétség istenével.

Itt azonban még hiányos az összefoglalás. Csak midőn végül az egységesítés teljessé válik, keletkeznek a monotheisztikus szokások. Ámbár az *egy istenség* felfogása az értelmi fejlettség bizonyos magasabb fokát kívánja s azt feltételezi, hogy a nép, mely elfogadja, az előző fejlődési fokokon is átment légyen, mindamellett magában a kulturában, az értelmi fejlettségben e fejlődés kizárólagos okát nem találhatjuk.

Maga a *faj* is sokat határozhat e tekintetben, amennyiben azt észlelhetjük, hogy a keleti népekben, különösen a sémi törzsekben, a vallásos érzület intenzívebb fejlődést vett mint a nyugati népeknél; mindamellett a külső körülményeknek nagyobb befolyása lehet a vallás ilynemű átalakulására.

Az erős törzsi szellem, mely a zsidókat a többi népekkel szemben elzárkózottságra utalta, ami viszont következménye, de némileg oka is lehetett állandó elnyomatásuknak, magával hozta a vallásos szellem erősebb fejlődését, a vallással való behatóbb foglalkozást. Ez — tekintve a zsidók fejlett elvonási képességét — könnyen vezethette őket az egy Isten fogalmához. De ennek az istenségnek még tisztán megvolt a faji istenség jellege. Ennélfogva kifelé még összeegyeztethető volt a politheizmus fogalmával.

Csak később, midőn a gondolkodás a monotheizmus megteremtéséhez vezetett, lett az istenség egy és ugyanazon, minden egyéb hasonlót kizáró fogalommá.

A monotheisztikus vallások mind *megváltó vallások* formájában támadtak.

Legkevésbé tűnik fel e jelleg a mohamedanizmusban, mely még sok tekintetben magán hordja az előző korok politheisztikus, sőt fetisisztikus jellegét. Sőt természetére nézve is túlnyomóan harcias, tehát ellentétben áll a többi, békét hirdető, kiengesztelő vallásokkal.

Sokkal tisztább alakban lép előtérbe a monotheizmus Confucius és tanítványa Meng-cse, Buddha és Jézus vallásában.

Amott az ősök tiszteletének fokozásából támad az egy istenség hite. Szigorú tárgyilagossága és prózaisága benső kapcsolatban van a nép felfogásával, melyben érvényesült. Morálja tiszta, világos; istentisztelete a legegyszerűbb, bár erősen külsőségek felé hajló. Elterjedése szoros összefüggésben van magával a társadalommal, melynek kebelén belül fellépett, másrészt a néppel, mely tanait elfogadta, parancsait akceptálta.

Míg a többi vallásokban a vágyakozások, a remények, az óhajok uralkodnak, itt azok háttérbe szorulnak a legprózaibb gondolkodás mellett.

A buddhizmusban a szellem szárnyalása, az eszményiség nem hiányzik. Egyrészt a természeti, másrészt a társadalmi viszonyok hatása alatt az egyén

kicsinységének érzete túlságos mértékben nyomult előtérbe s az egyén megsemmisüléséhez vezetett.

Az egyistenség hitének legtisztultabb felfogásával a *kereszténységben* találkozunk. Míg itt egyrészt a Teremtő mindenhatóságáról alkotott hit nem vezet az önbizalom teljes elvesztéséhez, mint azt a buddhizmusban látjuk, avagy ahhoz a fatalisztikus közönyhöz, mint azt a khínaiak, illetve a mohamedánok vallásában tapasztaljuk, másrészt nem eredményezi az egyénnek a hitén való túlemelkedését sem, hanem a szeretet, melyet a vallás hirdet, közelebb hozza az egyest a mindenség urához s azt annak részévé teszi, közöttük azt a viszonyt valósítja meg, mely az atya és gyermekei között fennáll.

E végtelen szeretet folyományai mindazon kisérletek, melyek az eredetileg ártatlan, de aztán bűnbeesett ember megváltását céloznák.

A kereszténység természetesen szintén nem maradt meg eredeti alakjában. A gondolat, mely benne kifejezésre talált, idővel változott, fejlődött. Átalakult, módosult, a viszonyok változásával, a műveltség, a kultúra haladásával. Ha talán némelykor az uralkodó osztályok szolgálatába is szegődött s eszközül szolgált az elnyomásra, mindig képes volt a hibáktól megszabadulni s oly alakot ölteni, mely a mindenkori legtisztultabb, legmagasabb felfogásoknak felelt meg.

A keresztény vallás ezen fejlődési képességének köszönhette egyrészt kétezredes uralmát, másrészt hatalmának folytonos terjedését, mely valószínűvé teszi, hogy eddig elfoglalt területét nemcsak megtartani, hanem hívőinek körét a jövőben még szaporítani is fogja. S mint ahogy eddig fejlődésképesnek bizonyult, úgy a jövőben is nemcsak erkölcstanában, de magában hittanában is képes lesz a változó világnézethez és tudományos felfogásokhoz idomulni, anélkül hogy lényegéből valamit veszítene s megszűnnék az maradni, ami mindig volt, a »könyörület és szeretet vallásának«.

V. Az erkölcs fejlődése.

A vallás az embernek a természetfeletti hatalmakba vetett hiténél fogva rendező, szabályozó elvvé fejlődött. A rokonszenv és a ragaszkodás érzete folytán, de nem kevésbbé a társak véleményének nyomása alatt az egyénben a szabályozás oly módja támad, amely összefüggésben áll a helyesről, a megfelelőről alkotott képzetével. Az ily alakban fellépő képzetek s felfogások nem pusztán az egyén sajátjai, hanem rendesen közösek a törzzsel, a nemzettel, sőt egy kulturkör tagjaival is. Az illető közönség, nép vagy nemzet *erkölcse,* illetve *erkölcsi felfogása* jut kifejezésre az egyén itéletében, eljárásában.

A közös érzelmek, a közös rokonszenv vagy ellenszenv folytán itt bizonyos eljárásmódok ösztönszerűleg fejlődnek ki, majd szokássá válnak s mivel leggyakrabban fordulnak elő, bizonyos nyomást gyakorolnak az egyesre. De ezenkívül az összesség értelmi tevékenysége folytán belátja bizonyos cselekvéseknek helyes, észszerű, céljaival egyező voltát, s e belátása folytán követeli e cselekvéseket. Végül a társadalom eszményeket alkot magának, hősöket, isteneket

teremt s ezeket követendő például állítja; kényszeríti tagjait, hogy ezekhez hasonlókká váljanak s ezek tanításait kövessék.

A nézeteket és felfogásokat bizonyos szentesítéssel látják el, a felállított parancsokhoz megfelelő következményeket kapcsolnak. Az egyes egyén az így megállapított parancsokat a legkülönbözőbb indokokból követi, illetve teljesíti. Az érzelem, az értelem, az ész e tekintetben nála is nagy szerepet játszanak.

A cselekvések bizonyos szervezete támad ekként. Ide tartoznak a helyeseknek, megfelelőknek, dícséretreméltóknak, tehát *erényeseknek* tekinthető cselekmények; ezekkel szemben állnak a helytelenek, meg nem felelők, megvetésreméltók.

A kezdetleges népek életmódjának s érzelmeinek megfelelőleg erkölcsük is vérengző, vad, kegyetlen. A rokonszenv a legszűkebb körre szorítkozik s itt is bizonytalan, bár egyes esetekben a cselekvés — tisztán indulati jellegénél fogva — a legmesszebbmenő önfeláldozásig is fokozódhatik.

Az erkölcsiség módosulását elsősorban az együttérzés növekedésében, a vérengző hajlamok gyengülésében, elenyészésében látjuk.

A legalacsonyabb erkölcsi állapot jellemző vonása az *emberevés* szokásának elterjedése. Kétségtelen, hogy a fejlődés legalsóbb fokán álló népeknél — még azoknál is, melyeknél az idegenek gyülölete erős, akik tehát gondolkodás nélkül öldösik az idegen törzsbelit, mint a busmenek, negritok, andamanok — az emberevés nem fordul elő; mindamellett a folytonos háborúk és ellenségeskedés folytán már korán szokássá válik e hajlandóság.

Nagyobb, fejlettebb, a kultura valamivel magasabb fokán álló népeknél e borzalmas szokást általánosnak tekinthetjük.

Bizonyos visszaesést látunk itt, szemben a legprimitívebb korszakokkal, az erkölcsök rettenetes eldurvulását; látjuk, hogy legkezdetlegesebb állapotán felülemelkedve, az ember az idegen törzsbelit kész zsákmánynak, elejtendő vadnak tekinti.

Az emberevés szokásának keletkezése a legkülönbözőbb okokra vezethető vissza. Gyakran az éhség, a húseledel utáni vágy, máskor babonák késztetik az egyént az emberevésre, amennyiben azt hiszi, hogy ellenségének elfogyasztása által megszerzi annak erejét, képességeit, ez által meghosszabbítja saját életét. De bármely okból támadjon is, az együttérzés teljes hiányára mutat.

Oldfield, valamint Cunningham szerint az emberevés szokása Ausztráliában általános, különösen a szervezetlen, anarchikus csoportokban fordul az elő, ahol a nyers erő uralkodik. Főként a gyengék, a nők s még inkább a gyermekek, vannak kiszolgáltatva e rettenetes sorsnak.

Ugyanezt a barbár szokást látjuk Melanéziában, a Viti-szigetek népeinél. Ezek mindjárt a csatamezőn fogyasztották el a megölt vagy foglyul ejtett ellenséget. Új-Kaledóniában az egyes törzsek között tisztán emberhúsért folytak a háborúk; hasonlókép a Fidzsi-szigeteken. Polinéziában e szokás a felfedezések idejében még nagyon elterjedt volt s még ma is előfordul. Látjuk ezt Új-Zélandban, hol általános volt; a Markiz-szigeteken, ahol a nők ki voltak zárva az emberhús élvezetéből; Tahitiban ellenben az emberek már irtóztak az emberevéstől.

Előfordul még a tűzföldieknél, Dél-Amerikában a guarajo-indiánoknál; Észak-Amerikában kivételesen a krik-indiánoknál. Ugyanott a *mohawk* elnevezés *emberevőt* jelent, ami arra utal, hogy korábban e törzsnél a kannibalizmus szintén szokásos volt. Az eredeti szokás lassan módosul. Idővel csak éhség esetén fordul elő s ha kivételesen más időben gyakoroltatik, egyes részeknek, mint a szív, a vese kövérjének, elfogyasztására szorítkozik.

Általános azonban mindenütt e fejlődési fokon az emberélet kevésrebecsülése. Magában a törzs kebelén belül legtöbbször az erősebb feltétlen joga dönt. A főnök, a vezér bármikor megölheti a gyengébbet. De még inkább előtérbe lép vérengző hajlamuk folytonos harcaikban, ellenségeskedéseikben. Észak-Amerika indiánja, bármily békésen is éljen törzsén belül, bátorságának jeléül az idegen ember fejbőrére vágyik. Egy sziú harcos még feleséget sem kap, amíg ily díszre nem tesz szert. Hasonlókép India hegyi lakói, a nagak, szenvedélyes embervadászok, akik dicsőséget látnak e foglalkozásban. A harc, az öldöklés iránti szenvedélyt különben még magasabb fokon álló népeknél is látjuk. Igy az újkaledóniaiak valóságos szenvedéllyel hadakoztak egymás ellen; a vitibeliek pedig isteneiknek véltek szolgálni, túlvilági boldogságukat akarták biztosítani a folytonos harcok által. Az északamerikai indiánok az ellenséget sohase támadják nyiltan; valósággal vadásznak egymásra, mint a vadállatokra. A legyőzött számára nincs kegyelem; rendesen kiirtják az egész meghódított törzset. Csak idővel terjedt el a szokás, hogy a nőknek, gyermekeknek megkegyelmeznek, akik azután a győző törzsébe részint mint rabszolgák, részint mint adoptált tagok bekebeleztetnek. Az ellenség legyilkolása, megsemmisítése azonban rendesen kínzások között történt. Az igazi harcos jellemvonása, hogy a kínzásokat szenvtelenül, moccanás nélkül, sőt ellenségeit gúnyolva tűri. Épp ily kegyetlenek az afrikai négerek is. A lesből való támadás, védtelenek, nők, gyermekek legyilkolása náluk is általános. A kafferek a harcban senkinek se kegyelmeznek.

Polinéziában, Új-Zélandban, a Markiz-szigeteken a vadak éppoly vérengzők. Itt azonban már a lovagiasságnak bizonyos kezdetleges fajával találkozunk, amennyiben gyakran a főnökök egymással harcolva döntik el a háború kimenetelét.

A harcok vérengző voltát mutatják az ókori nagy birodalmak emlékei is. Ugyanily kegyetlen szokásokat látunk a zsidóknál is. Igy az ótestamentom a következőleg szól: »De ama népek városaiban, amelyeket örökségül ad neked az Úr, a te Istened, ne hagyj élni csak egy lelket is« (Deuter. XX. 16.). De ha meg is kegyelmeztek foglyaiknak, kezük és lábuk ujjait rendesen levágták (Bírák I. 5.). S hogy magán a törzsön belül sem voltak a zsidók könyörületesebbek, mutatja a Bírák könyve XII. részének hatodik verse, ahol 42.000 efraimbeli, továbbá a XX. részének 46. verse, ahol 25.000 Benjáminnemzetségbeli leöléséről van szó.

Véres harcokról a Védák is gyakran beszélnek; sőt a khínai történet is tesz említést háborus korszakokról. Ezek is kevés foglyot ejtenek; a legyőzött vezérek megöletnek, míg a harcosok fülük levágása után szabadon bocsáttattak.

A görögök Homér idejében még erősen harciasak voltak. Achilles dicsekszik a városok kirablásával. Patroklusz haláláig kész volt a legyőzöttektől váltságdíjat elfogadni: de ez időtől kezdve minden kegyelmet megtagad. Maga a megölt ellenség hullája sem kíméltetik. Mindamellett a görög nép volt az első, mely némi nemzetközi jogot elismert.

A római még szintén vérszomjas nemzet volt. A legyőzöttek gyakran kiirtattak, mint Vacca lakossága Metellus parancsa folytán a Jugurtha-féle háborúban, avagy Galliának számos városa a győző Julius Caesar által. Titus leölte vagy rabszolgaként eladta a Jeruzsálem meghódításánál elfogottakat. A Koran különbséget tesz mohamedán és nem-mohamedán között. Míg azokkal szemben kegyelmet hirdet, másvallásuakkal szemben a legkegyetlenebb eljárást is megengedettnek tartja.

A keresztény egyház a harc borzalmait hiába iparkodott enyhíteni. A keleti birodalom bukásától a vesztfáliai békéig a nemzetek között folytatott háborúk telve vannak a legnagyobb kegyetlenségekkel és borzalmakkal, úgy hogy a görögöknél és rómaiaknál a vezérek nagylelküségével inkább találkozunk, mint e kor keresztyén vezetőinél. Később a foglyok megöletése már ritkaságszámba ment. IV. Henrik Caen elfoglalása után az egész lakosságot elűzte ugyan, de életben hagyta őket.

De még később is kegyetlen vérengzésekkel és pusztításokkal találkozunk. 1641-ben Tilly Magdeburg bevételénél körülbelül 40.000 embert pusztíttatott el s még 1796-ban is Bonaparte Paviában szabad rablást engedett. A háborúk borzalmai újabban mégis csökkentek. Közreműködött e tekintetben a vesztfáliai béke óta mindinkább érvényesülő nemzetközi jog, mely a hadakozók sorsát nemcsak javítani, de körüket meg is szorítani igyekezik, másrészt azok az újabb intézkedések, melyek célja a felesleges vérontás kerülése. Ilyen intézkedéseknek tekinthetjük legújabban a genfi konvenció, valamint a hágai konferencia határozatait.

De éppúgy, mint a hogy a kezdetleges ember ellenségével szemben nem érez könyörületet, ez érzés a nemzetség, a törzs kebelén belül is alig fejlődhet ki. Igy a betegek elhagyása, megölése napirenden van. Ugyane sors vár az öregekre is. E jelenséget látjuk egész Ausztrália területén, Új-Kaledoniában, a Viti-szigeteken, ahol az idősebbek elpusztítása csak kivánatos volt, mert szerintük a túlvilágba oly állapotba jut az ember, mint aminőben a földi életet elhagyja. E szokás még fejlettebb népeknél, mint a szumatrai lakóknál is előfordul. Feltalálható ez eljárás a busmanoknál, namakáknál, a kaffereknél. A becsuánok betegeiket, sebesültjeiket a községen kívül helyezik el, csekély ennivalóval ellátják őket, de máskülönben sorsukra hagyják. Az eszkimók, Kamcsatka lakói, a jakutok szintén így különítik el a betegeket s a nagyon öregeket.

Még csekélyebb a részvét és együttérzés, amellyel a primitív ember az újszülött gyermek iránt viseltetik. A gyermekölés minden kezdetleges népnél el van terjedve és sok helyt borzalmas arányokat ölt.

Épp úgy mint a gyermekölés, dívik a magzatelhajtás is. Oly kezdetleges közönségekben, mint a tazmániaiaknál, ausztráliaiaknál feltaláljuk azt. Itt még brutális, mechanikai az elhajtás módja. De előfordul ez úgy az északamerikai,

mint a délamerikai indiánoknál, Új-Kaledoniában, a Viti-szigeteken. Itt bizonyos növények főzetei használtatnak e célra.

Minél magasabbra jutunk a kulturális fejlődés terén, a gyermekölés szokását annál inkább megszorítva látjuk. Előfordul ez mindamellett az aztékok birodalmában, feltalálható a zsidóknál (Exod. I. 16.), bár itt a gyermek utáni vágy korán gátat vetett e hajlamnak; nagyban űzetett az egiptomiaknál, Assziriában, valamint Babilóniában. Khínában a gyermekek megölése már évszázadok óta tiltva van, de azért most is előfordul a gyermekek, különösen pedig a leánygyermekek elpusztítása. Stanton az összes születések 4—5%-ára teszi a megölt gyermekek számát.

Úgy Likurgus, mint Solon törvénye kifejezetten megengedi a gyermek megölését s tényleg, mint Duruy a Görögök történetében említi, a görög család sohasem volt számos s a gyermekek, különösen a leányok, kitétele igen gyakori volt. Káros hatása ez eljárásnak korán meg is látszott, amennyiben a tiszta vérű spártaiak száma 8000-ről (ahányan Herodotos idejében voltak) 1000-re szállt alá, mint azt Aristoteles megjegyzi, s kevéssel utóbb Agis király idejében már csak 700 ilyen volt található. Rómában ezzel szemben — úgy látszik — nem volt szokásban a gyermekek megölése. Ezért látta szükségesnek a XII táblás törvény elrendelni, hogy a teljesen nyomorék gyermek megölessék. Ámbár az apa gyermeke élete felett szabadon rendelkezett, a fiugyermeket, valamint az első leányt, nem volt szabad megölni. Később született leányok is csak a szomszédok beleegyezése mellett voltak megölhetők. Lassankint e szokás feledésbe ment, az apa hatalma korlátlanná vált s gyakori lett a lányok elpusztítása. Kétségtelen, hogy a leánygyermekek e tömeges megölése nagyban előmozdította Róma bukását.

A germánoknál szintén megvolt a gyermekölés szokása, de inkább csak a szegényebb osztálynál. A normannok Izlandban, midőn a keresztény vallásra tértek át, kikötötték azt a jogukat, hogy gyermeküket szükség esetén büntetlenül meg is ölhessék. A vizigót törvény még kimondja, hogy »ha a kitett gyermeket valaki megmenti s szülei visszakövetelik, a nevelő szülő fáradságáért egy szolga vagy megfelelő pénzösszeg adandó«. A burgundok, a szalii, ripuári frankok, allemanok, szászok, frizek és lombardok törvénykönyveiben nemcsak a gyermekölés, de már a magzatelhajtás is, bár nem szigoruan, mégis büntettetik.

A régi kelták szintén gyakorolták a gyermekölést, számos sírhely tanuskodik e szokásról. A középkori Angliában a szászok törvénykönyve sehol sem említi a gyermekölés büntetését. Ámbár az egyház mindig szigoruan tiltotta e cselekményt, csak I. Jakab óta büntettetett kifejezetten, míg a magzatelhajtás csak III. György alatt mondatott ki bűncselekménynek.

Spanyolországban az egyház befolyása következtében már a VII-ik század óta halállal, megvakítással büntettetik a gyermekölés; hasonlóképp halállal rendelte büntetni azt Nagy Károly is. A gyermekek eladását Kopasz Károly rendelete szüntette meg a IX-ik században.

A civilizált népek a gyermekölést mindenütt büntetik. Angliában 0·186% a megölt gyermekek száma s hazánkban sem haladja meg a 0·2%-ot.

Nem kevésbbé jellemző a kezdetleges népek erkölcsére a gyengébb nemmel, a nőkkel való bánásmód is. Ha talán e tekintetben a legkezdetlegesebb törzseknél, mint a *veddáknál, ajnoknál* a nő emelkedettebb helyzetével találkozunk, a harcias hajlamok fejlődésével helyzete mind rosszabb és rosszabb lesz. Tazmániában, Melanéziában a nő sorsa nyomorúság, s gyakran ki van téve annak a veszélynek, hogy elpusztítják, felfalják. Ura, parancsolója zsákmányában alig részesül. A nő legtöbb helyt csak arra való, hogy férjét kiszolgálja. Eközben igen gyakran a legdurvább bánásmódot kénytelen elszenvedni. A nehezebb, különösen kitartást igénylő munkát a nő végzi. Különösen a föld mívelése az ő terhe. A férfi rendszerint csak vadászik, az ehhez szükséges szerszámokat készíti, minden egyéb munkát a nő teljesít.

Nemi tekintetben e népeknél — mint azt különösen a házasság s a család intézményének fejlődésénél láttuk — a legnagyobb szabadság uralkodik. A szemérem teljesen ismeretlen fogalom előttük. Nem csupán a legprimitívebb népeknél, mint a tazmaniaknál, busmanoknál, andamanoknál, ausztráliaiaknál látjuk ezt, de ugyanezt észleljük a melanéziaiaknál, polinéziaiaknál, a tahitiaknál is. A ruha, ha nem dísz gyanánt használtatik, tisztán a test védelmére szolgál, amit bizonyít többek között az a körülmény, hogy az eszkimók kunyhóikban ruhájukat rendesen le is vetik.

Épp azért, mert a szeméremérzet hiányzik náluk, a nő tisztaságának, szüzességének semmi értéket sem tulajdonítanak. A visszatartás kötelessége első sorban a férjes nőre nézve lép fel, aki felett ura feltétlenül s minden tekintetben rendelkezik.

A leányoknál a szüzesség értéklése a nővásárlás következményeképp fejlődött ki, midőn az érintetlen leányért nagyobb vételár adatik mint azért, akinek e tulajdonsága már nincs meg. Folyománya ennek, hogy a szülők leányaikat féltékenyen őrzik s a tilalom minden áthágását szigoruan büntetik. A szüzesség követelése azután a nővásárlás megszünte után is fennmarad.

Míg a nő ekként nemi hajlamai tekintetében szoros korlátoknak van alávetve, a férfi teljes szabadságot élvez.

Míg a nőnél a hitvesi hűség megszegése, a házasságtörés nemcsak büntettetik, de az elkövető a legridegebb megítélésben részesül, addig a férfit ily esetben is alig éri gáncs.

Az együttérzés, a szeretet növekedésével mindamellett itt is haladást észlelünk: látjuk, mint kívántatik meg a férfitől is a hitvesi hűség. Cselekménye bizonyos esetekben — akkor nevezetesen, ha a házasságtörés folytán a házasság felbontása vagy a házasfelek elválasztása bíróilag kimondatik — éppúgy mint a nő tette, büntetendővé válik.

Az emberek egymáshoz való viszonya tekintetében különben kezdetleges népeknél még mindig a nyers erő dönt. Az erősebb rendesen elnyomja a gyengébbet. Fontosabbá válik e jelenség a gazdasági élet fejlődésével, midőn azzal a törekvéssel párosul, hogy a javak termelésével járó munka, fáradtság más egyénekre áthéríttassék, mások viszont a dolgozás terhétől megszabaduljanak. Legteljesebben és legridegebb alakjában ez az irányzat a *rabszolgaság* intézményében érvényesül.

A kezdetleges vérengző harcok megszünésével, a legyőzöttek kiirtásának, a kanibalizmusnak háttérbe szorulásával emberiesebb gondolkodást, az együttérzés növekvését, egyuttal azonban a munkaerők nyers felhasználásának módját mutatja a *rabszolgaság* intézményének meghonosodása.

A rabszolgaság intézménye ott lép fel, hol az emberi munka használhatóságát felismerték. A vadász és halász népek még nem ismerik ezt az intézményt, a kezdetleges földmíveléssel foglalkozó törzseknél már előfordul, feltalálható a pásztornépeknél, tulajdonképp azonban csak a belterjesebb földmívelést, majd az ipart és kereskedelmet űző népeknél általános.

Polinéziában az intézmény még ismeretlen, de már megvan a Tonga- és a Sandwich-szigeteken; Tahitiben viszont a hűbéresség bizonyos neme fordul elő. A hűbérurak korlátlan fennhatóságot gyakorolnak a nép felett. Ugyanezt az uralmat látjuk Új-Kaledoniában, a Viti-szigeteken, egész Melanéziában, Celebesben, Jávában. Legteljesebben ez az uralom Afrikában érvényesül: a nép teljes alávetettségét a jolofoknál, Buszában, Asantiban, a kaffereknél látjuk; az összes néger államokban, a fullahknál, a bullomoknál, a beni-amer törzsnél. Az ita törzsnél a rabszolgák tulajdont szerezhetnek, házat építhetnek, házasságot köthetnek, csak bért kötelesek fizetni.

A jobbágyságba való átmenetet itt mindenütt nyomon követhetjük. Látjuk ezt Buszában, Sokotóban.

Babilóniában a rabszolgaság intézménye szintén ismeretes volt; a rabszolgák száma azonban csak később szaporodott el. Helyzetök elég kedvező lehetett, mert üzleteknél gyakran ők szerepelnek vezetőkként.

Egiptomban a rabszolgák száma szintén jelentékeny lehetett. III. Ramses harminc évi uralkodása alatt mintegy 113.500 rabszolgát ajándékozott egyedül a templom szolgálatára. A szolgák különben uruk hatalma alatt állottak, kik szabadon rendelkeztek felettük. Felügyelők vezetése mellett minden díjazás, ellenszolgáltatás nélkül dolgoztak neki. A foglyok azonban igen gyakran összeházasodtak a benszülöttekkel s így két-három nemzedék után jobbágyokká váltak, tehát abba a helyzetbe jutottak, amelyben a többi lakosság volt.

A zsidóknál csak az idegen lehetett rabszolga. A legrégibb törvénykönyvben a férfi csak hat évig szolgált. »A hetedikben szabadon mehet ellenszolgáltatás nélkül.«

Indiában a rabszolgaság a Védák idejében már ismeretes volt; fennmaradt a brahmanok alatt is. A Manu-féle törvénykönyv hétféle rabszolgát ismer. A hinduknál azonban a rabszolgaság a kasztrendszerrel szemben csekély jelentőségű.

Khínában a legkorábbi szakokban hiányzik a rabszolgaság intézménye. Klasszikus könyvük, a *Si-King,* nem tesz róla még említést. Mindamellett az intézmény itt is régi. Úgy leánygyermekek, mint a feleségnek eladása dívik, különösen éhség és nagy szükség idején. A rabszolgák rendesen nem részesültek rossz bánásmódban, büntetéseik azonban rendkívül szigoruak.

Mohamed szintén nem törölte el a szolgaság intézményét. Ugyancsak hitetlen rabszolgák tartását engedi meg, de azért a fogoly, ha mohamedánná is válik, továbbra is rabszolga marad. A gazda feltétlen ura szolgájának, vagyona

csak annak beleegyezésével lehet; mindamellett sorsukon úgy erkölcsi, mint jogi eszközökkel segíteni akart.

A görögöknél Homér idejében már ismeretes ez az intézmény. A rabszolgaság örökletes s a rabszolga eladható, megölhető; de másrészt vagyonnal bírhatott s szabadabban élhetett. A vidéken a rabszolga ritkaságszámba ment. A városokban számuk folyton terjedt, különösen midőn az a felfogás terjedt el, hogy a munka méltatlan a szabad emberhez. A dór államokban a rabszolgasággal szemben a jobbágyság intézménye dominált; ilyenek voltak a *heloták*, valamint a *peneszták*.

Rómában, minthogy a jog pusztán a szabad polgárok számára létezett, a rabszolgaság igen elterjedt volt. Szolga ugyan csak idegen lehetett; a rómait, ha reászolgált, a Tiberisen túlra kellett eladni. A kezdetleges kor rabszolgája jó bánásmódban részesült. De azért sem vagyona, sem családja nem volt; később a szokás folytán *peculiumra* tett szert.

Róma uralmának növekedtével, óriási birtokok támadásával helyzetük jelentékenyen rosszabbodott, s csak a mindinkább terjedő emberies eszmék, amint azok a filozófusok irataiban nyernek kifejezést, javítottak valamit sorsukon. A negyedik században a mezei rabszolgaságot a *kolonátus* intézménye váltotta fel, mely sok tekintetben a jobbágysághoz hasonló osztályt teremtett.

A germánok szintén ismerték a rabszolgaság intézményét. Még a Merovingok idejében is tisztán haszonállatoknak tekintettek ezek s teljesen a gazda hatalma alatt állottak. Felettük állanak a *litek,* akik azonban szintén nem rendelkeztek teljes szabadsággal.

A középkorban a rabszolgáknak földhözkötöttségét a keleti frankok fogadták el először. Az egyház, különösen Gergely pápa, a keresztények rabszolgaságban tartását ugyan tiltotta, de minthogy a tilalom a pogányokra nem vonatkozott, a szláv népek, ezek megtérése után pedig a Kelet, még mindig számos rabszolgát szolgáltattak.

A Karolingok óta az adósság miatti szolgaság eltöröltetett s emellett az egyház is élénken követelte a felszabadítást. Nyugat-Európában a XIII. században a szolgaság meg is szűnt. Helyét mindenütt a *jobbágyság* váltotta fel. Ez ugyan haladást jelent a rabszolgasággal szemben, de voltaképpen hanyatlás, amennyiben kétségkívül sok szabad ember sülyedt az akkori harcias időkben jobbágyságba. Helyzetük az egyes népek szerint a legkülönbözőbb. Angliában a XVI. században válnak a jobbágyok szabadokká; Franciaországban ezek felszabadulása már a XIV. században megkezdődött; ami kevés jobbágyság még volt, az 1789 augusztus 4-én éjjel szünt meg teljesen. Németországban a jobbágyok helyzete a parasztháborúk után rosszabbodott, felszabadításuk azonban már a XVIII. század elején megindult. Poroszországban teljesen 1807-ben szűnt meg; nálunk 1848-ban, Oroszországban 1861-ben töröltetett el a jobbágyság.

A gyarmatokon a rabszolgaság eltörlése az európai nemzetek által az 1815-iki bécsi kongresszuson kezdetett meg, amennyiben kimondatott, hogy a rabszolgakereskedés kalózság. A brit gyarmatokon 1833-ban, a francia kolóniákban 1848-ban, a holland gyarmatokon 1869-ben és Braziliában 1888-ban törölték el. Az Egyesült Államok 1866-ban szüntették azt meg.

A gazdasági élet erkölcse primitív népeknél egészen más mint a civilizáltaké. Ott ahol a kommunizmus uralkodik, azok a cselekvények válnak elitélendőkké, melyek az egyéni önzést szolgálják. Az itéltetik el, aki szerzeményét a többiekkel nem osztja meg, ki az összességet megkárosítja, ki fogyaszt, de nem dolgozik.

Máskülönben a munkátlanság, renyheség nem bűn; nem bűn más dolgának elvétele sem, ha az idegen kárára történik, s még a törzs kebelén kívül sem tekintetik annak, mihelyt a felesleges vétetik el. A tulajdon érzete itt még kevéssé fejlett. Sajátságos különbség tétetik azonban tetten ért és tetten nem ért tolvaj között. Míg amaz gyakran halállal büntettetik, emez szabadul, ha a lopott dolgot visszaadja. Mindezen esetekben inkább csak a jogi kényszer érvényesülését látjuk, semmint annak érzését, hogy a tett erkölcstelen s így jogtalan. A tulajdon, különösen a magántulajdon, fogalmának kifejlődésével növekszik a törzshöz, illetve az elfoglalt földterülethez való ragaszkodás. Igy támad a *haza* fogalma is, s keletkezik a *hazaszeretet* kötelessége, mely legmagasabb alakjában tisztán eszményi, ideális érzület, de keletkezésénél erősen magán viseli anyagi jellegét, gazdasági természetű eredetét. E fogalmat, a haza, hazaszeretet fogalmát, az állandó letelepülés ideje óta folyton meg is találjuk. Megvan e kötelesség úgy a görögöknél, mint a rómaiaknál, feltalálható az egész középkoron át, bár itt más kötelékek, mint a személyes ragaszkodás, hitbuzgóság kötelékei, gyakran háttérbe szorítják. A legujabb korban a haza szeretete ismét előtérbe lép, s a közért való önfeláldozás fogalmával azonosul s a legerősebb erkölcsi kötelességek közé tartozik.

A gazdasági élet fejlődésével a javak termelése, forgalma is nő s így előtérbe lépnek azok a kötelességek, melyek a szerződések érvényesülésével, a hitel biztonságával kapcsolatosak. Teljesen ez csak a régi kötelékek felbomlásával s a társadalom atomizálódásával következik be. Ma már ez irányban szigorú erkölcsi kötelességek állanak fenn, sőt az erkölcs sok tekintetben első sorban mint gazdasági erkölcs fejlődik, a munkálkodás, a takarékosság főerényeiként szerepelvén.

Mások korlátlan kihasználásának tilalmával már korán találkozunk. Igy Solon tilalmazta az uzsorát; hasonlókép Aristoteles is igazságtalannak tartja a kamatszedést. Epaminondas visszavásárolta a fogságba esetteket s hozománnyal látta el a vagyontalan leányokat; Cimon ételt és ruhákat osztatott szét a szegények között.

A kamattilalmat a zsidók is ismerték. Az ótestamentom így szól: »A te atyádfiától ne végy kamatot: se pénznek kamatját, se eleségnek kamatját, sem semmi egyébnek kamatját, amit kamatra szokás adni.« E tilalom azonban az idegenekre nem vonatkozik. »Az idegentől vehetsz kamatot, de a te atyádfiától ne végy kamatot . . .« (Deuter. XXIII. 19., 20.). Ugyancsak tilalmazta a kamatszedést valamint az uzsorát az Izlam is. Az uzsorát az egyház is üldözte; annak tilalmát az egész középkoron át úgy a pápai brevekben, mint a különböző törvényekben feltalálhatjuk.

De a szegények segítésére pozitiv intézkedéseket is találunk. E tekintetben ugyan első sorban a vallás befolyását látjuk. Úgy a buddhista, mint a mohamedán

vallás az alamizsnaosztogatást régóta kötelességnek tekinti s így e tekintetben kétségkívül széleskörű jótékonyságot észlelünk. A jótékonyságnak első benső nyilvánulásával mindamellett csak a khínaiaknál talákozunk. Döntő ezeknél is Konfucius tanítása. A kötelesség itt azonban már nem merül ki az alamizsna egyszerű osztogatásában hanem ezenkívül teljes odaadás kívántatik meg a hívőktől.

Náluk találkozunk az első kórházakkal és menedékhelyekkel. Thornton »History of China« című művében Te-vu császárt említi, mint aki már Kr. e. 1640-ben épített menhelyeket. Tényleg legtöbb kórházuk a Krisztus előtti X. századból származik. Van menhelyük vagyontalan özvegyek, valamint betegek számára; vannak betegeket segélyező egyesületeik, kórházuk a leprás betegek részére; aggkori menedékházaik, szegény gyermekek nevelését támogató intézményük. Indiában is már a Kr. előtti III. században találkozunk kórházakkal, bár ezek csak szűkkörüek és szegényesek voltak.

A zsidóknál tevőleges jóindulatot még alig látunk. Ilyenre legfeljebb Mózes III. könyve XIX. rész 9-ik versének sorai utalnának: »Mikor a ti földetek termését learatjátok, ne arasd le egészen a te meződnek szélét és az elhullott gabonafejeket fel ne szedd. Szőlődet se mezgéreld le és elhullott szemeit se szedd fel szőlődnek, a szegényeknek és a jövevényeknek hagyd meg azokat.« Sem kórház, sem menhely a zsidó földön sem Jézus előtt, sem pedig utána a legutóbbi időkig nem keletkezett.

A görögöknél szintén csekély jeleit látjuk a könyörületnek. Aristoteles Athén alkotmányáról írott művében ugyan kiemeli, hogy »szegények, kik három mina vagyonnal sem bírnak, valamint dolgozni képtelen nyomorékok, vizsgálat után a tanács részéről két obulusz napi segélyben részesíthetők«. A jótékonyság némi rendezésével csak a Kr. utáni első században találkozunk. Hasonló a helyzet Rómában. A pogány korszakban ez irányban mi sem történt. Az első kórházat leprás betegek számára szent Bazil építette Caesareában 370-ben Kr. után Valens császár adományából. Egy nemzedékkel későbben szent János fordította püspökségének bevételeit Konstantinápolyban menhelyek építésére. A IV. században épült Rómában is az első kórház egy keresztyén nő, Fabiola bőkezűségéből.

Franciaországban a VII. században épült fel a Hôtel-Dieu, Európának ezidőszerint legrégibb kórháza. Nagy Károly menedékhelyei a templomok és klastromok mellett támadtak; s a XII. század óta egyes királyok tettek intézkedéseket a nyomorékok, betegek, vakok segélyezésére. A jótékonyság igazi korszaka azonban csak a XVI. századdal kezdődik. Angliában 1536-ban törvényhozási intézkedések történtek a koldulás meggátlására, másrészt a betegek, szegények segítésére. Ugyanily intézkedéseket látunk Franciaországban is. XIV. Lajos 1662. rendeletileg mondotta ki, hogy minden város állítson kórházat betegei számára. Olaszország 1540-ben, Spanyolország 1483-ban tett hasonló intézkedéseket.

A tulajdonképeni haladás azonban csak a XIX. században látszik. A jótékonysági intézmények e században óriási mértékben szaporodtak. A gondoskodás nem csupán a betegekre, őrültekre terjed ki, hanem felöleli az összes testi fogyatkozásban szenvedőket, tehát: nyomorékokat, siketnémákat, sőt a rabokat.

Ámbár ekként az ujabb korban azt látjuk, hogy az emberek között a vérontás, a népek, egyének közötti kegyetlenkedés háttérbe szorul s a gyengéknek, a szegényeknek istápolását minden téren észleljük, a modern kor erkölcsét mégis teljes joggal *ipari és kereskedelmi erkölcsöknek* nevezhetjük, amint azt Letourneau, »Évolution de la morale« (1889) című munkájában teszi is. A jelenkor utilitarista és materialisztikus felfogása testesül meg ez erkölcsökben; céljuk ezeknek a javak gazdaságos termelése, azok megszerzése, nyugodt élvezése. Folyományai ez erkölcsök azoknak az elveknek és tételeknek, melyek az enciklopédisták, illetve a francia forradalom irodalmában az *emberi jogok* neve alatt szerepeltek s az egyén feltétlen érvényesülését célozták.

Legujabban ismét eszményibb törekvések kezdenek érvényesülni. Többé nem az *egyes,* hanem az *összesség* érdeke, java kezd előtérbe lépni, cselekvéseinknél döntővé válni, erkölcsi megitéléseinknél irányítóvá lenni.

Míg a XIX. század erkölcsi felfogása a javak produkálására, azok termelésére fektette a fősulyt, tekintet nélkül hogy e termelés kinek válik hasznára, az ujabb morál inkább a javak méltányos elosztását célozza, s e tekintetben próbál egy oly arányt megállapítani, mely az összes igényeknek megfelelne, de emellett az egyén kárával, hátrányával sem járna. De emellett más, eszményi irányzatok is mutatkoznak. Egyrészt az ismeretek, a tudás terjesztése, a szellemi élvezetekben való általános részesedés, de főként az emberi faj nemesítése, egészségesebbé, erősebbé, szebbé, nemesebbé tétele az a cél, az az eszmény, melynek elérésére a modern erkölcsi felfogás törekszik.

Az erkölcs jövő vitái e kérdések körül fognak majd mozogni.

VI. A jog fejlődése.

A társadalmi életet leghatározottabban és legkifejezettebben a jog rendezi. A vallás, valamint a szokás és erkölcs útján történő szabályozás inkább másodlagosnak, mellékesnek tekinthető, amennyiben a vallás az egyénnek helyzetét a felsőbb, túlvilági hatalmakkal szemben óhajtja megállapítani, az erkölcs viszont az egyes javítását, tökéletesedését célozza. A jog tendenciája ellenben egyenesen az emberek között fennálló viszonyok szabályozására irányul.

A jog lényegét — a többi rendező erőkkel szemben — mi abban láttuk, hogy itt a szabályozás a központi erőtől, a főhatalomtól indul ki. Kétségtelen azonban, hogy a rendezés e módját eleinte nem találjuk teljesen kialakulva. Fokozatos átmenetet észlelünk bizonyos eljárásmódok ösztönszerű, önkéntelen teljesítésétől azok szokásszerű követéséig, míg végül egyes tettek kifejezett tilalmazásával s így e parancsok folytán beálló tartózkodással, másfelől ismét más cselekvések megparancsolásával s ebből kifolyólag azok teljesítésével találkozunk.

Az ember rendezett eljárása tehát első sorban ösztönön, szokáson nyugszik. Az eredeti csoportban, sőt még a több nemzetséget felölelő törzsben is a helyzet ez. A szabályok, az eljárásmódok, melyek e korban a közönségek beléletét, a tagoknak egymáshoz, valamint az összességhez való viszonyát rendezik, még a gyakorlat, a szokás körébe esnek.

H. Spencer Szociológiájában a szertartásokat, a tiszteletnyilvánításokat, látogatásokat, diadalmi jelvények alkalmazását, a csonkításokat, az ajándékok adását tekinti oly tényeknek, amelyek szokásszerűleg megállapíttatván, a társadalmi életet legelőször rendezik. Kétségtelen, hogy az első szabályozás ily jellegű.

Az eljárási módok, melyek itt szerepelnek, legtöbbször a viszonyok külső nyomása folytán, önkéntelenül keletkeznek. Ha azután megvannak s eredményt mutatnak, akkor a gyakorlat által okozott könnyebbség folytán tovább is követtetnek. Máskor az illető cselekvésmód előnyös volta, vagy legalább is bizonyos előnyök elképzelése, bírta rá az embereket azok követésére.

De épp azért, mert ez eljárásmódokat nem tudatos megfontolás teremti meg, hanem nemzedékekre kiterjedő évszázados gyakorlat, követésük szinte szükségszerű, viszont áthágásuk e korban alig-alig fordul elő. Itt is találkozunk ugyan nagyritkán az eredeti szokás áthágásával, a gyakorlat megsértésével. A visszahatás, mely ilyenkor feltámad, éppoly önkénytelen, éppoly ösztönszerű, mint maga a szokás követése.

A megtorlás még legtöbbször csak megrovásban, a nemzetség által való kigúnyolásban, nevetségessé tételben áll, amelynek hatása azonban eredményesebb a legszigorúbb büntetésnél. Némelykor azonban már itt is valóságos kiközösítés fordul elő.

A kikényszerítésnek, illetve a megtorlásnak azonban egyrészt nincs *szervezett* jellege, másrészt maga a szabály nem lévén idegen, *kívülről jövő,* tehát *nem* is *parancs* alakjában jelentkezik. Ez esetekben tehát még jogról alig beszélhetünk. Megváltozik a helyzet, amikor a társadalom bonyolultabbá kezd válni.

Egyrészt tudatossá válik a rend, másrészt szándékolttá a sértésre beálló visszahatás.

E pillanatban már nem a szokás, nem a gyakorlat rendezi az ember cselekvését, hanem a *jog.*

Az átmenet legtöbbször nem rögtönös, bár — tekintve azt a fontos módosulást, melyet a közönségek életében azoknak állammá alakulása jelent — bizonyára a társadalmi rendet fenntartó szabályok terén is találkozunk ily hirtelen átalakulással. Legtöbb esetben mégis a jog működése csak megerősítése, szervezése, hatályosabbá tétele az eddigi bizonytalan megtorlásnak.

A társadalomban létező parancsok ugyanis azáltal válhatnak joggá, hogy támadnak egyének, kik nem azonosítják magukat az összesség, az uralkodó közönség vagy osztály felfogásával, akik a megszokott cselekvéseket nem hajlandók véghezvinni, akik az igazságot igazságtalanságnak érzik, *akikkel szemben* tehát az összesség által igényelt állapot elérése végett *erőszakra van szükség.*

Egy új, a régi közönséggel ellentétes társadalom hívei ezek, akiket a régi közönség tagjai ellenségnek, gonosztevőknek tekintenek.

Ez az idegen, a régi társadalom kebelében helyt foglaló, de avval szembe helyezkedő közönség vagy akként támad, hogy az egyik társadalom kiterjeszti hatalmát a másik fölé, aminél fogva a hódító és hódított között ellentétes érdekek keletkeznek, vagy akként, hogy a régi közönség körében új, a régivel ellentétes érdekek lépnek fel, új társadalom, új közönség támad.

A jog keletkezése tehát egybeesik az illető közönség öntudatra jutásával, annak felismerésével, hogy önálló érdekei vannak, amelyeket feltétlenül érvényesít; annak észrevételével, hogy az övével ellentétes érdekek, érzületét sértő cselekmények léteznek, amelyek ellen azután reagál.

Az előbbi szabályokkal szemben, melyek eleinte önkéntelenül teljesíttettek s csak később, kivételesen váltak kikényszerítettekké, ilyenkor rendesen parancsok támadnak, amelyek már kezdettől fogva kikényszerítésre szorulnak.

Az állam ezen működése első sorban saját fennállásának biztosítására, a kedvezőbb poziciókba jutottak helyzetének megerősítésére irányul.

A jog legelső funkciója tehát *bizonyos magaviseletnek, engedelmességnek* kierőszakolása. Első sorban áldozatot, lemondást követel, s ha ezt el nem éri, akkor kierőszakolja azt. Első megjelenésében a jog nyers erőszak, puszta kényszer jellegével bír, akár az egyestől, akár az összességtől, illetve annak képviselőjétől indul is ki. Minthogy azonban az egyén, kivételes esetektől eltekintve, az egésszel szemben gyenge, nem egy egyén, hanem mindig egy osztály, egy közönség igénye lép fel jog gyanánt. Önző, kényszerítő természetét enyhíti némileg, hogy isteni akaratból folyónak hirdettetik s még inkább szelídül, midőn igazolására megkísérlik egy magasabb rend célszerűségének hangsúlyozását. Változik ennek megfelelőleg eredeti jellege is és fejlődésével magánérdek helyett mindinkább közérdek hordozójává válik.

A jog kezdettől fogva nemcsak engedelmességet követel, de cselekvést is kíván. Minthogy azonban első alakja nem írott parancs s megjelenése sem törvényhozási tény alakjában történik, ténykedése inkább negatívnak, kizárólag megtorlónak tűnik fel. Ez azonban csak látszat. Működése mindjárt kezdetben is a rend fenntartására irányul. Az állam, a győző, úgy tűnik fel, mint a rend őrzője. A jog kikényszerítő működése pedig mindig másodlagos.

Ámbár tehát a jog első alakjában főleg büntető intézkedéseket tartalmaz, s tilalmakat állapít meg, a kezdetleges jog a mai büntetőjoggal még nem azonosítható.

Az első intézkedések, melyek különben a jogélet körében fellépnek, a kialakuló főhatalom megállapítására, az összesség épségének biztosítására irányulnak. Minthogy azonban e biztosítás a jog által történik, e megállapítás az egyesre nézve nemcsak *hatalmat* jelent, hanem *kötelességet* is; nem egyéni, hanem a közre irányuló érdekből létesül még e jog.

A kötelességek és jogok itt még élesen különválasztva nincsenek, s így vannak ténykedések, melyek mint jogok lépnek fel, más szempontból viszont kötelességeket jelentenek.

Különösen látható ez a közönség feje, vezetője jogállásának megállapításánál.

A főnök azon előjogok mellett, melyeket a maga számára a törzs többi tagjaival szemben igényel s amely engedelmességben, tiszteletben, adományok ajándékozásában áll: bizonyos feladatokat is tartozik végezni. Ő a vezér a harcban, a vadászaton, minden vállalkozásnál. E működésekhez azután már korán kötelességek is járulnak. Ilyen a főnök *törvényhozói, bírói* feladata, úgyszintén *rendőri* hatalma, melynek érvényesítése annál könnyebb és termé-

szetesebb, mert vezérük, főnökük szavait, utasításait követni a többiek már korán megszokták. Az ausztráliai törzseknél már megvan a főnöknek a csoport valamelyik tagja által elkövetett sértés esetében a fenyítési joga; s ezek ily alkalommal nem csupán itélnek, hanem egyúttal a jogszabályt is megállapítják. E megállapítás természetesen nem valódi jogalkotás, nem törvényhozás alakjában történik, hanem oly formában, hogy a vezetők, mint bírák, alkalmazzák a régi hagyományt, melyet csak ők ismernek. Hasonlóképp az aleutok főnökei döntenek perlekedések esetén, mint ahogy Új-Anglia törzseinéi, azaz a varupanvagok, naranganzettek, mohikánoknál, a gyarmatok alapítása idejében, a főnökök a bűntetteket saját belátásuk szerint büntették.

A feladat teljesítése azután külön jogokkal járt.

Számos esetben a főnök úgy tűnik fel, mint tulajdonosa a földnek, melyen a törzs tagjai élnek. Igy Új-Anglia indián törzseinek főnökei a törzs lakóhelyéül szolgáló terület felett szabadon rendelkeztek. Ugyanezt látjuk a Luçay-szigeteken, az Antillákon. A guaráni nép a falvak főnökei számára művelte a földet, a vadászat eredménye első sorban őket illette; ugyanazt látjuk a patagónoknál, valamint az araukánoknál. Afrikában a becsuánoknál a föld s általában mindaz, amivel a törzs tagjai bírnak, a főnöké. Ugyanezt látjuk a kaffer törzseknél is. Madagaszkárban úgy a szakalánoknál, mint a hováknál a fejedelem a föld ura. A mongoloknál a főnököké a föld.

A jog tehát első sorban a törzsfő jogállását biztosítja.

Az első büntetőjogi intézkedések, melyek e nevet tényleg megérdemlik, a törzsfő, illetve az összesség ellen elkövetett cselekményekre vonatkoznak. A *hűtlenség* már a germán törzseknél is a legfőbb bűncselekmény volt. Igy látjuk Dahomeyben, hogy a király élete elleni összeesküvés halállal büntettetik. Hasonlóképp a bazuto népeknél a főnök elleni engedetlenség büntetése a halál, míg Abessziniában a bal láb és jobb kéz levágásával sújtják.

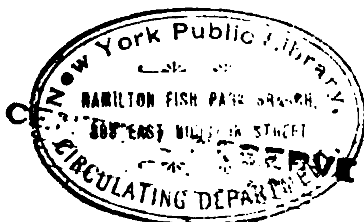
Ily súlyos bűntett volt a görögöknél a király hatáskörébe való avatkozás. A lakedemóniai királyok pl. jogosítva voltak háborút izenni. Aki őket e jogukban gátolná, a legsúlyosabb bűncselekményt követné el, mint azt Herodotos megjegyzi.

Hasonlókép a maatebeléknél az értékesebb szőrmék, az elefántcsont, a strucctollak az uralkodó tulajdonai. Ezek eladása tehát halállal büntettetik éppúgy, mint az évi adójáradék megtagadása.

De nemcsak a király jogállása fejlődik ki ekként. A kezdetlegesnél csak némileg magasabb közönségekben már találkozunk osztályokkal; s ez osztályok tagjainak kiváltságaik, különös jogaik szintén korán kialakulnak. Igy Új-Zélandban az *aréoiok* válnak ki, a maoriknál a *rangatira vahik,* Tahitiben a *rantirák* és *rangatirák.*

Igy látjuk Japánban a szamurajokat, akik szintén megkülönböztetett jogállással bírtak. Görögországban a eupatridák, Rómában a patriciusok válnak ki, akik külön jogokkal felruházottak, míg ezekkel szemben a heloták s perioikok a plebeiusok, jognélküliek, vagy legalább is szűkebb jogkörrel bírnak.

Az egyes fajoknak, a foglalkozási ágaknak, rendi kiváltságoknak kialakulását azonban az ókori nagy birodalmakban látjuk legteljesebben. Megvolt ez Egip-

tomban, fennállott Mexikóban, Peruban, de legteljesebb kifejlődésre jutott Indiában, a *kasztrendszerben*.

Amott a papok, katonák és földmívelők, emitt a brahmanok, kszatriák, szudrák és vajszják kasztjai a legélesebben körülírt, meghatározott foglalkozásokat űző, örökös rendekké váltak, amelyeknek betartása a legszigorúbban megkívántatott.

A főhatalom biztosítása mellett az istenség iránti kötelességek teljesítése teremti meg a kezdetleges társadalmak jólétét. A főnökök jogállása, valamint az összesség érdekei ellen elkövetett deliktumok után mindjárt az istenség iránt tartozó kötelességek elhanyagolása, tehát a vallás ellen elkövetett bűncselekmények jönnek. Itt elsősorban az istenségtől nyert titokzatos hatalommal való visszaélések szerepelnek. Igy a *varázslást* mindenütt a legszigorúbban büntették. Látjuk ezt a szoto-négereknél, ahol a büntetés a karóbahúzás, a maatabeléknél, az amatoza törzsnél, az összes kaffereknél. Ugyanezt észleljük az északamerikai indián törzseknél, a délamerikai patagonoknál.

Sok tekintetben e kategóriába tartoznak azok a cselekmények, amelyek a nemi érintkezést szabályozzák. Igy a *vérfertőzés* esetei, továbbá a házasságkötés szabályait megsértő eljárások az istenség, a vallás ellen elkövetett deliktumok. Sőt magára a mindennapi szükséglet kielégítésére vonatkozó cselekmények is kapcsolatba jutnak a vallással. Az egyes állatoktól, vagy azok egyes részeitől való tartózkodás, tehát *azok fogyasztásának tilalma* szintén vallásos eredetű. Számos, a gazdasági tevékenységre, a gazdasági életre kiható parancs, illetve tilalom ekként szintén vallási befolyásra vezethető vissza. A tulajdon védelme különösen ott kezd az összesség oltalma alá kerülni, ahol vallási biztosítást nyert, mint pl. Polinéziában a *tabu* intézménye által. Hasonló jellegű s a tulajdon megsértését jelenti a *házasságtörés* is. Különösen szembetűnő ez ott, ahol a nőnek elrablásával, elvitelével jár. E cselekmény minden körülmények között a férj, az úr, a gazda jogainak megsértése. Míg a *vadász-* és *halásznépek* e cselekményt a magánbosszú körébe utalják, az állattenyésztéssel, földmíveléssel foglalkozó népek az összesség ellen intézett cselekménynek tekintik.

Másutt bizonyos pozitív ténykedések, az összességre nézve hasznos cselekvések követeltetnek. Aki ezeket nem teljesíti, azt büntetéssel sujtják. Igy az eszkimóknál büntetik a fókavadászattól való elmaradást; büntetése a törzsből való kiközösítés. Peruban azok, akik a reájuk bízott földet nem művelték, súlyos büntetéssel sujtattak.

Az indiánoknál a bivalycsordák nyugtalanítása, a kaffereknél, az amatoza törzsnél a vizeknek, a králnak beszennyezése, a hidatsáknál a termelési rend be nem tartása sujtatik büntetéssel.

Legtöbbször azonban a *gyávaságot,* a harctól való vonakodást tekintik a legsúlyosabb bűncselekménynek. Igy látjuk ezt a Szamoa-szigeteken, ahol a gyáva elveszti minden tulajdonát, a potavatomoknál, ahol a törzsből kizáratik. A tusinoknál kutyákkal együtt kell ennie, míg az apalachitek lefokozzák s azután nyilakkal megölik. A kalmukoknál, mint Asantiban, a hadiszökevényre a halál vár. Ugyanezt találjuk a régi germánoknál is.

Míg ekként az itt felemlített cselekmények inkább mulasztások, tehát kötelességek elhanyagolásai, egész csoportja van a ténykedéseknek, melyek a társadalmi rend megsértését jelentik s ezért sujtatnak büntetéssel. Ilyenek pl. a közegészség körüli tilalmak.

Mint a fent elmondottakból látjuk, a jog első szabályozása: *közjogi*, vagyis az összesség érdekeit közvetlenül érintő viszonyok rendezésére irányul. Ez irányban a jog nem annyira jogosítványokat biztosít az egyeseknek, mint inkább kötelességeket ró reájuk, amelyek megsértése esetén megtorlást alkalmaz. Jog legfelebb annyiban biztosíttatik, amennyiben az egyes igényét érvényesítheti.

Az élet többi tereit a jog alig érinti s ha itt-ott mégis szabályozólag lép fel, a rendet akként létesíti, hogy az egyénnek, esetleg nemzetségének, családjának bizonyos tért enged, szabadságát biztosítja, de ez esetben azután jogainak érvényesítését is reá bízza.

Az összesség közreműködése itt abban áll, hogy az *önsegélyt* tűri s esetleg azt, aki ez igényét érvényesíti, támogatja.

A szabályozás ezeken a tereken is inkább nemleges s a jog nem annyira az egyes jogosítványokat állapítja meg, mint inkább azt írja körül, hogy mily esetekben és mennyiben engedi meg a sértett félnek a megtorló intézkedéseket. Egyrészt a közjog és magánjog összevegyítésének, másrészt a kezdetleges jog minden jogsértést megtorló orvoslásának a következménye azután, hogy nem csupán a büntetőjog keretében ma is helyet foglaló jogsértések találnak ily visszautasításra, hanem oly jogsértések is büntetéssel sujtatnak, melyek ma már csak kártérítésre jogosítanak. Ilyen többek között a kölcsönzött összeg meg nem fizetése, amelynek megtorló büntetésével nemcsak korai szakokban, hanem, mint pl. az adósok börtönével, még a mult század közepén is találkozunk. Más kötelmek nem teljesítése még e korban szintén többször toroltatik meg büntetőjogi úton.

A megtorlás módja különben a *talio,* a bűnténynek hozzá hasonló cselekménnyel való viszonzása. Ezen az állásponton áll az ótestamentum, mondván: »Ha valaki agyonüt valamely embert, halállal lakoljon. És ha valaki sérelmet ejt a felebarátján, amint ő cselekedett, vele is úgy cselekedjenek: törést törésért, szemet szemért, fogat fogért; amilyen sérelmet ő ejtett másban, olyan ejtessék rajta is.« (Mózes III. könyve, XXIV. rész 17. és 19. vers.) Ugyanezek az elvek, melyek a fentiek szerint a mózesi törvényhozásban előfordulnak, találhatók Hammurabi törvénykönyvében. »Ha valaki egy más ember szemét kiüti, az övé is kiüttessék; ha valaki másnak csontját töri, az ő csontja is eltöressék. (196., 197. §.) Ha valaki másnak fogát kiüti, az ő foga is kiüttessék. (200. §.) Ha valaki a házból tűzvész alkalmából valamit ellop, úgy tűzbe vettessék. Ha a gyermek apját megüti, úgy keze vágassék le.« Manu törvénykönyve ugyancsak úgy intézkedik, midőn kimondja: »Aminő testrészével a tolvaj vétkezett, elrettentésül azt a testrészét vágassa le a király.« (VII. könyv, V. rész, 334. §.) Igy látjuk, hogy a rágalmazás e törvénykönyv szerint a nyelv kivágásával, forró olajnak a szájba és fülbe öntésével büntettetett.

Ugyanezt az elvet vallja a római jog, ahol a XII táblás törvényben szintén a talio elve nyer alkalmazást.

A germán népjogok ugyanezt az elvet érvényesítik. Igy a gyujtogatót tűzhalállal pusztítják el; a hamisan esküvőnek ujjait vagy kezeit vágják le, az árulónak nyelvét szakítják ki.

A mohamedán jog szintén ismeri a talio büntetését, midőn súlyosabb lopások esetén a tettes jobb kezének elvesztésével bünhődik.

A legrégibb büntetőjog még folytatása a harcnak, mely a sértéssel megindult; nem egyéb ez, mint közvetlen elégtételvevés. Nem is az egyes, hanem rendesen egész nemzetsége keresi az elégtételt, s ha közvetlen nem is vesz részt benne, legalább is segíti a sértettet igényeinek érvényesítésében. Eredetileg minden sértést maga a sértett akadálytalanul megbosszulhatott. Különösen áll ez tettenérés esetére. A tettenért tolvaj vagy házasságtörő büntetlenül rögtön megölhető. De ugyanígy büntethető a közönséges gyalázkodás is. A vérbosszú végrehajtásába sem a törzs, sem az állam nem avatkozik; az összesség legfeljebb kötelezi a sértettet vagy nemzetségét az elégtétel megszerzésére. Gyakran évekig eltartanak az ily harcok s apáról fiura öröklődnek. A legtöbb északamerikai indián törzsnél a vérbosszú végrehajtása szent kötelesség; így látjuk ezt a kaliforniai indiánoknál is. A tuaregek minden váltságdíjat ridegen visszautasítanak, nem fogadnak el kompenzációt a beni-amer törzsbeliek, valamint a beduinok sem. A cserkeszek, valamint a kaukázusi karenek a legritkább esetben engesztelhetők meg; náluk a vérbosszú feltétlen törvény. Úgy Boszniában, mint Albániában avagy Montenegróban a vérbosszú ma is életben van.

A vérbosszú szokása — bármily mélyen gyökerezett is az emberi természetben — a gazdasági tényezők előtérbe nyomulásával lassankint átalakult. A bűncselekmény bizonyos javaknak a sértett nemzetségének való átengedése, bizonyos váltságdíj lefizetése által kiegyenlítettnek tekintetik. E váltságdíj nagysága azután aszerint változik, hogy mily nagy a veszteség, mely a sértett nemzetséget a bűntény által érte. Rendesen nagyobb a férfi, mint a nő, nagyobb a törzs egy kiválóbb emberének, mint egyik jelentéktelen tagjának meggyilkolásáért járó váltságösszeg.

A vérdíj nagysága Homérnél még nincs megállapítva. Ha a felek e tekintetben megállapodni nem tudtak, döntő bírák határoztak a vérdíjról. Egy ily jelenet volt Achilles pajzsán kidolgozva. A rómaiaknál Numa törvényei szerint a gondatlan emberölés váltságdíja egy kos. Szigorúbb sértéseknél a XII táblás törvény a sértettre, illetve hozzátartozóira bízza, hogy váltságdíjat követelnek-e vagy bosszút akarnak állani. Könnyebb testi sértések váltsága 25 as vala.

Hasonló az eljárás a germánoknál. Itt a váltságdíj Tacitus szerint barmokban fizettetett. Az ó-irlandi törvények a vérdíjat tehenekben állapítják meg, amelyekről kimondják, hogy 8 évesnél idősebbek nem lehetnek s hibátlanoknak kell lenniök. A váltságdíj elfogadása itt is a sértett önkényére bízatott.

Váltságdíj fizetésével az oszeteknél a Kaukázusban is találkozunk. Itt vagy földben vagy tehenekben fizették azt. A nőtlen férfi vérdíja csekélyebb mint a családatyáé; a nemesemberé kétszer oly magas mint a közemberé, míg a nő vérdíja csak fele a férfi vérdíjának. Testcsonkítások, valamint ütések váltságdíja szintén meg van határozva.

A váltságdíjfizetés emberölés, testi sértés esetén fennállott Khína őslakóinál is, mint ahogy az már a régi perzsa jogban, sőt már Hammurabi törvény-

könyveiben is megvan. Hasonlókép nyomait találjuk az ótestamentumban is. Az afgánoknál — bár a vérbosszú titokban ma is fennáll — vérdíj fizettetik, még pedig asszonyokban. Az emberölés ára 12 asszony; fogkiütésért, könnyebb testi sértésért egy asszony adatik. Arábiában csak 100 teve árán válthatta meg magát a tettes, míg a kabiloknál a sértő egész vagyonának feláldozása s szolgaságba adás által menthette meg csak életét.

Afrikában mindenütt ismeretes a megváltás intézménye. Igy a kafferek-nél és hottentottáknál a vérdíj marhákban fizettetik; hasonlókép a jolof és vakomba törzseknél; másutt, mint a bantu népeknél, leányok engedtetnek át, az újra létrejött békének házasság útján leendő megerősítése céljából. A váltság-díj fizetése — bár kivételesen — előfordul az északamerikai indiánusoknál: az irokoknál, a huronoknál is; s itt sajátságos módon a nők vérdíja magasabb mint a férfiaké. A pápuáknál az öregek állapítják meg a váltságdíjak nagyságát. Elfogadása azonban itt sem kötelező.

A belső harcok szakadatlan sora, amely a vérbosszú gyakorlásával együtt-járt, az egyes közönségek pusztulásához, azok megsemmisüléséhez vezet. Az állami hatalom kialakulásával megindult tehát az irányzat ennek korlátozására.

A törekvés az összesség részéről odairányult, hogy a vérbosszú intézménye megszünjék s a sértett, illetve családja a váltságdíj elfogadására kényszeríttessék. Eszközül erre védelmi *menhelyek* létesítése szolgált.

Keletkezésük kétségkívül nemcsak egy okra, egy eszmére vezethető vissza. Létrejöttüknél feltétlenül szerepelt az a gondolat, hogy a tettes eltávolítása által az okozott sértés első fájdalma, az indulat első kitörése mérsékeltetik, de szerepet játszhatott ez intézmény keletkezésénél az a képzet is, hogy a tett megtorlásánál magasabb szempontok kell hogy döntsenek mint az egyes vagy a nemzetség szenvedélye, tetszése. Igy már kezdetleges népeknél látjuk, hogy a törzsfő, a fejedelem háza menedékhelyül szolgál. Ilyenek a templomok is, ahol a törzs istenei nyujtottak védelmet a bosszú ellen.

A zsidóknál a templomoknak nem volt ily jellegük. De a gondatlanságból embert ölő részére menedékhely volt a Jordánon túli s a kánaáni három város. (Mózes V. könyve XIX. részének 4—6. verse.)

Úgy a görögöknél, mint a rómaiaknál a templom, illetve az oltárok már menedékhelyek. Különösen híres menedékhelyek gyanánt szerepeltek Athéne és Erichtheos templomai Athénben, Neptun temploma Tanassosban, az Afroditéé Paphosban, Zeuszé Itakában, Apollóé Delfiben; majd Oziriszé Egyiptomban. Az istenek szobrai is menedékül szolgálhattak, még pedig nem csupán a szabadok, hanem a szolgák számára is. De általában véve minden istennek ajánlott hely, tehát a házi tűzhely is, védelmet nyujt. A *menedékhely* megsértőjére a legszigorúbb büntetés várt.

A rómaiaknál a hadsereg zászlói és jelvényei is védelmet nyujtottak; később a császárság alatt a császárok szobrai adtak ily menedéket. Ezenkívül oltalmat nyujtott a flamen dialesek háza, míg a vesztaszüzekkel való találkozás az elitéltet a haláltól mentette meg.

A germánok is már ősidőktől fogva ismerték a menedékhelyek intézményét, s így a középkorban a templomoknak menedékhelykénti kijelölése nehézségbe

annyival kevésbbé ütközhetett, mert ily intézkedéseket úgy a római, mint a bizánci császárság rendeleteiben már találunk. Igy a toledói zsinat 681-ben kimondja, hogy »az, ki a templomtól számított harminc lépésen belül is üldözi a tettest, kiközösítéssel büntettetik«. Úgy a meroving, mint a karoling királyok, valamint a keleti gót uralkodók törvényeiben a menedékjog megsértését szigoruan büntetik. A cselekmény hűtlenségnek tekintetett s a tettesek a kiközösítésen kívül világi büntetéssel is sujtattak. Maga az uralkodó személyének közelsége is menedéket nyujtott, mint ezt az angolszász törvények igazolják. Sőt elég volt az is, hogy a tettes az uralkodó palotájába meneküljön, hogy további üldözéstől megszabaduljon.

E jog később a földesurak házaira, birtokaira (Fronhöfe, Freyung) kiterjesztetett, sőt minden egyes házra, úgy hogy a középkori Németországban az emberölés miatt menekülő háza küszöbén túl üldözhető nem volt. E mentesség azonban csak az ítélet meghozataláig állott fenn.

A menedékhelyeket a régi hinduk is ismerték. Még ma is találhatók ott megfelelő szokások. Arábiában nemcsak a mecsetek, hanem a temetkezési helyek is védelmet nyujtanak. Sőt ezeknél a sértő egy tekintélyes férfi védszárnyai alá is menekülhet, ahol 30 napig biztos az üldözés elől, amely idő alatt ideje van a sértettel egyezkedni. Az afrikai négereknél a fetis kunyhója, a főpap háza, a keletafrikai bantuknál, mint a kaffereknél is, a főnök palotája ily menedékhely. A pápuáknál szintén a templom nyujt menedéket, hasonlókép a Havai-szigeteken, míg a Marshal-szigeteken a főnök háza ad oltalmat. Ez esetben azonban a főnök szolgájává válik a tettes s így birtoka is a királyé lesz. Hasonló szokás dívik az északamerikai indiánusoknál, akiknél a szentély s a főnök háza a menedékhely.

A váltságdíj elfogadása mindamellett nem ment mindig könnyen. Lengyelországban a tettesnek a megölt családjának fegyvertelenül ki kellett magát szolgáltatni, meg kellett alázkodnia, bocsánatot kellett kérnie. Gyakran az egyház elébb nyilvános vezeklést kívánt.

Igy látjuk a szerbeknél is, hogy a vérbosszú megszüntetése céljából engesztelő, békebíróságot létesítettek, melynek tagjai a nép kiválóbb férfiaiból választattak. Ezek határozatának a sértett családja köteles volt magát alávetni.

Később az itélkezést a főhatalom maga vette a kezébe s míg egyrészt a sértettet, illetve családját, a vérbosszúról való lemondásra s a váltságdíj elfogadására kényszerítette, addig másrészt a sértettnek a váltságdíj csak egy részét szolgáltatta ki, míg a többi részt eljárása fejében magának megtartotta. Igy említi Tacitus, hogy a germánoknál a váltságdíj egy része az összességet, helyesebben: a királyt illette.

A vádolás joga azonban a sértett családjánál még sokáig megmaradt. Igy látjuk Athénben, hogy Drakon törvénye szerint gyilkosság és emberölés esetén a vádemelés joga kizárólag a rokonokat illette. Hasonlókép még Rómában is látjuk a rokonok vádemelési kötelességét. Ugyancsak e jog mutatkozik a germánoknál, ahol az itélet végrehajtása a rokonoknak engedtetett át s e jog maradványa a Spanyolországban a XIX. századig fennálló azon jogszokás,

hogy az uralkodó az elitéltnek csak az esetben kegyelmezhetett meg, ha abba a rokonok beleegyeztek.

Az állami élet kifejlődésével, a társadalmi viszonyok bensővé válásával a magánjogi sértések túlnyomó része az összesség ellen intézett bűncselekményeknek tekintettek s a váltságdíjakat állami büntetések váltották fel. E büntetések célja többé nem a közvetlen bosszú kielégítése vagy a sértettnek, illetve a sértetteknek nyujtandó elégtétel, hanem bizonyos közérdekünek tekintett eredmény, mint a társadalom védelme, a tettes megjavítása, esetleg más bűncselekmények megelőzése. Ilyenek a mai, a modern jog összes büntetései.

A kezdetleges jog még nem tett különbséget vétkes gondatlanságból elkövetett, valamint véletlenül okozott sértések között.

Ugyanazt a jelenséget, melyet a bűncselekményeknél észleltünk, tapasztaljuk a magánjogi jogsértéseknél. Az első jogvédelem itt is az *önsegély*.

Kommunisztikus jellegű társadalmakban magánjogi igényről egyáltalán szó sem lehet. Még a házközösség idejében is a tagok között felmerülő minden viszály a közösségen belül, a szigorú jog mellőzésével nyert elintézést. Csak amidőn már kifejlődött a tulajdonjog fogalma a törzsek kebelén belül — akár egyes nemzetségeket, akár családokat vagy egyeseket illetőleg — csak akkor lép a polgári peres eljárás előtérbe. Bizonyítja ezt először is az a körülmény, hogy a fejlődés hosszú korszakain át a jog érvényesítése az egyesre bízatott, de meg az is, hogy még ott is, hol az igényt az összesség el is ismerte, a jog érvényesítése az egyes dolga volt. Igy Manu törvénykönyve megadja a hitelezőnek az önsegélyt, hogy »akár szelidséggel érvényesítse azt, általános szokás szerint, akár ravaszság útján a szokott módokon, akár erőszakkal,« s megbüntették azt, aki bevádolja hitelezőjét, mert ez őt önhatalmulag tartozásának megfizetésére kényszerítette.

Ehhez hasonló eljárást látunk az athéni jogban, ahol a pernyertes felperes barátaival az adós hajlékába hatolt, az ott talált ingó javakat magával elvitte s zálogként megtartotta, sőt jelentékenyebb követelés esetén az adóst úgy ingó, mint ingatlan vagyonából kilakoltathatta. Hasonló történt Rómában, ahol a hitelező az elitélt adóst elfoghatta, fogságba vethette ; éppúgy mint ahogy bizonyos esetekben a hitelező az adós vagyonát zálogba vehette, mely esetben, ha az adós a zálogolás jogosultságát elismerte s a zálogot kiváltotta, a jogsértés a hatóság közbenjötte nélkül intéztetett el.

A hitelező zálogolási joga bizonyos megszorításokkal a német népjogok korszakában is megvolt. Felhatalmazást erre bírói itéletek adtak ; a végrehajtás azonban már a hitelező dolga volt. Igy a régi frizeknél meg volt ugyan engedve a zálogolásnál a házba való behatolás, ez azonban nem a rendes úton, az ajtón keresztül történt, hanem a fal bedöntésével. És még más irányban is sok tekintetben magán viseli e jog a kezdetleges peres eljárás eredetét, az erőszakos végrehajtást. Igy látjuk, hogy kezdetleges népek magánjogi viszályaikat kezökben fegyverrel intézik el s csak kivételes esetekben szerepel a főnök szabályozatlan békítő közbenjárása. A per rendes formája eszerint még sokáig a hatóság előtt folytatott harc, amit az istenitéletek között szereplő bírói párviadal is eléggé bizonyít.

Úgy látszik különben, hogy a legrégibb bírák *döntnökök* voltak. Igy a délamerikai kezdetleges népek viszályaiban az öregek gyülése felszólítás folytán dönt. Ugyanezt látjuk a görögöknél. Rómában is az első bírák választott bírák; s itt e szokás sokáig megmaradt. Ugyanezt az eljárást látjuk ismétlődni a kezdetleges germánoknál. Sőt itt nőket is említenek választott bírák gyanánt.

Legtöbb helyt a fejedelem lesz a bíró, de versenyeznek vele e tekintetben a papok. Sok helyt az egész eljárás ezek kezébe megy át. Az eljárás a harcnak a bírák előtt való folytatása. A rómaiaknál a tulajdonkeresetek alkalmával a felek fegyverrel támadják egymást. Ekkor lép közbe a magisztrátus, a praetor. A per alatt a kereset anyagát a maga valóságában a bíró elé vinni törekszenek. Nem elvont jogért pereskednek, hanem összetes jogosítványokért küzdenek. Igy a négereknél a telek tulajdona feletti pereknél az egyik fél kivág egy fát, s a perben azt a kérdést döntik el: volt-e joga az illető félnek a fát kivágni?

A jog, mely titokzatosságát e korban még megőrzi, a legnagyobb mértékben *alaki*. Az eljárási formák a legszigorúbban betartandók; a legcsekélyebb eltérés a per elvesztését vonja maga után. Összefügg ez kétségkívül azzal a feltünő konzervativizmussal, melyet kezdetleges népeknél mindenütt tapasztalunk, de másrészt azzal a titokzatossággal, mellyel minden felsőbb erőtől származó hatalom, s így a jog is, körülvétetik.

A jog megállapítása, az igazság eldöntése épp azért egy felsőbb hatalom nyilatkozatának tekintetik. E gondolaton alapulnak a primitív peres eljárásban oly nagy szerepet játszó *istenítéletek, ordaliák*.

A törvény előtti egész eljárás, az egész itélkezés sok tekintetben nem egyéb mint varázslás. A felek a bírákhoz, sokszor a varázslóhoz fordulnak annak megállapítása céljából, kinél van a jog, ki részén van az igazság. Ennek megállapítására szolgálnak az istenitéletek. A gondolat, mely e tekintetben döntő, az istenség felhívása, hogy a bűnöst büntesse, az ártatlanságot kinyilvánítsa.

Eleinte az istenitélet egyoldalú, csak a vádlottat éri; csak később lesz kétoldalúvá, ami lassanként azután megszűnéséhez vezet. Az átmenet lassú; már ott is, hol a vádló az istenitéletnek még nem vettetik alá, ha ellenfele a próbát kiállotta, pénzbirságot tartozik fizetni.

Mindazon eljárásmódokat, melyek istenítéletekként szerepelhetnek, felsorolni lehetetlen. Különösen a *víz* és a *tűz* szerepeltek tisztító elemekként, amelyek tehát a bűnöst különösen elárulják.

A vízipróbák legáltalánosabbja abban áll, hogy valamely tárgyat forró vízből kell kivenni. Igy a pápuáknál mindkét fél karját könyökig forró vízbe mártja; akinek karján hólyagok támadnak, annak nincs igaza. Tibetben egy fehér kavicsot dobnak a forró vízbe. Mindkét fél egyszerre belenyúl. Aki a kavicsot kihozza, az nyeri meg a pört. Ceylonban viszont a felek ujjaikat forró vízbe mártják. Akinek ujjáról előbb lehámlik a bőr, az a bűnös, az lesz pervesztes.

A tűzpróba izzó parázson való járásban, vagy izzó vasdarabnak, különösen egy tüzes fejszének bizonyos távolságra vitelében áll. Ha a vádlott bőre nem pörkölődik meg, ártatlan, különben pedig bűnös.

A malájoknál tüzes vasat húznak végig vádlott nyelvén, míg a nomád araboknál a próbánál egy tüzes kanalat kellett megnyalni. Hogy e neme az istenitéletnek nálunk is ismeretes volt, mutatja a »valakiért tűzbe menni« kifejezés.

Ugyancsak a szokásos istenítéletek közé tartozik a *méreg*, valamint *hánytató, tisztító* szerek ivása. E neme az ordaliáknak egész Afrikában dívik. Igy a banyja-négereknél, ha a férj nejei egyikét házasságtöréssel gyanusítja, a varázslót hivatja, aki az italt elkészíti. Valamennyi feleség iszik belőle, aki kihányja, az ártatlan, akit meghajt az ital, az bűnös s halálra ítéltetik. Ugyanezt látjuk a manja-négereknél, a Kongo vidékén. Loangóban az imbondo-gyökér használtatik e célra. Akit elszédít az ital, az bűnös s rögtön meg is köveztetik, akinél a hatás vizeletkiválasztásban nyilvánul, az megmenekül. Madagaszkárban a tanghenc főzete használtatik e célra.

A zsidóknál a féltékeny férj kivánhatta, hogy gyanusított felesége a »keserű vízből« igyék. (Mózes III. könyve V. rész 27. vers.) Indiában a hántatlan rizs evése felelt meg e próbának, míg a középkorban az úrvacsorája próbája (judicium ostiae) létezett, midőn a bűnös torkán a szentelt ostya megakadt.

Ilyen istenitélet továbbá a *tetemrehívás,* mely néhol abban áll, hogy a gyanusított a meggyilkolt falujába menni s ott annak rokonaival négy napon át együtt lenni tartozik. Ha megremeg ily alkalommal, bűnösnek nyilváníttatik.

Másutt a seb vérzése árulja el a tettest, mint azt Shakespeare III. Richardjában látjuk, ahol Gloster közeledtére a megölt Henrik sebe ,vérzeni kezd. Ez istenítélet Németországban a XVI. századig fennmaradt, amennyiben a gyanusított a ravatal mellett meztelenül térdelni, esküt mondani s a halottat megérinteni, esetleg megcsókolni tartozott.

Szinte istenitélet jellegű az *eskü* is. A döntés ez esetben is az istenségtől származik, amennyiben ha az esküt tevő bűnös, a baj, melyet esküjében magára vállal, tényleg bekövetkezik, míg ha ártatlan, elmarad.

Egy fontos neme az istenítéleteknek még a *párviadal* is.

E szokást már az ausztráliai törzseknél is feltalálhatjuk, ahol a bűnöző egy paizzsal felfegyverkezve köteles bevárni ellenfele támadását. Látjuk, hogy a redzsangoknál Szumatra szigetén a vitás kérdések párbaj által döntetnek el, míg a tunguzok ily esetekben íjaikkal párbajoznak. A tlinkit-indiánok a tőrrel vívott párbajt szintén istenitéletnek tekintik, míg az eszkimók viszályaikat szintén párviadal útján intézik el.

Ez eljárás azután később is fennmaradt s így a törvényszéki párviadalok szabályozására még a XV. és XVI. században találunk rendelkezéseket.

Sokkal később mint az előbb említett bizonyítási módok lépnek fel a *tanúk*, mint akik a jogviszony megtörténtét, illetve a tett elkövetését igazolják. Ténykedésük eleinte nem is magának a tettnek, illetve a jogügylet részleteinek bizonyításában állott, mint inkább bizonyos, a nemzetségben vagy községben közismert ténynek igazolásában, illetve a vádlott becsületességének és szavahihetőségének bizonyításában.

És épp azért az istenitélet rendelkezései, mint azt Manu törvénykönyve bizonyítja, a tanura nézve is állottak. Ha a tanú hét napon belül megbetegedett,

nemcsak a vitás tartozást volt köteles teljesíteni, de büntetést is tartozott fizetni. A tanuk földet szórtak fejükre s megátkozták magukat az esetre, ha hamisan esküdnének, mondván: »Ne teremjenek jótetteink nekünk gyümölcsöket, ha hamisan vallottunk.«

Az istenitéletek természetes következménye büntetőperekben a *kínvallatás*. A nagyobb monarchiákban már mindenütt feltalálhatjuk. Igy megvan a Kvéśák birodalmában, Guatemalában, Khínában, Tonkinban, a régi Oroszországban.

A felelősség, mely az eljárás folyamán a tettesre nézve megállapíttatik, nemcsak őt érinti, hanem egész családját, nemzetségét. Igy a vérbosszunál a viszonzásnak nem kell magára a tettesre vonatkozni. Ez iránti kötelességének megfelel a sértett, ha magát a sértő nemzetségének bármely tagján megbosszulja. Mint ahogy ekként a vérbosszunál a harc az egyik nemzetség részéről a másik nemzetség ellen irányul, akként a fizetendő váltságdíjjal a sértő egész nemzetsége tartozik. Általános e tétel az összes néger népeknél, akiknél, mint az amatopo-kaffereknél, a főnök felelős.

De nemcsak így a vérdíj tekintetében mutatkozó egyetemleges felelősség igazolja az egyesnek a családdal való azonosítását, hanem mindazon esetek, midőn nem csupán a tettes, hanem egész családja büntettetik. Erre hazai történetünkben is számtalan példát találunk, de legjobban bizonyítják e tényt a régi büntetések között oly nagy szerepet játszott vagyonelkobzások, amelyek alkalmazása esetén nem csupán a tettes, hanem egész családja sujtatott.

Az a körülmény nevezetesen, hogy a jog nem a csoport, a nemzetség, a család kebelén belül, hanem egy szélesebb körben, a törzsben, a nemzetben támad s így első sorban az egyes szűkebb körök, osztályok viszonyainak rendezésében áll, hozza magával, hogy a jogviszonyba nem egyesek, hanem családok, nemzetségek lépnek. Innét származik, hogy *jogalanyként* igen gyakran *csak a családfő* mint a család képviselője jelentkezik. A család, a nemzetség tagjai között a kapcsolat e korban oly szoros, hogy kifelé közöttük különbség nem tétetik.

Minden egyes ügyletnél a *család,* a házközösség jelentkezik *jogosított,* illetve kötelezett gyanánt. Bármely tag cselekményéért a család minden tagja, de az összességében is felelős: áll ez úgy a vagyonjog terén, ahol szerezni csak a családnak lehet, mint a büntetőjog körében is.

Az egyes jogállása, helyzete általában születése, származása által e jogrendszerekben meg volt határozva, melyet ő megváltoztatni képes nem volt.

Az irányzat e kötöttséggel szemben ma odairányul, hogy a nemzetség, a család, a rend lenyűgöző hatalma mindinkább megszűnjék, az egyén mind szabadabb és szabadabb legyen, viszonyai ne a *törvény,* hanem az ő saját akarata, azaz *szerződés* által határoztassanak meg. S tényleg látjuk, hogy a rabszolgát, jobbágyot idővel a szabad munkás váltja fel, kinek viszonyát gazdájával szemben szerződés szabja meg. A nő kikerül az örökös gyámság alól s a gyermek is mihamarább szabadul az atya hatalmától. Az egyént lenyűgöző osztályok, kasztok mint jogi szervezetek megszűnnek s helyöket az egyén szabad vállalkozása váltja fel.

A nők magánjogaik tekintetében ma ugyanoly megítélés alá esnek, mint a férfiak. De mind függetlenebbé válik a gyermek jogviszonya is a családtól. Épp

oly szerződési viszony állhat fenn közte s szülői között, mint aminőbe bármely harmadik személlyel léphet. Helyzete mind szabadabbá válik, a család uralma idővel csaknem teljesen megszünik.

A kezdetleges jog a család belső viszonyaiba nem igen avatkozik. A szabályozás e körön belül inkább szokásjogi jellegű. A hatalmi viszonyok ennélfogva a tényleges állapotok szerint alakulnak. A családfő mint legidősebb tényleg valamennyi tag felett rendelkezik: uralmat gyakorol nemcsak rabszolgái és gyermeke, hanem felesége felett is. — Kezdetben, mint azt különösen a római jogban látjuk, az élet-halál joga megilleti, eladhatja őket, rendelkezik felettök.

A germánoknál ha nem ily teljes is e hatalom, a »mundium« sok tekintetben hasonló jogot ad a családfőnek.

A fentiekben leírt jogvédelem által, vagyis azáltal, hogy bizonyos cselekmények büntetendőknek deklaráltattak, nem csupán a család, később az egyén jogállása lett meghatározva, hanem számukra bizonyos jogok is biztosíttattak, bizonyos kapcsolatok, jogviszonyok részletezett meghatározást, szigorúbb megállapítást nyertek. Áll ez a gazdasági élet jogára vonatkozólag is, mely szintén a védelem által közelebbi meghatározást, tulajdonképeni tartalmat nyer. A gazdasági viszonyok rendezése a magánjog körébe tartozik; e viszonyokat *a dologi, kötelmi* s halál esetére történő jogátszállásnál az *öröklési* jog szabályozza.

A fejlődést azután e különböző jogoknál mind észlelhetjük.

Legszembetünőbb a dologi jogok körében, különösen pedig *a tulajdonnál.* Ennek fejlődésére részletesebben térünk ki. Tipikusnak mi jelenleg a tulajdonjognak azt a fogalmát tekintjük, amely a római birodalom fénykorában, valamint a XIX. század folyamán a kapitalizmus, az ingó vagyon befolyása következtében kialakult s mint *magántulajdon* lép fel. Dolgok feletti, egy természeti vagy jogi személyt illető korlátlan jogi hatalmat értünk mi e fogalom alatt; dolgok birhatását, használhatását, az azok feletti szabad rendelkezést, az elidegenítés jogosultságát. Ily jog a kezdetleges társadalomban azonban ismeretlen; később is csak kivételesen találkozunk a tulajdon ily jellegű fogalmával. Sőt általában azt mondhatjuk, hogy kezdetleges korszakokban hiányoznak azok a pszichologiai előfeltételek, melyek a tulajdonjog fogalmának kifejlődésében nélkülözhetlenek. Igy mindenekelőtt nincs meg e kor embereiben az előrelátás az a foka, mely őket a javak megőrzésére késztetné. Igy látjuk, hogy kezdetleges népeknél általános a minden haszon nélküli *rombolási hajlam.* Igénytelenségük folytán csekély az érdeklődésük, a gondosságuk. Ezen állapotok csak akkor változtak, midőn egyrészt külső viszonyok, hidegebb éghajlat az embert nagyobb előrelátásra késztették, másrészt igényei szaporodtával szükségletei kielégítéséről behatóbban kellett gondoskodnia.

A testi birtok fogalma ugyan már korábban is fennforog. A fegyver, az ékszer, a ruházat, különböző eszközök az egyessel a legszorosabb kapcsolatban vannak, annak mintegy kiegészítő részét képezik; de mindaddig, míg elidegenítésük lehetősége is alig van meg, e tárgyak tulajdonban levőknek nem tekinthetők. Elválhatatlan részei ezek az egyesnek.

A tulajdonnak igazi fogalma nem is ezeken a tárgyakon, hanem a fogyasztási javakon, másrészt a tőkét képviselő, illetve a tőkegyűjtésre alkal-

mas dolgokon fog kifejlődni. Ilyenek első sorban az *ékszerek*. Kiválóan alkalmasak ezek arra, hogy általános csereeszközzé, azaz pénzzé váljanak. Ilyenek az élelmiszerek, amennyiben megőrzésre alkalmasak s a közvetlen szükséglet-kielégítést meghaladó mértékben gyűjtetnek. Ilyenek a megszelidített *állatok*, mihelyt elveszítik fényűzési jellegüket s hasznosságuk nyilvánvalóvá lesz.

Tényleg ezeken, különösen a nyájakon támad elsősorban a tulajdon, a nemcsak használattal járó, de rendelkezési szabadságot is magában foglaló birtoklás. E tulajdon azonban még — amennyiben e kifejezést használhatjuk — *közös tulajdon*. Már a munka, mellyel a javak termeltetnek, mellyel az állatok tömeges szelidítése, azok őrzése, védelme jár, okozza, hogy a nyáj közös tulajdon lesz.

Az eredeti közös tulajdon megbontása azután a vezetők, a kiválók, az erősek részéről történt. Ezek egyfelől a javak egy részének birtokából kizárták társaikat, másfelől a megszerzett zsákmányt a maguk részére lefoglalták.

Együtt járhatott ezzel a folyamattal az egyedi család kialakulása. Igazi értelme a két intézménynek csakis együtt van. A magántulajdonba jutó dolgok száma lassankint szaporodik, kiterjed a rabszolgákra, sőt magukra a nőkre. Forgalomba kerülnek a különböző eszközök, szerszámok, fegyverek; magántulajdonná lesznek a sokáig közöseknek tekintett tárgyak, mint pl. a hálók, csónakok, egyéb felszerelések, de különösen a segítségükkel létrehozott, termelt javak. A magántulajdon itt még kizárólag ingók tekintetében áll fenn.

A föld még mindig a nemzetség, a törzs tartozéka. Összeforr az magával a közönséggel akként, hogy tulajdonról itt még alig beszélhetünk. A csoport kiegészítő része ez, mint a minő a lakóhely is.

Az ingók birtoka tekintetében beálló változás azonban itt is egyrészt a terület élesebb elhatárolásához, másrészt a magántulajdon kialakulásához vezet.

A nyájak szaporodásával emelkedik a földterület értéke. A kövér mezők, a jó legelők most már mindenütt kereslet tárgyai. Megkezdődnek tehát a nemzetségek vándorlásai, melyek a legkedvezőbb helyek elfoglalására irányulnak. Az egyes nemzetségek területei most már élesebben elhatárolódnak egymástól. A nemzetség területén belül azonban az egész föld még közös s csak akkor, midőn a jószág tekintetében a külön tulajdon egyes családok javára kialakult, tartanak ezek igényt egyes területrészek használatára, mint a hogy a földmívelés kifejlődésével a megmunkált terület birtoka az azt mívelőnek biztosíttatik is.

Kezdetleges földmívelésnél, míg az nem állandósul, a magántulajdon kifejlődése már a gazdasági rend miatt is nehezen támadhat. Az irtást, sőt a megmívelést is a nemzetség, a gens tagjai közösen végzik, a föld is rendesen csak rövidebb ideig vétetik igénybe s igy alkalom sincs egy kizárólagos tulajdonjog kifejlődésére. Eleinte különösen csak a föld használata engedélyeztetik. Tulajdonosa a földnek tovább is az összesség, a nemzetség, a törzs marad, mely tulajdon sok helyt a törzsfőre száll át. Ennek a terület feletti hatalma nem csupán fennhatóság jellegével bír, hanem valóságos közös tulajdont képvisel szemben az itt-ott szórványosan kialakuló magántulajdonnal.

Azokban az államokban nevezetesen, amelyek hódító birodalmak, amelyekben tehát egy uralkodó vagy uralkodócsalád kezében erős, hatalmas főhatalom fejlődik ki, az összesség tulajdonjoga az uralkodóra feltétlenül átmegy. Ő jelentkezik az egész államterület tulajdonosa gyanánt, rendesen azonban annak csak egy részét foglalja le a saját, illetve udvarának használatára.

Az uralkodó ezen birtokán kívül a katonaság, illetve a nemesség s az egyház birtoka fejlődik ki, melyek szintén különös célokat szolgálnak. Ezek mellett látjuk a magántulajdon különböző fajait megjelenni. Az uralkodó által nem igényelt, avagy az általa engedélyezett területeken hol faluközösségek, hol patriarchális családi közösségek, szorosabb körű családi, illetve egyéni tulajdonok támadnak, melyeknél a tulajdonosok kisebb vagy nagyobb megszorításoknak vannak alávetve. Ezeket az állapotokat látjuk a régi Mexikóban, Peruban, a régi Egiptomban.

Kétségtelen azonban, hogy ott is, hol a magántulajdon kifejlődik, az nem mindjárt *egyéni tulajdon*, hanem elsősorban mint *nemzetségi tulajdon* jelentkezik. Több oly család közös tulajdona ez, melyek közös leszármazásuak, vagy amelyeket legalább is a közös leszármazás hagyománya fűz egybe.

A kezdetleges földtulajdon egyik formáját képviselik a *faluközösségek* is. Itt a község által elfoglalt terület közös tulajdonban levőnek tekintetik. A használat, a föld mívelése, már nem közös. A mívelés alá jutó föld az egyes nemzetségekhez tartozó családok között kiosztás alá kerül. Az így kiosztott terület, melyet a görögök »klérosz«, a rómaiak »sors«, a germánok »Loos« szóval jelöltek, engedtetik azután használat céljából az egyes családoknak. E családok már most nem a mai szűkkörű családok. Rendesen *házközösségek* ezek, melyekben a legidősebb férfi vezetése alatt nem csupán a szülők, hanem azok nős gyermekei, unokái, sőt oldalági rokonai is együtt élnek. A rét, legelő, erdő, nádas kiosztás alá nem kerül. Ez a szántóföld kiosztása után is közös tulajdonban marad. Sok helyt a termés betakarítása után ismét közös lett az egész határ, hogy tavaszszal azután ismét új kiosztás történjék, avagy a régi hely újból elfoglaltassék.

A földtulajdon ily berendezését találjuk Indiában, ez fordult elő a maláji szigeteken, ez lelhető fel az egyenlítő alatti Afrika kisebb államaiban, de ilyen volt a helyzet a görögöknél, a germánoknál. Spártában Likurgos vitte keresztül a földnek 30.000 részre való szétosztását. Ilyen alakulatot észlelünk ma is Jávában, valamint ilyen az orosz *mir* is. E kettő azonban újabb eredetű. Amaz az összesség, különösen egy-egy község által létesítendő öntözési munkálatok céljából keletkezett; emez közigazgatási okokból, az adók könnyebb behajthatása céljából létesíttetett.

Míg ekként a művelés alá kerülő föld tulajdona folyton változik, az állandó letelepülés megtörténtével a lakóhely számára elfoglalt terület, a ház az azt környező kerttel, már magántulajdonba kerül. A *Hof, sala,* terra salica ez a germánoknál. E terület, mely a házat, a kertet, a jószág megőrzésére szolgáló bekerített helyet foglalta magában, örökölhető magántulajdon; sérthetetlen, szinte szent hely, amennyiben az odavaló behatolást a legszigorubban tilalmazták.

A germán letelepülések a faluközösségek alapján voltak szervezve. Itt, mint láttuk, a határ felosztása az egyes családok között megtörtént. A közösség vezetője, aki legtöbbször vagyona által már különben is kitünt, bizonyos szolgáltatások fejében nagyobb osztályban részesült. E részesedésért neki azonban úgy a külső védelmet, mint a belső rend fenntartását biztosítania kellett.

A hódítások alkalmával a hódítók az akkori községek vezetőit a saját harcosaikkal helyettesítették, akik ez alkalommal ugyanazon jogokat nyerték, ugyanazt a birtokot kapták, amelyet a régi vezető bírt, de akit azután a megfelelő kötelességek terheltek is. Különbség mutatkozott azonban a birtok jogcímében, amennyiben ez többé nem mint foglalási föld (allod), hanem már mint hűbér (feudum, beneficium) birtokoltatott. Igy azután az egész fennhatóság katonai szervezetet nyert, ami a hűbériség berendezésére nézve azután jellemző is. A hűbéresek uruknak hűséggel és tisztelettel tartoznak, ellenben a hűbérúr védelmet volt köteles nyujtani. Igy támad az ú. n. *hűbértulajdon*.

A földdel járó ez ellenszolgáltatások a középkor zavaros időszakaiban teljesíttettek is. Midőn azonban a védelmet az állam, a központi hatalom vette kezébe, a kötelezettségek eltüntek, de a terhek, melyek a hűbéresek, majd később a jobbágyok vállaira nehezedtek, tovább is fennállottak.

De eltekintve ettől, e földek ebben a korban szabadoknak nem tekinthetők. Az aratás után a legeltetés joga a községet az egész területre, tehát az uradalomra nézve is megillette. A hűbérúr erdeiben a hűbéresek faizási joggal szintén bírtak s az uradalom ezenkívül más szolgáltatásra is volt kötelezve.

Nem változott nagyban e viszony, midőn a hűbériség háttérbe szorulásával s a jobbágyság kifejlődésével a föld jobbágyok használatába ment át. A tulajdonos, a földesúr azon kötelezettsége, hogy földjét míveltetni, s e célból jobbágyainak átengedni köteles, bár az átengedésért megfelelő ellenszolgáltatásban részesült, tulajdonának nagymérvű megszorítását jelentette.

E terheket Franciaországban az 1789-iki törvényhozás szüntette meg, de a törvényhozás egyúttal a földet teljesen szabaddá is tette s így az az ingó tulajdonra nézve időközben kifejlődött feltétlen tulajdonnal azonossá vált.

Az átalakulás, melyen a földtulajdon a XIX. század elején keresztülment s melynélfogva teljesen szabaddá s korlátlanul elidegeníthetővé vált, szoros összefüggésben van azzal a fejlődéssel, mely az ingó dolgok tulajdona tekintetében az ipar és kereskedelem fellendülésével az újkorban végbement.

Az ipar és kereskedelem terén tapasztalható ez átalakulás nem maradt hatás nélkül a földmívelésre, s itt is oly üzemek keletkeztek, amelyeknek célja a kereskedelem szolgálata, a föld, illetve az abba fektetett tőke minél teljesebb kihasználása lőn.

Tekintettel már most arra, hogy a földbirtok forgalmi szabadsága teljesen biztosítva volt, másrészt annak birtoka és használata mi korlátoknak alávetve sem volt, a földbirtokra vonatkozó tulajdonjog teljesen egyezett az ingók feletti tulajdonjoggal.

A piac korlátlan befogadási képessége, másrészt a termelés szinte határtalan fokozása úgy az iparban, mint a kereskedelemben óriási tőkék használatát teszik szükségessé.

Hatalmas, nagy vagyonok mindamellett az ipar és kereskedelem e bámulatos fejlődésével szemben csak korlátolt mértékben állanak rendelkezésre, minthogy pedig a törekvés a vagyonösszpontosításra megvolt, alakulatok támadtak, melyek célja a kisebb vagyonok egyesítése. Igy keletkeztek a különböző betéti, valamint részvénytársaságok, melyek kifejlődése által a tulajdon egy sajátos faja létesült. Azáltal már most, hogy az egyének egyesülése folytán egy külön jogalany, ú. n. *jogi személy* támad, ez az egyesített vagyon tulajdonosa lesz s a felett rendelkezik. A társaságba, szövetkezetbe belépő egyén a beszolgáltatott vagyonrész felett tulajdonjogát elveszíti, pusztán hitelezővé válik; ő mint ilyen a társaság által elért haszon élvezetében mindamellett nemcsak részesül, de ezenkívül a vagyon kezelésébe a szervek megteremtése, a vezetésnél irányadó elvek megjelölése által bizonyos mértékben be is foly. Követelése, részvénye felett az egyén különben szabadon rendelkezik s így az éppúgy forgalom tárgya, mint bármely más, akár ingó, akár ingatlan vagyon.

Az így létesült jogalany, jogi személy a fizikai személlyel nem teljesen azonos természetű. Ténykedése célja által körül van írva, de emellett részben a jog rendelkezése, részben alapszabályai által egész szervezete meg van határozva.

A közös tulajdon egy sajátos formája támad ekként. A tulajdon ilynemű átalakulása szoros összefüggésben van az ember elvonásképességének fejlődésével. Lényeges ismérve és tartalma eredetileg a védelmezett birtok volt. Tulajdon kezdetben csak oly dologra vonatkozólag állhatott fenn, mely közvetlen uralom tárgyát képezhette. Mihelyt az uralom megszünt, elveszett a tulajdon is. Később a közvetlen birtokkal szemben önállósult a tulajdon, sőt hatása épp a birtokkal szemben érvényesült. Ma már a tulajdon lényege egyrészt a dolog használatában, főként azonban az afeletti rendelkezésben áll, s így eredeti jellegét, amely a testi birtokkal a legszorosabb összefüggésben állott, illetve annak kiegészítő részét képezte, elvesztette, s szinte puszta haszonélvezeti joggá sülyedt.

Éppúgy mint a tulajdon, lassanként alakultak ki a többi dologi javak is.

A *zálogjog* kifejlődése a pénzforgalom növekedésével van összefüggésben. Kezdetben e jog a biztosítékul szolgáló dolog tényleges átadásában, oly feltétel melletti eladásában áll, hogy a vevő a kölcsönösszeg visszafizetése esetén az átadott dolog visszaadására köteleztetik.

Valóságos tulajdonátruházás ez még. Csak később válik e jog — különösen ingóknál — a dolgok birtokának átengedésévé, *kézizáloggá* (pignus). Ily esetben rendesen a dolog használata már tiltva van.

Később a dolog birtoka sem engedtetik át; hatása az elidegenítés tilalmában mutatkozik, s lényege abban áll, hogy nemfizetés esetén hitelező a zálogul átengedett vagy lekötött dologból követelését kielégítheti.

Ily alakjában e jog, különösen midőn az az elidegenítési megszorításban áll, ahogy a *jelzálogjognál* az a modern jogokban előfordul, már egy rendkívül fejlett jogrendnek a következménye.

Közjogi jellegüek a *kötelmi jogok is*.

A kezdetleges kötelem a csoport tagjainak együttes munkálkodásában, közös vadászásában, halászásában, házépítésében, csónakkészítésében áll. Az

összeműködés itt ellenszolgáltatás nélküli, de kötelező. Igy Polinéziában ha valaki házat akar építeni, e fáradozásában neki a falu összes többi lakói segédkeznek s így az építés együttes erővel történik. Az építő kötelessége azután megvendégelni a közreműködőket. Ily jellegű a még nálunk is számos vidéken divatos tollfosztás, kukoricahántás.

A tisztán egyéni akaraton felépülő *munkaszerződés* későbbi eredetű.

Szintén közjoginak tekinthetjük a másik kötelmi viszonyt, a *kölcsönt*. A főnök, illetve a vagyonos arisztokrácia lesz a kölcsönadó. Az ellenszolgáltatás részben közjogi jellegű közszolgálat, fegyveres kíséret; de nemteljesítés esetén közjogi jellegű a kikényszerítés is, amely bebörtönzésben, a személyes szabadság elvesztésében áll.

Ezen az alapon fejlődnek ki azután a kölcsön különböző nemei, amelyek szerint az adós életét, szabadságát köti le az esetre, ha tartozását a kitűzött határidőre megfizetni nem tudná.

Igy a mandingo népeknél a fizetni nem tudó adós sorsa a rabszolgaság.

A kötelem másik neme, mely itt említést érdemel, a *csere* és az *adás-vétel*.

Amaz eleinte idegen törzsek között fordul elő, s még hosszu időn át a törzset felkereső idegen az aki azt folytatja. A társadalom kebelén belül minden ház önálló termelést üzvén, összes szükségleteit maga elégítvén ki, cserére szükség nincs. E jogügylet csak akkor lép előtérbe, midőn a munkamegosztás folytán az egyik család csak egy, a másik ellenben más szükséglet kielégítésére törekszik. Ezzel kapcsolatosan azonban már az *adás-vevéssel*, vagyis árúnak árért való szolgáltatásával találkozunk.

Az *ajándékozás,* mint egyoldalú jogügylet, a kezdetleges népeknél csaknem teljesen ismeretlen. Az ajándékozó viszonzásul szintén mindig ajándékot vár, s ha e várakozása nem teljesül, kész ajándékát visszavenni.

De nem csupán az élők közötti vagyonátruházás módjai szaporodnak folytonosan, de könnyebbé és formátlanabbá válik a halál esetére szóló vagyonátruházás is. A vagyonátszállás itt eleinte a jog által előirt szigorú keretekben mozog. Eltérés ettől lehetséges nem volt. Kezdetleges jogok a végrendelet intézményét nem ismerik. Ez különben a család akkori szigorú berendezése mellett lehetetlen is volt.

Még ott is, hol a végrendelkezés első nyomaival találkozunk, azt a család pótlásaként látjuk. Igy a bengál jogban az *adoptio* pótolja a végrendeletet. A végrendelet teljes kifejlődését azonban csak a rómaiaknál látjuk. Az így kötött szerződések a legnagyobb mértékben formálisak és ünnepélyesek.

A rómaiaknál az adás-vétel módja a *mancipatio* volt. A dolog átadása öt személy jelenlétében történt, akik közül egy mint mérlegtartó szerepelt. Ugyancsak láthatjuk a germán jogokban is az átruházás szigorú formaságait. Itt a birtokátruházás keztyű, fűszál átadása által történt.

A szerződések különben mind *anyagiak,* vagyis joghatállyal csakis a tényleg teljesített szerződés bir. Igy jelentkezik a *foglaló*, az *arrha* a teljesítendő fizetés megkezdése gyanánt; így jelentkezett a nexumban az *as* (ércdarab) a szolgáltatandó tárgy jelképeként. Később elegendő volt az egyszerű igéret, de amelynek szigoruan meghatározott formák között kellett végbemenni, mint azt a római-

jogi *stipulációnál* látjuk. A kötelezettség elvállalása itt kérdés (igéred-e ?) és felelet (igérem) alakjában történt.

Midőn a jogügyletek szigorú alakisága, formalizmusa idővel csökken, azok biztossága más módon szereztetik meg, amennyiben a szerződések teljes jogérvénnyel csak bírói gyülekezeteken vagy hiteles helyeken köthetők. Ez eljárást idővel a nyilvánkönyvbe való bejegyzés váltotta fel.

A kezdetleges jog mindezen esetekben pusztán a külsőségek, a formák betartását tartotta szem előtt. Az alapot képező szándékra tekintettel nem volt. Lassanként a formaságok háttérbe szorultak ; irányadó a szerződések megkötésénél az akarat s szándék lőn. Ez esetben azután felmerültek mindazon kifogások, melyek, a tévedés vagy megtévesztés folytán, a szándék hiánya következtében emelhetők voltak.

A szabályozás első módja hagyományon alapuló, ezenkívül legtöbbször isteni akaraton, isteni kijelentésen nyugvó. A fejedelem, de általában a jogi hagyomány megőrzésének kiváltságával bíró egyének, az öregek, a papok annak szabályait az istenség akaratától vezetik le, annyival is inkább, mert kellő szervezet híján a jog támaszát elsősorban természetfeletti erőben birja.

A jog külső megjelenését elsősorban azokban a *bírói ítéletekben* látjuk, amelyek a vezértől, a fejedelemtől, az államfőtől származnak, aki a jog megtestesítője gyanánt jelentkezik. Mihelyt az állam növekedtével a személyes ítélkezés lehetősége fenn nem forog, szükségessé válik az akaratnak *általános* kifejezést adni, amely ez esetben az uralkodók akaratával még teljesen egybeesik. Igy támad a *törvény*. Csak később, különösen ott, hol a királyság elenyésztével helyét a köztársaság foglalja el, lép a fejedelem akarata helyébe az ország akarata, mely a közjóra irányul. Igy keletkezik azután az *igazságosság,* amely az egyéni érdekköröktől függetlenül az ország javaival egybeesve, megvalósításra vár, a törvények tartalmát képezi, az ú. n. *természetjogban* meg is valósul s amely mint velünk született eszme a *jogérzetben* lép fel.

A jog e korszakban úgy az erkölccsel, mint a vallással a legszorosabb összefüggésben jelentkezik s nem annyira kifejezett parancsokban és intézményekben, mint inkább szokásokban és gyakorlati eljárásokban áll, melyek az ősök tiszteletével legszorosabb összefüggésben vannak s legtöbbször mitológiailag indokoltatnak. Az erkölcsi tételeknek a vallási és jogi szabályokkal való összevegyítését legtisztábban látjuk az ótestamentomban, különösen pedig a tíz parancsolatban. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk, mint H. Maine kifejtette, Khína és Peru törvénykönyveiben is.

A jognak az erkölcstől való elkülönítésére az első lépés azok *írásba foglalása.* Igy támadnak a különböző uralkodók (Hammurabi, Minos, Lykurgos, Solon) törvénykönyvei, ahol a népszokások tömegéből azok, melyek írásba foglalása különösen fontos, egybefoglaltatnak. Ekkor támad a különbség az írott és nem írott törvény között, amelyek között míg az előbbinek áthágása büntetéssel sujtatik, addig ez utóbbinak, vallási parancsoknak, erkölcsi szabályoknak, megsértése kiközösítést, az isten haragját eredményezi. Az írásbafoglalást tekinthetjük ennélfogva a *tételes jog* kezdetének.

VII. A politikai hatalom kifejlődése.

Az emberi közönségeknek, még ha egymástól teljesen elkülönítve léteznének is, szükségük van arra, hogy magukat tagjaiktól megkülönböztessék s ekként egyéniségüket kifejezésre juttassák: az egyes egyén érdeke, a magánérdek, rendesen ellentétben áll a közérdekkel, a többi egyének érdekével. Még inkább szükségessé válik a társadalmak egyéniségének kiképzése, külső feltüntetése akkor, midőn a közönségek egymással barátságos avagy ellenséges vonatkozásba lépnek.

A társadalom egyéniségének kifejlődése, az egységet létesítő szervek, tehát az összességi akaratképződés és akaratvégrehajtás szerveinek létesülése s ennek megfelelőleg a társadalom elemeinek a hatalom szempontjából való elhelyezkedése, az egyes részek befolyásának megjelölése s így vázolása annak, hogy az *állami akarat* az idők folyamán *hogy és mily módon alakult ki*, tartoznak a politikai hatalom fejlődésének körébe.

A társadalom, de minden csoport egysége, azok akarata, cselekvése is elsősorban a befolyást gyakorlókban, a *vezetőkben*, a *főnökben* nyer külső kifejezést, megtestesülést.

Ámbár a legkezdetlegesebb népek viszonyait tárgyaló írók tagadják ezen népek közül számosaknál főnökök előfordulását, mégis aligha akadhatunk emberi csoportra, melynek irányítói, vezető egyénei ne lennének.

Vezetőkkel már az állatvilágban is találkozunk s nem volna indokolt, hogy e vonatkozásban az embert fejletlenebbnek tartsuk mint némely szellemi tekintetben mélyen alatta álló gerinces állatfajt.

A kezdetleges emberi társadalomban e vezető helyzete messze felette áll az állatoknál található bármily vezérállat poziciójánál.

A vezér a primitív társadalomban is valamely, az összességből kiváló, előnyös tulajdonságai által megkülönböztetett egyén lesz, de tekintve a beszéd képességét, mely a kezdetleges embereknél már megvolt, a szellemi közlés segítségével a fő tekintélye több irányban nyilvánulhatott, utasításai sokkal eredményesebbek s hatásosabbak lehettek mint az állatoknál, hol irányítási eszközül pusztán az adott példa szolgálhatott. Épp azért nem csupán azon körülmények lesznek döntők az embereknél a vezető állásának kialakulásánál, mint amelyek az állatok csoportjainál e tekintetben irányadók voltak.

Kétségtelen ugyan, hogy a *testi erő* itt is nagy szerepet játszik. Igy Stort, az ausztráliaiakról beszélve, szól egy főnökről, ki 6 láb és 3 hüvelyk magas volt. Bizonyos, hogy a *kor* is, ha az illető emellett erőteljes, szerzett tekintélyt. A *pinnaru* szó, mellyel ausztráliai utazók a csoportból kiváló egyéneket jelölik, »öreg embert« jelent. Ugyane tulajdonságra látszik utalni — mint azt Beöthy megjegyzi — a német *graf* (grau), a frank *senior* s a török *akszakál* szó is. Rendesen azonban más tulajdonságok, így a testi erő s kiváló bátorság, a *találékonyság*, bizonyos *ügyesség* indokai az egyes kiemelkedésének.

A főnök e kiemelkedő hatalmi állása nem valami megállapodás vagy választás eredménye. Magától létesül a helyzet, amennyiben a többség lusta-

sága, nemtörődömsége önként meghódol az egyes magasabb belátásának és vállalkozó szellemének.

A főnök e szerepe mellett az összesség, a nép befolyása és jelentősége nem szűnik azért meg. Fontosabb ügyek közösen, gyűlésekben intéztetnek el. E gyűléseken a csoport harcképes férfiai, rendesen az idősebb emberek, jelennek meg. A főnök előadja az ügyet, a többiek azután megvitatják s meghozzák határozataikat.

A primitív csoportok között folyton uralkodó harcok következtében a főnök tekintélye mindinkább növekszik. A harcok izgalmában az egyes sokkal inkább hajlandó magát főnöke parancsának alárendelni. Ez állapot azután békében is megmarad.

A főnökség a fentemlített esetekben még teljesen egyéni, rendszeresítve nincs. Rangját nem mutatja semmi tiszteletjel, átruházása semmi szertartással nem jár; hatalma egyedül az egyén kiváló érdemein és társai elismerésén alapszik.

Az eredeti apró közönségek lassankint megnövekednek. Természetes következménye ennek kisebb csoportokra való szétbomlásuk. E szétszakadás azonban nem teljes. Az összeházasodás kapcsot létesít a csoportok között, mely azután a szervezkedés haladásával újból egyesüléshez vezet. Másrészt előző szétszakadás nélkül pusztán szaporodás folytán is nemzetségre oszolhat az eredeti csoport. Idegen nőnek a csoportba történt bevonása következtében, avagy enélkül is egy nő utódainak önálló szervezkedése folytán, különböző alosztályok, nőági nemzetségek támadhatnak, melyek az előbb még osztatlan csoportot bonyolulttá teszik.

Igy látjuk a kezdetleges törzseket mindenütt osztályokra, testvériségekre, ezeket ismét alosztályokra, nemzetségekre oszlani. A nemzetségek jellemző vonása megjelölésök, a *kobong*, a *totem*, mely valamely állatot vagy növényt jelent. A nemzetség az állatot vagy növényt, melyről elnevezve van, ősének tekinti, azt tiszteletben tartja, husának élvezetétől tartózkodik.

Az ausztráliai törzsek, mint a dierik, két osztályra, *karara* és *matteri* szakadnak. A karara ismét 26, a matteri 11 nemzetségből áll. A kamilaroi törzsek *kupothin* és *dilbi* osztályokra s ezek mindegyike több nemzetségre oszlanak. Némelykor maga a nemzetség is alágakat tüntet fel. Épp úgy, mint az ausztráliai törzsek, osztályokra szakadnak az amerikai indiánok is. Igy az irokok öt testvériségből állottak, amelyek azután ismét nemzetségekre szakadtak. Nyolc volt a római őstribusok mindegyikében a kúriák száma; tíz a déméké a dór filékben. A khínaiak magukat *pih-szing*-nek »száz név«-nek, azaz 100 családnak vagy testvériségnek, nevezik.

A társadalom bonyolulttá válása, a törzsnek testvériségekre, nemzetségekre bomlása kihat az irányító szervek összetételére. Míg a teljesen rendezetlen, avagy csak egy nemzetségből álló csoportban az egyetlen közvetlen szerv a főnök volt, most már több döntő organummal találkozunk. Itt már *összetett* a főnökség. A főnök alatt ugyanis a testvériségek, a nemzetségek fejei állanak. Természetes következménye e jelenség azon ténynek, hogy *egy* ember nagyobb tömegre közvetlenül hatást gyakorolni nem képes s így közvetítőkre szorul.

De szükségképp előfordul az összetett politikai főnökség minden oly esetben, midőn eredetileg egységes csoportok olyan vidékre jutnak, melyek a népesség tetemes növekedését megengedik, de másrészt a hatalom központosítását a terület fizikai jellege, tagoltsága akadályozza. Igy látjuk a helyi viszonyok behatása alatt e szervezetet az irokoknál, a görögöknél Krétában, Spártában, maguknál a rómaiaknál, ahol a szenátus a gensek legidősebb tagjainak egyesülése volt.

Az összetett politikai főnökség *oligarchikus* és *népies* formájú lehet. Ha a háborús összeműködés által egyesített csoportok mindegyike deszpotikus módon kormányoztatik, ha azok patriarchális típus szerint alakulnak, akkor az összetett főnökség olyan lesz, amelyben a népnek nincs részesedése. De ha a patriarchális tekintély- vagy az isteni leszármazásba vetett hit lehanyatlott, akkor az összetett főnökség *hatósággá* válik s azokból alakul, akik nem helyzetük, de kijelölésük, választásuk jogánál fogva gyakorolnak hatalmat.

Ily politikai szervezettel, az összetett főnökséggel a vadász, halász, valamint a kezdetleges földműveléssel foglalkozó népeknél már találkozunk.

A tevékenység, melyet itt a törzsfőnök kifejt, még szintén csekély. Háborúban a sereg vezetése a feladata, békében a vadászatok s egyéb összeműködést igénylő eljárások szervezése tartozik működési körébe. A törzsfőnök a rend fenntartója, ő ügyel a hagyományok, szokások, szabályok betartására s ítél azok megsértői felett. Az egyedi család itt még alig alakult ki. A leszármazás nőági.

A főnök működése javainak szaporodásával, vagyonának növekvésével jár. Meglesz ennélfogva a törekvés, hogy vagyonát leszármazóira, különösen fiaira átszármaztassa. A törekvés eredménye a fiági leszármazás biztosítása s ezzel kapcsolatosan az egyedi, későbbi fejlődésben a patriarkális család kialakulása lesz. Az alsóbb néposztályoknál a család még sokáig nőági marad.

A fiági leszármazás megszilárdulása, a pátriarkális család kialakulása változást eredményez a primitív társadalom szervezetében.

Eredménye ennek a nemzetségi szervezet szétbomlása lesz, minek folyománya, hogy a nemzetségi fők helyét ezekben az egyesülésekben a családatyák foglalják el. *A pásztornépek s a haladottabb földmívelők kora ez.*

Az így berendezett társadalom mint békeszövetségi alakulat, mint *törzs* jelentkezik. A törzsszervezet korszaka ez. A törzs ethnikailag két testvériségre s több nemzetségre oszlik. Területileg tekintve több helységet, falut találunk, amelyek lakóit rendesen a vér közössége kapcsolja egybe. A tulajdonképpeni kötelék, mely tényleg érvényesül, a leszármazásé, melyet külsőleg a falu fejez ki, a törzsi kapcsolat inkább eszmei s csak egyes különösebb alkalmakkor lép határozottabban előtérbe.

A falvakban az egyes családok, melyek némelykor még nőágiak, de gyakran már patriarkális jellegüek, egymás mellett helyezkednek el. A falvakban a faluközösség, később a házközösségek elve dominál. A föld később már rendesen felosztatik az egyes családok közt s a részek többnyire nem is egyenlők.

A törzs védő és támadó szövetkezetnek tekinthető. Létesülésének legfőbb indoka az, hogy így összetartva a nemzetségek külső támadás ellen

jobban meg vannak védve. Az összekötő kapcsok idővel szaporodnak. Legtöbbször a közös leszármazás képzelme is fellép ; a nemzetségek ugyanazt a nyelvet, vagy legalább is annak tájszólásait beszélik s vallási képzeteik is sok rokonságot mutatnak. Mindezen tényezők megerősítik az eredetileg laza köteléket.

A törzs mint politikai szervezet annyiban szerepel, amennyiben a körében uralmat gyakorló családatyák gyülekezete dönt a háború és béke felett, elintézi azokat a vitákat, melyek a családfők illetékessége alá nem tartoznak. Ez a gyülekezet képviseli a főnökkel együtt az egész politikai hatalmat s megmarad még akkor is, mikor e hatalom a főnök kezébe megy át, aki mint főpatriarka gyakorolja a hatalmat az összesség felett.

A társadalom e fokon már nem homogén. Itt már idegen elemekkel is találkozunk ; ilyenek a meghódított rabszolgák, akik azonban csekély számuk folytán egy határozott osztályt még nem alkotnak.

A rabszolga feletti uralom nem eredeti képződmény. Utánzása egy már létező intézménynek. A hatalomkifejtés legelső faját nevezetesen azon uralomban látjuk, melyet a férfi a nő felett gyakorol, még pedig nem saját nemzetségbeli, hanem azon nő felett, kit más idegen törzsből zsákmányként szerzett s aki a nemzetségből vett neje mellett a mellékasszony, gyakran a rabszolganő szerepével bír.

A rabszolga tárgynak, dolognak tekintetik. A felette gyakorolt uralom nem közjogi, hanem tisztán magánjogi jellegű. *Dominium* ez a rómaiaknál, nem *potestas*.

Emberről, akarattal, tudattal bíró lényről lévén szó, a magánjogi viszonyt egész szigorúságában fenntartani azonban sohasem lehetett. Midőn ezek vagyont szerezhettek (peculium), házasságuk elismertetett ; midőn védelemben részesültek, a közjogi momentumok mindinkább előtérbe léptek. Ahol ez intézmény *jobbágysággá* (colonatus) vált, a függőség viszonya már teljesen közjogi.

A rabszolgák mellett már e korban a többi osztályok csiráival is találkozunk.

Az erőteljes férfiak mint *harcosok* jelentkeznek. Mellettök már korán fellép a *varázsló*, a *pap*. Gyakran egy külön nemzetség, mint a zsidóknál a Levi törzse, végzi a papi működést. Más nemzetségek mint *iparosok* válnak ki.

A törzs egysége az elkülönülés által azonban még megbontva nincs. A foglalkozásnemek osztályokká még nem alakulnak, különállásukat még nem érzik. Befolyásuk az összesség ügyeibe egyforma. A határozó gyűlés az egyes *családatyák*, az *öregek* gyűlése.

A vezetőemberek e csoportja a hatalmat mint *tanácskozó testület* gyakorolja.

A legkezdetlegesebb ily testület a *haditanács*, mely az előkelő harcosokból, követőikből áll ; hogy a politikai tanácskozó testület ebből az ősgyűlésből támad, mutatja azon sokáig fennmaradó szokás, hogy a politikai gyűléseken is a résztvevők fegyveresen jelennek meg.

Ami az uralkodó s az említett tanács közötti viszonyt illeti, ha a király a természetfeletti leszármazás vagy nagy tekintély hírét megszerzi s családjában az utódlás törvénye annyira megszilárdul, hogy más vezér választása kizártnak

tekinthető, a tanácsosok kinevezett hivatalnokokká válnak; máskülönben a régi tanácsnak, mint a hatalmasok gyülekezetének, tovább is megmarad a befolyása.

Kivételes esetekben, különösen háborus időkben, a fegyverképes és szabad emberek is bevonattak e tanácsba. Népgyűlések támadnak így, melyek az összes szabad férfiakat magukban foglalják, ilyenek a germánoknál, Afrika harcias törzseinél, az amerikai indiánoknál s az újzélandi maoriknál is előfordulnak. Irányadó az összes ügyek intézésében ez esetben is a családapák gyülekezete lesz, mely mint kisebbség a többség felett uralkodik.

Az uralom titka a vagyonban van s e körülmény azután azt is eredményezheti, hogy egyes egyén *feltétlen uralkodóvá* válhat.

A nemzetségben eredetileg fennálló egyenlőség, mint láttuk, idővel megszűnik. A vezér a hadjáratból zsákmánnyal megrakodva tér vissza. Vagyona folyton nő s ezzel kapcsolatosan befolyása és tekintélye is emelkedik, míg végül uralkodó lesz, akinek valamennyien feltétlenül engedelmeskednek.

Az egyedi uralom természetesen nem rögtön támad. A legtöbbször az uralkodó hatalma a nemzetségfők joga által még korlátozva van. Sokszor választás utján kerül a törzs élére, gyakran állásától meg is fosztható. Uralma biztosítottá csak akkor lesz, ha örökletes volta ki is mondatik.

Az uralkodó állásának feltétlenné válása különösen a hódítások korszakában következik be. A győzelem egyszersmind a társadalom további tagoltságát is eredményezi.

A törzsi szervezetet vázolva, a népek két csoportját különböztethetjük meg. Az egyik mint nomád nép pásztorkodással foglalkozik. Ennek körében az uralmi viszonyok, az atyai jog, a mozgó vagyon feletti tulajdon fejlődtek ki. A másik nép inkább földmívelést űz, megmarad az anyajog alapján; nála a tulajdon intézménye különösen mint földtulajdon alakul ki.

E megkülönböztetés sok helyt helyi, másutt néplélektani indokokra vezethető vissza. Kétségtelen azonban, hogy a nomád népek sokkal harciasabbak mint a békés földmívelők. Az eredmény már most igen gyakran az, hogy a vándorló nép a legyőzött földmívelő népet szolgaságba hajtja, birtokában ugyan meghagyja, de egyúttal, hazáját elhagyva, maga telepszik meg a meghódított földön s e területen a politikai hatalmat kezébe ragadja.

Míg így egyrészt az eddig kevéssé differenciált népben egy hatalmas megkülönböztetés támad, másrészt átalakul az eddigi törzsi szervezet s egy új hatalmi szervezet keletkezik: *az állam.*

A törekvés most már nem csupán a rend fenntartására, hanem új rend megteremtésére is irányul. Azok a működések, melyek a törzsi társadalomban mellékesek voltak, mert a rend a viszonyok természetes folyományaként jelentkezett s mindenki által egyaránt felfogva követtetett is, addig itt idegen elemek találkozása folytán az osztályok közötti viszony szabályozandó, rendezendő lesz.

A jogalkotás — ha talán nem is mint önálló, külön működés — mindinkább előtérbe lép.

Míg tehát a békeszövetségi, a törzsi társadalomban erős központi hatalomra szükség nem volt, mert eltekintve a csekély számú, idegen származású

rabszolgától, valóságos uralom gyakorlására alkalom sem nyílt: addig egy népnek a másik által való leigázása, egyik népnek a másik fölé helyezkedése után ez az állapot, e hódítás csak úgy volt fenntartható, ha a győző folyton szervezve marad s akaratát e szervezet segélyével kikényszeríti.

E szervezet *főtényezője az uralkodó, a király.* A hódítások következtében a vezér hatalma rendkívül megnövekedett. Nemcsak anyagi tekintetben emelkedik ki, amennyiben vagyona jelentékenyen megszaporodott, de tekintélyének gyarapodtával szellemi és erkölcsi tekintetben is messze kimagaslik a többiek felett. Tartós uralom puszta anyagi hatalmon ugyanis nem nyugodhat. Úgy az egyeduralkodónak, mint a hódító kisebbségnek uralmának fenntartásához erkölcsi támogatásra van szüksége. E támogatást a hatalom a *vallástól* nyeri. Ez a *félelmet* és a *tiszteletet* veszi segítségül e működésében.

A *félelem* titokzatos, rejtélyes, ismeretlen hatalmaktól való rettegésből támad, mely hatalmak a vallás befolyása alatt állanak. A *tisztelet* az elismerés, a hála érzetéből fakad. Különösen az *ősök tisztelete* bírt az uralkodó tekintélyének megerősítésénél nagy szereppel. Az ősök tekintélye csak fokozódott azon hit által, hogy ezek, mint szellemek, haláluk után tovább is élnek.

A főnök hatalma biztosításának másik eszköze a *varázslás* volt. Rendesen egy beteg, könnyen önkívületi állapotba kerülő egyén volt a varázsló, akinek azonban a primitív felfogás természetfeletti hatalmat tulajdonított, aki itt eszközként szerepelt. A varázslók e tulajdonsága használtatott azután fel a hatalom megerősítésére, amint azt különösen a papi rend kialakulásánál látjuk.

A kezdetleges hódító birodalmak tehát egyrészt deszpotikus jellegüek, másrészt mint theokratikus uralmak jelentkeznek. Igy a régi nagyhatalmak: Egiptom, Asszíria, Babilónia korlátlan uralmak voltak, amelyeknél az uralkodó istennek tekintetett, isteni tiszteletben részesült. Ugyanezt a kormányalkatot látjuk a régi Mexikóban, Peruban, valamint jelenleg is az afrikai néger államokban, így Dahomeyban, Asantiban.

Ily államokban azután rendesen több osztályt találunk.

Az első osztály a *papság,* mely mint az uralkodó, az egész hódító törzs uralmát biztosító, a maga számára önállóságot igényel.

A második osztályba a *katonák* tartoznak, kik egyszersmind mint birtokosok is jelentkeznek.

A harmadik osztály a *meghódított nép,* mely egykori birtokán mint *jobbágyság* foglal helyet. Ezekhez járulhatnak azután a *rabszolgák.* A társadalomnak ezt a tagozódását látjuk a legtöbb ókori államban, de különösen Indiában, ahol a papok *brahmánok,* a katonák *ksatriák* s a *szudrák* mellett még a kereskedést és ipart űző *vájszják* is helyet foglalnak. Ez az osztály azonban itt is idegenekből alakult ki.

A hódító birodalmak, a feltétlen uralom bomlása azonban mindenütt bekövetkezik. Míg egyrészt az uralkodó mellett, különösen hosszas harcok alkalmával, a többi alvezérek befolyása is nő, addig másrészt a hatalmas birodalom igazgatása a hatalom egy részének alárendelt hivatalnokokra, kormányzókra történő átruházását hozza magával. Eredménye ennek, hogy e

közegek hatalma mind nagyobb és nagyobb lesz s magáéval az uralkodóval is vetekedik, különösen akkor, midőn állásukat, hivatalukat örökletessé téve, a tisztségükkel járó földet is tulajdonukba kerítik, s hűbéreseik, jobbágyaik felett szinte korlátlanul rendelkeznek. Az uralkodóhoz ekkor már őket pusztán hűségesküjök köti. Igy támad a *hűbériség,* mely intézményt a nagy hódító birodalmak nyomán mindenütt feltalálhatjuk. A fejedelem az esetben valóban uralkodni csak saját házi birtokán fog; a többi hűbérúr felett csak bizonyos korlátolt fennhatóságot gyakorol.

A hódító birodalom átalakulása azonban egy más irányban is beállhat.

Részben idegen cikkeket importálva, részint az úr és jobbágya között közvetítve egy idegen elem helyezkedik el a társadalom kebelében, mely rendesen ipart is űz, de emellett első sorban a kereskedéssel foglalkozik. Igy támad egy új osztály, mely, helyzetét tekintve, harmadik lesz. Ez lassanként kiváltságokat szerez magának és szabadságát biztosítja.

A harmadik, a kereskedő- és iparososztály jelentősége különösen ott mutatkozik, hol a kereskedelemre alkalmas helyen *város* alakul, mely nem földmívelést űz, hanem a nyersanyagok feldolgozásával, azok forgalomba hozásával foglalkozik. Igy látjuk kialakulni a görög városokat, magát Rómát, a középkori városokat, melyek mind falusi községek összevonása, azok egyesítése által támadtak. E közönségekben, melyek magukat a birodalom hatalma alól korán függetlenítik, az uralom jellege más mint aminő az előző államokban volt. Itt többé nem egy néptörzs uralkodik a többi törzsek felett, hanem a város uralkodik a vidéken. Nem a leszármazás dönt ezentúl a közjogok birtoka, az uralom bírása tekintetében, hanem a lakóhely. A *gens* átalakul *curiává; a genos,* a *fratria démévé.*

A városban lakó családok — amelyeknek főcélja a vidéki lakosság kihasználása, azoknak saját érdekükben leendő kiaknázása — *államot* teremtenek, *államot* alkotnak. A lakosság itt már kifejezetten két osztályból áll. A *teljes jogú polgárokból* és a *perioikokból, helotákból;* a *patriciusokból* és a *plebsből,* akik mellett természetesen a rabszolgáknak is nagy szerepe volt.

Rendesen idegen, meghódított törzsből valók azok, akik fölött uralkodnak; a különbséget mindamellett nem a leszármazás, hanem a lakás helye állapítja meg. A városban lakók uralkodnak a vidékiek felett, kik csak később és lassankint vonulnak be a városba.

Még inkább élesebbé válik ez a megkülönböztetés, midőn a város hatalmának terjedésével a meghódított terület mind nagyobb és nagyobb lett.

Már a városokban azzal a sajátos jelenséggel találkozunk, hogy a közönség élén álló király, fejedelem uralmát a házközönségek fejeinek, tehát a patriciusok, uralma váltja fel. S tényleg az egyes városi közösségekben, ha időnként — így különösen az olasz városi köztársaságokban — fejedelmeket, uralkodókat találunk is, a hatalom rendesen az előkelő családok kezében van. A kereskedelem és ipar kifejlődése ezenkívül a polgárság egyenlősítéséhez vezet. A folytonos terjeszkedés egyrészt növeli a megfékezendők számát, másrészt oly irányú törekvések mutatkoznak, hogy a kikényszerített engedelmesség helyébe a törvényeknek való önkéntes engedelmesség lépjen, ami csak az esetben lehetséges, ha az emberek önmagok hozzák törvényeiket.

Igy támadnak a *népies uralmak*.

Igy látjuk kifejlődni a demokraciákat a görög városokban, e kormányformát találjuk a német kereskedővárosokban, amely kormányforma kialakul általában véve mindenütt, ahol külső nyomás híján az egyes közönségek szabad fejlődést nyerhettek.

Mindez megváltozik, mihelyt a községi társadalom hódításra törekszik. A demokráciát itt kevésbbé tartós, majd tartósabb egyeduralom s végül deszpotikus kormányforma váltja fel.

A hódítás folytán keletkezett nagyobb államok, különösen a fejlődés magasabb fokán, ismét új alakulatot teremtenek. Ahol a falusi élet túlnyomó, a régi viszonylatok — bár módosult alakban — tovább élhetnek, de a városokban a különböző nemzetségek, feudális csoportok, összekeveredve a nem ott született bevándorlók nagy számával, kevésbbé lesznek ellenőrizhetők s így tagjaik növekedő függetlenségét nevelik. A haladó ipari fejlődés, a kényszerszabályozás régi formái helyébe a szerződést léptetve, néptömegeket teremt, melyek képesek s fegyelmezettségüknél fogva kényszeríttetnek is arra, hogy módosítsák a régi militarisztikus szervezetet.

A nép befolyását a kormányzatra az államélet kialakulásával, teendőinek növekedésével, de különösen költségeinek szaporodásával párhuzamosan szerzi meg.

Az uralkodó jövedelmei kezdetben teljesen, később részben ajándékokból erednek. Ha a követelések nagyok, a pénz és szolgáltatás követelésének a testületek ellenszegülnek. Ez ellenállás kiengesztelő rendszabályokhoz vezet, minek következménye, hogy az uralkodók inkább hozzájárulást kérnek, semmint hogy erőszakhoz folyamodnának.

Ama feltételek megszabásának jogosítványából, melyek alatt a képviselőtestületek a pénzt megszavazzák, fejlődik ki a törvényhozásban való részvétel képessége, később annak joga.

A működések különbözősége elkülönülésre vezetvén, a tanácskozó testek mint főrendek váltak külön, míg a képviselőtestületek mint hozzájárulási egyesülések jelentkeztek. A különválást az osztálygőg is előmozdíthatta.

Az ipari fejlődés növekedtével a képviselőtestületek befolyása emelkedik, mert míg az uralkodó és a főrendek a kikényszerített, emezek az önkéntes összeműködés eredményei. Igy támad a modern *parlament*.

Az előbb említett szervek mint *tanácskozási testületek* lépnek fel. Kialakulnak azonban a *végrehajtói hatalom szervei is*. Már a társadalmi fejlődés korai szakában találkozunk egyénekkel, kiket az uralkodó választ ki oly célból, hogy az ügyek viteléníl segítségére legyenek. Rendszerint harcosok ezek, avagy a tanácskozó testület tagjai, legtöbbször az uralkodó rokonai, barátai, kisérői, papok, általában véve olyanok, kik az uralkodóval, bármely oknál fogva, szorosabb viszonyba jutottak. Állásuk és működésük idővel mind fokozottabb határozottságra tesz szert.

Igy látjuk, hogy Asszíriában a király kisérői, különösen eunuchok jutottak magas hivatalokba. Ugyanezt tapasztaljuk Perzsiában. Hasonlókép a német királyságokban a királyi háztartás hivatalnokai válnak az ország főtisztviselőivé.

Igy látjuk ezt különösen a Merovingoknál, ahol a *főasztalnok*, a *főlovászmester*, a *kamarás* magas állami hivatalnokok voltak, s még a késői hűbérkor végéig sem vált az állam s a király közös háztartása külön. Ugyanezt tapasztaljuk a régi Angolországban is. Ott, hol a viszonyok folytán új, pl. elsőszülöttségi öröklési rend támad, megvan az irányzat, hogy a hivatalok is öröklődjenek. Igy lesznek a miniszteri állások is egyes családokban örökletesekké, amivel szemben azután irányzatot látunk oly egyének kiválogatására, akik családot nem alapíthatnak. Igy kerülnek gyakran a papok ez állásokba. Hasonlókép megvan a törekvés a vezető egyéneket inkább az alsóbb osztályokból kiválogatni, mint a hogy Franciaországban is a XV—XVI. századok folyamán a harmadik rend tagjai előnyben részesültek a magasabb állások betöltésénél a katonák- és papokkal szemben. Ott, ahol a politikai főnök hatalma kevéssé vagy egyáltalán nincs megszorítva, ott az uralkodó önkényesen választja ki főbb hivatalnokait s nincs tekintettel sem rangra, sem foglalkozásra, sem származásra. Ha hatalmi túlsúllyal bíró osztályok vannak, melyekre a fejedelem féltékeny, politikája odairányul, hogy ezeket kizárja. Ha ellenben hatalma tökéletlen, ez osztályok képviselői erőszakkal is hivatalhoz jutnak. A monarchikus hatalom hanyatlásával a politikai hatalom fejlődésmenete tényleg az, hogy a miniszterek testülete fejlődjék ki s ők, nem az uralkodó, jelentkezzenek az állami akarat végrehajtói gyanánt.

Emellett helyi önkormányzati körök kialakulását is látjuk. A háború után a győztes vagy szükségesnek vagy legfőbb politikának tartja a legyőzött társadalmak autonómiáját tiszteletben tartani. Ezek függetlensége abban nyer kifejezést, hogy isteneiket, egyházi szervezeteiket megtartják, a harcban külön hadosztályokat alkotnak. Az egyptomi kerületek, a görög községek, a középkori hűbérurak szervezete nyujtja ez irányban a legfeltünőbb példát.

E helyi önkormányzat eltünése azonban rendszeres folyománya annak a harcnak, mely a központi kormány s az egyes részek kormánya között folyik, mihelyt a központi megerősödik, ellenben a helyi kormányok részint az egymásközötti háborúk, sarcok folytán elszegényedtek, — s viszont a központi kormány adománnyal jutalmazott kisérőiben egy új nemességre tesz szert — a helyi uralkodók hatalmukat elvesztik, puszta végrehajtó szervekké válnak, sőt gyakran e működésükben is kinevezett központi közegek által helyettesíttetnek. Ez esetben különösen a helyi kormányzati körök ugyanazt a jelleget mutatják, mint aminő a felettük lévő állami hatalom: ők is abszolut kormánnyal bíró körökké válnak.

A helyi kormányzat kialakulása ezenkívül még egy más irányt vehet.

A csoportosulás itt nem annyira a terület, mint *foglalkozás* szerint történhetik. A mesterség, az élethivatás öröklése a kezdetleges korban csaknem elkerülhetetlen. Az ügyesség szerzése a családban a gyakorlat által nagyban könnyíttetik; a tanítás költsége itt jelentéktelen, emellett óhajtandó, hogy a mesterség a családban maradjon. A családok közt fennforgó ellenségeskedés mellett egymás tanítása lehetetlen. Igy támadnak a *céhek*, *gildék* s a rajtok nyugvó városi igazgatás.

A kezdetleges politikai működés, *kormányzás* egységes működésként jelentkezik. Különösen a *katonai ténykedés* esik össze teljesen a politikai

működéssel. Az egész állam egy nyugvó tábor képét nyujtja. Később az állapot megváltozik s csak időlegesen szakítja félbe a háború a gazdasági tevékenységet.

A katonai szervezetnek az államból való kiválása egy külön katonai főnökség kialakulását eredményezi, ami azután a polgári szervezetnek s a katonai kormányzatnak különválásához vezet.

Míg ekként a katonai kormányzat külön szervekre tesz szert, másrészt működésének egész szervezete határozottabbá, rendszeresebbé válik. A kezdetleges csoportok egyéneinek szabályozatlan harcát a főnök vezetése alatt rendszeres csoportok kombinált harca váltja fel. További haladás mutatkozik annyiban is, hogy a hadsereg többé nem időről időre a szükséghez képest gyűl egybe s azután ismét szétoszlik, hanem mindenütt az állandó hadsereg létesül. Mindez a hadseregnek alapos kiképzését, rendes szervezetét teszi lehetővé.

Miként a harc a külellenség által elkövetett sértés megtorlásaként lép fel, akként jelentkezik a *bírói működés* a belső ellenség, a jogsértő megfenyítéseként. Mint ahogy a harc feletti döntést a fegyverben megjelenő összesség végzi, akként teljesíti ez az itélkezést is. Idővel ez változik. Ott, ahol a harcias szervezet kifejlődésével a fejedelem hatalma úgy a főnökök, mint a nép fölé kiterjed, túlsúlya feltétlen *bírói hatalmában* nyer külső kifejezést. Az öregek, valamint a nép részvétele a vizsgálatban és itélkezésben teljesen elenyészik. De még itt is a régi hagyomány több emléke megmarad. Igy a fejedelem itéleteit a szabadban s teljes nyilvánosság mellett szolgáltatja. Igy látjuk ezt még IX. Lajos alatt is Franciaországban, Skóciában I. Dávidnál, még ma is Kasmirban. Ott ellenben, ahol az arisztokrácia erősödik meg, az szerzi meg e hatalmat. Igy Spártában a szenátus, illetve ennek választott testülete az ephoratus, gyakorolta a bírói ténykedést, Velencében a Tizek tanácsa ragadta magához ez irányban is a hatalmat.

De nemcsak a fejedelem és az arisztokrácia, a nép is gyakorolhatja e tevékenységet, mint ezt Athénben látjuk, ahol a Perikles által fizetett, de sorsolás által egybeállított dikaszteriumok létesítésével a hatalom teljesen a szabad polgárok kezébe jutott. A frízeknél az itélő népgyűlés a *bodthing*.

A bírói itélet azonban nem csupán az épp eldöntött kérdés szabályozását tartalmazza. Irányadó ez a jövőben elbirálás alá kerülő esetekre nézve is s minthogy a bíró egyszer hozott határozatától alapos indok nélkül rendszerint el nem tér, a bírói itélet egyúttal szabályalkotás is.

A kezdetleges *törvényhozás* ennélfogva, eltekintve az uralkodó, a fejedelem parancsaitól, melyek szintén bírhatnak szabályalkotás jellegével, feltételes itéletek alakjában jelentkezik, mint azt legvilágosabban a prétori ediktumban, a Rómában itélkezéssel megbízott tisztviselő hirdetményeiben látjuk, aki hivatalának elfoglalása alkalmával nyilvánosan kijelentette, hogy ezekben meg ezekben a peres esetekben ilyen meg ilyen itéleteket fog hozni; ez lesz tehát a törvény, ez lesz a jog.

Később e működés önállósul s ott, hol az uralkodó hatalma feltétlenné válik, a törvény az uralkodó akaratával azonosíttatik (quod principi placuit,

legis habet vigorem). Igy látjuk ezt az összes deszpotikus államokban; ez volt az eljárás a római császárság korában, ezt a módját a törvényhozásnak találjuk az újkori abszolut monarchiákban. Amily mértékben az arisztokrácia, de különösen a nép, az uralomra befolyást gyakorol, azon mértékben szűnik meg az uralkodó kizárólagos törvényhozási joga. E ténykedése részben a tanácskozó testületek (szenátus, államtanács), részben a nép által választott képviselőtestületek által korlátozva lesz. Igy az ú. n. alkotmányos államokban a törvények kezdeményezése magából a képviselőtestületekből, vagy a kormánytól indul ki, a javaslat megállapítása szintén e testületek feladata s így csak a szentesítés, a törvény érvényesítésének igérete marad meg a fejedelemnél.

Az uralkodónak, mint a végrehajtó hatalom fejének, bizonyos szabályalkotási, rendeletkibocsátási joga ezentúl is fennmarad, e jog azonban csak a törvény által engedélyezett kereteken belül mozoghat.

Eltekintve ettől, bizonyos szűkebb, az alárendelt igazgatási köröknek saját vagy ezekre vonatkozó szabályalkotási joga fejlődik ki, úgy hogy modern államokban az igazgatás, de a szabályalkotás tekintetében is nem csupán egy bonyolult, hanem egymás alá és fölé helyezkedő szervezetet különböztethetünk meg, amelyek egymás működését kiegészítik, de egyúttal korlátozzák, ekként egy harmónikus rendet teremtve.

VIII. A társadalmi fejlődés összefoglalása.

1. A társadalmak egymásutánja.

A társadalomban, annak főbb intézményeiben, végbemenő változások, módosulások, melyeknek leírását az előzőkben megkísérlettük, nem izoláltan, nem egymástól függetlenül, hanem kapcsolatosan, egymással a legszorosabb összefüggésben lépnek fel s a társadalom egészének rendszeres átalakulását eredményezik.

A társadalmi fejlődés bizonyos egymásutánjához jutunk el ekként, amelynek lefolyását a történetben követhetjük is s e változásokat rajzolva, az emberiség fejlődésének leírását adhatjuk.

Az emberiség érvényesülése kezdetén apró csoportokban éldegélt. Ezek tagjait a közös leszármazás ténye fűzte össze. Pulszky Ágost (A jog- és állambölcselet alaptanai, 1885.) terminológiája szerint *vérségi* vagy *nemzetségi* közönségek ezek. A köz összes törekvése e kis közönségek biztonságának megőrzésére s így tagjai létének fenntartására irányult. Összes intézményeik tehát e célt szolgálják. Ez intézmények még mind a legkezdetlegesebb formát, a legszűkebb körű szabályozást mutatják. Kialakulásuknál még tisztán az ösztön dominál s így nem meglepő, ha a nő- és férjközösség mellett e bolyongó, napról napra élő csoportokban a tulajdonközösséget, a pillanatnyi benyomásnak való feltétlen engedelmeskedést, a bosszút mint a jog alapját, a csoportnak életkorok és nemek szerinti tagozódását s egy határozatlan, alig valami fontossággal bíró főnökséget találunk. A szervezkedés lassan következik csak be s első sorban a családi viszonyok rendezésére irányul, midőn az eredeti egynemű csoportban

nemzetségek különválásával mindig több és szigorubban körvonalazott, előbb a nőkön át számított s a szülés tényére alapított, majd a férfiágra vonatkozó, a nemzésből és atyai hatalomból származtatott rokonsági fok megkülönböztetését találjuk. Ezzel kapcsolatosan a vérfertőzések és a mind messzebb terjedő házassági tilalmak is kialakulnak, a nő-, illetve férjközösségek körei mind szűkebbre szorulnak, úgy hogy míg *endogam*, vagyis saját körükön belül házasodó népeknél testvérházasságokra és poliandriára, *exogam*, vagyis körükön kívül házasulóknál pedig poligamiára, majd monogamiára akadunk. De fejlődik a gazdasági élet is. A teljesen bizonytalan, külső esélyektől függő életmódot felváltja a nagyobb biztonságot nyujtó halászat és vadászat, sőt a kezdetleges földmívelés.

Mindez állandóbb tartózkodáshoz vezet s mihelyt tartósabb lakások is támadnak, a nemzetség letelepszik s így keletkeznek a helyhez kötött közös *falusi községek*, melyek a fejlődésnek ugyanazt a fokát képviselik, mint az előbb említett csoportok.

A főnök hatalma idővel megszilárdul s válhat, különösen az egyedi család kifejlődésével, a fiági leszármazás általánossá váltával, valóságos patriarkális főnökséggé.

A nemzetségi társadalom e késői fokán már a szabadok mellett rabszolgákkal is találkozunk.

A közönségek e korában még folytonos a harc. Előfordulhat, hogy több levert, nagyrészt kipusztított, szétfoszlott nemzetségi csoportnak esetleg megmenekült tagjai a közös ellenséggel szemben egyesülnek; majd megtörténhetik az, hogy az erősebb ellenséggel szemben több kisebb csoport tömörül. Megeshetik, hogy valamelyik csoport a védelemre vagy támadásra erőt igyekszik meríteni, s így rabszolgáit kebelébe befogadja, őket saját tagjaival egyenjogusítja. Végül kedvező körülmények között természetes szaporodás folytán is annyira megbővülhet a különben sem tisztavérű nemzetségi kör, hogy vérségi kapcsolatának emléke már csak mithosz jellegű elbeszélésekben jelentkezik, s nem alapszik valóságos tudaton. Ekkor megszűnik a társadalom a puszta vérközösségen alapulni. A helyi együttlét, az együttműködés kezdi a *törzsi társadalom* kapcsát képezni, melynek kebelén belül azonban mint szűkebb kapcsok tovább is fennmaradnak az egyes nemzetségek, házközösségek, családok, sőt mint alosztályok jelentékeny szerepet is játszanak.

A gazdasági élet szintén módosul. A sok tekintetben prekáriusnak tekinthető életmódot, a halászatot és vadászatot, az állattenyésztés, a pásztorkodás, a fejlettebb földmívelés váltják fel.

Kialakul az egyedi család s ennek különösen patriarkális alakja válik általánossá, mint ahogy a főhatalom is legtöbbször a patriarkális alakot ölti fel s a fejedelem törzsének nemcsak főnöke, hanem egyszersmind atyjaként is szerepel.

E törzsi közönségek rendesen nem izoláltan lépnek fel, rendesen több hasonló ily kör található egymás mellett, amelyeket gyakran a közös leszármazás képzete, máskor közös vallási nézetek s igen gyakran a nyelv hasonlósága fűznek egybe.

Mindezek a körülmények előkészítik a törzsek egyesülését, egy kiváló törzsfő vezetése alatt *hódító* nagy *birodalmak* kialakulását. Egy törzs kiemelkedésével, a többiek leigázásával s főnökeik kiirtásával létesül ez az uralom. A fejedelem, ki ekként magának a hatalmat megszerzi, mint feltétlen kényúr, mint korlátlan despota uralkodik. A meghódított területet magának követeli, tulajdont másnak alig enged, bíráskodását kiküldöttjei útján intézteti; parancsa feltétlen törvény. Fokozatokba osztott hivatalnokok környezik, kik parancsait haladéktalanul végrehajtják.

E hódító birodalmak rövidéletüek, de évezredekig tartók is lehetnek. Az erős központi hatalom, mely már rendes hadsereget szervez s így a külső biztonságról gondoskodik, másrészt — az uralkodó egyes vérengzéseitől eltekintve — a belső békét is biztosítja, lehetővé teszi a lakosság békés gazdasági fejlődését, haladását. E körülmény azonban bomlásához vezet. Részben a nemesség uralma váltja fel, részben egy polgári társadalom alakul ki a városokban, mely önállósítva magát, megdönti a már hanyatló hódító birodalom hatalmát.

A *nemesség* uralma a partikularizmust teremti meg. Gyakran egy névleges király fennhatósága alatt, többször azonban testületeket alkotva bírja ez osztály az uralmat. *A személyes kötelékek társadalma ez.* Az egyéneket felebbvalóikhoz önkéntes alávetésük, hűségi esküjök fűzi. Az egész társadalmat ily kötelékek tartják össze. Egy fokozatos, minden egyénre, a társadalom minden tagjára kiterjeszkedő hierarchiát észlelünk. A gazdasági életet az uradalmi gazdaság jellemzi, mely legnagyobbrészt még természetgazdaság. A fejlődés különben lassú, nem csupán a belső harcok, mint a külső kalandok miatt is. A költészet a hősköltészet; a vallásban a miszticizmus győz.

Hatalmasabb a fejlődés a *városokban,* ahol az ipar és a kereskedelem jelentékeny lendületet nyernek. Itt, szemben a régi, ős fejedelemséggel, már korán a nemesek, az előkelők jutnak uralomra, de nemsokára ezeket is a nép uralma váltja fel. Csak külsőleg demokratikus ugyan ez az uralom, amennyiben az ókorban a hatalmat birtokló szabadok az idegenek, a felszabadítottak, a rabszolgák számához viszonyítva csekély hányadát alkotják a lakosságnak. Minthogy azonban idővel mind könnyebben megszerezhető lesz a polgári jog s az egyes helyzetének alapját nem leszármazása, sem pedig vagyona állapítja meg, hanem képességei és tehetsége, kifejlődnek e körökben a politikai szabadság és egyenlőség fogalmai és az azokat megtestesítő intézmények. Az állandó letelepülés, a dicsőséges mult emlékei, a közönség jövőjéhez fűzött remények kifejlesztik a hazaszeretetet, melynek e korban különösen a görögöknél oly magasztos példáival találkozunk. Részben ebből, részben azon körülményből, hogy az egyes egyén az állam sorsára, annak akaratára befolyást gyakorol, folyik az a jelenség, hogy bármennyire fejlődjék is ki az egyes egyénisége, úgy az mégis minden tekintetben korlátját leli az állam, a közönség akaratában és hatalmában.

De a polgárok épp ezen befolyása következtében a társadalmi rend a *jog,* nem a természeti viszonyok szükségszerű folyományaként, sem egy elemezhetetlen isteni akarat parancsaként, hanem mint öntudatos emberi intézkedések eredménye jelentkezik. A jog különben az *összhang,* a *harmónia* megvalósítására irányul. Elsősorban az egyéni élet tökélye az eszmény, mely által azonban

a tökéletes állam is létesül. Ez annál könnyebben megtörténhetik, mert az egyes egyén és az állam, az alárendelt közönségek csekély száma folytán, még sokkal közelebb állanak egymáshoz, érdekkapcsolatuk sokkal szembetűnőbb mint a modern kor százszorosan tagolt államaiban.

Tekintettel már most arra, hogy itt az egyén annyira hasonlít az államhoz, s hogy ennek működése az életnek az akkori viszonyok között minden fontosabb terére kiterjeszkedik, továbbá mivel céljai a körülötte levő társadalmakkal ellentétesekként jelentkeznek: támad a törekvés, hogy a községi állam teljesen független, önmagával beérő, összes szükségeit saját erejéből fedezni képes legyen.

Ez elvből kifolyólag azonban oly terjeszkedési hajlam támad, mely a községi állam érdekkötelékeinek megváltoztatását eredményezi. Mihelyt nevezetesen a községi állam köre kibővül s oly elemek vonatnak kebelébe, kiknek érdekeit előmozdítani nem képes: célja csak a *kizsákmányolás* lehet, ami pedig az egyes eddigi életmódjának, valamint az eddigi államszervezet megváltoztatását eredményezi. Mihelyt nevezetesen az állam hódító utjára lép, polgárainak, ha a meghódítottak tömegében elveszni nem akarnak, szintén uralomra, vagyongyűjtésre kell törekedniök, amely céljukat csak úgy érik el, ha erre a közönség erejét használják fel. Mindez a közönség szervezetének megfelelő átalakítását igényli.

E változás első sorban abban fog állani, hogy a régi községi állam demokráciája *plutokráciává* válik, mely az uralom birtokában az összesség erejét önző érdekének előmozdítására fordítja s a vagyongyűjtést, a meghódítottak kizsákmányolását tekinti az illető közönség céljának, fenntartó elvének.

Ily *kizsákmányoló közönség* egyébiránt nem csupán a községi államból, de a hűbéri jellegű uralmakból is támadhat oly esetekben, midőn a központi hatalom megerősödésével a további harcok és hódítások útján akarja uralmát növelni és újabb meg újabb területek leigázására törekszik.

A kizsákmányoló társadalom ekként egy ideiglenes, a sikeres hódítással járó helyzet állandósítására törekszik. Hogy ezt elérhesse, a tömegekre kell támaszkodnia és a pillanatnyi haszon, a fáradság nélkül elérhető élvezet kecsegtetésével őket reábírni, hogy így az önző magánérdek szolgálatába szegődjenek. Mindez csak mások munkájának árán történhetik meg, ami egyrészt a rabszolgák üzletszerű kihasználásával, a jobbágyság kiaknázásával sikerülhet, másrészt folytonos harcokat, szakadatlan háborukat igényel, amelyekben a vezérek a zsákmány aránytalan részével gazdagodhatnak, de a katonák is kellő kielégítést találnak.

A birodalom központi községének tagjai ochlokráciát, kiváltságos tömeget alkotnak, mely csupán saját önkényét tartja szem előtt s ez állapoton változás akkor sem történik, midőn a tömeg fölé egy kényúr helyezkedik, avagy a fejedelem uralmát feltétlenné teszi.

Az ily államok területi kiterjedését vagy más, hasonló elven nyugvó államok korlátolják, vagy a természeti körülmények szabják meg, vagy végül azon körülmények döntik el, hogy a fennálló szervezet mellett összetartásuk és igazgatásuk meddig lehetséges. A központi város lakossága eredeti jellegét teljesen elveszti; az alsóbb osztályok lassanként proletáriátussá sülyednek, a középső és felső helyzetüek tisztán a vagyonosodásra törekszenek s így kifejlődik az

a hatalmas bürokrácia, amely mulhatatlanul szükséges a hatalmas birodalom ügyeinek intézéséhez.

Itt válik először külön a magánjog a közjogtól, ami összefügg a fokozódó forgalommal, a javak önálló termelésével és azok fogyasztásával. Ezáltal pedig a magánélet viszonyai felszabadulnak a közélet nyüge alól s így lehetséges az egyéniség korlátlan érvényesülése s ezzel kapcsolatosan olynemű fejlődése, aminő az előbbi közönségekben teljesen lehetetlen volt. Nagy vagyonok származnak ekként, de másrészről nagymérvű elszegényedés is keletkezik, mi az egyesekre annál súlyosabban nehezedik, mert a meghódítandók számának csökkenésével a kizsákmányolás az illető társadalom gyengébb, ellentállani kevésbé képes tagjai ellen fordul.

Midőn ekként a fogyasztási vagyont gyüjtő társadalomban az összes, de különösen az alsóbb osztályok helyzete mind nehezebb és nehezebb lesz, s a létező állapotok fenntartása is mind nagyobb és nagyobb fáradságot kíván s folyton kevesebb eredménnyel kecsegtet, javulást pedig alig igérhet, mélyreható elégedetlenség támad: az emberi szellem magasabb igényeit kielégítő célok után néz a társadalom. Az érzelmek, a benső vágyak felé fordul a figyelem, az egyéni törekvés, az életnek eszményi tekintetek szerinti rendezése jelentkezik egyedül méltó emberi feladat gyanánt.

A felsőbb osztályok a bölcsészetben keresik törekvéseik eme megoldását. S tényleg a bölcsészet, mely a rendszeres gondolkodás fejlődésével már a községi államban megindult, nemcsak az anyagi jelenségek magyarázata tekintetében jutott el magasröptű megoldásokhoz, mint aminő többek között a természetnek úgy a stoikus, mint az epikureus iskola által nyujtott fenséges fogalma, de egyúttal az erkölcsi tökély oly fenkölt eszményét állította fel, melynél magasabbra emelkedni a mai erkölcsi rendszerek sem képesek. Minthogy azonban úgy a bölcsészeti gondolkodás, mint a művészeti alkotás keveseknek az adománya, s a javakról való lemondásra tisztán elméleti okok alapján a legkevesebben képesek, a bölcseleti rendszerek mindig a kiváltságos osztályok tulajdonai maradtak s a tömegekre pusztán a vallásrendszerekre gyakorolt befolyásuk által hatottak.

Az új, fejlődő társadalom érdekeinek tartalmát a bölcsészet tehát nem alkothatta, s így új társadalmi elvként, összekötő kapocsként az az érzelem emelkedett itt ki, mely ugyanazokat a célokat szolgálja, mint amaz, amely azonban a nép kebelében folyton él is. Itt kezdődik tehát a *vallás* szerepe. A túlvilági létbe vetett hit, az emberfelettihez ragaszkodó bizalom, a földöntúli élethez kötött remény maradtak fenn, mint olyan kapcsok, melyek az egyéneket egyesíteni képesek. A vallás azonban, mely e szerepre hivatott volt, nem a félelmen nyugvó, megnyugtatást célzó, vagy a külső szertartásokban kimerülő üres hit lehetett, hanem csak olyan, mely az egyént egész mivoltában felöleli, őt az istenséghez közelebb hozza s egyúttal erkölcsi tekintetben is magasabbra emeli. Az anyagi hasznot szem előtt tartó, kizsákmányoló államban tisztán a rideg külsőségek színvonalára sülyed. De minél üresebbé és szolgaiabbá válik a hivatalos vallás, annál inkább fordulnak el tőle azok, akiknek arra a legnagyobb szükségük volna. A szegények és elnyomottak, kik sorsuk jobbrafordulását e földön nem várhat-

ják, a kegyelettel és áhítattal elteltek, a kegyesek és jámborok, mindezek egy erkölcsi igazolást tartalmazó, bensőségében becses vallás után sóvárognak.

Ilyen hitként lépett fel a *kereszténység*, melynek a római birodalom az egész emberiséget megnyitotta s mely egyszer megindulva, rohamosan terjedt s rövid időn belül az egész művelt világot meghódította.

Az új vallás, új tan külső kifejezést új erkölcsökben, új életrendben nyer, az ellentét a régi társadalommal feltünő. Amaz eleinte a mellőzés álláspontjára helyezkedik, később üldözni kezdi, de végre is meghódol az új eszméknek.

Diadalra jutásával az egyházi felfogás elveszti eredeti ridegségét. Kifejlődnek gyakorlati életszabályai, melyek a világi szokásokkal szemben megalkuvást jelentenek. Az *egyházi társadalom* köre ezalatt folyton tágul, de bensőségéből veszít. Innét támadnak azok az egyházi szakadások, melyek ellenében az egyház a világi hatalom segítségét igényli.

Lassanként az állam befolyása fogy, az egyházé nő s bekövetkezik az az időszak, midőn az egyház válik uralkodó közönséggé s a világi ténykedések csak az egyház céljai által szentesítve tekinthetők elismerteknek; míg végül a földi élet a túlvilági élet előkészítőjeként szerepel.

Az egyház azonban uralma tetőpontján sem intézheti önmaga az összes világi ügyeket, hanem a túlvilágra vonatkozó teendőket a maga számára fenntartva s itt az irányítást megőrizve, a földi feladatokat az alárendelt társadalmi körökre bízza. Az egyház kebelén belül ennélfogva kettős életfolyam észlelhető. Az egyik túlvilági célokra irányul, az ú. n. *vita religiosa* tartozik e körbe, a másik a világi viszonyoknak az egyház érdekében leendő felhasználásában, azoknak ennek megfelelő szabályozásában nyilvánul.

Minthogy már most az egyház által felállított eszmény nem a társadalom nagy tömege részére való, az egyházi közönség súlypontját mindinkább a világi érdekek kielégítésére kezdi fordítani. E ténykedése azonban egész felfogásának, hitének dogmatikussá fajulásával, megcsontosodásával jár, eredeti bensőségének elvesztését eredményezi s külsővé válását mozdítja elő. Minde változások már az egyházi társadalom felbomlását készítik elő. Másrészt a vallási társadalom uralma idejében általában a műveltség hanyatlásával találkozunk. Oka ennek maga a vallás sajátszerű jellege, mely kétségkívül művelődésellenes irányzatokat rejt magában, midőn a földi léttel szemben a túlvilági életet hangsúlyozza.

Midőn tehát az óhaj a világi élet után, a vágy a magasabb műveltségre feléled, e törekvés nem az uralkodó közönség részéről indul ki, hanem azon alárendelt csoportok köréből, melyek az illető egyházi társadalom körén belül helyet foglalnak. Továbbfejlődve ezek azután átmennek az átalakulás mindazon szakain, melyeken fejlettebb társadalmak már áthaladtak s amely fokokat az előbbiekben részletesen vázoltuk. Feltaláljuk ennélfogva a kezdetleges patriarkális csoportokat, a törzsi szervezetet, hódító birodalmak kialakulását s ezek felbomlását hűbéri jellegű körökre, esetleg önálló községekre, végül látjuk hatalmas kizsákmányoló államok támadását az őket jellemző katonai uralommal, bürokratizmussal.

Az egyház uralma véglegesen akkor szűnik meg, midőn az új kizsákmányoló társadalom kebelén belül egy új vallási társadalom keletkezik, mely

ugyanazokat az elveket, ugyanazokat az eszméket és eszményeket akarja megvalósítani, amelyeket a még sok tekintetben uralmon levő, de eredeti mivoltából, lényegéből kivetkőzött vallási társadalom annak idején terjeszteni iparkodott. Ez is a hitnek lelkivé, bensőbbé válására törekszik; ez is a túlvilági életet tekinti az igazi létnek. E felfogás uralma mindamellett csak korlátolt, az előbbi vallási mozgalommal szemben csak kismérvű lehetett. Uralmát már kezdettől fogva vitássá tette egy oly mozgalom, melynek irányzata az államnak *nemzeti alapokon* való kiépítése, a népnek ez alapon történő egyesítése lőn.

Nemzetek kialakulásához nem elegendő, hogy az illető egyének ugyanazt a nyelvet beszéljék, leszármazás tekintetében rokonságot mutassanak, sőt talán a műveltség ugyanazon fokán álljanak; ennek létrejöttében közös veszélyek, viszontagságok hagyományai, közös győzelmek dicsősége, egyszóval a *közös mult emlékei,* valamint *közös jövő reménye* szükségesek. Csakis ahol ezek találkoznak, jön létre igazi nemzet.

Ezen elv előtérbe nyomulása szorosan összefügg a kultura fejlődésével. A vállalkozási kedv, az egész közgazdaság, s ezzel kapcsolatosan a közigazgatás, bíráskodás haladásával a nyelv fontossága mindinkább szembetűnik; másrészt uralomra itt a középosztály jut, melynek ténykedéseiben, míg egyfelől a nyelvközösség nagy könnyebbséget jelent, másfelől érdeke, hogy a nyelvét beszélők száma növekedjék, azok mind egy egyetlen közösséget alkossanak.

A nemzeti társadalom kiépítése azon reformátorok működésével indul meg, akik a népre hivatkoznak, számára jogokat követelnek, a hatalmat a népnek biztosítani kívánják. Képződésének folyamatait azok a harcok jelzik, melyeket az alsóbb rendek és társadalmak az egyházi, valamint a kizsákmányoló társadalmakkal szemben folytatnak, s ahol a pápai, császári és arisztokratikus uralmakkal szemben a közönségeket a királyi hatalom képviseli.

A nemzeti állam után, ha megteremtette azokat az előfeltételeket, melyek a gazdasági élet hatalmasabb fejlődéséhez szükségesek, oly társadalom következik, mely a termelés minél nagyobb fokozását tekinti főcéljának. A mozgalom tehát, mely megindul, mint a tőke uralma jelentkezik, a törekvés odairányul, hogy a javak termelése a belőle támadó haszon folytán a lehető legnagyobb mértékben fokoztassék. Igy jönnek létre az ú. n. *kapitalisztikus társadalmak.*

E törekvés nyer kifejezést azután úgy a társadalmi, mint az államélet minden terén. Erre vezethető vissza a törvényhozás szerveinek olynemű összealkotása, hogy a nagy vagyon befolyása biztosíttassék; ez magyarázza a végrehajtó hatalom olyan berendezését, mely azt néhol az ingatlan, másutt az ingó tőkének kiszolgáltatja. Erre vallanak az összes jogoknak: úgy a magánjogi, mint a büntetőjogi és közigazgatási törvényeknek intézkedései, melyek elsősorban a vagyonnak, különösen pedig a nagy vagyonnak védelmét, annak boldogulását célozzák, végül erre mutatnak nemcsak az egyes államok egymással szemben folytatott hol védővámos, hol szabadkereskedelmi politikája, de még inkább gyarmatosítási törekvéseik, hódító hadjárataik, melyek mind a nagy tőkék minél tökéletesebb gyümölcsöztetését s így a fokozottabb termelést célozzák.

A kapitalista közönség e törekvésében azonban fordulóponthoz ér. A termelési erők, különösen a munkaerő, kihasználása folytán feltámad az ellenhatás

s a jövő társadalom törekvései többé nem a korlátlan, fokozott termelésre, hanem inkább a termelés rendezésére és a termelt javak egyenletesebb elosztására irányulnak. Azok az irányzatok ezek, melyek ma a »szociális« névvel jelöltetnek. Ámbár azok a törekvések, melyek az összes termelés központosítására, a magántulajdon eltörlésére és kommunisztikus állapotok megvalósítására irányulnak, kétségkívül az utópiák sorába tartoznak, jelenségeket látunk, melyek a termelés eddigi rendszertelenségének megszüntetését, bizonyos üzemek állami szigoruan fegyelmezett kezelését, a munkások sorsának, kereseti viszonyainak jelentékeny javítását, a kapitalista társadalom által inaugurált szabad verseny intézményének megszüntetését s e tereken az állami szabályozás kiterjesztését látszanak előkészíteni. A jövő *szocialisztikus társadalmában* válnának e törekvések valóvá.

A kitűzött s elérendő eszmény valamely állam összes lakosai anyagi szükségleteinek kielégítése volna. Ha ez az állapot valaha megvalósul, a törekvés nem csupán az anyagi, hanem a *szellemi szükségletek kielégítésére* is fog irányulni. Az oktatásnak ingyenessé tétele az összes fokokon, könyvtárak, múzeumok, képtárak felállítása ; a magasabb színművészet, fejlettebb zene csarnokainak a nép számára történő megnyitása : kezdete, előkészítője lenne e társadalmi fejlődési fokozatnak.

Ha ez az eszmény is megvalósítást találna, fellépne egy jobb, nemesebb, egészségesebb és szebb emberiség, úgy testileg, mint szellemileg és erkölcsileg kiváló *nemesebb faj létesítésére* irányuló törekvés ; ezen eszmény megvalósítása az előző vívmányok megtartása mellett tényleg oly állapotot létesítene, melynél magasabbrendűt, fejlettebbet ma elképzelni sem tudunk. Az összes szellemi és anyagi szükségletek kielégítése mellett, úgy testi, mint erkölcsi betegségektől, hibáktól menten élne e korban az emberiség, mely így a tökély legmagasabb fokát elérve, magát teljesen önzetlenül az ismeretek, a tudás gyarapításának, a szép, a jó realizálásának szentelhetné.

Hogy ez az állapot, tekintve az emberiség életének rövid idejét, megvalósítható lesz-e, nem tudjuk ; hogy az irányzat megvan, azt nem tagadhatjuk s így megelégedéssel, reménnyel tekinthetünk a jövőbe, mely eredményesebb, sikerekben gazdagabb, szebb, dicsőbb lesz mint aminő volt a mult.

2. Társadalmi tipusok.

Mindazokat a fokozatokat, melyeket főként Pulszky már említett munkája nyomán az előbbiekben általánosságban vázoltunk, a történetet vizsgálva, a különböző népeknél fel is találhatjuk. A történet folyamán mutatkozó társadalmak elősorolása által azonban nem csupán az összes társadalmakról teszünk említést, de ezáltal osztályozzuk, csoportokba is sorozzuk őket.

A mai tudomány nevezetesen a tények osztályozásának alapjául — mellőzve a régi, mellékes ismertető jeleken nyugvó klasszifikálásokat — a fejlődési egymásutánt fogadja el mint egyedül logikust és megbízhatót. Ily álláspontra helyezkednek újabban a növénytani, valamint az állattani osztályozók is, ezt az utat kell tehát a társadalomtudománynak, a szociológiának is követni.

A társadalmak osztályozása mindamellett nehézséget okoz. Minden egyes közönség ugyanis sajátos jelleggel bíró egyedként jelentkezik, úgy hogy a többiekkel való összehasonlítása, s ez alapon osztályba sorozása szinte kivihetetlen. Két egyforma társadalom sohasem fordul elő. A társadalmi osztályozások tehát többé-kevésbbé tökéletlenek. Ami mármost az egyes osztályok ismertető jelét illeti, ugy azt az az elv, az az eszme fogja képezni, mely az illető közönség, társadalmi kör *összekötő kapcsát, célját* alkotja. Beosztásunk tehát pszichológiai alapokon nyugszik. A társadalmak előbb említett fejlődésmenete nyomán ennélfogva az emberi közönségeket következőleg osztályozhatjuk:

a) *Vérségi vagy nemzetségi társadalmak.* Közös leszármazás által egybekapcsolt egyének csoportja ez. A műveltség legkezdetlegesebb fokán állanak, 10—100 tagból álló apró köröket alkotnak. A Morgan, Fr. Engels, illetve Sutherland által *a vadság alsó és közép fokába* tartozóként említett népek sorozhatók ide.

b) *Törzsi közönségek.* Itt már nem a leszármazás, hanem helyi együvétartozás, a közös vezetés alatti élés az összekötő kapocs, amelyhez azután azonos nyelv, egyforma szokások stb. járulnak. *A vadság felső fokán álló és az alsóbb fokú barbár* népeket ölelné fel e csoport.

c) *A hódító társadalmak.* A harcok folytán kifejlődött feltétlen alávetettség, a korlátlan kényuralom jellemzi a csoportot. A társadalmi élet nagymérvű központosítása, a vezető kiemelkedése mellett, csaknem teljes kommunizmust létesít. A *közép-* és részben *felsőfokú barbárság* népei tartoznak e társadalmak körébe.

d) *Személyi köteléken nyugvó társadalmak.* Az összekötő kapocs itt a *hűség* köteléke, mely a társadalom legalsóbbrendű tagját a legfelsőbbhöz, a legkimagaslóbbhoz fűzi. A legkülönbözőbb osztályok, de főként az alá- és fölérendeltség legeltérőbb viszonyai támadnak ezáltal. *A felsőfokú barbárság* és az *alsófokú civilizáció* kora lenne ez.

e) *Községi társadalmak. A szűkebb körben,* rendesen *falakkal elzárt területen* való letelepülés, az ezáltal kifejlődött érdekközösség, legtöbbször az egyes foglalkozásnemek tömörülése képezi e társadalmak ismérvét. Az *alsófokú civilizáció* fokán állanak e társadalmak.

f) *Kizsákmányoló társadalmak.* Egy nép, egy osztály uralma jelentkezik e társadalmakban. A cél a leigázott népek kihasználása az uralkodó osztály előnyére Hatalmas, nagy birodalmak támadnak ekként, amelyek a *civilizáció középső fokát* képviselik.

g) *Vallási közönségek.* A vallás, a megváltásba, esetleg a túlvilági életbe vetett hit képezi ezen társadalmak uralkodó elvét. A *civilizáció középső fokára* emelkednek az idetartozó népek.

h) *Nemzeti társadalmak.* A közös nyelv, közös történeti mult által egybekapcsolt népek közönségei ezek. A *civilizáció felső fokán* álló társadalmak sorozhatók részben ide.

i) *A fokozott termelésre törekvő, kapitalisztikus* társadalmak. Ezek a gazdasági erők lehető kihasználására törekszenek s azzal kapcsolatosan a tőke uralmát óhajtják biztosítani. A *civilizáció felső fokán,* valamint a *kultúra alsó fokán* álló társadalmak sorozhatók e körbe.

j) *A javak elosztását célzó szocialisztikus* társadalmak. A törekvés itt első sorban a javak elosztásának kényszer utján való szabályozására irányul, aminek következtében a termelés is rendeztetik. *A kultura alsó fokán* álló társadalmak tartoznának ide.

k) *Szellemi szükségletek általános kielégítésére törekvő* társadalmak. Ezek az összesség nemcsak anyagi, hanem összes szellemi szükségleteinek teljes kielégítését akarnák megvalósítani. E társadalmak a *kultura középső fokát* képviselnék.

l) *A faj nemesítésére törekvő közönségek.* E közönségek célja úgy fizikailag, mint pszichikailag és erkölcsileg a legtökéletesebb emberfaj létesítése volna. A *kultura legmagasabb fokán* állanának az ide tartozó társadalmak.

Ami mármost az itt említett egyes osztályokat illeti,. úgy az ugyanazon osztályba tartozók rendesen a műveltség, a technikai haladás, szellemi képzettség ugyanazt a fokát mutatják. Ennek dacára előfordul, hogy technikai haladás, szellemi képzettség tekintetében egy és ugyanazon osztályba tartozó, ugyanoly jelleget feltüntető társadalmak a műveltség különböző fokán állanak. Igy a makedon társadalom kizsákmányolási társadalom volt, ugyanily jellegű a mai Oroszország is, holott ez műveltség tekintetében messze felette áll amannak. S ámbár az említett egymásután rendesen műveltség tekintetében is fokozatot jelent, mégis az egyes uralkodó közönségek váltakozásánál, egy társadalomnak, egy osztálynak a másikba való átmeneténél műveltség tekintetében rendesen hanyatlást látunk. Csak hatalmának megerősödésével, elvének általánossá váltával, békés fejlődésének megkezdésével emelkedik az új társadalom a fejlődésnek magasabb fokára mint aminőn elődje volt, amelynek kebeléből ő kiemelkedett. Csakis tehát ha az egyes társadalmak fejlődésének tetőpontjait nézzük, állapíthatunk meg haladást az emberiség történetében. Máskülönben folytonos sülyedést s ismét emelkedést, egy folyton változó hullámvonalat kapunk.

3. A társadalmak beosztása.

Nézzük mármost, melyik közönség, melyik nép tartozik az itt felsorolt egyes osztályok körébe.

A *vérségi vagy nemzetségi* társadalmak körébe a legprimitívebb népek tartoznak. A fejlődés legalsó fokán állanak, tehát ide sorozhatók Tasmania kihalt lakói, továbbá az ausztráliaiak, India és a Déli óceán szigeteinek negritó népei, a busmanok, néhány kaliforniai és braziliai indián törzs, valamint a tűzföldiek. Az éolith és paléolith korszakok műveltségének felelhet meg e fok.

A *törzsi szervezetet* látjuk már az északi sark lakóinál, az északamerikai indiánok nagy részénél, a mongolok számos törzsénél (kalmukok, burjátok), sok afrikai néptörzsnél. A csiszolt kőkorszak, a neolith kor emberei éltek e szervezetben. Az indogermán népek az őshazából való kiindulás idejében élték a szervezkedés e korát.

A törzsek egyesülése folytán *hódító birodalmak* támadnak. Amerika indián törzsei közül egy-kettő (irokok, delavarok stb.) érték el e fokot. A négerek számtalan ily államot alkottak : ilyen volt Dahomey, Asanti stb. Ilyenek a nagy mongol keleti birodalmak, mint Dzsengiszkán, Timurlenk birodalma, maga Khína ;

ilyenek a polinéziai szigettenger uralmai; ilyen volt a hovák királysága Madagaszkáron; végül ilyenek voltak az ókori nagy birodalmak, a szumirok és akkádok uralma, Babilonia, Asszíria, Egiptom, Amerikában a maják birodalma, valamint Mexikó és Peru. A görög őskori hódítások (Tyrins, Mykene), a kezdetleges germán birodalmak (merovingok, karolingok) korszaka lenne ez.

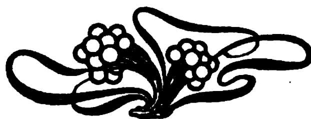
E birodalmakat a *széttagoltság, a személyes kötelékek* kora váltja fel. Nyomait e kornak Keleten már alig észleljük. Kísérleteket ily irányban talán Polinéziában: Szamoában és Tongában, Khínában a Kr. e. VI-ik században; továbbá Japánban és Indiában látunk. A *községi életet* kifejlődve, mint azt Nyugaton tapasztalhatjuk, itt sehol sem találjuk. A görögöknél a homéri küzdelmek ideje, a városok kialakulása; Róma szereplésének kezdete; a középkorban a hűbériség uralma; az olaszországi, valamint a német városok kifejlődése képviselné e társadalmi szakot.

A *kizsákmányolási társadalom* első példája a makedon birodalom. Ily jellegű lenne úgy Róma, mint Karthagó hódítása s ilyen az árják uralma Indiában; ilyen birodalmat teremtettek az arabok s e fejlődési fokot képviselik a Nagy Károly birodalmának romjain felépült abszolut királyságok.

A *vallási társadalom* legszembetűnőbb példája a keresztény egyház uralma, amint az 396-tól a XVI. század végéig tartott; de ugyanide sorozhatjuk a *buddhizmust* is. A protestantizmus ily uralomra szert tenni sehol sem tudott.

A kereszténység uralmát a XVI. században a *nemzeti államok* váltották fel. Kétségtelenül szembeszökővé ezek elve különösen a napoleoni hadjáratok után lett, sőt úgy a *német,* mint az *olasz egységes* államok a XIX. század végső tizedeiből származnak. Egyes államok, mint az északamerikai Egyesült-Államok, valamint Anglia is ma már kifejezetten *kapitalisztikus* színezetű birodalmak, míg Franciaország az új *szocialista* állam megvalósítására tesz nagy áldozatokkal járó kísérleteket.

Hazánk a honfoglalás alkalmával mint *kizsákmányoló állam* alakult ki. Jellege a *kereszténység* elfogadásával némileg változott s egyházi színezetet nyert; eredeti sajátossága azonban sem e tény, sem a mutatkozó hűbériségi törekvések által lényeges módosulást nem szenvedett egész 1848-ig. Ez időponttól kezdődőleg átalakulása *nemzeti állammá* megtörténtnek tekinthető, a nemzetiségek részéről mutatkozó ellentétek dacára. A *kapitalisztikus* fejlődésnek még csak kezdetén vagyunk: hisz nagyrészt hiányzik a kiaknázó tőke, de a szocialisztikus fejlődés első nyomai is alig találhatók fel ma még hazánkban.

III. RÉSZ.

A JELENKORI TÁRSADALOM.

A KAPITALIZMUS KIFEJLŐDÉSE ÉS ÁTTEKINTÉSE.

Z ELŐBBIEKBEN képet igyekeztünk rajzolni letünt korszakok gazdasági életéről. Nem sok éleslátás kell ahhoz, hogy valaki felismerje, mily kevés a hasonlatosság a vázolt viszonyok és a mi korunk gazdasági élete között. A család gazdasági szerepe egészen megváltozott. Ma már nem készítik a használati tárgyak legnagyobb részét otthon, nem termelik már, a parasztgazdaságok kivételével, az élelmet sem házilag, sőt már-már annak is kezdenek nyomai mutatkozni, hogy itt-ott az élelem elkészítése, a főzés is máshova, a vendéglőkre és közös konyhákra, megy át. Ha ez talán nem is fog olyan gyorsan menni, mint némelyek hiszik, mégis a család régi gazdasági tevékenységének elvonása mutatkozik benne, jó példát szolgáltatva arra, hogy miként szűkült a modern fejlődéssel a család régen oly tág gazdasági köre. A kézműves, aki kis műhelyében keze munkájával állítja elő a cipőt, a ruhát, a bútorokat és egyéb iparcikkeinket, ugyancsak egyre szűkebb térre szorul. Amint közönséges nyelven mondani szokás, tönkreteszi a gyár versenye.

Mi mindennek az oka? Miben állnak a különbségek a mai gazdasági élet és a régi között? Miért és minek a hatása alatt keletkezett mindez? Ime a kérdések, melyek a jelen fejezetben foglalkoztatni fognak.

Korunkat a *kapitalizmus* korszakának keresztelték és jogosan, mert nincs egy másik oly egyetemes természetű tényező, melyre a mai gazdasági élet több jelenségét lehetne visszavezetni, mint a tőke túlsúlya. A tőke előtérben állása az, amiből a mai gazdasági élet alapvonásai és szervezetének a lényege folyik. Természetesen vannak egyéb tényezők is, melyek annak lényét meghatározzák, azonban ezek nagy része maga is a tőkefelhalmozódás másodlagos folyománya. Éppen ezért, ha a mai gazdasági élet lényegébe be akarunk hatolni és annak való természetét felismerni, valamint azokkal az indokokkal tisztába jönni,

melyek az azt létrehozó alakulásokat előidézték, a tőke gyarapodásának tüneményével, az ezáltal előidézett hatásokkal kell mindenekelőtt foglalkoznunk. Ez adhatja csak meg a helyes alapot és kiindulási pontot arra, hogy a mai gazdasági tüneményeket lényegükben átértsük.

1. A kapitalizmus keletkezésének tényezői.

Feleslegek gyüjtése. A tőkét az önmegtartóztatással és a takarékossággal szokták összefüggésbe hozni. Az önmegtartóztatás és takarékos életmód gyümölcsének tekintik azt. Ez a felfogás tényleg jogos, de csak részben. Kétségkívül a helyes és való indokot jelöli meg akkor, amidőn azt tanítja, hogy a tőkeképződésnek az első feltétele a takarékosság, a javak amaz esztelen pazarlásának a megakasztása, melyet, mint már fent érintettük, a vad népek visznek véghez gyakran a természet kincseivel. Az is igaz, hogy megtartóztatás, a vágyaknak a legyőzése és fékentartása kell ahhoz, hogy az emberek el ne fogyasszák mindazt, amit termeltek.

És mégis, a tőke eredetének a fenti jellemzése félrevezető. Igen könnyen azt lehet ugyanis hinni, hogy a tőkeképződésnél mindig *ön*megtartóztatásról, *ön*uralomról kell szólnunk. Ha a szocialisták a fenti szavakra célozva gúnyolják a szegény, aszkéta életetmódot folytató, beesett arcú tőkést, kit az önmegtartóztatás testileg tönkretesz, ha cáfolják azt a felfogást, mely a tőkeképződést ilyen módon a megtartóztatással és takarékossággal hozza kapcsolatba, akkor a fenti szavak vezették őket félre.

Tényleg a tőke mégis önmegtartóztatásnak az eredménye, csakhogy *ennek nem kell önkéntesnek, saját akaratból származónak lennie.* A valóságban a történelem folyamán a kikényszerített önmegtartóztatás a tőke keletkezésében és növekedésében tényleg sokkal nagyobb szerepet játszott mint az önkéntes, a saját kezdeményezésből eredő takarékosság. És ez igen természetes is. A takarékossági hajlam az emberekben alacsony műveltségi fokon nem nagy. És ezt ismét nem lehet csodálnunk. Hiszen magában az, amit előállítanak, nem sok és az előrelátás ugyancsak gyenge.

Igy azután, mint a munka szervezésénél, itt is a kényszernek, a hatalmi szózatnak kellett segítségül jönni. Ugyanazok a tényezők, melyeket a munka szervező erőinek ismertünk fel, eredményezték első sorban a tőkeképződést is. Részben ugyanis, amint tudjuk, a termelést annak szervezése által eredményesebbé tették, részben pedig, és erre kell most a fősúlyt helyeznünk, *sok ember munkájának a gyümölcsét egyesek kezében összpontosították.* Ezáltal öntudatlanul és saját akarata ellenére kényszerítették a népet arra, hogy ne fogyassza el mindazt, amit előállít. Az amit az egyszerű életmód szükségletein felül termelt a nép, azt a rabszolgaság korszakában, mint a jobbágyság alatt, be kellett szállítania a nagyok és hatalmasok, urai csűrébe. Tudjuk, hogy inséges esztendőkben ezek a magtárak néhol a nép számára is megnyiltak, mikor az maga is élvezte az önkéntelen takarékosság gyümölcseit. A szabály természetesen nem az volt, mert a beszolgáltatott termények és a későbbi korszakban szerephez jutott iparcikkek a földesúr, főúr vagy fejedelem céljainak szolgáltak.

Kitünik ebből, hogy az uralmi viszonyok kifejlődésének és az ezzel járó kényszernek a tőkeképződés tekintetében is milyen nagy szerep jutott. Az emberek saját jószántából, azok saját akaratából a javaknak olyan felhalmozása, mely a mai kapitalisztikus termelést lehetővé tette, aligha következett volna be. Valamint az embereknek munkára való nevelésénél, éppúgy a tőkeképződésnél, a tőkefelhalmozásnál is erős, kemény és gyakran fájdalmas, sokszor igazságtalan kényszereszközre, éles sarkantyúra volt az emberiségnek szüksége.

Természetesen az, hogy a nép urai attól feleslegeit elszedték és saját udvarukba irányították, még korántsem jelentett kapitalizmust. Sok ember munkája gyümölcsének egy-egy, azt egységesen felhasználó kézben való összpontosítása mindenesetre első feltétele a kapitalizmusnak, de magában még nem vezet ahhoz. Hiszen a felhalmozott javakat egyszerüen el is lehet fogyasztani és kétségkívül ez azoknak hosszú időn keresztül a sorsuk.

A kereseti szellem. Ahhoz, hogy a tőke felhalmozásából a kapitalizmus kialakuljon, az is szükséges, hogy a tőkét tényleg termelési célokra fordítsák. És ennek az általánossá válása volt az emberiség kulturmunkájának egyik legnehezebb lépése, mely jelentősége tekintetében méltán sorakozik a munka szervezésének nehéz és fájdalmas folyamata mellé.

A régi gazdasági szervezeten, a családi gazdaságon belül erre az indító ok és alkalom is a lehető legcsekélyebb volt. Aki a mai gazdasági élet üzleti szellemének élénk lüktetését figyeli, az alig tudja elképzelni, hogy a család gazdasági tevékenységi körén belül mennyire egyenesen a fogyasztásra, az élvezetre irányult a gondolkozás. Ha így egyrészről nem igen éreztek az emberek a termelés kiterjesztésére és tökéletesítésére erősebb indító okot, úgy másrészről erre a gazdálkodás régi rendszere mellett az alkalom is alig létezett. Azok az egyének, akiknek a kezében a föld hozadékának legnagyobb része csoportosult — az ipar hozadéka ebben az időben még csak igen alárendelt szerepet játszott — úgyis bőven voltak ellátva és mindenfélében felesleggel rendelkeztek, úgy hogy ezeknél a rendelkezésre álló feleslegek újból termelési célokra fordítása ezért nem történt nagyobb mértékben. A saját ellátásra irányuló gazdálkodás eme korszakában a tőkének a termelésbe való nagyobb arányú behatolása már csak azért is rendkívül meg volt nehezítve és állott olyan távol az emberek gondolkozásától, mert az egynemű cikkek termelése azáltal olyan mérvet öltött volna, hogy az így létrehozott termékeket a család maga nem lett volna képes elfogyasztani. A csere pedig, amint tudjuk, a családi gazdaságtól ugyancsak meglehetős távol feküdt. A kézműiparos tőkeszükséglete is igen kicsiny és nagyon korlátolt volt, úgy hogy itt sem igen nyilt alkalom arra, hogy a felhalmozott javak, amelyek egyébként sem kerültek az ő kezébe, hanem a földesuréba, tőkejelleget nyerjenek.

A földesúr feleslegeit részben maradandóbb alkotásokba is fektette. A kulturintézmények, templomok és más építmények, kolostorok stb. mellett egyes állandóbb és tökéletesebb gazdasági berendezések is létesültek, például malmok, sörfőzdék stb. Kivált a bányászat nyujtott bizonyos beruházásokra már korán bő alkalmat. Mindazonáltal, ha a jobbágyi terheket viselők tömege nagy és ezek szolgáltatásai számosak is, a befolyó óriási jövedelmeknek termékeny célokra fordítása csak igen lassan és mérsékelten foglalt tért.

Ahhoz, hogy a jövedelemfeleslegek nagyobb mértékben termelési célokra fordíttassanak és ezáltal a termelés egész rendszerét a kapitalisztikusnak ismert irányban megváltoztassák, mindenekelőtt fogyasztóközönségre volt szükség, mely a fokozott és tökéletesbített termelés gyümölcseinek a megvételére kész; mert addig, amíg megfelelő piac nem volt, a család szűkkörű szükségletkielégítését túlhaladó termelés nem igen következhetett be. Hogy azonban ily fogyasztóközönség keletkezhessék, az ismét két dolgot tételezett fel. Első sorban ugyanis a finomabb és jobb minőségű, tökéletesebben előállított áruk utáni szükségletnek kellett felébrednie, mi a régebbi korok durvább életmódjának megfelelően csak lassan történt. Másodszor pedig a csere kezdetleges nehézkességének, mely a pénznélküli vagy igen kezdetleges pénz közvetítésével végbemenő cserét jellemzi, kellett megszünnie, mert hiszen az idegen gazdaságok számára és nem többé kizárólagosan saját fogyasztásra való termelésnek az eleme, melyben él és mozog, éppen a csere.

A középkor elején Nyugat-Európában az életmódot igen egyszerűnek kell gondolnunk. Az abból a korból ránk maradt jellemzések mutatják, hogy a legelőkelőbbek is igen egyszerüen éltek. Inkább bizonyos bőség különböztette meg az előkelőket a többiektől, mely azonban szintén csak az egyszerűbb élvezeti cikkekre, főkép az ételre és italra vonatkozott és leginkább egyes ünnepi alkalmakkor nyilvánult. Maguk a használati tárgyak a gazdagoknál is egyszerüek voltak és otthon, illetőleg az udvarban rendelkezésre álló primitív mesteremberek részéről lettek előállítva. A keresztes háboruk hoztak ebbe lényeges fordulatot. Általuk a barbár nyugati világ a Kelet régi kulturájával került elénk érintkezésbe és kivált a túlfinomult Bizanc hatása a fényűzési vágy felébresztésében igen erősen jelentkezett. Ezt misem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Nyugat és Kelet közötti érintkezést nyomon követik a fejedelmek és később a városok rendelkezései, melyek a túlságosan felburjánzó fényűzési vágyat törekszenek, bár sikertelenül, korlátozni. A finomabb tárgyak iránt egyszer felébredt szükséglet, melyet elfojtani többé nem lehetett, tág teret nyitott most már azok működésének, akik piacra kezdtek dolgozni. Természetesen a már úgyis fejlődőfélben lévő városi kézműipar húzott ebből első sorban hasznot, de a vízbe dobott követ környező hullámgyűrük módjára szélesbedett az igények köre és azok csoportja, akik magasabb igényeket támasztottak. A családi fogyasztást túlhaladó, a piac számára készülő termékek elhelyezési lehetőségének rendkívüli emelkedését hozta ez természetesen magával.

Új tápot adtak a szükségletek fejlődésének a felfedezések is, melyek a távoli vidékek eddig ismeretlen terményeivel és anyagaival ismertették meg Európa lakosságát. De a felfedezések hatásának a súlypontja nem erre a térre esik. Kiváltkép Amerika felfedezésének a hatása első sorban a csereviszonyok átalakításában jelentkezett. Nem kívánunk itt annak a tudományos szempontból teljesen meddő kérdésnek a fejtegetésébe bocsátkozni, hogy milyen irányban fejlődött volna Európa kulturája akkor, ha Amerika felfedezése nem következett volna be. Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy az európai gazdasági életnek a mai irányban való fejlődésének egyik legfontosabb tényezője ez lett és pedig főkép Amerikának nemes ércekben való rendkívüli gazdagsága folytán.

Nehéz képet festeni arról a sokoldalú és mélyremenő hatásról, melyet az amerikai nemesércnkincsnek Európába való beözönlése előidézett. Először is a pénzanyagnak tekintélyes és hirtelen növekedését hozta magával és jelentékeny pénzbőséget idézett elő az eddig uralkodó nagy pénzszükséggel szemben. Hozzávetőleges számítás szerint 1493-tól 1843-ig kerekszámban 50 milliárd korona értéknek megfelelő mennyiséggel szaporodott a világ nemesérckészlete. Hogy a pénz növekedése a csere szempontjából mit jelentett és annak egész természetét mennyire megváltoztatta, az árúk kicserélését mennyire megkönnyítette, azt szükségtelen itt hosszasabban fejtegetni, mert ezzel már egy előbbi fejezetben behatóbban foglalkoztunk.

Igy tehát mindjárt arra térhetünk át, hogy a nemesércek beözönlése és az annak folytán beállott pénzbőség magára a tőkefelhalmozásra milyen hatással volt. Már érintettük azt, hogy régen a tőke felhalmozásának a tere igen szűk volt. A természetben befolyó jövedelmek nagyrészt romlásnak kitett terményekből állottak, melyeket nem is lehetett felhalmozni. A kincsgyűjtésen kívül voltaképp a tőkefelhalmozásnak csak egy módja állott nyitva, tudniillik bizonyos állandóbb műveknek, gazdasági épületeknek, malmoknak, kohóknak stb. létesítése. Azonban ez irányban is az ösztönzés elég gyenge volt. Amidőn már most Amerika arannyal és ezüsttel árasztotta el Európát, ezáltal a tőkefelhalmozásnak új utat nyitott és ennek a felkeresésére erős ösztönzést is nyujtott egyuttal. A pénzhasználatnak egyre nagyobb fokban és mind szélesebb körökben való terjedése ugyanis lehetővé tette először is a felhalmozott javak jó értékesítését. De lehetővé tette, és erre kell a fősúlyt helyeznünk, a tőkefelhalmozásnak egy eddig a pénz szűke folytán alárendelt szerepet játszó módját : *a pénztőke gyűjtését.* A pénztőkének a tőke minden más alakjával szemben jelentékeny előnyei vannak. Az ebbe az alakba öltöztetett tőke ugyanis végtelen mozgékonyságot nyer. Az olyan alakba öltöztethető, olyan irányban változtatható, amilyenben tulajdonosa éppen kívánja. Azt oda lehet irányítani, ahol arra éppen szükség van. A pénztőke lehetővé teszi nagy vagyoni erőnek mintegy lappangó bírását és az afelett való folytonos, tetszésszerinti rendelkezést. A javak a pénzben mintegy képlegesen, virtualiter vannak meg és abból egy varázsütésre azt teremti elő a tőkés, amire szüksége van. Az eddig holt tömeget képviselő felhalmozott javak ily módon feltámadtak halottaikból és mozgényokká, irányíthatókká lettek. A gazdagság eddig esetlen tömege életet kapott és az eddigi úgyszólván egyedüli közvetlen felhasználás helyett egyszerre száz- és ezerféle alkalmazást tett a pénz lehetségessé. Az eredménye annak az lett, hogy amíg eddig éppen a felhasználási alkalmak szűk volta folytán sok kárba veszett és sokat pazaroltak is, most, minthogy ezentúl minden kis tőkerészletnek is megvolt a maga realizálható értéke, úgy a takarékosság, mint pedig a javak gyümölcsöző felhasználása nagy lendületet nyert. A jogi hatalom mellett az eddig csak igen esetlen alakban létező gazdasági hatalom kezd érvényre jutni és pedig a rendelkezésére álló eszköz, a pénz mozgékonyságának és hajlékonyságának a teljes érvényesülésével, minek folytán a merev jogi szabályok helyett a tőkésnek a körülményekhez alkalmazkodó akarata irányítja a termelést. Ez egészen más tervszerűséggel és sikerrel teszi lehetővé a termelést mint a jobbágyi szolgáltatások egyhangú megállapítása.

Éppoly mélyreható jelentőséggel, mint a jelzett irányban, birtak a felfedezések más szempontból is. Egész új, eddig legfölebb csak igen kis körben ismert szellemet, a kereseti szellemet ébresztették fel és vitték szélesebb rétegekbe.

Európában a középkoron keresztül a kereseti szellem a lakosságnak csak igen kis részében volt meg. A szerzési ösztön ugyanis, melyet az embernek általában tulajdonítanak, jól, sőt erősen is ki lehet fejlődve, anélkül hogy annak, amit kereseti szellem alatt értünk, csak nyomának is kellene mutatkoznia. Igy volt ez éppen a középkorban. A tulajdonszerzési vágy és törekvés éppenséggel nem hiányzott az emberekben, a lakosság egy elenyésző hányadától eltekintve, azonban ismeretlen volt előttük a termelési célokra való vagyonszerzés. A vagyonszerzési módok közül is a foglalás, a hódítás, sőt az erőszakosság is nagyobb előnyben részesültek mint a rendes gazdasági tevékenység. Az egész gondolkozás a fogyasztásra, az élvezetre irányult.

Mindenekelőtt bizonyára a gazdaságnak az önellátásra irányulásában kell ennek az okát keresnünk. De a csere szélesebb térfoglalása, mely a munkamegosztás kifejlődését követte, dacára annak hogy az önellátás korlátolásával járt, magában még nem keltette fel a kereseti szellemet. A már nem saját fogyasztásra termelő kézművesnél például ez még alig érvényesült. Amint ezt *Sombart* boroszlói tanár, kinek a kapitalizmus kifejlődését előidéző körülmények legnagyobb részének a felderítését köszönjük, megállapítja, még a középkori kiskereskedő is nagyobb nyereségre való kilátás nélkül, inkább csak bizonyos munkadíj fejében dolgozott és így nála sem nyilt tere a mai kereskedő számító és értékek teremtésére irányuló szellemének. Már a viszonyok egyszerüsége, valamint a látókör szűk volta is magával hozta ezt. A többi osztálynál természetesen a kereseti szellemnek még azok a csirái sem voltak meg, melyek a cserével szoros kapcsolatban álló foglalkozásoknál, az iparnál és kereskedelemnél felfedezhetők. Az úri osztály egyáltalában csak hadi kötelezettségével és az államügyekkel törődött vagy élvezetének élt és maga alig gazdálkodott. A jobbágyság pedig a legmélyebben bent volt az önellátás békóiban. Ebben a világban a kereseti szellemnek semmi ösztönzője vagy ébresztője nem volt.

A Kelet és Nyugat érintkezése és kivált a nemesércekben gazdag Amerika felfedezése e tekintetben fordulópontot jelentenek. Ahol természeti kincsekben bővelkedő területekkel és ezek gazdaságilag alacsonyabbrendű népességével összeköttetés fejlődik ki, ott a kereseti szellem legfőbb ébresztője, a nagy nyereségekre való kilátás lép fel. Az ily területek kizsákmányolásával járó rendkívüli haszon csakhamar megtanítja az embereket számolni és a gazdasági erőnek a vagyon sokszorozása szempontjából jutó jelentőséget megbecsülni. Amerika felfedezése, éppen e világrésznek aranyban és ezüstben való bővelkedése folytán, fokozott mértékben idézte elő ezt a hatást. Valóságos elemi erővel tört elő a kincsek kizsákmányolásához először fogó spanyol és később a többi népnek a gyarmatokkal közvetlenül érintkező rétegeiben a gazdasági tevékenység által való meggazdagodás vágya. Akik azt ezen az úton elsajátították, más szemmel nézték a világot és átértették a tőke vagyontermelő szerepét, mit a forgalomnak a pénzbőség okozta megélénkülése nagyban elősegített. Igy terjedt az üzleti számítás, a gazdasági vagyonszerzés szelleme, mely nélkül a modern kapitaliz-

mus kialakulását nem is képzelhetjük, egyre szélesebb rétegekbe, annál is inkább, mert a jogrend megszilárdulásával és a fejedelmi hatalom erősbödésével Európában a nem gazdasági úton való erőszakos vagyonszerzés lehetőségei egészen háttérbe szorultak.

A kereseti szellem kifejlődése, mely az emberek egész gondolkozásmódjának a megváltoztatásával járt, fordulópontot jelez Nyugat-Európa gazdasági fejlődésében. Megérttette az emberekkel azt a nagy értéket, mely a jólét előteremtése, a meggazdagodás szempontjából a felhalmozott javakban van. A gondatlan, csakis a közvetlen fogyasztás élvezeteit szem előtt tartó szellem helyébe a pontos üzleti számítást léptette, mely a javak minden egységének az értékét ismeri és kellően ki akarja használni. Egy osztály keletkezik, mely a tőkének a termelés szempontjából jutó jelentőségét felfogja és melynek gondolkozását egészen a tőke nyereségei töltik be. Ilyformán a kereseti szellem felébredése mintegy az a tengely, mely körül a gazdasági fejlődés megfordul. Az improduktív módon elfecsérelt feleslegeknek termelési célokra való fordítása az eredmény.

Az üzleti szellem a lakosság összes rétegeibe természetesen nem hatolt be egyszerre; a lakosság nagy része attól sokáig egészen érintetlen maradt. Hogy mégis oly messzemenő hatással volt, annak az oka az, hogy az egyes hatalmasok, az egyházi és világi nagyok és a földbirtokosok kezében összpontosuló nagy feleslegeket azoknak a tulajdonába vitte, akik annak produktív értékét meg tudták becsülni. Ismét *Sombart* az, aki kimutatta, hogy a pápáktól és fejedelmektől egész az egyszerű földbirtokosig a keletkező pénzgazdaságban egyre emelkedő pénzszükséglet mint vezet egész uradalmak lekötéséhez és utóbb a nagy bankárok kezébe kerüléshez. Nyujt erre a magyar történelem is elegendő példát, midőn a királyok szorultsága fontos közjövedelmeknek a lekötéséhez vezetett. A közszolgálat által igénybevett és a gazdaságot inkább csak saját fogyasztásuk szempontjából folytató osztályok feleslegei az emelkedő pénzszükséglet folytán és a pénz közvetítésével olyanok kezébe folynak, kik azok gazdasági kihasználása iránt kellő érzékkel birnak és kiknek tevékenységét ettől sem a rajtok nyugvó közkötelezettségek, sem pedig a mult hagyományai nem vonják el.

A pénz szaporodása, amint a fentiekből is kitünik, sok irányban tette lehetővé a kapitalizmust: könnyítette a cserét, mozgósította a tőkét, felkeltette az üzleti szellemet és a feleslegeknek olyanok kezébe való özönlését mozdította elő, kiknek a gondolkozása azok produktív felhasználására volt irányítva.

Mindebből láthatjuk, hogy a tőkének pénzzel való azonosítása, mely a köznyelvben szokásos — bár a tőkének más alakjai is vannak és a tőke lényege a pénzével, illetve a felhalmozott pénzével éppenséggel nem azonos, — mégis egyik vonatkozásában bír értelemmel: tudniillik azt jelzi, hogy a tőke csakis pénz alakjába öltöztetve képes arra a szerepre, amelyet ma teljesít. Pénz nélkül a tőkejavak nehézkesek, merevek, nem mozgékonyak és a tőke nem képes az egész gazdasági életet áthatni.

Természetesen a pénz eme nagy fontosságának felismerése dacára sem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a tulajdonképeni alap, amelyen a kapitalizmus felépül, a hasznos javak nagy mennyiségének a felhalmozódása. Ezekben van a kapitalizmus kifejlődésének az anyagi feltétele, míg a pénz a kapitaliz-

mus szellemi előfeltételének, az üzleti szellemnek, az ébresztője, és lételemének, a cserének, az élesztője.

A kapitalizmus anyagi alapjának megteremtésében kétségkívül a gyarmatoknak is nagy részük volt. Az azokkal folytatott kereskedelem, mely voltakép a rabláshoz sokkal inkább hasonlított mint a kereskedelemhez, az értékes anyagok nagy mennyiségével látta el Európát. Mégis e tekintetben a gyarmatok szerepét kevesebbre kell becsülnünk mint a csere fejlesztését illetőleg. Az utóbbi hatás folytán felébredt üzleti szellem ugyanis bizonyára, bár kisebb arányokban, az európai termékekből összefolyó tőkéből is tudott volna kapitalizmust létrehozni. A gyarmatokból beözönlő cikkek szerepe a kapitalizmus kifejlesztésében kétféle. Egyrészt igen értékes nyersanyagokat szolgáltattak az európai közgazdaságnak, másrészt a nemesércen kívül főkép fogyasztási cikkekkel, nevezetesen különféle fűszerekkel látták el Európát. Ez utóbbiak hatása a kapitalizmus keletkezése szempontjából inkább közvetett, mert ezek révén vált lehetővé az, hogy az ezek forgalmát közvetítő kereskedők a maguk számára mintegy megadóztassák Európának kivált jómódú lakosságát, hogy így azután annak eddig kihasználatlanul heverő tőkefeleslegeit produktív célokra fordíthassák.

2. A kapitalisztikus termelés jellege.

a) *A termelés arányainak növekedése.* Miután már most ismerjük azokat a tényezőket, melyek a tőkefelhalmozást előidézték és azt is elemeztük, hogy mi idézte elő a sokáig könnyelmüen eltékozolt fölöslegeknek a termelési célokra való fordítását, áttérhetünk annak vizsgálására, hogy milyen volt a hatás, melyet a tőkének a termelésbe való nagyobb fokú beözönlése maga után vont.

Hogy e tekintetben tisztán lássunk, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a középkoron keresztül a termelés tulajdonkép egyes, a társas összműködést okvetlen megkívánó ágak kivételével, minő például a bányászat, a kis exisztenciák kezében volt. E tekintetben a nagybirtok sem volt kivétel. A földesúr saját kezelésben lévő birtokának a jelentősége csak újabban, abban a korban kezdett emelkedni, amikor már a kapitalizmus első hatásai jelentkeztek. Régebben a nagybirtokokon is tulajdonképp a jobbágyok gazdálkodtak nagyrészt, akik a hűbérurak egész láncolatának közvetítésével birták a telket. A birtokos ispánja, a sajátkezelésű birtoktól eltekintve, inkább csak a beszolgáltatandó hányadok összegyűjtésével, irányzásával és kezelésével foglalkozott.

A tőkének a termelésbe özönlése mindenekelőtt ezen változtatott. Azzal volt ugyanis egyértelmű, hogy most már a tehetős, a gazdaságilag erős elemek fordultak a termelés felé. Ennek következtében a termelés egész jellegének meg kellett változnia.

Miért? Először is azért, mert a tőke a régi, szűk keretekben folytatott termelés mellett nem volt kellőleg kihasználható. Nagyobb tőkével egy két-három segédet foglalkoztató kézműves-műhelyet üzemben tartani: a tőke legnagyobb részének használatlanul való hevertetését jelentené. A felébredt üzleti szellem pedig annak minél tökéletesebb kihasználását követelte. Ennek csak úgy lehetett megfelelni, ha a tőkés annyi munkást foglalkoztatott, amennyit

csak tőkéje megengedett. Igy a tőkének a termelésbe özönlésének az első következményeképp mindenfelé a termelés jelentékeny kiterjesztése, a munkások számának tetemes növelése jelentkezik.

A termelés méreteinek eme megváltoztatásával kapcsolatosan azonban egy másik, a termelés minőségét, annak módszerét gyökeresen átalakító hatás is csakhamar jelentkezett.

A tőkével támogatott termelés, amint tudjuk, mindig hatályosabb. A kistermelőnek, ha ezt az igazságot fel is ismeri, nem áll módjában abból hasznot húzni. Szerény anyagi eszközei nem nyujtanak neki módot arra, hogy a munkát hatályossá tevő szerszámokat és eszközöket nagyobb és tökéletesebb mértékben alkalmazza. A tehetős termelő, a termelés felé forduló tőkés a dolog természeténél fogva más helyzetben van és nem is mulasztja el ezt az előnyét kihasználni. Alig fordul a tehetősebb elem a termelés felé, a szerszámok és eszközök szerepének a növekedése nem sokáig késhet.

Nemcsak az a körülmény, hogy a tőkés a kellő anyagi erővel, és ami szintén nem mellékes, a kellő látókörrel is rendelkezik a tőke nagyobbmérvű alkalmazására, mozdítja elő a szerszámok és eszközök szerepének a növekedését. Ugyanez irányban hat ugyanis az alkalmazott munkások számának a növekedése is. Ez ugyanis a szerszámok alaposabb kihasználását tette lehetővé, mert az a szerszám, melyet néhány segéd alkalmazása esetében nem lehet kellően kihasználni, 10—20 vagy még több munkás alkalmazása esetében kifizetheti magát. A termelés méreteinek a növekedése tehát a termelési eszközök alkalmazásának körét tetemesen tágította.

A nagyobbszámú munkaerő a termelésnek tervszerű vezetését tette lehetővé. Ennek az eredménye a munkamegosztás nagymérvű kiterjesztése lett. Míg régen minden munkás az egyfajta iparágban úgyszólván az abba vágó összes munkákat elvégezte, a cipészműhelyben például néha a bőr cserzésétől egész a cipő összeillesztéséig és összevarrásáig a segéd az összes előforduló munkákat végezte, addig a sok munkással rendelkező műhelyekben ez most már fölösleges volt. Sokkal célszerűbbnek mutatkozott minden munkásra valamely részmunkát bízni, melyet az kizárólag végzett és melyben épp azért nagy jártasságra, ügyességre és gyorsaságra tett szert. Éppen a munkáknak ez az elemeikre való felbontása adta talán a legnagyobb lökést a szerszámok magasabb, tökéletesebb fajának, a gépeknek az alkalmazására. Az olyan szerszámnak ugyanis, mely nem az ember kezében nyer alkalmazást, hanem mintegy önműködőleg dolgozik és melyet gépnek nevezünk, egyik főjellemvonása az, hogy bár igen bonyolult munkát tud végezni, erre csak akkor képes, ha az elemeire van felbontva. Vízszintes, függélyes vagy körmozgásokra kell a termelési folyamatot felbontanunk, ha azt gépre akarjuk bízni. A gép tehát a munkát az emberektől csak akkor tudja átvenni, ha az elemeire van felbontva. Midőn a tőkének a termelésbe való bevonulását követő munkaerőszaporodás folytán ez megtörtént, a gépeknek végtelennek látszó alkalmazási területe nyílt meg, és egyúttal fontos és közvetlen ösztönzést is nyert az emberi szellem ezek szerkesztésére. Tényleg, a találmányok úgyszólván nyomon követik a tőkének a termelésbe nagyobb mértékben való beözönlését.

Jogosan mondhatjuk ezek alapján, hogy a tehetősebb elemeknek a termelésben való részvétele a termelés minőségi összetételét egészen megváltoztatta: a munkának régen teljesen előtérben állása mellett a tőkének egyre növekvő szerepet biztosított a termelésben, mely annál erősebben érvényesülő irányzatként jelentkezik, minél nagyobb a tőkefelhalmozódás.

A munkások számának növelése és a termelés méreteinek ezzel járó kiterjesztése már magában tetemesen leszállította a termelési költségeket. A nyersanyagnak nagyban való beszerzése, ha, amint az mindig általánosabbá vált, a tőkés látta el ezzel a munkásokat, sokkal olcsóbb volt és annak kihasználása is egész másképp történhetett a munkások nagyobb tömegének tervszerű vezetése mellett, mint az egy-két segéddel dolgozó kisiparosnál, vagy éppen a bonyolultabb munkákhoz nem is értő családban. A termelés olcsóbbodását azonban még sokkal fokozottabb mértékben kellett maga után vonnia a termelési tényezők összetételében, azok egymáshoz való arányában bekövetkezett fent jellemzett változásnak, vagyis a tőkének a munka rovására való előtérbe nyomulásának. Minél inkább tökéletesbülnek a szerszámok és minél nagyobb rész jut azoknak a termelésben, annál jobban emelkedik a termelés hozama és annál olcsóbban jönnek létre a termékek. A kettő, a termelés hozamának bősége és a termelés olcsósága, ugyanis egymással nagyon közelről összefüggnek, mert minél bőségesebb a hozam, a termeléshez szükséges áldozatból, költségekből annál kevesebb jut a termék egy-egy egységére. Amidőn azután a gépek veszik át a termelést, melyeknél az ember már csak a gépek kiszolgálására és az egész irányítására szorítkozik, a termelés eredménye a gép fáradhatatlan munkája következtében előbb nem is sejtett arányokban növekszik, és a költségek ugyanoly jelentékenyen csökkennek.

b) *A termelés egyoldalú alakulása.* A termelés költségeinek tetemes alászállása azonban nem volt a tőke terjeszkedésének az egyedüli eredménye. A termelés méreteinek növekedésével ugyanis ezenkívül még más valaminek is kellett együttjárnia. Tudjuk, hogy már magában az a körülmény is a mások szükségletére való termelést, a csereértékek előállítását hozta magával, midőn egyesek tökéletlen, ügyetlen szerszámokkal fordultak csak egyfajta termékek előállítása felé; vagyis már az iparnak a mezőgazdaságtól való elválása magában is a piacra termelésnek adott létet. Mennyivel inkább kellett ezt az irányzatot a tőkének a termelésbe özönlésének előidéznie. Hiszen az üzem terjedelmének óriási növekedése egyrészről, a termelés hozamának tetemes emelkedése másrészről a termékek oly mennyiségét hozták egy-egy üzemben létre, melynek értékesítése a dolog természeténél fogva csakis csere útján, vagyis árubabocsátás által történhetett. *Az azelőtt is már szűkebb körben érvényesülő és terjeszkedő irányzatot, a piacra termelést, a kapitalisztikus termelés a gazdasági élet alapelvévé tette.* Ami előbb szűkebb körben jelentkezett, az most mindinkább áthatotta az egész gazdasági életet.

Az átalakulás ugyanis nem szorítkozott pusztán arra, hogy az iparral foglalkozó vállalatot fokozott mértékben utalja a csereforgalomra, hanem az *egyoldalú, csak egyféle cikk előállításával foglalkozó és így a cserére utalt gazdaságok számát rohamosan növelte.* Hiszen tudjuk, hogy a tőkével való nagyban-

termelés mennyivel olcsóbb volt mint akár a családi, akár a kézműipari termelés. Sem a házigazdaság, sem a kézmű nem rendelkezett az olcsóbb és tökéletesebb termeléshez szükséges szerszámokkal és azokat nem is tudta volna, éppen hozamuk nagyságára való tekintettel, használni. Amint olcsóbb és előnyösebb volt annak idején, a kézmű terjeszkedésének korszakában, egyes cikkeket otthonkészítés helyett a kézművestől vásárolni, úgy most még kevésbé fizette ki magát a házi termelés mindazon tereken, ahol a tőke vette a kezébe a termelést és a kézmű termékei is kemény versenynek voltak itt kitéve. És azoknak az iparágaknak a köre, melyeket a tőke meghódított, rohamosan terjedt. Mit jelentett ez? Azt, hogy azoknak a tárgyaknak száma, melyeket a család vásárolt és melyek gazdálkodási köréből kiestek, egyre nagyobb lett. A kézmű csak rést ütött, és pedig kivált kezdetben csak kis rést csinált a család ősi önellátásra irányuló gazdasági működésén. A tőke térfoglalásának és a termelésnek a tőke által való meghódításának nem lehetett más hatása mint az, hogy a család eme működése alól egyszerüen elvonta a talajt. Az egyoldalú, csakis egy-egy cikknek az előállításával foglalkozó gazdaságok és a csere, a piaci forgalom éppoly elválhatatlan dolgok, mint a mindenre kiterjeszkedő önellátásra irányuló gazdaságok és a cserenélküli (vagy legalább is cserét csak igen korlátolt mértékben ismerő) állapot. Minél jobban hatolt be a tőke a termelésbe és minél inkább összpontosította a gazdasági erőket egyes speciális feladatokra és kizárólag ezekre, annál inkább kellett az önellátásra irányuló gazdálkodás helyébe a cseregazdaságnak lépni. A piacra termelt cikkek egyrészről mind nagyobb hányadát teszik az előállított javaknak, a vásárolt tárgyak pedig az egyesek fogyasztásában mind nagyobb szerephez jutnak, míg ezzel szemben mindig kevesebb lesz az, amit az ember magának csinál. Vagyis a munkamegosztás végtelen kiterjedést nyer. Mindenki azzal az egy munkával foglalkozik, mely hajlamainak és tehetségeinek leginkább megfelel, a többi szükséges javakat pedig ezért a munkájáért, vagy közelebbről megjelölve azért az összegért vásárolja cserébe, melyet munkájáért kap.

A most vázolt folyamat már a középkor végén vette kezdetét, de gyorsabb léptekben csak a XVIII. században kezdett haladni. Ennek a magyarázata igen egyszerű. Egész addig ugyanis a folyton dúló háboruk állandó kerékkötői voltak a fejlődésnek. A tőke, amely a hatalmasok kezében összegyűlt, a hadseregek eltartására volt szükséges; a fölöslegeket a háborúk költségei emésztették fel és a háborúk pusztításai a termelés kiterjesztésének az által is útját állották, hogy a munkaerőt folytonosan tizedelték.

Amint azonban Európában a béke helyreállt, a fentvázolt tényezők hatása számbavehetően kezdett jelentkezni és a gazdasági élet átalakulása megindult.

3. A manufaktura.

A tőke a régi gazdasági rendet természetesen a leggyengébb, az iparűzés amaz alakzatánál kezdte támadni, mely leginkább élte túl magát. Nem a céhekben szervezett városi kézműiparba hatolt be legelőször, mely erősen körülbástyázott jogok védelme alatt, szigoruan megállapított keretekben mű-

ködött, hanem az elszórtan dolgozó háziiparosok felé fordult. Ezek ugyanis az iparosok legszegényebb rétegét képviselték, részben az ipar magasabb alakulatának, a kézműiparnak, kifejlődése és versenye folytán, részben pedig azért, mert az iparnak házilag, mellékesen való folytatása igényelt legkevesebb vagyoni erőt és így ide a legszegényebb, a mezőgazdaságból kiszorult, vagy ott megfelelő megélhetést nem találó elemek tódultak. Éppen ezért a háziiparosok voltak legkönnyebben a tőkétől függésbe hozhatók. A háziipar felkarolásában kínálkozott a tőkének a legjobb alkalom a termelést a régi technika és egyelőre a régi gazdasági szervezet megbolygatása nélkül szélesebb mederbe vezetni.

A tőkés ugyanis a teljesen vagyontalan háziiparosnak mindenekelőtt a nyersanyagot szerezte be és adta át megmunkálás végett, mi arra nézve nagy könnyítést jelentett, mert anyagi eszközök hiján nála az anyagnak előre való beszerzése, még mielőtt a termék árát megkapta volna, nagy nehézségekbe ütközött. Máskor ismét olyképpen közeledett a tőkés a háziiparoshoz, hogy az előállítandó termék árának egy részét előlegezte annak, mely alkalmon a sokszor nyomorgó háziiparos természetesen kapva kapott. A tőkés azonban egyáltalában egy igen terhes feladattól, az áruk értékesítésétől, szabadította meg a háziiparost, amidőn tőle a kész terméket átvette és annak értékesítését magára vállalta. A háziiparosnak nincs boltja, melyben áruit kínálhatja, nagyrészt a vidék legkülönbözőbb részein, szétszórtan dolgoznak a háziiparosok, úgy hogy a vevőközönség sem keresheti fel őket. Az értékesítésnek tehát csak egy módja maradt: a házalás. A család egyik tagja, míg a többiek otthon dolgoznak, útra kel és házról házra, faluról falura járva kínálja a portékát. Ez természetesen igen terhes. Amidőn a tőkés egy-egy ily háziiparos összes készítményeinek az átvételét kilátásba helyezi, annak a helyzetén nagyot könnyít.

A tőke ily módon legelőször a kereskedelmi tevékenységnek, az értékesítésnek az elvállalása által hatolt be a termelés területére. Létrehozta az úgynevezett *manufakturát*, melyet igen találóan úgy jellemeztek, hogy a régi háziiparnak kereskedelmi feje nőtt. Tényleg, eleinte maradt minden a régiben. A háziiparos folytatta a termelést úgy, ahogy azt azelőtt végezte, csakhogy portékáit most már a tőkésnek szolgáltatta be, kinek emberei időről-időre a vidéket beutazták és a háziiparosok nagy tömegeinek az áruit összeszedték, hogy azután a tőkés nagy raktáraiban osztályozzák és nagyban forgalomba hozzák. A tőkés csakhamar nagy piacot teremtett áruinak és azt sokszor igen távoli vidékekre is elszállította. Igy például a híres sziléziai vászonipar a XVIII. században Angliába, Németalföldre, Spanyolországba, sőt Nyugat-Indiába is nagy mennyiségeket vitt ki.

Ha azonban látszólag minden a régiben maradt is, tényleg a háziiparnak a tőke részéről való felkarolása igen messzemenő változásokat idézett elő. A tőkés ugyanis a dolog természeténél fogva nem állt meg ott, hogy az iparostól a kész terméket egyszerüen átvette és értékesítette. A piac terjedése az áruk egynemüségét tette kívánatossá és a tőkés, ki vevőivel állandó összeköttetésben volt, azok izlésével és kívánságaival megismerkedve, az árúk készítésénél ezeknek az óhajoknak figyelembevételére törekedett. Ennek megvalósítására meg is volt a módja, amennyiben a nyersanyag, vagy pedig az árú értékének

előlegezése és az összes termékek átvételének kilátása folytán az iparosok tőle úgy is egyre erősebb függésbe kerültek és utasításainak kénytelenek voltak megfelelni. Igy az addig önálló iparosok a tőkétől függésbe kerülve, egységes irányítás alá jutnak. A szétszórtan dolgozó háziiparosokat a tőke ily módon szervezi, azokat egységes vezetés alá állítja. A sok, egymásról nem is tudva dolgozó önálló iparost egy közös üzem tagjaivá sülyeszti.

Ez megadta a tőkésnek a módot arra is, hogy a munkamegosztást szélesebb körökben alkalmazza. A tőle függő iparosoknak, kik úgyis az ő nyersanyagát dolgozzák fel, gyakran csak egy-egy rész munkát ad ki és a további feldolgozást ismét más, ebben jártas munkásra bízza, vagy pedig a munkások nagyobb tömegét egyesíti közös helyiségben, hogy ott végezzék egységesen a szállított félgyártmányokon a végleges elkészítést. Ime folytonos, lassú, majdnem észrevétlen átmenetek utján elérkeztünk a gyár első fokozatához, midőn még a régi szerszámokkal és a régi módon, de nagy tömegben ülnek együtt a munkások és végzik közös vezetés mellett, legtöbbször kisebb-nagyobb munkamegosztás alapján, munkájukat. *A legrégibb gazdasági alakzat, a család, tagjai munkájukkal kilépnek abból, hogy a tőkés uralma alatt szervezve folytassák azt.*

Eme nagy gazdasági átalakulásokat illetőleg, melyeken Nyugat-Európa a XVIII. században keresztülmegy, még a tudományos világban is nem mindig uralkodik helyes felfogás. Nevezetesen az átalakulásokból túlsokat szoktak a XVIII. és XIX. századok nagy találmányai számlájára írni és csak igen keveset a tőkefelhalmozás gazdasági tényének tulajdonítani, vagy ez utóbbi tényező szerepét egyáltalában észre sem veszik. Igy azután mindent kifejezetten vagy hallgatólagosan a technikai haladás javára írnak, a gazdasági tényezőnek, a tőkegyűjtésnek szerepét ellenben elfeledik.

Hogy mily igazságtalan és téves alólbecslése rejlik ebben a gazdasági tevékenységnek és a gazdasági szervezet jelentőségének, azt tulajdonképp már magában a dolgok időrendi egymásutánja is mutatja. A tőkefelhalmozás, melyet a régi hatalmi szervezetek, a jobbágyság intézménye, a gyarmati rendszer és annak kizsákmányolása tettek lehetővé, megindítja a nagy gazdasági átalakulást, még mielőtt a fontosabb találmányoknak nyoma volna. A gazdasági élet a tőke felhalmozódása és a tőkének a termelés felé fordulása következtében még a régi technika mellett kezdette meg gyökeres átalakulását és a régi gazdasági szervezet ugyancsak a felbomlás biztos utján volt már, amikor a jelentősebb találmányokat az emberi génius létrehozta. A manufaktura az ipar széles rétegeit alakította már át, a családi körből és annak gazdasági keretéből az iparosok ezreit vonta ki, amidőn Hargreaves, Arkwright és Crompton a fonás technikáját, Cartwright pedig a szövését helyezték egészen új alapokra és James Watt a gőzerőt hajtotta az ember szolgálatába.

Hogy ezek a találmányok rendkívül gyorsították az átalakulás folyamatát, azt alig szükséges hangsúlyoznunk. Hiszen mit jelentenek a találmányok mást, mint a tőkeerő megezerszerezését. De amint már fentebb is jeleztük, maguknak a találmányoknak is nem utolsó rúgóját sejthetjük a manufakturaokozta változásokban, amennyiben a munkának elemeire való felbontása az így szerkesztett gépeknek éppúgy feltétele, mint az, hogy sokan közösen foly-

tassák ugyanazt a munkát. Addig, amíg minden család maga számára fonta a fonalat és szőtte a vásznat, aligha bánthatta az emberi szellemet az a gondolat, hogy miképp lehet ezt a folyamatot tetemesen egyszerűsíteni, már csak azért sem, mert a család számtalan gazdasági feladatainak csak egyikét képezte a ruházat előállítása és így egy-egy ilyen folyamat távolról sem részesült abban a figyelemben, mint amidőn önállósult és tömegek egyöntetű foglalkozása lett.

Az átalakulások ütemét természetesen a tőke legtökéletesebb alakjának, a gépnek jelentkezése rendkívül meggyorsítván, a régi gazdasági alakzatok összeomlása most már rohamosan következett be. A családi gazdaság alól, amint már bővebben megvilágítottuk, a tőke a szó szoros értelmében kihúzta a talajt. Egyidejüleg azonban a tőke nekiesett a régi jogrendnek is. Terjeszkedésében, üzemei szélesbítésében, az új termelési technika alkalmazásában az mindenfelé gátolta. A tőkének többé már nem volt szüksége jogi kényszerre ahhoz, hogy a munkaerőt hatalmában tartsa. Az éppúgy fölöslegessé vált, mint Európában a jogrend megszilárdulásával annak idején a rabszolgaláncok rendszere. A tőke elég hatalmas volt ahhoz, hogy a munkást akaratának alávesse. A régebben szükséges jogi kényszer csak gátolta a tőkést a munkás feletti szabad rendelkezésében, mert az a dolog természeténél fogva bizonyos merev formákba öntötte a jogok és kötelességek rendszerét. Ezért a jobbágyi kötelék és a céhszervezet alakiságai egyaránt terhesek voltak a tőkésre nézve. Ezek eltörlése a kapitalizmusra nézve létkérdés volt. Ezért a tőke hódításával a szabadság szellője járta át Európát, mely vad viharrá fokozódva elsöpörte a jobbágyságot és a céhszervezetet egyaránt, hogy azután, legalább közvetlenül, még nagyobb szolgaságnak, a tőkétől való függésnek, adjon létet.

4. A vállalat.

a) *Lényege.* A termelés tetemes kiterjesztésével a cseregazdasági jellegnek győzelemre jutása és a család gazdasági funkcióinak elvétele nem volt a kapitalizmusnak egyetlen eredménye. Az így létesült gazdaságok, melyeknek célja többé nem az önellátás, hanem az egyoldalú, csak egyféle cikkre kiterjedő termelés és ennek útján minél több cserejószág, minél nagyobb pénzösszeg szerzése: *a termelést mintegy öncéllá tették.* A tőke a termelés méreteinek növelése által önálló alapokat teremtett a gazdasági életnek. A család határain messze túlterjedő célokat tűzött annak, és a családtól független, önálló alakulatokra bízta a termelést, melyeknek más céljuk nincs, mint termelni és árukat forgalomba hozni.

Hogy átértsük, mit jelent ez, lépjünk be egy modern gyárba vagy üzletbe. Ebben a régi családi gazdaságban, vagy a dédapánk korabeli kisiparos műhelyében uralkodott szellemtől egészen eltérőt találunk. Az üzlet tulajdonosa vagy vezetője rendesen csak az irányítás munkájával van elfoglalva; őt egészen igénybe veszi a piac, a bevásárlási és eladási viszonyok figyelemmel kísérése, mi természetesen akkor, midőn mindent cserére, mások számára termel, elsőrangú fontossággal bir rája nézve. Körülötte sorakozik a tisztviselők, kereskedelmi alkalmazottak és segédek, gyárakban ezenkívül a műszaki alkalmazottak, mér-

nökök és művezetők kara, kik rendesen semmiféle személyi viszonyban nincsenek az üzlet tulajdonosával. Fizetésért, bérért szolgálnak és, legalább az esetek túlnyomó részében, csakis ez az anyagi érdek fűzi őket az üzlethez. Ha máshol jobb, magasabb fizetéssel járó alkalmazást találnak, ezt az üzletet elhagyják és a másikba szegődnek el. Még inkább áll ez a munkások nagy tömegéről, kiknél már csak nagy számuk is majdnem kizárja az üzlet tulajdonosával a személyes kapcsolatot. Az üzletben általában semmi sem személyes, hanem minden tárgyi, gazdasági szempontok szerint történik. A megrendelések, az ajánlatok, az üzem beosztása éppúgy pontos számítás alapján készülnek, mint ahogy ez mérvadó a személyzet felfogadása vagy elbocsátása, növelése vagy csökkentése tekintetében.

Eme rövid pillantás, melyet egy modern üzletbe vetettünk, megismertet bennünket annak legfőbb vonásával, mely abban áll, hogy itt minden gazdasági szempontok szerint történik. A bevétel és kiadás mérlege az az iránytű, mely után ezek az alakulatok mindenben igazodnak és a pontos számítás az eszköz, melynek segítségével ezen az úton haladnak.

És ez igen érthető. A család, midőn még ennek vállain nyugodott a termelés, nem számított olyan pontosan, nem járt el mindig a leggazdaságosabban, de nem is tehette ezt mindig, mert számos célja és feladata között a termelés, a javak előállítása csak az egyik volt. Ezért nem lehetett csupán erre az egy célra tekintettel. Más ez azoknál az alakulatoknál, melyeket a kapitalizmus a termelési és forgalmi feladatok végzésére létrehozott; más ez a *vállalatnál,* ahogy ezeket az alakulatokat hívjuk. A vállalatnak nincs más célja, mint termelni, illetőleg forgalomba hozni. Létrejövetelében, mint működésében nem is lehet éppen ezért más szempont irányadó mint a gazdasági. Ha a vállalat nem számít pontosan, hanem más szempontoktól hagyja magát működésében vezetni, akkor egyszerüen nem képes feladatának megfelelni, mert az eléje tűzött pusztán gazdasági célt, a legjutányosabb termelést és legmegfelelőbb forgalombahozatalt, csakis a legszigorúbb gazdasági alapon lehet elérni.

Amint ebből látjuk, *a vállalat egy kizárólag gazdasági rendeltetéssel biró alakulat,* milyennel, mint az előző fejezetekből kitűnik, a gazdasági élet eddig nem rendelkezett. A termelés, melyet eddig a számos más feladattal is terhelt család végzett, a vállalatban egy, csak az ő céljaira szolgáló szervet nyert. Ezért a vállalat a társadalomnak külön gazdasági szerve. Ennek a felismerése adja az egyik kulcsát annak az óriási növekedésnek, mely a termelés terén a vállalatok térfoglalása óta mutatkozik. Ez nem egyedül a tőkének, nem egyedül a kapitalizmusnak az érdeme. Tőkével és jó gépekkel is lehet kevés eredménnyel termelni, ha nem irányítjuk azok működését megfelelően. A sikeres termelésnek annak pusztán gazdasági szempontok szerint való beosztása is a feltétele és ezt csakis a termelés megfelelő szervezése biztosíthatja. Könnyen átérthetjük, hogy a vállalat, mint külön gazdasági szerv, felel meg ennek a követelménynek leginkább. Tudjuk, hogy minden életműködés annál tökéletesebben mehet végbe, minél inkább mindenben ahhoz alkalmazott oly szervvel rendelkezik a szervezet, melynek egyedüli hivatása az illető életműködés végzése. Igy van ez a gazdasági életben is. A termelés és a forgalombahozatal,

mióta ezek végzése többé nem a társadalom egyetemes természetű szerve, a család, keretében megy végbe, hanem e célra a társadalom a vállalat alakjában külön szervvel rendelkezik: a dolog természeténél fogva sokkal tökéletesebben és sikeresebben megy végbe, mert a vállalat már minden izében eme feladat végzésének megfelelően van alkotva.

b) *Feladatai.* α) *A termelési tényezők szervezése.* Hogy azonban ez megtörténhessék és a vállalat céljának igazán megfelelhessen, annak az első feltétele az, hogy már a termeléshez szükséges erők, az úgynevezett termelési tényezők, egyesítése és összeválogatása is egyedül gazdasági szempontok szerint és céltudatosan csakis annak szem előtt tartásával történjék, hogy mily összetételben lehet azokkal a legnagyobb gazdasági eredményt elérni.

A családban a termelési tényezők ily egyesítéséről természetesen nem lehetett szó. Itt az embereket nem gazdasági szempontok, hanem a közös leszármazás egyesítette termelési közösséggé és ha a család kiegészítésénél, például házasságoknál nem ritkán gazdasági szempontnak is jut szerep, ez azon nem változtat, hogy annak összetétele lényegileg mégsem alapul gazdasági tekinteteken. Hasonlókép a termelés anyagi tényezői, a földbirtok és tőke is, a családi termelésben nagyjában csakis abban a mennyiségben játszottak szerepet, amelyben azzal a család örökség vagy korábbi szerzés folytán éppen rendelkezett. Az erők összetétele tehát itt a célirányos tervszerüségtől és megfontolástól független volt és azok irányítása és felhasználása is számos melléktekintet befolyása alatt állt.

Ha a vállalat a leggazdaságosabb termelést akarja megvalósítani, akkor minden más melléktekintet mellőzésével kell a termelésnek úgy személyi, mint anyagi tényezőit összeválogatnia. Ez eleinte, míg a családon nyugodott még a termelés súlypontja, a munkaerőnek a családból való kivonását, kiemelését tette szükségessé. Amint tudjuk, ezt először a manufaktura tette, mely még a termelés tekintetében azokat meghagyta a családban és csupán az értékesítést illetőleg fűzte azokat össze láthatatlan kapoccsal. Ezt az első lépést azonban csakhamar a továbbiaknak is kellett követni, melyekkel a termelési tényezők a termelés tekintetében is teljesen kiléptek a család köréből és pusztán gazdasági tekintetek szerint lettek vállalatokká tömörítve. Több szempont hajtotta ugyanis a fejlődést oly irányba, hogy a munkaerőt a családból egészen kivonva összpontosítsa. Mindenekelőtt az egységes vezetésnek voltak a manufaktura mellett nagy nehézségei, mert a szétszórtan tanyázó munkásoknak sokszor való felkeresése mellett is nehéz tőlük egységes munkát kapni. Parancsolólag követeli a gép is az erők centralizálását. A nagy gyártelepek helyben szükséglik a jelentékeny munkaerőt.

A családi termelésnek egyre jobban kitünő versenyképtelensége folytán a család többé idővel nem is tudta tagjait foglalkoztatni. A termelési erők így a család szűk köréből kiléptek az életbe és az áruk piaca mellett csakhamar a termelési tényezők piaca keletkezett. Itt kell a vállalkozónak a rendelkezésre álló tényezők tömegéből azokat kiválogatni, melyekkel a termelést legsikeresebben véli keresztülvihetőnek. Ez igen nehéz feladat. Már magában a vállalat helyének, a gyár építéséhez szükséges telek vagy az üzlet helyének a megválasz-

tása igen sok körültekintést igényel. A főbb forgalmi utak és nagyobb forgalmi góc-pontok közelségére, a nyersanyag odaszállításának a feltételeire, a munkaerő rendelkezésre állására csak úgy kell ez irányban figyelemmel lenni, mint arra, hogy a vállalat ne oly helyen épüljön vagy béreljen, ahol a telek drágasága folytán az nem fizeti ki magát. Emellett természetesen mindenféle vállalatnál más-más szempontok döntők. Kereskedelmi üzleteknél a fogyasztók közelsége, gyáraknál inkább a nyersanyag és a munkaerő közelsége és a szállítási viszonyok irányadók.

A kapitalizmus keletkezése korában leginkább csak azok vállalkoztak, akik az ahhoz szükséges tőkével rendelkeztek. Kölcsöntőkének a termeléshez szükséges kedvező feltételek mellett való szerzése akkor még igen nehéz volt. Amint azonban a vállalati rendszer általánosan uralomra jutott, mindig több és több szellemi tulajdonság volt ahhoz szükséges, hogy valaki mint vállalkozó megállja a többiek versenyében a maga helyét. Igy azután mindenki, aki tőkével rendelkezik, nem foghat termeléshez, mert a tőke birtokával azok a rendkívüli szellemi tulajdonságok nem járnak együtt, melyek egy vállalat sikeres vezetéséhez szükségesek. Nem a tőke birtoka, hanem inkább eme szellemi kellékek bírása döntő ma arra nézve, alkalmas-e valaki a vállalkozó szerepére.

Annak, aki megfelelő tőke nélkül fog vállalat alapításához, természetesen első gondja tőkéjének kiegészítése vagy megfelelő tőke kölcsönvétele. Előbb természetesen azzal kell tisztába jönnie, hogy mennyi tőkére van szüksége, mennyit lesz képes gyümölcsözően felhasználni. Úgy a sok, mint a kevés a vállalat sikerét veszélyezteti. Azután az a kérdés merül fel, hol tudja a tőkét legjutányosabban megkapni.

És ezután következik a vállalkozó legnehezebb feladata: a megfelelő munkaerő kiválasztása és megszerzése. Nemcsak a munkások száma és azok bérfeltételei, hanem természetesen első sorban azok arravalósága, szakképzése, munkabírása itt mind tekintetbe kell hogy vétessenek. A munkavezetőknek, megfelelő előmunkásoknak a szerzése sokszor igen távoli munkapiacok felkeresését teszi szükségessé.

β) *A termelés irányainak és méreteinek megállapítása.* Ha a vállalkozó végre összegyüjtötte a termelési tényezőket, mint ahogy a hadvezér koncentrálja seregét, akkor ezeket a háboruba, a gazdasági élet ádáz küzdelmébe kell vezetnie. És itt ismét új kérdés előtt áll. Merrefelé vezesse seregét, hol támadjon? Vagyis gazdasági nyelven szólva: mit és mennyit termeljen? Az egész vállalkozás a levegőben lóg, míg erre a választ meg nem kapja a vállalkozó, pedig erre neki senki sem tud választ adni.

Régen, a családi gazdaság és a városi gazdaság, a kézmű uralmának a korában ez a kérdés igen egyszerű volt. A család a fogyasztásnak ugyanúgy székhelye volt, mint a termelésnek, és nagyobbára csak azt állította elő, amit maga fogyasztott el. A városi gazdaságban is a termelő és fogyasztó, habár a fogyasztás részint már nem ugyanabban a gazdaságban ment végbe, hol a jószágot termelték, mégis egymással közvetlenül érintkeztek és így a termelő közvetlenül tudomást szerezhetett arról, mit óhajt a fogyasztás. A termelés méreteinek a kapitalizmus beköszöntésével bekövetkezett óriási megnövekedése azonban a termelő és fogyasztó közvetlen érintkezését lehetetlenné tette.

Egy gyáros, aki valamely cikkből százezrekre menő métermázsákat állít elő, hogy győzné mindazoknak a viszonyait közelebbről ismerni, kik az ő termékét fogyasztani fogják, vagy hogy bírná csak a személyes érintkezést is velük. A kapocs a termelés és fogyasztás közt elszakadt.

A vállalkozónak ennek dacára módot kell keresnie, hogy a szükséglettel, és pedig minél pontosabban, megismerkedjék. A fogyasztó ez irányban éppenséggel nincsen a segítségére. Abban az időben, amidőn mindenki a messzemenő munkamegosztás folytán a társadalmi termelésből neki kijutó egyoldalú feladat végzésével van elfoglalva, más ágakat illetőleg a termelés irányításával senki sem törődik. A fogyasztó a piacon keresi a szükségletkielégítési tárgyakat, de olyan szerv, melynek a szükségletek nyilvántartása volna a hivatása, nincsen, és ennek a pontos keresztülvitele nemcsak azért volna nehéz, mert a szükséglet évről-évre, napról-napra, sőt óráról-órára változik, hanem azért is, mert a fogyasztási területek nem körülzárt egységek, hanem az országhatároktól, sőt a földrésztől is függetlenek.

A vállalkozó épp ezért akkor, amidőn megállapítja, hogy mit és mennyit termeljen, a szükséglet kipuhatolása tekintetében egészen saját ítéletére van utalva. Ennek a megállapításában a legfontosabb eszköze az áralakulás. Ez kétségkívül csak közvetett módszere a szükséglet megállapításának, mégis a társadalmi szükséglet mérésében erre van utalva a vállalkozó. Az egyes cikkek árában jut kifejezésre az a jelentőség, melyet a társadalom tagjai az illető árunak tulajdonítanak. Ha a piac valamely áruval túl van tömve, az ár sülyed, ha hiány mutatkozik, az ár emelkedik. A vállalkozó ebből legalább az iránt nyerhet tájékozást, hogy a termelés fokozása vagy csökkentése felel-e meg az illető áruban való szükséglet állapotának. Hogy azonban ez a mérték milyen általános, már ebből is kitünik, mert, amint látjuk, az iránt hogy a piac a kérdéses cikkből mennyit képes felvenni, nem tájékoztatja a vállalkozót. Az áralakulásnak nem az egyetlen tényezője a piacon rendelkezésre álló mennyiség és így természetesen az ár változása még számos más oknak is lehet az eredménye, úgy hogy az áralakulás figyelése magában még arra sem enged feltétlenül következtetni, hogy hiány vagy túltermelés van-e valamelyik cikkben. Mindehhez járul azután még az is, hogy a vállalkozó, még ha helyesen következtet is az áralakulásból és egyéb tényekből, akkor sem lehet abban egészen biztos, hogy például vállalatának a termelés fokozása végett való kibővítése jogosult-e, és hogy azt a szükséglet tényleg indokolja-e, mert soha sem biztos abban a tekintetben, nem teszik-e ugyanezt a szakmabeli más vállalkozók vagy nem alapít-e valaki egy új vállalatot abban a szakmában.

A szükséglet felkutatását illetőleg a kapitalisztikus rendszer folytán a vállalkozóra nehezedő kényszer szankciója emellett, dacára annak, hogy csak meglehetősen kétes értékű eszközök állnak arra nézve rendelkezésére, igen kemény: lét vagy tönkrejutás az, mi a vállalkozóra nézve attól függ, hogy mily sikerrel képes a szükséglet kipuhatolásának feladatával megbirkózni. Ha nem helyesen ítélte meg a helyzetet, bármennyire saját hibáján kívül tévedett is, itt nincs mentség. Érzékeny veszteség, ha nem teljes tönkrejutás a bünhődés, mely a természet büntető igazságához hasonló vaskövetkezetességgel áll be. Igy tehát a

vállalkozóra nehezedik az egész terhe annak a körülménynek, hogy nincsen külön szerve a termelés és fogyasztás összhangbahozatalának, vagyis a szükségletek megállapításának, mi ennek feltétele. Ő viseli az egész kockázatot, mely abból származik, hogy termelés folyik anélkül, hogy a szükséglet pontosan meg volna állapítva.

5. A magánvállalkozási rendszer feltételei.

Mi az, ami magánegyéneket mégis az azzal járó munka és kockázat dacára vállalatalapításra bír? Minek köszönhető, hogy a magánkezdeményezés ilyen alakulatokat, melyek oly nehéz feladatot és nagy felelősséget rónak az egyénre, mégis létrehoz? A vállalat, amint tudjuk, tisztán gazdasági alakulat, melynél más mint gazdasági érdek nem játszik szerepet. A vállalat kizárólag gazdasági célt követ és tisztán gazdasági szempontokon épül fel. Alapításának az indokát sem kereshetjük máshol. Magánegyénnek a vállalat alapítására más ösztönzést nem nyujthat mint az, hogy ez úton jobb megélhetésre, gazdagabb szükségletkielégítésre nyílik kilátása és hogy emellett elkerülheti azt a gazdasági függést, melyet a más vezetése alatt való munka okvetlen magával hoz. A vagyoni előny, melyet a cseregazdaságban nyereségnek hívunk, a megindítója és éltető eleme a magánvállalkozásnak. Ha egyszer ezzel tisztában vagyunk, csodálkozhatunk-e azon, hogy a vállalat alapításánál nem törődnek azzal, vajjon az ember bajait enyhítő gyógyszer, gyilkos fegyver, alattomos méreg vagy az emberi szervezetet aláásó élvezeti cikk előállítása-e az, ami a nyereséghez segít. Csak nyereségre legyen kilátás; ez dönti el azt, hogy a magánvállalkozás a termelés egyik vagy másik ágát felkarolja-e, vagyis hogy akad-e magánegyén, aki valamelyik termelési ágban vállalatot alapít. És tényleg ott, ahol közérdek szempontjából az állam a közönségen való nyerészkedést nem tartja megengedhetőnek, mint például a postánál stb., az államnak magának kell az üzemet kezébe venni, mert ott a magánvállalkozás a nyereség hiánya vagy csekély volta folytán nem érzi magát termelésre indíttatva.

Már most vessünk egy pillantást azokra a feltételekre, melyek a nyereséget, a vállalat alapításával és sikeres vezetésével járó előnyt, lehetővé teszik, melyek tehát a magánvállalkozásnak is feltételei.

Az első eme feltételek közül kétségkívül az, hogy abból, amit a vállalat termel, a vállalkozónak lehetőleg nagy hányad megszerzésére legyen kilátása, vagyis hogy a jogrend neki biztosítsa a rendelkezést afölött, ami a termelés körül felmerült kiadásai után fennmarad. Csakis olyan jogrend nyujthat kilátást nyereségre, mely akkor, midőn valamely tárgyra nézve a tulajdoni védelmet megadja, nem azt nézi, mennyire van az illető egyénnek élete fenntartásához vagy annak egy bizonyos színvonalon való folytatásához arra szüksége, hanem csak azt, ki szerezte a kérdéses tárgyat. Az a jogrend, mely ezen az elven alapul és amelyen nyugszik ennek megfelelően a magánvállalkozási rendszer is, a magántulajdon jogintézményén épül fel. Ez az az intézmény, mely nélkül magánvállalkozást el nem képzelhetünk. A magántulajdon és a vállalkozó nyeresége közötti összefüggés alább közelebbről foglalkoztatni fog bennünket. Ezért ismétlés elkerülése végett itt erről többet nem akarunk mondani.

A magántulajdon intézménye azonban, amint ezt talán szükségtelen kiemelni, nem elegendő ahhoz, hogy a vállalkozónak nyereségre nyíljék kilátás. Hiszen hiába biztosítana a jogrend az előállított termékek tekintetében szabad rendelkezést, ha a termelés eredménye oly csekély volna, hogy a költségek megtérülésén túl semmi vagy csak nagyon kevés maradna. Láttuk, hogy a középkori technika, a magántulajdoni rend uralma dacára, nem igen tudott a családtól egészen különálló termelési szerveket, igazi vállalatokat létrehozni. Ehhez a tőke nagy termelékenysége szükséges, mert csakis ez teszi lehetővé a termelés oly eredményét, mely mellett tényleg marad is elég, mire nézve a magántulajdoni jogrend védelme csakugyan csábítóvá lehet.

Az egyéni kezdeményezésnek van még egy igen fontos feltétele, mely attól minden téren elválaszthatatlan: ez a mozgás, a tevékenység szabadsága. Amint tudjuk, a tőke máris szervezőleg lépett fel, és vállalatokat hozott létre, mielőtt a jogrend a szabad mozgást a gazdasági erők számára biztosította volna. Szélesebb körben és nagyobb arányokban azonban magánvállalatok keletkezését csakis a gazdasági szabadság hozhatja magával, mely azokat szabad érvényesülésükben bizonyos, a társadalmi együttélés szempontjából elengedhetlen, korlátoktól eltekintve, nem gátolja. És ez igen természetes. A vállalkozó a termelést a maga felelősségére végzi, saját maga viseli annak egész kockázatát. Ezt csak akkor teheti, ha a saját belátása szerint járhat el a termelési erők szervezését és vezetését illetőleg és ha módot nyujt neki a jogrend arra, hogy saját érdekét és előnyét lehetőleg szabadon kereshesse és érvényesíthesse. Amint láttuk, a vállalkozó a termelés szervezése és irányítása szempontjából saját ítéletére van utalva, eszerint pedig csak akkor járhat el, ha cselekvési szabadságában minél kevésbbé korlátolják. Gazdasági szabadság nélkül a vállalkozó olyan volna mint az ember, akit megkötöznek és azután azt kívánják tőle, hogy most fusson. A vállalkozó, ha nem cselekedhetik szabadon, itélete szerint, gátolva van mindannak a kihasználásában, amiből nyeresége származik.

A magántulajdon és a gazdasági szabadság együttesen — természetesen a tőkebőséggel és üzleti szellemmel kiegészítve — nyujtják azt az alapot, melyen a magánvállalati rendszer felépül és alkotják azt a légkört, melyben az él. A tőke és az üzleti szellem behatása alatt a magántulajdoni intézmény hozza létre a kényszert arra, hogy a gazdasági erők a családon kívül keressenek elhelyezést és a tőke termelékenysége a gazdasági szabadsággal kapcsolatban nyereségre nyujtván kilátást, sarkalja az erőseket és tehetségeseket arra, hogy tulajdonukat gazdasági helyzetük javításának reményében saját számlára való vállalkozás utján gyümölcsöztessék.

6. A termelés eredményének szétosztása.

a) *Az osztozás alapja.* A termelés eme módja mellett természetesen az előállított termékeken való osztozás nem oly egyszerű mint régen. Addig, míg a termelés a szűk családi körön belül ment végbe, sok osztozásra egyáltalában nem volt szükség. Hiszen a család nagyrészt közösen élvezte a termékek hasznát és együtt fogyasztotta el azokat. Egyébként a családfő, kinek az egész

család alá volt vetve, rendelkezett mindenről. A nagy, kibővített családi gazdaságokban, a földesurak gazdaságában, a termelés eredményén való osztozás egyszerüen hatalmi szózat és nem gazdasági elvek alapján történt. A földesúr maga vagy a törvény állapították meg, mit kell a jobbágyoknak a földesúr számára beszállítania. Amint az ipar fejlődésével az embereknek tisztán gazdasági érintkezése keletkezik és az emberek elkezdenek egyes vonatkozásokban egymáshoz tisztán gazdasági viszonyba lépni, amint másrészről az egyes gazdaságok (az ipariak) egyoldalú irányba kezdenek a munkamegosztás térfoglalása folytán fejlődni, az eme termékeken való osztozás is bonyolódni kezd. Hiszen az ilyen egyoldalú, csak egyfajta áruk előállításával elfoglalt gazdaság termékei arra vannak hivatva, hogy sok ember gazdaságában tegyenek szolgálatot, viszont azonban ennek fejében a termelő számára azt a sok mindenféle cikket megszerezzék, mire neki szüksége van.

A vállalat az egyoldalú gazdaságok mintája; nagyban termeli ugyanazt az árut évről évre. Ezer meg ezer, millió meg millió idegen gazdasággal kell tehát érintkezésbe lépnie, hogy azokat értékesíthesse és ugyanennyi gazdaságtól várja azokat a javakat, melyekre viszont a vállalkozónak van szüksége. Emellett a rendszer mellett jut a termelés eredménye megosztásának bonyolult természete csak igazán kifejezésre. A termelés ugyanis már magában számos egyén közreműködésével történik, ezek mindegyike azonban külön gazdasági létet folytat és ebből a közreműködéséből akarja anyagi létfeltételeit megszerezni. A termékek értékesítése is a gazdaságok nagy tömegével hozza a vállalatot érintkezésbe.

Milyen alapelv szerint történik már most e számos egyoldalú gazdaságnak az osztozkodása afölött, amit mind együtt létrehoznak és amit, egy nemzet lakosságát véve alapul, röviden nemzeti jövedelemnek nevezhetünk? Hogyan, minek az alapján osztozik az önálló létet folytató gazdaságok légiója a nemzeti jövedelmen? Ez a kérdés elválaszthatlan attól a rendszertől, mely a nemzeti szükséglet előteremtését millió magángazdaságra bízza és pedig olyképen, hogy mindegyik számos gazdaság részére csak egyfajta cikkeket állít elő és így mindegyik a másikra a legmagasabb fokban rá van utalva.

Mi más lehetne a magántulajdoni rend mellett a nemzeti jövedelmen való osztozkodás alapja, mint éppen ez az intézmény maga. Hiszen ez dönt az életfeltételeknek, a javaknak az egyénekhez való viszonya tekintetében.

Már most a magántulajdonnak a nemzeti jövedelem megoszlása terén nyilvánuló uralmának fővonása az, hogy *a megoszlás terén a vállalkozónak juttatja a döntő, az aktív szerepet.* Ez ismét a magántulajdon természetéből folyik. Hiszen a szerzés alapjává magát az intézményt teszi, mert a termelési eszközök birtoka dönt az azokkal előállított javak bírása fölött; azok birtoka pedig a termelés pillanatában a vállalkozóé.

Itt jut a magántulajdon legfontosabb hatása érvényre, az, melyet már fent mint a vállalati rendszer egyik támpontját és fő mozgató tényezőjét említettünk. Ez tudniillik abban áll, hogy a megoszlás alapjává lévén a magántulajdon, afölött, ami a vállalkozó kezében keletkezik, a rendelkezési jogot neki biztosítja, egyszerüen azért, mert ő rendelkezik a termelési eszközökkel. Ez az a tengely, mely körül a vállalkozó nyeresége keletkezésének, mint a magánvállal-

kozás legfontosabb rúgójának, de egyúttal a nemzeti jövedelmen való egész osztozkodásnak a kérdése megfordul. Magántulajdoni rend és vállalkozói nyereség egyrészről, magánvállalkozási rendszer másrészről együtt járnak.

Tekintsük már most közelebbről, hogyan megy végbe a nemzeti jövedelmen való osztozkodás a magántulajdon intézményének az uralma alatt. Az osztozkodás címeinek a megállapítása a termelésben elfoglalt szerep folytán igen egyszerű, mert az egészen a termelési tényezők egyesítésének a folyamatához simul. *A vállalkozó* ugyanis *a termelési tényezők közreműködését* a csere világában a magántulajdon mellett olyképen biztosítja magának, hogy azoknak az árát *megfizeti*.

Hogy ez megtörténhessék, annak a legelső feltétele természetesen az, hogy a termelési erők a piacra szoruljanak, mert addig, amíg a családban vannak elfoglalva, a vállalkozó, mint például a manufaktura első korszakában, nehezen szerzi meg a termelési tényezőket, azaz hogy inkább csak a munkaerőt. A tőke ugyanis, a fent bőven kifejtett okoknál fogva, amint nagyobb mennyiségben jelenik meg, a dolog természeténél fogva a család szűk körén túl tör és a piacra igyekszik. A munkánál ez csak a viszonyok változása folytán, nem önmagától következik be. A kapitalizmus keletkezése a magántulajdon intézményével kombinált hatásában hozza ezt az eredményt létre, amennyiben a magántulajdon a termelésben való részvétel nélkül lehetetlenné teszi a vagyontalanok tömege részére a megélhetést, a tőkefelhalmozódás pedig a munkaerőnek a család keretében való felhasználását nem engedi többé meg. Igy született meg a mai munkarendszer: *a bérmunkarendszer*.

Mindaz, aki a termelésben résztvesz, ezért a vállalkozótól annyit kap, amennyi az általa rendelkezésre bocsátott termelési jószág *árának* megfelel, A termelési erőknek, a termelési jószágoknak ebben a világban éppúgy piaca fejlődik ki, mint a fogyasztási cikkeknek. A vállalkozó alkuba lép itt a munkással, a tőkéssel és a földbirtokossal, hogy a piacra hozott termelési erejüket rendelkezésére bocsássák. Ehhez képest a vállalkozó nyereségén kívül *a munkabér*, a *tőkekamat* és a *földjáradék* azok a címek, melyeken a termelés eredménye szétoszlik. Utóbbi kettő, mint anyagi javak tulajdonán alapuló jövedelmek, rokontermészetüek.

b) *A munkabér*. A vállalkozó arra való tekintettel, hogy a nyerendő termékek egészen őt illetik, azok elkészülésétől függetlenül és a termelés sikerét be nem várva előlegezi az igénybevett termelési tényezők egyenértékét. Legnagyobb fontossággal ez természetesen a munkásokra nézve bír. A megélhetéshez szükséges javakkal kevéssé vagy éppen sehogysem lévén megáldva, másrészt pedig a munkaerőben egy időszakonként visszatérő, de az idő folyásával, ha fel nem használtatik, pótolhatatlanul kárbavesző termelési erő birtokában a munkások nem várhatnak ennek az értékesítésével addig, míg a körülmények rájuk nézve előnyösen alakulnak. Igy azután, dacára annak hogy úgyszólván a legfontosabb termelési tényező birtokában vannak, a nemzeti jövedelemből aránylag nem számíthatnak az ennek megfelelő részre. Az a körülmény, hogy ők a vállalkozó előlegére sürgősen rá vannak utalva, a cserét rájuk nézve általában nem befolyásolhatja előnyösen és a munka árának, a munkabérnek az alakulására nézve

annál kevésbbé lehet kedvező hatással, mert a munkát és annak megfelelő jószágelőleget keresők száma igen nagy. A piacon a kedvezőtlen helyzet a megszorultnak mindig a természetes sorsa. A vállalkozó ezzel szemben éppen a munkás irányában van a legkedvezőbb helyzetben. A tulajdon, a megélhetési eszközök fölött való hatalom biztosítja neki ezt.

Viszont azonban a tőke munka nélkül olyan mint az élettelen test. A vállalkozónak munkást okvetlen kell kerítenie, különben a többi termelési tényezővel nem tud mit kezdeni. Még pedig a tőke minden mennyisége megfelelő mennyiségű munkást kíván. Éppen ezért a tőke szaporodása bizonyos határig — melyen a munkást részben feleslegessé teszi (a mechanikai munkaerő hatáskörének terjesztése által) — a munka gyarapodását is kívánja éppúgy, mint ahogy akkor, ha valamit meghatározott recept szerint készítünk, az egyik anyagból nagyobb mennyiségnek a felhasználása a másik részarányos növelését kívánja. Ennek következtében a munkabér a technikai forradalmak lezajlása után, ha egy ideig nagyjában egyforma alapelveken nyugszik a termelés, növekedik. Az úgynevezett ipari forradalom, mely a modern termelési technika kialakulását hozta magával, a béreket hirtelen erősen lenyomta, míg azután a tőke növekedése okozta emelkedő kereslet folytán a bér ismét lassú, de biztos emelkedést mutat.

Természetesen, mint minden áralakulásnak, úgy a bérképződésnek is egyik legfontosabb tényezője a kínálat alakulása. Ez természetesen első sorban a munkások szaporodási arányától függ, mely körülmény az új gazdasági rendszer kialakulása korában az emberiség és főkép a vagyontalan tömegek óriási szaporodásának láttára számos írót oly elmélet felállítására indított, hogy a munkabér a megélhetéshez éppen szükséges színvonalon felül nem emelkedhetik. *Malthuse* e tanára támaszkodva, azt hírdették ezek az írók, hogy a munkabér a létminimumon felül nem emelkedhetik, mert mihelyt ily irányzat érvényesül, a munkások fokozott szaporodása a túlkínálat által megakasztja azt. Igy keletkezett a később *Lassalle*-tól formulázott »vas bértörvény« tana.

A munkások száma és azok életmódja, a színvonal, melyen az mozog, tényleg befolyásolja a munkabér alakulását. Ebből azonban távolról sem következik, hogy a bérnek a létminimummal kell egyenlőnek lennie. A munkások életmódjának javulása, színvonalának emelkedése kétségkívül emeli a bért. A vas bértörvényt a tények megcáfolták. A munkások ugyanis, amint kitünt, a bérharcban nem annyira azért voltak olyan gyengék, mert túlságos sokan vannak, hanem azért, mert az ő kínálatuk egészen szervezetlen volt. Amint ugyanis nehéz szenvedések árán először az angol munkásság megtanulta, a szervezetekbe tömörülés, a munkásság tömegeinek fegyelmezése és a bérharcban egységes vezetése egész máskép alakítják azt a hányadot, mely a nemzeti jövedelemből a munkásnak kijut. A munkásság a munkakínálat szervezésével és adott esetekben a munkakínálatnak egyideig való teljes visszatartásával (sztrájk) hatalmas nyomást képes a bér kialakulására gyakorolni.

Mindennek a hatása alatt a munkabér tényleg emelkedő irányzatot mutat, ami napjainkban már köztudomású dolog. Hogy a pénzbér emez emelkedése által tényleg annyit nyer-e a munkás, mint sokan hiszik, az más kérdés. Hiszen nemcsak a munkaerő ára emelkedik, hanem a fogyasztási javaké is.

Azt végeredményként kimondhatjuk, hogy, bár a munkabér irányzata határozottan emelkedő, a magánvállalkozási rendszer mellett ez az emelkedés csak addig terjedhet, míg a vállalkozó nyereségét túlságosan nem csorbítja. A tulajdonukból élő elemek zsebéből, tehát mintegy másodkézből, szerezhet a bérek okozta áremelkedés útján a munkások részére ez a folyamat új összegeket, de a vállalkozói nyereség nagyobbfokú csökkentéséhez nem vezethet, mert akkor a magánvállalkozás ingere csökkenne. A munkabér éppen ezért magánvállalkozási rendszer mellett a munkával előállított termék árát állandóan meg nem közelítheti, mert akkor a vállalkozó részére a termelés ki nem fizetné magát.

c) *A tulajdonból származó jövedelem.* Azok, akik a vállalkozónak a termelés céljaira tulajdont, tőkét vagy földet bocsátanak rendelkezésére, a dolog természeténél fogva, minthogy a nemzeti jövedelmen való osztozkodás a magántulajdoni rend alapján megy végbe, sokkal jobban járnak. A tulajdon hatalmat jelent a termelés és a megélhetés feltételei fölött. Éppen ezért a tulajdonos ritkán van abban a kényszerhelyzetben, mint a termelési és megélhetési feltételek nélkül szükölködő munkás. Akár tőkés, akár földbirtokos, tulajdonának értékesítésével megvárhatja azt, amíg erre a körülmények alkalmasak. A kedvező konjunkturákat ennélfogva sokkal jobban kihasználhatja.

Azonban a vállalkozó csak akkor bővíti kölcsöntőke igénybevételével vagy új telek vásárlása, illetőleg bérlése segítségével vállalatát, ha az előreláthatólag kifizeti magát, vagyis ha a tőkés, illetőleg földbirtokos nem kér többet ezek rendelkezésre bocsátásáért, mint aminek fizetése mellett a vállalkozó számára még elegendő nyereségre marad kilátás. Másrészről a tulajdonosok részéről kedvező helyzetük túlságos kihasználását tulajdonostársaik versenye is megakadályozza.

Ha tehát kétségkívül a tőkésnek és a földbirtokosnak a helyzete a nemzeti jövedelmen való osztozkodásnál sokkal kedvezőbb mint a munkásé, azért nem kell hinnünk, hogy ez arra képesíti őket, hogy szertelen követelésekkel lépjenek fel és ezeknek érvényt is szerezzenek. Egy-egy szorult helyzetű egyénnel szemben ez itt-ott megtörténhetik, minthogy azonban a termelési tényezőknek legfőbb vásárlója a pontosan számító és a társadalom legjellegzetesebb gazdasági osztályát képező vállalkozó, a tulajdonosok túlzott követelései eme, a piac fölött legbiztosabb áttekintéssel bíró osztály érdekébe és működésébe ütköznek. Ami azonban a tőkés és földbirtokos helyzetét ennek dacára gyökeresen mássá teszi mint amilyen a munkásé, az abban áll, hogy munka nélkül, *pusztán azon szerencsés körülmény folytán is tarthatnak a nemzeti jövedelmen való osztozásnál részre igényt, hogy tulajdonukban föld vagy tőke van.* Ez teszi helyzetüket a birtoktalanok tömegével szemben irigylésre méltóvá és ez kölcsönzi nekik azt a függetlenséget, melyet csak az élvezhet, aki a más gazdasági vezetése alá állástól mentes, mert azzal az akarat és az önmagával való szabad rendelkezés többé-kevésbbé való korlátozása együttjár.

Már most vizsgáljuk egyenként a tőkés és a földbirtokos kilátásait a nemzeti jövedelmen való osztozkodásnál.

α) *A tőkekamat.* Az ár, amelyet a tőkés a birtokában lévő termelési tényezőért kap, vagyis a *tőkekamat,* amint azt a közönséges életben nevezzük, legfőképpen

azoktól a kilátásoktól függ, melyek annak felhasználásával a termelés terén a tőkésnek nyílnak. Ez dönti el természetesen első sorban azt, hogy a tőke bírása mily jelentőségű a vállalkozó részére. Ennek a jelentőségnek a helyes megitélése csak úgy lehetséges, ha a tőkehasználat legfőbb törvényét ismerjük. Ez abban áll, hogy a termelési, vagyis az úgynevezett befektetési alkalmakat jövedelmezőségük, gyümölcsöző voltuk fokának sorrendjében keresi fel a vállalkozás. Kevésbbé jövedelmező felhasználásra csak akkor kerül a sor, ha a jövedelmezőbb termelési ágakban már nem talál helyet az elhelyezést kereső tőke. Ezen törvény alapján az utolsó még jövedelmező befektetési alkalom jövedelmezősége volna a tőkekamat magasságát meghatározó tényező. Elméletileg ez így is van. A gyakorlatban azonban több körülmény állja útját annak, hogy ez tényleg szigoruan meg is valósuljon. Az elhelyezési alkalmak ugyanis, melyekbe a tőkét be lehet fektetni, nem oly áttekinthetők, hogy mindenkor tisztán állna, melyik az adott esetben megengedett legkevésbbé jövedelmező elhelyezés. Másrészt a tőke piaca sem olyan áttekinthető. A tőkepiac nem mindig egységes, a hitel szervezése és hitelintézetek és értéktőzsdék működése dacára. Ezenkívül valamely vállalkozásba már egyszer befektetett, beruházott tőke nem vonható ki abból mindig tetszés szerint. Ennélfogva a tőkekamat alakulása a gyakorlati életben nem is lehet olyan egységes, mint ahogy az a tőkefelhasználás alaptörvényéből folyna. Azonban az irányzat a kamat egységes alakulása felé tényleg erősen érvényesül, minél szervezettebb a hitelügy. Ezért beszélhetünk a 3, 4 vagy 5%-os kamatlábról, mert az tényleg szélesebb körökben bír érvénnyel.

A tőke termelékenysége, amint már ebből is kitünik, nemcsak üzemtechnikai tényezőktől függ, hanem a tőkéből rendelkezésre álló mennyiségtől is. És az előbbitől vont határon belül ez az, ami döntő annak magasságára nézve, mert hiszen ettől függ, hogy milyen elhelyezési alkalmak számára jut egyáltalában tőke. Amint a fejezet elején láttuk, az utolsó századokban a tőkefelhalmozás nagy mérveket öltött. Ez a tőkekamat alakulására nem is maradt hatás nélkül. A tőke felhalmozódása következtében a kamatláb határozottan hanyatló irányzatot követ. A görögöknél 12—18%-os kamatláb, úgy látszik, nem volt magas; a rómaiaknál Róma virágzási kora előtt szintén magas kamatlábbal találkozunk. A tőkeszegény középkorban is igen magas volt a kamat és 15—20% egészen mérsékeltnek látszott például Angliában a XII—XIV. században. Rendelkezésünkre állnak adatok, melyekből megállapíthatjuk, hogy városok a XIV. században 30%-on felüli kamat mellett vettek fel kölcsönt. A tőke gyarapodásával a kamat csökkenése elég gyorsan következik be. Angliában a XVII. század közepén 6%, a XVIII. század elején 5%-os kamattal találkozunk. A XIX. század második évtizedétől kezdve annak közepéig Európaszerte általában a kamatláb csökkenése következett be körülbelül 3½-ig, míg 1845-től a hetvenes évekig ismét majdnem 5%-ra szökik az fel, hogy ezután újabb csökkenésnek nyisson útat, mely 3—2½%-ig szállította le a kamatot.

A csökkenő irányzat dacára tehát időlegesen mégis tapasztalható a kamatláb emelkedése és, amint a fent helyszűke miatt csak egész általánosságban közölt adatokból ugyan ki nem tünik, egy és ugyanazon korszakban is különbségek mutatkoznak a kamatlábban. Ez utóbbi körülmény főkép az elhelyezés

biztossági fokában mutatkozó különbségek eredménye. A tőkés ugyanis annál magasabb áron engedi át tőkéje használatát, minél bizonytalanabb az, hogy tényleg vissza fogja-e azt kapni. A tőkeelhelyezés biztossága épp ezért igen nagy befolyással van a kamatra.

A kamatnak a XIX. század negyvenes éveitől a hetvenes évekig tartó emelkedése igen tanulságos. Amint tudjuk ugyanis, ez a korszak Európában nagy gazdasági fellendülést hozott magával. A vasutak építése, az ipar terén a kapitalisztikus átalakulások nagy részének a keresztülvitele, a gépüzem nagyfokú terjedése e korszak főismérvei. A kamatnak ebben a korszakban való emelkedése épp ezért arra tanít meg bennünket, hogy a kamatláb a vállalkozás élénkségének fokával mily szoros összefüggésben áll. És ez igen természetes is. A vállalkozás élénksége a tőkekeresletnek legfőbb tényezője. Ha a vállalkozásnak tág tere nyilik, a vállalkozó termékei iránt nagy a kereslet, akkor a vállalatok alapítása és a meglévők kibővítése fokozott mértékben igényel tőkét és a vállalkozó nagyobb nyereség reményében többet is hajlandó és képes a tőkéért fizetni.

β) *A földjáradék.* A földbirtokos szintén tulajdonát bocsátja a vállalkozó rendelkezésére. Ennek a tulajdonnak a természete azonban több irányban a tőkétől eltérő és így a földbirtokostól élvezett jövedelem, a földjáradék is a tőkekamattól sok tekintetben eltérő természetű.

A föld először is nem szaporítható. Csak korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre, mellyel az emberiségnek, ha tekintélyesen meg is szaporodik, be kell érnie. Ennek a természetes és elmaradhatatlan következménye az, hogy a népesség növekedésével az egyes földterületek jelentősége emelkedik. Ez a nemzeti jövedelmen való osztozásnál a földtulajdonosok helyzetét általában előnyössé teszi, mert a kezükben lévő eme fontos termelési tényező átengedéséért növekvő egyenérték követelését teszi számukra lehetővé annál is inkább, mert a földterület már csak mint a termelés színtere is nélkülözhetetlen.

A másik döntő körülmény a földjáradék alakulását illetőleg az, hogy a föld kihasználása az úgynevezett csökkenő termelékenység törvénye alatt áll. A föld termelékenysége ugyanis nem fokozható a végtelenig. Egy ponton túl a föld hozadéka lassabban növekszik mint a ráfordított kiadások. Ennek az indoka természeti törvényekben fekszik. Ha tehát a népesség szaporodása folytán a föld fokozott kihasználása válik szükségessé, ez cseregazdaság mellett csak úgy történhetik, ha a terményárak emelkednek. Ugyanez a feltétele annak is, hogy a rosszabb minőségű földek is a termelés körébe vonassanak. Ennek a hatása közvetlenül a tulajdonos által mívelt föld járadékának az emelkedésében nyer kifejezést, mert az így keletkezett magasabb terményárak az ő jövedelmét növelik, de természetesen arra sincsenek hatás nélkül, ha a tulajdonos másnak bocsátja rendelkezésre földterületét, mert arra való tekintettel, hogy saját gazdálkodás esetén mily jövedelemre volna a terményárak magas volta mellett kilátása, annak használatát mással szemben is magasabbra fogja tartani.

A harmadik, a földjáradékot irányító tényező az a körülmény, hogy a föld a tulajdonnak az a neme, melynél a minőségbeli különbségek talán legerősebben jutnak érvényre. Mint az őstermészet tipikus képviselője, a terme-

lésben a föld van az ember befolyásának legkevésbbé alávetve. Igy a természet által megállapított minőségi különbségek itt jutnak legerősebben és legkevésbbé elenyésztethetően kifejezésre. Ebből az következik, hogy a földjáradéknál olyan kiegyenlítési irányzat, aminő a kamatnál észlelhető, kevésbbé érvényesülhet. A jobb minőségű vagy fekvésű föld tulajdonosa többet fog erre a körülményre való tekintettel kívánni annak a használatáért mint amit egy rosszabbé kívánhat. Igy keletkezik a földjáradék egyik legjellegzetesebb tüneménye, a különbözeti járadék. Ez tehát abban áll, hogy a jobb föld tulajdonosa a tulajdonból származó és minden tulajdonosnak közös előnyön kívül még egy többletben is részesül annak jó minőségeért.

Ilyen különbözeti járadék voltakép nemcsak a földtulajdon kapcsán keletkezhetik. Hiszen máshol is érvényesülnek minőségi különbségek. És a tulajdonosok ezek fejében szintén nemcsak a tulajdon átengedéséért, hanem annak előnyös voltáért is külön egyenértéket kívánnak és a nemzeti jövedelem eloszlásánál előnyös helyzetbe kerülnek. Ez azonban például a tőkénél, mely rendesen pénz alakjába öltözik, nem olyan szembetünő és nem is olyan tartós, mert a helyzet különbségei itt nem a természet változhatatlan törvényein alapulnak és így a versenytársak részéről, ha ennek szabadalom például útját nem állja, a szóbanforgó előnyök idővel el is sajátíthatók. Addig azonban amíg ez megtörténik, például a különös ügyesen szerkesztett gép előnye éppúgy érvényesül, mint a föld termelékenységében mutatkozó különbségeké.

A földjáradék irányzata az előadottakból kitetszőleg emelkedő. De nem kell azért hinnünk, hogy ez folytonosan érvényesül. Vannak ugyanis körülmények, melyek a népesség szaporodása dacára is, akár átmenetileg, akár állandóan, ellenkező irányban hatnak. Átmenetileg új, eddig művelés alatt nem álló területeknek a megművelése és a gazdálkodás körébe vonása idézheti elő a földjáradék csökkenését azáltal, hogy a rendelkezésre álló nagyobb mennyiség folytán a terményárakat csökkenti. Európa mezőgazdasága már két évtized óta érzi az árdepressziót, melyet az Amerikában rendelkezésre álló jelentékeny területek feltörése és az ott termelt jelentékeny gabonamennyiségek egy részének az európai piacra özönlése előidézett. Állandóan ellene dolgozik bizonyos tekintetben a mezőgazdasági technika haladása is a földjáradék emelkedésének, amennyiben ugyanis az az előállított terménymennyiség növelésével annak árát csökkenti. De ez inkább csak azon földek járadékát csökkenti, melyek nem alkalmazzák az új eljárásokat, mert a technika színvonalán álló gazdákat az elért nagyobb terméseredmény az árcsökkenésért bőven kárpótolni szokta.

Sokkal határozottabban és biztosabban dolgozik ellene annak, hogy a földbirtokosok a tulajdonuk előnyös voltának folytonos fokozódását állandóan teljesen kiélvezhessék, egy másik tényező. Nemcsak a földtulajdonból, hanem általában a tulajdonból származó jövedelem egyik jellegzetes vonása az, hogy emelkedő irányzata csak egy-két ízbeni tulajdonosának szolgálhat teljes mértékben előnyére, mert a második, harmadik kézben a birtokos már a tulajdon megszerzése alkalmával megfizeti a gyümölcsözés növekedését. A tulajdon jövedelmezőségében beállt növekedés, amint mondani szokás, kapitalizálódik, tőkésítve lesz. A földtulajdonnál és a tőketulajdonnál egyformán érvényesül

ez, mert amint magas földjáradék esetében a birtokot vásárló többet fizet a földért, éppúgy a 7—8%-ot jövedelmező bank- vagy részvénytársasági részvény is annyira szokott árban emelkedni, hogy az, aki ily részvényt vásárol, az általa ezért áldozott tőkének már csak normális 3—4%-os kamatját élvezi. Ha tehát a magántulajdoni rend ez intézmény alapján munkanélküli jövedelmet is hoz magával és a nagyobb tulajdonnal birók csoportja számára a megélhetést anélkül is lehetővé teszi, hogy cselekvő részt vegyenek a termelésben, vagyis az emberiség nagy, létért való küzdelmében éppen ez a rend némi korrektivumot is bir magában a tulajdoni járadékok tőkésítésének folyamatában, mert a tulajdon nagy komplexumainak a megszerzését egyre nehezebbé teszi, és amellett azt is megakadályozza, hogy jövedelme vég nélkül fokozódjék.

d) *A vállalkozói nyereség.* Ha a tőkés saját vállalatába ruházza tőkéjét, a birtokos maga míveli földjét, vagy maga gazdálkodik azon, akkor már nem húz munkanélküli jövedelmet. Ilyenkor a tőkésből és a birtokosból egyaránt tulajdonképp vállalkozó lesz, kinek azonban mindenesetre előnyösebb a helyzete mint annak, aki kölcsöntőkével és bérelt földdel indul neki a termelés útjának. A saját tőkéjével termelő tőkésnek, mint a saját földjén gazdálkodó földbirtokosnak a jövedelme már egészen a vállalkozói nyereség természetét tünteti fel. E jövedelem ugyanis abból áll, ami az igénybevett termelési tényezők tulajdonosainak a kielégítése után a termékek árából visszamarad. Úgy a tőkekamatot, mint a földjáradékot a tulajdonos számadásában külön szokta ugyan választani. De ezt nem teheti a tényleges eredménynek megfelelően, minthogy hiszen önmagának a tőke vagy föld használata fejében nem fizet semmiféle árat. Számításában az uralkodó kamatlábat és az általán hasonló földeken észlelhető földjáradékot veszi alapul. Ez is mutatja, hogy az egész csak számítási mivelet, melyet az illető azért végez, hogy nyereségét a más vállalatokéval arányba tudja hozni, hogy ellenőrizhesse, nem volna-e számára is előnyösebb a tőkéjét vagy földjét más termelőnek átengedve, vagy más termelési ágba ruházva hasznosítani.

Ez azonban azon nem változtat, hogy az ily jövedelem a maga egészében a vállalkozói nyereség természetével bir. A nyereség fővonása ugyanis az, hogy nem a termelés sikerétől függetlenül előre lesz megállapítva, mint ahogy a termelési tényezőiket rendelkezésre bocsátó elemek jövedelme, hanem hogy egészen a vállalkozás sikerének van kiszolgáltatva. Ez pedig a saját tőkéjével vállalkozó tőkésnél megvan éppúgy, mint a saját földjén gazdálkodó birtokos jövedelmében, mert hiába követel tőkéje után szokásos kamatot, hiába földjáradékot, dacára annak, hogy tőke-, illetőleg földtulajdonos, még sincs aki azt neki akkor, ha vállalkozása sikertelen volt, megadja.

Ami a költségek levonása után a termékek értékesítésénél elért összegből megmarad, az a vállalkozó jövedelme. Se több, se kevesebb. Ez lehet óriási és lehet negativ. Ez az előre ki nem kötöttség, ingadozás és bizonytalanság a legfőbb ismérvei a vállalkozói nyereségnek, melyek a vállalat fentvázolt természetéből következnek. Minthogy a vállalkozói nyereség voltaképp egy maradék, — habár néha az egész összeg legnagyobb részét magában foglaló maradék is — az mindig attól függ, hogy mit és miből vonnak le. Az tehát

csupa bizonytalan elemből alakul, mert úgy a termelési tényezők beszerzési feltételei, mint a termékek értékesítésének a körülményei folytonosan változnak. Az ebből származó kockázati elem a vállalkozói nyereségnek bennrejlő, állandó eleme. Úgy a termelési erők beszerzése, mint pedig árúi értékesítése tekintetében a piacra lévén utalva, a vállalkozó jövedelmének a magassága tulajdonképp az összes tényezőktől függ, melyek úgy a termeléshez szükséges javak, mint pedig a fogyasztási cikkek árát befolyásolják. Ezeknek a tényezőknek a helyes mérlegelése alapítja meg a vállalkozó jövedelmét, melyet néha a dolog természeténél fogva egy-egy szerencsés véletlen is igen jelentékenyen befolyásolhat.

Épp ezért a vállalkozói nyereség alakulására nézve legkevésbbé állapíthatók meg általános érvényű szabályok. A vállalkozó a munkásokkal szemben, amint már jeleztük, kivált addig, amíg azok szervezve nincsenek, igen előnyös, a termelési tényezők tulajdonosaival szemben is elég előnyös helyzetben van, mert ezek is tulajdonuk gyümölcsöztetése végett rája vannak utalva. De ezt az előnyt csökkenti az a körülmény, hogy a tőkés és a földbirtokos termelési tényezőikkel maguk is termeléshez láthatnak, ha a vállalkozó keveset hajlandó azok átengedéséért fizetni. A fogyasztóközönséggel szemben — midőn árúit értékesíti — a vállalkozó előnye rendesen nagy, mert hiszen ez az ő kezéből kapja majdnem az összes szükségleti tárgyakat. Viszont azonban ezt az előnyt is a többi vállalkozók versenye, míg azt kartell útján ki nem zárják, erősen ellensúlyozza éppúgy, mint ahogy ez az előny elenyészik ott, ahol másik vállalkozó fogyasztja a kérdéses cikkeket (például a félgyártmányoknál), vagy pedig a fogyasztóközönség szervezkedik.

Mindez csak újabban a vállalkozói nyereségnek az összes üzleti körülményektől, a többi jövedelmek alakulásától, éppúgy mint általában az áralakulástól való legmesszebbmenő függését mutatja. Minthogy előre ki nem kötött jövedelem ez, és a vállalkozót nem biztosítja senki, mint a tőkéjét kölcsönadó tőkést, a földjét bérbeadó földbirtokost, vagy az elszegődő munkást arról, hogy egyáltalában valamit kapni fog, vállalkozásának az eredménye könnyen veszteségbe csaphat át.

A vállalkozói nyereség bizonytalan természetéből következik, hogy az leginkább van kitéve ingadozásnak és hogy az a kiegyenlítési irányzat, mely az egyéb jövedelemnemeknél inkább érvényesül, itt csak igen hiányosan és durván törhet magának utat. Inkább csak egyes iparágakon belül észlelhető az nagyobb fokban. De itt is nagy akadálya annak az üzleti eredmények titokban tartása és az a körülmény, hogy a vállalkozói tevékenységnek nincsen olyan egységes piaca mint a termelési tényezőnek, hanem érvényesülési terét voltaképp az összes piacok képezik.

A vállalkozónak, amint a fenti rövid vázlatból kitűnik, a mai gazdasági rend mellett nemcsak a termelés terén van jelentőségteljes szerepe. Állása a nemzeti jövedelmen való osztozkodás tekintetében nem kevésbbé központi. A termelés irányítása kapcsán az ő kezén megy keresztül úgyszólván az egész nemzeti jövedelem — annak kivételével, amit még ma is a családi gazdaság keretén belül állítanak elő — és az ő közvetítésével részesedik abban a tőkés, a földtulajdonos (ha nem maga míveli földjét) és a munkás is.

e) *A vagyoni helyzet befolyása a tényleges jövedelem alakulására.* Általában az a nézet uralkodott eddig és uralkodik csodálatosképpen még ma is a tudományban, hogy a termelés körül és a termelési tényezők beszerzése kapcsán végbemenő most vázolt cseretüneményekkel a nemzeti jövedelmen való osztozás folyamata be van fejezve. Másszóval azt hiszik, hogy a munkabér, a tőkekamat, a földjáradék és a vállalkozói nyereség azt a végleges részt jelentik, melyet az illető jövedelmet élvező személyek a nemzeti jövedelemből kapnak és élveznek. Ez azonban téves.

A munkabér, tőkekamat, földjáradék és vállalkozói nyereség csak két esetben jelenthetnék azt a végleges részt, melyet a termelésben közvetlenül vagy közvetve közreműködő egyének nyernek. Ha a termelésben való részesedés természetben történnék és a munkás, a tőkés, a földbirtokos és a vállalkozó természetben kapnák jövedelmüket olyképp, hogy a mindenféle szükségletkielégítéshez szükséges jószágokat nyernék, akkor az illetők jövedelme tényleg híven tükrözné vissza azt, hogy a nemzeti jövedelem milyen része jut az egyiknek is, a másiknak is.

Amint azonban tudjuk, a mai gazdasági rend mellett nem természetben részesednek az egyes résztvevő tényezők, mi, eltekintve a mai ember szükségletkielégítésének rendkívüli sokoldaluságától, már csak azért is lehetetlen, mert a vállalat az egyoldalú termelésnek szerve. Ilyen körülmények között, ha az illető vállalatban termelt cikk hányadában fizetnék a résztvevőket, azok hányaduknak más, számukra szükséges, árukért való kicserélésére volnának utalva. Épp ezért a legelőnyösebb rájuk nézve, ha részüket az általános csereeszközben, pénzben kapják, mely, amint tudjuk, legkönnyebben váltható be más szükségleti tárgyakért. De azért cserére itt is szükség van. Ennek dacára a munkabér, a tőkekamat, a földjáradék és a vállalkozói nyereség a termelésben közreműködött egyének tényleges osztályrészének volna tekinthető, hogyha a pénznek a piacon árukért való kicserélésénél mindenki egyenlő feltételek között volna, mert akkor a termelésnél való részvételért nyert pénzösszeg tényleg a nemzeti jövedelemből nyert részt fejezné ki.

A valóságban azonban ez nincs így. A piacon, sőt már a piacok felkeresésénél is az egyes gazdasági, illetőleg társadalmi osztályok távolról sincsenek egyenlő feltételek közt.

Gazdasági rendünk alapvető intézményének, a magántulajdonnak, a hatása ugyanis ide is kiterjed. A számos jószág tulajdonával és ennek megfelelően a legfontosabb cserejószág, a pénz, nagy mennyiségével rendelkező gazdag a piacok között, melyeken vásárolni kíván, az üzletek között, melyeket felkeres, bátran válogathat. Eltekintve attól, hogy vagyonának megfelelő magasabb műveltségénél fogva jobban tudja a rája nézve előnyös alkalmakat megítélni, neki módjában áll, ha valahol nincs megelégedve, máshova vásárolni menni. Fizetőképességénél fogva mindenhol szívesen látott vevő. Másképp az, aki tőke- vagy földtulajdonnal nem rendelkezik és — amint mondani szokás — napról-napra él. Mindig szűken állván rendelkezésre a cserejószágok, csak a legszükségesebb bevásárlásokat eszközölheti. Ezek azonban azután annál sürgősebbek és már csak ennélfogva sem igen áll módjában a beszerzési források között

nagyon válogatnia. Egyébként azok felett nem is birhat oly áttekintéssel mint vagyonos szomszédja, mert nincs is ahhoz ideje, hogy ez irányban tájékozódjék, és különben hiába is tudná, hogy a város másik végén néhány fillérrel olcsóbban kapja a lisztet, a tojást, vagy a zöldséget, mert nem rendelkezik szabad idővel arra, hogy minden kicsiny beszerzéssel órákat töltsön, sem pedig cselédséggel, mellyel a vásárlást végeztethetné. A legfőbb ok azonban, mely a szegény embert egy-egy üzletben, ha az drága és rossz is, számtalanszor fogva tartja, az, hogy nem tud mindig fizetni és így szüksége van arra, hogy az ismerős szatócs neki hitelezzen. Ha pedig egyszer adósságai vannak egy üzletben, még jobban ahhoz van kötve.

A piacon az egységes áralakulás vonja maga után a szegény hátrányos helyzetét. Az ár ugyanis a piacon jelentkező összes tényezők hatása alatt úgy képződik, hogy a szegény és gazdag számára ugyanaz. A süteményért, a tejért, az ujságért a szegény ugyanannyit fizet mint a gazdag, holott kétségkívül a szegénynek sokkal nagyobb megerőltetésébe kerül azt az összeget lefizetni, mint a gazdagnak, ki azt talán meg sem érzi. Minthogy utóbbi nem fizeti az ő magasabb bevételével arányban magasabban az árúkat, már ennél a körülménynél fogva is többet engedhet magának és az ő jövedelme aránylag is nagyobb hányadát képezi a nemzeti jövedelemnek mint a szegényé.

Hozzájárul ehhez az is, hogy a vagyonos embernek módjában áll nagyban vásárolni, mi, amint tudjuk, mindig sokkal előnyösebb. Ez az előny a vagyontalan részére a dolog természeténél fogva elesik. Emellett a szatócs a szegény vevőinek soha sem szolgáltatja azt a minőséget, melyet a gazdagok saját szolid üzleteikben kapnak.

Ezek után nem kételkedhetünk abban, hogy a termelésben való részvétel jutalma gyanánt nyert különböző jövedelmek azok alanyaira nézve nem képviselik azt a tényleges részt, mely nekik a nemzeti jövedelemből jut. A csupán munkájukból élők jövedelme a piacon rendesen kisebb értéket képvisel mint azoké, kiknek tulajdonuk ott erős hátteret ad. Ennek figyelembevétele nélkül a nemzeti jövedelem megoszlásáról egész ferde képet nyerünk.

Azonban a most ismertetett gazdasági jelenséget nem szabad gazdasági rendünktől teljesen elválaszthatatlannak gondolnunk, mert a fogyasztás szervezése és a kisebb exisztenciák fogyasztási szövetkezetei e téren igen sokat segíthetnek.

7. Összefoglalás.

Az eredmények áttekintése végett vessünk már most egy rövid pillantást arra a hosszu útra, melyet az emberiség gazdasági fejlődésében megtett.

Láttuk a szerény kezdeteket, melyekben a gazdasági tevékenység különösebb szervezet nélkül először megnyilvánult és láttuk azt is, mily fáradságos és keserves szenvedésekkel telt út volt az, mely innen a patriarkális család kialakulásáig vezetett és hogy ez a szervezet is milyen vasmarokkal tartotta tagjait össze. Képet nyertünk arról is, mily nehezen tört magának utat a munkamegosztás és az ettől elválaszthatlan csere, melyek együttvéve hivatva voltak egy tökéletesebb gazdasági rendszer alapjait lerakni. Azt is láttuk, hogy a

gazdasági gondolkozás, mely a közvetlen élvezetnél továbbterjed, milyen nehezen fejlődött ki. Végül megismerkedtünk azzal az objektív tényezővel, mely a gazdasági átalakulás főrúgója volt: a tőkefelhalmozással.

Az így kialakult gazdasági rendszernek a legfőbb vonását abban kell látnunk, hogy a gazdasági tevékenység társadalmi működéssé lett. Az emberek többé nem egymástól függetlenül, vagy legfeljebb kisebb csoportokban, a többitől azonban függetlenül, egymással nem törődve folytatják ezt a működést. Most már nem az egyesek maguk vagy azok családtagjai állítják elő azt, amit fogyasztanak, hanem az az egész társadalom összeműködése folytán jön létre. Az egész társadalom együttesen, a szükséghez és célszerűséghez mért munkaegyesítés és munkamegosztás mellett, munkálkodik a szükségleti tárgyak előteremtésén; együttesen, egy hadseregben folytatja a természet fukarsága elleni küzdelmet. Nem az egyén vagy család állítja most már elő a maga számára szükséges összes javakat, hanem mindegyik más, de csak egyfajta jószágot termel, mellyel azonban sokakat lát el. Ezren dolgoznak egy számára és egy dolgozik ezer számára.

Ennek a természetes következménye, hogy az egyik a másik munkájában — hiszen egymásét kiegészítik — éppúgy van érdekelve, mint a sajátéban. Az a függetlenség, melyben egymástól régen az egyes zárt gazdaságok voltak, midőn mindent maguk állítottak elő, az elveszett. Ma a budapesti lakosra nézve nem közömbös, ha a porosz kőszénbányákban sztrájk üt ki, ha rossz kávétermés volt Braziliában stb. A sztrájk hatása mutatja talán legszembetűnőbben azt a nagy függést, melybe a társadalom egyes tagjai gazdasági téren jutottak. A sztrájk ugyanis az összeműködő társadalom egyes tagjai munkájának az időleges kikapcsolását jelenti és ez éppúgy megzavarja a társadalom gazdasági tevékenységét, mint ha egy óraműben egy kerék kizökken a helyéből.

Ezt a hátrányt azonban, mely a rendes állapotok megbontása és csak az egyensúly megzavarása esetében jut érvényre, messze túlszárnyalja az az előny, melyet a termelés társadalmi szervezése nyujt. Ugyanis *csakis ez a szervezet teszi lehetővé a kapitalisztikus termelés előnyeinek a kihasználását.* Társadalmi összeműködés nélkül nagyban való termelés el nem képzelhető, pedig ennek a termelésnek az eredményessége a kicsinyben való termelés hozadékával össze sem hasonlítható, annyiszor túlszárnyalja azt.

Hogy azonban egyáltalában lehetővé váljék a gazdasági élet terén a társadalmi tevékenység, ahhoz egy külön gazdasági szerv létrejövetele volt szükséges, mely ezt a tevékenységet végzi. Amint tudjuk, ez a vállalat, mely egyedül csak gazdasági hivatással bír, már összetételében is kizárólag gazdasági alapokon nyugszik és márcsak ennélfogva is egészen máskép tud hivatásának megfelelni mint a régi egyetemes természetű, nemcsak gazdasági célokat szolgáló közösségek vagy bármely hasonló alakulat.

A vállalat élén álló vállalkozó végzi azokat az összes teendőket, melyek a termelésnek és ennek kapcsán a javak megoszlásának társadalmi működéssé válása folytán szükségessé lettek. Amint láttuk, ő egyesíti mindenekelőtt a szétszórtan szervezésre, összekapcsolásra váró termelési tényezőket. Tehát ő gondoskodik arról, hogy a társadalom egyes tagjai közös gazdasági működésben

összefoglaltassanak. De ő határozza meg azt is, hogy mit és mennyit termeljenek. Leveszi a többiek válláról azt a gondot, melyet a termelés méreteinek és irányának megállapítása okoz. Kifürkészi, megállapítja a többiek szükségletét. Figyelemmel van arra is, hogy a többi vállalat mit termel, nehogy sokan gondoskodjanak egyfajta szükséglet fedezéséről, más szükségletek pedig egyáltalában fedezetlenül maradjanak. A többiek helyett nemcsak a gondot, hanem a gazdasági tevékenység lefolyásáért a felelősséget is vállalja. Ő viseli a kockázatot. Ha hibáján kívül is tévedett, az övé a hátrány és a kár. A termeléssel együtt a javak szétosztása is társadalmi alakot nyert, mert a közösen termelt javakat valahogy szét kell a társadalom egyes tagjai között osztani. Ezt a feladatot is a vállalkozó végzi. Minden külön társadalmi szerv felállítása nélkül az ő kezén keresztül a javak eljutnak a termelésben résztvett egyének kezébe.

Ezért nem is lehet a vállalkozóban, dacára annak hogy saját számlára és saját haszonra dolgozik, olyan magánegyént látnunk, mint a régi pater familias-ban. Maga számára, saját előnyét követve dolgozik mindkettő, de míg utóbbi gazdasági tevékenysége közvetlenül csak önmagát és családját, háznépét érinti, addig a vállalkozó ily irányú tevékenysége az összesség gazdasági működésének fontos részét teszi olykép, hogy a vállalkozók vezetése alatt álló összes vállalatok gazdasági tevékenysége nagyjában a társadalom gazdasági működése. Lehetetlen a vállalkozóban saját céljai követése dacára nem a közfunkcionárius egyik nemét felismerni.

Hogyan lehetséges ez ? Hogyan lehetséges az, hogy az egyén, amidőn saját gazdasági érdekét követi, mégis a köz, az összesség érdekében munkálkodik, hogy tehát így az egyéneknek a társadalom ellátására irányuló gazdasági összeműködése önmagától keletkezik azáltal, hogy saját gazdasági érdeküket követik ? Értsük meg a dolgot egészen. Nem az, ami bennünket meglep, hogy a társadalom együttes gazdasági összeműködésre bírható, hiszen egyéb társadalmi összeműködéseket is ismertünk meg e kötet folyamán. A gazdasági tevékenységnek központosítása esetén ez irányban egyszerüen közhatalmi kényszer volna alkalmazható. *Ami csodálkozásunkat méltán felkelti, az abban áll, hogy ez az összeműködés azáltal következik be mintegy magától, hogy az egyén saját gazdasági érdekét követi.* Az egyének gazdasági tevékenységének, saját céljaik követésének a gazdasági összeműködés irányába való terelése *minden ilyen felsőbb kényszer nélkül, látszólag egészen önmagától, jön létre.*

A rejtély kulcsa abban van, hogy gazdasági rendünk alapintézménye, a magántulajdon, a gazdasági fejlődéssel, főkép a tőkefelhalmozódással kapcsolatban önműködőleg az *összesség* szolgálatába hajtja az egyén gazdasági tevékenységét. E két tényező egymásra hatásában ugyanis oly gazdasági rendet létesített, melyben az egyén gazdasági működése oly keretet nyert, mely annak eredményét az összesség javára fordítja.

A magántulajdon ugyanis kényszert tartalmaz abban az irányban, hogy mindenki közvetlenül vagy közvetve részt vegyen a nemzeti, a társadalmi termelésben, de ennek eredményében egyúttal részesedjék is. Azáltal, hogy a kapitalizmussal kapcsolatban jelentékeny nyereségekre nyujt a termelés egyes

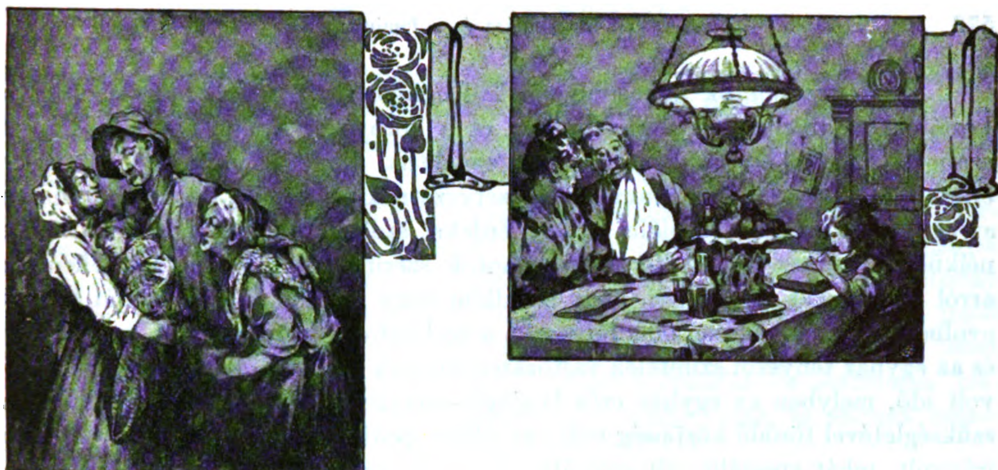
ágai vezetése és irányítása esetében kilátást és ezáltal az egyéni kezdeményezést és a termelésnek kizárólag gazdasági alapon nagy arányokban való szervezését létrehozza; azáltal hogy a tulajdonos részesedését a nemzeti termelés eredményében csak úgy teszi lehetővé, ha maga termel (mi a mai körülmények közt legtöbb esetben csak cserére, tehát mások számára fizeti ki magát), vagy pedig a termelőnek rendelkezésre bocsátja tőkéjét vagy földjét; végül pedig azáltal, hogy a vagyontalannak csakis munkaereje rendelkezésre bocsátása esetén teszi a megélhetést lehetővé: hajtja a magántulajdon intézménye az egyének gazdasági tevékenységét minden közvetlen kényszer nélkül az összesség, a társadalom szolgálatába.

Minden társadalmi együttélés és még sokkal inkább az összeműködés az egyéni szabadság tekintetében több-kevesebb áldozatot kíván. Az a kérdés, az egyéni szabadság feláldozásának mily fokával jár a magánvállalati rendszer? Első pillanatra úgy látszik, hogy az egyéni akarat korlátozását ez egyáltalában nem kívánja. Hiszen mindenki szabadon választhatja foglalkozását, keresetét ebben a világban, melyet jogosan szabadkereseti rendszernek kereszteltek. A korlát, melyet ez a rendszer a minden társadalmi együttlét feltételét alkotó akarati korlátozásokon kívül felállít, látszólag csak negatív, amennyiben eltiltja mindegyik tulajdonától a többit és azokat abból kizárja.

Tényleg azonban ez sokkal nagyobb horderővel bír mint első pillanatra hinnők; mert a magántulajdon intézménye az egyéni szabadság pozitív befolyásolását is jelentékeny fokban vonja maga után. A tulajdoni viszonyok ugyanis nemcsak az egyén társadalmi helyzetére és életmódjára, hanem annak gazdasági szerepére nézve is rendes körülmények között döntők. A gazdasági életben az egyének által betöltendő szerepek kiosztása főképp a tulajdoni viszonyok alapján történik, amennyiben ezek döntik el, hogy ki mivel járulhat a termeléshez, és ennek alapján mily szerepet vállalhat a társadalom gazdasági tevékenységében. Nem csekély korlátozása az az egyéni szabadságnak, midőn valaki valamely hivatásra érez hajlandóságot és vagyoni viszonyai a szükséges képzettség megszerzésében, a létesíteni szándékolt vállalat megindításában stb. gátolják.

És mégis, a mai gazdasági rend által megállapított korlátok, mert az egyéni cselekvési szabadságot csak a tulajdoni viszonyokban rejlő, de nem közjogi természetű kényszernek vetik alá, az eddig ismertek közül leginkább tágíthatók. Nem emberek önkényével, hanem egy intézmény elég tágítható és éppen az egyén cselekvési szabadsága folytán eréllyel meg is változtatható és módosítható hatásával áll e renden belül az egyén szemben, mely ennélfogva az egyéniség szabad kifejtését, kivált ha tényleg erős egyéniségről van szó, megengedi. Az átlagos emberek nagy tömege természetesen a vagyoni viszonyaik által eléjük szabott korlátokon belül, az azok által megállapított helyzetben marad, de ezen belül is számos működési tér között van rendesen az egyénnek választása.

A CSALÁD ÁTALAKULÁSA ÉS A FEMINIZMUS.

I. Bevezető.

A CSALÁD szó alatt kétféle fogalmat értünk. *Általános természettudományi* értelemben azoknak az egyedeknek összességét, illetve csoportját foglaljuk e szó alá, amelyek (vagy akik) közös ősöktől származnak. Viszont *szociológiai* értelemben véve a család szó alatt a vérségi kapocsra (származásra) alapított *legkisebb* emberi vagy állati közönséget értjük. Miféle szerepet játszik e közönség a mai társadalomban s minő átalakulásoknak megy elébe, ennek megállapítása képezi a jelen fejezet feladatát.

Ha valamely közönség történelmi változásait akarjuk megállapitani, úgy előbb tényezőire kell azt bontanunk, s az e tényezőkben beállott változásokat külön-külön kell tanulmányoznunk.

Minden közönség három főtényezőre bontható; ezek: *tagjai,* akik alkotják, a *cél,* melyért működik, és a *szervezet,* mely létét szabályozza.

A közönség tagjait illetőleg, egyrészt azok *száma,* másrészt azon körülmény jön tekintetbe, hogy vajjon *kényszerrel* szerzik-e a közönségek tagjaikat (pl. nőrablás, rabszolgavétel, az újszülötteknek »hivatalból« történő anyakönyvelése stb. által), vagy pedig önkéntes belépés, azaz *társulás* által-e. A cél tekintetében az a kérdés, hogy vajjon tagjainak összes szükségleteivel törődik-e a közönség (mint pl. a mai állam), amely esetben a közönségnek *általános érdekű* jellege lesz, vagy csupán bizonyos meghatározott szükségleteket kíván-e kielégíteni (mint pl. egy felekezet vagy egy tornaegyesület), amely esetben *speciális érdekű* közönséggel állunk szemben. Végül a szervezet különbözősége a *jogrendszerben* nyer kifejezést; ettől függ ugyanis, hogy a közönség tagjai közösen, kiváltságosan vagy egyénenkint elégítik-e ki szükségleteiket, s hogy vajjon a közönség vezetősége a tagokra s a tagok a vezetőségre minő hatást gyakorolhatnak.

Ezen szempontok figyelembevétele lehetővé fogja tenni, hogy azoktól a korlátoktól, amelyekkel a hagyomány és a környezet kutatásainknak határt szabott, megszabaduljunk. Igy pl. megszoktuk, hogy az államot általános érdekű és erős jogi hatalommal bíró szervezetnek tekintsük, amellyel szemben az egyházak csakis a speciális vallási érdeket szolgáló s a jogi hatalmat szinte nélkülöző szervezetek. A fenti szempontok szerint történő vizsgálat ellenben arról fog minket meggyőzni, hogy az állam vagy az egyház *mai* formái hosszú evolució eredményei, melynek folyamán a szóbanforgó közönségek, t. i. az állam és az egyház tényezői szüntelen változáson mentek keresztül s látni fogjuk, hogy volt idő, melyben az egyház erős közjogi szervezettel bíró s tagjainak minden szükségletével törődő közönség volt, az állam pedig tisztán a közös védelemre irányult, tehát speciális célt szolgált s csupán magánjogi szervezettel bírt (pl. a hűbériség).

Természetes, hogy a családot szintén ugyanily szempontok szerint kell megitélnünk, s ha jelenlegi átalakulását meg akarjuk érteni, úgy előbb a multba kell egy pillantást vetnünk. Minthogy azonban a család fejlődésével már egy előző fejezet foglalkozott, itt megelégedhetünk annak a kijelentésével, hogy, miként minden emberi közönség, *a család is folytonos változásoknak volt és van alávetve*. Csakis a szociológiai ismeretek csekély elterjedésének tulajdonítható, hogy még ma is vannak emberek, akik a tudomány megállapította igazsággal szemben azt hiszik, hogy a családnak van egy, kezdettől fogva létező, *állandó* formája, egy örök célja, melyen legfeljebb egyes korok dekadenciája hozhat létre múló természetű káros változásokat. Az így gondolkozók a *patriarkális családban* (esetleg annak mai, humánusabb formájában) vélik látni nemcsak minden család ideálját, de egyszersmind tudományos szempontból annak lényegét és természetadta változhatatlan ismérveit is. E tévhit eredetére nem nehéz rámutatnunk.

A patriarkális család évezredek óta áll fenn. Elterjedése összeesik a földmívelés és az állandó letelepülés általánossá válásával, s így egyúttal azokkal a korszakokkal, melyekből az első *irott* emlékeink vannak. A legrégibb történetírók — úgyszólván kivétel nélkül — a patriarkális család uralma alatt éltek, s más fajfenntartási szervezetet legfeljebb hírből, mondából ismertek, vagy olyan idegeneknél láttak, akiket alsóbbrendű lényeknek tartottak. Csodálkozhatunk-e azután azon, hogy a történelem — a szociológia ellenőrzése híján — szinte egyhangulag tett tanuságot a patriarkális család általánossága és a család tényezőinek változhatatlansága mellett. Vegyük még hozzá azt a tényt, hogy a görög és római műveltség, mely eszmevilágunkat oly erősen befolyásolta, a patriarkális családban látta egyik büszkeségét, továbbá azt, hogy a bibliát, mely a keresztény többség gondolkodásán még ma is uralkodik, a zsidók szintén a patriarkális család virágzása idején írták, s mi sem fog természetesebbnek feltünni, mint hogy a család patriarkális formája általánosnak és örökérvényűnek tartassék.

A magunk részéről, a hasonló egyoldalú felfogás elkerülésének vágya késztetett arra, hogy a család definiciójából annak tényezőit — mint változó elemeket — kihagyjuk. Még a fajfenntartást is mint okot, nem pedig mint célt

fogtuk fel, s a »legkisebb közönség« fogalmával csakis a családnak más közönségekhez való viszonyát körvonaloztuk (t. i. hogy nem osztható kisebb közönségekre), de terjedelmét, tagjainak számát, azok szerzésének módját ezáltal még nem érintettük. Még kevésbbé célunk a modern vagy a jövő család feladatait illetőleg állást foglalni. Ezt annál is inkább hangsúlyozzuk, mert tudományos formában is találkozunk oly felfogással, amely a család tanulmányozásánál »a priori« meghatározott célokat tételez fel. Igy például a hazai írók között Buday Dezső a házasság céljáúl a »biológiai, szociális és etikai integrációt« jelöli meg. Manapság, midőn még afelett folyik a vita, hogy vajjon miképen lehet a biológiát a szociológiára alkalmazni, a család »biológiai« és »szociális« céljának különválasztása tudományos »nonsens«, amely csak az eszmék összezavarására alkalmas.

A család céljai tekintetében majd a család szociografiája fogja a választ megadni, kitüntetve a változást, amely a jelent, sőt a jövőt a multtal összekapcsolja. Feladatunk nem is terjed túl ezen a határon: a szociológia, mint minden természettudomány, csak a tényeket állapítja meg; hogy ezek a tények örvendetesek-e vagy sem és hogy miképpen lehet hasznukat venni, az már nem a tudománynak, hanem a gyakorlat emberének, — a társadalomban a politikusnak — a feladata.

II. A család átalakulása a jelenkorban.

1. A régi család.

Ha meg akarjuk érteni a változást, amelyet a családban az evolució létrehoz, s ha konstatálni akarjuk, hogy még ez a legrégibb intézményünk is miként kénytelen mindinkább meghajolni a kor igényei előtt, úgy feltétlenül szükséges előbb a családot abban a formájában megismernünk, ahogy az a mai átalakulás kezdetén fennállott.

A család mai átalakulásának kiindulópontja a *patriarkális család,* mely az állandó letelepüléssel keletkezett. Alapja a férfi és nő közötti munkamegosztás volt, mely szerint a férfiak főképpen földmíveléssel (és néhány iparággal), a nők pedig főképpen a földmívelés (állattenyésztés) útján nyert anyagok otthon való ipari feldolgozásával, valamint kezelésével és megőrzésével foglalkoztak.

A patriarkális család *cél* tekintetében *általános* jellegű volt, amennyiben a *háztartás* — ami alatt a család gazdasági szervezetét értjük — a családtagok összes szükségleteinek kielégítésére törekedett.

Ez az a családi alakulat, melyet Homeros fenséges költeményében Penelope szövésének története varázsol elénk; ennek a családnak idealizálása az, mely oly mély gyökeret vert Japán poétikus lelkű lakóinak gondolatvilágában, hogy még napjainkban is évről-évre megülik a »csillagok találkozásának ünnepét«, midőn a »hím-csillag, mely a földet míveli«, összejön a »nő-csillaggal, amely fon és sző«. A középkor krónikái ugyanezen jelenségről tesznek tanuságot, feljegyezve hogy Nagy Károly fiait vadászni és lovagolni, lányait szőni és fonni taníttatta. Végül ha ma élő, kevésbbé előrehaladott népeket tekintünk, így a bodo és dhimal

törzseket vagy a todákat stb., úgy náluk is hasonló munkamegosztást találunk a férfiak és nők között. A munkamegosztás ezen formája mélyreható befolyást gyakorolt úgy a család szervezetére, mint annak terjedelmére.

Szervezet tekintetében az a körülmény, hogy a nő munkaköre úgyszólván kizárólag az otthonmunkára és háziiparra szorítkozott, azt vonta maga után, hogy a *nő a családi háznak, az otthonnak rabja lett.* A nők szabadságukat és előjogaikat, melyekkel földmívelő korukban bírtak, a patriarkális rendszerrel szükségképpen elvesztették, s a földmívelő, kereskedő vagy katona férfi lett a család ura, feje, sőt zsarnoka is. A nő nyilt vagy burkolt rabszolgasága jellemzi e rendszert, mely ma is uralkodik még Törökországban, a háremek világában, bár áldozatai a szabadság szellőjétől érintve már rázni kezdik bilincseiket. A multból a görög gynaeceumot idézhetjük példa gyanánt, mely annyira szolgákká sülyesztette a nőket, hogy sokan inkább hetairákká lettek; így szabadságuk és műveltségük által erkölcstelenségük dacára is nagyobb tiszteletben és megbecsülésben volt részük mint a műveltségtől elzárt férjes asszonyoknak és anyáknak. Végül idézhetünk-e jellemzőbb példát arra, hogy a nővel szemben a kizsákmányolás és leigázás mily fokára képes a patriarkális család, mint az ötezerévelőtti egiptomi krónikás szavait, aki, midőn kora szövőmunkásainak nyomorát akarta leírni, nem tudott találóbb hasonlatot, mint azt, hogy »a szövőmunkásnak háza belsejében szomorúbb a sorsa — mint egy asszonynak«.

A patriarkális családban a családfő korlátlanul uralkodhatott asszonyok, gyermekek, cselédek és rabszolgák felett egyaránt. A nőt és gyermeket a családfő tulajdonának tekintették e korban: életük az ő kezében volt; megölhette vagy eladhatta őket, s ha egy idegen fosztotta meg a családtagokat életüktől, úgy ezért a családfőnek tartozott kártérítéssel. Eszerint a családtagoknak magánvagyonuk sem volt: a termelés az említett munkamegosztás alapján közösen történt, s a fogyasztásban kit-kit megillető részt a családfő határozta meg.

Terjedelem tekintetében a patriarkális család igen tág keretekkel birt. Figyelembe kell itt vennünk mindenekelőtt a soknejűség intézményét, amely éppen a patriarkális családi alakulatnak egyik speciális, de nagyon elterjedt formája, s amely a nők és gyermekek számát rendkívül emeli. Tekintetbe jön továbbá az a körülmény, hogy a patriarkális család nemcsak 2—3 generációt foglalt magában közös tető alatt vagy legalább is közös szervezetben, hanem az összes életben lévő generációkat: esetleg négyet, ötöt. (Elég e tekintetben a római családra utalnunk, melyben bármily idős volt is a férfi s bármily magas hivatalt viselt is, mindig kiskorú maradt, míg apja élt.) A rabszolgák s a rabszolgaság megszünése után a jobbágyok vagy legalább is ezek nejei szintén a családhoz tartoztak.

Ki kell e kérdésnél emelnünk a családhoz tartozó nők számát, mert a férfiak, ha *jogilag* a családhoz tartoztak is, hivatásuk folytán: mint katonák, kereskedők, hivatalnokok, *tényleg* különválhattak tőle. Az asszonyokat azonban a család nemcsak jogi hatalmával, de még inkább gazdasági erejével (t. i. a háziipar útján) valóban képes volt igában tartani, az otthonhoz fűzni. Az Odisszea által ránk maradt korrajz rendkívül jellemző e tekintetben: a férfiak — urak és rabszolgák egyaránt — elmentek háboruba, tengereken át, ellenben a nők

mind otthon maradtak, a családi műhelyhez bilincselve kötelességeik, munkájuk által: Penelope, épp úgy mint szolgáló rabszolganői, otthon szőnek és fonnak szünet nélkül. Az az óriási gazdasági érték, amellyel e fejlődési fokon a nők otthon végzett ipari munkájuk által birnak, érthetővé teszi azt is, hogy a patriarkális család újabb korában, midőn a lányok egy részének pártában maradása a társadalmi jelenségek közé lép, miért nem képezett ez a jelenség társadalmi bajt: a nők gazdaságilag oly könnyen voltak otthon értékesíthetők, a pártában maradt leányok olyan hasznos ipari munkát végeztek a családi házban, hogy eltartásuk költségeit munkájuk értéke teljesen fedezte.

2. A modern család keletkezése.

A modern család keletkezésének csiráját már a *csereipar* korában kell keresnünk. A csereipar kifejlődése s a férfiakból álló iparos-osztály alakulása (miként azt a gazdaság fejlődéséről szóló fejezetben láttuk) apasztani kezdték azt a gazdasági szerepet, mellyel a nő a tisztán patriarkális korban bírt, midőn a családtagok összes szükségletéről ipari munkája által ő gondoskodott. A család, ha nem akarta azt az értéket, mely a női munkakör egy részének kisajátítása folytán jövedelméből kimaradt és az iparosok által készített cikkeknek pénzen való beszerzése folytán kiadásait növelte, végképp elveszteni, kénytelen volt a nők munkáját a fejlődéshez alkalmazni s a nekik meghagyott munkakörökben a családi szükségleten felül *eladásra* is dolgoztatni. Igy keletkezett a mai értelemben vett, t. i. mások számára dolgozó *háziipar*. (Hasonló eredetű a nők által eladás céljából folytatott konyhakertészet is.)

Az *eladásra dolgozó háziipar* (pl. csipkekészítés) nagyjelentőségű változás volt a család történetében, mert ez volt *az első lépés a nő gazdasági szerepének fajfenntartási (t. i. hitvesi és anyai) szerepétől való különválasztására*. Mindazonáltal a nő hivatásos háziipari foglalkozása még csak csekély változást hozott létre a patriarkális családban. Az élelmezés, ruházatkészítés, a háztartásnak nevezett egyéb teendők, főképpen a családtagok s mindenekelőtt a család férfitagjai körül végzendő személyi szolgálatok széles munkakört tartottak fenn továbbra is a nők számára s hivatásos ipari munkáról csakis annyiban lehetett szó, amennyiben a családdal szemben fennálló kötelességek ezt megengedték.

A *gépek és a kapitalizmus* már gyökereiben támadják meg a patriarkális családot. A régi munkamegosztással szemben, amely a termelést az otthon és a műhely között osztotta meg, egy új munkamegosztás iparkodik magának utat törni, melyben a gyári műhelyek és a nagyvállalatok az összes termelést maguknak követelik, s nemcsak arra törekszenek, hogy a családi otthon minden produktív munkáját kisajátítsák, de még a szorosan vett háztartási munkákat is mindinkább a házon kívül lakó, s mindenesetre a család kötelékétől független, bérmunkások kezére juttatják. *Ezáltal a családtagok fajfenntartási és gazdasági funkciója végképpen szétválik.* Az utóbbi a nagyvállalatban folytatódik, ellenállhatatlan erővel vonva maga után a dolgozni akaró összes családtagokat, akárcsak a mondabeli hamelni patkányfogó fuvolaszava a gyermekek százait. Az a család, mely teljesen alávetette magát ennek a

kapitalizmuskövetelte evoluciónak s amely, produktív szerepét feladva, immár kizárólag a fajfenntartás feladatára szorítkozik, tekinthető a *modern család típusának*.

A mai társadalomban a patriárkális és a modern család típusa egyaránt feltalálható, viszont a családok óriási tömege legnagyobbrészt a két szélsőség között helyezkedik el, az átmenetek hosszú sorát alkotva. Az alábbiakban annak megállapítása lesz a feladatunk, hogy a közgazdaságban végbement változás mily mértékben befolyásolta eddigelé a családot, s vajjon minő jelentőséggel bír napjainkban a régi és a modern család?

Sokan erre a kérdésre előre azzal fognak válaszolni, hogy a modern család elterjedésében nem hisznek ugyan, de viszont abban is kételkednek, hogy manapság Európában a patriarkalizmus rendszerének akár még csak maradványai is fennállanának. Minthogy a következő fejezetek közelről fognak a »modern család« jelentőségével foglalkozni, itt csak a szóbanforgó vélemény második részére szeretnők pár példával a választ megadni, kimutatva, hogy a patriarkális család célja, szervezete és terjedelme egyaránt nagy szerepet játszanak még napjainkban. Egyszerűség kedvéért a példákat a magyar nép életéből és viszonyaiból merítjük.

A patriarkális család *céljai, törekvései,* amelyek szerint az asszony a házba való s házonkívüli, produktív munkája megengedhetetlen, jellemzik az Alföld számos parasztcsaládját, melyekben a férfi *szégyennek* tartaná, ha a felesége dolgoznék. A férfiak részére teljesítendő személyes szolgálatoknak tulajdonított nagy fontosság s egyben a nők szolgai helyzete nyilvánul abban a szokásban, hogy hazánk egyes vidékein még ma is csak a férfiak ülhetnek asztalhoz, a nőknek ellenben *állva kell enniök* — mindig szolgálatrakészen a férfiak parancsainak teljesítésére.

Ha a fenti példák a patriarkális családban fennálló munkamegosztás mellett egyben a patriarkális jellegű *társadalmi rendnek és szervezetnek* is tanujelei, úgy kiegészíti ezeket az a magyar népnél majdnem általános szokás, hogy míg az asszony — aki egyébként is urának nevezi a férjét — magázza őt, addig a férj épp úgy tegezi a feleségét akárcsak a cselédjét vagy a gyerekét. A patriarkális család elvén alapuló *pozitív jogtételek* közül elég kettőt kiemelnünk: az egyik, hogy az asszony férjének — a családfőnek — engedelme nélkül nem szegődhetik el cselédnek. A másik a büntetőtörvénykönyvünkben elismert *házi fegyelmi jog,* amely még a XX. században is megengedi, hogy apa a gyermekét, mester a tanoncát, gazda a cselédjét véresre verje, egyedül azt kötve ki feltételül, hogy a sebek legfelebb 8 nap alatt begyógyuljanak!

Végül, hogy a patriarkális család *terjedelem* szerint való fennállására is legyen példánk, idézzük azt a tényt, hogy számos vármegyében a gazdasági cselédek családtagjainak munkáját még ma is úgy veszik igénybe a földesurak, mint ha azok az ő családjuk tagjai volnának. Az ilyen helyeken a béresasszonyok kötelesek bizonyos számú napot minden fizetés nélkül *ingyen dolgozni a férjük gazdái számára;* az ilyen napok vidékek szerint évente 10 és 50 között váltakoznak!

Ezek után nem kételkedhetünk abban, hogy a patriarkalizmusnak a családban még nagyon mélyrenyúló gyökerei vannak. Miképpen alakítja át az evo-

lució ezt az ősi intézményt; mily eszközök segélyével bírja rá a mai nagyipari és nagytőkés társadalom a családot arra, hogy történeti multjától és gazdasági szerepétől mindinkább eltávolodva, ismét kezdetleges, csupán fajfenntartó szerepére zsugorodjék össze, ennek megállapítása lesz most már feladatunk.

3. A család működési körének összezsugorodása.

A család funkcióit három csoportba oszthatjuk; ezek: a fajfenntartási, a létfenntartási (gazdasági és egészségügyi) és a szellemi működés. Ezen szerepkörök közül a fajfenntartást a család átalakulási folyamata lényegében érintetlenül hagyja s így nekünk csupán a másik két funkció változását kell figyelemmel kísérnünk.

a) A család létfenntartási funkciója.

Ha összehasonlítjuk a mai család gazdasági szerepét a száz év előttivel, úgy óriási változásokat fogunk konstatálhatni. Az ipari munkáknak nagy tömege, melynek gyári végzését ma természetesnek találjuk, egy század előtt még a családi házban készült. Hogy csak néhány példát említsünk: a szappanfőzés, gyertyaöntés, ecet- és befőttkészítés, húskonzerválás, fehérnemüek varrása és mosása, harisnyakötés, egyéb fonó-szövőmunkák, csipkekészítés — mind a család gazdasági működéskörébe tartoztak. Lássuk ennek az evoluciónak néhány esetét közelebbről.

Az *élelmiszeriparban* — amely az egyetlen működési kör, ahol a családnak még produktív szerepe van, az ételek készítése (illetve gazdasági nyelven »termelése«) által — a konyha régi tekintélyének veszedelmes versenytársai keletkeztek. A vendéglők, kávéházak, korcsmák, népkonyhák készek a tűzhely élelmező szerepét bármikor átvenni, s a kezdet balsikerei dacára is fokozódó népszerűségnek örvendő központi háztartások pedig egyszersmindenkorra kívánják e munkakört elvállalni, egy csapásra szüntetvén meg a családnak éppen ama funkcióját, melyet akárcsak egy generáció előtt is még a nő és vele a család legfőbb hivatásának tartottak.

De a gyár és a vállalat módot talál a család élelmező működésének fokonkénti kisajátítására ott is, ahol még a házikonyha gondoskodik a családtagok táplálásáról. A hajdan minden házban nélkülözhetetlen kemence munkáját a pék, sőt a »kenyérgyár« vállalta magára; a nagyobb vendéglátás gondjain cukrász, hentes, likőr- és pezsgőgyáros osztozkodnak; a disznóölés és a vele kapcsolatos munkák is a hentes kezébe jutnak, s az otthon készült ételeket a *gyári készítmények* egész tömege kezdi kiszorítani, így a szalámi, a tarhonya, a makaróni, a konzervek (halak, rákok, szárnyasok, főzelékek, levesek), a húskivonatok (pepton, maggi), pástétomok, befőttek, sörök stb. Hogy minő változatosságot képesek ezek a gyárilag készült ételek nyujtani, arra nézve elég felemlítenünk, hogy számos polgári családban (különösen Közép-Európában) általános szokássá vált a felsorolt készítményekből összeállított »hideg vacsorák« intézménye.

Egy másik, nem kevésbbé fontos téren: *a rend, tisztaság és egészség* fenntartásának szerepében szintén mélyreható változásnak vagyunk tanui. Vállalatok keletkeztek, amelyek e feladatokat majdnem teljes egészükben magukra vállalják. A »Berliner Central-Reinigungsgesellschaft«, vagy a minden nagyobb városban elterjedt »Vacuum Cleaner« gépek segélyével felszivatják a port az egész lakásban; vannak cégek, melyek a szőnyegeket porolják, mások a ruhanemüeket őrzik, kezelik és védik a molyok ellen. Vannak egyének, akik az ablakmosást, a lámpatisztogatást, az órák felhúzását vagy a cipőtisztítást választották hivatásul. S a kor haladása meghazudtolja az egykor legjózanabb közmondásokat is: így nem hivatkozhatunk már a német példabeszédre, hogy a szennyesét kiki otthon mossa, mert manapság a mosónők és fehérneműtisztító intézetek végzik a családok százezrei számára ezt a munkát.

De a nagyipar nemcsak a bérmunkásoknak a család munkakörébe való behatolása által foglal tért, hanem még ennél is intenzivebb — bár kevésbbé feltűnő módon — a központosítás utján is. A háziasszonyok és cselédek munkáját lassankint központi üzemek osztják fel maguk között, oly minimumra redukálva a hajdan naphosszat igénybevevő munkát, hogy azt ma már a cseléd helyébe lépő takarítónő pár óra alatt képes elvégezni.

A város kútjánál fecsegő asszonyok, lányok csoportját maholnap már csak a festő ecsetje révén fogjuk viszontláthatni: nem járnak ők többé a kútra vizet meríteni, mert a vízvezeték hatalmas erővel szétosztja a vizet minden házban, minden emeletre. A világítás időrabló karbantartására sincs már szükség: a régi gyertyát, melynek, míg égett, koppantóval kellett óránkint többször is leszedni a hamvát, a kőolajlámpa szorította ki, amely már naponta csak egyszeri kezelést kívánt; az igaz, hogy ez is nagyon időrabló munka volt még: a petróleumot kellett töltögetni, a lámpabelet kellett levágni stb. Ma már ez is idejét múlta s a gáz és villamosság léptek helyébe. Ugyanezen erők léptek a konyha és a fűtés szolgálatába is; s mennyi időkímélést jelent ez ismét! A fürészelés és favágás, a fának a padlásról, a szénnek a pincéből való le- vagy felhozatala, a tűzrakás türelmet igénylő mestersége mind szükségtelenekké váltak a gáztűzhellyel vagy a villamos (esetleg víz-, illetve gőz-) fűtéssel szemben.

A család létfenntartási funkciójának összezsugorodása nem szorítkozik csupán gazdasági térre. Az evolució nem hagyta érintetlenül a létfenntartás szempontjából nem kevésbbé fontos *egészségügyi* s általában a családtagok testi ápolását teljesítő funkciókat sem. Egyrészt a családba bejáró idegenekről lehet itt szó, mint a fodrásznő, masszőr, pédicure, manicure, betegápoló, fertőtlenítő stb., másrészt a hasonló célokat szolgáló intézményekről, melyeket a családtagok kénytelenek felkeresni, mint pl. a fürdő, a kórház, a szanatórium, a szülészeti klinika stb. Ez utóbbi intézmények némelyikének térfoglalása különösen abból a szempontból figyelemre méltó, hogy ténybeli cáfolata egy elterjedt véleménynek, amely szerint a családtagok bajaikban, szenvedéseikben *minden körülmények között* a családi otthonban találhatnak csak kellő ellátást és ápolást.

b) A család szellemi funkciója.

I. *Oktatás.* A család szellemi funkciói között első helyen az oktatás áll, melynek tekintetében hasonló folyamattal állunk szemben, mint a család gazdasági szerepét illetőleg. Ugyanaz az ok, t. i. a kapitalizmus, folytán beálló munkamegosztás, mely a nő hivatását képező munkakört a nagyvállalat számára kisajátította, elveszi lassankint a családtól ennek oktató szerepét is, külön szerveket létesítve e célok megvalósítására s a családnak nem hagyván meg egyebet, mint *a jellemnevelésnek* nagy horderejű és felelősségteljes, de kevés időt kivánó feladatát.

A középkorban a tanítás otthon történt. A levente a családi házban tanulta meg a lovaglást és a fegyverforgatást s apja mellett tanulta meg a mesterember fia a mesterségét; az atyai házban tanulta meg a japán muzmé a selyemszövést, a virágcsokorkötést, a zenét és költészetet, valamint Európában anyja vezette be a lányt a háztartási teendőkbe. S e viszonyokkal szemben már nagy haladás volt, hogy a társadalom a cserepárok intézményéhez folyamodott, hogy a leventét elküldték egy baráti tűzhelyhez és hogy a mesterlegények vándorutra keltek.

Ma a társadalom az intézmények egész sorozatával rendelkezik, melyek mind a gyermekek és az ifjuság értelmének és tudásának fejlesztésével foglalkoznak. A gyermekmenhelyek, az óvodák, az elemi, közép- és főiskolák, a szakintézetek, a napközi otthonok, a konviktusok stb. egy óriási hálózatot alkotnak, amelynek speciális és egyedüli célja a jövendő generáció kellő előkészítése és tudással való ellátása az élet számára.

Hajdan csak a fejedelmek és főurak családjainak volt módjukban gyermekeiket szakemberek által kiképeztetni. Természetesen erre a célra saját házukba hívták a mestereket és tanítókat. A gyermek, alig hogy beszélni tudott, idegen nyelvű dajkát kapott, majd nevelőt; festészetre, zenére egy-egy művész tanította, s lovaglásra, táncra, vívásra szintén külön mesterei voltak.

A mai fejlődés odairányul, hogy a tanulás és művelődés, amely hajdan csak a legkiváltságosabbaknak s nemrég még csak egy törpe kisebbségnek privilégiuma volt, lassankint mindenki számára elérhetővé váljék. A *tanintézetek* rendkívüli szaporodása és olcsóbbá, sőt ingyenessé válása ezt a célt szolgálja, midőn a család oktató szerepével nemcsak hogy versenyre kél, de azt a kötelező iskoláztatás útján kényszereszközök alkalmazásával háttérbe is szorítja.

A tanintézeteken kívül azonban még két, a családon kívüli tényező jut oktató befolyáshoz a jelenkorban. Az egyik *az utca,* melynek szerepe aránylag jelentéktelen ugyan, de mégsem kicsinylendő. Utcai jelenetek, hirdetmények, kirakatok sokszor adják meg, főképen a gyermekeknek, valamely tárgyban az első benyomásokat, s irányíthatják, lebilincselhetik érdeklődésüket.

Sokkal nagyobb, szinte óriási, a másik családon kívüli tényezőnek: *a sajtónak* oktató befolyása. Egyrészt szaklapok gondoskodnak minden családtag (szülő és gyermek, férfi és nő) felvilágosításáról (pl. ifjusági lapok, divatlapok), valamint a szakmabeli ismeretek terjesztéséről (pl. iparosok, ügyvédek, tudósok lapjai). Másrészt a hirlapok átveszik az általános műveltség, de

különösen a politika és a történelem tanítását ott, ahol azt a tanintézetek, melyekből az ifjú távozott, elhagyták, sőt a hírlapok végzik gyakran a serdülő gyermekek nemi felvilágosítását is, ha t. i. szüleik ezt a kellő időben elmulasztották.

II. Szórakozás és polgári kötelességek. Nemcsak a gyermek szellemvilága, nemcsak az oktatás távozik mindinkább a családi háztól. A tűzhelytől távol helyezkednek el — legalább részben — a felnőttek szellemi életének gócpontjai is. És ez éppen úgy áll a *szórakozásra,* mint a *kötelességekre.* Hogy csak egy példát idézzünk: az étkezés előtti és utáni közös imák, vagy a vasárnapnak biblia-olvasással való együtt-töltése ma már csak elvétve fordulnak elő. E vallásos gyakorlatok tartalma nem elégíti ki többé az újkor gyermekeinek szellemi igényeit, kötelezővé tételüket pedig a cselédek (sőt néha még a gyermekek is) az egyéni és a lelkiismereti szabadság korlátozásának tekintenék. S a család szellemi elszegényedésével szemben áll a társadalom szellemi gazdagsága!

Hányféle eszköz áll manapság még a munkásnak is rendelkezésére, hogy egy-egy munkaszüneti napon otthonát elhagyhassa! Esténkint, a munka után mennyi alkalmat nyujt a nagyváros a szórakozásra, a gazdagnak és a csekélyebb vagyonunak egyaránt! Szinház, hangverseny, bál, előadás, kiállítás, kaszinók, sportok mindmegannyi módjai ma az otthonon kívüli szórakozásnak, s néhány generáció előtt mindezek szinte ismeretlenek voltak.

Hasonlóképpen áll a dolog azon kötelességek tekintetében is, melyeket a polgárokra a demokrácia, az osztályöntudat és a szociális belátás hárít: a politikai jogok gyakorlása, politikai és szakszervezeti mozgalmakban való részvétel, gyűlések, bizottságok, ankétek, jelentések számtalan esetben szólítják el otthonról a családtagot, szükségképpen kivonva őt ezáltal a többi családtag s különösen a családfő behatása alól.

A gazdasági funkciót végző munkán kívül, a szellemi funkciók is mindinkább kisiklanak tehát a család hatalmi köréből, s csakis a fajfenntartást szolgáló *érzelmek* birodalmában marad a család szuverén uralkodó.

4. A család terjedelmének csökkenése.

a) A családtagok számának apadása.

A patriarkális család háziipara, s az a körülmény, hogy a családtagok mind képesek voltak kenyerüket hasznos otthoni munka által megszolgálni, lehetővé tette a család aránylag nagy terjedelmét. A produktív munkának a nagy tőke által való kisajátítása gyökerében megváltoztatta ezt az állapotot. A családtagok a család funkcióinak rendkívüli leapadása folytán csak nagyon kevés szükségletüket lévén képesek otthon kielégíteni, a családi élet rájuk nézve rendkívül sokat veszít értékéből. Viszont a család nem lévén többé képes tagjait otthon kellőképpen, azaz nyereséggel, foglalkoztatni, azok értéke rája nézve szintén a minimumra száll le. Innen van, hogy a családtagok számbeli apadásának a modern társadalomban mi sem állja útját.

Világosabbá tehetjük még e jelenséget egy, a darwinista fejlődéstanból vett analógia utján. Tudvalevőleg a fejlődésnek egyik szabálya, hogy minden

működés iparkodik magának megfelelő szervet teremteni: »la fonction crée l'organe«. Ez a szabály áll a társadalomra is. A militarizmus és a bürokratizmus folytonos kiterjeszkedése nem egyéb mint ennek a törvényszerűségnek a társadalomban való megnyilvánulása. Nos, a családnak a háziipar virágzása korában való nagy terjedelme, minél több rokonnak, sőt idegeneknek, nagyszámú szolgaszemélyzetnek a háztartás körébe való bevonása szintén ugyanezen törvényszerűség hatása alatt történt, amennyiben a háziipari funkció épp úgy törekedett arra, hogy minél több szervvel bírjon, azaz minél több egyénnel rendelkezzék, ahogy ezt az újkorban a tőke nagyipari funkciójánál látjuk. Viszont a család háziipari funkciójának megszünésével a családra nézve elpusztulnak, elhalnak azok a szervek, amelyekbe csakis az ipari funkció öntött életet s szétoszolva, új kombinációkban, más társadalmi szervezetnek válnak részeivé. A család terjedelme pedig szükségképpen a minimumra redukálódik: t. i. kizárólag azokra a szervekre (egyénekre), melyeket a fajfenntartás funkciója a szerelem és gyermeknevelés által továbbra is egybefűz.

b) A családi élet időtartama.

A család terjedelmének csökkenése nemcsak a tagok számát érinti, hanem a családi kötelék fennállásának időtartamát is befolyásolja. A családtagok között fennálló életközösség ma korábban végződik mint hajdan. Még kortársai vagyunk ugyan a délmagyarországi házközösségeknek, ahol az összes életben levő generációk egy családot alkotva élnek együtt, de ezeket ma már csakis egy letünt társadalmi rendszer lassan pusztuló maradványainak tekinthetjük. Ezzel ellentétben a folyamatban lévő átalakulást mi sem jellemzi jobban mint a mai japán család. A régi elven, hogy a gyermekek új család alapítása után is szüleik családjához tartoznak, míg ezek csak életben vannak, Japánban a kor igényei már csorbát ütöttek. Az olyan fiut, aki azonnal esküvője után eltávozik a szülői házból: hálátlannak tekintik ugyan, de e felfogást nagyban enyhíti, hogy a fiú, ha megnősül, rendesen *külön házat épít* a családi telken a szülői ház mellett. Ezenkívül a fiú házassága után 5—10, maximum 15 évvel a szülők és gyermekük többnyire véglegesen is szétválnak, vagyis a patriarkális család még a szülők halála előtt feloszlik. Vessük már most össze ezzel a japán családdal a mai amerikai családot, úgy ahogy azt *Laveleye* a tulajdonról írt munkájában ismerteti. »*Az új nemzedék* — mondja Laveleye — *mihamar szétszóródik a szélrózsa minden irányában* . . . Az egyén ekképpen összes tehetségeit kifejlesztheti, de *a csoport, a család társadalmi szerepe teljesen elenyészik.*« Szóval a gyermekek még serdületlen, hogy úgy mondjuk, neveletlen korukban hagyják el a szülői házat! A japán és amerikai példa szembeállítása kétségtelenné teszi, hogy a régi és a modern család között, azoknak időtartamát illetőleg is, széles űr tátong.

c) A családi élet intenzitása.

A felsoroltakon kívül van még egy tényező, mely számos esetben vonja maga után a család működési·körének redukcióját, s ez abban áll, hogy még olyan családtagok is, akik nem távoztak *végképp* a család kötelékéből, *hosszabb-rövidebb ideig távol vannak a családi otthontól,* minélfogva sem a családnyujtotta előnyöket nem élvezhetik, sem kötelességet a családban nem végezhetnek. Ezek a jelenségek, melyek a családi élet intenzitását, hatalmát sokszor érzékenyen lazítják, igen különféle okokra vezethetők vissza.

A nagyipar és a forgalom fejlődése *mozgékonyabbá tették* úgy a családot, mint annak egyes tagjait. A család mozgékonysága az ősi szülői ház elhagyásában nyilvánul, melyet többnyire bérházban vett lakás vált fel, feleslegessé tevén a ház karbantartásának funkcióját s elhomályosítva a tradiciókat, melyek a régi otthonhoz fűződtek. Tekintettel arra, hogy a falvakban a lakók túlnyomó többsége a saját családi házában lakott (ezt nem jogi szempontból értjük), míg ellenben a városi lakók túlnyomó többsége éppen a városok nagyobbmérvű fejlődése óta bérlakásokba kényszerült, elég lesz a városi népesség szaporodásának statisztikai adatait idéznünk annak igazolására, hogy a család miként veszti el a régi, biztos talajt lábai alól. Az Egyesült-Államokban 1790-ben 3,929.214 lakosból 131.472, vagyis 3·35% élt (8000 lakosnál népesebb) városokban; száz évvel később: 1890-ben a városi lakosság 62,622.250 közül 11,318.549-et, vagyis *29·2 százalékot* tett ki. Hasonló jelenségeket konstatáltak a többi államokat illetőleg is.

A családtagok társadalmi mozgékonysága mindenekelőtt az olyan foglalkozásokban nyilvánul, melyek a családtagot hosszabb távollétekre kényszerítik. Itt, mint általános jelenségek, elsősorban a *kivándorlás* és az országon belül való vándorlások említendők. E tekintetben elég lesz felhoznunk, hogy Magyarországon a legutolsó népszámlálás alkalmával több mint 130.000 családfőről állapították meg, hogy állandóan családjától távol tartózkodik. Azt, hogy a távolság, amely a családfőket a családjuktól elválasztja, többnyire túl van az ország határain, a népszámlálás más adata igazolja, amely szerint Magyarországon 79.362-vel több férjes (nem özvegy vagy elvált!) asszony van mint nős férfi. Ami már most a családi otthon ideiglenes elhagyására kényszerítő foglalkozásokat illeti, ezek közül elég a *vasutak, folyam- és tengerhajózási vállalatok* óriási forgalmi személyzetére utalnunk, vagy a *kereskedelmi utazókra,* akiknek száma például 1906-ban csupán Svájcban 31.248-at (vagyis az összes lakosságnak egy teljes százalékát!) tett ki.

Számos foglalkozás, ha nem is távolítja el a munkást vagy munkásnőt napokra a családjától, legalább is nappalát veszi teljesen igénybe, úgyszólván lehetetlenné téve számára az övéivel való érintkezést. Többé-kevésbbé az összes nagyvárosokra illik az, amit a zürichi statisztika konstatált, t. i. hogy a Zürich környékén levő falvak 15.296-ot kitevő kereső népességéből 3428, tehát több mint egyötödrész, Zürichbe, *a városba jár dolgozni,* s viszont 1378, a községek valamelyikében dolgozó egyén lakhelye Zürichben van. Hozzájárul még ehhez a jelenséghez, hogy számos esetben egyszerűen a *családtagok eltérő napi beosztása*

tartja őket távol egymástól. Ez az eset számos polgári családban, ahol például az apa, aki naphosszat üzletében van, csak este jöhet össze hozzátartozóival, vagy a hivatalnok családjában, aki csak 3 óra felé kerül haza ebédre, míg ellenben délután iskolába járó gyermekei 12 és 2 között étkeztek, vagy például az ujságíró családjában, kinek éjjeli szolgálata van. Legélesebb formájában természetesen a korlátlan munkaidőnek alávetett munkásoknál találkozunk e jelenséggel; így pár év előtt olvashattuk a »Népszavá«-ban egy budapesti villamosvasúti kocsivezető megható levelét, melyben elpanaszolja, hogy három éves kis fia alig ismeri őt; a vasárnap vagy szünetnap az egyedüli, melyen apját láthatja; hétköznapon, mikor az apa munkából nagykésőn hazatér, a kis fiú már régen alszik, s korán reggel, mikor ismét munkába megy, nincs hozzá szíve, hogy felkeltse a kicsikét.

d) A családalapítást gátló intézmények.

A kép, melyet papirra vetettünk, nem volna teljes, ha nem említenők fel végül, hogy a család evolucióját előidéző okoktól függetlenül működnek olyan jelenségek vagy intézmények is, melyek a mai társadalomban a gazdasági evolucióval párhuzamosan szintén utját állják a család kiterjedésének, de nem a már fennálló családok működésének minimumra szorításával, hanem általában a családalapítás meggátlása és így a *családok számának korlátozása* által. Ezen okok között legelső a *női népességnek* a férfiakkal szemben való számbeli túlsúlya, melyről már a népesedés című fejezetben volt szó. Ez a túlsúly, mely pusztán Európában 3 milliónál is többet tesz ki, a monogámia intézménye mellett természetes oka számos nő pártában maradásának. Egy másik ok a *papok és szerzetesek celibátusa,* valamint a *katonaság,* pénzügyőrség stb. egy részének köteles nőtlensége. Az utolsó népszámlálás alkalmával hazánkban 132.336 katona volt, kik — a tisztek egy részét kivéve — családi életet nem élhetnek. Kiegészíti e számokat a *letartóztatási intézetek* (fogház, toloncház) lakossága. Svájcban 1906-ban 24.287 volt a toloncházak forgalma (csavargók és koldusok), s nálunk pusztán Budapesten ugyane szám körül jár évente a rendőrségi fog- és toloncházba hosszabb-rövidebb időre beszállítottak száma (1902-ben 25.815, 1903-ban 22.958). Ami a bírói intézkedésre letartóztatottakat illeti, úgy ugyancsak Svájcban 1907 január 1-én 4008 egyén volt fogságban; tekintettel arra, hogy az 1 évnél rövidebb ideig letartóztatottak átlaga ebből a számból természetesen kimaradt, megállapíthatjuk, hogy az állam önvédelme minden ezer lakos közül legalább is egyet egy évnél hosszabb ideig tartott távol a családi élet lehetőségétől.

5. A család jogi szervezetének átváltozása.

a) A régi jog.

A jog a mindenkori törvényhozók illetve megbizóik érdekeinek és elveinek eszköze, mellyel a kor emberei a fennálló társadalmi viszonyokat nemcsak szabályozni, hanem többnyire állandósítani is kívánják. A jog nemcsak a jelen, hanem talán még inkább a jövendő nemzedékek számára készül, s éppen azért

mondták nem kevésbbé szellemes, mint éleslátó szociológusok, hogy az emberiséget tulajdonképpen mindig a holtak kormányozzák. Kevés kérdés alkalmas annyira e tétel igazolására, mint éppen a család átalakulása.

A család fényes gazdasági és szellemi multjának ma már csak romjai vannak meg. Tagjai — férfi, asszony, gyermek — ha nem akarnak koldusok és tudatlanok maradni, kénytelenek kilépni a nagyvilágba, megpróbálni a szerencsét, amelyhez emberi joguk van. De mikor kinyujtják kezeiket a boldogság után, mikor élvezni akarják a haladásnak sokszor vérrel vásárolt gyümölcseit, vagy mikor lelkiismeretük — az újkor lelkiismerete — szerint akarják berendezni sorsukat, akkor útjokat állja — *a törvény!* Valami *régi*, vagy legalább is a *régiek szellemében készült* törvény.

A törvény még ma is magán hordja annak a kornak a bélyegét, mely minden családban csak *egy* jogképes egyént ismert: a patriarkát, aki feleségét vagy gyermekeit épp úgy adhatta-vehette, akár csak »ökrét, szamarát vagy egyébnemű jószágát«. A legtöbb törvény abból indul ki még ma is, hogy hajdan a férfi családjának tulajdonosa és korlátlan ura volt, minélfogva a családra háruló minden társadalmi kötelességgel őt terhelik, s viszont kizárólag őrá ruházzák a család érdekében gyakorlandó jogokat. Már most napjainkban, midőn a kötelességeket, így különösen a munkát, a családapa legalább is nejével, de sokszor gyermekeivel is megosztja, a nő és a családtagok jogtalansága nemcsak azzal szemben igazságtalanság, akit a törvény cselekvésképtelennek tekint, hanem *az egész családra nézve,* melynek önvédelmi képességét csökkenti. Igy a francia Code civil azon rendelkezése, hogy nő nem lehet végrendeleti tanu, elsősorban nem a nőket sujtja, hanem a végrendelkezőket. De találunk a magyar jogban is olyan példát, mely egymagában elég e rendszer jellemzésére. A magyar törvény — a kir. Kúria értelmezése szerint — csakis az apát tekinti a gyermek törvényes képviselőjének. Ennek folytán volt már rá eset, hogy egy anyát elgázolt gyermekének gyógyköltségei iránt indított keresetével elutasították, pusztán azon a címen, hogy csak az apa törvényes képviselő s az anya gyermeke érdekében való fellépésre nincs jogosítva!

Azok közül a jogszabályok közül, melyeket a férfi a patriarkalizmus szellemében alkotott, ma már nem egy egyenesen az ő érdekeit sérti. Ilyen például a családfő felelőssége gyermekeiért vagy cselédeiért; a szülők és a gyermekek szétszóródása, valamint az apának a háztartástól távol való tartózkodása ugyancsak terhessé teszik ezt a felelősséget.

Azonban legsúlyosabban mégis a *nő* érdekeit érinti a törvény. Nem szükséges a középkorba visszatekintenünk, hogy az asszonyt jog szempontjából a kiskoruakkal, a bűntettesekkel és az őrültekkel lássuk egy sorban. Az 1887-ből (!) való zürichi polgári törvénykönyv 589. §-a világosan kimondja, hogy a nő *férjének gyámsága* alatt áll, hogy a férj kezeli az ő vagyonát s ugyancsak az képviseli őt minden ügyében; szóval a nő teljesen *cselekvésképtelen*. Valamivel enyhébb a francia Code civil és Belgium, Hollandia, Spanyolország törvényhozása, melyek már elismerik a nő cselekvésképességét, de ahhoz a férjnek esetről-esetre adandó beleegyezését kívánják meg, valamint az olasz törvény, mely megengedi, hogy a férji felhatalmazás egyszersmindenkorra adassék.

Egészítsük ki a nő jogtalanságának adatait *a gyermekekre, tanoncokra* és *cselédekre* egyaránt kiterjedő *házi fegyelem* jogával, melynek (már említett) felháborító tartalma nyilvánvalóan a patriárkák zsarnoki hatalmának maradványa: úgy világossá fog válni előttünk az a kiáltó ellentét, melyet az evolució a család igényei és az azokat szabályozó törvények között létrehozott.

b) **Az új jog.**

A jog azáltal, hogy a társadalmi jelenségeket a fennálló erőviszonyoknak megfelelően szabályozza, temérdek felesleges küzdelemtől kíméli meg az emberiséget. Viszont elkeseredett harcok forrásává válik a jog akkor, ha túlélte magát, ha az alapját képező erőviszonyok vagy a társadalmi rend, melyre támaszkodott, megváltoztak. Az új jog csak lassan és nehezen tör magának utat s az érte küzdők kénytelenek kétféle módszert alkalmazni megvalósítása érdekében: az egyik a törvény nyilt megváltoztatása, a másik annak megkerülése.

A családjog *nyilt megváltoztatása* előttünk megy végbe. A családfő hatalmát mindenütt csökkentik a gyermekvédelem, a nőemancipáció és a cselédek szervezkedésének nyomása alatt, s ezáltal a nőnek teljes cselekvőképességét, a többi családtagoknak pedig legalább nagyobb szabadságot iparkodnak biztosítani.

Ami a *nőt* illeti, vagyonának a férj vagyonától való elválasztása képezi az újkorban a legfontosabb reformok egyikét. Az elmult félszázad, a nőknek a nagyiparba való tódulása által sarkalva, különösen gazdag volt nőemancipáló reformokban. Hogy csak néhány példát idézzünk: A *magyar* parlament 1874-ben iktatja törvénybe a nő polgári jogképességét és a férjes nő nagykoruságát; *Angliában* 1882-ben törlik el a Common Law (a szokásjog) azon rendelkezéseit, melyek a nőt férjének hatalma alatt tartották. *Genève köztársaság* és *Franciaország,* ahol előzőleg a férjnek joga volt felesége keresetét vagy munkabérét bármikor lefoglalni, 1896-ban, illetve 1907-ben novella útján biztosítják a nőnek keresményére való jogát. A *német* és a *svájci* polgári törvénykönyv 1900-ban, illetve 1910-ben való életbeléptetése a patriarkális családjognak legósdibb formáit egy csapásra szüntette meg vagy fogja megszüntetni (pl. a fentemlített zürichi polgári törvénykönyv 589. §-át).

A *gyermek jogai* hasonló módon törnek maguknak utat. Az apai hatalom állami ellenőrzése, visszaélés esetén annak megvonása, a többnyire engedékenyebb anyának szülői hatalommal való felruházása, valamint a törvénytelen gyermek érdekének folyton fokozódó védelme, sőt jogainak a törvényes gyermek jogaival való egyenlősítése jelzik e téren a haladás utját.

A *cselédek, tanoncok* s más hasonló helyzetű családtagok jogának a patriarkalizmus alól való szabadulása egyszerüen azáltal megy végbe, hogy e foglalkozásokat mindinkább az ipari törvények alá rendelik s egyrészről a gazda, másrészről a cseléd vagy tanonc egymáshoz való viszonyát nem a családfő és családtag, hanem a munkaadó és munkás jogviszonya szerint itélik meg.

c) A törvénytelen viszonyok.

Ami a régi *jog megkerülését* s az új jognak *szokás útján* való térfoglalását illeti, megállapítható, hogy a patriarkális család szellemétől eltérő s azzal kezdetben önkénytelenül, később tudatosan ellenkező intézmények vagy jelenségek a társadalmi átalakulással párhuzamosan szaporodtak. Napjainkban egész sereg olyan társadalmi intézmény vagy jelenség van, mely az emberiség fajfenntartási funkcióját, így különösen a szerelmet, de részben a gyermeknevelést is, kivonja azok alól a régi törvények alól, melyek a családi életet annyi népnél és annyi évszázadon keresztül szabályozták. Itt a helyszűke miatt csak röviden mutathatunk rá ezekre a jelenségekre, melyeket a törvényes család ellentétéképen a *törvénytelen viszonyok* neve alá foglalhatunk össze. Ilyenek: a szabadházasság, a maîtresse-rendszer, a házasságtörés, a kéjrendszer, a szabadszerelem, valamint az ezek eredményét képező törvénytelen születések.

I. A szabadházasság. — A szabadházasság, melyet a közigazgatási terminológia *vadházasságnak* nevez, két egyénnek bejelentés nélkül (más szóval törvényes házasságkötés nélkül) való együttélése, melyet a törvény nem ismer el s amelyre ennélfogva a családjog rendelkezései nem terjednek ki. Jogi megítélésére íme néhány példa: Miután a törvény értelmezése szerint a szabadházasság nem házasság, felbontása, azaz a válás, nem ütközik semmi nehézségbe; a gyermekek törvényteleneknek tekintetnek és így apjuktól rendesen csak végrendelet esetén örökölhetnek; a nőnek férjével szemben sem tartásdíjra, sem utána betegsegélyre vagy nyugdíjra joga nincs.

A szabadházasság okai igen különfélék. A szegényebb néposztályok tagjait gyakran a törvényes házasságkötés költségei — tehát nem tisztán jogi vagy elvi okok — tartják vissza a törvényes házasságtól. Más esetekben azonban már a házassági vagy családjog bizonyos intézkedéseinek elkerülésére való törekvés, sőt esetleg a házasság mai formájának ostentativ elítélése képezi e jelenség forrását. Igy Oroszországban az intellektuális körökben gyakori szabadházasságoknak egyszerűen a polgári házasság hiánya az oka, amennyiben azok a felvilágosodott egyének, akik az egyházi házasságkötést nem tartják lelkiismeretükkel összeegyeztethetőnek, inkább szabadházasságot kötnek, mintsem hogy magukat a törvény által elrendelt egyházi szertartásnak alávessék.

Az esetek túlnyomó többségében kétségtelenül a fennálló patriarkális házasságjog elavulása vezet a szabadházassághoz. A házassági jog, ha nem is szabályozza, de nagy mérvben befolyásolja a családtagok gazdasági életét s nem veszi tekintetbe, hogy a gazdasági tevékenység ma már a család keretén kívül történik s hogy családjogi befolyásolása egyértelmű annak korlátozásával. A nőt cselekvésképtelensége, a férfit a házassággal reá háramló kötelességek tömege (melyeket fennebb láttunk) tartják mindinkább vissza a törvényes házasságtól.

E tekintetben fontos momentum, hogy míg a törvényes házasság rendesen előre megfontolt elhatározás eredménye, addig a szabadházasság túlnyomó esetben a két nem szerelmi vonzódásából önkénytelenül fejlődik ki *közös háztartásra lépés által.*

II. A maîtresse-rendszer. — A maîtresse-rendszer a szabadházassághoz hasonló intézmény, melytől főképp abban különbözik, hogy míg a szabadházasság többnyire gazdaságilag és szellemileg egyenrangú, körülbelül egy társadalmi osztályhoz tartozó egyének között áll fenn, addig a maîtresse-rendszer a középosztályba vagy a főúri körökbe tartozó férfit egy társadalmilag, vagyonilag és leggyakrabban még szellemileg is alacsonyabban álló nővel (a »maîtresse«) köt össze. A tipikus maîtresse-rendszerben lényeges momentum, hogy a férfi eltartja (köznyelven »kitartja«) a nőt, aminek fejében a nő szerelmét adja cserébe. Jellemző továbbá a maîtresse-rendszerre, hogy nem létesít közös háztartást, hanem a férfi csak esetről-esetre látogatja meg a nőt. Nagyon sok esetben a maîtresse-rendszer nem a most vázolt tipikus formájában, hanem mint a törvénytelen viszonyok valamelyik másik alakjához való átmenet jelentkezik. Igy például a szabadházassághoz közeledik a maîtresse-rendszer ott, ahol a férfi nem tartja el a nőt, hanem csak kiegészíti annak egyébnemű jövedelmét, csekély keresményét stb. Kapcsolatos lehet a maîtresse-rendszer a házasságtöréssel is, ha a férfi másnak a feleségét támogatja anyagilag.

III. A házasságtörés. — A házasságtörés a legnyilvánvalóbb, jóllehet titkolt perbeszállás a mai családdal, mert azt *éppen fajfenntartási, tehát egyedüli állandó funkciójától fosztja meg, feláldozva e működést az immár elavult gazdasági funkciónak.* A házasságtörés esetében az azt elkövető házastárs arról tesz tanuságot, hogy ránézve a család fajfenntartási funkciója nem felel meg a hozzája fűzött igényeknek, hogy az illető szerelmi vágyát nem tudja a családban kielégíteni, azonban a család által nyujtott nagy anyagi előnyöket nem lévén hajlandó feláldozni, a szerelmi (fajfenntartási) és gazdasági érdeket a törvény megkerülése utján kívánja összeegyeztetni. Ez az eset azoknál a házasságtörő férjeknél, akik feleségük hozományából élnek, valamint a házasságtörő feleségek azon aránylag nagy csoportjánál, kiket férjük tart el, nemkülömben mindazoknál, akik, bár nemi vágyaik a szabadszerelmet kívánják meg, házasságra léptek.

A házasságtörésnek ezen, a patriarkális házasság mai természetéből, sőt esetleg magából a monogámiából folyó okán kívül lehet pusztán formai oka is, mint például a *házasság felbonthatatlansága,* vagy legalább is a válás nehézsége, amely még abban az esetben sem engedi meg a házasfeleknek a házassági kötelék feloldását, ha az annak szükségképpeni alapját képező kölcsönös vonzalom megszünt.

Különbséget kell végül tennünk a házasságtörés azon faja között, melyet a felek a nemi ösztön fellobbanásának engedelmeskedve, hosszabb megfontolás nélkül vagy legalább is *alkalomszerüen,* követnek el s azon faja között, mely a házasságtörő fél és ennek szeretője között *tartós viszonnyá* fejlődik. Elég gyakori az eset, hogy az ilyen viszonyok felett a hűtlen házastárs férje vagy felesége is szemet húny (hol altruisztikus vagy érzelmi motivumokból, hol a fentemlített gazdasági érdekből). Igy vannak férjek, kik feleségük tudtával tartanak maîtresseket, s vannak családok, melyek a házasságtörő férfit »házibaráttá« téve valósággal hármas háztartásokká (ménage à trois) lesznek. Az ekkép intézménnyé vált házasságtörések a patriarkális (azaz gazdasági alapon álló) családdal szemben való állásfoglalásukban a házasság monogámikus jellegének meg-

szüntetéséig jutottak, s valóságban nem egyebek burkolt polygyniánál vagy polyandriánál.

IV. A kéjrendszer. — A kéjrendszer (prostitució) abból áll, hogy a nő szerelmi ölelését pénzért adja cserébe, azaz árúba bocsátja, nem kötvén magát állandóan senkihez, hanem anyagi előnyért akár többeknek is adván magát oda.

A patriarkális házasságot kiegészítő törvénytelen viszonyok közül a kéjrendszer terjedt el legkorábban, amennyiben a nemileg érett, de még nőtlen, valamint a nős, de családjuktól távol tartózkodó férfiak (kereskedők, katonák) szerelmi kereslete mihamar találkozott a nők önfenntartási ösztönből eredő kínálatával. A kéjrendszerrel a patriarkális család a legtöbb helyen megalkudott, amennyiben benne láttak módot arra, hogy a fentemlített férfi -kategóriák nemi vágyát a férjes asszonyokról, valamint a patriárkális család leányairól eltereljék. A kéjrendszerrel való megalkuvás idővel annak jogi elismeréséhez, sőt állami szabályozásához vezetett, ami által a nő szerelmének árusítása hatósági engedélyhez kötött iparrá vált, s a nőnek portékává alacsonyítása törvényes szankciót nyert.

A kéjnőket többféle szempontból lehet csoportosítani. A prostitució szabályozása folytán mindenekelőtt különbség tehető a »rendőri felügyelet alatt álló« s azon kéjnők között, kiknek sikerült magukat az erkölcsrendészet alól kivonni; ez utóbbiak száma rendesen felülmúlja az előbbiekét; így még a rendőrségéről híres Berlinben is 5000-re teszik a felügyelet alatt álló, ellenben 50.000-re a »titkos kéjnők« számát.

Másik szempont, hogy vajjon a prostitució a nőnek fő- vagy mellékfoglalkozása-e? A titkos kéjnők óriási tömegénél az utóbbi az eset. Ez különösen azért fontos, mert visszavezet minket a törvénytelen viszonyok forrásához, t. i. a patriarkális család elavult gazdasági szervezetéhez, mely jogi korlátok, tökéletlen nevelés stb. által nagy mértékben leszállítja a nő gazdasági értékét s a neki járó munkabér alacsonysága folytán sokszor egyenesen belekergeti abba, hogy a prostitucióval egészítse ki keresetét.

V. A szabadszerelem. — A szabadszerelem a férfinak és nőnek a szerelmi vágy hatása alatt történő és anyagi érdektől ment olyan egyesülése, amely állandó jelleggel semmi tekintetben nem bír. Bár a szabadszerelem mulandósága a prostitucióra emlékeztet, erkölcsi tekintetben egy áthidalhatatlan űr választja el egymástól e két intézményt: a prostitucióban a nő elárulja szerelmi vágyát, a szabadszerelemben ellenben engedelmeskedik neki. A szabadszerelem az erkölcsi motivumokat tekintve inkább a szabadházassággal sorozható egy kategóriába.

VI. A törvénytelen születések. — Fenti fejtegetéseinket néhány, a házasságon kívül született gyermekek számát feltüntető adattal kívánjuk kiegészíteni, melyekben a százalékok töredékeit kikerekítettük.

1. Száz újszülött közül törvénytelen a legutolsó népszámlálások adatai szerint:

Angliában	4	Franciaországban	9
Ausztriában	15	Irlandban	3
Belgiumban	8	Japánban	8
Dániában	10	Magyarországon	9

Németalföldön	3	Skóciában	8
Németországban	9	Svédországban	11
Norvégiában	7	Svájcban	5
Olaszországban	7	Szerbiában	11

2. Számos országban — bár nem kivétel nélkül — a törvénytelen születések a mult század lefolyása alatt *fokozatosan emelkedtek*. *Conrad* erre vonatkozólag a következő adatokkal szolgál Franciaországot és Svédországot illetőleg :

Év	Svédország	Franciaország	Év	Svédország	Franciaország
1776—80	3·11	—	1831—40	6·72	7·3
1781—90	3·88	—	1841—50	8·60	7·1
1790—1800	5·01	—	1851—60	—	7·6
1801—05 }	6·13	4·8	1861—70	9·70	7·5
1806—10 }		5·4	1871—80	10·50	7·2
1811—15 }	6·77	6	1881—90	10·32	8·3
1816—20 }		6·6	1891—95	10·39	9·0
1821—30	6·75	7·2	1896—97 (99)	11·15	8·8

3. A *város* és a *falu* törvénytelen születései között kerek számokban kifejezve a következő különbséget mutatja ki a statisztika :

Ország	A születések hány %-a törvénytelen		Többlet a város számára
	a városban	a faluban	
Belgium	14·5	5·9	8·6
Dánia	16	10	6
Franciaország	15·1	4·2	10·9
Németalföld	7·7	2·8	4·9
Németország: Hannover	17·4	9	8·4
Németország: Holstein	15·5	8·7	6·8
Németország: Poroszország	9·8	6·6	3·2
Németország: Schleswig	8·4	6·3	2·1
Németország: Szászország	15·4	14·6	0·8
Svédország	27·4	7·5	19·9

Ugyancsak a törvénytelen gyermekek számának a városok nagyságával párhuzamos emelkedéséről tanuskodik a következő, 1898-ra vonatkozó bajorországi statisztika :

Községek csoportja azok lakóinak száma szerint	Törvénytelen születések
1—500	11·63
501—1000	12·09
1001—2000	12·68
2001—5000	12·98
5001—20000	13·25
20001—100000	15·56
több mint 100000	20·77

Fűzzük ehhez hozzá, hogy míg Magyarországon a törvénytelen gyermekek születésének az összes születésekhez való átlagos százaléka 9, addig Budapest fővárosban 100 születés közül 27 törvénytelen, azaz minden negyedik újszülött.

(1903-ban pl. 21.923 újszülött közül 5945 volt törvénytelen.) A halvaszületéseknél az arány még nagyobb, amennyiben Budapesten minden harmadik halvaszülött törvénytelen.

Mindezek a számok két tanulságot szolgáltatnak. Egyrészt felhívják figyelmünket arra, hogy aránylag mily óriási azoknak a gyermekeknek a száma, akikre a régi családi jog rendelkezései immár egyáltalán nem vonatkoznak, s akik ennélfogva egy új jogrend oltalmára szorulnak; másrészt legalább némiképpen következtetni engednek a törvénytelen viszonyoknak a gazdasági evolucióval párhuzamos fokozódására (v. ö. a mult századot a jelennel, a nagyipart képviselő várost a patriarkálisabb faluval) és jelenlegi kiterjedésére.

III. A feminizmus.

1. A feminizmus osztályharcjellege.

Ott, ahol két társadalmi rend ütközik össze, *osztályharc* keletkezik azon csoportok (osztályok) között, melyek a régi rend megdöntését és azok között, melyek annak védelmét tekintik érdeküknek. Korunkban a történelem színpadán két hatalmas osztályharc folyik; az egyik a munkásoknak a nagyipari termelés átalakítására irányuló küzdelme: a szocializmus; a másik a nőknek a családi szervezet átalakítására irányuló osztályharca: a feminizmus.

A feminizmus osztályharcjellegét mindeddig nem ismerték fel és nem méltányolták sem a gyakorlatban, sem a feminizmus elméleti megítélésénél. Elméleti úton egyedül Pikler Gyula mutatott rá a női választójogról adott véleményében; gyakorlati téren pedig az a tény, hogy az öntudatos feministák mellett még egy »polgári« és egy »szocialista« szárny is áll fenn, a legnyilvánvalóbb bizonyítéka az osztályöntudat és az osztályharcfelfogás hiányának. A régi »polgári« nőmozgalom emlékein csüngő konzervativek a szellemi munkásnők szűk körének emancipációjában látják még mindig — miként egy félszázad előtt — a feminista mozgalom főcélját, s a jogtalanságban sínylődő nők nagy tömegével: a munkásnőkkel nem törődnek. Velük szemben a szociáldemokrata feministák a nő külön érdekének védelmére irányuló minden mozgalmat elitélnek, a feminizmust »polgári« mozgalomnak hívják s azt hirdetik, hogy a proletár férfinak és nőnek *azonos* érdekei vannak, melyeket csak a szocializmus valósíthat meg. Az öntudatos feministák zöme pedig az »osztályharc« *jelszavát* szintén nem tette még magáévá.

A feminizmus osztályharcjellege kétségtelen. Az osztályharcnak két előfeltétele van: az *osztályérdek* és az *osztályuralom*; mindkettő feltalálható a nőkérdésben.

A nőknek osztályérdekeik vannak, melyek sem a polgári, sem a proletár férfi érdekeivel nem azonosíthatók, s melyek egy a patriarkalizmustól teljesen ment társadalmi rend létesítésében csúcsosodnak ki. Hogy ezt a célt napról-napra több férfi is magáévá teszi, az nem változtat annak női osztályjellegén, amint hogy a munkásmozgalom osztályjellege sem szenved csorbát azáltal, hogy törekvései fokozódó visszhangra találnak a polgári osztályban.

Szinte felesleges itt azzal foglalkoznunk, hogy miért tekinthető a patriarkális család ellen küzdelem csupán a nő, s nem egyúttal a többi családtagok, különösen a gyermekek osztályharcának is. Az utóbbiak éppen akkor, midőn legtöbbet szenvednek a patriarkális családjog és rendszer súlya alatt, t. i. kiskorukban, küzdelemre képtelenek, s ezenkívül a férfigyermekek legkésőbb nagykoruságuk idején rendesen végképpen megszabadulnak a család fennhatósága alól. A nő ellenben vagy a szülői ház atyai fegyelmének marad alávetve továbbra is egész életében, vagy házasság útján mint feleség és anya egy új családban kerül szembe a patriarkális törvényekkel, vagy végül, ha családját elhagyva áll munkába, úgy kint az életben tapasztalja, hogy a férfiak által évezredek előtt hozott törvények mennyire figyelmen kívül hagyták az ő érdekeit, s mily kevéssé lovagiasak, sőt mily kíméletlenek az egyedül álló nővel szemben.

De a feminizmus osztályharcjellege nem kevésbbé nyilvánvaló, ha *a patriarkális családot mint a férfiak osztályuralmát* vesszük tekintetbe. Hogy tényleg osztályuralomról van itt szó, azt eléggé bizonyítja az a mindinkább fokozódó elkeseredés, amellyel a férfiak az uralommal járó hatalmat vagy annak romjait, sőt néha már csupán csak a látszatát, a kor szelleme és a feminizmus ellenében védelmezik. Az a kép, amelyet korunk konzervatív férfiai maguknak a nő hivatásáról alkotnak, hogy t. i. a nő ne legyen se tanult, se önálló, hanem legyen a család őrangyala, kinek áldásos hivatása, hogy a munkából hazatérő férj homlokán a gond redőit elsimítsa — még nagyon láthatóan hordja magán annak a kornak a bélyegét, amelyben a patriarkális önkényuralom virágában állott. Évezredek előtt, a hindu *Manu* törvénykönyvében találjuk meg e felfogás gyökerét, midőn a következőket olvassuk: »A nőnek az a kötelessége, hogy legyezze a férjét és cirógassa őt, míg csak el nem alszik. Ha künn egy levél hull alá, az oly visszhangot kell hogy keltsen a nő fülében, akár csak a mennydörgés, és lélegzetét el kell fojtania, nehogy az, akiért remeg, felébredjen. A férfi haragjától való félelem függjön állandóan felette. Bármily méltatlan legyen is a férfi viselkedése s bírjon bár a legrútabb hibákkal, az erényes asszony kell hogy úgy tisztelje őt, akár egy istent... mert csakis az esetben fog vele egyesülhetni az örök életben.«

Legdöntőbb bizonyíték a férfiak osztályuralmára természetesen maga a jog, melynek házassági és családjogi intézkedéseit már fennebb láttuk. Úgy a törvénykönyvek, mint a szokásjog a legváltozatosabb paragrafusokat tartalmazzák a férfi osztályuralmának biztosítására. A nő magánjogi cselekvésképtelensége; anyai jogainak minimumra korlátozása; tudatlanságának mesterséges fenntartása, a tanintézetek elzárása és ferde, a saját természetének törvényeit titkoló nevelés által; hivatalképtelensége; politikai jogtalansága, s végül a prostitucióban »fehér rabszolgává« alacsonyítása — vajjon lehet-e ilyen tények láttára kételkednünk abban, hogy (Berzsenyi szavaival élve): »férfitörvény« védi a férfiak osztályérdekét a nők osztályérdeke ellen?

•

2. A feminizmus törekvései.

A feminizmus célja egyrészt a ***nőemancipáció,*** vagyis a nőknek azon korlátoktól való megszabadítása, melyekkel a mai patriarkális társadalmi rend és főképpen a család szabadságukat és boldogulásukat akadályozza, másrészt olyan ***pozitív intézmények*** létesítése, amelyeket a nők osztályérdeke megkíván.

A feminizmus reformtörekvései a következőkbe foglalhatók össze:

1. *Gazdasági reformok.* — Legfontosabb követelmény e téren a női foglalkozás kérdése. Bár éppen itt nagyon eltérők a vélemények, mégis legáltalánosabb azon törekvés, amely a nő számára minden oly foglalkozás gyakorolhatását követeli, amelyre a nő képes. A feministák itt veszik tagadásba azt a patriarkális elvet, mely szerint a nő egyedüli hivatása a család, s hivatkoznak a családnélküli (hajadon és özvegy) nők óriási számára (Európa ipari államaiban a házasságképes nőknek 45—58%-a, tehát a fele, nincs férjnél és így gazdaságilag többé-kevésbbé önmagára van utalva.) Általában lehetővé kívánják tenni a megélhetést az önálló nőnek, éppúgy mint a férjes asszonynak vagy anyának, s egyben a munkaviszonyok javítására is törekednek. Az ide sorolható követelmények részben összeesnek a munkáskérdéssel és a szocialisták által felállított követelésekkel, de vannak e téren speciális női követelések is, mint pl. a gyermekágyi biztosítás, s ide tartozik az ***egyenlő munkáért egyenlő bér*** elve is (pl. hogy a tanító és tanítónő egyenlő fizetésben részesüljön).

2. A gazdasági reformok mellé sorakoznak a ***nevelési reformok,*** melyek a nő számára egyrészt a férfiakéval egyenlő képzettséget (pl. ipari, kereskedelmi, gimnáziumi, egyetemi oktatást), másrészt anyai hivatására előkészítő pedagógiai és egészségügyi oktatást, valamint a csábítás és a férfiak által való kizsákmányolás elkerülése végett ***nemi felvilágosítást,*** végül a két nem között fennálló lelki különbségek eltüntetésére a fiúk és leányok ***együttes oktatását (coeducatio)*** követelik.

3. A feminizmus *jogi* programmja kívánja a családban a férj és feleség teljes egyenjogusítását, a nőnek gyermeke feletti gyámsági, és férje után való törvényes öröklési jogát, a vagyonelkülönítés rendszerének a házasság törvényes rendszerévé való tételét (s ahol ez még nincs keresztülvive, a nőnek keresményére való jogát), a férj és a feleség által elkövetett házasságtörés egyforma megítélését (van törvény, ahol a nő házasságtörése büntetendő, a férfié nem!), valamint általában a nő teljes polgári cselekvésképességét.

4. *Politikai jogok* tekintetében a nő községi, megyei és országos szavazatjoga, valamint választhatósága, nemkülönben az iparbíróságokban, iskolaszékekben és esküdtszékekben való részvétele, gyülekezési és egyesülési joga képezik a női osztályharc célját. A feministák ismert jelszava e téren, hogy ***csak az a választójog általános, amely a nőre is kiterjed.***

5. A ***fajfenntartás kérdésében*** a feminizmus azon hívei, kik a család evoluciójának támogatásában e téren is következetesek maradnak: a házasságkötésnek, valamint a válásnak minél teljesebb megkönnyítését, szóval ***a szabadházasság intézményéhez való közeledést,*** a házastársak egymással szemben fennálló jogainak, illetve kötelességeinek a családjogból való törlését kívánják, kizárólag a szülők és gyermekek közötti viszony szabályozását tekintve a

családjog céljának. Ezenkívül zászlajukra írták a leánykereskedésnek és a prostitució állami szabályozásának eltörlését *(abolicionista mozgalom)*, arra az álláspontra helyezkedvén, hogy a prostituciót nem rendőri intézkedések, hanem éppen a nőemancipáció s a nő munkajoga fogja majd minimumára redukálni.

Ez a programm, melyet a fentiekben vázoltunk, nem tekinthető a feminizmus hivatalos programmjának, — ilyen nincs is — hanem csupán azon jellemvonások összességének, melyek a mozgalom szociológiai szempontból való megitélésénél fontosaknak tünnek fel. Ha a fenti programm nagyjában összeesik a feminista mozgalom legagilisabb, legöntudatosabb, ú. n. *radikális* irányával, és ennek *szocialisztikus*, valamint *polgári* hajtásaival, úgy másrészt meg kell említenünk, hogy emellett van még egy *mérsékelt* feminizmus is, mely a felsorolt reformokat csak részben helyesli, s különösen a nők szavazatjoga, valamint a nemi felvilágosítás, sőt egyáltalában a nemi kérdéssel való minden foglalkozás elől visszaretten. Ezenkívül van még egy túlzó, *reakcionárius* feminizmus is, amely a nők osztályérdekének szűkkörű felfogásából indulva ki, a patriarkalizmus visszaállításától, a nőknek kiskoruak módjára való eltartásától és felelőtlenségétől, vagy pedig a patriarkalizmus kiváltságainak és túlkapásainak a nő kezére juttatásától s általuk leendő kizsákmányolásától várja a nő érdekeinek teljesebb kielégítését.

32. ábra. Butler Josephine. Az abolicionista mozgalom megindítója.

3. A feminizmus sikerei.

A nők szolidáris fellépésével már az ókorban találkozunk, így a római nők tömeges tiltakozásukkal akadályozták meg a fényűzés és ékszerhordás ellen irányuló törvényjavaslatok elfogadását. A mai feminista mozgalom eredete a *francia forradalomban* keresendő, melynek történeti eseményei között ott szerepel

a nők Versaillesbe menetele, s mely a nők osztályérdekeit először váltotta ki tudatos formában, midőn *Gouges Olympia* a csak férfiakra vonatkozó »Emberjogok deklarációjá«-val szemben a *Női jogok deklarációjá*-t megszerkesztette.

33. ábra. Chapman-Catt asszony a Nemzetközi Női Szavazatjogi Egyesület elnöke.

Lehetetlen itt a feminista mozgalomnak akár csak vázlatát is adnunk, avagy megkísérelnünk azok neveinek felsorolását, kik Gouges óta vagy vele egyidőben a női osztályharcban kitüntek. Az angol *Wollstonecraft Mary* írónő, *Condorcet,* a francia államférfi, *Hippel,* a német bölcsész neveivel kezdődik a sor, mely napjainkban már csak nehezen engedi meg az áttekintést. Hogy az emberiség eme legjobbjai nem hiába szálltak síkra a haladás érdekében, az már kitűnik azokból a reformokból is, melyekről az »új jog« fejezete alatt beszámoltunk. Itt a feminista mozgalomnak csupán két fontos kérdésére hívjuk fel a figyelmet. Az egyik a nők szervezkedése, a másik a nők szavazatjoga.

A *nők szervezkedése* — a szolidaritásnak eme legkétségtelenebb bizonyítéka — az utóbbi években rendkívüli mérveket öltött, éppúgy átlépve a nemzeti határokat, akár csak a szocializmus. Hogy csak néhányat említsünk e hatalmas egyesülésekből: az idegenbe szakadt fiatal leányokat védelmező *Amies de la jeune fille;* az alkoholizmus leküzdésére irányuló, *Willard* Francis által alapított *World's Womens Christian Temperance Union,* melynek már több mint félmillió tagja van; a *Chapman-Catt* asszony elnöklete alatt álló *Nemzetközi Női Szavazatjogi Egyesület;* a *Butler* lady által alapított *Abolicionista Szövetség;* s végül a *Nőegyesületek Nemzetközi Szövetsége,* mely több mint 6 millió tagot számlál.

Ami a *nők szavazatjogát* illeti, az utolsó félszázad alatt ez is óriási lépésekkel haladt előre.

Az amerikai *Egyesült-Államokban* Wyoming állam 1869-ben, Colorado 1893-ban, Utah és Idaho 1896-ban adta meg a nőknek a szavazatjogot. *Ausztráliában* először Új-Zéland (1893-ban) fogadta be a nőket az alkotmány sáncaiba; lassankint a többi államok is követték példáját, úgy hogy ma már a nők az egész kontinensen gyakorolhatják politikai jogaikat.

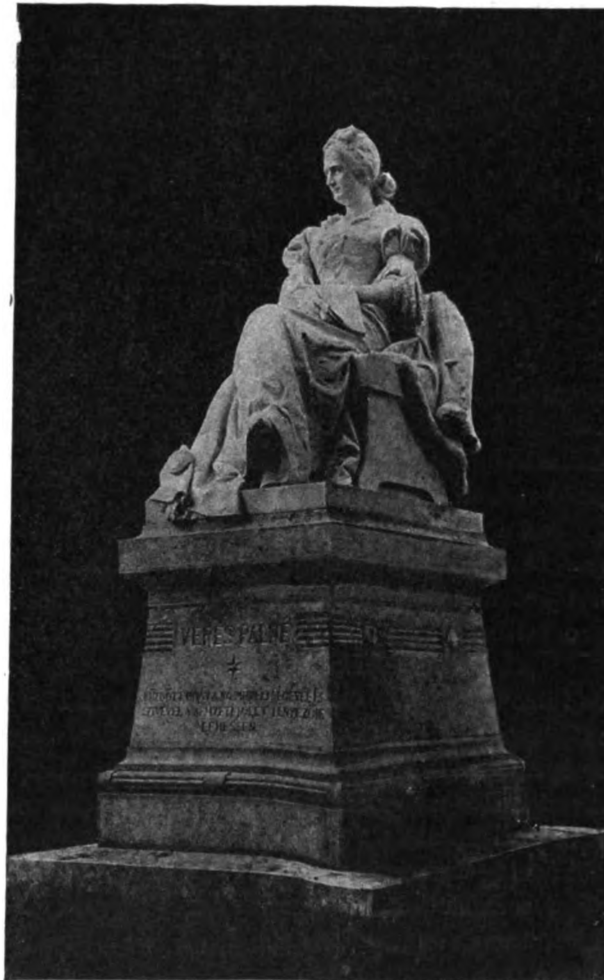
Finnország 1907-ben úgy az aktív, mint a passzív szavazatjogot megadta a nőknek, s ugyanezen évben a képviselőválasztások 17, a folyó évi új választások pedig 25 *képviselőnőt juttattak a 100 tagból álló parlamentbe.*

Norvégia 1907-ben törvényt fogadott el, amely 300.000 nőnek fog választójogot adni. Az *angol* és a *dán* parlament többsége már szintén a női szavazatjog mellett foglalt állást.

4. A magyar feminizmus.

Vessünk most még egy pillantást a magyar feminizmusra.

A francia forradalommal, Gouges, Condorcet fellépésével egyidőben — talán részben ezek hatása alatt is — Magyarországon is jelennek meg röpiratok a nőmozgalom érdekében. 1815-ben *Berzsenyi* a nők elnyomatásáról beszél dukai Takács Judithoz intézett ódájában: 1816-ban Fejes József egy német nyelvű munkában a nők jogát ismerteti s a férfiak osztálygőgjével szemben állást foglal. 1828-ban *Takács Éva* — Karacs Teréz anyja — feminista irányú szellemes polémiában védi a nők munkajogát a Tudományos Gyüjtemény szerkesztői ellen, *Brunswick Teréz* pedig megalapítja az első kisdedóvodákat; végül a 40-es években *Fáy András* száll síkra a nőnevelés érdekében. A mozgalom, mely az elnyomatás idején lanyhult, az alkotmányossággal kap új életre, midőn *Veres Pálné Beniczky Hermin* az Országos Nőképző Egyesületet alapítja meg.

34. ábra. Veres Pálné szobra Budapesten.

1871-ben legélénkebb a fellendülés. *Eggloffstein Amália bárónő* lapot alapít a »Nők Lapja« címén, a nők munkajoga érdekében, amely két évig áll fenn Ugyancsak 1871-ben több özvegy nő a választójog megadását kéri a parlamenttől, jóllehet hiába. Ugyanezen évben a magyar parlament — az első Európában — elvben kimondja, hogy a nők országgyűlési gyorsírók lehetnek; e javaslat pártolói között voltak Jókai Mór, Tisza Kálmán, Pulszky Ferenc, Helfy Ignác és más kiváló politikusok. 1874-ben *Majoros István* képviselő előzi meg európai kollégáit azzal, hogy törvényjavaslatot nyujt be a parlamenthez a nők egyenjogusítása és így egyúttal a nők politikai jogai érdekében.

A magyar feminizmus legújabb fejezete a *Feministák Egyesületének* 1905-ben *Schwimmer Róza* és *Glücklich Vilma* vezetése alatt történt megalakulásával kezdődik, mely a radikális feminizmus fent felsorolt összes követeléseit s így többek között a női szavazatjogot, melyről már Veres Pálné is álmodott, de melyért síkra még nem szállhatott, programmjába vette. A Feministák Egyesületével párhuzamosan a *magyar nőegyesületeknek Rosenberg Auguszta* kezdeményezésére *szövetséggé tömörülése* a magyar feminizmus mérsékelt szárnyának adta meg a szervezettség erejét.

5. A jövő.

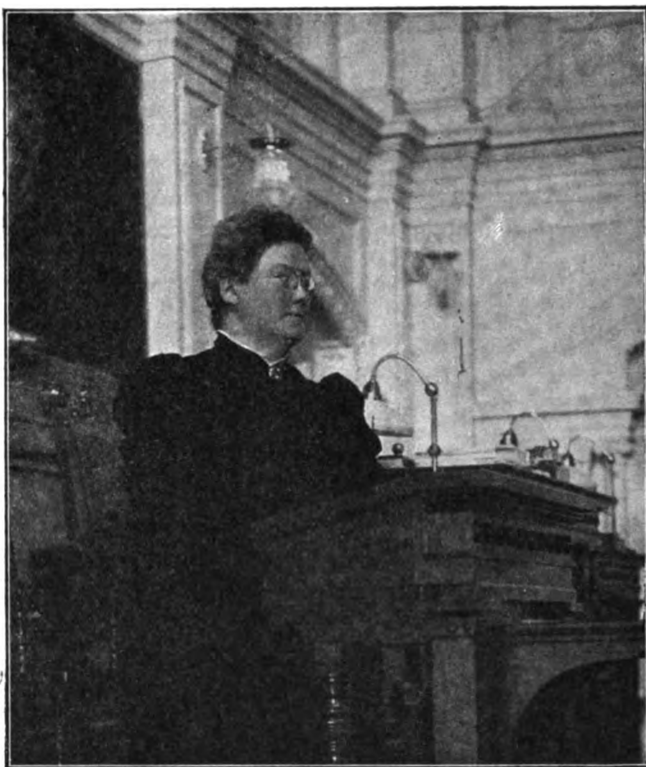
A feminista mozgalom a patriarkális társadalmi rend részéről kemény ellentállással találkozik. A kapitalista termelés, mielőtt a család munkájának kisajátítása folytán szükségessé vált reformokra rászánná magát, előbb végső erőfeszítéseket tesz a régi rendszer ideig-óráig való fenntartására, a nagyvállalkozó részére végzett *otthonmunka* bevezetése által, melyben sokan a családi élet helyreállításának eszközét látják. Az otthonmunka tárgyában végzett ankétek azonban a legtöbb esetben a férfiak, nők és gyermekek határtalan kizsákmányolásával találkoztak s kimutatták, hogy a mai, vállalati otthonmunka nem azonosítható a hajdani családi műhellyel, melynek előnyeit nem örökölte.

Az otthonmunkában ma a gyáros vagy vállalkozó a helyiség, világítás és fűtés költségét a munkásra hárítja; a munka rendesen oly családokban folyik, melyeknek háztartási munkája még nincs centralizálva, s melyekben a lakás nem alkalmas műhely céljaira. Az otthonmunka ma az a munkarendszer, ahol a munkabér a legalacsonyabb és a munkaidő a legkorlátlanabb; ez az a munka, amelynél fiatal leánygyermekek nedves pincékben csipkéket készítenek, s ahol tüdőbeteg asszonyok ingeket varrnak; ez az, melynél az anya az asztalhoz vagy székhez köti kis gyermekét, nehogy a szobában szaladgálva, munkájában hátráltassa; vagy dologra fogja a csöppséget 4 éves korától kezdve, sőt bérbe veszi mások gyermekeit is, hogy nyomorult keresetét pár hatossal javítsa.

A patriarkális családnak az ilyen munka útján való mesterséges fenntartása, a munkásvédelmi elvek fokozódó terjedését tekintve, napjainkban nem valószínű. Az már most a kérdés, hogy vajjon nem reagál-e a mai társadalom észszerűbb módon is a család kebelében jelentkező krizisre? Kérdésünkre a statisztika adhatja meg a feleletet.

A háztartásnak azon iparivá válása, melyről a család létfenntartási funkciójának átalakulásánál mint a feminizmus egyik okáról és előfeltételéről szóltunk, ma már nem elszigetelt jelenség, hanem a patriarkalisztikus családnak veszedelmes versenytársa.

Az Egyesült-Államokban 1900-ban 59.455 penziótulajdonos (lakás- és egyben kosztadó) és 335.282 mosónő volt 1,240.950 cseléddel szemben. Ha tekintetbe veszük, hogy még egy félszázad előtt a mosás a legfontosabb »kisajátíthatatlan« háztartási funkciók közé tartozott, úgy be kell látnunk annak a ténynek a jelentőségét, hogy a mosónők, akik a régi háztartás munkáját végzik ma, elérik a cselédek számának egynegyedét. Ha ehhez hozzávesszük a *takarítónők és pincérnők* számát (270.827), akik t. i. szintén hajdan a háztartáshoz tartozó munkákat végeznek immár házon kívül, úgy megállapíthatjuk, hogy *az Egyesült-Államokban a háztartási munkák egyharmada, mely 606.104 munkásnőt alkalmaz, iparivá vált.* Hasonló az arány *Németországban*, a hol 1,313.957 cseléddel 615.025 háztartási munkát teljesítő egyén áll szemben. A feminista programm tehát, mely a nőnek a háztartási munkától való emancipációjára s a család gazdasági funkciójának iparivá válására számít, elég biztos alapokra épít. Azok számára, akik talán megrettennek az így eléjük táruló perspektiva előtt, szükségesnek tartjuk itt kiemelni, hogy a *háztartás kisajátítása még legkevésbbé sem jelenti a család összeomlását.* Mint már fennebb említettük, az érzelmek: a nemzedékeket teremtő szerelem és a jellemeket formáló szeretet a család jól őrzött kincsei maradnak továbbra is; az evolució ezeket alig érinti. Sőt ellenkezőleg! — ha a fejlődés megritkította a kötelékek számát, amelyek a családtagokat hajdan egybefűzték, ha anyagi előnyök, szellemi gazdagság nem képesek többé a tűzhely bűvkörébe vonni a világba kivánkozó családtagot, viszont *ugyancsak az evolució a forgalom segélyével intenzívebbé, erősebbé teszi a megmaradó érzelmi köteléket!*

35. ábra. Grippenberg Alexandra bárónő, finn képviselő a szószéken.

Pár száz év előtt, ha valaki Budapestről Wienbe ment, végrendeletet csinált, s elbúcsuzott övéitől, hiszen hetekig megszakadt köztük minden összeköttetés; hát még ha Genèvebe, Párizsba, Londonba ment! Aki pedig idegen világrészbe vetődött, el volt az veszve családjára nézve — szinte örökre. Ma a vasút négy óra alatt Wienbe visz; a távollevőt időnkint meglátogathatjuk; még könnyebben, olcsóbban és kevesebb fáradsággal írhatunk neki levelet; a hírlapok útján még ugyanaznap tudomásunkra jut, ha családunk egyik tagjának életét egy másik világrészen földrengés, árvíz stb. veszélyezteti. Távirat utján pár óra alatt kaphatunk tőle megnyugtatást aggodalmunkra, sőt a távbeszélő utján országokon keresztül *személyesen beszélhetünk vele!*

A feministák az érzelmi világ eme fokozódó intenzitásában látják a kárpótlást a család szellemi, de főként gazdasági szerepének elvesztéséért. Meggyőződésük, hogy csakis a háztartás sokszor kicsinyes gondjai közül kiemelkedve válhatik a család azzá a tűzhellyé, melynek lángjánál felmelegedhetik, meghúzódhatik a gyenge, ellenben világmegváltó Prometheusszá válik az erős.

A MAI JOGI ÉLET.

HÁROM olyan bölcseleti irányzat van, mely a mai jogra számottevő befolyást gyakorolt, illetve igyekszik gyakorolni: a természetjog, a történeti iskola és a történelmi materializmus. A *természetjogi iskola* akkor fejlődött ki, mikor a jobbágyrendszeren alapuló jogállapot az ébredő új eszmékkel kezdett tűrhetetlen ellentétbe jutni, amikor *Rousseau* zászlajára írta a »retournons à la nature« jelszavát. Mint minden téren, úgy a jog terén is végső tekintélyként a »természet«-hez folyamodtak e korban és a tételes jog nyomasztó rendelkezéseivel szemben azt a természetjogot keresték, amely veleszületik az emberrel.

Grotius Hugo volt az, aki az emberi természetre mint általános érvényű alapra építette fel, minden egyházi tantól függetlenítve, a jogrendszert, amelyet így alkalmasnak vélt arra, hogy azt az atheisták is, mint tudományosan helytállót, elfogadják. A természetet a természetjog hívei minden embernek alapvető tulajdonságaiból rótták egybe, bár a nézet különböző képviselői másmásban is látták ez alaptulajdonságokat.

Valójában azonban az emberi természet felvonultatása módszertanilag alkalmatlan volt a természetjogi feladatok tárgyalására. Mert ha el is kell ismerni, hogy az ember fiziológiai és lélektani mineműsége befolyásolja a társadalmi együttműködés szabályait, mégis nyilvánvaló, hogy ez a befolyás távolról sem oly közvetlen, hogy minden adott esetben csak egyféle szabály helyességét engedné meg; s magának az embernek ez élettani hajlandóságai is oly kevéssé vannak felderítve, olyannyira hipotétikusak azok az elvek, melyeket a tudomány erész-

ben nyujt, hogy semmi kilátás sincs arra, hogy pusztán valamely embercsoport ily hajlamainak megfigyelése alapján fel lehetne állítani azt az ideális jogrendszert, melyet ez iskola követői keresnek. Nem is szólva arról a ma már banális igazságról, amelyet az ethnográfiai kutatások, jelesül Morgan, Post, Dargun, Kohler gyüjtései minden kétség fölé emeltek s mely abban csúcsosodik ki, hogy a különböző népek különböző korokban oly egymással ellenkező módon szabályozták a maguk társadalmi életét, hogy valamely mindenkor és mindenütt érvényes jogi elv létezését a tapasztalat kizártnak mutatja.

A *történeti iskola* a romantika korából ránk maradt örökség. Végső összefoglalása az, hogy az ember mellett vannak még más, »egyénfölötti« lények, amelyek közül legmagasabb a »nép«. A néplélek, bár tudományosan ki nem fürkészhető, a tapasztalati világban azzal nyilvánítja létét, hogy a néphez tartozó egyesekben közös meggyőződéseket ébreszt. A jogi dolgokra vonatkozó meggyőződés : ez a jog. Ezt a már létező jogot a törvényhozó csak szavakba önti. A néplélek, — mondja *Savigny* — a minden egyesben egyaránt ható néplélek teremti a tételes jogot. E felfogás szerint a jogrendszer egysége a néplélek, amely mint rajtunk kívül élő létezik. Maga a jog a népszellem erejével kényszerítően megteremtett közös meggyőződés s csak egyik ága a népszellem érvényesülésének, mely más kiágazásban megteremti a nyelvet, a szokásokat, az erkölcsöt.

Míg azonban egyrészt egy külön exisztenciával bíró néplélek hirdetése egy teljesen indokolatlan s a tapasztalattal ellenkező előfeltételezésen nyugszik, addig másrészt a jogéletben kétségkívül feltalálható nemzeti sajátosságok nem az illető néppel támadt változhatatlan tulajdonságok halmaza, hanem történelmileg adott s a külviszonyok behatása alatt módosult vonások összessége.

A *történelmi materializmus* — ez a harmadik nagy világfelfogás a társadalmi tudományok terén — multját még csak két emberöltőre vezetheti vissza, s alig nyerte még el a művelt emberek gondolkodásában azt a szerepet, amely jelentőségénél fogva megilletné. Aránylag kevéssé ismerik, bár a jelenkor legerősebb mozgalmának, *a szocializmusnak* megértése nélküle, lehetetlen. Ahogyan a régi materializmus minden létező okául az anyagot és az anyag mozgatóit jelölte meg, úgy a társadalmi élet megmagyarázója is az anyag: a társadalom maga, a társadalmi gazdaság.

A történelmi materializmus, mondja *Engels,* abból a tételből indul ki, hogy a termelés és a termelt javak forgalma az alapja a társadalmi rendszernek. A termékek elosztása, az osztályokban vagy rendekben való társadalmi tagozódás aszerint alakul, hogy mit és hogyan termelnek és minő a csere. A társadalmi élet törvényszerüsége e felfogás szerint tehát a gazdasági életben keresendő. A gazdasági életben beálló változások átalakulást vonnak maguk után a társadalom életében is. A megjelölt nyilakkal lövöldöző vadak más társadalmi rendben éltek mint amikor puskapor került hozzájuk, amikor nem tudhatták, hogy kinek a puskája talált. A megedződött kézműipar nem tűrte a helyi és rendi előjogokat és a feudális rend kötelékeit; a társadalmi súlyra szert tett burzsoázia, a manufaktura képviselői, erőre jutva, megdöntötték a feudális társadalmat és felépítették a polgári társadalmat.

De e felfogás nem feledkezik meg az eszmékről sem. Nem tagadja, hogy bizonyos változások legközelebbi okai eszmék voltak, de azt mondja, hogy ezen eszmék csak gazdasági jelenségek visszatükrözői. A megengedettről és jogosról más véleménye van a nomád népnek, más a vadásznak és más a parasztnak, máskép gondolkodik a nagykereskedő és a kisiparos, máskép a középkori rablólovag, mint a kapitalista vállalkozó vagy éppen annak munkása. E felfogást a híres *kommunista kiáltvány* élezi ki, mondván, hogy »a társadalom eddigi története osztályharcok története és az osztályharcok a gazdasági viszonyokból folynak«.

Ami *a jog és gazdaság összefüggését* illeti: *Stammler* mutatta ki, hogy e kettő nem két önállóan nyilvánuló jelenségkör, de egyugyanazon társadalomnak párhuzamos megnyilvánulása. A jog nem önálló, mert tétele mindig a gazdasági együttműködésnek ad meghatározott alakot; ugyanígy a gazdaság sem önálló olyan értelemben, hogy a jog tételeit csak később alkalmaznák rá. A gazdaság és jog ugyanannak a társadalmi életnek az *anyaga* és a *formája*.

A történelmi materializmus felfogásán alapul a modern szocializmus. Marx és Engels eszméje, hogy csak meg kell figyelni a jelenkor gazdasági fejlődésének irányát és ez alapon meg lehet állapítani, hogy hová fog jutni a társadalom fejlődése. A termelési eszközök fölött való magántulajdon túlélte magát; nem igazságtalan, de gazdaságilag elavult. Az egy gyáron belül szervezett munkával szemben a társadalom munkája szervezetlen, anarchiába ful. A megoldás szerintük: a termelési, közlekedési eszközök társadalmi tulajdonba vétele.

Mindahárom felfogás különben egy-egy kor világnézetének s politikai irányzatának felelt meg. A *természetjog* a mechanikus, atomisztikus világfelfogás s az uralomra törő liberális középosztály politikájának visszatükröződése; a *történeti iskola* az organikus világnézet s a konzervativizmus zászlóvivője; míg a *történelmi materializmus* az anyag fennmaradását, túlsúlyát hirdeti s az alsóbb osztályok uralmát követelő politika elmélete, ennek támogatója.

A modern jogban mindhárom politikai irányzat kifejezésre talál, mint ahogy tételei mindhárom iskola által magyarázhatók. Bármely nép tételes joga összes intézményeinek teljes, kimerítő és alapos megvilágítását mindamellett csak egy oly felfogás adhatná, mely az ember természetéből kiindulva, a történet folyamán kialakuló nemzeti sajátosságokat figyelemre méltatva, külső viszonyok s így a gazdasági helyzet tekintetbe vételével igyekeznék a kitűzött célok, elérendő eszmények alapján a jogot megmagyarázni.

Kíséreljük meg legalább részben e feladat megvalósítását.

Magánjog.

a) *A magánjog fogalma.*

A magánjog *Sohm* szerint a tulajdon és a családi viszonyok rendje. Talán a tulajdon helyébe helyesebb volna »magánvagyon«-t tenni. A tulajdon csak egyike ama számos intézményeknek, amelyek összeességükben a magánjog intézményeit alkotják; azonban, ha az a legfontosabbik intézmény is, még-

sem adja meg a fogalmi kritériumát a magánjognak. Annyi bizonyos, hogy a család és a magántulajdon azok az oszlopok, amelyek a magánjogi rendelkezések egész tömegét tartják. Nem mintha a családi intézmény és a magántulajdon intézménye nélkül magánjogi szabályok elképzelhetlenek volnának; de az a rendszerbeli önállóság, melyet a mai magánjog a társadalom rendjét meghatározó jogszabályok közt elfoglal, az a belső alapvető eltérés minden másfajta jogtételtől, az a magántulajdon és a család intézményeivel van egybeforrva. A magánjog a jogrend legfontosabb része; a társadalmi osztálytagozódással megteremti a közjog alapjait is. A magánjog megváltoztatása tehát erősebben érinti a társadalmat mint a közjogi változások. A létező magánjogi rend elleni támadás egyuttal támadás a társadalmi rendszer aktuálisan létező formája ellen is. A magánjog változása lassúbb folyású, a közjog megváltozása hirtelen jön. A közjog nem érdekli annyira az egyest, mint tulajdona; ezért a magánjoghoz sokkal szívósabb a ragaszkodás.

A magánjog fősúlya fejlődésének első stádiumában a *birtokon* nyugszik. Később átmegy a magánjogi rendszer súlypontja a forgalomra. A birtokon alapuló magánjog minden területen más-más; a forgalom érdekeit szolgáló magánjog a jog egyenlősítésére törekszik, hogy a forgalomnak a különböző területek közt való síma lebonyolítását a terület jogainak különbözősége ne akadályozza.

Ha azonban nem csupán általános tájékoztatót kivánunk a magánjogról adni, — aminő Sohm fent idézett meghatározása — hanem oly definiciót, melynek alapján egy-egy jogi szabályra nézve eldönthessük, vajjon az magánjogi vagy közjogi szabály-e: akkor a kérdést közelebbről kell szemügyre vennünk. A rómaiak azt mondták, hogy magánjog az, ami az egyesek érdekét tartja szem előtt; közjog ellenben, ami az állam javára szolgál. Nem kell részletezni, hogy ez a különböztetés tarthatatlan: a közjogi szabály is az egyesért van s a magánjogi szabály is éppen a magánjogviszonyok rendezése által szolgál az állam javára.

Nézetünk szerint a magánjog tárgyának a legmegfelelőbb meghatározása a következő. A magánjog azon jogszabályok összege, amelyek a *személyjogot* és a *vagyonjogot* ölelik fel. Személyjog: az arra vonatkozó jogi szabályok foglalatja, hogy ki tekintendő jogalanynak, azaz jogi személynek s minő intézmények szolgálnak a nyert jogi személyiség oltalmára; vagyonjog: ama szabályok összessége, mely a gazdasági javak szerzését, forgalmát, elvesztését, a megszerzettek élvezetének oltalmát és a jogrend által alkotott jogosítványok tartalmát határozzák meg. Kimeríteni persze ez a körülhatárolás sem meríti ki a magánjog fogalmát; de a jogtudomány mindeddig nem jutott kielégítőbb eredményhez e téren.

b) *A magánjog felosztása.*

Ha azt vizsgáljuk, minő szerepet játszanak a magánjog szabályai a társadalmi élet rendjében, úgy azt találjuk, hogy azok általában kétféle irányban folynak be rendezőleg a társadalmi életre. Egy részük közvetlenül előírja a társadalom

tagjainak, hogy bizonyos körülmények között ilyen és ilyen magatartást tanusítsanak. Bizonyos szerepeket oszt ki nekik, amelyekhez tartaniok kell magukat, különböző hátrányos következmények terhe mellett. A szabályok e csoportja mintegy folytatása a közjognak: szintén a *társadalom szervezetének* alkotó részei. Igy ha a magánjog az apa, a férj, a nő, a gyermek jogait és kötelezettségeit, a gyám, a gondnok és más vagyonkezelők hatáskörét, a társaságban az egyes társtag helyzetét, a megbízó és megbízott közti jogviszonyt szabályozza: folytatja azt a munkát, melyet a közjogban csak félig végzett el: megállapítja a társadalom szervezetét. Ugyanezt teszi akkor is, amikor megmondja, mily célokra szabad vagyontárgyakat egységes vagyonná összefoglalni, mily módon keletkezhetnek ily vagyonok. Mert a *vagyon* az, amit e bevezetésünk elején népszerüen, de pongyolán tulajdonnak neveztünk. A jog csak az általa jóváhagyott célokra engedi meg a javaknak a vagyon neve alatt egységgé való egybefoglalását. Igaz, a mai jog az egyes embert magát oly fontos jogcélnak tekinti, hogy őt mint ilyent teszi vagyona középpontjává: *minden ember jogképes,* ami azt jelenti, hogy az állam minden embernek szabad tetszése szerint meghatározott céljait oly céloknak tekinti, amelyek alá javakat egységgé, vagyonná össze lehet foglalni. Az egyes személyen kívül azonban már részletez a jog s szorosan meghatározza egyrészt azokat a szervezeteket, amelyek utján vagyonképzés lehetséges s másrészt azokat a célokat, amelyek megvalósítására a vagyon szolgálhat. Igy keletkezik a *jogi személy,* azaz olyan szervezet, amelynek célja mint vagyoncél jogilag el van ismerve. Ilyen jogi személyek: *a)* a köztestületek (az állam, a község stb.); *b)* az egyesületek, a bevett és elismert egyházak; *c)* az alapítványok; *d)* a kereskedelmi jog szerint személyiséggel felruházott alakulatok (részvénytársaság, szövetkezet). Mindezek a szabályok alkotják a társadalmi szervezet jogát, azt a jogot, amely a társadalom tagjainak összeműködésébe, azok társadalmi szereplésébe rendet hoz.

E csoporttal szemben áll egy másik csoport, amely *puszta vagyonjog,* amely arról szól, hogy mik a vagyon alkotórészei, hogy egész vagyonok és egyes vagyontárgyak mennyiben és hogyan ruházhatók át, azaz változtathatják meg azt a vagyoncélt, amelynek eddig alá voltak rendelve, mik a vagyoni jogok és vagyoni kötelezettségek létfeltételei, szabályai.

Ez a kettéosztás szükségszerüen következik a társadalomnak ama monisztikus felfogásából, mely a jogot csak mint a társadalom rendjét tudja elképzelni. A társadalom bizonyos célok végett, az emberi szükségletek jobb kielégítése céljából, tartja fenn magát; e jobb kielégítés eszköze többek közt a vagyon, amelynek azonban egész sajátságosan megalkotott szabályokra van szüksége, olyanokra, amelyek függetlenek az egyeshez a társadalmi működés mikéntjére nézve intézett szabályoktól. A vagyonjog az idők folyamán oda fejlődött, hogy a személyek maguk a vagyonegészekhez a legkülönbözőbb viszonyban állhatnak anélkül, hogy a vagyonjogi szabály e különbségeket figyelembe volna kénytelen venni. Ha ma a jog azt mondja: az adós fizetni köteles — ezzel még nincs megjelölve az a személy, akinek ama parancs folytán a pénzt valóban oda kell adnia. Ha az adós kiskorú, akkor ez a parancs az apához, gyámhoz van intézve;

ha az adós valamely testület, pl. az állam, a parancs a közjog szerint ily fizetések megtételére illetékes közegnek szól; ha az adós egy részvénytársaság, a parancs annak igazgatóságát indítja cselekvésre stb. Önmagában ez a parancs csak annyit mond, hogy egy bizonyos vagyonból — az adós vagyonból — az a pénzösszeg vétessék ki s utaltassék át egy másik vagyonba: a hitelező vagyonba. Hogy ki tartozik valójában ezt a változást véghezvinni, azt nem a vagyonjog, hanem a társadalmi szervezet joga mondja meg.

A társadalmi szervezet joga és a vagyonjog a magánjog egész anyagát maradék nélkül osztja ketté. A két csoportba tartozó szabályok belsőleg is lényegesen elütő vonásokat mutatnak fel. A társadalmi szervezet jogából folyó egyes jogosítványok nemcsak *jogok,* hanem egyúttal *kötelességek* is. A szerep, melyet a társadalom egy-egy tagjának kioszt, egyszerre jog is, kötelesség is, mert az ama pozicióval járó előnyöket éppúgy magában foglalja, mint az azzal járó terheket. A férj, a feleség, a gyermek, az apa, a megbízott, a cégvezető, a részvénytársasági igazgató, az egyesület tagja, mint ilyenek, bírnak azzal a pozicióval, amely egyszerre jogok és kötelességek forrása számukra. A másik lényeges vonása a társadalmi szervezet jogának az, hogy benne a *jogutódlás* (successio) ki van zárva. A parancs, melyet a társadalom *A*-hoz intéz, s a pozició, melyet ennek folytán a társadalomban ez az *A* elfoglalt, az *A*-t illeti meg és csak őt; ő azt nem ruházhatja át másra, nem mondhatja, hogy ezentúl ezt a szerepet helyette a *B* játssza el. Csak egész kivételesen fordul elő, hogy a jog másként jár el és ezeket a kérdéseket az egyén rendelkezésétől teszi függővé. Nem így a vagyonjogban: ott az elv éppen ellenkezőleg az átruházhatóság s kivételes rendelkezés kell ahhoz, hogy valamely vagyonalkotórész egy bizonyos vagyoncélhoz mindörökre hozzá legyen kötve.

Mindezek dacára a mai magánjogot áttekinthető módon nem lehet a két csoport alapulvételével felosztani. A magánjog történetileg fejlődött azzá ami, s ennek a fejlődésnek általános iránya az, hogy a római jog merőben individualisztikus álláspontja szolgál ma is a rendszer alapjául s az alól csak egyes pontokon tesznek több-kevesebb kivételt. Ennek az individualizmusnak lényeges következménye az, hogy az egyes ember szempontjából fogják fel a jogot, s ami rá nézve előny, azt jognak, ami rá nézve teher, azt kötelezettségnek nevezik. Azt az államilag az egyén számára biztosított előnyt, melyet az magukból a külvilágban létező dolgokból nyer minden más személy közreműködésének kizárásával, *dologi jognak:* azt, amit csak más személyek akaratának jogi kényszerrel való megkötése útján nyer, *kötelmi jognak* nevezik. Amit aztán ilyként az egyes személy tekintetében rendszerbe szedtek, megfelelően alkalmazzák a »jogi személyek«-nek nevezett szervezetekre is. Mindez azonban csak a vagyonjogokra illik s azokra is csak megközelítőleg. Ezért aztán szokássá vált, a vagyonjogtól elkülöníteni a személyjogot s abban tárgyalni a jogok szerzésére való képességen és a személynek jogilag jelentős állapotain kívül még a jogi személyeket és azokat a jogokat, melyeknek »nem vagyonjogi« természete oly szembetűnő, hogy azt még a teljesen individualista alapon álló jogásznak is figyelembe kellett vennie. Ezt a rendszert követjük az alábbiakban mi is, s csak a kirivóbb példákon fogjuk megérinteni, mi módon tör magának

utat az általunk felállított kettős felosztás: a társadalmi szervezet joga egyfelől és a vagyonjog másfelől, mint a jövendő magánjog rendszere, már a jelen jogban is.

c) *A magánjog történeti fejlődése.*

A mai magánjog kifejlődésére elhatározó befolyással volt a *római jognak* a XVI. században Németországban végbement úgynevezett *recepciója*. E sajátságos folyamat belső indítóoka az volt, hogy a forgalom növekedésével élénk szükségletté vált egy egységes, »közönséges« polgári jog, mely az egész birodalomban azonos legyen. A pénzgazdaság megfelelő jogot igényelt, oly jogot, amely mindenekelőtt *forgalmi* jog. Angliában és Franciaországban az átmenetet a *hűbéri* magánjogból a *polgári* magánjogra az erős, centrális királyi hatalom képes volt nemzeti alapon keresztülvinni. Németországban a döntő időpontban ilyen központi hatalom hiányzott. Igy aztán a gazdasági kényszerítő szükségnek egy tudományos mozgalom tett eleget, mely idegen jog, t. i. a római jog, segítségével teremtette meg a maga magánjogát. A német jogtudomány az olasznak volt a gyermeke. A német jogászok az olasz egyetemeken a római jogot tanulták, mint olyat, amely az egész világon érvényes. Ezek a kristálytiszta jogfogalmak, ezek az éles határvonalak úgy tüntek fel, mintha a dolgok örök természetes rendjével együtt születtek volna, mintha már kezdettől fogva változhatatlanul és mindenütt érvényesek volnának. E fogalmakat alkalmazták aztán a jogtudósok a maguk partikuláris helyi jogszabályaikra, ezekből merített az egyházjog, ezeket vette át nálunk Werbőczy, s ezek alapján készültek az első nagy polgári törvénykönyvek. A középkor apróbb területekre széteső országait a polgári forradalom egységes állammá forrasztotta össze. Az egységes államok egységes magánjogot kívántak. Már 1756-ban lett törvénnyé a bajor »Landrecht«; ezt követte 1794-ben a porosz Landrecht. Napoleon adta meg 1804-ben a *Code civil*-ben Franciaországnak magánjogi törvénykönyvét. A Code civil a magánjognak nemcsak első megkodifikálása, de első egyenlősítése is. Franciaország egységes jogterület volt és e jogterület egyedüli joga a Code civil. A Code civilt követte az osztrák polgári törvénykönyv 1811-ben és a szász polgári törvénykönyv 1863-ban. Az osztrák polgári törvénykönyv előmunkálatai Mária Terézia koráig nyúlnak vissza. Intézkedései nálunk is érvényben voltak az abszolut időkben a maguk teljességében, s azután hatályban maradtak és hatályban vannak máig is mindazokon a területeken, amelyekre az országbírói értekezlet ideiglenes törvénykezési szabályai ki nem terjednek.

Az egységes Német birodalom egységes magánjogi törvénykönyvvel csak 1900 óta bir, amikor az 1896-ban törvényerőre emelkedett *német polgári törvénykönyv* hatályba lépett. *Svájc* 1907 december 10-én fogadta el a svájci polgári törvénykönyvet, mely csak 1912-ben fog hatályba lépni.

Hazánkban még az 1848-iki törvényhozás bízta meg a minisztériumot magánjogi törvénykönyv megalkotásával. Számos előmunkálat és tervezet felhasználásával legutóbb 1900-ban tette közzé az igazságügyminiszter a magyar polgári törvénykönyv tervezetét, amely azonban még a törvényjavaslat stádiumáig sem jutott.

d) *A magyar magánjog.*

A magyar magánjog *területi határai* nem esnek egybe Szent István koronája országainak határaival. Részben túlmennek azokon, mert kiterjednek a magyar kikötőkben levő valamennyi hajóra, valamint a sík tengeren levő magyar kereskedelmi és hadihajókra, úgyszintén a konzuli bíráskodás alá eső területekre. Másrészt azonban nem is az egész birodalom területén érvényes a szoros értelemben vett magyar magánjog, mert Horvát-Szlavonországokban az osztrák polgári törvénykönyv és az autonom törvényhozás szabályai, az erdélyi részekben, Fiuméban és a volt katonai határőrvidéken pedig az osztrák polgári törvénykönyvnek a magyar törvények által még hatályon kívül nem helyezett részei ma is érvényben vannak. E területen belül azonban csak igen elvétve akad olyan, akire a magyar magánjog alkalmazást nem nyerne. Jelesül alkalmazást nyer általában az *államra* magára is annak vagyoni viszonyaiban, míg annak személyjogi viszonyai, melyek a társadalmi szervezet jogához tartoznak, a közjogban vannak szabályozva; alkalmazást nyer elvben a király és a királyi család magánjogi viszonyaira is, amennyiben az úgynevezett házi törvények, családi egyezmények kivételt nem tesznek; s alkalmazást nyer a külföldi honosságuak vagy külföldön tartózkodó magyar honosságuak magánjogi viszonyaira is a nemzetközi magánjog szabályai szerint.

A magyar magánjog *forrásai* a törvény, a rendelet, a helyhatósági szabályrendelet és a jogszokás.

Mint két sajátságos alakulatról, mely magánjogunk történetének egy-egy fordulópontján tünt fel, szólnunk kell külön *Werbőczy Hármaskönyvéről* és az *országbírói értekezlet* által alkotott *ideiglenes törvénykezési szabályokról.*

A Mátyás király halála után beállt nagyfokú jogbizonytalanság arra birta a törvényhozást, hogy a fennálló jog írásbafoglalását rendelje el, s ezzel előbb *Kollár* ítélőmestert, majd az akkori nyolcados törvényszék tagjait bízza meg. Ezek azonban a megbízásnak eleget nem tettek, mire a király az akkor már nagyhirnevű *Werbőczy Istvánra* bízta e feladatot, aki nagyjelentőségű munkálatát elkészítvén, azt »Opus Tripartitum Juris Consvetudinarii Inclyti Regni Hungariae« címen az 1514-iki országgyűlésnek bemutatta, mely azt egy tíztagú bizottsággal átvizsgáltatta és helybenhagyta. Ezek után a munkát a király is, szóval és írásban is, megerősítette; azonban a pecsétet nem tették rá s mikor 1516-ban II. Ulászló király meghalt, a politikai viszonyok úgy fordultak, hogy a gyűjteményből soha sem lett törvény. Látva a helyzetet, Werbőczy művét Bécsben 1517-ben kinyomatta s azt ez időtől fogva bíróságaink zsinórmértékül kezdték használni itélkezésükben, úgy hogy csakhamar az egész országban elfogadott szokásjoggá vált az, hogy Werbőczy Hármaskönyve fennálló jog. A munkát Hármaskönyvnek nevezik, mert a prologuson kívül három részből áll.

Áttérve a másik, sajátságos módon keletkezett jogforrásra, t. i. az országbírói értekezlet ideiglenes törvénykezési szabályaira, ama szomorú időket kell emlékezetünkbe visszaidéznünk, amikor az 1848-iki szabadságharc leveretése után alkotmányunkat az abszolut uralom felfüggesztette s 1853. évi május 1-ével az osztrák polgári törvénykönyvet léptette életbe. Az 1860. október 20-iki

»diploma« állította helyre ismét a magyar törvénykezést és magánjogot s hítt össze az országbíró elnöklete alatt egy tanácskozmányt, melynek feladatává tette, hogy a magyar igazságszolgáltatás újjászervezése végett ő felségének javaslatot tegyen. Az értekezlet 1861 március 4-én fejezte be tanácskozásait, melyek eredménye egy munkálat, amelyet az országgyűlés alsóháza 1861 június 22-én, a felsőház pedig július 1-én a bíróságoknak eljárásaiknál követendő szabályként ajánlott; s minekutána azt 1861 július 20-án ő felsége is helybenhagyta, a kir. Curia 1861 július 23-án tartott teljes ülésében kimondotta, hogy azt addig, míg az alkotmányos törvényhozás máskép nem rendelkezik, azonnal mindennemű törvényes eljárásaiban állandó zsinórmértékül követendi. S éppúgy mint a Hármaskönyv, e munkálat is a szokásjog útján kötelező erőre tett szert s azzal bír mindmáig. Magánjogi törvénykönyvünk még nincs, s azokat a legalapvetőbb elveket, amelyeken a magánjogi rend nyugszik, jórészt e munkálatban és az annak alapján keletkezett bírói gyakorlatban kell keresnünk. Házassági vagyonjogunk és törvényes öröklésödési jogunk főforrása e munkálat; s belőle meríti kötelező erejét az a szabály is, mely szerint az ingatlanokra vonatkozó dologi jogviszonyok tekintetében a szoros értelmű magyar magánjog területén is az osztrák polgári törvénykönyv irányadó.

Személyjog.

»Személy« a jogban annyi, mint »jogalany«, azaz olyas valaki vagy valami, akinek javára jogosultságok fennállhatnak. Minthogy a modern jog minden embernek megadja a *jogképességet,* ennélfogva minden ember személy. Az emberen kívül az elmélet és nyomában a törvényhozások *jogi személyeket* is ismernek el, azaz oly szervezeteket, amelyek mindazon jogok tekintetében jogképesek, amelyek természetüknél fogva nem tételeznek fel élő embert (mint pl. a házassági jog, végrendelkezés stb.).

Az ember személyisége a születéssel kezdődik, vagyis akkor, amikor az emberi lény az anya méhétől teljesen el van választva. Míg ez be nem következett, nincs külön személy: a méhmagzat része az anyai testnek. Ennek dacára a jogrend a születendő gyermek javára fogamzása pillanatától kezdve fenntartja mindazokat a vagyonjogokat, melyek őt születése után illetni fogják. Ez kivált az öröklésödés terén jelentős, mert ha az öröklésödés az anya teherben léte alatt nyílik meg, a méhmagzat örökössé válik, ha élve jön a világra. A személyiség a halállal szűnik meg. Ha valakinek elhalálozása nem bizonyos ugyan, de az oly körülmények közt tűnt el, hogy a halál beállta nagyon is valószínű (háború, hajótörés stb.): *holttányilvánításnak* van helye, melyet megfelelő eljárás után a törvényszék ítéletben mond ki.

Az embernek bizonyos *állapotai* egyes irányokban a magánjogra jelentősek: így az ember neme, kora, egészségi állapota, rokonság és sógorság, az állampolgárság, végül a rendi különbség. Az ember *neme* jelesül a családi viszonyokban irányadó; mai jog szerint a nő gyámságot és gondnokságot csak néhány államban viselhet; a családi hitbizomány csak kivételesen száll át a nőágra; viszont az ú. n. hajadoni jog csak a nőket illeti meg; a korfokozatok

egyes esetekben férfi és nő tekintetében eltérően vannak megállapítva stb. Ami éppen a *kort* illeti, bizonyos koron (nálunk 24 éven) alul az ember *kiskorú,* s noha, mint említettük, már születésétől fogva jogképes, mégis jogokat általában nem a saját cselekvése, hanem csak a törvény által e célra melléje rendelt személyek útján szerezhet. Gyermekkorában (nálunk 12. életévéig) az ember jogilag teljesen cselekvőképtelen, azaz minden jogi ténye jogilag közömbös; ifjúkorában korlátoltan cselekvőképes s jelesül jogokról le nem mondhat és kötelezettséget nem vállalhat, de saját cselekvésével jogokat szerezhet és kötelezettségektől mentesülhet.

Csakis a nagykorúság elérésével lép az ember jogainak teljes birtokába.

Az *egészségi állapot* a maga negatív oldaláról fontos, mert bizonyos kórállapotoknak és testi hibáknak jogi következményeik vannak. A siketnémák, ha vagyonuk kezelésére képtelenek, gondnokság alatt állanak; némák, siketnémák, vakok által kiállított okiratokat közjegyzőnek kell írásba foglalni; elmebetegeket gondnokság alá kell helyezni s ügyletet csak gondnok útján köthetnek, amíg pedig ez meg nem történt, csak a világos pillanatokban kötöttek érvényesek.

Rokonok azok, kiknek egyike a másikától származik vagy mindketten ugyanazon egy harmadik személytől. E meghatározás szerint nincs különbség a házasságból vagy házasságon kívül való származás között; azonban a mai jog a házasságon kívüli gyermeket csak anyjával hozza rokonságba, sem az anya rokonaival, sem pedig az atyával és ennek rokonaival a rokonsági kapcsot el nem ismeri, csak kivételesen, pl. a vérrokonság házassági akadályánál. A sógorság valamelyik házasfél és a másik házasfélnek rokonai közt áll fenn.

Az *állampolgárságnak* magánjogi hatályai is vannak, nem csupán közjogiak; ezek azonban inkább kivételes megszorítások, mint pl. az, hogy idegen állampolgár bizonyos iparágakat nem gyakorolhat; s megjegyzendő, hogy a nemzetközi jogból folyóan a viszonosságból és visszatorlásból is következhetnek külföldiekre nézve bizonyos megszorítások.

A *rendi különbség,* mely szerint az emberek nemesek vagy nem nemesek, még mai magánjogunkban is egyes pontokon lényegesen eltérő elbánást eredményez. Jelesül a házassági vagyonjog és az örökösödési jog körében fogunk ilyenekre akadni.

A *jogi személyeket* az elmélet önálló és egységes, saját akarattal bíró egyéniségekként fogja fel, melyek a természetes személyek mellett és azokkal egyenlő rangban teszik a társadalom alkotó részeit. Ezt a fikciót avégből állítják fel, hogy az egész magánjogot a jogi személyekre is éppúgy alkalmazni lehessen mint az emberekre, hacsak ezt az észszerűség már eleve ki nem zárja. Azonban e cél elérése végett nem szükséges az ember és a társadalmi egész között még közbülső lényeket is felvenni; s a társadalmi élet vizsgálatánál semmiféle adat nem lelhető fel arra nézve, hogy ily lények csakugyan volnának. Valójában a dolog úgy áll, hogy a jog minden egyes embert már létezésénél fogva elismer a jogok egy középpontjául, önálló figyelembevételre méltó céljául; míg emberek egyesüléseit és más absztrakt célokat nem ismer el elvben a priori ily méltó középpontokul, hanem speciális szabályokkal meghatározza, hogy minő

célokra, minő eszközökkel, minő módon szabad ilyen gócpontokat teremteni. Igy van ez minden jogi személynél, s így kell az ezekre vonatkozó jogszabályokat felfogni. Ilyen jogi személyek: a testületek, az alapítványok, s hozzájuk csatlakozik néhány rokon alakulat, melyek jogi személyisége vitás.

A testületek köz- vagy magántestületek; előbbiek közt első helyen áll maga az állam. Köztestület még: a törvényhatóság, a község stb. Magántestületek a különféle szellemi és anyagi célok elérése végett alakított és jogérvényesen testületekként megalakult személyösszességek, minők a különböző társulatok és egyletek, részvénytársaságok, szövetkezetek stb. Az egyházak némely jogrendszerben, pl. hazánkban, a köztestületekhez, más jogrendszerben, pl. Franciaországban, a magántestületekhez számíttatnak. A köztestületek keletkezésének kérdése nem magánjogi kérdés. A magántestületek létrejötte körül a különböző államok általában háromféle rendszert követnek; a mi jogunk mindahármat alkalmazza vegyesen. Az egyik rendszer a teljesen szabad alakulás rendszere, ahol az állam csak a cél megengedett voltát követeli, s a szabályszerű megalakulás egyuttal a testület jogi személyiségét is megteremti. A második rendszer szerint a törvény meghatározza a testület létrejöttének feltételeit s hatóságilag ellenőrizteti azok megtartását. A harmadik rendszer végül az állami előzetes jóváhagyás rendszere. Az első rendszert fogadja el jogunk általában a nem vagyonszerzés céljára alakult testületekkel (tudományos, társadalmi, művészeti célú egyletek stb.) szemben; az alapszabályok ugyan bemutatandók jóváhagyás végett a belügyminiszternek, de ez csak a cél megengedett voltának ellenőrzése végett történik. A második rendszer áll fenn a bányatársulatok, részvénytársaságok és szövetkezetek tekintetében; míg a harmadik rendszer egyes esetekre nyer alkalmazást, pl. a vízi társulatokra.

A testület, mint jogi személy, jogok és kötelezettségek alanya lehet a már érintett korlátok között. Nevében *szervei* cselekszenek, azaz azok az emberek, akik ilynemű cselekvésre a testületi szervezet szerint hivatvák. E cselekvésekből és mulasztásokból jog és kötelesség nem a cselekvő személyekre, hanem a testületre nézve származik, amely, mint önálló jogi gócpont, saját tagjaival szemben is külön áll. Nevezetesen nem csupán vagyonjogok, hanem nem vagyoni természetű jogok is illethetik: név, címer, pecsét, szerzői jog, szabadalom stb. Ami kárt a testület szervei e minőségükben harmadik személyeknek okoznak, azért a testület felelős.

A testület megszünésének eseteire nézve a speciális jogszabályok, esetleg az alapszabály, irányadók; elv az, hogy hacsak a testület kifejezetten a tagok életének és a testületben maradásának idejére korlátolva nincs, az nem szünik meg a tagok kilépésével vagy halálával mindaddig, amíg új tagok belépése vagy a régiek bennmaradása folytán annyi tag még van, amennyi a testületi célra szükséges. A megszünt testület vagyonának hovafordítása tekintetében elsősorban az alapszabály vagy törvényes rendelkezés irányadó; ilyenek hiányában a magánérdekű testület vagyona a még létező tagokat illeti meg, ellenben a közcélú testület vagyona az azt magába foglaló magasabbfokú testületre, végső sorban az államra száll át.

Az *alapítvány* oly vagyon, melyet az alapító az előírt alakban valamely köz- vagy magánérdekű célra állandó rendeltetéssel lekötött. A lekötött vagyont rendeltetésére az evégből alkotott szervezet vagy az ezzel megbízott szerv fordítja ; az alapítvány létesül, mihelyt a vagyon visszavonhatlan módon az alapítványi célnak alája van rendelve. Az alapítvány is jogi személy s e minőségében minden más személytől különböző jogalany, mely azokkal jogviszonyban állhat, velük szemben jogokat szerezhet és kötelezettségeket vállalhat, perben állhat stb. Ha az alapítványi cél lehetetlenné vált vagy megszünt, az alapítványt lehetőleg rokon célra kell fordítani s e részben a közhatóságnak kell a megfelelő intézkedéseket megtennie.

Családjog.

A családjog legfontosabb része a *házassági jog*, azaz a házastársaknak egymáshoz való jogi helyzetét rendező jogszabályok. Hazánkban csak az 1894. évi XXXI. t.-c. hozta be a kötelező polgári házasságot. A házassági törvény életbelépte (1895 okt. 1.) előtt a házassági jog hazánkban egyházi ügy volt, melyet minden elismert vallásfelekezet a saját egyházjogában kifejlett jogszabályok szerint intézett. Hogy házasságról egyáltalán szó lehessen, ahhoz szükséges, hogy egy férfi és egy nő a tisztében eljáró polgári tisztviselő előtt kijelentse azt a feltétlen és korlátozáshoz nem kötött kölcsönös akaratát, hogy egymással házasságot kötnek. Enélkül nincs házasságkötés, még érvénytelen házasságkötés sem ; enélkül az egész aktusnak semmi jogi jelentősége nincs. Ez gerince az aktusnak : azonban a házasság érvényes létrejötte még más előfeltételektől és formai kellékektől van függővé téve. Ily előfeltételek, hogy a házasuló felek cselekvőképesek és fejlettkoruak legyenek ; hogy a kiskoruak házasságukat törvényes képviselőjük beleegyezésével kössék meg, hogy a házasulók közt ne álljon fenn közeli rokonság, sógorság vagy oly viszony, melynélfogva az egyik fél a másikkal egyetértve, saját házastársának vagy a másik házastársának élete ellen tört. A formakellékekhez az említetteken kívül járul még két tanu jelenléte. Az anyakönyvbe való bevezetés és a tanuk aláírása azonban nem kellék.

A házasságkötést *kihirdetés* előzi meg, mely alól azonban felmentésnek van helye ; a kihirdetés a hirdetménynek az anyakönyvvezető hivatalos helyiségében 14 napon át való kifüggesztése utján történik. A házasság a 14-ik napot követő negyedik nap előtt nem köthető meg s ha 1 év alatt még meg nem köttetett, a kihirdetést meg kell ismételni.

Ha a jelzett előfeltételek és kellékek valamelyike hiányzik és felmentésnek vagy utólagos jóváhagyásnak nincs helye vagy az meg nem történt : a házasság érvénytelen. Az érvénytelen házasság vagy semmis vagy megtámadható ; mégis mindaddig, míg az arra jogosultak valamelyike az érvénytelenséget bírói úton nem érvényesíti, a látszólagos házasságot lényeges joghatásai szempontjából úgy kell tekinteni, mintha érvényes volna. Ha aztán az érvénytelenség bíróilag jogerősen ki van mondva : a házasságot elejétől fogva úgy kell tekinteni, mintha meg sem köttetett volna.

A *házassági akadályok* a házasságot részben semmissé vagy megtámadhatóvá teszik, részben pedig a házasságot érvényében nem befolyásolják ugyan, de a házasulókat s esetleg a közreműködő harmadik személyt is büntetésnek teszik ki. Ezen alapul a *bontó* és *tiltó* akadályok közti megkülönböztetés; emellett a bontó akadály ellenére kötött házasság is gyakran büntetés alá esik. Jelesül a házasság *semmisségét* eredményező bontó akadályok: 1. a házasulók valamelyikének cselekvőképtelensége; 2. vérrokonság és sógorság; 3. fennálló és nem semmis házassági kötelék; 4. a házastárs élete ellen törés, amint azt már ismerjük. Ehhez járul még a lényeges alaki kellékek mellőzése. A házasság *megtámadhatóságát* eredményező bontó okok: 1. a fejletlen kor; 2. a kiskorú házasságkötéséhez szükséges atyai, anyai, gyámi beleegyezés, esetleg gyámhatósági jóváhagyás hiánya; 3. kényszer; 4. tévedés s 5. megtévesztés bizonyos lényeges körülmények tekintetében. A *tiltó* akadályok tulajdonképpen nem akadályok, mert a házasságkötés érvényét, mint mondtuk, nem befolyásolják, csupán házasságkötési tilalmak; számuk jelentékeny s azért itt fel sem sorolhatók.

A házasság megkötését *eljegyzés* szokta megelőzni. Az eljegyzés különböző nemű két személynek az a megegyezése, hogy ők a jövőben egymással házasságot fognak kötni. Az eljegyzésből törvényünk szerint egyik félnek sem származik joga arra, hogy a másiktól a házasság tényleges megkötését követelje, s nem származik a másiknak olyannemű kötöttsége sem, hogy harmadik személlyel most már nem köthetne házasságot.

A *házastársak személyes jogviszonyából* eredő kötelezettségek ugyan bíróilag közvetlenül ki nem kényszeríthetők; de azért azok mégis jogi kötelességek s pl. az esetleges bontó perben megszegésüknek súlyos következményei lehetnek. Jogunk szerint a házastársak kötelesek a házassági hűséget kölcsönösen megőrizni és a nemi együttélésből folyó »házastársi tartozás«-t kölcsönösen teljesíteni, hacsak annak megtagadására valamelyiküknek jogos oka nincs. Kötelesek életközösségben együtt élni, s így jogos ok nélkül egyikük a másikat el nem hagyhatja s el nem űzheti. Kötelesek egymást kölcsönösen támogatni s egymással illően bánni. A család feje a férj, de köteles felesége jó tanácsait figyelembe venni; köteles a nőt illően eltartani. A nő elnyeri férje nevét, címét és polgári állását s jelesül nemességét is. A nő köteles a háztartás gondjaiban férjével osztozni, állásához mért személyes közreműködéssel is segélyére lenni; a házvezetés maga rendszerint a nő joga és kötelessége.

Ami a *házassági vagyonjogot* illeti, nálunk a nő teljesen szabadon rendelkezik vagyonával s vagyoni ügyeiben őt a férj külön meghatalmazás nélkül nem képviseli. Más a helyzet a *hozománynál,* mert annak kezelése és haszonélvezete a férjet illeti. A hozomány az a vagyon, melyet a nő vagy érette más a férjnek a házasélet terheihez való hozzájárulás gyanánt haszonélvezetül átad. A vagyonelkülönítés rendszere jogunkban a törvényes vagyonjogi rendszer, azaz az, mely más megállapodás híján irányadó; de a felek vagyonjogi viszonyukat szabadon rendezhetik, s csupán alaki kellék az, hogy annak érvényességéhez közjegyzői okiratba foglalás kívántatik meg.

A közszerzemény intézménye jogot ad az egyik házasfélnek, hogy a házasság megszűnésekor (tehát a másik fél halála vagy a házasság felbontása esetén)

a maga részére követelje annak a vagyonnak a *felét*, amelyet mindketten, vagy a másik házastárs a házassági együttélés tartama alatt szerzett. Amíg a házasság fennáll, a közszerzeményi jog csak remény, kilátás: annak nincs befolyása arra, kié valamely szerzett vagyontárgy, s nem ad jogot a másiknak semmiféle beavatkozásra; a közszerzeményi jog csak a házasság megszünésekor keletkezik s irányul a szerzemény felére.

Hazai jogunk gyümölcse a *hitbér* is, mely *törvényes* vagy *irott* hitbér: az előbbit a törvény, az utóbbit a házasfelek állapítják meg. Az első az elavulás utján van: a törvény a házas nő javára a házastársi tartozás teljesítéséért férje javaiból jutalmat biztosít, és pedig főuraknál 800 koronát, nemeseknél és polgároknál 400 koronát, a volt jobbágyoknál 80 koronát. Nyilván maradványa a nővásár ősi intézményének. Az irott hitbért is jutalmul igéri a férj vagy érte más a nőnek a házasság megszünése esetén. A kétféle hitbér együtt nem követelhető; egyikük a másikat kizárja.

A házasság megszünése. A házasságot a házasfelek nem szüntethetik meg, mint más szerződést, közös akarattal. A házasságot megszünteti az egyik fél halála, valamint az a tény, hogy a holttá nyilvánítottnak házastársa harmadik személlyel házasságot köt; ezenkívül a házasság csak bírói ítélettel szüntethető meg, melyhez bontó pör utján jut az ember. Bizonyos esetekben a törvény megengedi azt is, hogy a házasfelek csak a házassági együttélés bírói megszüntetését kérjék; s ez az *ágytól és asztaltól való elválasztás*. A mi házassági jogunk úgy a bontást, mint az ágytól és asztaltól való elválasztást kizárólag csak vétkességi alapon engedi meg; ezért a házasságot mindig »valamelyik fél hibájából« bontják fel; hiba, vétkesség nélkül nincs bontás. A bontó okokat a törvény egyenként és kifejezetten felsorolja; s azok részben olyanok, melyek önmagukban, a bírói mérlegelés teljes kizárásával, vonják maguk után a bontás kimondását (abszolut bontó okok), részben pedig a bíróra van bízva, hogy megítélje, vajjon azok az okok olyanok-e, hogy az éppen fennforgó esetben a házaséletet teljesen feldúlták (relatív bontó okok). Az abszolut bontó okok a következők: 1. a házasságtörés, melyet azonban bíróságaink, tekintettel a hozzá fűződő büntetőjogi következményekre, alig állapítanak meg; 2. a természetellenes fajtalanság; 3. a tudva kötött kettős (vagy többes) házasság; 4. a hűtlen elhagyás, melyet mint legenyhébb és legkönnyebben megvalósítható bontó okot a közös akarattal válni kívánó házastársak a törvény szellemének megkerülésére használnak fel; 5. a házastárs élete ellen törés; 6. a házastárs testi épségét vagy egészségét veszélyeztető módon való szándékos súlyos bántalmazása; 7. a házastársnak a házasság megkötése után halálra vagy legalább öt évi fegyházra, avagy börtönre történt elitéltetése. A relatív bontó okok csak részben vannak egyenként körülírva (gyermek bűnre csábítása, erkölcstelen életmód megátalkodott folytatása, a fent 7. alattinál enyhébb büntetés); egyébként csak azt mondja a törvény, hogy bontó ok oly cselekmény, amellyel a házastárs házastársi kötelességét szándékos magaviselettel súlyosan megsérti.

A szülők és gyermekek közötti jogviszony szabályozásánál is elsősorban az erkölcs elvei érvényesülnek, s a jog csak ama kereteket adja meg, melyekbe

tartalmat az uralkodó erkölcsi felfogás önt. Az idevágó intézmények gerince az atyai hatalom, mely alatt a törvényes, törvényesített és örökbefogadott kiskorú gyermekek állanak. A törvényesítés történhetik a természetes szülők utólagos házassága által és királyi kegyelem által. Az *örökbefogadás* tekintetében jogunk nem kíván meg, miként más jogok, bizonyos korkülönbséget az örökbefogadó és örökbefogadott közt. Törvényes leszármazók léte nem akadály, de az örökbefogadás a törvényes örökségi osztályrész (köteles rész) sérelmére nem szolgálhat. Az örökbefogadás törvényes öröködési kapcsolatot teremt az örökbefogadó után az örökbefogadott javára (de nem viszont) s esetleg atyai hatalmat is ad az örökbefogadó apának. Az örökbefogadó nemességének átszállásához külön királyi elhatározás kell.

Az atyai hatalom a gyermek nevelésére, a fölötte való felügyeletre, a gyermek képviseletére, vagyona kezelésére és a gyermek eltartására vonatkozó jog és kötelesség. A gyermek vagyonát az apa rendszerint számadás kötelezettsége nélkül kezeli s a vagyon haszonélvezete őt illeti. A gyámhatóság bizonyos fontos okokból az atyát atyai hatalma gyakorlásától meg is foszthatja. A házasságon kívül született gyermek nem áll atyai hatalom alatt; csak anyjával és nem annak rokonaival rokon, anyja nevét viseli, annak állampolgárságát, községi illetőségét, vallását követi s anyja gyámsága alatt áll. Viszont az atya köteles a törvénytelen gyermek eltartásáról is keresetképessége beálltáig megfelelő tartásdíj fizetése utján gondoskodni; míg ez meg nem történik, e kötelesség az anyát terheli. Ha a törvényes gyermek atyja nem él, vagy atyai hatalmától meg van fosztva, a kiskoruak *gyámság* alatt állanak. A gyámságtól különbözik a *gondnokság,* mely csak a vagyon kezelésére vonatkozik, míg a gyám az atyát van hivatva pótolni; s ehhez képest nagykoruak is állhatnak gondnokság alatt; így az elmebetegek, gyengeelméjüek, siketnémák, ismeretlen helyen távollévők, szabadságbüntetésre ítéltek, végül a tékozlók. Egyes esetekben kiskoruak, sőt a méhmagzat részére is gondnok kirendelésének van helye.

Öröködési jog.

Az ember halálával e világi érdekei, céljai megszünnek, és így a jogrendnek gondoskodni kell az e célok szolgálatára rendelt vagyon további rendeltetéséről, ha már egyszer minden egyes embert megtett önálló vagyoncélnak. A folyamatot, amelynek utján ez végbemegy, *öröködésnek,* magát a vagyont *hagyatéknak,* azt pedig, akinek vagyonába öröködés utján a hagyaték vagy annak valamely hányadrésze jut, *örökösnek* nevezzük. Az elhúnyt e minőségében az *örökhagyó.* Az öröködés feltételei: az örökhagyó halála; valakinek az öröködésre való jogosultsága. Az örökhagyó halálával az örökség »megnyílik«; az öröködésre való jogosultságot kizárja az örökségre hivatottnak öröklésre képtelensége, érdemetlensége és a joghatályos kitagadás. Az *öröklési képtelenség* már eo ipso kizárja a hivatottat az öröklésből; az *érdemetlenséget* bizonyítania kell annak, aki állítja; végül a *kitagadás* csak a törvényes osztályrésztől foszthat meg valakit. Jogunk szerint az örökös az örökséget annak megnyiltával: »ipso jure«, azaz minden további nyilatkozat vagy cselekvés nélkül,

szerzi meg; jogában áll azonban azt visszautasítani, mely esetben az arra száll, akire szállna, ha a visszautasító egyáltalán nem léteznék. A vissza nem utasított örökség már átszáll az örökös örököseire; ha tehát az örökös az örökhagyó halála után egy perccel meghal, az ő örököseinek jut az örökség.

Az örökösödés törvényes vagy végrendeleti örökösödés; az előbbi annyiban fog helyt, amennyiben az örökhagyó érvényes halálesetre szóló intézkedés hátrahagyása nélkül húnyt el.

A *törvényes öröklés* rendjében elsősorban a leszármazó törvényes és törvényesített gyermekek örökösödnek. Több gyermek közt a hagyaték egyenlően oszlik fel. Ha valamelyik gyermek kiesik az öröklésből, helyébe az ő gyermekei lépnek, s együtt kapnak annyit, amennyit az kapott volna. A törvénytelen gyermek sem atyja után, sem anyja rokonai után nem örököl; anyja után azonban igen, és pedig a *törvényes* gyermekekkel egyformán. Az örökbefogadott gyermek úgy vérszerinti, mint örökbefogadó szülője után örököl, ha az örökbefogadó szerződés másként nem intézkedik.

A leszármazók nemlétében beálló törvényes örökösödésnél lényeges különbséget okoz a vagyon *eredete*. Az a vagyon, amelyet az örökhagyó maga is ajándék vagy örökösödés útján elődjeitől szerzett, *ági vagyon*, és visszaszáll felfelé menő sorrendben azon ágbeli közvetlen elődre, esetleg ennek leszármazóira, amely ágból az a vagyon eredt. Visszaszáll pedig mindaddig, amíg ahhoz nem ér, aki a vagyont nem ily módon, hanem függetlenül szerezte. Ellenben ami nem ági vagyon, hanem *szerzemény*, az elsősorban az örökhagyó házastársára száll, ennek hiánya esetén pedig ugyan szintén a felmenők és oldalrokonok következnek, de egészen más rendben: t. i. apai és anyai ágon egyenlő fele-felerészben. A házastársak kölcsönösen örökölnek egymás után, ha lemenők nincsenek, a szerzeményben; leszármazók létében azok az özvegy nők, akik nemesi jog szerint élnek, mint *özvegyi örökséget* nyerik a férj díszruháját, ékszerét, ménese felét, hámos lovait és kocsiját, valamint egy gyermekrészét a férj szerzett ingóságainak; emellett azonban illeti őket is éppúgy, mint minden özvegy nőt, az *özvegyi jog*, mely az egész hagyaték életfogytig, illetőleg az özvegy újból való férjhezmeneteléig tartó haszonélvezetében áll.

Ha az eddigiek szerint hivatott örökös nincs, a hagyaték a szent koronára, vagyis az államkincstárra száll.

Végrendelet az örökhagyónak az az egyoldalú intézkedése, amellyel vagyonának a halála utáni sorsát meghatározza.

Az örökös az örökség megnyiltával urává válik az örökségnek; azonban az abban foglalt vagyont az örökhagyó adósságai oly módon terhelik, hogy abból a hitelezők végrehajtás útján kielégítést szerezhetnek. Sőt ha egyszer a vagyon az örökös vagyonába átment, az örökös a saját vagyonával is felel a hitelezőknek örökrésze értéke erejéig.

Akinek az örökhagyó nem egész vagyonát vagy vagyona bizonyos hányadát, hanem csak egyes megnevezett vagyontárgyakat juttat, az *hagyományos*, s az ily intézkedés *hagyomány*.

Az egyenes leszármazó örökösöket és a szülőket *törvényes osztályrész (kötelesrész)* illeti, amely felét teszi annak, amit az illető örökös végrendelet

nemlétében kapott volna, s amelytől az csak kitagadás vagy lemondás esetén esik el. A törvényes osztályrész megilleti az örökbefogadott gyermeket az örökbefogadó szülő után és a törvénytelen gyermeket anyja után. A jogosult azt pénzben és minden korlátozástól vagy levonástól menten kapja.

Dologjog.

Mint említettük, a vagyonjogi rend alapintézménye a *tulajdonjog,* mely meghatározza, hogy valamely egyes dolog mely vagyonhoz tartozik, mely vagyon céljainak van alárendelve. Minthogy azonban e célnak igen gyakran megfelel már az is, ha a dolog nem a maga használhatóságának minden vonatkozásában, hanem csak bizonyos vonatkozásokban tartozik az egyik vagyonkörbe, egyébként azonban bennmaradhat a másikban: bizonyos típusok fejlődtek ki, amelyek szerint a dolgok egyes szolgálatait önállósítani, külön *dologi joggá* tenni lehet. Ilyen dologi jogok: a *zálogjog* és a különböző *szolgalmak.* Az eredeti jogfelfogás az volt, hogy dologi jog tárgya csak dolog, azaz a külvilágnak valamely testileg is különvált, elhatárolt része lehet; a forgalom kifejlődésével azonban szükségessé vált jelesül a jogokon való dologi jogok lehetőségét, valamint a nem testi dolgokon, hanem mindennemű gazdasági javakon (például villanyosság) való dologi jog lehetőségét is elismerni.

a) *A tulajdonjog.*

A *tulajdonjog* a legáltalánosabb jogosultság: a magáéval mindenki tehet amit akar mindaddig, amíg azzal mások jogát nem sérti s a saját kötelezettségeit teljesíti. Többek közt benne van a tulajdonjogban: a dolog birtokára irányuló jog, az a jog, hogy a tulajdonos a dologra való behatásból mást kizárhat, a dolog használatára való jog, végül a dolog megváltoztatására, megsemmisítésére, elidegenítésére, megterhelésére irányuló jog. Korlátai a tulajdonjognak: a kisajátítás, melynek azonban csak közérdekből van helye s melynél fogva a tulajdonos a maga dolgát kárpótlás ellenében másnak köteles átengedni; a vizekre és csatornákra, a futóhomok megkötésére, erdő- és mezőgazdasági, politikai célokra, vadászat, halászat, bányászat szempontjaiból fennálló korlátozásai. Mint magánintézkedések korlátolják a tulajdonjogot a hitbizomány, az elidegenítési és terhelési tilalmak, a visszavásárlási és elővásárlási jog. Uratlan dolgok tulajdonát elsajátítás útján szerezhetjük meg. Egyébként a tulajdonszerzés módjai származékosak és eredetiek aszerint, amint már meglevő tulajdonjogot a »jogelőd«-től szerzünk, vagy a jog csak a mi személyünkben keletkezik. *Eredeti szerzés:* a gyümölcs tulajdonának megszerzése, a feldolgozás, egyesítés, vegyítés, elbirtoklás utján való tulajdonszerzés. Az *elbirtoklás* azon alapszik, hogy az emberemlékezetet meghaladó birtoklás túlnyomó valószínűség szerint jogos birtoklás s hogy a nagyon is rég elmult jogviszonyok bolygatása a jogbiztonságot veszélyezteti. Ezért az, aki 32 (bizonyos személyekkel szemben 40, 100) éven át békésen birtokolt valamely dolgot, — legyen az ingó vagy ingatlan — annak elbirtoklás utján tulajdonosává lett s tulajdonjogát ingat-

lannál be is kebeleztetheti. Különben nemcsak tulajdon, hanem más dologi jog is szerezhető elbirtoklás által, amint hogy általában a tulajdonjog megszerzésének módjai egyéb dologi jogoknál is hasonlók. *Származékos szerzés:* az ingók tulajdonának megszerzése átadás által s az ingatlanoké bekebelezés által.

b) *A zálogjog.*

A *zálogjog* a zálogul szolgáló vagyontárgyat nem a maga egészében hajtja a jogosult vagyoncél uralma alá, hanem annak csak egy bizonyos használhatóságát; t. i. azt, hogy a jogosult a zálog értékéből az azzal biztosított követelése erejéig magát kielégíthesse. A zálogjog alapulhat azon, hogy a tulajdonos másnak zálogjogot engedélyez, vagy azon, hogy bizonyos esetekre maga a törvény zálogjogot enged, azaz megengedi, hogy valaki magát egy bizonyos vagyonból kielégíthesse. Utóbbi az ú. n. *törvényes zálogjog* s legismertebb példája a bérbeadónak az a joga, hogy bérkövetelését a bérlemény területén levő dolgok elárvereztetése utján hajthassa be. Ingókra vonatkozó zálogjog: *kézi zálogjog,* mert a zálogtárgynak kézről kézre való átadását kivánja meg; ingatlanokra vonatkozó zálogjog: *jelzálogjog,* mert azt csak a telekkönyvbe vezetik be, tehát az csak »jelképes« zálog. A zálogjog nem jogosítja fel a hitelezőt arra, hogy a zálogot eladja és a vételárból magát kielégítse: neki előbb pert kell indítani, hogy a bíróság kötelezze az adóst annak tűrésére, hogy ő magát a zálogtárgyból végrehajtás utján kielégítse; s csak a végrehajtás és árverés folytán befolyt pénzből kapja meg a hitelező a maga követelését. A kézi záloghitelezőnek azonban joga van a dolgot magánál tartani. Neki ez szolgál biztosítékul; a jelzálogos hitelezőnek pedig az, hogy bárki is szerzi meg utóbb az ingatlant, azt csak a jelzáloggal terhelten szerezheti meg. Zálogjog tárgya lehet minden, ami értékesíthető; tehát nemcsak testi dolog, hanem minden átruházható jog, minden vagyoni követelés és jelesül maga a zálogjog is. Utóbbi esetben *alzálogjogról* beszélünk, amely a főzálogjog sorsától és fennállásától függ.

c) *A szolgalmi jog.*

A *szolgalmi jog* folytán valamely idegen dolog tulajdonosa tűrni köteles, hogy azt a dolgot bizonyos vonatkozásokban más használja. A szolgalom *telki szolgalom,* ha valamely telek mindenkori tulajdonosát illeti, és *személyes szolgalom,* ha személyhez van kötve. Előbbiek közt vannak házi és mezei szolgalmak; utóbbiak leglényegesebbje a haszonélvezet. A szolgalmak is dologi jogok és telekkönyvi bekebelezésre alkalmasak; ezért azokat nemcsak a kötelezett másik fél, hanem minden harmadik személy is respektálni tartozik.

d) *A szellemi tulajdonjog.*

Már említettük, hogy a dologi jog fogalmát a testi dolgokról az élet kényszerűsége kiterjesztette a jogokra is és jelesül a dologi jogokon, követeléseken való dologi jog létét is kénytelen volt elismerni. Hasonló eszmemenettel

tört magának utat a szellemi javakon való tulajdon, *szellemi tulajdonjog* fogalma is; azonban utóbb az analógia nem talált egészen, s ezért e jogok önállóan fejlődtek tovább. Ilyen jog a szerzői jog, a szabadalom, a védjegy, a minták és mustrák oltalmából származó jog. Valójában e jogok kétféle alkotó elemből vannak összetéve. Az egyik az az elismerés, melyet a társadalom a maga haladása úttörőinek juttat, amikor biztosítja őket, hogy szellemi produktumukat mindenki mint az övékét ismeri el, azon beleegyezésük nélkül senki változtatást nem tehet stb.: a dolog *szellemi* része, melyet a mai elmélet logikusan foglal bele a személyiségi jogok körébe, s melyet mi mint a társadalmi szervezet jogába tartozó intézményt tekintünk. A másik azonban e jogok gazdasági kihasználásának kizárólagossága, amit a társadalom a szerzőnek nyujt, privilégium arra, hogy a forgalombahozatalból származó haszon csak őt illesse. *Ez* az oldala e jogoknak *vagyonjog*, mely a forgalomnak is tárgya, mely átruházható, örökölhető, zálogbaadható, mert vagyonalkotórész, vagyontárgy. Aki e jogok bármelyikét megsérti, jogbitorlást követ el és a sérelem abbanhagyására, az okozott kár megtérítésére kötelezhető s túlnyomó részben büntetés alá is esik.

e) *Kötelmi jog.*

A kötelmi jogban arról van szó, hogy mily körülmények közt és mily okokból származhatik valaminek teljesítésére vagy abbanhagyására irányuló kötelezettsége egyik személynek a másikkal szemben, s mi lehet a tartalma az ilyen kötelezettségnek; végül szó van azokról az egyes típusokról, melyeket a forgalom kifejlesztett. E típusok azonban sokkal szabadabbak mint a dologi jogban, s az érdekeltek részéről rendszerint meg is változtathatók, sőt új tipusok keletkezése is lehetséges; mert a modern jog elvileg az *ügyletkötés szabadságának* alapján áll, s így az a jog, amit a felek megegyezésükkel kölcsönösen megállapítottak. Az, aki valamely teljesítésre köteles: az *adós*, az pedig, aki annak elfogadására jogosult: a *hitelező*. A teljesítésre való kötelezettség hátterében áll annak bírói *kikényszeríthetősége:* ha az adós nem teljesít, a hitelező őt per és ítélet utján erre bíróilag kötelezheti, s ha a bírói parancsnak eleget nem tesz, az állam a teljesítést vagy legalább annak pénzbeli egyenértékét az adós vagyonából maga juttatja a hitelezőébe. A szoros értelmű vagyonjogban ez végső szava a jognak, úgy hogy a vagyoni teljesítés kényszere végeredményében nem is a személyhez szóló parancs a teljesítésre, hanem az állam ama kijelentése, hogy az érvényes kötelem folytán annak tárgya menjen át az adós vagyonból a hitelező vagyonba (l. fent). A társadalmi szervezet jogából fakadó kötelmekre ezt nem lehet mondani: ott azok nemteljesítésének hátrányos vagyoni következményei (kártérítés stb.) büntetés jellegével birnak, s céljuk elsősorban motivumot teremteni a kötelezettben arra, hogy kötelességét teljesítse. Némely kötelemnek ily jogi kikényszeríthetősége nincs; ezek az ú. n. *naturális kötelmek*. Ilyenek pl. a játékból és fogadásból származó szerződések, s jelesül a tőzsdei különbözeti ügyletek: érvényes szerződések, mert aki teljesíti, az nem követelheti vissza amit adott, de bírói úton ki nem kényszeríthetők.

A kötelem *tartalmát* a forgalomban uralkodó *jóhiszeműség* alapján kell meghatározni. Az adós nem azt köteles teljesíteni, ami a kötelem külső megjelenésének szószerinti szövegében benne áll, hanem azt és úgy, amit és ahogyan ilynemű kötelezettségeket az ő helyzetében lévő tisztességes emberek teljesíteni szoktak. Ezt jelenti az a jogi közmondás, hogy mindenki »a jó családapa gondosságával köteles eljárni«, hogy a kereskedő »a rendes kereskedő gondosságával«, a fuvarozó »a rendes fuvarozó gondosságával« tartozik. Ez bizonyos ingatagságot visz ugyan a jogba; de erre a forgalomnak is szüksége van, nehogy a merev formák az igazságosságot és tisztességet kössék gúzsba (Shylock esete Shakspere »Velencei kalmár«-jában). Csupán kivételesen vannak a mai jogban is *szigorú* kötelmek, amelyek a kötelem alapjából folyó megváltozhatatlan tartalommal birnak. Ilyen jelesül *a váltóból* és a *bemutatóra szóló értékpapirból* eredő kötelem, melynek tartalma szigoruan annak szövege szerint határozandó meg. De ez a szigor éppen az, ami azok értékét megadja, s a szigorú teljesítési kényszer kedvéért tartja fenn azokat a forgalom.

Kiválóan jelentős *tárgya* a kötelemnek a *pénz*. A pénzszolgáltatás a gazdaságilag legfontosabb, jogászilag legnehezebben megkonstruálható faja a szolgáltatásnak. A pénzbeli kötelmet a teljesítés idején érvényes pénznemben kell teljesíteni, hacsak a pénznemet kifejezetten meg nem állapították. A pénzszolgáltatás járuléka a *kamat*; azonban kikötés folytán járhat kamat más helyettesíthető dolog után is, pl. búza után. Mai jogunk szerint az uzsora meggátlása végett 8%-nál magasabb kamat bíróilag nem érvényesíthető, telekkönyvileg be nem kebelezhető, közokiratba nem foglalható. Kamat alatt e részben bárminő nevű mellékszolgáltatást kell érteni. A 8%-nál kisebb kamat sohasem állapíthat meg uzsorát; azonban az annál nagyobb kamat kikötése sem uzsora, csak akkor, ha ez a kikötés az adós szorult helyzetének, tapasztalatlanságának vagy könnyelműségének kihasználásával történt, a szolgáltatás és ellenszolgáltatás egészen aránytalan és az ügylet az adós vagyoni romlásának előidézésére alkalmas. Az ilyen jogügylet semmis.

Kötelmek, mint mondani szokás, jogügyletből, vétségből vagy magából a törvényből származnak. *Jogügylet* az adósnak akaratkijelentése, melynek célja az abban foglalt jogkövetkezmények előidézésében áll. A jogügyletek *egyoldaluak* és *többoldaluak* aszerint, amint azok létrejöttéhez csak egy vagy pedig több akaratkijelentés szükséges; a két- vagy többoldalú jogügyletet *szerződésnek* nevezzük. A jogügyletek továbbá *ingyenesek* vagy *visszterhesek* aszerint, amint a teljesítéssel viszontteljesítés áll-e szemben vagy nem. A jogügylet nem irányulhat lehetetlen, jogilag tiltott vagy erkölcstelen teljesítésre; s tévedés, kényszer vagy megtévesztés is érvénytelenné teszi. A jogügyleti akaratot nemcsak személyesen, hanem erre meghatalmazott *képviselő* útján is ki lehet jelenteni, ha ezt egyes esetekben a törvény nem tiltja, mint pl. a házasságkötésnél. A képviselőként fellépő személy meghatalmazásáról a másik félnek meggyőződést kell szereznie; mert ha a meghatalmazás hiányzik, a jogügylet nem köti azt, akinek nevében az »álképviselő« fellépett. A jogügyleti akaratot általában bármily alakban ki lehet fejezni, hacsak a törvény vagy a felek maguk bizonyos esetekre külön alakszerűséget elő nem írtak.

Az *egyoldalú kijelentés* elvben és általánosságban nem eredményez kötelmet. Csak egyes esetekben, jelesül a díjkitüzés, az ajánlattétel és az értékpapir kibocsátása már az egyoldalú nyilatkozat folytán nyer kötelező erőt.

A két- vagy többoldalú jogügylet, azaz a *szerződés* különböző osztályozásai közül legfontosabb az *egyoldalú* és *kétoldalú szerződés* közti megkülönböztetés. Ha ugyanis mindkét fél kölcsönösen és olyként igéri a szolgáltatást, hogy mindegyiknek kötelezettsége csak a másiknak szolgáltatására való tekintettel áll fenn és viszont : a szerződés kétoldalú, vagy kölcsönös ; egyébként egyoldalú. A legszokásosabb szerződések : adásvétel, csere, bérlet, kétoldalúak ; kölcsön, haszonkölcsön, ajándékozás : egyoldalúak. Mások, mint pl. a megbízás, lehet egyoldalú is aszerint, amint a megbízás teljesítéseért ellenértéket kötnek-e ki a felek vagy nem. A szerződésben kikötött teljesítés biztosítására szolgálnak az ú. n. mellékkikötések : foglaló, kötbér, bánatpénz kikötése.

A *vétségből* annyiban származik kötelem, amennyiben az, aki jogellenes cselekményt szándékosan vagy gondatlanságból elkövet, az ezáltal okozott kárt megtériteni köteles. Cselekmény nemcsak az aktív cselekedet, hanem a mulasztás is. Ilyen mulasztás többek között az is, ha az ember megbizottait, akikkel valamit végeztet, nem választja meg elegendő gonddal, valamint ha a gondjaira bízott gyermekek, őrültek, gyengeelméjüek stb. fölötti szükséges felügyeletet elmulasztja.

Számos kötelem magán a törvény parancsán alapul : így különösen *kártérítésre* gyakran kötelez egyeseket a törvény minden vétkesség híján is. Aki állatot tart, felelős az azáltal másnak vagyonán okozott kárért ; aki mások egészségére, testi épségére, különös veszéllyel járó üzemet tart fenn (vaspályák, gyárak, hajózás), felelős az üzem körében beálló károkért ; a gazda felelős a cseléd megbetegedéséből származó kárért — mindez esetekben azzal a kivétellel, hogy ha a kárt nem maga a károsult okozta szándékosan vagy gondatlanul.

A kötelem megszűnik *teljesítés* utján : ez annak természetes megszünésmódja, mert hiszen azért hozták létre a felek, hogy teljesedésbe menjen ; megszűnik *beszámítás* utján is, amennyiben az adós a hitelezővel szemben fennálló hasonnemű, lejárt és határozott követelését beszámíthatja. Ez azonban a mi jogunk szerint csupán perben, beszámítási kifogás alakjában történhetik. Megszűnik a kötelem még újítás, elengedés, elévülés és a teljesítés utóbb beállt lehetetlensége folytán is. Az elévülési idő általában 32 év ; vannak azonban egyes esetekre rövidebb, ½, 1, 3, 10 éves elévülési határidők is megszabva.

Az egyes kötelmek köréből csak a szociális szempontból előtérben állókat említhetjük. Az *adásvételről* a kereskedelmi jogban lesz szó. *Kölcsönszerződés* akkor jön létre, ha valakinek tulajdonul helyettesíthető dolgokat oly kikötéssel adnak át, hogy ugyanazon nemben és minőségben ugyanannyit adjon majd vissza. A *szolgálati szerződés* által a szolgálattételre vállalkozó személy a szolgálatadó irányában bizonyos szolgálatok megtételére, emez viszont bizonyos díj (bér) fizetésére kötelezi magát. A szolgálati szerződés átalakítása, szocializálása körül folyik a leghevesebb küzdelem a szocialisztikus irány és a fennálló jog védői között. Egyes eredményei a szocializmusnak a mi jogunk-

ban is kétségtelenek. A szolgálatadó köteles mindazt létesíteni és fenntartani, ami az alkalmazottak életének, testi épségének és egészségének lehető biztosítására szükséges; az ennek elmulasztásából eredő kárért felelős; bizonyos korlátolt ideig köteles az alkalmazott megbetegedése esetén gyógyíttatásáról gondoskodni — ez azonban nem mint általános szabály, hanem csak a munkavállalók egyes kategóriáira nézve van kimondva. A *vállalkozási szerződésben* a vállalkozó valamely munka előállítására, a megrendelő pedig a munka díjának megfizetésére kötelezi magát. A *kezesség* az a szerződés, melynél fogva a kezes a hitelező irányában arra kötelezi magát, hogy a főadós tartozásának teljesítéseért helyt áll. A kezesség *készfizető kezesség*, ha a kezes a főadóssal egyetemlegesen igéri a fizetést, úgy hogy a hitelező nem köteles követelése behajtását előbb a főadóson megkísérelni, hanem tetszése szerint fordulhat a kezes vagy a főadós ellen.

Kereskedelmi jog.

A kereskedelmi jog a kereskedők és kereskedelmi ügyletek joga — túlnyomó részében maga is a magánjog ága. Vannak kereskedelmi jogi szabályok, amelyek közjogi vonatkozásuak; de ezek a szabályok nem oly jelentősek mint a magánjogi természetű, a forgalmat rendező jogszabályok. Ha a magánjog a jogrendszer legfontosabb részének mondható, úgy a kereskedelmi jogé viszont a dicsőség, hogy a magánjogon belül a magánjog fejlődésének útmutatója, úttörője. A kereskedelmi jog a nemzetközi forgalom révén a nemzetközi egyenlősítést viszi be a jogba és amellett jelentős része van a szociálpolitikai reformok előkészítése körül is.

Két ízben is volt a kereskedelmi jog társadalmi eltolódások, társadalmi változások előhirnöke, bejelentője. A középkor városaiban a kereskedő polgárság teremtette meg a városi szabadságot; a kézművesipart is ugyancsak a kereskedő polgárság juttatta a városi szabadsághoz. A kereskedőbíróságok fejlesztették ki a kereskedelmi jogot: a céhjogot, amely azonban kihatással volt a többi rendekre is. A kereskedelmi jog az úgynevezett harmadik rend politikai szervezésével elvégezte első nagy társadalmi munkáját.

A második társadalmi átalakulás a mi korunkban folyik. A nagytőke életre kelti a kereskedelmi társaságokat és ezzel roppant vagyonoknak egy csomóba való felhalmozódásának nyitja meg útját. Minden érték mozgóvá válik; értékpapir, váltó, bankforgalom, tőzsde a nagyipar nemzetközi eloszlását teszik lehetővé. Csak a kartellek és a trustök nagy hatalmára kell gondolni: látjuk, hogy a kereskedelmi jog hatalmas erőgyűjtőket teremtett meg. A nagyipar szükséges, hogy az emberi kultura szolgálatába hajtható természeti erőket a lehetőségig értékesítse, hogy megvesse a világkereskedelem alapjait; és a világkereskedelem nyomán ki fog sarjadni — a világjog.

A kereskedelmi jog intézményei hovatovább általánosulnak, a közönséges magánjog tételévé lesznek és amíg így egyre szűkül a kereskedelmi jog területe, másrészt új feladatok feltolulásával mindig nyer kiterjedésben. Bárminő fejlett és korszerű legyen is a közönséges magánjog, a külön kereskedői osztály léte-

A B C D E F

G H I J K L

M N O P Q S

T U V Z X Y

a b c d

Jenikém édes Jenny vagy? Nem jönnél te is Amerikába?

Jenny a... Jenny a... Jenny a... Jenny a...

A PÁRIZSI TŐZSDEÉPÜLET.

zése és a nemzetközi forgalom mindenha azt fogják eredményezni, hogy a magánjog mellett ott lesz a kereskedelmi jog is. Az értékpapirügyletek, a banküzlet és a tőzsdei forgalom, a nemzetközi pénzpiac mindig fog oly feladatokat teremteni, amelyekre szabályozást csak a külön kereskedelmi jog adhat. A kereskedelmi jog szükségességének az az alapja, hogy a kereskedelem előrehaladottabb jogigényeinek az általános magánjog nem tud megfelelni. Ha a kereskedelmi jog a forgalmi viszonyok egy részét kiveszi az általános magánjog szabályozása alól, hogy a maga uralma alá vonja, úgy el kell a viszonyokat élesen különíteni, meg kell jelölni a kereskedelmi jog alkalmazási területének határait.

Ez az elkülönítés törvényeinkben sem történik meg kellő szabatossággal: a kereskedelemből eredő jogviszonyok, »kereskedelmi ügyek« fogalma törvényileg meghatározva nincs. Következtetés utján azonban megállapítható, hogy a törvény a kereskedelmet tágabb értelemben veszi mint a közönséges életfelfogás: alája fogja az egész *ipart*, sőt az iparral kapcsolatos őstermelést is, ha az a kereskedelmi forgalomra nagyobb kihatással bír s kereskedelmi elvek szerint folytatják; továbbá jogunk egyenlőnek veszi a kereskedelemmel az azt biztosító, előmozdító, lehetségesítő tevékenységet. Sem a kereskedés iparszerű folytatása, sem a nyerészkedő (spekulativ) szándék nem lényeges kritériumok. Az ingatlan javak forgalmát azonban a törvény kiveszi a kereskedelmi jog uralma alól. A kereskedelmi jog tárgyalását általánosságban két részre osztják: az elsőben szólnak a *kereskedőkről* és *kereskedelmi társaságokról;* a másodikban a *kereskedelmi ügyletekről.*

Perjog.

A jog nemcsak meghatározza a személyek társadalmi szerepét, nemcsak megalkotja a vagyoni gócpontokat, nemcsak felosztja ezek között a világi javakat, hanem, hogy mindezt kellő nyomatékkal tehesse, a maga túlnyomó erejét rendelkezésére bocsátja annak, aki jogaiban sérelmet szenvedett vagy akit jogai gyakorlásában veszélyeztetnek s gondoskodik arról, hogy a sérelmet jóvátegyék s a veszélyeztetés megszünjön. Evégből az eljárás egy bizonyos módjának megállapítása, sokoldalú és szerteágazó közjogi szervek felállítása válik szükségessé; az erre vonatkozó szabályokat a *polgári törvénykezés* neve alá foglalják s két főrészre osztják, a *peres* és a *perenkívüli* eljárásra. Az elsőnek a középpontjában a *polgári per* áll, az a hivatalos eljárás, amellyel a magánjogában sértett fél a bíróságnál *itéletet* nyer, azaz közhitelű kijelentését annak, hogy mit köteles teljesíteni az ellenfél a helyes jogállapot előteremtése végett; s csak ha az ennek a bírói parancsnak nem tesz eleget, akkor kerül a sor a *végrehajtásra,* azaz arra az eljárásra, mellyel az állam a bírói parancsnak kényszer útján is érvényt szerez. A *perenkívüli* eljárás a végrehajtáson kívül a magánjogi viszonyokra vonatkozó mindennemű eljárási szabványok gyűjteménye, minők a csődeljárást, a telekkönyvi rendtartást, az örökösödési, gyámhatósági, anyakönyvi eljárást stb. rendező jogszabályok. Ehelyütt csak a perrel foglalkozunk; azzal is csupán alapvonásainak megismerése végett.

A per *szükséges rossz. Szükséges,* mert még a képzelhető legtökéletesebb magánjog sem tartalmazhat kétségtelen döntést minden konkrét jogesetre:

lévén az élet esélyei előre kiszámíthatlanok. *Rossz,* mert a feleket idővesztességnek teszi ki, a feleknek és az államnak rengeteg pénzáldozatába kerül, a perbeviteltől a végeldöntésig interimisztikus állapotot teremt a jogbiztonság nagy kárára; a békés együttműködést — az állami lét e sarkalatos előfeltételét — veszekedni vágyó emberek pörlekedése által veszélyezteti, s végül az igazságot csak az esetek többségében, de nem minden esetben deríti ki, mert a legjobb perrendtartásnak is számtalan a hiánya s a legjobb bírák is gyarlók. De hogy *szükséges,* azt bizonyítja az, hogy még a legkezdetlegesebb nép életében is a »bölcsek«, »vének« az uralkodó közfelfogás alapján, bár különben talán kényszerítő szabálytól függetlenül, *itélnek,* azaz megállapítják a sértés fennforgását és reparációra *kötelezik* a sértőt; s ez itéletet a társadalom (az állam) *végrehajtja,* azaz annak teljesítését kikényszeríti.

Míg a kezdetleges társadalmakban csak a választott biráskodás dívik, addig a mai állam a maga polgárait kényszeríti arra, hogy igazuk érvényesítése végett hozzá forduljanak. Más módon igazságot venni tilos vagy legalább is csak kivételképen megtűrt állapot. Ez a »más mód« az *önvédelem* és az *önsegély.*

A jogvédelem nem mindig kíván már létező sértést; már a római jog is s még fokozottabb mérvben a mai jog a puszta *veszélyeztetést* is elég oknak tartja arra nézve, hogy a veszélyeztetett egyén az állam védelmét igénybe vegye. Kétségtelen ez a büntetőjogi védelemre nézve (kísérlet, kihágások); de a mai jogban feltétlenül elismerik a magánjogi védelem szempontjából is.

»Per« már most annyi mint »vita«, ellentétes érdekű és tartalmú állítások egymásutánja. Az elnevezés tehát meglehetősen külsőleges, éppúgy mint a középkori latin név: processus, mely a pernek változó, *drámai* jellegét domborítja ki és fogalmilag nem is egészen találó. A per *közjogi* viszony, mert az állam a maga közjogi szuverén hatalmánál, felségjogánál fogva követeli magának és teljesíti az állampolgárok magánérdekei megvédését. Éppen azért az állam a feleket a perben bizonyos magatartásra kötelezi s e szabályainak be nem tartásához joghátrányokat fűz.

Az eljárás, melyet a bírónak és a feleknek követniök kell, a célszerűség jegyében született; s ezért alapvonásai a legköznapibb célszerűségi megfontolások alapján felismerhetők. Két vagy több ember közt jogi vita támad; nézzük, hogy azt a bíró hogyan döntheti el legigazságosabban. Mindenekelőtt meghallgatja azt, aki a vitakérdést eléje terjeszti, utána pedig a másik felet: mit szól az mindehhez. E célból szükségessé válik annak megidézése, ha ugyan együtt meg nem jelentek. A kettőt kollektiv névvel *ügyfeleknek* nevezik; azt, ki a vitát a bíró elé terjeszti, *felperesnek,* a cselekményt, mellyel ez az előterjesztés megtörténik, *keresetnek,* azt az ügyfelet, aki ellen a kereset irányul, *alperesnek* hívjuk. Bíró és ügyfelek együtt a per *főszemélyei* — nélkülök nincs per. Az esetleg a perben szereplő egyéb személyek (nevezetesen a bíróság részéről: a segédhivatalok, más hatóságok stb., a felek részéről: az avatkozó, a szavatos, a meghatalmazott, az ügyvéd): *mellékszemélyek* vagy *segédszemélyek.*

Alperes azután kettőt tehet: 1. beismerheti az ellenfél állításait, 2. tagadhatja. Első esetben a vita be van fejezve s ennyiben áll még ma is

az a régi elv : confessus pro judicato habetur. Második esetben szükségessé válik a való felderítése. Hogy történhetik ez ? A felek puszta állítása, világos, nem ad semmi alapot a döntéshez már azért sem, mert épp két ellentétes állítás fekszik a bíró előtt, s egyelőre nincs ok arra, hogy az egyiknek a másik előtt előnyt adjon. A bíró tehát kutatni fog oly *tények* után, melyekből ő azt a következtetést vonhatja, hogy a felperes kereseti állítása igaz vagy nem igaz. Felperesnek érdekében áll ily tényeket minél nagyobb számban és minél meggyőzőbb hatással *felhozni,* s a bíróban azt a meggyőződést kelteni, hogy állítása igaz. De még e tények felhozása után is a lelkiismeretes bíróban csak egy *hypothetikus* ítélet keletkezhetik ilyformán : *ha* ezek és ezek a tények valóban megtörténtek, *akkor* alperes köteles . . . — Már most a feltételes döntést kategórikussá kell emelni. Azt a »ha«-t be kell bizonyítani, a bíró szemei előtt valósággá tenni. A mi független bíránk e terhet bizonyosan felperesre fogja róni, mint aki amaz állításokat a bíró elé hozta, aki ezért legjobban fogja tudni, honnan szedje bizonyítékait s akinek mindenekelőtt érdeke, hogy azok valósága bebizonyuljon. Persze sok oly körülmény adhatja elő magát, melynél fogva a bizonyítást csak alperes eszközölheti vagy legalább sokkal könnyebben mint felperes, s ezt a bíró figyelembe fogja venni. Vannak ismét tények, melyek felhozása alperes érdeke, s melyek alkalmasak arra, hogy még felperes állításainak valósága esetén is alperest kedvezőbb helyzetbe hozzák *(kifogások) :* ezek bizonyítását bíránk alperesre fogja hárítani. E tényekkel szemben állhatnak ismét felperesre nézve kedvező egyéb tények, melyek bizonyítása ismét felperesre hárul és így tovább. Ha így a tények tisztába vannak hozva, azaz a fel- és alperesi állítások közül ki vannak választva azok, melyek igazaknak bizonyultak, akkor a bíró megalkothatja magának következtetés útján a döntést. És pedig ily módon : a jogszabályok általános alakban vannak szövegezve, azaz úgy, hogy bizonyos feltételekhez (jogi tények) bizonyos következmények (joghatások) vannak fűzve. Ha már most a bíró ama jogi tények fennforgását konstatálta, kikeresi a jogszabályok tömegéből éppen azt, amely ezen jogi tényhez fűzi a joghatást, s ezen joghatást *ítéletkép* arra a konkrét esetre alkalmazza. Ez a döntés egy szempontból mindig hipothetikus marad : hozzá gondolandó mindig az a feltétel : *ha egyéb nem történt.* A felek ugyanis nem ellenőrizhetők abban a tekintetben, hogy minden tényt felhoztak-e a vitakérdésre nézve ; hiszen esetleg igen fontos tényekről maguknak nincs tudomásuk (pl. hogy a végrendelet, melynek alapján felperes perrel lépett fel, hamis). A bírói döntés tehát csak a felhozott tények elbírálásán alapulván, csak addig felel meg az igazságnak, amíg egyéb, a vitakérdésre befolyással bíró tény nem történt. Akkor, ha az igaz tények kiválasztása és a bírónak említett logikai működése helyes volt, az ítélet is, az uralkodó jog szerint, helyes lesz. Ez az eset azonban — közös emberi voltunk és gyarlóságunk következtében — sokszor nem áll be. A jog az ilyen helytelen ítéleteket orvosolni kívánja (perorvoslatok) s csak ezek kimerítése után van a per végleg befejezve.

Megjegyzendő azonban, hogy amikor az eddigiekben »vitá«-ról szóltunk, csak az esetek többségét tartottuk szem előtt s nem akartuk azt kifejezni, hogy a perben a magánjogi viszonynak mindig vitásnak kell lennie, vagyis hogy az alperes a perbe vont magánjogi viszonyt tagadja vagy ellene kifogásokkal éljen.

A per akkor is létrejön, ha az alperes a perbe vont magánjogi jogviszonyt beismeri. A per célja ugyanis az, hogy a felek cselekvése egy bizonyos magánjogi viszonyra nézve köztekintély mellett meghatározva legyen, úgy hogy ez a meghatározás a felek jövő cselekvésének kötelező szabályát tartalmazza. Az ilyen természetű meghatározás a felperesnek érdeke, nemcsak akkor, midőn az alperes ama jogviszonyt vitatja, hanem akkor is, midőn azt beismeri.

Eddig abból a feltevésből indultunk ki, hogy a felperes arra kéri a bírót: alkalmazza az abstracte kimondott kötelező jogszabályt alperes konkrét esetére, azaz *kötelezze* alperest. De vannak esetek, melyekben felperesnek érdekében áll valamilyen *jogi tényt* közhitelességgel konstatáltatni anélkül, hogy lehetséges vagy célszerű volna az említett individuális *kötelezést* is kimondani. Ilyen eset számtalanszor előfordul, pl. a kötelezvény elvész, a követelés még le nem járt: az adóst ítélettel *kötelezni* még nem lehet, de a jogviszony fennálltát konstatálni már lehet és felperesnek érdekében állhat. Ilyenkor ő *megállapítási pert* indíthat, mely csak *színleges* per, mert a bíró csak *tanusít,* nem *kötelez,* azaz nem határozza meg a felek cselekvését az eléje vitt magánjogi viszony tekintetében.

Mielőtt a bíró a peres kérdést érdemében elbírálná, meggyőződik arról, vajjon az itélkezésnek formális előfeltételei fennforognak-e. Ilyen előfeltétel, hogy a törvény az ily ügyek elbírálására őt felhatalmazza-e (van-e rá *hatásköre),* s hogy a hasonló hatáskörű bíróságok közül a helyeset választotta-e ki felperes *(illetékesség)*. Ha ilyen akadály nincs, akkor bocsátkozik az ügy *érdemébe.* A polgári perben a döntéshez szükséges adatokat a felek szolgáltatják; a bíró csak egészen kivételesen *nyomoz.* A felek állításai és az általuk produkált bizonyítékok keretében mozog a per. A felek a per urai, arról ők rendelkeznek (»rendelkezési elv«). A pereskedés *nyilvános:* a tárgyalóterembe, amíg hely van, mindenki bemehet. Kivételesen a bíróság *zárt tárgyalást* rendelhet. Mai perjogunkban kétféle eljárás van érvényben, az írásbeli *rendes eljárás* és a szóbeli *sommás eljárás.* A modern perjogok a szóbeli eljárást fogadták el, s készülő új polgári perrendtartásunk is szakít az írásbeli eljárással. Jelenleg azonban — és pedig éppen a a nagy értékű perekben — a hosszadalmas írásbeli eljárás még fennáll. A rendes eljárásban általában kötelező az *ügyvédi képviselet;* a sommás eljárásban a felek személyesen is eljárhatnak.

Bizonyítékokul a jog okiratokat, tanukat, szakértőket és a felek esküjét fogadja el. Általánosságban a bíróság a bizonyítékok súlyát *szabadon mérlegeli,* azaz annak a bizonyítéknak hisz és annyiban, amennyiben ezt maga jónak látja, amennyiben az meggyőződésére hat. A sommás eljárásban a fél esküje helyébe a félnek tanuként eskü alatt való kihallgatása lépett; hogy a felek melyikét eskesse meg a bíró, ez ismét attól függ, melyiknek előadását tartja valószínűbbnek.

A pert, ha egyszer a bíróság annak érdemébe bocsátkozott, *ítélet* fejezi be. Az elsőfokú bíróság ítélete még nem végérvényes; azellen *perorvoslatnak* van helye; mégis egyes és elég gyakori esetekben már az elsőfokú ítélet alapján is végrehajtás kérhető. Perorvoslatok: a felebbezés és a sommás eljárásban a felülvizsgálati kérelem. Ha egyik fél sem él perorvoslattal, vagy a megengedett perorvoslatok ki vannak merítve, az ítélet *jogerős.* Ez azt jelenti, hogy az abban foglalt magánjogi viszony végleges rendezést nyert, azt többé bíróság elé vinni nem

lehet. Mégis a legtöbb ítélet csak az illető peres felek közt érvényes; más személyeket nem köt, csak kivételesen. A per folyamán, tehát ítélethozatal *előtt* hozott bírói határozatnak *végzés* a neve. A végzés ellen *felfolyamodásnak* van rendszerint helye. Rendkívül fontos okokból a jogerős ítéletet még mindig hatálytalanítani lehet *perújítás* (revizió) útján.

A per *költségeit* rendszerint a pervesztes fél viseli; az viseli a nyertes fél ügyvédje javára megállapított költséget is. Ha mindegyik fél részben nyertes, részben pedig vesztes: a perköltséget rendszerint kölcsönösen *megszünteti* a bíróság, azaz mindegyik fél viseli a saját költségét, kivéve azt, amit mulasztásával maga okozott, s kivéve egyes más, a méltányosság szerint eltérő elbírálást igénylő eseteket.

A *végrehajtás* adja meg a bírói eljárásnak a maga *kényszerítő erejét*. Az ítélet még mindig csak parancs a teljesítésre; ellenben a végrehajtás maga a teljesítés, azaz az állam túlnyomó erejének segítségülvétele mellett való tényleges beavatkozás avégből, hogy az ítéletben kimondott parancs valóvá váljék. Mindazáltal ez a kényszer ma már nem megy végbe közvetlen erőszak útján, és az ú. n. adósok fogsága már majdnem mindenütt megszünt. Ha a marasztalt félnek az ítélet szerint valami munkát kell elvégeznie vagy egyéb cselekményeket személyesen végeznie, úgyszintén ha őt az ítélet valamitől eltiltja, s ő e parancsot vagy tilalmat megszegi: akkor a kényszer annyiban még mindig közvetett, hogy *birságok,* pénzbüntetések utján szorítják őt a parancs betartására; ha azonban — és ez a túlnyomó eset — valaminek a szolgáltatására szól az ítélet: akkor a végrehajtás közvetlen, és eszköze az adós vagyonára szerezhető *bírói zálogjog,* amelyből folyólag aztán e javakat elárverezik s a befolyt pénzből a hitelezőket kielégítik. Ingó dolgoknál a zálogjogot foglalás, ingatlanoknál telekkönyvi bekebelezés utján szerzi meg a hitelező. Az árverés befejezése után a befolyt összeget a bíró az ú. n. *sorrendi tárgyaláson* a hitelezők közt abban a sorrendben osztja fel, amely sorrendben ők a zálogjogot megszerezték. A végrehajtás alól az ú. n. *létminimum* mentességet élvez: azaz a törvények nem engedik, hogy a végrehajtás az adóst a megélhetés alapfeltételeitől fossza meg s az éhhalálnak tegye ki. Az újabb szociális irány ezt a mentességet a *homestead*-re, a családi tűzhelyre általában ki akarja terjeszteni. Ha oly dolgokat foglaltak le, melyek nem az adóséi, az, aki a dolgok tulajdonosa, *igénypert* indíthat; ha tulajdonát bebizonyítja, a bíró ezeket a dolgokat feloldja a zálogjog alól.

Büntetőjog és eljárás.

Anyagi büntetőjog.

Büntetőjog alatt *tárgyi* értelemben azon jogszabályokat értjük, amelyek meghatározzák a büntetendő cselekményeket és azok büntetését. *Alanyi* értelemben véve a büntetőjog az állam büntetési jogát (jus puniendi) jelenti. Mint ilyen a büntetőjog a közjog alkotórésze. Ez azt jelenti, hogy a bűntettek megbüntetése közérdek s hogy a büntetésre irányuló eljárás rendszerint hivatalból indul meg.

A vérközösségen alapuló szövetkezés, a törzsrendszer idejében a bűntett az egyik csoport erőszakos támadása a másik csoport ellen; a büntetés pedig a *vérbosszú*.

Lassú fejlődési folyamat vezet a vérközösségtől az állam kiépüléséig. A büntetés formája a sértettnek fizetendő *váltságdíj*. A büntetés nagysága az elkövetett bűntett súlyához igazodik és ezzel megkezdődik a bűntettek tényállásának elkülönítése.

Mihelyt a megerősödő államhatalom kiveszi a törzsek kezéből a jogfenntartás munkáját, a bűntett és büntetés harmadszor is megváltoztatja jellegét. A bűntett az állam által meghatározott jogrend kereteinek túllépése; a büntetés pedig az állami akarat érvényesítése az ellenszegülővel szemben. A büntetés többé nem egyesek, nem a törzs hivatása: állami feladattá lesz.

A felvilágosodás korszaka nem szakított a régi jog alapelveivel, mindazáltal lényegesen fejlesztette azokat. Az új irányt a híres *Calas*-eset vezette be, melyből folyólag Voltaire és barátainak riadójára egész Európa a büntetőjogi reformokra irányította figyelmét. Ebben az időben, midőn büntetőjogi kérdések állandóan napirenden voltak s folytonos éberségben tartották a közvéleményt, 1764-ben jelent meg Beccaria olasz grófnak a könyve (dei delitti e delle pene) — a bűnök és büntetésekről. Ez a munka nem eredeti gondolatok által tünt ki, de ügyesen foglalta össze mindazt, amit Voltaire és az enciklopédisták tanítottak s ezeket mindenki számára megérthetővé tette. Az 1789-iki États-Généraux büntetőjogi és eljárási javaslatai Voltaire és Beccaria szellemében készültek. Ez a szellem hatja át az 1791-iki Code pénal-t, melyet az 1810-iki Code Napoléon váltott fel. E korszak írói a büntetésekkel való takarékosságot és a büntető eljárás célszerűsítését hirdették. Célszerűségi mérlegelésből ellenségei a halálbüntetésnek.

Az a fejlődés, amelyet a tizenkilencedik század hozott a természettudományokban, a technikában és a javak termelésében (a század utolsó negyedétől eltekintve) nem igen mutatkozott a büntetőjog terén.

A tizenkilencedik század irányát két törvénykönyv jelzi: a fentemlített Code Napoléon és a bajor büntetőtörvénykönyv 1813-ból, amelynek megteremtése a maga korában legkiválóbb büntetőjogásznak, Feuerbach Anselmnek nevéhez fűződik. Új utakon járnak már a norvég és a svájci büntetőtörvénykönyvek.

A tizenkilencedik század filozófiájával az összes jogágak közül leginkább a büntetőjog tartja a rokonságot. A büntetőjogi elméletek a filozófiai, különösképen a hegeli elméletekhez simulnak. De Hegel filozófiája sem ad vezérfonalat a büntetés módjára és mértékére nézve.

A halálbüntetést egyes államok eltörölték, mások kisebb területre szorították. Testcsonkító büntetések, ostorcsapások, pellengérre állítás lassankint kikerültek a büntetések közül. Szabadságvesztés- és pénzbüntetés a század karakterisztikus büntetése.

A büntetés végrehajtásában az az elv kezdett uralkodni, hogy a bűntettest fokozatosan a munkához kell szoktatni, hogy a börtön megjavulva adja őt vissza a társadalomnak. Hogy e célt elérhessék, börtönépítési reformokat követeltek, mert az akkori börtönök alkalmatlanok voltak e feladatra. A cella-

rendszer e mozgalom kívánsága. A mult század 70-es éveiben a büntetőjog nyugodt fejlődésébe új gondolatok tolulnak be, amelyek a két alapfogalomnak, a bűntettnek és büntetésnek régi kereteit alapjukban megingatták.

Az új irány vetette fel az eddig alig létező kérdést: mi az oka a bűntettnek.

A gyorsan fellendült pszichiátria gyakran be tudta bizonyítani, hogy a bűncselekmény oka lelki betegség.

Az új irány jelszavát Lombroso adta meg.

Szerinte a bűntettes, a született bűntettes egy külön emberi típus; a bűntettes atavisztikus jelenség, az ősember állapotára való visszasülyedés, nem ritkán epileptikus bajoknak vagy tébolynak szülötte. A kriminálantropológiai iskola — ezzé nőtte ki magát Lombroso tanítása — elterjedt szülőföldje határain túl is és a tengeren is átkelt.

A bűntettes-típus nem létezik; de tényleg élnek öröklötten terhelt egyének, akiknek könnyen megbillenő lelki egyensúlya állandóan hajlik a normális útból való kizökkenésre. A kriminálantropológia ismerte fel az öröklött terheltségben a kriminalitás egyik okát.

Lombroso tanai ellenében, amelyek a bűntettes egyént vizsgálták, a bűntettet mint *társadalmi* jelenséget tették vizsgálat tárgyává, és a kriminálantropológia mellett csakhamar helyet foglalt a kriminálszociológia. A statisztikai tudomány a tömegjelenségek megfigyelésével szolgáltatta a kriminálszociológiának az érveket, mutatta ki a társadalmi viszonyok és bűntettek összefüggését. A kriminálantropológia és kriminálszociológia elért eredményeit foglalja össze e mondat: A bűntett a bűntettes egyéni körülményeinek és a bűntettest körülvevő társadalmi viszonyoknak közös terméke.

A bűntettről alkotott fogalmunk átalakulásával a büntetésről vallott nézetek is megváltoztak. A büntetés nem ezerjófű, ami minden baj ellen orvosság volna. A lakásviszonyokban beállott javulás sokkal többet lendít például a nép erkölcsiségén, mint erkölcsnemesítő egyleteknek sok legislativ javaslata. A kilátásba helyezett büntetésnek, a büntetéssel való megfenyegetésnek megvan az a haszna, hogy visszatart bűntettek elkövetésétől. De a büntetés végrehajtásánál is az a szempont irányadó, hogy mennyiben képes a büntetés a jogrend megvédésére. A rövid tartamú szabadságvesztés sem nem javít, sem nem tart vissza, sem ártalmatlanná nem tesz. A feltételes elitélés, amely a bűntettest büntetés nélkül a büntetés elkerülése reményében veszi rá a jogrenddel össze nem ütköző életmódra, már is sok államban megvalósult. Kívánatos a vagyoni helyzet szerint igazodó, de szabadságvesztésre át nem változtatható pénzbüntetések behozatala is. De a rendi bíráskodás nivójára visszasülyedő botbüntetés felelevenítése, a deportáció büntetése — amely sehol sem tudott gyökeret verni — a komoly kritikát ki nem állják.

Erős jellemzője az újabb büntetőjogi fejlődésnek, hogy a büntetés mellé vagy helyére a javítást, a biztonsági intézkedéseket teszi.

A bűntettek okainak tudományos kutatása és a bűntett rendszeres leküzdése: a büntetőjognak az utolsó században elért nagy eredményei.

Hazánkban a büntetőjogi reformokat *Széchenyi* terelte a jogegyenlőség medrébe, aki 1833-ban megjelent »Stádium«-ában részletes büntetőjogi hit-

vallást ad. Az a mozgalom, mely a jogegyenlőség jelszavát írta zászlójára, nálunk a büntetőjog terén is éreztette hatását. Az 1832-iki országgyűlésen *Deák* Ferenc az úriszékek és botbüntetés eltörlését javasolta, s *Eötvös József* és *Szemere Bertalan* is a börtönügy és a botbüntetés kérdéseivel foglalkoztak. A büntetőjog problémái állandóan napirenden voltak, a legkiválóbb államférfiak a büntetőjog és eljárás problémáit feszegették. Az 1839/40-iki országgyűlésen keresztülment a jobbágyok személyes szabadsága. Ez, valamint a nagy izgalmat keltett politikai perek (Wesselényi, országgyűlési ifjak, Kossuth) előbbre vitték a kodifikacionális szervezkedés ügyét. Az 1840 : V. t.-c. országos választmányt küld ki a büntetőjogi javaslat tökéletesítésére. A választmány 1843-ban készült el javaslatával, melyet az alsó tábla elfogadott, azonban a felső tábla a halálbüntetés eltörlése miatt elvetett. A javaslat a bűncselekmények kettős felosztását fogadja el, halálbüntetést nem ismer, sem minimumot, sem mellékbüntetéseket; behozza a bírói dorgálás büntetését. 1852 szeptemberében az abszolut kormány az 1852-iki osztrák BTK.-et hozta be nálunk, mely 1861 júl. 23-ig volt hatályban. Az 1860-iki országbírói értekezlet visszaállította az 1843 előtti magyar gyakorlatot, de a nemes és nem nemes közti különbséget megszüntette s a testi büntetést eltörölte.

A jelenleg érvényes büntetőtörvény *Csemegi Károly* műve, s 1880-ban lépett életbe.

A *büntetőjogi elméletek* a büntetés célja és alapja iránt akarnak felvilágosítást nyujtani. Van *abszolut, relatív* és *egyesítő* elmélet. Az abszolut elmélet szerint a büntetés célja a belső igazságosság, ennek eszköze a megtorlás. Főszószólói ennek az elméletnek *Kant, Hegel, Hälschner, Stahl.* A *relatív* elmélet szerint a büntetés célja a jogrend fentartása; ennek eszköze az elrettentés és a javítás. Ezen elmélet főképviselői *Bentham, Ihering.* Az *egyesítő* elmélet szerint a célszerűségen és igazságon épül fel a büntetés joga. A mai büntető törvények az egyesítő elméletet követik. *Liszt* büntetőjogi elmélete szerint a jog célja az emberi érdekek oltalma; a jogilag védett érdekek oltalmát a közakarat az által végzi, hogy a jogrendet kényszereszközökkel biztosítja. Lisztnek a büntetés hatásáról szóló fejtegetése már teljesen determinisztikus alapon áll. A büntetés főfeladata a javíthatatlant megsemmisíteni, a félig romlottat megjavítani. A büntetés mértéke a bűn antiszociális jelentőségéhez igazodjék. *Pikler Gyula* elmélete a hasznosság mellett érvényre juttatja az igazságosság elvét is. *Binding* ú. n. *normaelmélete* szerint a jogtárgyakat a norma (tilalom vagy parancs) őrzi. A tilalmat nemzetgazdasági vagy szociális szempontok vezérelhetik, a *büntetés azonban engedetlenségen* alapszik. A norma a közjogba tartozik, melyet a büntetési szankció kapcsol össze a büntetőjoggal. A büntetőjog nem tilt semmit; aki a norma ellen vét, az nem a büntetőtörvényt sérti, hanem annak feltételeit létesíti.

Büntetendő cselekményt csak ember követhet el. Testület nem felelős büntetőjogilag. Úgy tevésből, mint mulasztásból származhatik büntetőjogi felelősség.

A magyar BTK. a bűncselekményeknek ú. n. hármas felosztását fogadta el alapul. Ha a kiszabott büntetés: halál, fegyház, 5 évi vagy annál nagyobb

tartamú államfogház vagy börtön: akkor bűntett; ha fogház: vétség; ha elzárás: kihágás forog fenn. A hármas felosztás gyökerei a francia Code pénal-ig nyúlnak vissza (crime, délit, contravention). Ez Franciaországban a hatáskör szempontjából fontos és indokolt, amennyiben a jury, a correctionnelle és a rendőri bíróság illetékesek aszerint, amint bűntett, vétség vagy kihágásról van szó. Azonban sem nálunk, sem Németországban nem bír ez a felosztás ezzel a jelentőséggel.

Bűntett vagy vétség csak az a cselekmény, melyet a törvény annak nyilvánít. Bűntett vagy vétség miatt senki sem büntethető más büntetéssel, mint amelyet arra, elkövetése előtt, a törvény megállapított. Ez a büntetőjog két sarkalatos tétele; legfontosabb biztosítéka az egyéni szabadságnak.

1. Büntetések.

A büntetőtörvények *fő-* és *mellékbüntetéseket* ismernek.

I. Főbüntetések. A *főbüntetések* oly büntetések, melyek önállóan nyernek alkalmazást. Ezek: a halálbüntetés, a szabadságvesztésbüntetések és a pénzbüntetés.

a) *Halálbüntetés.* A régi büntetőjog poena ordinariája. *Beccaria* és *Sonnenfels* kezdték meg a XVIII. század végén a harcot ellene. Beccaria hatására vezethető vissza a halálbüntetés eltörlése Olaszországban (1764.), Toscanában (1765.), Ausztriában és minálunk (1787., II. József kódexében). A mult század újból felvette a halálbüntetést, de annak alkalmazását szűk térre szorította. Minálunk a halálbüntetést sohasem alkalmazták oly mértékben mint idegen országokban. A halálbüntetés elleni küzdelemben különösen *Szemere Bertalan* vált ki, nevezetesen »A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről« című, 1841-ben megjelent munkájában. A 43-iki javaslat kidolgozására kiküldött országos választmány a halálbüntetést kiküszöbölte a büntetésnemek közül. A javaslat sorsa a felső táblán éppen a halálbüntetésen fordult meg.

A régi büntetőjog a halálbüntetésnek számos minősítéseit ismerte. Ilyenek voltak: a kerékbetörés, felnégyelés, karóbahúzás, vízbefojtás stb. A halálbüntetést többféle módon szokták végrehajtani. Franciaországban guillotine-nal, Németországban lefejezéssel, Szerbiában agyonlövéssel, New-York államban elektromossággal hajtják végre. A BTK. javaslata a guillotine-t ajánlotta, a bizottság és a képviselőház elfogadta, a főrendiház a kötél általi végrehajtást illesztette a törvénybe.

A BTK. két cselekményt sujt halálbüntetéssel: 1. a király meggyilkolását, szándékos megölését vagy ezek kísérletét; 2. a bevégzett gyilkosságot. De e cselekményeknél is enyhítő körülmények megállapítása esetén életfogytiglani, sőt esetleg 15 évi fegyház is kiszabható. Aki a bűntett elkövetésének idején életkora 20. évét még nem haladta túl, halálra nem ítélhető.

b) *Szabadságvesztésbüntetés.* A mai büntetőjog a szabadságvesztésbüntetés rendszerén épül fel. A szabadságvesztésbüntetés első nyomaival a XVII. század végén találkozunk, amikor is csavargók, koldusok, ledér asszonynép, munkakerülők és vásott gyermekek számára dolgozóházakat kezdenek felállítani. De a

XVIII. század egészen kivetkőztette rendes formájukból ezeket az intézeteket, mert egyrészt elitéltek számára is kinyiltak a kapui, másrészt pedig szegényeket, betegeket, őrülteket, sőt árvákat is csuktak ezekbe a dologházakba. *Howard János,* a híres angol filantróp, aki a XVIII. század alkonyán végigjárta Európa börtöneit, undorító állapotoknak volt a szemtanúja. Ártatlan árvák szülő anyákkal, megrögzött gonosztévőkkel, őrültekkel, buja leányokkal, fertőző betegekkel voltak összezárva. Észak-Amerikában, ugyancsak a XVIII. század végén, *Franklin Benjámin* volt az, aki a börtönügyre terelte a közvélemény figyelmét. *Philadelphiában* egy magánzárkarendszerű (solitary system) fogházat építettek; *Auburnban* egy fogházat a hallgató-rendszer szerint (silent system) rendeztek be (1823.). Éjjeli elkülönítés, nappali közös munka hallgatási kénnyszerrel, amelynek megszegőjét ostorral csapdosta meg a börtönőr. Ez volt a hirhedt auburni rendszer, amelynek nálunk is volt szószólója *Eötvös József báró* személyében. A magánzárka-rendszer átplántálódott Európába is. London mellett Pentonvilleban 1840-ben építettek egy magánzárkarendszerű fogházat. A pentonvillei fogházat csakhamar utánozták Németországban (Bruchsal, Moabit) és Belgiumban. A magánzárka-rendszerből fejlődött ki a *progresszív* rendszer Angliában. A progresszív rendszer alapgondolata: a bűntettesek *fokozatos előkészítése* a szabad életre. A fokozatos előkészítés munkáltatásban s a szabadságnak fokról fokra való kisebb korlátozásában áll. A közvetítőintézet is a progresszív rendszeren alapszik. Közvetítőintézeteket először Sir Walter Crofton rendezett be Irországban, amiért is a progresszív rendszert tévesen *ír* rendszernek is szokták nevezni. A fokozatos előkészítésnek végső stádiuma a feltételes szabadlábra helyezés.

1. *Fegyház.* A fegyház vagy életfogytig tart vagy határozott időtartamú. — A határozott idejű fegyház maximuma 15 év, minimuma 2 év. A fegyházbüntetést országos fegyintézetben hajtják végre. Fegyintézetünk van: Budapest, Vác, Szamos-Újvár, Nagy-Enyed, Lipótvár, Illava, Sopron és Mária-Nosztrán. Ez utóbbi női fegyház.

2. *Államfogház.* Maximuma 15 év, minimuma 1 nap. Akiket államfogházra itélték (államfoglyok), külön országos fogházban és amennyire a helyi viszonyok megengedik, éjjel elkülönítve, nappal pedig többen együtt őriztetnek. Az államfoglyok munkára nem kényszeríthetők: szabadságukban áll azonban, valamely, az intézet viszonyainak megfelelő és általuk választott munkával foglalkozni; továbbá saját ruházatukat viselhetik, önmagukat élelmezhetik.

3. *Börtön.* A börtön maximuma 10 év, minimuma 6 hó. A börtönre itélt egyén a börtönre megállapított munkanemek közül szabadon választhat.

4. *Fogház.* Maximuma 5 év, minimuma 1 nap.

5. *Elzárás:* a kihágás büntetése.

Jogunk ismeri a *javítóintézetet* — fiatalkorú bűnösök megjavítására és nevelésére — és a *közvetítőintézetet* — hosszabb tartamú fegyház- vagy börtönbüntetés után — a szabadságra való előkészítés céljával. Az életfogytig tartó fegyházra itélteket, ha jól viselik magukat, 15 év leteltével, 1 évnél hosszabb büntetésre itélteket a büntetési idő háromnegyedrészének kiállása után az igazságügyminiszter *feltételes szabadságra bocsáthatja.* Nem bocsáttatnak fel-

tételes szabadságra: *a)* külföldiek; *b)* lopás, rablás, zsarolás, sikkasztás, orgazdaság, csalás vagy gyujtogatásban *visszaesők*.

c) *A pénzbüntetés*. A pénzbüntetés lehet fő- és lehet mellékbüntetés. Főbüntetésül csak vétségeknél és kihágásoknál alkalmaztatik. Minimum a bűntetteknél és vétségeknél 2 korona, kihágásoknál 1 korona, maximum az előbbieknél 8000 korona, az utóbbiaknál 600 korona. A pénzbüntetés behajthatatlanság esetén szabadságvesztésbüntetésre változtattatik át.

II. Mellékbüntetések. A *mellékbüntetések* oly büntetések, melyek csak főbüntetéssel kapcsolatban szabhatók ki. Ezek: 1. *hivatalvesztés és a politikai jogok felfüggesztése*; 2. a foglalkozástól, viselt hivataltól való eltiltás; 3. elkobzás és megsemmisítés; 4. kiutasítás és rendőri felügyelet; 5. pénzbüntetés.

2. Bűncselekmények.

A *bűncselekmények szándékosak* vagy *gondatlanságból* elkövetettek lehetnek.

A máskülönben büntetendő cselekmény nem számíttatik be s így nem büntettetik: *a)* öntudatlan állapot (elmezavar, elmebetegség) esetén, *b)* ellenállhatatlan kényszer, fenyegetés fennforgásakor, *c)* jogos védelem, *d)* végszükség esetén, *e)* ha tettes 12 éven aluli korban van, illetve még nincs 18 éves, s a cselekménye bűnösségének felismeréséhez szükséges belátással nem bír. E feltétel mellett siketnémák sem büntethetők.

De nem büntettetik a tett, ha *hivatali kötelességből* teljesíttetik, mint a hóhér cselekménye; ha a *fegyelmi jog*, különösen ha a házi fegyelem körén belül vitetik végbe, végre ha abba a sértett — amennyiben a jogtárgy felett szabadon rendelkezik — beleegyezett.

Nem büntettetik a tett, mert a bűnvádi eljárás sem indul meg: a *bűntettes halála, királyi kegyelem* és *elévülés esetén*. E három ok a már kiszabott büntetés végrehajtását is kizárja.

A bűncselekmény mint *bevégzett tett*, avagy csak mint megkezdett, de be nem fejezett, azaz mint *kísérlet* jelentkezhetik.

A tettet az egyes egyedül követheti el vagy *részesei* lehetnek, aminők a *felbujtó*, ki a tettest a tett elkövetésére reábírja, a *tettestársak*, kik a tettet közösen követik el, és a *segéd*, ki a bűntett vagy vétség elkövetését szándékosan előmozdítja vagy könnyíti.

Teljes büntetés csak a bevégzett tettet, valamint a tettest és a felbujtót érheti.

A cselekmények, melyeket a büntetőtörvények bűncselekményeknek tekintenek, irányulhatnak:

a) Az *állam* és az *állami intézmények* ellen. Ez esetben a bűncselekmény az *állam léte*, annak *békés működése*, a *polgárok politikai jogai*, az *igazságszolgáltatás* stb. ellen irányul. A felségsértés, hűtlenség, lázadás, hatóság elleni erőszak, hamis tanuzás, hamis eskü, bűnpártolás, a választói jog elleni és a fegyveres erő elleni cselekmények tartoznak.

b) Az *egyesek ellen*, amidőn a személy, avagy a vagyon támadtatik meg, mint azt az ember élete és testi épsége elleni deliktumoknál, a személyes sza-

badság megsértésénél, szemérem elleni bűncselekményeknél, a becsület ellen elkövetett sértésnél, magánlaksértésnél, valamint a vagyon ellen irányuló — úgy eltulajdonítási, mint csalási, illetve vagyonrongálási — eseteknél látjuk.

c) Végül büntetendők a *társadalmi rend ellen irányuló* cselekmények, melyek a közforgalmat, közhitelt, felekezeti békét sértik. Ezek gyujtogatás, vízáradás okozása, vasutak, hajók, távirdák megrongálása, a közegészség elleni cselekmények, az okirat-, bélyeg- és pénzhamisítás, végül a felekezeti béke elleni cselekmények lesznek.

Bűnvádi eljárás.

A bűnvádi per mai alakja Franciaországban fejlődött ki. A vádló állami közeg (ministère public). Igy alakul ki a per három alanya : vádló, tettes és bíróság. A nyilvánosság, szóbeliség és közvetlenség elvei érvényesülnek, bár egyelőre csak a főtárgyaláson. A főtárgyalást megelőző vizsgálat nem ismerte ez elveket. A vizsgálat és főtárgyalás közé egy harmadik szerv ékelődik, melynek feladata a vádhatározat meghozatala. A bűnvádi eljárás hármas megoszlása Európaszerte elterjedt.

A mai bűnvádi eljárás garanciái : *a)* a nyilvánosság ; *b)* a polgári elem részvétele a bíráskodásban (esküdtszék) ; *c)* a szóbeliség. A három közül kivált a *b)* pont körül összpontosultak az elméleti viták.

Az *esküdtszék* ellensúlyozza a szakbíróság egyoldaluságát, mely, tekintettel a bizonyítékok szabad mérlegelésére, igazságtalanságra vezethet s kizárja a sablonos tárgyalást. A védelem az esküdtszék előtt intenzivebb, a bizonyítás, az ügy felderítése jobban van biztosítva. Ezek az esküdtszéki bíráskodás előnyei. A polgári elem részvételének másik formája, mely a német birodalmi járásbírósági büntető eljárásban van érvényben, a Schöffenbíróság, tudniillik egy szakbíró és két polgár. Az esküdtbíróság elnökkel együtt három bírói tagból és 12 esküdtből áll. Az esküdtek a bűnösség kérdésében döntenek. A vádlott bűnösségére vagy minősítő körülményre $^2/_3$ szótöbbség kell, azaz a régi sajtóesküdtszéki eljárással szemben *legalább nyolc »igen« szükséges vádlott bűnösségének kimondásához,* egyéb kérdéseknél egyszerű szótöbbség, a szavazatok egyenlő megoszlása vádlottra kedvezőnek vétetvén. Ha az esküdtek a vádlottat bűnösnek mondották ki, a büntetést a bírói tanács szabja ki.

A jog jövendő fejlődése.

A jog jövendő fejlődésének kulcsát azok a tényezők adhatják meg csak, amelyek a jog fejlődésére általában irányító befolyással birnak. A jog, mint a társadalmi, gazdasági élet kényszerszabályainak összessége, e társadalmi, gazdasági élet továbbfejlődéséhez képest alakul át maga is. A jognak ezt a kapcsolatát a gazdasággal sem a mai jogtudomány, sem a mai törvényhozások nem értették még át a maga teljes jelentőségében. Az első, amit a jövendő jogtudománytól várnunk és követelnünk lehet, ennélfogva a jog szerves belehelyezése a társadalmi tudomány rendszerébe. A jogi fogalmak, a tudomány

egész technikája ma még részben az atomisztikus és indvidualisztikus római jog, részben a spekulatív alapokon nyugvó észjogi elméletek fegyvertárából valók. A jogi fogalmak, a jogtudományi technika fejlődése akkor fog új lökést nyerni, ha felismervén a maga családfáját, a jogtudomány hozzáalkalmazza a maga módszerét a társadalmi tudomány, a szociológia módszeréhez. Arról van szó, hogy a jog a maga tételeinek kifejtésénél, elméleti konstrukcióinál ne egy régen letünt vagy képzeletbeli társadalmat, hanem a valóban fennálló és élő társadalmat tartsa szem előtt. Szó van arról, hogy amikor a legnagyobb és legjelentősebb vagyonok nem az egyes személy, hanem bizonyos társadalmilag elismert és elfogadott *célok* körül csoportosulnak, akkor ne tartsuk fenn továbbra azt a fikciót, hogy a jogképesség a személy fogalmához van kötve; szó van arról, hogy amikor régen megszoktuk a követeléseket és egyéb jogokat a vagyonunk leglényegesebb alkotórészeinek tekinteni, ne tanítsa az elmélet, hogy dologi jog csak testi dolgon állhat fenn; szó van arról, hogy mikor a természettudomány rég tisztába jött a homosexualitásnak mint beteges elfajulásnak a mivoltával, az abban szenvedő emberekre ne süssük rá a bűntettes bélyegét.

A jogtudománynak mint a szociológia egy ágának továbbművelése majd az egyéni szabadságnak némi korlátozását, majd pedig az egyén fokozottabb figyelembevételét fogja maga után vonni. Amíg minden társadalmi baj elmulását a szabadságtól vártuk, amíg a »laissez faire, laissez passer« elve dogmaként és megcáfolatlanul élt az agyakban, a szabadság a társadalmi ellentétek kiélesedésére, a gazdasági krizisek szaporodására, a munkásosztály elnyomására, a gyengébbnek az erősebb részéről kíméletlen kihasználására vezetett. A szerződési szabadság oltalma alatt keletkeztek és terjeszkedtek a *kartellek*, a *trösztök* s fenyegették és részben fenyegetik az egész gazdasági életet azzal, hogy érdekeik igájába vonják. A társulási és egyesülési szabadság oltalma alatt szerveződtek és szerveződnek a *sztrájkok,* amelyek a munkások részéről éppoly erőszakos támadások a gazdasági élet nyugodt menete ellen, mint a kartellek politikája támadás a termelők részéről. Vannak gazdaságilag jogosult kartellek és gazdaságilag indokolt sztrájkok: de sem az egyik, sem a másik nem oly eszköze a gazdasági küzdelemnek, amelyet a helyesen szervezett társadalom, mint a jogok kiküzdésének rendszerinti és bevett módját elismerhetné. Az uzsorával űzött visszaélések, a szövetkezeti mizériák, a cselédkérdés, a szénnel és egyéb elsőrendű fogyasztási cikkekkel való ellátás nehézségei, a pénzszükének és pénzbőségnek folytonos és gyakran egészségtelen hullámszerű változásai s még számos más társadalmi kórtünet a világot kiábrándították a szabad verseny ideáljából. A jogalkotás legközelebbi feladatai a gazdasági élet anarkiájának megszüntetésére, a szervezetlen gazdasági életből a szervezett gazdasági életbe való átmenet előkészítésére fognak irányulni. Hogy ez átalakulás során a *munkásosztály* a maga, még mindig sanyarú helyzetének tetemes javítását ki fogja küzdeni, az valószínű; kétségtelen azonban az is, hogy éppen ez a termelés tetemes megdrágulását jelenti, s hogy ez a drágulás részben magára a munkásosztályra is visszahat, de részben előidézi azon osztályok standard of life-jének nagymértékű sülyedését, amely osztályoknak nincs módjukban az áremelkedéseket másokra áthárítani. Be fog következni a *középosztálynak* s különösen

az értelmiséget alkotó osztályoknak proletarizálódása, s ezzel a jog új és igen nehéz feladattal fog szembekerülni: ez osztályok megélhetése biztosításának problémájával.

Mindezek még csak kirívóbbá fogják tenni azt az ellentmondást, melyet fent már érintettünk s mely jelesül a mai magánjog hátterekként szolgáló individualisztikus-romanisztikus világnézlet és a való élet között fennáll. Az új magánjogi kódexek: az 1900-ban életbelépett német polgári törvénykönyv és az 1907. december 10-iki svájci polgári törvénykönyv már nyiltan feladják azt a pretenziót, hogy intézkedéseiket logikus és egységes rendszer keretébe illesszék; a fennálló keretek nem képesek magukba felvenni az új anyagot: új *módszerre* van szükség, mely nem az egyénből, hanem a társadalomból indul ki, mely nem oszt fel minden jogi helyzetet »jog«-ra és »kötelesség«-re, hanem amely a jogszabályokat szociális jelentőségükhöz képest és abból vett kritériumok szerint osztályozza. Külön kell választani a *társadalmi szervezet jogát* a *puszta vagyonjogtól:* előbbi folytatja és kiépíti azt a szervezetet, amelyet a társadalomnak a közjog nagyjában már megad; megszabja a szerepeket, a melyeket a társadalomban egyes emberek vagy azok bizonyos csoportjai közösen vihetnek; előírja, mit szabad és mit kell tenniök a szerepük helyes betöltése végett. Az apa, a férj, a gyám, a gyermek, a megbízott, a kereskedősegéd, a főnök — mindezek a szerepek se nem jogok, se nem kötelességek, hanem részei a társadalmi szervezetnek: az ő jogállásukat szabályozó jogparancsokon erőszakot teszünk, ha azokat a vagyonjogi »akció« és »obligáció« fogalmakba szorítjuk. Viszont a puszta vagyonjog, megszabadulván ettől a ballaszttól, szabadabban és önállóbban fog fejlődhetni. Ha már eljutottunk odáig, hogy a vagyonjogi követelésben nem foglaltatik semmiféle jogparancs az adóshoz, hanem csak a jogrend tekintélye mellett való kijelentése annak, hogy az adós vagyonból egy bizonyos vagyonérték beszolgáltatandó a hitelező vagyonba; ha már eljutottunk odáig, hogy a dologi jog nem egyéb, mint jogi kijelentése annak, hogy egy bizonyos vagyonalkatrész — legyen az dolog vagy nem dolog — a jogosult vagyonhoz tartozik: akkor a jogutódlás szabályai oly rugalmasságra, oly könnyedségre váltak képesekké, amelyre a jövendő, még fokozottabb vagyonforgalom mellett szükség is van, de amely másrészt fölöslegessé teszi új jogi formák keresését e megnövekedett forgalom lebonyolítására. S akkor e szabályok eléggé absztrakt jelleget is nyertek ahhoz, hogy a nemzetközi forgalom mind nagyobb térfoglalásával lépést tartva, idővel egy *nemzetközi érvényességű magánjog* alapjául szolgálhassanak.

A *büntetőjog* terén nem annyira a szociológia közvetlenül, mint inkább az annak szolgálatába szegődött természettudományok készítik elő a jövendő fejlődést. Már utaltunk e részben a kriminálanthropológia eredményeire; azonban vannak egyéb figyelemreméltó kapcsolatok is a két tudományág között. Aminek ki nem elégítő voltáról mindenki meg van győződve, az maga a büntetések rendszere, mely a szabadság elvonásán épül fel. Ez a szabadságelvonás azonban sem a bűnöst meg nem javítja, sem a társadalmat amattól végleg meg nem szabadítja. A büntetés valamely helyesebb módjának feltalálása csak részben jogi, sokban technikai feladat. A bűncselekmény *megelőzése* — mely a társa-

dalmat a büntetésnél sokkal gyökeresebben óvja meg — szintén csak kisebb részben jogi probléma; nagyobb részében neveléspolitikai, gazdasági és technikai faktorok irányítják. Ha Edison valóban feltalálta a házépítésnek a jelenleginél ötszörösen olcsóbb módját s ha ennek folytán higiénikus tömeglakások előállítása lehetségessé válik: a bűnözési százalék lényegesebben javul mint ha a büntetőtörvény még oly kiváló novellája törvényerőre emelkedik. Ha az orvostudomány megtalálja az alkoholizmus ellen immunizáló oltást: a jövő nemzedékben az emberölési bűncselekmények száma felényire sülyed.

Míg a magánjog inkább az egyén háttérbeszorítása felé tendál, addig a büntetőjogban mind parancsolóbban lép fel az individualizálás követelménye. Még folyvást uralkodik az az irányzat, mely a vádlottat minden képzelhető garanciával kívánja körülvenni s mely a büntetés alól való mentesítés lehetőségeit addig a határig akarja kiterjeszteni, amíg az ártatlannak elitélése lehetetlenné válik; s az újkori súlyos igazságszolgáltatási tévedések gyakorisága ennek az irányzatnak a helyességét igazolja. Viszont az újabb fejlemények új bűncselekmények konstruálását is szükségessé teszik. A leánykereskedés a reáluzsora, az anarchista vérengzések megakadályozása, mind szankciójukat várják. A társadalmi osztályharcok békés kiegyenlítése is új büntető szankciók felállításával fog karöltve járni.

Nemzetközi jog.

A modern államok nemzetközi életét annak a felismerése és tudata jellemzi legkiválóbban, hogy az államokat bizonyos, kétségtelenül létező magasabbrendű érdekek egy magasabb egységgé foglalják össze; az *emberiség* ugyanis nem mint jogi szervezet, de mint ethikai valóság, kétségbevonhatlanul a nemzeteket egybefoglaló olyan egység, melynek tagjai, az államok, közös, egyetemes célok és érdekek hatása alatt gyakran kénytelenek saját külön céljaikat és érdekeiket feladni vagy mérsékelni.

Vegyük közelebbről szemügyre a nemzetközi élet rendjének főbb szabályait, melyeket közönségesen *nemzetközi jog* elnevezéssel szokás összefoglalni. A *nemzetközi jog* ugyanis az a tudomány, amely a nemzetközi élet elveit összefoglalja és megállapítja; ezen elvek túlnyomórészt nem pusztán udvariassági, de valóságos kényszerelvek, amelyek alól az államok — súlyos következmények nélkül — alig mentesíthetik magukat, nem helytelen tehát azokat jogelveknek minősíteni s az őket összefoglaló tudományt *jog* elnevezéssel jelölni.

A nemzetközi jog szabályai béke- és harcjogra oszlanak. A nemzetközi békejog azon elveket tartalmazza, amelyek az államok normális együttműködésére nézve szolgálnak irányadókul, míg a harcjog szabályai akkor nyernek alkalmazást, amidőn ezen normális együttműködés két vagy több állam között megbomlik s valamely nemzetközi vitás kérdés eldöntése a fegyverekre bizatik. A békejogot nemzetközi személyi, dologi és kötelmi jogra szokás felosztani; a nemzetközi személyjog a nemzetközi élet jogalanyiságát s a nemzetközi élet szerveit állapítja meg; a nemzetközi dologi jog az államterületre vonatkozó szabályokat tartalmazza, míg a nemzetközi kötelmi jog a nemzetközi szerződések

nagyjelentőségű kérdéseivel foglalkozik. A nemzetközi harcjog elvei szintén három csoportra oszlanak: az első a nemzetközi viszályok háborún kívüli elintézési módjait tartalmazza, a második a háborút viselő feleknek a harc folyama alatt egymáshoz való jogait és kötelességeit fejti ki, míg végül a harcjog körébe eső harmadik tárgy a semleges államok jogait és kötelességeit tartalmazza.

A nemzetközi jog alanyai csak független államok lehetnek s ezek közül is csak azok, amelyeket a nemzetközi jog ilyenekül elismer. Nem civilizált államok, különösen azok, amelyek a nemzetközi élet rendjéről s a nemzetközi jog elveiről tudattal nem bírnak, nemzetközi jogalanyisággal nem rendelkeznek, azért velük szemben a nemzetközi jog szabályai vagy egyáltalán nem, vagy csak megfelelő korlátozással alkalmaztatnak. Belső közjogi államiságuk dacára nem önálló alanyai a nemzetközi jognak továbbá a kapcsolatos államok, amelyek a nemzetközi életben kifelé mint egység jelentkeznek, bárminő legyen is befelé ezen kapcsolat tartalma. Egy államszövetségnek vagy szövetséges államnak, továbbá egy más állammal perszonál- vagy reálunióban lévő állam, belső közjogi alanyisága dacára, kifelé a nemzetközi élet legjellemzőbb viszonylataiban önállóan nem szerepelhet, hanem helyette a kapcsolat mint ilyen jelentkezik közvetítőül. Tehát a német birodalom, az Egyesült-Államok, Svájc tagállamai belső közjogi alanyiságuk dacára nem alanyai egyszersmind a nemzetközi életnek is; hasonlóképp egységként szerepelnek kifelé Ausztria és Magyarország is, bár kétségtelen, hogy befelé két, egymással egyenlő rangú szuverén államot alkotnak. Az úgynevezett félszuverén államok és a gyarmatok, bármilyen legyen is belső közjogi helyzetük, külviszonyaik tekintetében az anyaállam jogalanyiságát osztják.

A nemzetközi életnek nem jogalanyai, hanem csupán szervei az államfők.

A nemzetközi jogalanyiság az egyes államoknak az úgynevezett nemzetközi alapjogokat biztosítja. Ezen alapjogok a következők: jog az önállóságra és háborítlanságra, az elismertetésre, a nemzetközi tiszteletre és a nemzetközi érintkezésre. Az önállóságra és a háborítlan létre vonatkozó jog azon jogot jelenti, hogy területén más államok kizárásával minden állam maga gyakorolhatja fenségjogait. Ugyancsak ezen jog folyománya, hogy az államok minden támadás ellen védekezhetnek, ezen védekezésre előkészületeket tehetnek. Végül ugyancsak ezen alapjog biztosít minden államot arra nézve, hogy belső ügyeit tetszése szerint intézhesse; különösen nem tekintheti jogsérelemnek egy állam sem a más államban végbemenő államforma- vagy dinasztiaváltozást. Ezen elvet, amely teljes érvényű elismerésre csak a tizenkilencedik század folyamán jutott, közönségesen a *non-interventio* elvének szokás nevezni.

A nemzetközi személyjog egy kiemelkedő és nagyjelentőségű része a nemzetközi jog azon részlete, amelyet *követségi jognak* szokás nevezni. A nemzetközi jog szervei, az államfőn kívül, az államoknak azon megbizottai, akik nemzetközi feladatok végzésére vannak hivatva. Ilyen szervek különösen a külügyminiszterek, a diplomáciai személyek vagy követek, a kongresszusi kiküldöttek és a konzulok. Minden nemzetközi jogalanyisággal bíró államot megillet az aktív és a passzív követségi jog; az előbbi a követküldés, az utóbbi a követelfogadás joga.

A nemzetközi érintkezés szervei között különösen meg kell különböztetnünk a követeket vagy másképp diplomáciai képviselőket és a konzulokat. A követek az állam személyiségét s politikai érdekeit a maga egész kiterjedésében képviselik, ezzel szemben a konzulok a külföldön lakó vagy megforduló állampolgárok gazdasági érdekeinek védelmére vannak hivatva.

A diplomáciai személyek között fennálló rangfokozatok (nagykövetek és meghatalmazott miniszterek, miniszterrezidensek, diplomáciai ügyvivők) tisztán formai jellegüek; jogaik és kötelességeik a diplomáciai képviselőknek ugyanis azonosak, bármelyik rangfokozatba tartoznak is.

A diplomáciai képviselő hivatalos működését azon pillanattól kezdi meg, amelyben őt azon állam, ahová küldetett, elfogadta s követi minőségében elismerte. Történik ez a diplomáciai képviselő igazolása alapján, ami a megbízólevél bemutatásával megy végbe. Elfogadása pillanatától illetik meg a maguk teljességében a követet az állásából folyó jogok és kiváltságok, ugymint a személyi sérthetetlenség, a területenkívüliség s az adó- és vámmentesség. A követ sérthetetlenségi és területenkívüliségi (exterritorialitási) joga azt jelenti, hogy a követ, valamint kísérete, személyzete és családja, valamint hivatalos helyisége és lakása ment az őt elfogadó állam fenségjogától, őt tehát sem saját és hozzátartozói személyében, sem hivatalos működésében megsérteni és megháborítani nem szabad, még akkor sem, ha bűncselekmény, vagy más oly tények merülnének fel, amelyek az elfogadó állam törvényei szerint rendes körülmények közt hatósági beavatkozásra és megtorlásra szolgálnak okul. A követ területenkívüliségének megsértése a nemzetközi jog legsúlyosabb sérelmét jelenti.

A konzuloknak két nagyjelentőségű kategóriáját lehet megkülönböztetni: a nyugoti és keleti konzulokét. A nyugoti vagy helyesebben keresztény államokban a konzul feladata nem terjed túl ott élő honfitársai gazdasági és társadalmi érdekeinek védelmén; ezzel szemben keleti, nem keresztény államokban a konzul ezen érdekek védelmén kívül igazságszolgáltatási funkciókat is végez, vagyis bíráskodik. A konzuli bíráskodás keleti államokban a jogbiztonság hiánya, az idegenek iránti vallási ellenszenv miatt vált szükségessé; így Törökországban, Perzsiában, az északafrikai országokban, továbbá Khínában.

A nemzetközi jog dologjogi szabályai az államtulajdonra vonatkozó jogelveket tartalmazzák; államtulajdon, nemzetközi jogi értelemben, az állam összes szárazföldi és vízi területe. Nem tárgya az államtulajdonnak a magas vagy nyilt tenger, mint amelyre nézve az újkor első századai óta nyilván el van ismerve a *mare liberum* elve, azaz hogy az az összes nemzetek közös tulajdona, melyből egy állam sem zárhatja ki a többieket.

Az államtulajdon tárgya a földterület azon része, amelyre az állam fenségjoga közvetlenül s a többi államok kizárásával kiterjed.

A folyóvizek, tengerszorosok, tengeröblök, a zárt tenger és a partmelletti tenger szintén többnyire kizárólagos állami tulajdon; van rá azonban eset, hogy a nemzetközi közös érdekek ezen szabály alól kivételt statuálnak. Igy azon folyók, amelyek két állam között folynak, a hajózás szempontjából mindkét állam közös tulajdonai, oly folyamokat pedig, amelyek több államon folynak

keresztül, nemzetközi egyezmények gyakran nyilvánítják szabad folyamokká, minő például a Duna. A partmelletti tenger azon állam tulajdona, amelynek területe mellett elterül, szabály szerint egy ágyúlövésnyi távolságban.

Az államterület a nemzetközi jog értelmében többféle módon szerezhető meg. Uratlan, azaz eddig civilizált állam tulajdonát nem képezett területet a felfedezés és az azzal kapcsolatos foglalás tényével lehet szerezni, más területek azonban csak hódítás vagy szerződés útján szerezhetők meg.

Némelykor a terület megszerzésének jogerőssé válásához a nép hozzájárulása szükséges *(plebiscitum)*, de előfordul azon eljárás is, hogy az újonnan szerzett terület lakóinak szabad választására bízatik, vajjon előbbi hazájuk alattvalói akarnak-e továbbra is maradni, vagy pedig az újabb honosságot választják *(optio)*.

A nemzetközi kötelmi jog tárgya főleg a nemzetközi szerződések körül forog, melyek a legjelentősebb anyagát teszik a modern állam nemzetközi életének. Míg az előző századokban a nemzetközi megegyezések tárgya kizárólag politikai érdekek kiegyenlítésére irányult, addig a jelenben főleg művelődési és gazdasági érdekek azok, amelyek a nemzetközi szerződések terén kifejezésre jutnak.

Nemzetközi szerződés alatt értjük két vagy több államnak minden oly megállapodását, amely köztük valamely jogviszonyt állapít meg, módosít vagy megszüntet. Dacára annak, hogy az ily nemzetközi megállapodások nem birnak oly jogi szankcióval mint a közönséges magánjogi szerződések, nem lévén bírói hatóság és végrehajtó hatalom tartalmuk kikényszerítésére: mégis ezen szerződések teljes jogi hatállyal birnak, kötelező erejüket az államok elismerik és tiszteletben tartják, megszegésük tehát a nemzetközi jog súlyos sérelmét jelenti, melynek megtorlásáról a nemzetközi közvélemény nyomása alatt a szerződést tiszteletben tartó többi államok vannak hivatva gondoskodni. Nem tekinthető azonban nemzetközi jogsértésnek a nemzetközi szerződés felbontása, ha egy állam viszonyaiban oly lényeges változások állanak be, amelyek a nemzetközi szerződés megtartását lehetetlenné, vagy csak a szerződés megkötésekor előre nem látott súlyos áldozatok árán teszik lehetségessé. Nemzetközi szerződések mindig a *rebus sic stantibus* hallgatag feltétele mellett jönnek létre.

A nemzetközi szerződések megkötése akként történik, hogy a külön meghatalmazással ellátott diplomáciai megbizottak egymással megegyeznek, az eredményt cikkekbe és pontozatokba foglalják és azokat aláírják. Megkötöttnek és jogerejünek a szerződés azonban csak akkor tekinthető, ha az az illető államok belső közjoga értelmében meg is erősíttetett, *ratifikáltatott*.

A nemzetközi szerződés épp úgy hatályát vesztheti, mint a közönséges magánjogi szerződés, ha ennek jogos okai beállanak.

A nemzetközi szerződések főbb tárgyaik szerint politikai, gazdasági, közjóléti, igazságügyi és művelődési szerződésekre oszthatók, melyek közül az egyetemes jellegüeket és a legkiválóbb jelentőségüeket az alábbiakban soroljuk fel.

Politikai tárgyú szerződések különösen a béke-, a szövetségi és a garanciaszerződések. Legjelentősebb hatályú békeszerződés ez idő szerint az 1878-iki berlini szerződés, amely az orosz-török háború folytán előállott állapotokat

rendezte. A szövetségi szerződések közül legjelentősebb a napjainkban Ausztria-Magyarország, Németország és Olaszország közt fennálló szövetségi szerződés, 1879, illetve 1887-ből s azon szövetségi szerződés, amely Francia- és Oroszország közt áll fenn. Garancia-szerződések különösen azok, amelyek egy fennálló állapotot biztosítanak; így biztosították kollektív egyezmény utján a hatalmak Svájc, Belgium, Luxemburg s legutóbb Norvégia semlegességét. A gazdasági érdekeket védik és szabályozzák különösen a kereskedelmi, vám- és hajózási szerződések. Az igazságügyi szerződések közül legkiemelkedőbb jelentőségüek az 1892 óta négy ízben tartott hágai magánjogi konferenciák, amelyek részben a peres eljárás, részben az anyagi magánjog körül állapítottak meg egyöntetű rendszabályokat. Idetartoznak továbbá azon számos, de ma már egyöntetű alapelveken nyugvó nemzetközi szerződések, amelyek a bűntettesek kiadatásának feltételeit és módozatait állapítják meg. Művelődési érdekek védelmére szolgálnak az írói és művészi tulajdon, a szerzői jog megvédésére irányuló nemzetközi szerződések.

A nemzetközi viszályok elintézése vagy békés vagy fegyveres úton történhetik. A nemzetközi élet ezen a téren is nagy haladást tett a lefolyt század alatt, amennyiben a békés elintézés módja, a nemzetközi választott bíróságok igénybevétele mind nagyobb és nagyobb mérveket öltött; betetőzték ezen irányzatot az 1899-iki és az 1906-iki hágai békekonferenciák, amelyek nemzetközi egyezményekkel szabályozták a választottbírósági eljárást. A hadi állapot nem jelenti a nemzetközi jog mai állása szerint a jog uralmának teljes hiányát, amennyiben a hadviselő felek jogait és kötelességeit nagyrészt szilárdul megállapított jogelvek szabályozzák. Igy különösen a háború tárgyait és eszközeit korlátozzák a nemzetközi egyezmények oly módon, hogy az emberiesség által megkívánt követelmények a lehetőségig tiszteletben maradjanak. A modern nemzetközi jog tiltja különösen a szárazföldi hadműveletekben részt nem vevő békés magánosok személyének és vagyonának bárminő bántalmazását, megsértését; tiltja továbbá oly hadieszközök használatát, amelyek a háborúval járó szenvedéseket szükségtelenül fokozzák. Nem szabad ennek folytán civilizált népek közt folyó háborúban orgyilkossághoz, mérgezéshez, mérgezett fegyverek használatához folyamodni, a sebben robbanó lövegeket alkalmazni, meg nem erősített helységeket ágyuztatni, léghajókból robbanó lövegeket ledobálni, mérges gázokat tartalmazó lövegeket használni stb. Tilos továbbá a hadi követek bántalmazása s a hadifoglyok leölése, mely szabály különben már évszázadok óta el van ismerve a nemzetközi jogban. Nagy haladását jelenti a nemzetközi jognak a megsebesült és megbetegedett katonáknak nemzetközi védelme, az 1864-iki genfi egyezmény értelmében.

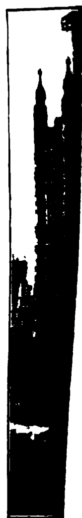
A tengeri háborúk szabályai tekintetében is nagy haladást mutat fel az előző századok állapotaihoz képest a mai nemzetközi jogrend. Igy a magánkalózkodás az 1856-iki párisi egyezmény folytán el van törölve, a tengerzár (blokád) ma már nem hathat bénítólag az összes tengeri forgalomra, amennyiben az csak meghatározott területre mondható ki.

Azon szoros érdekkapcsolat, amely az államokat minden téren összefűzi, különösen jelentőssé teszi a semlegesség intézményét és jogelveit. Igy a semle-

ges terület nem használható fel a hadviselő felek egyike által sem hadiműveletekre, rajta katonák nem toborozhatók, hadihajók fel nem szerelhetők, a menekülő ellenség nem üldözhető. De kötelessége is a semleges államnak megakadályoznia, hogy területén ily tények elkövettessenek, sőt köteles alattvalóit szigoruan eltiltani a háborúba való beavatkozástól s ebben őket a lehetőség szerint megakadályozni. De a hadviselő felek is kötelesek a semleges állam helyzetét tiszteletben tartani; különösen nem gördíthetnek akadályokat a semleges államok alattvalóinak tengeri kereskedése elé, kivéve ha ezek, semlegességi helyzetükkel visszaélve, a hadviselő feleknek hadi célokra szolgáló árukat (fegyvereket, lövegeket, lovakat, hadi járműveket, élelmi cikkeket, stb.), úgynevezett hadi dugárukat szállítanak. Hogy a hadviselő hatalmak a semleges hajókat kellően ellenőrizhessék, biztosítva van részükre a hajókutatási jog.

Azon körülmény, hogy a lefolyt században a nemzetek mind ritkábban fordultak az *ultima ratio*-nak, a háborúnak igénybevételéhez viszályaik eldöntése végett, joggal kelti fel a reményt, hogy annyi évezredek véres borzalmai után egykor el fog jutni az emberiség azon boldog igéretföldjére, amelyen kizárólag a *jog* fogja sorsát igazgatni.

A MODERN ÁLLAM POLITIKAI ÉLETE.

MODERN ÁLLAM politikai életét történetileg két nevezetes tény hatása irányítja: az egyik az angol alkotmány sajátságos fejlődése, amely a törvényhozás modern alakját, a parlamentarizmust teremtette meg s mintáját szolgáltatta s szolgáltatja ma is a többi nemzetek előtt a törvényhozó hatalom szervezetének s a törvényhozó és végrehajtó hatalom egymás közti viszonyának; a másik a francia forradalom, amely az európai kontinensen megindította a feudalizmus felbomlásának folyamatát s a rendi kiváltságokra alapított állami szervezet helyébe az egyenlőség és a közjólét eszméjére fektetett államrendet léptette. A többé-kevésbbé angol mintára létesített parlamentarizmus kereteiben és a parlamentarizmus fegyvereivel az egyenlőség eszméjének és az általános emberi jólétnek lehető legtökéletesebb megvalósítása iránt való törekvések hozták létre a modern állam törvényhozásának és kormányzatának legjellemzőbb intézményeit és eszközeit. Ugyanazon törekvések hatása érezhető a civilizált emberiség egyetemes élete tüneményeinek nyilvánulásában, a modern nemzetközi életben is, melyet ma — nem mikép régebben — az egyetemes uralomra való törekvés vagy a hatalmi egyensuly féltékeny őrizése, hanem a nemzetek érdekközösségének felismerése jellemez.

A modern állam törvényhozását, kormányzatát és nemzetközi életét tehát a nemzeti eszme, az egyenlőség, a közjólét és a nemzetközi érdekközösség eszméi jellemzik.

Ezen eszmék az egyes népek faji sajátosságai, történeti fejlődésök, a bennök küzdő különböző erők hatása alatt eltérő módon érvényesülnek s jutnak az egyes államok alkotmányában kifejezésre.

A modern államokban ható erők s azok működésének megismerése céljából nézzük röviden a főbb államok alkotmányát. Tárgyalni fogjuk a köztársasági alkotmányok közül az északamerikait, a svájcit, valamint Franciaország alkotmányát; a történeti monarchikus alkotmányok közül Angliáét és Magyarországét; az egyezményes monarchikus okiratos alkotmányok közül Belgiumét és a Német birodalom alkotmányát; az engedélyezett (oktrojált) alkotmányok közül pedig a jelenlegi osztrák és orosz alkotmányokat.

Köztársasági alkotmányok.

Az Északamerikai Egyesült Államok. Ezen köztársaság szövetséges állam, amely jelenleg 46 államból áll. Szervezetét és alapintézményeit az 1787-iki alkotmány tartalmazza. Ezen alkotmány szerint a szövetség összes államaira vonatkozólag egy közös törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom áll fenn.

A törvényhozó hatalmat a valamennyi államot közösen érdeklő és taxative felsorolt ügyekben az Egyesült Államok *kongresszusa* gyakorolja, amely két kamarából: *szenátusból* és *képviselőházból* áll. A képviselőház tagjait az Egyesült Államok népe kétévenként a lakosság számaránya szerinti számban választja, melynek megállapíthatása végett minden tizedik évben népszámlálást kell tartani. 1792-ben 30.000 lakos után számíttatván egy képviselő, számuk 105 volt; 1903 óta 194.182 lakosra esik egy képviselő s az alsóház tagjainak száma ma 356. Kongresszusi képviselő csak az lehet, aki 25-ik életévét betöltötte, legalább 7 év óta polgára az Egyesült Államoknak s lakosa azon államnak, melyben megválasztják s mindazon kellékeknek megfelel, melyek a tagállam törvényhozásának képviselőire nézve fennállanak.

A kongresszus szenátusába minden egyes tagállam törvényhozó testülete hat évre két-két szenátort küld, kik 30-ik életévüket betöltötték, legalább 9 év óta polgárai az Egyesült Államoknak s lakosai azon államnak, melynek törvényhozása őket szenátorokká választja. A szenátus tagjainak egyharmada kétévenként kiválik. Ma 92 a szenátorok száma.

A szenátor és képviselő ezen küldetése ideje alatt az Egyesült Államok kormányától semmiféle hivatalt el nem fogadhat.

Minden törvényjavaslatot, melyet a képviselőház és a szenátus elfogadott, a végrehajtó hatalom feje, az Egyesült Államok elnöke elé kell terjeszteni. Az elnök ezeket jóváhagyhatja, vagy módosításukat kívánhatja. Ha nem fogadja őket el, tartozik azokat, tiltakozását indokolva, rögtön visszaküldeni azon házhoz, ahonnan a törvényjavaslat eredt s a ház az elnök megjegyzései alapján a törvényjavaslatot még egyszer fontolóra veszi. Ha e másodszori megfontolás után mindkét ház a szavazatok kétharmadnyi többségével újból a törvényjavaslat mellett szavaz, a javaslat az elnöki vétó ellenére is törvényerőre emelkedik. Ha az elnök valamely törvényjavaslatot tíz nap alatt nem küld vissza, a javaslat magától is törvényes erőt nyer.

A kongresszus törvényhozó hatalmának a tárgyai: új államoknak a szövetségbe való felvétele, állampolgárság ügye, a szárazföldi és tengeri hadügy, az egyenes és fogyasztási adó- és illetéküggy, a hitelügy, a bank- és éremügy, a csődügy, a kereskedelem-, tengerészet-, szabadalom-, posta- és közlekedésügy, a törvényszékek felállítása, a nemzetközi jog elleni vétségek, a tengeri rablás s egyéb tengeri bűncselekmények s ezek büntetéseinek megállapítása, a nemzetközi sérelem megtorlására való felhatalmazás, a harcjog szabályainak megállapítása és a hadüzenet; végül a törvényhozó hatalom kizárólagos gyakorlása Columbia állam területén, melyen az Egyesült Államok székhelye, Washington fekszik s ahol a kongresszus és az elnök működnek.

A kongresszusi törvényhozás azonban e körön belől sem korlátlan, amennyiben az alkotmány kimondja, hogy a kongresszus az egyéni szabadságot biztosító »habeas corpus« aktát csak lázadás esetén függesztheti fel; jószágelkobzást vagy az állampolgárság elvesztését büntetésképp meg nem állapíthatja; kiviteli vámokat el nem rendelhet; nemesi címeket s ezek osztogatására jogot nem engedélyezhet; oly törvényt, mely valamely vallást uralkodónak nyilatkoztatna, valamely vallás gyakorlatát eltiltaná, a szólás- és sajtószabadságot, a gyülekezési, egyesülési, panaszemelési, kérvényezési jogot korlátozná, nem hozhat.

A *végrehajtó hatalom* élén az *elnök* áll, akit az alelnökkel együtt *négy évre* választanak. Ezeknek amerikai születésüeknek, 35 éveseknek s legalább 14 év óta az Unió polgárainak kell lenniök. Választásukhoz minden állam a saját külön törvénye által előírt módon annyi *elnökválasztót* (elektort) jelöl ki, ahány szenátort és képviselőt küld összesen a kongresszusba. Az elnökválasztók külön-külön saját államukban összegyűlnek s titkosan két szavazati lapot nyujtanak be, egyiken az elnökjelölt, másikon az alelnökjelölt nevével. A szavazatokat felbontván, lajstromba foglalják s e lajstromot aláírva, hitelesítve és lepecsételve a kongresszus szenátusának elnökéhez küldik be. A szenátus elnöke a szenátus és a képviselőház tagjainak jelenlétében a lajstromokat felnyitja, a szavazatokat összeszámlálja s az abszolut többséget elnyert jelölteket az Egyesült Államok elnökének, illetve alelnökének nyilvánítja. Ezen szavazásnál a szavazatokat *államonkint* számítják, s az államok szerinti szavazatok abszolut többsége teszi érvényessé a választást. Ha abszolut többséget senki sem kapott, úgy a legtöbb szavazatot nyert három jelölt közül az elnököt a képviselőház, az alelnököt a szenátus választja meg. Ha a képviselőháznak bizonyos határidőn belül nem sikerül az elnököt megválasztania, vagy ha az elnök elhal, avagy hivatalából idő előtt távozik, az elnöki tisztet az *alelnök* nyeri el, aki különben rendes körülmények közt a szenátus elnöki méltóságát viseli. Ha ez esetek valamelyike az alelnökre nézve is előállana, úgy a kongresszus törvényben mondja ki, mely hivatalnok töltse be a legközelebbi választásig az elnök helyét.

Az elnök hivatalba lépése előtt esküt tesz le az alkotmány megtartására.

Az elnök főparancsnoka az Egyesült Államok szárazföldi és tengeri haderejének; a szenátus meghallgatásával s tagjai kétharmadának beleegyezésével nemzetközi szerződéseket köt; követeket, minisztereket, konzulokat, főtörvényszéki

bírákat és hivatalnokokat nevez ki, alsóbbrendű hivatalnokok kinevezését azonban kongresszusi törvény felhatalmazásával egyedül is gyakorolhatja; külföldi követeket és minisztereket fogad; őrködik a törvények hű végrehajtása felett; a szövetség állapotáról a kongresszushoz időnként üzeneteket küld, melyekben rendszabályokat ajánlhat a kongresszus házainak megfontolás és törvényes intézkedés végett; rendkívüli esetben a kamarákat vagy azok egyikét is összehívhatja, valamint ha ezek elnapolásuk időtartamára nem tudnak megállapodni, az elnapolás idejét meghatározhatja; a büntetéseket enyhítheti vagy teljesen meg is kegyelmezhet, kivéve hűtlenség esetében.

Az elnök árulás, megvesztegetés és egyéb bűncselekmények miatt felelősségre vonható és hivatalából elmozdítható.

A kormányzást egy nyolc tagból álló minisztérium végzi.

A szövetség bírói hatalmát az Egyesült-Államok főtörvényszéke, valamint alsóbb bíróságai gyakorolják; a bírák függetlenek és elmozdíthatlanok. A kongresszus által hozott törvények, valamint az egyes államok külön alkotmányai és törvényei, ha tartalmuk a szövetség alkotmányának valamelyik elvével ellenkezik, a bíróság által hatályosaknak el nem ismerhetők s mint alkotmányellenesek érvényteleneknek tekintendők.

Az alkotmányt a kongresszus nem módosíthatja; erre nézve az alkotmányban különös eljárás van előírva. A kongresszus az alkotmány módosítása tekintetében csak kezdeményezési joggal bír; ha ugyanis a kongresszus két háza mindegyikének kétharmadrésze az alkotmány módosítását szükségesnek találja, megállapítja a javaslatba hozott módosításnak, az ú. n. *jobbítmánynak* (amendment) szövegét, ezt az egyes államok törvényhozó testületei elé terjeszti s amennyiben e törvényhozó testületek háromnegyedrésze a kongresszus javaslatát magáévá teszi, a jobbítmány alkotmányerőre emelkedik. Ha pedig *az egyes államok törvényhozó testületeinek* kétharmadrésze fejezi ki az alkotmány módosítására vonatkozó óhaját, úgy az összes államok az elnökválasztáshoz hasonló módon kijelölt küldöttek utján egy *ad hoc* gyűlésben, úgynevezett *konventben* gyűlnek össze, mely gyűlés háromnegyedrészének hozzájárulása a javasolt módosítást alkotmányerőre emeli.

Mindazon jogok, melyeket az alkotmány az Uniónak fenn nem tart, az egyes államokat és a népet illetik. Az egyes államok alkotmánya nem tartalmazhat olyan intézkedést, mely a szövetség alkotmányával ellenkeznék. Ezek mindegyikének élén egy kormányzó áll s törvényhozásukat két házból álló parlament intézi.

Svájc. A svájci köztársaság szintén szövetséges állam. Alapintézményeit az 1875-iki alkotmány által módosított 1848-iki szövetségalkotmány tartalmazza.

A svájci szövetség törvényhozó hatalmát a *szövetséggyűlés* (Bundesversammlung) gyakorolja, mely két kamarából, úgymint *nemzeti tanácsból* (Nationalrat) s *rendi tanácsból* (Ständerat) áll. A nemzeti tanács tagjait általános és közvetlen szavazás útján, lakossági arányszám szerint három évre a nép választja olykép, hogy 20.000 lakosra esik egy képviselő, kiknek összes száma tízévenkint, a népszámlálás adatai alapján, változik. Tagjainak száma ma 167. Választható minden választó, az egyházi személyek, papok kivételével. A rendi

tanács 44 tagból áll, minden egyes kantont két-két küldöttje képviselvén. Ez utóbbiak választási módja és megbízási időtartama a kantonoktól függ; vannak olyanok, melyek általános szavazat s olyanok, melyek a kantonális törvényhozó kamara utján, vannak továbbá oly kantonok, melyek egy évre s ismét olyanok, melyek 2—3 évre választják a rendi tanácsban ülő küldöttjeiket.

A törvényhozó hatalmat gyakorló szövetséggyűlés hatáskörébe a következő tárgyak tartoznak: az állampolgárság ügye, a védelmi ügy, a pénzügy, az utak, hidak, vasutak, posta, távirda, bank, érem, súly, mérték, szóval a forgalom ügye, az oktatás, a közegészség, a biztosítás, a kivándorlás, a közerkölcsiség, a földmívelés, az ipar, az erdészet, a vízművek, a vadászat és halászat ügyei, a szövetségi hatóságok szervezése, a szövetségtanács és a szövetségi törvényszék tagjainak, valamint a szövetségi hadsereg fővezérének választása, nemzetközi szerződések kötése, a hadüzenet és békekötés stb.

A szövetség végrehajtó hatalmát a *szövetségtanács* (Bundesrath) gyakorolja, amely hét tagból áll, kiket háromévenkint együttes ülésben a szövetséggyűlés választ. A szövetségtanács élén *elnök* áll, akit a szövetségtanács a maga kebeléből évről-évre választ; az egy év leteltével ugyanazon személy elnökké újra nem választható. A szövetségtanács feladata a szövetségi törvények végrehajtása, törvényjavaslatok kidolgozása és kezdeményezése, hivatalnokok kinevezése, a nemzetközi érintkezés fenntartása, a külügyek intézése. A szövetségtanács hét tagja egyidejüleg a szövetségi közigazgatás egy-egy ágának az élén áll; ezen ágak a belügy, a rendészeti és igazságügy, a hadügy, a pénz- és vámügy, a kereskedelem- és földmívelésügy, a posta-, távirda- és vasútügy. A szövetségtanács elnöke a politikai ügyeket intézi.

A svájci szövetség bírói hatalmát a szövetségi törvényszék gyakorolja, melynek tagjait hat évre a szövetséggyűlés választja; székhelye Lausanne. Hatásköre kiterjed a magánosok alkotmányilag meghatározott polgári és fenyítő ügyein kívül a szövetségi alkotmányból az egyes kantonok, valamint a kantonok és a szövetség közt felmerülő magánjogi jogviták és hatásköri összeütközések elintézésére.

Az alkotmány módosítása tekintetében a törvényhozó testület szintén csak kezdeményezési joggal bír, maga az alkotmánymódosítás azonban népszavazással, *referendum* utján megy végbe. Ha a szövetséggyűlés két háza mondja ki az alkotmány módosítását szükségesnek, avagy ha a szövetséggyűlés egyik kamarájának, vagy ötvenezer szavazatképes polgárnak indítványára az összes nép szavazatának többsége mondja ki a módosítás szükségét: a két kamara feloszlik s új szövetséggyűlés ül össze, amely a módosítás szövegét megállapítja. Az ily módon megállapított módosítás azután referendum alá bocsátandó s érvényessé válik, ha úgy a szavazópolgároknak, mint a kantonoknak többsége (tehát legalább 12 kanton polgársága) elfogadta.

Franciaország. 1789-ben az addig korlátlan francia monarchia alkotmányos királysággá alakult át, melynek szervezetét és alapelveit az 1791-iki alkotmány tartalmazta. Ha szorosan vesszük, ezen alkotmányos királyság voltaképen már szintén köztársaság volt, mivel — burkoltan bár — a király elmozdíthatóságának elveit tartalmazta. Ezen alkotmányos királyságot 1793-ban

eltörölték s az 1793-ik évi június 24-iki alkotmány Franciaországot kifejezetten köztársasággá alakította át. Ezen idő óta napjainkig öt francia köztársasági alkotmány, úgymint: az 1793-iki, 1795-iki, 1799-iki, az 1848-iki és az 1875-iki alkotmányok láttak napvilágot.

A jelenleg érvényben levő 1875-iki alkotmánytörvények (lois constitutionnelles) szerint a törvényhozó hatalmat két kamarából álló gyűlés, a *képviselők kamarája* és a *szenátus* gyakorolja, a végrehajtó hatalom pedig egy fizikai személyt, a *köztársaság elnökét* illeti, akit a két kamara együttes gyűlése mint *nemzetgyűlés,* melyhez különben az alkotmánymódosítások is tartoznak, *hét évre* választ.

A *képviselők kamarája* a polgárok által közvetlenül, titkosan és általános szavazással négy évre választott képviselőkből áll, kiknek száma négyszáz. Választó minden 21-ik életévét betöltött férfi, ki legalább hat hó óta a kerületben lakik, polgári és politikai jogainak élvezetében van s a választók névjegyzékében fel van véve, a tényleges katonák kivételével. Választható minden választó, aki életének 25-ik évét betöltötte, kivéve azokat, 1. akik magasabb közigagatási, bírói vagy egyházi tisztet viselnek, abban a kerületben, ahol működnek, még lemondásuk után sem hat hónapig; 2. a hadsereg és haditengerészet tényleges szolgálatban álló vagy rendelkezési állományban levő tagjait, a tábornoki kar némely tagjai kivételével; 3. azon családok tagjait, melyek előbb Franciaországban uralkodtak; 4. azokat, kik bárminő címen állami alapból fizetést húznak, ha csak megválasztatásuk esetén fizetéses állásukról le nem mondanak. A miniszterek, államtitkárok, követek, a szajnai megyefőnök, a rendőrfőnök, a semmitőszék, a számvevőszék, a párisi felebbezési bíróság elnökei és főügyészei, főiskolai tanárok, érsekek és püspökök, a protestáns konzisztóriumok lelkész-elnökei, a központi és a párisi főrabbi, valamint a hat hónapnál rövidebb időre ideiglenes, bár fizetéses kormánymegbízást nyert egyének azonban tagjai lehetnek a képviselőháznak.

Ahhoz, hogy valakit megválasztott képviselőnek lehessen tekinteni, szükséges, hogy a beadott szavazatok általános többségét, az összes kerületi választók legalább egynegyedének szavazatait elnyerje. Ha ez nem következett be, második szavazásnak van helye, mely esetben már viszonylagos többség is dönt.

A *szenátus* háromszáz tagból áll, kiket a megyék és gyarmatok külön e célra rendelt testületei kilenc évre választanak; a szenátus tagjainak egyharmada minden harmadik évben kilép; háromévi időközönkint tehát a szenátus újonnan választott tagokkal egészül ki. Annak, kit szenátorrá választanak, született franciának s legalább negyven évesnek kell lennie. A választás úgy történik, hogy minden megye, illetve gyarmat székhelyén egy testület ül össze, mely a megyének a törvényhozásban ülő képviselőiből, a megyei és járási tanácsosokból, s a községtanácsok kiküldötteiből alakul. Az ilyképp alakult testület választja titkosan, lajstromos szavazással és szavazattöbbséggel a törvény által meghatározott számú szenátorokat.

A szenátust épp úgy megilleti a törvénykezdeményezés joga, mint a képviselők kamaráját; az alkotmánytörvény azonban azt rendeli, hogy a pénzügyi törvények első sorban a képviselők kamarája által tárgyalandók és szavazandók

meg. Mint *állambíróság*, a köztársaság elnökének rendeletére, a szenátus ítélkezik az oly bűncselekmények fölött, melyek az állam biztonsága ellen irányulnak, valamint ő itél az elnök és a miniszterek jogi felelősségrevonása esetén is.

A *végrehajtó hatalom* a köztársaság elnökét illeti meg, ki azonban a törvényhozó hatalomban is jelentékeny részesedéssel bír; így, éppúgy mint a kamarák tagjainak, törvénykezdeményezési joga van, sőt a kamarák által hozott törvényekkel szemben felfüggesztő vétójogot is gyakorolhat, amennyiben a kihirdetésig rendelkezésére álló egy havi, illetve sürgős törvények esetén három napi határidőn belül azokat visszaküldheti a kamarákhoz, melyek ennek folytán újból s végérvényesen határoznak. A köztársaság elnöke a kamarákkal üzenetek útján érintkezik, melyeket a szószékről minisztere olvas fel. Joga van a kamarákat rendkívüli esetben összehívni, valamint el is napolni; az elnapolás időtartama azonban egy hónapnál hosszabb nem lehet s ugyanazon ülésszakban nem ismételhető. Végül azon rendkívüli joggal is bir, hogy a szenátus beleegyezésével a képviselőkamarát feloszlathatja, mely esetben azonban új képviselőházat három hónap alatt tartozik összehívni. A szorosan végrehajtóhatalmi hatáskörben a köztársaság elnöke gondoskodik a mindkét kamara által megszavazott törvények végrehajtásáról, ő hirdetvén ki azokat. Fogadja az idegen államok követeit, tárgyalja és köti általán a nemzetközi szövetségeket és szerződéseket, bár azokat, mihelyt az állam érdeke és biztonsága megengedi, közölni tartozik a kamarákkal; béke-, kereskedelmi, pénzügyi, az államterület és az állampolgárok személyét vagy jogait érintő nemzetközi szerződések azonban csak az esetben válnak érvényesekké, ha azokat a kamarák is megszavazzák, mint ahogy háborút sem üzenhet a kamarák előzetes beleegyezése nélkül. Rendelkezik a fegyveres erővel, kinevezi az összes polgári és katonai hivatalnokokat; elnököl a nemzeti ünnepélyeken; kegyelmezést is gyakorolhat, de közbocsánatot csak törvény hirdethet.

Legalább tizenöt nappal az elnök megbizatási idejének lejárta előtt a nemzetgyűlés összehívás nélkül is összeül, hogy új elnököt válasszon; ha pedig az elnöki szék elhalálozás vagy egyéb ok folytán üresedik meg, elnökválasztás végett a nemzetgyűlés a legrövidebb idő alatt összeül. Ez időközben a végrehajtó hatalmat a minisztertanács gyakorolja.

Úgy a köztársaság elnöke, mint miniszterei felelősség mellett működnek, míg azonban az elnök csak jogilag, hűtlenség esetében vonható felelősségre, addig a miniszterek a kormányzat általános irányáért *egyetemlegesen*, személyes tényeikért pedig *egyénileg*, politikailag és jogilag egyaránt felelősek a törvényhozás két házának. A köztársaság elnökének és a minisztereknek jogi felelősségre vonása úgy történik, hogy a képviselők kamarája emeli a vádat s a szenátus mint állambíróság mond itéletet.

A miniszterek, ha nem is tagjai a kamaráknak, azok ülésein megjelennek s ha felszólalni óhajtanak, meghallgatandók. Joguk van valamely törvényjavaslat megvitatásánál a kamarákban, a köztársaság elnökének rendelete alapján kijelölt, szakértő tisztviselők támogatását venni igénybe.

Monarchikus alkotmányok.

1. Irott alkotmányok.

Belgium. Államjogát az 1892, illetve 1894-ben revideált 1831-iki okiratos alkotmány tartalmazza. Típusa ez állam a demokratikus népképviseleti és korlátolt örökösödési monarchiának. Ezen alkotmány kimondja, hogy minden állami hatalom a nemzettől származik. Kimondja a polgárok jogegyenlőségét, eltörli a rendi különbségeket, proklamálja a személyes szabadság, magánlak és levéltitok, valamint a tulajdon sérthetetlenségét, biztosítja a vallás-, tanítás- és szólásszabadságot, megadja a gyülekezési jogot s deklarálja a szabadsajtó jogát. A király alkotmányos hatalma törvényes fiutódaira száll át, az elsőszülöttségi jog szerint, a nők és ezeknek utódai állandó kizárásával. Férfiutódok nem létében a király kinevezheti a nemzet beleegyezésével utódját, ha azonban ily kinevezés nem történt, a trón megürül s annak esetleges betöltése a nemzetet illeti. A király a nemzet beleegyezése nélkül nem lehet még egy más államnak is a fejedelme. Személye sérthetetlen; a felelősség minisztereit terheli.

Az alkotmány törvényhozó, végrehajtó és bírói államhatalmakat ismer.

A *törvényhozó* hatalmat a királlyal közösen a *képviselők kamarája* és a *szenátus* gyakorolja. A két kamara tagjai az egész nemzetet képviselik s nemcsak a kerületet, mely őket választotta. A törvénykezdeményezési jog a királyt, s a kamarák mindegyikét egyaránt megilleti, a költségvetési és katonai létszámra vonatkozó törvényeket azonban elsőbben a képviselők kamarájában kell megszavazni. A kamarák egy tagját sem szabad perbe fogni vagy felelősségre vonni hivatása gyakorlatában kijelentett véleményéért vagy szavazatáért, sőt az illető kamara engedélye nélkül más cselekményeiért sem vonható bírói eljárás alá. A kamara tagjait a kormány fizetéses állásra csak megbizatásuk letelte után egy év mulva nevezheti ki, ha pedig az állam fizetéses tisztviselőjét a kamarák tagjává választják s ő ezen választást elfogadja, tartozik a kormánytól függő állásáról lemondani.

A képviselők kamarája a polgárok által kerületenkint közvetlen, titkos s általános szavazással többes szavazati rendszer útján négy évre választott 166 képviselőből áll, kiknek felét minden két évben megújítják. A szenátus tagjait ugyanazon polgárok választják, azzal a különbséggel, hogy míg képviselővé minden huszonötéves polgár megválasztható, a szenátus tagjának legalább negyven évesnek kell lenni s évenkint legalább 1200 frank egyenes adót fizetni, s míg a képviselők működésükért fizetést húznak, addig a szenátorok hivatásukat minden ellenszolgálat nélkül gyakorolják. A szenátus feleannyi tagból áll mint a képviselők kamarája, 26 tagja ezenkívül a tartománytanácsok közül választatik, tagjainak megbizatási időtartama pedig nyolc év; azonban a szenátusból is a tagok felerésze minden négy évben kilép. A király fiugyermekei s ezek hiányában a királyi család többi férfitagjai tizennyolc éves korukban szintén tagjai a szenátusnak, szavazati joggal azonban csak huszonötéves koruktól birnak.

A kamarák hozzák a törvényeket; az állam részére szánt adókat, valamint az ujoncilletéket minden évben tanácskozás és szavazás alá veszik; az e tárgyakban hozott törvények csak egy évre érvényesek. A kamarák által hozott törvényeket a király szentesíti és hirdeti ki, kinek joga van akár egyik, akár mindkét kamarát feloszlatni; a feloszlatási rendeletnek azonban tartalmazni kell az újra választandó kamaráknak legfeljebb két hónap alatti egybehívását. Joga van a királynak a kamarákat legfölebb egy hónapra is elnapolni, de az elnapolás egy ülésszakon belül a kamarák beleegyezése nélkül nem ismételhető. A király ellátását (civillista) uralkodása egész tartamára a kamarák törvénnyel állapítják meg. Ha a király meghal, mindaddig, míg a trónörökös az alkotmányra az esküt le nem teszi, a királyt illető alkotmányos hatalmat felelősség mellett a minisztérium gyakorolja. Ha a király halálakor utóda még kiskorú, vagy ha a király nem képes az uralkodásra, a két kamara együttes ülésben határoz a régensség és a gyámság fölött.

A *végrehajtó* hatalom élén a király áll, akinek azonban semmiféle rendelete nem érvényes, ha nincs minisztereinek, kiket a király nevez ki és bocsát el, egyike által aláírva. A király bocsátja ki a törvények végrehajtására szükséges rendeleteket, anélkül hogy a törvényeket valaha felfüggeszthetné, vagy azok végrehajtása alól fel volna mentve. A király a szárazföldi és tengeri haderő parancsnoka, ő üzen háborút, köt békét, szövetséget és kereskedelmi szerződéseket, mindannyiszor azonban a kamarák beleegyezésével. Végül a király nevezi ki a hadsereg tisztjeit, az állam belkormányzati és a diplomáciai hivatalnokait, a bíróságok bírói tagjait s hivatalnokait a törvény által megállapított módon s kivételekkel.

A király tényeiért, éppúgy mint saját tényeikért, a miniszterek felelősek. A képviselőkamarának joga van a minisztereket bevádolni s a semmítő törvényszék elé idézni, mely egyedül ítélhet felettük; ha a semmítőszék a minisztereket elítéli, úgy a király csak valamelyik kamara kérésére kegyelmezhet meg nekik.

A *bírói hatalmat* a király nevében a bíróságok, illetve élethosszig kinevezett bírák gyakorolják, kiket csak ítélettel lehet hivataluktól felfüggeszteni vagy megfosztani, sőt más helyre is csak saját beleegyezésükkel helyezhetők át. A bűnvádi, politikai és sajtóperekben esküdtbíróságok, míg a hadsereg tényleges szolgálatban álló tagjai fölött büntető ügyekben külön katonai törvényszékek itélnek. A király a bírói hatalom gyakorlásában személyesen csak a kegyelmezés joga által vesz részt.

Az alkotmány *módosítása* olyképp történik, hogy a törvényhozó hatalom (törvényben) kinyilatkoztatja, hogy az alkotmány valamelyik rendelete, melyet megjelöl, módosítást igényel. Ezen nyilatkozat után a két kamara feloszlik s a törvényes idő mulva összegyűlt új kamarák a királlyal egyetértve határoznak a módosítandó pont felett. Alkotmánymódosítás feletti tanácskozásnál azonban a kamarai tagok legalább kétharmadrészének kell jelen lennie s a módosítás csak úgy válik érvényessé, ha azt a jelenlevő tagoknak legalább kétharmadrésze megszavazta.

Német birodalom. Az 1815-ben alakult német szövetség 1866-ban felbomlott és Poroszország vezetése mellett a Majna feletti német államok közt

északnémet szövetség elnevezéssel új államkapcsolat jött létre, mely központosított törvényhozással és végrehajtó hatalommal lévén ellátva, valóságos szövetséges állam volt. Ezen államkapcsolat 1871-ben a délnémet államokkal bővült ki, amikor is a szövetség *Német birodalom* elnevezést nyert, a szövetség elnöke pedig *császári* címet vett fel. A birodalom 22 monarchikus és 3 köztársasági államból és Elszász-Lothringiából, mint birodalmi területből áll.

A német birodalom törvényhozó hatalmát a *birodalmi gyűlés* (Reichstag) és a *szövetségtanács* (Bundesrath) gyakorolja. A *birodalmi gyűlés* tagjait, a képviselőket, a német birodalom népe három évre általános, közvetlen és titkos szavazással választja; számuk összesen 397, melyből a túlnyomó rész, 256 képviselő, a birodalom legnépesebb államára, Poroszországra esik. A *szövetségtanács* a szövetség tagjait képező államok kormányainak meghatalmazottjaiból alakul, melyben a nemzetek a következőkép oszlanak meg: A szavazatok összes száma 58, melyből esik Poroszországra 17, Bajorországra 6, Szászországra és Württembergre 4—4, Badenra és Hessenre 3—3, Mecklenburg-Schwerinre és Braunschweigra 2—2, s a többi 17 államra 1—1 szavazat. Minden állam jogosítva van annyi meghatalmazottat küldeni a szövetségtanácsba, ahány szavazata van; a több szavazattal bíró államok összes szavazataikat azonban egyetlen meghatalmazott útján is leadhatják.

Minden birodalmi törvényhez a két gyűlés többségének hozzájárulása szükséges. A császár aláírásával elláttatván, hirdettetnek ki ezek. A törvények promulgálását csak az esetben tagadhatja meg, s akkor köteles is megtagadni, ha azok nem alkotmányos uton hozattak.

A birodalmi törvényhozás körébe tartozó tárgyak a következők: az állampolgárság, a szabad költözködés és letelepedés az egész birodalom területén, a kereskedelem, vám és adóügy, a súly-, mérték-, érem- és papirpénz-ügy, a bankügy, a szabadalmak és a szellemi termékek védelmének ügye, a német kereskedelem és hajózás külföldi védelmének s a konzulátusoknak ügye, a védelmi szempontból fontos vasutak, szárazföldi és folyami utak ügye, a posta- és távíróügy, a polgári itéletek és a megkeresések kölcsönös végrehajtásának ügye, hiteles okiratok bizonyító erejére vonatkozó intézkedések, a polgári és büntetőjog és eljárás kodifikálása, a birodalmi hadsereg és tengerészet szervezése, az orvosi és állatorvosi rendtartás, a sajtó és egyesülési jog szabályozása stb.

A végrehajtó hatalmat a szövetségtanács és a császár gyakorolják. A szövetségtanács határoz a birodalmi gyűlés elé szánt javaslatok tárgyában; kibocsátja a birodalmi törvények végrehajtására szükséges rendeleteket és útmutatásokat s intézkedik a törvények és rendeletek hiányainak pótlása iránt. Hét állandó bizottságra oszlik, úgymint külügyi, hadügyi, tengerészeti, vám- és adóügyi, kereskedelem- és közlekedésügyi, vasút-, posta- és távíróügyi, igazságügyi és számvevőszéki osztályokra, melyek a megfelelő közigazgatási ügyágakat intézik; a külügyi bizottságnak azonban, melynek elnöklete állandóan Bajorországot illeti, voltaképpi ügyköre nincs, s működése egyedül arra szorítkozik, hogy a külügyi politika felől a császártól felvilágosításokat kér s az egyes kormányok nézeteit a külügyek felől tolmácsolja.

A szövetségtanács minden tagja megjelenhet a birodalmi gyűlésen, ott felszólalhat s kormányának nézetét kifejtheti még akkor is, ha ez a szövetségtanács többségének nézetével ellenkezik.

A császár, mint a *szövetség elnöke,* képviseli nemzetközi viszonyokban a birodalmat, háborút üzen, békét, szövetséget, nemzetközi szerződéseket köt, követeket küld és fogad. Hadüzenet esetén azonban a szövetségtanács hozzájárulására szorul. Az esetben, ha valamely nemzetközi szerződés a törvényhozás körébe vág, érvényéhez a szövetségtanács és a birodalmi gyűlés hozzájárulása szükséges.

A császár hívja össze, nyitja meg, napolja el s rekeszti be úgy a szövetségtanács, mint a birodalmi gyűlés üléseit; ugyancsak ő hirdeti ki és teszi közzé a birodalom törvényeit s ügyel fel azok végrehajtására. A császár rendeletei a birodalom nevében adatnak ki, de csak a birodalmi kancellár ellenjegyzésével érvényesek, ki érettük a felelősséget viseli.

A szövetségtanács ülésein az elnökség és a munkálatok irányítása a birodalmi kancellárt illetik meg, kit, miképp általában a birodalom összes tisztviselőit, a császár nevez ki.

Ha a szövetség tagjai, az egyes államok, a szövetségből folyó kötelezettségeiket nem teljesítik, erre végrehajtás útján kényszeríthetők, melyet a szövetségtanács rendel el s a császár eszközöl. A szövetség különböző államai közt felmerülő viszály esetén a felek egyikének felszólítására szintén a szövetségtanács határoz. Oly államjogi viszályok esetén azonban, melyek elintézéséről az alkotmány nem gondoskodott, a felek egyikének kérelmére a szövetségtanács a békés kiegyenlítést kisérli meg, ami ha nem sikerül, a viszályt birodalmi törvény utján döntik el.

A szövetségi alkotmány *módosítása* törvény alakjában történik. Azon esetben, ha a szövetségtanács kebelében, még ha a módosítást a birodalmi gyűlés magáévá is tette, a módosítás ellen 14 szavazat nyilatkozik, a módosítás el van vetve, mely rendelkezés a birodalom úgy nagyobb, mint kisebb államait védi a majorizálás, illetve az alkotmánynak reájuk nézve hátrányos módosítása ellenében. Igy Poroszország a maga 17 szavazatával biztosítva van, még ha az összes többi szavazatok mind ellene irányulnának is ; hasonlóképp a nagy államok is (Bajorország, Szászország, Württemberg, Báden) képesek összesített szavazataikkal (17) épp úgy, mint a kis államok is az ő szavazataik (24) összesítésével magukat a majorizálással szemben megvédelmezni.

2. Történeti alkotmányok.

Anglia. Nagybritannia és Irország egyesült királysága, Wales, Skótország és Anglia (1707), valamint Irország (1808) egyesüléséből támadt örökletes, alkotmányos, korlátolt egyeduralom. Alkotmánya történelmi fejlődés eredménye. Alaptörvényei : a Magna Charta, a Bill of Rights, az Act of Settlement és a két Act of Habeas Corpus. Az alkotmány szervei :

1. *A király.* Az örökösödés fi- és nőági. A trón közvetlenül száll át a parlament elismerése nélkül. A trónutódlásban a férfiak megelőzik a nőket, s mind-

két nemben az elsőszülött kizárja a többieket. Megvan a képviseleti elv, s így a fiú vagy unoka megelőzi az apja, illetve nagyatyja testvéreit. Csak egyenes leszármazott hiányában száll a trón az oldalágra. Kizáratnak az örököseödésből mindazok, kik »kibékülnek a római pápával, avagy katholikus hiten lesznek, vagy katholikus nőt vesznek el«. A király trónralépése után megkoronáztatja magát; ez azonban nem alkotmányjogi tény. Az alkotmány megtartását és kötelességeinek teljesítését igéri ez alkalommal.

A király személye szent és sérthetetlen. Magánjogi igények is csak kegyelemként érvényesülhetnek ellene. Ő igazságtalanságot nem követhet el. A királyi kiadások fedezésére a civillista szolgál, ez ma 470.000 font.

A király *a)* a törvényhozó hatalom egyik eleme; *b)* a végrehajtó hatalom feje; *c)* a fegyveres erő legfőbb vezére; *d)* a bírói hatalom forrása. Ő hívja össze a parlamentet; azt fel is oszlathatja. Újból összehívni — még pedig 14 nap alatt — csak akkor köteles, ha a rendkívüli miliciát fegyver alá szólítaná. A király megnyitó beszéddel nyitja meg az országgyülést. Köztörvényjavaslatokat csak ő kezdeményezhet. Végül ő szentesíti a törvényeket.

Diplomáciai követek küldése, nemzetközi szerződések kötése, a béke és háború feletti döntés a király jogkörébe, annak prerogativái közé tartozik. Ez ügyekből a parlament szinte ki van zárva, s hozzájárulása csak annyiban szükséges, amennyiben a szerződés valamely törvényt megváltoztatna vagy pénzbeli terhet róna az országra.

Kormányzati ténykedést a király maga nem végezhet; csak minisztereit nevezheti ki. Minden más cselekvést csak hivatalnokai útján teljesíthet, akik ezért azután felelősek. A király kegyelmet tetszés szerint adhat.

A király egyszersmind az angol egyház feje.

2. *A parlament.* A parlament két házból, az alsóházból és a felsőházból áll.

A főrendiház szervezete. A Főrendiház (House of Lords) tagjai részben hivataluknál, részben születésüknél fogva, végül királyi kinevezés folytán tagjai annak. A Felsőház tagjai elsősorban az egyházi főurak. Azután örökletes születési joguknál fogva bizonyos családok *elsőszülött* fiai. Ezenkívül Irországnak és Skóciának bizonyos családjai: választott képviselők útján (28, illetve 16-an). Tagja ezenkívül még két kinevezett bíró. (Lords of appel in ordinary.) Ezenkívül résztvesznek a főrendiház ülésein az angol főtörvényszékek bírái, továbbá a főügyészek, akik azonban ott szavazattal nem bírnak. A tagok száma 592. Elnöke a *Lord Chancellor.*

A főrendiház hatásköre egyenlő az alsóházéval. Törvényjavaslatok itt éppúgy kezdeményezhetők mint az alsóházban, azokat kivéve, melyek adóztatásra vagy pénzmegszavazásra vonatkoznak. Szemben az alsóházzal, a főrendiház bírói hatáskörrel bír, midőn *a)* az alsóház által bevádolt magasabb hivatalnokok ügyében, *b)* saját tagjai közönséges bűnügyeiben és *c)* mint legfőbb bíróság itél.

Az alsóház szervezete. Az alsóház a nemzet azon részét foglalja magában, melynek nincs helye a főrendiházban, de azért vagyonnal bír. Ma az alsóház összeállításáról az 1832-iki és 1867-iki törvények intézkednek. Választói jogot adnak e törvények azon nagykorú férfiaknak, kik teljes tulajdonú fekvő birtokuk

után 10 font (240 korona) jövedelemmel bírnak, avagy hatvan évre haszonbérlők s 5 font jövedelmet kimutatnak, valamint azoknak, kik évi lakásukért 10 fontot fizetnek. Városokban 10 font jövedelem adja meg e jogot. A parlamentbe csak 21 évnél idősebb férfiak választhatók. Nem választhatók az angol, skót, valamint a katholikus egyház lelkészei; a kormánnyal szerződéses viszonyban állók; kerületeikben a sheriffek és egyéb tisztviselők. A választás, mely titkos, szavazógolyókkal hét évre történik. Az alsóház tagjainak száma 670. Elnöke a *Speaker*.

A *parlament*, mint láttuk, nemcsak törvényhozó és adómegszavazó testület, hanem bírói jogokkal is bír. Igy saját tagjait, valamint idegeneket is, amennyiben parancsait megvetik, szabadságvesztéssel büntetheti. Vád esetén az alsóház az előző eljárásban, a felső az ítélkezésben jár el mint bíróság. Az államügyek végrehajtásába bizottságok által avatkozik be, valamint a királyhoz intézett s egyes hivatalnokok elbocsátását kivánó kérvényeivel. Leszavazván a miniszterek javaslatait, azokat lemondásra kényszeríti.

3. *A kormány.* A kormány azon magas hivatalnokokból áll, kik a két háznak tagjai: a *miniszterek* ezek. Ötvenöt ily magas hivatalnok van. Tényleg azonban ezeknek csak egy része, az ú. n. *kabinet* vesz részt az ügyek vezetésében. A miniszterelnöktől (Prime minister) függ, ki tartozzék ide. Mindig benne van a kabinetben Nagy-Britannia Lord-Chancellorja, a kincstár első lordja, az öt államtitkár, a Privy Council elnöke, az admiralitás első lordja, Irország Lord Chancellorja, Lord Lieutenantja és államtitkára, Skótország államtitkárja, a kereskedelmi ügyek elnöke, a Local Board elnöke, a földmívelésügyek elnöke, az oktatásügyek elnöke, a Lord Privy Seal és a főpostafőnök. A Prime Minister képviseli a kabinetet a királlyal szemben. A kabinet szolidáris; az összminisztérium tetteiért, mint saját tényeiért is, minden miniszter külön is felelős.

4. *Végrehajtó hatóságok.* A végrehajtó hatalom gyakorlására tulajdonkép a Privy Council hivatott. Ennek bizottságai ma külön hivatalok. A főbb hatóságok a következők:

a) *A kincstár.* (Treasure.) Első lordja rendesen a miniszterelnök; a második a Chancellor of the Exchequer, a pénzügyminiszter. A három Junior Lord közül egy angol, egy skót, egy ír.

b) *Az öt államtitkárság.* Első a külügyek államtitkára. A Home Secretary közvetít a király és alattvalók között; ellenjegyzi az uralkodó rendeleteit; de fontos befolyása az igazságügyekre is. A hadügy, a gyarmatok s India államtitkársága tartozik még ide.

c) *A kancellária.* A Lord High Chancellor nevezi ki a bírákat; ő képviseli a parlamentben az igazságügyet.

d) *Az admiralitás.* Élén öt lord áll. Ú. m.: a First Lord, három Naval Lord és a Civil Lord.

e) *Privy Council.* Bizottságai: 1. Board of Trade, a kereskedelemügyi minisztérium; 2. Board of Education, a közoktatásügyi minisztérium; 3. Local Governement Board, mely a közegészség- és szegényügyeket irányítja; 4. A Board of Agriculture, a földmívelésügyi minisztérium.

A helyi önkormányzatot legnagyobbrészt tiszteletbeli tisztviselők, díj nélkül, teljesítik.

Magyarország. Magyarország alkotmányának legfőbb intézményei a pragmatika szankcióban, az 1848- és 1867-iki s az 1867 óta hozott törvényekben vannak lefektetve.

A törvényhozó hatalmat a király és az országgyűlés együttesen gyakorolják. Az országgyűlés két kamarából, *főrendi-* és *képviselőházból* áll. A főrendiház tagjai részben születésük, részben méltóságuk, részben a király által történt kineveztetésük jogcímén vesznek részt a törvényhozásban; a születés jogcíme azonban, az uralkodóház tagjaitól eltekintve, vagyoni cenzussal van kombinálva, amennyiben csak azon főurak (hercegek, grófok, bárók) igényelhetik a főrendiházba való meghívásukat, akik legalább évi 6000 korona egyenes állami földadót fizetnek. Méltóságuk címén tagjai a főrendiháznak az ország zászlósurai, a katholikus és keleti egyházak püspökei, a protestáns egyházak főméltóságai s a legfőbb állami bíróságok elnökei, illetve másodelnökei. A kinevezett tagok maximális száma 50. A horvát országgyűlés három választott tagot küld a főrendiházba.

A képviselőház tagjai öt évre közvetlenül, nyilvános szavazás utján választatnak azon állampolgárok által, akik vagyoni vagy értelmi cenzus alapján a választói névjegyzékbe felvétettek. A képviselőház tagjainak száma 413, akikhez járul még a horvát országgyűlés által küldött 40 horvát képviselő. Az aktív választói jog általános kellékei: a férfinem, a huszadik életév betöltése s az önállóság oly értelemben, hogy a személy nem áll atyai, gyámi, gondnoki vagy gazdai hatalom alatt. A vagyoni cenzus városokban s földbirtokkal nem bíró személyeknél, községekben is, a fizetett adó alapján állapíttatik meg, míg községekben a negyedúrbéri telek birtoka adja meg a választói jogosultságot. Az értelmi cenzus oklevél, illetve nyilvános alkalmazás alapján állapíttatik meg. A passzív választói jog alapfeltétele az aktív választói jog birtoka, vagyis a választók névjegyzékébe való felvétel; ezenfelül megkívántatik a 24. életév betöltése s az állam hivatalos nyelvének bírása. A választás öt évre szól.

A végrehajtó hatalmat a király felelős miniszteriuma utján gyakorolja. A miniszterek az országgyűlésnek úgy jogi, mint politikai felelősséggel tartoznak. A miniszter jogilag felelősségre vonható, ha az alkotmányt vagy törvényt megsérti, a kezeire bízott pénzt vagy egyéb értékeket elsikkasztja vagy törvényellenesen alkalmazza, a törvények végrehajtásában s a közrend fenntartásában mulasztásokat követ el. A vétkes minisztert a képviselőház helyezi vád alá s fölötte a főrendiház által saját kebeléből választott 36 tagú bizottságból alakított tizenkéttagú bíróság mond ítéletet. Az elmarasztalt miniszternek a király csak általános közbocsánat esetén kegyelmezhet meg. A politikai felelősség a miniszterek politikájának helytelenítésében, törvényjavaslataik leszavazásában, különösen pedig az évi költségvetés és ujoncjutalék megtagadásában érvényesül.

A pragmatika szankció alapján Ausztriával való közös ügyeket az 1867. évi XII. törvénycikk akképp állapította meg, hogy a külügy, hadügy és az ezekre vonatkozó pénzügy kormányzatát közös szervekre, közös miniszterekre bízta

s az ezen ügyekre vonatkozó költségek megállapítására, valamint a közös miniszterek működésének ellenőrzésére az országgyűlés kebeléből választott delegációt rendelte kiküldeni, amely az osztrák delegációval párhuzamosan végzi a reá rótt feladatot. A delegációk törvényt nem hozhatnak, hanem a törvény hozatala a közös ügyekben is az országgyűlést illeti meg. A közös miniszterek szintén felelősségre vonhatók, vád alá helyezhetők és elmarasztalhatók.

3. Engedélyezett alkotmányok.

Ausztria. Az osztrák császárság alkotmányának alapelvei az 1867-iki alaptörvényekben vannak letéve, melyeknek rendelkezéseit későbbi törvények kiegészítik.

A törvényhozó hatalmat a császár és a birodalmi gyűlés (Reichsrath) együttesen gyakorolják. A *birodalmi gyűlés* két kamarából áll: *képviselőházból és urakházából.* A képviselőket az 1907 január 26-iki törvénynek megfelelően a nép általános, közvetlen és titkos szavazással hat évre választja; választói joggal bír minden férfi-állampolgár, aki 24-ik életévét betöltötte és legalább egy év óta lakik a választás helyén. A császárság választókerületekre van beosztva s minden választókerület egy képviselőt választ, kivéve Galicia 36 kerületét, amelyek mindegyike két képviselőt küld oly módon, hogy a kisebbségi képviselet elve jut érvényesülésre, amennyiben azon jelölt, aki a szavazatoknak több mint felét elnyeri, a kerület első, akire pedig a szavazatoknak több mint egynegyede esik, a kerület második képviselője, amely eljárás az említett harminchat kerületben biztosítja, hogy a tekintélyes számban, de mégis kisebbségben levő rutén, illetve lengyel nemzetiségű választóközönség képviselőt küldhessen a parlamentbe. Morvaországban a választóközönség nemzetiségileg külön van választva, amennyiben a német és a cseh anyanyelvű lakosság külön választja képviselőjét. Alsó- és Felső-Ausztriában, Sziléziában, Morvaroszágban, Salzburgban és Vorarlbergben a szavazás kötelező, amennyiben aki a választástól elmarad, egytől ötven koronáig terjedhető pénzbirsággal sujtható. A képviselők összes száma 516; Alsó-Ausztria 64, Felső-Ausztria 22, Salzburg 7, Stájerország 30, Karintia 10, Krajna 12, Trient 5, Görz-Gradiska 6, Isztria 6, Tirol 25, Vorarlberg 4, Csehország 130, Morvaország 49, Szilézia 15, Galicia 106, Bukovina 14 és Dalmácia 11 képviselőt küld a birodalmi tanácsba; átlag ötvenezer lakosra esik egy képviselő. Ha a császár a birodalmi tanácsot feloszlatja, legkésőbb hat hó alatt új választásnak kell történnie.

A birodalmi tanács felsőkamarája, az urakháza áll: a császári család nagykorú főhercegeiből (1907-ben 14), nagy földbirtokkal bíró főúri családok tagjaiból (1907-ben 78), érsekekből és püspökökből (17) és a császár által élethosszziglanra kinevezett olyan férfiakból, akik a tudományban vagy művészetben kitüntek vagy pedig az állam vagy egyház körül különös érdemeket szereztek. Ezen tagok azonban csak numerus clausus mellett nevezhetők ki, amennyiben számuk maximuma 170-ben van megállapítva; ki van mondva azonban az is, hogy számuk nem lehet kevesebb 150-nél. Az urakházának elnökét és alelnökét a császár nevezi ki.

A végrehajtó hatalmat a császár felelős minisztériuma utján gyakorolja; a minisztérium tagjai a birodalmi tanácsnak azonban csak jogi felelősséggel tartoznak. Annak következtében ugyanis, hogy az 1867. évi december 21-iki alaptörvény 14-ik §-a alapján a császár jogosítva van a miniszterium összes tagjainak ellenjegyzésével szükségrendelettel gondoskodni az államháztartás szükségleteiről, a politikai felelősség helyet nem foglalhat, oly miniszterium is kormányozhat tehát, amely a parlament többségének bizalmával nem rendelkezik. A császár rendeletei csak akkor érvényesek, ha azokat valamely minisztere ellenjegyzi. A miniszterek jogi felelősségének feltételei beállanak, ha a miniszter szándékosan vagy durva gondatlanságból az alkotmányt vagy törvényt megsérti. Ha ezt a birodalmi tanács valamelyik háza fennforogni látja, kétharmad szavazattöbbséggel a minisztert vád alá helyezheti, amely esetben a vád alá helyezett miniszter fölött az úgynevezett állambíróság mond itéletet; ezen testület olyképp alakul, hogy a birodalmi tanács mindkét kamarája az állam független és törvénytudó polgárai közül, akik nem tagjai a birodalmi tanácsnak, hat évre bíróságot alakít; ezen bíróságnak hat-hat tagját a vád alá helyezett miniszter és a vád képviselői visszavethetik. Az ilykép fennmaradt tagok kétharmad többsége kell ahhoz, hogy a vád alá helyezett miniszter elítélhető legyen. Az elítélt miniszternek a császár csak akkor kegyelmezhet meg, ha ezt a birodalmi tanácsnak azon kamarája kéri, amely a minisztert vád alá helyezte.

A Magyarországgal való közös ügyekről fentebb, Magyarország alkotmányának tárgyalásánál emlékeztünk meg.

Oroszország. Az orosz birodalom alkotmánya az 1905., 1906. és 1907. évi alaptörvényekben a következőkép van szabályozva:

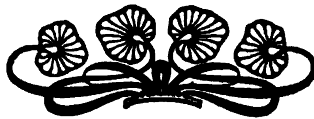
A törvényhozó hatalom a császárt és a törvényhozó testületet illeti meg. A törvényhozó testület két kamarából áll: a *birodalmi tanácsból* és a *birodalmi dumából*, amely utóbbi a nemzet választott képviselőinek gyülekezete. A birodalmi duma tagjait kormányzóságokként az úgynevezett kormányzósági gyűléseken választják, amelyek a választópolgárok által választott elektorokból alakulnak; a választás tehát közvetett. A kormányzóság kerületekre oszlik; minden egyes kerületben az ősválasztók kúriánkint szavaznak; ezek: *a)* a földbirtokosok kúriája, ahová tartoznak azok, akik legalább 100—800 orosz hold tulajdonosai, vagy legalább 15.000 rubel értékű másfajta ingatlannal bírnak; azok, akik az említett terjedelemnél kisebb földbirtokkal vagy kisebb értékű ingatlannal bírnak, egy külön gyülekezetben, ingatlanuk arányában választanak közös meghatalmazottakat a földbirtokosok kúriájába; *b)* az első városi kúria, amelybe azok tartoznak, akik 300—1000 rubel értékű városi ingatlannal birnak, vagy pedig legalább egy év óta nagyobb ipari vagy kereskedelmi vállalatot űznek; *c)* a második városi kúria, amelybe azok tartoznak, kik 300—1000 rubel értékünél kisebb városi ingatlannal birnak, akik kisebb ipari vagy kereskedelmi vállalatot űznek, akik legalább egy év óta állami lakásadót fizetnek s végül akik mint állami, községi vagy vasútüzemi hivatalnokok legalább egy év óta laknak a kerületben; *d)* a községi meghatalmazottak kúriája, amelybe a kerület minden falusi községe két megbízottat küld. A birodalom nagyobb városaiban (Szt-Pétervár, Moszkva, Varsó, Kiev, Lodz, Odessza és Riga) a

választás közvetlen s a lakosság csak két kúriára oszlik. A duma tagjait öt évre választják.

A birodalmi tanács részben választott, részben a császár által kinevezett tagokból áll. Választott tagok : a szent szinódus által választott 6 papi személy, minden tartományi gyűlés (zemsztvo) 1—1 tagja, az egész birodalom nemesi testületének 18 tagja, a tudományos akadémia és az egyetemek 6 választottja s a kereskedelmi kamarák által választott 6 tag. A császár által kinevezett tagok száma a választott tagok számát nem haladhatja meg.

A végrehajtó hatalmat a császár a szenátus (államtanács) és miniszterei útján gyakorolja.

Finnország az orosz birodalommal unióban álló külön állam, melynek alkotmányát az 1906. évi alaptörvény tartalmazza. A törvényhozó hatalmat az egyetlen kamarából álló országgyűlés gyakorolja, melynek tagjait a nép általános szavazattal közvetlenül, a kisebbségi képviselet elvei szerint választja; szavazattal bír minden finn állampolgár, úgy a férfiak, mint a nők, aki 24-ik életévét betöltötte. A végrehajtó hatalmat a nagyfejedelem gyakorolja, kinek nevében a finn szenátus kormányoz, melynek élén a nagyfejedelem által kinevezett főkormányzó áll. Ezen kormányhoz tartozik a Szt-Péterváron székelő finn miniszter, aki az orosz cárral mint finn nagyfejedelemmel finn ügyekben közvetlenül érintkezik.

A GAZDASÁGI ÉLET TOVÁBBFEJLŐDÉSE A KAPITALIZMUS HATÁSA ALATT.

NEM KELL a dolgok mélyébe túlságosan behatolnunk annak a megállapítása végett, hogy gazdasági életünk nem oly megállapodott és részleteiben egyensúlyban levő jelleget tüntet fel, mint aminő p. o. az ókori gazdaság a római remekjog, vagy a középkori a céhszervezet virágkorában volt. Mindenfelé forrongást, mozgást, átalakulást, fejlődőfélben levő alakulatokat és átalakuló intézményeket észlelünk és már magában az a tény, hogy annyira foglalkoztat bennünket a gazdasági élet, egyik kitünő bizonyítéka annak, hogy gazdasági életünk nincsen egyensúlyban, mert az embert az foglalkoztatja legjobban, amivel nincsen egészen rendben. A szívbajos ember szívéről, a tüdőbajos tüdejéről és a gazdasági alapjaiban átalakuló társadalom gazdasági kérdésekről beszél legtöbbet és legszívesebben.

Vajjon emez átalakulások okát hol kell keresnünk? Talán abban, hogy a találmányok vívmányai folytán oly gyorsan lüktet ma az élet, hogy az egy rendszer vagy intézmény állandósulását sem tűri, hanem folytonosan változtat és átalakít?

Ez alig fogadható el, mert bár a korszakot alkotó felfedezések gyökeresen átalakították életünket és annak részletein folytonosan változtatnak, azok

mégsem mindennapiak és így ez a körülmény annak nem állhatja útját, hogy az új alapokon egy megállapodott és összhangzatos gazdasági szervezet fejlődjék ki. Máshol kell tehát a mai gazdasági élet forrongó jellegének az indokát keresni.

Úgy hisszük, nem is nehéz azt megtalálni.

Láttuk, hogy a kapitalizmus kialakulása volt az, mely gazdasági életünk új alakjának alapjait megvetette. Itt kell tehát természetszerüen legelőször keresnünk azt az okot is, mely a mai forrongás és átalakulás előidézője. A mai gazdasági kérdések vizsgálata, melynek kívánjuk ezt a — sajnos — legszükebben rendelkezésünkre bocsátott teret szentelni, meg fog bennünket győzni arról, hogy a mai gazdasági élet labilis egyensúlya onnan származik, hogy a gazdasági szervezet még nem helyezkedett olyan alapokra, melyeken a kifejlődött kapitalizmus szilárdan megállhatna.

1. A kapitalizmus további térfoglalása.

Mindenekelőtt maga a kapitalizmus, a mai gazdasági élet legfőbb tényezője, még fejlődőfélben van. A tőke a termelésben uralkodó szerepében a termelés minden területére még nem hatolt be és a már meghódított területeken is még igen fejlődésképes.

A kapitalizmusnak a mezőgazdaság területére való behatolása napjainkban, szemünk láttára megy végbe.

A mezőgazdaságot ugyanis a kapitalizmus két oldalról környékezi. Először is közvetve és nem is annyira magára a mezőgazdasági üzemre, mint inkább az azt folytató gazda szükségletkielégítésének a mikéntjére hat. Azáltal hogy ipari készítményeknek nagy mennyiségben, rendkívül olcsón való előállítását tette lehetővé, eleinte észrevétlenül, lépésről-lépésre, majd gyorsabban és erősebben szükségletkielégítésének mind nagyobb hányadát illetőleg utalja a gazdát eddig saját gazdasága készítményeinek fogyasztása helyett a piacra, a mástól való beszerzésre. Számos, most kapitalisztikusan igen olcsón és jól előállított cikknek a saját gazdaságban való termelése, mint az régen történt, gazdaságellenessé lesz. Igy alakítja át lassankint a kapitalizmus, úgyszólván inkább környezetének megváltoztatása mint közvetlen beavatkozás útján, az önellátás tipikus gazdasági ágazatát, a mezőgazdaságot a munkamegosztásos cseregazdaság egyoldalusága felé hajló termelési ággá.

Bár az irányzat erre nézve a mezőgazdaságban, kivált a nagyobb gazdaságokban, már régebb óta világosan észlelhető, mégis eme folyamatnak megvannak a természetes határai. Annyira egyoldalú és csupán cseregazdasági jelleget feltüntető, mint az ipar, a mezőgazdaság sohasem lehet. Útját állja ennek mindenekelőtt az, hogy a mezőgazdaság terményei oly természetüek, melyekre mindenkinek szüksége van és amelyekre vonatkozólag a szükséglet állandóan időszakonkint megújul. Másrészt azonban az sem engedi a mezőgazdaságnak oly egyoldalú alakulását, minő az iparé, hogy bármennyi tőkét is fektetünk be abba, ezáltal a természet folyásának ama törvényszerűségét nem változtathatjuk meg, mely szerint a mezei munkák csak bizonyos időkben, az év meghatározott

szakaiban végezhetők, és az összes munkák a tőke vagy a munkaerő nagyobb kihasználása végett nem állandósíthatók az egész éven keresztül. Ez, valamint a csökkenő termelékenység törvénye, melynek értelmében ugyanis bizonyos határon túl a mezőgazdaságba fektetett tőke későbbi részletei már csak kisebb eredményt tudnak elérni mint az illető határon alul alkalmazott előbbi részletek, a mezőgazdaság kapitalizálását kétségkívül nagyban feltartják és oly mértékben, mint az iparét, sohase fogják megengedni.

Mindamellett a kapitalizmus kétségkívül igen erős irányzatot teremt a mezőgazdaságban is a munkamegosztásos cseregazdasági szervezetbe való beilleszkedés és többé-kevésbbé egyoldalú termelési ággá változás felé.

Az első támadás, melyet a kapitalizmus az egyenesen a mezőgazdasági üzembe való behatolást illetőleg intézett a régi, önellátásra irányuló e termelési ággal szemben, ugyancsak ebből a jelzett irányból, a mezőgazdaságnak specializálása, az ipartól való lehető végleges elkülönítése és a cseregazdasági szervezetbe minél inkább való beletagolása irányában történt, midőn a kapitalisztikus fejlemények a gazdát mindinkább a piacra való termelésre sarkalták. Az ingert erre az iparos tömegekben rendelkezésre álló nagy fogyasztóközönség szolgáltatta. A nagy ipari gócpontokban, óriási vállalatokban összecsődített tömegeknek kenyér kell, melyet maguk nem állítanak elő. Igy ezek az ipari gócpontok a mezei termények értékesítésének is gócpontjai lettek.

Hogy az így keletkezett fogyasztópiacokra gabonát lehessen vetni, ahhoz a régi mezőgazdasági üzem átalakítása volt szükséges. Sokkal belterjesebbé és eredményesebbé kellett a mezőgazdasági üzemet tenni ahhoz, hogy terményeiből ne csak az eddig abból élők részére, hanem még a piac számára is jusson. Ez csak tőkének nagyobb mértékben az üzem körébe vonásával, a földbe jelentékeny tőkemennyiségeknek a befektetésével volt lehetséges.

Szinte egyidejüleg más oldalról is mindjobban tért foglalt a tőke a mezőgazdaságban. Ennek egyik főindoka a kapitalisztikus munkarendszernek a mezőgazdaságban való győzelemre jutása volt. A jobbágyság korában a földbirtokosnak a munkaerő ingyen állt rendelkezésre. Ez az egyik oka annak, hogy a földbirtokos forgótőkeszükséglete olyan csekély volt. Midőn azonban a jobbágyfelszabadítás a gazdát fizetett munkaerőre utalta, ezáltal az eddig főképp az ipari termelést átalakító tőkének nagy térfoglalása történt a mezőgazdaságban. Hiszen most már magának a munkaerőnek a megszerzése, mely régen magától állt rendelkezésre, tőkét igényelt és pedig egyre emelkedő mértékben.

Ezt a szükségletet azután mindenféle körülmény fokozta. A jobbágymívelés által elhanyagolt földeken jelentékeny talajjavítási munkálatokat kellett végezni. A piacra kerülő termények iránt támasztott fokozódó igények nemcsak a föld belterjesebb művelését, hanem a termények gondosabb kezelését és osztályozását is kívánják, mi ugyancsak a tőkeszükséglet emelkedését vonta maga után. A mezőgazdasági üzemben a gépek térfoglalása a legmagasabb foka és legjellegzetesebb alakja a tőke behatolásának.

Ez az átalakulás, mely egy egész termelési ágnak a kapitalisztikus világrendbe való beilleszkedését eredményezi, különösen megérdemli figyelmünket, mert alkalmat nyujt nekünk arra, hogy a tőkének egy eddig attól csak

kevéssé érintett termelési ágba való behatolását közvetlenül szemléljük. A nagybirtok e folyamaton jól-rosszul nagyrészt már keresztülment és a középbirtoknál is most megy végbe az átalakulás. Ellenben a parasztbirtok mint önellátásra dolgozó gazdaság még a legkevesebbet érzett ebből a folyamatból. Kivált, ha idegen munkaerőt nem foglalkoztat, forgótőkeszükséglete még ma is elég csekély.

Hogy a mezőgazdaságnak a kapitalisztikus gazdasági rendbe való beilleszkedése nem megy simán, hanem sok akadállyal és nehézséggel jár, azt mindenki tudja. Ha azokra visszagondolunk, amiket a tőkefelhalmozódás menetéről és kivált annak az üzleti szellem kifejlődésével való összefüggéséről mondottunk, akkor csak természetesnek fogjuk találni, hogy a gazda a fenti folyamat által igen nehéz kérdés elé került, mert honnan vegye a forgótőkét, mely nélkül a kapitalisztikus gazdasági rend piacán terményével nem lehet versenyképes? A hitel abban a korban, midőn a mezőgazdaság tőkeszükséglete elemi erővel jelentkezett, még fejletlen volt és a földbirtoknak akkor még kötött volta nagyon nehezítette a termelés belterjesebbé tételéhez szükséges tőkének hitel utján való megszerzését. Azok az intézmények, melyek, mint a jelzálogkölcsön, a mezőgazdasági hitelszövetkezetek és a mezőgazdasági hitel egyéb intézményei, az üzem folytatásához nélkülözhetetlen tőkének a hitel segélyével való biztosítását később tetemesen megkönnyítik, aránylag csak későn fejlődnek tágabb körök számára hozzáférhetővé, úgy hogy a mezőgazdaság épp akkor, amidőn legváratlanabbul és legsürgősebben szükségelte a tőkét, minden segítség nélkül volt. Ebből a korszakból származnak a mezőgazdaság legsúlyosabb terhei és itt a gyökere annak a kérdésnek, mely az *agrárkérdés* neve alatt ismeretes és annyira foglalkoztatja a kontinens országait.

A gyökerében ily messze visszanyúló kérdés és a mezőgazdaságnak válságos helyzetbe jutása azáltal még fokozódott, hogy a kapitalizmus térfoglalása által előidézett átalakulások igen kedvezőtlen körülmények közt mennek a XIX. század utolsó harmada óta végbe, úgy hogy az átmenet mindig elkerülhetetlen nehézségeit a viszonyok még jelentékenyen fokozzák.

Eleinte, amint már említettük, a főnehézség a mezőgazdasági hitel rendezetlenségében volt. A viszonyok ettől eltekintve azonban az átalakulási folyamat megindultakor még éppenséggel nem voltak kedvezőtlenek. Ugyanaz a tényező, a kapitalizmus, mely a mezőgazdaság átalakulási folyamatát magával hozta, a népesség rohamos növekedésével kapcsolatban magas terményárakat és emelkedő földjáradékot idézett elő. Épp ezért a mezőgazdaság eleinte nem érezte annyira az átalakulás nehézségeit. De éppen ez a későbbiekre nézve még fokozta a bajt. A kölcsöntőkével járó terhek, melyek legnagyobbrészt még az átalakulás első korszakából valók, a magas terményárak és emelkedő földjáradékhoz mérten lettek megállapítva és, bízva a kedvező konjunkturában, elvállalva. Amint azonban a közlekedés kapitalisztikus átváltozása távoli, újonan a termelés körébe vont és mindjárt kapitalisztikusan mívelt területek terményeinek az európai piacra jutását tette lehetővé és ezáltal a terményárak hirtelen alászállását idézte elő, a régi kedvező feltételeknek megfelelően vállalt terhek a mezőgazdaságra nézve szinte elviselhetlenné kezdtek válni. A kapitalizmusnak a mezőgazdaságba

hatolása által előkészített mezőgazdasági válság kitört és a mezőgazdaságot mélyen megrezegtette. Ez a válság váltotta ki azt az irányzatot, mely az *agrarizmus* neve alatt ismeretes és mely gazdasági politikánkat is erősen befolyásolja. A mezőgazdaság ugyanis mostoha helyzetében az állam gazdasági politikájának befolyásolásában keres támaszt. Ezidőszerint főképp a kontinentális államok kereskedelmi politikája viseli magas mezőgazdasági vámjaiban a mezőgazdasági érdekképviselet befolyásának bélyegét.

Az előadottakból látjuk, hogy a mezőgazdaság napjainkban nagy megrázkódtatásoknak van alávetve kapitalisztikus átalakulása és a kapitalizmus egyéb hatásai következtében, és a jövő egyik legnagyobb problémáját kell abban látnunk, hogy a mezőgazdaság ősi termelési ága a kapitalizmus által nagyra, igen nagyra növesztett parvenüvel, az iparral miképp fog az új alapokon összhangba helyezkedni.

2. A kézmű hanyatlása.

De a kapitalisztikus átalakulások nemcsak a mezőgazdaságban mennek napjainkban szemünk láttára végbe, hanem az ipar terén sem fejeződtek még be.

Mindenekelőtt magának a kapitalizmusnak az ipar terén való térfoglalása, habár már hasonlíthatatlanul előrehaladtabb mint a mezőgazdaság terén, még koránt sincs befejezve.

Ezt főképp két jelenség mutatja. Először is a kapitalizmus tipikus üzemformájának, a vállalatnak a küzdelme a régibb üzemformákkal, melyek az igazi vállalat jellegét nem tudják felvenni. A kapitalisztikus vállalat az iparűzés összes régi formáit veszélyezteti. Érdeklődésünket természetesen leginkább a kézművel folytatott küzdelme foglalja le, mely igen széles köröket érint és a leghevesebb is. A városi gazdaság tipikus üzemformája lép itt küzdelembe a kapitalisztikus vállalattal, hogy mindenütt tért veszítsen, ha az egyéni ízlés, a fogyasztás közvetlen irányításának a termelésnél való fontossága vagy pedig a munkának inkább csak a javítás és foltozás terére szorítkozása a pusztulástól egyelőre meg nem óvja.

A kapitalisztikus üzem térfoglalása és a kézmű háttérbe szorítása első sorban, amint azt nem nehéz kitalálni, az előbbi technikai fölényének a következménye. A gép fáradhatlanabbul, gyorsabban, olcsóbban és rendesen pontosabban is termel mint az igen véges és gyorsan fáradó emberi munka. Ha a gép termékei néha, bár éppenséggel nem mindig, csinosság, művészi kivitel tekintetében elmaradnak is a kézműves készítményei mögött, azt olcsóságuk nagyon is ellensúlyozza. A gép működése általában megbizhatóbb is mint az emberi munkaerőé, mert mindig egyforma; a gépet csak jól kell megszerkeszteni és ekkor mindig egyforma pontossággal hajtja végre munkáját. A főelőnye azonban, amint említettük, termelésének olcsósága. Ennek aköztudomású ténynek az illusztrálására a washingtoni munkásstatisztikai hivatal igazgatója, *Carrol Wright,* most már széles körökben elterjedt felvételeket eszközölt, melyek kivált azért érdekesek, mert a gépipar és a kézmű technikai különbségei arányáról is tájékoztatnak.

E vizsgálatok szerint, melyek 1897. évi munkabéreket vesznek alapul, p. o.:

100 font 1 fontos kenyér előállítása kézzel igényel 1 munkást 28 órán át 5·8 dollárért, géppel igényel 12 munkást 8 óra 56 percen át 1·55 dollárért.

100 pár olcsó cipő készítése kézzel 2 munkást igényel 1438 órán át 408·5 dollárért, géppel 113 munkást igényel 154 órán át 35·4 dollárért.

500 rőf gyapotszövet előállítása kézzel igényel 3 munkást 7534 órán keresztül 135·61 dollárért, géppel igényel 252 munkást 84 órán keresztül 6·81 dollárért.

Látjuk ebből a kevés példából is, hogy mily óriási az előny a gépipar javára úgy a munkaidőnél, mint a fizetendő munkabéreknél, mely utóbbi tény annak a körülménynek tulajdonítandó, hogy a gép mellett, az annak mechanizmusát ismerő és felügyelő kisszámú alkalmazotton kívül, az olcsó munkások nagy csoportja alkalmazható. Ezzel szemben a kézműves az illető iparágat egész terjedelmében biró személyzetet kénytelen alkalmazni.

Azonban csak igen felületes szemléletről tenne tanulságot, ha a kézműnek a kapitalizmus által való kiszorítását egyedül a gyári üzem technikai fölényére gondolnók visszavezethetőnek. A kézmű pusztulását a kapitalisztikus vállalat üzemi fölénye éppoly mértékben idézi elő. A kapitalisztikus vállalat magasabbrendű gazdasági alakulat és ezért bír előnnyel a kézművel szemben. Szervezeti előnyei győzelmét éppúgy elősegítik, mint a gyár technikai előnyei. Ez a fölénye mindenekelőtt abban nyilvánul, hogy célszerüen, a termelés mikéntjének legmegfelelőbben, válogatja össze a termelési tényezőket. Összetételében mozgékony. Nagy terjedelme és ennek alapján a munkamegosztás nagy foka lehetővé teszi, hogy minden egyes munkára külön specialistát képezzen és alkalmazzon. Vezetésében, irányításában nyilvánul leginkább nagy fölénye. Ez egészen üzleti szempontból, teljesen kereskedelmi szellemben történik. A vállalat mindenképp alkalmazkodik a vevőközönség igényeihez, úgy az áruk kiállítását és százféle minőségét, mint pedig azok forgalombahozatalának körülményeit illetőleg.

Ezzel szemben a kézműves nem üzletember ennek kapitalisztikus értelmében. Nehézkes, a megszokotthoz ragaszkodó és a vevőközönség igényeihez, dacára annak, hogy az azzal való személyes érintkezése folytán az ellenkezőt hinnők, nem tud úgy simulni, mint a vállalat. Az árú visszavétele annak meg nem felelése esetében, a házhoz szállítás stb. nagy költségekkel terhelik, míg a vállalat nagy forgalma mellett mindezt minden nagyobb megterheltetés nélkül megteheti.

A tőkeerős vállalat vevőinek hitelezhet, míg ezt a kis kézműves, ki tulajdonképp munkabérből él, mert főképp ennek kell jövedelmét minősíteni, nem teheti. Árui terjesztése és kínálása tekintetében pedig a kézmű a vállalattal már éppen nem versenyezhet. Mindehhez járul, hogy a vállalat alkalmazkodóképességénél fogva kihasználhat minden konjunkturát, míg ezt a szűk látókörű és nehézkes kézműves, ki egyébként az ily konjunkturák kihasználásához mindenkor szükséges tőkével nem is rendelkezik, nem teheti meg.

És ezzel még nem soroltuk fel mindazt, ami a kapitalisztikus üzemet a kézmű területének elhódításában segíti. Mert a tőke eme közvetlen hatásai mellett van a kapitalizmusnak számos oly közvetett hatása is, mely a kéz-

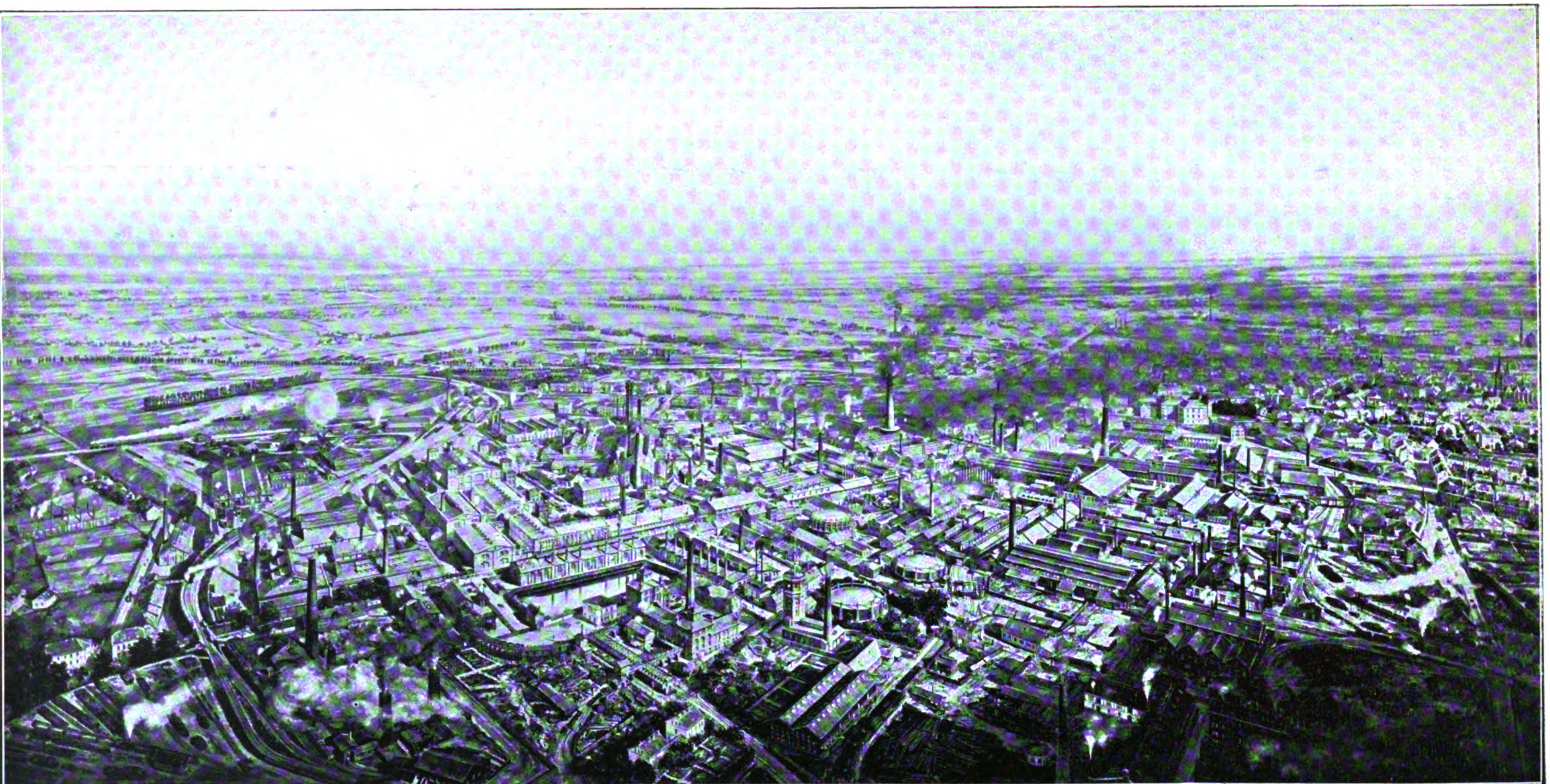
műre nézve végzetes. Főképp a kapitalizmus térfoglalásának velejáróját képező lélektani változásokra célzunk itt. Ezek, amint a tudomány azt csak újabban kezdi felismerni, éppúgy közrehatnak a kézmű visszaszorításában, mint a fentemlített tényezők. A fokozott létért való küzdelem, az élére állított gazdasági küzdelem és az ezzel járó nagy elfoglaltság sok embernek nem teszi lehetővé, jó eleve gondoskodni szükségleteiről. Akkor megyünk vásárolni, mikor valami kell, de akkor rögtön készen akarjuk azt találni. A kézműves ismételt igéreteinek és azok meg nem tartásának nem szívesen szolgáltatjuk ki magunkat. A nagy vállalatok raktárai is elszoktatnak. Ha egyszer azok nagy választékát megszoktuk, nem szívesen térünk vissza a kézműves szűk boltjába. Ahol az ily nagy raktárú vállalatok egy-két cikkben behatoltak, a többi tekintetében is ily követelésekkel lépünk fel. Igy lassankint elhagyja a kézművest vevőköre, hogy minden tekintetben kedvezzen a nagy vállalatnak ott is, ahol technikai szempontból arra nincs szükség. Legjobban mutatja ezt az a körülmény, hogy a kapitalisztikus üzem ott is tért hódít, ahol nem következik be vele egyidejűleg a gépek alkalmazása. Anélkül hogy az ipar technikáján lényeges változás történt volna, terjed a kapitalisztikus vállalatok száma ott is, ahol nem kész árukat szolgáltat az iparos, hanem szolgálatokat teljesít a közönségnek. A lakosságnak a kapitalizmus által előidézett tömörülése nagyvárosokban ugyancsak nagyban hozzájárul a kézmű pusztulásához, mert az egyik éltető elemétől, az iparosnak a vevővel való közvetlen érintkezésétől fosztja meg.

A fenti állításaink helyes voltának egyik legfontosabb bizonyítéka az, hogy ahol a kapitalizmus és az azzal járó gazdasági és lélektani folyamatok még csak fejlődőfélben vannak, a kézmű egyáltalában nem szorul háttérbe, hanem még szépen virágzik. Igy van ez általában falun, ahol a városokéhoz hasonló kapitalisztikus jelleg nagyrészt még nem észlelhető.

Hasonló irányban bizonyít az a körülmény is, hogy a házi- és otthonipar a gyáriparral szemben igen sok területen sikeresen állják meg a versenyt. Ezek ugyanis vagy a mezőgazdasági vagy a más keresetből élő városi lakosság mellékfoglalkozásai és sokszor egy másképp hasznosan egyáltalában nem eszközölhető időkihasználást jelentenek, vagy pedig már egy kapitalisztikus alakulattal, a fentebb már említett manufakturával, lépnek kapcsolatba, midőn is már kapitalisztikus befolyás és vezetés alá kerülnek.

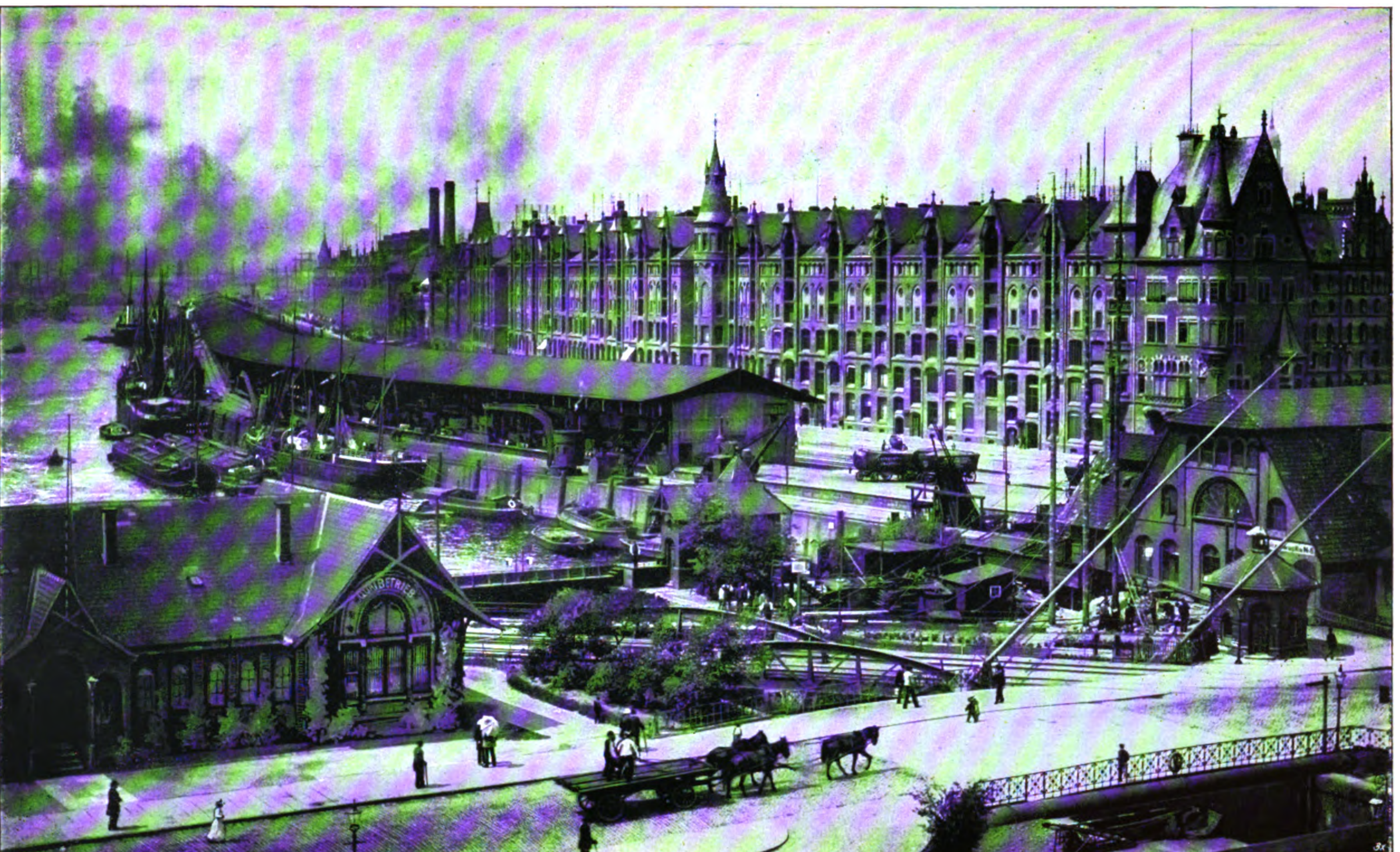
3. Az üzemkoncentráció.

A kapitalizmusnak az ipar terén való további térfoglalása még egy másik irányban is végbemegy szemünk láttára. Arra a jelenségre gondolunk, melyet az üzemkoncentráció nevével szoktak jelölni. E jelenség lényege az, hogy az üzemek terjedelme az ipar terén növekvő és pedig jelentékenyen növekvő irányzatot mutat. A nagyobb üzemek terjeszkednek, míg a kisebbek egyre inkább háttérbe szorulnak. Az egyes iparágakban (ez természetesen nem áll egyformán és kivétel nélkül minden iparágra) a szükséglet ellátásának egyre nagyobb hányada esik a nagyiparra. Óriási üzemek keletkeznek, melyek eddig nem is álmodott terjedelmet nyernek.

AZ ESSENI KRUPP-GYÁR.

A HAMBURGI SZABAD KIKÖTŐ RAKTÁRHÁZAI.

Nem kívánjuk az olvasót sok számadat felsorolásával fárasztani, mégis néhány statisztikai adattal kívánjuk a kapitalisztikus üzemkoncentráció tényét megvilágítani.

Ami mindenekelőtt azokat a méreteket illeti, melyeket egyes kapitalisztikus vállalatok elértek, e tekintetben példának a híres Krupp-féle vállalatot akarjuk felemlíteni, melynek az üzeme körébe számos vas- és 4 szénbánya tartozik és amely 450 gőzgépet foglalkoztat összesen 36.561 lóerővel. Alkalmazottainak a száma 44.000 ember körül van. Saját vasútja és 3 tengeri hajója van termékei szállítására. Az amerikai vállalatok terjedelméről alább fogunk nehány adatot közölni.

A nagy- és középüzemek terjedésének a folyamatát statisztikailag megvilágítani igen nehéz, mert az üzemek terjedelmére vonatkozólag a régebbi időket illetőleg pontos adatokkal nem rendelkezünk, minélfogva az összehasonlítás alig lehetséges. Azonban, ha csak újabb adatokat is vetünk össze egymással, mint erre p. o. a német hivatalos statisztika módot nyujt, akkor is igen világosan lép szemünk elé a nagyüzemek terjedésére vonatkozó irányzat. Németországban 1861-ben 4000, 1875-ben 7800, 1882-ben 9900, 1895-ben pedig 18.955 olyan üzemet számláltak, melyek 50 alkalmazottnál többet foglalkoztattak, az 1000 alkalmazotton felüli vállalatok száma pedig 1882-től 1895-ig 127-ről 255-re növekedett. Az 1882-ki és 1895-ki német számlálások eredményeinek egybevetése azt mutatja, hogy a kisüzemek száma 8·6%-kal csökkent ez időben, míg az általuk foglalkoztatott személyek száma 2·4%-kal sülyedt. A középüzemek 64·1%-kal és a bennük foglalkoztatott egyének száma 71·5%-kal, a nagyüzemek száma 89·3%-kal, alkalmazottaik száma pedig 87·2%-kal növekedett. Ime, mily határozott a nagy üzemek túlsúlyra jutásának az irányzata!

Hogy pedig az ipari termelés túlsúlya máris a nagyüzemekre ment át, azt *Schmoller* azzal kívánja igen tanulságosan megvilágítani, hogy az ezen üzemek szolgálatában levő összes munkaerőt lóerőre redukálva (15 ember erejét 1 lóerőnek veszi), megállapítja, hogy a német iparban 1895-ben a nagyüzemek 41 millió lóerővel, az összes ipari üzemek 6—7-szeresével rendelkeztek együttvéve.

Sombart néhány iparágra nézve megállapítja, hogy a nagyüzem a szükséglet mily hányadát fedezi. Igy p. o. a húsiparra nézve közli, hogy Lipcsében 8 nagy mészárosüzem vágja a marhák 21%-át és a sertések 13%-át, Karlsruheban pedig egyetlen nagyvállalat, mely 50 segédet foglalkoztat, vágja a nagy marha 16 és a szúrómarha 19%-át.

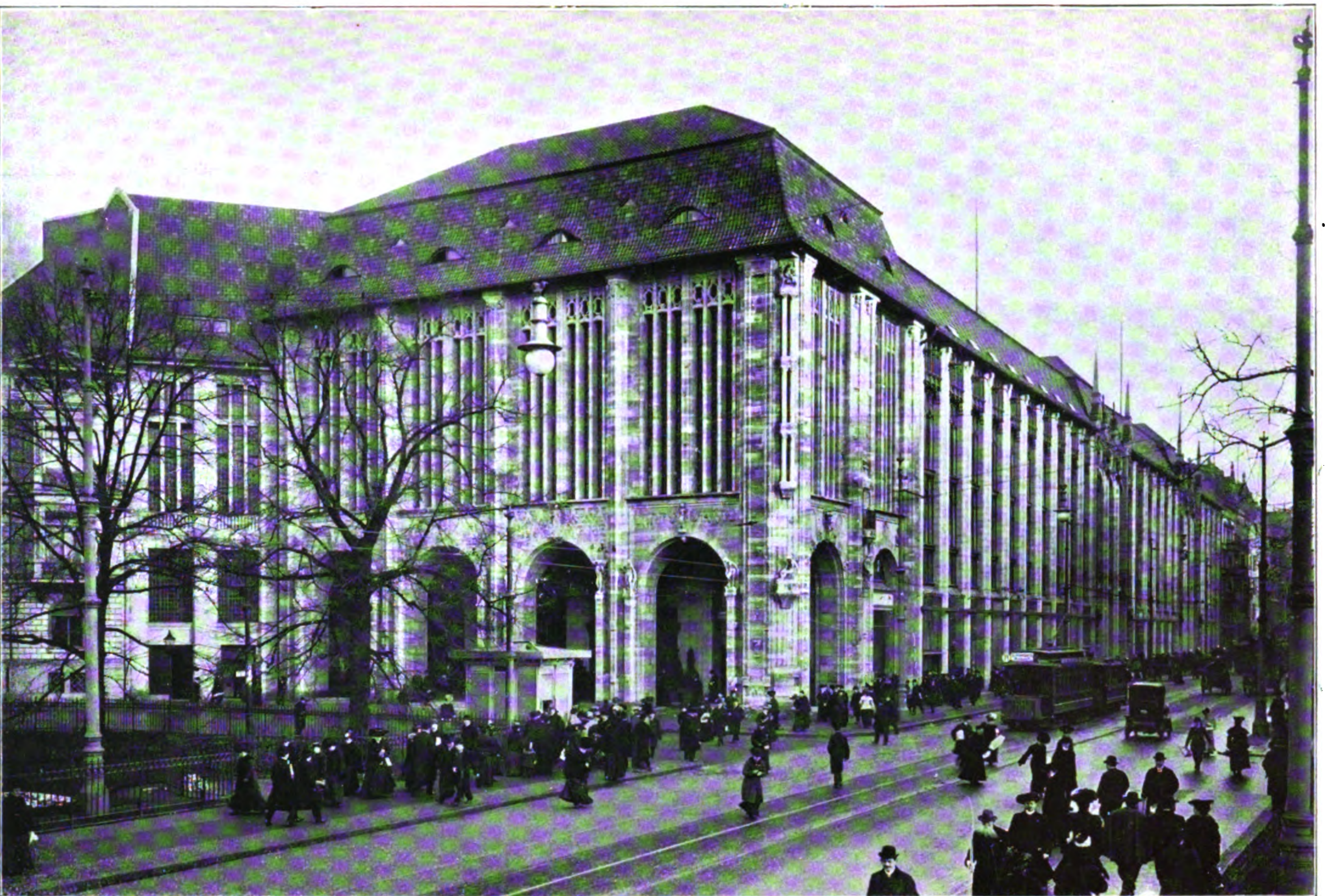
Hazánkban, gazdasági fejlődésünk sajátlagosságánál fogva, a kapitalizmus fejlettségének mérve a nyugati államokéhoz nem hasonlítható és így a nagyüzemek térfoglalása sem észlelhető oly mértékben mint Nyugaton. Mindamellett kapitalisztikus fejlődésünk fokát, úgy hisszük, általában alábecsüljük. Legalább ezt látszanak bizonyítani azok a számok, melyeket az 1900. évi népszámlálással kapcsolatban készített foglalkozási statisztika felszínre hozott. Emez adatok szerint ugyanis a Magyar birodalomban a bányászat és kohászat terén 12, az ipar terén pedig 29 olyan üzem volt, mely 1000 munkásnál többet foglalkoztatott, és az ily óriási üzemekben elfoglaltak száma 20.148, az iparban pedig 49.346 főre rúgott. Az egyes iparágak természetesen különböző mértékben ked-

veznek a nagyüzemnek, mit hazai adataink is szépen kifejezésre hoznak. Igy p. o. a bányászat terén a kőszénbányászat különösen hálás területe ennek az üzemnek. Az összes 78 kőszénbánya-vállalatunkból 10 foglalkoztatott 1000 munkásnál többet és a kőszénbányászatban alkalmazott munkásoknak több mint a fele ily óriási üzemekben volt elfoglalva. Igen kedvez a nagy üzemnek a vasgyártás, vas- és acélöntés is. Itt 7 óriási vállalat létezik az összes 53 ilynemű vállalat között és ezek az összes munkások kétharmadát foglalkoztatják. Még csak a cukorgyártást kívánjuk felemlíteni, melyben 21 vállalat közül 8 rendelkezik 1000-en felüli munkáslétszámmal és ez a 8 óriási vállalat szintén majdnem az összes munkások kétharmadrészét foglalkoztatja.

A tőke expanziv természete a kereskedelem terén is érvényesül, csakhogy itt ezt a folyamatot kimutatni nehezebb. Mégis számos támpontunk van, melyből itt is az üzemkoncentrációra kell következtetnünk. A kereskedelem egy része, melyet a nagykereskedelem nevével illetnek, már régóta kapitalisztikus szervezettel bír. Az ide tartozó vállalkozások mindig bizonyos, a viszonyokhoz képest változó, de aránylag nagy tőkét igényeltek, mert csak költséges berendezésekkel, drága tengeri és más hajók, továbbá raktárak segítségével és jelentékeny forgótőke mellett voltak folytathatók. Hogy a kereskedelemnek ez a faja, a nagykereskedelem, melynek jellemző alakja a gyarmati kereskedelem, nemcsak az első ága volt a gazdasági életnek, hová a kapitalizmus behatolt, hanem ennek térhódításának ma is teret nyujt, az magyarázatra alig szorul. A termelés méreteinek folytonos növekedése, a tömegczikkeknek mind nagyobb térfoglalása egyre nagyobb feladatokat tűz a kereskedelem elé, melyeknek legkönnyebben a tőkeerős, hatalmas beruházásokra képes vállalatok képesek megfelelni. Míg régebben inkább csak a szállítás nyitott teret a forgalom terén nagyobb beruházásokra, addig ma maga az árúközvetítés, a kereskedelem is mind nagyobb álló tőkebefektetéseket, épületeket és különböző egyéb költséges berendezéseket igényel. Nézzük meg egyes nevezetesebb kikötők raktárait, emelő szerkezeteit stb. és erről könnyen meggyőződhetünk.

Korunk jellemző tünete a kereskedelem terén a kapitalizmusnak a detailüzletbe való behatolása. Itt vannak korunk szülöttei, a *nagy áruházak*. Ezekben a tőke a kicsinyben való elárusításra vetette magát. Óriás vállalatokat teremtett, melyek a legkülönbözőbb cikkeknek együttesen a közvetlen fogyasztók részére való forgalombahozatalával foglalkoznak. Terjedelmük bámulatos. Legnagyobbak a Párisban lévők, melyek közül a »Bon Marché« és a »Grand Magasin du Louvre« már 1902-ben 200 millió frankon felüli forgalmat mutattak fel, pedig Páris még több jelentékeny nagy árúházzal rendelkezik. Angliában és Amerikában is találunk, bár a párisiak mögött elmaradó, de mégis óriási forgalommal bíró ilyfajta árúházakat. Berlinben a Wertheim-féle árúház ilyen jellegű, 1901-ben körülbelül 4700 személyt foglalkoztatott és közel 40 millió márka forgalmat bonyolított le. A mi »Párisi áruház«-unk csak igen kis kiadása emez óriásvállalatoknak.

A kereskedelem terén egyébként az üzemkoncentráció megfigyelését nagyban nehezíti az a ma már minden kétségen kívül helyezett körülmény,

A WERTHEIM-FÉLE ÁRÚHÁZ BERLINBEN.

A külső kép.

hogy az a detailüzlet terén olyképp megy igen sok esetben véghez, hogy a tőkés sok, gyakran nem is az ő cégét viselő üzletet nyit a város különböző részeiben vagy az ország különböző városaiban. Ez gyakran azzal függ össze, hogy az ipari üzem koncentrációja folytán az iparos a detailelárusítást is szereti vállalata körébe vonni, mi eddig önálló detailüzleteknek a nagyüzem részéről való felszívása által történik, — a tőkés árúhitelezéssel a vagyontalan kiskereskedőt könnyen saját közegévé nyomja le, — máskor pedig egyenesen az e célra kikeresett megbizottak részére való üzletnyitással. A kenyérrel és hússal való ellátást illetőleg ezt számos nagyvárosra vonatkozólag hitelesen kimutatták. Ha tehát a kiskereskedelem terén nehéz is az üzemkoncentrációt kimutatni és a kiskereskedők számának növekedését is lehet megállapítani, azért mégis a fent előadott tényekből itt is az üzemkoncentrációra kell következtetnünk.

A most néhány adattal beigazolt és napjaink egyik legjellemzőbb jelenségének, a közép- és nagyüzemek következetes térfoglalásának, magyarázatát adni nem nehéz. Magának a tőkének a természete adja e jelenség kulcsát. A tőke annál jobban használható ki, minél nagyobb arányokban folyik a termelés. Hiszen bizonyos kiadások, az ú. n. általános termelési költségek, minő p. o. a gyárigazgató fizetése, a gépek karbantartási költsége, a fűtésre, világításra fordított költségek stb., akár kisebb, akár nagyobb mennyiséget termel a vállalat, egyenlők maradnak. Ha tehát a termelt mennyiség nagyobb, akkor egy-egy termékre e költségekből kisebb hányad jut, mi a termelési költségek csökkentését jelenti. Hasonlóképp a vállalatban szerzett tőkének újból gyümölcsözően való befektetésének a vágya is az üzemek kiterjesztésének kedvez. Ez utóbbi körülmény, a vállalat által termelt tőketöbbleteknek gyümölcsöző elhelyezést keresése, egyik alapja annak a tüneménynek, melyet a kapitalizmus *expanziv törekvésének* nevezhetünk és ami állandó térhódításának a főoka.

4. A gazdasági individualizmus.

A fentiekben előadott jelenségeknek, a tőke folytonos további térfoglalásának, szemlélése azt a meggyőződést kell hogy keltse bennünk, hogy a vállalati rendszer kialakulása és a bérmunkarendszer diadalra jutása csak első nyugvópontjai a kapitalisztikus alakulásnak. Ezekben a kapitalisztikus gazdasági életnek mintegy csak az alapja van lerakva, melyre a felépítmény még a jövő fejlemények által lesz emelendő. Hogy mily irányban jelentkeznek emez egykori kész alakjában ma még fel nem ismerhető felépítmény kiindulási pontjai, azt kívánjuk a következőkben röviden jelezni.

Hogy azonban ezt megtehessük, vissza kell még egyszer pillantanunk a kapitalizmus győzelemre jutásának a korszakára.

A kapitalisztikus gazdaság kialakulása, amint azt fent már érintettük is, kettős irányban: a tőkének romboló és építő hatásában nyilvánult. Amidőn a tőke a termelés elsőrangú tényezőjévé küzdötte fel magát, új alakulatokat hozott létre és a gazdasági életnek új formákat és kereteket teremtett, akkor eme teremtő munkájának feltétele a régi alakulatok szétbontása és, hogy úgy

mondjuk, az építőköveknek régi összefüggésükből való kiszabadítása, az új építmény számára szabaddá tevése volt. Tudjuk, hogy részben hosszú századokon keresztül lassan is folyt ez a szétbontó folyamat; azonban a kapitalisztikus alakulásnak a nagy találmányok által való siettetése és hirtelen rendkívül gyors ütemüvé tétele egyszerre annyira megérlelte az időket az új alakulatok kifejlesztésére, hogy az építőkövek a régi falakból való kibontásának, az új alakulattá egyesítendő elemeknek a régi összetételükből való kiszabadításának gyorsan kellett történnie. Igy született meg a XVIII. század végén és a XIX. első felében a *gazdasági individualizmus*, a gazdasági szabadság szüksége, melyet a klasszikus nemzetgazdaságtan elméletei terjesztettek, de nem teremtettek meg, mint némelyek hiszik, mert annak igazi megteremtője éppen a kapitalizmus maga volt. Ez ugyanis a szabadságot nemcsak destruktiv, hanem építő munkájához is épp oly mértékben szükségelte.

A tőke expanzív erejétől, a legmagasabb fokra csigázott kereseti szellemtől és a magántulajdon feszerejétől teljes mértékben hajtott vállalat csak szabad mozgás mellett fejlődhetett ki teljesen éppúgy, mint ahogy a cseregazdaságoknak megfelelő bérmunkarendszer csakis a föld népe kötöttségének megszüntetésével egyidejüleg alakulhatott általános munkarendszerré.

A kapitalizmus eme, főképp a tőke expanzív erejéből származó szüksége, miután a régi kötöttségnek az új viszonyokkal való ellentétben állása egyre több vonatkozásában lett nyilvánvalóvá, és a lassankint fejlődött kapitalisztikus üzemek a nagy találmányokban a gyorsütemű térfoglalásra a lökést megkapták, egyszerre döntő befolyást nyert a gazdasági politikára. A kapitalizmus kifejlődéséhez fűződő érdekek és a kapitalisták rohamosan növekvő befolyása a lassankint már úgyis aláásott és a fejlődéssel ellentétbe került régi gazdasági szervezet és az ennek megfelelő jogrend bukását vonta maga után.

Eme nagyszabású és horderejű fejlemények lélektani tükröződésének kell tekintenünk az individualisztikus gazdasági iskola kifejlődését, mely tetőpontját az annyiszor emlegetett és a két kiváló manchesteri gyakorlati képviselőjéről, *Cobden* és *Bright* gyárosokról, *manchesterizmusnak* elnevezett merev irányban érte el. Ha elgondoljuk a nagy ellentétet, mely a kézműves kis műhelye és a világrészek piacaira dolgozó büszke nagyvállalat között van, ha szemeink elé varázsoljuk azt az óriási ellentétet, mely a minden irányban kötött és kényszermunkaerővel dolgozó régi gazdasági berendezkedés és az önmagában rejtett erő következtében működő, pusztán a bennrejlő erőtől hajtott új gazdasági rend között fennáll, csakis akkor magyarázhatjuk meg magunknak csak némileg is azt az óriási hatást, melyet ennek az átalakulásnak a közvetlen szemlélőire gyakorolnia kellett. Nagy lángelmék még az események bekövetkezése előtt megértették a kor szavát és szószólóivá szegődtek azoknak az eszméknek, melyek emez átalakulást elősegíteni, annak akadályait elhárítani voltak alkalmasak. Hogy az események nagyszabású volta őket annyira magával ragadta, hogy a kapitalizmus kifejlődése feltételeiben a gazdasági élet örök szükségeit és örök törvényszerüségeit vélték felismerni, ki merné azt nekik hibául felróni? A véges emberi elmét a nagy dolgok és események szemlélése mily könnyen elkábítja!

Az okoskodásban, mellyel a gazdasági szabadság rendszerét ez írók iskolája bölcseleti alapon igazolni igyekezett, kivált a nemzetgazdaságtan atyjának, *Smith Ádám*nak a fellépése óta minden az utolsó betüig elárulja, hogy a kapitalizmus szükséglete által okozott fenti eseményekből és átalakulásokból lett az leszűrve. A nyereség, mint a gazdasági élet mozgató ereje, melyet föntebb bővebben méltattunk, és melynek kilátása a vállalkozók hadát tényleg a társadalom szükségleteiről való gondoskodásra bírja, e tudományos rendszernek is egyik fő támasza. A nyereségre törekvés ugyanis az, ami a gazdasági szabadság híveinek felfogása szerint az embereket arra készteti, hogy jól felfogott önérdekből mások javára munkálkodjanak. Ha a foglalkozás választásának, a keresetnek a szabadságát megadjuk, akkor *Smith* szerint mindenki azt a foglalkozást választja, mely az összesség érdekében a legjobb, mert az fog a legnagyobb nyereségre kilátást nyujtani. Abban lesz ugyanis a kereslet áruk után a legnagyobb, melyet a termelvényei iránti szükséglet dacára a legkevesebben keresnek fel, és ez a magas árakat, a magas nyereséget is biztosítja. De a termelőknek engedett eme szabadság, *a szabad verseny*, nemcsak azt fogja eredményezni, hogy mindent termelnek, amire szükség van és kiki arra a helyre kerül, ahova az összesség érdekében leginkább való, hanem azt is, hogy kiki erejét a termelés terén a végső határig megfeszíti, mert a szabad verseny által előidézett küzdelemből az egyfoglalkozásuak közül az kerül ki győztesen, aki a legjobb, legmegfelelőbb és legolcsóbb árut veti a piacra, miből az is folyik, hogy a verseny szabadsága a fogyasztóra nézve is legelőnyösebb. Igy a gazdasági szabadság azt is biztosítja az individualista írók felfogása szerint, hogy mindenhova a legmegfelelőbb egyén kerül és hogy általában a leginkább arra valók érvényesülnek. De a gazdasági szabadság, gazdasági erők szabad kifejtésének lehetővé tétele ez írók véleménye szerint általában a lehető legnagyobb boldogságot biztosítja mindenki számára, mert kiki maga tudja legjobban, mire van szüksége és a gazdasági szabadság ennek elérését teszi számára lehetővé. Ime a jobbágyi és céhbeli korlátoknak az egyéni törekvésekre szárnyszegő hatását még közvetlen közelből szemlélők örömujjongása ez intézményeknek a gazdasági fejlődés folytán feleslegessé válása felett!

Ezen a bölcseleti alapon az első nagy közgazdasági írók és követőik a gazdasági élet minden terét illetőleg kidolgozták a gazdasági szabadság gondolatát és nemcsak a személyes szabadságot, a kereset teljes szabadságát, a forgalom akadályainak elhárítását úgy a bel- mint a külfölddel szemben, tehát a védvámok eltörlését (miért szabadkereskedelmi iskolának is szokás ez irányzatot nevezni), a szerződéskötés teljes szabadságát, és a tulajdon használásának minél nagyobb szabadságát követelték, hanem az államot egyáltalában gazdasági téren lehetőleg csak a fenti szabadságok feltételeinek megteremtésére, a jogrend fenntartására utalták. A »laissez faire«, melyet először az új tan francia képviselői kiáltottak oda az államhatalomnak, messze elhangzott az egész kontinensen és a brit szigeteken és egészen új irányt adott a gazdasági politikának.

5. A gazdasági szabadság hátrányai.

Az eme gazdasági politika által a gazdasági élet egyes elemeinek engedett szabad mozgás, a legtágabb értelemben vett gazdasági szabadság, mely a kapitalizmus alapjai lerakásának feltétele volt és épp azért lassankint axiomaként ment át az emberek tudatába, mely nélkül általában nem tudja az eme gondolatkörben felnőtt nemzedék a modern gazdasági életet elképzelni, miután az új gazdasági élet alapjai és főintézményei kialakultak, felesleges, sőt a kapitalizmus továbbfejlődésére veszélyes lett. Az abban rejlő rendkívüli feszerőt a verseny, melyet a gazdasági szabadság hívei az egész gazdasági élet megfelelő ellenőrzőjének tartottak, nem tudja féken tartani, hanem csak fokozza és működésre serkenti. Egyre inkább kiderül, hogy a saját erejével a gazdasági szabadság segítségével alkotott saját kereteinek és intézményeinek a szétfeszítésével fenyeget eme féken tartott jótékony erő, ha a kapitalizmus győzelemre jutásához szükséges, de most káros szabadságát nem korlátoljuk. A kapitalizmus által a magántulajdon intézményében felébresztett gazdasági feszerőt, amint az alábbiakban látni fogjuk, csak akkor lehet az emberiség javának állandó szolgálatába hajtani, ha működésének szilárd kereteket szabunk és az általa hajtott egyéni érdeket csak addig a fokig engedjük érvényesülni, míg az a közre nézve nem veszélyes. A *Smith*-féle jól felfogott önérdek mint a gazdasági élet alapja éppoly kevéssé vezet a köz érdekének az érvényesüléséhez, mint ahogy a szabad verseny sem gyakorolja szabályozó hatását oly eredménnyel, mint azt az individualisták hitték. De vizsgáljuk a tényeket sorjában.

A gazdasági életnek szűk kereteiből társadalmi gazdasággá való kifejlődése az emberek kölcsönös gazdasági függését végtelenül kiterjesztette. A szűk városi piacot az egész országra, sőt több országra és egész világrészekre kiterjedő piacokká szélesbítette és a termelők és fogyasztók egymásra utalt köre végtelenül kibővült. A gazdasági életnek a termelés és fogyasztás összhangja által megkívánt áttekintése, melyet a városi gazdaság korában a céh könnyen végzett a saját iparágára nézve, sőt még az egyes iparos is saját kis vevőközönségét illetőleg, ma rendkívül bonyolult és magas szellemi munkát igénylő feladattá lett. A mai vállalkozó ennek a feladatnak a megoldására úgy szellemileg, mint anyagilag más képességgel, valamint az újságok, a telegráf és telefon korában más segédeszközökkel is rendelkezik mint a hajdani iparos. Mindamellett a feladat nagysága miatt egyfelől, másfelől pedig egyéni erejének és szervezetbeli segédeszközeinek gyarló volta folytán csak nehezen és hiányosan tud e feladattal megbirkózni. Az egy-egy tárgyban fennforgó szükséglet mérve megállapításának a legfőbb gazdasági eszköze, amint tudjuk, az áralakulás. Ebből vonhat a vállalkozó a szükséglet növekvő vagy csökkenő irányzatára következtetést. Ez azonban rendesen csak a már bekövetkezett gazdasági hibát jelzi és inkább csak a további helytelen eljárástól képes a vállalkozót megóvni. Épp ezért a *gazdasági válságok,* melyek a termelés és fogyasztás összhangjának megbomlásából származnak, korunkban különösen gyakran és erősen lépnek fel és a vállalkozók, de a hitel rendszerével való összeszövődés folytán az egész közönség körében is rendkívüli pusztításokat visznek véghez.

E tekintetben a szabad versenynek az annyira magasztalt szabályozó hatása egészen felmondja a szolgálatot. A kifejlett kapitalizmussal együttesen ez nem a termelésnek helyes keretei közt tartása irányában hat, hanem ellenkezőleg. A verseny ugyanis annak a termelőnek biztosítja a piacon az előnyt, aki legolcsóbban termel; minthogy pedig a kapitalisztikus termelés mellett a termelés annál olcsóbb, minél szélesebb mederben folyik, a verseny, ahelyett hogy a termelésnek a fogyasztással való összhangban tartását eredményezné, a kapitalizmusban a termelés túlságos fokozására úgyis benrejlő hajlamot még növeli. Az ily egymást túllicitáló termelésnek, a reklám óriási pazarlásától eltekintve, úgy a nyersanyagokkal mint a munkaerővel való óriási pazarlás a következménye, mely gazdasági életünknek sehogy sincs előnyére. De a verseny bizonyos széthúzó irányzatot is létesít a társadalmi gazdaság elemei között, mert a létért való küzdelmet erősen kiélesíti. Ezek ellenhatásaként korunk egyik fővonásaként a verseny szabadságának korlátozására célzó irányzat mutatkozik.

6. A kartellek és trösztök.

Ennek az irányzatnak az eredményei a *kartellek* számos válfajaikkal és a hirhedt *trösztök*.

A vállalatok közeledésének utját rendesen az illető iparág mostoha helyzete, a verseny túlcsigázott volta és az árak ezáltal vagy más körülmény folytán bekövetkezett alacsony volta szokta egyengetni. Legkönnyebben az ár iránt lehet a vállalatoknak megegyezni, mert itt legátlátszóbb a közös érdek: az ár emelése. Igy keletkezik a kartelleknek legegyszerűbb, de egyúttal legkevésbbé tartós alakja, az árkartell. Gyakran az eladási feltételeknek a szabályozása, hitelnyujtás, csomagolás stb. egyöntetű megállapítása szokott bekövetkezni. A kartellszerződés megtartásának szankcióját előre letett pénzösszeg vagy váltók szokták képezni.

Az egyszerű ármegállapítás a gazdasági élet törvényeinek bizonyos erőszakolása és igen könnyen eredménytelen. Ezért a kartellek tovább szoktak menni és az ár emelkedését a termelésnek korlátolása iránti megegyezéssel igyekszenek biztosítani. Megállapítják, hogy kinek mennyit szabad termelni. Az ú. n. rayonirozó kartellek még ennél is tovább mennek. A piacot osztják meg a kartellre lépő vállalatok között és pedig olyformán, hogy minden vállalat a hozzája legközelebb fekvő területen teljesíti a szállítást, ha a megrendelés bármely a kartellbe tartozó vállalatnál történt is. A kartellek emez alakja különösen a nemzetközi kartelleknél gyakori. Némely kartell még ennél is tovább megy és közös elárusítási irodát nyit.

Az Angliából eredő szindikátusok és az amerikai trösztök a termelés szervezését még magasabb fokra emelik. Az egyezségre lépő vállalatokat egész közös igazgatás alá állítják és így óriási vállalatokat hoznak létre. Tőkéjük ezeknek a trösztöknek 60—90 millió dollár körül van sok esetben, de éppen nem ritkák az ennél nagyobb, 300—400 millió dollár tőkével rendelkező trösztök sem.

Hogy a közönség ezekkel a monopolisztikus alakulatokkal szemben kevés rokonszenvet érez, az nagyon is érthető, hiszen rendesen áremeléssel kezdik

működésüket. A tények azonban sok esetben azt mutatták, hogy a monopólium dacára árcsökkenés lett a végük. Az ily nagy szervezetek ugyanis nemcsak óriási megtakarításokat érnek el termelési költségeik tekintetében, mihez az a biztosság is járul, mellyel a jövedelem a verseny bizonytalan állapotával szemben befolyik, hanem sokkal jobb üzletemberek kezében vannak, semhogy azok a fogyasztóközönség körének szélesbítése érdekében az árat idővel ne csökkentenék. Ezt nekik igen könnyen lehetővé teheti üzemük technikai és gazdasági tökélye, melynek példájául hozhatjuk fel a whisky-trösztöt, mely a kebelébe fogadott 80 gyárból 68 üzemét beszüntette és az üzemben tartott 12-ben többet termelt mint régen a 80 gyár.

A közönség ellenszenve dacára, magasabb szempontból nézve, másképp kell ezeket az alakulatokat megitélnünk. Azok több-kevesebb áldozat árán, többé-kevésbbé tökéletesen mégis csak a termelés magasabbrendű szervezését eredményezik. A szétforgácsolt és eddig egymásról csak a versenyküzdelemben ellenségesen tudomást vevő vállalatokat bizonyos összeműködésre indítják és a különálló és éppen különállásuk folytán a társadalmi gazdaság szervezetébe működésükkel egységesen be nem illeszkedett vállalatoknak bizonyos szervezetet adnak. És ezt jól ki kell emelnünk, mert benne szimptomatikus jelenséget látunk. *A termelési tényezőknek némelykor igen nagy, de egymással mégsem egységes terv szerint összeműködő egységekbe, a vállalatokba való szervezését a kapitalisztikus fejlődés további folyamatában maguknak a vállalatoknak a szervezési folyamata követi.*

Az alak, amelyben ez történik, ma igen különböző és talán ez lesz mindig; mert nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az élet nem olyan egyszerű mint az elmélet. De a kartell, a pool, a szindikátus, a tröszt egyaránt a vállalatok nagyobb számának bizonyos egységesítésében, magasabbrendű szervezet tagjává tételében áll, melynek a közhatalom ellenőrzése alá állítása tekintetében még sok lehet a teendő, de melyben a termelés tökéletesebb szervezése elvitathatlan.

Természetesen, a fejlődésnek e tekintetben még csak a kezdetén vagyunk. Mégis a kartellek száma elég jelentékeny és folyton növekszik. Már 1890-ben egy a kartelleknek a nyilvánosságot kerülő eljárása folytán bizonyára elég tökéletlen statisztika 264-re tette azok számát. Maga Németország 1896-ban 137 kartellnek volt színhelye, 1902-re pedig a német iparosok központja körülbelül 300 kartell és hasonló alakulat létét állapította meg. Az Egyesült-Államokban 1899-ben a trösztök száma egy, bizonyára a valóság mögött elmaradó, adat szerint 353 volt.

A termelés ily szervezése az eddigi tapasztalatok szerint nem minden ágban lehetett. Vannak egyes iparágak, melyeket eddig kartellirozni egyáltalában nem sikerült, míg másokban a kartellek létesítése sokkal kevesebb nehézséggel jár. A tapasztalat szerint a félgyártmányokat készítő iparágakban fordulnak elő leggyakrabban kartellek. Lehet, hogy egyes termelési ágakat sohasem lesz lehetséges így szervezni, de ez éppen az élet százoldaluságának a következménye.

Gazdasági egységeinknek, a vállalatoknak egymásközt való szervezetlenségén és az ezzel járó, a szocializmus által igen élesen megvilágított bajokon

és hátrányokon a magából a gazdasági életből minden külső beavatkozás nélkül kialakulófélben lévő emez alakulatok lehetnek hivatva a termelésnek nagyobb szabályozására. Nagy előnyük, hogy inkább csak a termelés egy-egy ágára és nem az egész közgazdasági életre vonatkoznak a maga egészében, mi szervező munkájukat nagyon megkönnyíti, míg az egész közgazdasági életnek, ha csak kisebb területre is kiterjedő, centralizálása úgy a vezetést illetőleg nagy nehézségeket és a vezetőkre nézve néha szinte megoldhatatlan feladatokat jelentene, mint pedig az egyes vállalatok önállóságának oly megbénításával járna, mely a kereseti szellemet mint mozgató erőt nagyon alászállítaná.

Egy másik hatalmas szervező erő a *szövetkezeti eszme,* mely a termelés és a hitel terén egyformán érvényesül. Az előbbi alakulatoktól eltérően a mezőgazdaságban is nagy jelentőségre jutott és már a fogyasztók szervezkedésének kezdeteit is eredményezte.

Igen sokat vár kivált a szocialisták tábora a termelés szervezése terén a közvállalatoktól, a községi, városi üzemektől. Ezek kezébe kívánják adni a közület egész ellátását. Elvitathatlan tény, hogy egyes tereken igen szép eredménnyel működnek, szépen beváltak és nagy reményekre jogosítanak. De nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy eddig még sokkal szűkebb téren mutatkoztak alkalmazhatóknak mint a kartellek, és hogy általánossá tételük, az egész termelésnek ilyen vállalatokban való lefolyása az egész gazdasági életnek itt meg nem vitatható központosításával volna egyenlő.

7. A szociálpolitika szüksége.

a) *A kapitalizmus hatása a munkaviszonyra.*

A kapitalisztikus alakulás nemcsak a termelés szervezése terén hordja magán a befejezetlenség bélyegét és a további kiépülés csiráját. Valamint a vállalat nem tekinthető magában; minden más kapcsolat nélkül, a kapitalisztikus gazdasági termelés egészen betetőzött intézményének, éppúgy a bérmunkarendszerben sem láthatjuk magában, minden kiegészítő intézmény nélkül, a kapitalista gazdasági élet befejezett alakulatát. Mint a termelés szervezése terén, úgy a munkarendszer tekintetében is maga a kapitalizmus az, mely az intézmények továbbfejlődését, illetőleg bizonyos más intézményekkel való kiegészítését szükségképpen magával hozza. A gazdasági szabadság, vagyis a kapitalizmus alapintézményeinek minden korlát nélkül való működése a munkarendszer tekintetében épp oly lehetetlennek s egyenesen vészthozónak bizonyult, mint a termelés szervezése terén. Az államot a kapitalisztikus termelés korában nem lehet, amint a gazdasági individualizmussal szemben drasztikusan megjegyezték, az éjjeli őr szerepére utalni. Míg azonban a gazdasági szabadság csődje a termelés terén csöndesen, különösebb küzdelmek nélkül következett be és vezetett új alakulatok csiráinak kifejlődéséhez, addig a munkaszervezet tekintetében heves küzdelmek és ádáz tusák voltak eme csőd kísérői és jelzői.

Kiindulási pontja eme tusáknak, valamint az egész továbbfejlődésnek, e téren az a körülmény volt, hogy a kapitalizmus *nemcsak a munkarendszert*

változtatta meg alapjában, *hanem magukat a munkafeltételeket is gyökeresen átalakította.*

Mindenekelőtt, mi a termelés új szervezetének és az új munkarendszernek egyaránt következménye, a munkaadó és a munkás közti viszonyt helyezte egész új alapokra. A kézműben, mely, amint tudjuk, a családi gazdaság vonásait még nem vetette le mindenben, a mester és segéd közötti viszony patriarchális, családias volt, és ha később az üzleti szempont jobban előtérbe lépett is, az érintkezés és a kapcsolat mindig közvetlen és személyes maradt. Már csak az a körülmény, hogy a mester és segéd egy társadalmi osztály tagjai voltak, hogy a segéd később mesterré lehetett, tetemesen befolyásolta viszonyukat. A rideg számítás és pusztán nyereségre dolgozás irányzata, amint tudjuk, ekkor még nem uralkodott oly fokban, hogy a mester és segéd, munkaadó és munkás közti viszony pusztán csak ezen uralkodott volna.

A kapitalizmus győzelme ezzel szemben az üzleti szellem, a legpontosabb és minden más tekintetet figyelmen kívül hagyó számítás érvényre jutását, a pusztán gazdasági alapon és cserére, nyereségre történő termelést jelentette. Ez a munkaadó és munkás közti viszonyt is egészen és kizárólag gazdasági alapra, a do ut des, facio ut facias elvére fektette. Ezzel a munkaviszonyt mintegy minden emberi vonásától fosztotta meg és egészen tárgyi alapra fektette. Munkaadó és munkás egymás iránt most már csak gazdasági szempontból, csak a javak minél nagyobb mennyiségének megszerzése szempontjából érdeklődnek.

És ezt a dolog természeténél fogva egészen tárgyi, gazdasági alapon nyugvó viszonyt az altruizmusnak minden emberben lakó kisebb-nagyobb mértéke is alig hatja át személyi vonásokkal, mert hiszen ennek első feltétele, hogy az egyik fél a másik viszonyait, bajait ismerje, minek pedig a nagy kapitalisztikus üzemekben a munkaadó és munkásai közti közvetlen érintkezésnek majdnem teljesen kizárt volta útját állja.

Ezekkel a szorosan vett gazdasági mozzanatokkal kapcsolatban azonban még más, inkább a termelés technikai oldalával összefüggő tények is merültek fel. A gép ugyanis, mely szakadatlanul képes éjjel-nappal dolgozni, sőt ekkor fizeti ki magát legjobban, a munkaidőnek végtelen kiterjesztését tette lehetővé és a termelők érdekében fekvővé. Eddig úgyszólván a nap járása, a nappali világosság fontos szerepet játszott a munkaidő szabályozásában, mert a világítás nehéz és drága volt. Épp ezért a kézműves a sötétség beálltával szeretett nyugalomra térni, hogy világításra ne kelljen sokat költenie. A találmányok folytán ez is megszünt. A legsötétebb éjnek nappali világossággal való elárasztása, mely mellett a gépek vigan zakatolnak tovább, a munkaidőnek éjjelre való kiterjesztését jelentette.

A középkorban, mint tudjuk, a munkaviszonyt előnyösen befolyásolta a munkások kínálatának aránylag csekély volta. A gép e téren is új viszonyokat teremtett. A testi erő, mely nélkül régen a kovács, a lakatos, az asztalos és a kézművesek legnagyobb része nem boldogult, most a munkásban többé nem volt szükséges. A gép kiszolgálása, mely ezentúl a munkás új feladata, ezt aránylag csak kevés munkástól kívánja. A munkások tömegénél inkább csak kézi ügyes-

ségre, sőt gyakran még erre sem, csak kis figyelemre és mindig ugyanazon fogások végzésére van szükség. Ez nyitott tág teret *a gyermek- és női munka* alkalmazásának. Hiszen ez az eddig iparilag nem értékesíthető munkaerő olcsó volt és óriási mennyiségben állott rendelkezésre. A kisebb követelésekkel fellépő és könnyebben fegyelmezhető gyermek- és női munkások hada vonult be ezért a géppel együtt az iparba.

Hogy a munka feltételeinek és a munkaviszonynak eme gyökeres változása folytán beállt hatást teljesen megérteni képesek legyünk, arra is figyelmet kell fordítanunk, hogy a tőke a munkaadó és munkás gazdasági ereje közti különbséget, mely régen is megvolt, a végtelenig fokozta. Az egyik oldalon áll a nagy gyárteleppel, jelentékeny ingó és gyakran ingatlan vagyonnal bíró vállalkozó, míg a másik oldalon a csak munkaerejével rendelkező és egészen az ebből való megélésre szorult munkás áll. Hogy ez a vállalkozónak a munkaidő kiterjesztéséhez, a nők és gyermekek alkalmazásához fűződő érdekeknek teljes mértékben való érvényesítését jelentette, az érthető, mert a munkás emez érdekeit és megélhetését legmesszebbmenőleg veszélyeztető irányzattal szemben egészen tehetetlen volt.

Az eredmény, mely csak lassan szivárgott felszínre, nem is maradt el.

Az éjjel-nappali üzem mellett a munkaerővel űzött legmesszebbmenő takarékoskodás a munkások munkaidejének rendkívüli kiterjesztéséhez vezetett. Tizenkét órai munka a ritkaságok közé tartozott az individualizmus garázdálkodásának eme korszakában. Angliában, hol a nagy kapitalisztikus üzemek leggyorsabban fejlődtek ki, a 14, 16, sőt 18 órás munkanap uralkodott. Hogy mi maradt ekkor pihenésre és hogy mily gyorsan sodorta a sírba a munkaerőnek a rabszolgaságnál semmivel sem kíméletesebb e kipréselése a munkást, azt elgondolhatjuk. Elég jellemző erre nézve »a fehér rabszolgaság« elnevezés, mellyel ezt a munkaviszonyt a XIX. század elején jelezték.

De nemcsak felnőtt férfiakat kényszerítettek ily óriási munkaidőre, hanem gyönge gyermekeket is. Az átlag 8—9, de gyakran már 6—7 éves korukban gyárba vitt gyermekeket is nem ritkán 16 órás munkára szorították, és pedig nemcsak nappal. Nyolcz-kilencz éves gyermek és 16 órai munka! Anglia szegényházaiból szállítmányonkint hozták a gyárakba a »tanoncokat«, hogy ily hihetetlen, az emberiességnek még árnyékát is nélkülöző módon bánjanak velük. Kegyetlen felügyelők, igazi rabszolgafelügyelők, szorították korbáccsal az erejüket ennyire felülmuló munkára a kapitalisztikus fejlődés eme kis mártirjait. Hogy az ilyen gyermekek táplálkozása és egyéb életfeltételei milyenek lehettek, azt ne is próbáljuk festeni. Csak azt a Lancashireban a vállalkozók között elvvé emelt mondást kívánjuk a gyárakban uralkodó egészségügyi viszonyok illusztrációjára felhozni, hogy a »tanonc-gyermekek ágyainak nem szabad kihűlni«, mert a jól vezetett gyárban az éjjeli munkáscsoport melegen veszi át az ágyat a nappali munkásoktól és viszont. Hogy a szegény gyermekek hamarosan a halál martalékai lesznek, azt ki kérdezi? Az angol szegényházak csak úgy ontják az ily gyermekeket és az elhaltak helyét rögtön újak foglalják el.

A gyermekek száma a gyárakban óriási volt. 1839-ben Angliában 419.560 gyári munkásból 192.887 volt 18 év alatti, tehát majdnem az összes mun-

43*

kások fele. Egyedül Manchesterben 1840-ben 2422 gyermekmunkás volt 13 év alatti korban.

Hasonlóképp foglalt tért a gyárakban a női munka, mely a munkás családi életének felbontásával, az egyetlen helynek, melyen talán az élet hidegétől kicsit felmelegedhetett volna, szétrombolását hozta magával. Hogy a feldúlt otthon, az éjjelt is a gyárban töltő feleség távolléte a munkást a csapszékbe, az alkoholizmus vészthozó karjaiba kergette, csodálkozhatunk-e azon? És érthetetlen-e az, hogy a legnagyobb mértékben kizsákmányolt és egyébként is éjjel-nappal munkában levő anyák gyermekei az utcára kerültek?

A munkaidő nagy kiterjesztése, a gyermek- és női munka óriási térfoglalása a béreket természetesen a minimumra szorították. Minél inkább állt az egész család, apa, anya és a gyermekek munkába, természetszerűleg annál jobban sülyedtek a bérek, úgy hogy az egész család együttvéve minden erejének megfeszítéseért nem kapott annyit, mint régen a férfimunkás magában.

Hogy ezeknek, az egykorú angol jelentésekkel szemben majdnem enyhén ecsetelt, viszonyoknak a hatása milyen pusztító volt, az felülmulja leíró képességünket.

A halandóság óriási volt, de ez a szerencsétlen áldozatoknak éjjel, tömegesen való eltakarításával sokáig titokban maradt. Nemsokára azonban fellépett a nyomor szövetségese: a ragály. Szörnyen tizedelte a »tanoncok« sorait. A túlcsigázott munka, az ezzel járó iszákosság, a család feldúlása a munkások testi és lelki elvadulásához vezetett.

Mindennek ugyancsak először Angliában mutatkoztak a nyomai, ahol ezek az állapotok a harmincas évek chartizmus-mozgalmában megtermették a társadalomra vészthozó gyümölcseiket. Az elvadult, emberi érzelmeitől megfosztott munkásság zavargásokban tört ki, melyeket csak vérontással lehetett elfojtani.

És mindezek közepette az angol államférfiak azt hirdették, hogy a gazdasági szabadság az egyedül megfelelő gazdasági rendszer és hogy a szabad verseny a legnagyobb boldogság előidézője!

A sokáig titokban maradt tények kezdtek kiszivárogni. Az egyszer felébredt közérdeklődést és figyelmet, mely az éber angol közvélemény alakjában óriási hatalom jellegét ölti, nem lehetett már elhallgattatni. Következtek azok a valóban mintaszerű ankétek, milyenek azóta az angol közviszonyok számos oldalára oly szépen vetettek fényt és oly mély bepillantást tettek lehetővé. És most kiderültek a borzalmas tények.

b) *Az állami beavatkozás szüksége.*

Ezekkel szemben többé az elfogulatlanoknak nem lehetett kétségük az iránt, hogy a dolgoknak továbbra is önmagukra hagyása, a gazdasági szabadság korlátlan uralmának fenntartása a társadalom felbomlása, az emberiség pusztulása felé vezet. Hiába igyekeztek a gyárosok, kik a milliók szerzésének leghozzáférhetőbb forrását látták bedugulni a munkaviszony tetszésük szerinti alakításának külső beavatkozás által való megszüntetésével, a szabadelvű

dogmákra támaszkodva, a viszonyok változatlan fenntartását elérni, a közvélemény a gazdasági szabadságnak a munkaviszony terén bekövetkezett csődjét fel kellett hogy ismerje.

Akik az Angliában a XIX. század első felében felszínre került eseményeket ismerik és csak egy kis elfogulatlansággal szemlélik, abban mindnyájan meg kell hogy egyezzenek, hogy a gazdasági szabadság eszméje kedvéért a munkások a kapitalisztikus szervezetben magukra nem hagyhatók és hogy a gazdasági szabadság által felidézett bajokon segíteni kell. Csak az a kérdés, hogyan?

Az első gondolat, mely itt felmerül, igen érthetően az lehet: egészen megsemmisíteni a gazdasági szabadságot és az arra alapított gazdasági rendet. Eltörülni a magántulajdont a tőkén, a gyárakon és azokat a közösség, az összesség kezébe adni. Mindenki legyen egyszerre munkás és tőkés is. A *marxizmus*, melyet e mű más összefüggésben méltat, tényleg ebben hisz. Álláspontja az, hogy a viszonyok fejlődésének törvényszerűségéből a vállalatoknak kollektív alapokra helyezése következik.

De egészen eltekintve attól a kérdéstől, vajjon ez a fejlődési irányzat létezik-e, egész függetlenül attól a kérdéstől, hogy a gazdasági élet szocialisztikus szervezése tényleg az igért előnyökkel járna-e és az egyáltalában megvalósítható-e (mely kérdéseket, minthogy legszigorúbban a tényleges fejlemények jellemzéséhez kell ragaszkodnunk, itt nem vizsgálhatjuk), az előbbi gondolattal kapcsolatban mindjárt egy másik is jelentkezik. Ez az: vajjon összetett kézzel nézzük-e egy önmagától majdan kifejlődő szebb jövő reményében a jelen élet pusztulását és fanatikusan áldozzuk-e fel elveinkért a jelen és több jövő nemzedéket? Maga a szociáldemokrácia, melynek marxisztikus alapjai a viszonyok kiélesítése érdekében a munkás nyomorának növekedését a fejlődés szempontjából előnyösnek tartják, nem cselekszik eszerint, hanem mindinkább igyekszik, a gazdasági élet mai keretein belül, a magántulajdonon nyugvó vállalatokban a munkások sorsán javítani. Mennyivel inkább kell erre az alapra helyezkednie annak, aki a kellően megrendszabályozott magántulajdon alapján képzeli magának a szebb és békességesebb gazdasági jövőt. Míg azonban a szocialisták szerint a munkás kizárólag az osztályharcban elfoglalt szilárd poziciójától várhatja a helyzet javítását, addig a másik tábor szerint saját szervezkedésén kívül a munkás a társadalom ellenőrző erejétől és az államhatalomtól várhatja méltán azt a közbelépést, mely őt, mint gazdaságilag gyengébbet, a vállalkozóval szemben megvédelmezi, számára először az emberi módon való megélhetés feltételeit megteremti, majd pedig lépésről lépésre emeli életmódjának színvonalát. Az államnak ily irányú tevékenységét hívjuk *szociálpolitikának*.

A kapitalisztikus fejlődés által teremtett és fent vázolt helyzetben legtermészetesebb és legközelebbfekvő az a gondolat, hogy az állam, mely minden polgárának védelmére van hivatva, lépjen fel az emberi létében veszélyeztetett munkásosztály védelmére, folytasson valóságos társadalomfenntartó, szociális politikát, vagyis tegye különös gondoskodása tárgyává a legszélesebb néprétegek sorsát.

A szociálpolitika is a társadalom bajainak a megszüntetésére céloz, mint a szocializmus. Ugyanazon népréteg érdeke áll az egyik, mint a másik eszmemenet középpontjában. Sőt a szociálpolitika kétségkívül bizonyos szocialisztikus vonást sem nélkülöz. Hiszen ez is a magántulajdon hatalmát kívánja az összesség szempontjából korlátolni. De csak korlátolni és nem eltörülni. És itt van a lényeges, az elvi ellentét a két rendszer között. Míg a szociálpolitikus azt hirdeti, hogy a magántulajdonnak főképp a munkások érdekében való korlátozása fogja lassan, de biztosan meghozni a viszonyok olyan javulását, mely kinek-kinek a mai termelési technika állása mellett biztosítható legnagyobb jólét elérését lehetővé teszi, addig a szocializmus a viszonyok teljes átalakításától, a magántulajdon intézményének legalább is a tőkén való teljes eltörlésétől vár csak javulást. Itt van a szociálpolitika és a szocializmusnak a nagyközönség által még nem mindig helyesen felismert ellentéte.

Térjünk már most át annak a vizsgálatára, hogy a szociálpolitikai irány, mely ma napról-napra fokozott mértékben hódít teret, hogyan kívánja a magántulajdon említett korlátozását, az abban rejlő hatalmas gazdasági erőnek az összes érdekének megfelelő szabályozását foganatosítani? Ennek helyes átértése szempontjából gondoljuk magunkat még egy pillanatra vissza a szociálpolitika születési korába és az azt megelőző fent ecsetelt angol viszonyokba.

A munkaszerződés volt az az eszköz, mellyel a magántulajdon a szerződés szabadságának hatása alatt a jelzett viszonyokat létrehozta. Itt kellett tehát a szociálpolitikának a kérdést megragadnia és a szerződési szabadság korlátolását, mely lényegileg a magántulajdon által adott hatalom korlátolása, követelni.

Éppen ez idézte azonban fel a legnagyobb nehézségeket, mert itt nemcsak a kapitalisták természetes ellenkezésével kellett megküzdeni, kik a gazdasági szabadság elméletének megvalósulásából származó óriási előnyeiket védték, hanem magával a gazdasági szabadság megcsontosodott elméletével.

A gazdasági élet és az ezáltal előidézett lélektani folyamatoknak kölcsönhatását máshol alig lehet oly szépen tanulmányozni, mint az individualizmus történetén. Amint tudjuk, a gazdasági szükség, a kapitalizmus győzelemre jutása idézte elő. E gondolatkör azután, melyben több nemzedék nevelkedett, maga is fontos közgazdasági tényező lett, mely, midőn az élénken lüktető élet már túlhaladott állásponttá tette, a kapitalisztikus gazdasági rend további kiépülésének maga állta utját. Az e tan által emelt elméleti épület és felállított tételek gördítették a munkaszerződés törvényhozási szabályozása elé a legnagyobb akadályokat.

Az első elvi nehézség, mellyel meg kellett küzdeni, a munkaszerződés magánjogi természetéből folyt. A munkaadó és munkás közt a munkafeltételekre vonatkozólag kötött egyezséget egészen magánügynek tekintették, melybe beleszólni kívül álló hatalomnak és így az államnak sem lehet a gazdasági élet helyes lefolyásának veszélyeztetése nélkül. Abból, hogy az új gazdasági rend mindenkinek a tetszésére bízza keresetének megválasztását, azt következtették, hogy a munkaszerződés megkötését egészen a felekre kell bízni. A vállalkozó saját számlájára és veszélyére termel és ezért el kell az individualisták

nézete szerint ítélni minden oly beavatkozást, mely őt a termelés egyik fontos tényezőjének a kihasználásában, vagyis a munkaerő alkalmazásának feltételeiben megköti. Viszont a munkást sem szabad abban korlátolni, hogy az ő kezében levő gazdasági jószágot, munkaerejét milyen feltételek közt értékesíti, vagyis mily feltételek mellett vállal munkát.

Hallgatólagos feltétele e felfogásnak vagy az a tétel, hogy a törvény által proklamált jogegyenlőség gazdasági téren is egyenlővé teszi az embereket, úgy hogy egyezkedésükben a két fél szabad, csak önként a szerződés által megkötött akarata jut kifejezésre, vagy pedig a munkaerőnek, melyet birtokosa tényleg piacra vitt, a többi áruval való azonosítása. Az egyik tétel éppoly hibás mint a másik. Az elsőnek alapjában hamis voltát nekünk, ama fejtegetések után, melyekben a vagyon hatalmát és gazdasági szerepét megvilágítottuk, nem kell bizonyítanunk. Tudjuk, hogy egész gazdasági életünk éppen az ellenkezőn, a vagyonnak a munkakényszer irányában gyakorolt kényszerítő erején nyugszik. Hogy a jogi és gazdasági egyenlőség kapcsolatos volta egészen téves fikció, azt a gyáripar első fellépését követő eredmények napnál világosabban bebizonyították. Hogy pedig a munkaerő nem egyszerű árú, hanem a munkás személyétől el nem választhatóságánál fogva nemcsak az áruk, hanem a termelési tényezők közt is egész különálló elbírálást igényel, azt ugyancsak azok a szomorú eredmények mutatják legjobban, melyeket a munkaerővel áruként elbánó felfogás érvényesülése vont maga után.

De a munkaszerződés szabadságára vonatkozó okoskodás egyébként is helytelen, mert a vállalkozó részére abszolut jogot követel, holott, mihelyt a gazdasági élet társadalmi szervezetet nyer, abban többé feltétlen jogok nem léteznek. Ilyeneket a vállalkozó részére a saját kockázatra való termelés révén követelni nem lehet. A szerződési szabadság kétségkívül egyik alapja a mai gazdasági berendezkedésnek; de azért nem kell korlátlannak lennie. Hogy ezt hallgatólag még az individualizmusnak is el kellett ismernie, ez mutatja következetlenségét és téves voltát leginkább. Az ugyanis az individualisztikus törvényhozásnak egyik sarkpontja volt, hogy az egész életre egyéneket lekötő munkaszerződést kötni nem szabad. Ime egy korlát, melyet a szerződési szabadság tekintetében az individualizmus is kénytelen volt elismerni.

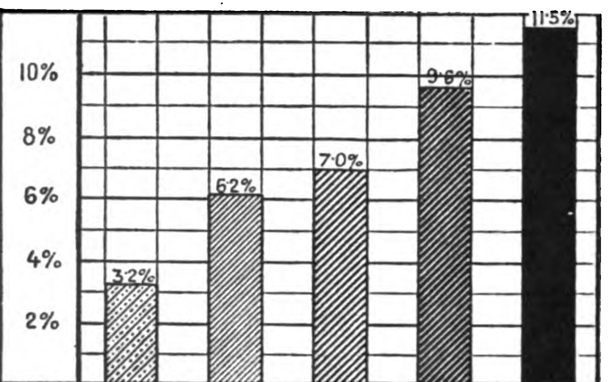
Ezt az első lépést, mely a szerződési szabadság korlátolására öntudatlanul annak életbeléptetésével egyszerre meg kellett hogy történjék, több hasonló iránynak kellett követnie. A munkaviszony, mely az elszigetelt termelés korában tényleg magánügy volt, most a társadalmi gazdálkodás kifejlődésével megszűnt ilyen lenni és a szó legszorosabb értelmében társadalmi és közérdekké lett. Eltekintve attól, hogy az állam a kapitalizmus korszakában nem pusztán termelésre, gazdálkodásra irányuló közület, hanem más szellemi célokat is hivatva van szolgálni, maga az a körülmény, hogy a közgazdaság, a társadalmi gazdálkodás korszakában egymás gazdasági tevékenységében mindnyájan érdekelve vagyunk, közgazdasági szempontból sem tünteti fel ránk nézve közömbösnek azt, hogy milyen körülmények közt végzik embertársaink munkájukat. Mert ha az emberi munkaerővel rablógazdaságot űznek, mint a kapitalizmus első korszakában, akkor ebből nemcsak a kihasznált munkásoknak,

hanem mindnyájunknak, az egész közgazdaságnak van kára. Az államhatalom éppen ezért, még ha minden más szempontot mellőzünk is, csupán közgazdasági szempontból is kell hogy befolyást gyakoroljon azokra a feltételekre, melyek mellett oly közérdekű szerződések, minő a munkaszerződés, létrejöhetnek. Ebben fekszik a *törvényes munkásvédelem* alapja, melynek lényege annak a megállapítása, hogy a munkások egyéniségének és személyiségének megóvása céljából milyen hallgatólagos feltételek mellett lehet velük munkaerejük igénybevétele iránt szerződésre lépni. Hogy az államhatalom ezt mily irányban és miképp eszközli, arra mindjárt rátérünk. Az eredmény, melyre az államhatalomnak ez a közbelépése vezet, az addig teljesen magánjogi *munkaszerződésnek,* új természetének megfelelően, *nyilvánjogi elemekkel való áthatása.*

A második elvi nehézség, mellyel a szociálpolitikának küzdenie kellett, az egyesülési szabadság korlátolása volt, mely csodálatos módon a gazdasági szabadság híveinek egyik féltve őrzött tételét alkotta. A munkásoknak munkafeltételeik megszabása céljából létesített egyesüléseit a középkor éppúgy tiltotta, mint az iparosoknak az áremelésre irányuló megegyezéseit. Az oka ennek abban a megállapodott és a hatósági beavatkozásnak igen tág teret nyitó korban egyszerűen az volt, hogy az ily megegyezésekben a hatóság akaratának a megsértését látták. A gazdasági szabadság hívei természetesen nem ebből a szempontból ítélték el a munkások egyesületeit, hanem azért, mert az ily egyesülések az egyén akaratát megkötvén, nézetük szerint a gazdasági szabadság érvényesülését gátolják. Eme felfogás, mely utját állta sokáig a munkások önsegélyének, együtt áll és bukik az individualizmusnak az egyén gazdasági szabadságának korlátlan voltáról szóló tételével. Hogy a szociálpolitika fejlődését a koaliciós tilalmak eltörlése, melyek a munkások önsegélyét gátolták, mily mértékben befolyásolta, arról alább még szólni fogunk.

Nagy akadálya volt végül a szociálpolitikának, és részben még ma is az, a társadalom közönye. Az individualizmus ellensúlyozását ugyanis nem lehet egyedül az államra bízni. Amint ismét az angol példa mutatta, a lökést a szociálpolitikai tevékenységnek a társadalomtól kell kapnia és helyes ellenőre e tevékenységnek szintén csak maga a társadalom lehet. Az egész munkásbaráti hangulat a szociálpolitika bölcsőjében, Angliában, a nagy politikai befolyású kapitalistákkal szemben az ily irányú állami tevékenységet megindította, eredménye volt az angol társadalomban *Kingsley, Morris, Ruskin* és mások lelkes apostolkodása által előidézett közvéleménynek, mely hangosan követelte a bajok megszüntetését. És tényleg ma is igazi, nem csupán papiron létező szociálpolitikai tevékenység csak ott van, ahol a társadalomban élénken él ennek szükségességének és fontosságának a meggyőződése. *A társadalmi lelkiismeret* felébredése a helyes szociálpolitikai tevékenységnek a legfontosabb rúgója és ellenőrzője. Ahol a társadalmi lelkiismeret éberen őrködik a munkásviszonyok felett, ott az államhatalom is kénytelen lesz a munkások érdekében szükséges lépéseket és intézkedéseket megtenni.

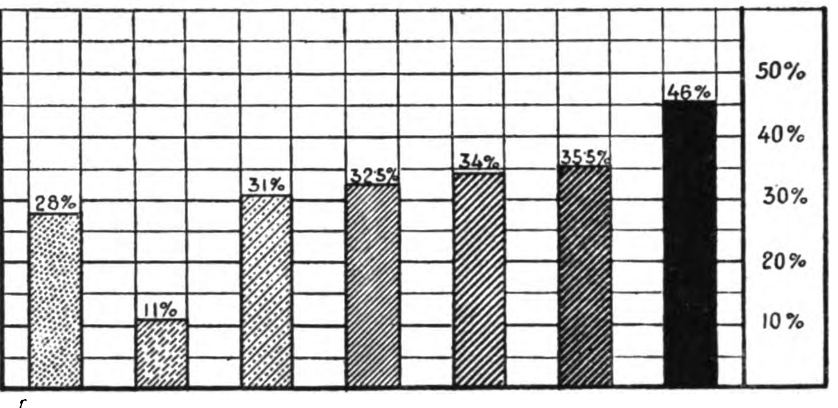
A FOGLALKOZÁS BEFOLYÁSA A GÜMŐKÓR-HALANDÓSÁGRA.

Jelmagyarázat:

- Közlekedési ipar.
- Varrás, mosás, vasalás.
- Gyapjú-, bél-, sörteipar.
- Bőr-, posztó-, ruházati ipar.
- Nyomdászipar.

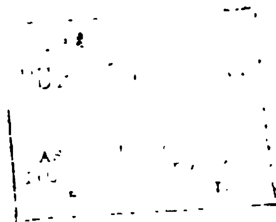
A KEDVEZŐTLEN MUNKAFELTÉTELEK ÉS ÉLETVISZONYOK HELYE A GÜMŐKÓRRA HAJLAMOSÍTÓ TÉNYEZŐK KÖZÖTT.

Jelmagyarázat:

- Terheltség.
- Alkohol.
- Rossz táplálkozás.
- Rossz műhely.
- Korai munkábaállás.
- Túlerőltetés a munkában.
- Rossz lakás.

(Dr. Friedrichnek a Budapesti Ker. Ált. Munkásbetegsegélyző Pénztárra vonatkozó adatai alapján a M. Kir. Társadalmi Múzeum »Gümőkór« c. kiadványa nyomán.)

8. A törvényes munkásvédelem.

A fejlődés és a tények kényszerítő ereje átsegítették a szociálpolitikát mindezeken a nehézségeken és 1802-ben létrejött Angliában az első munkásvédelmi törvény. Ez a híres »The Moral and Health Act« igen óvatosan nyúlt a szerződési szabadság korlátolásához. Csak ott avatkozott be, ahol a bajok a legnagyobbak és a viszonyok a legszörnyűbbek voltak. Távolról sem állapít meg az ipar egész terére nézve szabályokat, hanem csupán a gyapjú és gyapotipari gyárakra vonatkozik; itt is csak a tanoncok, a gyárakban oly kegyetlenül kizsákmányolt gyermekek védelmére kel. Megállapítja, hogy a tanoncokat *csak* legfeljebb 12 óra hosszat szabad foglalkoztatni és éjjel azoknak dolgozni egyáltalában nem szabad. Egészen a helyi viszonyok- és a közvetlen bajokhoz alkalmazkodása tűnik ki abból is, hogy a gyermeknek adandó ruházatot és azok ellátásának egyéb feltételeit is körülírja.

Látjuk ebből, hogy milyen rendkívül óvatosan indult meg a törvényes munkásvédelem Angliában. Ismételt kísérletek után csak 1833-ban sikerült, akkor is korántsem az összes gyári munkásokra, hanem csak az összes textilipari gyárakban foglalkozó fiatalkorú és női munkásokra nézve oly törvényt hozni, mely azok munkaidejét korlátolja és számukra védelmet biztosít. 1842-ben és a következő évben láttak napvilágot a fentemlített nagyszabású ankét jegyzőkönyvei, melyek a gyárakban végbemenő és eddig csak itt-ott kiszivárgó szomorú tényeket ismertették meg a nagyközönséggel és ennek dacára csak egyes iparágakra kiterjedő munkásvédelmi törvények jöttek létre a következő években.

Az ily szerény keretekben meginduló törvényes munkásvédelem ezóta, kivált a XIX. század második felétől kezdve, gyors fejlődést mutatott és a kis csirából terebélyes fa lett, mely ágait az egész művelt világban szétbocsátja. A munkásvédelmi törvények óriási tömege szinte áttekinthetetlen. Az egyes országok között e törvények tekintetében igen nagy az eltérés nemcsak azok ipari fejlettségének különböző foka szerint, hanem természetesen ahhoz képest is, hogy a törvényes munkásvédelem szükséges voltának gondolata mennyire él az illető nemzet társadalmában és hogy a munkásosztály teljesíthető követeléseit illetőleg szavának mily mértékben tud érvényt szerezni.

Nézzük már most közelebbről, hogy a munkásosztály mily irányban igényli és nyerte el a törvényhozás védelmét.

Már a törvényes munkásvédelem születését megelőző viszonyokra vetett pillantás után is tisztába jöhetünk azzal, hogy bizonyos csoportjai a munkásoknak a védelmet különösen igénylik. Ilyenek kétségkívül mindenekelőtt a gyermekek, mert ezeket testi és szellemi fejlődésükben egyenesen megakasztja az erejüket mindenképp felülmuló munka. Azonban, ha kisebb mértékben, mégis ugyanezek a káros hatások a legszorosabb értelemben vett gyermekkoron túl is jelentkeznek, mert az emberi test még 16—18 éves korában sincsen teljesen kifejlődve és így a túlmunka vagy kedvezőtlen feltételek közt végzett dolgozás ekkor is keserüen megbosszulja magát. Az ifjukorú munkások mellett kétségkívül a nők is szervezetük sajátságainál fogva a gyári munka káros behatásainak fokozott mértékben vannak kitéve és a női szervezet, ha a jövendő nemze-

dék érdekét nem akarjuk egész figyelmen kívül hagyni, legalább is bizonyos időszakokban, szülés előtt, szülés után fokozott kíméletet kíván. Megállapított és számos gyári vidéken megfigyelt tény p. o. az, hogy ott, ahol a nők szülés előtt nem hagyják abban jókor a munkát, a halva szülöttek száma jelentékeny.

A gyermekek, ifjukorú munkások és a nők együttvéve alkotják a munkásoknak különösen védelemre szoruló és tényleg a törvényhozások által leginkább védelemben részesülő csoportját, az ú. n. *védett munkások csoportját*. Rájuk vonatkozik a létező munkásvédelmi törvények legnagyobb része. A gyermekek munkaidejét az összes művelt államok szabályozták és a nők munkaideje is a legtöbb nyugateurópai államban törvényben van megállapítva, csak Svédország, Norvégia, Spanyolország és eddig Magyarország is nem ismernek a női munkára nézve különös rendelkezéseket. Új ipartörvényünk e hiányon is segíteni fog. A gyermekeknek és nőknek veszélyes, káros behatású anyagokkal dolgozó üzemekben való alkalmazását is a legtöbb törvényhozás korlátolja.

A törvényhozás közbelépése a női, ifjukorú és gyermekmunkásokat illetőleg nemcsak a fenti körülmények folytán volt megkönnyítve, hanem még egy, javukra felhozható és mindenfelé tényleg is érvényesített, elv által. Nevezetesen ezekre a csoportokra nézve könnyű volt a szerződési szabadság híveivel szemben arra utalni, hogy itt egészen független és a saját javát mindenképp megítélni tudó akaratról nincsen szó és így annak korlátolása nem is sérti annyira a gazdasági szabadság elvét.

A felnőtt férfimunkásokra vonatkozólag ellenben még ma is halljuk azt az érvet, hogy ezek meg tudják érdeküket védelmezni és szerződési szabadságukban helyesen nem korlátolhatók. Abban, amit a szerződési szabadság korlátozásáról mondottunk, mi erre már megadtuk a feleletet, mert a fenti okoskodás a szerződési szabadság feltétlenségének elismerésével egyszerre áll és bukik. Ha kétségtelen is, hogy a jelzett védett csoportok fokozott védelmet igényelnek, ez nem állja utját annak, hogy a felnőtt munkás is megvédessék azokkal a veszélyekkel szemben, melyek a munkaviszonyból kifolyólag oly számosan fenyegetik. A felnőtt munkás kétségkívül többet bír mint a nők és gyermekek, mégis munkaidejének bizonyos határon túl való meghosszabbítása aláássa egészségét és így a munkaerővel folytatott rablógazdaságot eredményez. Számos, p. o. mérges anyagok feldolgozásával járó káros behatás éppúgy veszélyezteti egészségét, és vagyoni gyengesége, míg társaival együtt nem szervezkedik, a szerződés megkötésénél gyengébb féllé teszi őt.

Ezek a veszélyek mindenekelőtt a munkás egészségét ássák gyorsan és gyakran igen kínos módon alá, ha megfelelő óvintézkedések nem történnek. Első sorban a munka tartamának hosszusága az, mi a legnagyobb veszélyt rejti magában, ha aránytalanul lesz megállapítva. Az ember nem tud a géppel versenyt dolgozni; pihenésre és nyugalomra van szüksége, hogy munkaereje ismét megújuljon. A gyáros érdeke az lévén, hogy minél kevesebb munkást kelljen foglalkoztatnia, a munkaidő nagy kiterjesztésének eszközéhez fordul, amint már a fenti nehány adat is mutatja. Ez az idők folyamán ugyan még a gyáros szempontjából sem bizonyult előnyösnek, mert a tények azt mutatják, hogy a

nem túlságosan hosszan dolgozó munkás intenzivebben dolgozik, és hogy a munkaidő túlságos kiterjesztésével a munka minősége jelentékenyen rosszabbodik. Mindazonáltal a vállalkozók nagy része ezzel még nincs kellően tisztában és így a munkástörvényhozás egyik legfőbb feladatát abban kell látnunk, hogy a túlságos hosszú munkaidőt megrövidítse.

Ez nemcsak egészségügyi szempontból elsőrangú követelmény, hanem szellemi és erkölcsi szempontból is. Mert a munkás, ki egész idejét a gyárban tölti, nemcsak testileg kell hogy elcsenevészedjék, hanem annak szellemileg és erkölcsileg is tönkre kell mennie. Az elcsigázott test a legdurvább testi élvezeteken kívül mást nem ismer; szabad idejét, amennyiben ilyenről egyáltalában szó lehet, az ily munkás a csapszékben tölti, honnan mindenféle kihágásra és sokszor durvaságra hajlandóan tér vissza. Minden emberi érzés és a jóra való hajlam, a szép és nemes iránti érzék ki kell hogy vesszen az oly emberből, kinek a testének és lelkének ápolására a legcsekélyebb idő sem áll rendelkezésre.

Először is megfelelő *munkaközi szünetekről* kell a szociálpolitikának gondoskodnia. Keresztül kell vinnie azt, hogy a munkás egyszerű étkezését legalább békességben végezhesse. De a hosszabb szünetek is elengedhetlenül szükségesek. Ezt a célt szolgálja ma már a legtöbb állam törvényhozásában tértfoglaló *vasárnapi munkaszüneti* intézmény, mely legalább egy pihenőnapot akar a munkásnak biztosítani. Persze, ha meggondoljuk, hogy nap-nap után az egész éven keresztül reggeltől estig munkában tölti idejét a munkás, akkor nagyon soknak ezt a hetenkint engedendő egy napot nem tarthatjuk és igen kívánatosnak kell jeleznünk a humanizmus, de a társadalom jól felfogott érdekében is (kulturális, erkölcsi stb. szempontokból) a munkások részére hosszabb szüneteknek biztosítását is. Eme, nálunk még egész utopisztikusnak látszó eszme, mely a hivatalnokok szabadságához hasonló jótéteményben részesítené a munkásosztályt, tényleg éppenséggel nem teljesíthetetlen, mint ahogy látszik és Ausztrália egyes részeiben máris megvalósult. Arra kár szót is vesztegetni, hogy az ilyen munkás testileg, szellemileg és erkölcsileg más mint a folytonos, egyhangú munkával agyongyötört, elállatiasodott munkás.

A munkaidő hosszuságából eredő hátrányok ellensúlyozására kétségkívül a leghatályosabb eszköz, mely azonban, amint a gyakorlati élet bebizonyította, a munkaszüneteknél sokkal nehezebben vehető igénybe, a munkaidő maximumának a törvényhozás részéről való megállapítása, az ú. n. *normálmunkanap* megszabása. Amint tudjuk, a munkások védett csoportjaira nézve a törvényhozás munkásvédelmi tevékenysége, az alkalmaztatás alsó korhatárának megállapításán kívül, főképp erre a térre szorítkozott. A felnőtt férfiakra nézve azonban a normálmunkanap megállapítása a legnagyobb nehézségekkel jár. Már elég korán történt ugyan ez irányban Franciaországban kísérlet és itt egy 1848-ból való törvény tényleg a 10 órás normál-munkanapot elrendelte; a törvény végrehajtása ellenben igen hiányos és alóla a kormány mindenféle kivételt engedhetett meg. 1900-ban azonban új, most már szigorúbban végrehajtott törvényt hoztak, mely a férfiakat és nőket vegyesen foglalkoztató üzemek részére 11 és négy év leforgása után 10 órás normálmunkanapot rendel el. Svájcban és Ausztriában 11 órás, Oroszországban pedig $11^1/_2$ órás

normálmunkanapot állapít meg a törvény. Németországban a törvény a birodalmi tanácsot hatalmazza fel arra, hogy egyes, a szervezetre nézve különösen káros iparágakban a munkaidőt megállapítsa.

Rendkívüli nehézségekbe ütközik az éjjeli munkának a szabályozása is. Az egészségre igen káros hatása kétségtelen, másrészt azonban egyes üzemek természetében fekszik, hogy csak örökös tüzelés mellett, éjjel-nappali üzem mellett folytathatók igazán gazdaságosan. Épp ezért a védett csoportokra nézve tilalmat vagy legalább korlátolást keresztülvinni kisebb-nagyobb mértékben számos törvényhozásnak sikerült, ellenben a felnőtt férfiakat illetőleg a kérdés szabályozása rendkívüli nehézségekkel jár.

Hasonlóképp igen nehéz, legalább részben, a munkaszerződés egyik leglényegesebb pontja, a munkabér tekintetében az állam beavatkozása. Addig míg a bérfizetés módozatairól van szó, e nehézség még könnyebben győzhető le, és ma már a legtöbb törvényhozásnak sikerült a bérfizetést illetőleg olyan szabályokat hozni, melyek a munkást az ez irányban a XIX. század első felében igen elharapódzott visszaélésekkel szemben megvédeni alkalmasak. Mindenekelőtt az ú. n. *truck-tilalomra* gondolunk itt, mely ma már egyik kulturállam törvényhozásában sem hiányzik és abban áll, hogy a munkást nem szabad oly utalványokban (ú. n. Jancsi-bankókban) fizetni, melyeket csupán a vállalat kantinjában vagy boltjában fogadnak el fizetés fejében. Igen tanulságosan mutatja ugyanis, hogy a kellően féken nem tartott üzleti szellem a nyereség növelésére mily eszközökhöz képes folyamodni, az az eljárás, melyhez a nyereségvágyukban határt nem ismerő gyárosok folyamodtak, midőn a bérek lenyomásával nem érték be, hanem még azt is akarták, hogy a munkás kényszerítve legyen csekély bérét is az általuk fenntartott korcsmában vagy boltban elkölteni, hol annak a fizetési eszköz által való odakötöttségében rejlő kényszert felhasználva, neki magas áron rossz árut adtak. Ily módon nemcsak a bér alacsonyra szabásával, hanem még a munkáskantin útján is tetemes nyereséget tehettek zsebre. Az egykor annyira elharapódzott eme nagy visszaélésnek ma általában már sikerült véget vetni. Hasonlóképp a legtöbb állam a korcsmai hitelezés tekintetében is állít fel korlátot, vagyis bizonyos összegen túl (nálunk 4 korona) a korcsmákban a munkásnak hitelezett összegektől a perelhetőség jogát megvonja. Ennek az igen üdvös intézkedésnek a célja az, hogy a munkás, a neki nyujtott hitel által a korcsmához kötve, ne legyen drága és rossz árú nyujtása által kizsákmányolható.

A bérfizetés helyére nézve is tartalmaz némely törvényhozás intézkedést, amennyiben kivált a bérnek korcsmában való fizetését szokták megtiltani, vagy pedig, mint Svájc és Norvégia, a bérnek a gyári helyiségben való fizetését rendelik el kifejezetten. Hogy egyes esetekben ezáltal a bérnek mindjárt a korcsmában való elköltése megakadályozható, az lehetséges, kétségtelen azonban, hogy ez irányban más körülmények, a munkás általános műveltségi foka, erkölcsi nevelése stb., nagyobb befolyást gyakorolnak mint a bérfizetés helye.

A törvényhozás abba is kénytelen volt beleszólni, hogy természetben vagy pénzben történjék-e a bérfizetés. Míg ugyanis a mezőgazdasági munkásokra nézve a megfelelően szabályozott természetbeni bérfizetés, kivált ha emellett,

mint rendesen lenni szokott, pénzbért is kapnak, előnyös, addig az iparosra nézve ez a legnagyobb csapás. Mit csinál ugyanis a textilgyárban dolgozó munkás a bérével egyenértékű szövettel, a vasiparos megfelelő vasáruval stb.? Pedig a gyárosok egy ideig tényleg áruban igyekeztek munkásaikat fizetni, mert így könnyebben nyomhatták le a bért mintha azt pénzben állapították meg, minek az ellenőrzése egyszerűbb. De mit csinál a munkás annyi szövettel és annyi vasáruval? És hányszor jut olyan cikk birtokába, mely az ő szükségleti körébe egyáltalában nem illik bele. A fényűzési cikkek gyáraiban dolgozó munkás p. o. rendesen egyáltalán nem tudta használni azt, amit bér fejében kapott. Természetesen eladta a kapott tárgyakat. De hogyan! Sem kereskedelmi érzékkel nem bírván, nem volt képes azok értékét megítélni, sem idővel nem rendelkezvén, nem állt módjában az alkalmas pillanatot az értékesítésre megválasztani és így mindenképp nagy hátrányára volt a bérfizetésnek ez a módja. Ezért keletkeztek azok a törvényes rendelkezések, melyek ma már nem engedik az ipari munkások bérének természetben való fizetését.

A *bérlevonások* szabályozása is igen fontos, mert, amint azt számtalan példán kimutatták, a nyersanyag ára fejében, továbbá rendbüntetések stb. címén sok vállalkozó a munkások bérének jelentékeny részét visszatartotta. A törvényhozás beavatkozása természetesen e téren sem könnyű, mert a kapitalisztikus üzem tényleg oly fegyelmet kíván, mely sokszor csak büntetések mellett tartható fenn. Mégis mindent el kell a törvényhozásnak követnie, hogy a levonások ne szolgáljanak ürügyül a tényleges bér leszállítására. Igen célszerűnek bizonyult e tekintetben annak az elrendelése, hogy a bérlevonások nem a vállalkozó pénztárába folynak, hanem valamely munkásjóléti intézmény, betegsegélyezés stb. céljaira fordítandók. Még ennél is hatályosabb, ha azok kiszabására a munkások is befolyást nyernek.

A bérvédelem legkeményebb diója az ú. n. *anyagi bérvédelem*, mely a munkabér magasságának méltányos megállapításába való állami beavatkozást jelenti. A munkabér a termelési költségek egyik legfontosabb eleme és így az abba való beavatkozás legérzékenyebben sujtja a vállalkozót. Ezenkívül a bérminimumok közvetlen megállapításának egyéb nehézségei is vannak, melyek közt nem az utolsó az, hogy tehát mily magasságban is legyen ez a minimum megszabva? Éppen ezért az anyagi bérvédelem terén is inkább közvetett eszközökhöz szeretnek folyamodni, milyen p. o. az, ha a közhatóságok részére történő szállítások feltételeibe oly pontot vesznek fel, hogy munkásaiknak bizonyos bérnél alacsonyabbat fizető vállalkozók ajánlatai figyelembe nem vehetők. Egyébként a bér magasságának megállapítását illetőleg a munkás ma, midőn szabadon egyesülhet, egészen más helyzetben van, mint volt a kapitalizmus első évtizedeiben.

Ha az állam a munkaidő, a bérfizetés módozatainak stb. tekintetében szabályokat állapít meg, akkor tulajdonképp oly szerződési feltételeket teremt, melyek hallgatólag minden munkaszerződésnek alkatrészévé válnak és más alapon való szerződést meg nem engednek. Az állam tehát minden egyes munkaviszonyba — természetesen nem egyenkint, hanem általános szabály felállításával — beleszól, hogy az ne egyoldaluan, csak az egyik, az erősebb

fél érdekében, jöjjön létre, hanem az összesség, a köz érdekének szem előtt tartása mellett keletkezzék. Teszi pedig ezt azért, mert a közgazdaság korában a gazdasági tevékenység minden része érdekli az összességet, éppúgy mint minden közös vállalkozásnál az egyik társ magatartása nem közömbös a másikra nézve.

De a munkaszerződés hallgatólagos feltételeinek megállapításával a szociálpolitikai tevékenység még korántsincs kimerítve, mert a munkaviszonynak közérdekűvé válása még messzebb menő beavatkozást követel.

Mindenekelőtt általános egészségügyi szempontból. Emberek tömeges együttdolgozása mindig egészségügyi veszélyeket rejt magában, már csak azért is, mert a ragályok, kivált a tüdővész, terjedését rendkívül megkönnyíti. Fokozott mértékben következnek be e veszélyek, ha nem a szabadban, hanem zárt helyiségben folyik a munka. Épp ezért igen fontos az, hogy megfelelő terjedelmű, jól szellőztethető munkahelyiségek álljanak rendelkezésre. Ha ezt a nagy fontosságú követelményt sikerülne megvalósítani, a tüdővész pusztításai okvetlen csökkennének.

Számos iparágnál az üzem a szervezetre káros anyagokat, gázokat, port stb. eredményez. Itt van p. o. a malomüzem, mely a tüdőre igen ártalmasan hat. Ily esetekben a munkásvédelmi készülékek, porszívók stb. alkalmazását kell kötelezővé tenni. A társadalmi múzeumok ezek terjesztése tekintetében igen üdvös működést fejtenek ki, midőn az ily berendezések mintáit kiállítják és bemutatják. Más iparágak egyenesen mérges anyagokkal való bánást hoznak magukkal. Ilyen p. o. a foszfortartalmú gyufák gyártása. A fehér foszfor borzasztó betegséget, a foszfornekrózist okozza, melynek lefolyásával a csontok (főképp az állkapocs) elhalnak, gennyedések lépnek fel, melyek a legnagyobb fájdalmak és legundokabb körülmények közt ölhetik meg az emberi szervezetet. A törvényhozásnak ezekben az esetekben, amint számos államban teszi is már, közbe kell lépnie, és ha másképp nem lehet segíteni és a körülmények azt különben is megengedik, mint éppen az előbb felhozott foszforosgyufagyártásnál, hol a svédgyufagyártásra való áttérés a veszélyeket egészen megszünteti, az illető iparág eltiltásától sem szabad visszariadnia, amint azt Svájc, Németország, Franciaország, Olaszország és Németalföld a foszforos gyufagyártást illetőleg máris megtették. Ha ez nem lehetséges, legalább is szigorú óvintézkedéseket kell kötelezővé tenni, melyek a mérgek veszélyét csökkentik.

A munkásvédelmi törvényeknek a munkaadót arra is kötelezni kell, hogy a telepén levő gépek és egyéb berendezések felállítása olyképp történjék, hogy a munkásban lehetőleg kárt ne tehessenek. Aki munkásokkal többet érintkezett, az megfigyelhette, mily gyakran fordul elő, hogy egyik lábuk vagy karjuk hiányzik, melyet a gép elvitt. A gépek által okozott balesetek száma is jelentékeny, mert az azokat kiszolgáló munkás — mit nem is csodálhatunk, ha megfontoljuk, hogy egész nap, sőt sokszor éjjel is mellette dolgozik, — nem figyelhet mindig arra, hogy a géptől bántódása ne legyen. Épen ezért nagyon fontosak azok a törvényes rendelkezések, melyek a gyártulajdonost mindannak a létesítésére kötelezik, ami munkásainak ily veszélyektől való megóvása érdekében szükséges.

Nagyon fontos és a maga jelentőségében csak újabban méltányolt része a munkásvédelemnek a *munkáslakások* ügye. Ebben a munkában is már ismételten volt alkalmunk azokra a veszélyekre utalni, melyeket a lakásoknak kivált az ipari munkásság nagyrészénél fennálló zsúfoltsága okoz. Minthogy a munkás egyrészről a lakásuzsorának alkalmas áldozata, másrészről életfeltételeinek úgyszólván minden javítása kilátástalan, míg lakásviszonyai ilyen kedvezőtlenek, az állam újabban nagyobb gondot fordít a munkáslakások ügyére. Nálunk már nemcsak az ipari, hanem a mezőgazdasági munkások lakásviszonyainak javítása is a földmívelésügyi miniszter kezdeményezésére a törvény állandó gondoskodásának tárgyát képezi.

A szociálpolitika működési területe azonban a munka feltételeinek és közvetlen körülményeinek szabályozásán túlterjed és a munkást, mint a társadalom védelemre szoruló tagját, ezentúl is különös gondoskodás tárgyává teszi. Erre első sorban az a bizonytalanság szolgáltat alkalmat, mely a munkás létének egyik fővonása. A szabad kereseti rendszer mellett, midőn az egyén magára, egészen saját erejére van utalva létfeltételei megszerzésében, és a magántulajdon intézménye őt azon javak élvezetéből kizárja, melyekhez nem valamely, a fennálló jogrend szerint megengedett szerzési módon jutott: az exisztencia bizonytalansága a dolog természeténél fogva többé-kevésbbé megvan ott, ahol vagyon vagy nyugdíjigénnyel egybekötött állandó illetmények nem biztosítják a jövőre nézve is a létfeltételeket. A bizonytalanság és az inség veszélyének fennforgása annál nagyobb, minél könnyebben bocsátható el valaki a szolgálatból és minél kisebbek az illetményei. A munkásnál mindkét körülmény fennforog. A szerződés rendesen a munkásnak rövid időn belül, ha nem máról-holnapra való, elbocsátását teszi lehetővé, mikor is a bér élvezetét illetőleg minden igénye megszűnik. Ami a bért illeti, úgy az gyakran nem oly alacsony, hogy abból a munkás, ha kellő erkölcsi erővel és előrelátással rendelkeznék, ne volna képes az életben annyiszor beköszöntő nehéz napok, betegség, munkaképtelenség stb. esetére valamit félrerakni. Azonban hány, az ú. n. intelligenciához tartozó emberben hiányzik e két tulajdonságnak a takarékoskodáshoz megkívántató foka! Hogy lehet ily körülmények közt ezt a munkástól várni? Tényleg, az élet azt is bizonyítja, hogy a munkás a legtöbb esetben magasabb bérét inkább könnyelmüen elkölti, semhogy annak egy részét félretenné. Igy azután természetesen a bérek emelkedése sem volt képes a munkások nagy tömegének körében az exisztencia ama nagy bizonytalanságát lényegesen enyhíteni, melyet a máról-holnapra élő munkásnál a keresetképtelenség esetei, a betegség, rokkantság, balesetek és, ha ugyan a munkás azt eléri, az aggkor és a velejáró keresetképtelenség előidéznek. Pedig a munkás helyzetének javítására irányuló minden kísérlet hajótörést szenved, ha ezt a bizonytalanságot nem lehet onnan kiküszöbölni.

Mérhetetlen jelentőségű lépés volt éppen ezért az, melyet Németország 1883-ban tett, amidőn a *munkásbiztosítást* az állam feladatkörébe vonta, betegség esetére segélyt biztosítván az ipari munkásságnak. Merésznek is kell ezt az első úttörő kisérletet jeleznünk, mert hiszen a munkások nagy tömegéről és így az állam által elvállalt nagy összegekről is van szó. De a kérdésnek olyan meg-

oldása, hogy a munkaadó, a munkás és az állam együttesen adják össze a biztosítás költségeit, ennek a keresztülvitelét igen megkönnyítik. Az első kísérlet, melyet Németországban már 1884-ben a baleset elleni biztosítás, 1889-ben pedig a rokkant- és aggkor-biztosítás állami szabályozása követett, fényesen sikerült. A munkásság helyzete mérhetetlenül javult ezáltal, anélkül hogy úgy az állam, mint a vállalkozók elviselhetetlen terhet lettek volna kénytelenek vállukra venni. A cél pedig, amely felé e szociálpolitikai reform törekszik és melyet legalább Németország már nagyon meg is közelített, a munkásnak nemcsak az életében előforduló számos esély anyagi hátrányaival szemben védelmet nyujtani és munkaképtelenség esetére is megélhetést biztosítani, hanem az a senkitől nem helyteleníthető törekvés, hogy a szorgalmas munkában megőszült munkás öreg korára nyugdíjhoz hasonló ellátást nyerjen. A munka eredményéből nyerjen ellátást az, aki munkában őszült meg. Ha pénzügyi szempontokból egyelőre a korhatárt, melyen a munkás az aggkori ellátást igénybeveheti, magasra is kellett megszabni, úgy hogy azt aránylag csak kevés munkás éri el, mégis az első lépés ebben az irányban máris megtörtént.

Magyarország 1891-ben követte Németország példáját a betegsegélyezés tekintetében és ezóta máris továbbfejlesztette munkásbiztosítását, amennyiben 1907-ben nemcsak a betegsegélyezés körét tágította, hanem a balesetbiztosítás kérdését is szabályozta. E szabályozás, mi a Németországtól kezdeményezett munkásbiztosítás fővonása, *kényszerbiztosítás*, vagyis nem a munkás és munkaadó szabad akaratától függ, hanem a törvény által meghatározott munkáscsoportok okvetlenül kötelesek magukat biztosítani. Hasonlókép a kényszerbiztosítás elvén áll az osztrák, a norvég, a svájci és az olasz törvényhozás is.

Ez adja a munkásbiztosítás ama vonását, melynél fogva az individualizmussal a legnagyobb ellentétbe jut. Az ily messzemenő beavatkozás az egyéni szabadságba egyike a szociálpolitika ama vonásainak, melyeket szocialisztikusoknak neveztünk fentebb. A kényszermunkásbiztosítás úgy a vállalkozónak, mint a munkásnak az egyéni szabadságát a köz, az összesség érdekében messzemenőleg korlátozza olyan téren, melyet eddig egészen magánügynek tekintettek. Nagy, elvi jelentőségű lépés ez ennélfogva azért, mert ezzel az nyert beigazolást, hogy a termelési tényezőknek magántulajdonban létele mellett is lehetséges az összesség érdekében az egyéni akaratnak és a magántulajdon feletti rendelkezésnek jelentékeny korlátozása.

Nem mindenhol fejlődött a munkásbiztosítás a jelzett módon. Nevezetesen Angliában, a gazdasági individualizmus hazájában, a kötelező munkásbiztosítás, bár ez irányban erős áramlat mutatkozik a német eredmények folytán újabban, eddig nem valósult meg. Azonban ez a viszonyoknak eltérő voltában nyeri magyarázatát. Az angol munkások nagy része erős szakszervezetekbe van tömörítve, melyek éppen a munkásbiztosításnak hatáskörükbe vonása segítségével bőjtölték ki az ily szervezetek üldöztetésének a korát, mert ekkor csak az ily, munkásbiztosítással foglalkozó egyesületeket tűrtek. E szervezetek korán öntudatra ébresztették az angol munkást és igyekeztek vele a biztosítás jelentőségét is megértetni. Ennek dacára az eredmény a munkásbiztosítás

terén, melyet az önsegély Angliában 150 évi munka után elért, aránylag csekély, mert csak 20—25 millió munkás van halál esetére, 4—6 millió betegség esetére biztosítva, míg a baleset-, rokkantsági és aggkori biztosítás már éppen csak csekély elterjedtségnek örvend.

Mindamellett ezek az eredmények is igen tanulságosak, mert azt mutatják, hogy a munkások szervezkedése és önsegélye társadalompolitikai szempontból éppenséggel nem közömbös, sőt igen nagy fontossággal bír. Mert, ha Angliában a munkásbiztosítás alacsonyabb fokon áll is mint a biztosítási kényszert ismerő államokban, azért mégis egy oly alkotással állunk itt szemben, melyet a munkásság a maga javára a maga erejéből létesített. Az önsegély a haladásnak mindig igen fontos tényezője és így azoknak a szervezeteknek is nagy jelentőség jut, melyek az elszigetelten gyenge munkást erre képesítik.

De a munkásszervezeteknek más fontos szerep is jut, mert ezek a munkásság fegyelmezésének fontos eszközei. Az olyan erős munkásszervezetek, minők Angliában a híres Trades Unionok, melyek a munkapiacot jól ismerik és tagjaikról mindenképp gondoskodnak, nagy hatalommal birnak a munkássággal szemben. A munkás, kit körükből kilöknek, ezt igen keservesen megérzi, mert ismét elszigetelten, egyedül áll a hatalmas vállalkozóval szemben.

Hogy a munkásszervezetek a munkásság fölött nyert eme hatalmukat megerősödésük után inkább békés szociálpolitika és a törvényhozás befolyásolása, mint sem a gazdasági rend megbuktatása irányában használják föl, ezt látszik bizonyítani az angol Trades Unionok példája, hol a nagyobb vagyonra szert tett szakszervezetek ezt nem szívesen kockáztatják oly küzdelemben, mely azt nem éri meg, vagy amely bizonytalan. A Trades Unionok eredményeiből vont következtetések tekintetében egyébként igen óvatosnak kell lennünk, mert az angol viszonyok természete, másrészt eme szervezetek arisztokratikus jellege azoknak sajátos lényeget kölcsönöznek, mely a kontinens munkásszervezeteitől elütővé teszi azokat.

Az oly szervezetek természetesen, melyeknek nincs mit kockáztatni és melyekben a higgadtabb munkáselem helyett az elégedetlen és harcra vágyó munkások vannak túlsúlyban, azzal a fegyverrel, melynek a munkásszervezetek népszerütlenségüket köszönhetik, a *strike*-kal, egész más mértékben élnek. És vajjon csodálkozhatunk-e azon, hogy ez a fegyver oly népszerütlenné tette a szakszervezeteket? A társadalmi gazdaság korszakában, amidőn a gazdasági élet lényegét az egyes részeknek szoros egymásba illeszkedése és a tevékenységek kölcsönös kiegészülése teszi ki, ha a szervezet egy része felmondja a szolgálatot, a részek egymásra utaltsága folytán a legnagyobb zavar áll be. Ily körülmények között a strike szörnyű fegyver, mely azt, aki okainak felidézésében ártatlan, éppúgy sujtja, mint a hibás vállalkozót. És mindig a vállalkozó-e a hibás? Hogy a strike szörnyű hatása előttünk álljon, idézzük csak emlékezetünkbe azt, hogy az 1904. évi magyar vasuti strike mily mértékben veszélyeztette székesfővárosunk ellátását és egész országunk kereskedelmét. Még nehány napi strike és a már-már kezdődő drágaság szörnyű mérveket ölt.

Nem lesz érdektelen a strikeok számáról és terjedelméről néhány adatot felemlíteni. Az Egyesült-Államokban p. o. 20 év alatt (1881—1900-ig) 22.793

strike volt, melyben több mint 6 millió munkás vett részt. Egyetlen strike, a pennsylvaniai kőszénbányászok 1902. évi strikeja, 150.000 emberre terjedt ki és 163 napig tartott; az angol gépépítők strikeja 1897-ben június elején kezdődött és csak a következő év elején ért véget. A vesztett munkanapok száma, melyek a közgazdasági termelés rovására esnek és így mindenki érdekébe ütköznek, óriási. Ausztriában p. o. az erősebb strike-okban gazdagabb években milliókra rúg a vesztett munkanapok száma.

Hogy ilyen körülmények között a strike-ok megelőzése és megszüntetése fontos érdek, az vita tárgyát egyáltalában nem képezheti. Csak az eszközt nehéz megtalálni. Maguknak a szakszervezeteknek helyes irányba terelése e tekintetben a munkások fölötti nagy hatalmuknál fogva igen nagy jelentőséggel bír.

Ha a szakszervezkedés, kivált fejlődésének első korszakában, a strike-ok számát és félelmességét kétségkívül növeli is, annak megítélésénél nem szabad az alábbiakról sem megfeledkeznünk. E szervezetek ugyanis ismét a gazdasági élet további szervezkedésének, a kapitalisztikus termelési renden belül való további ellentétkigyenlítésnek a csiráit is magukban hordják. Amint az angol példa mutatja, igen nagy feladatokra képesek az ellentétek békés kiegyenlítése, a *békéltetés* terén. A szakszervezet és munkaadószervezet képviselőinek tárgyalásai a szervezetlenség korában kiegyenlíthetetlen számos esetben eredményezik az ügynek békésen, strike nélkül való elintézését. Áll ez úgy a bérharc kérdéseire, mint számos egyéb vitás ügyre nézve is. A két ellentétes álláspont képviselői által megállapított ú. n. *kollektív egyezményeket* a felek szívesen fogadják és azokhoz könnyebben alkalmazkodnak. A mindkét fél ellenőrzése alatt álló emez egyezmények megtartásának a jól vezetett, erős szakszervezetekben Angliában erős biztosítékai vannak. Igy a szakszervezkedés egy egész új fejleménynek, melyet találóan *ipari alkotmánynak* neveztek, a csiráit viseli méhében.

A szakszervezetek fennállása kétségkívül már magában erős nyomást gyakorol a közvéleményre és az államhatalomra a szociálpolitika irányában, miről meggyőződünk, ha figyelemre méltatjuk azt a körülményt, hogy a szociálpolitikai haladás az erős szakszervezeti mozgalommal rendelkező államokban sokkal gyorsabb mint a többi országban.

Igen nagy súlyt kell végül arra helyeznünk, hogy azt, amiért magunk is küzdünk, amit erőfeszítés árán kaptunk, másképp becsüljük meg, mint a hozzájárulásunk nélkül elért eredményeket. Épp ezért a munkások vívmányainak az azok eléréséért való küzdelemben való részvétele adja meg számukra azok erkölcsi értékét. Ez az erkölcsi szempont pedig kétségkívül egyik alapja az összes társadalmi ellentétek kiegyenlítésének, mely nélkül semmiféle elképzelhető intézmény a társadalom egyes tagjainak különböző tevékenységéből és működési köréből folyó ellentéteknek csak némi kiegyenlítését sem hozhatja létre.

A munkások szervezkedése irányainak, valamint a szervezetek által tűzött célok fejtegetésével külön kötetet lehetne megtölteni. Mindenesetre igen érdekes, hogy úgy a célok kitűzésében, mint az eszközök megválasztásában, a munkásmozgalom nemzetközi irányzata dacára, az egyes nemzeti sajátságok a legteljesebb mértékben kifejezésre jutnak. Angliában a Trades Unionok tisztán gazdasági célok szolgálatában álltak s csak újabban terjed a munkások

politikai szervezkedése. Németországban és Ausztriában a szociáldemokrácia a politikai hatalom megszerzését tűzi ki első céljának, hogy ennek a birtokában láthasson gazdasági tervei megvalósításához. Franciaországban, hol a szocialisztikus mozgalom terjedése a legkevesebb akadályokba ütközik, szintén a politikai küzdelem áll a munkásszervezeteknél előtérben, de az a német szakszervezetek higgadtabb eljárásával szemben sokkal szenvedélyesebb és a francia munkásmozgalom szélső szárnyán, az erősen térfoglaló szindikálizmusban, forradalmi irányzatot nyer. Hasonló jelenség észlelhető az olasz szocialista mozgalmaknál is.

A munkások szakszervezkedése nem ölthetett volna olyan mérveket mint ahogy tényleg történt, ha a kapitalizmus egyik fontos eredménye, a forgalom addig elképzelhetlen fokozása, ennek segítségére nem jött volna. Korunk egyik legjellegzetesebb tünetét kell a forgalom óriási fellendülésében látnunk, mely nélkül gazdasági és politikai életünk számos alakulatát lehetetlen volna egyáltalában elképzelni. Nemcsak az áruk óriási tömegét mozgatta ez meg, nemcsak a különböző világrészek terményei kölcsönös kicserélését, mely a nemzetközi verseny kiélesedésével járt, hozta magával, hanem az embereket is sokkal közelebb hozta egymáshoz. A gondolatok közlése, a tömegek befolyásolása és egyesítése ezáltal hihetetlen mértékben könnyű lett. A távíró, a telefon ma már lehetővé teszi egy központból a legkiterjedtebb vidéket is irányítani. Ez nemcsak a munkásmozgalmak nagy területekre kiterjedő egységes vezetésének a lehetőségét hozta magával, hanem általában feltétele a munkásmozgalmak oly intenzív térfoglalásának, amilyent mindenfelé tapasztalunk.

A szociálpolitika eddigi rövid pályafutása alatt is már igen szép eredményeket ért el, melyek mindegyike egy lépés egy jólétben élő, megelégedett munkásosztály megteremtése felé. Kétségkívül még sok a teendő. Maguk a szociálpolitikai intézmények még úgyszólva beláthatatlan mértékig fejleszthetők és építhetők ki; a munkásvédelmi törvények ellenőrzése, az ipar- és gyárfelügyelet, kivált némely országban, még csak a kezdet állapotában van és erősen fejlesztendő, ha a szóban forgó törvényeknél nem akarja az állam azzal beérni, hogy papiron maradjanak; a munkásvédelmi intézmények sáncaiba kétségkívül a munkások számos, eddig kintrekedt csoportját kell még befogadni, minők kivált az üzemük decentralizált voltánál fogva ezekben a jótéteményekben csak igen nehezen részesíthető otthonmunkások és háziiparosok; még nem egy milliót kell lassankint az állami költségvetésbe munkásjóléti intézmények létesítésére felvenni, valamint számos oly nemzetközi szerződés fölött megegyezni, minő p. o. az 1906-ban Bernben létrejött két nemzetközi egyezmény a fehér foszfornak a gyufagyártásban való felhasználásának és a nők éjjeli munkájának az eltiltása tárgyában. De mindez, kivált ha azokat a szép eredményeket látjuk, melyeket Ausztráliában a szociálpolitika elért, nem aggaszthat bennünket. Ha azt olvassuk, hogy a Német birodalom 1902-ben több mint 430 millió márkát, a birodalom kiadásainak majdnem egy harmadát, költötte a munkásbiztosítás céljaira, tehát az adózók fillléreinek ily jelentékeny részét fordította az alsó néposztály érdekeire, akkor azt fel kell ismernünk, hogy a tulajdonnak a köz, az összesség érdekében való korlátolása már igen jelen-

tékeny. Minden kő, melyet e hatalmas épülethez hordunk, valamivel előbbre viszi korunkat amaz állapot felé, midőn a munkás nemcsak az élet fáradalmait fogja fokozott mértékben érezni, hanem annak örömében is osztozni fog többi embertársával. Ha a szociálpolitika nem is helyezi kilátásba a munkásnak a vállalkozóval egy színvonalra emelését és a gazdasági és társadalmi különbségek eltüntetését, mégis csendesen, de biztosan visz ama fejlődési fok felé, midőn a munkával járó veszélyek, bajok és néha szenvedések is oly fokra lesznek csökkentve, amilyent csak a technika mindenkori állása megenged. Ezen alul pedig azokat az intézmények semmiféle átalakítása sem lehet képes csökkenteni.

* * *

Ha a fentiekben ismertetett tényeket figyelembe vesszük, akkor a gazdasági élet jelen és jövendő alakulására nézve a semmi tudományos értékkel nem bíró jósolás mellőzésével egyet határozottsággal megállapíthatunk, és ez az, hogy *minden téren az egyideig örök üdvözítőnek tartott gazdasági szabadság korlátolása felé haladunk.*

A szabad verseny korlátolását maga a vállalkozók csoportja hajtja végre és igyekszik, az államhatalomtól nem akadályozva, a termelés magasabbrendű szervezésére a helyes utat megtalálni. A munkaviszony szabályozásán és közhatalmi ellenőrzés alá helyezésén az állam, a társadalom és maga a munkásság, bár nem mindig egyértelmüleg, de végeredményben mégis ugyanazon cél irányában mind közreműködnek. Az irányzat a tulajdon szabad felhasználásának a korlátozására minden téren növekszik. Korlátolni kívánják a birtok megterhelhetőségét, korlátokat akarnak szabni egyes társadalmi rétegek végrendelkezési szabadságának, az állam kisajátítási jogának növekedése ismét más oldalról szab határt az egyén rendelkezési jogának és az állami költségvetések emelkedése is a tulajdonnak a köz érdekében való tetemes korlátozását jelenti, amennyiben az egyén jövedelmének egy részét a köz céljaira igénybe veszi. És ha mindennek az okát kutatjuk, úgy azt abban kell felismernünk, hogy a kapitalizmus az egyéni tulajdonnal kapcsolatban oly hathatós mozgató ereje az egyén gazdasági tevékenységének és önérdekét oly élénken hozza működésbe, hogy e két szövetkezett mozgató erő csakis úgy szolgálhat az összesség, a közérdek javára, ha megfelelően féken tartja azt egyrészt az egyre fejlődő erkölcsi érzék, másrészt pedig az állam parancsoló szava.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

·MDCCCLXVIII·
ATHENAEUM